

व्यासाधिकरणार्थदर्शनं निर्घण्टपत्रम् ।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपादप्रविष्ट्याः ।	
ब्रह्मणो विचार्यत्वम्,	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्,	२
ब्रह्मणो वेदकर्मत्वम्,	} १ वर्षिकं
ब्रह्मणो वेदैकमेयता,	
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वम्,	} १ वर्षिकं,
वेदान्तानां ब्रह्मपथयसितत्वम्,	
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्,	५-११
आनन्दमयकोष्ठस्य परमात्मत्वम्,	} १ वर्षिकं,
ब्रह्मण्य आनन्दमयजीवाधारत्वम्,	
आदिस्थानगर्तहिरण्यमयपुरुषस्येश्वरत्वम्,	१२-१८
परब्रह्मण्य आकाशशब्दवाच्यत्वम्,	२०-२१
ब्रह्मण्य आकाशशब्दवत् प्राणशब्दवाच्यत्वम्,	२२
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्,	२३
ब्रह्मणो प्राणशब्दप्रतिपादकत्वम्,	२४-२७

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

ब्रह्मण्य उपास्यत्वम्,	१-८
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वम्,	८-१०
चेतनयोजी वेश्वरयोर्दृष्टुं हागतत्वम्,	११-१२
जायाजीवान्यदेवान् कृत्वा परब्रह्मण्य एवो- पास्यत्वम्,	१३-१७
प्रधानजीवितरस्येश्वरस्यैवान्तर्भावमिश्रवाच्यत्वम्,	१८-२०
प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनिताम्,	२१-२२
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्,	२४-२५

उत्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

तिपादप्रविष्टाः ।	सू.	अधि.
आत्मविहरणमर्थप्रधानभोग्यजीवेहराणां मध्ये		
केवलजीवरस्यैव स्वर्गाद्विज्ञानभूतत्वं,	१-७	१
तच्च परेशस्यैव परेशस्यैव स्वस्ववन्देन चोक्तं,	८-८	२
अथ ब्रह्मस्यैव ब्रह्म एवाचरयन्वाच्यत्वं,	१०-१२	३
अपर-परब्रह्मस्यैव परब्रह्म एव त्रिपालेन		
प्रचरेन ध्येयत्वं,	१३	४
इहाराक्षयत्वेन प्रतीयमानानां विवर्ज्यब्रह्मणां		
मध्ये ब्रह्म एव तदाकाशवाच्यत्वं,	१४-१८	५
अधिपुरुषत्वे नाशान्तः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः		
परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वं,	१८-३१	६
अनन्तमकाशत्वे नोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैत-		
न्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशत्वं,	२२-२३	७
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाकृष्टमात्रपु-		
ण्डत्वेन प्रतिपादनं,	२४-२५	८
देवानां निर्गुणविद्व्यायमधिकारनिष्पन्नं,	२६-२९	९
मूढाणां वेदानधिकारकचन्पूर्वकः शोकाकुलत्वेन		
मूढनाममात्रधारिणो ज्ञानन्तुतेर्वेदपिद्व्याधिगमः २४-३८		
प्राप्तत्वेनास्मात्तानां ब्रह्मवायुपरेशानां मध्ये परेशस्यैव		
तादृशप्राप्त्यन्ववाच्यत्वं,	३८	११
ब्रह्मणः परत्वञ्छोतिदे,	४०	१२
ब्रह्मणः आकाशयन्वाच्यत्वं,	४१	१३
ब्रह्मणो विज्ञानमययन्वाच्यत्वं,	४२-४३	१४

उत्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

कारणावस्थापन्नस्य स्वस्य शरीरस्यैवाव्यक्तव्यन्वाच्यत्वं,	१-७	१
श्रुतिप्रमितप्रकृति-कृतिसम्पन्नप्रधानयोर्मध्ये तादृशम-		
हनेरेवाकाशयन्वाच्यत्वं,	८-१०	२

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सू०

प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽन्तर्गता यक्षपञ्चजनशब्दयाव्यत्वं, ११-११

ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसम्बन्धयानां युक्तियुक्तत्वं, १४-११

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कतञ्चनजगत्कर्तृ-

त्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां भोक्तृशुद्ध्यानां
कर्तृत्वनिराकरणं,

१६-१८

संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव अवश्य-

मननाद्विषयीकर्तृत्वं,

१८-२२

ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वं,

२२-२७

परमाणुनून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्व-

मपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वं,

२८

०० इति प्रथमाध्यायस्य समाप्तम् ।

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

साक्षात्कृत्वा वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं,

१-२

योगसूत्राऽपि वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं,

३

वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामवाध्यत्वं,

४-११

काष्ठादवोडादीनां सृष्टियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामवाध्यत्वं, १२

भेदाभेदेदेवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्यावधारणं, १३

ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यवहारिकत्वमैद्वितीयत्वस्य च ता-
त्त्विकत्वं,

१४-२०

संज्ञात्वेन अवयवसंसारमिष्यत्वं अनिर्लेपत्वं च पश्यतः

परमेष्ठरस्य न हिताहितभागदोषः ०

२१-२३

अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टि-

सम्भावना,

२४-२५

देवद्वारस्योपादानरूपपरिष्ठाभिकारणत्वव्यवस्थापनं,

२६-२८

देवद्वारस्यागरीरत्वेऽपि साक्षात्त्वम्,

२०-२१ १०

निष्कटपक्षे देवद्वारस्यापि प्रयोजनं विनाऽभोजजगदुत्पादनं,

२२-२३

कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तभावात्

प्रतिपादयिष्येति ।

जगत् संहरतश्च नैवैक्यदोषाभावः,	१४-१६	१२
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तकत्वेन प्रकृतित्वसिद्धिः,	१७	१२
उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।		
बाह्यानुमतप्रमाणस्य जगद्वैतत्वसंख्येयं,	१-१०	१
असङ्गोद्भवे काष्ठादहोरात्रस्यास्तित्वं,	११	२
परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेरुक्तिविरुद्धत्वं,	१२-१७	२
देवराजसत्त्वात् बाह्यवस्तुत्वत्वादौद्भवविशेषसम्भ- त्तनां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनाञ्च जगदुत्पादकत्व- संख्येयं,	१८-२७	४
विज्ञानवादिबौद्धसम्मतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिवि- रुद्धत्वं,	२८-३२	५
जीवादिसंप्रपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां सत्त्वसंख्येयं,	३३-३६	६
तटस्थे शरणादस्यायुक्तत्वं,	३७-४१	७
जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वं,	४२-४५	८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

वेदान्तवादिमते आकाशस्थानित्वसंख्येयं,	१-७	१
अरूपवतो ब्रह्मणो वायोदत्तसंख्येयं,	८	२
सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्मत्वं जगज्जनकत्वञ्च,	९	३
कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मणोऽजोत्पत्तिसिद्धिः,	१०	४
वेदोक्ततेजोरूपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः,	११	५
कान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पत्त्यास्य पृथिव्यर्थकत्वं,	१२	६
पूर्वपूर्वकार्योपाधिकादुब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिसिद्धिः,	१३	७
सर्वकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनं	१४	८
प्राण्यादीनां भूतेजस्तन्मात्राच्च तेषां खण्डिक्रमभङ्गः,	१५	९
वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन शरीरस्यैतद्वैक्यकृतत्वं,	१६	१०
जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो निवृत्तत्वं,	१७	११
जीवस्याविच्छेदपत्यस्यैक्यपूर्विका तद्विच्छेदपत्यसिद्धिः,	१८	१२

प्रतिपाद्यविषयाः ।

५०

जीवस्याणुत्वखण्डनपूर्वकं तत्त्वार्थगत्यप्रतिपादनं, १८-१

जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्त्वार्थगत्यप्रतिपादनं, १९-१

जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वे नापाकविकल्पः, २०

जीवस्य श्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वं, २१-२२

श्वौपाधिककल्पनैर्जीवे गयोर्जीवानाञ्च प्रख्यारं व्य-

हारव्यवस्था,

२३-२४

उक्तः अध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमुत्पत्तत्वं १-४

इन्द्रियाणामेकादशसङ्ख्याकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ५-६

साङ्ख्यसम्मतैन्द्रियसर्वगत्यनिराकरणपूर्वकं तेषां परि-
शुद्धत्वकथनं, ७

प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानं, ८

प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनं, ९-१०

प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मि-
की तु तस्यात्यन्ताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति, ११

इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनं, १४-१६

विन्यासत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वं, १७-१८

सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्त्वादीशस्यैव सर्वशक्त्यत्वात्
तस्यैव तन्निर्मातृत्वं, २०-२१

इति द्वितीयाध्यायस्य समाप्तम् ।

साधनाख्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेदितस्यैवेतो

गमनं १-३

कर्मानुरैः सात्त्विकस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणं ८-११

पापिनां यास्यलोकगमनं, १२-१४

अवरोहिणो जीवस्य विषदादिरुमान्तं, २२

स्वर्गाद्वतरणकाले रुर्ग-वृद्धि-पृथिवी-पुरुष-सं प्रविश

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सू० ० अवि०

क्रमणो जनिष्यतो जीवस्य स्मर्ने वृत्तौ च जन्मनि
त्वरः, तदितरेषु च जन्मनि विद्यमान इति, २३ ५
सस्यादौ जीवस्य न सत्त्वजन्म किन्तु संक्षेपमात्मनिति, २४-२७ ६

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

स्वप्नदृष्टिर्निष्कृत्यत्वकथनं १-६ १
सुषुप्तिस्थानरूपस्य चतुस्त्रयस्य एकत्वस्यापनं, ७-८ २
स्वप्नार्थस्य तस्यैव जीवस्य तस्मात् सप्तद्विधो नापरस्येति, ९ ३
भूतार्था-जायदाद्यावस्यान्तरभिन्नत्वं, १० ४
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ११-१२ ५
ब्रह्मणो निप्रेक्षातीतत्वेन सत्यत्वस्यापनं, २२-२० ६
ब्रह्मणोऽन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनं, २१-२७ ७
कर्मफलोत्पत्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्येति, २८-४१ ८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

कान्दोग्यनृहदारण्यकसुब्रह्मण्योः पञ्चाग्निविद्योपास-
नयोः पिध्यनुष्ठानफलसाध्येनैकत्वं, १-४ १
गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वं, ५ २
कान्दोग्यकाशवगाखयोरुद्गीथविद्याभेदकथनं, ६-८ ३
ब्रह्मदृष्टेर्हेतुत्वे नाक्षरोद्गीथयोरेकत्वसम्पादनं, ९ ४
विद्याविद्याविगुणानामप्यभेदकथनं, १० ५
आनन्दसत्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन
सर्वशास्त्रासु समानत्वात् व्यवस्थापकविध्यभावाच्च
तेषामुपसंहर्तव्यत्वं, ११-१२ ६
पुरुषज्ञानस्य संसारकारणात्, ज्ञाननिवर्तकत्वात् पुरु-
षस्यैव वेद्यत्वं, १४-१५ ७
ईश्वरस्यैवात्म्यशब्दवाच्यत्वं न विराज इति, १६-१७ ८
काशकान्दोग्यवचयोर्द्वयोर्वच्येकत्वं, १८ ९
आख्योपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयेऽनन्तं बुद्ध्यात्मनः

प्रतिपाद्यविधयाः ।

४०

योः अनन्ततावुद्देरेव विधेयत्वं,

१८

कायवानामग्निरहस्यज्ञानं च दारप्यकयोः शठितायाः

शास्त्रेणैवविद्याया एकाविधात्वं,

२०-२२

अहरित्वादित्यगतस्याहमित्यक्षिगतस्य च वेदप्रवच-

स्यैकत्वेऽपि स्थानविशेषे तद्व्यामविशेषस्य युक्तत्वं,

२३

विद्वैकत्वाभावात् सम्भृत्वादीनां गुणानां शास्त्रित्व-

विद्वद्भिर्बुधुः अनुपसंहार्यत्वं

२४

तैत्तिरीयकताश्रित्योः पुरुषविद्वद्भावाः प्रथमत्वं,

२५

वेदमन्त्रप्रवच्यप्रादीनां विद्वान्मन्त्रत्वं,

२६

कथ्यवादत्वेन पापपुण्ययोरुपाय-

नस्य ज्ञानावुपार्थं हर्तव्यत्वं,

१ वर्षिकं

पापपुण्यविधूयनस्य ज्ञानार्थकत्वं-

मेव न चालनार्थकत्वं,

२ वर्षिकं

२७-२८

मरणात् प्राक् उपास्ये साक्षात्कृते

सुकृतदुष्कृतचयः,

३ वर्षिकं

उपासकस्यैवार्चरादिभागो न ज्ञानिन इत्यस्य व्यवस्थाः २८-३०

सर्वोत्पत्तिपासनासु उत्तरमार्गविधानं,

३१

ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनं सुक्तिर्नियता न तु पाश्चिकीत्यस्य प्रति-

पादनम्,

३२

व्यात्मस्वरूपलक्षणाणां निषेधानां परस्पररोपसंहर्तव्यत्वम्,

३३

क्षतं पिवन्ताविति हा सुपर्णाविति च मन्त्रयोर्वेदप्रकृत्यम्,

३४

एकगोसास्थयोः उपलक्षकालयोर्ब्राह्मणयोर्वेदप्रकृत्यम्-

पादनम्,

३५-३६

उपासनार्थं प्रथमत्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्,

३७

सर्वविद्वद्भावा एकत्वप्रतिपादनम्,

३८

दहराकाशहार्शकाशबोधसंहर्तव्यत्वम्.

३९

प्रतिपाद्यवचनः ।	सू०	अधि०
उपासकस्य भोजने प्राचाकृतिसोपापसिः,	४०-४१	२६
उद्गीयकमानीभूतदेवसोपासनाया अनियतत्वं,	४२	२७
संवर्गविद्वोक्तादिदेवमात्राभावात्तदुत्पत्तिरनस्य पृथक्त्वम्,	४३	२८
मनसिदादीनां स्वतन्त्रविद्वत्प्राप्त्यस्वीकारः,	४४-४२	२९
भौतिकस्यात्मनिराकरणपूर्वकतदग्न्यस्यात्मत्वप्रतिपा- दनम्	५३-५४	३०
ऐतरेयगतौक्योपासनायां पृथिव्यादिदृष्टेः कौडीन- स्यामपि समानत्वं,	५५-५६	३१
विराड् रूपेणानरस्य कर्तृत्वस्यैव ध्यातव्यत्वं न तदुत्पत्त्येन	५७	३२
अनुवातव्य-यावद्विषयदहरादिपिद्वानां वेदग्रन्थभित्त- त्वेन भित्तत्वं,	५८	३३
आत्मनः समुद्योपासनायां एकस्य द्वयोर्ब्रह्मणाश्च उपास- नानां द्वैकत्वकनियमकथनं,	५९	३४
विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वं,	६०	३५
विकल्पसमुच्चयबोयीयाकाशं,	६१-६६	३६
उक्ताध्यायस्य चतुर्थे पादे ।		
आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न क्रत्वर्थत्वं,	१-१७	१
अर्द्धरेतोऽपान्त्रभाषाभसित्वव्यवस्थापनं, } १ वर्षकं	१८-२०	२
लोककामिनामात्रमिष्टां ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वं, } २ वर्षकं		
उद्गीयावयवस्योद्धारस्य ध्येयत्वं,	२१-२२	३
औपनिषद्वाक्यानामां विद्वत्प्राप्तावकत्वं,	२३-२४	४
आत्मबोधस्य कर्मानपेक्षत्वम्,	२५	५
विद्वत्प्रायाः स्वोत्पत्तौ कर्मसापेक्षत्वम्,	२६-२७	६
आपदि सर्वावाध्यस्तुज्ञानं	२८-३१	७
विद्वत्प्रायां नामात्रमधर्माभावाच्च यज्ञादीनां सङ्गदनुष्ठानं,	३२-३५	८
अनात्रमिष्टो ज्ञानसम्भावनम्,	३६-३८	९

वृत्तिपाद्यविषयाः ।

आन्ध्र'यनामरोहाभावनिकपक्षम्,

अलोहरेतसः प्रायश्चित्तसङ्कायः,

अलोहरेतसः प्रायश्चित्तस्य आनुष्ठिकशुद्धिजनकम्

ताडयशुद्धिमतो व्यवहारानर्हत्वम्,

उपासनस्य अतिवृत्तत्वम्,

मौनस्य विधेयत्वम्,

वाक्यस्य भावशुद्धित्वं न ययःकामचारोभयत्वम्,

इह वा जन्मान्तरे वा शानोत्पत्तिरिति शानोत्पत्तेः

पाक्षिकत्वम्,

शालोक्यादिमुक्तीनां अकाले न सातिशयत्वं निर्वाच-

सकृदे निरतिशयत्वम्,

इति तृतीयाध्यायस्य समाप्तम् ।

फलाख्यचतुर्थपादस्य प्रथमपादे ।

अवस्थादीनामावर्तनीयत्वम्,

ज्ञात्वा जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो यादृशत्वम्,

प्रतीकेऽहन्दृष्टभाषः,

अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्मधियः कर्तव्यत्वम्,

कर्माङ्गेष्वादिन्यादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्,

उपासनायामासनस्य नियतत्वम्,

ध्यानसाधनस्यैकात्म्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानाम-

नियमः,

उपासीनामाभरणमावृत्तिः,

ज्ञानिनः पापक्षेपाभावः,

ज्ञानिनः पुण्यक्षेपाभावः,

अक्षुत्तयोरिवारब्धयोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयकर्मणे वि-

नाशाभावः,

अस्मिन्नेवादिनित्यकर्मणो विद्रोषयोग्यं यकविनाशः, १६-१७

प्रतिपादयिष्याः ।

सू. सुधि.

सोपासनस्य निरुपासनस्य च निरुपासकस्यो तारतम्येन

विद्वत्साधनत्वम्,

१८

१९

अधिकारिणां शक्तिः सदुपेक्षः,

१८

१९

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविवृतयो न स्वरूपेण,

१-२

१

मनसः प्राप्ते वृत्त्या प्रविवृतयः,

२

२

प्राणस्य जीवे लैयान्तरं पुनर्भूतेषु स्वयः,

३-६

३

प्राण्यसौमिनोऽस्तुक्रान्ते रापि वाच्यं,

७

४

तेजःप्रभृतीनां भूतानां परमात्मनि वृत्त्या स्वयः,

८-११

५

देहादेव प्राणोत्क्रान्ते निषेधः,

१२-१४

६

तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि स्वयः,

१५

७

तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि स्वयः

१६

८

उपासकस्योत्क्रान्ते विषयेष्वप्ययं,

१७

८

निशायामपि मृगानां रश्मिप्राप्तिः,

१८-१८

१०

दक्षिणायनमृतसोपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः,

२०-२१

११

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

सर्विरेदिदस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्,

१

१

सर्वतुसरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ सर्ववैश्वि-
नम्यौ,

२

२

वह्नादीनां सर्वविशेषाद्विरेदिमार्गस्य व्यवस्थापितत्वं,

३

३

सर्विरेदीनामातिवाहकत्वं

४-६

४

उत्तररौर्गेण कार्यब्रह्ममनः,

७-१४

५

मतीकोपासकानां ब्रह्मलोकोग्रापनं,

१५-१६

६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

शक्तिरूपस्य वस्तुनः परातनत्वं,

१-२

१

शक्तस्य ब्रह्मचोऽभिदत्तं,

३

२

यतिषाद्यदिष्याः । १२

सकलरूपभूतस्य ब्रह्मस्योऽनुपपत्तौ विविधत्वनि-

र्विषयत्वे

वर्चिस्तदभागेषु ब्रह्मलोके प्राप्तस्योपासकस्य

भोग्यवस्तूनां सृष्टौ मानससङ्कल्पस्यैव हेतुत्वं,

यकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैकिकत्वं,

सर्वेषां देहानां सातत्विकम्,

ब्रह्मलोकगतानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्या-

भावेऽपि भोगमोक्षयोरोपेक्षा स्वातन्त्र्यसिद्धिः ।

इति चतुर्थाध्यायस्य समाप्तम् ॥

प्रथमाध्याये प्रथमपादः—अनुक्रमणिका ।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

॥ श्री ॥

जागीशादयाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रारिच्यतस्तस्य सन्ध्याविघ्नेन परिसमाप्त्रये, प्रचदन्मनाय शिष्टाचारपरिपाननाय च विशिष्टदेयतातत्त्वं गुरुभूतं पाधियुक्तं नमस्कृत्य सन्ध्यां प्रतिजानीते, प्रणम्येत्यादिना । व्यासेनोक्ता वैयासिकी, वेदान्तवाक्यार्धनिर्णयिकान्यधिकरणानि न्यायाः, तेषामनुक्रमेण यथं माला । यद्यप्येता सूत्रभाष्यकारादिभिः प्रपञ्चिता तथापि सूत्रादीनामुक्तिप्रसङ्गविषयत्वात् मन्दबुद्धानुपहाय श्लोकरेण माला स्फुटं संगृह्यते । अत्रैकमधिकरणं पञ्चावयवं, विषयः सन्देहः संशयः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः ॥ १ ॥

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ।

श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी, सङ्गतंयः स्फुटाः ॥ २ ॥

तेषामवयवानां सङ्ग्रहप्रकारं दर्शयति, एक इति । एकस्याधिपदस्य संपादकौ द्वौ श्लोकौ, तयोराद्यश्लोकस्य पूर्वार्धेन दाववयवौ संगृह्यते, उत्तरार्धेनैकः, द्वितीयश्लोकेनैकः । यद्यपि सङ्ग्रहाख्य एकोऽवयवः शिष्यते तथापि प्रत्यधिकरणं न प्रत्यक्षं संप्रतीतव्यो भवति, सङ्ग्रहस्तदस्य पुनस्तस्य स्वयमेवेति ॥ २ ॥

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतवस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुच्यताम् ॥

सङ्गतिं विभज्य व्युत्पादयति, शास्त्र इति । शा
अध्यायप्रतिपादः पादप्रतिपादश्चार्थमवधारयति । शास्त्रसङ्गतिरु
पादसङ्गतिश्चेति तिस्रः सङ्गतय ऊहितं शक्यते ॥ २ ॥

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्थितुर्विधाः ।

समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनश्च फलं तथा ॥ ४

शास्त्रप्रतिपाद्यं अध्यायप्रतिपादश्च दर्शयति, शास्त्रमि
वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमेनाध्यायेन ।
द्वितीयेन सम्भावितविरोधः परिह्रियते, तृतीयेन विद्यासाध
चतुर्थेन विद्याफलनिर्णयं इत्येते अध्यायानामर्था इति ॥ ४ ॥

समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।

ज्ञेयगं पदमात्रश्च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात् ॥ ५

तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते, समन्वय इति ।

लिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमपादे चिन्त्यं, तद्यथा “अन्तर्लक्ष्यं
इत्यत्र सार्वत्रसावर्त्तस्वसर्वपापहरत्वादिकं ब्रह्मणोऽन्तरागत

लिङ्गम् । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति उपास्यविषयं वाक्यजातं

पादे चिन्त्यं, तद्यथा प्रथमाधिकरणविषयशाश्वत्त्योपास्तिवाक्य

मयत्वप्राणशरीरत्वादिकं सोपाधिकं ब्रह्मणो जीयस्य च सा

दस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गम् । तृतीयपादे तु अस्पष्टलिङ्गत्वे सति ज्ञेय

वाक्यजातं चिन्त्यं तद्यथा प्रथमाधिकरणे मुख्यकगतब्रह्मा

दुष्टप्रतिबन्धनरीत्यादौ तत्त्वं सूत्रात्मनः परब्रह्मणश्च साधारण

ब्रह्मलिङ्गम् । यद्यपि द्वितीयपादे कठवस्त्रादिगतब्रह्मतत्त्वं

विचारितानि, तृतीयपादे तु दृक्शरीरमात्मनावाक्यं विचारित

व्यवान्तरसङ्गतिलाभेन तद्विचारस्य प्राप्तिकृत्वात् न ।

साङ्ख्योपपत्तिः, इत्यं पादत्ववेष वाक्यविचारः समापितः ।

न व्यक्रपदमजापदश्चेत्येवमादि सन्दिग्धं पदं चिन्त्यम् ॥ ५ ॥

द्वितीये स्मृतितर्कभ्यामविरोधाऽन्यदुष्टता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्निष्प्रभुतेरप्यविरुद्धता ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्यायगतपादार्थान् विभज्यते, द्वितीय इति । प्रथमपादे साङ्ख्ययोगकाण्डादिभूतिभिः साङ्ख्यप्रादिप्रवृत्ततर्कस्य विरोधो वेदान्त-सम्बन्धस्य परिहृतः । द्वितीयपादे साङ्ख्यप्रादिमतानां दुष्टत्वं दर्शितम् । तृतीयपादे पूर्वभागेण प्रवृत्तभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः, उत्तरभागेण जीवश्रुतीनाम् । चतुर्थपादे ब्रह्मशरीरश्रुतीनां विरोध-परिहारः ॥ ६ ॥

तृतीये विरतिस्तत्त्वम्यदार्थपरिशोधनम् ।

गुणोपसंहृतिर्ज्ञाने वहिरङ्गादिसाधनम् ॥ ७ ॥

तृतीयाध्यायगतपादार्थान् विभज्यते, तृतीय इति । प्रथमपादे जी-
वस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपादे
पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः, उत्तरभागेण तु तत्त्वदार्थः । तृतीयपादे
सगुणविद्राघ गुणोपसंहारो निरूपितः, निर्गुणे ब्रह्मणि व्युपनयन-
पदोपसंहारस्तु । चतुर्थपादे च निर्गुणज्ञानस्य वहिरङ्गसाधनभूतान्या-
यमयत्नादीनि अन्तरङ्गसाधनभूतानि समदमनवशमननिदिध्यासनादीनि
च निरूपितानि ॥ ७ ॥

चतुर्थे जीवतो मुक्तिरनुकान्तिर्गतिकुसरा ।

ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति पादार्थसंग्रहः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायगतपादार्थान् विभज्यते, चतुर्थ इति । प्रथमपादे अकथा-
द्राष्टव्या निर्गुणं उपासयन्वा सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पाप-
पुण्यलोपविनाशस्य च सक्तिरभिहितः । द्वितीयपादे भिवभाष्योक्तान्ति-
प्रकारो दर्शितः । तृतीयपादे सगुणब्रह्मविदो भूतलोत्तरमार्गोऽभिहितः
चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहभैरवस्तद्विज्ञाना, उत्तरभागेण
सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिर्निरूपिता । एवं पादार्थः संग्रहीतः ॥ ८ ॥

जंङ्गित्वा सङ्गतीम्निस्वस्तथाऽवान्तरसङ्गतिम् ।

जहंदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाम् ॥ ८ ॥

सम्बन्धेन शास्त्राध्यायपादप्रतिपाद्या अर्थः । तत् तत् इत्येतत् काह,
जहंत्वेति । तद्वयथा ईक्षणधिकरणे 'तद्वयत इति वाक्यं' प्रधानपरं
'जहंपरं' वेति विचार्यते, तस्य विचारस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वात् ब्रह्मविचार-
शास्त्रसङ्गतिः । वाक्यं ब्रह्मणि तात्पर्यवदिति निर्णयान् समन्वयाध्याय-
सङ्गतिः । ईक्षणस्य चेतनब्रह्मणोऽसाधारणत्वेन स्यदङ्गित्वात् प्रत्य-
यपादे सङ्गतिः, एवं सर्वेष्वधिकरणेषु यथायोग्यं सङ्गतिरित्युक्तं
जहनीयम् । अवान्तरसङ्गतिस्तु अनेकधा विभज्यते, आक्षेपसङ्गतिः
दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्येवमादिः ।
मेधं अवान्तरसङ्गतिः व्युत्पन्नेनोचितं शक्यते ॥ ८ ॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षस्य युक्तिश्च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥ १० ॥

ताः व्युत्पादयति, पूर्वन्यायस्येति । तद्वयथा प्रथमाधिकरणे ब्रह्मविचार-
रथास्त्वमागम्यणीयमिति सिद्धान्तः, तत्र युक्तिः ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वा-
दिति । द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्व-
पक्षः, तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगत्सृष्टत्वादिति । तदुभयत्रोक्तं तयोरा-
क्षेपसङ्गतिं योजयेत् । सन्दिग्धत्वात् ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं, जन्मादेरन्य-
निष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य सन्दिग्धत्वं
विचार्यत्वञ्चेत्याक्षेपसङ्गतिः । दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती चात्र योज-
यितुं शक्यते, यथा सन्दिग्धत्वेन हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्मा-
देरन्यनिष्ठत्वेन हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसङ्गतिः ।
यथा विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसङ्गात्वे हेतुं पर्याप्तः इति
प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । ते एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती सर्वत्र सुलभे,
पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते तदुक्तदाधिकरणपूर्वपक्षहेतुसम्बन्धसाध्यसोपगमाधि-
करणसिद्धान्ते हेतुन्यायत्वैलक्षण्यस्य च सन्देहेऽप्युत्पन्नं कर्तुं शक्यत्वात् ।

कालेपसङ्गतित्येवाद्योग्यमुच्येयम् । प्रासङ्गिकी सङ्गतिश्चाह्वयते, देव-
माधिकरणस्याधिकारविचारपरत्वात् । समन्वयाध्याये शेषब्रह्मवाक्यपिप्ले
तृतीयपादे । सङ्गत्वादेऽपि बुद्धिस्थावान्तरसङ्गतिरेवास्ति, तथाहि
पूर्वाधिकरणे अकृतमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरवाक्यत्वात् अकृतमात्रत्वं ब्रह्मणो
मनुष्यहृदयमेव अनुध्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गे न
देवताधिकारो बुद्धिस्थः, सेयं प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । तदेवं न्यायसङ्गति-
र्युत्पादितः, इदानीं प्रत्यधिकरणमवयवचतुष्टयं लोकाभ्यां संन्दह्यते ॥१०॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ? ॥ ब्रह्मसत्त्वं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माऽध्यामानिरूपणात् ?

असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति ॥

अध्यामोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् ।

सन्देहान्मुक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदतः ॥ १ ॥

जन्मादस्य यतः ॥ २ ॥ सत्त्वं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किं वास्ति ? नहि विद्यते ।

जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात्, सत्त्वादिषामसिद्धितः ॥

ब्रह्मनिष्ठं कारणत्वं स्याल्लक्षणं स्त्रग्भुजङ्गवत् ।

लौकिकानीव सत्त्वादीन्यल्लक्षणं लक्षयन्ति हि ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ सत्त्वं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणस्य प्रथमपादमारचयति ।

न कटं ब्रह्म वेदस्य किं वा कटं ? न कटं तत् ।

“विरूपनिकृष्या ताचे”त्येवं नित्यत्वकीर्तनात् ॥

कटं, निश्चयितात् युक्ते नित्यत्वं विसाम्यतः ।

सर्वावभासि वेदस्य कटत्वात् सर्वविज्ञवेत् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह ।

अस्यन्यमेयताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेयता ? ।

घटवत्सिद्धवस्तुत्वात् ब्रह्मान्येनापि मीयते ॥

रूपलिङ्गदिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ।

‘तत्त्वोपनिषदे’त्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता ॥ ३ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमाह ।

वेदान्ताः कटं देवादिपरा ब्रह्मपरा च ? ।

अनुष्ठानोपयोगित्वात् कर्त्तृदिप्रतिपादिकाः ॥

भिन्नप्रकरणसिद्धषट्काच्च ब्रह्मबोधकाः ।

सति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह ।

प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत ? ।

शास्त्रत्वात् ते विधातारो मननादिषु क्रीत्तनात् ॥

नाकर्तृतन्मेऽस्ति विधिः, शास्त्रत्वं यंसनादपि ।

मननादेः पुराबोधात् ब्रह्मस्य वसितास्ततः ॥ ४ ॥

इच्छतेनोद्भूतम् ॥ ५ ॥ योश्च ब्रह्मात्मनोऽप्यु-
पदेशात् ॥ ७ ॥ देवत्वावचनात् ॥ ८ ॥ स्वाम्यत्वात् ॥ ९ ॥ नतिसामा-
न्यात् ॥ १० ॥ न्युतत्वात् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

‘तदैक्षतेति’ वाक्येन प्रधानं ब्रह्म बोध्यते ? ।

ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् प्रधानं सर्वकारणम् ॥

इच्छणाश्चेतनं ब्रह्म, क्रियाज्ञाने तु मायया ।

आत्मशब्दात्मतादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥ ५ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राप्नुयान् ॥ १३ ॥
इहेतुव्यपदेशात् ॥ १४ ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥ भान्तवर्णिकमेव च
तिवते ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ १७ ॥ कामाच्च नावुमानामेका ॥ १८ ॥
अस्मिन्नस्य च तद्व्योमं शास्ति ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमेकदेशमतमारचयति ।

संसारो ब्रह्म वाऽऽनन्दमयः ? संसारार्थ्यं भवेत् ।

विकारार्थमयदृग्शब्दात्, प्रियाद्यवयवोक्तिः ॥

अभ्यासोपक्रमादिभ्यो ब्रह्माऽऽनन्दमयो भवेत् ।

प्राप्नुयार्थो मयदृग्शब्दः, प्रियाद्याः स्वरूपाधिगाः ॥ ६ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे

अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ? 'ब्रह्मपुष्कमिति' श्रुतम् ।

स्यादानन्दमयस्याङ्गं पुष्केऽङ्गत्वप्रमिदितम् ॥

लाङ्गं लासम्भवादत्र पुष्के जाधारमर्शणा ।

आनन्दमयजीवीऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानता ॥ ६ ॥

अनस्तद्वर्गोऽपदेशात् ॥ २० ॥ भेदव्यपदेशान्त्वः ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यमयी देवतात्मा किं वाऽसौ परमेश्वरः ? ।

मर्यादाधाररूपोक्तेर्देवतात्मैव, नेश्वरः ॥

सार्वात्म्यात् सर्वदुरितराहित्याच्चेष्टरो मतः ।

मर्यादाया उपाख्यर्थमीशेऽपि स्युरुपाधिगाः ॥ ७ ॥

आकाशस्तज्जिह्वात् ॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

'आकाश इति जीवाचे'त्यत्र खं ब्रह्म ? इति खम् ।

शब्दस्य तत्र रुढत्वात्, वाक्यादेः सज्जनादपि ॥

आकाशजगदुत्पत्तिहेतुत्वात् श्रौतरुद्धितः ।

एवकारादिना चात्र ब्रह्मैवाकाशशब्दितम् ॥ ८ ॥

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

मुखस्थो वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदेवता ? ।

वायुर्भवेत्, तत्र सुप्तौ भूतसारेन्द्रियक्षयात् ॥

सङ्कोचोऽद्यपरत्वे स्यात् सर्वभूतलयन्तुते ।

आकाशशब्दवत् प्राणशब्दस्ते नेशवाचकः ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपमिदमात् ॥ २४ ॥ इन्द्रोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा
चेतोऽर्पणनिगदात्तद्याहि दर्शनम् ॥ २५ ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं
॥ २६ ॥ उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्निविरोधात् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

व्यासाधिकरणमारचयति ।

• कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म 'ज्योतिर्दीप्यत' इत्यदः ? ।

ब्रह्मणोऽसन्निधेः कार्यं, तेजोलिङ्गबलादपि ॥

चतुष्पात् प्रकृतं ब्रह्म यच्छब्देनानुवर्त्तते ।

ज्योतिः स्यात् भासकं ब्रह्म, लिङ्गन्तुपाधियोगतः ॥ १० ॥

प्राणस्तथागमात् ॥ २८ ॥ न वक्रुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्ब-
धभूमा स्तोत्रम् ॥ २९ ॥ शान्तवृत्त्या तदपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥ जीव-
इत्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपासनासैविध्यादान्वितत्वादिह तदोगात् ॥ ३२ ॥
सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

• 'प्राणोऽस्मी'त्यत्र वायुन्द्रजीवब्रह्मसु संशयः ।

चतुर्णां लिङ्गसद्भावात् पूर्वपक्षस्वनिर्णयः ॥

ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्त्यनन्यथा ।

अन्येषामन्यथामिद्रेयुत्पाद्यं ब्रह्म, नेतरत् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः ।

सर्वत्र प्रविष्टोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेः ॥ २ ॥ कानुप-
पत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥ कर्मकटव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ यद्विषयेषात् ॥ ५ ॥
अतएव ॥ ६ ॥ अर्भकीकल्पोत्पत्त्यपदेशाच्च नेति चेन्न भिदायत्वादेवं व्यो-
मवच्च ॥ ७ ॥ सम्बन्धोपपत्तिरिति चेन्न वैशेषिकेण ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

मनोमयोऽयं शरीर ईशो वा ? प्राणमानसे ।

हृदयस्थित्वणीयस्त्वे जीवे स्तस्तेन जीवगाः ॥

यमनाक्यमतं ब्रह्म तद्विज्ञादिरपेक्षते ।

प्राणादियोगविज्ञानार्थविज्ञानं ब्रह्म प्रसिद्धितः ॥ १ ॥

अन्ता चराचरसङ्ख्यात् ॥ ६ ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽग्निरीशो वाऽन्तास्याद् ? भोदने जीव इच्छतां ।

‘स्वादत्तीति’ श्रुतेर्वह्निर्वाग्निरवाद् रजः ।

ब्रह्मचन्नादिजगत्तो भीष्यत्वात् स्याद्विज्ञेयः ।

ईशप्रश्नोत्तरत्वाच्च संहारस्तस्य चातृता ॥ २ ॥

गुह्याम्बविद्यावाङ्मानी हि तर्ह्यनात् ॥ ११ ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

गुह्याम्बविष्टौ धीर्जीवौ जीवेशौ वा हृदिस्थितौ ? ।

ह्यायातपास्यदृष्टान्तात् धीजीवौ स्तो विलक्षणी ॥

‘पिबन्ताविति’ चेतन्मह्यं जीवेऽखरो ततः ।

इत्स्थानमुपलब्धौ स्याद्वैलक्षण्यमुपाधितः ॥ ३ ॥

अनरूपपक्षः ॥ ११ ॥ स्वानादिव्यपदेशात् ॥ १४ ॥ सुखविशि-
ष्टाभिधानादेव ॥ १५ ॥ इतोऽपि निमित्तगतभिधानात् ॥ १६ ॥ अन-
वस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

‘चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

कायाजीवौ, देवतेशौ वा ? ‘ऽसौ योऽक्षिणि दृश्यते’ ।

आधारदृश्यतोक्तौ शादन्येषु त्रिषु कथनम् ॥

कं खं यद्वा यदुक्तं प्राक् तदेवाक्षिण्युपपश्यते ।

वामनीत्वादिनाऽन्येषु नामृतत्वादिसम्भवः ॥ ४ ॥

अनर्थाभ्यधिदैवादिषु तदर्थव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ नच आत्मतत्त्व-
मर्थाभिलापात् ॥ १९ ॥ शरीरसोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ २० ॥
सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत् प्रति ? ।

कारणत्वात् प्रधानं स्याज्जीवो वा कर्त्तृणो मुखात् ।

जीवैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी य ईश्वरः ।

द्रष्टृत्वादेन प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादियुक्तौ धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च
तरणौ ॥ २२ ॥ रूपोपस्थाभाच्च ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रकाशिकरणमारचयति ।

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि वेदकः ? ।

आद्यौ पञ्चावुपादाननिमित्तत्वाभिधानतः ॥

ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्, सर्वज्ञत्वादिकीर्तनात्

दिव्यायुक्तेर्न जीवः स्यात्, न प्रधानं भिदोक्तितः ॥ ६ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ अर्थमात्रमनुमानं स्या-
दिति ॥ २५ ॥ शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथा दृष्टुं पदेष्टाद-
सम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ अत एव न देवताभूतश्च ॥ २७ ॥
साक्षादव्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तिरित्याश्रयः ॥ २९ ॥
अनुष्मृतेर्पादरिः ॥ ३० ॥ सम्मत्तेरिति जैमिनस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥
आमनन्ति चैनमस्मान् ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

तैश्वानरः कौत्सभूतदेवजीवेश्वरेषु कः ? ।

वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीश्वरान्येषु कश्चन ॥

मूर्द्धत्वादित्यवात् ब्रह्मशब्दाच्चेति ईष्यते ।

वैश्वानरात्मशब्दो तावीश्वरस्याऽपि वाचको ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

द्युभ्याद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तोपस्थस्यपदेशात् ॥ २ ॥ नानु-
क्तोपस्थशब्दात् ॥ ३ ॥ प्राणशब्दश्च ॥ ४ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥ प्रकरणात्
॥ ६ ॥ स्थित्यदनाभ्युत्थ ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सूत्रं प्रधानं भोक्तेशो द्युभ्याद्यायतनं भवेत् ।

द्युतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यां भोक्तृत्वाच्चेत्परतरः ॥

ज्ञात्यो पक्षावात्मशब्दात् न भोक्ता मुक्तगम्यतः ।

ब्रह्मप्रकरणादीयः सर्वज्ञत्वादितस्तथा ॥ १ ॥

भूमा सम्प्रसादादङ्गुपदेशात् ॥ ८ ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

भूमा प्राणः परेशो वा ? प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात् ।

अनुवर्त्यातिवादित्वं भूमाक्तेर्वायुरेव सः ॥

विच्छिद्यैष त्विति प्राणं सत्यस्थोपक्रमात्तथा ।

महोपक्रम आत्मोक्तेरीशोऽयं, द्वैतवारणात् ॥ २ ॥

व्यकरणमस्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ अन्यभाव-

व्यावृत्तेः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अक्षरं प्रणवः किं वा ब्रह्म ? लोकेऽक्षराभिधा ।

वर्णं प्रसिद्धा, तेनात्र प्रणवः स्वादुपास्तुये ॥

अवगाहताधारतोक्तिः सर्वधर्म्मनिषेधतः ।

शासनात् द्रष्टृतादेश ब्रह्मवाचरमुच्यते ॥ ३ ॥

इति कर्मव्यपदेशात् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम् ? ।

ब्रह्मलोकफलाभादेरपरं ब्रह्म गम्यते ॥

इदित्यो जीवघनात् परस्तत्प्रत्यभिज्ञया ।

भवेत् ध्येयं परं ब्रह्म, कममुक्तिः फलित्यति ॥ ४ ॥

उक्तं उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि द्रष्टृं निहन्ति ॥ १५ ॥

भूतेषु महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥ प्रसिद्धेऽपि ॥ १७ ॥ इतरपराम-

र्शः स इति चेन्नारम्भवात् ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

उद्वेगः को वियज्जीवो ब्रह्म वा ? ऽऽत्माशयश्चेतः ।

वियत् स्यादथवात्यत्वश्रुतेर्जीवो भवत्यति ॥

वाङ्माकाशोपमानेन शुभ्रभूम्यादिसमाहितः ।

पात्माऽपहतपाप्मत्वात् सेतुत्वाच्च परेश्वरः ॥ ५ ॥

उक्तं शब्दे दाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ अत्य-

श्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

यः प्रजापतिविद्यायां स किं जीवोऽयवेखरः ? ।

जायतृष्वप्रसुपुमोक्ते स्तद्वान् जीव इहोचितः ॥

‘आत्मापहतपाप्मेति’ प्रकस्यान्त स उत्तमः ।

पुमानित्युक्त ईशोऽत्र जायदाद्यवबुद्धये ॥ ६ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ अपि च चर्चते ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

‘न तत्र सूर्यो भातीति’ तेजोऽन्तरमुतापि चित् ? ।

तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोऽन्तरमिदं महत् ॥

चित् स्यात्, सूर्याद्यभास्यत्वात् तादृक्तेजोऽप्रमिदितः ।

सर्वस्मात् पुरतोभानात् तद्भासा चान्यभामनात् ॥ ७ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ हृदयेष्वया तु अनुष्ठाविकारत्वात् ॥ २५ ॥

सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

‘अङ्गुष्ठमात्रो’ जीवः स्यादीशो वा ? इत्यप्रमा

देहमध्ये स्थितेऽयं जीवो भवितुमर्हति ॥

भूतभवेऽशता जीवे नास्त्यतोऽसाविहेखरः ।

स्थितिप्रमाणे ईशेऽपि स्तो हृदयस्योपलब्धितः ॥ ८ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्ना-

नेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानु-

मानयाम् ॥ २८ ॥ अतएव च निश्चायम् ॥ २९ ॥ समाननामरूपत्वः
वृत्तायस्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेः ॥ २० ॥ मन्त्रादिफलमन्त्रादनाधिकार
जैमिनिः ॥ २१ ॥ उक्तोक्तिविभावाच्च ॥ २२ ॥ भावस्तु वादरावणोऽस्मिति
॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किंवाऽधिकारिणः ? ।

विदेहत्वेन सामर्थ्यहानेनैषामधिक्रिया ॥

अविकृतार्थवादादिमन्त्रादेर्देहसत्त्वतः ।

अर्थित्वादेः सौलभ्याद्देवाद्या अधिकारिणः ॥ ८ ॥

गुणस्य तदनादरप्रवणत्वात् तदा द्रवणात् सूच्यते हि ॥ २४ ॥ अवि-
यत्वगतेद्योत्तरत्वं चैवरेणेन लिङ्गात् ॥ २५ ॥ संस्कारपरामर्शत् तद-
भावाभिलाषाच्च ॥ २६ ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ २७ ॥ अवस्था-
ध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेः ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

शूद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि ? ।

अत्रैवर्णिकदेवाद्या इव शूद्रोऽधिकारवान् ॥

देवाः स्वयंभातवेदाः, शूद्रोऽध्ययनवर्जनात् ।

नाधिकारी श्रुतौ, स्मार्त्ते त्वधिकारी न वार्यते ॥ १० ॥

कम्पनात् ॥ २९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

जगत्कम्पनकृत् प्राणोऽग्निर्वायुर्गतिश्वरः ? ।

अग्निर्भयहेतुत्वात्, वायुर्वा देहचालनात् ॥

वेदनादमृतत्वोक्ते रौघोऽन्तर्यामिरूपतः ।

भयहेतुश्चालनन्तु सर्वशक्तियुतत्वतः ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

‘परं’ ज्योतिस्तु सूर्यस्य मण्डलं ब्रह्म वा भवेत् ? ।

‘समुत्थायोपसम्पद्ये’त्युक्त्वा स्याद्विमण्डलम् ॥

समुत्थानं त्वम्पदार्थशुद्धिर्वाक्यार्थबोधनम् ।

सम्पत्तिरुत्तमत्वोक्तेर्ब्रह्म स्यादक्षिसाक्षितः ॥ १२ ॥

आकाशोऽर्चानरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम्

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रयोद्वाधाधिकरणमारचयति ।

वियदा ब्रह्म वा ‘ऽऽकाशो वै नामेति’ श्रुतं, वियत् ।

अवकाशप्रधानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ॥

निर्वोदृत्वं नियन्तृत्वं चैतन्यस्यैव तत् ततः ।

ब्रह्म स्यादाक्यशेषे च ‘ब्रह्मात्मैत्यादि’शब्दतः ॥ १३ ॥

सुषुप्तप्रत्यूषान्धोर्भेदेन ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्दस्य ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

तद्वैशाधिकरणमारचयति ।

स्याद्विज्ञानमयी जीवो ब्रह्म वा ? जीवश्चेत्यते ।

आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिप्रदनात् ॥

विविच्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणाद्युपाधितः ।

ब्रह्मत्वमन्यताऽप्राप्तं बोध्यते ब्रह्म नेतरत् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ०० ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तस्य हीनेर्दर्शयति
॥ १ ॥ सूक्ष्मत्वं तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वा-
वचनाच्च ॥ ४ ॥ वेदनीति चेन्न माशो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ त्वयाणामेव
चैवमुपपादः प्रशस्य ॥ ६ ॥ महद्वच्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

‘महत्तः परमव्यक्तं’ प्रधानमथवा वयुः

प्रधानं माहागास्तीकृतत्त्वानां प्रत्यक्षिज्ञया ॥

श्रुतार्थप्रत्यभिज्ञानात् परिशेषाच्च तद्वयुः ।

सूक्ष्मत्वात् कारणावस्थामवाक्ताख्यां तदर्हति ॥ १ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ ज्योतिरूपकृता तु तथा ह्यपीयत एव

॥ ९ ॥ कल्पनोपदेशाच्च भ्रष्टादिवदविरोधः ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अजा हि साङ्ख्यप्रकृतिस्तेजोऽवनात्मिकाऽस्य वा ? ।

रजआदौ लोहितादिसत्त्वेऽसौ साङ्ख्यमात्मना ॥

लोहितादिजत्वभिज्ञा तेजोऽवनात्मलक्षणम् ।

प्रकृतिं ज्ञामयेत् श्रौतृमीमांसाकृमिर्भुत्ववत् ॥ २ ॥

। मङ्गलोपसंयंहादपि ज्ञानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ प्राणादयो वा

हेप्तात् ॥ १२ ॥ ज्योतिषकैषामसत्त्वज्ञे ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

• • तृतीयाधिकरणकारचयति ।

पञ्च पञ्चजनाः साङ्ख्यतत्त्वान्याहो श्रुतोरिताः ।

प्राणाद्याः ? साङ्ख्यतत्त्वानि, पञ्चविंशतिभासनात् ॥

न पञ्चविंशतेर्भानमात्माकाशातिरेकतः ।

संज्ञा 'पञ्चजने'त्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादियु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ समाकर्षात्

॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थीधिकरणकारचयति ।

समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथवा ? ।

न युक्तो, वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः ॥

सर्गक्रमविवादेऽपि नासौ स्तष्टरि विद्यते ।

अव्याकृतमसत् प्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे ततः ॥ ४ ॥

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥ जीरुखप्राणखिङ्गावेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

इत्यर्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाध्यामप चैवमेके ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

पुरुषाणाम्नु कः कर्ता प्राज्ञजीवपरात्मसु ? ।

‘कर्मति’ चलने प्राणी, जीवोऽपूर्वे विवक्षिते ॥

जगद्वाची कर्मशब्दः पुंमात्रविनिवृत्तये ।

तत्कर्त्ता परमात्मेव न सृष्टावादिता ततः ॥ ५ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १८ ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमात्रसरस्यः ॥ २० ॥ उत्कृ-

न्निष्यत एवम्भावादित्यौहुलोमिः ॥ २१ ॥ अर्वास्थितेरिति कायकृत्स्नः

॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

‘आत्मा द्रष्टव्य’ इत्युक्तः संसारी वा परेश्वरः ? ।

संसारी, पतिजायादिभोगप्रोत्याऽस्य सूचनात् ॥

अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

संसारिणमनूच्यातः परेशत्वं विधीयते ॥ ६ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाद्वटानुरोधात् ॥ २१ ॥ अर्वाधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

‘साम्राज्योभयान्नात् ॥ २५ ॥ आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥ योनिश्च

हि गीयते ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

निमित्तमेव ब्रह्म स्यादुपादानञ्च वेक्षणात् ? ।

कुलालवन्निमित्तं तत्, नोपादानं नृदादिवत् ॥

‘बहु स्याम्’ इत्युपादानभावोऽपि श्रुत हेतुतुः ।

एकबुद्ध्या सर्वधीश्च तस्मात् ब्रह्मोभयात्मकम् ॥ ७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥०॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अणवादेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा ? ।

वदधानादिदृष्टान्तादणवादेरपि तत् श्रुतम् ॥

शून्याणवादिष्वेकबुद्ध्या सर्वबुद्धिर्न युज्यते ।

स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाद्यास्ततो ब्रह्मैव कारणम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥॥
रेणञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सांख्यस्मृत्याऽस्ति सङ्गीचो न वा वेदसमन्वये ? ।

धर्मे वेदः सावकाशः सङ्गीचोऽनवकाशया ॥

प्रत्यक्षयुतिमूलाभिमन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिभिः ।

अमूला कापिली बाध्या न सङ्गीचोऽनया ततः ॥ १ ॥

एतेन योगः प्रसूक्तः ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

योगस्मृत्याऽस्ति सङ्कोची न की ? योगो हि वैदिकः ।

तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः सङ्गृह्यते तथा ॥

प्रमाऽपि योगे तात्पर्यादतात्पर्याच्च सा प्रमा ।

अवैदिके प्रधानादावसङ्कोचस्तयाऽप्यतः ॥ २ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिर्व्यपदेशः
विशेषानुमतिभ्याम् ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्र-
त्वात् ॥ ७ ॥ अपीती तद्वत् प्रसङ्गादभयमङ्गलम् ॥ ८ ॥ न तु दृष्टान्तभ-
यात् ॥ ९ ॥ स्वप्नदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्कातिशानादव्यवधानमेवमिति
चेदेषमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते ? ।

बाध्यते, साम्यनियमात् कार्यकारणवस्तुनोः ॥

मृद्वट्टादौ सम्बन्धेऽपि दृष्टं तदधिककेशयोः ।

स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासो न बाधकः ॥ ३ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

बाधोऽस्ति परमागवादिमतैर्ज्ञो वा ? यतः पटः ।

नतन्तुभिरारब्धो दृष्टोऽतो बाध्यते मतैः ॥

शिष्टेष्टाऽपि स्मृतिस्वक्ता शिष्टत्यक्तमतं किम् ।

नातो बाधो विवर्त्तं तु न्यूनत्वनियमो न हि ॥ ४ ॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याद्विचित्रम् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अद्वैतं बाध्यते नो वा ? भोक्तृ भोग्यविभेदतः ।

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धौ भेदोऽभावान्यबाधकः ॥

नरङ्गफेणभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इष्यते ।

भोक्तृ भोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथाऽस्तु सत् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

वाङ्मायस्य ॥ १६ ॥ अथ इत्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरिणो वाक्यशेषात्

१७ ॥ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पठवच्च ॥ १९ ॥ यथाच प्रा-

दि ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

• द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

भेदाभेदौ तात्त्विकौ स्तो यदि वा व्यवहारिकौ ? ।

समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ ॥

बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तावेतौ व्यवहारिकौ ।

कार्यस्य कारणभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम् ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्वैताकरणादिदोषप्रसङ्गः ॥ २१ ॥ अधिकान्तु भेद

दिशति ॥ २२ ॥ अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिताक्रियादिः स्यान्नो वा ? जीवाभेदं प्रपश्यतः ।

जैवाहितक्रिया स्वार्था स्यादेषा नहि युज्यते ॥

अवस्तुजीवसंसारस्तेन नास्ति मम क्षतिः ।

इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागिता ॥ ७ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरपत्रि ॥ २३ ॥ देवादिवर्गस्य नो

॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

व्यवसाधिकरणभारचर्यति ।

न सम्भवेत् सम्भवेद्वा सृष्टिरेका द्वितीयतः ? ।

नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न सम्भवि ॥

अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म, तच्चाविद्यामहायवत् ।

नानाकार्यकरं, कार्यक्रमोविद्याम्बशक्तिभिः ॥ ८ ॥

कृत्स्नसक्तिर्धिरययत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दभूतत्वात्

॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाश्च ॥ २९ ॥

सूत्रम् । •

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

नयमाधिकरणभारचर्यति ।

न युक्तो युज्यते वास्य परिणामो ? न युज्यते ।

वात्स्न्यगद्ब्रह्मतत्त्वतामेरंशात् सावयवं भवेत् ॥

मायाभिर्बहुपत्वं न कान्त्स्न्यगन्नापि भागतः ।

युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र मायिकः ॥ ९ ॥

सर्वोपेता च तदर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

नाशरीरस्य मायाऽस्ति यदिवाऽस्ति ? न विद्यते ।

ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः ॥

बाह्यहेतुसृते यद्वन् मायया कार्यकारिता ।

सृतेऽपि देहं मायैवं ब्रह्मस्यस्तु प्रमाणतः ॥ १० ॥

प्रयोजनवत्त्वात् ॥ १२ ॥ लोकवत् लोलाकैवल्यम् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

• द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

दृप्तोऽस्मृष्टाऽयवा स्मृष्टा ? न स्मृष्टा, प्रलवाच्छने ।

अदृप्तः स्याद्, ऽवाञ्छायामुन्मत्तनरतुल्यता ॥

लीलाश्वासवृथाचेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः ।

अनुन्मत्ते विरच्यन्ते, तस्मात् दृप्तस्तथा सृजेत् ॥ ११ ॥

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ १४ ॥ न कर्मा-
वभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ १५ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते • च
१६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

वैषम्याद्यापतेन्मो वा ? सुखदुःखे नृभेदतः ।

सृजन् विषम ईशः स्यान् निष्टुर्णशोपसंहरन् ॥

प्राण्यनुष्ठितधर्मादिमपेक्ष्ये शः प्रवर्त्तते ।

नातो वैषम्यनैर्घृण्ये, संसारस्तु न चादिमान् ॥ १२ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेषु ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

तयोदगाधिकरणमारचयति ।

भास्ति प्रकृतिता यद्वा निर्गुणस्याऽस्ति ? नास्ति सा ।

मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलम्बनात् ॥

अस्माधिष्ठानताऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते ।

निर्गुणेऽप्यस्ति जात्यादौ स्याद्ब्रह्म प्रकृतिस्ततः ॥ २३

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ।

रचनानुपपत्तेषु नानुमानम् ॥ ११ ॥ प्रवृत्तेषु ॥ १२ ॥ पयोऽम्बुवज्रे रक्षा-
ऽपि ॥ ३ ॥ अतिरेकानवस्थितेषु भवेत्तत्त्वान् ॥ ४ ॥ अन्यत्वाभावाद्
न तत्त्वादित्यत् ॥ ५ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ पुरुषाश्चर्यादिति
चेत्तथापि ॥ ७ ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेषु ॥ ८ ॥ अन्यत्वाभिमतौ च सगुण-
वियोगात् ॥ ९ ॥ विप्रतिषेधाद्वाच्यमङ्गलम् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रधानं जगतो हेतुनं वा ? सर्वे घटादयः ।

अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत् ॥

न हेतुर , योग्यरचनाप्रवृत्तगादेरसम्भवात् ।

सुखाद्या आन्तरा बाह्या घटाद्यास्तु, कुतोऽन्ययः ॥ १

महोर्वयहा सुखपरिमण्डलाध्याम् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारब्धवति ।

नास्ति काणाददृष्टान्तः किं वास्यसद्वयोद्वे १ ।

नास्ति, शङ्कः पटः शुक्लात् तन्तोरेव हि जायते ॥

अथ दृशुकमुत्पन्नमनयोः परिमण्डलात् ।

अदीर्घात् दृशुकादीर्घं दृशुकं तन्निर्द्ध्यनम् ॥ २ ॥

उभयथापि न कर्मात्तदभावः ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च सा-
यादनवस्थिते ॥ १३ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च
वपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥ अपरिस्पष्टा-
दात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारब्धवति ।

जनयन्ति जगन्नी वा संयुक्ताः परमाणवः ।

आद्यकर्मजसंयोगात् दृशुकादिक्रमाज्जनिः ॥ १ ॥

सनिमित्तानिमित्तादिविकल्पेष्वाद्यकर्मणः ।

असम्भवादसंयोगे जनयन्ति न ते जगत् ॥ २ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ इतरेतरमत्त्ववत्त्वादिति
वेद्योत्पत्तिमात्मनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधत्वात् ॥ २० ॥
प्रसृति प्रतिस्रोप्ररोधो योगपदमन्यथा ॥ २१ ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या-
नरोधप्राप्तिरविकल्पात् ॥ २२ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥ आ-
गते चाविशेषात् ॥ २४ ॥ अनुकृतेषु ॥ २५ ॥ नास्त्योऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥
उदासीनाकामपि चैव सिद्धिः ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

समुदायानुभौ युक्तावयुक्ताौ वा ? इत्युक्तकः ।

एकोऽपरः स्कन्धहेतुरित्येवं युज्यते इदम् ॥

स्थिरचेतनराहित्यात् स्वयन्नाचेतनत्वतः ।

न स्कन्धानामनूनां वा समुदायोऽत्र युज्यते ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ वैश्वानराद् न सप्तमिदम् ॥ २९ ॥ न भा-

वोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ अणिकत्वाद् ॥ ३१ ॥ सर्वानुपपत्तेः ॥ ३२ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते ।

युज्यते, स्वप्नदृष्टान्तात्, बुद्धैव व्यवहारतः ॥

अवाधात् स्वप्नवैषम्यं बाह्यार्थरूपसंभ्यते ।

“बहिर्वद्” इति तेष्युक्तिर्नास्ती धीः रूपभाक् ॥ ५ ॥

नेर्का कद्रसंभयात् ॥ ३३ ॥ एवमाकाकात् सप्तम् ॥ ३४ ॥ न च पटो-

यादव्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥ अन्त्यावस्थितेऽसौ भवति तन्नाट-

विशेषः ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

सिद्धिः सप्तपदार्थानां समभङ्गीनयादवा ? ।

साधकन्यायसद्भावात् तेषां सिद्धौ किमनुमतम् ॥

एकस्मिन् सदसंस्वादिविबुधप्रतिपादनात् ।

अपन्थायः समभङ्गी, न च जीवस्य सांघता ॥ ६ ॥

पञ्चुरसामञ्जसात् ॥ १७ ॥ सम्बन्धानुपपत्तेः ॥ १८ ॥ अवि-
भातुपपत्तेः ॥ १९ ॥ करणपक्षे भोनादिभ्यः ॥ २० ॥ अन्तयत्व-
सर्वज्ञता वा ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

अप्रमाधिकरणमारचयति ।

तटस्थे श्वरवादी यः स युक्तोऽथ न युज्यते ? ।

युक्तः, कुलासदृष्टान्तान् नियन्तृत्वस्य सम्भवात् ॥

न युक्तो, विषमत्वादिदोषाद्बैदिक ईश्वरे ।

अभ्युपेतं तटस्थत्वं त्याज्यं श्रुतिविरोधतः ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ८ ॥ न च कर्तुः कौशलम् ॥ ९ ॥ विद्वाना-
भावे वा तदप्रतिषेधः ॥ १० ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

अप्रमाधिकरणमारचयति ।

जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा ? ।

युक्तं, नारायणव्यूहसमाधनादिवत् ॥

सुजगतामविरुद्धोऽंशो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते ।

उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशादिदोषतः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥ गौतमसम्भवात् ॥ १॥ शब्दा
 ३ ॥ ४ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठाहानिरव्यतिरेकात्
 ब्रह्मः ॥ ६ ॥ यावद्विकारन्तु विभागो लोकावत् ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

व्योम नित्यं जायते वा ? हेतुत्रयविवर्जनात् ।

जनिश्रुतेश्च गौणत्वात् नित्यं व्योम, न जायते ॥

एकज्ञानात् सर्ववहेर्विभक्तत्वाज्जनिश्रुतेः ।

विवर्ते कारणैकत्वात् ब्रह्मणो व्योम जायते ॥ १॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

वायुर्नित्यो जायते वा ? छान्दोग्येऽजन्मकीर्तेनात् ।

'मैपाऽनन्तमिता देवते'त्युक्तेर्न च जायते ॥

श्रुत्यन्तरोपसंहारात् गौख्यनस्तमयश्रुतिः ।

विद्यदजायते वायुः, स्वरूपं ब्रह्म कारणम् ॥ २ ॥

असम्भयस्तु सतीऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सद्ब्रह्म जायते नो वा ? कारणत्वेन जायते ।

यत्कारणं जायते तत् विद्यद्यादादयो यथा ॥

असतोऽकारणत्वेन खादीनां सत उद्भवात् ।

व्याप्तेरजादिवाक्येन बाधात् सन्नैव जायते ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथाह्यह ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मणो जायते वह्निर्वायोर्वा ब्रह्मसंस्तुतात् ।

,तस्तेजोऽसृजते'त्युक्ते ब्रह्मणो जायतेऽनन्तः ॥

'वायोरग्निर्' इति श्रुत्या पूर्वश्रुत्ये कवाक्यतः ।

ब्रह्मणो वायुरूपत्वमापन्नादग्निसम्भवः ॥ ४ ॥

व्यापः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मणोऽपां जन्म किं वा वह्नेर् ? नग्नेर्जलोद्भवः ।

विरुद्धत्वात्, नीरजन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात् ॥

'अग्नेराप' इति श्रुत्या ब्रह्मणो वह्नुपाधिकात् ।

अपां जनिर्विरोधम् सूक्ष्मयोर्नाग्निनीरयोः ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

ता अन्नमसृजन्ते'ति श्रुतमन्नं यवादिकम् ।

पृथिवी वा ? यवाद्येव, लोकेऽन्नत्वप्रसिद्धितः ॥

मूलाधिकारात् कृष्णस्य रूपस्य श्रवणादपि ।

तथाऽद्भ्यः पृथिवी'त्युक्ते रंजं पृथ्व्याऽवहेतुतः ॥ ६ ॥

तदभिधानादेव तु तद्विज्ञातुं सः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

व्योमाद्याः कार्यकर्तारो ब्रह्म वा तदुपाधिकम् ?

‘व्योम्नो वायुर्वायुतोऽग्निर्’ इत्युक्तेः खादिकर्तृता ॥

‘इन्द्रोऽस्त्यमयतो’त्युक्तेर्व्योमाद्युपाधिकम् ।

ब्रह्म वायादिहेतुः स्यात् तेज आदीक्षणादपि ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सृष्टिक्रमो लये श्रेयो विपरीतक्रमोऽयं वा ? ।

कर्म कल्पग्राहकं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत् ॥

हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः ।

‘पृथिव्यापस्त्रिति’ चेत्तत्त्वात् विपरीतक्रमो लये ॥ ८ ॥

अन्तरा विद्वान्मनसो क्रमेण तद्विज्ञादिति चेन्न विज्ञेयत्वात् ॥ १५ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

किमुक्तक्रमभङ्गोऽस्ति प्राणायामो नास्ति वा ? ऽस्ति हि ।

प्राणात्तमनसां ब्रह्मविद्यन्तोर्मध्य ईरणात् ॥

प्राणायामा भौतिका भूतेष्वन्तर्भूताः पृथक् क्रमम् ।

नेच्छन्त्यतो न भङ्गोऽस्ति, प्राणादौ न क्रमः श्रुतः ॥ ९ ॥

चराचरव्यपामयस्तु व्याप्तद्वयपदेशो भाक्तकदावभाषित्वात् ॥ ३६ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

जीवस्य जन्ममरणे वपुषो वा ? ऽऽत्मनो हि ते ।

‘जातो मे पुनः’ इत्युक्ते जातकर्मादितस्तथा ॥

मुख्ये ते वपुषो, भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि ।

‘जानकर्म च लोकोक्तिर्जीवापेतेति’ शास्त्रतः ॥ १० ॥

नास्मादुच्यतेनित्यत्वाच्च तावत् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो वियहत् जायते न वा ? ।

सृष्टेः प्रागद्वयत्वोक्तेर्जायते विष्णुलिङ्गवत् ॥

ब्रह्माद्वयं जातबुद्धौ जीवत्वेन विधेत् स्वयम् । •

श्रीपादिकं जीवजन्म, नित्यत्वं वस्तुतः श्रुतम् ॥ ११ ॥

श्रोत एव ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपो जीवो ? ऽचिद्रूप इच्छते ।

चिदभावात् सुषुप्तादौ जाग्रद्विषयनसा स्रता ॥

ब्रह्मत्वादेव चिद्रूपचित् सुषुप्तौ न लुप्यते

हेतादृष्टिर्हेतलोपात् ‘न हि द्रष्टुः’ इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागमनीकाम् ॥ १६ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ १७ ॥ नायुर-
तच्छ्रुतेरिति चेद्वेतराधिकारात् ॥ १८ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्याम् ॥ १९ ॥
अविरोधश्चन्दनयत् ॥ २० ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेत्ताभ्युपगमाद्-
दि हि ॥ २१ ॥ गुणाद्वा लोकयत् ॥ २२ ॥ अतिरेको गन्धवत् ॥ २३ ॥
तथा च दर्शयति ॥ २४ ॥ प्रथमपदेष्टात् ॥ २५ ॥ तद्व्युत्पत्तारत्वात् त-
तद्व्युत्पदेशः प्राप्तयत् ॥ २६ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्
॥ २७ ॥ पुंस्त्वादिवचस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ २८ ॥ निव्योपलब्ध-
नुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽऽशङ्क्या ॥ २९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽणुः सर्वगो वा स्याद्, ? 'एषोऽणुर्' इति वाक्यतः

उत्क्रान्तिगत्यागमनयवणास्त्राणुर्ग्वेव मः ।

साभासमुद्गाणुत्वेन तदुपाधित्वतोऽणुता ।

जीवस्य सर्वगत्वन्तु स्वतो ब्रह्मत्वतः श्रुतम् ॥ १३ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवचनात् ॥ १४ ॥ विहारोपदेशः ॥ १५ ॥ उपदा-
नात् ॥ १६ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियादा न चेद्विदमविपर्ययः ॥ १७ ॥ उप-
लब्धिवदनियमः ॥ १८ ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ १९ ॥ समाध्यभावः
॥ २० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽकर्ताऽथवा कर्ता ? 'धियः कर्तृत्वसम्भवात् ।

जीवकर्तृतया किं स्याद्' इत्याहुः साङ्गमानिनः ॥

करणत्वान्न धीः कर्त्री, यागयवणलौकिकाः ।

व्य. तात् न विना कर्त्री, तस्यात् जीवस्य कर्तृता ॥ १४ ॥

यथाच तथोभयथा ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

कट्वं वास्तवं किं वा कल्पितं ? वास्तवं भवेत् ।

‘यजते’त्यादिशास्त्रेण सिद्धस्याबाधितत्वतः ।

‘असङ्गो ही’ति तद्वाधात् स्फटिके रक्ततेव तत् ।

अध्यस्तं धीचक्षुरादिकरणोपाधिसन्निधेः ॥ १५ ॥

परातुं तच्छ्रुते ॥ ४१ ॥ कृतप्रयत्नामेकसु विहितप्रतिप्रज्ञावैयर्थ्या-

॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणमारचयति ।

प्रवर्त्तकोऽस्य रागादिरीशो वा ? रागतः कृषौ ।

दृष्टा प्रवृत्तिर्, वैषम्यमीशस्य प्रेरणे भवेत् ॥

शस्येषु वृष्टिवज्जीवेष्वीशस्याविषयत्वतः ।

रागोऽन्तर्याम्यधीनोऽत ईश्वरोऽस्य प्रवृत्तकः ॥ १६ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दासकृतवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

न्यवर्णस्य ॥ ४४ ॥ अपि च कथ्यते ॥ ४५ ॥ प्रकाशादिवक्ष्यं परः ॥ ४६ ॥

परन्ति च ॥ ४७ ॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धात् ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

मन्ततेऽव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ आभास एव च ॥ ५० ॥ अदृष्टानिय-

मात् ॥ ५१ ॥ अभिसम्बन्धादिष्वपि चेवम् ॥ ५२ ॥ प्रदेशादिति चेन्नान-

विनात् ॥ ५३ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तम्याधिकार्यमारचयति ।

किं जीवेश्वरसाक्ष्यं व्यवस्था वा ? श्रुतिद्वयात् ।
अभेदभेदविषयात् साक्ष्यं न निवार्यते ।
'अंशोऽवच्छिन्न आभास' इत्यौपाधिककल्पनैः ।
जीवेश्वरोर्व्यवस्था स्यात् जीवानाञ्च परस्परम् ॥ १७ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥ गौणसम्भवात् ॥ २ ॥ तत्प्राक्कृतं च ॥ ३ ॥
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकार्यमारचयति ।

किमिन्द्रियास्थनादीनि सूत्र्यन्ते वा परात्मना ? ।
सृष्टेः प्रागुचिनास्त्रैषां सद्भावोत्तरेनादित् ॥
एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भौतिकत्वाज्जनिश्रुतेः ।
उत्पद्यते, इयं सद्भावः प्रागवान्तरसृष्टितः ॥ १ ॥

सप्तमतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ इत्यादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकार्यमारचयति ।

सप्तैकादश वाक्ताणि 'सप्त प्राणा' इति श्रुतेः ।
सप्त स्युर्मूर्धनिष्ठेषु छिद्रेषु च विशेषणत्वात् ॥

अग्रीर्षस्य हस्तादेरपि वेदे समीरणात् ।

ज्ञेयान्येकादशाभ्यानि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २ ॥

अथवा ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

व्यापीन्यथूनि वाचाणि ? साङ्ख्या वापित्वमूचिरे ।

वृत्तिनाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्वेत् ॥

देहस्यप्रतिमद्रागेष्वेवाचत्वं समाप्यताम् ।

उत्क्रान्त्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि सुरदर्शनात् ॥ ३ ॥

अथवा ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मुख्यः प्राणः स्यादनादिर्जायते वा ? न जायते ।

'आनीद' इति प्राणचेष्टा प्राक् सृष्टेः श्रूयते यतः ॥

आनीदिति ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वातनिषेधनात् ।

'एतस्माज्जायते प्राण' इत्युक्तेरेष जायते ॥ ४ ॥

न वावृत्तिके प्रथमपदेनात् ॥ ६ ॥ चक्षुरादिवत्, तत्सहस्रिष्ट्या-
यः ॥ १० ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥ पञ्च-
तर्कमोद व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वामुर्वाऽक्षक्रिया वाऽन्यो वा प्राणः ? श्रुतितोऽनिलः ।

सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा सांख्यैरेवमुदीरणात् ॥

‘भाति प्राणो वायुने’ति भेदोक्तेरेकताश्रुतिः ।

वायुतत्त्वेन सामान्यवृत्तिर्वाच्चेष्टतोऽन्यता ॥ ५ ॥

अणुच ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रमाधिकरणमारचयति ।

प्राणोऽयं विमुरल्यो वा ? विभुः स्यात्, प्रुष्टुपक्रमे ।

हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समोक्तितः ।

समष्टिवाष्टिरूपेण विभूतैवाधिदैविकी ।

आध्यात्मिकोऽल्पः प्राणः स्याददृश्यश्च यथेन्द्रियम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्याधिष्ठानन्तु तदात्मननात् ॥ १४ ॥ प्राणवता यद्वात्

५ ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रमाधिकरणमारचयति ।

‘स्वतन्त्रा देवतन्त्रा वागाद्याः स्युः ? स्वतन्त्रता ।

नो चेद्वागादिजो भोगो देवानां स्यान्न चात्मनः ॥

श्रुतमन्यादितन्त्रत्वं भोगोऽन्नादेस्तु नोचितः ।

देवदेहेषु सिद्धत्वात् जीवो भुङ्क्ते भ्यकर्मणा ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रुतात् ॥ १७ ॥ भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्यात् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्राणस्य वृत्तयोऽक्षाणि प्राणात् तत्त्वान्तराणि वा ? ।

तद्रूपत्वश्रुतेः प्राणनाम्नोक्तत्वाच्च वृत्तयः ॥

अमायमादिभेदोक्तेर्गौण्ये तद्रूपनामनी ।

आलोचकत्वे नान्यानि प्राणो नेताऽच्चदेहयोः ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिरूपं प्रिस्तु विवृत्तकृत उपदेशात् ॥ २० ॥ मांसादि भौमं
यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥
सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

नामरूपव्याकरणे जीवः कर्त्ताऽथवेश्वरः ? ।

‘अनेन जीवेन’त्युक्तेर्व्याकर्त्ता जीव इष्यते ॥

जीवान्वयः प्रवेशेन सन्निधेः सर्वसर्जने ।

जीवोऽशक्तः, शक्त ईश, उत्तमोक्तिस्त्ववैचित्तुः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

तदनन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाध्याम् ॥ १ ॥

व्याकर्त्तृत्वात् त्वं भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्राणगतेर्च ॥ ३ ॥ अन्तर्गतादिगति-
श्रुतेरिति चेन्न भाक्तव्यात् ॥ ४ ॥ प्रथमेऽन्वयणादिति चेन्न ता एव ह्यु-
पपत्तेः ॥ ५ ॥ अंशतस्त्वादिति चेन्न द्वादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ भाक्तां
शऽनात्मविस्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अवेष्टितो वेष्टितो वा भूतसूक्ष्मैः पुमान् व्रजेत् ? ।

भूतानां सुलभत्वेन यात्यवेष्टित एव सः ॥

बीजानां दुर्लभत्वेन निराधारिन्द्रियगतेः ।

पञ्चमाहुतियुक्तेषु जीवन्त्येयाति वेष्टितः ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयान् दृष्टस्मृतिर्भा यथेदमनेवञ्च ॥ ८ ॥ चरणा-
दिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कारणाजिनि ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न
तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्वर्गाविरोही क्षीणानुशयः सानुशयोऽथवा ? ।

‘यावत्सम्भात’तचनात् क्षीणानुशय इष्यते ॥

जातमात्रस्य भोगित्वादैकभवे विरोधतः ।

चरणश्रुतितः सानुशयः कर्मान्तरैरयम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च सुतम् ॥ १२ ॥ सन्दमने त्वनुभूयतरेण
मारोहाविरोही तद्वत्तदगमात् ॥ १३ ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च
सप्त ॥ १५ ॥ तथापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ विद्वत्कर्मणोरिति
तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ अर्थेऽपि न
लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ तृतीयशब्दाविरोधः संशोकजस्य ॥ २१

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

चन्द्रं याति नवा पापी ? ‘ते सर्व’ इति वाक्यतः ।

पञ्चमाहुतिनाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥

भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्वाभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिनां यात्ये पापिगतिः श्रुता ॥ ३ ॥

स्वभावापत्तिरूपपक्षेः । २२ । सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

वियदादिस्वरूपत्वं तत्साम्यं वा ? ऽवरोहिणः ।

वायुर्भूत्वेत्यादिवाक्यास्तत्तद्भावं प्रपद्यते ॥

स्ववत् सत्त्वो वायुवशी युक्तो धूमादिभिर्भवेत् ।

अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुख्यमुपपद्यते ॥ ४ ॥

• कतिचिरेण विशेषात् । २३ । सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ब्रीह्यादेः प्राग्विलम्बेन त्वरया वा ? ऽवरोहति ।

तत्रानियम एव स्यात्, नियामकविवर्जनात् ॥

दुःखं ब्रीह्यादिनिर्याणमिति तत्र विशेषितम् ।

विलम्बस्ते न पूर्वञ्च त्वरार्थादवसीयते ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ २४ ॥ अगुहमिति चेन्न ऽब्ध्या

२५ ॥ रेतःसिन्धोऽथ ॥ २६ ॥ योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

ब्रीह्यादी जन्म तेषां स्वात् संश्लेषो वा ? जनिर्भवेत् ।

‘जायन्त’ इति मुख्यत्वात् पञ्चहिंसादिपापतः ॥

वैधान पापसंश्लेषः, कर्मवशापृत्यनुक्तिः ।

श्रविषादौ मुख्यजनौ चरणवशापृतिः ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पदः ।

सन्ध्ये दृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातरं ॥ २ ॥

मायामात्रानु, कान्क्षे नानभिव्यक्तस्वरूपात् ॥ २ ॥ कश्चिदुतेरा
चकते च तद्विदः ॥ ४ ॥ पराभिध्यानात् तिर्रोहितो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययो ॥ ५ ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥ अत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सत्या मिथ्याऽथवा स्वप्नसृष्टिः ? सत्या, श्रुतीरणात् ।

जाग्रद्देशविशिष्टत्वादीश्वरेणैव निर्मिता ॥

देशकालाद्यनौचित्यात् नाधितत्वाच्च सा सृष्टा ।

अभावोक्ते धैतमात्रमात्राज्जीवानुवादतः । ॥

तदभावो नास्तीति तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात्
॥ ८ ॥ सूक्ष्मम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नाडीपुरीतद्वन्नद्याणि विकल्पान्ते सुषुप्तये ।

समुच्चितानि वैकार्यात् विकल्पान्ते यवादिवत् ॥

समुच्चितानि नाडीभिरुपसृष्य पुरीतति ।

हृत्स्पन्नद्वयं यात्येकं, विकल्पे त्वष्टदायता ॥ २ ॥

स एव तु कर्मदुष्कृतिमन्दिषिभिः ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यः कोऽप्यनियमेनात्र बुध्यते सुप्त एव वा ? ।

उदविन्दुरिवाशक्ते निर्धनुः कोऽपि बुध्यते ॥

कर्माविद्यापरिच्छेदोदविन्दुविलक्षणः ।

‘स एव बुध्यते’ शास्त्रात्तदुपाधेः पुनर्भवात् ॥ ३ ॥

सुगन्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

किंमूर्च्छिका जाग्रदादौ किं वाऽवस्थान्तरी भवेत् ? ।

अन्यावस्था न प्रसिद्धा तेनैका जाग्रदादिषु ॥

न जाग्रत्स्वप्नयोरैका, द्वैताभावाच्च सुमता ।

मुखादिविज्ञतेस्ते नावस्थाऽन्या लोकात्मकता ॥ ४ ॥

न स्थानतोऽपि परस्वोभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ न भेदादिति

चेन्न प्रत्येकमतद्वयनात् ॥ १२ ॥ अपि चैप्येके ॥ १३ ॥ अरूपपदेव हि

तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ प्रकाशवद्भावेय्यत्वात् ॥ १५ ॥ अहं च तन्मात्रं

॥ १६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ अत एव चोपमा मूर्ध-

कादिषु ॥ १८ ॥ अस्त्युदयप्रवृत्त्यात् तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ उद्विग्नतास-

नात्कृमन्तर्भावादुभयभाष्यस्यादेशम् ॥ २० ॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

ब्रह्म किंरूपि वाऽरूपि भवेन्नौरूपमेव वा ? ।

द्विविधश्रुतिसद्भावाद्ब्रह्म स्यादुभयात्मकम् ॥

नौरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमपूर्वतः ।

रूपं त्वनूयते आन्तमुभयत्वं विरुध्यते ॥ १ ॥

प्रकृतेतायत्वं हि प्रतिषेधति ततोऽब्रवीति च ॥ २२ ॥ तदव्य-
क्ता हि ॥ २३ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुभा ॥ २४ ॥ प्रका-
शादिवशावैरेव्यं प्रकाशश्च कर्मवत्प्रकाशात् ॥ २५ ॥ ततोऽनन्तेन तथा हि
लङ्गम् ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशान्तरिगुणवत्त्ववत् ॥ २७ ॥ प्रकाशान्-
वयदा तेजस्तात् ॥ २८ ॥ पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥ प्रकाश ॥ ३० ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्माऽपि 'नेति नेती'ति निषिद्धमथवा नहि ? ।

विरुक्तां ब्रह्मजगती निषिध्यते उभे अपि ॥

वीक्ष्य यमिति शब्दोक्ता सर्वदृश्यनिषिद्धये ।

अनिदं सत्यसत्यश्च ब्रह्मैकं शिष्यतेऽवधिः ॥ ६ ॥

परमतः सेतुस्मान्मन्त्रव्यभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ११ ॥ आन्यात् ॥
॥ १२ ॥ बुद्धयर्थः पादवत् ॥ १३ ॥ स्थानयिषेपात् प्रकाशं ददत् ॥ १४ ॥
उपपत्तेः ॥ १५ ॥ तथान्वयप्रतिषेधात् ॥ १६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमाया-
शब्दादिभ्यः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अस्यन्यदब्रह्मणी नो वा विद्यते ? ब्रह्मणोऽधिकम् ।

सेतुत्वोन्मानवत्त्वाच्च सम्बन्धाद्भेदवत्त्वतः ॥

धारणात् सेतुतोन्मानमुपास्यै भेदसङ्गती ।

उपाध्युद्भवनायाभ्यां नान्यदन्यनिषेधतः ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ १८ ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ १९ ॥ धर्मं जैमिनिरतु एव
॥ ४० ॥ पूर्वं तु वादरायणो वेदव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

कर्मैव फलदं यद्वा कर्माबाधित ईश्वरः ।

अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदाहता ॥

अचेतनात् फलासूतेः शास्त्रीयात् पृजितेश्वरात् ।

कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना ॥ ८ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यवशेषात् ॥ १ ॥ भेदाच्चेति चेन्नैकस्यामपि
॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सरयश्च तच्च-
यमः ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्ववेदेष्वनेकत्वमुपासी रथवैकता ? ।

अनेकत्वं, कौबुमादिनामधर्मविभेदतः ॥

विधिरूपफलैकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतम् ।

गिरीव्रताख्यधर्मस्तु स्वाध्याये स्यान्न वेदने ॥ १ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

एकोपास्तानानाग्रां आहार्या वा गुणाः श्रुती ।

अनुक्तत्वादनाहार्या उपकारः श्रुतेर्गुणैः ॥

श्रुतत्वादन्यशाखायामाहार्या अग्निहोत्रवत् ।

विशिष्टविद्योपकारः स्वशाखोक्तगुणैः समः ॥ २ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ नवा प्रकरणभेदात्

परोवगीयस्तादित्यत् ॥ ७ ॥ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति त तदपि ॥ ८ ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

एका भिन्नाऽथबोद्धीथविद्या कृन्दाग्यकागवयोः ? ।

एका स्यान्नामसामान्यात् संग्रामादिसमत्वतः ॥

उद्गीथावयवोद्धार उद्भातेत्युभयोर्भिदा ।

वैद्यभेदेऽर्थवादादिसाम्यमात्राप्रयोजकम् ॥ २ ॥

व्याप्तेऽयं समञ्जसम् ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ।

किमध्यासोऽथवा बाधः ऐक्यं वाऽथ विशिष्यता ? ।

अन्तरस्यात्र नास्त्यैक्यं नियतं हेत्वभावात् ॥

वेदेषु व्याप्त ओद्धार उद्गीथेन विशिष्यते ।

अध्यासादौ फलं कल्प्यं सन्निकृष्टांशलक्षणा ॥ ४ ॥

यर्थाभिदादन्त्यभेदे ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वशिष्ठत्वाद्यनाहार्यमाहार्यं वैवर्भिन्यतः ।

उक्तस्यैव परामर्शादनाहार्यमनुकृतः ॥

प्राणहारेण बुद्धिस्थं वशिष्ठत्वादि नेतरत् ॥

‘एवं’शब्दपरामर्शयोग्यमाहार्यमिष्यते ॥ ५ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रियशिरस्ताद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ

हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

नाहार्या उत वा हार्या आनन्दाद्या अनानुहतिः ।

गामनीमन्यक्रामादेरिवैतेषां व्यवस्थितेः ॥

प्रिभीगमानधमाणां व्यवस्था स्याद् यथाविधि ।

तत्तिपत्तिफनानान्त्सु सर्वशाखासु संहतिः ॥ ६ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

सर्वा परम्पराऽच्चादर्श्या पुरुष एव वा ।

क्षेया, सर्वाश्रुतत्वेन प्राक्यानि स्युर्बह्विनि हि ॥

पुमर्थः पुरुषज्ञानं तत्प्रयत्नः श्रुतौ महान् ।

तद्विधाय श्रुतोऽच्चादिर्वैद्य एकः पुमांस्ततः ॥ ७ ॥

आत्मश्रुतीतिरितरत्रदुस्तरात् ॥ १६ ॥ अन्यथादिति चेत् स्यादव-

धारणात् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

‘आत्मा वा इदम्’ इत्यत्र विराट् स्यादथर्वेश्वरः ? ।

भूतासृष्टेर्नेश्वरः स्यात् गवायानवनाहिराट् ॥

भूतोपसंहृतेरीशः स्यादहंतावधारणात् ।

अर्थवादी गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम् ॥ ८ ॥

कार्याल्लानादपूर्वं ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

इयोर्वस्त्वन्यदेकं वा काण्च्छान्दोग्यप्रश्नयोः ? ।

उभयत्र पृथग्वस्तु, मदात्मभ्यामुपक्रमीत् ॥

साधारणोऽयं सच्छब्दः ‘स आत्मा तत्त्वम्’ इत्यतः ।

वाक्यशेषादात्मवाची तस्मादस्वेकमेतयोः ॥ ९ ॥

समान एवज्ञानेदात् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

अनग्नबुद्ध्याचमने विधेये बुद्धिरेव वा ? ।

उभे अपि विधेयेत, इयोरत्र शुद्धत्वतः ॥

स्मृतेराचमनं प्राप्तं, प्रायत्यर्थमन्य तत् ।

अनग्नतामतिः प्राणविदोऽपूवा विधीयते ॥ १० ॥

सम्बन्धादेवमन्त्रार्थापि ॥ २० ॥ न वा विधेयात् ॥ २१ ॥ दर्शयति च

॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

शाण्डिल्यविद्याकथनादिभिर्धैकविधाऽथवा ? ।

द्विरुक्तेरेकशाखायां द्वैविध्यमिति गम्यते ॥

एका मनोमयत्वादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत् ।

विद्याया विधिरेकत स्यादन्यत्र गुणे विधिः ॥ ११ ॥

संभृतितदु व्याप्त्रपि चातः ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

संहारः स्यादयस्या वा नास्मिन्हरहस्त्विति ? ।

विद्यैकत्वेन संहारः स्याद, ऽध्यात्माधिदैवयोः ॥

‘तस्योपनिषद्’ इत्येवंभिन्नस्थानत्वकीर्त्तनात् ।

स्थितामीनगुरुपात्र्योरिव नास्मिन्व्यवस्थितिः ॥ १२ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

आचार्या वा नवा तत्र संभृत्यादिविभूतयः ? ।

आचार्या, ब्रह्मधर्मत्वात् शाण्डिल्यादाववारणात् ॥

अमाधारणधर्माणां प्रत्यभिज्ञात् नास्त्यतः ।

अनाचार्या ब्रह्ममात्रसम्बन्धोऽतिप्रसङ्गकः ॥ १३ ॥

वैधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षट्पदशाधिकरणमारचयति ।

पुंविद्यैकां विभिन्ना वा तैत्तिरीयकतांश्चिनोः ? ।

मरणावभृद्यत्वादिसाम्यादेकेति मन्यते ॥

बहुना रूपभेदेन किञ्चित् साम्यस्य बाधनात् ।

न विद्यैकां, तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रधानतात् ॥ १४ ॥

ज्ञानो ह्यपावनयद्गोपत्वात् कृष्णानन्दस्तु युष्मानयत् तदुक्तं
॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षट्पदशाधिकरणमारचयति ।

वेदमन्त्रप्रवर्ग्यादि विद्याङ्गमथवा नतु ? ।

विद्यासन्निधिपाठेन विद्याङ्गे मन्त्रकर्मणो ॥

लिङ्गेनान्यत्र मन्त्राणां वाक्येनापि च कर्मणाम् ।

विनियोगात् सन्निधिस्तु बाध्योऽतो नाङ्गत्वं तयोः ॥ १५ ॥

साम्यराये तर्तव्यस्यायात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ ब्रह्मत उभयाविरो-
धात् ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

उपायनमनाहार्यं ज्ञानात् आक्षिप्यतेऽथवा ? ।

अश्रुतत्वादनान्निपादित्याभेदाच्च नाङ्गतिः ॥

विद्याभेदेऽप्यर्थवाद आहार्यः श्रुतिसाम्यतः ।

ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानादेकविंशादिवादवत् ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणस्य द्वितीयवर्षकमाह ।

विधूननं चालनं स्वादानं वा वासनं भवेत् ? ।

‘दीधृत्यन्ते ध्वजायाणी’त्यादौ चालनदर्शनात् ॥

हानमेव भवेद्वाक्यशेषेऽन्योपायनश्रवात् ।

कर्त्ता न ह्यपरित्वक्तमन्यं स्वीकर्त्तुमर्हति ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणस्य तृतीयवर्षकमाह ।

कर्मत्यागो मार्गमध्ये यदि वा मरणात्पुनरा ।

उत्तोर्य विरजां त्यागस् ? तथा कौघीतकिञ्चुतेः ॥

कर्मप्राप्यफलाभावात् मध्ये साधनवर्ज्यतात् ।

ताण्डिञ्चुतेः पुरा त्यागो, बाध्यः कौघीतकिञ्चुतः ॥ १६ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ १८ ॥ उपपन्नस्तद्व्यव-
र्त्तयेत्पलब्धेर्लोकवत् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

उपाध्मिनीधर्मो मार्गं समो यदा व्यवस्थितः ? ।

सम एवोत्तरो मार्ग एतयोः कर्महानवत् ॥

देशान्तरफलप्राप्तौ युक्तो मार्ग उपास्तिषु ।

आरोग्यवद्बोधफलं तेन मार्गो व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

अनियमः स्वार्थान्विरोधः शब्दानुभावाभ्याम् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

मार्गः श्रुतस्थलेष्वेव सर्वोपास्तिषु वा भवेत् ? ।
श्रुतेष्वेव प्रकरणात्, हिःपाठोऽस्य वृथाऽन्यथा ॥
प्रोक्तो विद्यान्तरे मार्गो 'वे चेम' इति वाक्यतः ।
तेन बाध्यं प्रकरणं, हिपाठश्चिन्तनाय हि ॥ १८ ॥

यावदधिकारसर्वस्यतिराधिकारिकाणाम् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
ऊनविंशाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मतत्त्वविदां मुक्तिः पात्रिकी नियताऽयवा ? ।
पात्रिक्यऽपान्तरतमप्रभृतेर्जन्मकीर्त्तनान् ॥
नानादेहोपभोक्तव्यमीशोपास्तिफलं बुधाः ।
मुक्ताधिकारपुरुषा मुच्यन्ते नियता ततः ॥ १९ ॥

अन्तरधियां त्वयरोधः सामान्यतद्वागध्यानौपमदयः ॥ १० ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
विंशाधिकरणं आरचयति ।

निषेधानामसंहारः संहारो वा ? न संवृत्तिः ।
आनन्दादिवदात्मत्वं नैषां सम्भावते यतः ॥
श्रुतानामश्रुतानाञ्च निषेधानां समा यतः ।
आत्मलक्षणता तस्मात् दार्ष्ट्यास्मूपसंवृत्तिः ॥ २० ॥

इयदात्मन नत् ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

‘पिबन्ती वा सुपर्णे’ति द्वे विद्ये अथवैकधौः ? ।

भोक्तारौ, भोक्तृभोक्ताराविति विद्ये उभे इमे ॥

पिबन्ती भोक्तृभोक्तारावित्युक्तं हि समन्वये ।

इयता प्रत्यभिज्ञानात् विद्यैका मन्वयोर्द्वयोः ॥ २१ ॥

अन्तरा भूतवासवत् स्वात्मनः ॥ २५ ॥ अन्वया भेदानुपपत्तिरिति ।

चेन्नापदेशान्तरवत् ॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

विद्याभेदोऽथ विद्यैक्यं स्वादुषस्तकहोलयोः ? ।

समानस्य द्विराख्यानाद्विद्याभेदः प्रतीयते ।

सर्वान्तरत्वमुभयोर्नास्ति विद्यैकता ततः ।

शङ्काविशेषपनुत्यै द्विःपाठस् ‘तत्त्वमसी’तिवत् ॥ २२ ॥

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तयोर्विंशाधिकरणमारचयति ।

व्यतिहारो स्वात्मरवोरेकधा धीरुत द्विधा ।

धस्त्वैक्यादेकधैक्यस्य दाढ्याय व्यतिहारगोः ॥

एकेऽपि व्यतिहारोक्त्या धीर्द्विधेशस्य जीवता ।

मुक्तोपास्त्यै वाचनिको मूर्त्तिवहार्थमार्थिकम् ॥ २३ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चत्विंशाधिकरणमारचयति ।

हे सत्यविद्ये एका वा यत्परव्यादिवाक्यार्थः ? ।

फलभेदादुभे लोकजयात् पापहतः पृथक् ॥

प्रकृताकर्षणादेका पापघातोऽङ्गधीफलम् ।

अर्थवाद्दोऽयदा मुख्यो युक्तोऽधिकृतिकल्पकः ॥ २४ ॥

कामादीतरत्न तत्र चायतनादिभ्यः ॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ।

असंहतिः संहतिर्वी व्योम्नोर्दहरहार्दयोः ? ।

उपास्यज्ञेयभेदेन तद्गुणानामसंहतिः ॥

उपास्यै कचिदन्यत्र स्तुतये वाऽसु संहतिः ।

दहराकाश आत्मैव हृदाकाशोऽपि नेतरः ॥ २५ ॥

आदरादलोपः ॥ ४५ ॥ उपरिस्मृतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षट्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

न लुप्यते लुप्यते वा प्राणाहुतिरभोजने ।

न लुप्यतेऽतिथेः पूर्वं भुञ्जीतेत्यादरोक्तिः ॥

भुज्यर्थान्नोपजीवित्वासन्नोपे लोप इष्यते ।

भुक्तिपक्षे पूर्वभुक्तावादरोऽप्युपपद्यते ॥ २६ ॥

निर्धारणानिवनसदृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ खलम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

नित्या अङ्गावयवाः स्युः कर्मस्वनियता उत ? ।

पर्यवत् क्रतुसम्बन्धी वाक्यावित्यास्ततो मताः ॥

पृथक्फलश्रुतेर्नैता नित्या गोदोहनादिवत् ।

‘उभौ कुरुत’ इत्युक्तं कर्मोपास्यनुपासिनीः ॥ २० ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४१ ॥ खलम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

एकीकृत्य पृथग् वा स्वाद् वायुप्राणानुचिन्तनम् ? ।

तत्त्वभिदात्तयोरेकीकरणेनानुचिन्तनम् ॥

अवस्थामेदतोऽध्यात्ममधिदैवं पृथक्श्रुतेः ।

प्रयोगमेदो राजादिगुणकेन्द्रप्रदानवत् ॥ २८ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि बलोऽस्तदपि ॥ ४४ ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्

रात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥ विद्यैव तु निर्धार-

णात् ॥ ४७ ॥ दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ शुद्धादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

ननुवन्वादिभ्यः प्रदानरूपयुक्तवत् दृष्टस्य तदुक्तम् ॥ ५० ॥ न सामान्या-

युपलब्धेर्मृत्युवत् न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥ परेषु च शब्दस्य ता-

मि भूयस्त्वान्वयानुबन्धः ॥ ५२ ॥ खलम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

कर्म शेषाः स्वतन्त्रा वा मनश्चित्तमुल्लाम्बयः ।

कर्म शेषाः, प्रकरणात् लिङ्गत्वन्यायदर्शनम् ॥

उन्नेयं विधिगालिकादेव श्रुत्या च वाक्यतः ।

बार्धं प्रकरणं तस्मात् स्वतन्त्रं बद्धिचिन्तनं ॥ २८ ॥

एक व्याख्यानः शरीरे भवति ॥ ५१ ॥ व्यतिरेकस्तद्वागभावित्वाच्च
तदपलम्बितम् ॥ ५४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

आत्मा देहस्तदन्यो वा ? चैतन्यं मदशक्तिवत् ।

भूतमेलनजं देहे नान्यत्वात्मा वपुस्ततः ॥

भूतोपलम्बिभूतेभ्यो विभिन्नाविषयित्वतः ।

सैवात्मा भौतिकाद्देहादन्योऽसौ परलोकभाक् ॥ ३० ॥

अङ्गायवङ्गास्तु न शास्त्रास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥ मन्त्रादिवङ्गा-
विरोधः ॥ ५६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

उक्थादिधीः स्वशास्त्राङ्गेष्वेवान्यत्रापि वा भवेत् ? ।

सान्निध्यात् स्वस्वशास्त्राङ्गेष्वेवासौ व्यवतिष्ठते ।

उक्त्योद्गीथादिसामान्यं तत्तच्छब्दैः प्रतीयते ।

श्रुत्या च सन्निधेर्बाधस्ततोऽन्यत्रापि यात्यसौ ॥ ३१ ॥

भूक्तः कृतवत् व्यायस्व तया हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति ।

ध्येयो वैश्वानरांशोऽपि ध्यातव्यः कृतस्त्र एव वा ? ।
 अङ्गे वृषास्तिफलयोक्ते रक्ष्यं शधीरपि ।
 उपक्रमावसानाभ्यां समस्तस्यैव चिन्तनम् ।
 अङ्गोपास्तिफले मृत्यौ प्रत्येकीपास्तिनिन्दनात् ॥ ३२ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अथस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

न भिक्षा उत भिद्यन्ते शाण्डिल्यदहरादयः ? ।
 ममस्तोपासनस्यैष्ट्यात् ब्रह्मैक्यादप्यभिन्नता ॥
 कृतस्त्रोपास्ते रक्ष्यत्वाद् गुणैर्ब्रह्मैक्यत्वंतः ।
 दहरादीनि भिद्यन्ते पृथक् पृथगुपक्रमात् ॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

अहं ग्रहेष्वनियमो विकल्पे द्विगमोऽष्टवा ।
 नियामकस्याभावेन याथाकाम्यं प्रतीयताम् ॥
 ईशसाक्षात्कृतेश्वेकविद्ययैव प्रसिद्धितः ।
 अन्यानर्थक्यविज्ञेयौ विकल्पस्य नियामकौ ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं सङ्गधीश्वरेण वा पूर्वज्ञत्वभावात् ॥ ६० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकेषु विकल्पः स्वाद् याथाकाम्येन वा मितिः ? ।

अहंयहेष्विधैतेषु साक्षात्कृत्यै विकल्पानुम् ॥

‘देवो भूत्वे’तिवच्चात्र कारित् साक्षात्कृतौ मितिः ।

याथाकाम्यमतोऽमीषां समुच्चयविकल्पयोः ॥ ३५ ॥

अङ्गेषु यथान्वयभावः ॥ ३१ ॥ शिरोऽङ्ग ॥ ३२ ॥ अङ्गाङ्गारात् ॥ ३३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेः ॥ ३४ ॥ न वा तस्य अङ्गायाश्रुतेः ॥ ३५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३६ ॥ अत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षट्त्रिंशदधिकरणमारभयति ।

समुच्चयोऽङ्गवहेषु याथाकाम्येन वा मितिः ? ।

समुचितत्वादङ्गानां तद्वहेषु समुच्चयः ॥

‘ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रस्यारम्भ’ इत्यादिव हि ।

यूयते सहभावोऽत्र याथाकाम्यं ततो भवेत् ॥ ३६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरावणः ॥ १ ॥ शेषस्यात् पुरुषार्थवा-
दो यथाऽन्येष्विति कैमिनिः ॥ २ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुतेः

॥ ४ ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ नियमाच्च

॥ ७ ॥ अधिकोपदेशात् वादरावणस्यैव तर्ह्येनात् ॥ ८ ॥ दृश्यन्

दर्शनम् ॥ ९ ॥ अकार्षेति च ॥ १ ॥ विभागः यतवत् ॥ ११ ॥ अध्यय-

नमात्रवतः ॥ १२ ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥ स्तुतयेऽङ्गुलतिर्वा ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ उपकर्हश्च ॥ १६ ॥ कर्हरेतःतु च शब्दे ऽह
॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

कत्वर्थमात्मविज्ञानं स्वतन्त्रं वाऽऽत्मनो यतः ।

देहातिरेकमज्ञात्वा न कुर्यात् क्रतुगं ततः ॥

नाद्वैतधीः कर्महेतुर्हन्ति प्रत्युत कर्म सा ।

अचचारो लोकसंयाही स्वतन्त्रा ब्रह्मधीस्ततः ॥ १ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चाशयदति हि ॥ १८ ॥ अनुष्ठेयं वाद-
रायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यूर्हरेताः किं वाचि ? नास्त्यसावविधानतः ।

वीरघाते विधेः कृतावस्थायांश्वादिगा स्मृतिः ॥

अस्त्यपूर्व विधेः कृमिर्वीरहाऽनग्निको गृह्यौ ।

अन्वादेः पृथगुक्तत्वात् स्वस्थानां श्रूयते विधिः ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमारचयति ।

लोककाम्यायमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा न वा ? ।

यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यारणात् ॥

अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मठे कथम् ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः ॥ २ ॥

स्मृतिमात्रमुपादानादिति चेत्तापूनात् ॥ २१ ॥ भाष्यम् ॥ २२ ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्तोत्रं रसतमत्वादि ध्येयं वा गुणवर्णनात् ? ।

‘जुहुरादित्य’ इत्यादाविव कर्माङ्गसंस्कृतिः ॥

भिन्नप्रकरणस्यत्वान्नाङ्गविध्यैकवाक्यता ।

‘उपासीतेति’ विध्युक्तेर्ध्येयं रसतमादिकम् ॥ ३ ॥

पारिष्वकार्थ इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥ तथा चैकवाक्यतोप-
पन्नात् ॥ २४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पारिष्वकार्थमाख्यानं किं वा विद्यास्मृतिः ? स्मृतेः ।

ज्यायोऽनुष्ठानशेषत्वं तेन पारिष्वकार्थता ॥

‘गनुर्वैवस्वतो राजे’त्येवं तत्र विशेषणत

अत्र विद्यैकवाक्यत्वभावाद्द्विद्यास्मृतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

अत एव चाम्नीन्धनाद्यानैर्माणा ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्राप्तबोधः फले कर्मापेक्षो नो वा ह्यपेक्षते ? ।

अङ्गिनोऽङ्गेष्वपेक्षार्याः प्रयाजाः पु दग्धनात् ॥

अविद्यातमसोर्ध्वस्ती दृष्टं हि ज्ञानदीपयोः ।

नैरपेक्ष्यं ततोऽत्रापि विद्या कर्मानपेक्षिणी ॥ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यथादिशुतेरक्षत् ॥ २६ ॥ यमद्वन्द्वपेतः श्वात-
नापि त तद्विषेसदङ्गताया तेनायवश्लाघयेयत्वात् ॥ २७ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

समाधिकरणमारचयति ।

उत्पत्तावनपेक्षेयमुत कर्माण्यपेक्षते ? ।

फले यथाऽनपेक्षैवमुत्पत्तावनपेक्षता ॥

यच्च शास्त्रादिमापेक्षं विद्याजन्म श्रुतिद्वयात् ।

कृत्वेऽनपेक्षितोऽप्यश्वी रथे यहदपेक्षते ॥ ६ ॥

सर्वांशानुमतिश्च प्राञ्चाल्ये तद्वर्जनात् ॥ २८ ॥ अवाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च कर्तते ॥ ३० ॥ यद्वन्द्वतोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ स्रजम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

समाधिकरणमारचयति

सर्वाशनविधिः प्राणविदोऽनुज्ञायवाऽऽपदि ? ।

अपूर्वत्वेन सर्वान्नभुक्तिर्ध्यातिर्विधीयते ॥

श्वाद्यान्नभोजनाशक्तेः शास्त्राच्च भोज्यवारणम् ।

आपदि प्राणरक्षार्थमेवानुज्ञायतेऽखिलम् ॥ ७ ॥

विहितत्वाच्चान्नमकर्मापि ॥ ३२ ॥ अहर्कालित्वेन च ॥ ३३ ॥ सर्व-

थापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ अन्नभिवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

स्रजम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

समाधिकरणमारचयति ।

विद्यार्थमात्रमार्थश्च द्विःप्रयोगोऽयवा सक्तत् ? ।

प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते ॥

आद्यान्नभुक्ता तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ।

अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मतः ॥ ८ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ १६ ॥ अपि च कथ्यते ॥ ४७ ॥ विशेषे-
णानुग्रहश्च ॥ १८ ॥ अतस्त्वितरञ्जग्रायो विज्ञाच्च ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यनाश्रमिणो ज्ञानमस्ति वा ? नैव विद्यते ।

धीशुद्धार्याश्रमत्वस्य ज्ञानहेनोरभावतः ॥

अत्येव, सर्वसम्बन्धिजपादेशितशुद्धितः ।

श्रुता हि विद्या रैकादेराश्रमे त्वतिशुद्धता ॥ ९ ॥

तद्भूतस्य तु भानद्भावोऽभिनेरपि निवमास्तद्रूपभावेभ्यः ॥ ४० ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

अवरोहोऽस्याश्रमिणां नवा ? रागात्, स विद्यते ।

पूर्वधर्मश्रद्धया वा यथारोहस्तथैच्छिकः ॥

रागस्थातिनिषिद्धत्वादिहितस्यैव धर्मतः ।

आरोहनियमोक्त्यादेर्नावरोहोऽस्यशास्त्रतः ॥ १० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ उपपूर्वमपि
त्वे के भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अष्टोद्धरेतसो नास्ति प्रायश्चित्तमथास्ति वा ? ।
 अदर्शनोक्तेर्नास्त्येव व्रतिनो गर्ह्यः पशुः ॥
 उपपातकमेवैतत् व्रतिनो मधुमांसवत् ।
 प्रायश्चित्ताच्च संस्कारात् शुद्धिर्यद्वपरं वचः ॥ ११ ॥

बहिस्तू भवथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

शुद्धः शिष्टैरुपादेयस्याज्यो वा दोषहानितः ? ।
 उपादेयोऽन्यथा शुद्धिः प्रायश्चित्तकृता इत्या ॥
 आमुष्मिके च शुद्धिः स्यात्ततः शिष्टास्त्यजन्ति तम् ।
 प्रायश्चित्तादपि ग्राह्यादशदिग्भ्यैदिकीयते ॥ १२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्याक्षेपः ॥ ४४ ॥ आर्त्विज्यमित्यौडलोमित्यर्थं
 हि परिकीयते ॥ ४५ ॥ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

अङ्गध्यानं याजमानमार्त्विज्यं वा ? यतः फलम् ।
 ध्यातुरेव श्रुतं, तस्माद् याजमानमुपासनम् ॥
 'ब्रूयादेवंविदुग्दाते'त्यार्त्विज्यत्वं स्फुष्टं श्रुतम् ।
 क्रीतत्वादित्विजस्तेन कृतं स्वामिकृतं भवेत् ॥ १३ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥ ल-
 त्कृताभावात् तु गृह्योपसंहारः ॥ ४८ ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात्
 ॥ ४९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

अविधेयं विधेयं वा मीनम् ? तत्र विधीयते ।
प्राप्तं पाण्डित्यतो मीनं, ज्ञानवाच्यमयं यतः ॥
निरन्तरज्ञाननिष्ठा मीनं पाण्डित्यतः पृथक् ।
विधेयं तद्भेददृष्टिप्राबल्ये तन्निवृत्तये ॥ १४ ॥

अनाविष्कृतं न्वयात् ॥ ५० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

बाल्यं वयः काकचारो धोशुद्धिर्वा ? प्रसिद्धितः ।
वयस्त्वस्याविधेयत्वे कामचारोऽस्तु नेतरत् ॥
मननस्योपयुक्तत्वाद्वावशुद्धिविवक्षिता ।
अत्यन्तानुपयोगित्वाद्विरुद्धत्वाच्च न द्वयम् ॥ १५ ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्वर्जनात् ॥ ५१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

इहैव नियतं ज्ञानं पात्तिकं वा ? नियम्यते ।
तथाभिसन्धेर्यज्ञादिः क्षीणो विविदिषाजनी ॥
असति प्रतिबन्धेऽत्र ज्ञानं जन्मान्तरस्यथा ।
'अवगाये'त्यादिशास्त्राहामदेवोक्तत्वादपि ॥ १६ ॥

एवं सत्क्रियाविशेषस्यैव तदवस्थावृत्तेस्तदवस्थावृत्तेः ॥ ५२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्रदशाधिकरणमारचयति ।

मुक्तिः सात्विण्या नो वा ? फलत्वादब्रह्मलोकवत् ।
स्वर्गवत् फलभेदेन मुक्तिः सात्विग्यैव हि ॥
ब्रह्मैव मुक्तिर्न ब्रह्म कश्चित् सात्विशयं श्रुतम् ।
अत एकविधा मुक्तिर्वैधत्सो मनुजस्य वा ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

आवृत्तिरसकदुपदेष्टात् ॥ १ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ ध्रुवम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

श्रवणाद्याः सकृत्कार्या आवर्त्या वा ? सकृद्, यतः ।
गाम्भार्यस्तावता सिध्येत् प्रयाजादौ सकृत्कृते ॥
आवर्त्या दर्शनान्तास्ते तण्डुलान्तावघातवत् ।
दृष्टेऽत सम्भवत्यर्थे नादृष्टं कल्पते बुधैः ॥ १ ॥

आत्मैति तृप्यच्छान्तिं प्राप्नुयन्ति च ॥ २ ॥ ध्रुवम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

ज्ञाना स्वात्मतया ब्रह्म प्राप्नुमात्मतयाऽथवा ? ।
अन्यत्वेन विजानीयाद्ः खदुःखिविरोधतः ॥
भौपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यताम् ।
गृह्यन्त्येव महावाक्यैः स्वस्थितान् प्राप्नुयन्ति च ॥ २ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकेऽहन्दृष्टिरस्ति न वा ? ब्रह्माविभेदतः ।

जीवप्रतीकयोर्ब्रह्मद्वाराहन्दृष्टिरिष्यते ॥

प्रतीकत्वोपासकत्वहानिर्ब्रह्मैक्यवीक्षण्ये ।

अवीक्षणे तु भिन्नत्वान्नास्याहन्दृष्टियोग्यता ॥ ३ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

किमन्यधीर्ब्रह्मणि स्यादन्यग्निन् ब्रह्मधीरुत ? ।

गन्धदृष्टगोपासनीयं ब्रह्मात्र फलदत्ततः ॥

उत्कर्षेतिपरत्वाभ्यां ब्रह्मदृष्ट्याऽन्यचिन्तनम् ।

अन्योपास्त्या फलं दत्ते ब्रह्म तिथ्याद्युपातिरुत ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेय ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आदित्यादावङ्गदृष्टिरङ्गे रव्यादिधीरुत ? ।

नोत्कर्षो ब्रह्मजत्वेन द्वयोस्तेनैषिक्को मतिः ॥

आदित्यादिधियाऽङ्गानां संस्कारे कर्मणः फले ।

युज्यतेऽतिशयस्तस्मादङ्गेष्वर्कादिदृष्टयः ॥ ५ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ अचनत्वच्चापेक्षम्
॥ ९ ॥ स्मरन्ति च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणस्य सारञ्चेति ।

नाम्यासनस्य नियम उपास्तावुत विद्यते ? ।

न देहस्थितिसापेक्षं मनोऽतो नियमो न हि ॥

शयनोत्थानगमनैर्विज्ञेयस्यानिवारणात् ।

धीसमाधानहेतुत्वात् परिशिष्यत आसनम् ॥ ६ ॥

यत्नं कायता तत्त्वाविशेषात् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणस्य सारञ्चेति ।

दिग्देगकालनियमो विद्यते ऽथ न विद्यते ? ।

विद्यते, वैदिकत्वेन कर्मस्यैतस्य दर्शनात् ॥

एकाग्रस्याविशेषेण दिगादिर्न नियम्यते ।

‘मनोऽनुकूल’ इत्युक्तेर्दृष्टार्थं देशभाषणम् ॥ ७ ॥

आग्रयाणास्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टमाधिकरणस्य सारञ्चेति ।

उपास्तीनां यावदिच्छमावृत्तिः स्यादुताऽऽमृतिः ? ।

उपास्यर्थाभिनिष्यत्तेर्यावदिच्छं न तूपरि ॥

अस्यप्रत्ययतो जस्य भाज्यतस्तत्प्रसिद्धये ।

आमृत्यावर्त्तनं न्याय्यं सदा तदभाववाक्यतः ॥ ८ ॥

तदभिनव उत्तरपूर्वाधिकारोऽस्ति विनाशा तद्व्यवस्था ॥१२॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

ज्ञानिनः पापनेपाऽस्ति नास्ति वाऽनुपभोगतः ? ।

‘मानाश’ इति शास्त्रेषु घोषाघोषोऽस्य विद्यते ॥

अकर्तात्मधिया वस्तुमहिम्नैव न लिप्यते ।

अस्ते घनाभावप्युक्तावङ्गे घोषस्तु सार्थकः ॥ ८ ॥

इतरस्याप्येवमसंज्ञेयः पाते तु ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

पुण्येन लिप्यते नो वा ? लिप्यते, ऽस्य श्रुतत्वतः ।

न हि श्रुतेन पुण्येन श्रुतं ज्ञानं विरुध्यते ॥

अस्तेषां वस्तुसामर्थ्यात् समानः पुण्यपापयोः ।

श्रुतं पुण्यं पापतया तरणञ्च समं श्रुतम् ॥ १० ॥

अनारब्धकार्त्तवे एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य अष्टमपादे

एकादशमाधिकरणमारचयति ।

आरब्धे नश्यती नो वा ? सञ्चिते इव नश्यतः ।

उभयत्राप्यकर्तृत्वतश्चोपो सदृशौ खलु ॥

आदेहपातं संसारश्रुतेरनुभवादिपि ।

इषुचक्रादिदृष्टान्तस्तु नैवारब्धे विनश्यतः ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादि तत्त्वादीनां न दर्शनात् ॥ १६ ॥ अतोऽन्दापि
त्रैलोक्यभूयोः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

नश्येन्नोवाऽग्निहोत्रादि नित्यं कर्म ? विनश्यति, ।

यतोऽयं वस्तुमहिमा न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

अनुपपत्तफलांशस्य नाशोऽप्यन्यो न नश्यति ।

विद्यायामुपयुक्तत्वाद्वाव्यस्रेषसु काम्यवत् ॥ १२ ॥

यदेव पिद्येति हि ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

किमङ्गीपास्तिसंयुक्तमेव विद्योपयोग्युत ? ।

केवलञ्च प्रशस्तत्वात् सोपास्त्येवोपयुज्यते ॥

‘केवलं वीर्यवद्विद्यासंयुक्तं वीर्यवत्तरम्’ ।

इति श्रुतेस्तारतम्यादुभयं ज्ञानसाधनम् ॥ १३ ॥

भोगेन त्वितरे क्षययित्वा सम्पद्यते ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

बहुजन्मप्रदारव्ययुक्तानां नास्त्युतास्ति मुक् ? ।

विद्यालोपे कृतं कर्म फलदं, तेन नास्ति मुक् ॥

आरम्भं भोजयेदेव न तु विद्यां विलोपयेत् ।

सुप्तबुधवदस्त्रे षतादवस्थ्यात् कुतो न मुक् ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ ० ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥ अतएव च सर्वोत्पत्तिः ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वागादीनां स्वरूपेण हृत्या वा मानसे लयः ।

श्रुतिर्वाङ्मनसी'त्याह स्वरूपे विलयस्ततः ॥

न लीयते ऽनुपादाने कार्यं वृत्तिस्तु लीयते ।

वद्विवृत्तेर्जले शान्ते वाक्शब्दो वृत्तिलक्षकः ॥ १ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

मनः प्राणे स्वप्नं हृत्या वा लीयेत स्वयं ततः १ ।

कारणाद्विदकैद्वारौ प्राणौ हेतुर्मनः प्रति ॥

साक्षात् स्वहेतौ लीयेत कार्यं प्राणादिके न तु ।

गौणः प्राणादिको हेतुस्ततो वृत्तिलयो धियः ॥ २ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ नैकस्मिन्

दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

असोभृतेषु जीवे वा लयो ? भूतेषु, तच्छ्रुतेः ।

‘स प्राणस्तेजसी’त्याह न तु जीव इति क्वचित् ॥

‘एवमेवेममात्मानं प्राणां यन्ती’ति, च श्रुतेः ।

जीवे लीत्वा सहैतेन पुनर्भूतेषु लीयते ॥ ३ ॥

समाना आभृत्यपक्रमादभृतत्वज्ञानुपोष्य ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ज्ञान्यज्ञात्क्रान्तिरसमा समा वा ? नहि सा समा ।

मोक्षसंसाररूपस्य फलस्य विषमत्वतः ॥

आभृत्यपक्रमं जन्म वर्त्तमानमतः समा ।

पश्चात्तु फलवैषम्यादसमात्क्रान्तिरेतयोः ॥ ४ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ सूत्रम् । प्रमाणञ्च तद्योपलब्धेः ॥ ८ ॥

पुनर्मर्देनातः ॥ १० ॥ अख्यै चोपपन्नेरेष उभ्या ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

स्वरूपेणाय हृत्था वा भूतानां विनश्यः परे ? ।

स्वरूपेण लयो युक्तः स्वीपादाने परात्मनि ॥

आत्मज्ञस्य तथात्वेऽपि हृत्थैवान्यस्य तृजयः ।

न चेत् कस्यापि जीवस्य न स्याज्जन्मान्तरं क्वचित् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥ कृत्वा ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥ अर्धते

॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

किं जीवाद्यथा देहात् प्राप्नोत्क्रान्तिर्निवार्यते ? ।

जीवान्निवारणं युक्तं, जीवेहे होऽन्यथा सदा ।

तप्ताश्मजलवद्देहे प्राणानां विलयः स्मृतः ॥

उच्छ्रयत्यत्र देहोऽतो देहात् सा विनिवार्यते ॥ ६ ॥

तानि परे तथाह्लाह ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

ज्ञस्य वागादयः स्वस्वहेतौ लीनाः परेऽथवा ? ।

‘गताः कला’ इति श्रुत्या स्वस्वहेतुषु तल्लयः ॥

नयविलयसाम्योक्ते विद्वद्भ्या लयः परे ।

अन्यदृष्टिपरं शास्त्रं गता इत्याद्युदाहृतम् ॥ ७ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

तल्लयः शक्तिशेषेण निःशेषेणाथवाऽऽकृतिः ? ।

शक्तिशेषेण युक्तेऽसावज्ञानिष्वेतदीक्षणात् ॥

नामरूपविभेदोक्ते निःशेषेणैव संक्षयः ।

अजे जन्मान्तरार्थन्तु शक्तिशेषत्वमिष्यते ॥ ८ ॥

तदोक्तोऽयञ्चलनं तत्प्रकाशितहारो विद्याशाम्योत् तच्छेषमता

नुस्मृतिवोगाच्च ह्यदोनुस्मृतीः यताधिकया ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

अविशेषो विशेषो वा स्यादुत्क्रान्ते रूपासितुः ? ।

हृत्पद्योतनसाम्येऽक्तेरविशेषोऽन्यनिर्गमात् ॥

मूर्धन्यैव नाद्याऽसौ जज्ञेनाहीमिचिन्नात् ।

विद्यासामर्थ्यतश्चापि विशेषोऽस्त्यन्यदर्शनात् ॥ ८ ॥

रश्मिप्रतुसारी ॥ १८ ॥ निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देह-
भावितात् दर्शयति च ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

अहन्येव मृतो रश्मिं याति निश्चपिवा निशि ? ।

सूर्यरश्मेरभावेन मृतोऽहन्येव याति तम् ।

यावद्देहं रश्मिनाद्योर्युक्तो योषे चंपास्वंपि ।

देहदाहात् श्रुतत्वाच्च रश्मौ निश्चपि यात्यसौ ॥ १० ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥ योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते
चेत्ते ॥ २१ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अयने दक्षिणे मृत्वा धीफलं नैत्यथैति वा ? ।

नैत्युत्तरायणधोक्तेर्भाषिण्यापि प्रतीक्षणात् ॥

आतिवाहिकदेवोक्तैर्वरख्यात्यै प्रतीक्षणात् ।

फलैकान्त्याच्च विद्यायाः फलं प्राप्नोत्युपासकः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ० ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथिते ॥ १ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नानाविधो ब्रह्मलोकमार्गो यदार्चिरादिकः ?

नानाविधः स्याद्विद्यासु वर्णनादन्यथान्यथा ॥

एक एवार्चिरादिः स्यान्नामाश्रुत्युक्तपूर्वकः ।

यतः पञ्चग्निविद्यायां विद्यान्तरवतां श्रुतः ॥ १ ॥

वायुमज्जादिविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सन्निवेशयितुं वायुरत्नाशक्तोऽथ शक्यते ? ।

न शक्तो वायुलोकस्य श्रुतक्रमविवर्जनात् ॥

वायुश्चिद्रादिनिष्क्रम्य स आदित्यं व्रजेदिति ।

श्रुतेरवीश्वरेवायुर्देवलोक्तस्ततोऽपार्थः ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वरुणादेः सन्निवेशो नास्ति तत्राथ विद्यते ? ।

नास्ति, वायोरिवैतस्य व्यवस्थाशून्यभावात् ॥

विद्यत्सम्बन्धिविशिष्टस्य त्रीरम्याधिपतित्वतः ।

वरुणो विद्युतस्तूष्णीं तत इन्द्रप्रजापती ॥ ३ ॥

आतिथ्यादिकस्तत्तद्विज्ञात् ॥ ४ ॥ उभययामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

जैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मार्गं चिह्नं भोगभूर्वा नेतारो वार्धिरादैयः ? ।

आद्यौ स्यातां, मार्गं चिह्नसारूपयाज्ञोक्तशब्दतः ॥

‘अन्ते गमयती’त्युक्तेनेतारस्तेषु चेदृशः ।

निर्देशोऽस्यैव लोकाख्या तन्निवासिजनान् प्रति ॥४॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥८॥ सामी-

प्यान्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥ कार्याख्ये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्

॥ १० ॥ सृष्टेः ॥ ११ ॥ परं जमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥ दर्शनाच्च

॥ न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

परं ब्रह्माय वा कार्यमुदङ्गार्गेण गम्यते ।

मुच्यत्वादसृजतत्वीकं गम्यते परमेव तत् ॥

कार्यं स्यात्, गतियोग्यत्वात् परस्मिंस्तदसम्भवात् ।

सामीप्याद्ब्रह्मगण्डीक्तिरसृजतत्वं क्रमाद्भवेत् ॥ ५ ॥

अप्रतीकालम्बनाद्यतीति वादरीयर्णे उभयथाऽदोषात् तत्क्रत्वश्च

॥ १५ ॥ विशेषश्च दर्शयति ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मालोकं नयति वा नवा ।

अविशेषश्रुतेरेतान् ब्रह्मोपासकवदयेत् ॥

ब्रह्मकृतीरभावेन प्रतीकार्हफलं यथात् ।

न तन्नयति पञ्चाग्निविदो नयति तच्छ्रुतः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

सम्पाद्याभिर्भिरः स्वेन गच्छात् ॥ १ ॥ श्रुतः प्रतिज्ञानात् ॥ २

आत्मा प्रकरणात् ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणभारचयति ।

नाकवन्नृतनं मुक्तिरूपं यदा पुरातनम् ? ।

अभिनिष्पत्तिवचनात् फलत्वादपि नूतनम् ॥

'स्वेन रूपिणेति' वाक्ये स्वव्याप्तिः पुरातनम् ।

आविर्भावोऽभिनिष्पत्तिः फलव्याप्तिरानहानितः ॥ १ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

द्वितीयाधिकरणभारचयति ।

मुक्तिरूपादुन्नतं भिन्नमभिन्नं वाऽथ भिद्यते ? ।

'सम्पद्य ज्योतिरित्येवं कर्मकल्लभितोक्तिः ॥

अभिनिष्पन्नरूपस्य 'स उत्तमः पुमानिति' ।

ब्रह्मत्वात्किरभिन्नं तद्भेदोक्तिरुपचारतः ॥ २ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ चिति तन्मात्रेण तदात्मक-

त्वादित्यौदुम्भोमिः ॥ ६ ॥ एयमष्टुपन्यासात् पूर्वभावादधिरोधं वादरा-
यणः ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

क्रमेण युगपदाऽस्य सविशेषाविशेषकौ ? ।
विरुद्धत्वात् कालभेदादवस्था श्रुतयोस्तयोः ॥
मुक्तामुक्तदृशोर्भेदादव्यवस्था सम्भवे सति ।
अविरुद्धं धीगपद्यमश्रुतं क्रमकल्पनम् ॥ ३ ॥

सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

भोग्यसृष्टावस्ति बाह्यो हेतुः सङ्कल्प एव वा ?
प्रागामादकवैषम्यादितुर्वाहोऽस्ति लोकीवत् ॥
'सङ्कल्पादेव पितर' इति श्रुत्यावधारणात् ।
सङ्कल्प एव हेतुः स्याद्वैषम्याच्चानुचिन्तनात् ॥ ४ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पासननात्
॥ ११ ॥ द्वादशाह्वदुभयाविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ तन्त्रभावे स्मृत्य-
पदुपपद्यते ॥ १३ ॥ भावे जायते ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

व्यवस्थितावैच्छिकौ वा भावाभावौ तनोर्यतः ? ।
विरुद्धौ तेन पुंभेदादुभौ स्यातां व्यवस्थितौ ॥
एकस्मिन्नपि पुंस्थितावैच्छिकौ कालभेदतः ।
अविरोधात् स्वप्नजाग्रद्भोगवद् युज्यते द्विधा ॥ ५ ॥

प्रदीपवदग्नेश्चक्षुर्वाचि दर्शयति ॥ १५ ॥ स्वात्मवदग्नेश्चक्षुर्वाचि
मेतामाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

व्याधिकरणमारचयति ।

निरात्मनोऽनेकदेहाः सात्मका वा ? निरात्मकाः ।

अभेदादात्ममनसोऽनेकस्मिन्नेव वत्तनात् ॥

एकस्मात्मानसोऽन्यानि मनांसि स्युः प्रदीपवत् ।

आत्मभिस्तदवच्छिन्नैः सात्मकाः स्युस्त्वधित्यतः ॥ ६ ॥

जगद्वापाराजं प्रकरणादसंज्ञितत्वाच्च ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षीपदेय

ति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥ विकारावृत्तिश्च तद्य

म्यभिः साह ॥ १९ ॥ दर्शयन्त्येषं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ भोग

नास्य निद्राच्च ॥ २१ ॥ अनादृष्टिः शब्दादनादृष्टिः शब्दान् ॥ २२

सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्रमाधिकरणमारचयति ।

जगत्स्रष्टृत्वमस्त्येषां योगिनामथ नास्ति वा ?

‘अस्ति स्वाराज्यमाप्नोती’ त्युक्तेर्भयानवग्रहात् ॥

स्रष्टावप्रकृतत्वेन स्रष्टृता नास्ति योगिनाम् ।

स्वाराज्यभोगो भोगाय ददे मुक्तिश्च विद्यया ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

चतुर्थाध्यायः समाप्तः ।

समाप्तश्चायं पन्थः ।

वेदान्तदर्शनम् ।

—००—

धर्मिणः काश्चित् शरणं गतोऽप्यरिषडोदरं आप्नोमहेतुं पदम् ।

तमहमायुः हरिं परमात्मने जनकजावरमनलसुखाकृतिम् ॥ १ ॥

योगीश्वर्यै सकलार्थदं निजपदाम्बोजेन सुक्तिप्रदं

प्रोदं विप्रबन्धं हरसमन्धं श्रीदुःखदुःखलासिना ।

वन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यमौख्यात् परं

नास्तीति प्रतिशतमनविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥ २ ॥

यत्कपालवमात्रेण सूक्तो भवति पण्डितः ।

वैतनाक्षरशरीरानां वाणी वीणाकराम्बजे ॥ ३ ॥

कामाक्षीदत्तदग्धप्रसुरसुरनुतप्राञ्जभोज्याधिपञ्च-

योगैरीनायकाभित्प्रकटनशिवरामार्यलव्याख्योपैः ।

श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरमाहृतभाषाश्रिताऽस्य

श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलयो निर्हतोऽहं यथाजिः ॥ ४ ॥

श्रीगङ्गा भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतञ्च वच्मि ।

श्रीभाष्यतीर्थं परहंसतुष्टौ ताम्बूलवन्धुकिं पुनश्च पादम् ॥ ५ ॥

विस्तृतपद्मवीणायासमसं यस्य मानसम् ।

व्याख्या तदर्थसारख्या भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥

श्रीभक्ताशरीरकं भाष्यं प्राप्य यादृक्कृद्विषामुवात् ।

इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रय्योदके यथा ॥ ७ ॥

खट्वानससुहृद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।

सत्यज्ञानसुखानन्दं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

इह खलु “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतवाङ्-
भाष्याये “तद्विज्ञासासक” “सोऽन्येऽप्यः स विज्ञासासितव्यः” “वाक्या-
। अरे इत्यः श्रोतव्य” इति श्रवणविधिकप्रसङ्गते । तद्वार्त्तः । अस्य-

त्वकायेनाह तात्त्विकविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्यः इति । तेन कायेन नियमविधिनार्थादेवात्मणा स्वप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा भिरस्यत इति वस्तुगतिः । तत्र कश्चिदिह जन्मान् जन्मान्तरे वानुष्ठितयथादिभिर्नितान् निर्मलस्वान्तोऽस्य अवस्थाविधेः को विषयः ? किं फलं ? को अधिकारी ? कः सम्बन्धः ? इति जिज्ञासते । तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् वादरायणस्तदनुवन्धवद्वयं अवस्थात्मकशस्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निरर्थकमिदं सूत्रं रचयान्नुकार “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ।

नन्वनुवन्धजातं विधिसंज्ञितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम् । तद्यथा “इह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवासुत्रं पुण्यचितो लोकः धीयत” इति श्रुत्या “यत् कृतकं तदनिष्ट” इति न्यायस्य “न जायते न्वियते वा विपश्चित्” “यो वै भूमा तदस्तुनमन्यदार्त्त” इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते । कर्मणा कृप्यादिना चितः सम्पादितः सुखादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः । विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः । “परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वैदमायासा स्त्यकृतः कृतेन” “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” इत्यादिश्रुत्या अनात्मभावे वैराग्यं लभ्यते । परीक्ष्यानित्यत्वेन निष्कलः । अकृतो भोगः कृतेन कर्मणा नास्तीति । कर्मतत्फलैर्भ्यः वैराग्यं प्राप्त्वानित्यर्थः । “शान्तो दान्त उषरतस्तितकुः समाहितः अहावित्तो भूत्वा कन्येवात्मानं पश्येत्” इति श्रुत्या समादिष्टकं लभ्यते । “समाहितो भूत्वा” इति काण्वपाठः । उपरतिः रज्ज्प्रासः । “न च पुनरावर्त्तत” इति स्वयंज्योतिरानन्दतात्मकमोजस्रं नित्यत्वद्वत्त्वा सुसुखा लभ्यते । तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम् । यथा “एता रात्रौ-रुपयन्तीति” रात्रिरसत्त्वधौ प्रतितिउल्लोत्थेवादस्य प्रतिष्ठा कामस्तद्वत् । तथा “आतम्य” इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः । विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम् । “आत्मा द्रष्टव्य” इत्यद्वैतात्मदर्शनसहिष्य “आतम्य” इति विचारविधानात् । न हि विचारः साक्षाद्गर्ग-हेतुः अप्रमाणात्वात् अपि तु प्रमाणाविषयत्वेन ।

प्रमाणञ्चाह तात्त्विके वेदान्ता एव । “तन्मौपनिषद्” “बुद्धम्” “वेदान्त-
विज्ञानमुनिश्चितायां” इति श्रुतेः । वेदान्तानाञ्च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः
“तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । एवं विचारविधेः फलमपि
ज्ञानद्वारा मुक्तिः “तरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति”
इत्यादि श्रुतेः । तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्तृव्यता-
रूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः । तस्मादिदं कृत्वा
व्यर्थमिति चेत् । न । तास्मादधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णय-
कन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उताम्यः ? किं
वेदान्तः पूर्वतन्त्रेण गतायां अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रत्यग्भित्तं न वा ?
किं मुक्तिः स्वर्गादिषु लोकान्तरमात्मस्वरूपा चेति संशयानिहृत्तेः ।
तस्मादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् ।
तदुक्तं प्रकाशात्मनीवरणैः । “अधिकार्यादीनामागमिकत्वे ऽपि न्यायेन
निर्णयार्थमिदं सूत्रम्” इति । तेषां मते अवश्ये विधिर्नास्ति तेषामवहितश्रव-
णाऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात् कृत्वा व्यर्थमित्यापतति इत्यनेन प्रसङ्गेन ।
तथा चास्य सूत्रस्य अर्थविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थ-
निर्णयार्थोत्थापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः । शास्त्रारम्भहेतु-
तुल्यनिर्णयकत्वेनोपेक्ष्यतात्वात्कास्तदौ सङ्गतिः । अधिकार्यादिश्रु-
तीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसङ्गतिः । “एतदात्ममिदं सर्वं”
“तत् सत्यम्” “उ आत्मा” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादि-
स्य ऽब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः । एवं सर्वसू-
त्राणां श्रुत्यर्थनिर्णयकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्सदध्याये तत्तत्पादे च
समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरुद्घनीया । प्रमेयञ्च कर्तृस्वशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्या-
यानां तु समन्वयाविरोधवाधनफलानि । तत्र प्रथमपादस्य स्य ऽब्रह्म-
लिङ्गानां समन्वयः प्रमेयः । द्वितीयतृतीययोरस्य ऽब्रह्मलिङ्गानाम् ।
चतुर्थपादस्य षट्मात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकरणस्य प्राथम्या-
द्वाधिकरणसङ्गतिरपेक्षिता ।

अथाधिकरणमारभ्यते । “श्रोतव्यम्” इति विहितश्रवणात्मकं वेदान्तं
सीमावासात् विषयः । तत् किमारब्धं न चेति विषयप्रयोजनसम्ब-

वासम्भवाभ्यां संशयः । तत्र “माहं ब्रह्म” इति भेदप्राप्तिप्रसङ्गेण कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वलिङ्गकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनो रक्तस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यव्यस्य ज्ञानासिद्धिरूपफलसम्भवाद्धारम्भणीयमिति प्राप्ते सिद्धान्तः “अज्ञातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । अत्र अत्रविधिसमानार्थत्वाय “कर्त्तव्या” इति पदसंख्याकृत्तव्यम् । अध्याहृतञ्च भाष्यकृता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या” इति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ज्ञानेच्छयोः कर्त्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहङ्गलक्षणयोज्यते । प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहङ्गलक्षणा । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्त्तव्य” इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात् प्रमादत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्त्वकार्णिकनिवर्त्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यम् । तत्त्वानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रासिद्धययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति वक्ष्याध्यस्तमर्थात् सूचितम् । तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वमिद्विहेतुः । तथा हि शास्त्रसारस्य विषयप्रयोजनत्वाद् भोजनादिवत् । शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्त्तकज्ञानहेतुत्वात् “रज्जुरयं” इत्यादिवाक्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्तकौऽध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवत्, इति प्रयोजनमिद्विः । एवमर्थो ब्रह्मज्ञानात्कीर्तनगतानर्थस्य निवृत्तिः । एवं सूत्रयन् जीवब्रह्मधोरैक्यं विषयमण्यत् सूचयति । अन्यज्ञानादव्यक्तं धर्मान्तरकः । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननित्यस्याध्यामाश्रयत्वात्, यदित्यन्तत्वा यदा शुक्लाभिन्न इदं नृपु इति । विषयमिद्विहेतुरध्यास इत्येवं विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रसारम्भणीयमिति । अत्र पूर्वपक्षे वक्ष्यस्य सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या सुक्लिरिति फलम् । सिद्धान्ते ज्ञानादेव सुक्लिरिति विवेकः । इति सर्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातकानो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्त्तव्यत्वात्पक्षान्तराणां नान्यथानुपपत्त्याऽर्थात् सूत्रितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्घातत्वात् तन्निवृत्तिहेतुध्यासाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथमं वक्ष्यति “बुद्धदक्षत्प्रत्ययगोचरयोः” इति । एतेन सूत्रार्थोत्तरित्वादध्यासप्रत्ययो न भाष्यमिति निरूपम् । आर्थिकार्थोत्तरित्वात् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणीस्तमः प्रकाशवद्वि-

यत्तु मङ्गलाचरणाभावाद्याख्यैर्यमिदं भाष्यमिति । तत्र । सुतरामित-
रेतरभावानुपपत्तिरप्रतभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोऽद्वयवहितस्य विज्ञा-
नजननप्रत्ययस्य स्वरत्वात् । अतो निर्दोषत्वादित्दं भाष्यं व्याख्येयम् ॥

लोके शुक्तादिदं रजतमिति श्रमः सत्वरजते इदं रजतमिति धिष्ठान-
मानान्धारोपविशेषयोरेकप्रमाहितमस्कारजन्यो दृष्ट इति । अत्राद्यात्म-
नानाग्रहद्वाराध्यासे पञ्च प्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनोर्वास्तवैक्यमेव जते,
न हि तदस्ति । तथा हि आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यस्यौ परस्परैक्यायोग्यत्वात्
तमः प्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतश्च ना-
शयति ॥ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ न च “प्रत्ययगोचरपदयोश्च” इति
[पा० १।२।६८] सूत्रेण “प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य
त्वमादेशौ स्तः, इति विधानात् त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र” इतिवत्
“त्वमत्प्रत्ययगोचरयोः इति स्यादिति वाच्यं । “त्वमात्रेकवचने” [पा०
१।२।६९] इत्येकवचनानधिकारात् । अत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभा-
वात्तत्त्वमात्रं युष्मदस्मानां वदत्वादस्मदर्थचेतन्यसंप्राप्त्युपाधितो वक्तव्यत्वात् ।

नन्वेवं कथमत्र भाष्ये विषयः ? न च “ययमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः
यमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्वोचरयोरिति विग्रहः” इति वाच्यं । शब्द-
माधुत्येऽयमर्थमाधुत्वात् । न चाङ्गुलारः द्युनात्मनो ययमिति प्रत्ययविषयत्व-
मस्तीति चेत् न, गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् । चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्य-
ययोग्यः । तस्य युक्तमशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात् न तावदयमेकान्तं नाविषयः
यस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति भाष्योक्तम् । यद्यप्यङ्गुलारादिरपि तद्योग्यस्तथापि
चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेदमित्यर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

आद्यमश्वोचरणास्तु टीकायोजनायामेवमाहुः । “स्वोध्यचेतनो युष्म-
त्पदवाच्यः, अङ्गुलारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च युष्मदस्मदो
त्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो न लाक्षणिकयोः “युष्मदस्मदोः षष्ठी
चतुर्थी तृतीयास्तयोर्व्याप्तिपावति” [पा० ८।१।२०] सूत्राभावात्प्रसङ्गात्

रत्नप्रभाभावयोरितरेतरभावानुपपत्ती सिद्धायां तद्वर्माणाम्

- अत्र शब्दत्वकयोरपि विस्मात्त्वजडमात्मनकयोरपि न त्वमादेशो न च
 त्वाविशेषादिति । यदि तयोः शब्दबोधकत्वे सन्नेत्र त्वमादेशाभाव इत्या-
 स्तत्वेण ज्ञापितं तदाऽस्मिन् भाष्ये युष्मदप्येव युष्मदशब्दजन्यप्रत्यययोः
 परागर्थो लक्ष्यते, अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मो । तथा च न
 तावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः । न च पराकृत-
 त्वकत्वयोरपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वं न शटयोर्म्यत्वांशस्य गौरवादिति वाच-
 पराक्प्रयोचोर्विरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशटयोर्म्यत्वास्यापि वक्तव्यत्वात् ।
 एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति पक्षव्योऽपीदंशोऽस्मदर्थो लोके घटे
 वदुःशः “इमे वयनास्महे” “इमे विदेहाः” “अयमहमस्मि” इति च
 मयोपगदर्थनात् नास्मच्छब्दविरोधीति मया युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः । इदंश-
 द्प्रयोगे विरोधास्फूर्त्तः । एतेन चेतनवाचित्वात् अस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्य-
 “अभ्यर्चितं पूर्वमिति न्यायात्” “त्वदादीनि सर्वानि त्वमिति” [पा० १। १। ०
 सूत्रेण विहित एकशेषस्य स्यादिति निरस्तः । युष्मदशब्दोरिति” स्म-
 दशब्दापि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तेः, एकशेषो विधायित्वोधास्फूर्त्तः
 उदाहृत्य “युष्मदर्थोऽनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य विज्ञातोरप्यारोपापथादभ्यासे
 सहणं द्योतयितुमादौ युष्मदुपहृणं” इत्याहुः । तत्र युष्मदशब्दपदाद्योभ्य-
 • पराक्प्रत्ययक नात्मानात्मनेऽस्तुतो विरोध उक्तः ॥
 प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययोऽहङ्कार-
 टिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतय-
 नाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिर-
 स्कारेण कृत्ता हनितप्रादियरहारगोचरः, अस्मदर्थस्त्वमात्मप्रविभागेन “अत्र
 ब्रह्मेति” व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः स्फुटीकृतः । युष्मदशब्दः
 युष्मदशब्दो, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदशब्दप्रत्ययगोचरं
 • तयोर्विधा विरुद्धत्वभावयोरितरेतरभावोऽतर्जनाभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपप-
 सिद्धायां नित्यत्वयः, ऐक्यासम्भवेऽपि शुक्रो घट इति वृत्तादात्म्यं किं न स्याद-
 नात् आह ॥ विप्रयविप्रिययोरिति ॥ चिज्जह्योर्दिप्रयविप्रियत्वादीपघटयोः

सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विष-
यतादात्म्यमिति भावः । युष्मदुक्तदी पराक्प्रत्यूग्वस्तुनो, ते एव प्रत्यूयस्य
गोचरश्चेति विप्रकृ^१ । अत्र प्रत्यूयगोचरपदाभ्यां चान्नात्मनात्मनोः प्रत्यूक्-
परागभावे चिदचित्त्वं हेतुरुक्तं, तत्र हेतुषाह विषयविधियुक्तेति ।
अनात्मनो पाहृत्वादचित्त्वं आत्मनस्तु पाहृकत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् । अ-
चित्त्वे स्वस्य स्वेव पक्षस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेवासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरि-
त्यर्थः । यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः । नन्वेवमात्मनात्मनोः पराक्प्रत्ययेन
चिदचित्त्वेन पाहृत्प्राहृकत्वेन च विरोधात् तमःप्रकाशवर्देकस्य तादा-
त्म्यस्यैवानुपपत्तौ सत्यां तत्प्रामित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्वर्माणां चेतन्य
सुखजादुदःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह । तद्वर्माणां धर्मा-
ति । तयोरात्मनात्मनोर्धर्मास्तद्वर्मास्तेषामपि इतरेतरभाषानुपपत्तिः ॥
इतरत्र धर्मान्तर इतरेषां धर्माणां भावः संसृगस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।
न हि धर्माभ्योः संसृगः विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फटिके लो-
हितवस्तुसाक्षिध्यात् लौहित्यधर्मासंसृगः । असङ्गात्तधर्मिणः केनाऽप्य-
नसंगाद्वर्मासंसृगपर्वको धर्मसंसृगः कुतश्च इत्यभिप्रेत्योक्तम् । सुतरा-
मिति । नत्वात्मनात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्वर्मासंसृगस्य चाभावेऽप्यध्यासः
किं न स्यादित्यत आह । इत्यत इति ॥ इत्युक्तरीत्या तादात्म्याद्यभा-
वेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावादध्यासो-
मित्येति भवितुं युक्तमित्यन्यथः । मित्यस्यार्थः द्वयर्थः, अपञ्चवचनः
अनिर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापञ्चवार्थः । ननु कत्र कस्याध्यासो-
ऽपञ्चयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्वर्माणां अनात्मन्यनात्मतद्वर्माणां मध्यातो
निरस्यत इत्याह । अस्मत् प्रत्ययमोचर इत्यादिना ॥ अहमिति प्रत्यय-
योग्यत्वं बुद्धादेरप्यस्तीति मत्वा तत आत्मानं विवेचयति । विषयिणीति ।
बुद्धादिसाक्षिणीति प्रथः । साक्षित्वे हेतुः । चिदात्मक इति । अहमिति
भाषमाने चिदंशात्मनीति प्रथः ॥ युष्मत्प्रत्यूयगोचरश्चेति । त्वं कारयो-
ग्यस्य इदमर्थश्चेति यावत् । नन्वाहमिति भाषमानबुद्धादेः अहमिदमर्थ-
तमित्यत आह । विषयश्चेति ॥ साक्षिभाष्यस्येत्यर्थः । साक्षिभाष्यरूपस्य

विशि चिदात्मनि सूत्रप्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वत्
चाध्यामः ।

जगद्योगात् । जगद्विषयविशिष्टमनस्य स प्रतिभासत इति भावः ।
॥ यदात्मनो कस्य चानिमित्तत्वात् प्रत्यक्षस्य प्रतीतस्य जगदात्मनि
व्यहारगोचरत्वं शोक्तं । अतः । अहमिति प्रतीयमानत्वात् । अहङ्कार-
विद्यारश्नाह ॥ अहमन् प्रत्ययगोचर इति अहङ्कारात् प्रत्ययद्वारा गो-
चरश्च तस्मिन्निवर्तते । प्रतीतिरित्यङ्गप्रसङ्गत्वात् । अहङ्कारविषयत्वं वा हेतु-
आद्ये दृष्टान्ते हेत्वनिश्चिः । इति चेत् तदप्येतदमिति । यदात्मनो मुख्यं प्र-
कादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयिण तदमिति । “हेतु-
वामि” इति शब्दः क्त्वात् अहङ्कारादित्यत्र आह । विषयिणीति । आह-
नव्यत्वं वा हेतुः । नाहः । पक्षे तदमिति । नाहः । दृष्टान्तं तद्वत्
स्यादिति भावः । “विशि चानामि” इति देहाहङ्कारादौ विषयविपरिदयं
पि मनुष्योपलभ्यते देहात्मनो देहाहङ्कारादौ विषयविपरिदयं
चिदात्मक इति ॥ ततो वा शास्त्रस्याभ्यां सादृश्यादभ्यासं अपि चिदात्मनो
रहितं जगत्वाहङ्कारादौ नोपलभ्यते इति भावः । “अहं” इति शब्द-
त्वादात्मनो अहङ्कारस्यापि प्रत्यक्षादिकं मुख्यमेव । ततः । आत्मपराकाशमिति
रित्याहङ्काराह । अहमिति । अहं शब्दनाश्वर्यमहङ्कारे नास्ति काल-
मत्वविरोधात् चिदात्मनो चिदात्मनि न स्ति इति हेत्वनिश्चिः । अतो मनु-
देः प्रतिभासतः प्रत्यक्षादिपराकादिकं मुख्यमेवेति भावः । युक्तपराका-
तखगो प्रतीयत इति प्रत्ययद्वारा कहेत्यादिव्यवहारगोचरश्च तस्येति वि-
यहः । तस्य ऐश्वर्यादमाह । विषयस्येति । विष् नव्यने । विषयिणीति
वप्राति इति विषयस्तस्येव । आत्मन्यात्मतद्वर्माध्यासो मित्या भवत् ।
अनात्मन्यात्मतद्वर्माध्यासः किं न स्यात् ? “अहं स्फुरामि” “तुखी”
इत्याद्यनुभवादित्याहङ्काराह ॥ तद्विपर्ययेति । तस्मादनात्मनो विपर्ययो
विद्वत्प्रभास्येत्यं, इत्यन्वाये तृतीया । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्वर्माणाञ्च
‘योः अहङ्कारादौ विषयोऽध्यासः स मित्येति नास्तीति भवितुं युक्तं । अध्या-
सतामप्रभासात् । न ह्यत्र पूर्वपमाहितमंस्कारः सादृश्यमज्ञानं वास्ति ।

तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्वर्माऽणाच्चविषयेध्यासोमिथ्येति
अभितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यध-
र्मीत्याध्यस्येतरैतरा विवेकेनात्यन्तविविक्तबोधर्मधर्मिणीर्मि-

शिवयवनिर्गुण रूपप्रकाशात् नर्गुणावयवमादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोभात् ।

बन्धात्मनो निर्गुणत्वे तद्वर्माणांमिति भाष्यं कथमिति चेत् । उच्यते,
वृद्धिपक्षमिव्यक्तं चेतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणम् । शुभ-

वर्णजन्मवृद्धिस्तद्व्यक्तमानन्द इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदात् ज्ञानादीनामाक-
रणात्त्वव्यपदेशः । तदुक्तं टीकायां “आनन्दो विषयानुभवो निश्चलश्चेति

इति सर्वथा स्पष्टपक्षेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन” इति । अतो
निर्गुणवद्भावात्त्वमेतत् “अहङ्करोमि” इति प्रतीतिरर्थस्य चाध्यासत्वायोगात्

प्रमात्वम् “अहं नर इति सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमित्” इति सा-
म्यम् । तथा च बन्धस्य कथ्यतया ज्ञानाद्वृद्धिस्तद्व्यपक्षेणासम्भवाद् बन्ध-

कबोजीवज्ज्ञानोपैक्यायोगेन विषयासम्भवात् यास्यं नारम्भणीयं किं
पूर्वपक्षमाध्यतात्पर्यम् । युक्तं पक्षेणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयत् ।

तथा हि, किमध्यासस्य नास्ति त्वमद्युक्तात्वाटमानाह । कारणाभावाद्वा ?
आद्य इह इत्याह । तथापीति ॥ एतदतुरोधादौ यद्यपीति पठि-

तव्यम् । अध्यासस्यावक्त्रस्वप्रकाशात्त्वयुक्तत्वमलङ्कार इति भावः । न हि-
तोय इत्याह । अयमिति ॥ “अतः कर्ता मत्प्रभोऽहं” इति प्रत्यक्षानु-

भवादध्यासकामानमसिद्धमित्यर्थः । न चेदं प्रतीकं कर्त्तृत्वादौ प्रमेतं
माहम् । अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमदितिक्रान्ततात्पर्येण च

“तत्त्वमस्यादि” वाक्येनाकर्त्तृत्वबोधनेनास्य । अन्वयनिश्चयात् । न च
ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवादप्रसङ्गात् ।

“मत्प्रभोऽहं” इति प्रत्यक्षविरोधेन “अथायमशरीर” इत्यादिक्रान्ता
देहात्मत्वाविज्ञेः । “तस्यादिदं रजतं” इति वत् सामानाधिकरण्यप्र-

त्यक्षस्य भवत्वयुक्ताकलङ्कितस्य नागमात् प्राबल्यमित्याख्येयम् । किञ्च
ज्येष्ठत्वं पूर्वभाषितं वा ? आगमज्ञानं प्रत्यक्षजीवत्वं वा ? आद्ये न

प्राबल्यम् । ज्येष्ठस्यापि रजतत्वस्य पञ्चाङ्गादिना युक्तिज्ञानेन बाधदर्श-

प्राज्ञाननिमित्तः सत्यावृते मिथुनीकत्वाहमिदं ममेदमिति

नात् । न द्वितीयः, आगमवानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलहृदयवहारे च संगति-
प्रवृत्तद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्ध्यावहारिकप्राप्तावस्थोपजीव्यत्वे-
ऽपि तावच्च क्रमाभावात्प्रत्यक्षानर्पितत्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बाधसम्भवादिति ।

यत्तु क्षणिकबागस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविफलहेतुत्वत् “तथा
हिद्वान्नामरूपाद्विभक्त” इति श्रुतिबलात् सत्यस्यापि ज्ञानाद्विभक्तिरन्वया-
ध्याववर्गिनं व्यर्थमिति तन्न । ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य कापि सतत्त्वादर्थनात्,
सतत्त्वं चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यतानिश्चये सति सत्यवस्थस्य ज्ञाना-
द्विभक्तिरनुतेर्वोधकत्वायोगात् । न च सेतुदर्शनात् कस्यचिन्मात्रस्य
मात्रदर्शनासायोग्यतानिश्चय इति वाच्यम् । तत्र नान्यत्रानियमादिसापेक्ष-
ज्ञानमात्रस्यत्वात्, वक्ष्ये च “नान्यः प्रत्या” इति श्रुत्या ज्ञानमात्राद्विभ-
क्तिप्रतीतिः । अतः, श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्खनीयम् ।
किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सतत्त्वं ? न तावदज्ञानजन्यत्वम् ।
“मायान्तु प्रकृति” इति श्रुतिविरोधात् मायाविद्ययोरैक्यात् । नापि
स्वाधिष्ठाने स्वाभाव्यतुल्यत्वम् । “अख्यूल” इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात् ।
नापि ब्रह्मवदबाधयोग्यत्वं ज्ञानाद्विभक्तिरिति विरोधात् ।
व्यवहृत्काले बाधन्यत्वम् । तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागत म-
ध्यस्तत्वम् । तर्हि श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्खनीयमेव यागस्यापूर्वहा-
रत्ववत् । न च तदनन्त्याधिकरणे तस्य वर्खनात् पौनरुक्तम् । ततो-
क्ताध्यासस्यैव प्रवृत्त्यवस्थादिसिद्ध्यर्थमादौ प्रार्थ्यमाणत्वादिति दिक् ।
अध्यासं द्वेधा दर्शयति ॥ लोकव्यवहार इति ॥ लोकायते मनुष्योऽह-
मित्यभिसम्बन्ध इति लोकोऽर्थोऽध्यासः । तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति
ज्ञानार्थो दर्शयति । द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह ॥ अन्योन्यादि-
द्विवादिना धर्म्मधर्म्मिणोरित्यनेन । जादाचैतन्यादिधर्म्माणां धर्म्मि-
णाहृद्द्वारात्मानो तयोरत्वनं भिन्नयोरतरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यत्वं
अन्योन्यतादात्म्यं अन्योन्यधर्म्माश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति
योजना । अतः “सोऽयं” इति प्रमाया नाध्यसत्वं तदिदमर्थयोः

कालभेदेन कल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात् ; इति वक्तुमत्यन्तैक्यम् ।
न च धर्मादिद्वयाध्यासे धर्माध्याससिद्धेः “धर्मायांश्चेति” व्यर्थमिति
वाच्यम् । अत्यन्तादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्माध्यासोऽस्फुटत्वेऽप्यत्रोऽह-
मिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मनात्मनोः परस्परार्थ्यस्तत्वे
शून्यवादः संप्रादित्वाशङ्काह ॥ सत्यान्वते मिथुनीकत्येति, प्रत्यक्षनिर्दिष्टं चैतन्यं
तत्प्रानात्मनि संसर्गमन्वाध्यासो न स्वरूपस्य अन्तर्गतं युद्धदर्थः तस्य स्वरू-
पतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति न शून्यतेत्यर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकयन्हारशब्दावामेकार्थत्वेऽध्यस्य मिथुनीक-
त्येति पूर्वकालत्ववाचि “त” प्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति ।
चेन्न अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वार्थाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति-
संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव
स्यदयति । नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावाध्यासप्रवाहोऽ-
नादिरित्यर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां नादित्वात् कथं
मनादित्वमिति चेत् ? उच्यते । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया
व्यक्ता विनाऽनादिकालस्यावर्त्तनं कार्यानादित्वमिति, अङ्गीकारात् ।
एतेन कारणभावादिति कल्पो निरस्तः संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गि-
कपदेनाक्तत्वात् । न च पूर्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यं ला-
घवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । व्युत्तः पूर्वाध्यासजन्यसंस्का-
रोऽहोति मिश्रम् । अध्यासस्योपादहनमाह । मिथ्याज्ञाननिमित्त इति ।
मिथ्या च तदज्ञानञ्च मिथ्याज्ञानं तद्विमित्तपदादानं यस्य स तद्विमि-
त्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्कारदात्मत्वाप-
रकतया दोषत्वाच्छङ्कायाध्यासकर्तृत्वाच्चरस्योपाधिष्वेन संस्कारकालक-
र्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्त्यमिति द्योतबिह्नं निमित्तपदम् ।
स्वप्रकाशात्मन्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः संस्कारादिसामग्र्याभावात्, इति
शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । प्रचण्डमात्तं यत्प्रचण्डले प्रेक्षकानुभवसिद्धिः-
न्यकारवत् “अहमस्मि” इत्यनुभवसिद्धिज्ञानं दुरपज्ञं कल्पितस्याधिष्ठा-
नासर्थित्वात् नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति । यद्वा अज्ञानं प्रा-

नमर्गिकोऽयं लोकश्च वच्चाः । आह कोऽयमध्यासो नामिति

नाभाव इति ब्रह्मनिरासार्थं मित्यापदम् । मित्यात्वे मति साक्षात्तया
न निवर्त्यत्वमज्ञानस्य ज्ञानेन मित्यात्तानपदेनोक्तम् । ज्ञानेनेत्याप्रागभाव
साक्षात्निवर्त्यत इति वदन् प्रति मित्यात्वे मतीतुमशकम् । अज्ञाननिवृत्ति
द्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वमेवेति याग्निरासाय भावः इति । अनाद्युपादानत्वे
मति मित्यात्वं वा लक्षणम् । ब्रह्मनिरासार्थं मित्यात्वमिति । कदाचि न
रासार्थमनादीति । अद्यात्मानोऽसम्बन्धनिरासार्थमुपादानत्वे मतीति ।
एतन्नि अध्यास इत्यतुमभिलषति ॥ अहमिदं ममेदमिति । आध्या-
त्मिककार्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्यासः । न चाधिष्ठानारोप्यागहयानुप-
लम्भात् नायमध्यास इति वाच्यम् । “अद्योदहति” इतिवत् “अहमुप-
लभ” इति दृक्दृश्यांशोरुपलम्भात् । इदं पदेन भोग्यः सकृत् उ-
च्यते । “अत्राहमिदं” इत्यनेन “मनुष्योऽहम्” इति तादात्म्याध्यासो
दर्शितः । “ममेदं शरीर” इति संसर्गाध्यासः ।

ननु देहात्मनोऽसादात्म्यमेव संसर्ग इति चेत् । सत्यम् । ससंको-
चमिति मिथोऽभेदसादात्म्यम् । तत्र “मनुष्योऽहम्” इत्यैकात्म्यानं “म-
मेदमिति” भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः । एवं साक्षात्तत्वात्तुभवम-
न्वादाध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः स-
न्वात् शास्त्रमारम्भणोयमिति मित्रान्मभाष्यतात्पर्यम् । एवञ्च सूत्रेणा-
थात् सूत्रिते विषयप्रयोजने प्रतिपद्यि तद्वेतुमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्र-
माद्वैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति । आह इति । किं लक्षणकोऽध्यास इ-
त्याह पूर्ववादीत्यर्थः । अथ शास्त्रमत्र तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्-
व्योतनार्थं आह इति परीक्षितः । “अद्वैतादि” “कथं पुनः प्रतर्गतात्मनी-
तान्म” प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं तद्वारभ्य सम्भावनापरम् । “तमेतम-
विद्यास्थम्” इत्यारभ्य “सर्वलोकप्रत्यक्ष” इत्यन्तं प्रमाणापरमिति विभागः ।
लक्षणमाह । उच्यते स्वरूप इति । अध्यास इत्यतुमशकः । अत्र पर-
त्वाभास इत्येव लक्षणम् । मिदं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि
अवभास्यत इत्यवभासो रजताद्यर्थः तस्यायोयमधिकरणं परत्वं प्रदर्शयति ।

उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिद् ‘अन्य-
 विवरणस्यावश्यं चमारोप्यान्त्याभावत्वं’ तदुक्तं वा ? तथा चैवावच्छेदेन
 स्वसंख्यमाने स्वात्मनाभाववति अत्रभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः । इदञ्च सा-
 धनाद्ययामसाधारणं लक्षणम् । संयोगेऽतिव्याप्तिरिरासाय एकावच्छेदेनेति ।
 संयोगस्य स्वसंख्यमाने दृष्टे स्वात्मनाभाववत्त्वमभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्मनाभा-
 वयोगेनाप्यावच्छेदकभेदाच्चातिव्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो
 बटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिरिरासाय स्वसंख्यमान इति पदम् । तेनात्रभा-
 सकाले प्रतियोगिसंभवेऽप्यविद्यमानत्वस्योच्यते इति नातिव्याप्तिः । भूत्वाव-
 च्छेदेनावर्तमान्यन्तेऽतिव्याप्तिप्रवारणाय स्वात्मनाभाववतीति पदम् । शुक्लाविद-
 न्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्तिः । नन्वस्य लक्षणस्या-
 संभवः शुक्लो रजतस्य सामय्यभावेन संभवात् । न च कार्यमाणसत्त्वर-
 जतस्यैव परत्र शुक्लावभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति वाच्यं । अन्यथास्या-
 तिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ स्मृतिरूप इति ॥ अर्थते इति स्मृतिः सत्त्वर-
 जतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्तीति स्मृतिरूपः कार्यमाणसदृश इत्यर्थः ।
 सादृश्योक्ता अर्थमाणादारोपस्य भेदाच्चान्यथास्वातिरिक्तं भवति ।
 सादृश्यमुपपादयति ॥ पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्श-
 नावभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं अ-
 र्यमाणारोपयोः सादृश्यमुक्तं भवति स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात् ।
 न च संस्कारजन्यवादारोपस्य स्मृतित्वोपत्तिरिति वाच्यं दोषसंप्रयोग-
 जन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् । अत्र संप्रयोग-
 ज्ञेयेन अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसंप्रयो-
 गान्नाभात् । एवञ्च दोषसम्बन्धोऽवच्छादनलाङ्घ्योक्त्यादौ रजतस्युत्पन्नमस्तीति
 वरत परावभास्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाध्यामुपपादि-
 तम् । अन्ये तु ‘ताभ्यां दोषादित्यजन्यत्वं’ कार्याध्यासलक्षणमुक्तम्
 इत्याहुः । अपरे तु ‘स्मृतिरूपः कार्यमाणसदृशः’ सादृश्यञ्च प्रमाणा-
 जन्यज्ञानविषयत्वं, स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्जा-
 नौयपरं, अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात् ; तथा च प्रमाणाजन्य-

तान्यधर्माध्यास" इति वदन्ति । केचित्तु "यत्र यदध्यासस्त-
 द्विवेकाग्रहतिवन्धनो भ्रम" इति । अन्ये तु "यत्र यदध्या-
 सस्तस्यैव विपरितो धर्मत्वकल्पनानाधनत" इति । सर्वथापि
 त्वन्यस्यान्यधर्माविभासतां न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनु-
 ज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्राप्नोति काध्यासलक्षणं ताभ्या-
 मक्तं ; परत्वावभासशब्दाभ्यामध्यासात्त्वलक्षणं व्याख्यातमेव ; तत्र कार्य-
 माणमङ्गादावतिनवधटे चातिव्याप्तिनिरोधाय प्रमाप्तेत्यादिपदद्वयम्" इ-
 त्याहुः । तत्रार्थाध्यासे कार्यमाणसदृशः परत्वं पूर्वदर्शनादवभासत इति
 योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्वं पूर्वदर्शनादवभासत इति
 वाक्यं योजनीयं इति कङ्क्षेपः । ननु अध्यासे यादिविप्रतिपत्तेः कथं
 मुक्तलक्षणमिद्विरुद्धाशङ्काधिष्ठानारोप्यस्वरूपविधादेरपि "परत्वं पराव-
 भास" इति लक्षणसंशयादायुक्तिभिः सत्याधिष्ठाने मिथ्यावभासमिति
 सर्वतन्त्रमिदं न ददं लक्षणमिति मत्वा अन्यपात्रस्यातिव्यादिनोक्तमाह
 तं केचिदिति ॥ केचिदन्यथाख्यातिव्यादिनोऽन्यत्र शुक्रादावन्यधर्मस्य स-
 यवधर्मस्य देशान्तरस्य रूप्यादेरध्यास इति वदन्ति । कात्यायनादिना-
 वाचशुक्रादौ बुद्धिरूपत्वानो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजत-
 रविर्वदवभास इति वदन्तीत्यर्थः ॥ आख्यातिमतमाह ॥ केचिदिति ॥ य-
 यस्याध्यासो लोकमिद्वस्तुधारण्योस्तद्विषयो भेदापेक्षे सति तत्कालो भ्रम-
 इदं रूप्यमिति विगिष्टयद्धार इति वदन्तीत्यर्थः । तैरपि विगिष्टव्य-
 धारान् यानुपपत्त्या विगिष्टान्तेः स्वीकार्यत्वात् परत्वं परावभास-
 मतिरिति भावः । अन्यमतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य
 क्रादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्तस्य ;
 तादेरत्यन्तामतः कल्पनामाचक्षते इत्यर्थः । एतेषु सतेषु परत्वं परावभा-
 सत्वलक्षणसंशयादमाह ॥ सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातिव्यादिप्रव-
 विधादेरध्यासः परत्वं परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः । शुक्र-
 पौलस्त्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा मत्वालोपात् नून्यत्वं प्रत्यूषत

भवः “शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकचन्द्रः सहितोग्रवद्”
 इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणां ?
 सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमश्रम्यति । युष्मत्-
 प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो विषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न
 योगं तु शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगाक्रियत्वात्मेवेति भावः । आरोग्यं सिध्द्या-
 त्वेन युक्तापेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह ॥ तथा चेति ॥ बाधानन्तरं
 कालीनोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शुक्तीकात्वज्ञानायोगात् रजतस्य बाधप्रत्य-
 क्षसिद्धिं सिध्द्यात्वं च वक्ष्ये नोच्यते । आत्मनि निरुपाधिकेऽहङ्कारा-
 ध्यासे दृष्टान्तमाह । ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकग्राध्यासे दृष्टा-
 न्तमाह ॥ एक इति ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाहृत्या द्विधाभाती-
 त्यर्थः । ननु प्रकरणोपसंहारार्थ इति शब्दः । भवबुध्यासः शुक्तादौ,
 आत्मनि तु न सम्भवतीति प्रतिपत्तिः ॥ कथं पुनरिति ॥ यथापरोक्षाध्या-
 साधिष्ठानत्वं तत्वेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वञ्चेति व्याप्तिः शुक्तादौ दृष्टा ।
 तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न सम्भवतीति प्रतिपत्तिरित्याह ॥ प्रत्यगा-
 त्मनीति ॥ प्रत्येकं पूर्णं इन्द्रियाग्राहेऽपि विषयस्याहङ्कारादेस्तुर्भाषाध्या-
 सः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्तिमाह ॥ सर्वो ह्येति । पुरोऽवस्थितत्वं
 मिन्द्रियसंयुक्तत्वम् । नन्वात्मनोऽधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत
 आह ॥ युष्मदिति ॥ इदं प्रत्यक्षानर्हस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षुषा
 गृह्यते” इत्यादि श्रुतिमनुसृतं त्वमविषयत्वं ब्रवीषि । सम्यक्सध्यास-
 लोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्म-
 न्यध्याससम्भ्रान्तो प्रतिजानीते ॥ उच्यते इति ॥ अधिष्ठानारोप्यदोरेक-
 किन्तु ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकं, तत्र भासप्रयुक्तसंशयनि-
 वृत्त्यादिफलमात्रं, तदेव भासमिच्छत्त्वघटितं विषयत्वं, तत्र व्यापकं
 गौरवादिति सत्याह ॥ न तावदिति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति
 तत्र हेतुमाह ॥ अस्मदिति ॥ अस्मात् प्रत्ययोऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादि-
 त्यर्थः । अस्मदर्थश्रुतात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्वं प्रतीयते सोऽस्मात्प्रत्ययोऽह-

तावदयमेकान्तेनाविषयः । अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रमिद्वेः । न चायमस्ति नियमः “पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति” । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यव्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यध्यनात्माध्यासः । तमेतमेवं लक्षणमध्यासं प-

ङ्कारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इति परस्परान्वय इति वाच्यं अनादित्वात् । पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् ।

नन्वहमित्यहङ्कारविषयकभासरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं ? तद्विषयत्वं विना तत्कृतभाक्तायोगादित्यत आह ॥ अपरोक्षत्वाच्चेति ॥ यद्यन्तः शब्दानिरासार्थः ॥ स्वप्नकाशकत्वादित्यर्थः । स्वप्नकाशत्वं साधयति । प्रत्यगिति ॥ आबालपण्डितमात्मनः संशयादिन्यून्यात्वेन प्रसिद्धेः स्वप्नकाशत्वमित्यर्थः । अतः स्वप्नकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं सम्भवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्तेन्द्रियसंयुक्तं यथा साहचर्यव्यापकमिति तत्राह ॥ न चायमिति ॥ तत्र चेदुमाह ॥ अप्रत्यक्षेऽपीति । इन्द्रियपात्रेऽपीत्यर्थः । बाला अविवेकिनः तन्मभिन्दुनीयकटाङ्कनपनभो मलिनं पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्थान्ति । तत्रेन्द्रियपात्रत्वं नास्तीति व्यभिचाराच्च व्याप्तिः । एतेनात्मनात्मनोः सादृश्याभावाच्चाध्यास इत्यपास्तम् । नीलमभसोस्तदभावेऽध्यध्यास दर्शनात् । सिद्धान्त आलोकाकारवाच्युपलक्षितव्यक्तसाक्षिवेदात्वं नभसि इति ज्ञेयम् । सम्भावनां निमित्तमिति ॥ एवमिति ॥ ननु ब्रह्मज्ञाननाश्रयत्वेन सूक्ष्मितामविद्यां हित्वा अध्यध्यासः किमिति वयस्यत इत्यत आह ॥ तमेतमिति ॥ अर्पणम् सभाषितकृत्कृतकचलकृतमध्यासमविद्याकार्यत्वादविदेति मन्यन् इत्यर्थः । विद्यानिवर्त्तत्वाच्चास्माविद्यात्वमित्याह ॥ तद्विवेकेनेति ॥ अध्यध्यासनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपविधौ रणं विद्या अध्यध्यासनिवर्त्तकाभाङ्गुरित्यर्थः । तथापि कारणाविद्यां लक्ष्णा कार्याविद्या किमिति वयस्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ तस्मादध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्वमे

ण्डिता “अविद्या” इति मन्यते, तद्विवेकेन च वस्तु स्वरूपा-
 वधारणं “विद्याम्” प्राहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यामस्तत्-
 कृतेन दोषेण गुणेन वाङ्मन्मात्रेणापि स न सम्बध्यते ।
 तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यामं पुरस्कृत्य
 सव प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । स-
 र्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनर-
 विद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति ?
 उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहं ममाभिमानरहितस्य प्रमादत्वा-
 नुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न होन्द्रियाख्यनुपादाय
 मनीत्यर्थः । मूलविद्यायाः सुषुप्तावर्णवर्णत्याटशनात् कार्याकृता तस्या
 अनर्घवत्तु प्रमार्थं तद्वर्णनमिति भावः । अध्यात्मकतत्त्वज्ञेयार्था अधिगीत-
 न लिप्यत इत्युक्तार्थः । एवमध्यासस्य लक्षणसम्भावेने उक्ता प्रमाणमार्हः ।
 तमेतमिति ॥ तं वर्णितमेतं साक्षात्प्रत्यक्षमिदं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्म-
 शास्त्रीभ्यो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र विधि-
 निषेधपराणि कर्मा शास्त्राण्युत्वेदादीनि, विधिनिषेधन्यूनप्रत्यक्षज्ञापराणि
 मोक्षपराणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्य-
 क्षमिदंऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ अविद्यावानर्हमित्य-
 ध्यासवानात्माप्रमाता सविषय आश्रये येषां तस्मिन् अविद्यावद्विषयाणीति वि-
 पश्चः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया आध्यात्मकप्रमात्वाश्रित-
 त्वात् प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि पुनरपि कथं
 केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना । यद्वाविद्यावद्विषयाणि कथं
 प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदोषादप्रमाणत्वापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रत्य-
 व्यवहारार्थापत्तिं तस्मिन् कालानुसामञ्जसं ॥ “उच्यते” इत्यादिना “तस्मात्”
 इत्यनेन ॥ देवदत्तकर्मको व्यवहारस्तदीयदेहादिष्वहं ममाध्यासमूलस्तदन्य-
 व्यतिरेकेणानुसारित्वात्, यदित्यं तत्तथा । यथा स्तब्धलो घट इति प्रयोगः ।
 तत्र व्यतिरेकं दर्शयति ॥ देहेति ॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासभावे व्यवहाराभावे
 रटः, आपत्तुस्त्वयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वाद्भोक्तः । अनेन

प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरिणैर्इन्द्रिया-
णां व्यापारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन क-
श्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्त्वासङ्गस्यात्मनः
प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति
सम्माद्विद्यावहिषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शा-
स्त्रिकेन कारणतवाध्यासः सिद्ध्यति, व्यवहाररूपकायानुपपत्तौ चेति भावः ।
अनु सनुप्रत्यादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्यवहारः सिद्ध्यतु किमि-
न्द्रियादिषु समाभिमानेनेत्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ इन्द्रियप्रदं विज्ञादैरेष्य प-
रसत्त्वं प्रत्यक्षादीत्यादिप्रयोगात् । तथा च प्रत्यक्षनिष्ठादिप्रयुक्तो यो व्यव-
हारो दृष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि समतास-
दान्यन्तर्हीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा तानि समत्वेनानुपादाय यो व्यव-
हारः स नेति सोऽजम् । 'पूर्वत्वानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः
कर्त्ता इति ह्याप्रत्ययः साधुः । ई उत्तरत्वानुपादानाधारयोरेकात्मकता-
कत्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु समेत्यध्यासाभावेऽन्वादे-
रिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यव-
हारादनं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाध्यासेनाधिष्ठानं व्या-
प्यतः शरीरमित्यर्थः । नन्वस्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किम-
ध्यासेनेत्यत्राह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आत्मभावः
'व्याकृताटाक्ष्य' यस्मिन् तेनित्यर्थः । "असङ्गो हि" इति श्रुतेराध्यासिक
एव देहः स्वो न संयोगादिरिति भावः । नन्वात्मनो देहा-
दिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि नास्ति । स्तन्येतन्मयाप्रमातृत्वोपपत्तेः, न
च सुप्तप्रो प्रमातृत्वापत्तिः कारणोपरमादिति तत्राह ॥ न चैतस्मिन् ॥
प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम् । प्रमायति नित्यचिन्मात्रं तस्माद्व्यवसाययोगः,
कारणवैयर्थ्यञ्च । यदि वृत्तिमात्रं, जगदाख्यप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात्, अतो
वृत्तीद्वौ बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मन्ताटाक्ष्या-
ध्यासं दिना न सम्भवतीति भावः । देहाध्यासे, तद्व्याध्यासे चाश्रयत्व-

स्त्राणि चेति । पश्वादिभिश्चाविशेषात् यथा हि पश्वादयः
 शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्र-
 तिकूले जाते ततो निवर्त्तन्ते अनुकूले च प्रवर्त्तन्ते, यथा
 दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छ-
 तीति पलायितुमारभन्ते, हरितद्वयपूर्णपाणिमुपलभ्य तं
 प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूर-
 दृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो नि-
 वरन्ते, तद्व्यात्मनः प्रमादित्यं मास्तु इति वदन् प्रस्थाह ॥ न चेति ॥ तद्व्या-
 द्यात्मनः प्रमादित्यादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गीकर्त्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः
 फलउपपत्तिरिति ॥ तद्व्यादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । यद्वा प्रमाण-
 प्रश्नं समाधायान्ते परिहरति ॥ तद्व्यादिति ॥ युक्तमित्यध्यासस्य प्रमाद-
 न्तर्गतत्वेनादोषत्वादित्यादिवाच्यमपि प्रमाणाभ्युपगमो वेति योजनम् । सति
 प्रमातरि पश्चाद्भवन्तोपपद्यन्ते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमा-
 तन्तर्गतवाच्यो दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु
 यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति तदयुक्तं विदुषाम-
 ध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह ॥ पश्वादिभिश्चेति ॥ “च”
 शब्दः शाङ्कानिरासार्थः । किं विद्वत्त्वं “ब्रह्मास्मीति” साक्षात्कारः ? उत
 यौक्तिकमात्मनात्मभेदज्ञानं ? आत्मे “वाचिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहार”
 इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षमान्यनिवर्त्तक-
 त्वात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्य-
 त्याहव्यवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः विवेकि-
 नोऽध्यासवन्तो व्यवहारत्वात् पश्वादिवदिति । तत्र संप्रत्यक्षं व्याक-
 र्त्तुं दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति ॥ यथास्मीति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकू-
 लत्वं चेतानिदसाधनमोचरत्वं, तदेषोदाहरति ॥ यथेति ॥ अयं दण्डो
 मदनिदसाधनं दण्डात् अनुभूतदण्डवत् । इदं त्वयं दसाधनं अनु-
 भूतजातीयत्वात् अनुभूतदण्डवत् इत्यनुभावात् व्यवहरन्तीत्यर्थः । अधुना

वर्त्तन्ते, तद्विपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पञ्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पञ्चादीनाञ्च प्रसिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्त्वामान्यदर्शनादव्युत्पत्तिप्रतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालसमान इति निश्चीयते । शास्त्रोये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारौ नाविदित्वात्मनः परस्मैकसम्बन्धमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमगमायाद्यतोतमपेतत्रक्षक्षत्रादिभेदमसंमार्थ्यात्मतत्त्वमधिकारोऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारो विरो

हेतोः पक्षधर्मात्माह ॥ एवमिति ॥ व्युत्पत्तिवित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिमोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ व्युत्पत्तिवित्तादित्यर्थः ॥ समान इति ॥ अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्याकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पञ्चादयो ब्रुवन्ति, नापि परेशमेतत् प्रत्यक्षं; अतः साध्यविक्रानो दृष्टान्त इति नेत्याह ॥ पञ्चादीनाञ्चेति ॥ तेषामात्मानात्मनोऽनान्यमात्मसंस्ति न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः सामय्योपपत्त्याध्यासस्य प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति ॥ तत्त्वामान्येति ॥ तैः पञ्चादिभिः सामान्यं व्यवहारवत् तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः । समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं परस्तात् । ततोऽज्ञानव्यतिरेको आरयति ॥ तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । तदभावे तु यूपौ तदभाव इत्युक्त्यान्वयादिभानिति यावत् । अतो व्यवहारनिष्ठादिवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यन्वयम् । ननु लौकिकस्य व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिरोमादिव्यवहारस्य साध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्ताज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति ॥ शास्त्रीयेति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वमिदिरित्याशङ्क्य किमत्र देहाभ्यासप्रतीकमपेक्षितं उत आत्मतत्त्वज्ञानं ? आद्ये तस्याध्यासा-

धाव । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्त्तमानं शुक्ल-
मविद्यावन्निवृत्त्यर्थं नातिवर्त्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेते-
त्यादीनि शास्त्राणि आत्मनि वर्त्तमानवशोऽवस्थादिविशेषा-
ध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । अध्यासो नाम “प्रतस्मिंस्तद्वद्वि-
रिति” श्रवोच्चां । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु
वा अहमेव विकलः सकलो वेति वाङ्मधर्मानामन्वध्यस्यति
तथा देहधर्मान् स्वीकरोऽहं कुर्याऽहं तिष्ठामि गच्छामि लब्ध-
यामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् भूकः क्लीबो बधिरः काणोऽ-
स्योऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविविकित्वा-
ध्वसायादीन्, एवमहमत्ययिनमशेषस्वप्नप्रचारसान्निधिं प्रत्य-

वाधकत्वात् तस्मिन्निरतिताह ॥ तथापीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ न वे-
दान् इति ॥ सुषुप्तिपादादिपक्षो जातिविशेषपानहं संशरीरति ज्ञानं
कर्मस्वपेक्षितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, असुषुप्त्योगात् प्रवृत्तिबाधाज्ञे-
त्यर्थः । शास्त्रोक्तकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् चेति ॥ अ-
ध्यासे आगमं प्रमाद्यति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रत्यक्षावुपानाशोऽप्युक्तो-
ऽध्यासे प्रमत्तत्वं तथाप्यनोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो ब्रजेत” “न ह वै ज्ञात्वा
मिचेत” “अल्पवर्त्तमुपवर्त्तते” “कल्पयेद्योऽग्नीनामधीत” इत्यागमो जा-
ह्नुषादिपदैकनिकारिणं वक्ष्याद्यभिमानिनबहुवदन् आध्यासं गमयतीति
भावः । एवमध्यासे प्रमाद्यतिऽपि कस्य कृत्वाध्यास इति जिज्ञासाकं
तत्तदाहर्त्तुं कस्यचं कारयति ॥ अथप्राप्तो नमेति ॥ उदाहरति ॥
तद्यथेति ॥ तद्वत्त्वं यथा क्लृप्तं भवति तथोदाहृत्येव इत्यर्थः । अदेहा-
ज्ञेदेन प्रत्यक्षाः प्रमादयो वाद्याः, तद्वत्त्वान् वाक्यत्वादीन् देहविशिष्टात्म-
न्यध्वस्यति, तद्वत्त्वज्ञानात् स्वच्छिन्नसुषुप्त्यभिध्वस्यतीत्यर्थः । भेदाप-
रोक्षज्ञाने तद्वत्त्वध्यासायोगात् अन्यवाङ्मयात्तद्वत्त्वोत्पत्तिरिति इत्यन्वयः ।
देहेन्द्रियधर्मानामो विशिष्टात्मन्यध्वस्यतीत्येवम् ॥ तथेति ॥ कस्यत्वादिध-

गात्मन्य शस्य तच्च प्रत्यक्षात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेका
 करणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्य
 र्म्यतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्व्याप्ताः भासाद अन्यथा
 इति मनव्यम् । अज्ञातप्रत्यक्षे साक्षिणि मनोवर्त्तमानायाः ॥ तथान
 करणेति ॥ धर्माध्याससुखा तद्वदेव धर्माध्यासमाह ॥ एवमिति ॥
 अनःकरणसाक्षिग्वमेवेनाध्यस्य तद्वर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्य
 स्वप्रवारा मनोवृत्तयः प्रातिनोभ्येनामज्जहदः सात्त्विकाहङ्कारादिविनक्त
 तया सञ्चितसुखात्मकत्वेनाश्रुति प्रकाशत इति प्रत्यक्षम् । एवमात्मन्यनात्
 त इर्माध्याससुखात्तद्व्याप्तात्तद्व्याप्त्यनोऽपि संख्येयमेवाध्यासमाह ॥ तच्च
 ति ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यं, अन्यथा जगदनाध्यासतो
 न भानं यस्याध्यासे भानमस्ति । तस्याहजतादिविदम इवात्मानः संसर्गा
 ध्यास एवमिति । 'तद्विपर्ययेति' तस्याध्यस्तस्य जहदस्य विपर्ययोऽपि
 षानत्वं चैतन्यञ्च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केनात्मन
 संसर्गः, मनस्यज्ञातस्य ज्ञानोपहितस्य देहादी मनोपहितस्येति विशेषः
 एवमात्मनि बुद्ध्याध्यासात् कर्तृत्वादिव्याप्तः । बुद्ध्यादीनामाध्यासात्
 तन्मूलाभ इति भावः । वस्तुताध्याससुखं कर्तृत्वं ॥ एवमयमिति
 अनन्त्याविद्यात्मकतया कार्यध्यासस्यानादित्वं अध्यासात् संस्कारकतो
 ध्यास इति प्रवाह्यतो नैसर्गिकत्वम् ॥ एवमुपादानं निमित्तञ्चोक्तं भवति
 ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु । 'न रूपमस्ये
 तथोपलभ्यते नान्तो न चादर्शश्च सम्यक्तेति' । हेतुमेकता स्वरूपमाह
 मित्येति ॥ मिथ्या भावा तुवा प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्र
 तीतिहेतुत्वं स्वरूपः इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ प्रमा
 निगमयति ॥ सति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिमाहकं भानं, अनुमा
 नादिकन्तु सम्भाव्यार्थमित्यभिप्रेतम् प्रत्यक्षोपसंहारात्कृतः । एवमध्या
 सस्येति तस्याध्य विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ अथ्येति ॥ कर्तृत्वात्मानं
 हेतोरध्यासस्य मनस्यज्ञातप्रतिपत्त्यायो भोजः स केनेतत्त आह ॥ अ
 नेति ॥ तद्व्याप्त्यवसायात्कारस्य प्रतिपत्तिः अवसादिभिरप्रतिपत्त्येन जा

मिथ्या प्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः
प्रस्थानार्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वं
वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा
च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्त-
मीमांसागान्तस्य व्याचिख्यामितस्येदमादिमं सूत्रम् ।

स्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्यायां कारणमाह ॥ सर्व इति ॥ आरभ्यन्ते कधीतु
विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो लोकः
फलमिदं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयो-
जने इति शेषम् । नन वेदान्तेषु प्राणाद्युपासीनां भागादात्मैक्यमेव तेषा-
मर्थ इति कथमियत् आह ॥ यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं कुत्सित-
त्वात्तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्याभि-
त्यर्थः । उपासीनां चित्तैकान्यद्वारात्मकज्ञानार्थत्वात्तद्व्याख्यानमपि
सहातात्मयमैक्ये इति विवक्ष्यते । एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधा-
भावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्चास्तमारम्भणीयमिति दर्शितम् ॥ * ॥ इति
प्रथमवर्णकम् ॥ * ॥ विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वा-
गतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृत्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेयं “अथा-
तो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादुपगतार्थादत-
व्यवहितविषयाभावाच्चारम्भ इति प्रुप्ते ब्रूते ॥ वेदान्तेति ॥ वेदान्तविष-
यकपूर्वजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसू-
त्रमित्यर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वे हो वादरायणो ब्रह्म-
जिज्ञासां न ब्रूयात् ब्रह्मणि भागाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास-
त्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणानवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति
सूत्रकदर्शयति । तच्च ‘व्याचिख्यामितस्य’ इति पदेन भाष्यकारो वभाषे
॥ * ॥ इति द्वितीयवर्णकम् ॥ * ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्त्तव्य-
तायां विषयप्रयोजनवत्त्वं व्यगतार्थत्वञ्चेति हेतुद्वयं सूत्रस्यार्थिकार्थं व्या-
ख्यायाद्वरव्याख्यामारम्भाच्चः पुनरव्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भस-

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । १ ।

तत्रायमशब्द आनन्तर्यार्थः परिमृश्यते नाधिकाराच्चः ब्रह्म
जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे सम-
न्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अयमशब्दः सुत्या मङ्ग-
लप्रयोजनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्यो-
व्यतिरेकात् । सति आनन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासापूर्व-
वृत्तवेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्व-
न्देहे सति अयमशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति ॥ “तत्रा-
यमशब्द” इति ॥ सूत्रद्वयार्थः । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रत्यक्षात्पक्षो व्येति”
अयमशब्दस्य बन्धोऽर्थः सन्ति । तत्रापि “योगानुशासन” इत्यत्र सूत्रे यथा
अयमशब्द आरम्भाधिकः योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वदत्र किं न स्यादित्यत
आह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अयमाययः । किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरं
उत विचारमित्यतः ? आद्ये अयमशब्दस्य आरम्भाधिक्ये ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत
इति सूत्रार्थः स्यात् स चावकृतः । तस्यानारभ्यत्वात् । न हि प्रत्यधि-
करणं इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः । न द्वितीया । कर्तव्यपटा-
ध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात् । अध्याकृते च तेनैव आरम्भोक्तेर-
अयमशब्दवर्णनात् किमधिकारिविद्युर्धमानन्तर्यार्थयैव युज्यते । अधुना
सम्भावितमर्थान्तरं दूषयति ॥ मङ्गलश्रेयसि ॥ वाक्यार्थो विचारकर्तव्यता ।
न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कष्टत्वादिनामर्थोऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रकृता
आख्यादौ मङ्गलं कार्यमिति अयमशब्दः प्रयुक्त इति चेत् सत्यं । न तस्या-
र्थो मङ्गलं किन्तु तत्प्रवृत्तिसञ्चारश्च मङ्गलकृत्यं करोति तदर्थस्त्वानन्-
तर्यमेवेत्याह । अर्थान्तरं आनन्तर्यं । सुत्या अर्थेन शङ्क-
नीत्यादिमादप्रवृत्तवदोक्ताराधयद्विधौः अर्थं मङ्गलफलकं ।

“आकारवाच्यशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्ताविनिवीतौ तच्छान्काङ्गलिकाविभौ ॥”

इति आदवादिता भावः । ननु प्रपञ्चो निश्च्येति प्रकृते सति, अयं मतः ।

वृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ।
नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्माजिज्ञा-
सायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासापपत्तेः । यथा

प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्थान्तरत्वाद्धेः प्रपञ्चो दृष्टः ।
तथात्र किं न स्यादित्यत आह ॥ पर्थेति ॥ फलतः फलस्यैवार्थः । ब्रह्म-
जिज्ञासायाः पूर्वार्थे विशेषः प्रकृतो नास्ति यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वम-
प्यगद्वे नोच्येत । यतः कृतचित्तधीनत्वं सूत्रकृता न यक्तव्यं, फलाभावात् ।
यदि फलस्य जिज्ञासापटोक्तकर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्व प्रकृतं
तदपेक्षास्तीति अपेक्षावन्तात् प्रकृतहेतुभाविन्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, तद-
र्थान्तरत्वमनन्तर्यं न निर्भाषति हेतुफलभावात्तन्माधानन्तर्यसंग्राह्यं वाच्य-
त्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादिदमन्तर-
मित्युक्ते भवनेत्य हेतुत्वाप्रतीतिः । न चाद्यादनन्तरं गौरित्यत्र हेतुत्वमा-
नापत्तिरिति वाच्यं । तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्यसंग्राह्य-
त्वात् । अतः सामर्थ्याफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यं व्यवधानात् । तस्मिन्ने-
वतत्प्राप्तित्वं न वाच्यं स तत्वाद्दोषत्वाच्चेति भावः । फलस्य विचारस्य
पूर्वप्रकृतहेतुत्वेनाद्या वन्ताद्यदर्थान्तरत्वं तत्रानन्तर्याभिदात् न पृथग्यथ-
र्थात्त्वमित्यत्राहृत्य भाष्यं योजनीयं । यद्वा पूर्वप्रकृतोऽपेक्षा यस्या
अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वाराऽनन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्याः
ज्ञानतोऽनर्भावाद्वा यथार्थं तेतत्पर्थः । नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यनन्तर्यसंग्रा-
हणः क इत्यत्राह ॥ सति चेति ॥ यस्मिन्नेन पूर्ववृत्तं पूर्वभावि
असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधि रिति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । नन्वस्तु धर्माविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलका-
रणमित्यत आह ॥ स्वाध्यायेति ॥ समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न
पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु संयोगपुष्कलत्वात्तन्माधानं “यज्ञेन दानेन” इत्यादिसु-
त्या “यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते” इति सर्वप्रसिद्धाधिकरणे वक्ष्यते ।
तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥

च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षित-
त्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः । शेषशेषित्वेऽधिकृताधि-

इह ब्रह्मजिज्ञासायां । विशेषोऽसाधारणं कारणं । “एकस्य तृभयत्वे
संयोगपृथक्त्वम्” इति जैमिनिस्त्वम् । तदर्थस्तु । एकस्य कर्मणोऽभयत्वे

ऽनेकफलसम्बन्धे संयोगः, उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः
सहेतुः । ततश्चात्रापि उद्योतिटोभादिकर्मणा स्वर्गादिकलकानामपि “यज्ञेन
दानेन” इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वेति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ अ-

यमाशयः । न तावत् पूर्वतन्त्रस्य न्यायमकृत् ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्क-
लं कारणं, तस्य धर्मान्तरेयमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्मान्तर्यः, तस्यानु-

ष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमान्नोरेव धर्मब्रह्मणोर्व्यापिरस्ति, यथा धर्म-
ज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत् । यद्यपि शुद्धिविवेकादिकारा कर्माणि

हेतवस्तथापि तेषां नाधिकारिविशेषणत्वं, अज्ञातानां तेषां जन्मान्तरकृता-
नामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तिपुष्कलकार-

णानानन्तर्याविधित्वेन वक्तव्यं । अतः कर्माणि तदवबोधस्तद्व्याप्तविचारो वा
नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासायां धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । ननु धर्म-

ब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्याक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽप्य-
शब्दः । “हृदयस्याग्रेऽप्येतस्य जिज्ञाया अपि वक्तव्य” इत्यादिनामां

क्रमज्ञानार्थायशब्दवदित्याशङ्काह ॥ यथेति ॥ अवदानानामानन्तर्यनियमः
क्रमो यथायशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वात् न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः

क्रमो विवक्षितः । एककर्मकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षत्वात् । अतो न
क्रमार्थोऽयशब्द इत्यर्थः । ननु तयोरेककर्मकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह ॥

शेषेति ॥ येषामेकप्रधानशेषता यथावदानानां प्रयाजादीनाम्, यकोच
शेषशेषित्वं यथा प्रयाजदर्शयोः, यस्य बाधकताधिकारत्वं यथा अपां

प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य “गोदोहनेन पशुकामस्य” इति विहितस्य
गोदोहनस्य, यथा वा “दर्शपूर्णमासाभ्यामिहा सोमेन यजेत” इति

दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं तेषामे-

कारे वा प्रमाणाभावात्सर्वत्राजिज्ञासयोः, फलजिज्ञास्य-
भेदाच्च । अमुदयफलं धर्मज्ञानं, तच्चानुष्ठानापेक्षम् ।

ककर्ह कत्वं, भवति । ततश्चैकप्रयोगवर्गमस्वीतानां तेषां युगपदनुष्ठाना-
सम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां शुल्बादिभिर्हि क्रमो बोध्यते, नैवं जिज्ञासयोः
शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य मृही
भवेद् मृहाङ्गी भूत्वा प्रव्रजेत्” इति श्रुत्या ।

“अधीत्य विधिवद्देवान् प्रत्यानुत्पाद्य धर्मतः ।

इहा च शक्तिं यश्चैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्” ॥

इति श्रुत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति । तच्च ।

“ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” ।

आवाटयति शुश्रूषा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे” ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां । तद्योटाङ्गतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धिचित्तपितृत्वावगमाद् एत-
दुक्तं भवति “यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मचर्यादेव सच्च-
स्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण शाब्दते तदा मृही भवेत्,
तत्प्रप्य शुद्धौ बन्नी भवेत्तत्प्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत् बने शुद्धौ प्रव्रजेदि-
ति” । तथा च श्रुतिः “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इति तस्माज्ज्ञान-
योरेधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मानमिति भावः । ननु श्रीमत्सयोः शेषशे-
षित्वमधिकृताधिकारत्वं नास्तु । एतन्मोक्षफलकत्वेनैककर्ह कत्वं आदेव ।
वदन्ति हि “शावककर्मभ्यां शक्ति” इति सक्तुष्ययादिनः । एवमेकवेदा-
धौ जिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्ह कत्वं । तथा चाग्नेयादिपट्यागानामेकस्वर्गफल-
कानां द्वादशाध्यायानामैकधर्म्यजिज्ञास्यकानां क्रमवत्सयोः क्रमो विवक्षित
इति क्रमाधौःपशब्द इत्याशङ्क्याह ॥ फलेति ॥ फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च
न क्रमो विवक्षित इत्यनुपपन्नः । यथा सौर्यार्षभूषप्राजापत्यचक्षुषां ब्रह्मव-
र्चस्वर्गायुःफलभेदात्; यथा वा कामचिकित्सातन्त्रबोर्जिज्ञास्यभेदाच्च
क्रमापेक्षा तद्वन्मोक्षसमोर्न क्रमापेक्षेति भावः, तत्र फलभेदं विदध्योति ॥

निर्धनसफलन्तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानात्तरापेक्षम् ।
भव्यश्च धर्मो जिज्ञासो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापार-
तन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वात्, न
पुरुषव्यापारतन्त्रं, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना
धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नित्यवृत्तानैव न पुरुष

अभ्युदयेति ॥ विषयाभिमुख्ये नोदेतोत्वभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादित्ये
नञ् धर्मदानहेतोर्भासायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपतो
भेदः किन्तु हेतुतोऽप्याह ॥ तत्रेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्भासायाः फलत्वं
तद्विरुद्धं मित्यह ॥ निश्चयेमेति ॥ नित्यं निरपेक्षं चैवो निश्चयसं मोक्षस्तु
फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानञ्च स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नामैकत इत्याह ॥
न चेति । स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदाच्च समुच्चय इति भावः । जिज्ञा-
स्य भेदं विवृणोति ॥ भव्यमेति ॥ भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वे
हेतुमाह ॥ नेति ॥ तर्हि तुक्त्यं नेत्याह ॥ पुरुषेति । पुरुषव्यापारः
प्रयत्नस्तत्त्वं हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात् तत्त्वजनकज्ञानकाले
धर्मस्वामित्वं न तुक्त्यादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञो धर्माद्वैतज्ञयमाह ॥ इह
विति ॥ उत्तरभासांमायामित्यर्थः ॥ भूतमवाध्य । तत्र हेतुः ॥ निश्चोति
मदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदसङ्गा
हेतुतोऽप्याह ॥ नेति । धर्मवत् कत्वधीनं नेत्यर्थः । आनतोऽपि भेदमाह
चोदनेति ॥ अत्राततापकं याक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवर्तितोपधकत्व
तद्वैतज्ञयस्य जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । मङ्गुहवाक्यं विवृणोति ॥ या कीति
लक्षणं प्रमाणं “स्वर्गहाको यज्ञोत” इत्यादिवाक्यं हि विषये धर्मो
यामादिकरणस्वर्गादिकफलभावनारूपे फलहेतुयागादौ चोदनादियोगे य
ज्ञितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्त्यदेवावज्ञेययति । अयमात्मा मङ्गु
इत्यादिवाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्च ब्रह्म बोधय तेऽत्र न प्रवर्त्यति
विषयाभावादित्यर्थः । नन्ववबोध एव विषयः क्ताह ॥ न पुरुष इति

अवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम् ।
अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वात् पुरुषो अवबोधे नियुज्यते ।
यथा अक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात् किमपि
यत्तत्त्वं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते ।
नित्यानित्यवस्तुविधेः, इहामुच्यर्थफलभागविरागः, शम-
दमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वञ्च । तेषु हि सक्तुं प्रागपि
धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वञ्च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुञ्च,
न विपर्यये । तस्मादयमर्थेन यथोक्तसाधनसम्पत्स्थानन्त-
र्यमुपदिश्यते । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेद एवाग्नि-

ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्तत इत्यत्र हेतुः पूर्ववाक्येनाह ॥
अवबोधस्येति ॥ स्वजन्मज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्तकमित्यत्र इदानीमाह
॥ तथेति ॥ मानदेव बोधस्य ज्ञातत्वात् ज्ञाते च विध्ययोगात् न वाक्या-
र्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्तकमानमेवो धर्मः, उदासीनमानमेवं
ब्रह्म इति जिज्ञास्यभेदात् न तन्मीमांसयोः क्रमाद्योऽयमर्थ इति भावः ।
एवमयमर्थस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वे न पुनरुक्त-
कारणं वक्तव्यमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपदिश्यते स्वरूपकतेति शेषः ।
तत्किमित्यत आह ॥ उच्यते इति ॥ विवेकादीनाम्नागमिकत्वेन प्रामाण्य-
कत्वं पुरस्तादेवोक्तम् । लौकिकव्यापाराद्वनस उपरमः शमः । वास्तविक-
नामपरमो धर्मः । ज्ञानार्थं विहितमित्यादिकम्पुंसस्यैव उपरतिः । श्री-
तोष्णादिद्वन्द्वमहनं तितिक्षा । निद्रावस्य प्रमादतयागेन मनःस्थितिः समा-
धानं । सर्वत्राभिक्रान्ता अज्ञा । एतत्कटुकप्राप्तः शमादिष्वप्यतु । अत्र
विवेकादीनामनुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मनस्यं । तेनम-
नस्यव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह ॥ तेजिति ॥ अथ कथञ्चित्
कृतकमित्या ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्यैव फलपर्यम्भं तज्ज्ञानासुदबाह्य-
तिरेकसिद्धिः अथवाऽव्याख्यानसुषुम्भरति ॥ तस्मादिति ॥ नैनूक्तविवेका

होवादीनां ये यः साधनानामनित्यफलतां दर्शयति, “त
येह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयत इत्यादि” तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्श
यति, “ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि”, तस्माद्यथोक्तम
धनसम्यक्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मज्ञो जिज्ञास

दिकं न सम्भवति । “अथयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतः
इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्याभिज्ञः । जीव
ब्रह्मस्वरूपमोज्ञायुक्तः, भेदात्, सस्य लोकादिवत् प्रवर्णार्थाद्यो
मात्रं । ततो न ह्यसुखमन्भव इत्याक्षेपपरिहाराच्चोक्तः शब्दः,
व्याचष्टे ॥ अतः, शब्द इति ॥ अथयं देवानन्तर्यामिना तदवधित्वेना
र्यादिवेकादिवत्तदस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्या
क्षेपनिरासायानुवादकोऽतः शब्द इत्यर्थः । उक्तं विदधोति ॥ यस्मा
दिति ॥ तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । “यदल्पं तन्मूर्खं यत् कृतं
तदनित्यं” इति न्यायवती “तद्यथेह” इत्यादिभूतिः कर्मफल
जयत्वमुत्तेवीधिका । तस्मात् “कतोऽन्वदार्त्तसू” इति श्रुत्या अनात्मन
तस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भावः । सुसुक्तां सम्भावयति
तथेति यथा वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्त
कान्तमपारं स्वयं ज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त
ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः । एवमयानः यदाभ्यां प्रवक्तव्यता
णवतोऽधिकारिण समर्पेनास्मात्समारब्धव्यमित्याह ॥ तस्मादिति
मूलशक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदाम्ययार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचा
नययितुं तस्य स्वाभिमतसमांसकण्ठनेनापयार्थं दर्शयति ॥ ब्रह्म
इति ॥ ननु “धर्माय जिज्ञासा” इतिवत् “ब्रह्मजिज्ञासा” इ
त्यतुर्वीचकालः किं न स्यादिति चेत् । उच्यते । जिज्ञासापदस्य
सुखार्थ इच्छा, तस्याः प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितं यस्मात् फ

जिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं “जन्माद्यस्य
व्यतिरिक्तम्” । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाग-
च्छितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे । जिज्ञास्या-
पेक्षत्वाजिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु
शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुद्धते,

तत्तदादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः । कर्मशब्दो मत्वार्थ-
ः । अतः कर्म भवति, इच्छायाः कर्म एव फलत्वात् । यथा “स्वर्ग-
स्येका” इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् । अत एव
“कर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति इच्छां स्-
हत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणाद्यन्तु विचारस्य क्रोधा-
त्मकतया प्रथमं वृत्तिविषयत्वेन प्रतिविम्बितत्वेन च फलाशङ्कत्वात्
धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थीसमास उक्तः, तथा वृत्तिकारैः “ब्रह्मणो
जिज्ञासा” इत्युक्तश्चेदस्तु ज्ञानत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना
ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥ ननु “ब्रह्म तत्त्वमिदं ब्रह्म व्याप्तिं ब्रह्म
स्वयम्भुर्व्रह्म प्रजापतिर्” इति श्रुतिः कोके च ब्राह्मणत्वजालौ जीवे
वेदे कमलामने च ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह ॥ अत एवेति ॥
जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकस्त्वत्वावगन्तव्यप्रसङ्गान्देवेत्यर्थः । इत्यन्तरे शेषे
षष्ठीयुक्तं दूषयति ॥ ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः । जिज्ञा-
सेत्यत्र सन् प्रत्ययवाच्याया इच्छायाज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म
कर्म । तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्म, ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इच्छाया
विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मैव ब्रह्मणः न शेष इत्यर्थः ।
ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत् कर्मास्तु ब्रह्म तु ज्ञेयत्वा सम्बन्धतां
तत्त्वम् ॥ जिज्ञास्यान्तरेति ॥ श्रुतं कर्म स्वकाम्यइत्यतः कर्मयन्
“पिण्डसत्सृज्य करं वेदि” इति न्यायमनुसरतीति भावः ।
गूढाभिप्रेक्षः शङ्कते ॥ नम्यति ॥ षष्ठीशेष [पा० १। १। ५०]

सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः
कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो
व्यर्थः प्रयासः स्वात्, न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेष विचार-
प्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् ॥ न ॥ प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षिता-
नामप्यर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वाप्र-
धानं । तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यै-
र्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षि-
प्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि यथा “राजासौ गच्छति”
इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । अ-
त्यन्तगमाच्च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्याद्याः

इति विधानात् षष्ठाः सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षायां
सकर्मकक्रियासञ्चिधानात् कर्मत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । अभिस-
म्बन्धजान्निवोत्तरमाह ॥ एवमपीति ॥ कर्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं
कर्तृकर्मणोः कर्तोति [पा० २ । ३ । ६५] सूत्रेण जिज्ञासा-
पदस्याप्तप्रदानत्वेन कर्तृत्वस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं
च कर्मत्वं तत्राह परोक्षमयम् कल्पयत इत्यर्थः । शेषवादी आश्रित
स्विसृष्टावति ॥ न व्यर्थ इति ॥ शेषषष्ठां ब्रह्मसम्बन्धिनो जिज्ञासा
प्रतिज्ञाता भवति । तत्र ज्ञानं ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तज्ञानसाधन
फलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तस्मिन्ज्ञानाया अपि
ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठ्यान्तु ब्रह्मकर्मक एव
विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसम्बन्धना शेषषष्ठीष्यते । अतो मत्प्रयासो
न व्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वसम्बन्धिनो सर्वार्थो विचारप्रतिज्ञानमर्थः । फलं यस्य
तत्त्वादित्यर्थः । तत्त्वव्याख्यादं फलं न युक्तम् । सूत्रेण मुख्यतः प्रधानस्य
ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्वार्थिकप्रतिज्ञाया
उदितत्वादित्याह सिद्धान्तो ॥ न प्रचानेति ॥ सङ्कटक्षमार्थं सदृष्टान्तं

श्रुतयः, “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो
जिज्ञासाकर्म्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्म्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रे-
णानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्म्मणि षष्ठी । ज्ञात-
मिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया
इच्छायाः कर्म्मफलविषयत्वादिच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमा-
णेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेषसं-

व्याकरोति ॥ ब्रह्म हीत्यादिना ॥ “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च
कर्म्मणि षष्ठीत्याह ॥ श्रुत्यनुगमश्चेति ॥ श्रुतिस्मृत्यद्वारेकार्यत्वाभावे-
त्पर्यः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह ॥ ज्ञातमिति ॥ न स्ववगते-
वन्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानं तु जि-
ज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह ॥ अवगतिरिति ॥ आवर-
णनिवृत्तिरूपमित्युक्तिमत्त्वे तन्यमवगतिः, पर्यन्तोऽवधिर्स्यात्स्वखण्डसाक्षात्का-
रवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म्म, तदेव फलं । मूलत्वापातज्ञान-
मित्यधुना वक्तव्यं इति फलमूलज्ञानयोर्भेदाच्च जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः ।
ननु, गमनस्य यामः कर्म्म, तत्पर्याप्तः फलमिति भेदात् कर्म्मण्येव फलमित्युक्तं
तत्राह ॥ फलेति ॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदोऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात्
कर्म्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य गम्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्त्यत आह ॥
ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तु फलं इति भेद इति भावः ।
अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुं । अवगतेः फलत्वं स्फुटयति ॥ ब्रह्मेति ॥ हि य-
द्व्योक्तं हेतुमाह ॥ निःशेषेति ॥ वीजकर्म्मणा आदिर्द्यस्मानर्थस्य तदा-
गमत्वादित्यर्थः । अवयवार्थमज्ञा कृतत्वाकार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अथ
सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तद्व्यप्रत्ययेन सूचयति । अज्ञातः शब्दाभ्या-
मधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥
इति तृतीयवर्षकं

प्रथमवर्षके चरुस्थानाध्यानयोगोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रविष्टाप्रविष्टो-

सार्वबीजाविद्यानर्थनिवर्हणात् तस्मादब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥
तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ? यदि प्रसिद्धं, न
जिज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

उच्यते । अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावं सर्वज्ञं
सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमा-
नस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, ब्रह्मतेर्धातीतरथानुग-

विषयादिसत्त्वाभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ तत् पुन-
रिति ॥ पुनः शब्दो यस्याकान्तरद्योतनार्थः ॥ यदि वेदान्तविचारात्
प्रगेव ब्रह्मज्ञानं तस्य ज्ञातत्वरूपविध्यत्वं नास्ति । अज्ञानाभावेन तन्नि-
वृत्तिरूपफलमपि नास्तीति न विचारितव्यं । अथाज्ञातं केनापि तद्धि-
तबुद्धेरेण विचारः कर्तुं न शक्यते; अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तस्या च
बुद्ध्यावनाकूटस्य विचारात्मकस्यास्तेन वेदान्तैव प्रतिपादनायोगात् ।
तत् प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलनाः नास्तीत्य-
नारम्भ्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥

अस्मात्प्रसिद्धा विषयादिनाभादादरम्भर्थायमिति सिद्धान्तयति ॥
उच्यते इत्यादिना ॥ प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वे नास्ति-
पदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मन्त्रेण ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । न च
“तस्य ज्ञानमननं ब्रह्म” इति श्रुत्या सेति वाच्यम् । ब्रह्मपदस्य लोके
मङ्गलतिथ्याभावेन तद्वटितर्वादिभ्यामिष्यत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या
प्रथमं तस्य निरुपेक्ष्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥
व्यस्यार्थः । श्रुतौ सत्ये ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्वयस्युरपत्त्या कश्चिदर्थो
ऽस्तीति ज्ञायते, प्रमाणावाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो
“निरवयवः” इति व्याकरणाविधीयते, “एहि ब्रह्मविति” आरणात् ।
ना च द्विर्निरवयविकमकृत्वमिति सहोक्तकाभावात् श्रुतावनन्तपदेन सह
प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवयविकमकृत्वज्ञानवत्त्वादिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादि-

मात्, सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो हि
 आत्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मा-
 स्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ।
 आत्मा च ब्रह्म । यदि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति
 ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न । तद्विशेषं
 प्रति विप्रतिपत्तेः । “देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा” इति
 प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । “इन्द्रियाण्येव
 गुणहीनत्वे च न मन्ववति । लोके गुणहीनदोषवन्तोरत्यन्तप्रसिद्धेः ।
 अतो हं हणद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नि-
 त्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषमून्यत्वं शुद्धत्वम् । जाद्वाराहित्यं बुद्ध-
 त्वम् । बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभायो मुक्तत्वञ्च प्रतीयते । एवं सकल-
 दोषमून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम् । तथा सर्वस्वादिसुगुणकञ्च तत्पदवाच्यं
 प्रतिहम् । ते यस्य कार्यस्य चापरिशेषेऽत्यन्तप्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वस्य
 सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य च लाभादिति । एवं “तत्पदाप्रसिद्धेरप्रमाणत्वे-
 नःपातत्वाद्ज्ञानानिर्गुणत्वाज्ज्ञासोपपत्तिः” इति उक्ता त्वंपदार्था-
 त्वनापि ब्रह्मणः प्रसिद्धा तदुपपत्तिरित्याह ॥ सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लो-
 कस्य योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । ~~आत्मनः~~ प्रसिद्धिः
 केतुत आह ॥ सर्वो ह्येति ॥ “अहमस्मीति” न “प्रतेति” इति,
 न किन्तु “प्रतेति” एव सैव सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशङ्क्याह ॥ यदि हीति ॥
 आत्मनः शून्यस्य प्रतीतौ “अहं नास्मि” इति लोको जानीयात् । लोकस्तु
 “अहमस्मि” इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । आ-
 त्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह ॥ आत्मा चेति ॥ “अयमात्मा
 ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेरिति भावः । प्रविष्टिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण आ-
 रयति ॥ यदीति ॥ अज्ञातत्वाभावे न विषयाद्यभावादविचार्यत्वं
 प्राप्तमित्यर्थः । यथा “इदं रजतं” इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिस्तद्व

चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मन” इत्यन्ये । “विज्ञान-
मात्रं क्षणिकं” इत्येके । “गूढं” इत्यपरे । “अस्ति
देहादितिरिक्तः संसारो कर्त्ता भोक्ता” इत्यपरे ।
“भोक्तैव केवलं न कर्त्ता” इत्येके । “अस्ति तदातिरिक्त
ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः” इति केचित् ।

आत्मा स भोक्ता” इत्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपक्षा
शक्तिवाक्यतदाभासमाययाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्

“अहमस्मि” इति सा स्वचेतनरूपात्मनामान्न वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः,
नेयं पञ्चानन्दब्रह्मत्वस्य विशेषोचरा, वादिनां विवादाभासमङ्गात् । न
हि शक्तित्वविशेषदर्शने सति “रजतं रत्नमन्यद्वा” इति विप्रतिपत्तिरस्ति ।
अतो विप्रतिपत्त्यन्वयावयवयोः सामान्यतः प्रमिश्रणं पितृपत्याजात-
त्वाद्विषयादिसिद्धिरिति संशययति ॥ नेत्यादिना ॥ सामान्यविशेषभावः
स्वात्मनि सच्चिदानन्दविषयवाच्यमेवात् कल्पित इति मनोऽर्थे तत्र स्थूल-
सूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तिरूपमस्ति । देहमात्रमित्यादिना ॥ यास्तज्ज्ञानमू-
न्याः प्राक्तनाः । वेदादिसमाधुक्ता तार्किकादिमतमाह ॥ अस्तीति ॥
साङ्ख्यमतमाह ॥ भोक्तेति ॥ किमात्मा देहादिरूपः उत तद्विन्न इति
विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तेरेन्द्रियमनोबुद्धिन्मूलाङ्गुला तद्विन्नोऽपि कर्तृ-
त्वादिसाच्च वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकाङ्गुपञ्चापन्यस्याहम-
योचराद्विन्नो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह ॥ अस्त तद्वृत्ति-
रिक्त ईश्वर इति ॥ निरतिशयसत्त्वं गृहीत्या ईश्वरः सर्वज्ञत्वादि-
सम्पन्न इति योगिनो यदनि ।

भेदकोटिसत्ता सिद्धान्तकोटिसाह ॥ आत्मा स भोक्तरिति ॥ भो-
क्तृजोऽप्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमस्ति वेदान्तिनो वद-
न्तीत्यर्थः ॥ विप्रतिपत्तीरूपमस्ति ॥ एवं बहव इति ॥ विप्रतिपत्तीनां
प्रपञ्चो निरास्य विवरणोपगम्यासेत दर्शितः सुखबोधयेतीहोपरम्यते, तत्र

किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्त्येतानर्थञ्चेयात् ।
तस्माद् ब्रह्मजिज्ञासोपस्थानमुखेन वेदान्तशास्त्रमीमांसा
तद्विशोभितकौप्यकरणा निःश्रेयसप्रयोजनं प्रस्तूयते ॥ १ ॥

“ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” इत्युक्तम् । किंलक्षणं

पुनस्तद्ब्रह्म? इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः ।

युक्तिवाक्यान्त्रयाः सिद्धान्तो “जोषो ब्रह्मैव व्याकृत्वाद् ब्रह्मवत्” इत्या-
दि युक्तो; “तत्त्वमसि” इत्यादि श्रुतेषां बाधितायाः सत्यात् । अन्ये त-
देहादिरनात्माहंप्रत्ययगोचरत्वाद्भूतिरेकेण षटादिशब्दाद्व्युत्क्राभामं, स
वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः” इन्द्रियसंवादे, चक्षुरादयः ते ह वाचमूचः,
मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः, असदेवेदमप्य आसीत्, कर्ता बोद्धा, अ-
नश्रद्धः व्याकृतमनसोऽयमयम्” इति वाक्याभासश्चाश्रिता इति विभा-
गः । “देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद् दृष्टत्वात्” इत्यादिभ्याः “आनन्द-
मयोऽभ्यामात्” इत्यादिभ्योऽभ्यासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्त-
यस्य यस्मिन् शब्दा तदाश्रयणस्य स्वार्थः सत्यमिति किं ब्रह्म-
विचारार्थमेत्यत आह ॥ तत्त्वमित्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव
शक्तिरिति वस्तुमतिः । मतान्तरान्वयं तदभावात्प्रोक्षाणां । किञ्चा-
ज्ञानमन्यथा ज्ञात्वा तत्प्रायेण संसारान्मुक्ते पतेत् ॥

“यत्त्वं तमः प्रविशन्ति ये के व्याकृतो जना” इति श्रुतेः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्वया प्रतिपद्यते ।

किं तेन न हतं पापं चोरेक्यात्मापहारिणा” ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । यतः सर्वेषां सुसुकृषीं निःश्रेयसकलाव वेदा-

विचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थसुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ब्रह्मस्या-
सकल्येन विद्यादिब्रह्माश्रयतायां त्वादधिकारिणाभादापातप्रतिज्ञा विष-
यिदिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसापूजिता विचारणा वेदान्ताविरोधिना
तत्त्वज्ञानान्तरस्यास्त्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रेयसाधारण्य इत्यर्थः ।
तत्त्वज्ञाने विचारविषयदाभावात्तदारम्भः कथं सुलभ इत्यत आह ॥

जन्माद्यस्य यत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्, एवमपि ज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्म
स्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मनद्यादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्ष
वस्तुवृत्तापेक्षश्च । श्रुतिनिर्देशस्तावत् “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते” इति । अस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रल-
यानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धमप्ता-
वच्छेति । ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं कर्तव्यत्वात् तत्कर्तव्यता
ब्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्था व्याख्यामयस्तद्वयेन दर्-
शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम् । अत्रिदं सूत्रं शास्त्रार्था-
स्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा ? आद्ये तस्य हेयता, शास्त्रा-
मन्वन्तात् । द्वितीये तत्कारणकं वाच्यम् । न च स्वयमेवारम्भकं स्वयन्त-
स्वोत्पत्तेरित्याकाशयत्, न चारम्भकालं पश्याम इति । उच्यते । अत्र
अविधिना चारम्भमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति
यदाऽप्ययनविधिरेतान्तर्गत एव कृतस्त्रवेदस्याध्ययने प्रवृत्तौ तददित्यन-
वद्यम् ॥ २ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥

‘प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारम्भायः पूर्वोत्तराधिक-
रणयोः सङ्गतिं यक्तुं वृत्तं कीर्तयति ॥ ब्रह्मेति ॥ सुसुशुषा ब्रह्मज्ञान-
मय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचार्यत्योक्त्या ज-
यात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञानत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मश्रुतिरित्य-
दिविशिष्टविचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूपता-
जायादौ लक्षणं यक्तव्यं तच्च सम्भवतोत्पादिकस्य सूत्रवृत्तं पूज्यवशेन लक्षण-
सूत्रमवतारयति ॥ किंलक्षणकमिति ॥ किमाज्ञेये, मास्त्वेष लक्षणमित्यर्थ-
आज्ञेयेणास्त्योत्पत्तानां पमङ्गतिः । लक्षणद्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्म-
विज्ञानां लक्ष्ये ब्रह्मणि सदस्यशोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादवृत्ततयः
यथा हि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिवाक्यं विषय-
तत्किं ब्रह्मणो लक्षणं न वेति सन्देहः । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मज्ञानरूप

स्य धर्मिणः स्थितिप्रत्ययसम्भवात् । “अस्य” इति प्र-
त्ययादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी ज-
यत्या मुक्तप्रसिद्धिः फलं विद्वान् तस्मिन्निरिति भेदः । यद्यप्यालोप-
सङ्गती पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा ग्रथञ् न वक्तव्यम् । तदुक्तं,
आलोपे आलोपे च प्राप्तां लक्षणकर्मणि ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं यत्तु कृत्वा प्रवर्तते इति ॥

तथापि स्वार्थमुक्तमिति मनस्य, यत्तु पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते न पूर्व-
पक्षः तत्प्राप्यशङ्की सङ्गतिः । प्राप्तिरदृष्टो चिन्ता । न वक्तीति प्राप्तम् ।
अन्त्यादेर्जगदुत्पत्तेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् । न च जगदुपादानत्वे सति
कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यम् । कर्तृत्वादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमाना-
प्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः मुख्ये लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति वा-
च्यम् । अनुमानस्य मुख्यमुपाहृतत्वेन तदभावे तद्विरोधे वा मुख्यार्थ-
सिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यम्
कर्तृत्वमात्रमुपादानाग्निस्य ब्रह्मत्वायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति
प्राप्ते पुद्गलाभ्युद्भावस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियाद्यैः स्मात्तन्मायो-
गात् । अपौरुषेयतया निर्देष्टुमशक्योभयकारणत्वस्य सुखादिद्विद्वान्ते न
सम्भावयितुं शक्यत्वात् । तदेव लक्षणमिति विद्वानवति । अन्त्यादयस्त-
यत इतीति । अत्र यद्यपि जगत्कर्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपा-
द्यते तथाप्ये “प्रतिवृत्तिश्च” इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं
किन्तु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्ध्यत् लक्षणोभयकार-
णत्वं लक्षणमित्युच्यते इति न यौनसङ्गम् । ननु जिज्ञासुनिर्गुणब्र-
ह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेत् । उच्यते । यथा रजतं शुक्ले-
नंशब्दं यद्वर्जतं सा शुक्तिरिति, तथा सज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितं
कारणत्वं तदस्यैव देव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवद्यम् । सूत्रं व्याचष्टे ।
अन्त्यादिना ॥ ब्रह्मजीह्वी पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्याभ्युपगमादर्थस्य विवे-
चनाणि । यथा चित्तमोर्देवदत्तस्य चित्ता गावः तद्वदत्रापि अन्त्यादीति
नपुंसकैकवचनयोक्तितस्य समाहारस्य अन्त्यास्तिभङ्गस्य अन्त्यविशेषणं

आदिधर्मसम्बन्धार्था । “यत इति” कारणनिर्देशः ।
अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयु-
क्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाग्रयस्य मनसाद्य-
चित्स्वरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्व-
शक्तेः कारणाद्भवति तद्वन्नप्नोति वाक्यशेषः । अन्येषा-
मपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थिति-
नागानामिह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानाम् “जायते

तथा च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यच्च नृ बद्धब्रीहौ
स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं तद्वन्नप्नोति ब्रह्मत्वेवि-
धानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्विद्यत्वे न ज्ञाते ब्रह्मत्वं ज्ञातमशक्यत्वात्
अतो जन्मस्थितिभङ्गं निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्ष-
णमिति मत्वा सूत्रे समाहारो द्योतित इति ध्येयम् । नन्वादित्वं ज-
न्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत आह ॥ जन्म न ह्येति ॥
मृदन्तुत्या वस्तुगतता आदित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रवृत्तता जन्मन आदि-
त्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचित्वमप्युपस्थितसर्वका-
र्यवाचित्वमाह । अस्मेतीति ॥ विद्यदादिजगतो भित्तत्वाच्च जन्मादिसम्बन्ध-
इत्यत आह ॥ एवेति ॥ विद्यदादेर्महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत
इति भावः । ननु जगतो जन्मादेशं ब्रह्मसम्बन्धाभावाच्च लक्षणत्वमित्या-
शङ्क्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह ॥ यत इतीति ॥ यज्जन्मेन
सर्वं ज्ञानमनन्तं ज्ञानन्दरूपं वक्तव्यते । “ज्ञानन्दास्त्रेवेति” निरूपित-
त्वात् । तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मनस्यम् । पदार्थरक्षा पूर्व-
स्वरूपस्य त्रयपदानुषङ्गेन तज्जन्माध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह । अस्मे-
न ज्ञादिना ॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसम्भावनायां जगतो विशेषणानि ।
यथा कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुद्धोदराकारस्वरूपं
बुद्ध्वावाप्तिस्थं तदात्मना कुम्भं व्याकरोति इष्टिः प्रकटयति, तथा परम-
कारणमपि सौष्ठवनामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह

अस्ति^० इत्यादीनां पक्षे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्कते तस्मा शङ्किष्टेति योत्पत्तिर्त्रैलोक्यस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च ते गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमोक्षरं मुक्ता इत्यतः प्रदानादचेतनादणुभ्यो बाभावाद्वा संसारिणो वोत्पत्त्यादि सम्भावयितुं शक्यं, न च स्वभावतः । विशिष्टदेयकालनिमित्तानामि-

वामहृत्पाद्यामिति ॥ इत्यन्धाने तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजगत् कार्त्तत्वात् कुम्भवदिति प्रधानम् अयोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजगत्त्वं निरस्यति ॥ अनेकेति ॥ आद्यैवानरेष्वादी पितृपुत्रयोः कर्त्तृभोक्तृभेदात् पृथगुक्तिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं सर्वं एत आत्मनो व्युत्तरन्ति” इति श्रुत्या व्युत्पन्नस्य देहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्नाशपातित्वाच्च जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदान्वयस्य तर्पणः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेघपृष्ठं देशः । देहमातादूर्ध्वं काल उत्तरायणसरणादिनिमित्तं प्रतिनियतम् । एवं राजसेवाफले पामादेर्देशादिव्यग्राह्यता । तथा च यथा सेवकः देशाद्यभिप्रेदादकं तथा कर्मफलं फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयति ॥ समवापीति ॥ नान्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जग्मादीतत्रादिपदेन न स्पष्टान्ते तत्तच्छब्दः । अन्येषामिति ॥ उद्भिपरिणामयोर्जगत्तु अपलयस्य भावेऽन्वयः इति भावः ॥ “देहो जायते अस्ति वर्द्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यति” इति यास्कमुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह ॥ वाच्येति ॥ यास्कमुनिः किञ्च महाभूतानामुत्पत्तिनाशस्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जग्मादिषट्कसुपलभ्य निरुक्तवाक्यशुकार तन्मूलोक्तञ्च जग्मादिषट्ककारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति पक्षे सूत्रज्ञता ब्रह्मण्यस्य न गृहीतं किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात् वा ना भूदिति

होपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिण्यतिरिक्तेश्वरास्ति-
त्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि
तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे । न । वेदान्तवाक्यकुसुमप्र-
थनार्थत्वात् सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रै-
दाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननि

ये सुसूत्रज्ञा जन्मादयस्त एवमुक्तं इत्यर्थः । यदि निश्चयस्यापि नृति
भूतमिति जन्माभूतजन्मादिकमर्थस्यार्हे सा नृतिरेव कृतस्य भूतस्य हि-
मन्येवैवमा निश्चयेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्तं कारणं ज्ञातुं
नरा ब्रह्मलक्षणस्य तत्तातिव्याप्रादिदोषः ज्ञातुं, अतस्माद्विरासाय सत्य-
सूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति कारणान्तरावस्थापदिति
मुक्तिः कृतिताः, सा तर्ह्यपादे विस्तरेण वक्ष्यते ; अधुना सूत्रेणैव
तां दर्शयति ॥ न यथोक्तेश्चर्यादिना ॥ नामरूपाभां व्याकृतस्तेषां दी-
नास्तु चतुर्णां जगद्विषयत्वात् व्याख्याभावसरे प्रधानमूल्ययोः संसारि-
ण्यश्च विरासो दर्शितः । परमाद्युक्तमवेतनात् सतः प्रत्यक्षमोक्षावस्था-
न्यस्य ज्ञानमूल्यत्वविषयमेवानुमानात् सर्वज्ञेश्वराविहीनैः प्रेरकाभावात्
जगद्विरासकत्वासम्भव इति भावः । स्वभावादेव विचितं जगदिति
लोकायतस्तं प्रतयाह ॥ न चेति ॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं
न शक्यमित्युच्यते । किं स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति स्वभाव एत
कारणानपेक्षत्वं ? नाह्यः, व्याख्यायमात् । न द्वितोय इत्याह ॥
विशेषेति ॥ विशिष्टाव्यवधारणानि देशकालनिमित्तानि तेषां
कार्यार्थिभिरुपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणत्वपेक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः ।
अनपेक्षत्वे धान्यार्थिना भूयिष्ये यथादिक्काळे भोजा-
दिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न दृश्यादिति भावः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषकयो-
श्च सुज्ञा जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाव्येण कर्तारं विना कार्यं
नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन “यत् कार्यं तत् सकलं कर्माति” व्याप्ति-
र्भावते । एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं साधयन् सर्वज्ञेश्वरं

च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासाया-
मिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां किन्तु श्रुत्या-
दयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणं, अनुभवावसा-
नत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्तव्ये हि
विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामिव प्रामाण्यं
स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्त्तव्यस्य । कर्त्तुं मक-
र्त्तुं मन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म् ।
यथा अश्वेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा वा न गच्छतीति,

“तन्मोपनिषदम्” इति श्रुतेः, अतो नानुमानं विचार्यमित्याह ॥ वाक्या-
र्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचारादुपदध्यवसानं तात्पर्यं निश्चयः प्रमे-
यसम्भवनश्च यत् तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः । सम्भवो
बाधाभावः । ननु किमनुमानमनपेक्षितमेव नेत्याह ॥ सत्त्वतिविति ॥
विमतमभिज्ञानिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् सुखादि-
वदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदार्ष्ट्यापेक्षितमित्यर्थः । दार्ष्ट्यं संशयविपर्ययाभिनि-
वृत्तिः । “मन्त्र्य” इति श्रुत्यर्थस्त्वर्थस्य सम्भावनीय इत्यर्थः, यथा क-
ञ्चिद् गन्धारदेशेभ्यः सोरैरेव्यत्वारण्ये बहुनेत्र एव स्वरूपः केनचिन्मुक्तवत्य-
स्तदुक्तमागमपञ्चममर्थः पण्डितः स्वयं तर्कशलो जेवावी स्वदेशानेव प्रा-
प्नुयात्, एवमेवेहाग्निद्याक्कामादिभिः स्वरूपान्मदात् प्रख्याव्याप्तिवरण्ये
संसारे चिन्नः केनचिद्दयापरवर्धेनाचार्य्येण “नासि त्वं संसारी” किन्तु
“तत्त्वमसि” इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्कशलचेत् “स्वरूपं जानीया-
च्चान्यथा” इति श्रुतेः स्वस्य पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह ॥ प-
ण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न
युक्ता वेदार्थत्वाद्भर्त्तवत् किन्तु श्रुतिनिष्ठवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत
आह ॥ नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येय-
म् । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विहदनुभवः । आदिपदानामननिदि-
ध्यासनयोर्पहः । तत्र हेतुनाह ॥ अनुभवेति ॥ सक्त्यर्थे ब्रह्मज्ञानस्य-

तथा “प्रतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” “उदिने जुहोति अमुदिने जुहोति” इति। विधिप्रतिषेधाच्चानार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवादश्च । न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । वि-
कल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यापेक्षा, न वस्तुयावात्म्यज्ञानं पुरुषबु-

शब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षयात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन सा-
क्षात्कारपुलकत्वसम्भवात्तदर्थं मनमाद्यपेक्षा युक्ता । धर्मो तु नित्यपरोक्षे
साध्ये साक्षात्कारस्थानपेक्षत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निरूप्यमात्रमनुमाना-
यापेक्षितम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निरूप्योपयोगित्वे-
नापेक्ष्यन्ते न मनमादयः, अनुपपद्योगादित्यर्थः । निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः ।
शब्दस्यार्थप्रकाशनसमर्थं लिङ्गं पदम् । योस्यैवरपदाकाङ्क्षं वाक्यम् ।
अङ्गदाकाङ्क्षापेक्षं प्रधानाद्यं प्रकरणम् । क्रमपठित्वान्निसर्गानां क्रमपठ-
तैर्यथाक्रमं सम्यग्भः स्थानम् । यथा ऐन्द्राग्नीत्यादय इत्यो दद्य क्रमेण
पठिताः, दद्यमन्त्राश्च “ऐन्द्राग्नीरोचनादिव इत्याद्याः” तत्र प्रथमेतौ
प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्युद्घोषीयम् । संज्ञासाध्यं समाख्या । साय-
ध्वयवशञ्चक्रानां मन्त्राणामाध्वयवशञ्चक्रके कर्मणि विनियोग इति वि-
वेकः, एवं तावद्ब्रह्म मनमाद्यपेक्षं वेदार्थत्वात् धर्मवदित्यनुमाने साध्यत्वेन
धर्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानुभवत्वध्वोपाधिरित्युक्तं, उपाधिव्य-
तिरेकाद् ब्रह्मणि मनमाद्यपेक्षत्वञ्चोक्तम् । तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण
ब्रह्मणो धर्मस्य साध्यत्वस्योच्येत तर्हि कृतिसाध्यत्वं विधिविधेयविकल्पोत्स-
र्गापवादश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्फुरिति । विपक्षे बः धर्ममाह ॥ पुरुषेतिप्रा-
दिना ॥ पुरुषकृतप्रधीना आत्मनाम उत्पत्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्मो भूतप्रादीना-
मेव प्राप्तावयमित्यान्वयः । धर्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्मादृष्टान्तेन स्फुट-
यति ॥ कर्तुमिति ॥ लौकिकवदित्वर्थः । इष्टानां स्फुटयति ॥ अथेति ॥
टाडान्तिकमाह ॥ तथेति ॥ तद्भस्मस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वसङ्गादस्यैवा कर्तुं,
शक्यत्वाह ॥ उदित इति ॥ धर्मस्य साध्यत्वमुपपद्येत विध्यादियोग्यता-
माह ॥ विधीति ॥ विधिप्रतिषेधाच्च विकल्पादयश्च धर्मो साध्ये वेदार्थवन्तः

इदपि च, किन्तु हिं वस्तुतन्ममेव तत् । न हि स्यात्तावेकस्मिन्
 स्यात्पूर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषो वा-
 न्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्यात्तुर्वेति तत्त्वज्ञानं वस्तु त-
 न्मत्वात् । एव भूतवस्तुविषयाणां प्राप्ताण्यं वस्तुतन्मम् ।
 तत्रैव सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्ममेव भूतव-
 स्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमत्त-
 विषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणादनर्थिकैव प्राप्तं, न,
 इन्द्रियाविषयत्वे सम्बन्धग्रहणात् । स्वभावतो वा हि विषय-
 सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्मरितपूर्वः । “यजेत न स्मरं पितृ”
 इत्यादयो विधिनिषेधाः । ब्रौहिभिर्यदेवं यजेतेति सम्भावितो विकल्पः
 ग्रहणाग्रहणयोरैकिकः उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः । “न
 हिंस्यात्” इत्युक्त्यर्थः । “कम्नोषे सीयं पशुमाकभेत” इत्युपवादः । तथा
 “वाह्यनीवे जुहोति” इत्युक्त्यर्थः, “अदस्य पदे पदे जुहोति” इत्युपवाद-
 इति विवेकः एते ब्रह्मण्यपि स्मरितपूर्वत्वेनोपपत्तिं वारयन्ति ॥ न त्वित्यादिना
 भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन ॥ इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकार-
 विकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः । ननु तुल्यवि वा-
 त्वादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा इत्यन्तेन तत्राह ॥ विकल्पनास्ति-
 ति ॥ अस्तित्वादिकोटिप्रकरणं पुरुषबुद्धिस्तन्मसा मनस्यन्वितयात्राः संश-
 यविपर्यवशिकल्पा न प्रमादूपा इत्युक्त्यर्थः । अयं भावः, “बन्धो हि
 यथा यथा ज्ञायते तथा तथा कर्तुं शक्यते” इति यथायाज्ञं पुरुषबु-
 द्धयेना विकल्पाः सर्वे प्रमादूपा एव भवन्ति, तस्मात्वे ब्रह्मण्यपि सर्वे
 विकल्पा यथार्थाः स्मरिते । तत्राप्येवमिति वदन्तं प्रत्याह नेति ॥
 यदि मिहवस्तुज्ञानमपि बाध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिपक्षेण जायेत तदा नि-
 विकल्पा यथार्थाः स्युः, न मिहवस्तुज्ञानं पौरुषं किन्तु हिं प्रमादवस्तु-
 ज्ञानं, तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकैव ज्ञानं प्रमत्तं, अथैव विकल्पा
 अयथार्था एवेत्यर्थः । कत्र इत्यादिनाह ॥ न हि स्यात्तावेति ॥ स्यात्पु-
 रेवेत्युपधारणो सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तु-
 तन्मं ज्ञानं तद्यथार्थं तन्मं पुरुषतन्मं तन्मिह्येति विभजते ॥ तत्रेति ॥

विषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि । सति हीन्द्रियवि-
षयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृह्यते । कार्य-
मात्रमेव गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन के न चिदा
सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमा-
नोपन्यासाय । किन्तुहि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्त-
वे वेदान्तवाक्यं यत् सूत्रेण हलिलक्षयिषितम् । 'भृगुर्वै वारु-
णिवरुणं पितरमुपसमारब्धोहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युक्त-
म्याह यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति
यत्प्रयन्त्यभिमं विगन्ति तद्विजिज्ञामस्व तद्ब्रह्म' इति । तस्य च

स्थायान्वितप्रथः । स्थायान्वितत्वाय षटादिष्विति दिशति ॥ एवमिति ॥
प्रकृतमाह ॥ तत्रैव स्तुतिरिति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्यस्य वस्तुधीनत्वे सति
ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्था-
युज्ञानवदितप्रथः । अतः साध्येऽर्थे सत्त्वं विकल्पाः पुनन्त्वा न सिद्ध्यार्थ-
इति बलवत्प्रयत्नात् न धर्मसाध्यं ब्रह्मण इति मनमाद्यपेक्षा सिद्धेति
भावः । ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद् षटादिवत् ।
तथा च अस्मादिस्तरे जगत्कारणानुमानं विचार्य सिद्ध्यर्थे तस्य मान-
त्वात् न श्रुतिः, सिद्ध्यर्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति
यद्वृत्ते ॥ नत्विति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव माप्नोति कत्वा प्रमाणान्तरस्यैव
विचारप्राप्तिरिति शेषः । अत्र पूर्वपक्षो प्रष्टव्यः, किं यत् कार्यं तद्-
ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्यं तत् सकारणमिति ?
नाह्यः, आप्तप्रसिद्धेरिति प्राह ॥ नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियापास्तत्वात् प्रत्यक्षेण
व्याप्तिप्रहायोगाच्च प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियापास्तत्वं कृत-
इत्युक्तमाह ॥ स्वभावत इति ॥ "पराञ्चि क्षानि ब्रह्मणस्तु स्यम्भूः"
इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियापास्तत्वेऽपि
व्याप्तिप्रहः किं न स्यादत आह सति हीति ॥ तस्मात्सीति शेषः । इदं
कार्यं ब्रह्मजमिति व्याप्तिप्रत्यक्षं ब्रह्मणोऽतोन्द्रियत्वाच्च सम्भवतीत्य-
र्थः । द्वितीये कारणविज्ञापने कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमश-

निर्णयवाक्यं “आनन्दोऽपि स्वस्विमानि भूतानि जायन्ते
 आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयस्य भिसंविशन्ति”
 इति। अन्यान्येष्वेवजातीयकानि वक्ष्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
 स्व भावः सर्वस्वरूपकारणविषयया एव दाहकत्वात् ॥ २ ॥
 जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वत्र ब्रह्मेत्युपपत्तिं तदेव द्रढयन्नाह ॥
 कथमित्याह ॥ कार्यमात्रमिति ॥ सम्बन्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण
 जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयलाभस्तस्मात् तज्ज्ञाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन
 विचारणीया, अनुमानं तदुपादानत्वादिसामान्यद्वारा नृदादिवद् ब्रह्मणः
 स्वकार्यात्मकत्वादिश्रौतार्थमवधारणार्थं युक्ततया विचार्यमित्युपसंहरति ॥
 मन्त्रादिति ॥ एतच्छब्दस्य विषयवाक्यं पृच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह
 ब्रह्मणि लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिदं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि
 प्रथमशब्दे विविदाधितारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
 द्वितीयशब्दे लक्षणमुच्यते, तत्रैव श्रुतावपि सुसुकोर्वह्य ज्ञातुकामस्य
 जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं
 शब्दस्य दर्शयितुं सोपक्रमवाक्यं पठति ॥ भृशुरिति ॥ अर्थाद् विचारय
 उपदिशेत्त्यर्थः । अत्र येनेत्येकत्वं शिवचितं, नानात्वे ब्रह्मत्वविधेः प्राये-
 गात् । ‘यज्जगत्कारणं तदेकमित्युक्तवान्तरवाक्यं, तदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति
 वा जगत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा मन्त्रवाक्यमिति भेदः किन्तर्हि स्वरूप-
 लक्षणमित्याशङ्क्य वाक्यशेषोऽस्तिस्तीति यतः शब्दार्थः सतप्रदानानन्द इत्युक्तः ॥
 तस्य चेति ॥ “यः सर्वज्ञः” तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमवस्थं जायते”
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादि शास्त्रान्तरीयवाक्यान्वयस्य विषय इत्युक्तः
 व्यन्यान्वपीति ॥ एवंजातीयकत्वमेवाह ॥ नित्येति ॥ तदेवं सर्वस्य
 शास्त्रासु लक्षणव्युत्पत्त्यानि जिज्ञासु ब्रह्मणि समन्वितानि तद्विद्या सक्ति-
 रिति सिद्धम् ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदाः सर्वार्थज्ञानप्रलयः ।

आरामं सर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

तत्तत्तुवादेन शक्तिं वदन्तस्तत्त्वव्यवहारवति ॥ जगदिति ॥

शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥

महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपलक्षितस्य प्रदी-
पवत् सर्वाभ्यां योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म ।
न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिसंज्ञस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य

चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्ता सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्रकृता
चेतनस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकत्वात्,
यो यत्कृतां स तज्ज्ञः यथा कुक्काव इति स्थितं ; तदेवार्थिकं सर्वज्ञत्वं
प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रष्टव्यमाहेत्यर्थः । हेतुद्वयस्यैकार्थ-
साधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः । यद्वा वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः
सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्वा वेदहेतुत्वमुच्यते “अस्य महतो भूतस्य
विश्वसितमेतद्व्यङ्ग्वेदो ब्रजुर्वेदः सामवेदोऽवर्णाङ्गिरसः” इति वाक्यं
विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति उत न साध-
यति इति सन्देहः ; तत्र व्याकरणादिषु वेदस्य पौरुषेयत्वे सूत्रप्रमाथ-
सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापाताच्च साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्भेदे चेतनत्वा-
सिद्धिः फलम् । सिद्धान्ते तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य सप्त ब्रह्म-
सिद्धस्य वेदकर्तार समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपङ्क्तयः । एवमपादं
श्रुत्यादिसङ्गतय ऊह्याः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते, सा
तदुपादानं ब्रह्मणस्तथैव तत्त्वपूर्विका तत्त्वता वा ? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्य-
णतयशक्तित्वाद्वा पदीयशक्तिर्वादिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसम्बन्धो-
पार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्ध्यति । यद्वा यथा व्योमहारः
पूर्वक्रमं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विषित्वगुणमायासङ्कायोऽनाहततन्त्र-
स्वप्रकाशविभक्त्यः परमेश्वरः स्वकृतपूर्वकल्पीयक्रमसञ्जातीयक्रमवन्तं वेद-
राशिं तददीक्ष्य युगपच्छान्मेव करोतीति न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र
ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यवृत्तौ कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र च
योगप्रदाच्च सा ; अतो वेदकर्ता वेदनिब तदर्थमपि स्वसम्बद्धं ज्ञानरी-
यकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तमिति ।

यस्मिन् ॥ शास्त्रं प्रति चेतनत्वं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकं इति

सर्वज्ञाद्व्यतः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुष-
विशेषात् सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः केयैकदे-
शार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु
वक्तव्यमनेकशास्त्राभेदभिन्नस्य देवतित्यक्तानुष्यवर्णाश्रमादिप्रवि-
भागहेतोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीला-
न्यायेन पुरुषनिष्वासवद्यस्यान्वहतो भूताद्योनिः सम्भवः
“अस्य महतो भूतस्य निखसितमेतद्यद्वेद” इत्यादिश्रु-
तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वेति ।

सङ्गतिद्वयातुसारेण स्वरूपदोषनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ महत इति ॥
हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र यन्मतोऽर्थतश्च महत्त्वं,
हितशानात् शास्त्रत्वंम् । ‘शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति म-
त्वाह ॥ अनेकेति ॥ “पुराणन्यायमोक्षांसाधर्मशास्त्राणि शिष्टाकल्प-
व्याकरणानि रक्तखन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि” इति दशविद्यास्या-
न नि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपलतस्येत्यर्थः । अनेन मत्वादिति परि-
गृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् । अशोधकत्वाभावादपि प्रामाण्य-
मित्याह ॥ प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञ-
वृत्तत्वं योनिरूपादानं कर्तुं च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वज्ञान-
शक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह ॥
न हीति ॥ उपादाने तच्छक्तिं विना कार्ये तदयागहेदोपादानस्य
सर्वज्ञत्वम् । अतुमानन्तं पूर्वं दर्शितम् । न चाविद्यायस्तदार्थतः ।
शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्ववश्यादधिकार्यज्ञानवज्जन्तः,
प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरासाद्युपादिबदित्यनुमानान्तरः, तत्र व्याप्ति-
माह ॥ यद्यदिति ॥ विस्तरः शब्दधिक्यम्, अनेनार्थतोऽत्यन्तं बटन्
कृत्तुं शान्त्यार्थाधिक्यं सूचयति ; दृश्यते चाश्रयादाधिक्यं वेदे । अत्रैवा
योजना यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्तात् सम्भवति स ततः शास्त्रादधिकार्यज्ञान
इति प्रसिद्धं यथा शब्दमाधुत्यादिर्ज्ञेयैकदेशोऽर्थो यस्य तदपि व्यकर-
णदि पाणिन्यादेरधिकार्यज्ञानं सम्भवति । यद्यन्यार्थमपि शास्त्रमधि-

अथवा यथोक्तमृगवेदादिशास्त्रं योजिः कारणं प्रमाणमस्य
ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो
जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । तच्छास्त्रमुदा-
हृतं पूर्वसूत्रे “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्यादि ।

कार्यज्ञात् सम्भवति तदा “अस्य सङ्गत” इत्यादिश्रुतेर्यस्याङ्गतोऽपरि-
चिन्नाङ्गतात् सत्त्वाद्योनेः सकाशादनेकशास्त्रेत्यादिविशिष्टस्य वेदस्य पुरु-
षनिश्चयस्य वेदप्रयत्नेनेव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति किञ्च वक्त-
व्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थनिश्चितपदार्थ-
माह ॥ अथ त्वेनेति ॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादि-
न्यायेनेत्यर्थः । अत्रानुमानेन “यः सर्वज्ञ” इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदाह्याय
पाणिन्यादिवद्वेदकर्त्तरि अधिकार्यज्ञानसत्तामात्रं साध्यते न त्वर्थज्ञानस्य
वेदहेतुत्वं, निश्चितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्येतवद्वेदकर्त्तृत्वे-
पपत्तेश्च । इयान् विशेषः, अध्येता परामेकः, ईश्वरस्तु स्वमतवेदात्तपूर्वं
स्वयमेव कृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिध्वाविभविद्यज्ञानाहतज्ञानत्वात्तदर्थ-
सत्त्ववर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवद्याम् । अधुना ब्रह्मणो लक्ष-
णान्तरं प्रमाणजिज्ञासायां वक्ष्यकान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ लक्षणीप्रमाण-
यो ब्रह्मनिर्णयार्थत्वेदेकफलकत्वं सङ्गतिः ॥ “तन्मयौपनिषदं पुरुषं” इति
श्रुतिब्रह्मणो वेदेकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्यलिङ्गेनैव लक्षणत्वात्
कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेर्न ब्रूते इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात्
ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तमिति ॥ शास्त्रयोमित्वादिति ॥
तद्याप्ये ॥ यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयव्रीजं दृष्ट-
व्यम् । अत्र पूर्वपक्षे श्रुतुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं सिद्धान्ते
वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गा-
द्विरस्ता । किञ्च विशिष्टपक्षस्य प्रासादादिवदेककर्त्तृकतावधाज्ञ-
लाघवावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञ-
त्वज्ञानं तत्तत्सिद्धिस्तन्मोक्षान्त्रयमभित्तिमाह ॥ शास्त्रादेवेति ॥ किं तच्छा-
स्त्रमिति तत्राह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति ॥ किमर्थमिति ॥

किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्रे एवैवञ्जातीयकं शास्त्र-
मुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् ? उच्यते तत्त-
सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानात् जगतो व्याप्तादि केवल-
मनुमानमुपन्यस्तमित्यागच्छते, तामागच्छां निवर्त्तयितुमिदं
सूत्रं प्रवृत्ते ॥ “शास्त्रयोनित्वादिति” ॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शा-
स्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-

येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः । व्याप्तादिनिष्पन्नानुमानस्य
स्वातन्त्र्येणोपन्यासब्रह्मानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह ॥ उच्यते इति ॥
वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरान्तं कार्यपरान्ति निष्कलत्वसंयोजनयोः प्र-
ज्ञाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्त्येनोपसङ्गता पूर्वपक्षमाह ॥
कथं पुनरित्यादिना ॥ “सदेव सोम्य” इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिकार-
णविज्ञानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तोः सत्त्वादिसङ्गतयः पूर्वपक्षे वेदानेषु
सुसुक्ष्मप्रवृत्तिसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः ॥
यावतेति ॥ यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रिया परत्वं दर्शितमनो-
ऽक्रियार्थत्वाद्देदानानामानर्थक्यं फलवदर्थमुच्यत्वं प्रामाण्यमुच्यते । सूत्र-
स्यायमर्थः । प्रथमसूत्रे तादृष्टस्याध्ययनकारणकभावनाविधिभाव्यस्य
फलवदर्थपरत्वसङ्गतम् । “चोदनाकण्ठयोः धर्म” इति द्वितीयसूत्रे
धर्मं कार्यं चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यस्यापकं कार्यपरत्वमवसितम् ।
तत्र “वायुर्वै क्षेपिका” इत्याद्यर्थवादानां धर्मं प्रामाण्यमस्ति न वेति
संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्नत्वादर्थवादेऽर्थधर्मस्याप्रतीते-
रक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्कलार्थत्वं, न चाध्ययनविध्यवाक्यानां
निष्कले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मादगित्यनेषां प्रामाण्यमुच्यते ।
व्यापकभावाद्वाच्यं प्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत् । एवं पूर्वपक्षेऽपि
“विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति सूत्रेण सिद्धान्त-
माह ॥ क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । “वायुर्वै

अमतदर्शानां” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं, अतो वेदान्तानामानुर्द्वयं, अक्रियार्थत्वात् ; कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिष्वेवत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव “सोऽसीदीत्”

क्षिप्रतन्मगामिनी देवता तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति” इत्येवं विधेयाद्योनां स्तुतिरूपार्थेन हारेण “वायव्यं श्वेतभालभेत” इत्यादि विधिवाक्ये नैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः । स्तुतिलक्षणया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवादा इति यावत् । नन्वध्ययनविधिन्तुहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह ॥ कर्त्तुमिति ॥ न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किन्तु लोके सिद्धस्य भगवान्तरस्येति निष्कलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां भगवान्तरस्येति निष्कलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यपातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत् त्वं तत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतासावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलसावकत्वम् । ननु कर्मविशेषमनारब्धप्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वम् ? भगवान्तरस्येति निष्कलत्वाच्च प्रमाणमाह ॥ उपासनेति ॥ सोऽस्य कामोऽसद्वृत्त्याभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः । आदिशब्दाच्छ्रवणादयः तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु श्रुतब्रह्मविषयान्तरकार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥ परितः सम्भन्नाद्विशयेन स्थितं परिनिष्ठितं ज्ञाननापेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन सापेक्षं तत्र सम्भवति, भगवान्तरस्योन्मेषे वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद् “अग्निर्हिमस्य भेषजं” इतिवाक्यवत् विसंवादे च बोधकत्वाद् “आदित्यो यूष” इति वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो न वेदार्थः । भगवान्तरस्योन्मेषाद् षट्पदसिद्ध्या निष्कलत्वाच्च तथेत्याह ॥ तदिति ॥ सिद्धसापेक्षे

इत्यादीनामनर्थक्यं माभूदिति “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्य-
र्थेन विधीनां स्युः इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणाञ्च
“इषेत्वा” ऽऽदीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायि-
त्वमुक्तम् । न कचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्गमन्त्ररेणार्थ-

हेयोपादेयः गोचरे फलाभावाच्च तन्न सम्भवतीत्यर्थः । फलं हि तेषां वा-
मिदुःखहानञ्च । तच्च प्रयत्नचिन्तित्तिभ्यां साध्यम् । ते चोपादेयस्य प्र-
प्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न निवृ-
ज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धयोधि वेदवादानां स फलं कथमित्य-
“आस्तायस्य” इत्यादिसङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति ॥ य एवेति ॥ “देव-
न्निरुद्धः सोऽग्निररोदीर्ह” इति वाक्यस्य श्रुजत्वेन रजतस्य निन्द-
“वर्हिषि न देय” इति सफलनिषेधे वत्सवद्देवानानां विध्यादिष्वेकत्वं
वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्त्रवत् स्तावन्त्यमस्तु नार्थवादबहिर्ध्ये कयाक्य-
त्वमित्य-
दृष्टान्तसिद्धिमाह । मन्त्राणाञ्चेति ॥ प्रमाणकत्वोऽर्थवाद-
लक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रेषु चिन्ता न कृता “इषेत्वा” इति मन्त्र-
नञ्चि” इत्यध्याहाराच्चास्वाक्ये दनक्रियाप्रतीतेः अग्निर्भृशः इत्यदौ
च, क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः कृतौ विनियुक्ताः, ते
किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः कृतादुपकुर्वन्ति एव दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति
सन्देहविन्तादिनाप्यध्ययनकालावगतमन्त्रार्थस्य कृतिप्रसङ्गाददृष्टार्था
मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः । “यविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” इति लोके वेद-
योर्वाक्यार्थस्याविशेषात्कन्ववाक्यानां दृष्टेनैव स्तार्थप्रवाशनेन कृतकार-
कत्वसम्भवात् दृष्टे सत्प्रवति व्यङ्ग्यकत्वानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन
क्रियातत्साधनस्मरणेन दारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम् । “मन्त्रैरेवार्थः
स्मर्तव्य” इति नियमस्य दृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिप्रदार्थ-
द्वारा पदेकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्त्राणान्त वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैरेक-
वाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्य वाक्यानां विधेयैकवाक्यत्वं
वेदवाक्यानान्त सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह ॥ न कचिदिति ॥ वे-

वक्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः
सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्भिधेः । तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेव-
तादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ
प्रकरणान्तरभयाच्चैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपास-
नादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते
उच्यते ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जग-
दुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथम् ?
समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्या-
र्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि “सदेव मौम्येदमग्र आ-

दान्ता विधौ कवाक्यत्वे नैवार्थवन्तः सिद्ध्यर्थं कवेदत्वात्कर्मार्थं वादादिवदि-
त्यर्थः, अन्यतो दृष्टापि वेदान्तेषु वक्ष्यतामिति तत्राह ॥ उपपन्ना चेति ॥
नेत्यनुषङ्गः । सिद्धौ फलभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थो
विधिः कल्पप्रतां कृत वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वे नेत्यत आह ॥ न चेति ॥
ननु “दध्ना जुहोति” इति सिद्धौ दधनि विधिर्दृष्टस्तथाह ॥ क्रियेति ॥
दध्ना क्रियासाधनस्य प्रदुष्यमानतया साध्यत्वाद्भिधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः
कथमप्यसाध्यत्वाच्च विधेयत्वमित्यर्थः । भाट्टभूतसुपसंस्कृति ॥ तस्मादिति ॥
स्वयमेवाहं चिं ब्रह्म पश्चान्तरनाह ॥ अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥
तु शब्द इति ॥ तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं इति प्रतिज्ञानेऽर्थे हेतुं
पृच्छति ॥ कथमिति ॥ हेतुमाह ॥ समिति ॥ अन्यवशात्पर्यविषयत्वं,
तस्मादित्येव हेतुः तात्पर्यस्य सम्यक्त्वस्य अक्षरवार्थविषयकत्वं सूचयितुं
सम्पदं प्रतिज्ञानार्गतमेव, तथा चाक्षरवत् ब्रह्म वेदान्तप्रमादिवयः, वेदान्त-
तात्पर्यविषयत्वात् । यो यद्वाक्य तात्पर्यविषयः स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा कर्म-
वाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याक्षरवत्त्वं असंस्पृष्टत्वं, वाक्यस्य

सीत्”, “एकमेवाद्वितीयम्” । “आत्मा वा इदमेक एवाथ आ-
सीत्” । “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवास्तव्यमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभूः” । “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च

चाखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषां यः संसर्गः तद्वोचरप्रमा-
जनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम् । प्रकटप्रकाशसन्दर्भ इत्यादिलक्षणवा-
क्यानां लोके खल्लयया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्वपदलक्षणा
चाविरुद्धा । सर्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लज्जयाङ्गीकारात् । तथा
सत्त्वज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातोति न पञ्चासिद्धिः । नापि हेत्य-
सिद्धिः । उपक्रमोक्तिनिर्देशेऽप्येदानीनामहितीयानुपपन्नकृष्णं तात्पर्यनिर्णी-
यात् तत्र आन्दोष्यपठे उपक्रमं दर्शयति ॥ सदेवेति ॥ उद्भासकः पुन-
स्तवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अयं उत्पत्तेः प्राज्ञात्ते सद-
बाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निविध्यते ।
सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वितीयम्” इति पद-
त्वम् । एवमहितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्युपसंहरति ।
इदमुपक्रमोपसंहारैकद्वयं तात्पर्यलिङ्गं, तथा “तत्त्वमसि” इति नव-
जन्तोऽभ्यासः । रूपोदिहीनाद्वितीयब्रह्मणो भवान्तरायोग्यत्वात्
अपूर्वत्वसूक्तम् “अत्र वाव किल सत् सौम्य न विभालयसे” इति ।
सङ्कान्ते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । तस्य तावदेव चिरं यावत्
विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य” इति ब्रह्म ज्ञानात् फलसूक्तं विदुषस्तस्य यावत्
कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः । अथ देह-
पातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते पिदेहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः । “अनेन
जीवेनात्मनानुभविस्य” इत्याद्याहितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः । उदादि-
दृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता । एवं षड्विधानि
तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं दृष्ट्वान् रत्नैतरेयोप-
क्रमवाक्यं पठति ॥ “आत्मा वै” इति ॥ उद्भादरण्यकमधुकाशयोप-
संहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह ॥ तदेतदिति ॥ आत्माभि-

तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविवक्षे निश्चिने समन्वयेऽवगम्य-
माने ऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतस्यान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् ।
न च तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । 'तत्
केन कं पश्येद्' इत्यादिप्रक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न
च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम् । 'तत्त्व-
मसि' इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्त्ररेणानवगम्यमानत्वात् ।
यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेयानर्थक्यमिति । नैव दोषः ।
हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थ-
सिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि ।

वैकल्यं तद्ब्रह्म । एतदपरोक्षम् । अपूर्वं कारणशून्यम् । अनपरं
कार्यरहितम् । अनन्तरं जातान्तरम् अस्त्य नास्तीत्यनन्तरम्, एकरस-
मित्यर्थः । अबाह्यम् अद्वितीयम् । तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति ॥ अय-
मिति ॥ सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः, चिन्मात्रमित्यर्थः । अद्वयजः साम-
वाक्यान्मुक्ता अयमर्थोऽयमवयवः ॥ ब्रह्मवेदमिति ॥ यत् पुरस्तात् पूर्व-
दिक्त्वस्तुजातमिदं ब्रह्मैवाविदूषणं भाति तदन्तं ब्रह्मैव वस्तु इत्यर्थः ।
आदिपदेन 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिव कथानि गृह्यन्ते । नन्वस्तु ब्रह्मणु-
स्तात्पर्यविवक्षत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्वाह ॥ न
चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं निधीयमाने कार्यात्वं न युक्तं
'यत् परः शब्दः स शब्दार्थः' इति व्याख्यादित्यर्थः । यदुक्तमर्थवाद-
व्यायेन वेदान्तानां कर्त्तादिष्टावकत्वमिति तत्वाह ॥ न च तेषामिति ॥
तेषां कर्मण्येवस्तावकत्वं भाति किन्तु ज्ञानद्वारा कर्म तत्त्वाधननाशकमेव,
तत्तच्च विद्याकाशे 'कः कस्य केन करणेन कं विषयं पश्येद्' इति श्रुते-
रित्यर्थः, अर्थवादानान्तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षणेति भावः । यदुक्तं
भिक्षत्वेन भगान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थ इति तत्वाह ॥ न च परीति ॥
'तत्त्वमसि' इति शास्त्रमन्त्ररेणेति सन्त्यजः । धर्म्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन
पाकवन्मानन्तरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्म्मस्यानिरूप्यं न माना-

न कश्चिद्द्विरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपामनाविधिगोपत्वं सम्भवति । एकत्वे हेयोपादेयान्यतया क्रियाकारकादिहेतुविज्ञानोपसर्होपपत्तेः । न हि ब्रह्मैकत्वविहितेनोन्मथितस्य हेतुविज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति येनोपासनाविधिगोपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिरुस्यर्शमन्तरेण प्रमा-

नरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तत्त्वम् । यज्ञोक्तं निष्कलत्वं तु न वेदार्थ इति तदनद्य परिहरति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ रक्षितत्वाद्विज्ञातुं ब्रह्मण इति शेषः । यदमुक्तम् “उपासनापरत्वं वेदान्तानाम्” इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्य नासुत सर्वेषामिति ? तत्राद्यमङ्गीकरोति ॥ देवतादीति ॥ ‘अत्रत्वादियुग फलज्ञादिशब्दाद्यैः । न द्वितीयः, विधिभूत्यानां “सत्यज्ञानम्” इत्यदीनां स्वार्थे फलवतासुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेपत्वं ज्ञानाभावाच्च वा ? आद्ये, अध्यस्तगुणवत्तस्य तच्छेपत्वेऽपि न द्वितीय इत्यह ॥ ननु तथेति ॥ प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । “अहं ब्रह्मास्मि” इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयभूत्यतया ब्रह्मात्मनः फलाभावादुपस्योपासकत्वज्ञानस्य कारणस्य नाशश्च नोपासनायेत्यमित्याह ॥ एकत्व इति । हेतुज्ञानस्य संस्कारवत्तात् पुनरुदवे विधानमिति नेत्याह ॥ न ज्ञोति ॥ उदस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानिसयो दार्ढ्यं, संस्करोत्यनु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनमित्तम् । “येनेति” उपामनायां कारणस्य स येनेत्यर्थः । वेदप्राभास्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति ॥ यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थादादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावाद्देदान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ता न स्वार्थे मानम् अक्रियार्थत्वात्, “सोऽरोदीतु” इत्यादिवदित्यनुमाने निष्कर्तार्यकत्वसुपापिरित्याह ॥ तथापीति ॥ अर्थवादानां निष्कर्तार्य स्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्करणस्य स्वार्थे ब्रह्मात्मनोति शेषः । सफलज्ञानकरणत्वेन वेदन्तानां स्वार्थमानत्वमिदं न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । ननु भाभूदेदमाश्रय-

शास्त्रं न दृष्टं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वाच्च तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं, निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रामाण्यकत्वम् ।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते “यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिपयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूप-
हवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिपयतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते

स्य व्यापकं क्रियार्थकत्वं व्याप्यन्तु भविष्यति तदभावात् वेदान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रमाणं स्वस्वानुमानगम्यत्वेनान्यत्र कचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवहेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानाच्च तद्व्याप्तिरिज्ञाद्यपेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदत्तात्वादितात्पर्यतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन “न कूपे पतेद्” इति वाक्ये व्यभिचारादिति भावः ॥ वर्णकार्थसुपसृहरति ॥ तस्मादिति ॥ समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि फलवदत्तात्पर्यत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितम् । एवं षट्पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वं च वेदान्तैकमेतत्प्रामाण्यं निरस्तम् । सम्प्रति सर्वेषां षट्पदानां वाक्यान्वितार्थे शक्तिमिच्छतां विधिपयत्वेन प्रत्यग्ब्रह्मवेदान्तैर्बोध्यते न स्वातन्त्र्येणेति षट्पदानां वृत्तिकाराणां मतनिरासः स शास्त्रस्य वर्णकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ताः क्रियुपासनाविधिष्वेव ब्रह्म बोधयन्ति उत स्वातन्त्र्येण ? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥ अत्रापरे इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वेऽपि वृत्तिकाराः पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थः । उपसनातो मुक्तिः पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फलं विधिर्नियोगः तस्य विषयः प्रतिपत्तिरुपासना । अस्याः को विषयः, इत्याकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्येर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यते इत्याह ॥ प्रतिपत्तीति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिपरः वाक्योक्त्यपेक्षा दृष्टान्त-

तद्वत् । कुत एतत् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य ; तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः, “दृष्टो हि तस्मात्तः कर्मावबोधनं नाम” इति चोदनेति “क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्” । “तस्य ज्ञानमुपदेशः” । “तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः” “आम्नायस्य साह ॥ अथेति ॥ “यूपे पयः ब्रह्माति” “आह्वानीवे जुहोति” “इन्द्रं यजेत” इति विधिषु के यूपादयः, रक्षाकाङ्क्षायां “यूपं तक्षत्यदः को- कुरीति” इति तक्षणादिरुद्धं तदाह यूपः । “अग्नीनादधीतः इत्या- धानसंस्कृतोऽग्निराहुवनीयः । “वज्रहस्तः पुरन्दरः” इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्थ्यते तद्वद् ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपरवक्तव्यापि अर्थार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः । सामान्तराज्ञाताम्बपि शेषतयोप्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदक- त्वादिति भावः । नगूढपक्षिधलिङ्गज्ञात्यर्थविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते ॥ कुत इति ॥ दृष्टव्यवहारेण हि शास्त्र- तात्पर्यनिश्चयः । दृष्टव्यवहारे च त्रोटः प्रवृत्तिनिवृत्तौ उद्दिष्टाप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञानजग्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह ॥ प्रवृत्तौ ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे दृष्टसम्प्रतिमह ॥ तथा ह्रीत्यादिना ॥ क्रिया- कार्यं, नियोगो विधिः, धर्मोऽपूर्वमित्यनर्थान्तरम् । को वेदार्थः, इत्या- काङ्क्षायां भाष्यकतोज्ञम् ॥ दृष्टो ह्रीति ॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः इत्यत्र चोदनाश्रित्यस्य भाष्यमाह ॥ चोदनेति ॥ क्रियायाः नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः । शवरस्याभिसम्प्रतिपत्तौ ज्ञानमित्यसम्प्रतिमाह ॥ तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य ज्ञापकम् अपौ- रुषेयविधिवक्तव्यमुपदेशः, तस्य धर्मोऽप्यतिरेकादित्यर्थः । पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति ॥ तदुभूतनमिति ॥ तत्तत्र वेदे भूतानां विद्मार्थनिवृत्तां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना विद्वद्दि- पदेन समान्नायः सहोच्चारणं कर्त्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यपरूप- कार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्य-

क्रियाद्येवादानर्थश्चमतदर्शानामिति” च । अतः पुरुषं क्वचि-
द्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्विवर्त्तयञ्चार्थव-
च्छास्त्रं, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तत्सामान्याद्देदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकाम-
स्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते, एवमस्य तत्त्वकामस्य ब्रह्म-
ज्ञानं विधीयते इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम् ।
कर्मकारणं भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिर्दृष्टं
ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्वि-
क्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्य-
विधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अग्रे

वाचिपदेन सह पदार्थ स्मृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति
भावः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ यतो ह्यत्र एवमाहुः, अतो विधि-
निषेधवाक्यमेव शास्त्रम्, अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपलक्षणं, तेन कर्म-
शास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं, तस्याद्देदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं
स्यादित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्य-
धीरिति तत्राह ॥ सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासास्त्वकाराभ्या-
मिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र
काण्डद्वये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा च न ह्यज्ञि-
फलाय ज्ञानस्य विधेयता, मुक्तोर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेषप्रस-
ङ्गादविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलविलक्षणत्वाच्चित्तसिद्ध-
मुक्तस्तद्व्युक्तज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ मुक्तोः कर्म-
फलाद्देवलयमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम् । न च तर्हि सफलं
कार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धेरिति वाच्यम्, इद-
त्वात् । न च ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वस्यैव विरोधः, ज्ञानविधेयत्वेन स्मृत-

द्रष्टव्यः” “य आत्मापहतपाप्मा सोऽन्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “आत्मेत्येवोपासीत” “आत्मानमेव लोकसुपासीत” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु “कोऽसावात्मा ब्रह्म” इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, “नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यत्वतो नित्यशुद्धबुद्धसुखभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति । कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने ज्ञानोपादानासम्भवात् “रसदीपा वसुमती” “राजासौ गच्छति” इत्यादि वाक्यवहेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि “रज्जुरियं नायं सर्पः” इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम् । तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण

कृता ब्रह्मप्रातिपादनादिति परिहरति ॥ नेति । ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति ॥ आत्मा वा इति ॥ “ब्रह्म वेद” इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोकज्ञानस्वरूप वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति ॥ नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह ॥ तदुपासनादिति ॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवृत्तिकापसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः कर्त्तव्योपासनाविषयकविधियेवत्वानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ कर्त्तव्येति ॥ विध्यसम्बन्धविशेषोऽत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्देवान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः । भ्रान्तिरिति शब्दाः स्पष्टार्थाः । दृष्टान्तवैधर्म्येन परिहरति ॥ स्यादिति ॥ एतदर्थवत्त्वमेव चेत् स्यादित्यर्थः । एवं शब्दार्थमाह ॥

निवर्त्तते न तु निवर्त्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात् । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति च अवशोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मभ्युपगन्तव्यमिति” ।

अत्राभिधीयते, न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसञ्च कर्म श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धधर्माख्यं यद्विषयाजिज्ञासा, “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनानलक्षणत्वात् जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनानलक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभूयमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरान्ते प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मा-

यदीति” ॥ किञ्च यदि ज्ञागादेव सृष्टिकृता अवयवजन्मज्ञानानन्तरं जननादिविधेर्न स्यात्, तद्विधेयं कार्यं वाध्या सृष्टिरित्याह ॥ श्रोतव्य इति ॥ शब्दानां कार्यान्वितशक्तेः प्रवृत्त्यादिकलस्त्वेव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावाज्जननादिविधेयं कार्यं परा वेदाना इति पूर्वपक्षस्य सङ्गरतिः ॥ तच्छब्द इति ॥ वेदाना न विधिपराः स्वार्थे फलवत्ये सति नियोज्यविधुरत्वात्, “नाथं सपे” इति वाक्यवत् “सोऽरोदीत्” “स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्योर्निरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति ॥ अत्रेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यज्ञानं विधेयमिति तज्ज्ञेत्याह ॥ नेति ॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्मफलविलासत्वादात्मवदित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्म तत्फले प्रपञ्चयति ॥ शारीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपम् कतुवदतीत्यनेन ॥ अथ वेदाध्ययनामन्तरम् । अतो वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्मानिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । न केवलं धर्माख्यं कर्म किन्तु अधर्मोऽपीत्याह ॥ अधर्मोऽपीति ॥ निषेधवाक्यप्रमाणादित्यर्थः । कर्मोक्ता फलवाह ॥ तयोरिति ॥ मोक्षस्तु अती-

न्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुभूयते । ततश्च तद्देतोर्धर्मस्य
तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्ध-
स्वार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथा च यागा-
द्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनम् ।
केवलैरिष्टापूर्त्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दर्शनेन पथा गम-
नम् । तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यञ्च शास्त्राद्
“यावत् सन्पातमुषित्वा” इत्यस्माद् गम्यते । तथा मनुष्यादिषु

न्द्रियो विशोकः शरीरः द्यभोग्यो विषयाद्यजन्त्योऽनात्मवित् स्वप्रसिद्ध-
इति वैलक्षण्यज्ञायां प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानि । सामान्येन वर्ध-
फलसङ्गा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति । मनुष्यत्वादिति ॥ स एको मानुष-
आनन्दस्ततः शतगुणो गन्धर्वादीनाम्” इति श्रुते रनुभवानुसारित्वमनु-
शब्दार्थः । ततश्च सुखतारतम्यादित्वर्थः । भोक्तु निरतिशयस्तसाधनञ्च
तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति वैलक्षण्यम् । किञ्च साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप
एव भोक्तृविद्याधिकारी । कर्माणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह ॥
धर्मेति ॥ गम्यते न केवलं किन्तु प्रसिद्धञ्चेत्यर्थः । स्वार्थित्वं प्रक-
मित्वम् । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । आदिपदाद्विद्वत्त्वशास्त्रानिन्द्र-
तत्त्वञ्च । किञ्च, कर्मफलं मागप्राप्य, भोक्तु निरत्नाय इति भेदमाह ॥
तथेति ॥ उपासनायां चित्तस्थैर्ये प्रकर्षादिर्हारादिमार्गेण ब्रह्मलोक-
गमनं “तेऽर्चिषम्” इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः ॥

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमाराधनं पूजमित्यभिधीयते” ॥

“शरणागतमन्त्राणं भूतानाञ्चाप्यङ्गिरसम् ।

वह्निर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते” ॥

तत्रापि । चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः । सम्पतति गच्छति अस्मात्तत्त्वात्
लोकगमनेनेति सम्पातः कर्म, यावत् कर्म भोक्तव्यं तावत् स्थित्वा पुन-

नारकस्यावरान्तेषु सुखलवशोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति
 गम्यते तारतम्येनैव वर्तमानः । तथोर्द्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देह-
 वत्सु दुःखतात्त्विकदर्शनात्तद्देहोत्तरधर्मस्य •प्रतिषेधचोदनाल-
 णस्य तदनुष्ठायिनाञ्च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोष-
 वतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुख-
 दुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् ।
 तथा च श्रुतिः “न ह वै सगरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह-
 तिरस्ति” इति यथा वर्णितं संसाररूपमनुवदति । “अगरीरं
 वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रति-
 षेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षार्थस्यागरीरस्य प्रतिषे-
 द्धान्त इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि •प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधा-
 नोपपद्यते । अगरीरमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभा-

रायान्नित्यर्थः । मनुष्यादूर्द्ध्वगतेषु सुखस्य तारतम्यसुक्ता अधोगतेषु
 तदाह ॥ तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्देहतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन्
 अधर्मफलं प्रपञ्चयति ॥ तथोर्द्ध्वगतिः ॥ द्विविधं कर्मफलं मोक्षस्य तद्दे-
 लक्षणयज्ञानाय प्रपञ्चितरूपसंहरति ॥ एवमिति ॥ आस्मिताकामक्रोध-
 भयान्यादिशब्दाद्यैः । “ते तं भुक्ता स्वर्गलोकं विशालम्” इत्याद्या स्मृतिः
 काष्ठोपचयान् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमान-
 न्यायः । श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ मोक्षो न कर्मफलं कर्मफलविरु-
 द्धान्दीन्द्रियत्वविशोक्त्यशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मात्त्वात् व्यतिरेकेण
 स्वर्गादिवदिति न्यायानुपाह्वानं श्रुतिमाह ॥ अशरीरमिति ॥ वाक्यव-
 धारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तनात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत
 इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधाद्येग
 इत्याह ॥ धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तच्चि-
 यिष्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्माणां विविक्तदानशामर्थ्यादिति शङ्कते ॥

विकल्पात् । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” । “अप्राणो ह्यमनाः शु-
भ्रोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्ठेयफल-
विलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत कि-
ञ्चित्परिणामिनित्यं स्याद्यथा यस्मिन् विक्रियमाणोऽपि तदेवेद-
मिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनां,
यथा च साङ्गानां गुणाः । इदन्तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं
व्योमवत् सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं
स्वयंज्योतिः स्वभावम् । यत् धर्माधर्मौ सह कार्येण कालवयव-
नोपावृत्तते तदशरीरं मोक्षाख्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्माद-
न्यत्रास्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूताञ्च भव्याञ्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अशरीरत्वमेवेति । आत्मनो देहासङ्गतत्वमशरीरत्वं तस्यानादित्याव
कर्मसाध्यतेत्याह ॥ नेति ॥ अशरीरं स्थूलदेहसूक्ष्मं देहेष्वनेकेषु स्थि-
त्येषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं व्यापिनम्, आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति ॥
विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरोऽनु शोकोपलक्षितं संसारं नानु-
भवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह ॥ अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः
क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि
यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहदेहाभावे श्रुतिः “असङ्गो हि” इति,
निर्देहात्मस्वरूपमोजस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ अत एवेति ॥
नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्यादिना नित्यं देवा
विभजते ॥ तत्र किञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च
तद्वित्युद्येति परिणामिनित्यम् आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य
इत्याह ॥ इदन्त्विति ॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पि । मि-
थ्यैव, कूटस्थस्य तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थावसिद्धयं

ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “क्षी-
यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान् विभेति कुतश्चन” “अभयं वै जनक प्रप्नोऽसि” “तदा-
त्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” “तत्त्व
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत” इत्येवमाद्याः श्रुतयो
ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्या मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति ।
तथा “तद्वैतत् पश्यवृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुरभवत् सू-
र्यश्च” इति ब्रह्मदर्शनसर्वज्ञभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवार-
णायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायन्त्यो-

त्त्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माहम्” इति वेद स ब्रह्मैव भवति । परं
कारणमवरं कार्यं तद्वै तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे मति व्यस्य दूष्टुरनुरव्यक-
लानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति
द्वितीयाभावात् । “अभयं ब्रह्म प्राप्नोऽसि” । अज्ञानज्ञानात् तच्छी-
वाख्यं ब्रह्म गुरुपदेशोदात्तानमेव “यहं ब्रह्मास्मि” इत्येवम् विदितवत् ।
तस्मादेतनात्तद्वत्त्वं पूर्वमभवत् परिच्छेदभानिज्ञानादेकत्वम् “अहं ब्रह्म”
इत्यनुभवः तद्वानुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः, तस्मात्
तत्त्वमिह ॥ ब्रह्मैति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधि-
फलत्वे स्वर्गादिबन्ध कालान्तरभाविन्य स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति
भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह ॥ तथेति ॥ तद्वैतत् प्रत्यक्षस्मीति
पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वामदेवो रुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्त्व ज्ञाने
तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्वान् स्वस्य सर्वज्ञत्वप्रकाशकान् “अहं मनुः” इत्या-
दीन् ददर्शेत्यर्थः । यद्यपि स्थितिर्गानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनन्त
ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वेद्यमस्ति, तथापि “लक्षणहेत्वोः
क्रियाया” इति [पा० १।१।१२६] सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयो-
र्वर्त्तमानाद्वातोः परस्य छटः । यदज्ञानचाशादेशौ भवत इति विहित-
मथप्रत्यक्षममर्थात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्त्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न

मध्ये तत्कर्मकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । “त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि, श्रुतं चैव मे भगवद्दृष्टेभ्यः तरति शोकमात्मविद्” इति । “सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवाण्शोकस्य पारं तारयतु” इति “तस्मै हृदितकपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपवृद्धितं सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये त

भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते, ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मज्ञादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तम्, अतो बोधका एव वेदान्ता न विधायका इत्याह ॥ त्वं ह्येति ॥ भारद्वाजादयः षड् ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे त्वं स्वत्वस्माकं पिता यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्याप्रवेनास्मांस्तारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्नवाक्यसूत्रा आन्दोग्यमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्वानुसुपक्रमस्य, देवमुपसंहारस्यमिति भेदः । “आत्मविच्छोकं तरति” इति भगवत्सुल्लेखो मया श्रुतमेव हि न दृष्टं, “सोऽहमज्ञात् हे भगवः शोचामि नं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु” इति भारदेर्नोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय नारदः य तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निरूपं पारं ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः “एतद्यो वेद सो विद्यायन्त्यि विकिरति” इति वाक्यमादिशद्दार्ढ्यः । एवं श्रुतेस्तत्त्ववृत्तिप्रसा संज्ञितहेतुर्न कर्मेत्युक्तम् । तत्राजपादगतैतमनुनिसम्प्रतिमाह ॥ तथा चेति ॥ “गौरोऽहम्” इति मिथ्याज्ञानस्यापावे रामदेवमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्विध्वंसधर्मस्वरूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापाठः, एवं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशाच्चापे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपापवर्गी भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे “तत्त्वज्ञानाग्निः श्वेदसाधिगम” इत्युक्ते सतीतरपदं र्धमिच्छात्मतत्त्वज्ञानं

दनस्तत्पाथादपवर्गः” इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैक-
त्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्वर्णं,
“यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विष्णो देवा अनन्तमेव स तेन लोकं
जयति” इति । नचाध्यासरूपं यथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत,
“आदित्यो ब्रह्म” इत्यादेश इति च मन आदित्यादिषु ब्रह्म-
दृष्ट्याध्यासो, नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं “वायुर्वाव
संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः इतिवत् । नाप्याज्यावेक्षणैदिकर्म-
वत् कर्माङ्गसंस्काररूपम् । सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्ववि-

कथं मोक्षं साधयतोत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं
सूत्रं प्रवृत्तम् । तथाच भिदात्मज्ञानानुक्तिं वदेत् सूत्रं सम्पद्वर्णं पर-
मतोमुक्ता आदित्यत आह ॥ मिथ्येति ॥ “तत्त्वज्ञानानुक्तिः” इत्यंशे सम्पति-
रुक्ता, भेदज्ञानान्त “यव हि हैतमिव भवति” इति श्रुत्या भ्रान्ति-
त्वात् “श्रुत्योः स श्रुत्युभाप्रोति य इह जानेव पश्यति” इति श्रुत्या
अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि
भेदज्ञानवद्भ्रमसा, सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह ॥ न चेद-
मिथ्यादिना ॥ अत्यालम्बनतिरस्कारेणोक्तवक्त्रभेदध्यानं सम्पदाया
जनः स्वदृष्ट्यामन्यादनन्त तत् उत्कृष्टा विश्वेदेवा अज्यनन्ता इत्यनन्ता-
नाम्याद् “विश्वेदेवा एव मनः” इति सम्पत्तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा
चेतनत्वसाक्षात्कारे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्तर्थाः । अत्र लम्बनस्य प्राधा-
न्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः । यथा ब्रह्मदृष्ट्वा मनस आदित्यस्य
था । तथा “अहं ब्रह्म” इति ज्ञानमध्यासो नेत्याह ॥ न चेति ॥
आदेशः उपदेशः क्रियादिष्वेवो विशिष्टक्रियातया योगो निमित्तं सख
ध्यानस्य तत्तथा । यथा प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संहरतीति संहरतीति
संवर्गः, स्वापकाले प्राणो रागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात्
संवर्गः इति ध्यानं ह्यान्दोग्ये विहितं तथा उक्तिः क्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति
ज्ञानमिति नेत्याह ॥ नापीति ॥ यथा “पञ्चावैशित्तमाख्यं भवति” इति

ज्ञानेभ्युपगम्यमाने “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “अयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्यते । “भिद्यते हृदयपर्यायिच्छिद्यन्ते सर्व-संशयाः” इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणानुपपत्त्ये-रन् । “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति” इति चैवमादीनि तद्भावाप-त्तिवचनानि सम्प्रदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न सम्प्रदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुषव्यापार-तन्वा ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञान-वद्वस्तुतन्त्रैव । एवम्भूतस्य ब्रह्मण्यज्ञानस्य वा न कयाचि-द्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेगः कल्पयितुम् । न च विदिक्रिया-

त्वेनाङ्गसात्मनः संस्तु रश्मिं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह ॥ नाप्याश्वेति ॥ प्रतिष्ठा-चतुष्टये हेतुमाह ॥ सम्प्रदादिति ॥ उपक्रमादिलिङ्गं ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्थः समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयः तात्पर्य-निश्चिततमोऽद्यते । किञ्च । एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्थानः कर्णस्थ-यो रागादिपरिणामिकान्तादात्म्यरूपाङ्गद्वारपरिणामो नश्यतीत्यज्ञाननि-वृत्तिफलवाक्यवाधः स्यात् सम्प्रदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् । किञ्च । जीवस्य ब्रह्मत्वसम्प्रदा कथं तद्भावाः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वाग्यस्यान्यात्मतायोगात् । तस्माच्च सम्प्रदादिरूपमित्यर्थः । सम्प्रदादि-रूपत्वाभावे फलितमाह ॥ अत इति ॥ प्रमात्वं च कृतिसाध्या किं तर्हि नित्यैव न प्रमाणासाध्येत्यर्थः । उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोजस्य कार्य-साध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वस्यैव कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादि-त्याह ॥ एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्यार्थं कारकत्वात् पञ्चवेद्यणकर्म-कारकाञ्छर्वादिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वम् उतोपास-नायां ? नाद्य इत्याह ॥ न चेति ॥ प्राब्धज्ञानं विदिक्रियाशब्दार्थः, विदितं कार्यम् अविदितं कारणं तस्मादधि व्यस्यदित्यर्थः । येनात्मना इदं सर्वं दृश्यं लोको ज्ञाताति तं केन करणेन जानीयात्, तस्मादविषय

कर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः । “अन्यदेव तद्विदितादर्थो-
ऽविदितादधि” इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् । “येनेदं
सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्” इति च । तथोपा-
सिक्क्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्वाचानभ्युदितं
येन वागभ्युदते इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, “त-
देव ब्रह्म त्वं विदि नेदं यदिदमुपासते” इति । अविष-
यत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्या-
कल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदन्तया
विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेना-
विषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितवेदनादिभेद-
मपनयति । तथा च शास्त्रं “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य
न वेद सः” । “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां” न

आत्मत्वर्थः । न द्वितीय इत्याह ॥ तथेति ॥ “यन्मनसा न ज्ञाते” इति
श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा “तदेव वेद्यं
ब्रह्म त्वं विदि” यत्तुपाधिविषयं देवतादिकस्मिन्मुपासते जनाः नेदं ब्रह्मे-
त्यर्थः । ब्रह्मणः शास्त्रबोधाविषयत्वे प्रतिपादयामिरिति शङ्कते ॥ अविषयत्व
इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिवृत्ताविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं
वृत्तिविषयत्वेऽपि सप्रकाशब्रह्मणो वक्ष्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वाद-
प्रमेयत्वमिति परिहरति ॥ नेति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः । निवृत्ति-
रूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः । उक्तं विद्वद्वितीति ॥ न ह्येति । विदि-
पयत्वमिदन्वम् । अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह ॥
तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्ममतं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सव्यवगतम् ।
यस्य त्वत्तस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दासार्थ-
मनुवदति ॥ अविज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञात-
मदृश्यमिति पक्षः । अज्ञानान्तु ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः ।

“न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न जिज्ञाते-
विज्ञातारं विजानीयाः” इति चैवमादि । अतोऽवि-
द्याकल्पितमनारित्वनिश्चर्त्तनं नित्यसुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न
मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य वृत्त्याद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वा-
चिकं कायिकं वा काव्ये मपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे
च । तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य भ्रवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि
विकार्यसुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि
कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरि-
क्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वात्
सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव । नापि संस्कार्योऽमोक्षो येन व्यापार-
मपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्या-
दोपापनयेन वा ? न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेया-

दृष्टेर्दृष्टारं चाक्षुषमनोदृक्तेः साक्षिणम् अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येर्वि-
ज्ञातेर्द्विदृक्तेर्निश्चयरूपायाः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्यात् इत्याह ॥
नेति ॥ नन्वविद्यादिनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रस्य प्राभाष्येऽपि निहरेरागन्तुक-
त्वात् मोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेत्याह ॥ अत इति ॥ तत्त्वज्ञानादि-
त्यर्थः । अतस्तस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्गः इत्यर्थः ।
उत्पत्तिविकाराप्रसङ्गारूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्विद्वत्त्वान्को-
जस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह ॥ यस्य त्वत्त्वादिना तस्मात् ज्ञान-
मेकं लक्ष्येत्यनेन ॥ तद्योत्पाद्यत्ववद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयं
दूषयति ॥ तथोरिति ॥ स्थितस्यावस्थानरं विकारः । नन्वनित्यत्व-
निरासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो पाक्षवदाप्रिरस्तु नेत्याह ॥ न
चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ? उभयथाप्याप्तत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह ॥
आत्मेत्यादिना ॥ यथा जीह्वीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा तथा
मोक्षस्य नेत्याह ॥ नापीत्यादिना ॥ गन्धाधानं जीह्विव प्रोक्षणादिना ।

तिथयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयेन, नित्यशुद्ध-
ब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः
क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणोऽभिव्यज्यते । दद्याऽऽदर्शं निघर्षण-
क्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न, क्रियान्मयत्वा-
नुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं
लभते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत ।
“अविकार्योऽयमुच्यते” इति चैवमादीनि वाक्यानि बाधेरन् ।
तज्ज्ञानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियात्मनः सम्भवति । अन्या-
श्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते । ननु देहा-
श्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिक्रिया क्रियया देही
संस्क्रियमाणो दृष्टः । न देहादिसंघतस्यैवाविद्यामृहीतस्वात्मनः
संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायि-
त्वम् । तथा देहाश्रयया तत्संघत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन

जालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः । शङ्कते ॥ स्वात्मधर्म इति ॥ ब्रह्मा-
त्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलाहतः उपासनया मले नष्टोऽभिव्यज्यते
इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ अयेति ॥ संस्कारो मलनायः, किमात्मनि मलः सलः
कल्पितो वा ? द्वितीये ज्ञानादेव तज्ज्ञाणो न क्रियया, आद्ये क्रिया किमात्म
निष्ठा व्यन्यनिष्ठा वा ? नाद्य इत्याह ॥ न क्रियेति ॥ अनुपपत्तिं स्फुट-
यति ॥ यदोति ॥ क्रिया हि स्वाश्रये मयोगादिविकारमकुर्वती न
ज्ञात इत्यर्थः । तज्ज्ञ वाक्यबाधनं न द्वितीय इत्याह ॥ व्यन्येति अवि-
षयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति यावत् । दर्पणस्तु सावयव क्रिया-
श्रयेष्टकषुर्षादिद्रव्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः ॥ व्यन्य-
क्रियया व्यन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते ॥ नन्वेति ॥ आ-
त्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन मृहीतस्त नरोऽहमिति आत्म्या

परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहान्नयचिकित्सा-
निमित्तेन धातुसाम्येन तत्संज्ञतस्य तदभिमानिन आरोव्य-
फलं “अहमरोगः” इति यत्र बुद्धिबन्धयते, एवं स्नानाद्यमन-
यज्ञोपवीतादिधारणाकया क्रियया “अहं शुद्धः संस्कृतः”
इति यत्र बुद्धिबन्धयते स संस्क्रियते, स च देहेन संज्ञत एव ।
तैनेव ह्यहं कर्त्ताहं प्रत्ययविषयेषु प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया
निर्वर्त्तन्ते तत्फलं च स एवाश्नाति । “तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादन्त्यनन्नमन्व्योऽभिचाकशीति” इति मन्त्रवर्षादौ “आत्मे-
न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति च । तथा “एको
देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः
सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवली निर्गुणश्च” इति । “स

देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रियान्वयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमाच्च व्यभिचार
इत्याह ॥ नेति ॥ कश्चिदिति ॥ अनिश्चितमह्यस्वरूप इत्यर्थः । अन्ता-
त्मानि विषये आरोव्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंज्ञतस्य आरोव्यफलमित्त्व-
मवः । ननु देहाभिन्नस्य कथं संस्कारः ? तस्मात्तद्विकफलभोक्तृत्वयोगा-
दिद्वयत आह ॥ तेनेति ॥ देहसंज्ञतेनैवान्तःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्त्ताहं-
मिति भासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनसादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्य-
यिना क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः, मनोविषयत्वात्तद्विकभोक्तुः संस्कारो
युक्त इति भावः । विषयस्य भोक्तृत्वं न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मान-
माह ॥ तयोरिति ॥ प्रमादसाक्षिणोर्मध्ये सत्यसमर्गमात्रेण कल्पितकर्तृ-
त्वादिभानु प्रमाता पिप्पलं कर्म्मफलं भुङ्क्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः
साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः, देहादियुक्तं प्रमात्मात्मान-
मित्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य विज्ञातोर्मिखासंस्कार्यत्वसङ्गा निरुपाधि-
कत्वासंस्कार्यत्वे मानमाह ॥ एक इति ॥ सर्वभूतेष्विदं एको देवः
अप्रकाशः, तथापि मायावृत्तत्वाच्च प्रकाशत इत्याह ॥ गूढ इति । ननु
जीवेनासम्बन्धाद्विज्ञत्वाद्वा देवस्याभावं न तु मायानूयनादिति नेत्याह ॥

पर्यगात् शुक्रमकायमवयवमस्त्राविरं शुद्धमपापविह्वम्” इति
 चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धताञ्च ब्रह्मणो दर्शयतः ।
 ब्रह्मभावस्य मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्य-
 न्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् ।
 तस्माज्ज्ञानमेकं सुक्ता क्रियाया गन्धमातस्याप्यनुप्रवेश इह
 नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया, न, वैलक्षण्यात् ।
 क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोच्यते पुरुष-
 चित्तव्यापाराधीना च । यथा “यस्यै देवतायै च विमर्तं हीतं

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति ॥ देवस्य विभत्वात् सर्वप्राणिप्रत्यक्षाज्ञा-
 वरणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्षत्वे कर्त्तृत्वं स्यादिति चेत् । न । कर्म-
 ध्वजः क्रियासाधोत्यर्थः । तर्हि साध्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न । सर्व-
 भूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति, साध्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पित-
 मिति भावः । साक्षिण्यन्वार्थमाह ॥ चेता केवल इति ॥ बोद्धव्ये मति,
 अकर्त्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धम् । अकारो दोषाभावसमुद्भवार्थः, निर्गुण-
 त्वान्निर्दोषाश्च । गुणो दोषनाशो वा संस्कारो नेत्यर्थः । स साधुप-
 क्रमात् । शुकादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः, स व्याख्या पटि सव्यवसायात्
 व्याप्तिः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो लिङ्गनून्यः, अत्रणोऽंजितः, अस्त्रा-
 विरः शिराविपुलः, अनन्तर इति वा । आभ्यां पटाभ्यां व्यूनदेहानून्यत्व-
 युक्तम् । शुद्धो रोगादिमलनून्यः, अपापविह्वः पुरयपापव्याप्तमसंस्पृष्ट
 इत्यर्थः । अत इति । उत्पत्तिर्वाप्रिविकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं
 नास्ति यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे
 शास्त्रारम्भो दया, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥ तस्यादिति ॥ द्वाराभावा-
 दित्यर्थः । व्याघातं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो
 न्नास्तीति व्याकृतमिति भावः । ज्ञानसुभयि ज्ञानं न विधिबोध्यं
 क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह ॥ नेति ॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति ॥
 क्रिया इति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षं वा चोच्यते तत्र सा हि क्रियेति
 योजना विषयवस्तुनपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र इटान्नाह ॥

स्यात् तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्" इति "सन्ध्यां मनसा ध्यायेत्" इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानन्तु प्रमाणजन्यं प्रमाणञ्च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न चोदनातन्त्रं नापि पुरुषतन्त्रं, तस्मात् मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महत्तैलक्ष्ण्यम् । यथा च "पुरुषो वाव गौतमाग्निर्योषा वाव गौतमाग्निः," इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति, केवलचोदनाजन्यत्वात्, क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रमिहेऽग्नावग्निबुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा, नापि पुरुषतन्त्रा, किं तर्हि, प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तन्त्रं क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैव सति यथाभूत-

यथेति ॥ गृहोत्तमध्वर्युषेति शेषः । "वषट् करिष्यन् गृहोत्तमध्वर्युः" इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया वस्तुनपेक्षा पुनन्त्रा च चोदने तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवद् क्रियेत्यत्र आह ॥ ध्यानमित्यादिना ॥ तथापि क्रियैवेति शेषः । इत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रियासक्त्या ततो वैकल्यस्य ज्ञानस्य स्फुरति ॥ ज्ञानमिति ॥ अतः प्रमात्यान् चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः । पुरुषः कतिहारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रं, तस्माद्ब्रह्मव्यभिचारादपुनन्त्रत्वाच्च ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः । भेदमेव इष्टान्तराणाह ॥ यथा चेति ॥ अर्भेदसत्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावाद्बोधेयक्रियात्वमिति नेत्याह ॥ एवं सर्वेऽपि ॥ शब्दानुमानादर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तथापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः । तत्रैव सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सती-

मन्त्राणां विषयमपि ज्ञानं न बोद्धमातव्यम् । अतस्तद्विषय
लिङ्गादयः श्रवणाया अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुच्छीभवत्
पलादिषु प्रयुक्तचरितैस्त्वादिभूत्, अहेवाशुषादेवयस्य विष-
यत्वात् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा चरे दृष्टव्यः श्रोतव्य-
इत्यादीनि विधिष्ठापयानि वचनानि ? स्वाभाविकप्रवृत्ति-
पर्यविसृष्टीकरणादर्थानि इति ब्रूमः । यो हि वद्विर्भूतः प्र-
वृत्तते पुरुष “इष्टं मे भयादनिष्टं मे मा भूत्” इति, न
तत्तात्पर्यन्तिकपुरुषार्थं लभते । तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वा-
भाविककार्यकरणमङ्गुलप्रवृत्तिगोचरादिमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-

त्यर्थः । यथाभूतत्वमवाधितत्वम् । ननु “आत्मानं पश्येत्” “ब्रह्म स विद्मि”
आत्मा दृष्टव्यः” इति विज्ञाने विद्योदितव्यमस्य विधायकः नूनम्,
अतो ज्ञानविधेयमित्यत आह ॥ तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये
विषयः पुरुषं प्रवर्त्तयितुम् अशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नि-
योज्यमन्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । “मयाव नियोगः” इति
बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि केयं ब्रह्म विधी-
यतां नेत्याह ॥ अहेयेति ॥ वस्तुस्वरूपो विषयकत्वात् ब्रह्मणो निर-
तिशयस्यासाध्यत्वाद् विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वात् ज्ञा-
नञ्च न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां मतिं
पृच्छति ॥ किमर्थानीति ॥ विधिष्ठातानि प्रसिद्धागादिविधित्वस्या-
नीत्यर्थः । विधिप्रत्ययेरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति कथ्यते स्तुत्या
आत्मनिकेदहेतुत्वात्त्या याः रिपयेन प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रति-
वर्त्यिका तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह ॥ स्वाभाविकेति ॥ विद्व-
द्येति ॥ यो ह्योल्यादिना ॥ तत्र विषयेषु अङ्गातस्य या प्रवृत्तिः तद्गो-
चराच्छब्दादेरित्यर्थः । श्रोतव्यस्तद्विषयप्रवाहः । प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसा-
धनश्रवणादाविति शेषः । श्रवणस्वरूपमाह ॥ तस्येति ॥ अन्वेषण
ज्ञानम् । यदिदं जलसत्त्वम् आत्मवेत्तनात्मवाधेनात्मा बोध्यते ।

नि स्वीतकथा प्रवर्त्तयन्ति “आत्मा वा चरे दृश्यः” इत्या-
दीनि । तस्यान्तान्तेष्वप्याय प्रवृत्तस्याहेयप्रनुपादेयं आत्मतत्त्व-
मुपदिश्यते “इदं सर्वं यदयमात्मा” ‘यच्च त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत् तत्केन कल्प्येत् केन कं विजानीयात्’ “विज्ञातारमरे केन
विजानीयादयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादिभिः । यदप्यकर्त्तव्य-
प्रधानमात्मज्ञानं ज्ञानायोपादानाय वा न भवतीति तदैवेत्य-
भ्युपगम्यते । अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां
सर्वकर्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं वेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंजरेत्” ॥ इति ॥
‘एतद्ब्रह्मा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यत्वं भारत’ इति च श्रुतिः ।
तस्यान्व प्रतिपत्तिविधिषिष्यतया ब्रह्मणः समर्पणम् । यदपि
केचिदाहुः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तु-
वादी वेदभागो नास्ति” इति । तन्व । औपनिषदस्य पुरुषस्या-

अद्वितीयः वक्ष्यात्मबोधे क विधिः तपस्वी दैतवनोपजीवनः क
स्यास्त्यतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्त्तव्याभावे मानसाह ॥ तथा
चेति ॥ “अयं कस्य प्रमानन्दः परमात्माहमस्मि” इति । यदि
कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा
भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानमनुसंजरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यद्वैताभावात्,
कृतकत्वं आत्मविदित्वमिषावः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थश्चन्दः । एतद् युक्त-
तमं तत्त्वं कृत्तिकारमतनिरासपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तसु-
पन्यस्यति ॥ यदपि केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकहितत्वाच्च वेदान्तार्थः ।

नान्यथेष्टत्वात् । योऽभावपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारो
 नान्योत्पाद्यादिवतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्योऽनन्यर्थपं-
 नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा यदिदं शब्दं “स एष नेति
 नेत्याह” इत्याहशब्दात् । आग्रहश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
 नन्वाह्माहं प्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुप-
 पन्नम् । न, तस्माच्चित्त्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहं प्रत्ययविषयकत्वे
 व्यतिरेकेण तस्माच्ची सर्वभूतस्यः सम एकः कूटस्थमित्यः पुरुषो
 विधिकाण्डे तर्कसनये वा केनचिदधिगतः सर्वस्याह्मा, अतः स

तदन्त्यं ब्रह्म नास्ति वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । माना-
 भावोऽसिद्ध इत्याह ॥ नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेक-
 ज्ञेयस्याकार्यशेषत्वात् तस्माद्वेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृ-
 त्तिविक्रमाभ्यां श्रोतुमहेतुकार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य
 वक्तृस्यपदानां कार्यान्विते शक्तिप्रकाशे सिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्व-
 मिति वाच्यं “पुत्रस्तेजावः” इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षविक्रमेण पुत्र-
 जन्मानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धे सकृत्प्रतिष्ठात् कार्यान्वि-
 त्वानर्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् ।
 किञ्च ब्रह्मणो नास्तित्वादेव तत्त्ववेदस्य कार्यपरत्वम् उत वेदानेषु
 तस्याभानात् अथ वा कार्यशेषत्वात् किं वा लोकासिद्धत्वादाहोस्त्वत्
 मानान्तरविरोधात् ? तत्राह मन्त्रवयं निराशये ॥ योऽसाविति ॥
 अनन्यशेषत्वार्थमसंसारि इत्यादि विशेषणं नास्तित्वाभावे हेतुं नेदान-
 मानमिद्वत्सत्ता हेत्वनिरमात्मत्वमाह ॥ स एष इति ॥ इतिरिदमर्थं
 “इदं न इदं न” इति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः ।
 चतुर्थं शङ्कते ॥ नन्वाह्माहमिति ॥ आत्मनोऽहङ्कारादिप्राप्तित्वेनाह-
 धीविषयत्वस्य निरस्तत्वान्न लोकासिद्धतेत्याह ॥ नेति ॥ यं तीर्थं करा-
 व्यपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किञ्च वाच्यमित्याह ॥ न ह्येति ॥
 समस्ततारतम्यवर्जितः, तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेष-
 यानि । मन्त्रमं निरस्यति ॥ अत इति ॥ केनचिदादिना प्रमाद्येन

न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिषेपत्वं वा नेतुं य एवं नि-
राकर्त्ता तस्यैवाकृतात् । आकृतात्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्यु-
पादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति ।
पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी विप्रियाहेत्वभावाच्च
कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् “पुरुषात्
न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” “तन्मत्पनिषदं
पुरुषं पृच्छामि” इति औपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्त्वं
प्राधान्येन प्रकाशमानत्वे उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेद-
भागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्पर्य-
वेदामनुक्रमणम् । दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः

वेत्तव्यः । अगम्यत्वाच्च ज्ञानान्तरविरोध इति भावः । साक्षी कर्माङ्ग-
चेतनत्वात् कर्तृवदिति तत्राह ॥ विधेति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगा-
जज्ञातस्य व्याघातकत्वाच्च कर्मणोऽवत्यमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषिष्वाट-
हेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मणोऽवत्यमित्यर्थः ॥ आकृतात्वादिति ॥ अजित्य-
त्वेनात्मनो हेतुत्वमाशङ्क्याह ॥ सर्वं हीति ॥ परिष्कामित्वेन हेयतां निरा-
चष्टे ॥ विप्रियाहेति ॥ उपादेयत्वं निराचष्टे । अत एवेति ॥ निर्विकारित्वा-
दित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य न त्वात्मनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः ।
परमात्यर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह ॥ तस्मात् पुरुषाच्च परं किञ्चि-
दिति ॥ काष्ठा सर्वस्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वाद्वाध्यात्वादपूर्वत्वा-
हेदान्तेषु कूटभानाच्च वेदान्तकवेद्यात्मसूत्रम् । तत्र श्रुतिमाह ॥ तन्मतेति ॥
तत्सकारणसूत्रस्याधिष्ठानं पुरुषं पृथं ज्ञेयकत्वात्प्राप्तं पृच्छामीत्यर्थः ।
अत इति । उक्तसिद्धेः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः ।
पूर्वोक्तमनुवदति ॥ अदमीति ॥ वेदस्य नैरवैको यद्विदुः तस्यार्थवत्तापर-
मिदं भाष्यम् ॥ दृष्टो हीति ॥ तत्र जलवदधोऽवबोधनमिति वक्तव्ये धर्म-
विचारमक्रमात् कर्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्व-

तद्वर्त्मजिज्ञासाविजयत्वाद्बिधिविधिविशेषशस्त्राभिप्रायं दृष्टव्यम् ।
अपि च “आन्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्” इ-
त्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्ति-
निवृत्तिविधितच्छेष व्यतिरेकेण भूतस्येदं रूपदिशति अभ्यर्थ-

निरासः । अत एवानुपपन्नस्यै “तद्वर्त्मजिज्ञासा” सूत्रकारो धर्मस्य
फलवदत्तातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । “तद्वावशिष्टं मन्त्रायः” इति दृष्ट-
वाक्येर्विरोध इत्याह । तद्वर्त्तेति । निषेधशस्त्रस्यापि निवृत्तिप्रकार्यपर-
त्वनस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमि-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु लिङ्गार्थं कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं, लिङ्गार्थं च लोके प्रव-
र्त्तकज्ञानसोचरत्वे न किमपि वागादिक्रियागतमिदसाधनत्वमेव न क्रिया-
तोऽतिरिक्तं कार्यं तस्य कूर्मलोमवटप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमत-
कार्यविलक्षणे सिद्धे प्रामाण्यं किञ्चित् ज्ञानकाण्डस्येति मन्यव्यम् । किञ्च ।
वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्दध्यादिशब्दवदित्याह ॥ अपि
चेति ॥ किञ्चक्रियार्थक्यशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः फलाभावो वा ?
न्यायः न्याह ॥ आन्नायस्येति ॥ इति न्यायेन एतदभिधेयराहित्यं निरूप्यते-
नोक्तवतां “सोमेन यजेत” “दध्ना जुहोति” इत्यादिवाक्येषु दधिषीमादि-
शब्दानामनर्थक्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्या-
हत्याह ॥ प्रवृत्तीति ॥ कार्यान्तिरेकेण अभ्यर्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादि-
शब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्त्वादिशब्दः कूटस्थं न वक्तुमशक्यं को चेत्तः
किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वादेति प्रश्नः ? ननु दध्यादेः
कार्यान्वितत्वेन कार्यत्वादुपदेशः, न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यभाषणं
निरस्यति ॥ न हीति ॥ दध्यादेः कार्यत्वे कार्याभिदे देवत्वज्ञानिः ।
अतो भूतस्य कार्याद्विज्ञस्य शब्दार्थत्वं लक्ष्यमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ।
अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रियार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वार्थशेषत्वा-
दुपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाव वा ? नाद्य
इत्याह । नैव दोष इति ॥ दध्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तु-
मात्रशेषोपदिष्टं न कार्यान्वयो शब्दार्थः । अन्विगार्थत्वात् शब्दानां

त्वेन कूटस्थनित्यत्वं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वसूपदिष्टमेव । क्रियार्थन्तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्त्वमुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते, अनवगतात्मवसूपदेशश्च तथैव भवितुं मर्हति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियामाधनवसूपदेशेन । अपि च “बाह्याणी न हन्तव्यः” इति चैवमाद्यानिवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाध-

शक्तिमद्व्यादित्यर्थः । द्वितीयमङ्गीकरोति ॥ क्रियार्थत्वमिति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रियाशेषत्वं फलसद्विज्ञाङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तु यद्व्यादेः । ननु भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं यद्व्यादेति तत्राह ॥ न चेति ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमूल्येण यद्व्यादेत्वमङ्गी नालीत्यर्थः । स्वानर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते ॥ यदोति ॥ यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्कलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं तथापि कूटस्थब्रह्मवादिनः क्रियाद्वाराभावात् तेन वृष्टान्मेन किं फलं स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्जुज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह ॥ उच्यते इति ॥ तथैव दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदानां साफल्यभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवद्यम् । इदानीं वेदानानां निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह ॥ अपि चेति । नञः प्रकृत्यर्थेन स्वप्नत्वात् ज्ञानाभावे नञर्थः इष्टसाधनत्वं दध्यादिप्रत्ययार्थः, इष्टसाधन नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको ज्ञानाभाव इति निषेधवाक्यार्थः, ज्ञानाभावे दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाज्ञानस्य दुःखासाधनत्वधिया पुरुषो निवर्तते, नालं नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया वत्साधन-

नम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकचेत् “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तज्ज्ञानिदम् । न च
स्वभावप्राप्तहन्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्प-
यितुं हननक्रियानिवृत्त्योदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैव स्वभावो

दध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावरूपं नञ्वाच्या निवृत्तिः
क्रिया । अभावत्वाद्यापि क्रियासाधनम् । अभावस्य भावार्थहेतुत्वाद्भा-
वार्थाहन्ताहेत्यर्थः । अतो निषेधशब्दस्य सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भावः ।
विपक्षे दण्डमाह ॥ अक्रियेति ॥ ननु स्वभावतो दानतः प्राप्तेन हन्यर्थे-
नानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधनी सकृत्क्रिया बोध्यते,
सा च नञर्थरूपा तत्प्राप्तिरतिरिच्यते “अहननं कुर्यात्” इति । तथा
च कार्यार्थाभिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ औदासीन्य
पुरुषस्य स्वरूपं, तत्र हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्योदासीन्यं
हननभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च
शक्यमिति योजना, सुखार्थस्वाभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रिया-
लक्षणाया अन्याय्यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनियेधभेद-
विप्रक्षपत्तेरिति भावः । ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः
किं न स्यात् “अत्राहूयः अधर्माः” इति प्रयोगदर्शनादिति चेत् । न
अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह ॥ नञश्चेति ॥ गवादिशब्दानामन्तु श्वगत्या
नानर्थक्यं, स्वर्गेषु श्वगत्यादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभावेन लक्षणावता-
रात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यं युक्तं शक्यसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्य-
स्मिन् कृत्रियादौ धर्माविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणस्याभावस्य नञ् शक्यस्य
सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातयोगात् नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव न पर्यु-
दासलक्षक इति सन्तव्यम् । यद्वा नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः । प्रकृतेः
प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धासामप्रधानानां किन्तु प्रकृत्यर्थ-
निष्ठेन प्रत्ययार्थेनेदसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इदञ्च स्मापेक्षया वक्ष-
वदनिदानमुक्त्वा यत्तदेव न तात्कालिकसुखसातं विषयमनुकूलाच्च
भोगस्यापि इदत्वापत्तेः, तथा च “न हन्तव्यः” हननं वक्षवदनि-
दासाधनत्वे सति इदसाधनं न भवतोऽर्थः । अत्र “हन्तव्यः” इति

यत् स्वमन्विनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिस्तौदासीन्यकारणं,
सा च दम्भेन्यजाग्निवत् स्वयमेवोपशम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रि-
यानिबुद्धौदासीन्यमेव “बाह्याणो न हन्तव्यः” इत्यादिषु प्रति-
षेधार्थं मन्यामहे अन्वत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः, तस्मात् पुत्रपा-

हनने विषष्टेऽसाधनत्वं भ्रान्तिप्रामाण्यं नैवभावबोधने क्लवदनिष्ट-
साधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेऽसाधनत्वरूपविशेष-
रूपेण विषष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यायस्यानात् । विशेषणं क्लवद-
निष्टसाधनत्वमिति तदभावो क्लवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्यायसम्भ-
तद्विद्विरोदासीन्यपरिपालिकेत्याह ॥ अभावेति ॥ बोध्यर्थः यस्मान्नरद्वोतो
प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः । बुद्धेः कृषिकत्वा-
त्तदभावे सत्त्वौदासीन्यात् प्रत्यतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यात् इति
तत्ताह ॥ सा चेति ॥ यथाम्भिरिच्छन् दग्ध्वा शास्वति एवं सा नञ-
र्थोभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्यत्र दग्ध्वैव शास्व-
तोत्सृष्टार्थः, रागनाशे कृते प्रच्युतिरिति भावः । यद्वा रागतः प्राप्ता
सा क्रिया रागनशे स्वयमेव शास्वतोत्सृष्टः । परपक्षे त हननविरोधि-
क्रिया कार्यत्वज्ञेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युतिर्द्वारा ।
तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ भावार्थाभावेन
तद्विषयकल्यभावान् कार्याभावसम्बन्धार्थः । यद्वैत्यक्तपक्षे निवृत्त्युप-
लक्षितमौदासीन्यं यस्माद्द्विष्टाभावापक्षमेवेति व्याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौ-
दासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपादानार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् ।
तस्य वटोर्मेतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिब्रतशब्देन कार्यसंप्रकृत्य “नेजेतोद्यन्त-
मादित्यम्” इति प्रजापतिव्रतमुक्तम् ; अत उपक्रमवलात्तत्र नञ ईदृश-
विरोधिरुत्पत्तिक्रियाकृष्णालोचना एवमभौरभूरा अथर्मा इत्यादौ नाम
धात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्वविश्वकलकत्वम् ।
ए तेभ्यः प्रजापतेव्रतादिभ्योऽन्यैरभावशेषेन नञर्थं मन्यामहे इत्यर्थः ।
दुःसाभावफलके नञर्थे विद्ये निषेधशब्दमानत्वबोधात्मानां प्रवृत्तिं भा-
नत्वमिति भावः, तर्ह्यक्रियाधीनाभावात्कथमिति सूत्रं किं विषयमिति

यानुपयोन्मुपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानार्थस्याभिधानं दृष्ट-
व्यम् । यदप्युक्तं कर्त्तव्यविविधनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमान-
मनर्थकं स्यात् सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत् परिहृतं,
रज्जुरित्यं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्ट-
त्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् न
रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नावगत-
ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं ब्रह्मात्मभा-
वविरोधात् । न हि, गरीगाद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादि-
मत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभि-
माननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भव-
तीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि, धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजि-
तस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं
भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं
सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलविमुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमान-
रहितस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या
“अशरीरं वाच सनां न प्रियाप्रिये स्मृतम्” इति । शरीरे

तत्वाद् ॥ तस्यादिति ॥ वेदान्तानां स्वार्थे फलवत्त्वाद्यर्थक्याविषयं तदि-
त्यर्थः । यदपीत्यादिसदार्थं अत्राप्यज्ञानमात्रात् संसारानिहतावपि
साक्षात्काराज्जीवत एव शक्तिदुरपञ्चने सति इदानीमाह ॥ अत्रोच्यते
इत्यादिना ॥ ब्रह्माहमिति साक्षात्कारे विरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो
जीवन्मुक्तौ भगिमाह ॥ तदुक्तं श्रुतेति ॥ जीवतोऽशरीरत्वं विदुः-

पतिते अशरीरत्वं स्यात् न जीवत इति चेत्, न, सशरीरत्वस्य
मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं
मिथ्याज्ञानं मुक्ता अभ्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् ।
नित्यकशरीरत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्मा-
धर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् न, शरीरसम्बन्धस्यासिद्ध-
त्वादधर्माधर्मयोरान्नकृतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्म-
योक्तृकृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैवैषा अनादि-
त्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः । स-
न्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न । धन-

मिति शङ्कते ॥ शरीर इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वाद्-
तत्त्वधिया तत्राद्यरूपमशरीरत्वं जीवतो युक्तमिच्छाह ॥ नेत्यादिना ॥
असङ्गात्तरूपमशरीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्जत इत्याह ॥ नित्य-
मिति ॥ देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते ॥ तत्कृतेति ॥ तत्रा-
शयं कार्यापेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः,
तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्योत्पत्त्योन्मात्रादेकस्यासिद्धा द्वितीयस्यासिद्धिः
स्यादिति परिकुरति ॥ नेत्यादिना ॥ नन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मण्य
एतद्देहसम्बन्धेऽतुल्ये स्वादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण्य एतद्देहसम्बन्धो-
त्पत्तिः, पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदेहकर्मण्य एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य
पूर्वदेहकृतकर्मण्य इति बीजादुरवदनादित्यवयवः दोष इत्यत आह ॥
अन्वेति ॥ अप्रासादिकोत्पत्तिः । न हि बीजादुरः ततो बीजा-
नरश्च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तदुदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः
प्रत्यक्षः, नाप्यस्ति कश्चिदागमः प्रत्युतासङ्गो ह्येत्यादिः श्रुतिः सर्व-
कर्तृत्वं वारयतीति भावः । तत्र युक्तिमाह ॥ क्रियेति ॥ ब्रूदस्यस्य
जन्मयोगाच्च कर्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधिना
कर्तृत्वमिति शङ्कां दृष्टान्नवैयर्थ्येन निरस्यति ॥ नेति ॥ राजादीनां स्व-
धीतभक्षकाद्यैः कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः । देहकर्मणोरविद्याभूमी

दानाद्युपाजितमत्यसम्बन्धित्वान्नोक्तं कर्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्म-
 धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किं
 च्छब्दं कल्पयितुम् । मिथ्याभिप्रेतस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः
 एतेन यजमानत्वप्राप्त्यगो व्याख्यातम् । अत्राहुः, देहादिसं-
 तिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिप्रेतानो गौणो न मिथ्येति
 न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणवस्तुत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्ध-
 वस्तुभेदो यथा केशरादिमानाकृतिविशेषो न्ययव्यतिरेकाभ्य-
 सिद्धशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्तत्तत्त्वान्यः पुरुषः प्रायिकै-
 क्रौर्ध्यगौर्ध्यादिभिः सिद्धगुणैः सम्पन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिद्ध-
 शब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्वा-
 न्यशब्दप्रत्ययौ आन्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणौ । यथा
 मन्दान्वकारे “स्यागुरयं” इत्यष्ट्यमाणाविशेषे पुरुषशब्दप्र-
 त्ययौ स्यागुविपयौ । यथा वा, शुक्तिकायामकच्चात् “रजत-

बीजाद्वरवदावर्तमानयोरात्मना सम्बन्धो आन्तिकत एवेति ॥ नि-
 य्येति ॥ अतु “सजेत” इति विध्वनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति
 तत्राहुः ॥ एतेनेति ॥ आन्तिकतेन देहादिसम्बन्धेन यामादिकर्तृत्व-
 मात्मन्मोधाद्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः ॥ प्राभाकरा इत्यर्थः ॥ आन्त्व-
 भावाद्देहसम्बन्धादिकं कृत्यमिति भावः भेदज्ञानाभावात् गौण इत्याहुः ॥
 नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुभेदो येन तस्य गौणमुख्यज्ञानावयवत्वम-
 सिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुरुषो गौणो भवतः इत्यन्वयः । गौर्ध्यादि-
 गुणविभयावित्यर्थः ॥ तस्य त्विति ॥ भेदज्ञानानुन्वयस्य वृत्त इत्यर्थः शब्द-
 प्रत्ययाविति ॥ शब्दः शब्दबोधश्चेत्यर्थः संशयमूक्तौ तादृदाहरति । यथा
 मन्देति ॥ यदा संशयमूक्तो न गौणत्वं गटा आन्तिमूक्तोः किं वाच्य-
 मित्याहुः ॥ यथा वेति ॥ अकच्चादिति ॥ अतर्कितादृष्टदिना संज्ञा-
 रोद्बोधे सतीत्यर्थः । निरूपणारेण पुरुषज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यति-

मिदं” इति निश्चितशब्दप्रत्ययौ तद्देहादिसङ्घातः इमिति निरूपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् । आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपानानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहं प्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः, तस्मान्निश्चयाप्रत्ययनिमित्तत्वात् सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथा च ब्रह्मविधिषया श्रुतिस्तद्यथा “अहिर्निर्ल्पनी वस्त्रीके स्तनप्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽस्तः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव” इति । “सचक्षुरचक्षुरिव सकर्षोऽकर्ष इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव” इति च । श्रुतिरपि च “स्थितप्रज्ञस्य का भाया” इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्ष्याभ्याचक्षाणां विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासावगत

रिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति, देहात्मवादितान्ते नेत्यभिमान इति भावः । जीवमुक्तौ प्रमाणमाह ॥ तथा चेति ॥ तत्र जीवमुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिर्निर्ल्पनी सर्पत्वकं दृष्टप्रकाशौ प्रत्यस्ता निश्चिन्ना स्तनसर्पेण त्वक्तामिमाना वसते, एवमेवेदं विदुषा त्वक्तामिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वया निर्मुक्तसर्पवदेवायं देहस्थोऽशरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्ववीवाभिमानाभावादशरीरत्वादमुतः प्राण्यतीति प्राणो जीवश्चपि ब्रह्मैव किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयं व्योमिरानन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतस्तु सचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुभूत्या सचक्षुरिवेत्यादि बोध्यम् ॥ इत्यनवद्यमिति ॥ ब्रह्मात्मज्ञानानुभूतिभावात् सिद्धं वेदान्तानां प्रमाणं

ब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् । यत्तु, पुनरुक्तं अवस्थात् पराचीन-
योर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूप-
पर्यवसायित्वमिति, न, अवगत्यर्थत्वात् मनःमिदिध्यासनयोः ।
यदि तत्त्वगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत् तदा विधिशेष-
त्वम् । न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरेव अवगवदवग-
त्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं
ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्त-

हितशासनाच्छास्त्रत्वञ्च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानसुदृश्य
अवयवमनननिदिध्यासनयोरवयवान्तराक्यभेदेन विध्यङ्गीकारात् ब्रह्मणो
विधिशेषत्वसुदृश्य ज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह ॥ नेति ॥ अवग-
ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचर-
त्वात्तदङ्गत्वं नियमादप्यस्य ज्ञान उपयोगः सञ्जापिकान्यायादिति मन्त्र-
व्यम् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तत्वात् ॥ यदि होति ॥ यदि
ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तरवगतं ब्रह्मविधेय सत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानेना-
ज्ञाननिवृत्तिरूपफललाभे स्तुतीत्यर्थः ज्ञाने कर्म कारकत्वेन विनियुज्येत
तदा विधिशेषत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, प्राधान्यगत्या
फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः ॥ तस्माद्विध्यसम्भवात् । अतः शेषत्वासम्भ-
वात् ॥ सूत्रं योजयति ॥ स्वतन्त्रमिति ॥ एवञ्च स्तुतिरिति । चावधा-
रणे उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य पृथग्शास्त्र-
कृत्यैका, धर्मविलक्षणप्रमेयकभावात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेया-
भेदान्न युक्त्यर्थः । ननु ज्ञानसंधर्माविवारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह ॥
आरम्भमात्रेति ॥ अथ बाह्यसाधनधर्माविवारानन्तरम् अतो बाह्य-
धर्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिशिष्टो मानसधर्मो
जिज्ञासु इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ अथेति ॥ दृष्टीदाध्याये
शुद्धादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिण्यशेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः
क्रतुशेषः को वा पुनःप्रयोग इति जिज्ञासुत इत्यर्थः । एवमारभ्येत जेत्या-
रम्भं तस्मादवान्तरधर्मार्थमारम्भ इत्युक्तमिति भावः । स्वभते सूत्रानु-

वाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् एवञ्च सत्ययातो ब्रह्मजिज्ञासेति
शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि श्रूययातो
धर्मजिज्ञासेत्येवार्थत्वात् एवञ्च शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमानं
चैवं आरभ्येत श्रूययातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्यश्रूययातः कृत्य-
पुरुषार्थयोजिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञानेति, त-
दर्थो युक्तः शास्त्रारम्भोऽश्रूययातो ब्रह्मजिज्ञासेति । तस्मादहं ब्रह्मा-
भूतयेतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेताराणि प्रमा-
णानि । न ह्यश्रूययानुपादेयाहैतात्म्यावगतौ निर्दिष्टयाण्यप्रमातृ-
काणि प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाहुः ।

“गौणमित्यात्मनोऽमत्वे युक्तदेहादिबाधनात् ।

सत् ब्रह्मात्मकमित्येवं बोधि कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।

अन्विष्टः स्यात् प्रमातृत्वं पाश्चात्पादिवर्जितः ॥

देहात्मप्रत्ययो तद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनि श्रूययात्” इति ॥

चतुःसूत्री सनाप्ता ॥

गुण्यमस्तीत्याहुः ॥ अहोति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचरितमिति
तज्जिज्ञास्यत्वरूपं युक्तमित्यर्थः । वेदार्थस्येदद्वैतं तर्हि द्वैतसाधनेष्वविद्या-
दीनां का गतिरित्याहुः ॥ ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रमाण्यं न पश्चादित्याहुः ॥
तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबाधकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः
तद्विधात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथासुदाहरति ॥
अपि चेति ॥ सद्व्यापितं ब्रह्म पूर्वमात्मा विषयानादत्त इति सर्वसाध्य-

एवं तावद्देवान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मवर्गप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि
तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि काव्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि
पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञ सर्वशक्ति अणुवृत्तिसिद्ध्यति-
नामकारणमित्युक्तम् । साक्षादयम् परिनिष्ठितं वस्तु, प्रमा

हमित्येवमोपेक्षाने सति पुनर्देहदेः कलाभाषणात् साक्षात्कृतमित्ययम्
पुनर्दारुदिभिरहमिति स्वीयदुःखसुखमाहुगुणबौगादौ साक्षात्कृतमित्ययम्
“नरोऽहं कर्ता मृदः” इति मिथ्यात्वाभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोर-
सत्ये कार्यं विधिनिषेधादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेतुभावात् न कथञ्चि-
ज्ज्ञेदित्यर्थः । नन्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्म-
त्वायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वाज्ञानविनिश्चितान् कारणतादात्म्यमप्यास-
बाध इत्याह ॥ अन्येऽप्युच्यते ॥ “य आत्मापश्यत्तदा विरजा वि-
स्तृत्यविशोकः सोऽन्नेऽप्युच्यते” इति श्रुते सातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागे-
वाज्ञावाञ्छिहानोरात्मनः प्रमातृत्वं, प्रमातृत्वं सातः सन् पाप्मरागद्वेषभरण-
विवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदार्थितानां
प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह ॥ देहेति ॥ यथा देहात्मप्रत्ययः
कल्पितो भवेऽपि व्यवहाराकृतया मानस्येनेष्यते वेदिकैः, ऐन्द्रिक-
मध्यक्ष्यादिकमात्मबोधोपधि व्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिक-
प्रामाण्यमिच्छनां, वेदान्तानन्तु कालव्याप्यबोधितत्वात् तत्त्ववेदक-
प्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः ॥ आत्मनिश्चयात् ॥ आत्मनिश्चयादित्या-
शङ्क्यादायाम् । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्य-
मिति भावः ।

“रामनाम्नि परे धाम्नि जन्तुस्मान्नाय समन्वयः ।

कार्यतत्त्वार्थबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये” ॥

वृत्तमनूद्यन्ति पञ्चगुणमवान्तरमाप्तिमाह ॥ साक्षादयमस्त्विति ॥ भवतु
• सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्नायोभ्ये ब्रह्मणि शक्तिपहा-
योगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगात् न समन्वयः, किन्तु
सर्गाद्यं कार्यं लक्ष्मप्रकृतिकं कार्यत्वात् भवतु इत्यनुमानगम्ये त्रिगुणे

यान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तरस्थानु-
मिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव तु
वेदान्तवाक्येषु क्वटिविषयेषु अनुमानेनैव काव्येण कारणं लिख-
यिष्यितम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या
मन्यन्ते । काणांदाख्येति च एव वाक्येभ्य ईश्वर निमित्तकारण-
मनुजिमते, अणूच्च समवायिकारणम् । एवं अन्येऽपि तार्किका
वाक्याभामयुक्त्याभासावदन्त्याः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ।
तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनापार्थक्यं वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगति-
परत्वप्रदर्शनाय वाक्याभामयुक्त्याभामप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य
निराक्रियन्ते । तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः

प्रधाने समन्वय इत्यादिपल्लित्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवेत्यादिः
यत्किमप्यर्थः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तियहसम्भवात्
तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । किञ्च “तेजसा सोम्य शुक्लेन
मनुमूलमन्विष्य” इत्याद्याः श्रुतयः । शुक्लेन सिद्धेन कारणस्थितो-
ऽन्वेषणं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याहुः । सर्वे-
ज्जिति । नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्जाग्रद्विषययोगात् कथमनुमानं
तत्राह ॥ प्रधानेति । यत्कारणं तत्कण्डप्रकृतिकं यथा घटः, यत्कण्डं तत्रै-
तनसंयुक्तं यथा रघादिरिति सामान्यतो ह्यनुमानावगत्याः प्रधानपुरुष-
संयोगा इत्यर्थः । अहिर्वीरब्रह्मणः कारणत्वविरोधमनान्तरमाह ॥
काणांदाख्येति ॥ क्वटिवाक्येभ्य एव ईश्वरीनुमानरूपेभ्यो यत्कारणं
तत् यत्किमप्यर्थक्यमिति । ईश्वर कर्त्तारं परमाणूच्च यत्कारणद्वयं तत्
सम्बन्धपरिमाणरूपकारणमित्याहुर्मिमम इत्यर्थः । अन्येऽपि बौद्धादयः
“यस्यैवा इदमयं आसीत्” इत्यादिवाक्याभासः । यद्वस्तु तत्तन्वावसानं
यथा दीप इति सुखावभासः । यत् बाह्विप्रतिपत्तिस्तद्वा तन्निरासाद्यो-
त्तरकृतमवन्दर्भमस्तीत्यसि । ब्रह्मेति । बाह्विप्रतिपत्तिरिति । व्याक-
रणमीमांसाभ्यामनिधित्वात् वदवाक्यप्रमाणस्यैव जगत्कारणं तद्वेतन-

कारणमिति मन्यमाना आहुः “यानि वेदान्तवाक्यानि सर्व-
ज्ञस्य सर्वशक्तेर्वद्भ्याम्यो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति, इत्यवोच-
स्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं
तावत् प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्व-
मुपपद्यते । कथम् । यत्त्वं ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः “सत्त्वात्
सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन
कार्यकारणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः, सत्त्वस्य हि
निरतिशयोक्त्यै सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न च केवतस्याकार्यकर-
णस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्प-
यितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं
प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः
सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यञ्च त्वयापि सर्वज्ञं
ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्त-
व्यम् । न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि

अचेतनं वेति ईक्षणस्य सत्त्वजगोपत्वात्मां संशये पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र
साह्या इति ॥ अपिद्यद्वावेवकारार्थो स देवेत्यादिसदब्रह्मलिंगवाक्यानां
प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः स्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य
प्रधानैक्योपासितः सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव
सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह ॥ तेन च सत्त्वधर्मेणेति ॥ न केवलस्येति
जन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् निष्प्रपञ्चेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्व-
ज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साध्यावस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात्
कथं सर्वज्ञतेत्याह ॥ त्रिगुणत्वादिति ॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं तस्य
साध्यावस्था- तदभेदात् प्रधानमित्युच्यते ॥ तदवस्थायामपि ॥ प्रसवे
सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमकृतमित्यर्थः । ननु कदा किमिति शक्ति-
मत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥ अनित्य-

ज्ञानस्य निवृत्त्ये ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो कथ्येत ।
अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म ।
तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागु-
त्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मोच्यते त्वशा । न च ज्ञानसाधनानां
शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानीत्यन्तिः कस्यचिदुपपत्त्या । अपि
च प्रधानस्थानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः
नृदादिवत् नासंस्तस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः” इत्येवं प्राप्ते इदं
सूत्रमारभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न साक्षापरिक्लिप्तमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं
वेदान्तेष्वभ्ययितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दम् । ईक्षतेः
ईक्षित्वश्रवणात् कारणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते “सदेव
सौम्येदमग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं” इत्युपक्रमस्य “तदै-
क्षत वञ्च स्थां प्रजापेय” इति “तत्तेजोऽसृजत” इति तत्त्वे दं
शब्दवार्थं नामरूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्यं
तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येत्यप्यपूर्वकतेजः प्रभृतेः सूत्रत्वं
दर्शयति । तथा च अन्यत्र “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-

ज्ञानस्य प्रसवे नाशत् शक्तिरूपं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह । अपि
चेति ॥ ब्रह्मणः कारणत्वं नृदादिपादे समर्थ्यते प्रधानादेः कारणत्वं तर्क-
पादे युक्तिभिर्निरस्यति । अथुना न नृदा निरस्यति ॥ ईक्षतेर्नाशब्द-
मिति ॥ ईक्षित्वश्रवणात् वेदशब्दावाच्यशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वाच्च
कारणमिति सूत्रव्योजना । तत् सच्छब्दवाच्यं कारणमेवैतत् ईक्षते-
र्नाह । वक्षति ॥ वञ्चप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थवञ्चमेवोपादानतया कार्या-

नान्यत् किञ्च नमिषत् स ऐक्षत लोकानुसृजा इति” “स
 इमौल्लोकानुसृजत” इति ईशापूर्विकामेव दृष्टिमाचष्टे । क-
 विञ्च षोडशकलं पुरुषं प्रकृत्याह “स ईशासृजे स प्राणमसृ-
 जत” इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजते-
 रितिवत् न धातुनिर्देशः । तेन “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्व ज्ञान-
 मयं तपः तस्यादेतद्ब्रह्म नामस्वरूपमन्त्रश्च जायते” इत्येकमा-
 दीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहरणानि ।
 यस्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति,
 तन्मोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां गुणसाभ्यात् सत्त्वधर्मो
 ज्ञानं सम्भवति । ननुक्तं सर्वज्ञानशक्तिमन्त्वेन सर्वज्ञं भविष्य-
 तीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाभ्ये सति सत्त्व-
 व्यपान्त्र्यां ज्ञानशक्तिमात्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत काम
 भेदाज्जनिष्यामीत्याह ॥ मेति । एवं तत् सदोक्तित्वा आकाश वायुश्च
 रुद्रा तेजः रुद्रवदित्याह ॥ तदिति ॥ निषञ्जत् सत्त्व ज्ञानमिति
 यावत् । “वजीवामिन्द्रः परमात्मा” “प्राणमसृजत प्राण” इति च
 वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽक्षरज्ञादीन् तपो मन्त्राः कर्म लोकाः
 लोकेषु नाम च” इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौ धातुनिर्देशे
 इति वाक्यायनखरणादीक्षतेरिति पदेन तिवन्नेन धातुवच्यते । तेन धा-
 त्वर्थ ईक्षत् कथं व्याख्यायत इत्यागच्छा लक्षणेत्याह ॥ ईक्षतेरिति
 चेति ॥ इति कस्यैताविधेर्यजतेः पूर्वत्वमिति जैमिनिसूत्रे यथा
 यजतिपदेन लक्ष्यया धात्वर्थो यात उच्यते तददिकादीन् धर्मः कौश्यादि-
 विलक्तिषागस्याङ्गानामविधानात् पूर्वत्वम् दर्शोदिपक्षतिस्वाङ्गत्वमिति
 सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन साधनाह ॥ तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो
 विधेयतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्विनः फल-
 माह ॥ तस्यादिति ॥ एतत्कार्यं रुद्रास्त्वं ब्रह्म । निवसत्त्वज्ञान-
 तमज्जीकृतं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम् । सकृन्ति न केवलमसृजति-

रजस्तमोषमात्रमात्रमिदं ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमात्रित्वं किञ्चित्-
 क्षत्वमुच्यते । अस्मिन् नान्यथापि सत्त्वदक्षिणातिनातिनाभि-
 धीयते । न चापेक्षया प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तद्व्यादनुप-
 पन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिन्यास्तु चेतनत्वात् सर्वोत्कर्ष-
 निमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षि-
 निमित्तमसीदित्वं प्रधानस्य कल्पयेत् यथाग्निनिमित्तमयः पि-
 यङ्गादेर्दग्धत्वम् । तथा सति यन्मिदं ज्ञानीति प्रधानस्य
 तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनरुक्तं
 ब्रह्मस्योऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञा-
 नक्रिया प्रति स्वातन्त्र्या सत्त्ववादित्युच्यते । इदं तावद्भवान्
 प्रष्टव्यः क्वं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहीनिरिति, क्वं हि
 सर्वविषयावस्थासमन्वितं ज्ञानं नित्यमस्ति सो सर्वज्ञ इति विप्र-
 तिपिष्टं, अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचित् ज्ञानाति कदाचित्
 ज्ञानाति, इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषो-
 ऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत
 इति चेत्, न प्रतत्तौष्ट्यप्रकाशेऽपि सवितरि दृढति प्रकाशति,
 इति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाहप्रकाशसंयोगे
 सति दृढति प्रकाशतीति व्यपदेशः स्यात्, न तु ब्रह्मणः प्राय-

ज्ञानव्यपदेशः किञ्च साक्षिरोधविषया दक्षिणदक्षिणवर्धो वा ज्ञानम् ।
 तज्ज्ञानस्य प्रधानस्य नासौ स्यात् । अयि चेति । साक्षित्वमपि वेनोक्त-
 ज्ञानवत्त्वं साक्षित्वमेव । ननु सत्त्वदक्षिणातिपेक्षया योगिनां सर्वज्ञत्ववत्त-
 वित्वम् साक्षि । योगिन्यान्विति । वेदरसाद्व्यपदेशात् । अचेति ।
 सर्वज्ञत्वं याम सर्वज्ञोपरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञानस्य स्वभावाध्यात्वा-
 दिति कुदि क्त्वा उच्यते । इदं तावदिति । सर्वं ज्ञानातीति यत्-

त्यक्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽसीति विषयो दृष्टान्तः । नास्त्यपि क-
र्मणि सविता प्रकाशते इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनादेकमस्त्यपि
ज्ञानकर्मणि ब्रह्मण्यसादृश्येति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यं
कर्मोपेक्षायां तु ब्रह्मणि रश्मिहृतत्वसूतयः सुतरासुपपन्नाः, किं
पुनस्तत्कर्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयीभवति इति ।
तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते
इति ब्रूमः यत् प्रसादाद् योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं
ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्ध-
स्वैश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति ।
यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेति हृत-
मनुपपन्नमिति, न तच्चाद्यमवतरति सविहप्रकाशवद्ब्रह्मणो

साधुत्वं शङ्कते । ज्ञाननिष्पत्त्य इति ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तदर्थोपहित-
त्वेन ब्रह्मसदृशप्राप्तेर्दं कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मण्यसादृश्यव्यपदेशः
साधुरिति । दृष्टान्तमाह ॥ न प्रवर्ततेति । समन्तेत्यर्थः । अत्रापि
अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्षणत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियो-
गेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात् कर्माभावे तदर्थतेत्युक्तम् इति तत्राह ॥
कर्मापेक्षयान्विति ॥ कर्माविवक्षाया अपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रकाशत
इति कथञ्चित् प्रकाशक्रियावसत्येन कर्तृत्वोपचारवशिष्टात्मन्यपि चिदृ-
मेण कर्तृत्वोपचारात् वैषम्यमिच्छुक्तं पूर्वम् । अपुना यं कृष्णकारस्य
लोपाध्यतः करणवृत्तिरूपेण चरदोशरक्षापि लोपाध्यविद्यायाः विविध-
सृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्बुत्संस्कारायाः सर्वोद्बुत्सुखः कश्चित्
परिणामः तस्यां सृष्ट्यद्वयेन निश्चीनसर्वकार्यविवक्षकम् ईश्वरं तस्य
कार्यत्वात् कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति द्योतयति । सुतरामिति ॥
ननु भावोपाधिकविश्वविद्यालयेऽश्वरस्य कर्मनीचत्वं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं
तत्त्वभावादिति चेत् । न । कार्याद्ब्रह्मज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि

ज्ञानस्वरूपमित्येव ज्ञानसाधनापेक्षाप्रपन्नेः । अपि चावि-
द्यादिभ्यः संसारिणः शरीराद्यपेक्षाज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न
ज्ञानमतिबन्धकारणरहितस्यैवैव । मन्वी चेमावीश्वरस्य
शरीराद्यनपेक्षतामनावरयज्ञानतः दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत् समवाय्यधिकञ्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ॥ इति ॥

“अपाधिपादो जवनो ग्रहीता

पञ्चत्वचक्षुः स ऋणोत्पत्तयः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्तां

तमाङ्कुरयं पुरुषं महान्तम्” ॥ इति च ॥

इत्येतादृशैरनित्यज्ञानवशात् । न च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्णयात्
विभीक्ष्येनेति वाच्यम् । वाक्यादेरेव शब्दवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेने-
त्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतवाक्यादिकारणत्वेनाकाशशब्देनैव ज्ञानमनु-
त्पन्नं श्रुतमोक्षसाधनादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यवम् । अस्याकृते सू-
क्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्तृत्वं सूक्ष्मीकर्तृमिदं इत्यर्थः । अस्याकृतका-
र्योपरान्तत्वेनैव हेतुत्वस्य कारणकानपेक्षत्वेऽपि उचितहेतुत्वस्य कारणं
वाच्यमित्याशङ्क्याह ॥ अपि चाविद्यादिभ्यः इति ॥ यथैकस्य ज्ञानं तथा-
न्यस्यापीति नियमाभावाद्याविनोऽशरीरस्यापि जन्मोत्पत्त्यकारणत्वमिति
भावः । ननु नन् जन्मज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरक्तोक्त्यापङ्ग-
स्ततिमाधमाह । मन्वी वेति ॥ कार्यं शरीरम् । करणमिन्द्रियम् ।
अन्तेऽश्वरस्य शक्तिर्माया स्वकायमित्येव । परा, विविधकार्यकारिणादि-
विधा सा त्वेति ज्ञानावच्छिन्ना न प्रमाथयितुमाह । श्रूयत इति ॥ ज्ञान-

ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणानीश्वरादयः संसारी
 “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः । तत्र
 किमिदमुच्यते संसारिणः शरीरादयः प्राप्नोत्यन्तिर्नेश्वर-
 स्येति ? चतोच्यते । सत्त्वं नेश्वरादयः संसारी, तथापि देहा-
 दिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिसुहासुपाधि-
 सम्बन्ध इव धोम्रः तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो
 घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्-
 क्षता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा ; तथेहापि
 देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेकज्ञानेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबु-
 द्धिः । इत्यन्ते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अनात्मन्यात्मत्वा-

रूपेण बलेन या स्फटिकिया सा स्वाभाविकी अनादिनावात्मकत्वादि-
 त्वर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य यत्नं मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटत्वं तस्य
 क्रियाव्याप्तविष्यत्वेन प्रसङ्गो जगता साहचर्यापि स्वाभाविकीति वार्त्ताः ॥
 अपाथिरपि धर्माः । अपादोऽपि जगत्तः । ईश्वरस्य चैतन्यं लौ-
 किकहेत्वमेवा नास्तीति भावः । अयमनादि पुरुषम् अनात्मं अज्ञानं
 विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं ब्रह्मते ॥ नन्विति । ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्य-
 विद्यारानादीनि श्रुतावत ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः । औपाधिकसङ्घा-
 तेनैश्वरभेदस्य नवोक्तत्वात्प्राप्तिज्ञानं इत्याह ॥ अतोच्यत इति ॥ तत्कृत उ-
 पाधिसम्बन्धज्ञतः घटतत्त्वप्रत्ययवस्तुव्यवहारः, असङ्गीर्ष इति शेषः ।
 अव्यतिरेके कथमश्वरसत्ताह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धज्ञानेति
 देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेकोऽनाद्यविद्या तथा ज्ञत इत्यर्थः । वैविद्यायां
 हि प्रतिबिम्बो जीवः, विष्यचैतन्यमीश्वर इति भेदोऽविद्याधीनसत्ताहः ।
 अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमाणादिभेदस्य कार्य-
 यमेति विवेकः । अन्यवस्तुप्रमाणात्मनि कथमविवेकः तत्ताह ॥ इत्यन्ते
 चेति ॥ ब्रह्मसो देहादिभिन्नसम्प्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽङ्गमिति

भिनियोगो भिन्नानुद्दिमान्नेष पूर्वपूर्वेण, सति चैवं संसारित्वे
 देहाद्यभिन्नमीच्छित्तत्वमुपपन्नं संसारित्वः । यदप्युक्तं प्रधानस्थाने
 कामकत्वात् अशदिवत् कारणतोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण्य
 इति, तत् प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्कस्यापि
 ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोक्तं शक्यते न प्रधानादीनां तथा
 प्रपञ्चयिष्यते न विवक्ष्यतादस्य इत्येवमादिना । अत्राह ।
 यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीच्छित्तत्ववचनादिति,
 तदन्वयाप्युपपद्यते । अचेतनेऽपि चेतनबहुपचारदर्शनात् प्र-
 त्यासन्नपतनतां कूलस्थारुण्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि
 कूले चेतनबहुपचारो दृष्टस्तदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे
 चेतनबहुपचारो भविष्यति तदैवतेति । यथा लोके कथिञ्चेतनः
 स्नात्वा मुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वा
 अनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्त्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्या-

अमो दृष्टत्वा इत्युक्तम् । स च मिथ्याब्रह्मा नीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण
 भ्रान्तिविज्ञाद्यनेन कल्पित इति प्रकारार्थः । यदोक्तमिथ्याबुद्धौ लोका-
 तुभवमाह, दृश्यते चेति इत्थं भावे वतीया । आख्यातना दृश्यत इत्यर्थः ।
 पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते न च प्रमेयतयेति वार्थः । कूटस्थस्यापि
 नायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह ॥ यथा त्विति ॥ यत्तवेवाशब्दशक्तिपञ्चा-
 योग इति तत्र । सत्त्वादिपदानामवाधिताद्यर्थेषु लोकावगमशक्तिकामां
 वाच्यैकदेशत्वेनोपस्तिताश्चैव ब्रह्मण्यकत्वाविति स्थितम् । सत्त्वसुत्तर-
 स्तत्र ब्रह्म निरस्त्राद्यहमाह ॥ अत्राहति ॥ अन्यथापि अचेतनत्वेऽपि ।
 ननु प्रधानस्य चेतनेन किं वाच्यं वेन गौणोपपत्तिमिति । तत्राह ॥
 यथेति ॥ नियतक्रमवद् कार्यकारित्वं वाच्यमित्यर्थः । उपचारप्राये वच-
 नादिति गौणार्थप्रसूरी प्रकरणे सत्त्वान्नामादित्यर्थः । अग्नेजहोरिवा-
 चेतने इति गौणी दृष्टतिरिति चेत्, न, आकाशवद्वात् सतचेतनत्वनिश्च-

कारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्
 पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीच्छित्वमीयचारिकं कल्प्यते ?
 “तत्तेज एक्षत” “ता आप एक्षत” इति चाचेतनबोरक्षते-
 जसोच्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् अकार्यं कमपीयचमी-
 यचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्ते इदं
 सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सञ्चिद्वाच्यं तस्मिन्मीयचारिकी ईक्ष-
 तः अन्तेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । “सदेव
 सोम्येदमग्र आसीत्” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत” “तत्तेजोऽक्षत”
 इति च तेजोऽवस्थानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितं तानि
 च तेजोऽवस्थानि देवतागन्धेन पराचक्ष्यते । “सेयं देवतेक्षत”
 “हस्तांहमिमांसिहो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविष्टं नाम-
 रूपे व्याकरवाणि” इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवत्त्वे-
 चिह्नं कल्पेत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति पराचक्ष्येत, न तदा
 देवता जीवेनात्मगन्धेनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरी-
 राख्यः प्राणानां धारयिता प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेत-
 नस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत् ? आत्मा हि नामस्वरूपं, नाचेत-

यादिति स्वार्थनाह ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ सा प्रकृता सञ्चिद्वाच्या
 इवमीक्षितौ देवता परोक्षा इत्युद्दानो भूतवृक्षजनकरम् इत्याः उदा-

नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति, यत्र तु चेतनं ब्रह्म सुखसमीक्षितं परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्म-
शब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा “स य एषोऽपिमेतदात्मनिदं सर्वं
तत्त्वत्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं
सदृशमानमात्मनमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमपि श्वेतकेतो
इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अग्नेजसोऽसु
विषयत्वात् अचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वे-
नैव निर्देशात्, न आत्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति
सुक्तं कूलवत् गौणत्वमीक्षित्वस्य । तयोरपि च सदृशित-
त्वापेक्षमेवेक्षित्वम् । सतत्त्वात्मशब्दात् न गौणमीक्षित्व-
मित्युक्तम् । अयोच्यतेऽचेतनेऽपि प्रधाने भवत्त्वात्मशब्दः आत्मनः

क्षिप्तकोऽवच्छेदः, परोक्षत्वाद्देवता इति द्विवीचा बह्वचनम्, अनेन
सर्वकस्यानुभूतेन जीवेनात्मना सम स्वरूपेण ता चतुर्प्रविश्य तासां भोष्य-
त्वाय नाम च रूपस्य स्वरूपं करिष्यामीत्येकतेत्यन्वयः । लौकिकप्रसिद्धेर्जीव-
प्राणधारण इति धातोर्जीवति प्राणान् धारयतीति निर्वचनाच्चेत्यर्थः ।
अत त्विति । सप्तमे तु विभ्यप्रतिविभ्ययोर्लोके भेदस्य कस्मिन्तत्त्वदेवेना-
प्नोवो ब्रह्मण्यः सत आत्मेति युक्तवित्तरः । जीवस्य शब्दार्थं प्रत्यात्म-
शब्दात् सस्य प्रधानमित्युक्ता सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दाच्च प्रधानमिति विधा-
नरेण हेतुं व्यग्रहे ॥ तथेति ॥ स यः सदास्य एषोऽपिमा परमस्यः
एतदात्मनिदं सर्वं जगत् तत्त्वदेव सत्त्वं विकीरस्य मिथ्यात्वात्, सत्यदार्ढ्यः
सर्वस्यात्मा चे श्वेतकेतो, तस्य नास्ति संघारो, किन्तु तदेव सदबाधितं
सर्वोत्कर्षं ब्रह्मास्तीति नुत्तर्यः । इत्यलोपदिशति ॥ अतश्चेतनात्मकत्वात्
अचेतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमग्नेजसोरिव सत ईश्वरं गौणमिति
तत्तादृ ॥ अग्नेजसोऽस्त्विति । नामरूपबोध्यकारणं सूचिः । आदि-
पदाक्षिप्तमनम् अग्नेजसोऽस्त्वित्यवस्थात् सत्त्वत्वाच्चिदव्यत्वाच्चाचेतनत्वमी-
षण्यस्य सत्त्वत्वे बाधकमस्ति बाधकं नास्तीति हेतोर्बुक्तमोक्षस्य गौण-
त्वमिति योजना ; चेतनवत् कार्यकारित्वं पुनः तेज ऐश्वर्यं चेतनवत्

सीति तदा विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थावेत्यप्रमाणं
 स्यात् ; न तु निर्दोषशास्त्रम् अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् ।
 यदि चाक्षस्य सतो सुसुक्ष्मोरपेतनमनात्मानमाकित्युपदिश्येत्
 प्रमाणभूतं शास्त्रं, स अहंत्वानतयान्वगोलाङ्गुलम्यायेन तदात्म-
 हृष्टिं न परित्यजेत्, तच्चित्तिरिक्तज्ञात्मानं न प्रतिपद्येत्, तथा
 सति पुरुषार्थादिहृद्येतानर्थेषु च्छेदेत् । तस्याद्यथा स्वर्गा-
 यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा सुसु-
 क्ष्मोरपि “स आत्मा” “तत्त्वमसि” श्लोकेत्येता” इति यथाभूत-
 मेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवञ्च सति तत्तत्परश्रुयहण-
 मोक्षहृष्टान्तेन सत्याभिसम्बन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा
 हि चाक्षस्य सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्त्यमंभीति विद्यादिति-
 वत् सत्यस्यानभिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो
 नोपपद्येत ; तस्यान्व सदर्शिमन्याक्रमशब्दस्य गौणत्वं, अतएव तु
 स्वामिभूत्वभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा
 भद्रसेन, इति । अपि च कचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैता-

दुष्टात्मा अकारणत्वमार्गे पतितमज्यं सवज्जुनगरं विप्रविष्टः वभासे विम-
 लायुक्ता दुःखितेन स्वीकृत इति । स आत्मः सुसुक्ष्मस्वीयाकर्णं तन्मग्नं
 मलोबाध । अहो अज्ञानधेवं बटल भवान् मां दीनं आभीष्टमगरमात्र-
 धर्मं भावत इति । स च विप्रविष्टः दृष्टमोक्षवानमानीव तदीयवा-
 क्यम् अज्यं पादुवावाध, उपदिदेश, ए एनमज्यम् एव मोक्षवा त्वां नगरं
 नेवेति, मा अज्यं वाक्चमिति । स आत्मः अज्ञानतया तदज्ञानम्
 आभीष्टमप्रमाणार्थवरन्तरां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ तथा सतीति ॥
 आत्मज्ञानाभावे इति विदुर्नैत मोक्षं न प्राप्नुवात् प्रसुप्तानर्थसंसारं
 प्राप्नुवादित्यर्थः । ननु अदीयस्य प्रधानैक्यस्यदुषावनार्थविदं वाक्य-
 स्थिति तत्राह ॥ एवञ्च सतीति ॥ अवाहितान्प्रमाणां सत्याभित्यर्थः ।

वता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पनाऽन्यायाः सर्वत्रानाश्रयाः
 प्रसङ्गात् । यत्तु त्वं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः
 क्रतुञ्जलनयोरिव व्योतिः शब्दः इति, तत्र, अनेकार्थत्वस्या-
 न्याय्यत्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतन-
 लोपचारादभूतादिषु प्रयुज्यते भूताब्जेन्द्रियाब्जेति च, साधा-
 रणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणासुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायक-
 मन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते । न चात्माचेत-
 नस्य निश्चायकं किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतम्, नदीचिद्व-
 सविहितश्च चेतनः श्वेतकेतुः न चि चेतनस्य श्वेतकेतोरचे-
 तन आत्मा सम्भवतीत्यवोचामः । तस्माच्चेतनविषय इहात्म-
 शब्द इति नियीयते, व्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेन
 व्यवहृत एव कृतः अर्थवादकल्पितेन तु व्यवहृतसादृश्येन क्रतौ
 प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्द निरस्तमस्त-

कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तत्र परमुं दृष्टुं शक्यं नोक्तं इति
 नेन सत्ये नृक्षिण्ये अहमित्यभिधत्स्वित् नोक्तो यथा सत्यामित्यर्थः तत्र
 परमुं दृष्ट्वाति स न दृष्टान्ते अत्र सत्यत इति श्रुत्वोपदिष्टः स उपदेष्टः
 सत्यत्वमेव न दृष्टं इत्याह । अन्यथेति । देहसत्यापयतीत्यस्य प्राच-
 सस्यानोक्तोपदेशानुसृत्य सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वाद्वात्मशब्दः इति
 सत्य इत्याह । अपि चेति ॥ कचिदृष्टत्वादौ सर्वत्राहुनात्मेत्यपि
 सत्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः । चेतनलोपचारात् भूतादिषु सर्वत्र
 चैतन्यतादत्तयादित्यर्थः आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण इत्युक्तम् । अस्तु
 वा अन्यः पितृवत्सां साधारणः तथापि तस्मात् श्रुतौ प्रधानवशत्वेऽपि
 निश्चायकाभावात् प्रधानवृत्तितेत्याह । साधारणत्वेऽपीति ॥ चेतन-
 वाचित्वे तु प्रकरणं चेतनोपपदस्य निश्चायकत्वस्योक्त्याह ॥ प्रकृतमित्यति ॥
 उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति । न होति ॥ ततः किमत्राह ॥

गौतमसाधारणत्वशक्त्या व्याख्यात ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः, तन्निष्ठस्य मोक्षोप-
देशादिति । तस्यान्वाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् । कुतश्च
न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “स आत्मा” “तन्व-
मसि” इति इक्षोपदिष्टं स्यात् स तदुपदे श्यवयवादनान्मज्जतया
तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मनमुपदिष्टस्तुतोस्य हेयत्वं
ब्रूयात् । यथा अहन्वर्तो दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां
ताराम् अनुगृह्यां प्रथममहन्वतीति प्राशयित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चादहन्वतीमेव प्राशयति तद्वन्वायमात्मैति ब्रूयात् । न चैव-

तत्तादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दस्यानार्थक इत्युक्तं इष्टान्तं निर-
स्यति ॥ ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा मजेतेति ज्योतिषोमे
प्रयोनस्तथाह ॥ अर्थवादिति ॥ “एतानि वाव तानि ज्योतीर्षिष्व एतेऽस्य
कोमाः” इत्यर्थवादेन कल्पितं व्यवहारेण सादृश्यं, “मिदमेवमदर्थयिषि-
तत्समदर्थयिष्यदेकविंशकोमाः” तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन पुनरेव ज्योतिष-
दोक्ता अक्षरवृत्ताः, तथाच ज्योतीर्षिकोमा अस्मेति ज्योतिषोमे इत्यन्तं
ज्योतिःशब्दो नैव इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दादिति पूर्वशूल एवात्मशब्दस्य
प्रधाने गौतमसाधारणत्वशक्त्या निरासः कर्तुंशक्तिः सत्त्वावस्थां व्यापे-
भोक्तिरन्वये गौतमनानार्थकत्वशक्त्या दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्स्व-
त्वायःशानपेक्षयात् । तथा च यद्वोक्तव्येन शूलव्याख्यानं नातीव शोभते,
इत्येवचेदराह ॥ अस्येति । निरस्ता असस्ता गौतमनानार्थकत्वशक्त्या
यस्यात्मशब्दस्य च तच्छब्दस्य भावकत्वा तदा इत्यर्थः ॥ तत इति । ततः
आत्मशब्देन कोमाभिधानादिति हेतुपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव
प्रधानकारणनिरासं हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कश्चिद्वदन्वतीं दर्शयितुं
निकटस्थां स्थूलां ताराम् अहन्वतीत्वेनोपदिशति तद्वन्वात्मन एव प्रधा-

मनोचक्षुः । सम्प्रत्यक्षावगतिनिष्ठैव हि पञ्चप्रपाठके परिस-
माप्तिर्दृश्यते । अथैवः प्रतिज्ञाविरोधाच्चक्षुषप्रद्वन्द्वार्थः ।
सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणाविज्ञा-
नाहि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । “उत तमादेशमप्राप्तः,
येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातम्” इति
“कथं तु भगवः स आदेशो भवति” इति । “यथा सोमैकेन
वृत्त्यख्येन सर्वं सृष्टमयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं वृत्तिकेत्येव सत्यम्, एवं सोम्य स आदेशो भवति”

ननु सत्यदार्ढ्यात्सर्वोपदेशः इति शङ्कते । कुतश्चेति । प्रधानसत्यस्य
वाच्यं नेति कुत इत्यर्थः । धीमत्स्यारोऽनुक्तवत्तद्वचार्थ इत्याह ।
अथैव इति । विदधेति । सत्यपीति । अपिबद्धावाप्तेवेति सूच-
यति । वेदानधीत्यागतं सत्यं पुनः पितोवाच, हे पुत्र । उत अपि आदि-
श्यत इत्यादेशः उपदेशैकवचनः वदात्ता वसत्यप्राप्तः पुत्रमिच्छते पुरवानसि
यस्य त्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य त्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः । नन्व-
न्वेन ज्ञातेन कथमप्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुनः शङ्कते । कथं निति ।
हे भगवः । कथं तु शत्रु स भवतीत्यर्थः, कार्यस्य कारणात्मा वाच्यो-
त्थाह । शङ्केति । पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति शेषः । तत्र वृत्ति-
माह । वाचेति । वाचा वागिन्द्रियेणारब्धत इति विकारो वाचार-
म्भणम् । अनु वाचा नामधारयते, न वटादिरत्नाःपक्षा नाममात्रमेव
विकार इत्याह । नामधेयमिति । नामधेयं विकारोऽयं वाचा केव-
लस्यते वस्तुतः कारणाङ्गस्यो नास्ति तस्यानृपैव स इति भावः । विज्ञा-
रस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह । अस्तिवेति ।
कारणं कार्योद्भिन्नवस्तुतः न कार्यं कारणाङ्गिन्नम्, अतः कारणाति-
रिक्तस्य कार्यस्य रूपस्याभावात् कारणाज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते
दार्ढ्यानिवर्त्तमाह । एवंमिति । अहङ्मत्तमैव सर्वं विददादिविकारो
वृत्तेति तज्ज्ञानेन वति शेषं विद्विज्ञावविद्यते इत्यर्थः । अथपि प्रधाने
ज्ञाते वादात्तवाहिकाराणां ज्ञानं भवति न पुरवाणां, तेषां प्रधानकारण-

इति भाष्योपक्रमेण व्यवसात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्य-
वर्गकारणे हेतुत्वे नाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो
भवति अग्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्यास्य प्रधानं सच्छब्द-
वाच्यं । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ।

स्वस्थयात् ॥ ८ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते “यत्रैतत्पुरुषः
स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो
भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति” इति
एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्व्यक्ति ।
स्वपद्येनेहाभ्योच्यते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यसमपीतो भवत्यपि
गतो भवतीत्यर्थः अपि पूर्वस्य एतेर्लयाधत्वं प्रसिद्धं, प्रभा-
ष्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधि-

त्वादित्याह ॥ न चेति ॥ अस्माकं जीवानां सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति
भावः ॥ कुतश्चेति ॥ पुनरपि कश्चादेतोरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदा-
त्मनि स्वस्थित्युक्त्यवस्थात् सञ्ज्ञेतमयेवेति सूत्रयोजना । एतत्स्वरूपं
यथा ज्ञातव्यं तत्र सुषुप्तौ स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्पन्न
एवो भवति सृष्टेर्व्येऽपि नामप्रवृत्तिः कथं तत्राह ॥ स्वमिति ॥ तत्र
लोकप्रसिद्धित्याह ॥ तस्मादिति ॥ हि वक्ष्यात् स्वं सदात्मानमपीतो भव-
तीति तस्मादित्यर्थः ॥ श्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ एषा इत्यादिना ॥ इतिर्धातो-
र्गन्तव्यस्यापि पूर्वस्य उच्चार्यत्वेऽपि कृते नित्यस्य जीवस्य क्व इत्याद्यस्या
उपाधिकमादिति वक्तुं ज्ञाप्यत्सद्रूपोपाधिमाह ॥ मन इति ॥ हेन्द्रि-
यकर्मनोद्वेग उपाधयः, शेषेऽदित्युक्त्यर्थं विशेषाभावात् आत्मना सम्पन्न-
दात्ता तावन्निष्ठावादीन् पश्यन्त्युक्तविशेषेण हेतुनैवाभावात्तन्मात्रो वि-
शेषो ज्ञानसिद्ध्याप्यत्वात्तन्मनोविशिष्टः सचेतस्यैव सः सचेति विधिः-

विशेषस्तम्भत्वादिन्द्रियाद्यान् मृच्छंसादिशेषापक्षोचोचो जागर्त्ति,
तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति, स उपा-
धिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायां उपाधिगतविशेषाभावात् स्वात्मनि
प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते । यथा हृदयशब्द-
निर्वचनं श्रुत्या दर्शितं “स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव
निवृत्तं हृदयं” इति, तस्याहृदयमिति, यथा वा अग्रनाथोद-
न्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः “आप एव तद्वशितं नयते
• तेज एव तत्पीतं नयते” इति च, एवं “स्वमात्मानं सच्छब्दवा-
च्यमपीतो भवति” इति इममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्श-
यति । न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिप-
द्यते । यदि पुनः प्रधानमेवाक्रोयत्वात् सशब्देनैवोच्येतैवमपि
चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत, श्रुत्यन्तरञ्च “प्राज्ञेना-
त्मना सम्परिष्वक्तो न वाच्यं किञ्च न वेदान्तर” इति सुषुप्ताव-

वासानाहृदगतमायापरिणामान् पश्यन् “सोऽयं तन्मनः” इति श्रुतिस्व-
प्नःशब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्वप्नसुषुप्तावस्थाधिद्वयोपरमेऽहं नरः
कर्त्तुं विधेवाभिमानाभावाद्धोम इत्युपपद्यते इत्यर्थः । ननु स्वपिति
नामनिवृत्तेरर्थवादत्वाच्च यथार्थेत्यत आह ॥ अचेति ॥ तत्र हृदय-
शब्दस्यैतद्विषयं “तद्वशितं नयते” इति नयते अरवन्वीक्षा एवावनामा
पदार्थः ततोऽतन् उदकं नयते योपयति” इति “तेज एवोदन्मन्” इति
टीर्षन्वाहः । एवमित्यपि निर्वचनं यथार्थमित्याह ॥ एवमिति ॥
इदं प्रधानमप्ये न युक्तमित्याह ॥ न चेति ॥ सशब्दस्यात्मनोवाच्यो-
• वेऽपि शक्तिरस्मीत्याशङ्काह ॥ वदीति ॥ प्राज्ञेन विष्वक्चेतस्त्वेनेहरेण
सम्परिष्वक्तौ भेदभवाभावेनाभेद इत्यर्थः । तच्च हेदान्तजन्मानात्मवर्गतीनां
चेतनकारणरिपयकत्वेन सामान्याद्वाचेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थं

स्यायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति, अतो यस्मिन्मध्यः सर्वेषां चेत-
नानां तच्चेतनं सञ्चद्ववाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानं । कुतश्च
न प्रधानं जगतः कारणं ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगति-
रभविष्यत् कचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं कचिदचेतनं प्रधानं
कचिदन्वदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणावादानुरोधेना-
पीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, न त्वेतदस्ति, समानैव हि
सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, “यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा
दिशो विष्कलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतच्छादात्मनः सर्वे
प्राणा यथावतनं” विप्रतिष्ठन्ते । “प्राणेश्चो देवा देवेभ्यो लोकाः,
इति “तच्छादा एतच्छादात्मन आकाशः सम्भूतः”, इति “आत्मन
एवेदं सर्वं” इति “आत्मन एष प्राणो जायते” इति आत्मनः
कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन
इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्व्यहोदान्तवाक्यानां
चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चतुरादीनामिव रूपादिषु, अतो

कर्तारोक्तमुक्तेनाह ॥ यदि तार्किकेणादिना ॥ अन्वत् परमास्तादिकम् ॥
न त्वेतदिति । अवगतिवैषम्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिशः
प्रतिमकेषुः प्राणाचतुरादयो यथा गोकर्कं प्रादुर्भवन्ति प्राणेश्चोऽनन्तरं
देवाः सृष्ट्यादयश्चतुरादयः, तदनन्तरं लोक्यन् इति लोकविषया इत्यर्थः ।
ननु वेदान्तानां कतः प्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं आर्षनिश्चायकत्वसम्भवात् किं
गतिसामान्येनेत्याह ॥ ननु चेति ॥ एतद्व्यावगतिहेतुत्वं वेदान्ताणां
प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत इत्यस्मात् ॥ अक्षरिति ॥ यथा सर्वेषां

नतिसामान्यात् सर्वं च ब्रह्म जगतः कारणं । अतश्च सर्वं च
ब्रह्म जगतः कारणं ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वं च ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते
श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वं चमीश्वरं प्रकृत्य “स
कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः”
इति, तस्मात् सर्वं च ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधान-
मन्यहेति सिद्धं । जगदाद्यस्य यत इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येव-
मन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्वं चः
सर्वं शक्तिरीश्वरो जगतो जगत्स्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य

चक्षुषाम् एकरूपावनतिहेतुत्वं चक्षुषानां ब्रह्मरूपमितिहेतुत्वं आकाशदीनां
गत्यादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां नतिसामान्यं प्रायःस्वदार्थं हेतुरि-
त्यर्थः । एवमीश्वर्यादिकृतेरचेतने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनत्वा-
चक्षयदेनापि निरस्यति । श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे । अत्र हेति ॥
सूत्रं चेतनस्य वाचकः “सर्वं विश्वद्वयः कावकाशो गुणीसर्वविद्यः” इति
सर्वं च परमेश्वरं प्रकृत्य “स सर्ववित् कारणम्” इति श्रुतत्वाच्च चेतनं
कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा ओवासेभाषधिपः, अधिकरणार्थसुप-
संहरति । तस्मादिति ॥ ईश्वर्याकथयदादिकं परमात्मादावप्यनुक्तमिति
बलाच्च । अन्यहेति ॥ इत्याहुवादेनोक्तस्यैवमन्त्रमिति ॥ जगदा-
दीति । प्रथमसूत्रस्य आलोपोदुपातत्वात् जगदादिप्रत्ययकारणहेतुत्वं सर्व-
वेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्या-
तम्, अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरपन्थारभ्ये किं कारणमित्यर्थः,
वेदान्तेषु बहुवचनिर्मुक्तवाक्यानां बहुवचनस्यैव । तत्र कस्य च कस्य
बहुवचोपायनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा सुखविषयां विना सा-
क्षादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह । अन्यदिति ॥

प्रतिपादकत्वं साधपूर्णं च प्रतिपादितं । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदव्याख्ये तन्कारणवादिन इति व्याख्यातं, अतः परस्य यन्त्रस्य किमुत्थानमिति उच्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतञ्च सर्वोपाधिविवर्जितं । “यत्र हि हेतुमिव भवति तद्विपरितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छ्रुयति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छ्रुत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा, तदद्वयं, अथ यदल्पं, तन्मार्त्तं,” “सर्वाणि रूपाणि विचित्रा धीरः, नामानि कृत्वातिवदन् यदास्ते, निष्कलं” “निष्क्रियं ज्ञानं निरवयवं निरञ्जनं, असृतस्यापरं सेतुं दग्धेन्यनमिवानलं” “नेति नेति,”

सद्विषयं वयुचनिर्गुणवाक्यार्थमाह । द्विरूपं हीति । नामरूपात्मको विकारः सर्वं जगत् तद्भेदो हिरण्यग्राह्यत्वादिविशेष इति वाक्यार्थः । वाक्यान्त्याहुरिति । यत्र हीत्यादिना । यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां हेतुमिव कल्पितं भवति तत्तद्विपरितरः सद्विपरितरं पश्यतीति दृष्टोपाधिकं वस्तु भाति । यत्र ज्ञानकावे विदुः सर्वं जगदात्मनात्मभूतदा तत्र केन कं पश्येदित्याख्येपादिरूपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्र भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीय किमपि न वेति श्रोतृद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोक्त्यनन्तरं वयुचस्यते, यत्र वयुचे स्थिते द्वितीयं वेति तदल्पं परिच्छिद्यं, वस्तु भूमा तदद्वयं निष्कलम् । अथेति । पूर्वं वत् व्याख्येयम् । धीरः परमात्मैव सर्वाणि रूपाणि विचित्रा कृत्वा नामानि च कृत्वा ब्रह्मादौ प्रविश्य जीवसकृद्यो व्यवहरन् जीवसते वयुचसं निर्गुणत्वेन विद्वानप्यवगतो भवति, निर्गताः कदा कदा कदासद्विच्छिन्नवम्, अतो निरवयवाविविचयम्, अतः शान्तमपरिणामि निरवयवं रामादिदोषवन्मूलम्, अञ्जनं मूलतः सन्मन्त्रो धर्मादिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनं, विद्याहरस बोधस्य सत्यमेव वाक्योत्प-

“अस्यलभनवान् ह्यस्यमदीर्घं” इति “अनमन्यत् स्थानं, सम्पूर्णं मन्यत्” इति च, एवं सङ्ख्यशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण्य उपास्योपासकादित्यस्यः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचित् ब्रह्मण्य उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुत्तर्ध्वानि, कानिचित् कर्म्मसमुत्तर्ध्वानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरसौख्यैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः “यथाक्रतुरस्मिन् लोकैः पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति” इति च । स्मृतेषु ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेष्व ।

तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावित इति ॥

इतिस्वत्वेन परस्परतर्कं धेतुं लौकिकसंस्तवत् प्रापकं वत्ता दग्धे दग्धोऽननः प्राप्यति तस्मिन्नाविद्या तत्त्वं दग्ध्या प्रशान्तं निर्गुणमात्मनं विद्यादित्यर्थः ॥ नेति नेतीति ॥ व्याख्यातम् । स्वभाविद्वैतानुस्यूतम् । रूपद्वये कृति-काश्च । अननिति ॥ द्वैतस्थानं अननम् अस्मिन् सगुणरूप निर्गुणादप्यन्तं तथा सम्पूर्णनिर्गुणं सगुणादप्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूपत्वं विद्वद्भिन्नतया काश्च । विद्येति ॥ विद्याविषयो प्रेयं निर्गुणत्वं सत्त्वम्, अविद्याविषय उपास्यं सगुणत्वं कस्मिन्नस्मिन्नविशेषः । तत्राविद्याविषयं विद्वधीति ॥ तत्रेति ॥ निर्गुणप्रधानार्थमारोपितप्रपञ्चकान्चित्तवाधात् प्राक्काये जडजिह्विकाभ्यामेव तत्त्वप्रकाराणांमुपासनानि विधीयन्ते तेषां चित्तैकाग्र्यद्वारा सर्वं सत्त्वं फलमिति तद्वाक्यानामपि महतात्सवं ब्रह्मणीति समर्थं, नाम ब्रह्मोपास्योपासीनां कामवारादिरभ्युदयः फलं, दक्षराद्युपासीनां क्रमसक्तिः उद्गोदादिध्यानस्य कर्म्मबन्धविः फलमिति भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्,

यद्यप्येक एव आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेव नूतनवापि
चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कूटस्थमित्येकरूपस्याप्यु-
त्तरोत्तरमाविष्कृतं तारतम्येनाचर्यशक्तिविशेषाः श्रूयन्ते 'तस्य
य आत्मानमाविसारां वेद' इति । अत्र स्मृतावपि ।

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवं । इति ॥

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स ईश्वर इत्युपास्यतया बोद्धते,
एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्यवः पुरुषः सर्वपाप्मोदय-

ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः । ननुपास्यमण्डल
एकत्वात् कथमुपासनानां भेदकात्माह । तेषामिति च गुणविशेषाः सत्त्वका-
मत्वादयो कूटवादिरूपाणि । अत्र स्वयमेवावगच्छ परिहरति । एक इति ॥
परमात्मस्वरूपभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे
वति फलभेद इति भावः । तं परमात्मानं यदुपुच्यत्वेन लोका राजानमि-
न्दोपासते तत्तदुपुच्यत्वेनैव तेषां फलं भवति, अतः सङ्कल्पो ध्यानम् रह
वाहयध्यानवान् भवति अत्र तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवंदः कथ-
माह । अतश्चेति । ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मनः एकत्वादुपास्योप-
सकयोस्तारतम्यसुतयः कथमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यप्येक इति ॥
उक्तानामुपाधीनां शुद्धितारतम्यादेवैकज्ञानरूपरूपवर्त्तनीनां तारतम्य-
रूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उच्यतेत्तरं ननुज्ञादिहिरण्यवर्त्तनीनां
नेष्याविर्भावतारतम्यं श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविसारां
प्रकटतरं को वेद उपालो लोऽप्युते तदिति वरण्यत्वादित्यर्थः । तथा च
नित्यलोपाधिरात्मोपासकः उत्कृष्टोपाधिरीश्वर उपास्य रक्षोपाधिकं
तारतम्यमविद्वद्वमिति भावः । अत्रार्थे भगवद्गीतासुदाहरति ॥ अतः-
विति ॥ अत्र सुखादेरपि न जीवन्मोक्षोपास्यता किन्तोपरत्वेनेत्युक्तं
भवति । तत्र स्वयंकारव्यवस्थितिमाह ॥ एवमिति ॥ उदयः अवस्यत्यः एवं
यच्चिन् वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तदावगच्छवाचनापरमिति वक्तुमशक्यम्-

लिङ्गात् पर एवेति वक्षति, एवमाकाशकक्षिणादित्यादिव
द्रष्टव्यं, एवं सद्योभुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानसुखाभित्येवद्वारे-
णोपद्रिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धविवेकं परापरविषय
परापरविषयत्वेन सुन्द्रिश्यमानं वाक्यगतिपञ्चोक्तोक्तया निर्ये-
तव्यं भवति । यद्येव हि तावदानन्दमयोऽव्यासादिति, एवमेक-
मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्योपाधिसम्बन्धोपास्यत्वेन
द्वेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिश्यते इति प्रदर्शयितुं परो यस्य
आरब्धते । यच्च गतिसामान्यादित्यचेतनकारणान्तरनिराकर-
णमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याख्यानानेन
ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्चते ॥

आनन्दमयोभ्यऽसात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके “अन्धमयं” “माण्डमयं” “मनोमयं” “विज्ञान-
मयञ्च” अनुक्तस्याव्यायते “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमया इन्द्रोऽ-
न्तर आत्मानन्दमयः” इति । तत्र संग्रहः । किञ्चिन् आनन्द-

सुन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्ता यत्नः विवक्षितं तद्वक्तव्यं रोच्यमप्यपरमिति निर्ये-
यार्थनारम्भ इत्याह ॥ एवं सद्य एति ॥ अन्धमयादिकोषा उपदिशि-
येवाः, वाक्यगतिभात्यर्थम् । आरम्भसमर्पणसुपसङ्गरति ॥ एवमेक-
मपीति ॥ सिद्धदुक्तगतिषामान्यस्य साधनार्थमनुत्तरारम्भ इत्याह ।
यद्येति ॥ अत्र प्रसिद्धं माण्डमनोबुद्धयः चिरयत्नमभेदयाः, विज्ञानैतस्य-
मोक्षर आनन्दः “तेषां पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देहमाकलयन्ती बुद्धि-
लोका अन्धमयादयः पञ्चकोषाः” इति श्रुतेः परमार्थः । भूमीधिकरणे
गौतमस्यैवमर्थोक्तस्यत्वेन मयदाभावाद्भीषमायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं

मयमन्वेत परमेव प्रपद्यते यत् प्रकृतं सत्त्वं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म इति, किंवा अक्षमयादिषु ब्रह्मणोऽर्थांतरमिति किं
 तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थांतरमसुखं चात्मा ज्ञानन्दमयः स्यात् ।
 कस्मात्, अक्षमयाद्यमुखात्मप्रवाहपतितत्वात् । अथापि स्यात्
 मर्त्यान्तरत्वादानन्दमयो सुख एवास्मेति न स्यात् प्रियाद्यव-
 यवयोगात्, शारीरत्वव्यवशात् । मुख्यचेदात्मा स्यात् प्रियादि-
 संस्पर्शः स्यात्, इह तु “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादि श्रूयते,
 शारीरत्वञ्च श्रूयते “तस्यैव एक शारीर आत्मा यः पूर्वस्य”
 इति तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शारीर आत्मा यः
 एव ज्ञानन्दमय इत्यर्थः । न च शारीरस्य सतः प्रियाप्रियसं-
 स्पर्शो वारयितुं शक्यः, तस्मात् संसार्येवानन्दमय आत्मा इत्येव
 प्राप्ते इदमुच्यते, ज्ञानन्दमयोऽभ्यासात्, परमात्मानन्दमयो
 भवितुमर्हति । कुतोऽभ्यासात् । परस्मिन्नेव स्यात्प्रज्ञानन्दमयो

तर्हि नवटो विकारे प्राबुध्ये च वृत्तत्वात् संशये विकारप्रावृत्तादा-
 नन्दविकारो जीव ज्ञानन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरण-
 वृत्त्या पूर्वपक्षनाह ॥ कथादिति । आकाङ्क्षापूर्वकम् अवलम्बो-
 ऽतीति सुखादिवृत्तयः स्फुटा एव, पूर्वपक्षे वृत्तिकारभते जीवो-
 पात्मा प्रियादिप्राप्तिः फलं, विज्ञाने तु ब्रह्मोपास्तीति भेदः, वृत्तते ॥
 अथापीति । परिकुरति । न स्यादिति । संशयोति विवक्ष्योति । सुख
 इति । परमात्मैक्यं, शरीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह । न
 चेति । जीवत्वं दुष्कारमित्यर्थः । ज्ञानानन्दपदाभ्यासेऽज्ञानानन्दमयस्य
 ब्रह्मत्वं कथमित्याह ॥ ज्योतिषोवाधिकारे ज्योति पदस्य ज्योतिषोमपर-
 त्ववदानन्दमयप्रकारश्चाज्ञानानन्दमयपदज्ञानानन्दमयपरत्वात् तदभ्याससार्थं
 ब्रह्मत्ववाचक इत्यभिप्रेत्याह । ज्ञानानन्दमयं प्रत्युज्येति । रसः सार ज्ञानान्द-
 रत्यर्थः । अयं शोकः यत् यदि एव आकाशः पूर्णः ज्ञानान्दः वाशिमेरको

सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति स्मृततरं यथा-
 इत्यतीतिदर्शने वृद्धीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्वतीषु दर्शितासु
 या अन्त्या प्रदर्शयते सा मुख्यावरुन्वती भवति, एवमिहाप्यान-
 न्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमाकृत्य । यन्तु ब्रूषे प्रियादीनां
 शिरस्वादिकल्पनां अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः इत्यतीतानन्तरो
 पाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शरीरत्वमप्यानन्द-
 मयस्यान्तमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्शमानत्वात् न पुनः सा-
 क्षादेव शरीरत्वं संमारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह मानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ।
 विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्वः शब्दो विकारवचनः सम-
 धिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्तमया-
 दिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न,
 प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्वरूपास्तत्प्रकृतवचने मयाडिति हि प्रचु-

मृषाकारत्ववत् प्राचुर्यं देहाकारत्वं हेहेन सामान्यं यथा मनः प्राणाकारं
 तेन वचयित्वाह । पूर्वेष्वेति । अतीतो जीगनन्तर उपाधिर्भिन्नान-
 कोयस्तत्तत्तत्ता सावयवत्वकल्पना शरीरेण प्रेयत्वाऽऽतरीरत्वमिति विज्ञ-
 हय दुर्बलम्, अतः सहायाभावाद्भावसर्वान्तरत्वाभ्यां विकारसंज्ञिषेर्वांध
 इति भावः । विकारार्थकमयटुत्तिसङ्काः स एत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि
 विधानाग्राहयित्वाह ॥ विकारोक्त्यादिना । तत्प्रकृतवचने मयाडिति त-
 दिति मयसावयवार्थकत्वात् प्राचुर्यविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने
 गम्यमाने मयटुप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अतः वचनपक्षत्वात् प्रकृतस्य
 प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानाद्यथा वचनयो मय

रतायामपि मयट् कार्यते, यथावमयो यच्च इति यच्चप्रचुर
उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमव उच्यते । आनन्दप्रचु-
रत्वञ्च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारब्धोत्तरास्मिन् उत्तरास्मिन् स्थाने
यतयुञ्ज आनन्द इत्युक्ता ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधार-
णात्, तस्मात् प्राचुर्यार्थे मयट् ॥

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतच्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यप-
दिशति श्रुतिः “एष ह्येवानन्दयति” इति आनन्दयतीत्यर्थः,
यो ह्यन्वानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा
लोके योऽप्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते
तद्वत्, तस्मात् प्राचुर्यार्थेऽपि मयट्, सम्प्रदादानन्दमवः पर
एव आत्मा ॥

मान्ववर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतच्चेवानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् “ब्रह्माविदाप्नोति
परं” इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्म” इति अस्मिन्नन्ते
यत् ब्रह्म प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तविशेष्यैर्निर्धारितं, यस्मादाका-
शादिकमेव स्यावरजस्तमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा

इति, यत्र ह्युक्तं प्रचुरमस्मिन्नन्तमयः ब्रह्मणो विभक्तिमयत्वात्मान-
न्दमयस्य प्रकृत्यर्थात्प्राचुर्यवाचि उच्यते न युक्तप्रकृतवत्त्वं इति ध्येयम् ।
अनन्तव्यपदेशोऽनुक्तवत्त्वार्थ इति मत्वा व्याचष्टे । इत्येवेति । तस्मा-
त्तुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्णवत्तम् । आनन्दमयस्य

तान्यनुपपन्नं सुखमवस्थितिं यन्मोक्षं, यच्च विज्ञानमनुव्यो-
ऽन्तर आसीति प्रज्ञानं तस्यानन्दवर्णकमेव ननु हि गीयते बोध्यो-
ऽन्तर आत्मानन्दमय इति । सन्तानाद्याद्योचैकार्थत्वं तुक्तं अवि-
रोधात्, अन्वया हि प्रकृतज्ञानप्रकृतप्रक्रिये स्थातां, न चान्यम-
यादित्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते । “एतन्नि-
ष्ठैव च सैवा भार्गवी वात्स्यीविद्या । आनन्दो ननु इति व्यजा-
नात्” इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः
संसारो जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयश्चेनाभिधीयते ।
कस्मात्, अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृतं श्रूयते “सोऽका-
मयत बद्ध स्थां प्रजायेय” इति “स तपोऽ तप्यत स तपसाह्वा
इदं सर्वमहजत यदिदं किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युत्प-

न्नङ्गात्वे विद्वत्तत्वा प्रकरणमाह । आनन्देति ॥ यथादेवं कृतं तस्यानान्य-
वर्णिकमेव तस्यानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना । ननु सन्तोक्त-
मेवात्र पाशुपति को निर्बन्धस्तथाह । अन्वयेति । आद्यावत् सन्त-
व्याख्यानत्वादुपपत्त्यवस्थिति मन्वसूत्रेयः तदिदमुक्तम् । अविरोधादिति ॥
तयोदयः प्रोपेयभावादित्यर्थः । तद्वाच्यमयादीनामपि आनन्दवर्णिकमङ्गात्वं
स्यादित्यत आह । न चेति ॥ भगवे प्रोक्ता ईश्वरेणोपदिष्टा अमुव्यो-
पपन्नमप्यन्यस्यानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्थानान्वायेन तदेकार्थमङ्गावस्था आ-
नन्दमये निर्बन्धमाह ॥ यतश्चैवेति ॥ ईश्वरः तपः कृत्वा कोपन-
मतप्यतः कृतवानित्यर्थः, अभिधानं कामना, बद्ध क्षामित्यव्यतिरेकाधि-
कारेण प्रकरणे आनन्दमयो एवः ॥ ननु सन्तुक्तमन्यभावेऽप्यभेदः किं न
सादत आह ॥ न हि सन्तुतेति । ननु सन्तुक्तमन्योर्भेदस्यावश्यकत्वे इति
अन्योर्भावेः सादित्याह इति । कथमिति ॥ आपता यतस्तत्वेत्युक्तम् अतः

क्षेत्रभिध्यानं सृज्यमानानां विकाराणां स्वरूपव्यतिरेकः सर्व-
विकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च मानन्दमयः संसारी यस्मादानन्दमयाधिकारे
“रसो वै सः, रसं ज्ञेयं सत्त्वानन्दी भवति” इति जीवानन्द-
मयौ भेदेन व्यपदिशति । न हि सत्त्वैव सत्त्वव्यो भवति । कथं
तस्मात्तन्मन्वेष्टव्यः “आत्मसाभाव परं विद्यते” इति च श्रुति-
श्रुती यावता न सत्त्वैव सत्त्वव्यो भवतीत्युक्तम् ॥ वाचं ॥ तथा-
प्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादि-
व्यनात्मसात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनो
ऽप्यात्मानन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽसत्त्वो सत्त्वव्योऽच्युतः श्रोतव्योऽसतो
मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ।
प्रतिपिद्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात् परमेष्वरस्यैव द्रष्टा
श्रोता वा “मान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिना परमेष्ठे विद्या-
कल्पिताच्छारीरात् कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादयः, यथा
मायाविनश्यत्स्वरूपधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मा-

श्रुतिश्रुती कर्तृत्वत्वत्वः उक्तां यद्वागङ्गीकरोति । वादमिति ॥ तस्मात्-
तन्म एव आत्मा सत्त्वव्योक्तिवाचः अभेदादिस्वायत्तु कल्पितभेदाच्च वाप-
रत्वाच्च ॥ तथापीति ॥ अभेदेऽपीत्यर्थः लौकिकभयः आत्मनः साक्षा-
नजन्मनेष देहाद्यभिन्नस्य भेदस्यात्मा परमात्मनो सेवताद्युक्तिरित्यर्थः ।
अन्वेष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया चेयः निवेकज्ञानेन सत्त्वव्यः साक्षात्क-
र्तव्यः तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञातं निदिध्यासनं साक्षात्कारी वा श्रुतान्तर-
स्याप्राप्तवादयोग्यत्वम् । ननु भेदः सत्त्व एवास्तु तथाच ॥ प्रतिपिद्यत

यावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधि-
परिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशश्च विज्ञा-
नात्मपरमात्मभेदमात्रि च नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च “सोऽकामयत बह्व स्थां प्रजायेय”
इति कामयितृत्वनिर्देशात् नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पित-
मचेतनं प्रधानमामन्दमयत्वेन कारकत्वेन चापेक्षितम् । ईदृ-
तेर्नाशब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसृज्योदाहृतां कामयि-
तृत्वश्रुतिं आश्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिसामान्य-
प्रपञ्चनाय ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्मान-
न्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्वस्य जीवस्य तद्योगं शास्ति

इति ॥ अत ईदृशात् दृष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वर-
स्यापि सिद्धान्तं सादत आह ॥ परमेश्वर इति ॥ अविद्याप्रतिबिम्ब-
त्वेन कस्मिन्नात्मनोवाशित्वात् ईश्वरः पृथगस्तीति न सिद्ध्यताम् । कस्मि-
न्स्याधिष्ठानाभेदेऽधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ वचेति ॥
सूत्रात्कृदः सतीऽपि सिद्धा न जीव इत्यवस्था भेदमात्रमिच्छात्वे दृष्टान्त-
माह ॥ यथा वेति ॥ ननु सूत्रवकाङ्क्षेदः पृथक् इत्यत आह ॥ ईदृशश्चेति ॥
कस्मिन्नेवेत्यङ्गः । सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावात्तदन्यत्वादिसूत्र-
णाच्छब्दबुद्धाराद्धेति भावः । नन्वानन्दात्मकवत्त्वप्रचुरं प्रधानमामन्द-
मयमस्य । तस्माह ॥ आकाशेति ॥ आनुमानमन्वमात्रमानिकम् । पुन-
रुक्तिमात्रमुच्यते । ईदृशेति ॥ अस्मिन्निति । विषयसम्प्रभो, आनन्द-
मयविषयसम्प्रोभवतो जीवस्य तद्योगं यस्याच्छास्ति तस्माच्च प्रधानमिति

तदात्मना योगसंयोगसङ्गावापत्तिः, शक्तिरित्यर्थः । तस्योप-
 यासि यास्यम् । “यदा ह्येवैष एतच्छिष्यदृष्टेऽनात्मोऽनिरुक्ते-
 ऽनिरुचनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति,
 यदा ह्येवैष एतच्छिष्यदुरमन्तरं कुर्वते, अथ तस्य भयं भवति”
 इति । एतदुक्तं भवति यदि तच्छिष्यानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरं अता-
 दात्मरूपं पश्यति तदा संसारभयाच्च निवर्त्तते । यदा ह्येतच्छि-
 ष्यानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभया-
 च्च निवर्त्तते इति, तच्च परमात्मपरिग्रहे घटने न प्रधानपरिग्रहे
 जीवपरिग्रहे वा, तस्यादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धं । इद-
 म्निवृत्तं वक्तव्यं “स वा एष पुरुषोऽजरसमयः”, “तस्मादा एत-
 स्मादजरसमयात्, अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः”, “तस्मादन्योऽन्त-
 रात्मा मनोमयः”, “तस्मादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” इति च
 विकारार्थे मयद्वप्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादहंजरतीय-
 न्यायेन कवमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं वा आधीयते
 इति । मान्दशर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, अथ मयादानामपि

योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह ॥ तदात्मने ॥ जीवस्य
 ब्रह्माभेदोऽस्तीत्यत आह ॥ शक्तिरिति ॥ अदृष्टे स्वस्वपदसङ्गुन्ये आत्म-
 सत्त्वस्वभावस्य विकृष्टरीरुं तद्वृत्ति । निवृत्तं यद्व्यक्तं तद्वृत्ति । निःस्व-
 स्वस्त्वानं निवृत्तं आत्मा तद्वृत्त्ये । ब्रह्मस्वभवं नचा कालाद्या यदैवं
 प्रतिष्ठां मनसः प्रवृत्तिं इति तेषु विद्याहं भवे अथ तदैवात्मं ब्रह्म प्राप्नो-
 नोत्तर्यः । अतु अपि अरमस्वमस्वमप्यन्तरं भेदं यदैवैव नरः पश्यति अथ
 तदा तस्य भवमिति योजना इति । इति विकारवर्तं दूषयति ॥ इद-
 मिति ॥ इदं परमात्मत्वायां विकारार्थे मयटि ब्रह्मणे सत्त्वककात्
 कारणं विना एकप्रकारसत्त्वस्य मयटः पूर्वं विकारार्थकत्वम्, अतो प्रा-
 चुर्यार्थकत्वमिदं जरतीयं कवमिव येन इदानीं आधीयत इति इदं

तर्हि ब्रह्मत्वमसङ्गः । अत्राह सुकृतमयमयादीनामब्रह्मत्वं तस्या-
नन्वाहकारस्यान्तरस्यान्वास्यान्वास्यान्त उच्यमानत्वात्, आनन्द-
मयानु न आचिदैवोऽन्तर आलोच्यते । तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं,
अन्यथा प्रकृतज्ञानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते, यद्य-
प्यन्यमयादिस्य इवानन्दमयादयोऽन्तर आमेति न श्रूयते त-
द्यापि आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते
“तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो हृदिष्ठः पक्षः, प्रमोद उत्तरः
पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति । तत्र यद्वह्नेर-
मन्त्रवर्णं प्रकृतं “सत्यं आनमनन्तं ब्रह्म” इति तद्विह ब्रह्मपुच्छं
प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिष्यैवान्ममयादय आनन्दमयपर्य-
न्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते, तत्र कुतः प्रकृतज्ञानाऽप्रकृतप्रक्रिया-
प्रसङ्गः । तन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यु-

ब्रह्मत्वमित्यर्थः । अत्र प्रत्यावहृते । आन्मेति । स्फुटतत्परम् । किमा-
न्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तुतोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प-
याद्यवगृहीकरोति । अत्रोच्यते यद्यपीति । विकारमात्रवाटानुसङ्गीत-
यवद्भूतेः साधयवविज्ञायेत्याह । तथापीति ॥ इष्टार्थस्य इष्ट्या जतिं
सुखं प्रियं, कृत्वाऽऽमोदः, च आभ्यासात् प्रकृतः प्रमोदः, आनन्दस्तु
कारणम् । विभवेतन्वायात्मा, शिरः पुच्छवर्षाभ्यासायः ब्रह्म पुच्छमिति
श्रुत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ यन्मन्त्रे प्रकृतं पुच्छातिरिक्त-
त्वेन कर्मात्तरं ब्रह्म तद्विह पुच्छवाक्ये ब्रह्मपुच्छात् प्रत्यभिज्ञायते तस्यैव
विद्यापरायणा पञ्चकोशरूपा पुच्छा प्रपञ्चिता, तत्र तात्पर्यं नास्तीति
वक्तुं कदाप्यत्र ब्रह्मज्ञम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्य प्रधानब्रह्मपरं सति न
प्रकृतज्ञानादिकोप इत्यर्थः । ब्रह्मस्य प्रधानत्वं पुच्छातिरिक्तविद्युमिति
यद्वह्नेः, अस्मिन् । अत्र ब्रह्मपुच्छात् प्रकृतस्य प्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने
सति पुच्छवद्विरोधमात्रानेकमित्यु वाक्ये प्रवचनपरमसुतयद्वयोराद्य-

दानन्दमयस्यापि भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिपदीर्य भिन्नादे “एतत्
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यानन्दमुच्यते, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वं व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुत्यन्तरात् । न चान-
न्दमयाभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वं बाध्यमानं
“रसो वै सः, रसं ह्येवायं तज्याऽऽनन्दो भवति, को ह्येवा-
न्तात्कः प्राप्स्यात्, यदेव आकाशं चानन्दो न स्यात्, एव
ह्येवानन्दयति, सैवानन्दस्य भीमांसा भवति” “चानन्दं ब्रह्मणो
विद्वाण विभेति कुतश्चन”, चानन्दो ब्रह्मेति स्वजानात्” इति
च । यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्त-
रेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्पेत्, न त्वानन्द-
मयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादभिर्हेतुभिरित्यपीशाम ।
तस्मात्श्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति चानन्दप्रातिपदि-
कस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेव आकाशं चानन्दो न स्यात्”
इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यङ्गस्तस्य
यत्त्वं मयउक्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यास एतमानन्दमयस्यैवान-
सुपसंक्रामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवा-

नन्वव्यक्तम् । किञ्च भिद्यताऽदृक्च ब्रह्मतेज्याह । प्रतिपदीरयति ।
नन्वभ्यासवानानन्दं कस्यचयानन्दनदपरम् इत्यप्यासविहितिरित्यत आह ।
यदि चेति । चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निश्चीते चानन्दमयस्य तत्परत्व-
जानादभ्यासविहितः, तद्विद्वा तद्विषय इति परस्परराशय इति भावः ।
अवयवभ्यासः इत्यब्रह्मण्य इत्याह । तस्मादिति । उपसंक्रामयं वाचः ।
ननुच एवं विदिति ब्रह्मविदं प्रकृत्योपसंक्रामयवाक्येन चानं निर्दिशते
तस्यैवानन्दत्वेन सिद्धतीति ब्रह्मेति । नन्विति । उपसंक्रामयं प्रातिपदिक-
मन्त्रं निश्चिदप्राप्त्युक्ता विवेकप्राप्तिसकलप्रतिपत्तिः । नैव इति ।
चानेनाकाशानां बाधस्यदिति विद्वान्ते बाधविषयत्वानानन्दबाधोऽप्यो-

अमवादीनामनामनासुपसंक्रामितव्यानां प्रवाहे पतितत्वात् ।
 नन्वानन्दमयस्योपसंक्रामितव्यस्यान्वयमयादिवद्ब्रह्मत्वे सति नैव
 विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैव दोषः । आनन्दमयो-
 पसंक्रामणनिर्देशेनैव विदुषः पुण्यप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य
 निर्दिष्टत्वात् “तदप्येष शोको भवति, यतो वाचो निर्वर्त्तने”
 इत्यादिना प्रपञ्चमानत्वात् । यन्वानन्दमयसन्निधाने “सोऽक्का-
 मयत, नञ्ज स्वां प्रजायेय” इतीयं*श्रुतिबदाहुता सा “ब्रह्म
 पुण्यं प्रतिष्ठा” इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्पद्यमाना-
 नन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य
 “रसो वै सः” इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु सोऽक्कामयत
 इति ब्रह्मस्य पुलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नात्र दोषः । “तस्मादा-
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यत्र पुलिङ्गेनाप्यात्मग्रन्थेन
 ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वाक्यो विद्या “आनन्दो
 ब्रह्मेति व्यजानात्” इति तस्यां मयउश्रवणात् प्रियगिरस्वाद्य-
 श्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वं । तस्मादप्यमात्रमपि विशेषम-
 नाश्रित्य न स्वत एव प्रियगिरस्वादि ब्रह्मण्य उपपद्यते, न चेह

इत्त उत्तरश्लोकेन एकदोषत एवाहुः । तदपीति । तदपेक्षत्वादिति
 कावचित्तुपुण्यब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्य नन्वत्वादानन्दमये
 ब्रह्मप्राप्ती यथाज्ञा न्मुक्त्यद्वैत इति तत्राहुः । अस्त्विति । वा त्वित्यर्थः ।
 मयःश्रवणा श्रवणवत्त्वादिविज्ञेन च स्वान् वाच्यमिति भावः । नोप-
 रातिशयो नोपराताभाषः । पूर्वमीदृतेः संक्षेपभावात् इति युक्ता
 प्रावपादो न निश्चायक इत्युक्तम् । तर्हि अत्र पुण्यपदस्यापरावयवबो-

सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयितुं बाह्यमनसगोचरास्तिकमभ्युतेः ।
 तस्माद्वचनवादिष्विवानन्दमवेऽपि विकाराद्यं एवमयद्विज्ञेयो
 न प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि तेषां व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे-
 त्वत् किमानन्दमयस्त्वावयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते । आनन्दमयो-
 ऽभ्यासात् । आनन्दमय आमेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्र-
 धानमेव ब्रह्मोपदिश्यते ऽभ्यासात् । असन्नेव स भवति, इत्यखि-
 निगमनसौके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकार-
 शब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यार्थः । विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः,
 पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य
 परिहारो वक्तव्यः । अतोच्यते नायं दीवः प्राचुर्यार्थोऽवयव-
 शब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः ।
 अन्वमयादीनां हि गिर आदिषु अवयवेषु क्तेष्वानन्दमयस्यापि
 गिर आदौत्वयवान्तराख्यत्वावयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रति-
 ष्ठेत्याह नावयवविवक्षया यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं
 ब्रह्मणः समर्थितं । तदेतु व्यपदेशाच्च । सर्वस्य विकारत्वात् तस्य

सर्वकारणत्वात् सर्वोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वोप-
 करणसिद्धान्तयुक्तभावेन पूर्वपक्षयति । पुच्छशब्दादिति । तथा च
 प्रत्यदाहुरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे ऋगुचोपासिः सिद्धान्ते निर्गुणप्रवृत्तिः फलं
 वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव सूत्रस्यानन्दमयपदेन
 तद्वाक्यत्वं ब्रह्मपदं लभ्यते । विनिर्मुक्तेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्राया-
 पत्तिरिति अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मस्यो-
 ऽपानार्थकोशः प्रसिद्धेव कल्पान्ते नात्र तात्पर्यमस्ति, तत्त्वानन्दमयस्यापि
 अवयवान्तराख्यत्वं कश्चिदित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं
 तस्यानन्दमयप्रायत्वेनावयवं वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तदेतु व्यपदेशाच्च ।
 तस्य ब्रह्मणः सर्वकारणत्वेऽन्यवयवपदेनान्तराख्यत्वादिष्वित्याकारेणानन्द-

सानन्दमयस्यैव कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते “इदं सर्वमन्व-
जत यदिदं किञ्च” इति, न च कारणं सदृशस्य स्वविकारस्या-
नन्दमयस्य सुखस्याऽवस्थाऽवयव उपपद्यते । अपरास्त्वपि सूत्राणि
यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मस्य उपपादकानि द्रष्ट-
व्याणि ॥

अन्तस्तद्वर्गोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमान्वायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरुषो दृश्यते हिरण्यमन्तुर्हिरण्यकेश आग्रण्यात् सर्व एव
सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति

मयस्य जीवस्य कार्यत्वात् प्रति येवत् ब्रह्मणो न ब्रह्मनिर्णयः । सान्ध-
वर्णिकमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्रोति परस्मिन्, यस्य शान्त्युक्तिरुक्ता
यत् तस्य शान्तमिति मन्योक्तं ब्रह्म तदन्वैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्रह्मपद-
संयोगात्, शान्तमवयव इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः । इतर शानन्द-
मयो जीवोऽस्य न प्रतिपाद्यः सर्वस्वरूपाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । भेदव्यप-
देशात् । अत्र शानन्दमयो ब्रह्मरसं सन् शानन्दो भवतीति, भेदोक्तेच
तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । शानन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्य-
त्वान् । शानन्दवदित्याशङ्क्याह । कामाच्च नातु कामावेशो काम्यत इति
काम शानन्दः तस्य अनुपपत्त्यां पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्म-
त्वातु कामावेशो न काम्यः, विकारार्थकमयहिरादित्यर्थः । भेदव्यप-
देशाच्चेत् सप्तमब्रह्मात् तेषां स्यादित्याशङ्क्याह । अक्षिणस्य च तयोर्गं
शास्ति । शुद्धाग्निहृतत्वेन प्रतीचि च एक इत्युपपद्यते पुच्छवाक्योक्ते
ब्रह्मपञ्चमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधयत शानन्दमयस्य यदा ह्रीति शास्ते
ब्रह्मभावं शास्ति, अतो निर्गुणब्रह्मैव शान्त्यर्थे जीवभेदादनुवाद इत्यभि-
प्रेत्याह । अत्र शास्तेतीति । अन्तस्तद्वर्गोपदेशात् । आन्तोऽन्वयवाक्य-
सदाहरति । अथ य इति । अवेक्षुपासिप्रारम्भायः । हिरण्यमयो
ज्योतिर्विकारः, पुरुषः पूर्वोऽपि पूर्वैर्नातुपाकैर्विद्यते । पूर्वैर्नाह ।
हिरण्येति । प्रपञ्चो नवाप्यं तेन सहेत्यभिव्याख्यावाह । नेतर्गोविधेय-

नाम, स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उद्धृत, उदेति च के सर्वेभ्यः
 पाप्मभ्यो य एवं वेद” इत्यभिदैवतं । आचारध्यातृमन्त्रस्य “य एषोऽ-
 न्तरादित्वे पुत्रयो हृष्यते” इत्यादिः । तत्र संशयः । किं विद्या-
 कर्त्तृतिशयवशात् प्राप्नोत्वर्थः कश्चित् संसारी सर्वमभ्युदये
 चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति ।
 किन्तावत् प्राप्तं संसारीति, कुतः, रूपवत्त्ववशात् । आदित्य-
 पुत्रये तावद्विरस्यश्मश्रुत्व्यादिरूपमुदाहृतं, अस्मिन् पुत्रयेऽपि
 तदेवातिदेयेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति
 न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तं “अशब्दमस्यार्थमरूपमव्ययं”
 इति श्रुतेः । आचारवशाच्च “य एषोऽन्तरादित्वे य एषोऽ-
 न्तरादित्वे” इति । न चूनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्या-
 पिनः परमेश्वरस्वाधार उपदिश्येत “स भगवः काश्चिन् प्रति-
 ष्ठित कति स्ते महिष्वि” इति “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः”
 इति च श्रुती भूततः । ऐश्वर्यमर्थादाश्रुते च “स इत्ये-
 माह ।” तस्येति । कमेकं कटस्य आशः पुष्कभागोऽत्यन्तमेकस्यो वस्तु-
 पुच्छरीकं यथा, दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणो सद्यो विवक्षितरक्षा-
 भोजनवन इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमस्तु स स्नानं रूपमुक्त्वा नाम
 करोति । तस्योदिति । उपास्य निर्वर्ति । च इति । उदित उद्गतः
 सर्वपाप्माश्च उ इत्यर्थः । नः स्नानफलमाह । उदेति चेति । देवता-
 स्थानम् आदित्यमभिलक्ष्योपास्युत्तमन्तरमात्मानं देहमभिलक्ष्यापि तदुद्दि-
 रित्ताह । अथेति । पूर्वस्य ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभास-
 चेति । उदित्वित्त्यादिवस्तुप्रमाथवशाच्चिर्गुणनिर्णयवद्रूपवशाद्देवब्रह्म-
 माथवशाज्जीवो हिरण्यस्य इति पूर्वविज्ञानवद्वान्महद्ब्रह्मा पूर्वब्रह्मन्तः
 विह्वनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वमथयति । संसारीति । अतः
 पूर्वोत्तरपक्षयोर्लौकिकस्योदपातिः फलम्, अक्षिणीत्वाधारवशाच्च
 संसारीति सम्भवः । कतिमाह ॥ स एव इति ॥ आदित्यस्यः पुरुषः,

चासुष्मात् परमेशो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानाद्य" इत्यादि-
 त्यपुबुधस्यैवमर्थान्दर्शनात् "य एव देवैतन्मादर्थो लोकास्तेषां-
 चेष्टे मनुष्यकामानाद्य" इत्यपिपुबुधस्य । न च परमेश्वरस्य
 मर्त्यादानैर्लक्ष्यं सुतम् "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिर्येष
 भूतपाल एष सेतुर्विधरस्य एषां लोकानामसन्धेदाय" इत्यपि-
 शेषमुच्यते । तस्यान्त्याद्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः, चमत्कृतमर्थोपदेशात्, इति "य एषोऽन्तरादित्ये य एषो-
 ऽन्तरादित्य" इति च श्रूयमाणः पुबुधः परमेश्वर एव न
 संसारी । कुतः । तद्वर्णोपदेशात् । तस्य हि परमेश्वरस्य धर्म्या
 इहोपदिष्टास्यया "तस्योदिति नाम" इति आशयित्वा "य-
 स्यादित्यपुबुधस्य काम स एष सर्वेश्वरः पामंभ्य उदितः" इति
 सर्वपाप्मापशमेन निर्बन्धः, तदेष च कृतनिर्बन्धनं नामाधि-
 पुबुधस्याप्यतिदिशति "यन्नाम तन्नाम" इति । सर्वपाप्माप-
 गमश्च परमात्मन एव श्रूयते "य आत्मा अपहतपाप्मा" इत्यादौ ।

यस्यमादादित्यादूर्ध्वगा ये केचन लोकास्तेषां लोचरो देवभोगानाद्यैर्लक्ष्यः ।
 य एषोऽदित्यः पुबुध एतन्मादर्थोऽधस्तनावे लोका ये च मनुष्यकामा भोग-
 सेषामोचर इति मर्त्यादान् व्यते । अतः श्रुतेषां संसारीत्यर्थः । एव सर्वेश्वर
 इत्यपिषेव श्रुतेरिति सम्बन्धः । भूताधिपतिर्यमः, भूतपाल इत्यादिस्य
 एष एव । किञ्च जलानामसङ्हराय लोके विधारको यदा सेतुरेवमेषां
 लोकानां धर्म्याद्यादीनां मर्त्यादान्नेदत्वात् सेतुरेव एव, अतः सर्वेश्वर
 इत्यर्थः । सर्वं व्यापष्टे । य एव इति । यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथम-
 न्ततादुक्तरीत्या चरणं नैव, तथाप्यत्र प्रथमं सुतं रूपवर्णं निबन्धनं ध्यानार्थ-
 मोचरो नैव यद्यप्यत्र सर्वपापापश्रित्यं सर्वलोकात्मन् सफलं लोके नेद-
 गमक्यतेति प्रथमं न च "न च देवान् पश्यं नश्यति" इति श्रुतेरा-
 दित्यजीवकापि पाप्माश्रित्यतत्त्वमिति वाच्यम् । श्रुतेरपुना कर्मानवि-
 कारिणां देवानां क्रियमाणपाप्माश्रित्ये तदुक्तवार्थं वा तात्पर्यात् तेषां

तथा, “वाचुषे सुरमेसैव षट् तत् साम तदुक्त्वं तथ्यजुसद्भ्य”
इत्युक्त्वासाक्षात्कृतानिर्द्धारयति, सा च परमेस्वरस्वीयपद्यते
सर्वकारयत्वात् सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यम्बाद्यात्मके
चाधिदैवतषट्कसामे वाक्प्राच्याद्यात्मके चाध्यात्ममनुष्याह त-
स्यर्क च साम च गेष्या इत्यधिदैवतं तद्याध्यात्ममपि “वावमुष्य
गेष्यातौ तौ गेष्यातौ” इति । तच्च सर्वात्मकत्वे सत्त्वोपपद्यते
“तस्य इमे वीक्षायां गायन्त्य तस्येव ते गावन्ति तस्याग्ने धन-
सनयः” इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्श-
यति । तच्च परमेस्वरपरिग्रहे घटते ॥

यद् यदिभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशसम्भवं ॥

सञ्चितपापामावे लोके पुण्ये सर्वलोकं विजलीति अद्योगादित्यधि-
पत्याह ॥ सर्वपापपानमच परमात्मन एवेति । सर्वात्म्यमाह ॥ तथेति
अतः तत्त्वदैवानुचः पुरुष उच्यते अनाद्यपेक्षया निरुपपन्नः ॥ तस्य
शास्त्रविशेषः । तस्याहवर्थात् सामसोत्तमं उच्छादयन्त्याहवर्ग्युत्तमै,
यजुर्वेदो यजः, ऋग्वेदो वेदा इत्यर्थः ॥ पृथिव्यम्बाद्यात्मक इति ॥
आधिदैवतषट्कं पृथिव्यन्तरोजद्युनक्षत्रादित्यनतगुरुभा रूपा पञ्चविधा
शुक्लशुक्ला, साम आग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यनतानिग्रहपुङ्गवः पञ्च-
विधम् । अध्यात्मतु षट् वाक् चक्षुः श्रोत्राक्षिगुरुभा रूपा चतु-
र्विधा, साम च प्राच्यप्राच्यात्मनोऽहितततिनीरुप पञ्चविधसङ्गम् ।
एवं त्रयेण षट्कसामे अतुल्यमाह इति ॥ तथेति । सौ सर्वात्मक षट्
सामात्मको गेष्यावसुष्यादित्यस्य तावेवाधित्यस्य गेष्या एवमौत्तम्यः ॥
तथेति । षट् सामोपपत्तिमत्तयः । सर्वमानमेव । विज्ञानरमाह ॥
तद्व इति । तस्य लोके धनस्य अविर्भावो येषां ते धनसनयो विभूति-
मन् इत्यर्थः । यद् लोके राजानो गीयन्ते ते चर इत्यत आह ॥ यद्-
दिति । यद्गुणिसादिर्विभूतिः, लोः शान्तिः । अर्जितत्वं वक्तुं, तद्युक्तं वक्तुं

इति भगवन्नीतादर्शनात् शोककामेश्चिद्व्यवमपि निरुद्धं
चूषमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तु च शिरस्त्रयस्त्र्यसुरित्वादिक-
पञ्चवर्षं परमेश्वरे नोपपद्येत इत्यत्र भूमः, स्यात् परमेश्वरस्या-
पीच्छावशात्तानात्मयं रूपं साधकानुग्रहाय ।

माया शोषा मया कृता यस्यां पश्यसि नारदः ।

सर्वभूतसुखैर्युक्तं न त्वं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

इति श्वरस्यात् । अपि च यत्र निरस्तसर्वविशेषं पारमे-
श्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रे “अथर्द्धमस्यर्द्धमरूपम-
व्ययं” इत्यादि । सर्वकारणत्वात् विकारघर्षैरपि कैश्चिद्वि-
शिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकर्मा सर्वकामः
सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादिना, तथा शिरस्त्रयस्त्र्यतीदिनिर्दे-
शोऽपि भविष्यति । यदप्याधारश्रवणाद्य परमेश्वर इत्युक्त्यने
स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनायै भविष्यति
सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो योमवत् सर्वात्मान्तरत्तोपपत्तेः । ऐश्वर्यम-
र्षादाश्रयमप्याध्यात्म्याधिदैवतविभागापेक्षसुपासमार्गमेव, त-
स्मात्परमेश्वर एवाप्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥

राजादिकं महेश एवेति तद्गुणमशोकरूपैवेत्यर्थः । निरुद्धमवगम्याधीनम्,
एषा निश्चिद्रूपा कूर्चिर्माया विस्तृतित्यावा कथा कृतेत्यर्थः । यदुक्तं
अथर्द्धमिच्छादिवाक्यं तत् सेवपरमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कृत-
मताह ॥ सर्वेति ॥ यत् तदुपास्यत्वेनोच्यते तमेतद्व्याप्यत्वं सर्वकारण-
त्वात् प्राप्तव्यत्वं सर्वकर्त्तृत्वादिवृत्तानिर्दिश्यते इति योजना । मर्षा-
दाश्रयैर्वर्गशोकरूपं मेत्युक्तं निराकरोति । ऐश्वर्येति । अध्यात्म्याधि-
दैवध्यानयोर्विभागः पृथक्प्रयोगः, महदेशमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थ-

युक्त इत्याकाशं प्रत्यक्षं यत्प्राकाशो लोकेष्वो ज्वायाम्प्रकाशः
 पराशयः" इति । तत्र संशयः । किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभि-
 धीयते, एतद्भूताकाशमिति । कुतः संशयः । उभयत्र प्रयोग-
 दर्शनात् । भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकेवेद्योदाकाशशब्दो
 ब्रह्मस्यपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशादसा-
 धारस्यगुणवशाद्वा निर्द्धारितं ब्रह्म भवति यथा "यदेष्ट आ-
 काश आनन्दो न स्यात्" इति, "आकाशो वै नामरूपयोर्नि-
 र्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति चैवमादौ, एतः संशयः । किं
 पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति, कुतः, तद्वि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण
 शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः
 शक्यो विज्ञातुं, अनेकाखेत्यसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आ-
 काशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिधैः सह-
 यमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणम-
 र्हति, सम्भवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणं । ननु भूताकाश-
 परिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते "सर्वानि ह वा इमानि भूतानि
 आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादिः । नैष दोषो भूताकाशस्यापि
 वाक्यादिक्रमेण कारणोपपत्तेः । विज्ञायते हि "तस्माद्वा एत-

लोकेष्वाम्प्रकाशं च न साधारण इति । राजा भूते आकाश इति चेति ॥
 यदेष्ट आकाश इत्यानन्दत्वसाधारणस्य त्रयवशादाकाशो ज्ञातव्यमि-
 रितम् । आकाशो वै नामरूपं तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विज्ञातः ।
 निर्वर्हिता उत्पत्तिरिति हेतुः, ते नामरूपे, यदन्तरा ब्रह्माज्ञे ननु
 कल्पितत्वेन मध्ये वा इति शङ्कः । अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीयो-
 पाक्षः, विज्ञाने ब्रह्मात्मना इति फलम् । उपाले अष्टमब्रह्मविज्ञ-

स्माद्व्ययस्य आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः इत्या-
दिः । व्यायस्व पराजयत्येवं भूतास्तरावेष्योपपद्यन्ते भूता-
काशस्यापि, तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य सर्वव्यतिरेकं
प्राप्ते ब्रूमः, आकाशस्तत्त्विकात् । आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो यदर्थं
युक्तं । कुतः । तत्त्विकात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं तत्त्वं “सर्वमाणि
ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । पर-
स्याहि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु
भूताकाशस्यापि वाक्यादिकर्मण्य कारणत्व दर्शितं । सत्त्वं दर्-
शितं । तथापि मूलकारस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यव-
धारणं सर्वानीति, च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा
“आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति” इति ब्रह्मलिङ्गं “आकाशो ह्येवैष्यो
ज्यायानाकाशः परायणः” इति च व्यायस्व स्मृतापेक्षिकं पर-
मात्मन्येवैकस्मिन्नात्मातं “ज्यायान् दृष्टव्या ज्यायानन्तरिचात्
ज्यायान् द्विषो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” इति, तथा परायणत्व-
मपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरं । श्रुतिश्च भवति
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणः” इति । अपि चान्त-
वत्त्वदीपेण शालावत्यस्य पत्रं निन्दित्वानन्तं किञ्चिद्दृष्ट्वा का-

वाक्यसमन्वयोक्तेराभाद श्रुत्यादिसङ्गतयः । अष्टमस्य भाष्यम् । तेजः-
प्रभृतितु वाक्यादेरपि कारणत्वात् एवकारश्रुतिबाधः । सर्वश्रुतेषां का-
शान्तिरिक्तविषयत्वेन सङ्क्षेपः सादिताहः । सत्त्वं दर्शितमिति । ब्रह्म-
णस्तु सर्वव्यापकत्वाच्चत्वादेव सर्वमिति श्रुतिर्भूतेति भावः । तथा सर्व-
व्यापारार्थं विदितव्यमकथं स्मृतामपि परमात्मन्येवोपपन्नमिति स्मृत्या
ब्रह्मविज्ञानीत्याह । तथा आकाशमिन्द्रादिना । परतेर्जनका दातुः ।
रातिरिति पाठे बभ्रुरित्यर्थः । विज्ञानरत्नाहः । अपि चेति । दातव्य-

मेन जैरुतिनाऽऽकाशः परिमृश्यते, तथाकाशमुद्गीये सन्प्रयो-
पसंहरति “स पुनः परो बरीमासुद्गीयः स एवोऽकाशः” इति,
तच्चान्नस्य ब्रह्मविद् । यत् पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन
प्रथमतः प्रतीयते इति, अत्र भूयः, प्रथमतः प्रतीयतमपि तदा-
च्छेदेनमन्त्रं ब्रह्मपुंस्यान् हृदा न परिमृश्यते । दर्शितं ब्रह्म-
ख्ययाकाशमन्त्रः “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व्यभिक्ता” इत्यादौ ।
तथाकाशमर्थायवाचिनामपि ब्रह्मविद् प्रयोगो दृश्यते “अथोऽ-

शाकावलो शाकुरो राजा” चेति तत्र उद्गीयविद्याकुर्वता विद्यारवा-
माहः किञ्चिद्वचस्य परादयमिति । तत्र स्वर्गादागतभिरङ्गिर्बोवितेन
प्रायेण क्रियवाचोद्गीयस्य स्वर्ग एव परादयमिति दाक्ष्यपक्षप्रतिपा-
दोपेक्षं शाकावलो निन्दिता स्वर्गस्यापि कर्माद्वारां हेतुरयं लोकः प्रति-
पद्यते । तं शाकावलस्य पक्षमन्त्रवृत्ते किञ्च शाकावल्यामेति राजा
निन्दितान्नमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्तावन्त्यदोषतादवस्थादित्यर्थः ।
नन्वाकाशोऽनन्त इति न नृत्तम् इत्युच्यते ॥ तद्धेति । उद्गीय आ-
काश एवेति सन्प्रादगात् उद्गीयस्यानन्तत्वादिकं न स्मृत इति भावः ।
स उद्गीयावयव ईकार एव आकाशात्मकः । परः स्वतन्त्रत्वादिपुञ्जे-
रत्कष्टः अतोऽस्मदन्तरेभ्यो बरीवान् ज्ञेय इत्यर्थः । पर इति अन्वयं
सकारान्तं वा, परः क्षुब्धमिति प्रयोगात् । परचाक्षी बरेभ्योऽतिप्रवेन
वरः परो बरीवान् इत्यर्थः । प्राचम्यात् स्तुतिवाचाकाशमन्त्रो बलीवा-
नित्युक्तं स्मरयति ॥ यत् पुनरिति ॥ एवकारसर्वमन्त्रावुद्गीतान-
न्यादिवक्तुमिदं नामरूपं इति “अथेदेकं कुचस्वार्थे” इति आदेनैकस्याः
स्तुतेर्वाचो, वक्तु इत्याह । अत्र भूय इति ॥ आकाशपदादुद्गीतस्यैव
प्रथमप्रतीतिरिति निश्चयो नास्तीत्यपि चन्द्रेण द्योतितम् । तत्र मुक्ति-
माह ॥ दर्शितमिति । आकाशपदादौ चार्थस्य ब्रह्मचोऽपि प्रथमप्रती-
तिरिति तत्र तत्प्रायायास्तु ब्रह्मविद् प्रयोगमाप्तुर्वादिति भावः ।
अथरे भूटलो ज्योत्स्नं ज्योतिषं अथो वेदाः अणि प्रकाशेन अणिचक्षरे
विन्दे देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः । ईकारः सं लुप्तं नञ् च आपकमित्यु-

क्षरे परमे व्योमम् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निवेदुः” “सैषा
भार्गवी वाक्सी विद्या परमे व्योमम् प्रतिष्ठिता” “ॐ कं ब्रह्म
खं ब्रह्म खं पुराणं” इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमा-
नस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा ।
“अग्निरधीतेऽनुवाकं” इति हि वाक्योपक्रमेणतोऽप्यग्निशब्दे
माध्यमकविषयो दृश्यते । तस्यादाकाशशब्दं ब्रह्मेति प्रसिद्धं ।

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

“उद्गीथे प्रकीर्तयन् देवता प्रस्तावमन्यायन्ता” इत्युपक्रम्य
न्यूयते “कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सन्धीषि क वा
इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्यज्जिह्वते सैषा
देवता प्रस्तावमन्यायन्ता” इति । तत्र संशयविषयः पूर्ववदेव
दृष्टव्यो, “प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राण इति चैव-

प्राणीतं सुखनरप्रयोगवाक्यं ॥ कं पुराणिति । व्याख्याति प्रकीर्तयन् ।
कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति वान्दोष्यम्, ॐ कं ब्रह्म खं पुराणमिति वृद्धा-
रण्यकमिति भेदः । किञ्च तत्रैव प्रवनातुसादेषोत्तरं देयं यत् तत्रैव
यक्यं यत् तत्रैव तत्रैव ततोत्तरातुसादेषं प्रयत्नं नेयमित्याह ॥ वाक्येति ॥
तस्यादुपक्रमे ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युपपन्नमिति । तस्यादिति ॥
व्याकाशवाक्योक्त्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति । अत एव प्राणः ।
उद्गीथप्रकरणमिति सापनार्थसङ्कोच इति भाष्यपदम् उद्गीथप्रकरणे
न्यूयते इत्यन्वयः । कविउपिद्यान्तःपणः प्रकीर्तयन्तवाच, हे प्रकीर्तयः !
या देवता प्रस्तावं साममक्तिमनुगताध्यानायं तास्तेदशावा नम विदुषो
निकटे प्रकीर्तयन्ति नूदो ते प्रतिज्योति । ततो भीतः धनुः प्रपन्न कतवा
सा देवतेति उत्तरम् । प्राण इति । प्राणमभिसंविशन्ति सत्यम् विशन्ति
कोऽप्ये तमभिसंविशन्ति ज्वते उपपद्यन् इत्यर्थः । अतिदेयत्वात् पूर्ववत्
संशयादि दृष्टव्यमित्युक्तं विदुषोति । प्राणेति । मन उवाचिषो जीवः,

मादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो
लोकवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति
संशयः । किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पक्षहन्ते; प्राणस्यो-
पादानं युक्तं । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम । ननु
पूर्ववदिहापि तज्ज्ञात् ब्रह्मण एव यत्तत्तं युक्तमिहापि हि
वाक्यशेषे भूतानां संवेद्यनोद्गमनं पारमेष्ठ्यं कथं प्रतीयते ।
न मुख्येऽपि प्राणो भूतसंवेद्यनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं श्लाका-
यते “यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग्व्येति प्राणं चक्षुः
प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रवृध्यते प्राणादेवाधि पुनर्ज्वा-
यन्ते” इति । प्रत्यक्षं तत् स्थापकाखे प्राणवत्तावपरिबुद्धमा-
नायामिन्द्रियवत्तयः परिबुध्यन्ते, प्रबोधकाखे च पुनः प्रादुर्भ-
वतीति । इन्द्रियकारत्वाच्च भूतानामविवक्ष्यो मुख्ये प्राणेऽपि
भूतसंवेद्यनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽन्वयोऽप्येव-

प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुवप्रावेको भवति प्राणस्य वाच्योः प्राणं प्रेरकं
तस्य यत्तात्पर्यं प्रदत्ताकारं वे त्रिदशे ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेषु यता-
र्थात् पुरुषस्यैव अर्थमिति यद्वते ॥ ननु पूर्ववदिति । अधिकांश-
निराकारमिति हेतुस्तद्वति मत्वा यद्वाच्यम् । न मुख्येऽपीति ॥ तर्हि
तदा चक्षुरवेति । यत्रकारेण सर्व्वेभ्यः पञ्चभ्यः । नन्वेन्द्रियाणां
प्राणे कवोदसौ च वेते तावता महाभूतसत्तादिमतिवाक्यशेषोपपत्तिः
कथमित्यत आह ॥ इन्द्रियकारत्वादिति ॥ तस्य श्रोत्रं रसः इति श्रुतेः
इन्द्रियाणि विज्ञातव्यानि प्राणं यथाज्ञातभूतानां चाराणि तेषां कदा-
युक्ता भूतानां च हि प्राणे कदादिति सिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः ।
यत्र ब्रह्मपादौ प्राणो न तस्यैवाह ॥ अपि वेति ॥ उदाहरणमिन्द्रि-
याण्येव प्रतिकारे च का हेतवेति, एते यथाज्ञातयोनादित्येन्द्रियनिर्दि-
श्यते चादित्य इति होवाच कथमिति होवाचेति श्रुतावित्यर्थः । आ-

प्रतिहृत्तयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तः निर्दिश्येते,
 न च तयोर्ब्रह्मसत्तिः, तस्यामात्राच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्व-
 मित्येवं प्राप्ते स्वतन्त्रात् प्राणः । अतएव प्राण इति । तद्विज्ञा-
 दिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमत एव तद्विज्ञात् प्राणस्यसत्तिः परं
 ब्रह्म भवितुमर्हति, प्राणस्यापि हि ब्रह्मविष्णुशक्तयः स्युते
 “सर्वाणि च वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसम्ब्रजन्ति प्राण-
 मभ्युज्ज्वलते” इति प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रव-
 यानुत्थमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः । ननु त्वं सुखप्राणपरि-
 ग्रहेऽपि संवेशोद्गममविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रो-
 च्यते । स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाच्चयं
 संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानां, इह तु सर्वेन्द्रियाणां
 सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां भूतानां “सर्वाणि च वा इमानि
 भूतानि” इति श्रुतेः । यदापि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परि-
 गृह्यते तदापि ब्रह्मलिंगत्वमविरुद्धम् । ननु सहापि त्रिपदैरि-
 न्द्रियाणां स्वःपप्रबोधयोः प्राणोऽप्ययं प्राणाच्च प्रबोधश्रुतः

प्राणं सन्निधानम् । तद्विध्यतुल्यहोतृप्रबोधनं तप्राणश्रुता सुखप्राण-
 निर्वन्धे तत् ब्रह्मा प्रस्तावोक्त्यादिति पूर्वपक्षकं, विज्ञाने ब्रह्मपरि-
 रूपोपासितः । अस्याधिकरणस्याविदेयत्वमेव पूर्वेषु वक्तव्यमिति विभागः
 भवन्निति भूतानां च व्युत्पत्त्या तत्किञ्चिदुपपन्नत्वं कार्यमात्रं तस्य
 कवोदमौ वाक्यविकारे प्राप्तेः ब्रह्मविस्तृता भूतस्यैव स्वार्थ-
 हेऽपि कवोदेर्ब्रह्मनिर्वाणत्वमिच्छात् । यदापीति । जीवितप्राणस्य
 भूतजीवितत्वादीनादित्यर्थः । तस्य तद्वीर्यत्वं श्रुत्याऽवगतम् । भवति ।
 अथ यदा सुखो जीवः प्राप्ते ब्रह्मलक्ष्मी भवति तदा एव प्राणं सविषय-
 वागादवोऽपि वल्लभ्यते । अत्र जीवाभिधाने सर्वव्यापारत्वविक्रमः

“यदा सुतः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यवाकिन् प्राणं प्रत्येकधा
 भवति तदेनं प्राणं सर्वमोमयिः सञ्चयेति” इत्यत्र तत्रापि
 तद्विधानं प्राणशब्देन ब्रह्मैव । अतः पुनरस्यादित्यस्य विधानात्
 प्राणशब्दस्याप्रवृत्त्यमिति तदनुक्तं प्राणशब्देनैव तत्र प्राणशब्दस्य
 ब्रह्मविषयत्वात् प्रतीयमानायां संविधानस्याकिञ्चित् कर-
 त्वात् । अतः पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चतन्त्रौ प्रसिद्धतरत्वं तदाका-
 शशब्दस्यैव प्रतिविधेयम् । तस्मात् सिद्धं प्रज्ञावदेवतायाः
 प्राणस्य ब्रह्मत्वम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्राणस्य प्राणं प्रा-
 णवन्धनं हि सोऽस्य मनः” इति च तदप्ययुक्तं शब्दभेदात् प्रक-
 रणाच्च संशयानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगे अन्वः पिता
 पत्नीनिर्दिष्टोऽन्वः प्रथमानिर्दिष्टं पितुः पितेति गम्यते, तद्वत्
 प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्वः प्राणस्य
 प्राणं इति निधीयते । न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो
 भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स
 एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमसर्वाध-
 कारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिः शब्दो
 ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथापरस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणव-

स्यः प्राण इत्याह । तत्रापीति ॥ वाक्यान्तरसंक्षिप्पयेत्यत्र सवाक्य-
 भवेति चिह्नं वक्ष्यीम इत्याह । तदनुक्तमिति । एकवचनत्वं वाक्येभ्यः
 तस्य अर्थं तद्वत् चिह्नं तेनेत्यर्थः । प्राणशब्देनैव प्रकरणेन सर्वभूतप्रत-
 तिपक्षिणेन च प्राणशब्देन तत्कारणं ब्रह्मसंज्ञापित्वाह । तदाकाशशब्द-
 स्तेष्वेव । अस्मिन्नाहोदाहरणं संशयाभावेनावृत्तिनिश्चयः । अनेत्या-
 दिनाः । शब्दभेदसंज्ञा प्रकरणं अयमवति । यस्य चेति ॥ ज्योति-

स्वप्नं च सोऽस्य मनः” इति श्रुतेः प्राणशब्दो नावगम्यमानः
कथमवगमयेदतः संशयाविषयत्वाच्चेतदुदाहरणं कृतम् । म-
लावदेवतायास्तु प्राणो संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति “अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते वि-
श्रुतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाच तद्य-
दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः” इति । तत्र संशयः । किमिह
ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किं वा पर आ-
मेति अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तद्विज्ञानाद्विषयस्य सकृत्कृतम्,
इह तद्विज्ञानमेवास्ति लासीति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तम् । आ-
दित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः । प्राप्तवतेः
तमो ज्योतिरिति श्रीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्वविषयो प्रसिद्धौ
चतुर्थोर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुपपन्न-

चरणाभिधानात् । आन्दोऽस्यमेवोदाहरति । इदमिति । नास्ति प्र-
थितकृत्प्रोपाख्यानान्तर्भावोऽप्यशब्दः । अतो दिवो दुर्लोक्यत् परः पर-
जायत् ज्योतिर्दीप्यते यदिदमिति जाठराम्नावध्यक्यते । कुल दीप्यते
तत्तावत् । विवृत इति । विवृत्त्यात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वेषां भूता-
दिवोकादुपरि वे कोकास्तेष्वप्येव न विध्यमे कतना वेध इत्यनुत्तमेषु
सर्वसंसारमनुभवातीतं परं ज्योतिरिदमेव यदेहस्यवितर्कः । अथ
पूर्वोक्तान्तर्ध्वं यदनु प्रत्युदाहरणवत्कृतिमाह । अर्थान्तरिति । अथ
अवाक्ये अतश्च ज्योतिरिति पादोऽस्येति पूर्ववाक्ये भूतवाक्यवत्कृ-
तसीति यादवकृतिः । पूर्वोक्तपरमार्थोर्जकज्ज्योतिर्नोदपातिः कथ-
मिति शेषः । नन्वज्ञानतयोदिरिति श्रुत्यात् ज्योतिः पदवक्तव्यता
प्रतिद्वन्द्वमिति चेत्तावत् । कुचरिति । सर्वेषां राली भवं शार्वरसीच-

मादित्वादिभ्यो ज्योतिषाया दीप्तये, इतीयमपि श्रुतिरूपदित्वा-
दिविषया इतिहा । न हि रूपादिभीनं ब्रह्म दीप्यत इति
सुख्यां श्रुतिमर्थेति । किञ्च शुभ्रवर्णादवश्रुतेषु । न हि परा-
परवीजस्य ब्रह्मण्यः सर्वात्मकस्य द्यौर्नर्त्यादा युक्ता, कार्यस्य तु
ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्नर्त्यादा स्यात् परो दिवो ज्योति-
रिति च शाङ्ख्यं । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमा-
नत्वात् शुभ्रवर्णादावन्वयमसम्भवं, अस्तु तर्ह्यन्विष्टकृतं तेजः
प्रथमजं । न । अन्विष्टकृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति ।
इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयु-
क्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । “तासां सिद्धं सिद्धतमे-
कैकां करवाणि” इति चाविशेषश्रुतेः न चास्मिन्नुक्तस्यापि

मिति शब्दत्, अनेनावरकत्वाद्गोप्यत्वाच्च कृष्णवर्णरूपं तस्य रज्ज्वर्णादुक्तं
भवति । ज्योतिः श्रुतेरुपास्यत्वनिष्पत्त्याह । तत्वेत्यादिना । साखर-
दवात्सवा दोषलोचन एव विक्रमिताह । न ह्येति । सासु चर्मा-
देत्याद्यस्तु नुतत्वात्तैवमित्याह । परो दिव इति । मर्त्यादां ब्रह्म इति
येव । ब्रह्मण्यत् कार्यस्यापि मर्त्यादायोगाद्विरर्चकं ब्राह्मणमिति
कचिदाक्षिपति । नन्विति । एकदेशो ज्ञेयः । अस्मिन्ति । सगर्वाद्वा ज्ञातं
किञ्चिदतोन्मिषं तेजो दिवः परस्तादक्षि श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अथ-
यन्विध्युपास्यते निर्भक्त्वं वस्तुतः इत्याक्षिप्य ज्ञेयः । नेति । ध्यानं
फलमित्याद्यस्तु निष्कलस्य चापि ध्यानं नास्तीत्याह । इदमेवेत्यादिना ।
प्रयोजकान्तरं तन्नोनायादिकं । अन्विष्टकृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वसङ्का-
तदेव नास्तीत्याह । तासांमिति । तेजोऽवधानं देवतानामेकैकं द्विधा
विभज्य पुनरेकैकं ध्यायं द्विधा कृत्वा सभामादितरभानद्योर्निश्चिप्य तस्मि-
न्गुणरज्ज्वच्चिदं करवाणीत्यविशेषोक्तोन्मिषमिष्टकृतं किञ्चिदित्यर्थः ।
किञ्चाम इदं पर इति ब्रह्मव्यवस्थानः प्रसिद्धं शुभ्रवर्णादव ध्याना-
यानूयते । न चास्मिन्नुक्तस्य वत् कश्चित् प्रविशतित्याह । न चेति ॥

तेजस्यो द्युमर्त्यादत्तं प्रसिद्धं यत् तर्हि विवक्षितमेव ततो ज्यो-
ज्योतिः प्रसिद्धम् । अनन्तमर्थापि दिवोऽवगम्यतेऽन्त्यादिषु ज्यो-
तिरिति, नैव दीपमर्थापि मध्यमानस्य ज्योतिरिति परो दिव-
इति उपसर्गात् । प्रदेशविशेषपरिपक्वो न विवक्ष्यते, न तु निर-
देशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनो । “अन्तः-
ष्टे व्यसृजतेऽन्तर्गतेषु लोकेषु” इति साधारणकृत्यश्रुतिः कार्य-
ज्योतिषि उपपद्यतेतरां “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्मन्त्रः पुन्ये-
ज्योतिः” इति च कौत्सेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्तमानं
हस्यते । सारूप्यनिमित्ताद्याध्यासा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति
शिर एकं शिर एकमेतदक्षर” इति । कौत्सेयस्य तु ज्योतिषः
प्रसिद्धमब्रह्मत्वं “तस्यैषां दृष्टिसस्यैषा श्रुतिः” इति चौण्णप्रोष-
विशिष्टत्वश्रवणात् “तदेतत् दृष्टस्य श्रुतस्येत्युपासीत” इति च
श्रुतेऽनुपपन्नं श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति चाल्पफलश्रवणाद्-
ब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । न चान्यद-
किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मसिद्धम् । न च
पूर्वस्थित्यपि वाक्ये ब्रह्मनिर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं
भूतम्” इति छन्दोनिर्देशात् । अद्यापि कथञ्चित् पूर्वस्थितं
एकदेशमते निरस्ते वाक्यात् पूर्वपक्षो ब्रूते । यस्तु तर्हीति । प्रदेश-
विशेषः दिवः परस्माद् दीप्यमानः सूर्यादितेजोऽवयवविशेषः तस्य
परिपक्व उपसर्गात् न विवक्ष्यत इत्यन्वयः । स एव कौत्सेयज्योतिषि
उपास्यते तस्यापि तेजस्वादिति भावः । ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेश-
व्यत्यं कल्पयतां नेत्याह । न त्विति । निम्नदेशस्य निरवयवस्य विषे-
वेऽति दिवः परस्माद् दीप्यमानमब्रह्मवयवकल्पना भागिनो ब्रह्मा न त्वित्य-
न्वयः । अत्रासाधिकागौरवापातादिति भावः । वतः हि न त्वाह ।
सारूप्येति । यथा एकलव्यामातुरिति व्याकृतौ प्रजापतेः शिरोवर्धः

वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्यैव मत्तुष्टिज्ञान-
मस्ति, तत्र हि लिपादस्तावत् दिवि इति शीरसिकरस्येन
श्रुतिः, यत्र पुनः “हरी दिवो ज्योतिः” इति शीरस्योदा-
त्तेन । तस्मात् प्राक्तनं ज्योतिरिह प्राक्षामित्वेन प्राप्ते श्रु-
त्योतिरिह ब्रह्म प्राक्षम् । कुतः । चरणाभिधानात्, प्राक्षामि-
धामादित्यर्थः । पूर्वस्थानं हि वाक्ये चतुष्पादब्रह्म निर्दिष्टं “ता-
वान्मन्त्रं संहिता ततो व्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि

भूता तत्रां जातरन्नावब्रह्मन् बोधादिभ्यस्तथा प्रसिद्धमिति जडज्यो-
तिर्वाक्यं वाक्यमित्यर्थः । अहंकार्यनेनौपगमानं प्रसिद्धं सैवा तस्य
जातरान्नेर्दिष्टः, अतः कार्यविधानेन बोधनवचनं, सैवा तस्य चतुर्विधित्वार्थः ।
ज्योतिरी जडलेखितान्नवाहः तदेवदिति । ज्योतिरित्यर्थः । चतु-
ष्पदस्युद्दिष्टः सुन्दरः, चतुर्तो दिव्यातः । न चान्यदपीति ब्रह्मसिद्धमपि
किञ्चिदन्वयालोचनवचनम् । ननु लिपादस्तावत् दिवोति पूर्ववाक्योक्तं
ब्रह्मात्वं ज्योतिःपदेन ब्रह्मतामित्याशङ्क्याह ॥ न चेति ॥ अतः सर्व-
तज्जवाहकत्वात्मा ब्रह्मोक्तमित्यत आह ॥ अद्यापीति । अद्यपि जडो-
दातेत्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृते-
ज्यातं प्राक्तनं प्राक्यमित्यर्थः । आचारं निरस्यति ॥ प्रादेति ॥ नावली
वा इदं सर्वं भूतं वाग्ये नावली येन पृथिवी यदिदं वरीरं यदिदं पुरुषे
हृदयमित्ये प्राप्ता इति भूतवाक्यपृथिवीयरीरहृदयप्राप्तात्मिका बहु-
विधा बहुभिरवर्तैश्चतुष्पदा नावलीति । बहुक्तं तावत् तत्परिमाणः
सर्वः प्रपञ्चोऽस्य नावत्यगुनतस्य ब्रह्मस्यो बहिष्ठा विभूतिः, पुरुषस्तु
पूर्वब्रह्मरूपः, अत्र प्रपञ्चात्मप्राधान्यधिकः । आधिक्यमेवाह ॥ प्राद
इति । सर्वं जगदेवः पादोऽयः “विहङ्गाहमिदं जगत्प्रेकायेन
स्थितो जगत्” इति श्रुतेः । अतः इदमस्य दिवि जगत्प्राधान्यरूपे
लिपादस्तावत्प्राप्तिः, दिवि पूर्ववत्प्राप्तिः वा प्राधान्यमस्ति, कल्पि-
तात्मगतो ब्रह्मरूपपचनजनकोत्यर्थः । अथा कोवे पापात् प्राद्वत्त-
वधिकं तदेव अधिकमिति बोधनार्थं लिपादस्तावत्प्राप्तिः कोवे न लिपात्त

लिपादस्याद्यतं दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्यदो ब्रह्म-
 शक्तिपादस्यतं सुसम्बन्धितं निर्दिष्टं तदेवेकं सुसम्बन्धात्
 निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत् परित्यज्य भासतं ज्योतिः
 कल्पयतः प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये प्रमज्येयाताः । न केवलं ज्यो-
 तिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि हि शास्त्रित्वविद्या-
 यामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्त-
 व्यम् । यत्तूक्तं 'ज्योतिर्दीप्यत' इति च एतौ शब्दौ काव्ये
 ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः, प्रकरणात् । ब्रह्मावगमे
 सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्त्तज्योतिरुपक-
 र्त्तिः ब्रह्म ख्यपि प्रयोगसम्भवात् । "येन सूर्यस्तपति तेजसेहः"
 इति च मन्त्रवर्णात् । 'यदा नायं ज्योतिःशब्दश्चतुर्दशैरेवानु-
 ग्राहके तेजसि वर्त्तते । अन्यथापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं
 ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुपताः" इति च । तस्माद्यदात् कस-

निवर्त्तितमिति मन्त्रव्यम् । यदतः पर इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धादिति-
 ज्ञात् पूर्ववाक्यमसिद्धं ब्रह्म प्राप्नुमित्याह । तत्रेति । ननु तदाभ्ये-
 ऽष्टाकपाद इत्यत्र यत्तदस्य प्रकृतार्थकत्वं इष्टमित्यत आह । तत्परि-
 त्यज्येति । तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापत्त्यादगत्या पदोऽगति-
 शर्वात्म्यमाश्रितम्, इह तु पूर्ववाक्यमसिद्धस्य ब्रह्मस्यो युक्त्यभ्येन प्रक-
 र्त्तिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यत्यदेकार्थकज्योतिःपदस्यापि च एवार्थ इत्यर्थः ।
 सन्देहान्यायादभ्येवमित्याह । न केवलमिति । सर्वं कल्पितं ब्रह्मेत्युत्तरस्य
 ब्रह्मानुवृत्तेर्नित्यस्य ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः । प्रकरणादिति ॥
 प्रकृतार्थेनैकशब्दस्य यदा शब्दस्य भूतपादादिति चेत्तर्थात् । अतः प्रक-
 रणाज्योतिः कृतिबोधो न युक्त इति निरस्तम् । अविनिवृत्तादिति ब्रह्म-
 व्यावर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैवमनेहः प्रकाशितः सूर्य-
 स्तपति प्रकाशयति तं इहैवमनेह इति ननुत इत्यर्थः । ज्योतिःशब्दस्य

यत्पक्षतन्वयस्यान्व ब्रह्मोति तदप्यनुययन्म । न हि इवते
 फलाय ब्रह्मात्मवशीदतिवते नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्तु हि
 निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्रत्वेनोपदिश्यते, तत्तत्कल्प-
 मेव फलं मोक्षं इत्यवगम्यते । यत्तु तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीक
 विशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्तु संसारंगोचरास्तीर्णज्ञा-
 वचानि फलानि हस्यन्ते “अद्यादो वसुदानो विन्दते वसु य
 एवं वेद” इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चित्प्रती-
 तिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि “पूर्वं छिन् वाक्ये हस्यमानं प्रती-
 तव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधायक इति ।
 कथं पुनः वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्ववि-
 ययात् प्रस्थाप्य शब्दा व्यावर्त्तयितुं । नैव दोषः । “ब्रह्मः परा
 दिवो ज्योतिः” इति प्रथमतः पठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना
 द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्व-
 सामर्थ्येन परामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषय-
 त्वोपपत्तेः । तस्यादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥

अति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । त यथा श्रुतौपासते तथा फलं भवतीति
 श्रुतेरित्याह ॥ न हीयत इति ॥ ज्ञानफलवदुपासिकफलमेककल्प कि
 न स्यादत आह ॥ यत्तु हीति ॥ शेषेकत्वादित्यर्थः । अथ यत्तु नानेने-
 त्याह ॥ यत्तु त्विति ॥ ईश्वरो जीवद्वयेन्यासमसीत्त्यादिः, अक्षयानय-
 नाहातृत्वा । वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्ध
 यो वेद उच्यते विन्दते दीप्तान्विष प्रवति नाम्ना वसुदानो जनो वा
 प्रतीक वाच्यो भूय इति प्रतीकविशेषभासक इति वसुदानो वसुदान इति श्रुतिः
 श्रुतिब्रह्मोपासीति वसुते ॥ सर्व पुनरिति । यद्यप्यनुययन्म इति चरम-
 श्रुतिर्निरास इत्याह ॥ नैव इति । सर्वनाम्ना ज्ञानार्थेन अक्षयं सर्व-

कन्दोऽभिधानमेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिग-
दात्तव्यमिदं दर्शनं ॥ २५ ॥

अथ बहुक्तं पूर्वं किञ्चापि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति, गा-
यत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” इति गायत्र्याख्यस्य कन्द-
सोऽभिहितत्वादिति तत् परिहृतं व्यम् । कथं पुनश्चकन्दोऽभि-
धानात् ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता “तावानस्य
महिमा” इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं । नैतदस्ति ।
“गायत्री वा इदं सर्वं” इति गायत्रीमुपक्रम्य तामैव भूतपूर्वा-
वीक्षरौरुदयवाक्प्राणप्रभेदैर्ध्याख्याय “सैषा चतुष्पाद षड्-
विधा गायत्री” तदेतदुपाभ्यनूक्तं “तावानस्य महिमा” इति
तस्यामैव व्याख्यातकपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमक-
खाद्ब्रह्मचतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र “यद्वै तत् ब्रह्म” इति
ब्रह्मवचः, सोऽपि कन्दसः प्रकृतत्वात् कन्दोविषय एव । “य
ए तामैव ब्रह्मोपनिषद् वेद” इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्या-
चक्षते । तस्याचकन्दोऽभिधानात् ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् ।
नैव दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदान्, तथा नायत्र्याख्यकन्दो-
दादेशेन तदनुगतं ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन
ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते “गायत्री वा इदं सर्वं” इति । न

नाम्नः वाच्यं सङ्निहितवचित्वं तद्वहेन परावृत्ते शतीति योजना ।
अर्थादात्मदवाक्यानामिदस्यादिवचः । कन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं ना-
सीति ब्रह्मविषयोऽपि नृपयति । कथमिति । यद्वा यावदिति । नैत-
दिवादिना । अत्रावदभाविषं पूर्वमेव व्याख्यातम् । न यतामेवमिति ॥
वेदरुद्रभूतं नृपयितवानेवकृतरीत्या । सङ्निहितं तद्वहोदय सनय-
रहितब्रह्ममभिर्भवतीत्यर्थः । तथा च भावयित्वा ब्रह्मचन्दो युक्त इति

ह्यस्य सन्निवेशमात्रायाः सायत्न्याः सर्वात्मकत्वं सप्यति । तस्या-
द्यह्ययत्न्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं । “तद्विदं
सर्व्वं” इत्युच्यते । यस्या “सर्व्वं” खल्विदं ब्रह्म इति । तत्कार्य्यस्य
कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः । तदनन्त्यात्ममारणावयव-
दिभ्य इत्यत्र तथान्वयापि विकारद्वारेण ब्रह्मस्य उपासनं
दृश्यते “एतं ह्येव ब्रह्म वा महत्युक्ते मीमांसन्ते, एतस्यैवावध-
र्य्येव एतं महाव्रते ह्यन्दोगाः, इति । तस्यादसि ह्यन्वेषिधा-
नेऽपि पूर्व्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवं ज्योतिर्मध्येऽपि
परावस्थते, उपासनान्तरविधानाय । अपरं चाह साक्षादेव
गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संज्ञासामान्यात् यस्या गायत्री-
चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पदा । तस्याऽन्वयापि

भावः ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मस्यैवाहं वाक्यम् ।
अनुपपत्तिमाह ॥ न ह्यक्षरस्येति । ब्रह्मस्योऽपि यत् सर्व्वज्ञत्वं तस्या-
कार्य्यस्येति ॥ न च गायत्र्या ध्येनाहं सर्व्वज्ञत्वात् एतं वा-
क्यतः सर्व्वज्ञो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः । यत्र हि
“दयनमिति सुविशेषं व्यापते ॥ तथान्वयेति । इत्यत्र इति दर्शनं इह-
मित्यर्थः । एतं वरजः ज्ञानं ब्रह्म च ह्यन्वेदिनो महत्युक्ते वाक्ये तदनुगत-
उपासते । एतमेवास्मिरह्युक्ते तमेतन्मिरित्यन्वयस्य उपासते इति श्रुतेः
यजुर्वेदिनोऽस्मौ उपासते । एतमेव ह्यन्दोगाः सायवेदिनो महाव्रते
ज्ज्ञातौ उपासते, इति तैत्तिरीयके इहमित्यर्थः । गायत्रीशब्दो ब्रह्मस्यैव
इति व्याख्याय गौष इत्याह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव साक्षात्कारस्य
विनैवेति यावत् । पूर्वं तदुपासकत्वात् गायत्रीशब्देनाहं ब्रह्मस्यैव
ब्रह्मस्यैव इति श्रुतिः । न च गायत्री सर्व्वज्ञत्वात् सायत्न्याः षडो-
क्त्येति षडक्षरशब्देन ज्ञातौ ह्यन्वयस्यैव गायत्रीशब्दार्थेऽहं गाय-
त्र्यनुगते ब्रह्मसि उपासते सर्व्वज्ञत्वात् सायत्न्यावयवादिति भावः । तथा

पुरुषवृत्तेऽपीयस्य ब्रह्मपरतयेव समानाचते । श्रुतिश्च ब्रह्मण्य
एतच्छ्रुता दृश्यति “विद्युभ्यामिदं ब्रह्ममेवाग्निं स्थितो
जगत्” इति “यद्वै तव ब्रह्म” इति च निर्देशः । एवं सति सुख्यार्थ
उपपद्यते । “ते वा एते पञ्चब्रह्मपुरुषाः” इति च “इह्यसुवि-
देव ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां
सम्भवति । तस्मादस्ति पूर्वस्थिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म । तदेव
ब्रह्मज्योतिर्वाक्ये द्युमन्वन्वात् प्रत्यभिज्ञायमानं पराचक्ष्यत
इति स्थितम् ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२७॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वञ्च त्रिपादस्याष्टतं द्वितीति सप्तम्या द्वा-
राधारत्वेनोपदिष्टा इह पुनरप्ययदतः करोदिव इति पञ्चम्या-
मर्षादालेन तस्मादुपदेशभेदात् न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमशीति

देशः, विराट्पदं जन्मोवाचकं “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुतेः दक्ष-
साय्येन वाक्यादयो विराडित्युच्यन्ते । एतच्च दक्षत्वद्वारा वाक्यं
कृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्वमस्मात् भवति “सर्व-
विराट्” इति श्रुतेः कृतत्वध्यानादस्मादो भवति कृतद्युतस्मादादत्वात् ।
कृतं हि स्वीयवस्तरहेषु त्र्यम्बादिकमन्त्रभावावदक्षपत्नीव उच्यते । अतः
एव कृतजवादितरद्युतजन्मं सुख्यज्ञः । कृताय विजिवावाचरेणः सं-
न्नीति, अयो द्युतं कृतसंज्ञोऽयः कृतः च विजितो येन तस्यै, वाचरेणः
त्र्यम्बादयः साक्षाः संबन्धि उपनयने तेन जिता भवत्योत्कर्षः । इह च सा
वायुदिदशाक्षिका एवा कृतवद्विता विराट्कृतं कृतस्मादस्मादिनीतर्षः
सर्ववाचोति ॥ न यन्तीति पदस्य उच्यते नौचलेऽपि वेदार्थः । अस्मावर-
याहेत्यपरपदं नौचत् कथं वेति द्योतयति । अत्र कृतत्ववाचरे हि
वाक्ये न यन्तीति वागम्यात् नयति च ज्ञायते वेति विरक्तनामकञ्च
नामज्ज्ञा उपाधिलेखोपासत्वादुपपन्नतरं नौचपक्षे नयन्तीत्यागस्तु-

तत् परिहर्तव्यम् । यतोच्यते, नायं दीप उभयविशेषविरो-
धात्, उभयविशेषपि समस्यन्ते पक्षस्यन्ते योपदेहेन प्रत्यभि-
ज्ञानं विवक्ष्यते । यथा लोके हृत्पात्रेण सख्यन्तोऽपि यत्र उभ-
ययोपदिष्टभागी हस्यते, हृत्पात्रे यत्रो हृत्पात्रात् परतः यत्र
इति च, एवं दिव्येन सत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर-
प्राक् यथा लोके हृत्पात्रेण सख्यन्तोऽपि यत्र उभययोपदिष्ट-

अथ यथाज्ञानकृतानुसंगोपपादनीयम्, एवं नायमीपदस्य सार्धत्वानो-
पदिष्टपक्षस्याप्यनुसंगत्वात् विप्रकटवत्तया चेति बहुवचनत्वम् । ननु
गायत्री वा इदं सर्वम्, इति गायत्री मुनेः कथं सख्येतावद्वा वाक्य-
योरुभयसख्योक्तत्वात्पदेकवचनं प्रमाद्यसख्येन ब्रह्मणि तात्पर्यमवगा-
दित्वा च ॥ भूतादिपादेति ॥ एवं पदार्थमाह ॥ एते चेति ॥ सूत्रस्यादि-
पदार्थं दर्शयति । भूतपृथिवीति । यत्र सूत्रभाष्यकारो भूतादिभिस्त-
न्मात्राणां विवक्षितं पक्षद्वयसंज्ञात् इति कारोक्तमप्रतिपक्षकार-
ण्यवितम् । मन्वादिमाह ॥ अपि चेति । ब्रह्मपरसूत्रोक्तत्वात् तस्मा-
त्सत्यसमिक्ताह ॥ इत्येति । ब्रह्मपदस्य अन्धोवाचित्वमुक्तं निरस्यति ।
यद् इति तत् ब्रह्मेति । पूर्वज्ञानवि ब्रह्मोक्तविशेषः । ब्रह्मस्य पदार्थ-
पूर्णत्वं पक्षं सूचयः यन्ति । तेषु ब्रह्मज्ञानवृत्तमरस्य वाचादिद्वारेण क्रमेण
प्राप्तव्यानावाप्तसमाप्तीदानाः पञ्चद्वारप्राप्ता इति ध्यानाद्यं सूत्रा कल्पि-
तम् । तत्र ब्रह्मवर्णितवृत्तमात्रेण ब्रह्मवृत्तवत्त्वमुक्तिर्ब्रह्म नावगच्छत्य-
ब्रह्मण उपादानवत्त्वव्यतिरागां ब्रह्मणो द्वारप्राप्त्यात्राप्युपपत्त्या इति सख्य-
वतीत्यह ॥ पक्षमब्रूतेति । दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्य-
भिज्ञाः नास्तीत्युक्तं लोपेययोगमित्याह ॥ तत्परिहर्तव्यमिति । परि-
हृतं प्रतिजानीते ॥ काले चार्थं नदन् परिहरन्माह ॥ नावगच्छति । एवं
सर्वत्र व्याप्तेरह ॥ यथावतिपरिहृताद्यौ द्वयसख्येन प्रत्यभिज्ञाया
विभक्त्यभेदो न कतिपयः, यथाहृत्पात्रेण सख्योक्तत्वात्पदेकवचनमाह ।
यथा हृत्पात्रेण सख्योक्तत्वात्पदेकवचनमाह । अत्रोक्तं सख्योक्तत्वात्पदे-
कवचनं तस्यैव सार्धत्वात् भवति, एवं दिवि काले हृत्पात्रेण वा सख्ये

मानो दृश्यते दृष्ट्वाये स्वेनो दृष्ट्वापात् परतः स्वेन इति च,
एवं च दिवः परमपि सत् ब्रह्म दिवोत्पदिष्यते । तस्मादस्ति
पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मस्य इह प्रत्यभिज्ञानं । अतः परमेव ब्रह्म
व्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ ३८ ॥

अस्ति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्हनाध्यायिका “प्र
तर्हो न वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगान बुद्धेन च
पौरुषेण च” इत्याख्यायताः । तस्यां श्रूयते “स होवाच प्राणो
ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामाबुरक्षतमित्युपास” इति, तद्योत्तरवापि
“अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिमृश्यात्मापयति”
इति तथा “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति, अन्ते
च “स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि । तत्र

आधारे चतुर्ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदवस्थाकायार्थं च ब्रह्म प्रति ब्रह्म-
यित्वा दिवः परमिष्यत्यत इत्यर्थः । अद्याकायेन अनवस्थितं ब्रह्म मर्यादा-
युक्त्या दिवो मर्यादात्वं च सत्यं तदा मर्यादा बोध इति च । अस्या
सामीप्यतत्त्वत्वाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह । अपर इति ॥ अन्तर् प्रत्या-
धारत्वं सत्यं पूर्वसूत्रं दिव्येन सदिति असम्बन्धं प्रतिमर्यादात्वं सत्य-
मनुमीयते । दिवः परमयोति भेदः । तस्मात्प्रोतिर्वाक्यसपाक्षे ब्रह्मपि
समन्वितमिति सिद्धम् । *प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासिप्रतर्हो देवो-
दासिः प्रतर्हो नाम राजा बुद्धेन बुद्धवकारेण च कारयेन्मूकं प्रेमाकाद-
मृदं जगाम । तं ह इन्द्र उवाच प्रतर्हं वरं ते ददामीति । स हो-
वाच प्रतर्हः, यं त्वं यजोपक्रिततमं मन्वसे तं वरं त्वमेवासीष्य ब्रह्म
देहीसि । तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मीत्यादिसत्यं प्राणं निरक्षितं
प्रज्ञात्मानन्दं निर्दिशेयमित्याह निरक्षति । तं प्राणिवि । इदं प्राण-
सेन्द्रदेवतामे सिद्धम् । सत्यप्राणमे सिद्धमाह । अनेति । सामादीनां
देवधारणतत्त्वत्वावगमनान्निरक्षितम् । प्राणस्य देवधारणतत्त्वत्वा-

संशयः, किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते, नत देव-
तात्मा, उत जीमः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति । नन्वत एव प्राण इत्यत्र
वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति “आ-
नन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि कथमिह पुनः संशयः सम्भवति ।
अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोप-
लभ्यते सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि । “भामेव विजानीहि”
इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापय-
तीति प्राणलिङ्गम् । न वा विजिज्ञासीत वत्तारं विद्यादित्यादि
जीवलिङ्गं, अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति
प्राप्ते, उच्यते, प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्म विद्ध्येयं । कुतः । तस्मिन्नुप-
मात् । तथा हि पौष्पाप्यर्ण्येण पर्व्वालोच्यमाने वाष्णे पदार्थानां
समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते, उपलब्धे तावत् वरं

एकलक्षं प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तम् । प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिङ्ग-
माह ॥ न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अने चेति ॥
अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु वशावकनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यनन्वयार्थ-
माह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥ पूर्व्वं प्रकृतब्रह्मवाचकशब्दवशाज्ज्योतिः-
श्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तद्येह प्राणश्रुतिर्भङ्गे किञ्चिद्व्यवसि । मिथी
विरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चायकत्वादिति प्रत्युदाहरणशङ्कत्वा पूर्व्वपक्ष-
वति ॥ तमेति ॥ पूर्व्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थवशात् विभक्त्यर्थवाध-
नहाकार्यार्थानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थवशादेकवाक्यता भङ्ग इति
तदालम्बकप्रतिपादः । पूर्व्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपासि, सिद्धान्ते प्रत्यग-
ब्रह्मधोरिति विवेकः । तथा ब्रह्मधरेण पदानामन्यथावगमादिति
हेतुर्थमाह ॥ तथा हीति । द्रुततमलक्षार्थवादिपदार्थानां लब्धव्यो

वृक्षीयेऽरीन्द्रेऽक्षीकः । प्रतर्हकः परमं दुष्टपारि परमुपनिषेप
 “त्वमेव मे वृक्षीय्य इत्थं मनुष्याश्च हिततमं प्रयोज्ये” इति ।
 तस्मै हिततमत्वेनोपदिष्टमानः प्राणः सर्वं परमात्मा न स्यात् ।
 न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानात् हिततमप्राप्तिरस्ति “तस्मै विदित्वा-
 स्तिष्ठत्युमेति नान्यः पन्था विद्युतेऽयमाव” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 तथा “स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्माणा लोको
 मीयते न स्तोत्रेण न भूयश्चतुष्या” इत्यादि च ब्रह्मपरिषद्दे
 घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्म क्षयः प्रसिद्धः । “क्षीयन्ते चास्य
 कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्याद्यासु श्रुतिषु प्रज्ञात्मकं
 ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । न ह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मकं सम्भवति ।
 तद्योपसंहारेऽपि “आनन्दोऽखरोऽक्षत” इत्यानन्दत्वादीनि न
 ब्रह्मणोऽन्यत्र सव्यक् सम्भवन्ति “स न साधुना कर्माणा भूयान्
 भवति न एवासाधुना कर्माणा कनीयानिष ह्येव साधु कर्म
 कारयति” तं यमिभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एकासाधु-
 कर्म कारयति । तं यमिभ्यो लोकेभ्योऽधोनिनीषते” इति “एष
 लीकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेश” इति च । सर्वमेतत्
 परस्मिन् ब्रह्मस्याश्रीयमाणे “अमुगन्तुं शक्यते न सुखे प्राप्ते ।
 तस्मात् प्राणो ब्रह्म ।

ब्रह्मणि तात्पर्यनिवाचक उपसङ्घत इत्युक्तं विदधोति ॥ उपसङ्घ
 इत्यादिना । यं मन्वसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्सर्वः । स वः कश्चित् वा
 ब्रह्मरूपं वेद चाणादनुभवति तस्य विदुषो लोको लोको मनुष्याऽपि
 पातकी न ह मीयते नैव हिंयते न प्रतिवध्यते ज्ञानान्निवा सर्वज्ञत्व-
 रायेदम्बत्वादित्याह । स य इति । साधुसाधुनी दुष्टपारि तात्पा-
 मन्मृष्टत्वं तत्कारयित्वं निरदुष्टं सर्वं सर्वमेतदित्यर्थः । अहङ्कारवा-

न वक्षुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा
प्राप्तिम् ॥ ३८ ॥

अत्र प्राप्तिं वक्ष्येति तदाचिष्यते, न परं वक्ष्य प्राप्तिमर्थम् ।
वक्ष्यात्, वक्षुरात्मोपदेशात् । वक्षा वीन्द्रो नाम कश्चिद्विषयवान्
देवताविशेषः । स्वमात्मानं प्रतर्हनायाचक्षते “मामेव विजा-
नीहि” इत्युपपन्नस्य “प्राप्तोऽस्मि प्रप्राप्ता” इत्यङ्कारवादेन
स एव वक्षुरात्मत्वोपदिश्यमानः प्राप्यः कथं वक्ष्य स्यात् । न
हि वक्ष्यस्यो वक्ष्यत्वं सम्भवति “सैवागमनाः” इत्यादिसूतिभ्यः ।
तथा विषयसम्बन्धिभिरेव वक्ष्यस्य सम्भवद्विषयैरात्मानं तुष्टाव
“विशीर्षाणं त्यागमहनं, अरन्ध्रान् यतीन् शालाह्वयेभ्यः
प्राप्यते” इत्येवमादिभिः । प्राप्यत्वस्यैन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते,
“प्राप्तो वै बल” इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता
प्रसिद्धा । या च काचित् बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि
वदन्ति । प्रप्राप्तत्वमप्यप्रतिष्ठतज्ञानत्वः देवतात्मनः सम्भवति,
अप्रतिष्ठतज्ञाना देवता इति वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मो-
पदेशे क्लृप्ततमत्वादिवचनानि यथासम्भवं तद्विषयाभ्येव योजयि-
देन साक्षात्प्राप्यत्वेऽप्यत्र, उक्तवान् इत्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपा-
सनापरत्वे विज्ञानरत्नाङ्गः । तथा विपश्येति ॥ मोषि शीर्षाणि वक्ष्येति
विशीर्षा लघुः वृक्षो विषयस्यो नाम प्राप्तिः तं वृत्तवान्नि । रौति
यवादिं वक्ष्यतीति इह वेदान्तवाक्यं तन्मुखे वेदां ते इत्युक्तास्तेभ्योऽन्यान्
वेदान्तवृत्तिष्वपि यतीनरन्ध्रान् यतीन् इत्युक्तास्तेभ्योऽन्यान् । इन्द्रो प्राप्य-
यद्योपपत्तिवाङ् । प्राप्यत्वमेति । शीर्षिका शरीरत्वम् । बलवाचिना
प्राप्यत्वेन वक्ष्यदेवता वक्ष्यम इति भावः । इन्द्रो हितप्रदाहत्वाहिततमः
कधीनशिकाराह्याय इत्येवमाभ्येवासीत्याह ॥ निश्चिते चेति । विभिन्-
नदेन विषयोपपन्नसितं विज्ञानकृत्यते उक्तं विपश्यः । प्राप्यो वक्ष्यास्य

तव्यानि । तस्यावतुर्निद्रस्य लोपदेशात् प्राणो मण्डोत्थापित्य
प्रतिसमाधीयते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्ति स्थितिः । अध्यात्म-
सम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्य भूमा त्राकुल्यमस्ति तस्याय उप-
लभ्यते । “यावत् इ अस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायः”
इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यम्भूतस्यायुषः सम्प्रदानोपसंहारयोः
स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराधीनस्य तद्वर्तित्वे
च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति ।
तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिमृह्योत्थापयति” इति,
“न वाचं विजिज्ञासीत वक्तां विद्यात्” इति चोपक्रम्य “त-
द्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः” एवमेवैता
भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिताः “स एव

मक्षपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह ॥ अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधि-
गत इत्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बन्धमेतैः शरीरस्थत्वादिभिरित्युक्तं
सम्भावितैर्धर्मैस्ते अध्यात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । आधुरत देहे प्राण-
वायुसङ्घारः । अस्थिते प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्य-
र्थतः स्तुतिमाह । अस्थित इति ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्याद्या
स्तुतिः । इन्द्रियस्यापकत्ववहे होत्यापकत्वमाह । तथेति ॥ वक्तावक्ता
सर्वाधिष्ठानत्वं दर्शयतिमाह ॥ इति चोपक्रम्येति ॥ तत्तत्र मानस-
प्रपञ्चस्यात्मनि कल्पनायां यथा वक्ताः कोके प्रविष्टस्य रथस्थारेषु नेमि-
नाभ्योर्मध्यस्थलाकासु चक्रोपान्तरूपे नेमिरर्पिता नाभौ चक्रपिण्ड-
कायामरा अर्पिता एवभूतानि मक्ष प्रविष्टादीनि नीलम् इति आत्माः
भोग्याः वक्तादयः पक्षेति दशभूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्तु दशवर्पिताः
इन्द्रियमात्राः मक्षप्रविष्टादिविषयप्रज्ञाः । नीलमेव आभिरिति आत्माः पक्ष-
धीन्द्रियाणि नेमिवत् पाशुम् । पाशुकेषु शरीरेषु कल्पितमित्युक्ता नाभि-

प्राण एव प्रमाणाभिन्दीऽक्षरोऽयुत इति विषयेन्द्रियव्यवहारा-
रनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति “स म आत्मेति विद्यात्”
इति बोधसंसारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः न पराशीनविग्रहे ।
“अयमात्मा ब्रह्म सत्त्वात्मभूः” इति च श्रुत्यन्तरम् । तस्मादध्या-
त्मसम्बन्धवाक्यत्वात् ब्रह्मोपदेय एवायं न देवतात्मोपदेशः ।
कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं
ब्रह्मोत्थर्वेण दर्शनेन यथाशास्त्र पश्यन्नुपदिशति स मामेव वि-
जानीहीति । यथा तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे,
अहं मयुरभवं सूर्यस्येति तद्वत्, “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत
स एव तदभवत्” इति श्रुतेः । यत् पुनरुक्तं “मामेव विजा-
नीहि” इत्युक्त्वा विग्रहधर्मेन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाद्ब्रह्मादि-
भिरिति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते । न त्वाद्ब्रह्मादीनां विज्ञे-
येन्द्रसुख्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवं कर्माहं तस्मात्मा विजानी-
हीति, कथं तर्हि, विज्ञानसुख्यर्थत्वेन । यत् कारणं त्वाद्ब्रह्मा-

स्थानीये प्राप्ते सर्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राप्तेऽर्पिता इति ॥ स प्राप्नो नम
स्वरूपमित्याह ॥ स न इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मानि समन्वयो न तु ब्रह्मणि ।
तत्त्वाह ॥ अयमिति ॥ अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति ॥ कथमिति ॥
स्वत्वसत्त्वम् । तस्यास्माति ॥ इन्द्र इति ॥ ज्ञानान्तरकृतत्ववशादिना
अस्मिन् ज्ञाननि सतः सिद्धं दर्शनमार्थं विज्ञेयेन्द्रसुख्यं उपन्यासः । न
येत् कथं तर्हि स इति पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मज्ञानसुख्यः स
इत्याह ॥ विज्ञानेति ॥ निदानकं ब्रूते ॥ इदिति ॥ परेषु तस्य मे इत्या-

दीनि साहसानि उपन्यस्य परेषां विज्ञानस्तुतिमनुसन्धयति
 “तस्य मे तस्य लोम च न मीयते स यो मां वेद न तस्य
 केनच कर्माणां लोको मीयत” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति
 यस्यादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य
 लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि
 कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयन्तु ब्रह्मैव प्राच्योऽग्नि
 प्रज्ञामेति वक्ष्यमाणम् । तस्मात् ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्ने तिचेन्नोपासाच्चैविध्या-
 दाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनान्न पराधीनस्य देवतात्मन
 उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीव-
 लिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये विसृष्टं
 लिङ्गमुपलभ्यते “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्”

दिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह ॥ एतदुक्तमिति ॥ तस्मात् ज्ञान
 श्रेष्ठमिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह ॥ विज्ञेयमिति ॥
 देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तदाह ॥ शरीरधारणश्चेति ॥ सर्वे
 वागादयः प्राणा अक्षमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिस्तुपजन्तुः ।
 स च तादृवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स च
 श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण वागादिपूतक्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं
 स्वस्थमस्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चक्रिमिषायां सर्वेषां व्यापकत्वादसौ
 तान् वागादीन् वरिष्ठः प्राण उवाच । यूयं मोक्षमापद्यस्व यतोऽङ्गमेव
 तत् करोमि । किं तत् पञ्चधा प्राणायामादिभावेनात्मानं विषय्य
 एतद्वाति मन्त्रमीति वानं तदेव वाचनस्मिन् शरीरमवष्टभ्यामिन्न धार-
 यामीत्यर्थः । शिवचमसहवायोत्क्रान्तिश्रुतेः न ब्रह्म प्राणमितीति ॥

इत्यादि यत्र रागादिभिः कर्तव्यव्यापितस्य कार्यकरणस्य
जीवस्य निश्चयस्य अभिधीयते तत्रा मुख्यप्राणविरूपमपि । अथ
समुप्राण एव प्रज्ञाभेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति । शरीर-
धारणस्य मुख्य एव प्राणस्य धर्मः । प्राणसंवादे वागादीन् प्रा-
णान् प्रकृत्य “तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापयन्नाह-
मेवेतत् पञ्चवाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद् वाणमवष्टभ्य विधारयामि”
इति श्रवणात् ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्ति तेवामिमं
जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयं ।
प्रज्ञाकृत्यमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञा-
साधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे
च प्राणप्रज्ञाकृतयोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च
भेदनिर्देश इत्युभयथानिर्देश उपपद्यते “यो वै प्राणः सा
प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राणः” इति, “सह ह्यतावच्छिन्नु शरीरे
वसतः सहोत्क्रामतः” इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्यात् भिद्येत
तस्यादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न
ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपामात्रैर्विध्यात् । एवं सति त्रिविधः
मुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासन-

जीवसुखेति । अभेदनिर्देशमाह ॥ यो वा इति ॥ भेदमाह ॥ सहति ॥
यदि जीवसुखप्राणयोर्विज्ञानमुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि विज्ञानासक्त-
त्वादुपासकं स्यात्, न चेदापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्ग-
प्रसङ्ग इत्याह ॥ नैतदेवमित्यादिना ॥ न च सतत्त्वपदार्थभेदाद्वैक्य-
भेदः किं न स्यादिति वाच्यं, जीवसुखप्राणयोर्विज्ञानानां ब्रह्मणि
नेतुं शक्यतया स्यात्तत्त्वविरुद्धेः, सतत्त्वपदार्थस्य कस्यवाक्यार्थवत्त्वेन
प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तद्विज्ञानयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवा-

येति । न चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं, सवन्मोपसं-
 हाराभ्यां हि वाक्यैकवाक्यत्वमवगम्यते । “मामेव विजिज्ञासीहि”
 इत्युपक्रमे “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं माम्पुनरुच्यतमित्युपाख्य”
 इत्याह्वाने “स एव प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽक्षतः”
 इत्येककृपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमात्र-
 यितुं । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वे परिणेतुं शक्यं दशानां भूत-
 मात्राणां प्रज्ञात्मात्वाणां च ब्रह्मणोऽन्यत्वाप्यणानुपपत्तेः । चात्र-
 तत्वाज्ञान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः ।
 इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद् ब्रह्मोपदेश-
 एवाग्रमिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं “इदं
 शरीरं परिमृद्योत्थापयितुं” इति तदसत्, प्राणव्यापारस्योपि
 परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, “न प्राणो न
 नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन, इतरेण तु जीवति यस्मि-
 न्नेतावुपाश्रितौ” इति श्रुतेः । यदपि “न वाचं विजिज्ञासीत
 वक्तारं विद्यात्” इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं
 भिवारयति, न हि जीवो मामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः ‘तत्त्वमसि’
 ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यादि श्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकतन्तु विशेष-
 प्रमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः कर्त्ता भोक्ता चेत्सुच्यते तस्योपा-
 ख्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यम् । न वा तदुपहितत्वात् । न च
 ब्रह्मलिङ्गमिति । मुख्येनैव व्याचष्टे । वाश्रितत्वाच्चेति । सत्यजातएव
 प्राण इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वादिकापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद्वक्तार-
 एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिविज्ञानं सर्वमात्मैकं ब्रह्मण्यनायासेन
 नेतुं शक्यानीत्याह ॥ यत्किञ्चादिना ॥ यस्मिन्नेतौ प्रेक्षणेन स्थिती
 तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वं प्राणादिव्यापारं कर्त्तुमीत्याह । विशेषं परि-
 क्लेशाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्नैवमुच्यते तस्य

धिष्ठितविशेषपरिणामेन ब्रह्मस्वरूपं प्रदर्शयितुं “तत्राद्यं विजि-
ज्ञासीत ब्रह्मार्थं विद्यात्” इत्यादिना प्रत्यगात्मामिन्द्रियोक्त्या-
र्थमुपदेशो न विवक्ष्यते । “यदाचाऽनभ्यर्तितं येन वागभ्युद्यते
तदेव ब्रह्म त्वं विदि मेहं यदिदमुपासते” इत्यादि च श्रुत्य-
न्तरं ब्रह्मादित्रियाव्याप्यतत्त्वैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्
पुनरेतदुक्तं “सह स्योतावच्छिन्न् शरीरे वसतः सहोक्तमनः”
इति प्राणप्रज्ञात्मनोभेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपन्नत इति ।
नैव दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिइत्याश्रय्योर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मा-
पाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपन्नेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्य-
गात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणम-
विरुद्धम् । अथवा नोपासात्त्रैविध्यादाश्रितत्वादिव तद्योगादि-
त्यस्यायमन्वोऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलक्षणं विव-
क्ष्यते । कथम् । उपानात्त्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं
विवक्षितं प्राणधर्म्येण प्रज्ञाधर्म्येण च । तत्र “आयुरष्टतमित्तु-
पास्त्रायः प्राणः” इति “इदं शरीरं परिमृक्ष्योत्पापयति” “त-

नोक्तिरित्यात्, किन्तु तत्र ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्वैधर्म्यस्यैव विरुद्ध-
इत्यत्र च श्रुत्यन्तरात् । यदा चेति । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते स आ-
र्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागदेरनन्तं ब्रह्मत्वार्थः । तत्पञ्चदशाक्षर-
स्वरूपतो भेदसाध्यास्यसकलात्मस्वरूपभावेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह ।
नैव दोष इति । अतएव यत्नं व्याख्यात इति कथ्यतेन व्याचष्टे । अथ
चेति । उपपादनादित्यप्रज्ञादिति पूर्वोक्तम् । अतः हि प्रकारस्यैक-
ब्रह्मविशेष्यत्वस्यैवात्मनोपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद
इति भावः । हेतुं वेदात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुक्तं हेतुमित्रतया तस्या-

“सुदेतदेवोक्त्वमुपासीत” इति च प्राणधर्मः । अथ “यथास्यै
प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः”
इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकमक्षमदूददत् तस्यै नाम च पर-
स्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समावृत्तं वाचा
सर्वाणि नामान्नाप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः । “ता वा एता
दयैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दद्य प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि भूत-
मात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युः न
भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतः रूपं किञ्चन सिद्ध्येत्, नो वा एत-

त्तुक्तेरवस्थानादन्तत्त्वसत्यापयतीत्युक्तत्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मा-
नाम् ॥ अथेति ॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्यित्युक्तत्वात्तुक्ताऽनन्तरमित्यर्थः ।
अथ प्रज्ञापदेन वागवा जीवास्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः सम्बन्धोनि
दृष्टानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्यधिवानचिदात्मना तथा व्याख्या-
स्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवास्या एकमक्षमदूददत् इत्यादि-
पर्यावाचां चङ्किप्रार्थ उच्यते । उत्पन्नाया चक्षुस्तस्यायाः साभावबद्धे-
र्नामप्रपञ्चविवक्षितसर्वशरीरम्, अर्थात्तत्कक्षप्रपञ्चविवक्षितसर्वशरीर-
मिति मिथित्वा विवक्षितत्वात्त्वं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । त-
न्मिन्द्रियेषु वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमक्षं देहाक्षमदूददत् प्रख्यामः
वानिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविवक्षितं बुद्धिर्भवति इत्यर्थः । अतर्ही वक्ष्यतां ।
तस्याः पुनर्नामं क्लृप्तं चक्षुरादिना प्रतिविहिता स्थापिता भूतमात्रा
रूपाक्षरूपपापरस्तादपराङ्गे कारणं भवति ज्ञानकरचद्वाराऽक्षप्रपञ्च-
विवक्षितं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सम्बन्धोदत्त्वस्युपपाद्य तच्चि-
त्तविविधद्वारा वाचसि दृष्टत्वाध्यायमात्र ॥ अथेति ॥ बुद्धिद्वारा
चिदात्मा वाचमिन्द्रियं ज्ञानरत्नं तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन
सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, अक्षुना सर्वाणि रूपाणि ज्ञान-
तीक्ष्णं दृष्टा भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वदृष्टुत्वं चिदात्मनि दृष्टत्वाध्या-
यनिमित्तत्वं बुद्धेरर्थं इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वात्तत्त्वादित्युक्तधर्म-
इत्याह ॥ वा वा इति ॥ दद्यत्वं व्याख्यातं प्रज्ञा इन्द्रियजाः ता

ज्ञाना तस्या रचयितारो नैमिरर्पिता नामावरा र्पितु एव
 मेवैता अतस्मात् प्रज्ञामात्रास्पर्षिताः प्रज्ञामात्राः प्रायोर्ऽर्पिताः
 स एव प्राय एव प्रज्ञाया “इत्यादि ब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण्य
 एवैतदुपाधिद्वयधर्मोऽयं सधर्मे चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् ।
 अन्यत्रापि मनोभयः प्रायशरीर इत्यादावुपाधिधर्मोऽयं ब्रह्मण्य
 उपासनमाश्रितम्, इहापि तदुज्जते वाक्यस्योपक्रमोपसंहारा-
 भ्यामेकैक्यावगमात् प्रायप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्म-

अधिकृत्य पाह्यभूतमात्रा वस्तुने प्रज्ञामात्रा रन्वितापि पाह्य भूत-
 जातमधिकृत्य वस्तुने इति पाह्यपाहकयोर्निवःसावेष्टावस्तुनं साध-
 यति ॥ अदिति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न होति ॥ पाह्येष पाह्यसकृपं
 न सिद्धति किन्तु पाह्येष । एवं पाह्यकर्त्तव्यं पाह्यमनयेष्टं न सि-
 द्धति, तस्मात् सावेष्टावादेतद् पाह्यपाहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु
 चिद तन्कारोपितमित्याहुः ॥ नो इति ॥ तद्यवेष्टादि कृतव्याख्यानम् ।
 सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मोऽयःस्योपासनं कथमित्या-
 महाऽऽश्रितत्वादित्याहुः ॥ अन्यत्रापीति ॥ उपाधिर्नोऽयः । अन्यधर्मोऽयो-
 पासनमित्यनसङ्गता वाक्या, तथा हि न तावदारब्धमाद्यनेकगुणविशिष्ट-
 प्रामाण्यवत्, उपासात्म्यविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः सत्यवति सिद्धस्य
 विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपासात्म्यविधिः वाक्यभेदात्, न
 च नानाधर्मविशिष्टनेकमुपासनं विधीयत इति वाक्य, तादृशविधि-
 वाक्यस्यात्रानवस्थात्, न च तस्मादुत्पत्तिमित्युपासेति, अत्र नास्ति
 जीवेनावुदिति प्रायेणानुत्पत्तिरिति ब्रह्मणा ससधर्मवता विशिष्टोपा-
 सनाविधिरिति वाक्यं, सर्वेषां धर्मापाननवस्थाद् ब्रह्मानुत्पत्तेः । प्रायो
 वा अस्तमित्यिति प्रायस्यैवास्तमित्यनुतेः । अत्र उपासनाविधिसुखेन
 वक्तारि विद्यात्, एतदेवोक्तमुपासीत च न आलोति विद्यादिति जीव-
 प्रायश्च लोकानुविविधः, अन्ते युक्तविधय इति श्रीशङ्कराचार्यात्म त्वाज्ज
 तत्रावस्तुप्रमाणानिर्दिष्टवाक्यतानिर्दिष्टात् । तस्मात् त्रये प्रत्यक्ष-
 परमिद् वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

“सादेतदेवोक्तं सुपासीत” इति च प्राणधर्मः । अथ “यथास्यै
 प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः”
 इत्युपक्रमस्य “वागेवेत्या एकात्मकमदूढवत् तस्यै नाम च पर-
 सात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समाह्वय वाचा
 सर्वाणि नामान्नाप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः । “ता वा एता
 दयैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दय प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि भूत-
 मात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युः न
 भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतः रूपं किञ्चन सिद्धेत्, नो वा एत-
 दुक्तेरवस्थानादन्तत्त्वसत्त्वाप्यतीत्युच्यत्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मा-
 नाह ॥ अथेति । बुद्धिप्राणयोः सहस्यत्युत्पन्नान्वाङ्मांसनखरनिर्मल्यः ।
 यत्न प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः सम्बन्धोनि
 दृष्ट्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्यधिष्ठानविदात्मना तथा व्याख्या-
 स्याम रत्नप्रक्रमोक्तं वागेवेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूढवदित्यादि-
 पर्वावाचां सङ्क्षिप्तार्थ उच्यते । उत्पन्नाया चक्षुर्वाङ्मांस-
 नांसप्रपञ्चविवक्षितमङ्गशरीरम्, कर्णात्मकरूपप्रपञ्चविवक्षितमङ्गशरीर-
 मिति मिथित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र तत्र
 निर्वेद्य वागेवेत्याः प्रज्ञया एकमङ्गं देहादमदूढवत् परमात्म-
 नागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविवक्षितं बुद्धिर्भवत इत्यर्थः । चक्षुर्वाङ्मांस-
 तस्याः पुनर्नाम किञ्च चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा
 रूपाद्यर्थरूपापरसादपपञ्चे कारणं भवति ज्ञानवरणद्वाराऽप्यप्रपञ्च-
 विषयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वाधेदन्त्युपपाद्य तच्चित्त-
 विप्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि दृष्टत्वाध्यासमाह । प्रज्ञेति । बुद्धिद्वारा
 विदात्मना वागमिन्द्रियं समारब्धं तस्याः मेरुको भूत्वा वाचा करणेन
 सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि दृष्ट-
 तीत्येकं दृष्टा भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वदृष्टुं विदात्मनि दृष्टत्वाध्या-
 सनिमित्तञ्च बुद्धेर्बुद्धे इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वात्तन्मादिनादिनाधर्म-
 इत्याह । ता वा इति । दयत्वं व्याख्यातं प्रज्ञा इन्द्रियजाः ता

ज्ञाना तद्वत्ता रक्तभाष्ये मेमिरर्पिता नामावरा अर्पितु एव
मेवैता भूतमात्रा ज्ञानमात्राखर्पिताः प्रज्ञाम्बलाः प्राचेऽर्पिताः
स एव प्राञ्च एव प्रज्ञाया “इत्यादि ब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण्य
एवेतदुपाधिब्रह्मधर्मोऽयं सधर्मे चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् ।
अन्यत्रापि मनोभयः प्राञ्चशरीर इत्याह्वयुपाधिधर्मोऽयं ब्रह्मण्य
उपासनमाश्रितम्, इहापि तदुच्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहारा-
भ्यामेकैक्यत्वावगमात् प्राञ्चप्रज्ञाब्रह्मलिंगावगमात् । तस्माद्ब्रह्म-

व्यधिकृत्य पाञ्चभूतमात्रा वस्तुने प्रज्ञामात्रा रक्तभाष्ये पाञ्च भूत-
जातमधिकृत्य वस्तुने इति पाञ्चपाङ्ककयोर्मित्रः सापेक्षत्वस्य साध-
यति ॥ यदिदं ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न होति ॥ पाञ्चेष पाञ्चस्य रूपं
न सिद्ध्यति किन्तु पाङ्ककेषु । एवं पाङ्ककमपि पाञ्चजन्येन न सि-
द्ध्यति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् पाञ्चपाङ्ककद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु
विट्त्वत्कारोपितमित्याह ॥ नो इति ॥ तदुपेक्षादि ज्ञतव्याख्यानम् ।
सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मेष्वन्यस्योपासनं कथमित्या-
शङ्काऽऽश्रितत्वादित्याह ॥ अन्यत्वापीति ॥ उपाधिर्जीवः । अन्यधर्मेष्वो-
पासनमियमसङ्गता वाच्या, तथा हि न तावदारण्यत्वाद्यनेकगुणविशिष्ट-
प्राप्तकयस्यवत्, उपासालयविशिष्टस्य ब्रह्मस्यो विधिः सम्भवति सिद्धस्य
विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपासालयविधिः वाक्यभेदात्, न
च नानाधर्मविशिष्टलोकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, तादृशविधि-
वाक्यस्यालान्वयत्वात्, न च तमायुरस्तमित्युपोक्षेति, अत्र वासिति
जीवेनायुरिति प्राप्तेनास्तमित्यिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विधिदोषा-
यनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्मोपासनवत्त्वात् ब्रह्मानुतेः । प्राञ्चो
वा अस्तमित्यिति प्राञ्चस्यैवास्तमित्यनुतेः । अत्र उपासनविधिसुप्तेन
वक्तुं विद्यात्, एतदेवोक्तमुपासीत च न आत्मेति विद्यादिति जीव-
प्राञ्चब्रह्मोपासनविधयः, अन्ये गुणविधय इति जीवजीवैकवाक्यत्वं आत्मा
तन्मायुक्तमुपासीदित्येकवाक्यतानिर्दिष्टात् । तस्मात् सर्वं प्राञ्चब्रह्म-
परमिदं वाक्यमिदमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

नाशमेतदिति सिद्धम् । इति श्रीमच्छारीरवनीमांसाभाष्ये
शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जगत्पादस्य यत्तद्व्याप्ता-
घादेः समस्तस्य जगतो जगत्पादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं । तस्य सम-
स्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वत्रत्वं सर्वव्यापक-
त्वमित्येवंजातीयको धर्म उक्त एव भवति । अर्थान्तरप्रसि-
द्धानां केषाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानि-
चिद्वाक्यानि सन्दिश्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुन-
रप्यन्यानि वाक्यानि अस्यष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिश्यन्ते किं परं
ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विदर्थान्तरं किञ्चिदिति । तन्नि-
र्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते ।

सर्व्वं त्व प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाश्वायते । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जगानिति” शान्त उपा-
स्येत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाऋतुरक्षिन् लोके

परित्राणकाचार्य श्रीमोक्षिन्धानन्दभगवत् पादकृतौ श्रीमच्छारीरकभो-
कृतौ

अथवा भाष्यरत्नमभ्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

विषयित्वं बहिः प्रो

नमः परमात्मने ।

चित्रप्रतिबिम्बद्वारा

श्रीरामं सिद्धयन्तारं पुण्डरीकविनमस्यरम् ।

चिदात्मा वाच्यः

अन्यथा भिन्नमस्तेयं वैद्यानरनहं मजे ।

सर्वार्थि नाशानि

इषादयोः सकृतिं यत्नं इत्यमरमुच्यते । मयज इति ॥

तीक्ष्णं दृष्टा भवति

आदिकमयात् सिद्धम् । तदुपजीव्येति च पादद्वय

समितिगत बने

वस्तुतिः । यत् पादभेद इत्याद्याः पादानां

इत्याह । वा वा

५३१ द
आनावादिपदानी अहमविवर्ध-

पुरुषो भवति, तस्मैः भेदा भवति, स कर्तुं कुर्वीत । मनोमय-
प्राणशरीरः इत्यादि । तत्र संभवः । किमिह मनोमयत्वा-
दिभिर्बन्धैः शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् परं
ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं, शरीर इति कुतः । तस्य हि
कार्यकारणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः सम्बन्धो, न तु
परस्य ब्रह्मणः, “अमाद्यो ह्यमनाः शुभः” इत्यादिभ्युक्तिभ्यः ।
ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति स्वयम्भवेनैव ब्रह्मोपाप्तं, कथ-
मिह शरीर आत्मोपास्य इत्याशङ्कते । नैव दोषः । नैवं वाक्यं
ब्रह्मोपासनाविधिपरं । किं तर्हि । श्रमविधिपरं । यत् कारणं
सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्रान्त उपासीतेत्याह । एत-
दुक्तं भवति । यस्यात् सर्वं मिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वा-
त्तज्जत्वान्नदनत्वाच्च । न च सर्वं स्वैकान्तत्वे रागादयः सम्भव-
न्ति, तस्याप्यान्त उपासीतेति । न च श्रमविधिपरत्वे सत्त्व-
नेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनन्तु सकृत्

प्राणि सधनयो दर्शितः । अथैवमज्ञानिक्कवाक्यसमन्वयः पादद्वये
वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यस्यैवब्रह्मभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भावः ।
आन्दोष्यसदाहरति ॥ इदमिति ॥ तस्याप्यागत इति तज्जं, तज्जिन्
सोयत इति तज्जं, तज्जिन्निति चेदत इति तदनं तज्जत्वं तज्जत्वंतज्ज-
दनचेति, तज्जत्वान् नान्यधारणेऽस्मिन् वाक्यार्थान्वायेन सधनपदस्य
तज्जत्वं सौवः, तज्जत्वानिति वाक्ये आन्दोषीत्यवयवसोपः, इतिवन्दो
चेती । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव तद्विवर्त्तनादिवर्णः । ब्रह्मणि मितमिति-
भेदाभावाप्यात्मो श्रानादिरहितो भवेदिति पुनर्विधिः । स कर्तुमपासनं
कुर्वीतेति विधिकोपासनस्योपासीतेत्युक्त्वादात् प्राप्तमाह । अथेति ॥
कतमवः पुनस्तद्विवार इत्यर्थः । पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं कर्तुमिति ।

कृत्यतेत्यनेन विधीयते । अतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य
 ध्यानस्य च विषयत्वेन ज्ञायते “मनोमयः प्राणशरीरः” इति
 जीवलिङ्गम् । अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति । “सर्व-
 कर्मा सर्वकामः” इत्याद्यपि ज्ञयमाणं पर्यायेण जीवविषय-
 मुपपद्यते । “एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् ग्रीहेर्वा बवाहा”
 इति च हृदयायतनत्वमणीयस्य चारायमात्रस्य जीवस्यावक-
 ल्पते, नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु “ज्यायान् इक्षिष्याः”
 इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते, इति अत्र ब्रूमः, न तावद-
 णीयस्य ज्यायस्त्वोभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्यं, विरोधात्
 अन्तराश्रयणे च अणीयस्त्वस्य प्रथमश्रुतत्वादणीयस्य युक्त-
 माश्रयितुं । ज्यायस्त्वन्तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यति । निश्चिते
 च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनमेतद ब्रह्मेति, तदपि
 प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्यान्मनोमयत्वादिभि-
 र्धर्मैर्जीवं उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, परमेव ब्रह्मैव मनोमय-
 त्वादिभिर्धर्मैरुपास्यं । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । इत्

यवेति ॥ इह वक्ष्यामि कृत्वा ध्यानमहिम्ना तद्येव रूपेण जायत
 इत्यर्थः । अतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः । अतोर्विषयमाह ॥ मन
 इति । अङ्गोत्पक्रमान्मनोज्ञं प्राणशरीरं भावयं सङ्कल्पसङ्कलनहृदये
 ध्येयमित्यर्थः । पूर्वञ्च ब्रह्मविद्भैरवब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः, न तद्येवोपक्रमे
 ब्रह्मणो लिङ्गमिति, किन्तु प्रवरणम् । तच्च शान्तियुक्तविधानार्थमन्यथा-
 सिद्धम् । अतो जीवलिङ्गं वक्ष्ये इति प्रमुदाहरणेन पूर्ववत्प्रवर्तति ।
 शरीर इत्यादिना । अतिमात्रशब्दात्प्रवर्तित्वा परिहरति ॥ नैव दोष
 इति ॥ समविधिपरत्वे हेतुमाह ॥ अतु कारणाति ॥ अत एवमाह
 तस्यान्मनविधिपरमित्यन्वयः । अन्तेर्दण्डः प्रकृतब्रह्मपराकर्षार्थः, न
 तु जनत् परामर्शार्थः, जगद्विषयत्वे प्रयोजनभावात् । अत्र प्रयोजना-

सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्वात्मन्यनं जगत्कारणमित्युच्यते च
 सर्वं स्रष्टुं ब्रह्मेति वाच्योपक्रमे श्रुतं, तदेकं मनोमयत्वाद्वि-
 धमैर्विशिष्टसूयदिशत इति-युक्तम् । एवञ्च प्रकृतज्ञानाप्रकृत-
 प्रक्रिये न भविष्यतः । ननु वाच्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म
 निर्दिष्टं, न स्वविवक्षया, इत्युक्तम् । अतोऽपि । यद्यपि शम-
 विधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं, तथापि मनोमयत्वादिसूयदिश्य-
 मानेषु तदेव सन्निहितं भवति । जीवसु न सन्निहितो, न च
 स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ •

भावेऽपि कृतं प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विषयकं यथाकामेदं सर्वम् । अत्र
 बाधायां समानाधिकरणदार्ष्टान्यं विरोधमावश्यकं तद्वाक्यस्य शिवब्रह्म-
 विषयत्वात् । अत्र त्रुपासनायां बाधानावश्यकत्वाद् विषयभेदेन ब्रह्मस्य
 उपास्यत्वात् । न च श्रमेति ॥ शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः ।
 अन्यपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मात्वादिसम्भवमाह । सर्वकर्मेति ।
 सर्वान्पि कर्मान्पि यस्य सर्वे काना भोग्या यस्य सर्वगत्वः सर्वरस इत्यादि
 शब्दार्थः । आराप्यमात्रस्येति । नेत्रप्रोतशवाकापपरिबाधस्येत्यर्थः ।
 सत्त्वेन प्रसिद्धब्रह्मस्य एवालोपास्यत्वोपदेशात् जीव उपास्य इति सूत्राद्ये-
 माह । सर्वमेति ॥ यत्र फलं नोप्यते तत्र पूर्वोत्तरपरसिद्धिः फल-
 मिति वक्तव्यम् । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि जनः प्रचुरसुपाधि-
 रस्य प्राप्यः शरीरमस्येति वृत्तावावबोधक वाक्यान्तर्गत सर्वानाप्नो इत्यर्थः ।
 समानान्तर्गत सर्वानाप्नोः सन्निहितविषयेष्वप्युक्तत्वाद् ब्रह्म सम्बन्धते ।
 “कोऽनने सदमं करोमि” इति संस्कारार्थसदमस्य निराकाङ्क्षस्यापि
 तत्त्वम् श्रीहेतुसाकाङ्क्षतत्त्वेन परामर्शदर्शनादित्याह । अनोप्यत
 इति । कोनं प्राप्तं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि निष्कृतात्
 सन्निहित इत्यत आह । जीवस्येति । इदं सिद्धयर्थं लोकसिद्धं जीवं
 न वक्षिष्यमिति । इक्षिण उपास्यत्वोपपत्त्यात् फलाभावाद्, अतो विष-
 यिण्यावेन सर्वान्निहितकामन्दुष्यं ब्रह्मैवोपासनाक्रियासुबन्धोतिभावः,
 किञ्च ब्रह्म पदस्यैवा सिद्धबाध इत्याह ॥ न चेति । अन्यतराका-

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वस्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वस्तुभावाच्चे-
च्छार्थः सम्भवति, तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि
यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति, तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनु-
पादेयं तद्विवक्षितमिति, तद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विव-
क्षितं भवतीतरद्विवक्षितम् । उपादानानुपादाने तु वेदवाक्ये
तात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा
उपासनायामुपादेयत्वेनोपदेष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः, ते पर-
स्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि दृष्टिस्थितिसंहारे-
ष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्, परमात्मनोऽवकल्पते । परमात्मगुणत्वेन
च ‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ इत्यत्र “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः”
इति श्रुतम्, “आकाशात्मा” इत्यादिनाऽऽकाशवदात्मास्तेऽत्यर्थः ।
सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः सम्भवत्वाकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । ‘ज्या-
यान् पृथिव्याः’ इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदप्युपादेय
आत्माऽस्य इति व्याख्यायते, तदपि सम्भवति, सर्वजगत्कारणस्य
सर्वात्मनो ब्रह्मण्य आकाशात्मत्वम तएव सर्वकर्मेत्यादि । एवमि-
होपास्तया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तुक्तं “मनो-

ज्ञाद्वन्द्वीतं कथयत् प्रवरत्वं विवक्षितिकाहोय इति सप्तदशार्थः ।
वस्तुनो विवक्षायाः फलउपादानं लोकारः च न प्रकृतेषु शुद्धेष्वकीति
विवक्षोपचार इत्याह । तथाप्युपादानेनेति । नन्विदं पाश्चात्तिदं त्वाक्य-
मितिधीर्विवक्षाधीना वेदे कृतः स्मादित्यत आह । उपादानानुपादाने
त्विति । तात्पर्यं नाम कथयदर्शयतीत्यनुक्तत्वं यद्व्याख्यं । उपपत्तयः-

मयः प्राणयरीरः” इति जीवविहं, न तद्ब्रह्मसुपपन्नत इति,
तदपि ब्रह्मसुपपन्नत इति ब्रूमः। सर्वात्म्यादि ब्रह्मणो
जीवसत्त्वजीवि मनीमयत्वादीनि ब्रह्मसत्त्वजीवि भवन्ति।
तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिश्रुती भवतः, “त्वं ह्यी त्वं सुमानसि त्वं
कुमार सतवा कुमारो त्वं जीर्णो दण्डेन वक्षसि त्वं जातो
भवसि विश्वतोमुखः” इति। “सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽङ्घ्रि
शिरोमुखं। सर्वतः श्रुतिमङ्गोक्ते सर्वमावृत्य तिष्ठति” इति च।
“अप्राणो ह्यमनाः शुष्कः” इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया।
इत्यन्तु श्रुतिः मनीमयः प्राणयरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति
विशेषः। अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मोपास्यत्वे-
नोपादिष्टमिति वक्ष्यते।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रे च ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता
अनेन शरीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते। तुल्यभेदोपधारणार्थः।
ब्रह्मोक्तो न न्यायेन मनीमयत्वादियुगं, न तु शरीरो जीवी

दिना तस्य ज्ञानात्मनोरवगम इत्यर्थः। तद्विज्ञेति। तत् तस्मात् ततः-
पर्यवत्त्वादित्यर्थः। सर्वात्म्ये प्रमाद्यभाह्। तथा चेति। जीर्णः
स्वविरो यो दण्डेन वक्षति नक्षति सोऽपि तमेव यो जातो वासः स
तमेव सर्वतः सर्वाङ्गं दिशु श्रुतवः चोलाप्यक्षोति सर्वतः श्रुतिमत् सर्व-
जनूनां प्रविष्टाः पाष्वादयस्तस्येति सर्वात्म्योक्तिः। ननु जीवब्रह्मा-
देब्रह्मणि योज्यत्वे तर्हि ब्रह्मब्रह्मा द्वे जीवे किमिति न योज्यत्वे। त-
त्वाह। अनुपपत्तेरिति। सूत्रं व्याचष्टे। पूर्व्वेवेति। सर्वात्म्यादि-
व्यक्त्याद्यः। कश्चित्तस्य यस्यां अधिष्ठाने सत्यस्यत्वे, न अधिष्ठानधर्माः
कश्चित इति भावः, अधिष्ठानज्ञानकारणे कश्चित्तधर्माभावात्। वागेव
वासः सोऽस्मासीति वाको। तदासी अवासी अनिष्टिर इत्यर्थः।

मनोमयत्वादिगुणः, यत्कारणं सत्त्वसंज्ञक्य आकाशाभावा-
 द्वात्तद्विद्या इति चैवशास्त्रीयका गुणा न
 शरीरे आकाशेनोपिपद्यन्ते । शास्त्रीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ।
 नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्त्वं शरीरे भवति, न तु
 शरीरे एव भवति । आकाशं दृष्टिव्या आकाशानन्तरिदादाका-
 शवत् सर्वगतस्य नित्य इति च व्यापित्वञ्चवशात् । जीवसु
 शरीरे एव भवति । तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्त्यं हन्य-
 भावात् ।

कर्मकर्तव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शरीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात् कर्मकर्त-
 व्यपदेशो भवति “एतमिति प्रेत्याभिसम्भविताऽस्मि” इति ।
 एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्वमात्मानं कर्मत्वेन
 प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसम्भवितास्मीति शरीरमुपासकं
 कर्मत्वेन प्रापकत्वेन । अभिसम्भवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः ।
 न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तव्यपदेशो युक्तः, तद्योपास्वी-
 यासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव, तस्मादपि न शरीरो मनो-
 मयत्वादिविशिष्टः ।

कुलापादरः कानोऽस्य नास्तीत्यनारदः नित्यरूप इत्यर्थः । आकाशाद्य-
 व्यपत्तौ शरीरे इति परिच्छेदो हेतुः कुलोक्तः । न तु जीवस्यैव
 नेश्वरत्वेत्याह । सत्त्वनिष्ठादिना । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः ।
 कर्मकर्तव्यपदेशपदस्याप्यनारदाह । तद्योपास्वेति । एकावेकं प्रकर-
 णस्य उपासकम् । अन्तरात्मिकमिति विभक्तिशेषसम्बन्धः । यद्व्योर्विशेषो
 विभक्तिभेदः । तस्मात्तद्व्योर्विभेद इति कुलार्थः । अतो यदि सत्य
 जीवाद्भेदोक्तोऽस्मादि हिंस्रो मनोमय ईश्वर इत्याह । अतरेति ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादस्यो मनोमयत्वादिति शब्दः, तस्माच्छब्दवि-
शेषो भवति, समानप्रकरणं श्रुत्यन्तरे “यथा प्रीतिर्वा यथो वा
श्यामाकी वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो विर-
ल्लभः” इति शारीरस्यात्मनोऽन्यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तो-
ऽन्तरात्मन्यिति । तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनो-
मयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति “इन्द्रः सर्वभू-
तानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ध्यामयन् सर्वभूतानि यन्मां क-
ठानि मायया” इत्याद्या । अत्राह । कः पुनरयं शारीरो नाम
परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिपिद्यते, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्या-
दिना । श्रुतिस्तु “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता”
इत्येवञ्चातीयिका परमात्मनोऽन्यमात्मनं वारयति । तथा स्मृति-
रपि “क्षेत्रक्षेत्राणि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” इत्येवञ्चा-
तीयिकेति । अत्रोच्यते । सत्यमेवैतत्, पर एवास्मा देहेन्द्र-
मनोबुद्ध्याधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपपन्नते ।
यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिद्यमपि नभः परिच्छिद्य-
वद्वभासते, तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिविभेदव्यव-
हारो न विरह्यते, प्राक् ‘तत्त्वमसि’ इत्यात्मैकत्वोपदेशप्रकृष्यात् ।

भूतानि जीवान् यन्म शरीरम् । यत्न सत्त्वगता यत्त्वभेदः सत्त्व इति
आत्मिनिराशयेच्छेदधिकरणम् । निराशयमपि बोधोद्बुधाय निरहति ।
यदादेव्यादिना । तद्वत्शरीरत्वा वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कश्चित्, कृत्वे-

मृहीते ताम्रैकत्ववत्त्वमोक्षादिर्नान्य-
सात् ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निष्पा-
य्यत्वादेव व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीलः, एव मे चात्मानाद् ईदमिति परि-
च्छिन्नायतनत्वात् । स्वयन्देन चाणीवान् द्रीहेर्वा चवाहेत्व-
णीवस्त्वपदेशात्, शारीर एवारागमातो जीव इहोपदिश्यते
न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यं, चतोष्यते ।
नायं दीपः । न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः
कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परि-
च्छिन्नदेशत्वव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया सम्भवति, यथा सम-
स्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्वयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते ।
कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्वीश्वरोऽर्भकौका चणीयांश्च व्यप-
दिश्यत इति । निष्पाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । स एवमणीवस्या-
दिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निषासी इत्य-
उपदिश्यते, यथा शास्त्रग्रामे हरिस्तत्वास्य बुद्धिविज्ञानं प्राचकम् ।

अनूद्यत इत्याह ॥ अल्पमिति । अर्भकमोको यस्तु सोऽर्भकौकाः तस्य
भावस्तत्त्वं तस्यादार्ढ्यकमल्पत्वं चणीवानिजस्तत्त्वं वाचकमर्थेनापि कृत-
मित्याह ॥ स्वयन्देनेति । नायं दीप इत्युक्तं निश्चयेति । न ताव-
दिति । कथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः । परिच्छिन्नदेशान् विना
ब्रह्मत्वात्तद्वत्त्वात् तस्यागे च ब्रह्मत्वं एवोपास्तत्वात्तावतीति भावः । विभोः
परिच्छिन्नोद्गी इत्यन्तर्भाह ॥ यथा कथयेति । सर्वेश्वरस्याणीवत्वात्
स्वत्ववेत्तापरिच्छिन्नोद्गीवदस्तद्वदि व्योमत्वेन तपोहरिरित्यर्थः । ननु
किमिति हृदयमेव प्रायेयीक्यते इत्याह ॥ इमेति । हृदये परमात्मनो

सर्वगतोऽपीक्षरसोपाख्यानः प्रसीदति । व्योमवन्नेतद्
द्रष्टव्यं । यथा सर्वगतमपि सद् व्योम सूक्ष्मीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ-
कौक्षीक्षीयस्य व्यवदिश्यते । एवं ब्रह्मापि । तदेव निष्काकृता-
पेक्षं ब्रह्माप्योऽर्भकौकस्वमधीयस्वस्य न पारमार्थिकं । तत्र यदा-
यक्षुते, हृदयायतनत्वद् ब्रह्माप्यो हृदयायतनानाद्य प्रतिशरीरं
भित्तत्वादद्, भित्तयायतनानाद्य शुक्लादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽ-
नित्यत्वादिदोषदर्शनाद् ब्रह्माप्योऽपि तद्वत् प्रसक्त इति, तदपि
परिहृतं भवति ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिदुप-
तया च शारीरेणाविशिष्टत्वात् सुखदुःखादिसम्भोगोऽप्यवि-
शिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चि-
दात्मा संसारो विद्यते “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् । न ।
वैशेष्यात् । न तावत् सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्छारीरवद् ब्रह्मणः

बुद्धिर्ज्ञानाधिकारिका भवति । अतः शरीराभिव्यक्तिस्त्वानत्वात्तदुक्तिरि-
त्यर्थः । व्योमद्रष्टानादिना यदावताऽपि कृताचित् द्विषेत्तद् । तत्र
यदावतात् रक्षादिना ॥ भित्तयायतनत्वेऽपि व्योमः सम्भवेदाद्यभावा-
दिति भावः । ब्रह्माप्यो हृदयेऽनित्यसम्भोगापेक्षोऽपि एव हृदौ उपास्य
इति यदा व्योमवत् । व्योमवदिति । ब्रह्माप्यो हृदये सति
चेतनत्वाज्जोषाभित्तत्वाच्च व्योमवदित्युक्तं निरस्यति । न वैशेष्यादिति ।
अस्मादर्थवत्तत्पराधिरित्यर्थः । अतस्तेव विषयो वैशेष्यं कार्यं यत्प्रत्ययः

सुश्रोगप्रसङ्गे वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेष्ठर-
योरेकः कर्त्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखप्रतिमाद्य, एक-
साक्षिपरीतोऽप्यहतपाप्मत्वादियुगलः । एतस्मादनवोर्विशेषादे-
कस्य भोगो, नेतरस्य । यदि च सखिधानमात्रे च कस्यचित्-
मनावित्य कार्यसम्बन्धोऽभ्युपगम्येत, आकाशादीनामपि हाहा-
दिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकाग्रवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरि-
हारौ । यदयं कत्वात् ब्रह्मण आत्मानन्तराभावात् शारीरस्य
भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति अथ वदामः इहं तावद्देषानां
प्रियः प्रष्टव्यः, कथमयं त्वया आत्मानन्तराभावोऽभ्यवसित इति ।
“तत्त्वमस्य च ब्रह्मास्मि नान्योऽस्ति भक्ति विज्ञातेत्यादि शास्त्रेभ्य
इति चेत्, यथाशास्त्रं नहि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रा-
र्जुजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रस्य तत्त्वमसीत्यप्यहतपाप्मत्वादिवि-
शेषणं ब्रह्मशारीरस्यात्मत्वेनेपदिशत् शारीरस्यैव तावदुपभो-
क्तृत्वं वारयति । कुतः तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ।
अथाभ्युह्येत शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं, तदा मिथ्याज्ञानमिति चेत्
शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । न
हि बालैकलमलिनतादिभिर्योष्वि विकल्पमाने तत्त्वमलिनता-

विशेषस्यातिशयोक्त्यै वा धर्मादेः स्थाय्ये फलहेतुत्वमतिशयः, तस्मादिति
स्त्वार्थः । किञ्च विभवो बहुव आत्मान इतिवादिमानेकस्मिन् देहे
सर्वात्मनो भोक्तृत्वप्रसङ्गः सङ्कुर्वानित एव देहे भोग इति परिहारश्च
तस्य इति न वयं पर्यवयोज्या इत्याह ॥ सर्वमनेति । बहुतत्त्वत्वानेव
भोगवाङ्मयमित्येव वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवानिजात्वं नृणां निमित्तं तेन
भोक्तृत्वावधाने उपजीव्यमितिवाधनाह । सदाशास्त्रमिति ॥ अर्थं सुख-
मात्रं जरता इत्याद्याः कावयते नास्तीतीति सोऽयमर्थोऽन्यतोऽप्युक्तः स
चात्र न युक्तः । न ह्यनेदमस्तीत्यत्रोक्तत्वं तत्त्वं युक्तं नृणोऽप्यभेद-

द्विविधमेव परमार्थतो ज्ञोम भवति । तदाह “न वैशेष्यात्”
इति । वैशेष्योऽपि शास्त्रीरस्योपभोगेन ब्रह्मण्य उपभोगप्रसङ्गे
वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः ।
मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । न च
मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं बहु संसृज्यते,
तस्मादोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुं । १।२।५० ।

अन्ता चराचरग्रहणात् ॥ ६ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते “यस्य ब्रह्म च क्षतक्षोभे भवत षोदनः
क्षत्युर्यस्योपसेचनं, क इत्या वेद यत् सः” इति । अत्र क्षि-
दोदनोपसेचनसूचितोऽन्ता प्रतीयते । तत्र क्षिमग्निरन्ता
स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्,
‘तथाणाश्चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपसङ्घेः ।

विशेषं भोक्तृत्वधारणादिज्ञाह । यास्त्येति ॥ नन्वेकत्वं नदा कृत्वा
न दृष्टीतं वेनोपजीव्यबाधः स्यात् । किन्तु तदुक्त्या दृष्टीतमित्याह
विष्मप्रतिविष्मयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको
हेतुरित्याह । अथ दृष्टीतमित्यादिना । कल्पितासङ्गित्यवधारणस्य
वैशेष्यमित्यादिष्वर्थेऽपि सूत्रं पातयति । तदाहेति ॥ ब्रह्मचो हार्दत्वे
बाधकाभावात्साहित्यविधाय क्यं ब्रह्माद्युपास्ये समन्वितमिति किञ्चम् ।
अन्ता चराचरग्रहणम् । यस्य ब्रह्मचरादिजनदोदनोक्तः सर्व-
प्राणिनारकोऽपि व्यस्योपसेचनमोदनसंस्कारकप्रतापः सोऽन्ता यत्तु यद्वे
विश्रान्तेऽभेदकस्यनदा वर्तते तच्छब्दं ब्रह्म इत्या इत्यम् ईश्वरज्ञानवि-
धानभूतं नो वेद, अन्तयुक्त्याद्युपायं विना कोऽपि न जानासीत्यर्थः ।
सद्यस्तीजकाह । विशेषेति । स त्वमग्निं ब्रह्महीतव्यः, केनं प्रेते
विचित्रित्येति जीवस्य, कल्पित भव्योऽदिति ब्रह्मचः अन्तः । जीवादिमग्निं
तदुपासेत्तन्मोः, इत्या दृष्टं प्रवक्ष्यामीतीत्यर्थः । प्रतिवचनसुपसङ्घात

क्रियावत् प्राप्तं, अन्वितमेति । कुतः । “अन्वितत्वादः” इति
 श्रुतिप्रतिष्ठितम् । जीवो वाऽसा स्मात् “अन्वितः, चित्तं स्वा-
 दत्ति” इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनन्तब्रह्मोऽभिधाक-
 शीति” इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्तात् परमात्मा भवितु-
 मर्हति । कुतः । चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्वावरजस्रं
 अत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य चाद्यस्य न परमा-
 त्मनोऽन्यः कात्स्न्येनात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारव्यातं
 संहरन् सर्वमस्तीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपल-
 भ्यते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैष
 दोषः । अत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमान-
 त्वाद् ब्रह्मसत्त्वयोश्च प्राधान्यात् प्रदर्शनाद्यत्वीपपत्तेः । यत्तु पर-
 मात्मनोऽपि नास्तृत्वं सम्भवति “अनन्तब्रह्मोऽभिधाकशीति”
 इति दर्शनादिति, अत्रोच्यते, कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेत
 दर्शनं तस्य सन्निहितत्वात्, न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं,
 वेदान्तेषु हटिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्,
 सर्वतस्मात् परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ।

इत्यर्थः । पूर्वमेव ब्रह्मणो भोग्यत्वं नास्तीत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्वमव्यति ।
 किं तावदिति । अन्विप्रकरणात्प्रतीतिरित्युच्यते । जीवो वेति ।
 पूर्वपक्षे जीवोपासिः सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति स्वभेदः ।
 सोदनशब्दो भोग्यशब्दोऽपि पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मज्ञानमव्यतिरिक्त-
 कार्यनामं नैव सोदनशब्दः । उपपत्त्या अत्यूपसेचनपदेन सविधाप्रितं
 प्रसिद्धोदनमत्र विनाशकत्वं अस्तीति नैवशब्दस्य सन्निहितमप्युपासितात् ।
 तथा च सर्वस्य विनाशकत्वेन भावादिज्ञादीनरोऽप्येतावत् । नैव दोष

प्रकरणार्थः १० ॥

इतश्च परमात्मैकाद्याः सवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरण-
मिदं परमात्मनः “न आवर्ति विद्यते वा विपश्चित्” इत्यादि ।
प्रकृतमवस्थं च व्याख्याम् । “क इत्या वेद यत सः” इति च
बुद्धिज्ञानत्वं परमात्मनिष्ठम् ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥

कठवल्लीष्वेव पद्यते

“अतं पिबन्तौ मुक्ततस्तु लोके गुहां प्रविष्टौ परके पराङ्मुखौ ।
छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाङ्गनयो ये च त्रिनाचिकेताः” ॥
इति । तत्र संग्रहः । किमिदं बुद्धिजीवी निर्दिष्टौ, उत
जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवी ततो बुद्धिप्रधानात्
कार्यकारणसङ्घाताद् विवक्ष्यता जीवः प्रतिपादितो भवति, त-
दपीह प्रतिपादयितव्यम् । “येयं मेते विविक्षित्वा मनुष्ये-
ऽसीत्वेके नायमसीति” चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्वयाहं वरा-

इति ॥ अस्मिन् ब्रह्मविदित्वादिति पिप्पलुः स्वाहसीति भोगस्तु पूर्वोक्तत्वा-
दित्यर्थः । कनू वाक्यान्तरवाक्यकारि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह । गुहा-
मिति । यतस्तद्वत्त्वादि कार्यफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ मुक्ततस्तु कार्यजीवोके
कार्यं देहे परस्मै ब्रह्मचोऽहं स्थानमर्हतीति पराङ्मुखं हृदयं परमं चेतं
तस्मिन् वा गुहां ब्रह्मोद्भावा बुद्धिरुपा वा तां प्रविष्टा स्मितौ छायातपवत्
मिथोविरहौ तौ च ब्रह्मविदः कार्यफलं वदन्ति । त्रिनाचिकेतोऽभि-
चितो देहे त्रिनाचिकेताः तैऽपि वदन्तोत्तरः । त्रिनाचिकेतावाक्यानाकला-
भ्ययम तद्दर्शनात् तदनुष्ठानमस्तीति त्रिषु बोध्यम् । ब्रह्मविद्वत्त्वजीवस्तु
परमात्मनश्च प्रकृतत्वात् समन्वयमाह । वदन्ति । पूर्वोक्तपरमचोः कार्यं
सत्यमेवाह । तदीत्यादिना ॥ तदपि जीवस्तु बुद्धिजन्यसमन्वयोत्तरः ।
मनुष्ये मेते इति वदति मेव विविक्षित्वा वदन्तः परकोऽस्योक्ताऽसीत्वेके

यस्मिन् वरकृतीकः” इति दृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मनो,
ततो जीवाद्द्विषत्तुः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह
प्रतिपादयितव्यम् । “अन्वयं चर्मादन्वयापह्नादन्वयात्मात्
कृताकृतादन्वयभूताश्च भव्याश्च यत्तत्पश्यति तद्वद” इति दृष्ट-
त्वात् । अत्राह आद्येता उभावप्येतौ यद्यौ न सम्भवतः । क-
स्यात् । अतपानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोके इति लि-
ङ्गात् । तच्च चेतनस्य चेतनस्य सम्भवति नाचेतनाया बुद्धेः ।
पिवन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो
बुद्धिचेतनचपत्तत्वावन् न सम्भवति । अत एव चेतनपरमात्म-
पक्षोऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मनि अतपानासम्भवात्
“अनन्वयव्योऽभिप्राकशीति” इति मन्त्रवर्णादिति । अतो-
च्यते । नैष दोषः । छत्रियो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिया बह-
नां छत्रियोपचारदर्शनात् एवमेकेनापि पिवता द्वौ पिवन्ता-
वुच्येयाताम् । यद्वा जीवस्यावतिष्यति, ईश्वरस्तु प्राप्यति,
प्राप्यन्मपि पिवतीत्युच्यते । प्राप्यितार्थपि पञ्चत्वमपि ईश्वर-
नात् । बुद्धिचेतनचपरिग्रहोऽपि सम्भवति, करणे कर्तृत्वोपचा-

नासीत्यन्वे, अतस्त्वयोपदिष्टोऽहमेतद्वत्तत्वं जानीष्यामिर्त्यर्थः । तद-
पीति परमात्मसकृत्पक्षपीत्यर्थः । उभयोर्भोक्तृत्वाद्योगेन संज्ञकत्वाच्चिति ॥
अत्राहति ॥ अत्रिपदेन मन्त्रार इव पिवत्यदेनात्तत्त्वत्वाच्च वाचिटापु-
च्यते इत्याह ॥ अतोच्यत इति ॥ पानकर्तृत्वाच्चिपदेन वाचात्तुष्टी वा
वक्ष्यामित्याह ॥ यदेति । निवृतपूर्वभाषितवित्तत्त्वत्वरूपमहत्तत्वं सत्-
कारिणोः साधारणं यः कारयति च करोतीत्येति व्याख्यादिति भावः ।
अत्र प्रकृतिर्गुणार्थं प्रकृते वक्ष्यामिन्नाह ॥ अत्रिः प्रकृताद्यौ द्वयः ।
प्रकृता लब्धकृत्त्वत्वात्प्रापयनं वक्ष्यामिन्नाह ॥ पूर्वपक्षे पितृत्वादिनि
कर्तृत्वाच्चिपदेन मन्त्रार इव पिवत्यदेनात्तत्त्वत्वाच्च वाचिटापु-
च्यते इत्याह ॥ अतोच्यत इति ॥ पानकर्तृत्वाच्चिपदेन वाचात्तुष्टी वा
वक्ष्यामित्याह ॥ यदेति । निवृतपूर्वभाषितवित्तत्त्वत्वरूपमहत्तत्वं सत्-
कारिणोः साधारणं यः कारयति च करोतीत्येति व्याख्यादिति भावः ।
अत्र प्रकृतिर्गुणार्थं प्रकृते वक्ष्यामिन्नाह ॥ अत्रिः प्रकृताद्यौ द्वयः ।
प्रकृता लब्धकृत्त्वत्वात्प्रापयनं वक्ष्यामिन्नाह ॥ पूर्वपक्षे पितृत्वादिनि
कर्तृत्वाच्चिपदेन मन्त्रार इव पिवत्यदेनात्तत्त्वत्वाच्च वाचिटापु-
च्यते इत्याह ॥ अतोच्यत इति ॥ पानकर्तृत्वाच्चिपदेन वाचात्तुष्टी वा
वक्ष्यामित्याह ॥ यदेति । निवृतपूर्वभाषितवित्तत्त्वत्वरूपमहत्तत्वं सत्-
कारिणोः साधारणं यः कारयति च करोतीत्येति व्याख्यादिति भावः ।

रात्, एषां च पचन्तीति प्रबोधदर्शनात् । न चात्मात्माधिका-
रेण्यौ बौद्धिदाहृतं विप्रत्यये सम्भवतः, तस्माद् बुद्धिजीवौ स्थातां
जीवपरमात्मानौ चेति संबन्धः । किं तावत्प्राप्तं बुद्धिचेतना-
विति । कुतः । गुणं प्रविष्टाविति विशेषणम् । यदि मरीरं
गुहा यदि वा हृदयसुमयस्यापि बुद्धिचेतनौ गुहां प्रविष्टानुप्र-
पद्येते । न च सति सन्धवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विविष्टदेशत्वं
गुह्यं कल्पयितुम् । 'मुक्तस्य लोके' इति च कर्मनोचरानति-
क्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न मुक्तस्य मुक्तस्य वा मोचरे
वर्तते । "न कर्मणा बह्वेते नो कनीयम्" इति श्रुतेः । ज्ञाया-
तपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते ज्ञातःतपवत्
परस्परस्य विषयव्यवहारात् । तस्माद्बुद्धिचेतनाविशेषेयांता-
मित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानात्मपरमात्मानाविशेषेयाताम् ।
कस्यात् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समानस्वभावौ,
सङ्गाद्यवयो च समानस्वभावेभ्यो लोके प्रतीतिर्दृश्यते, यस्त

बुद्धीति । एषां च काठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकात् सत्त्वं प्रकृतिसं-
वत्त्वेनेति भावः । सत्त्वपातारौ प्रविष्टपण्डितौ व्याख्यातित्वेन साह ।
न चेति । ब्रह्मचर्यपदस्य सङ्घटितवत्त्वपदादवित्यवस्तुपरत्वविद्वत्पि
पित्रत्यदस्य सङ्घटितगुहापदाद् बुद्धिजीवपरतेति इत्याख्येन पूर्वपक्ष-
विति । किं तावदिति । मोचरं पचम् । एकस्मिन् कारकात् कृपे
समातीतत्वेन द्वितीयं व्याख्याम् । अस्मिन्नात्मन्यपे सापवादं विज्ञा-
तीकं जातिवत्त्वमवस्थानानोरगात् । न त्रीन् कारकत्वेन समातीता
बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनस्य जीवस्यभावस्य कारकत्वा-
दन्तरङ्गतात् । तथा च लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गातिपक्षदर्शनात्की-
दस्य द्वितीयचेतन एवेति सुप्रार्थनः । सङ्गाद्यवयो चेति । गुहायां

गोर्हितीयोऽन्वेष्टव्य इति श्रुतेः शरीरेऽपि द्वितीयोऽपि न भवति नाशः
 पुरुषो वा, तदिह स्मृतपानेन लिङ्गेना निमित्ते विज्ञानात्मनि
 द्वितीयाश्रयेणाद्यां समानस्वभावचेतनः परमात्मैव प्रतीयते ।
 ननूक्तं गुहाहितत्वदशनात् न परमात्मा प्रत्येतज्ज्ञ इति । अतः
 वदामः । गुहाहितत्वन्तु श्रुतिस्मृतिष्वसहजं परमात्मैव एव ह-
 स्थते । “गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणं”, “यो वेद निश्चितं गुहायां
 परमे व्योमन्”, “आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्” इत्याद्यासु ।
 सर्वगतस्यापि बहुल्य उपलब्धार्थी देशविशेषोपदेशो न वि-
 द्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्तित्वत्तु ह्यनित्यवदेक-
 शिष्यपि वर्तमानभुभयोरविरहम् । आद्यातपावित्त्वप्यविरहम् ।
 आद्यातपवत् परस्परविलेख्यत्वात् संसारित्वमसंसारित्वयोः ।
 अविद्याकृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य,
 तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते । कुतश्च
 विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणाच्च विज्ञानात्मपरमात्मानोरेव सम्भवति “आत्मानं
 रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादिना परेत्यत्र प्रत्येन

गुहो स्थितं गङ्गरे कनेकानर्घकङ्कुवे रेहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषं वि-
 दित्वा हर्मयोऽपि जहाति परमज्जे व्योमन्, काहाकावे वा गुहा गुहिः
 तस्यां निश्चितं बहुल्यो वेद सोऽन्तुने सव्यान् कामानिहन्तव्यं, कल्पि-
 त्विहारयेत्यर्थः । विशेषणं गन्तव्यत्वादिनां लिङ्गमाह । विशेषणा-
 चेति ॥ १२ ॥ गोर्हितीयोऽप्यनः संसारवार्त्तस्य परमं पारं किं तत्, विष्णो-
 व्योपनयोक्तव्यं परमात्मनः परं सारूपमात्रोतीत्यर्थः । इदं च इदं

रश्मिरद्यादिकपक्षकल्पनया विज्ञानात्मानं रश्मिर्न संसारमेतत्त्व-
 योग्यंकारं कल्पयति । “रश्मिर्भूतः पारम्यप्रोति” “तद्विश्वोः
 परमं पश्य” इति परमात्मनो गन्तव्यं कल्पयति । तथा, “तं
 दुर्दृशं मूलमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराचम् । चञ्चल-
 योगाधिममेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” इति
 पूर्वस्मिन्नापि मन्त्रे मन्त्रमन्त्रव्यत्येनेतावेव विशेषितौ । प्रकर-
 स्तेन परमात्मनः । ब्रह्मविदो वदन्तीति च ब्रह्मविशेषोपादानं
 परमात्मपरिग्रहे घटः, तस्यादिह जीवपरमात्मानावुच्येया-
 ताम् । एष एव न्यायो “हा सुपर्णा मनुजा सखाया” इत्येव-
 मादिष्वपि । तथापि चञ्चलात्माधिकारान् न प्राप्नोतीति सुपर्णावु-
 च्येते, “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहस्ति” इति चदनखिलादिज्ञा-
 नात्मा भवति । “अनन्नमन्त्रोऽभिवाक्यतीति” इत्यनशनचेतन-
 ताभ्यां परमात्मा । अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन
 विशिनष्टि “समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
 मुञ्चमानः । जष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति वीत-

तत्र हेतुर्ननुमादाहृतं मायातुप्रविष्टं पश्चाद् “गुहानिहितं गुहाहारा
 गह्वरेष्ठम्, एवं रश्मिरामतमात्मानमध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेह-
 लयकालैश्च परमात्मनि चित्तवसाधानं योगाधिमनो महावाक्यज्ञा इतिः
 तथा विदित्येतर्हः । अतएवमन्त्रे जीवातुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्त्वदार्ढ्य-
 ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति उपसङ्गरति ॥ तस्यादिहेति । अन्नमन्त्रवर्ति-
 दिशति ॥ एव इति ॥ हा हौ वाक्द्वौ द्विवचनसाकारः । सुपर्णाविव
 भवेव युज्येते निधन्य निवाचनभावेनेति । जष्टौ वृक्षौ चेतनत्वेन
 दृष्टव्यसभावी । समानमेकं वृक्षोदनयोर्व्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावि-

शोकः” इति । अपर आह । हा सुपरोति विषयव्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते, ऐहिकं सुखं प्राप्तयेतां तदा कदाचित्कालात्, “तयोरेवः पिप्पलं खादन्तीति सर्वम् । अन्तश्चक्षुःशक्तिः शरीरं त्वनन्तश्चक्षुःशक्तिः अभिपश्यति अस्मावेतौ सत्त्वश्रेयसाविति” सत्त्वशब्दो जीवः श्रेयशब्दः परमाश्रेयस इत्युच्येत, तच्च । सत्त्वश्रेयसशब्दयोरन्तःकरणशरीरपरतया प्रतिपत्त्यात् तत्रैव च व्याख्यातत्वात्, “तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यस्य बोध्यं शरीरं उपद्रुत् च श्रेयशस्मावेतौ सत्त्वश्रेयसौ” इति । नाप्य-
 स्थाधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । न ह्यत्र शरीरः श्रेयसः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मोपेतो विवक्ष्यते, कथं तर्हि, सर्व-
 संसारधर्मोपेतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः, “अन्तश्चक्षुः-

शब्दः । सुखं प्रविष्टाविति यावत् । एतावान्मानौ । तद्विषयदर्शनादि-
 त्याह । तयोरेव इति । विषयेव्याप्त्याह । अन्तश्चक्षुःशक्तिः शरी-
 रं त्वनन्तश्चक्षुःशक्तिः अभिपश्यति अस्मावेतौ सत्त्वश्रेयसाविति । नि-
 मग्नपदार्थमाह । सुखं भजते इति । न बोध्यं इति भाव्य इत्यर्थः । इदं
 ध्यानादिना श्रितं तदा ध्यानपरिपाकदशायामीदृशस्य विषयव्या-
 दिकं बोधितवित्वात् प्रत्येकत्वेन पश्यति तदाऽस्य भविष्यत् सत्त्वप-
 नेति प्राप्नोतीति ततो योगयोगो भवतीत्यर्थः । हा सुपरोतिवाक्यं जीवे-
 शरिति कृत्वा विवक्षितम् । अथुना तदा चित्तावस्थावति । अपर
 इति । अस्यापि बुद्धिविशेषात् पश्यति परतः नेत्यर्थः । अत्र बुद्धिरिति
 वदते । सत्त्वशब्द इति । बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वपक्षार्थः । खादित्यत्र
 आह । नापीति । पूर्वपक्षार्थकदा खादुं शक्यं बुद्धिः शरी-
 रमिति, न ह्यत्र शरीरो विवक्ष्यते । किन्तु योचितसत्त्वशब्दो भजो-
 न्यर्थः । अतिवृत्तिर्यां वाच्यार्थो वृत्त इति चेत् । तावता सत्त्व-
 व्याख्यानालोच । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि जीवो बुद्धि-

ऽभिपश्यति च। इति प्रचयात् । “तत्त्वमसि”, “क्षेत्रज्ञापि
मां विधि” इत्यादिश्रुतिस्मृतिव्यवहारः । तावता च विद्योपसं-
हारदर्शकमेवमेवावकल्पते, “तावेतौ सत्त्वचेनचौ”, “न ह वा
एवमिदं किञ्चन रस आध्वंसते” इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्
पक्षे “तद्योरन्यः पिप्पलं स्वाद्वि” इति सत्त्वम्, इत्यचेतने
सत्त्वे भोक्तृत्वप्रचयमिति । उच्यते । नेयं श्रुतिरचेतनस्य
सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि चेतनस्य ज्ञेय-
स्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्यभावतां वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिवि-
क्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्वारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं
भोक्तृत्वं सत्त्वचेनचयोरितरेतरस्यभावाविवेककृतं कल्प्यते, पर-
मार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेत-त्वात् सत्त्वस्य, अवि-
क्रियत्वाच्च चेनचस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापित स्वभावत्वाच्च
सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति । तथा च श्रुतिः “यत्त वाग्यदिव
स्यात्, तन्वाग्योऽन्यत्पश्येत्” इत्यादिना स्वप्नदृष्टत्वादिव्यव-
हारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । “यत्त
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना च विवे-
किनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति ।

विद्वद् इति त्रिवेकमात्रेणोपसंहारो दुःखः । भेदज्ञानस्य आत्मित्वादे-
कस्यादेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि कर्तव्यं आध्वंसते न
वक्ष्याद्वति, आत्मित्वेन कस्या एव दृष्टत्वादिव्यवहारः । अविद्या नाग-
म्यतेति भावः । जीवस्य ब्रह्मत्वरविद् दृष्टत्वादिव्यवहारः ।
कथमिति । दुहेर्लोकोक्त्यावशात्तथा । वाक्यं मुक्तिविषया ननः चेद-
नोक्तित्वात् । उच्यते इति । तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वप्रमाधि-

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो हृष्यते” एव चास्मिन्नि चोवाचेतद-
 मृतमभवमेतद्वन्मृत्वा” इति, “तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्भोदकं वा
 सिञ्चति, वर्त्मनी एव गच्छति” इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः ।
 किमयं प्रतिविम्बात्माऽव्यधिज्ञरूपो निर्दिश्यते, अथ विज्ञा-
 नात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेखर इति । किं
 तावत्प्राप्तं, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः । तस्य हृष्य-
 मानत्वप्रसिद्धेः “य एषोऽक्षिणि पुरुषो हृष्यते” इति च प्रसिद्ध-
 वदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तम् ।
 स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि मन्त्रिहितो भवति, आत्म-
 नस्यै निक्षिपतीत्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वयोः कथ-
 मित्यत आह । इदं होति ॥ चित्तादात्म्येन कस्यिहा बुद्धिः सुखादि-
 रूपेषु परिचयते बुद्ध्याविवेकादिदात्मनः सुखादिरूपग्रहसिद्ध्याचेतन्य-
 वत्त्वं भोक्तृत्वभातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्याकं न वस्तुत एतन्न ज्ञानं वा ।
 तयो चेति ॥ सत्त्वाविद्याकावे चेतन्यं भिन्नमिव भवति तदा हृष्यते इति
 न वस्तुनि ज्ञातव्य इत्यर्थः । तस्याहर्तं पितृत्वाविति वाक्यत्वेन सुखाधि-
 करणविवय इति स्थितम् । अन्तर उपपत्तेः । अथकोषकविद्यायाक्य-
 तदाहरति । य इति ॥ तदपि स्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽहंरूपं वतो-
 ऽस्मिन् क्षिप्तं वक्तुं पश्यन्ते एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य सौमिकत्व-
 यास्त्रीयत्वात्मा संशयनाह । तत्वेति । पूर्वं पितृत्वाविति प्रत्यक्षवृत्त-
 चेतनत्वात्सुखारेण चरमवृत्ता सुखेऽप्रवेष्टाहो जीवाः, तद्विद्वानि इत्यत
 इति आक्षुषत्वात्सुखारेणावृत्तत्वाद्दो ध्यानायं कश्चित्तत्वेनात्मना इति
 दृष्टान्तेन । पूर्वप्रत्यक्षवि । वाद्यात्वेति । पूर्वपक्षे प्रतिनिधिसंज्ञाः
 विज्ञाने ब्रह्मोपाधिरिति ज्ञानम् । मन्त्रिहवदिति । आक्षुषविवेकत्वार्थः ।
 सत्त्वावगमनात्मेण पश्यन्तरनाह । विज्ञानात्मन एतदादिना । मनो
 ब्रह्मेतिवत्, एतन्नोति इति वाक्यत्वेति पदधिरक्षत्वात् नूनं आर्षपर-

शब्दवाचिन् पक्षेऽनुग्रहो भवति । आदिप्रपञ्चो वा चक्षुषो-
ऽनुग्राहकः प्रतीयते “रश्मिभिरेषोऽक्षिण् प्रतिष्ठितः” इति
श्रुतेः । अथ तन्माहीनाश्च देवतात्मन्यपि कथञ्चित् सम्भवात्,
नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रह्मः । परमेश्वर
एवाक्षय्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात् । उपपत्तेः ।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आ-
त्मत्वं तावच्छ्रुत्या हत्वा परमेश्वर उपपद्यते “स आत्मा”,
“तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । अथ तत्त्वाभयत्वे च तस्मिन्सकृत् श्रु-
येते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतद्विद्यमानम् । यथा हि परमे-
श्वरः सर्वदीर्घैरक्षितोऽपहतपाप्मादिश्रवणात्, तस्माद्विज्ञानं
सर्वत्रेपरहितमुपदिष्टं “तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्विहङ्ग वा सिञ्चति
वर्मणी एव गच्छति” इति श्रुतेः । संयद्वाभावादिगुणोपदेशश्च
तस्मिन्नावकल्पत “एतं संयद्वाप्त इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि
वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि
वामानि नयन्ति । एष उ एष भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु
भाति” इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥

त्वमिति पूर्वपक्षः । मनो ब्रह्मोत्पत्तिस्तत्त्व एति पदस्य प्रत्ययपर-
त्वात् । इह च ब्रह्मोत्पत्तिस्तत्त्वेन एतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽप्येवं-
त्वाद्देवत्वमिति सिद्धान्तवति ॥ परमेश्वर एवेति । बहुप्रकारकत्वाद्
स्तावन्मनोपाह्वय इति श्वाभावुत्पत्तितात्पर्यात्तद्वृत्तिर्वा इत्यत-
स्मिन् वाच्यमिति ॥ संयद्वामेति । वाचानि सर्वाकारान्तेनैतत्त्व-
पदपक्षमिच्छन् संयत्त्वं उत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । लोकानां
फलदातायमेवेत्याह । भावनीरिति । न कति वाचानि लोकान् प्रापय-
तीत्यर्थः । भावानि भावानि नयन्त्यवमित्याह ॥ भावनीरिति । सर्वा-
र्थ-

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशसर्वगतस्य ब्रह्मणोऽप्यप्यस्थानमुपपद्यते इति । अतोच्यते । भवेदेवाऽनवच्छृतिः यद्येतदेवैवं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति हि अन्यान्यपि उच्यन्त्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि “यः उच्यन्ति तिष्ठन्” इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यच्चक्षुषि तिष्ठन्निति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिप्रकथनेनैतद्दर्शयति । न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं आतीत्यकमन्य-नामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, “तस्योदिति नमः किरण्यश्चक्षुरित्यादि । निर्गुणमपि सत् ब्रह्म नामरूप-गतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र ततोपदिश्यते इत्येतदप्युक्त-मेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विद-द्यते शालयाम इव विष्णोर्मित्येतदप्युक्तमेव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवान्न विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यदाख्योपक्रमे प्रकृतं “प्राचो ब्रह्म कं ब्रह्म च ब्रह्म” इति, तदेवेवाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य व्याख-

प्रकाशक इत्यर्थः । एवमनामरूपाणां आचार्यं सुखवदेऽनुपदेवादि-स्थानलोक्तिरत्र न दोष इति सुखलोकना । अत्रवच्छृतिः अक्षुण्णस्यना तदा भवेत्सुखैव निर्दिष्टं भवेदित्यन्तरः । ननुहुषिमवाहकोक्तिरव-भाषानभिज्ञायास्तुक्तिमाह ॥ निर्गुणमीति । प्रकरणादपि ब्रह्मप्राप्त-पित्ताह ॥ सुखविशिष्टेति । आचार्यं भेदप्रत्ययना सुखगुणविशिष्टस्य

त्वात्. “आचार्यस्तु ते गुरुं नमस्कृत्य” इति च गतिमात्राभिधान-
प्रतिज्ञाभावात् । अतः पुनरुक्तोपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विद्या-
यत इति । अथ्यते । “प्राप्तो ब्रह्म, कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतद-
ग्नीनां वचनं श्रुत्योपकोशक उवाच । “विज्ञानाम्यहं यत्प्राप्तो
ब्रह्म, कश्च यश्च तु न विज्ञानामि” इति । तत्वेदं प्रतिवचनम् ।
“यद्वाच कं, तदेव खं, यदेव खं तदेव कं” इति । तत्र खं शब्दो
भूताकारे निरुद्धो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः
सुखवाची नोपादीयत, तथा सति केवले भूताकारे ब्रह्मशब्दो
नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् ।
तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्ध-
त्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयत, लौकिकं
सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ

ब्रह्मणः प्रकृतस्य च यस्य इति सर्वनाम्नाभिधीनादन्तरः परमात्मि स्थाविति
सूत्रार्थः । अतः प्रकृतस्यात् प्रत्येकं दृष्टान्तविक्रमेनोपस्थापितः आवाका
सर्वनामार्थ इत्यत आह । आचार्यस्थितिः । उपकोशयो नात्र कश्चित्
ब्रह्मवाच्यो वाचकस्याचार्यस्याग्नीम्नादयं ब्रह्मराम् परिचयार ।
तमनुपदिष्ट देवान्तरगते आवाके गार्हपत्याद्यान्मिदिदंवा प्राचो
ब्रह्मेत्यात्मविद्यासुपदिष्टोक्तम् । आचार्यस्थितिः । तवात्मविद्याकावा-
चाप्रवे चामर्शचिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः । पश्चादाचार्येणानन्तं च
एषोऽपि लोकादिर्चिरादकमतिरुक्ता । तथा चाम्निमिरुक्तात्मविद्या-
वाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्वनाम्ना प्रकृत्याश्रयणे
निर्वहतीत्येकवाक्यत्वानिर्वाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाद्विज्ञानं इत्येवमिति भावः ।
श्रुतिं व्याचष्टे । अथ्यत इति । प्राचश्च सूत्रात्का दृष्टव्यान्ब्रह्मेति अन्
तत्त्वानामपि च विषयवत्त्वं च ब्रह्म भूताकारं ब्रह्मत्वेन प्राप्तं न यज्जोषी-
त्यर्थः । खं वाक्यभूतं यत् खं तदेव चामिनि सुखेन विशेषितस्य खस्य भूत-
त्वनिरासः । तथा कं कथंभूतं यत् कं तदेव कश्चित् विभुत्वेन विधेयि-

सुखात्मकं ब्रह्म गमयति । तत्र द्वितीये ब्रह्मण्यन्देशुपादीयमाने
 कं खं ब्रह्मोत्थेवोच्यमाने कथं ब्रह्म विधेयत्वेनैवोपयुक्तत्वात्
 सुखस्य सुखस्याध्येयत्व स्यात्, तन्नामूदित्युच्यते । कथं ब्रह्मयोः
 ब्रह्मण्यन्देशिरस्य कं ब्रह्म खं ब्रजोति । इदं हि सुखस्यापि
 सुखस्य सुखिवद्येयत्वम् । तदेवं वाच्योपक्रमे सुखविशिष्टं
 ब्रजोपदिष्टम् । प्रत्येकस्य गार्हपत्यादयोऽग्नेयः स्य स्य गतिमा-
 नमुपदिष्टम् “एषा सोम्य ते अस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च” इत्युप-
 संहरन्तः पूर्ववत् ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । “आचार्यस्तु
 ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञात्ममर्षान्तर-
 विवक्षां वारयति । “यथा पुष्करपलाशे चापी न क्षिप्यन्ते,
 एवमेवं विदि पाप कर्म न क्षिप्यते” इति आचार्यस्यानं पुरुषं

तस्य कस्य अन्तर्धानिरास इति व्यतिरेकसूत्रेनाह । तत्र अन्तिमादिना ॥
 आत्मविद्योतिश्रुतिविरोधात् प्रतीकध्यानमात्रानिरूपितं भावः । सा-
 म्य इति । आत्मयो दोषः । साधनपारतन्त्र्यानिवृत्त्यादिः तद्विहित
 इत्यर्थः । प्रत्येकपक्षे दोषसङ्गा इवोपपक्षे फलितत्वाह । इत्येवम् ॥
 विधेयवितार्कसावित्थः । नन्वेकं ब्रह्मैवात्र ध्येयं चेदु ब्रह्मपदोभारं कि-
 मर्थमित्यत आह । तत्रेति ॥ विधेयपक्षेन चक्षु भूतत्वव्यावर्तकत्वेने-
 त्वर्थः । ब्रह्मण्यन्देशिरोयसोक्तत्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोष-
 क्षत्वाह । इदं होति ॥ भाग्योक्ता सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः ।
 आत्मविद्यापदेनोपसंस्कारानपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह । प्रत्येकपक्षेति । पृथि-
 व्यग्निरक्षणादिव इति मय चतस्रस्तानवो विभूतिरिति गार्हपत्यं उपदि-
 देश । चापी दिशो गच्छन्त्यापि चन्द्रा इति आचार्यार्थं उपनयं कथाच ।
 प्राच आकाशो द्यौर्विद्युदिति असद्विमानवाहवनीयो जगदेति
 भावः । इत्येवमन्तर्धानीनां विद्या प्रत्येकसङ्गा आत्मविद्या तु पूर्व-
 मस्याभिनिर्विकला मायो ब्रह्मेत्युक्त्यर्थः । अन्त्यतान्मित्रं आवावाता
 शुद्धोप्यतां वक्तृभेदादिति तत्वाह । आचार्यश्चिति । एकादाक्यता

विज्ञानतः पापेनानुपधातुं भुवःकचिस्थानस्य पुत्रस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्य ब्रह्मस्योऽविज्ञानतां संबन्धमत्वादि-
गुणतां च कदाचिद्विरादिको तद्विदो गतिं वक्ष्यामीति उप-
क्रमेति “य एषोऽविधिं पुत्रस्यो दृष्टव्य एव आमेति शेषाच्च”
इति ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्वभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतन्नाविस्थानः पुत्रस्य परमेश्वरो यस्मात् श्रुतोपनिषत्-
कस्य श्रुतरचस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानास्या
प्रसिद्धा श्रुतौ, “अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अथवा विद्यया-
त्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वा प्राच्यानामायतनमेतद्-
श्चतमभयमेतत्परायणमेतस्यान् पुनरावर्तन्ते” इति श्रुतौ ।
श्रुतावपि ।

निश्चयाद्भूमेर्देऽपि नापभेद इत्यर्थः । श्रुताः श्रुतिगता उपनिषद्भूतं
सगुणब्रह्मोपासनं वेन तस्य या गतिः श्रुतौ श्रुतो च प्रसिद्धा तस्या
श्रुताभिधानात् लिङ्गादिति श्रुतार्थमाह ॥ इत्येति ॥ ब्रह्माद् इत्येति
तत्तत्त्वादित्येव नव । श्रुतिमाह ॥ अयेति ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः ।
सधर्मस्ततः तपोब्रह्मचर्यं ब्रह्मविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तदा ध्यान-
विद्ययोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्नोते उत्तरेण पथा । आदित्यद्वारा सगुण-
ब्रह्मस्थानं गच्छन्ति एतद्वा ब्रह्म प्राप्यानां मुष्टिष्वष्टिषु पाप्माणां भित्त-
विक्रान्तकं हिरण्यनर्भकं वस्तुतस्तत्तद्वद्वत्तादिरूपं निर्गुणं सर्वोधि-
ष्ठानं । अतः कार्यब्रह्म प्राप्य तत् स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुक्त्यन्त इत्यर्थः ।
अग्निरेव श्रोतिर्देवता एवमहोरात्रा देवता एव श्रुतौ ब्रह्माः ॥ अग्निमु-
पसमेत्येते अग्निं यदि पुत्रादयः सर्वं सर्वसंस्कारादिकं कुर्वन्ति यदि च
न कुर्वन्ति तर्ह्येवमात्रं प्राप्तिरिति ब्रह्मा अर्चिरादिदेवानां कृतेष्व गच्छन्ति ।
अविद्यमानं ततोऽहोरात्रः पुत्रपथं तत्र उत्तरायणं ब्रह्मात्मानं स्मरं ततो
देवलोकां ततो वायं वायोरादित्यं तत्र चन्द्रं चन्द्राद्विद्युं गत्वा तत्र विद्यु-

“अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पुरुषोऽस्य उत्तरायणम् ।

तत्र प्रजाता न भवन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” ।

इति । सैवेहाक्षिपु रवविदोऽभिधीयमाना इत्युक्ते । “अथ यदु चैवाक्षिन् शब्दं कुर्वन्ति यदुच नार्क्षिषमेषामिह सन्भवन्ति” इत्युपक्रम्य “आदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसी विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतन्मन्त्रं ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ, एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते” इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽऽदिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं “छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्याददिस्थानः” इति । अलोच्यते, न छायात्मादिरितर इह प्रकृतमर्हति । कस्मात् । अनवस्थितेः । न तावत् छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित् पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन् दृश्यते. “य एषोऽक्षिषि पुरुषः” इति च श्रुतिः सन्निधानात् स एष चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चोपासनकाले स छायाकारं कश्चित्पुरुषं चक्षुः समीपे सन्निधाप्योपास्य इति वृत्तं कल्पयितुम् । “अस्यैक शरीरस्य नाशमन्वेष्टमश्नति” इति

श्लोके स्मितामुपासकान् मानवः पुरुषो ब्रह्मकोकादागच्छ आर्क्षिब्रह्मकोकं प्रापयति । एषोऽर्क्षिर्हर्षादिभेदेर्विचिष्टो देवपथो गम्यत्वेन ब्रह्मपथा दोषः दृक्कल्पयति । एतेन चार्क्षे ब्रह्मप्रतिपद्यमाना अवस्थिता एवं मानवं मनोः स्वर्गं आवर्त्तं जगदवस्थाद्विभुत्वं नावर्त्तन्ते नामकान्तोक्तम् ।

श्रुतिश्चाद्यात्मनोऽनवस्थितत्वं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मि-
न्मदतत्त्वादीनां गुणानां न चाद्यात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञा-
नात्मनोऽपि साधारणेऽस्तेष्वशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्ये-
वावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्रह्मण्यस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट-
उपलब्धार्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानश्च विज्ञानात्म-
न्यप्यमदतत्त्वादीनां गुणानामसम्बन्धः । यद्यपि विज्ञानात्मा पर-
मात्मनोऽनन्य एव तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मदतत्त्वमभ्या-
रोपितं भयक्षेत्रमदतत्त्वाभयत्वेनोपपद्येते । संयद्वामत्वादयश्चैत-
स्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु “रश्मिभिरेषो-
ऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्
तथाप्यात्मत्वं तावच्च सम्भवति, पराग्रूपत्वात् । अमदतत्त्वादयोऽपि
न सम्भवन्ति, उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां
चिरकाकावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वा-
भाविकं, “भीषास्मादातःपवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मा-
दग्निश्चेन्द्रश्च त्युर्धावति पञ्चमः” इति मन्त्रदर्शात् । तस्मात्

चक्षुरासीदनेति उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं वदा न विद्या-
तीति भावः । किञ्चाप्यवधानात् स्थापितस्य उपास्यः । न च तस्य स्वच-
क्षुषा दर्शनं सूक्ष्मवतीत्याह । अ एव इति ॥ अस्तु तर्हि परेषु तस्मान्मा-
त्रोपास्यैरिह्यत आह ॥ न चेति ॥ कस्यामात्रैरवादित्यर्थः । वृत्तिविज्ञा-
नवस्थितत्वेऽतिपाह । अस्तेति ॥ आद्याकरस्य विषयस्य भाष्यदर्शनमनु-
वृत्त्यैव आद्यात्मा नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति ॥ तथेति ॥ आत्म-
न्यस्याप्यवस्थितविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्यनुवृत्तित्वार्थः ॥
दृष्ट इति ॥ सुभाषितं येषः । ननु “अक्षोः सूर्योऽजायत सूर्योऽजनेति”
इति वाक्यं अजरं देवा इति प्रसिद्धिर्वाचितमिहानुवृत्त्याह । अमरत्वम-
पीति ॥ भीषा भवेत्तस्य दीपराहावुच्यति । अग्निश्चेन्द्रश्च पञ्चमकार्यं

परमेश्वर एवायमन्विष्टानः प्रत्येतन्म । अस्मिन् पक्षे दृश्यत
इति प्रसिद्धवदुपादाहं शास्त्रापेक्षं विद्विष्यं प्रतीत्यनार्थमिति
व्याख्येयम् ॥

अन्तर्ध्याम्यधिदेवादिषु, तद्वर्णव्यपदेशात् ॥१८॥

“य इमं लोको परं लोको सर्वानि च भूतान्यन्तराय-
मयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्त-
रायं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरा-
यमयत्येव त आत्मान्तर्ध्याम्यन्नतः “इत्यादि । अत्र अधिदेवत-
मधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरव-
स्थितो समयितान्तर्ध्यामी इति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभि-
मानो देवताया कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी,
किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं कश्चिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्

कृतः । उक्त्यापेक्षया प्रहृष्टो नृत्तः समप्रायुषां निकटे धावतीत्यर्थः ।
देवरपक्षे दृश्यत इत्युक्तं तत्राह । अधिस्थितिः ॥ दक्षिणतः ।
तत्र शास्त्रे नृत्तस्य शास्त्रमेव करणं कस्य सविधानात् । तथा च शास्त्र-
करणको विद्वदनुभव उपायनां सुखस्य उच्यते इत्यर्थः । तत्राहुपकोषव-
विद्यावाक्यसुपाख्ये मन्त्राणि समन्वितमिति चिह्नम्, अन्तर्ध्याम्यधिदेवादिषु
तद्वर्णव्यपदेशात् । इहदारण्यकवाक्यसदाहरति ॥ य इति ॥ अन्तर्ध्याम-
नाम्नो प्रतीत्यनार्थमाह । अनेति ॥ यः पृथिव्यादिना देवताः
पृथिव्याद्या अधिष्ठत्वं समयिता श्रूयते । तथा यः सर्वेषु लोकेष्विति
अधिलोक । यः सर्वेषु वेदेष्वधिवेदः । यः सर्वेषु यज्ञेष्वधियज्ञ-
मयम् । यः सर्वेषु भूतेष्वधिभूतम् । यः प्राप्ते तिष्ठतित्यादि य
आत्मनीयमध्यात्मज्ञानेन विमानः । अन्तरायां निवसन्त्यवस्थावाक्य-
वाक्या संज्ञकः । पूर्वमेवरक्षाविद्यामन्त्रादिषु पृथिव्यादिस्त्वानि-
र्देशो दृष्टान् उक्तस्य इदानीवाक्यस्य देवरपक्षमन्त्रादिषु समधीयत

संशयः । किं तावन्नः प्रतिभाति, संशया अमसिद्धत्वात् संश्रि-
नाध्यमसिद्धेर्नाशान्तरेण केनचित् धर्मित्वाप्रति, अथ वा
नामिकमित्युपमन्वयान्तरं अमसिद्धत्वात्पुनस्तम् । अन्तर्धा-
मिश्रदध्यात्मनोऽप्ययोगेन प्रवृत्तौ नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्यात्
प्रवृत्त्याप्यभिमानौ कश्चिद्व्योऽन्तर्ध्यामी स्यात् । तथा च श्रूयते
“एदिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोकौ मनो ज्योतिः” इत्यादि । स
च कार्यकारणवत्त्वात् प्रवृत्त्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति वृत्तं
देवतात्मनो यमयितृत्वम् । शोभिनो वा कस्मिंश्चित् सिद्धस्य
सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयते,
अकार्यकारणवत्त्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । व्योऽन्तर्ध्याम्यधि-
दैवादिषु श्रूयते, स परमात्मैव स्थान्नाम्य इति । कुतः । त-
त्त्वमस्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिष्टमाना
हृष्यन्ते । प्रवृत्त्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकार-
जातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उप-
पद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वयत्तुपपत्तेः । “एष न

इत्याद्येवमुक्तं, अतः पूर्वफलमेवाह फलवत्त्वं । अतस्तत्फलमन्त पूर्वपक्षे
अनोक्तोपासितः सिद्धान्ते प्रत्यग् ब्रह्मज्ञानमिति वक्तव्यम् । अतमेवाह किं
वदन् पश्चात्तरमाह । अथ वेति । अन्विष्टित्वे फलाभावेनाफलस्य वेदाभा-
वत्वमोहादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य देवस्य यतनं शरीरं लोक्यतेऽ-
नेनेति लोक्यत्वमज्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः । उपपन्नमितिऽन्त-
र्ध्याम्यन्विष्टित्वेनादभेदवत्त्वो न युक्त इत्युच्यते । शोभिनो वेति ।
आगन्तुकसिद्धस्य अर्वाभित्ते सिद्धसाधनफलानामौत्सर्गिकसिद्धिं एवा-
न्तर्ध्यामीति सिद्धान्तवति । एवं प्राप्त इति । देवमात्रादि देवतानुभावाः ।
यं प्रवृत्तौति । ईश्वरो न निवृत्ता अपरीरतात् पदवदित्युक्तं निरस्तम् ।

आत्मानन्त्यास्यसूतः” इति चात्मात्मात्तन्ने सुखे परमात्मन
उपपद्यते । “यं प्रविष्टो न वेद” इति च प्रविष्टोदेतत्ताया
अविष्टोऽसमन्त्यामिषं सुषुम् देवमासीत्परमात्मामिषं दर्श-
यति, प्रविष्टोदेतत्ताया अहमास्मि प्रविष्टोऽहमात्मन प्रविष्टोऽहमात् ।
तस्मात् “अदृष्टोऽस्युतः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिकिञ्चीनत्वात्
परमात्मन उपपद्यत इति । यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो
यमविवक्ष्य नोपपद्यत इति, नैव दोषः, यावद्विद्यमानं तन्का-
र्यकारयैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्ते-
त्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनव-
स्थादोषोपपत्तिः । तस्मात् परमात्मैवान्तर्हामी ॥

न च स्वार्त्तमेतदहमाभिलाषात् ॥ १८ ॥

स्वादेतददृष्टत्वादयो धर्माः साङ्ख्यभृतिकल्पितस्य प्रधान-
स्याप्युपपद्यन्ते, रूपादिकिञ्चीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रत-
र्क्यमविष्टेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” इति हि स्मरन्ति । तस्यापि

नैव दोष इति । निवन्त्यातिरिक्तशरीरानुव्यत्यं वा हेतुः शरीराद्यन्वित्वं
वा । आद्ये सदेहनिवन्तर्हि जीवे व्यभिचारः द्वितीयस्य विदुः । ईश्वरस्य
स्वाविद्योपाजितसर्ववन्त्यन्त्यादित्वात् ॥ वाच्यं कर्तुमिति । स्वशरीरो
नियन्तेति लोकदृष्टिमदुक्तत्वेन दुःखम् । वस्तुतस्तु चेतनस्य विदुः । तस्य
व्यापारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वं । तस्यापि न्येसायाश्चेद्विदुः, क्वः
शरीरं विनैवोपपन्नं । कार्यकारणवत्त्वाभावात्को देहो व्याप्यतेन विदुः-
देहस्य व्याप्यति । ननु, देहनिवन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्यान्यः,
यत आह ॥ इत्यनवस्थेति । निरदुषं सर्वनिवन्तुलं ईश्वरस्य ज्ञानं । तस्या-
नियन्तृत्वात्तुल्यत्वेन व्यभिचार इति नावस्थेति । ननु, ईश्वरादे-
कज्ञानवा जीवस्य नियन्तृत्वोक्तेः । कस्मिन्नेदाभावात् नावस्थेति ॥

निबन्तुं सर्वविचारकायत्वाद्गुणमयत्वे । तस्याप्रधानमन्त-
र्धामियम् स्यात् । ईदृशीर्धामित्वेन निराकृतक्यपि सत्
प्रधानमिवाहृत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्कते । तत् उत्तर-
मुच्यते । न च ध्यातं प्रधानमन्तर्धामियम् भवितुमर्हति । क-
स्यात् । अतएव ध्यातं पितृ । वक्ष्यहृत्वादिव्यपदेशः प्रधा-
नस्य सम्भवति, तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भवति, प्रधा-
नस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । “अहो दृष्टा अच्युतः श्रोता
अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता” इति हि वाक्येष्वेव इह भ-
वंति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते । यदि प्रधानमात्मत्व-
द्रष्टृत्वाद्यसम्भवात्मान्तर्धाम्यभ्युपगम्यते, शारीरकस्यैव ध्यामी
भवतु । शारीरो हि चेतनत्वाद् दृष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च
भवत्यात्मा च प्रत्यक्षात्, अच्युतश्च धर्माधर्मकलोपभोगोपपत्तेः ।
अहृत्त्व/दयश्च धर्माः शारीरे सुप्रसिद्धाः, दर्शनादिप्रियायाः
कर्त्तरि दृष्टतिविरोधात् । “न हृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्” इत्यादि-
श्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकरणसङ्घातमन्तर्धामितुं शीलं भोक्तृ-
त्वात् । तस्याच्छारीरोऽन्तर्धामितीति अत उत्तरं पठति ।

प्रधानं महदादिप्रविष्टं यत् प्रवर्तते इति तर्कस्याविषय इत्याह । अत्र-
तर्कमिति । अथादिहीनत्वादविषये सर्वतो दिक्षु प्रवृत्तमित्येति चेति
उक्त्यादिप्रतीतिः । अतः, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्माधर्मविज्ञानादिति
हेत्वर्थः । अत्राप्यस्य निरसावकाशात् । यदि प्रधानमिवादिना ।
अच्युतश्चेति । विद्याविषयी देहात्मरवोनाहुपपत्तेरित्यर्थः । अथा देव-
दत्तकार्त्तव्यमनविद्यायाः पासः अर्थः न देवदत्तस्यात्मनोऽर्थदर्शनादि-
प्रियाया अनायासा विषयः न त्यागा प्रियायाः सर्वविषयावोनादिनाह ।

शारीरस्योभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादहनंते, शारीरस्य नृणां कर्मणां सात्
यद्यपि दृष्टत्वादयो धर्मास्तस्य संबन्धेन तेषां च यथासाध्य
दुपाधिपरिच्छिन्नत्वान् न स काश्चित् इति चेत्तद्विषयादिनाम्बरव
त्सात् नियन्तुं शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि हि शाब्धिन
काणां माध्वन्दिनास्तात्पर्यामिषोभेदेनैव शारीर इति चेत्तद्वि
वद्विष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्”
इति कात्याः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्वन्दिनाः । य
आत्मनि तिष्ठन्वित्त्वस्मिन्सावत् पाठे भवत्काण्डशब्दः शारीरस्य
वचकः । यो विज्ञाने तिष्ठन्वित्त्वस्मिन्सावत् पाठे विज्ञानशब्देन
शारीर उच्यते, विज्ञानमयो हि शारीर इति । तस्माच्छारी
रादस्य ईश्वरोऽन्तर्ह्यमीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्नेहे हो
दृष्टारानुपपद्यते । यथायमीश्वरोऽन्तर्ह्यमी यथायमितरः
शारीरः । का पुनरिष्टानुपपत्तिः । “नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा”

कर्त्तरोति । क्रियायां गुणः कर्त्ता प्रधानं कर्म तल्लक्षणा क्रिया कर्मिकस्य
गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधात् न कर्त्तुः कर्मत्वमित्यर्थः । दृष्टेर्दृष्टारमत्तान्
तदा दृष्टया दृष्टा न विषयोक्त्या दृष्ट्यादिन तेनादृष्टत्वादिवन्ताः शारी
रस्येत्याह । नेति । अपिच शब्दस्मृत्येतच्छब्दा बन्धोक्तं हेतुमाह । अपि
चोभयेऽपीति । भेदेनैव सुतात् तान्त्वकभेदे आत्मि निरसितं
ब्रह्मे । अयमिति । नान्यत्वेनो भोक्ता जीवः ईश्वरस्यभोक्तेति न विरोध
इति ब्रह्मे । का पुनरिति । नान्योर्भेदः कृतविरुद्ध इति पूर्ववाद्याह ।
नान्य इति । स एव च त्वर्थमाह । अनेति ननु तद्विषयस्यैव निवे
धति । निवेधनस्यैव निवेधनात् न विषयस्यैव निवेधनात् । निवेधनस्यैव
दृष्टान्तविरुद्धत्वात् तद्विषयस्यैव निवेधनात् । अनेति चेत्तद्विषयस्यैव
तस्मात् कर्त्तुः न आत्मनि तिष्ठन्निति ननु यो च दृष्टभेदोक्तिरनुज्ञा । नान्य

इत्यादिश्रुतिवचनं विवक्ष्यते । यत्र हि प्रमाणादन्वेषणीमिषोऽयं
 दृष्टारं शीतारं सङ्गारं मित्रशितारं चास्मान् प्रतिविष्यति । निय-
 म्यन्तरप्रतिषेधार्थमेतदुपपन्नमिति चेत्, न, नियम्यन्तरप्रस-
 ज्ञात्, अविशेषव्यव्याहृतोऽत्रोच्यते । अविद्याप्रत्युपस्थापित-
 काव्यं करणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्वाग्निषोभेदव्यप-
 देभ्यो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति, न द्वौ
 प्रत्यगात्मनौ सम्भवतः । एवंहीव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः,
 यथा घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च छादयेयादिभेद-
 श्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाण्यानि संसारानुभवो विधिप्रति-
 पेधशास्त्रादिति सर्वमेतदुपपद्यते । तच्च च श्रुतिः “यत्तु हि
 द्वैतमिव भवति, तदितर इतरं पश्यति” इत्यविद्याविषये
 सर्वव्यवहारं दर्शयति । “यत्तु त्वस्य सर्वमात्मैवाभून्नत् केन कं
 पश्येत्” इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ।

इति वाक्यार्थे भेदनिरासार्थं प्राप्ते भेद उपाधिकस्त्वितः श्रुतिस्त्वत्वा-
 भ्यामनूद्यत इति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यते इति । भेदः यत्तु किं न स्वादत
 काह । एको हीति । गौरवेण इयोरहंभीमोपरत्वाद्यव्यादेन एव
 तन्नोपरः तद्वोपरश्च घटवदनात्मत्वत्वात्तुभेदः यत्तु इत्यर्थः । ततश्चेति ॥
 कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं दर्शयति दुष्यत इत्यर्थः । तत्तु इत्यर्थोऽयं
 जाह्नवं यो न जह्नुवि यत्तुत्वमिति चिदम् । यद्वत्त्वादितुल्यको भवति-
 तः । तत्तुत्वमव्यवहार इति ॥ अथेति । अर्थविद्यारूपपरविद्यो-
 त्त्यानन्तरं यदा किञ्चित् प्राप्यते यदा योष्यते तन्मेव चिदकोत्ता निर्दि-
 यति । यत्तु इति । यत्तुत्वमव्यवहारः यत्तुत्वमव्यवहारः यत्तुत्वमव्यवहारः ।
 गोत्रं वंशः । यत्तु जाह्नवत्वादि जातिः । यत्तु चोत्तमत्वं यत्तु चोत्तमः ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

“न परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” यत्तददृश्यमप्राप्त्यम-
 गोक्षमसर्ववर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाक्षिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं
 सुखं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिच्छिन्ना धीराः” इति श्रु-
 यते। तत्र संशयः। किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं
 स्यात्, उत शादीरः, प्राचीस्त्रित्, परमेश्वर इति। तत्र प्रधान-
 मचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम् अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वे-
 नोपादानात् “यद्योर्ध्वनाभिः स्त्व्यते दृष्ट्यते च, यथा पृथिव्या-
 मोषधयः सम्भवन्ति। यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्ष-
 रात् सम्भवतीह विश्वम्” इति। अनूर्ध्वनाभिः पुरुषचेतना-
 विह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य
 तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वस्यासि। चेतनाधिष्ठितं
 ह्यचेतनमनूर्ध्वनाभिः शरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरस्य केश-
 लोम्बामिति प्रसिद्धम्। अपि च पूर्वज्ञादृष्टत्वाद्युभिरुपपन्नत्वेऽपि
 दृष्टत्वाद्युभिरुपपन्नत्वं न प्रधानमभ्युपगतम्। इह त्वद्वय-

पाक्षिपादभूतनपाक्षिपादं ज्ञानकर्तृभिरविकल्पनिकर्तृः। विभुं प्रभुं
 सुखं दुर्ध्वयत्वात् नित्याप्यवपदाभ्यां नाथापचययोर्निराशः। भूतानां
 योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पश्यन्तास्तदक्षरं तद्विद्यावरैकमयः॥
 अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् संशयः। पूर्ववद् दृष्टत्वा-
 दीनां चेतनप्रकाराणामुपात्ततेः। अस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्व-
 पक्षवति। एवेति॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपाक्षिः विद्यायां नित्यं चोत्तिरिति
 फलं। अर्धनाभिर्ज्ञातादीदः प्रभुं जदेहात् सूत्रवति उपसहरति
 चेत्सर्वः। अतो जीवतः। ननु पूर्वं निरस्य प्रधानं कथयत्वाप्यते तत्राह॥

त्वादयो धर्माः प्रधाने सञ्चरन्ति, न चात्र विरह्यमानो धर्मः
 कश्चिदभिवाच्यते । ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्याह वाक्यशेषो-
 ऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतीत्याचत
 इति । अतोऽप्यत्र । “यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तदहोऽर्थम्”
 इत्यक्षरशब्देनाहस्यत्वादिकृष्यत्वं भूतयोनिं आवयित्वा पुनः
 आवयिष्यति “अक्षरात्परतः परः” इति । तत्र यः परोऽक्षरात्
 श्रुतः, स सर्वज्ञः सर्ववित् सन्निविष्यति, प्रधानमेव त्वत्तरशब्द-
 निर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु यौनिशब्दो निमित्तवाची, तदा
 शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्त्रीपसर्ज-
 नादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमहस्यत्वादिकृष्यको भूत-
 योनिः, स परमेश्वर एव स्यान्वाच्य इति । कथमेतद्वगम्यते ।
 धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्मा देहोप्यमानो दृश्यते “यः स-
 र्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य
 प्रोपाधिपरिच्छिन्नहृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भवति । नन्व-
 क्षरशब्दनिर्दिष्टाद् भूतयोनिः परस्यैवेतत् सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वञ्च न-

अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विरह्यमानोऽसञ्चारितो वाक्यशेषः श्रुत इति
 शङ्कते ॥ ननु न इति ॥ पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दा भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात्
 प्रवसानपरकृतीकृतस्य कश्चिदभिसेत्तरस्य सर्वज्ञत्वादिकमिच्छात् ॥ अतो-
 ऽप्यत्र इति ॥ अन्दिग्ये तु वाक्यशेषादिति न्यायेन चिदान्नवति ॥ एवं
 प्राप्नोति इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन अन्दिग्ये भूतयोनी यः सर्वज्ञ इति वाक्य-
 शेषादीक्षरत्वनिर्णयः इत्यवुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञावकाभावा-
 दिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अनिर्गुणः प्रकृतिरिति श्रुतेः प्रकृतेरपादान-
 मन्त्राणां पञ्चमी क्षरत्वादक्षरात् सम्भवतीति प्रकृतिलेगीत्याक्षरस्य भूत-

भूतयोनिनिषयमित्युक्तम् । अतोऽप्ये । नैवं स्यादिति वक्तारस्य-
मन्तरात् सन्वयतोऽपि विश्वम्” इति प्रहस्य, भूतयोनिमिदं
जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिष्टानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वे-
नैवं सर्वज्ञं निर्दिशति ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्त्रं जायते” ॥ इति ॥

तस्माद्विदेशसाध्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्वैवाक्षरस्य
भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वक्षरं धर्म उच्यते इति गम्यते । “अक्ष-
रात्परतः परः” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरक्षरात् परः
कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं,
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इति प्रकृतस्वैवाक्षरस्य भूत-
योनेरहृष्यत्वादिरूपकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं
तत्त्वक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यत इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः ।

“योनेर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्वविज्ञेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते ।
अतोऽप्ये इति ॥ एतत् कार्यं ब्रह्मक्षरप्राप्तकं नामरूपं सूत्रं ततोऽपि
ब्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यनाक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादवे-
तनत्वमिति तत्राह ॥ अक्षरत् पर इति ॥ नायमक्षरशब्दो भूतयोनिं
पराश्रवति परविद्याधिगम्यत्वबोद्धव्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्-
क्षरश्रुत्या वेदत्ववक्तव्यत्वात् । पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शोदित्वाह ॥ वेनेति ॥
येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योऽन्वेषिष्याथ
प्रब्रूयादित्यवक्तव्यं प्राच्योद्यमनाः शुभ्रः अक्षरात् परतः पर इति कथ्य-
मानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यनाक्षरशब्दार्थः
न इत्यामन्नाक्षरमिति वक्ष्यात इत्याह ॥ कथमिति । परविद्येति स्वा-
क्षराणां विदित्वेन ब्रह्मत्वमित्याह ॥ अपि चेति । ननु प्रधानविद्या-

अपि चात्र “हे विद्ये वेदितव्ये एते परा चैवावरा च” इति ।
 तत्रापरामर्शेदान्द्विषययो विद्यासुक्ता ब्रवीति “अथ परा यया
 तद्वक्षरसंभिमन्यते” इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषय-
 त्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुनः परमेष्ठरादन्वददृष्टत्वादिसुखक-
 मक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो
 ज्ञायं विषयबोध्यद्वयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । न च
 प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केतुचिदभ्युपगम्यते । तिसृषु विद्याः
 प्रतिज्ञाधेरन् तत्पक्षेऽक्षराद् भूतबीजेः परस्य परमात्मनः प्रति-
 पाद्यमानत्वात् । हे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे ।
 “कश्चिद्गुणगवो विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैक-
 विज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षया सर्वात्मके ब्रह्माणि विवक्ष्यमाणेऽव-
 कल्प्यते, नाचेतनमात्मैकायने प्रधाने, भोम्बव्यतिरिक्ते वा भो-

ऽपि कारणविवक्षयात् परेत्यत आह ॥ परापरविभागो हीति ॥ अनि-
 त्पलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा सुखार्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्य-
 शेषोक्तेरित्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्याऽपि सुखिफलत्वेन परेत्यत आह ॥
 न चेति ॥ ननु यः सर्वत्र इत्ये परविद्याविवक्ष्यते, अद्वैताराक्ष्येन
 तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह ॥ तिसृषु च ॥ इत्यत्र भूतबीजेऽक्षरात्-
 मित्याह ॥ कश्चिदिति ॥ अचेतनमात्मैकायनमुपादानं ब्रह्मज्ञानात्
 कार्यसाधेऽपि तदकार्यान्नामात्मनां ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाते
 तदकार्यस्य भोम्बस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्यामन्वाद् भूतबीजि-
 नेहोक्त्याह ॥ अपि चेति ॥ च ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिज्ञां स्याद्वि-
 भूतिं ब्रह्मविद्यास्तथाह । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्याकक्षानां ज्ञानार्थाद्
 ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिज्ञा । परापरविद्यापरमक्षरत्वे किमर्बुदोक्त्यत
 आह ॥ अपरेति । इत्यनेन कश्चिदिति श्रुत्या निर्णयितः । अदृष्टा नित्य-

कति । अपि च “स ब्रह्मविद्या सर्वविद्यामतिष्ठामयर्ज्याय ज्ये-
 ष्ठाय हुताय ग्राह” इति । ब्रह्मविद्यां ग्राह्यान्वेनोपक्रम्य परा-
 परविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयत्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं
 दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाया तदधिगम्यसाधारस्या-
 ब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरा ज्येष्ठादिषष्ठ्या कर्मविद्या
 ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रसंगायै, इवास्मिन्नेति अहंता
 वस्तुतया अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतन् ज्येष्ठो योऽभिगच्छति
 मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति” इत्येवमादिभिन्दावच-
 नात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधि-
 कारं दर्शयति “परीक्ष्य लोकान् कर्माचितान् ब्राह्मणोऽपि
 निर्वेदमायायास्त्वज्रतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
 समित्यायिः श्रोत्रिवं ब्रह्मनिष्ठम्” इति । यन्मूलमचेतनानां
 यद्विद्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद् दाष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव
 भूतश्रोत्रिणा भवितव्यमिति, तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदाष्टा-

प्रवक्तव्यादनायकाः शोडशर्त्विजः पञ्चो वक्त्रमानयेत्तदादयः । यद्येन
 नावविचित्रेन निरूप्यन्ते इति वस्तुतया । तथा हि अष्टदशोक्तमवरं
 यद्यकारकनीतिविज्ञः, वज्रत इति वक्त्रमानः, मत्तुर्नो वक्त्रमानो इति
 कृतेनैव परिगच्छन् नकारान्मादेवो यद्यप्यन्ये निरुद्ध इति पञ्चो, यद्य-
 द्दमित्यादिमात्रमवशिष्टमिति वज्र इति वस्तुतया येष्ववशिष्टमवशिष्टं
 कर्म वस्तुतया, यद्येनैव कर्म ज्येष्ठो नात्यदात्तज्ञानविशिष्टे मूढास्तु ज्ञानि-
 ते पुनर्जन्मकर्मणः मृत्युर्नोऽर्थः । तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं गुरुमभि-
 गच्छेदेवेति विज्ञः । ब्रह्मनिष्ठमात्मनोऽतीतमेव गुरुत्वं चारयति ॥

निकबोरत्नत्वात्वेन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च
स्थूलाः पञ्चिमादयो दृष्टान्तात्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव
दाष्टान्ताको भूतयोनिरभ्युपगम्यते, तस्यादृष्टान्तादिशब्दको
भूतयोनिः परमेश्वर एव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥२२॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं
वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विधिनष्टि हि
प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
स वाच्याभ्यन्तरो हि अजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभः” इति । न
ह्येतद्विषयत्वाद्विशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छे-
दाभिमानिनः तद्धर्माश्च स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते ।
तस्मात् साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि
प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति “अक्षरात्परतः परः” इति ।

योनिव्यतिथिः । सर्वसृष्ट्यादानाभिधुमिच्छये दृष्टान्तः । सर्वसृष्टये तदा-
वविष्टापत्तेरित्याह ॥ अपि च स्थूला इति । विशेषणान्त्रां कोनो भेदो-
क्तेर्न प्रतीयमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे ॥ विधिनष्टि हीत्यादिना ।
दिव्यो ह्योदनात्मकः स्वयं ज्योतिरमूर्तः पूर्णः पुरुषः पुरिषः प्रज्ञावाक्का
वाक्का सुखमात्मनः सकारणं सुखं तात्मा सदाविद्यमानत्वेन तिष्ठति स
वाच्याभ्यन्तरः, हि तथा कृतिषु प्रसिद्ध रत्नार्थः । अविद्याकृतं मायारूपा-
त्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽभ्यासम् । तस्य शारीरस्य पञ्चीकृतं आद्यमूर्त-
त्वादिप्रतिषेधः । मन्त्रशब्देन प्रधानोद्भावसम्बन्धं सूचयत्य प्रतिपातं
वाच्यते । तस्मात् । अक्षरसम्बन्धव्यतिथिः ॥ अजोति आर्जोति सविहार-

अथैवमव्यासतः नामरूपयोर्विभक्तयः भूतानां जीवराशेः
तत्त्वैवोपाधिभूतं, सर्वव्यापिकास्तीत्यसौ विभक्तिकारः, तस्मात्
प्रसूतः पर इति भेदेन व्यपदेशात् सर्वव्यापिकासिद्धिः सिद्धयितुं
दर्शयति । नाम प्रधानं नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमनुपपन्नस्य
तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि यदि प्रधानमपि कस्या-

जातमित्युक्तं । अव्याकृतमकृतं च भेदोति यावत् । नामरूपयोर्वैयं
ईश्वरः तस्य शक्तिरूपं परमन्त्रत्वाद्वादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां
सूक्ष्माः संस्कारा यत् तद्भूतसूक्ष्मम् । ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य तत्तथा ।
तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूतं यत् ईश्वर आश्रयो विद्ययो
यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यानं तद्भावे विद्मः । एतच्चिन्मन्त्र-
श्वरे व्याकाशस्योत्पत्तिं प्रीतश्चेत्प्रतीतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वमुते,
व्याश्रयवदलक्षणाया निर्मुक्तत्वान् । न हि सूक्ष्मप्रकृतेर्भेदे विद्मिन्नान-
मसि । न च "इन्द्रो मायाभिः" इति श्रुतिर्मानं । "यजामेका" इत्या-
द्यनेकश्रुतिवशेन साधवत्कर्मकावेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदान-
पादित्वात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः "सतत्त्वविद्याभेदेऽस्य सत्त्व-
विद्यत" इति । साङ्ख्ययोगाचार्याः पुराणैतिहायकसंसारस्य सूक्ष्मप्रकृत्य-
वदन्ति । नन्वविद्यैक्ये नन्वसत्त्वविद्यवस्या कथं । न च व्यवस्था नास्तीति
वाच्यं नवमे प्रकृत्यादवाधापातादिति चेत् । उच्यते । वेद्यविद्या-
नानात्वमित्यन्नि तैरपि परिणामित्वेन साधवत्सर्वविद्यायाः सत्त्विकायां,
तथा चानयोक्तव्यः जीवसत्त्वतात्त्विकानां परिणता विद्यायोर्पोषितजीविभेदा-
द्यवस्था सिद्धयति । यस्य ज्ञानफलः कस्यै जायते तस्यामः कस्यपरिणाम-
ज्ञानांशमासी शक्तिरिति । एवञ्च श्रुतः सत्त्वपानन्दवाङ्मयः सत्त्ववादी
प्रह्लादविष्णुदत्तमहो जीवशुक्तिशालश्चेति सर्वव्यापितं भवति । न चैवं
नानाजीवव्याप्यवैयः सूक्ष्मप्रकृतिनानाभावादित्यस्य परत्वे हेतुः ।
अविचार इति । ननु सत्त्वप्रकृता श्रुतौ प्राधान्येद्भेदव्यपदेश उक्तवान्
कथमप्राधान्येदोक्तिर्यास्यावने तत्तात् । नास्तीति । कार्य-कर्मप्रती-

मानं भूतयोनिर्भेदात्तद्विद्यमानं भूतसूत्रं परिक-
ल्पेयम्, अस्मत्प्राणम् । तस्माद्देवस्यपदेव इति, परमेश्वरो भूत-
योनिर्भेदोऽपि प्राणवाच्यते । ननु च परमेश्वरो भूतयोनिः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अक्षरात्प्राणतः परः” इत्यस्यानन्तरम् “एतस्या-
ज्जायते प्राणः” इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपञ्चमानां तत्त्वा-
नां स्वर्गसुखा तस्यैव भूतयोनिः, सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्य-
मानं पश्यामः । “अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः ओत्ते
वाग्ब्रह्मताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृ-
थिवी ह्येव सर्वभूतान्तरात्मा” इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं
सर्वविकारकारणत्वात्, न शरीरस्य तनुमहिम्नो, नापि
प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भवति सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात्,
तस्मात् परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुन-
र्भूतयोनिरेव रूपोपन्यास इति गम्यते । प्रकरणात् । “एष”
इति च प्रकृतानुकर्षणाद्, भूतयोनिं हि प्रकृत्य “एतस्याज्जा-
यते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादि वचनं भूतयोनिवि-
षयमेव भवति । यद्योपाध्यायं प्रकृत्य “एतस्याद्धीष्ण एष
वेदवेदोक्तपारगः” इति वचनम् उपाध्यायविषयं भवति तद्वत् ।

यत् इति प्रधानमप्युक्तम् । यतोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । यतो-
ऽप्यज्ञानचेत भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरकरोते । तद्विरादेनाप्यात्
साङ्ख्यकसिद्धयभाविनाय इति वक्तव्यम् । इतिवक्तव्येनादौ स्वतः व्या-
चष्टे । अपि चेत्तादिना । “प्राणो जगः चक्षुषिवापि च चन्द्रसूर्यौति-

कथं पुनरद्रेक्षत्वादियुक्तस्य भूतयोनिर्विचक्षणं च सम्भवति ।
 सर्वात्मत्वविषयेऽप्युच्यते, न तु विषयस्यैव विषयिणी ।
 “अस्यैवमस्यैवमस्यैवमस्यैव” इत्यादिना । अथ पुनरुच्यते,
 नायं भूतयोनेरूपोपन्यासः जायमानतमोपन्यासात् ‘यतश्चा-
 ज्ञायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ इति वाक्योक्तिरारः इ-
 थिवी विश्वस्य धारिणी’ इति च पूर्वतः प्राणादिपृथिव्यन्त-
 तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिष्टम् । उत्तरतापि च ‘तस्या-
 दग्निः समिधो यस्य सूर्य’ इत्यवमादि, यतश्च “सर्वा योप-
 धयो रसाद्येत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देष्टम् । इत्थं कथ-
 मकस्मादन्तराले भूतयोनेरुपमुपन्यस्येत । सर्वात्मत्वमपि च ‘ए-
 परिसमायोपदेष्टम्’ इति ‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म’ इत्यादिना ।
 श्रुतिस्मृत्योश्च चैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जनार्हिश्वमानमुप-
 लभामहे “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक-
 आसीत्, स दधार पृथिवीं ह्यामुनां, कस्यै देवाय च यथा
 विधेमः” इति समवर्त्ततेत्यजायत इत्यर्थः । तथा स वै जगदी-
 प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

रायः पृथिवी” इति श्रुतिः । “अग्निर्ह्येकोऽहः, सद्यो वाव होहो नोत-
 मान्निः” इति श्रुतेः । विद्वताः वेदाः वागित्त्वमवः । पञ्चमं पञ्चावि-
 त्वर्थः । यस्मिन् रूपं स एव सर्वप्राणिनामन्तरात्मकः । ननु स हि हि-
 त्त्वस्यैवैतत्त्वर्थः । यथा कश्चित् ब्रह्मवित् अस्य सर्वात्मत्वमवतन्मन्त्र-
 मवब्रुवति इति यावत् स तत्त्वत्वादिक्रियात्मनो विवक्षति । अथ तत्त्वान्,
 तत्वेकापीत्यादि । अथ सवित् । इति ब्रह्मस्यैव ब्रह्मवित् । अथ
 पुनरिति । स एव सर्वभूतान्तरात्मा आत्मा आत्मा इति ब्रह्मस्यैवैतत्त्वर्थः । निरदिष्ट-

आदिशतो न भूतानां प्रज्ञाये समवर्तते" इति ।

विचारयन्मन्त्रं सर्वभूतान्तरात्मनः समवर्तते । अस्मा-
ज्जना सर्वभूतानामध्यात्मविद्यानात् । अस्मिन् पक्षे "पुरष-
एवेह किञ्च कर्म" इत्यादि सर्वभूतोपन्यासः परमेश्वरपति-
पत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

"जो न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

टोचदित्यर्थः । अग्निर्द्युलोको यस्य समिद्रूपः सूर्यः सोऽपि द्युलोकाग्नि-
सत्त्वाऽदजावनेत्यर्थः । "तस्यादित्य एव समित्" इति श्रुत्यन्तरात् । अतो
मध्येऽपि सृष्टिरेव तस्या न रूपमिति भावः । यदुक्तमग्निर्भूतं सत्त्वं भूत-
योनेः सर्वान्तरात् विवक्षितमिति तत्तत्तथाह । सर्वान्तरात्तमपीति । ननु
हिरण्यगर्भस्य जन्मान्तरादुक्तं कथमत्र वक्तव्यं तत्राह । श्रुतीति । अद्य
समवर्तते जातः सन् भूतप्राप्त्यर्थकः पतिरीश्वरप्रभादादभवत् स सत्त्वात्मा
द्यामिसां दृष्टिबोधे सत्त्वं सर्वप्रधारयन् कथं तस्य प्रजापति संज्ञात्वे सर्व-
नामत्वाभावेन स्यादित्यदोगादेकारलोकेनैकको देवाय प्राणात्मने कृषिवा-
विधेय परिचरेनेति व्याख्येयं । "कतमः स एको देव इति प्राश्नः" इति
श्रुतेः । ब्रह्मा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्यै देवायैत्यर्थः । "एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्मात्वं कथं ।
तत्राह ॥ विचारैति । पूर्वपक्षे प्रकटोपासनाकृष्यसत्त्वबाहुल्यादस्मिन्
काले सर्वप्राणिव्यतिरिक्तानां व्यापकं सर्वप्राण्यन्तर्गतं स न कर्मेन्द्रियव्या-
प्यात्मकव्यतिरिक्तशरीरं जायते तद्रूपस्य सत्त्वात्मनः सर्वभूतान्तरात्मात्वं
युक्तमित्यर्थः । अथ च श्रुत्यर्थमाह ॥ अस्मिन् पक्षे इति । कस्य वक्तव्यं
सर्वभूतान्तरात्मादिकं तस्य पुरष एवेति सर्वान्तरात्त्वभूतोपन्यासात् भूत-
योनी सेने वाक्यं समन्वितमित्यर्थः । वैश्वानरः । आत्मादेवमहाहरति ॥
जो न इति । प्राणीनमात्मकवत्तत्त्वं द्युलोकजनकमुदित्वा विहित्वा भीमा-
वाक्शक्तः को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं ब्रह्मेति साधनार्थं पद-

धेयितमेव नो ब्रूहीति" इति चोपपन्नस्य सुखस्यैव नानाकारधारि-
 पृथिवीनां सुतेजस्वादिसुखसोगमेवैवोपासुतमित्युक्तं न वैष्ण-
 वः प्रत्येषां भूर्हादिभावमुपदिष्ट्वा कथयति "यस्मै चोपास्यते मादेय-
 मात्मभिर्विमानमात्मानं वैष्णानरमुपास्यते, स सर्वेषु लोकेषु
 सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामस्वस्वमस्ति, तस्मै च वा एतस्यात्मनो
 वैष्णानरस्य भूर्हूँ व सुतेजस्यसुर्विद्वत्कृपः प्राणः पृथक्स्वर्गात्मा

इव । ते यश्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजन्तुः । सोऽपि स्वस्वम् न वेदेति
 तेनोद्दालकेन सङ्गच्छन्त्यपि कैकेयं राजानमागत्योचुः आत्मानमिति
 कथ्येति चरति तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासाय
 तान् प्रत्येकमपृच्छत् । कं त्वमात्मानमुपास्य इति । ते च प्राचीनयाज्ञा-
 दवः क्रमेण तं प्रत्येकमूचुः । दिवसेवाह वैष्णानरं वेष्टि । आदित्यमेवाह
 वेष्टि । वायुमेव । आकाशमेव । अप एव पृथिवीमेवाह वेष्टीति । ततो
 राजा द्युसूर्यादीनां पश्चां यथाक्रमेण सुतेजस्वविश्वरूपत्वपुण्यगुण्यत्वात्-
 वञ्जित्वरहितप्रतिष्ठात्यगुणान् विधेयं भवन्ती यदि मानपृष्टा द्युसूर्या-
 दिषु भगवतो वैष्णानरस्याङ्गेनैव प्रत्येकं वैष्णानरत्वदृष्ट्यो भवेत्कदाः क्रमेण
 भूर्हापातान्त्रात्रास्योत्क्रमणदेहविशेषत्ववक्तिभेदपादपेषा भवती क्षुरिति
 प्रत्येकोपासवं निन्दित्वा सुतेजस्वगुण्यक्तो द्युसूर्योऽकात्मनो वैष्णानरस्य
 भूर्हा विश्वरूपत्वगुण्यक्तः सूर्यो यस्य चक्षुरित्येवं द्युसूर्यादीनां भूर्हादि-
 भावमुपदिष्ट्वा समस्तवैष्णानरध्यानविधिराष्टाभ्यते ॥ यस्मेतमिति ॥ आभि-
 सुक्तेनापरोक्षतया विश्वं विनिमीते जानातीत्यभिविधानः । तं सर्वं च
 स तदुपासकः सर्वत्र भोग्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । लोका भूरादयो भूमानि मरी-
 रास्यात्मानो जीवा इति भेदः । सुतेजः कान्तिर्विश्वं द्युसूर्यस्य च
 सुतेजाः विश्वानि रूपाणि यस्य सूर्योक्तः । "एवं एतत्स्व नीक" इति
 सुतेजः । एतत्स्व लोकाविधं वर्त्मननं आत्मा आत्मावो यस्य वावोः स नाना-
 मलिनसुखकोऽहो प्राणः वञ्जितं आश्रितं बहुषु आकाशोऽहो वन्देहो
 देहमध्यस्थितं धनवं तदुपास्यो यस्य वस्तिर्नृनस्यानं प्रतिष्ठालगुण्या

तन्नेहो ब्रह्मणो वशिरोऽसि, इत्येव पादाक्षर एव वेदि-
लीमानि वशिर्ब्रह्मणाऽपातो मनीऽन्वाहाऽपचम, काममा-
हवनीय इत्यादि । अत्र संग्रहः । किं वैश्वानरस्येन जाठ-
रोऽग्निरपदिह्यत, उत भूताग्निरथ तदभिमानिनो देवता,
अथ वा शारीर आहोस्वि परमेश्वर इति । किं पुनरत्र
संग्रहकारणम् । वैश्वानर इति जाठरभूताग्नदेवतानां साधा-
रणशब्दप्रयोगादामेति च शारीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपा-
दानं न्यायं, कस्य वा हानमिति भवति संग्रहः । किन्नावत्
प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्र-
योगो दृश्यते “अथमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे, येनेदमन्त्रं
पच्यते यदिदमद्यते” इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्, कामा-
न्येनापि प्रयोगदर्शनात् “विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वा-
नरं केतुमङ्गामहृषवन्” इत्यादौ । अग्निशरीरा वा देवता
स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् “वैश्वानरस्य सुमती स्याम,

पृथिवी तस्य पादौ तस्य होमाधारत्वं च न्यादवति ॥ उर एवेत्यादिना ॥
पूर्वसुप्रक्रमस्याहस्तादिवाधारणधर्मस्य वाक्येवस्यसर्वप्रत्यादिहितेन
ब्रह्मनिश्चयस्य, तद्वदन्त्यापुप्रक्रमस्याधारणधर्मज्ञानरस्यस्य वाक्येवस्य-
होमाधारत्वविज्ञानजाठरनित्यमिति इहानेन पूर्वपक्षवति ॥ किं वाव-
दिह्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मसोध्यार्थं कथम् । अद्यते तदस्य
तेन पच्यते सोऽयं पुरुषे शारीरेऽनुरक्षीत्यर्थः । पचामरवाह ॥ अग्निमात्रं
वेति । विश्वस्मा भुवनाय वैश्वानरमग्निमङ्गा केतुं पिङ्गं सूर्यं देवा अह-
रवन् कतवन् । सूर्योदये दिनम्यवकाशादित्यर्थः । आहोऽहानर इत्यह-
मङ्गाः । हि यथात्वं स सुप्रमदी भुवनाय राज्ञा वैश्वानरोऽभिभुवा
ओरक्षोऽभिधोरीश्वरः । तस्याह तस्य वैश्वानरस्य सुमती एवं स्याम तस्या-

राजा हि कं भवमानामभिधीः” इत्येवमाद्यायाः सुतेर्हेता-
 याजैश्वर्यादुपेयानां सम्भवात् । अस्माकंशब्दप्रयोगाच्चकारणात्
 उपपत्तेर्य “को न चास्मा किं तद्वद्वा” इति केवलाशब्दप्र-
 योगादाशब्दयोगेन वैज्ञानरशब्दः परिचोय इत्युच्यते । तस्मापि
 शरीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैज्ञानरसत्त्विकर्षात्प्रादेश-
 मात्ममिति च विशेषणस्य तस्मिन् अपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात् ।
 तस्माद्वैज्ञानरो वैज्ञानर इत्येवं गतम् । तत इदमुच्यते वैज्ञा-
 नरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । साधारणशब्दविशे-
 षात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । य-
 द्यप्येतावुभादप्यात्मवैज्ञानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैज्ञानर-
 शब्दस्तु तयाणां साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयोः, तथापि विशेषो
 दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते “तस्य क वा
 एतस्यात्मनो वैज्ञानरस्य मूहैव सुतेजाः” इत्यादि । अत्र हि

आदिवया शुभमतिर्भवति त्वत्पर्यः । पञ्चतयेऽप्यर्थं वदन् वैज्ञानरमाह ।
 अथोक्त्यादिना ॥ आत्मा वैज्ञानर इति सुतेरित्यर्थः । केवलं वैज्ञानरशब्द-
 नृत्त्यत्वं । अत्र आठरो विज्ञानर इति सत्त्वं । पूर्वपक्षः प्राचामिहोव-
 होमाधारत्वमिह । तत्र देहस्यापित्वादात्मत्वं । सुता शुभं देहादि-
 कल्पनया दृष्टत्वाद्भवति मिति भवेत् । विज्ञानमिति । तत इदमिति ॥
 साधारणशब्दोपक्रमस्यवोर्विशेषात् । प्रथमश्रुतसत्त्वत्वौक्त्यादौ साठरीरवि-
 ज्ञात् । अस्माकंशब्दपरत्वं यत्तं न परमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वमिह न
 आठरपरत्वमित्यर्थः । ननु निर्विशेषेण कुतो विशेष इत्यत्र आह ॥ अत्र
 हीति ॥ अस्माकंशब्दः त्वोक्त्यात्मना विज्ञान इत्यर्थः । आठरस्यापि
 आत्मार्थं विशेष इत्यनेति चेत् । न । अस्माकंशब्दपर्यः । ईश्वरस्य त
 उपादानत्वाद्द्वैतः अथवा आत्मार्थं अस्माकंशब्दः । आठरत्वादिति ॥

परमेश्वर एव सृष्टृ इत्यादिविशिष्टो ज्ञेयस्यात्तरमतः प्रत्यगात्म-
त्वेनमोक्षसाक्षात्प्राप्त्याभावेति गीष्मते कारणात्वात् । कारणात्
हि सर्वार्थिभिः कार्यमग्राभिरवस्थाभिरवस्थान्वाद् सृष्टोक्त-
द्यवयवत्वमुपपद्यते । “सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वाम-
स्त्ववर्धन्ति” इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परम-
कारणपरिग्रहे सम्भवति । एवं चास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते”
इति च तद्विद्ः सर्वपापप्रदोक्तश्रवणम् । “को न आत्मा किं
तद्ब्रह्म” इति चात्मब्रह्मसङ्गाभ्यामुपक्रमः इत्येवमन्तानि ब्रह्म-
लिंगानि परमेश्वरमेव गमयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एव
वैश्वानरः ॥

अर्थ्यमानमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् परमेश्वरस्यैवाग्नि-
रास्यं द्यौर्मूर्धा तीक्ष्णं तैषोष्माणकं रूपं स्यादति, “यस्याग्नि-
रास्यं द्यौर्मूर्धा च नाभिरणौ चितिः । सूर्यश्चक्षुर्दृश्यः ओमे
तस्यै लोकात्मने नमः” इति तत् सार्वभाषं रूपं मूलभूतां
श्रुतिमनुमापवदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं
लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इति यद्वो हेत्वर्थो, यस्मादिदं ग-
मकं, तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि श्रुतिरियं

विज्ञानरास्याह । च सर्वेष्विति आदिना । यस्याग्नौ विविधविधिविज्ञानं
दत्तते एवं चास्य विदुष रक्षणः । नमस्वराद्येभिर्वापि श्रुतिवत्त्वादाय
मूलवत्त्वादेवेत्यादिनाह । यद्यपि श्रुतिरिति । तद्वर्गो विप्रदवर्गः
पठति ॥ श्रुतिलक्षणीति । सृष्टृ इत्यादिरूपेण श्रुतिर्वरकालेन कर्तुं-

तस्यै लोकात्मने नम इति, स्तुतित्वमपि नास्ति मूलभूते वेद-
वाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति ।

“सां मूर्ध्नि यस्तु विप्रश्चरन्ति

सं ये नाभिं चन्द्रसूक्ष्मीं च नेत्रे ।

दिव्यः श्रोत्रे विद्मि पादौ क्षितिषु

लोऽचिन्त्यान्ना सर्वभूतप्रद्योता” ॥

इत्येवं जातीयका च स्तुतिरहोदाहर्तव्या ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा
दृश्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥२६॥

अथाह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् च । शब्दस्यावहे श्वानरशब्दो न
परमेश्वरे सम्भवति, अथोन्तरे कृत्वात् । तस्मादग्निशब्दः

“स एषोऽग्निवैश्वानरः” इति । आदिशब्दाद् इदमप्युच्यते

स्तुतिरनेताप्रकल्पनम् । तद्युक्तं प्रथममागच्छेत् कर्तव्यम्

मित्यादिना च प्राप्ताच्छत्यधिकरणतासङ्गीर्तनम् । एतेभ्यो

हेतुभ्यो जातहो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तस्मान्तःप्रतिष्ठान-

मपि श्रूयते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तत्र जातरे

मशब्दा विना नृनिमित्तकः । अथा इदं स्तुतिरप्यवधारोप

इति भावः । शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तविद्वान्नाश्विनं वयमस्मै । शब्दा-

दिभ्य इति । स एषोऽग्निवैश्वानर इत्यस्मिन्शब्दे वैश्वानरविद्यायां

न तोऽग्निशब्द इत्यरे न सम्भवतीत्यन्वयः । अत्रास्मादिवशं भावः ॥

आदिशब्दादिति । अत्रास्माद् होमीयं होमवाचनं तेन प्राप्ताग्निहोतृ

कार्त्तमित्यर्थः । आश्विनो विनाश्विन इत्येवमपि वैश्वानरविद्याच्छब्दा

“स वो वैश्वानि वैश्वानरं इदमविभं इत्यने ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तत्रा-

सम्भवति । अत्रमुक्तं “मनो न सुतेषाः” इत्यादिर्विशेषात् कार-
णात्परमार्थानां वैश्वानर इत्यत्र सूत्रः । कुतोऽन्येति चेत्तस्योक्तं यदुक्तव-
यापि विशेषमस्ति तानेति परमेष्ठरविषय एव विशेष आनु-
यसीयो, न जाठरविषय इति । अथ वा भूतात्मैरन्तर्गताव-
तिष्ठमानस्यैव निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिस-
म्बन्धो मन्त्रवर्णादवस्यते “यो आनुना रुचिर्नो आसुतेमामा-
मातस्तान रोदसीमन्तरीक्षम्” इत्यादौ । अथ वा तच्छरी-
रायां देवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति ।
तस्यात्र परमेष्ठरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा
दृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेष्ठरस्य
प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः । तथा जाठरपरित्यागेन दृष्ट्युपदे-
शात् । परमेष्ठरहृदिर्हि जाठरे वैश्वानर इत्युपदिश्यते “मनो
ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यादिषु । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः
परमेष्ठर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते “मनोमयः प्राणप्ररोरी

जयति” इत्युक्तं देवान्तरस्यात् जाठरेवम्भवति त्रिविधेरित्याह । तत्रेति ।

अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तरमिति शङ्कया पक्षे सम्भवति प्रथमुक्तिः । आधा-

रणनिष्कृत्यद्योतनायात् शब्दादिवशादित्यपि जाठरं गमयतीत्यभ्युपगमः ।

अथापि द्युलोकत्वादिति चेत् देवपुरणपात्री, कोमाधारत्वादिजाठरव्यवहा-

तीति प्रसक्तान् अथ तत्रापि पारमेष्ठरी विशेषो जाठरे न सम्भवतीति

वक्ष्यामि तत्र आह । अथ वेति । एव द्युलोकत्वादिति चेत्तदर्थः ।

इमां रुचिर्नो आसुते ते एव द्यावापृथिव्यो रोदसीं तयोर्ध्वजमविरिचय

यो भूतात्मिनां दृष्ट्युपदेशात्तान् व्याप्रवागु व व्यातव्य इत्यर्थः । अत्रान्वयः

न अन्येति चेत् । परमेष्ठरस्योपाधिः जाठराभि-

मतीकवाचकात्तद्विशेषान्तरमप्याह । द्युलोकत्वादिति चेत्तदर्थः ।

मात् पूर्वमनुमीय इत्याद्यवयवकल्पनां तस्यैव भविष्यतीति
तत्कारणत्वात् देहात्मा वा हेतुत्वयोगादिति, तत्परिणाम-
मयीत्येव । अत एवोक्तं यो हेतुमो न देवता वैश्वानरः, तथा
भूताग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौष्ण्यमात्रमात्रा-
त्मकत्वं सन्मूर्त्त्यादिकल्पनीयपक्षे विचारस्तु विचारान्तरा-
त्मकत्वमुक्तत्वात् । तथा देवतायाः सत्यव्यैश्वर्ययोगे न सन्मूर्त्-
त्यादिकल्पना संभवति, अकारणत्वात् परमेष्ठराधीनैश्वर्य-
त्वाच्च । आत्मशब्दासम्भवश्च सत्यव्येषु पक्षेषु स्थित एव ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वमनुमीयान्निप्रतीको आठरान्मुपार्थिको वा परमेष्ठर
उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन, इदानीमु विनैव
स एवोऽन्विर्वैश्वानरश्चित्ताठरोपाधिक इति सुत्वर्थः । यो हेतुश्च
वर्तमानं भुङ्क्ते इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्वत्वमवेतनस्य आठरस्तु नेत्युक्त्वा पाठा-
न्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह ॥ वेतिवि । ननु आठर-
स्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह ॥ पुरुषविधत्वं प्रकर-
णादिति । न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराट्देहाकारत्वमधि-
देवं पुरुषविधत्वमध्यात्मस्योपासकमूर्त्त्यादिविबुधान्नेत्येव सत्यसत्यमोपुरुष
पुरुषविधत्वमित्यर्थः । ईश्वरस्याहं भुवन्मूर्त्तिर्भवति । एवं आठरं निरस्तं
पञ्चदशं निरस्तमिति । अत एवेति ॥ कृतं व्याचष्टे । यत् पुनरित्यादिना ।
युक्त्वादि, सर्वलोकः, कलभाहं, सर्वपाप्माप्रदाहः, इति आत्मशब्दाद्यन्तो-
पपन्नमोक्षा हेतवः । तानेव व्याख्याति । न हि भूताग्नेरित्यादिना ।
यो साङ्ख्येति शब्देनेपुरुषस्या मङ्गिकोक्त इति श्रवः । पूर्वमनुमीयान्निप्र-
तीकोऽपि पुरुषस्यापिबुद्धम्, अथवा प्रविशोपाधिपरिज्ञानेन विराट्पुरु-
षाकारस्य अथवा वैश्वानरस्याप्याहं ईदिविबुद्धाहं भुवन्मोपासकत्वा-
द्विचारोऽपि न अकारणविरोधः अन्वयीतोपुदे कोमदत्वा सत्यतादृशः स-

प्रतीकीपाधिकल्पनायां साक्षादपि परमेष्ठरीपाठनपरिग्रहे
 न सविहिरोप इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यत् जाठ-
 राण्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणाणि
 विरुद्धेरिति । वैरीयते । अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरु-
 द्धते । न हीनं पुत्रविविधं पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठरा-
 न्यभिप्रायेणोदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वात्संशब्दित्वाच्च । यत् तर्हि,
 यत्प्रकृतं मूर्त्तादिषु त्रिविकान्तेषु पुत्रवाक्यवेषु पुत्रविविधत्वं
 कल्पितं तदभिप्रायेणोदमुच्यते पुत्रविविधं पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठितं
 वेदेति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथ वा
 यः प्रकृतः परमात्माध्यात्ममधिदैवतश्च, पुत्रविविधत्वोपाधेः,
 तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं, तदभिप्रायेणोदमुच्यते पुत्रविविधं
 पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन
 परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्वीजेन

त्वादौनाह तत्र सन्ध्यादित्याह । साक्षादपीति । स साक्षादसाक्षमाह ।
 विनैवेति । जाठरान्निष्ठत्वं विनेष्टरूपोपाधत्वेऽपि यत् साक्षिरूपं
 जैमिनिर्न्यस्त इत्यर्थः । इदमन्त्यत्वं सत्त्वरूपत्वं नीयते किन्तु यथादि-
 विद्यात्यागवत्सत्त्वादौनाह तत्र सन्ध्यादित्याह । साक्षादपीति । स साक्षादसाक्षमाह ।
 विनैवेति । जाठरान्निष्ठत्वं विनेष्टरूपोपाधत्वेऽपि यत् साक्षिरूपं
 जैमिनिर्न्यस्त इत्यर्थः । इदमन्त्यत्वं सत्त्वरूपत्वं नीयते किन्तु यथादि-
 विद्यात्यागवत्सत्त्वादौनाह तत्र सन्ध्यादित्याह । साक्षादपीति । स साक्षादसाक्षमाह ।
 विनैवेति । जाठरान्निष्ठत्वं विनेष्टरूपोपाधत्वेऽपि यत् साक्षिरूपं
 जैमिनिर्न्यस्त इत्यर्थः । इदमन्त्यत्वं सत्त्वरूपत्वं नीयते किन्तु यथादि-
 विद्यात्यागवत्सत्त्वादौनाह तत्र सन्ध्यादित्याह । साक्षादपीति । स साक्षादसाक्षमाह ।
 विनैवेति । जाठरान्निष्ठत्वं विनेष्टरूपोपाधत्वेऽपि यत् साक्षिरूपं
 जैमिनिर्न्यस्त इत्यर्थः । इदमन्त्यत्वं सत्त्वरूपत्वं नीयते किन्तु यथादि-

वर्तितव्यते, विद्यायां च नरचेति, विद्ये वा मात्तं नरः, विद्ये वा
नरः चचेति विद्यानरः परमात्मा सर्वज्ञत्वात्, विद्यानर एव
वैद्यानरः, तद्विद्योऽनन्त्यायो, सप्रसवायसादिषत् । अन्विश-
न्नेऽप्यप्रतीत्यादियोगान्नवचणेन परमात्मविषय एव ज्ञानव्यति ।
गार्हपत्यादिकल्पनं प्राञ्चास्तृत्वधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि
सर्वज्ञत्वादुपपद्यते । तर्हि पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्र-
श्रुतिरूपप्रद्युते, इति तां व्याख्यातुमारभ्यते ॥

अभिव्यक्तैरित्याश्रयः ॥ २६ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं
स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर
उपासकानां कृते । प्रदेशविशेषेषु हृदवादिषु उपलब्धिस्थानेषु
विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरोऽपि प्रादेशमात्रश्रुति-
रभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्रय आचार्यो मन्यते ॥

हृदविषयत्वं पूर्ववत् । अन्तःस्वत्वं माध्यस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः । एवमन्तःस्व-
त्वं लोकोत्तरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे । निश्चितं चेति । विद्यया न
नरो जीवश्च सर्वज्ञत्वात् । विद्ये वा विद्यायां वा नरः कर्ता । विद्ये
वर्त्ते नरा जीवा आकाशत्वेन निवस्यत्वेन वा सन्तीति विद्यानरः, एव
सर्वराजः सविषत् तर्हि तद्विद्यप्रत्ययः । नरो संज्ञावाकित्वं पूर्ववदस्य
दीर्घम् । अन्विशन्तीर्नन्तर्बन्ध विप्रत्ययान्तस्य रूपव्यञ्जित्वि । अन्विशति
यमस्यत्वं सर्वज्ञः ज्ञानं प्रापयतीति अन्विशत्यपीत्यर्थः । अन्विशोऽग-
तीति वा अन्विः । ननु नरोपासकस्याविधिभोजनानां पूर्वं प्राञ्चास्मिहोमं
विद्यायां न विहितं, तदर्थं अन्विशतिवादिप्रत्ययं न तत्रान्विशोऽप्येव नैव-
विधीयते । तदर्थं न चेति । मातृ परिपोषयति तन्मोऽनन्त्यायः ननु

अनुच्यतेर्वाहरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रमुद्बोधप्रतिष्ठितेन वाऽयं सम्प्रसारणश्चेति ततः प्रादेशमात्रं इत्युच्यते । यथा प्रत्यक्षमिता यथा प्रत्या इत्युच्यते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रत्यक्षमाद्य-
ज्यते, न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति, बहुवृद्ध-
सम्बन्धाद्युच्येत, तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः सम्प्र-
वर्ति यथा कथञ्चिदनुस्मरणमात्रमनमित्युच्यते । प्रादेशमात्र-
त्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै ।
एवमनुच्यतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वाद-
रिरवचाञ्ची मन्थते ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं सुप्रथतीन् एषिणीमन्त्रे-

विभोरिच्छवः । उपासकानां ततेऽनुपज्ञाय प्रादेशमात्रेऽभिधृज्यते प्रादे-
शेषु वा काञ्चतेऽभिधृज्यते इति प्रादेशमात्रः । यवान्तरमाह ॥ अनुच्यते-
रिति ॥ प्रादेशेन धनसा मितः प्रादेशमात्रादुच्यते ॥ यथा कथञ्चिदिति ॥
यनस्य प्रादेशमात्रत्वं श्रुतिद्वारा कार्यभावे कथितं श्रुतेराकम्पननिमित्तः ।
स्वस्वकार्यान्तरमाह ॥ प्रादेशेति । इत्यति श्रुतुं प्रादेशमात्रश्रुतेर्भवि-
ष्याह ॥ सम्पत्तेरिति । ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमात्रमिति ॥ कथञ्चि-
च्छ्रुतुमीदृशं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कथितं सम्पत्तिद्वारा जैमिनि-
जेनेश्वरमभिधृज्यते सम्पत्त्याः प्राप्तवन्तो ह वै पूर्वभावे प्राप्ते यो युक्तः
तथा युक्तः सम्पत्त्याः कथयति । यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिभाष-
यति तस्यैव पूर्वभावे प्राप्ते ह वै प्राप्ते सम्पत्तिद्वारा जैमिनि-
जेनेश्वरमभिधृज्यते ।

न्तान् वैश्वीक्यान्मयी वैश्वानराणां सखायान्मात्राणां प्रभृतिषु
 चिबुकपर्याजितेषु देवानामेव सखायवत् प्रादेशमात्रमस्ति
 परमेष्ठिनस्य दृश्यमिति । "प्रादेशमात्रमिदं च देवाः सुविदिता
 अभिसम्भवाः, तथा तु य एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्र-
 मेवाभिसम्भवादविष्कामीति स होवाच, मूर्धानमुपदिशन्नुवाच,
 एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाच,
 एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष
 वै दृक्पञ्चमीया वैश्वानरः, इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच,
 एष वै ब्रह्मलो वैश्वानरः, इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच,
 एष वै रयिवैश्वानरः, इति । चिबुकमुपदिशन्नुवाच, एष वै
 प्रतिष्ठा वैश्वानरः" इति । चिबुकमित्यन्तरं मुखफलकमुच्यते ।
 यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठान्त्यगुणा समान्नायते, आदि-
 त्वञ्च सुतेजस्त्यगुणः, आन्दोष्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्यगुणा समा-

दीन् प्रति राजा प्रतिश्राय सखीयमूर्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्नुवाच ।
 एष वै मे मूर्धा भ्रादीहोमानतीत्य उपरि तिष्ठन् अतिष्ठाऽहौ द्युर्लोको
 वैश्वानरः । एष मूर्धेति शब्दः । अथात्मनूर्ध्वभेदेनाधिदैवमूर्धा सन्नाद्य
 ध्येय इत्यर्थः । दृक्पञ्चमुरादिपञ्चमीयं । सखीयचक्षुषी दृश्यमन् एष वै
 सुतेजाः सखी वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच । नासिकापदेन नासिकः प्राचो
 वक्ष्यते नासिकाध्याजिकप्राथम्येऽधिदैवप्राथम्यं शब्दोऽतिष्ठाहः । नासिके
 इति । आनन्तर्येण वैश्वानरस्यद्वन्द्वपरः । मुखस्य दृक्पञ्चमि-
 दं ब्रह्मलोकमिति । दृक्पञ्चमवाकाशमप्युपदिशन्निदं ब्रह्मलोकमिति
 दक्षदक्षिः चिबुके प्रतिष्ठा आदित्या इति च दृश्यम् । मूर्धु मूर्धन्ये न
 विद्यमानेऽहोऽस्मिन्मूर्धु मूर्धन्ये न विद्यमानेऽहोऽस्मिन्मूर्धु मूर्धन्ये न
 विद्यमानेऽहोऽस्मिन्मूर्धु मूर्धन्ये न विद्यमानेऽहोऽस्मिन्मूर्धु मूर्धन्ये न

ज्वायते, आदिभ्यश्च निम्नकृत्यपुण्यः तत्रापि मैतावता विद्ये-
 येन निश्चिहीयते प्रादेशमावृत्तेरविद्येभूत् सर्वमाकाशमावृ-
 त्तमावृत् । सम्यक्सिद्धिनिमित्ता प्रादेशमावृत्तेरुक्ततदा ज्ये-
 मितप्राप्तेर्भवते ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्ध्वचिदुक्तात्प्राप्ते जा-
 वायाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्तः, आत्मा सोऽविमुक्तः प्रतिष्ठितः”
 इति, सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितः इति “वरणायां न म्मास्य
 मध्ये प्रतिष्ठित” इति कतमा वरणा कतमा नायीति । तत्र
 चैवामेव वरणां नासिकास्येति निरुध्य “सर्वाणीन्द्रियकृतानि
 पापानि वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि
 वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाश-
 यति चेति सा नायीति वरणा नायीति” निरुध्य पुन-

प्रत्यभिज्ञासिद्धं विद्यैक्यं न होयते य आभेदेऽपि सर्वमाकाशं प्रतिष्ठमानं
 वेदज्ञदाद्युपासनं एकमिति न्यायस्य वक्ष्याम्यन्त्याह । अतिहासपुण्य-
 न्मावृत्त्येव सम्यक्कर्तव्यः । विमुक्तपुण्यस्य राजसिद्धिर्वाङ्मयः । तथा च
 दृष्टव्यं योऽनुसृत्य सर्वमस्मिन्, तद्विमुक्तपुण्यस्यैव वरणा । अत्र प्रा-
 भेदेन पुण्यस्यैव वरणा न विद्याभेद इति भावः । अद्वैतस्य सम्यक्-
 प्रमाणत्वे पुण्यस्यैव वरणादवति । आमनन्तीति । य एषोऽनन्तोऽव्यक्तः
 ज्योतिर्व्यक्तो दुर्बिज्ञेयस्तं यमं जानीतामिहमेः प्रचे साधनस्यैव वर-
 णः । य एषोऽव्यक्तो जायादिभिर्वक्तो जीवो भेदवस्तुतया राजसिद्धिं कया-
 तः पुनरस्मिन् । य एषोऽनन्तं वरणावतिष्ठति । सर्वमनन्तं वरणेऽपि
 चेति । अत्र च पुनर्य एवमेव भूवर्द्धिना नाशिकां विदुषेति प्राप्तेः-

रथ्यामनन्ति । “अतमश्वांसं स्थानं भवतीति भुवोर्मांसस्य च
यः सन्धिः । स एव ब्रह्मलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति” इति ।
तस्माद्भुवस्तस्या परमेष्ठुरेवादेशमात्मश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः
प्रत्यगात्मताभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राच्यभिरभिविमीयत
इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात् । विमानश्च
मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारण-
त्वादित्यभिविमानः, तस्मात् परमेष्ठुरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥
इति श्रीमच्छाङ्ख्यसूत्रीरक्तमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

जना । सुखीनिन्द्यकृतान् दोषान् शारयतीति वरणा भूः । सुखीन्
दोषान् शारयतीति नाशा नाधिकेति निर्जयनं श्रुतं । नाशान्नोर्जीव-
हारेष्टुरस्यानन्त्यध्यानात् पापशारकत्वमिति जलजम् । तत्रोर्ध्वेऽपि वि-
श्वस्य जीवस्य स्थानं पृच्छति अतमदिति भुवोरित्युत्तरं । प्राच्यस्येति
पाठेऽपि प्राच्यस्येति । स एव सन्धिर्ब्रह्मलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलो-
कस्य सन्धिलेन ध्येय इत्याह । स एव इति । आभिपद्यतेनाहं ब्रह्मेति
विनिधीयते प्रायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिनतयाद्यौ विमानः
सर्वस्य रूपमेव सत्त्वानन्त्यात्मानमत्र परिचायं । अभिविनिधीयतेति नि-
र्जयनीते । तस्माद्देवानरवाक्यपक्षे ब्रह्मसिद्धं सन्निवर्तितं सिद्धम् ॥
इति श्रीमच्छाङ्ख्यसूत्रीरक्तमीमांसाभाष्ये श्रीमोदिन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
श्रीमच्छाङ्ख्यसूत्रीरक्तमीमांसाभाष्याख्यायां भाष्यरक्तप्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

परमात्मपरिच्छेदे सत्यमवकाशते नानाभावरपरिच्छेदे । कश्चिच्च
स्वयच्छेदेन ब्रह्मण्य आत्मतन्त्रं भूयते "सम्पूजाः सौम्येताः सर्वाः
प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति । स्वयच्छेदेनैव हि पुर-
सादुपरिच्छाद्य ब्रह्म सङ्गीर्तते "पुण्य एवेहं विद्मः कर्म तपो
ब्रह्म परावृतम्" इति, "ब्रह्मैवेदमवृतं पुरसात् यथाहं ब्रह्म
दक्षिणतपोत्तरेण" इति च । तत्र स्वायतनायतनवद्वाच्यव-
शात् "सर्वं ब्रह्म" इति च सामानाधिकरण्यात् । यद्यप्येकस्मात्को
वृक्षः शाखास्तन्वी मूलश्चेत्त्वेन नानारसो विभिन्न आलोकाग्रह्य
सम्भवति । तां निवर्त्तयितुं स्वावधारणमाह "तमेवैकं जानय
आत्मानम्" इति । एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो वि-
चित्र आत्मा विद्येयः । किं तर्हि । अविद्याकृतं कार्यं प्रपञ्च
"विद्यायां प्रविद्यापयन्तस्समेवैकमायतनभूतमात्मानं आसीत्तैक-

चित्तवत् आह । चारोरो वेति । सङ्घतोक्तत्वेन सितप्रदोपपत्तेः ।
नन्वात्मवत्तो जीवे सञ्चरतीत्यत आह । आत्मवद्वेति । अवाधिपरि-
च्छिन्नस्य जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षं तत्त्वं नास्तीत्यर्थः । अयमस्यैवाभा-
रवायतनमस्य सौचवेदत्वविज्ञात् प्रथममुदाहरणं वा ब्रह्मलक्षणम् इति
भावः । स्वयच्छेदित्वात्सङ्गीर्तनाह । कश्चिच्चेति । प्रजानास्तत्त्वो
पदेन कर्म स्थितावायतनम् अवगतिश्चेति ब्रह्मवाचित्तत्वेन आत्मोन्मे
ब्रह्मण्य आयतनत्वमुत्तराहोपि प्रत्येक्यर्थः । अर्वात्तरमाह । अर्वादिर्नैवेति ।
यस्मिन् सौरीति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः पुरप्रत्यक्षविद्येन
ब्रह्मसङ्घोर्ध्वनात्मनोर्ध्वं ब्रह्म व्याप्यमित्यर्थः । पुनरपि पूर्व-
वाक्यं, ब्रह्मैवेदमवृतं, यथाहं दिक्षु स्थितं कर्म ब्रह्मैवेत्यर्थः । अत-
रौत्तरीयवाक्यादिभिः असादृशवाक्यान् प्रतिषेधेन ब्रह्मपरमात्मवद्वा
ज्यावदे । तमेवादिना । आत्मानाधिकरणविभिन्न आलोकोपि सत्यम् ।

रसम्" इति । यथा यस्मिन्नाद्यो देवदत्तः तदा न येनैव तदासन-
मेवानवति न देवदत्तं तदादायतनभूतस्वेवैकरसस्याभासो वि-
ज्ञेयत्वमुपदिष्टो विकाराकृताभिसम्बन्धश्च चापवादः सूयते
'सर्वोः स चत्तुर्मात्रेति य ईह नानेव पश्यति" इति । सर्वं
ब्रह्मेति तु सामानाधिकरस्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसता-
प्रतिपादनार्थं "स यथा सैत्थवधनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृतस्त्री रस-
धन एवैवं वा चरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृतस्त्रीः प्रज्ञानधन
एव" इत्येकरसताववस्थात् । तस्माद्युभ्याद्यावतनं परं ब्रह्म ।
यन्महं सेतुश्रुतेः सेतोद्य पारवत्तोपपत्तेर्ब्रह्मणीऽर्थात्तरेण
द्युभ्याद्यावतनेन भवितव्यमिति, अत्रोच्यते । विधरस्यत्वमात्र-
मत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि । न हि च्छ्वाकमयो
लोके सेतुर्हृद इत्यत्रापि च्छ्वाकमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतु-

यस्मिन् सर्वमोतनमेवेकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विषेधं चेयमित्युक्ता
हेतुत्वमाह ॥ विकाराकृतेति । विकारे कृते कल्पिते यस्मिन्नाद्यो-
भिधानो ब्रह्म तस्यानर्थभाक्तेन निन्दानुतेष कूटस्थसत्त्वं चेयमित्यर्थः । कथं
तर्हि सामानाधिकरस्यं तत्राह । सर्वं ब्रह्मेति । यद्योरः स स्वाचुरिति-
वदु यत् सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद् वाधतायं, न तु
यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वमित्यर्थः । तत्र निवायकमाह ॥ स
यथेति ॥ सर्वव्यपिप्रत्योऽन्तर्बहिः रसान्तरान्तराः सर्वोऽवयवैकरसो ब्रह्मा,
परमदेर्नैवेति । विदेकरस आलोत्यर्थः । ब्रह्मणि पारवत्त्वव्यवस्थादिकं
मुख्यहेतुत्वमित्यादि तथापि हेतुर्लोकदिव्यनक्षत्रं ब्रह्मकारणं तदेव
व्यभिचारिकेति हेतुपदार्थेन देवत्वाद्युपपत्तेन पाह्यं न तु पदार्थवैविध्यं
पारवत्त्वादिकमित्याह । अत्रोच्यते इति । इत्यत्राहृदपदेऽतिमसह-
माह । न हीति । अतः सही वरेणेति चेत् । विकारस्य शब्दा-

शब्दार्थोऽपि विधायकत्वमात्मनो न पारवत्त्वादि विधायो बन्धन-
कर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अथर चाह तमेवैकं चान्न न आत्मा-
नमिति । अदेतत् सङ्गीर्णितमात्मज्ञानं यस्मैतद्व्याप्यं तावत्
विमुक्तयेति वाग्विमोचनं तदवाप्तत्वसाधनत्वाद्भवत्यस्यैव सेतु-
रिति सेतुमुत्था सङ्गीर्णते न तु सुभाषायायतनम् । तत्र यदुक्तं
सेतुमुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण सुभाषायायतनेन भवितव्यमित्ये-
तदुक्तम् ॥

सुक्तोपसृप्यं व्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म सुभाषायायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य
व्यपदिश्यमाना दृश्यते । सुक्तैवपसृप्यं सुक्तोपसृप्यम् । देशादि-
ष्वनात्मस्वरूपमस्मीत्याश्रयद्विरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ राग-
सात्परिभवादौ च हेयः, तदुच्छेददर्शनाद्वयं मोहसेत्वेवमय-
मनन्तभेदोऽनर्थजातः सन्ततः सर्वेषां न प्रत्यक्षः, तद्विपर्ययेणा-
विद्या रागद्वेषादिदोषमुक्तैवपसृप्यं गम्यमेतदिति सुभाषाया-
यतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति । कथम् ।

यत्वं स्फुरति । विद्यं इति । विनोति ब्रह्मतीति सेतुपदार्थेकदेशो
विधायकत्वमिच्छते । तथा चास्तपदस्य भावप्रधानत्वादस्तपस्यैव सेतुर्वि-
धारकं ब्रह्मासौवास्तव्यं नाम्नस्त्वर्थः । अथा सुभाषायाधारी ब्रह्म न
सेतुमप्यर्थः किन्त्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह ॥ अथर इति । कथितमाह ।
तत्र वेदुक्तमिति ॥ ज्ञाने वेती कथोते इतीत्यर्थः । सुक्तैवपसृप्यं प्रकृत्य न
प्राप्य वेदुक्तं ब्रह्म ब्रह्मालोकेरिति सुमार्थः । सुक्तिप्रतिबोधितं ब्रह्म दृष्टं
यतिः । देशादिमिति ॥ तद्विपर्ययेवेति सङ्गतमुक्तं प्राकृत्यव्यभिचर्या-
ऽऽत्मना विवक्षितमिति । अथा नयो नृणां प्राकृत्यै विद्यायै वसुधा-
त्मना तिवन्ति अथा ब्रह्मात्मनि विद्यायै विमुक्तयेतत् पारवत्त्वाद्य-

“मिथ्यते इत्ययमिच्छित्तुल्यो सर्वसंशयः ।

धीर्यतो ज्ञात्वा कर्त्तव्यं तस्मिन् दृष्टे परापरम्” ।

इत्युक्त्वा भवतीति “तथा विद्वांसामरूपपरिमुक्तः परात्परं पुरुष-
मुपैति दिव्यम्” इति ब्रह्मण्यस्य सुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे ।

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः” ।

अथ कर्त्तव्योऽयतो भवत्यत्र ब्रह्म समन्वते” ॥

इत्येवमादौ । प्रधानादीनाम् न कश्चिन्सुक्तोपसृप्यत्वं
प्रसिद्धमस्ति । अपि च “तमेवैकं जानय आत्मानमन्या वाचो
विमुच्यते” इति वात्सिल्यमोक्षपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह श्रुत्याद्यायतन-
स्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम् ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नामुच्चायाङ्गङ्गजब्दान् वाचो विश्वनं हि तत्” ॥ इति ।

ज्ञात् परं पूर्वं स्वयं ज्योतिरानन्दं प्रत्यक्षेण प्राप्य तिष्ठतीत्याह । तथा
विज्ञानमिति । इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह । ब्रह्मण्यचेति । अस्य
सुसुप्तोः सुदीप्तिं पदेनात्मधर्मात्वं कामानां निरस्तं यदा प्राकृतिवृत्तिरप-
नदाऽऽहतो भवति परमहेतुभावाच्च केवलमनर्धनिष्ठमिति किमत्र हे-
तिवृत्तेन ब्रह्मानन्दसम्पत्त इत्यर्थः । विज्ञानमरणाह । अपि चेति ॥ धीरो
शिवेष्टी तमेवात्मानं विज्ञाय विमुक्तं ब्रह्मयदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं
कुर्वीत । ज्ञानार्थिनी ज्ञानप्रतिबन्धककर्माकारादेर्वैतन्त्यमाह ॥ चेति ॥
न हि निष्कृता कर्माणां वेदान्तब्रह्मज्ञानोपपत्तिरिति ।

“धीरो ज्ञानानि कर्मानाहुरः सक्तः विरक्तता ।

विहङ्गमूच्य इमांश्च वासिष्ठोऽथ साधु च” ॥ इति ।

तस्यादपि शुभ्वायायतनं न वाच्यम् ।

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ७ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुश्चो नैवमर्था-
न्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमान सा
ह्यकृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह शुभ्वायायतनत्वेन प्रतिप-
त्तव्यम् । कस्यात् । अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रति-
पादकः शब्दश्चच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यताचेतनस्य
प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति तेनाचेतनं प्रधानं कार-
णत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्यते । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रति-
पादकशब्दोऽस्तीति, “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” इत्यादिः । अत एव
न बाधुरपीह शुभ्वायायतनत्वेनाश्रीयते ॥

प्राणश्च ॥ ८ ॥

यद्यपि प्राणश्चो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वञ्च न

एतानि वागिन्द्रियस्यानत्वादु वाक्यशब्देनोच्यन्ते तेषां जीवसमा-
ननात्मशब्दोच्चारणफलं तद्वानानन्दो ग्लानिनात्ममित्यर्थः । वैशेषिक
इति ॥ अवाधारश्च आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यसार्थान्तर-
माह । तद्विपरीतस्तेति । अतएवान्तरशब्दादेव प्राणशब्दोति । अतः
अकारः पूर्वकृतस्यनञोऽनुबन्धार्थः । सर्वप्रपदसमानाधिकरणश्च आत्म-
शब्दो न ओववाचीत्यतच्छब्दसंख्यादित्यर्थः । ननु नाहुव नप्राणशब्दाव-
तच्छब्दादित्येवमेव कृतं विषयं न ज्ञतं, उभयनिराकरोदोरेवादिज्ञत
माह । प्रययिति । योगः कृतं, उत्तरकृतकचेतनं जीवनामनिरा-
दिनामनेति कृतीत्यर्थं प्राणशब्दोति प्रयय् कृतककृतमित्यर्थः । तानेव
चेतनाकाङ्क्षाकारा आशये । कृतक चेत्यादिना । अयमिति चिदुहः प्राण-

यति तन्मात्रं यो यो विप्रश्निषिद्धयश्च यन्मत्तं सर्वं ज्ञानायकं कृते प्रत्य-
क्षादिभिरन्यथा ज्ञेयं यदपि न सुखाभायतन्मत्तेनाश्रयितव्यः ।
न यो यो विप्रश्निषिद्धयश्चापि नोः प्राप्यततो सुखाभायतन्म-
मपि प्रत्यक् सन्भवति । इत्यन्योन्यकरणमुत्तरार्थम् । कुतश्च न
प्राप्यतद् सुखाभायतन्मत्तेनाश्रयितव्यः ।

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चैव भवति “तमेवैकं जानन्न चात्मानम्” इति
 द्वैवज्ञातभावेन । तत्र प्राण्यभत् तावत् सुसुसुत्याज्ज्ञाता परि-
 शेषादात्मशब्दात् न ह्य द्वैयं सुभ्याद्यायतनमिति गम्यते ।
 कुतश्च न प्राण्यभद् सुभ्याद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ।

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणस्योदं परमात्मनः “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षयात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले प्राण्यभति । कुतश्च न प्राण्यभदु दुःस्वाध्यायतत्वेनार्थयितव्यः ॥

स्थित्यदनाभ्याम् ॥ ७ ॥

दुःखाभायतनस्य प्रकृत्य "हा सुपन्थां सत्तुजा संसाधौ"

मात्स्येयान्नं ज्ञेयः दद्यादि जीवत्याकारेण प्रादुर्भूयाद्देहाद्यं चैकवर्त्मनि-
 ज्ञेयः । एवं च जीवत्यसिद्धिनिमित्तत्वेन जीवस्य द्युष्पादिव्याप्यार्थं निरस्य
 तेन दृष्टव्येति चेन्नयम् । अतः स्थितेऽदरकारेण जीवस्य हा हायर्थे-
 जीव्यादपि ईदृशं चक्षतवशात्तत्रैव स्थितं यावत् दृश्यत आह । यदि

इत्यत्र स्थित्यद्वये निर्दिष्टेते, "तयोरेव्याः पित्राव" स्तद्विनि
इति कर्मकवाक्यम्, "अनन्तराभ्यां विधायां विधिः" इत्यौदा-
सीयेनावस्थानं, ताभ्याश्च स्थित्यद्वयाभ्यामीकारेणैव तत्र
संज्ञेते । यदि चेत्तयोरेव्याभ्यामवतन्मतेन विवक्षितस्य प्रकृत-
स्येत्तरस्य चेतनात् एवमवचनमवकल्पते, अन्वयात् अत्रकृतव-
चनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात् । ननु तवापि चेतनस्येत्तरात्
एवमवचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत न तस्याविवक्षितत्वात् ।
चेतनो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्यापादिक-
सम्बन्धो लोकेत एव ससिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते ।
ईश्वरस्य चोक्तोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्षित इति
न तस्याकस्मिकवचनं युक्तम् । "गुहां प्रविष्टायामासीत्" इत्य-
त्राप्येतद्विहितम् । हा सुपर्णस्यस्यासृचीश्वरचेतनत्वावस्थेते इति ।
यदाऽपि पैश्रुपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्याश्चि सत्त्वचेतनत्वावस्थेते
तदाऽपि न विरोधः कश्चित् । यथं प्राक्कथितं यदाऽपि

चेत्तर इति । अत्र चेत्तरः पुनर्विधायां पक्षः । न सर्वत्रादिवि-
शेषः तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्य कदाचनैव वच-
नावस्थायात् । आद्यवाक्येन पक्षस्य कार्यानिर्दिष्टत्वात् । तत्रात्राऽऽ-
वहते ॥ ननु तवापीति ॥ अत्रात्राप्रतिपादनार्थमवस्थाद्वयस्यैव
कोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसम्बन्ध इति परिहरति । नेति । ननु हास-
पक्षेऽपि बुद्धिजीवबोधोऽसौ कथमिदं कृतमित्यत्र आह । हासपक्षे ॥
स्थित्यद्वयाभ्यामीकारेणैव तयोरेव्याभ्यामवतन्मतेन विवक्षितम् इत्यर्थः । अत्रात्रा-
मीकारेणैव तयोरेव्याभ्यामवतन्मतेन विवक्षितम् इत्यर्थः । यदा-
पीति ॥ अत्रात्रापीति कृतस्यैव विवक्षितम् । अत्रात्रापीति कृतस्यैव

वत् सत्त्वाद्युपाय्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो दुग्धमाद्या-
यतनं न भवतीति प्रतिषिद्धते । अथ सर्वशरीरेष्वभिनिर्वि-
जोपपद्यते यदयं न भवति । यथा घटादिष्विद्राणि घटा-
दिष्विद्राणिभिनिर्विजोपपद्यमानानि महाकाश एव भवन्ति
तद्वत्प्रपञ्चतः, परस्मादन्वत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते,
तस्मात् सत्त्वार्थाभिमानिन एव दुग्धमाद्यायतनत्वप्रतिषेधः तस्मा-
त्परमेव ब्रह्म दुग्धमाद्यायतनम् । तदेतत् “अदृश्यत्वादिगुणको
धर्मोक्तेः” इत्यनेनैव सिद्धं, तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य
इदं प्रकृतं “वस्त्रिन् यौः पृथिवी चास्तरिणम्” इति । प्रप-
ञ्चार्थेन पुनरप्यस्यम् ।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति “भूमा त्वेव जिज्ञासितव्यः” इति, “भू-
मानं भगवो जिज्ञासे” इति, “यत्त नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यतःन्यत्पश्यत्यन्यच्छृ-

त्यतिवाक्येन दुग्धादिविषयपरुहप्रत्यग्मन्त्राद्यो चेत्यस्योक्तेर्दुग्धमादिवाक्ये
तदेव याज्ञानं न दुग्धवहितो जीव इति सूत्रसङ्गतिमाह । कथमि-
त्यादिना । मन्त्रानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह ॥
वस्त्रिति । पौनरुक्तं भङ्गते ॥ तदेतदिति । दुग्धमादिवाक्यस्य मन्त्रपर-
त्यभिप्रायः । अत्रापि । प्रपञ्चार्थमिति । सैतदन्वत्त्वात्त्वानेन भूतवोनेः
प्रत्ययः सत्त्वस्योक्तव्यमित्यर्थः । तस्मात्कुल्लकोपनिबद्धं, ब्रह्मणि वन-
नित्येति सिद्धम् । भूमा ॥ आन्दीन्युपदेशादिति । इदमिति । नास्ते
सत्त्वमिति भूमेव सत्त्वं तस्माच्चिरस्मिन्नवस्थावर्तिना भूमेर विचार्य
इति वाक्यं प्रति वनसूत्रमादेशोक्तेः सति वाक्ये भूमे । भूमान-
मिति । भूमेः सत्त्वमिति लीयत्वमाह । वनेति । भूतवत्त्वमिति

“सोऽहं ब्रह्मविजानामि तदस्यम्” इत्यादि । तत्र संशयः किं
 प्राचो भूमा स्वादाहोस्वित् परमामेति । कुतः संशयः । भू-
 मेति तावद् बहुत्वमभिधीयते । “बहोर्लोपो भू च बहोः”
 (पा० १३।१।५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततात्पर्यात् ।
 किमात्मकं पुनराहङ्गत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां “प्राचो वा स्वा-
 दाया भूवान्” इति सन्निधानात् प्राचो भूमेति प्रतिपत्तिः ।
 तथा श्रुतं “सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य धारं तार-
 यतु” इति प्रकरस्योक्त्यानात्यन्ताया भूमा इत्यपि प्रतिभाति ।
 तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा ज्ञानमिति भवति संशयः ।
 किन्तावत्प्राप्तं प्राचो भूमेति । कस्मात् । भूयः प्रत्ययप्रतिपत्त्यन-

न्यस्यत्वस्योक्ता स्फुटयति । अथेति ॥ कुत संशयस्योक्तं प्रत्ययपूर्वक-
 नाह । कुत इत्यादिना ॥ बहोर्भाव इति विग्रहे पुन्यादिभ्य रज-
 निजिति रजनिप्रत्यये कृते बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण रज-
 निप्रत्ययस्य प्रत्ययस्योपादेरित्यस्य शेषः स्यात् बहोः स्थाने भूरित्यादेव
 स्यादित्युक्ते भूषणमिति शब्दो निष्पद्यते, तस्य भावार्थस्य निष्पत्त्यानामत्या-
 दुवच्छेदं वाच्यम् । तद् किं धर्मिकमिच्छाकाङ्क्षायां धर्मिकप्रकरणस्य
 प्राचो बर्णो भाति । वाक्योपक्रमस्य आत्मोऽपि अग्रविषयान्वेषो
 धर्मित्वेन भातीति धर्मिकप्रकरणप्रकरणस्याऽऽद्यं संशयः रक्ष्यते । पूर्व-
 नाहशब्दाद् दुःखमावातनं शब्दोक्तं, तदिति शोकनात्मविदितत्वं प्रका-
 रणस्य कथ्यशब्दप्रयोगादित्यादिपक्षकता पूर्वपक्षयति । प्राचो भूमेति ।
 धर्मधर्मिभोरभेदात् सामानाधिकरण्यं दृष्टव्यं । पूर्वोत्तरस्य च प्राचो-
 पातिः, प्रकाशान्तरं कर्म सूत्रेण सत्यम् । अन्त्याभावे भूयः प्रत्यय-
 नेदादभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राचात् परं भूयः प्रत्यय विभक्तिविज्ञेय
 प्राचादभिव्यक्त्याह । स्वादाहोस्वित् । प्राचाद् भूय इति न दृश्यते
 इति पूर्वपक्षस्य सत्यम् । अन्येन तु ह्युक्तिवद्वीति उपपत्तेन प्राचाप्रकरण-

परम्परादर्शनात् । यथा हि “अस्ति भगवो नाम्नी भूयः” इति,
 “वाग्वाच नाम्नी भूयसी” इति, तथा “अस्ति भगवो वाचो
 भूयः” इति, “भगो वाच वाचो भूयः” इति च नामादिभ्यो
 प्राणाच्चात् भूयः प्रत्ययप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः, नैव प्राणात्परं
 भूयः प्रत्ययप्रतिवचनं दृश्यते । “अस्ति भगवः प्राणाङ्गुयः” इति,
 “अदो वाच प्राणाङ्गुयः” इति, “प्राणमेव तु नामादिभ्य
 आशान्तेभ्यो भूयांसं प्राणो वाच आशाया भूयान्” इत्यादिना
 सप्रत्ययसमुक्ता प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम् “अतिवाद्यसि” इति,
 “अतिवाद्यसीति दूयान्वापङ्गुवीत” इत्यभ्युपगम्य, ‘एव तु
 वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ इति प्राणव्रतमतिवादि-
 त्वमसुक्तप्रापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानं सम-
 तारयन्, “प्राणमेव भूमानं मन्यते” इति गम्यते । कथं पुनः
 प्राणे भूमेति आख्यायमाने यच्च नान्यत् सत्यतीत्येतद् भूम्नो
 लक्षणपरं वचनं व्याख्येयमिति । उच्यते । सुप्तप्रवृत्त्यां प्राण-
 ग्रन्थेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात् सम्भवति

विच्छेदात् न प्राणो भूमेत्यत आह ॥ प्राणमेवेति ॥ नामाद्याद्यानातु-
 पास्याततोक्तं प्राणं श्वेतं वदतीत्यतिवादो प्राणपितृ तं प्रति अतिवाद्य-
 सीति क्षेत्रवित् मन्त्रे कृते अस्तीति दूयात्, नाङ्गमतिवादोत्पन्नं न
 कृत्यादित्युक्तम् प्राणपितृम्, एव इति परादृश्य सत्यवचनध्यानमननश्रु-
 त्तिपरम्परया विधाय भूमीपदेयास्त प्रकरणविच्छेदः । तत्रत्यो नाम्नी इ-
 पाङ्गमतिवादित्वनिरासार्थं इत्यर्थः । भूम्नो लक्षणवचनं सुखत्वमन्त-
 र्गतं प्राणे प्रत्यपूर्वकं बोजयति ॥ कथं पुनरिच्छादिना । प्राणयज्ञेषु
 प्राणे ब्रह्मेण न दृश्यतीति सुप्तप्रवृत्तौ रात्रिं येषां “नाङ्गपक्षो ह वा एवो
 ऽपानो व्यानोऽन्त्याह्वार्यवचनः आङ्गवचनः प्राणः” इति श्रुतेः, प्राणा

प्राणस्यापि न च मान्यत्वं लीयते न च भूमा । तथा च श्रुतिः
 “न श्रुयतीति न पश्यति” इत्यादिना सर्वकारणमापारमवसा-
 मवरूपां सुषुम्नादस्यासुप्ता “प्राणः स्वप्न एवेति श्रुतिः पुरे जा-
 ग्रति” इति तस्यामेवावस्थायां पश्यन्नेः प्राणस्य जाग्रतस्य भू-
 वतो प्राणाधानां सुषुम्नावस्थां दर्शयति । यद्येतदुक्तम् : सुषुप्तं
 श्रुतं “यो वै भूमा तत् सुषुम्” इति तदप्यविद्वद्भ्यः, “अथैव
 देवः स्वप्नाच्च पश्यत्यथ यदेतस्मिंश्चरीरे सुषुम् भवति” इति
 सुषुम्नावस्थायामेव सुषुप्तवस्थात् । यच्च “यो वै भूमा तदव्यक्तम्”
 इति, तदपि प्राणस्याविद्वद्भ्यः, “प्राणो वा अच्युतम्” इति
 श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य “तरति श्लोक-
 मात्मवित्” इत्यात्मविजिदिषया प्रकरणस्योक्तानम् उच्यपद्यते,
 प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथा हि “प्राणो ज-
 पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राणः चाचार्यः
 प्राणो ब्राह्मणः” इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । “प्राणो
 वा चरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणो सर्वं समर्पितम्”
 इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिर्दर्शनाभ्याश्च सम्भवति वैपुल्या-
 त्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् ।
 तत इदमुच्यते । परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः ।

अन्वय इह पुरे चरीरे जायति सव्यापारा एव विवक्षीकृतः । देवो
 जीवः, अथ तदा अत्रदर्शनकाये सुषुप्तवस्थात् प्राणस्य सुषुप्तवस्थाविवक्षित-
 त्वम्बः । आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति । प्राण इति । प्राण-
 स्वात्मत्वं कथयित्वा ब्रह्म च तत्त्वादित्याह । तथा श्रुतिः सर्वं समर्पित-
 मिति च सर्वात्मित्वम् प्राणं लोकोक्तिं च प्रतिपादयति । अत आत्मत्वं
 प्राणस्य सुषुप्तविति भावः । भूमरूपत्वं श्लोकवति । सर्वात्मत्वेति ।

कथात् । सन्ध्यादादभ्युपदेशात् । सन्ध्यादा इति सुमुक्तं स्थान-
 सुच्यते सन्ध्यादभ्युपदेशादिति निर्णयनात् । इहदारण्यके च
 स्वप्नजगत्परित्यागाभ्यां सन्ध्या पाठात्, तस्माच्च सन्ध्यादाव-
 स्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽयं सन्ध्यादोऽभिप्रेक्ष्यते प्राणा-
 दूर्ध्वं भूय उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चेदमूमा स्यात्
 न एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्युच्यतेतत् स्यात् । न हि नामैव
 नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि । नाम्नो-
 ऽन्वदर्शान्तरमुपदिष्टं वागात्थं वाग्याव नाम्नो भूयसीति, तथा
 वागादिभ्योऽप्याप्राणादर्थान्तरमेव तत्र तदूर्ध्वमुपदिष्टं तद्वत्
 प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुम-
 र्हति । नन्विह नास्ति प्रश्नः, अस्ति भगवंः प्राणाद् भूय इति ।
 नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाददो वाव भूयोऽस्तीति । कथं
 प्राणादभिभूमोपदिश्यते इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादि-
 त्वमुत्तरवानुक्त्यभाषणं पश्यामः । “एष तु वा आदिषदति यः

सन्ध्यादादभ्युपदेशेन प्राणं कथयितुं सन्ध्याये दर्शयति । सन्ध्यादा इति ॥
 च वा एव एतस्मिन् सन्ध्यादादे स्तिवा पुनरादुपगतीति प्रबोधाच्च । तत्
 पदं सुमुक्तिवाचकमित्याह । इह इति ॥ वाच्यार्थसम्बन्धात् प्राणो सन्ध्या
 रत्नाह । यस्याहेति ॥ अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा प्राणाद्विजः, अना-
 ध्यावे । तस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वान्नामादेर्दूर्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः ।
 विषयहेतुत्वेनैव वाचकमाह । प्राण एव चेदिति ॥ अस्तीति सन्ध्यादूर्ध्व-
 मुपदिष्टत्वमुक्तं नामादिना कथयित्वेत्यर्थः । हेतुविधिः यदुक्ते । नन्विहेति ।
 प्रकृतप्राणवित् पदान्तर्येव एव प्राणो न भवति तस्मात्तद्वत्परतन्त्रत्वेन
 सन्ध्यादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राणवत्परतं विच्छिन्नमिति हेतुविधि-

सत्येनातिवदति" इति । सत्येनातिवदति प्राणविदोऽप्येव इति ।
 यथोच्यते । न सत्येनातिवदति सत्येनातिवदति सत्येनातिवदति
 मिति सत्यं सत्यं विशेषवादायः सत्येनातिवदतीति । ननु
 विशेषवादोऽप्ययं प्राणविदोऽप्येव सत्येनातिवदति । सत्यम् । सत्येना-
 तिवदतीति सत्यं सत्यं सत्येनातिवदतीति न सत्यवदनेनातिवदतीति
 केन तर्हि, सत्येनातिवदतीति सत्यं सत्यं सत्येनातिवदतीति सत्यं
 उच्यते, तथैव तु वा सत्येनातिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्ते न
 सत्यवदनेनातिवदति, केन तर्हि, प्रकृतेन प्राणविदोऽप्येव,
 सत्यवदनेन प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति, नेति ब्रूमः,
 श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्, श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवदति
 प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति । नात्र प्राणवि-
 दानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणात् तु प्राणविदोऽप्येव सत्येनाति-
 वदतीति । तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्या-
 वृत्त्यर्थश्च तुल्यो न सङ्गच्छेत । एव तु वा सत्येनातिवदतीति ।
 सत्यमप्येव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणस्योन्मर-

रित्याह ॥ सत्योच्यत इति । सत्येनातिवदति विशेषः तदुच्यते य एव
 इत्युक्ते न पूर्वोक्तस्य इत्यर्थः । य एव प्राणविदोऽप्येव इत्युक्तं
 य सत्यं वदेदिति विधानात् न प्राणप्रकरणविच्छेदः इति इत्युक्तं न
 सङ्गते । नन्विति । सत्यवदो ह्युच्यते इति न सङ्गच्छेत । तद-
 न्यथा मिथ्यात्वात् । सत्यवदनेन सत्यवदितेनातिवदतीति इति
 नात्र सत्यवदनेन विधिपरित्याह । नेति ब्रूमः इति । किञ्च सत्येन
 न सत्येनातिवदतीति इतीत्या श्रुत्या ननु प्रकरणस्योन्मर-
 नस्य प्रकरणो वाधो न सङ्गच्छेत इत्युक्तं । श्रुत्या इतीत्यादिना । नातिवद-
 तीति सत्यमप्येव इत्यर्थः एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं बाधयितुं

विवक्षां सूचयति । तस्यास्यैवैवेदिप्रशंसया प्रकृत्यामीव तु
महामाह्वयोऽवतुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थान्तरभूत-
वतुर्वेदः प्रशस्यते तादृशेतद् दृष्टव्यम् । न च प्रकृतप्रतिपक्षरूप-
यैवाकीर्णारविषयया भवितव्यमिति निवमोऽस्ति, प्रकृतसम्ब-
न्धासम्बन्धकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राच्यान्मनुष्मा-
सनं श्रुत्वा तुष्टीं भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पाद-
यति । यत्प्राणविज्ञानेन विकारादृतविषयेणातिवादित्वमन-
तिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति ।
तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नार-
दाय “सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि” इत्येवं प्रहस्ताय विप्रा-
नादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत्प्राणादधि-

तयन्देनापि बाधमाह ॥ प्रकृतेति ॥ विविक्षासत्त्वविकाराद् पूर्वोक्ता-
द्विषयित्वाह ॥ सत्यम्येवेति ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह ॥ तस्या-
दिति ॥ अतिवक्तृत्वादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्राधान्येन भिन्नं
दृष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्ता प्राणविकृतत्वं निर-
स्तम् । यस्तु प्रकृतं विनोक्तत्वविकाराद् भूमा प्राण इति तत्र, तस्याप्रयोजक-
त्वादित्वादि ॥ न चेति ॥ प्रकृतेर्दादर्वभेद इति न निवमः, एक-
स्यात्मनो जैलेन्या बहुचः पृष्टत्वात् प्रकृतं विनोक्तत्वात्वेदस्य प्रकृतेर-
वेदाद्विषयत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदस्य प्रकृत्यासम्बन्धादर्व-
भेदः, एवमिहापीति स्फुटयति ॥ जैलेन्यादिना ॥ सत्यपदेन प्राणोक्ति-
रिच्छत आह ॥ तत्र सत्यमिति । विज्ञानं निदिध्यासनम्, आदि-
पदान्मननब्रह्मावाधनचयनः सुविनिर्वातहेतुसंश्लेषि अङ्गणे । एवा-
न्यपि चयनादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मणे विकाराणि । एवं अतिविक्रैः
प्राणस्यावतारप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तवक्तृत्वपूर्व-

सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यते इति गम्यते । तस्या-
दस्ति प्राणादधिभूत उपदेश इत्यतः प्राणादन्तः परमात्मा
भूमा भवितुमर्हति । एवमेवात्मविशिष्टितया प्रकरणात्सोत्थान
मुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विविक्षित इत्येतदपि नोप-
पद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यत्वा दृष्ट्याऽऽत्मत्वमस्ति । न चान्यत्र
परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, “नाम्यः यस्या विद्यतेऽय-
नाय” इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मा भगवान् शोकस्य पारं तार-
यतु” इति शोपकस्योपसंहरति “तच्छौ च्छदितकथायाश्च तमसः
पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति । तम इति शोका-
द्विकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासनेन प्राणस्यान्याय-
त्ततोच्येत । आत्मतः प्राण इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणात्ते च
परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमाऽत्र प्राण एवेति चेत् । “स
भगवः कश्चिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इत्यादिमा भूम्न
एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात् । वैपुल्यात्मिका च भूमेरुच्यते
सर्वकारणत्वात् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥

त्याह । तत्र वदतीति । किञ्च वक्ष्यहितादपि व्यवहितं वाकाङ्क्ष व-
क्षीय इति शब्देन वक्ष्यितं निराकाङ्क्ष प्राणं वहा वाक्योपक्रमस्य
आत्मा स्वप्रतिपादनात् समवाक्यायेन इह भूमा पाशु इत्याह । एव-
मेति । किञ्च शोकस्य पारमित्युपक्रमस्य तमसः पारमित्युपसंहारात्
शोकस्य भूमेच्छेदं विना तरयादौमाह । शोकपदेन कृतवती नष्टते
तद्विवर्त्तकत्वावगम्यत्वान्निराह, आत्मा ब्रह्मेत्याह । न चान्यमेति ॥
ब्राह्मणमात्रा वक्ष्यते प्राणस्य वदतीति उच्यते । भविष्यत्परं ब्राह्मणं
ब्रह्मपरमस्तु ततः प्राणको भूमा प्राण इति वदति ॥ प्रकरणात् इति ।
तच्छब्देन भूमानकपोत् नैवमित्याह । नेति ॥ भूमी ब्रह्मत्वे विज्ञा-

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

अपि च ये भूम्नि नूयन्ते धर्मास्तो परमात्मन्युपपद्यन्ते ।
 यत्नं नान्यत्प्रकृतिं नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति
 दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्ववगमयति परमात्मनि त्वाद्यं दर्श-
 नादिव्यवहाराभावोऽवगतः, यत्नं त्वस्य सर्वमात्मैवाभूस्तत् केन
 कं पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्तप्रवस्थायां दर्शना-
 दिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्यविवक्षया उक्तो न
 प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामव-
 स्थार्या सुषुप्तसुप्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत्
 आह एषोऽस्य परमं ध्यानन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
 मात्रासुपजीवन्तीति । इहापि यो वै भूमा तत् सुखं नास्त्ये
 सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव
 सुखं भूमानं दर्शयति “यो वै भूमा तदव्यतमिति” । अव्यतत्व-
 मपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणामव्यतत्वस्य
 सापेक्षिकत्वात्, अतोऽन्यदार्त्तमिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च
 सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्म्यमिति चैते

निराकाः । अर्थेति । अत्र यदुक्तं भूम्नो वक्ष्यं सुखत्वमव्यतत्वञ्च मा-
 त्रेण बोध्यमिति तदन्वयं विषट्मयति । योऽप्यसाविद्यादिना । सति
 बुद्ध्यासुषुप्ताभावात्मनो इत्यादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभावं दृष्ट्यसङ्गत्यज्ञानार्थं
 प्रकरोमनिबद्धिं न शङ्कोति च यद्व्यतीति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । तथा
 तर्कवात्मनः सुषुप्तसुप्तं न प्राणस्य । अतः सुषुप्तप्रवस्थायां एव सुखत्व-
 मङ्गु तस्यादिकर्षः । आसद्यो नाद्यादिदोषः तत्तद्धितं चाप्यवम् । आर्त्तं

धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मनोपपद्यन्ते नाम्ना तस्मात् भूमा
परमात्मेति सिद्धम् ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कश्चिन्, यत्त्वाकाश प्रोतश्च प्रोतश्चेति स जीवाच्चेति तद-
क्षरं गार्मि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूनमनस्वित्वादि श्रूयते । तत्र
संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेश्वर इति ।
तत्राक्षरसमाख्या इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णो प्रसिद्धत्वात् प्रसि-
द्धित्वमस्य चावृत्तत्वात्, ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च
श्रुत्यन्तरे वर्णस्वायुपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण
एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः,
कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य
धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य काल-
त्रयविभक्तस्याकाश एव तदोतश्च प्रोतश्चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्व-
मुक्त्वा कश्चिन्, यत्त्वाकाश प्रोतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रत्येकैकमक्षर-

मक्षरम् । स एवावकाशः स उपरिष्ठादिति सर्वगतत्वं, स एवेदं सर्वमिति
सर्वात्मत्वञ्च श्रुतं, तस्माद्ब्रह्माध्यायो निर्मुक्ते सच्यमित इति सिद्धम् ।

अक्षरम् । इहदारभ्युक्तं पठति । कश्चिद्वृत्तिः । तद्वत् भवत् भवि-
ष्यत् तस्यैव कश्चिद्वृत्तिमिति नाम्ना पृष्टेन सुनिना वाच्यत्वेनाभ्या-
सताकाशः कार्यमात्मनश्च उक्तः । आकाशः पृथिव्योत्पत्तिरिति द्वितीय-
प्रश्ने च सुनिर्वाच्य । तत् सत्त्वात्मतत्त्वाभिरक्षरशब्देतदक्षरम् । कस्मादि-
हपमित्यर्थः । सत्यमक्षरशब्दप्रयोगात् संशयः । यथा सत्यमक्षर-
मक्षरं कश्चिद्वृत्तिरिति नञ् भूतेष्वुक्तं तत्राक्षरशब्दो तस्यैव कश्चिद्वृत्तिरिति इत्याशयेन
पूर्वपक्षः, ततोद्धारोपाधिः कश्चम् । सिद्धांशे निर्मुक्तमक्षरधीरिति
विवेकः । ननु न क्षरतीत्यदस्तानाश्रित्ययोगात् मक्षरस्य अक्षरशब्दो

भवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मिन् चक्षुष्ये गार्ग्याकाश-
 चोतश्च प्रीतयेति । न चेन्नमन्तरान्तहृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 यदप्योद्धार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्
 सुत्वर्क इत्यस्य । तस्मान्न चरत्यनुते चेति नित्यत्वव्यापित्वा-
 भ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म । स्मादेतत् कार्यस्य चेत् कारणाधीनत्वं
 अन्तरान्तहृतिरस्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते
 कथं अन्तरान्तहृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाखरान्तहृतिः परमेश्वरस्यैव कर्मा, कक्षात् प्रशास-
 नात् । प्रशासनं हीह श्रूयते एतस्य यक्षरस्य प्रशासने गार्गि
 कृष्णचन्द्रमसौ विद्यतौ तिष्ठत इत्यादि । प्रशासनञ्च पारमे-
 श्वरं कर्मा नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति । न कृचेतनानां
 घटादिकारणानां सृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥

सत्यं द्रव्यत आह । प्रसिद्धिव्यतिक्रमस्येति । इदिर्योगपमहृतीति
 न्यायादिकर्मः । सर्वसोद्धारस्तु यच्चान्यत्वं कथमित्याह । ध्यानार्थ-
 मिदं यथा ध्याननरे सत्त्वोक्तमित्याह । अकार इति । प्रत्यप्रतिवच-
 नाभ्याम् । आकाशान्तजनदाधारत्वे तात्पर्यनित्यत्वाच्च ध्यानार्थता, अत-
 काङ्क्षिकवैशूढिं बाधित्वा ज्ञेयवृत्तित्याह । सिद्धान्तयति स्वमित्या-
 दिना । आकाशभूतं ज्ञात्वा पश्यते । स्मादेतदिति । चेतनकर्तृकचित्तः सा
 अन्तःश्रुतेर्नैवमित्याह ।

सा चेति ॥ कृष्णं व्याचष्टे । सा चेति ॥ यक्षर आकाशस्य भूतत्व-
 निरोधार्थः । भूताकाशस्य काष्ठाज्वालादिनः शुक्लवर्णकाष्ठाज्वालादीनाम्
 काष्ठाज्वालादीनामेवाकाशः प्रधानवदित्वा इति सदाकल्पनाकारं न
 प्रधानमित्यर्थः । विद्यतौ विषयत्वेन ह्यतौ ।

अन्यभावव्यावृत्तेः ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेः कारणात् ब्रह्माक्षरमन्त्रवाच्यं, तस्यै-
वाक्षरान्तर्गतः कर्म नान्यस्य कश्चित् । किमिदमन्यभाव-
व्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्याव्यावृत्तिरन्यभाव-
व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्व्यावृत्तेः अक्षरमन्त्रवाच्य-
मिहाशङ्कते तद्वावादिदमक्षरान्तर्गतरक्षमन्त्रं व्यावर्तयति
श्रुतिः, “तद्वा एतदक्षरं गान्धर्वं दृष्टं द्रष्टुं शक्यं श्रोतुं शक्यं मन्त्र-
श्रवित्वात् विज्ञातम्” । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि
सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्,
तथा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति
मन्त्रं नान्यदतोऽस्ति विज्ञातित्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीर-
स्याप्युपाधिमतोऽक्षरमन्त्रवाच्यत्वम्, अक्षरमन्त्रमन्त्रमन्त्रागमन-
इत्युपाधिमन्त्रप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरौ नाम
भवति । तस्यात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥

इच्छतिकर्मव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकाम परश्चापरश्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तथाहिहा-

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति । किमिदमिति । वृत्त्यात् व्यावृत्तिरिति
आन्ति निरसति । एतदिति । ‘अक्षरान्तर्गताक्षरमन्त्रं’ श्रुतिद्वयेन-
त्वाव्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरावपरत्वेनापि सूत्रं बोधयति । तथेति ।
अन्यभावो भेदः वक्ष्येतेषादिति सूत्रार्थः । तर्हि श्रोत्रियो जीव इवाक्षरं
न परं दत्तं वाच्यं । न श्रुतिः । बोधितं जीवत्वं भाष्यीत्यर्थः । तत्रा-
हार्ति ब्राह्मणं निर्गुणाक्षरं कल्पितमिति चिह्नम् ।

इच्छतिकर्मव्यपदेशात् च । तन्मोपनिषद्वाक्येति । एतदिति ।

नेतेनैवायतनेनैकतरमभ्येतीति प्रकृत्य सूचते । यः पुनरेतं
 विभाज्येष्टोमिच्छेतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीतेति । किम-
 च्छिन् वाच्ये परं ब्रह्माभिधायकमुपदिश्यते चाक्षोखिदपरमित्ये-
 तेनैवायतनेन परमपरश्चैकतरमभ्येतीति प्रकृतत्वात् संशयः ।
 तथापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात् स तेजसि सूक्ष्मे तावत्
 सम्पन्नः, स सामभिरक्षीयते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदो देशपरि-
 च्छिन्नस्य फलस्वीच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं
 फलमनुव्रतीतेति वृत्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपर-
 ब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैव दोषः,
 पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
 परमेव ब्रह्मोपाभिधायकमुपदिश्यते, कस्मात् ईशतिकर्मव्यप-

विप्रकाशो ह्यः सत्यत्वात्नेन पृष्टो ब्रूते, हे सत्यत्वात् । परं निर्गुणपरं
 चतुष्टयं ब्रह्मैतदेव योऽवबोद्धारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीक-
 कस्मात् प्रत्ययं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोद्धारध्यानेनावतनेन प्राप्तिवाध-
 नेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्र-
 हिमालोद्धारबोध्यमनुज्ञां ब्रवीति । यः पुनरिति । इत्युक्त्वा तृतीया
 ब्रह्मोद्धारकोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्रात्वे एकस्मात्मात्राया
 चकारस्य सङ्ख्यादिकं जापदादिविभूतिश्च जानाति तेन सत्यं ज्ञाता
 एकमात्रा ब्रह्मोद्धारः स एकमात्रः । एवं माताहवस्तु सत्यं विभूति-
 ज्ञाने हिमालस्तथा विमालः । ततोद्धारं पुरुषं बोधभिधायीत स
 ईशकारविभूतिमेव ध्यातेः सामभिः सूक्ष्मद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमा-
 त्मानं वृत्तम् ईश्वर इत्यर्थः । संशयं तद्विज्ञातृः । किमित्यादिना ।
 कश्चिन् विमालवाक्य इत्यर्थः । पूर्वम् पूर्वपक्षेनोक्ते ईश्वरे बुद्धिस्तं
 ध्यातव्यं निधीयत इति प्रकृत्यवृत्तिः । यथा पूर्वम् सर्वे ह्यङ्गसाधर-
 मयस्य चित्तात् ब्रह्मसि ह्यचिरज्ञा सद्दत्तापि ब्रह्मलोकप्राप्तिचिह्नान्

देहात् । ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनमप्याप्यसीक्षितकर्म, ईक्षतिकर्मत्वे
नास्याभिधातव्यस्य पुबुधस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, न
एतस्याप्यविवचनात् परात्परं पुबुधं पुरिग्रहणम् ईक्षत इति ।
अस्याभिधातोरसाधूतमपि वक्तुं कर्म भवति अनोरप्यवस्थित-
स्यापि सतिव्यापतिकर्मत्वात् । ईक्षतेषु तत्र भूतमेव वक्तुं
लोके कर्म इष्टमित्यतः परमाशेषात् सस्यान्वयमविवक्षितं
ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति नान्यत्र । स एव चेह परपुबुध
मस्यास्याभिधातव्यः प्रत्यभिज्ञायते । नान्यभिधायि परपुबुध
एव ईक्षते तु परात्परः कर्ममित्र इतरत्वं प्रत्यभिज्ञायते
इति, अज्ञेयते । परपुबुधशब्दो तावदुभयस्य साधारण्यो । न
चात्र जीवधनशब्देन प्रकृतोऽभिधातव्यः परपुबुधः परानुसृते
येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुबुधोऽव्यः स्यात् । कसर्हि
जीवधन इत्युच्यते घना मूर्तिर्जीवितक्षयो घनो जीवधनः

परपुबुधश्च द्विरव्ययने ईक्षतिरिति वृत्तान्तेन पूर्वपदवृत्तिः । तत्रापर-
मिति । कार्यपरमज्ञातोदपाक्षिदभयत्वं कसम् । स उपासकः । सूर्यो
सम्यक् प्रविष्टः । ननु वस्तुदान ईक्षर इति ध्यानात् विन्दते वसि-
त्त्वमपि फलं ज्ञप्तिपादकं कृतमित्यत आह । न हीति ॥ अन्यत्र
तथाप्येऽपि चात्र परवित् परमपरविदपरमन्वेतोऽपरविदोऽपरमाप्ति-
रयुक्ता उपक्रमविरोधान् न चात्र परमाप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य
सर्वगतत्वात् । अतएव माप्तिव्ययेन सूर्यद्वारा गतिरेवार्थात् उपक्रमोद-
वृत्तीतादपरमाप्तिरुपाक्षिदात्तरं इष्टमिति परवृत्तिर्वाच्येति । पर-
त्र तेर्जति इत्युच्यते । नान्यत्र । विदुः सूर्यो विराट् तद्वैकल्या
सूर्यस्य परत्वमिति वक्तव्यार्थः । सूर्यो वस्तु ईक्षरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन
तदव्यापदे । परमेवेति । स उपासक एतस्याद्विरव्ययनमीत्यरं इष्टम्

सैत्थवस्थित्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः खित्यभाव उपाधि-
कृतः परस्य विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽयं जीवधन इति । अपर आह
स सामभिद्युन्वीयते ब्रह्मलोकमिति, अतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो
यो ब्रह्मलोकः परस्य लोकान्तरेभ्यः सोऽयं जीवधन इत्युच्यते ।
जीवानां हि सर्वेषां कर्मापरिहृतानां सर्वकर्मणात्मनि हि स्थि-
तये ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्गतोपपन्नेर्भवति ब्रह्मलोकी जीव-
धनः, तस्मात् परो यः परमात्मैक्यकर्मभूतः स एवामिध्या-
नेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं
परमात्मपरिग्रह एवावकल्प्यते । परो हि पुरुषः परमात्मैव
भवति यस्यात्परं किञ्चिदव्यव्याप्ति, पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा
काष्ठा सा परा गतिरिति च व्युत्पन्नतरात् । परस्यापरस्य ब्रह्म

ब्रह्माहविहीयत इत्यर्थः । नन्वीक्यविषयोऽप्यपरीऽस्तु तत्राह । तत्रा-
भिधायतेरिति । नन्वीक्यं प्रमात्याद्विषयसङ्गततामेकत इति भवतु ।
तत्रः पर ईशवीयः अथ तत्रैक्यस्य त्वेऽपरः किं न सादित्यत आह । स
एवेति । अतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवावमिति शैलः सचन्द्रो व्या-
ख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना, ऊकारो यो ध्वजः स पर एवास्मा वाक्य-
शेषे ईशवीयत्वोक्तेः, अत्र च अतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवावमिति ।
ननु ब्रह्मभेदान् न प्रत्यभिचेति ब्रह्मते । नन्विति । परात्पर इति ब्रह्म-
भेदम् अङ्गीकृत्य अतिभ्यासङ्गप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह । अत्रेति ।
न चैतन्मास्मीवक्यात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तात्तत्र परावर्थादेव
धीयः परात्मा ध्येयादव्य इत्यत आह । न चात्रेति । आनस्य तत्-
फलेवचनस्य च लोके सत्त्वानविषयताद्येव एवेत्युच्यते । एतद्विषयत्वोप-
संहारबोदेकवाक्यता भवतीति भावः । स ब्रह्मपरिग्रहीयते ब्रह्मलोकं
स एतन्मास्मीवक्यादित्येतत्पदेन ब्रह्महिततरो ब्रह्मलोकस्यापि परा-

यदोङ्कार इति च विभज्यानन्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभि-
ध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । यथा पादो-
दरस्त्ववा विनिर्मुच्यते एवं च वै स पाप्मना विनिर्मुच्यत इति
पाप्मविनिर्मुक्तफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूच-
यति । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशररिच्छिकं
फलं युज्यत इति; सत्योच्यते । विमानेष्वोङ्कारेणालम्बनेन
परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्-
दर्शनोत्पत्तिरिति क्रमसुतदभिप्रायमेतद्विषयतीत्यदोषः ॥

अथान इति पञ्चपूर्वक व्याचष्टे । कलहर्षित्यादिना । मूर्त्तौ चन इति
सूत्रादिति भावः । सैव्यखिलो लवणपिण्डः खिलवदस्यो भावः
परिच्छेदो वक्ष्ये स खिलभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परा-
लम्ब्यते इत्याह । अपर इति । जीवधनयदस्य ब्रह्मलोके लवणं दध-
यति । जीवानां ह्येति । व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां न
सङ्गतो बन्धनः सर्वकरणाभिमानिनां स जीवधनः तत्त्वामिकत्वात् पर-
त्यरात्मत्वेन लोको लब्ध इत्यर्थः । तस्यात्परः सर्वलोकातीतः शुद्ध
इत्यर्थः । परपुरुषयदस्य परमात्मनि सुख्यत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह ।
परमिति । यस्यात्परः सा परमस्ति किञ्चित् स एव सख्यः परः न तं
पिण्डात्परः सूत्रात्तेत्यर्थः । किञ्च परम्यदेनोपक्रमे निश्चितं परं ब्रह्म-
वाक्यवाक्येभ्यो ध्यातव्यमित्याह । परश्चापरश्चेति । पापनिवृत्तिरिच्छा-
ज्ञेत्याह । यथेति । पादोदरः सर्पः । औङ्कारे परब्रह्मलोकावनवा सूर्य-
द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मलोकित्वा तदेव शान्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोध-
माह । अतोच्यत इति । एवमेकवाक्यतासमर्पकरणादुक्त्येवोदरपरपुरुष-
न्यतिभ्यां परब्रह्ममत्त्वमिच्छया ब्रह्मलोकप्राप्तिर्निश्चितं वाञ्छिता न कदा प्रपञ्च-
ध्येये ब्रह्मणि सन्निवृत्तिमिति दिदृक्षुः ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्यं दहरो-
ऽस्मिन्नन्तराकाशस्थस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तदाव विजिज्ञा-
सितव्यम् इत्यादि वाक्यं समान्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदय-
पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽयं विज्ञाना-
न्नायवा परमाप्तेति संशयते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुर-
शब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिन्च ब्रह्मणि
प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं
वा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽयं ब्रह्म-
नामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमय वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं
ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो
दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे कृत्वाद्-
भूताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहरायतनापेक्षया

दहर उत्तरेभ्यः । आन्दोम्यसुदाहरति । अचेति । भूतविद्यामन्तरं
दहरविद्यापारम्पार्योऽयमर्थः । ब्रह्मणोऽस्मिन्विज्ञितस्त्वानन्तात् ब्रह्मपुरं
शरीरम् अस्मिन् अस्मिन् दहरमस्यं हृत्पदं तस्मिन् हृदये बदन-
राकाशस्थितं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्यं सुवर्णितव्यं । अन्तःस्थो
जिज्ञासुस्तदन्वेष्टव्यं चेति वचनं संशयः कल्पः । तत्र ब्रह्माकाशसदा
संशयवयम् । अन्तःस्थोऽयं संशयवयम् । ब्रह्मपरशब्दात् संशय-
नन्तरमाह । तथा ब्रह्मपुरमिति । अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा
पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये वसीति बीजमा । परपुत्र-
शब्दस्य ब्रह्मणि कृत्वात् ब्रह्म ध्येवस्मिन्नुक्तम् । तदेवाकाशपदस्य
भूताकाशे कृत्वाद्भूताकाशो ध्येव इति इत्यामेन पूर्वपक्षवति ।
तत्राकाशेन दिना । दहरवाक्यस्यानन्तरमजावतिवाक्यस्य च संशये

दृश्यत्वं, यावान् वा अयमाकाशसावानेपीत्याह दृश्य आकाश
इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्थोपमानोपमेयभावी आका-
शविश्व्यादि च तस्मिन्वन्तःसमाहितमवकाशानवकाशस्यैक-
त्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरमन्वात्, जी-
वस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणो-
पार्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मयन्द्वाच्यत्वम् । न हि
परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति । तत्र
पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः, मनस्यधि-
काश जीवो मनस्य प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यै-
वेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्मैवाराधोप-
मितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया
भविष्यति । न चात्र दहरस्यान्वेष्टव्यत्वं विविक्षासितव्यत्वञ्च
अयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत

निर्मुक्तये च सम्बन्धोक्तोः न त्वादिरक्तवः । पूर्वपक्षे भूतकाशाद्युपासितः
विद्वान्ने बहुचब्रह्मोपासना निर्मुक्तधीरिति प्रसभेदः । न चाकाश-
काचिक्रादित्वनेनाह पुनरुक्तता बहुनीया । अतः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वे-
ष्टव्यमित्याकाशान्स्वस्यान्वेष्टव्यत्वादिक्रान्त्येन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे
कटकिङ्कानावात् । ननु भूतकाशस्याख्यत्वं यत्नेनकोपमानत्वम् उपमेय-
त्वञ्च यत्नम् उभे अस्मिन् द्वावापृथिवी अन्तरेण सम्यङ्कृते अन्तर्गम्यस्य
वायुवेत्यादिना न नवर्त्तयत्वञ्च कथमित्याशङ्क्य प्रत्येक परिहरति ।
तस्मैत्यादिना । सुदवावेष्टवा अख्यत्वं ध्यानाद्यै कथितभेदान् आह्वयं,
अथ एकत्वात् समान्यत्वमित्यर्थः । तन्मेव आलोकात्म्यवदो भूते न
मुक्त दहरवदेराह । अथ वेति । भवेति । चैतन्यपुण्यवीमेत्यर्थः ।
सर्वं ब्रह्म ब्रह्मकारित्वत आह । न होति । अतः पुरकाशी जीवो

उत्तरं ब्रूमः । परमेष्ठर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न
भूताकाशो जीवो वा । कस्यादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगत्येभ्यो हेतु-
भ्यः । तथा हि कूटस्थतया विहितस्य दहराकाशस्य तच्छेदब्रू-
युरित्युपपन्नस्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यदा विजिज्ञासि-
तव्यम् इत्येवमाद्येऽप्युक्तं प्रतिप्रमाधानवचनं भवति स ब्रूयाद्
यावान् वा अथमाकाशस्ताशनेषोक्तर्हदय आकाश एवे अ-
स्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्ड-
रीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन
दहरत्वं निवर्त्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्त्तयतीति
गम्यते । वस्तुप्याकाशशब्दो भूताकाशे कूटस्थतयापि तेनैव तस्यो-
पमा नीपपद्यत इति भूताकाशशब्दा निवर्त्तिता भवति । न-
न्वेकस्याप्याकाशस्य वाक्याभ्यन्तृतत्वात्कल्पितेन भेदेनोपमानोप-

कूटस्थस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह । तत्रेति । पुरस्ताद्विन एव तदन्तः-
स्थत्वबन्धवात् नान्वापेक्षेत्यर्थः । अपि नोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह ।
नन इति । आकाशपदेन दहरं पुरुषोक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविवक्षया
भविष्यतीत्याह । आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्या-
शङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिद्वैयर्थ्यमिति पक्षा-
न्तरमाह । न चान्तेति । परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विवेचयत्वेनाधारत्वेन
दहराकाशस्य तन्मन्वेनोपादानादित्यर्थः । यदा कन्वेद्यत्वादित्युक्तात्
दहरस्य निवर्त्तयत्वाकाशशब्दादित्यनेन गतावैयर्थ्यमिति शङ्कान्न निरस-
नीया कन्वेद्यत्वादेः परविवेचयत्वेन पक्षपातं दहरस्य ब्रह्मत्वे विहितं
नास्तीत्यर्थः । अथ कूटस्थतयादिविज्ञोपेक्षाकामुक्ता कैवल्याकाशश्रुतिर्वा-
प्येति विज्ञानमिति । परमेष्ठर इत्यादिना । आकाशस्याद्येऽप्युक्तं किमिति
यत्नः । तत्रावैयर्थ्यं प्रति यदि ब्रूयुः कूटस्थत्वेन तावदस्यं तन्मत्याकाशोऽ-

मेवभावः सम्भवतीत्युक्तम् । नैवं सम्भवति । अतस्मिन् न
 नतिर्यत् काव्यनिकमेदावयवम् । अपि च काव्यमिमांसे
 मुपमानोपमेयभावं दर्शयतः परिच्छिन्नावाक्यन्तराकाशस्य
 वाक्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । ननु परमेष्ठिनस्त्वापि व्याव
 नाकाशादिति श्रुत्यन्तराक्षैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते, नै
 दोषः, पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वादायैव न ता
 वत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं धिद्योत
 न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे व्यापारवि
 व्यादीन्युपमन्तःसमाधानमुपपद्यते । एव आकाशवृत्तपात्रा वि
 जरो विद्यत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासुः सत्यकामः सत्यस-
 क्लृप्त इति चात्रत्वापेक्षतपात्रत्वादयच्च गुणा न भूताकाशे
 सम्भवन्ति । यद्यप्यात्र यदो जीवो सम्भवति तथापीतरेभ्यः कार-

त्यतरः किं तदत्राख्ये विद्यते यदिचार्थं सेयमिति, तदा च काव्यमिमांसे
 ब्रूयादाकाशस्यास्यतानिहस्तिमित्यर्थः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह । तमेति ।
 निवर्त्तयति आचार्य इति शेषः । नन्वाकाशवदेन कस्या भूताकाशस्य
 भोनात् क्वं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । ननु रामरावचयो-
 र्युद्धं रामरावचयोरिवेत्युभेदेऽप्युपमा इति चेत् न, कभेदे सादृश्यस्या-
 नन्ववेन युद्धस्य निवृत्तत्वे तात्पर्यात् अनन्ववावहार इति आक्षेपः ।
 पूर्वोक्तमनूय निरस्यति । नन्वित्यादिना । धीमाहिष्ठ इत्यादिनि को-
 दस्तुप्रभया युत इत्यादौ प्रभावेनवीतः शेषव्यपिशेषव्यभेदाभेदावयव-
 मेकस्यैव चौराजस्योपमानोपमेयभावविश्ववर्त्मनसा कृतमित्युदाहरणम्
 द्रष्टव्यं नैवकलावयवम् युक्तम् वाक्यस्याख्यत्वनिवृत्तिपरत्वेन अतिवृत्तत्वात् ।
 किञ्च इदंकाव्यस्यानन्ववात्वात्वात् अत्यन्तेन व्यापकत्वात्काव्यकाव्यत्वम् न
 युक्तमित्याह । अपि चेति । आनन्ववात्वात्वात्वात् अत्यन्ताभेदात् सादृश्य-

येभ्यो जीवाद्यस्मादि निवर्त्तिता भवति । न साध्याविपरिच्छि-
न्नस्याराधोपमितत्वं पुच्छरीकवेदमन्त्रतं दहरत्वं शब्दं निवर्त्त-
यितुं ब्रह्मानेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यत इति
चेत् ब्रह्मात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः
साक्षात् सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति शङ्कम् । यदप्युक्तं ब्रह्म-
पुरमिति जीवेन परस्योपलक्षितत्वाद्वाच्य इव जीवस्यैवेदं पुर-
स्वामिनः पुरैकदेशवर्त्तित्वमक्षीत्यत्र ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः
पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मण्यस्य तस्मिन् मुख्य-
त्वात् । तस्मात्प्राज्ञि पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्याधिष्ठानत्वात् ।
स एतस्याजीवधमात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्यते, स वा
अयं पुरुषः सर्वासु पूर्वं पुरिशय इत्यादिंश्चुतिभ्यः । अथ वा
जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्म सन्निहितमुपलभ्यते । यथा सालग्रामे

मिति भावः । ननु इदांकाशस्यात्यन्तनिवृत्तौ तावन्ने च तात्पर्यं किं न
स्यादित्यत्र आह । उभयेति । अतोऽस्यत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः ॥
एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तम् सर्वान्यथादिकिञ्चे-
भ्यश्च तथेत्ताह । न चेत्तादिना । विमता जिघत्सा जग्धुमिच्छा, यस्य
योऽयं निजिघत्सः बुभुक्षान्मुख इत्यर्थः । प्रथममृतब्रह्मण्यदेन तत्साधे-
चपरममृतवतीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेवः न तु ब्रह्मणः पुरमिति पदार्थः
सस्यामिमाको प्राज्ञः । निरपेक्षे च तत्साधे च बाध्यमिति न्यायादि-
त्ताह । अत ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलक्षितत्वान्ननुपे स-
स्यैव मानवाह । स इति । पूर्व शरीरेषु, पुरि हृदये यत्र इति पुरुष
इत्यवयवः । ननु ब्रह्मण्यस्य जीवेऽप्यसादिना शरीरद्विषयेनैव कल्पनाय
पक्ष्यर्थः कश्चिद्वेष इत्यत आह । अथ वेति । ईदृशमिति देशमिति, ब्रह्म
जीवः तत्कालिने पुरे, हृदये ब्रह्मण्यस्य यदत रात्रपुरे नैवमप्यवदित्यर्थः ।

विष्णुः सम्बन्धित इति तद्वत् । तद्यथेह कर्माचितो लोकः श्रीयते एवमेवास्तु पुण्यचितो लोकः श्रीयत इति च कर्मणा-
मन्नवत्फलत्वमुक्त्वा च इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्वेतां च सत्यान्
कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदह-
राकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परमात्मनस्य सूचयति ।
यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च
श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः । यद्वाकाशो
नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान् वा अथमाकाशसावनेषो-
ऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्युक्ताकाशस्वरूपप्रदर्शनं नीपशुष्येत ।
नन्वेतदप्यन्तर्बन्धिवत्सङ्गावदर्शनायैव प्रदर्शयते तद्येदं ब्रूमः,
यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मात्तन्त-
राकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्य-
मित्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशोपम्योपक्रमेण यावा-
पृथिव्यादीनामन्नः समाहितत्वदर्शनात् नैतदेवम् । एवं हि

अनन्तफलसिद्धादपि दहरः परमात्मेत्याह । तद्यथेति । अथ कर्मफल-
हेरात्मानन्तरमिह जीवदशायासात्मानं दहरं तद्वान्नितां च सत्यकामादि-
गुणान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय परलोकं गच्छन्ति तेषां
सर्वलोकेष्वनन्तैर्दृश्यैः स्नेह्यैश्च सङ्गुलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्त-
जिज्ञास्यत्वसाविद्वानि तेषां तदन्तःस्वगुणत्वादियुक्तं कारणित्वा दूष-
यति । यदपीत्यादिना । उक्तमन्नाकाशस्वरूपप्रतिपादनात्तत्प्राप्तपक्ष-
पूर्वं तस्यान्वेष्टव्यादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते । नन्विति । एतदा-
काशस्वरूपं आशेषवीजमाकाशस्यासत्प्रपञ्चा निरस्त्याजः स्ववस्तुतः तद-
न्तःस्वत्वेन ध्येयवित्तर्यः । तर्हि जगदेव ध्येयं सादित्याह । नैतदेवमिति ।
अस्तु को दोषस्तत्राह । तत्रेति । सर्वनामध्यां दहराकाशमाकाश्यात्

सति यदन्तःसमाहितं द्वावापृथिव्यादि तदन्वेष्यं विजिज्ञा-
सितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । अस्मिन् कामाः
समाहिताः एव साक्षापहतपाप्मा इति हि प्रकृतं तत् द्वावा-
पृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाह्वयाय च इहाजानमनु-
विद्य ब्रजन्ते तांश्च सत्त्वान् कामानिति समुच्चयार्थेन च शब्दे-
नाजानमश्च कामाधारमाचितांश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो
दर्शयति । वक्ष्याह्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदय-
पुण्डरीकादिष्ठानः संहन्तः स्यैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः
सत्त्वैः काशैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः
परमेश्वर इति ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवो-
त्तरे हेतव इदानीं प्रपद्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो
यस्यात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

त्वादियुक्तादुक्ता पुनः सः तस्यैव भ्येवत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध
रत्नार्थः । तस्मिन् यदन्तरिति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं बोध्यतया
पाह्यविज्ञाह । तस्यादिति । यदा साक्षापहतास्मिन् यदन्तःसाहचर्यमने-
त्यस्मिन्नि बोलनां सूचयति । संहन्तः स्यैरिति ॥

दहराकाशश्च ब्रह्मत्वे हेतुश्वरमाह । गतीति । प्रजा जीवा एतं हृद-
यत्वं दहरं ब्रह्मत्वं च जीवमदहरः प्रकृतं साक्षे मन्त्रव्यवसाहस्यना
स्थिता व्यवसाहस्येनाहतास्तं न जानन्ति अतः इत्यस्ति उक्तार्थः ।
नन्वेतत्पदपराहृददहरश्च साक्षे जीवमन्त्रलेऽपि ब्रह्मत्वे विनाशो-

भवति । इमाः समीः प्रजा चरन्तीत्यर्थः इतः प्रशुभोक्तं न
विन्दन्तीति, तत्र प्रकृतं दृष्टं ब्रह्मलोकमन्वेष्टानिवाय तद्वि-
षया गतिः प्रजायद्वाच्यानां जीवानाम् कश्चिद्विषयाया दृष्ट-
रस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा चरन्तीतिनां सुपुत्रगणस्यापि
ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्वानन्दे सता लोके सदा सम्पन्नो
भवतीत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गार्ह सुपुत्रमाप्नुते ब्रह्मी-
भूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दृष्टरे
प्रशुज्जमानो जीवभूताकाशाग्रह्णं निवर्त्तयन् ब्रह्मतामस्य गम-
यति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्, गम-
येद्यदीदं ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासदृष्ट्या व्युत्पाद्यते । सा-
मानाधिकरण्यदृष्ट्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
इति तस्मैव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चरन्तीति ब्रह्मलोक-

मिमांशुस्तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे । तथा चेति । लोकेऽत्र दृष्ट-
मिच्छन्तीति । लोकेऽपीति । गतिकेन व्याख्याय शब्द व्याचष्टे ।
तथेति । जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्म-
स्यपि तस्याप्रसिद्धिं यच्छते । नन्विति । निषादस्यपतिपदावेन समाधत्ते
गमयेदिति । यत् किञ्चित् स्वपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । सौशील्येति
विधाय एवमा निषादस्यपतिं ज्ञातयेदित्याशयते । तत्र निषादानां
स्वपतिः क्षापीति षष्ठीसमासेन त्रैविर्लोक्योपाह्वः कश्चिन्निषादिसाम-
र्थ्यात् न तु निषादस्यापि स्वपतिरिति सर्वधारयेव निषादोपाह्वोऽ-
सामर्थ्यादिति भावे विज्ञानः । निषाद एव स्वपतिः क्षात् निषाद-
शब्दस्य निषादे यत्त्वमात्, तस्यानुपपन्नस्य स्वपतिसामर्थ्यात् तस्यापि
श्रुतवृत्तीत्यादिभेदे पूर्वपदस्य स्वपतिसामर्थ्यात् साध्यात् कस्य निषादस्य-
विशामर्थ्यमात्रं सत्यमिति । अहं ब्रह्मलोकमन्वेष्टे सर्वधारय इत्यर्थः ।

नमनं हृदं प्रज्ञासौक्यम् । आमाणाधिकरण्यहृत्तिपरिग्रहे
तिष्ठन् । नृ शाङ्खर्यरिमाः यथाः कार्यप्रज्ञासौक्यं प्रज्ञासौक्यं
गच्छन्तीति यथं कल्पयितुम् ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

इतेश्च हेतोः परमेश्वर एवाथ दहरः कथं दहरोऽस्मिन्-
न्तराकाश इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन् सर्वसमा-
धानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादियुक्तयो-
गक्षोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्यथ य आत्मा स
चेतुर्विधतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति । तत्र विधितिरित्याम्-
शब्दस्यामाणाधिकरण्यादिधारयितोच्यते, क्लिप्तः कर्त्तार एव-
र-
णात् । यद्योदकसन्तानस्य विधारयिता लोके चेतुः क्षेत्रसम्प-
दामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां

कर्त्तृधारणे विज्ञानास्तीति व्यापडे । एतदेवेति । क्लृप्ते चकार क्लृ-
प्तावसङ्गवाच्यः ।

सर्वसम्भारपरिवृत्ताय दहरः पर इत्याह । इतिरेति । नम्यवसदा-
दहरप्रकरणं निश्चिद्य सर्वं इतिर्न दहरविकल्पमिति प्रकृते । कथयति ।
य आत्मेति प्रकृत्याकाशौप-
माह दहरोऽस्मिन्निष्ठादिना । नृ तौ विधितिशब्दः कर्त्तृवाचित्वात् क्लि-
ज्जः क्लृप्ताः । क्लृप्ते इत्युक्त्यवस्थायावाधिकरण्यात् इतिशब्दः क्लिप्तो
विधारणं कृते, क्लिप्तो क्लिप्तिरिति भावे क्लिप्तो विधानादिति विभागः ।
सैतदपहरेत्तः, विधितिशु क्लितिरेतदित्येवमवस्था । यद्योदकेति ।

सर्वाभमादीनाञ्च विचारयिता चेत्तुरसम्भेदायासकुराज्जेति
 एवमिह प्रकृते दृष्टे विचारयवच्छब्दं महिमानं दर्शयति
 अथ च महिमा परमेश्वर एव शुद्धस्वराहुपलभ्यते एतच्च वाच्य
 रस्य प्रशंसने गार्हि सुख्याचन्द्रमसौ निहतौ तिष्ठत इत्यादेः
 तथाच्यत्नापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये भूयते एव सर्वेश्वर ए
 भूताधिपतिरिव भूतपाल एव चेत्तुर्विधारण एषां लोकाणां
 वक्ष्येदिति । एवं हतेन हेतोः परमेश्वर इत्यर्थं दृष्टः ।

प्रसिद्धे च ॥ १७ ॥

इतच्च परमेश्वर एव दृष्टोऽस्ति चकार इत्युच्यते
 यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो
 नाम नामरूपयोर्निर्वचिता, सर्वाच्च इ वा इत्युच्यते भूताणां
 काशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तेन तु
 कचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्य सत्या
 मथाकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावात्सम्भवाच्च गृही
 तव्य इत्युक्तम् ॥

सर्वं बोधयति । एवमिहेति । हतेन हेतुः परः कस्य इति कस्य नित्य-
 मस्य च महिम्नोऽस्ति परमात्मन्येव शुद्धस्वर उच्यते इति सूत्रार्थः ।
 हतेन हेतुविचारान् वेदपदोक्तनिदानकत्वसिद्धिं प्राप्तुम् तत्र निवृत्तये
 शुद्धस्वरविचारमाह । एतच्चेति । हेतौ आकाशः । अनेति । आत्म-
 नात् काशने दीयते इति कस्य अनेति विचारमाकाशशब्दस्य विभक्त्यु-
 च्यतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राप्त्यर्थम् ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥१८॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतासी-
तरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः । अथ य एष सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणामि-
निष्यद्यते एव आत्मेति होवाचेति । अथ हि सम्प्रसादशब्दः
सुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं यज्जोत्प-
स्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरस्थपान्धवस्त्वेव जीवस्य
शरीरात् समुत्थानं सम्भवति । यथाकाशव्यपान्धवाणां वाक्पा-
दीनामाकाशत् समुत्थानं तद्वत् यथा चादृष्टोऽपि लोके पर-
मेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहाराकाशो
वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्वेवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्यु-
पगतः । एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात्
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यथ स एव जीव उच्यते इति चेत्,

यदि एष आत्मपङ्क्तपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परमार्हि जी-
वोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति । इतरेति । जीवस्य वाक्यशेषमाह । अथेति ।
दहरोत्पन्नत्वं सङ्गोपपन्नं यत् सङ्गोच्यते, य एष सम्प्रसादो जीवोऽस्मात्
कार्यकारणसङ्गत् सम्प्रगुत्थाय आत्मानं तस्माद्विषयं विविक्तं आत्मानं
स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्यद्य साक्षात्कृत्य तदेव मत्तत्त्वं परं ज्योतिरूपसम्प-
द्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । यथा सप्त व्यादाय स्फुरतीति वाक्यं सुप्ता
रुचं व्यादधे इति व्याख्यायते तद्वत् । ज्योतिर्योऽनागतत्वं निरस्यति । एव
इति । सम्प्रसाददेव त्वावरित्वेति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि
जीवस्य चिद्विनिर्वाहः । तथेति । तदाभितस्तस्मात् सङ्गत्त्वाने दहानः ।
यथेति । बहु आत्माकाशशब्दो जीवेन दह इत्यसङ्गोत्पन्नवस्थोत्थानविज्ञ-
पणात् कल्प्य इत्याह । यथा चेति । निदानसाधनाजीवो दहरः किं

नैतदेवं स्वात्, कस्मादसम्भवात् । न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि-
परिच्छिन्नाभिमानो सन्नाकाशे नोपसीयते । न चोपाधिधर्मा-
नभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । प्रप-
ञ्चितञ्चैतत् प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्का परिहाराय तु पुनर-
पन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्ठादन्यार्थस्य परामर्श इति [सू०१।
३।२०] ॥

उत्तराञ्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १६ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् नि-
राकृता । अथेदानीं मृतस्यैवाष्टतसेकात् पुनः समुत्थानं जी-
वाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्मात् प्राजापत्याह्वाणात् । तत्र हि
य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मवादिगुणकम् आत्मानमन्वेष्टव्यं

न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह । नैतदित्यादिना । दहरे मृतधर्माणा-
मसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तथाह । अतिरेकेति ।
उत्तराञ्चेत्यधिकाशङ्कानिरासं धर्मित्वर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य मति-
स्तथाह । पठिष्यतीति । जीवस्य सापस्थानभूतमज्ञानावर्तोऽयं परा-
मर्श इति वक्ष्यते ॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । उत्तराञ्चेत्यादि-
सूत्रम् । निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापत्याः प्रजापतिसाक्ष्यमकात्
पुनः समुत्थानं क्रियते । जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादियुक्तमेवावस्थापिते-
रित्यर्थः, कसं मय जीवोक्तिस्तथाह । तत्रेत्यादिना । यद्यप्युपक्रमे जीव-
शङ्को नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादियुक्तमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदा-

विजिज्ञासितव्यञ्च मतिज्ञाय य एषोऽक्षिप्ति मूर्खो हस्यते एष
 आत्मेति ब्रुवन्निश्चयं दृष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति एतन्मेव
 ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः पराध्वंश्च, य
 एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति । तद्वैतत् सुप्तः समस्तः
 सम्प्रतन्त्रः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति च जीवमेवावस्था-
 न्तरगतं ध्यायते । तस्यैव चापहतपाशत्वादि दर्शयत्येतद-
 दृढतमभयमेतत् ब्रूयति । नाह स्वप्नयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जाना-
 त्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थायां
 दीवमुपलभ्य एतन्मेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

द्वयस्यात्वयोपन्यासादवस्थानिष्कृतेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते युष्माः सम्भव-
 न्तीति वक्ष्यामि । इन्द्रं प्रजापतिं ब्रूते । य एव इति । प्राधान्या-
 दक्षिपकृष्णं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजापदवस्थापन्नमित्याह । दृष्टार-
 मिति । महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्य-
 त्वेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्यापद्ये इत्यन्वयः । यत्न काले
 तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा सुप्तः सत्यक् चक्षुः निरस्तः करणपाशो
 यस्य च समस्तः, अत एवोपहतकरणत्वात्तत्कालकालव्यङ्गीनः समस्तः,
 स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् सुप्ताद्विषयः
 प्राज्ञः एव सत्त्वैतन्मेव करणशरीरवाची तस्य साध्यस्य सत्त्वात् सत्त्वैर्निर्गद-
 त्वात्तेत्वर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रूयतेः तस्यैवापहतपाशत्वादिपुनराख्या-
 यणस्य तत्कालि पर्यायेऽस्य जीवत्वमाह । नाहेति । आहेति त्रिधातः
 वेदार्थः । विद्यावानो ह्यिन्द्रः उवाच यत् सुप्तः पुमानवसन्निति सुषुप्त-
 वस्थावामर्थं देवदत्तोऽयमित्येवमात्मानं च जानाति । नो एव नैवेमानि
 भूतानि जानाति किन्तु विनाश एव प्राप्तो भवति । नाहमत्र भोग्यं
 पश्यामि इति दीवमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपलक्ष्यार । तं दीवं भुत्वा प्रजा-

राक्षसिमाणात् समुत्तिष्ठन् स एव ब्रूहस्पतिरित्यहं स्वरूप आत्मा
भवति, स यो ह वै तत्पदं ब्रूह वेदं ब्रूहोऽयं भवतीत्यादि-
श्रुतिम् । तदेव आत्मा पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात्
समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनरुत्थाय रूपं स्वे-
नेव च निष्पद्यत इति सम्भवति ब्रूहस्पतिरित्यहम् । सुवर्णादी-
नाम् हुत्वात्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामभिनिष्पत्तासाधारण-
विशेषाणां साधारण्येपादिभिः शोध्यमानां स्वरूपेणाभिनि-
ष्पत्तिः स्यात्तथा मद्यत्रादीनामहन्मभिभूतप्रकाशानामभिभा-
वकविद्योमे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु तथा
त्रैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः सर्वव्याप्यसंसर्गित्वात्
व्योम इव दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जी-
वस्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुद्भूतस्यापि जीवस्य सदा

समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं व्याख्यातं चाश्वयति ।
कथं पुनरित्यादिना । ब्रूहस्पतिरित्यहं स्वरूपमित्यन्वयः । मनःशक्तिनो
हि क्रियया मद्यत्रायादभिनिष्पत्तिर्न तु ब्रूहस्पत्त्यावृत्तिरुत्थाय । सुवर्णेति ।
हुत्वात्तरं पार्थिवो मद्यः । अभिभूतेभ्यस्तु व्याख्यानमभिनिष्पत्तिः । साधा-
रणावस्थासदस्यादिः अभिभावकः सौरात्रोक्तः । जीवस्य रूपस्याभिभव-
बाधकमाह । इतीति । विज्ञानमय एवेति श्रुत्या विज्ञानसाधका
तद्भेदेन चक्षुरादियन्मदितिभ्यस्तं इत्यादिपदार्थं सत् अवधारणं जीव-
रूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे इदं अवधारो विरज्येत तैत्तिरीयावधारो
न स्यादित्यर्थः । अत्रापि स्वरूपं इति तु व्याख्यानहीनार्थं अवधार-
दर्शनमित्याह । तदेति । अन्येषामुक्तं समुद्भूतं । तदेति । स्वरूप-
चेत् ज्ञानिव इव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं अवधारोक्तिरिति त्वर्थः । अतः ।

निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यन् नृणां चान्यामो
विज्ञानम् स्ववशरत्नत्वात् व्यवहारानुपपत्तिः । तच्चेच्छरीरात्
समुत्पितस्य निष्पद्येत प्राक् समुत्पत्त्यात् इतो व्यवहारो विव-
क्षेत । अतः विज्ञानकमिदं शरीरात् समुत्पन्नं विज्ञानमिदं च
स्वरूपेणाभिव्यञ्जितिरिति, चक्षोश्चने, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः
शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य
दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्कटिकस्य
स्वाच्छेद्यौक्ताच्च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्रक्तनीलासुपाधि-
भिरविविक्तमिव भवति प्रमाद्यजनितविवेकग्रहणान् उत्तर-
कालवर्ती पराचीनस्कटिकः स्वाच्छेद्यौक्तेन च स्वेन रूपे-
णाभिव्यञ्जयत इत्युच्यते प्रागपि तथैव स्यात्तथा देहासुपाद्य-
विविक्तमैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरीरात् समु-

यदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । यदावृत्तिरु व्यक्तस्य वस्तुनोऽवृत्तज्ञानः
आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य अव्यक्तस्य अन्वयात्तद्विवेकापेक्षया समुत्पत्त्या ना-
दिश्रुतिरित्युत्तरमाह । अत्रेति । वेदना कर्षणोकादिः । आविविक्त-
मिवेति तादात्म्यस्य वृत्तस्य कश्चित्तत्त्ववृत्तम् । अत्र कश्चित्तत्त्वे इदानीं
अत्रेति । श्रुतिकृतमिति । त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानजन्यः प्राच्येजि-
त्याद्यावा विवृणक्तिर्त्यर्थः । प्रायादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थवा-
चात्कारः कश्चिद्व्याह । शेषेति । शरीरोत्पत्तस्य समुत्पत्त्यात् समुत्पन्नम-
व्याप्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याह व्याह । तथा विवेकेति । उक्तशु-
त्यनुवारेत्येत्यर्थः । शरीरेण शरीरवस्थितमिति श्रुतेः कश्चिवेकनामक-
स्थितं शरीरवत् सतो विवेक एव समुत्पन्नमित्यर्थः । ननु स्वकर्माभिर्जिते
शरीरे भौतज्ञापदिरकार्यत्वात् कथं जीवत एव कश्चापाविर्भाव इत्यतः

त्वानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिवृत्तिः केवलाप्रसङ्ग-
 यावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रे चैवात्मनोऽग्ररीरत्वं सग-
 रीरत्वस्य सम्भवत्वात्, अग्ररीरं अग्ररीरेष्विति, अग्ररीरस्योऽपि
 कौन्तेय! न करोति न लिखत इति च अग्ररीरस्याग्ररीरत्ववि-
 शेयाभावस्यारण्यात् । तस्माद्विवेकाविज्ञानाभावाद्भावविभूतस्वरूपः
 सन् विवेकविज्ञानादाविभूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशावा-
 विर्भावानाविर्भावो स्वरूपस्य सम्भवतः स्वरूपत्वादेव । एवं
 मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः व्योमव-
 दसङ्गत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो न एषो-
 ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यपदिष्टैतददृशतमभयमेतत् ब्रह्मेत्यप-
 दिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो दृष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽदृ-
 ताभयलक्षणाब्रह्मणोऽन्यत्वेत् स्यात् ततोऽदृताभयब्रह्मणामा-
 नाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिष्ठायाश्चाऽयमक्षिणश्चितो
 निर्दिश्यते, प्रजापतेर्ह्यपावादित्वप्रसङ्गात् । तथा किंलोकस्यपि
 पर्याये य एष स्वप्ने महीयमानसरतीति न प्रथमपर्यायनि-

काह । अग्ररीरस्योऽपीति । अग्ररीरवत् अग्ररीरत्वस्यापि ब्रह्माभावस्य-
 तेर्जावतो रुक्मिर्भूतत्वर्थः । अविद्वे नृत्वर्थे कृतवर्णेन कृत्त इत्याह ।
 तस्मादिति । अन्वाहयौ ब्रह्माविस्मयः । ज्ञानाज्ञानकृताविर्भावितो-
 भावाविति स्थिते भेदोऽसंवाचित्वकतो निरस्त इत्याह । एवमिति ।
 अन्वादिनृत्नत्वमसङ्गत्वं । आत्मा दृश्यत्वव्यापकातिनृत्नः विभुत्वात् व्यो-
 मवदिस्मात्कैवाचिदेर्भेदो निष्प्रकारः । प्रजापतिवाक्यान् भेदो निष्प्रकार-
 काङ्क्षापूर्वकस्याह । कुतश्चेत्यादिना । एतज्ज्ञेयस्य सत्त्वमेव नास्तीति कुत
 इत्यन्वयः । आत्मायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह ।
 नापीति । ननु ज्ञानात् कृतव्यवहारा सर्वकामप्राप्तिकामाकाङ्क्षानभिच्छेदः

दिष्टादक्षिणपथात् द्रष्टुरन्वो निर्दिष्टः एतन्मेव ते भूयोऽनु-
 व्याख्यास्यामीत्युपपन्नम् । विज्ञातमस्य स्वप्ने हसिममद्राचं
 नेदानीं तं पश्चामीति दृष्टमिव प्रतिबुद्धः प्रत्यावृष्टे, द्रष्टारन्तु
 तमेव प्रत्यभिज्ञानाति य एवाहं स्वप्नमद्राचं स एवाहं जाग-
 रितं पश्चामीति । तथा तृतीयेऽपि पश्चादे नाह स्वप्नमेव
 सत्यत्वात्मानं आनात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानीति
 सुषुप्तादस्यायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं
 प्रतिषेधति । यस्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि
 विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातविनाशाभिप्रायम् ।
 नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिणोपो विज्ञाते अविनाशित्वादिति-
 श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पश्चादे एतन्मेव ते भूयोऽनु-
 व्याख्यास्यामि नो एवान्यत्तैतस्यादित्युपपन्नस्य मधवन्वार्थं वा
 इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्या-
 नेन सत्यसादृश्योदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ।

इति प्रवृत्तयोरित्नुविरोधनयोर्यद्यनृत्यत्वायां प्रजापतिर्भूतात् तदा
 अथावदीत्यादिस्वर्गः । प्रथमवत् द्वितीयादिवर्ण्ये व्यावृत्तास्यवत्त्वात्
 चतुस्त्वत्वा मङ्गल्येवोक्त इत्याह । तथेति । अवस्थाभेदेऽप्युक्तः ।
 युक्तिमाह । किञ्चेति । सुषुप्तौ प्रादुर्भ्यादतिमात्राह । तथा तृतीये
 इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्म लोकात् इहदारककहतिमाह ।
 न इति । बुद्धेः साक्षिणो माधो नास्ति नाहमाधमादित्यर्थः । एवमव-
 स्थाभिरवस्थलेनोक्त आत्मैव शरीरेत्यर्थं मङ्गल्येवोक्त इत्याह । तथेति ।
 अतरेकदेवित्याहवां दूषयति । केचित्प्रति । जीवपरबोधेदादिति भावः ।
 अतिमात्राह । तेषांति । अक्षिप्तौ जीव एव सर्वनामार्थं

ब्रह्म स्वरूपापक्षं दर्शयन् न परमात् ब्रह्मस्योऽसत्ताभयस्वरूपा-
 दस्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविषयायाम् एतन्मेव ते
 इति जीवाकर्षणमन्यान् मन्यमाना एतन्निव वाक्योपक्रमश्चि-
 तमपहतपाप्मत्वादितुल्यकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति
 कल्पयन्ति, तेषामेतमिति सन्निहितावस्यन्तौ सर्वनामश्रुति-
 विप्रकृत्येत, भूयः श्रुतिचोपक्रमेत, पर्यायान्तराभिहितस्य
 पर्यायान्तरेणानभिधीयमानत्वात्, एतन्मेव ते इति च प्रति-
 ष्ठाप्य प्राक् चतुर्थात् पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाण्यस्य प्रजापतेः
 प्रतारकत्वं प्रसज्येत, तस्याद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं
 जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरगद्वेषादिदोषकल्पितमनेकानर्थयोगि-
 तद्विचयनेन तद्विपर्ययतमपहतपाप्मत्वादितुल्यकं पारमेष्ठ्य-
 स्वरूपं त्रिविद्या प्रतिपाद्यते । सर्पादिविषयनेनेव रज्ज्वादीन् ।
 अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते ।
 अस्मादीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्ष-

इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । भवत्प्रमाणपरमात्मनश्च-
 त्वर्थ एवोक्तेस्तदुवाच इत्यतः । भूय इति । लोकचित्तजीवाद्युवादेन ब्रह्मत्वं
 बोध्यत इति समतस्तुपसंहरति । तस्यादिति । व्याख्यानाकारकमन्वा-
 दित्यर्थः । विषयनं बोधनं विद्याया नष्टावाक्येनेति वाच्यम् । ये तु संसारं
 कल्पन्ति तेषामिदं शरीरकमेवोत्तरमिच्छात् । अग्रे विद्यादिना ।
 शरीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणैवदिशति । एक एवेति । अविद्यावाचकोभेदं
 निरस्तुं शास्त्रानाधिकरण्यं चावरणविशेषशक्तिरूपसङ्गप्रवृत्तिनिमित्त-
 भेदात् सङ्गप्रयोगः शङ्खैवाविद्याया संहरति न ततोऽन्यो जीव इति शा-
 रीरकार्थ इत्यर्थः । तर्हि सत्यकारः किमिति भेदं गन्ते जनाः । अल्प-

भूतानां प्रतिषेधावेदं शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्वरः ।
 द्रष्टव्यमित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवद्वैकधा
 विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्मीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये
 जीवमात्रं प्रतिषेधति सूत्रकारः । नासम्भवादित्यादिना (॥
 ३।८८) तत्रायमभिप्रायः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्त सत्त्वस्वभावे द्रष्टव्य-
 नित्य एकस्मिन्सङ्केतारूपे परमात्मनि तद्विपरीतं जीवं रूपं
 व्योम्नीव तन्ममत्वाद्विपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपर-
 वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति । परमात्मनो
 जीवादन्वत्त्वं द्रष्टव्यं, जीवस्य तु न परमादन्यत्वं प्रतिपिपाद-
 यिष्यति किन्त्वनुवदस्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् ।
 एवं हि स्याभाविक्कर्मत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न
 विरुध्यन्त इति मन्यते, प्रतिपाद्यन्त शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्श-
 यति शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववदित्यादिना, वर्णितशा-
 स्त्राभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥

ति । परमात्मनोऽवधारितविरुद्धं जीवादभेदं द्रष्टव्यं । तस्मादवधारि-
 त्वनिरुद्धाभावे तदभेदोक्त्यापि जीवस्य संचारित्वानुवादादित्यर्थः । अधि-
 ष्ठानस्य कल्पितानुवादेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानात् प्रवृत्तमित्याह । जीवस्य
 त्विति । कल्पितभेदानुमानस्य कल्पताह । एवं हीति । सूत्रमेवभेदो नोक्त
 इति आनिर्गच्छति । प्रतिपाद्यमिति । आत्मेति । त्वपमकन्तीत्या-
 दित्युक्त्यापि आदिवद्वार्थः । ननु हि तस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोध-
 कताह । वर्णितश्चेति । अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैतात्तया विधयो न
 विदुष इति सर्वत्रपक्षमित्यर्थः ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्येन जीवपरामर्शो दर्शितः अथ स एष सत्यसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनीयदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यार्थः । अथ जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्यवसायी किन्तु हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथं सत्यसादशब्दोदितो जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराश्यां भूत्वा तदासनानिर्मितांश्च स्वप्नावाडीचरोऽनुभूय ह्यन्तःशरणां प्रेक्षुमभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशमिदं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिधायते यदस्योपसम्पन्नत्वं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिधायते स एष आत्मापहनपात्रत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं त्रयमाशं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराशोपमितस्याल्पत्वं

इवं प्रजापतिवाक्ये जीवाहवादेन ब्रह्मण एवापकृतपात्रत्वाद्युक्ते जंवे तदवगम्य जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का भवतिरित्यत आह । अन्यार्थचेति । इत्थं व्याचष्टे । अथेत्यादिना । अतएव दहरे विशेषो तुल्यसादुपदेशोऽपि नैवार्थः । तत्र दहरवाक्येनैवैवं वक्तव्यादवाक्यमात्रद्वारापूर्वकं दहरमङ्गपरत्वेन व्याचष्टे । अथेत्यादिना ॥

मवक्ष्यत इति तस्य परिहारो बह्वक्षः । यत्रो ह्यस्य परि-
हारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमस्त्यस्यमवक्ष्यत इत्यर्थकोक्तत्वात्-
द्यपदेशाच्च नेति चेन्न निषाद्यत्वादेवं व्योमवक्षेत्यत्र स एव
परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति । अतएव चेदमस्त्यत्वं
प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान् वा अयमाकाश-
सावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति ॥

• अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभातीति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य
च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ
आप्तेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तं, कुतः तेजो-
धातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्वभावकं हि

उपास्यत्वादस्त्यस्यस्यमिति व्याख्याय नुत्या निरस्तमित्यर्थान्निराह ।
अतएव चेदमिति । एवं दृष्ट्वाक्यं प्रजापतिवाक्यञ्च अनुषे निरुपे च
समन्वितमिति सिद्धम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च । तस्यैकवाक्यसुदाहरति । न तमेति । तच्छिन्
मंश्याय विषये न भाति तं न भासयतीति यावत् । यदा चक्षुर्भास्वरादि-
र्न भासयति तदा अस्मदीयेरन्ध्रेः का कवेत्याह । कुत इति । किञ्च सर्वस्य
सूर्यादिसुभासत्वाच्च तद्भासकत्वमित्याह । तमेवेति । अनुमनमवदनुभान
स्मृतमिति यद्वा निरस्तमिति । तमेवेति । तमेवेति अग्न्याः सति विषये च
वाधारयत्वात् सवयमाह । तमेति । पूर्वभास्यत्वादिवत्वादाकाशवदस्य

चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्ये भासमानेऽहनि न
 भासत इति प्रसिद्धं, तथा सः सूर्यश्च सर्वमिदं चन्द्रतारकादि
 यच्चिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते ।
 अनुभानमपि तेजः स्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनु-
 कारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत्, तस्मात् तेजोधातुः
 कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवावमात्मा भवितुमर्हति ।
 कस्मात् अनुकृतेः, अनुकरणमनुकृतिः यदेतत्तमेव भास्वमनुभाति
 सर्वमित्यनुमानं तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । भास्वः सत्य-
 सकल्प इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कश्चित्
 सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातुनां
 सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षाश्च यं भास्वमनुभातुः ।
 न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं समानस्वभाव-

इदित्यामादीश्वरे हस्तिरात्रिता तद्येहापि इति वप्रमोचसात् दर्शमानार्थ-
 त्वागेन वक्षिन् इति सूर्यादयो न भास्वि न तेजोविशेष उपास्य इति
 भविष्यदर्शे हस्तिरात्रयणीया न अपुना भासमाने सूर्यादौ न भातोति
 विरोधात् इति इटान्तेन धूर्त्तपक्षयति । तेजोधातुरिति । तेजोधानं
 निर्गुणसदृशोतिरात्मज्ञानचित्तुभयतः पश्यम् । तेजोधातुत्वे चिद्विषयः ।
 तेजोधातुनामिति । वसेजसोऽभिभावकं तस्मै न इति व्याप्तिमाह । तेजः-
 स्वभावकमिति । वक्षिन् इति वक्ष्य भाति तद्वत् तद्वत्तीति विवक्षितमित्यतः
 व्याह । अनुभानमिति । ततो निवृत्तमानं विवक्षितमिति भावः । सत्य-
 सकल्पे विवक्षादुपपत्तेः सत्त्वानुभानचिद्वत् सर्वभासकः परमात्मा कमाव
 कोऽत्र व्याहृतः इति चिद्विज्ञानमाह । प्राज्ञ इति । प्राज्ञत्वं अपकाशकत्वं
 भासकत्वार्थस्तत्तम्, तत्र चतिमाह । भास्व इति । भास्वभावाच्च तेजो-

केष्वनुकारो दृश्यते इति नायमेकान्तो निबन्धोऽस्ति भिन्नस्व-
 भावकेष्वपि अनुकारो दृश्यते, यथा सुतप्तोऽवःपिच्छोऽम्बु-
 क्षतिरग्निं दहन्तममुदहति, भौमं वा रजो वातुं वहन्तममु-
 दहतीति । अमुकतेरित्यनुमानमसुखम् । तस्य चेति चतुर्थ-
 पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
 च तद्वेतुर्कं भानं सूर्यादेवच्यमानं प्राञ्चमाजानं गमयति ।
 तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्जोपासतेऽद्यतमिति हि प्राञ्चमा-
 ज्ञानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्य-
 प्रसिद्धं विदुश्च, तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् ।
 अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्वेतुर्कं
 विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषय्युतः सर्वस्यैवास्व
 नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिः-
 सत्तानिमित्ता । यथा सूर्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूप-
 जातस्याभिव्यक्तिसदृशम् । न तत्र सूर्यो भातीति च तत्र शब्द-

धातुर्न पाठ्य इत्याह । न त्विति । किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तरभानमसु
 न भान्ति तेजस्यान् प्रदीपवदित्याह । समत्वाच्चेति । योऽयमनुकरोति
 च तज्जातोव इति निबन्धो नास्तीत्याह । नायमेकान्त इति । यौनद्वय-
 मायहोऽन्तातुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे । अमुकतेरिति ।
 तमेव भानमित्येवकारोक्तं तद्वान् विना सर्वस्य प्रत्यग्भावाकाररूपं अमु-
 भानममुकतेरित्यनेनोक्तं । तस्य चेति । सर्वभावाकाररूपं रत्नगौ-
 रवत्वनित्यर्थः । कात्तनः सूर्यादिनाचकत्वं अनुत्पन्नप्रसिद्धमविद्वद्वेत्त्याह ।
 तद्देवा इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः । उच्यति

माहरन् प्रकृतयहणं दर्शयति प्रकृतस्य ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी
 चान्तरिक्षमोतमित्यादिना । अमन्तरस्य, हिरण्ये परे कोषे
 विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिःसमुदाय-
 विदो विदुरिति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इहमुत्थितं
 न यत्नं सूर्यां भातीति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भान-
 प्रतिषेधस्तोजोधातावेवान्यस्मिन्वकल्पते सूर्य इवेतरेषां ज्यो-
 तिषाम् इति, तन्मानुभानं स एव तेजोधातुरस्यो न सम्भव-
 तीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते,
 अतो बहुपलभ्यते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु
 नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स्वयं ज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन

तस्यासङ्गवृत्तिर्ता मत्वाऽर्वात्तरमाह । अथ वेति । तत्रेति सर्वनामस्य ।
 प्रकृतं ब्रह्म व्याख्यामिच्छाह । न तत् सूर्य इति । किञ्च अहमन्तरपरपूर्व-
 मन्त्याकाङ्क्षापरकत्यादयं मन्तो ब्रह्मपर इत्याह । अमन्तरश्चेति । हिर-
 ण्ये ज्योतिर्नैव अक्षमयाद्यपेक्षया परे कोषे आगन्तुकमन्तुस्य पुच्छशब्दितं
 ब्रह्म विरजं आगन्तुकमन्तुस्य निष्कलं निरवयवं शुभं नैवर्तिकमन्तुस्य
 सूर्यादिष्वभिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । अति सप्तमीपक्षमनुवदति ।
 वदपीति । सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रमाणाधिके तल्लोके यदुक्तं यद्वा
 स्यात् न तत् प्रमाणाधिकीत्याह । तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः
 कथमित्याह । ब्रह्मण्यपीति । अति सप्तमीपक्षे न भातीति अतः
 वर्तमानत्वं तज्ज्ञां यस्मिन् अति न भातीत्यत्र तद्विषयत्वं कल्पनीयं
 प्रत्यक्षविरोधनिगतात्, विषयसप्तमीपक्षे तु न भातयतीत्यत्र तद्विषयभा-
 दारमात्रमवकल्प्य न नु तज्ज्ञा इति साधनं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादे-

सूक्ष्मादवसाधिन् भावः । अथा स्याद्व्यवृत्तिरिति न तु अस्या-
न्येन व्यज्यते, आत्मनैवासं ज्योतिषासो अष्टहो नहि षष्ठ्यते
इत्यादिवृत्तिरिति ।

अपि च सार्य्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः सार्य्यते भगवद्गीतायु ।

“न तद्भासयते सूक्ष्मो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्भूत्वा न निवर्त्तते तद्वाम परमं मम” ॥ इति ।

“यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्मि मामकम्” ॥ इति च ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अकुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति इति श्रूयते,
तथा अकुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभ-

भासकत्वनिष्ठेन ब्रह्मास्त्रत्वमुच्यते इत्यर्थः । तेनाप्यभासत्वेन हेतुना
सूक्ष्मादवसाधिन् ब्रह्मणि विषये भासकाः क्षुः तथा तु ब्रह्मान्येन नोप-
वध्यते स्वप्रकाशत्वादिति योजना । उक्तमेव शब्दमन्तरेण द्रव्यति ।
ब्रह्मेति । स्वप्रकाशत्वेऽप्यभासत्वे च प्रतिद्वन्द्वं यद्व्यायोप्यत्वादप्यु-
क्त्यर्थः ।

विश्वव्यापारपक्षे प्रतिवचनमप्यस्तीत्याह । अपि चेति । सूक्ष्मं व्यापरे ।
अपि चेति । अभासत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकादयं द्रव्यं तस्यादनुमान-
मन्तो ब्रह्मणि समन्वित इति विद्वम् ॥

शब्दादेव प्रमितः । काठकवाक्यं पठति । अकुष्ठेति । पुरुषः सूक्ष्मो-
ऽप्यभासनिष्ठेन अकुष्ठमात्रे पुरुषे तिष्ठतीत्यकुष्ठमात्रं द्रव्यमुच्यते तस्यैव
परमात्मत्वादिविशेषान्तरमाह । तथेति । अत्रैव कश्चित् पठनीयम् ।
‘जोऽकुष्ठमात्रो जीवः स पुरुषो निर्धूवज्ज्योतिर्विश्वप्रकाशकश्च इति
तत्तर्कं संशोध्य ननु ब्रह्मत्वमाह । ईशान इति । तस्याद्वितीयत्वमाह ।

व्यस्य स एवाय स उ श्र एतद्वैतत् इति च । तत्र बोध्य-
कृष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति
संशयः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम् । न
ह्यनन्तायामविकारस्य परमात्मनोऽकृष्ठमात्रपरिमाणसुपदि-
श्येत । विज्ञानात्मनसूपाधिमत्त्वात् सुम्भवति कयाचित्काचपन-
नयाकृष्ठमात्रत्वं, श्रूयतेच,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशकृतम् ।

अकृष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ इति ।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कृष्टं शक्यः, तेन तत्र सं-
सार्यकृष्ठमात्रो नियतः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मात्मैवायमकृष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्यात्
शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति । न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूत-
भव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । एतद्वैतदिति च । प्रकृतं पृष्टमिहा-

म एवेति । कावत्त्वेऽपि स एवास्ति नाम्यत् नचिकेतसा दृष्टं ब्रह्म तदेत-
द्वेत्यर्थः । परिमाणेयानशब्दाभ्यां संशयमाह । तत्रेति । यथातुमाना-
दिस्मिन्नात् णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं तथा प्रथममनुत-
परिमाणस्मिन्नात् जीवप्रतीताधीशानोऽस्मीति ध्यानेदिति विध्यध्याहारेण
ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति । तत्र परिभाषेति । पूर्वपक्षे ब्रह्म-
दृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति ज्ञानार्थः ।
आयामो देह्यं विकारो नक्षयमिति भेदः । कयाचिदिति । अकृष्ठमात्र-
कृष्टस्य विज्ञानशब्दितव्युत्पत्तिर्भेदाध्यासकल्पनवेत्यर्थः । श्रूयतेचैवादाय-
कृष्ठमात्रो जीव इत्याह । श्रूयतेति । अथ परमाण्वन्तरं यमपाशैर्बद्धं
कर्षयन् प्राप्तमिच्छति । तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह । न हीति ।
प्रभवति संशयने अथापि विष्णुरिति यमश्वेदरनिवन्धनस्वरूपादिति

सुसन्दधाति, एतदेतत् यत्पटं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव ब्रह्म ।
 “अन्यत्र चर्मादन्धबाह्यात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूतास्तु भव्यास्तु
 यत्तत्पृच्छसि तद्वद” इति । शब्दादेवेति अभिधानमूर्तरेवेशान
 इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः । कथं पुनः सर्वगतस्य पर-
 मात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

हृदयेऽप्येव तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्व
 मिदमुच्यते, आकाशस्यैव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् । न ह्यङ्गु-
 सातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः
 परमात्मन इह ग्रहस्तुमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु
 प्रतिप्राप्तिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं

भावः । भूतभण्यस्येत्युपपदादुवाचकाभावाच्च ईशान इतीत्यत्र शब्दाद्विरुद्ध-
 बोधिता भावीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तवति । परमात्मेवेति ।
 प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह । एतदिति । शब्दो वाक्यं लिङ्गात्
 दुर्बलमित्याशङ्क्याह । शब्दादिति ॥

करः सकलितः अरत्तिः । सुखाङ्गुष्ठमात्रो जीवो मङ्गुतां किं नीष-
 पङ्क्येनेत्यत आह । न चान्य इति । सति सत्ये सुखपङ्कोऽप्यात्मः काल
 तु अतिविरोधादसम्भव इति गीतपङ्क रत्यर्थः । मङ्गुत्वात्तेवेति त्वैवर्षि-
 कानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पञ्चादीनां देवानामप्यधीश्वराधिकारो
 बाधितः । तत्र पञ्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिशान्तिभावात् कर्ष्यत्वमर्थक्रिः,
 रम्भदेः सदेवतात्वे कर्ष्यसि कोहमेन दृष्यत्वानाकोनादर्थक्रिः, कर्षीया-
 भार्यैश्वर्येण कर्ष्यत्वाभावादर्थक्रिः । अर्थित्वादित्यनेन निष्काराभावात्

नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं
 सूत्रविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति यज्ञत्वादर्थित्वाद्-
 पशुदंष्ट्रात्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति । वर्णितमेतदधिकारल-
 क्षणे, मनुष्याणाञ्च नियतपरिमाणः कावः, चौचित्वेन नियत-
 परिमाणमेव चैषामकृष्टमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकार-
 त्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमकृष्टमात्रत्वमुपपन्नं पर-
 मात्मनः । वदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृतेः संसार्यवायम-
 कृष्टमात्रः प्रत्येतव्य इति तत् प्रत्युच्यते स आत्मा, तत्त्वमसी-

सुष्ठुष्यां स्वावरोपायाधिकारो वारितस्तत्र सुष्ठुष्यां सुष्ठुष्येति नि-
 त्वादिव्यधिकारो न काव्येषु सुष्ठुष्यानां मोक्षार्थित्वे नवचादिषु व्यञ्ज-
 नेष्वधिकारो न कर्ष्यसिति मन्यम् । मूद्रस्याधिकारं निरस्त्यति ।
 अपर्यदस्तत्वादिति । मूद्रो यज्ञे नावकाय इति पर्यदाद्यात्, उपनयनीत
 तमध्यापयतीति शास्त्राच्च न मूद्रस्य वैदिके कर्ष्यस्यधिकारः । तस्यैव-
 जातित्वच्छते उपनयनप्रयत्नहितत्वाभावेन वेदः अध्ययनाभावात् । अत्राये-
 क्षितो व्यावः पञ्चाध्याये वर्णित इत्याह । वर्णितमिति । अनेकानो वने-
 तेत्यादिशास्त्रस्यविशेषेण स्यान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राचिना-
 त्वस्य सुष्ठुष्यत्वाच्च फलार्थे कर्ष्यस्य पञ्चादीनामधिकार इत्यापह्नोक्त-
 रोक्त्या तेषां यज्ञत्वाभावात्, सर्वकामवद् मनुष्यपरतया वृद्धोऽप्यमनुष्या-
 धिकारत्वस्यापि चातुर्वर्ण्याधिकारमाशङ्क्य वयमेव ब्राह्मणोऽस्मीनादधीत
 यीज्ञे राज्ञ्यः शरदि वैश्व इति जवाकामेवाग्निहोमजन्मवशात् तेषा-
 नेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रसूते क्षिपावातं तत्वाह । मनुष्याणा-
 म्चेति । प्रायेण कर्ष्यवित्तपरिचितो मनुष्यदेह इत्यर्थः । एषमकृष्टवदः
 मूत्रपरिमाणवाचकः वनस्पतं मूत्रं सपयतीत्युक्तं अस्मिन् तत्त्वज्ञेनाकृष्टमात्र-
 जीवमनुष्याजीवान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुं उक्तमनुवदति ।
 वदुतीति । प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अनुवदनाकृष्टमात्रत्वं वाच्यं ताव-

त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽदृष्टमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदि-
श्यत इति । द्विरूपो हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, कश्चित्
परमात्मैक्यरूपमिदमपरा कश्चिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैक-
त्वं पदेष्वपरा । तद्वत् विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते
नादृष्टमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्थीकरिष्यति ।
अदृष्टमात्रः पुत्रघोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृत्तेन भुञ्जादिवेषीकां धैर्येण तं विद्या-
च्छुक्रमश्नुतमिति ॥

अर्थस्य बहवस्त्वादित्याह । तदिति । कश्चिदस्यूक्तमित्यादौ, कश्चित्तत्त्व-
मसीत्यादौ । ननु परमात्मनोऽदृष्टपरिमाणत्वं न सम्भवतीति सूत्रका-
रेण हृदयापेक्षमङ्गुलमात्रत्वसूक्तम् द्विविधेत्यादिभाष्यात् जीवसुहृद्व्य
ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्थाभिर्यत्वाद्वाक्यमनुपपन्नमिति
चेत् न भाष्यतात्पर्यान्निष्ठानात् । कठवज्जीवः कयस्यावान्तरतात्पर्यमेकं
महातात्पर्यसूक्तं तत्त्वावान्तरतात्पर्यमुपाख्ये ब्रह्मणि महातात्पर्यसूत्रे
ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारैर्विकल्पोपपत्त्यः कृतः । अत एवोपाख्यानफलं
कठवज्जीवेन प्रति चेका च हृदयस्य नाद्या रस्यादिना बोधितम् । अत एव
चतुर्थाध्याये द्वितीयवरणे तदेकं इति सूत्रोऽर्थविद्यां प्रकृत्य समाधनमिति
इति भाष्यकारैः प्रथमवःकयस्य उपाख्ये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति प्रकटीकृतं ।
इत्येवात्मतत्त्वाभाष्य महातात्पर्याभिप्रायमिति सूत्रम् । राधातुल्यभाष्य-
कृता तु पूर्वपक्षोऽन्यद्वाक्यतत्पर्यज्ञानेनैव कथं कथयन्नेति । एकत्वाद्यर्थे
वाक्येवमनुक्तमिति । एतमिति । अतिर्यको वा कस्यो हृदयः जीवं
प्रवृत्तेन पुत्रं कुर्यात् धैर्येण बहवदिन्द्रियनिग्रहादिना तं विविक्तना-
मानं शुक्तं सप्रकथमश्नुत कूटस्थं ब्रह्म जीवीत्यादिवचनैः । तस्यात् कठ-
वाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ह्येते समन्वितमिति सिद्धम् ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षामनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्र-
स्रोतवृत्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्यते । वादं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं
न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणा-
मुपरिटाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण-
आचार्यो मन्यते, कस्मात् सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्य-
र्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्त्वार्थित्वं तावन्नोद्यविषयं देवादी-
नामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वानोचनादिनि-
मित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहास-

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्था-
दित्वायङ्गाह । तदुपर्यपि सम्भवात् । ननु समन्वयाध्यवैधिकारविन्ना
न सङ्गतेत्यत आह । सङ्गुचेति । सङ्गत्सोपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः अत्र मनु-
ष्याधिकारत्वोक्त्या सङ्गतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति
नेति सन्देहे भोगसङ्गानां वैराग्याद्यसम्भवाच्चेति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
वादमिति । एवमधिकारविचारात्तत्काधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ।
अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानाधिकारात् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रमसृष्टिक-
लासु दहराद्युपासनासु क्रमसृष्ट्यर्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते
तु प्रवृत्तिः । उपासनाभिर्देवत्वप्राप्त्यानां अवस्थादिना ज्ञानात् क्रियन्म-
वादिति संक्षेपोऽयं विचारः । ननु भोगसङ्गानां तेषां मोक्षार्थत्वाभावा-
द्याधिकार इत्यत आह । अर्हितं तावदिति । विकारत्वेनास्तविषयसु-
खस्य ज्योदवादिदीनदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं इत्यप्रकृतौनां
देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राव आग्नेयादी चतुर्थ्यनवम्यातिरिक्ता
विव्यङ्गवती देवता नास्ति यदस्य राशामर्त्याद्याधिकार इत्यत आह ।
तथेति । अर्हितं तावदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वाह । न च तेषामिति
नूत्रो वक्षे न हृष्ट इतिवत् देवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः ।

पुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित्
प्रतिषेधोऽस्ति । न चोपनयनादिशास्त्रे शैषामधिकारो निव-
र्त्तितः । उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषाञ्च स्वयंप्रतिभात-
वेदत्वात् । अपि चैषां विद्याप्रवृत्त्यायं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति
एकशतं इ वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास, अशुर्वै
वाङ्मिर्वैश्वं पितरमुपससार चधीहि भगवो ब्रह्मोत्थादि ।
यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभा-
वात् न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति, न तद्विद्यास्त्विति । न
हीन्द्रादीनां विद्यास्त्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्यहेत्येन किञ्चित्
कृत्यमस्ति, न च भृग्वादीनां भृग्वदिसमीपतया, तस्याहेवा-

ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टव्यमर्थे सत्यप्युपनयनाभावात् शास्त्रीवचनार्थं
नास्तीत्यत आह । न चेति । जन्मान्तराध्ययनवलात् स्वयमेव प्रतिभातः
कृता वेदा तेषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । वाचाटिमु प्रविष्टपिशाचादीनां
वेदोद्भवदर्शनात् । देवयोनीनां जन्मान्तरकारणमस्तीति कृतवेदान्ता-
नामर्नविभक्तौ युक्त इत्यर्थः । देवानाञ्च ऋषीणाञ्च विद्याधिकारे कार-
णमर्थित्वादिकसङ्गा औतं पुत्रकुलवादादिविज्ञमाह ॥ अपि चेति ॥ ननु
ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकरोति वेदार्थत्वात् ऋग्मिहोत्रवदित्यत आह ॥
यदपीति ॥ देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराभावात् ज्ञानाभावा-
दिति प्रथमसूत्रार्थः, ऋषीणां न अधिकारः ऋग्मन्तराभावात् ऋग्विदुक्ते क-
र्मण्यसङ्गोतिरिति द्वितीयसूत्रार्थः । अथानर्थक्यवाधिरिति परिकुरति
न तदिति । अथानर्थक्यं कारणं इत्यर्थः, न ज्ञाने वेदानामर्थं ज्ञा-

दीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते । देवाद्यधिकारे-
ऽप्यङ्गमात्रश्रुतिः स्वाङ्गपेक्षया न विरुध्यते ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् ॥२७॥

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवदीनां विद्या-
स्वधिकारो वार्येत विग्रहवत्त्वात् अतिगादिवत् इन्द्रादीनामपि
स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः
कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन बानेङ्गभावो
दृश्यते, न च सम्भवति । वज्रपु यागेषु वृगपदेकस्वेन्द्रस्य स्वरूप-
सन्निधानानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति विरोधः, कस्यादनेक-

दिति शेषः, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तद्यर्थीयमिति
वक्ष्यमाणोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीनां प्रत्यबुध्यमानश्रुतिः कथं
तेषां मङ्गदेहत्वेन हृदयस्यासदङ्गुलमात्रत्वाभावात् । अतः श्रुतिषु तेषां
नाधिकार इत्यत आह । देवाद्यधिकारोऽपीति ॥

ननु मन्वादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कस्यचित्वा देवादीना-
मधिकारः उक्तः स चायुक्तः अन्यपरायां तेषां प्रत्यक्षादिविराधेन सार्धं
तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति । विरोधः
कर्मणीत्यादिना । वार्येत, तर्हीति शेषः । स्वरूपं विग्रहः, अत्रुपगमे
प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्यानुपलभ्या देवताया विग्र-
हवत्त्वा अभावात् कस्यदानकरकाभावेन कस्यनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह ।
तदा चेति । विग्रहस्याङ्गत्वं अनुपलब्धिबाधितं युक्तं न च सम्भवती-
त्याह । न चेति । तस्यादर्थोपहितेवद् एव देवता तस्या अचेतनत्वात्
विद्याधिकार इति अङ्गार्थं परिहरति । नायमिति । एतस्यापि देवस्य
योगवसादनेकदेहमाप्तिः श्रुतिप्रतिदर्शनात् सम्भवति, अतो न कर्मणि
विरोध इति व्यावटे । कस्यादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे यज्ञमानदेवाः

प्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते, दर्शनात् । तथा हि कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयस्य भी च यता त्रयस्य त्रौ च सङ्ख्येति निबन्ध कतमे ते इत्यस्यां दृष्ट्यायां नहिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशन्नेव देवा इति नुवती स्मृतिरेकैकरूप देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षड्वाद्यन्तर्भावक्रमेण कतम एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैकैकरूप प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि

“आत्मनो वै सृष्ट्याणि बहूनि भरतर्षभ !

कूर्वाद् योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीश्वरेत् ॥

प्राप्नुयाद्विषयान् कैचित् कैचिदुपगन्तव्यरेत् ।

सङ्घिपेच्च पुनस्तानि कूर्वा रश्मिगणानिव” ॥

कतीति शाकल्येन प्रोक्तो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयस्त्रेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ । निविद्यान् बलवान् देवसङ्घावाचकः शब्दः । वृद्धिकानि त्रीणि यतानि त्रीणि सङ्ख्यान्तीति सङ्ख्योक्तौ सङ्ख्येवस्वरूपमन्त्रे नहिमानो विभूतयः सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां षटौ वयस्य एकादश षड्वा द्वाद-
यादित्वा द्वाद- प्रकाशयति चेति त्रयस्त्रिंशद्देवानोऽपि षड्वां जग्निपृथिवी-
वायुः शरित्वादिवादिनां नहिमानसोऽपि षड्वा देवेषु जगन्मर्षम् ॥ षट् देवास्त्रिंशद्देवेषु त्रयस्य द्वयोरेवप्राणयोर्हो च एकास्त्रिंशद् प्राणो हिरण्य-
गर्भो जगन्मर्ष इति दर्शितमिच्छतेः । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सम्बन्धः । दर्शनं यौतं व्याख्याय कार्पणं व्याचष्टे । तथा स्मृतिरिति ॥
बलं योगविधिं ॥

इत्येवं जातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैः ख्याणां योगिनामपि
 युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां
 देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिः सम्प्रदायैकैका देवता बहुभी-
 रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु योगेषु युगपदङ्गभावं गच्छति प-
 रैश्च न दृश्यते नन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रति-
 पत्तेर्दर्शनात् इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्ग-
 भावचोदनाख्यनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रह-
 वाननेकत्वं युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको
 ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्वं युगप-
 दङ्गभावं गच्छति । यथा न बहुभिर्नमस्कृत्वाथैरेको ब्राह्मणो
 युगपन्नमस्कृत्यते तदादिहीदेशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रह-
 वतीमध्येकान्देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यज्य-
 न्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित्त्वैर्मायि विरध्यते ॥

अणिमा महिमा चैव उचिमा प्राप्तिरोचिता ॥

प्राकाश्यस्तु वशित्वं च यत्नः कामावसायिता ॥

इत्यष्टौ श्रव्याणि ॥ अथेन कुरुं कानु कुरुं कुरुं भवति योगो । कुरुत्या
 चन्द्रस्यार्थः प्राप्तिः ॥ रचिता सुदृष्टिः । प्राकाश्यं इच्छावभिधातः ॥
 वशित्वं नियमनशक्तिः । सकलमात्मादिदशाभो यत्नकामावसायिकेति
 भेदः ॥ आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानासिद्ध्यर्थः । फलितमाङ्ग । अने-
 केति ॥ अनेकेषु कर्माङ्गेषु प्रतिपत्तिरङ्गभावः । तस्य कोके दर्शनादिति
 वक्तुं व्यतिरेकमाङ्ग । क्वचिदेक इति । प्रकृतोपयुक्तमन्यदृष्टात्ममाङ्ग ।
 क्वचिदिति ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कचिद्विरोधः प्राप्तश्चि शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथं औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवीषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगाद्ब्रह्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यसि विरोधःकक्षात् अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकाच्छब्दादेवादिक्कण्ठगतं प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यंत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति । शब्द इति चेदिति । मा प्रसज्जि प्रसक्तो माभूदानेत्यर्थः । औत्पत्तिकसूत्रे शब्दार्थयोरनादोः सम्बन्धस्यानादित्वाद्देदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यसक्तं, इदानीं अनित्यविषयव्यवस्थायुपगमे तत्सम्बन्धस्यानित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्तव्यः इति मानान्तरेपेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । कथमित्यादिना । किं शब्दीनामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापद्यते उताद्यानामनित्यतया, नाद्य इत्याह । नायमपीति । कर्मण्यविरोधवदित्यपेक्षः । देवादि-व्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्कते । नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं दृश्यसत्त्वापद्यति । अपि चेति । अनित्यत्वं

नाम वैदिकाणां वस्त्रादियद्गानामनित्यत्वं केन निवार्यते ।
 प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पत्तेः वस्त्रदत्त इति तस्य
 नाम श्रियते इति । तस्मादिरोध एव शब्द इति चेन्न गवादि-
 शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् । नृदि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्ति-
 मन्ते तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमन्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणां हि
 व्यक्तव एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो
 न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानन्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्य-
 क्तिषूत्पद्यमानास्य आकृतीनां नित्यत्वाच्च गवादिशब्देषु कश्चिदि-

चादित्वं व्यक्तिरूपाणां नित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्थानित्वान्न दुर्भारं,
 तस्मात् पीरवेद्यसम्बन्धवापेक्षत्वात् प्राभाकरविरोध इत्यर्थः । न च व्यक्ती-
 नामनित्यत्वे घटत्वादिकातिशयवायवत् शब्दसम्बन्धोऽपि निवृत्तः स्यादिति
 नाप्यं, उक्तव्यक्तसम्बन्धस्यान्तराभावे स्थित्ययोगेन घटान्वासिद्धेरिति
 भावः । तथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः तथा बहुत्वाद्याकृतयो वस्त्रा-
 दिशब्दार्थाः न व्यक्तव इति परिहरति । नेत्यादिना । शब्दानां तदर्थानां
 जातोनास्तु नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि निवृत्त इति प्रतिपादयति । न हीत्या-
 दिना । व्यक्तीनामानन्यादिति । न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु योक्तः
 सुपहेति नाप्यं, यामाकाशप्रज्ञावृत्तित्वेन सर्वव्याप्तुमशक्त्यभावात् गोत्वं
 वस्तुतावच्छेदकमिति यदावेवमा गोत्वं वक्ष्यमिति आपवादं निरुद्धम-
 उक्तवस्तुता व्यक्तेर्वाभेदान्धसम्बन्धभावाच्चेति भावः । यदा क्षेत्रव्यक्तिषु
 निरुद्धमिति निरुद्धमिति निरुद्धमिति विनैव व्यक्तेः शब्दरूपापक्षवातिशय-

रीधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृति-
नित्यत्वाच्च कश्चिदस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आ-
कृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यव-
गमादवगम्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताचेन्द्रादिशब्दाः
सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्मात्स्थानमधितिष्ठति स
स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि
स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्दव्यव-
हारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुनरव-
गम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
प्रत्यक्षं हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं श्रुतिः
प्रामाण्यं प्रतिपादितत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां वृष्टिं दर्शयतः ।

विषयत्वेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन
व्यक्तेरनादित्वात्तत्त्वसम्बन्धऽप्यनादिः सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ
तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागवत्तत्त्वोक्ता युज्यन्ते केवलसामान्यस्यावाप्यत्वे सत्ता-
वस्य वाच्यकदेशत्वाभावात् । अतः प्रभवादिति सूत्रस्मारस्याच्च केवलव्य-
क्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः खलु हित्यादिशब्दाः अर्था-
नन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव
सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केतिकाः किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुसूत-
व्यक्त्याविनाभूतसामान्यवचना इति सन्तव्यं । न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्य-
भाषादाकाशशब्दवन् इन्द्रचेन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतं
अन्योन्यानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, इदानीमुपसंहृत्य
टाटान्तिकमाह । व्यक्तिमित्यादिना । आकृतिर्जातिः । ननु का सा
व्यक्तिः यदनुगतेन्द्रादिजातिः यद्वार्थः स्यादित्यत आह । आकृतिवि-

एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजताहप्रमिति मनुष्यानिन्दव
इति पितृस्त्रिरःपवित्वमिति ग्रहानासव इति स्त्रोत्रं विष्टानीति
शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि स
मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका
हृष्टिः आव्यते । स्मृतिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुर्तृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सस्त्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः अनादि
निधनाया अन्यादृगस्थोत्सर्गस्यासम्भवात् । तथा ।

नामरूपे च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्त्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेष्टर ॥ इति ॥

शेषस्त्विति । वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिभ्य रत्नार्थः । इन्द्रादिदेवानां
जातिः इन्द्रादिषु पर्वतनिमित्तमित्युक्ता उपाधिनिमित्तत्वमाह स्था-
नेति । व्यङ्ग्यप्रत्ययेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दावेकसम्बन्धनिश्चिता इत्यत
आह ॥ ततश्चेति ॥ उक्तं पूर्वोपरविरोधं परिहरति ॥ न चेति ॥ शब्दो
निमित्तमित्यविरोधं मत्या स्मृत्येषामवतारयति । कथं पुनरिति । अतस्मा
स्वप्राभासार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इत्यनुमानं श्रुतिः । एतैः अक्षुपमिन्द-
वस्त्रिरःपवित्वमासवः विष्टान्यभिसौभगेत्येतन्मन्त्रस्यैः पदैः श्रुत्या ब्रह्मा
देवादीनसृजत । तत्रैत इति पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, अक्षु-
पश्चिरं तत्प्रधाने देहे रमन्त इति अक्षुप्या मनुष्याः । अम्बुस्थानां पितॄणां
इन्द्रशब्दः स्मारकः । पवित्वं सोमस्थानं तिरस्त्रुर्वतां यज्ञाणां तिरःप-
वित्वशब्दः । अक्षो सुवतां स्त्रोत्राणां मोतिरूपाणामाक्षुशब्दः । अन्त्य-
धूटं शान्तेति श्रुतेः । स्त्रोत्रानन्तरं प्रयोगं विद्यतां यज्ञाणां विश्व-
शब्दः । सर्वत्र सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक इति अम्बो-

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवाहौ पृथक् संख्याश्च निर्ममे ॥ इति च ॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं
स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा
प्रजापतेरपि खटुः खटेः पूर्वं वेदिकाः शब्दामनसि प्रादुर्भवः
पश्चात्तदनुगतानर्थान् समर्ज्येति गम्यते । तथा च श्रुतिः स
भृगिति व्याहरन् स भूमिमहजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य
एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकां प्रादुर्भूतान् खटान्
दर्शयति । किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ।
स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुपपन्नप्रध्वंसित्वावस्थिभ्यः
शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्न-
प्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्यङ्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमान-

गब्राह्मणवाक्यार्थः । स प्रजापतिः मनसा वाचं तयोमिथुनं समभवत् ।
मनो वाप्युपमिथुनं संभावितवान् मनसा तयोप्रकाशितां खटिमावाचित
वानित्यर्थः । रश्मिरित्त्वेवादित्यमहजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः ।
सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं । संस्था व्यवस्थाः ॥ प्रजापतिखटिः
शब्दपूर्विका खटित्वात् प्रत्यक्षखटादिवदिति प्रत्यक्षादनुमानाभ्यामित्यस्मा-
यान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं वक्तुमुक्त-
माश्लेषति । किमात्मकमिति । वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपमेति
किमर्थार्थः । तत्र वर्णानामित्यत्वात् स्फोटस्य वाक्यत्वात् न जगदेतत्
इत्यालोपे द्वितीयपक्षं वैशाखरखो न्यङ्गाति । स्फोटमिति । स्फुञ्जते
वर्णव्यञ्जत इति स्फोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यवा-

त्वात् । तथा स्मृष्टमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणा-
देव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते
इति । नचायं वर्णविषयोऽव्ययात्प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधक-
प्रत्ययाभावात् । न च वर्णोऽर्थोऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको
वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् अभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययो-
ऽस्ति क्रमवत्साहचर्यानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस-
हितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यदुच्येत, तच्च, सम्बन्ध-
ग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादि-
वत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्यवर्णस्य
प्रतीतिरस्त्वप्रत्यक्षत्वात् संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः सं-
स्कारैः सहितोऽन्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न संस्कार-
कार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तित्वात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, स

मभिप्रेत्येति पूर्वैकान्वयः, स एवाद्यपक्षं दूषयति । वर्णेति । सोऽयं गकार
इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह । उत्पद्येति ।
तारत्वमन्त्रत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्त्रो गकार इति
प्रतीयमानगकारस्य भेदभुजानात् प्रत्यभिज्ञा गत्यजातिविषयेत्यर्थः । ननु
विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह । न चेति । तथा च
वर्णानामनित्यत्वात् न जनयेत्त्वमिति भावः । किञ्च तेषामर्थबोधकत्वा-
योगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह । न च वर्णेभ्य इत्यादिना । अभिचा-
रात् एकस्याद्वर्णोऽर्थप्रतीक्षदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि
वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्य कथिक्त्वानां स नास्तीत्याह । न चेति ।
वर्णानां स्मृतः साहित्याभावेऽपि संस्कारसमूहप्रापूर्वद्वारा साहित्यवाग्मे-
यादिवागानामिवेति शङ्कते । पूर्वैति । किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितो-

चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके
प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया भटिति प्रत्यवभासते । न चाय-
मेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविष-
यत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं,
भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्फोटरूपात्
अभिधायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभव-
तीति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः । ननूत्यन्त्र-
प्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, तएवेति प्रत्यभिज्ञानात् । साह-
स्र्यात् प्रत्यभिज्ञानं तेगादिष्वेवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमा-
णान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति
चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादि

ऽप्रज्ञास्थः कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनास्थः । नाद्यो मानाभा-
वात् । किञ्चायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह । तच्चेति ॥
संस्कारसहितः शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धपक्षेणमपेक्ष्य बोधकत्वात्
धूमादिवदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन नाद्य
इत्याह । न चेति । द्वितीयं शङ्कते ॥ कार्येति ॥ कार्यमर्थधीस्तस्यां
ज्ञातयां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सति परस्परान्वयेण दूषयति ॥
नेति ॥ पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहि-
तान्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्युक्त्यर्थः । अपिशब्दः परस्परा-
न्यद्योतनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः ॥ तस्य वर्णस्मृति-
भावहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् ॥ न चान्यवर्णसाहित्यादर्थधीहेतुत्वं
केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिहेतुत्वमिति बाष्पं अर्थधीपूर्वकाले भावनाया
ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् ॥ न च वर्णस्मरणेनानुमिता सा अन्य-
वर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति बाष्पम्, तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्या-

व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंसत आकृतिनिमित्तं
प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । नत्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्यु-
च्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रति-
पत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन
भिन्नाः प्रतीयन्ते । देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव
भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते
प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागव्यङ्ग्यत्वाद्दर्शानामभिव्यञ्जकवैचित्त्य-
निमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः ।
अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृ-
तयः कल्पयितव्याः । तानु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इव

अन्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनाननुमितभावनामन्यवर्णवार्त्तित्वा-
भावादिति भावः ॥ वर्णानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलमाह ॥ तस्मादिति ॥
स्फोटोऽपि किं मानमित्याशङ्क्यं पदमिति प्रत्यक्षप्रमाणमित्याह ॥ न
चेति ॥ यथा रत्नतत्त्वं बहुभिन्नशुभप्रत्ययैः स्फोटं भासते तथा गवाक्षे
पदस्फोटो गकाराद्यैकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आकृताः संस्कारा
बीजं यस्मिन् चित्ते तस्यैव अन्यवर्णकृतप्रत्ययेन जमितः परिपाकोऽन्यः
संस्कारो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरिति पदमिति प्रत्यक्षः
प्रत्यक्षसिद्धिपयतया स्पष्टं व्यवभासत इत्यर्थः ॥ अनेन वर्णान्यव्यतिरेकयोः
स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः ॥ नचैकस्माद्दर्शनात् सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः येन
वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्भेदप्रत्ययसंस्थिते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्ति
रित्युक्तं भवति ॥ नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न
प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनकृतित्वादित्याशङ्क्यं निषेधति ॥ न चेति ॥
स्फोटस्य जगद्भेदत्वार्थं नित्यत्वमाह ॥ तस्य चेति ॥ ननु तदेवेदं पदमिति
प्रत्यभिज्ञा भग्नः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह । भेदेति ॥ आचार्य-

भ्युपगन्तव्यं तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः,
स्वरूपनिमित्तश्च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना लाघवम् । एष एव
च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् ।
कथं तर्ह्येकाक्षिण् काखे बहूनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो
युगपदनेकरूपः स्यात् उदात्तानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुना-
सिकश्च निरनुनासिकश्च इति । अथवा ध्वतिकृतोऽयं प्रत्यय-
भेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरिदं ध्वनिर्नाम यो
दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति
प्रत्यासीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्णेष्वसञ्जयति तन्निबन्ध-
नास्वीदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः । वर्णानां

रूप्युदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति ॥ वर्णा एवेति ॥ वर्णातिरिक्तस्फोटा-
त्मकशब्दस्यानुभवानारोह्यादित्यर्थः ॥ सादृश्यदोषादियं ध्वान्निरिति श-
ङ्कते ॥ सादृश्यादिति ॥ वपनानन्तरं त एवेमे केया इति धीर्ध्वान्निरिति
यत्तं भेदधीविरोधत्वं, स एवायं वर्ण इति धीस्तु प्रमथ बाधकाभावादि-
त्याह ॥ नेति । गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिविषयेति
शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं
स्यात्, यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेदः
सिद्ध इति परिकुरति । न व्यक्तीति ॥ न त्वेतदिति ॥ व्यत्यन्वत्वज्ञान-
मित्यर्थः ॥ उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मात्वात् व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुव-
दति ॥ मन्विति ॥ भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेद-
विषयत्वादित्यथासिद्धेः ॥ अन्वयव्यासिद्धव्यत्ययप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्व-
रूपत्वान्नया बाध इत्युत्तरमाह ॥ अत्रेति ॥ तात्त्वादिदेशैः कोटस्थ-
यादुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वात् वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः ।

प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवञ्च सति साक्ष्यत्वा
उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभि-
ज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः
कल्पेरन् । संयोगविभागानां प्रत्ययचत्वात् न तदाश्रया वि-
शेषाः वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निराक्ष्यत्वा एवैते
उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादि-
भेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्य-
न्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि
व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णैर्भ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भ-
वात् स्फोटकल्पनानर्थिका । न कल्पयाव्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव
त्वेनमवगच्छामि । एकैकवर्णग्रहणाहितमस्कारायां बुद्धौ भ-

कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह । अपि चेति । अनन्ता-
गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्यादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादि-
भेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनान्तरं वर्णव्यक्तिभेदभावस्यौपाधिकत्वकल्पन-
मिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनाञ्च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाध-
काभावात् नौपाधिकत्वमित्यत आह । एष इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वय-
प्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं तत्वाह । कथं तर्हीति । उभयोरेकत्व-
विरोधात् भेद औपाधिक एवेत्यर्थः । ननु बाधसंयोगदेरतीन्द्रियत्वात् न
तद्वतवैचित्र्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यर्थं यदिष्यन्
स्वमतमाह । अथ वेति । ध्वनि धर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेद ध्यासा-
दर्थेषु भान्तीत्यर्थः । प्रत्यपूर्थकं ध्वनिस्वरूपमाह । क इति स्वतरेति,
स्वध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं मतस्य
पुनस्तारत्वमन्वत्वादिधर्मान् स्मृतान् वर्णेषु स एष एवारोपयतीत्याह ।

टिति प्रत्यवभासनादिति चेत्, न, अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषय-
त्वात्, एकैक वर्णग्रहणोत्तरकालीना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति
समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते, यतो-
ऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्त्तन्ते नतु दकारादयः ।
यदि स्यात्तुः बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्कोटो विषयः स्यात्
ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्त्तेरन्, नतु
तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतः । नन्वेकत्वा-
द्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तां प्रति ब्रूमः ।
सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम् । पङ्क्तिर्व्यनं सेना दशशतं
सहस्रमित्यादिदर्शनान् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति
बुद्धिः सा बल्लभेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी
वनसेनानिबुद्धिवदेव । अतश्च, यदि वर्णा एव सामख्येनैक-

प्रत्यासीदतश्चेति । आदिपदं विहणोति । तदिति । नन्वव्यक्तवर्ण एव
ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह । वर्णानामिति । प्रत्युच्चारणं वर्णा अनु-
वर्त्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्त्तन्त इति भेद इत्यर्थः । अन्वया वाचिकेषु जघनवर्णेषु
अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण नष्टत्वाभावे
अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति वक्तव्यम् । एवं ध्वन्युपधिकृत्य
स्मरते गुणं वदन् वायुपाधिकृत्य पूर्वोक्तामर्शं दर्शयति । एवं चेत्सा-
दिना । अस्तु को दोषस्तत्राह । संयोगेति । वायुसंयोगादेरन्वावय-
त्वादित्यर्थः । तस्मात् आवयध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोयोपाधिरितिभावः ।
एवं विशदयध्वनिकध्वनीनां भेदेऽपि न तेनानुगतं वर्णा भिद्यन्त इति
उक्तं, तदेव इष्टान्तेन दूषयति । अपि चेति । यथा कण्डसुखादि-
यिरुद्धानेकव्यक्तिव्यभिक्तं गीत्य तथा ध्वनिषु वर्णा अभिज्ञा एवेत्यर्थः ।
उदात्तादिध्वनिस्तद्भेदेन चेतुना वर्णानामपीति योजना प्रत्यभिज्ञावि-

बुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः ततो जारा राजा कपिः
पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त एव हि
वर्णा इतरत्न चेतर एव प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः ।
सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपी-
लिङ्गाः पङ्क्तिबद्धिमारीकन्थेवं क्रमानुराधिन एव वर्णाः पद-
बुद्धिमारीक्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पद-
विशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । बहुव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमा-
द्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषमन्व्याः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्ये-
कैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव

रूपादित्युक्तार्थः । यदा उदत्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञाय-
मानत्वात् वर्णानां भेद इत्याद्यङ्गां दृष्टान्तेन निरस्यति । अपि चेति ।
वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटो विषटयति ।
वर्णैरभ्यस्येति । कल्पनामसङ्गमान आशङ्कते । नेति । वज्रुषा दृश्येत्काया-
बुद्धौ सुखवत् श्रोत्रेण श्रवणवत्कायां बुद्धौ विनैव हेतुनन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष
इत्याह । भट्टितीति । यस्यां संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणम्
एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नातिरिक्तस्फोटः प्रमाणमित्याह ।
नास्या अपीत्यादिना । न तु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां
तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह । यदि हीति । व्यञ्जकवज्रबुद्धौ
व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदृशनादित्यर्थः । वर्णसमूहासम्बन्धोपपत्तेर्न स्फोटः
कल्पनीयः पदार्थान्तरवत्प्रागागौरवादित्याह । तस्मादिति । अनेक-
स्याप्यौषाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह । सम्भवतीति । ननु तत्कदेशादि-
रूपाधिरस्ति प्रकृते क उपधाधिरित्यत आह । या त्विति । एकार्थे यज्ञ-
मेकं पदं प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेक-
त्वोपपत्तिरित्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानम्, अस्मिन् ज्ञाते
तदित्यन्वीन्यानय इति वाच्यम् । उत्तमबुद्धेः कानां क्रमेणाप्यवर्णव-

प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति
वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना । स्कोटवादिनस्तु दृष्टहानिर-
दृष्टकल्पना च । वर्णाख्येमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्कोटं व्यञ्ज-
यन्ति, स स्कोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् ।
अथापि नाम प्रत्युच्चारणप्रत्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभि-
ज्ञालम्बनभावेन वर्णमामान्यानामवस्थाभ्युपगम्यत्वात् या वर्णे-
ष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु तत्सारयितव्या,
ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २८ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुः स्वरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वे
देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभ-

गानन्तरं बालस्यैकशब्दव्याख्यानां मध्यमदृष्टमिति प्रवृत्त्यादिनिष्क्रान्ति-
तैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्त्वेकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्णसाख्येऽपि पद-
भेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्कोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते । अत्राहेति ।
क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति । .व्यतिेति । ननु नित्य-
विभर्त्ता वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्वाह ।
वद्वेति । व्युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण उपलब्धिव्यक्रमसुपलभ्यमानवर्ण-
ेष्वधीक्ष्यते वर्णा एतत्क्रमेण तद्व्याख्यायन् एतदर्थशक्ता इति गृहीताः सन्तः
न्योतः प्रवृत्तिकाले तथैव शब्दव्याख्याः स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायि-
त्याहुर्लघुपदं हरति । इह वर्णानामर्थबोधकत्वम्, अदृष्टः स्कोटः ।
सम्यति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गीकृत्य प्रोदिवादेन स्कोटं वदयति । अथा-
पीति । स्थिराणि गत्वादिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्कति-

वादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रष्टव्यं
अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च निश्चयताकृतेर्देवादे-
गतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देवशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तद-
च मन्त्रवर्णः, यज्ञेन वाचः पदवीयमायंक्षामन्त्रविन्दकृषि-
प्रविष्टमिति स्थितामेव वाचमनुविष्टां दर्शयति । वेदव्यास-
चैवमेव स्मरति,

सुगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासक्यर्चयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ इति ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्श-
नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् यदि पश्चादिव्यक्तिस्तु देवादिव्यक्तयोऽपि
सन्तत्यैवोत्पद्येरन् निरुद्धेरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातव्य-
वहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिहृत्येत ।
यदा तु खलु सकलं तैलोष्णं परित्यक्तनामरूपं निर्ले, प्रली-
यते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

कान्यर्थबोधकानीति कृत्रेषु स माग्येषु प्रक्रियासञ्चारविवक्षा न त्यक्तुम-
शक्नोतः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलित-
माह । ततश्चेति ।

पूर्वतन्महत्तानुवादार्थकं सूत्रं व्याचष्टे । कर्तुरित्यादिना । [पूर्व-
तन्मसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसिद्धौ तद्व्यवहारस्यापि कृते-
रसिद्धिमित्याशङ्क्य] नित्याकृतिवाचकाच्चावृत्तात् व्यक्तियन्त्रोक्ता साहेतिकत्वं
निरस्य वेदोऽवान्तरप्रकयावस्थायां जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन द्रव-
यतोत्पत्तिः । यज्ञेन पूर्वसृजनेन, वाचो वेदस्य, क्षामयोन्मर्ता प्राप्ताः
सन्तो वाचिकासाहजिनः स्थितां सम्भवन्त इति मन्त्रार्थः । अनुविष्टा-
सुपसम्भवा । पूर्वमवान्तरकस्यादौ ॥

कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वमुपपद्यते चाद्युपस-
 र्ज्यते चेति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलय-
 प्रभवश्चक्षेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चि-
 द्विरोधः । एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यं । स्वाप-
 प्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते । “यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन
 पश्यत्यद्यास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः
 सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः
 सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते
 यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विष्कुलिक्वा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैत-
 स्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वो देवा
 देवेभ्यो लोकाः” (कौ० ब्रा० उ० अ०३ । ख०३) इति । स्वादेतत्
 स्वापे पुनश्चान्तरव्यवहाराविच्छेदात् स्वयञ्च सुषुप्तप्रबुधस्य
 पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु

ननु महाप्रलये जातेरप्यवस्थात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वम् इत्याह-
 ह्याह । सवातेति । स्वप्नं निरस्त्रायद्वाजाह । कथापीति । व्यक्ति-
 सत्त्वत्वा ज्ञातीनाम् स्वप्नान्तरप्रबोधे एव तात् सत्त्वत्वमिति व्यवहाराविच्छे-
 दात्, जातेति चेति वेदस्यानवेद्यत्वेन प्राणाप्येन कश्चिद्विरोधः स्यात् ।
 निर्लेपकत्वे तु सत्त्वत्वनायात् पुनः कृष्टौ केनचित् उपायः सङ्केतः कर्तव्य-
 इति उदयबुद्धिप्रापेक्षत्वेन वेदस्याप्राणाप्यस्य स्वाप्तापकस्याप्यस्य नाया-
 दाश्रित्यज्ञानित्यत्वम् आप्नयितव्यः । महाप्रलयेऽपि निर्लेपकत्वेऽविद्वः
 सत्कार्यवादात् । तथा च संसारस्यानादौ शब्दार्थसम्बन्धानां सतामेव

सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवत् कल्पान्तरव्यवहार-
स्यानुमन्नातुमशक्यत्वात् वैषम्यं इति । नैष दोषः, सत्यपि
सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां
हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुमन्वानोपपत्तेः । यद्य-
पि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुमन्दधाना
दृश्यन्ते इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा
हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्या-
दिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान् भवन् दृश्यन्ते, तथा मनुष्या-
दिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण
परेण भूयसी भवतीत्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदेवानुकल्पा-
दौ प्रादुर्भवतां पारमैश्वर्यं श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं ।

पुनः कृष्टावभिव्यक्तैर्नानित्यत्वम् । अवभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयमप-
्रमाणत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार्यः, विषयकृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न
तत्कृष्टाविति परिहरति । तत्वेदमित्यादिना । नन्वाद्यकृष्टौ सङ्केतः
कार्यं इत्यत आह । तदापीति । महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः ।
नन्वस्वनादिसंसारे सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रसवव्यवधानादस्य-
रणे कथं वेदार्थव्यवहारकत्वाह । अनादौ चेति । न कश्चिद्दिरोधः,
मद्दार्थसम्बन्धकारणादेरिति शेषः । सापप्रबोधयोर्लक्ष्यसर्गासिद्धिमाशङ्क्य
श्रुतिमाह । स्वापेति । अथ तदा सुषुप्तौ प्राये परमात्मनि जीव
एकीभवति एन प्रायं स जीवन्तद्वैतीति शेषः । एतस्यात् प्राप्तात्मनः
आयतनं मोक्षकम् । आनन्दस्यै पञ्चमी प्रायेभ्य इत्यादौ कृष्टव्या । स्वप्न-
वत् कल्पितस्वप्नातसत्त्वाभावात् दर्शनं कृष्टिः अदर्शनं कथं इति कृष्टि-
कृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । इदानीन्वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति ।

ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृतज्ञानकर्म्मणामीश्वराणां हिरण्य-
गर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुमृही-
तानां सुप्तप्रतिषुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः ।
तथा च श्रुतिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं
प्रपद्ये” इति । स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभि-
र्हर्षिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति । प्रतिवेदद्वैवमेव काण्डव्यादयः
स्मर्यन्ते । श्रुतिरष्टषिञ्चानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति
“यो ह वा अविदितायेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याज-
यति वाध्यापयति वा श्याणुं चर्च्छति गर्जनं वा प्रपद्यत इत्यु-

स्यादित्यादिना । अविद्वन्मनुसन्धानादिकमिति शेषः । हिरण्यगर्भा-
दयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वादस्यदादिविदित्याशङ्काह । यद्य-
पीति । इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेर्नि-
र्गन्धदुक्तर्षोऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभावादिति न्यायानुमृहीतशून्यादिभिः
स मान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्यह । यथा ह्रीत्यादिना । ननु तथापि
पूर्वकल्पे चराणां सुकृत्वादस्मिन् कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह । तत-
श्चेति । स नाद्युत्कर्षादित्यर्थः । सुकृत्त्वोऽप्येऽनुसन्धातारः परमेश्वरानु-
मृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह । तदा चेति ।
पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदा-
नाविर्भावयति यस्तं देव स्नात्वाकारं महावःक्योत्पबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं
परममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न श्रेयसमेकस्यैव
ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शास्त्रादुद्दिष्टमिति विज्ञासाधनाह । स्मर-
न्तीति । मन्त्रेदो दशमण्डुकावयवान् तत्र भवा मन्त्रो दाक्षतय्यः । वेदा-
न्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां दूष्टारो बोधावनादिभिः स्मृता इत्याह ।
प्रतीतिः । किञ्च मन्त्राणाम् अस्यादिज्ञानावज्ञाकत्वज्ञापिका श्रुतिर्मन्त्र-
दृष्टयोर्ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति । आर्षेय मदि-

पञ्चस्य तस्यादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति । प्राणिना
सुखमाप्तये धर्मा विधीयते दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषि
ध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविवर्धौ च रागद्वेषौ भवतो
विलक्षणविषयाविश्रयतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा दृष्टिर्नि
व्यद्यमाना पूर्वदृष्टिसदृशं च निव्यद्यते । कृतिश्च भवति,

“तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्कृत्यां प्रतिषेदरे ।

ताम्येव ते प्रपद्यन्ते ह्यज्यमानाः पुनः पुनः ॥

हिंसाहिंसे चदुक्कूरे धर्माधर्मादितानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्यास्तत्तस्य रोचते” ॥ इति ॥

योगः, बन्धो गायत्र्यादि, देवतवर्ण्यादि, मातृशुभं विनियोगः, एताव्य-
विदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्यात् स्यात्, गर्त्तं नरक, तथा च
ज्ञानाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं कृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्त्तितत्वात् वेदस्या-
नादित्यमन्येष्वलङ्काराविरुद्धमिति भावः । अधुना स्वाननाकल्पस्य प्र-
वृत्तिरिति । प्राणिनां चेति । ततः किं तन्माह । दृष्टेति । ऐहिका-
सृष्टिकविवयसुखरानकृतधर्मस्य फलं पञ्चादिकं दृष्टपञ्चादिसदृशमिति युक्तं
विषयद्वये कामाभावेन हेतुभावात् । तथा दृष्टदुःखद्वेयकताधर्मफलं दृष्ट-
सदृशदुःखमेव न सुखं कृतकान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः । तर्कितेऽर्थे नान-
माह । कृतिश्चेति । उत्तरदृष्टिः पूर्वदृष्टिजगतादेवका कर्मफलत्वात्
पूर्वदृष्टिददुपानश्च यद्वर्धः । तेषां प्राणिनां मध्ये ताम्येव तस्या-
तीयाम्येव । तानि दर्शयन् तन्माप्नोति चेदमाह । हिंसेति । कर्माणि
विहितनिषिद्धत्वाकारेणापूर्वं क्रियात्वेन संस्कारश्च जनयन्ति । तन्माप्-
नोति फलं भुङ्क्ते संस्कारमावितत्वाद् पुनस्तस्यातीतानि करोतीत्यर्थः ।
संस्कारे लिङ्गमाह । तस्यादिति । संस्कारवशादेव पुनर्यं पापं वा
रोचते । अतोऽभिष्टविक्रान् पुण्यापुण्यसंस्कारोऽनुमेयः च एव

प्रतीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रतीयते शक्ति-
मूलमेव च प्रभवतीतरथा चाकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेका-
काराः शक्तयः शक्त्वाः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छि-
द्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्थक्षुण्डयलक्षणा-
नाञ्च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानाञ्चा-
नादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्ये-
तव्यं । न हीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति सर्गमन्य-
यत्वं षष्ठेन्द्रियविषयकत्वं शक्यमुत्प्रेक्षितुं । अतश्च सर्वकल्पा-
नां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चे-
युराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति

स्वभावः प्रकृतिव्यसनेति च गीयते । एवं कर्माणां कृटिषाऽऽव्यसृज्या
सोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिवत्त्वमपि सादृश्यमाह । प्रतीय-
मानमिति । इतरथा संस्कारप्रलये जगद्वैचित्त्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः ।
ननु जगद्वैचित्त्यप्रकारिण्योऽन्याः शक्तयः कल्पयन्तां तत्राह । न चेति ।
अविद्यायां लीनकार्यात्मकसंस्कारादन्याः शक्तयो न कल्पाः सानाभावा-
द्दोरयाञ्च, सोपादाने लीनकार्यरूपा शक्तिसु सृष्ट्यान् व्यपरोक्षस्तिष्ठति
अद्वैतत्वोभ्येति श्रुतिविज्ञा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति
आत्माविद्यैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वनुपादानस्य-
कार्यमेवाविद्याषट्ठनया शक्तिरस्या वेत्तनापहः । उपादाने कार्यसंस्कार-
सिद्धे फलमाह । ततश्चेति । यथा सृष्टोत्थितस्य पूर्ववत्सृजातीयमेव
चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, भूतौका भोगा-
नयाः प्राणिनिकाश्च भोगहेतुकर्माणि संस्कारवशात् पूर्वलोकादितत्या-
न्येति नियम इत्यर्थः । निष्कायाः समूहाः । इदानीमिति शब्दात् ।
न हीति । यथा षष्ठेन्द्रियस्य जनहोऽसाधारणविषये नास्ति सृष्टादेः

समाननामरूपत्वाच्चावपि महार्गमहाप्रलयलक्षणायां ज-
गतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः ।
समाननामरूपताञ्च श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।

“सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

दिवश्च पृथिवीश्चान्तरीक्षमथो स्वः” ॥ इति ॥

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति जगत् क्लृप्तं
तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा अग्निर्वा
अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति, स एवमग्नये कृत्ति
काभ्यः पूरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति, नक्षत्रेष्टिविधौ
योऽग्निर्निरवपत् यस्मै वाग्नये निरवपत् तयोः समाननामरू-
पतां दर्शयतीत्येवं जातीयका श्रुतिरिहोदाहर्त्तव्या । स्मृति-
रपि,

“ऋषीणां नामधेयानि याच वेदेषु दृष्टयः ।

शर्वय्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

वाचित्वेद्यत्वात्, तथा व्यवहाराभ्यामात्मसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रिय तद्दि-
व्यस्यः सच्चित्ति वार्यः । उक्तार्थं सङ्गृह्णति । अतथेति । व्यवहारसा-
म्यात् सम्भावश्च व्यवहित्यमाना व्यक्तयः सकाना एवेत्यर्थः । सूत्रे योज-
यति । समानेत्यादिना । भाविदृष्ट्या यजमानोऽग्निः, अन्नादोऽग्निरहं
स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाम्नये कष्टसु कृपाशेषु
पवनदीयं हविर्निरवपामित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिवत्त्वाद्भुवनम् । ननु
यजमानोऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूपः ब्रह्मान्तरे भवतीत्येवं
रुद्रो वा अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यापि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तम् ।
न ह्यग्नेरिव विष्णुरुद्रयोरधिकारिपुरुषत्वं तयोर्जगत्कारणत्ववस्थात्
एक एव रुद्रो नेति एको विष्णुरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति ।

यद्यन्तादृतुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्तौ साम्प्रतैरिह ।

देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च" ॥

इत्थेवं जातीयका द्रष्टव्या ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्यधिकार इति यत्प्र-
तिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचा-
र्यो मन्यते । कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिका-
राभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वयधिकारोऽ-
भ्युपगम्येत । न चैव सम्भवति, कथमसौ वा आदित्यो देव
मध्वित्यत्र मनुष्या आदित्य मध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु
क्षुपामकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः कथमन्यमादित्वमुपा-

स्यतौ, वेदेऽस्मिन् विषयसंग्रहो, पर्यये च दृश्यन्ते । अतुल्यं वसन्ता-
दीनां, लिङ्गानि नवपञ्चरादीनि । पर्यये षष्ठीयन्मवदाहसौ, भावाः
पदार्थाः, तुल्या इति शेषः ॥

तस्याज्जन्मानाश्रयविष्णुकाङ्क्षीकारेऽपि कर्माणि शब्दे च विरोधाभा-
वात् देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाश्लेषति । मध्वादिष्विति ।
मध्मविद्या देवादीन् नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थः ।
तद्वान्तं विद्वस्यति । अथमित्यादिना । कुक्षीकास्त्रवृंशदण्डे अन्तरिक्ष-
रूपे मध्वपूमे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्वित्यारोप्य ध्यानं

सीत । पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोजितादीन्यन्यतान्यनु-
पक्रम्य वसवो ब्रह्मा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः
क्रमेण तत्तदक्षतमुपजीवन्तीत्यपदिश्य स य एतदेवमष्टतं वेद
वस्तून्ःमेवैको भूत्वाग्निनैव सुखेनैतदेवाष्टतं दृष्ट्वा लप्यतीत्या-
दिना वस्वादुपजीव्यान्यन्यतानि विजानतां वस्वादिमहिम-
प्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु, कानन्यान् वस्वादीन् अष्टतोप-
जीविनो विजानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ।
तथाग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायु-
र्वाव सन्धर्गः आदित्यो ब्रह्मैत्यादेश इत्यादिषु देवताक्रोपा-
सनेषु न तेषामेव देवताक्रनामधिकारः सम्भवति । तथेवामेव
गीतमभरद्वाजावयमेव गीतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वपिसम्भ-

कार्यम् । तत्तादित्यस्याधिकारो न यत्तुः ध्यातव्येवभेदाभावात् रत्नाङ्क ।
देवादिर्ध्याति । अस्तु वस्वादीनां तत्ताधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि
ष ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातव्यमित्याह । पुनश्चेति चतुर्थेऽङ्के-
वस्वाणि प्रथमश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमः आदित्यव्याणि कुतानि
लोहितपुष्कलान्परकण्ठगोपास्वानि पञ्चाक्षतानि तत्तत्कन्यभागैः प्र गा-
द्यूर्ध्वान्नपञ्चदिग्बन्धितानि रारादित्यरश्मिना ह्रीभिर्नध्यूपरिष्कद्रूपामि-
रादित्यमन्त्रसमाप्तीतानि ययलोजरन्दिववीर्याङ्गाक्रना परित्यक्तानि
पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिर्दुपजीव्यामीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तवृत्ते-
त्यर्थः । सूत्रस्य दिग्दर्शमाह । तत्ताग्निरिति । आकाशब्रह्मचक्षुःश्रवणः
पादाः ह्रीः कर्णौ हे नेत्रे हे नासिके एका वागिति सप्तस्त्रिन्विषे
शिरश्चमसतोयस्थेभु सप्तविध्यानं कार्यमित्याह । तथेवामेवेति । अयं
दक्षिणः कर्णः गीतमो रामो भारद्वाज एवं दक्षिणमेतन्नासिके विद्या-
मित्यवशिष्टौ वाग्रे जमदग्निश्चक्षुषौ वागतिरित्यर्थः ।

न्येव उपासनेषु न तेषामेवर्षेणामधिकारः सम्भवति । कुत-
श्चन देवादीनामनधिकारः ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं दृष्ट्या नमहोरात्राभ्यां बन्धमज्जगद-
वभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावच । शब्दाः प्रदुज्यन्ते
लोकप्रसिद्धेर्विश्वे प्रसिद्धे च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृद-
यादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं
शक्यते, नृदादिवदचेतनत्वावगमात् । एतेनान्यादयो व्याख्या-
ताः । स्यादेतत्, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादी-
नां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति चेत् नेत्युच्यते, न ताव-
ल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव
ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्र-

कृतः कर्मोपासने यत्पादाधिकारः । किञ्च विग्रहाभावात् देवादीनां
न कार्यधिकार इत्याह । ज्योतिषि भावाच्चेति । आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः
शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिषट्पदानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्त भावात् सत्त्व-
विग्रहवान् देवः कश्चिदस्ति तर्कः । आदित्यः पुराण उदेता पश्चादस्त-
मेतेति मधुविद्यावाक्येनैव ज्योतिष्येवादिषट्पदः प्रसिद्धः । तर्हि ज्योतिः-
पिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह । न चेति । अग्न्यादीनामधिकार-
माशङ्क्याह । एतेनेति । अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादिषट्पदानां कचेतन-
वाचित्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्ती शङ्कते । स्यादेतदित्यादिना । वज्रहस्तः
पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः । सोऽरोदीदित्यदयोऽर्चवादाः ।

“दृष्टान् भोगान् हि वो देवा दाकन्ते यज्ञभाविताः ।

ते तन्नास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः” ॥

सिद्ध इत्युच्यते, न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाका-
ङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् सत्यार्थाः सन्तो
न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं प्रतिप-
द्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगममवाधिनोऽ-
भिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्माद-
भावो देवादीनामधिकारस्य ॥

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । वादरायणस्वाचार्यो भाव-
मधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु
देवतादिव्यामिश्रसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा-

इत्यादीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्डकृतं लिखन्ति,
इन्द्रं वज्रकृतमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो न स्ती-
त्यर्थः ।

“विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसङ्गता ।

फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्” ॥

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति । नेत्यादिना । न चात्रेति, वि-
ग्रहादावित्यर्थः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्यशङ्काह । अर्थवादा
इत्यादिना । त्रोट्यादिवत् प्रयोगविधिभूतो मन्त्राः प्रयोगसम्बन्धा-
र्थमिधानार्थाः न ज्ञातविग्रहादिपरा इति श्रीमत्सका आवक्षत इत्यर्थः ।
तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति । तुशब्द इत्यादिना । मध्वा-
विद्या देवादीनाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति । उक्त-
हेतुप्रयोजक इत्याह । यद्यपीति । दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति
कर्मणात् राजसूयादिवदिति आभाससाध्यं विद्यात्वहेतीराह । न

यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वाद्धि-
कारस्य । न च कश्चिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्य-
धिकारोऽप्युच्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र योऽन्यायः सोऽ-
त्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मय भवति लिङ्गदर्शनं औतं
देवाद्यधिकारस्य सूचकं, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत्तदर्थीणां तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति स-
र्वांश्च कामानिति, इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरोच-
नोऽसुराणामित्यादि च । आर्त्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्कासं-
वादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः, ज्योति-
रादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाच्चेतना-
वन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवात्मानं समर्पयन्ति, मन्तार्थवादेषु

चेति । यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारोति न्यायस्तुल्य
इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चाप्युच्येत-
न्यः । तत् ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये मत्त्वज्ञानाबुध्यत स तत् ब्रह्मा-
भवदित्यर्थः । ते ह देवा असुरन्योऽन्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरा-
सुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्यामदं जन्मपुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः ।
किञ्चित् ब्रह्मास्तमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु
श्रुतं देवादीनामधिकारबिभृमित्याह । आर्त्तमिति । यथा बालानां
गेलक्षेण पशुरादिप्रदबोनेऽपि शास्त्रज्ञैर्गौलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वीक्रि-
यन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूत्र्यादिष्वद्वयबोनेऽपि विप्ररुषदेवता स्वी-

तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिरा-
 व्यात्मभिर्वावस्थातुं यथेष्टं तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं ।
 तथा हि श्रूयते । सुब्रह्मण्याद्येवादे मेधातिथेर्भेदेति, मेधातिथिं
 ह काण्वायनं दृष्ट्वा मेधो भूत्वा जहारेति । श्रूयते च, आ-
 दित्यः पुबधो भूत्वा कुन्तीसुपजगामेति । यदादिष्वपि चे-
 तनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते रुद्रब्रवीदापोऽनुबन्धित्वाद्दिदर्श-
 नात् । ज्योतिरादेस्तु, भूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्यु-
 पगम्यते, चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु
 व्यवहारादित्युक्तं । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देव-
 ताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः । प्रत्ययाप्र-
 त्ययौ हि सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा ।
 तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तद्व्यपञ्चादि

कार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यवहारादित्यर्थः ।
 एकस्य जदचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह । अस्ति हीति । तथा हि विग्र-
 हवस्तथा देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उवाच गच्छस्वः कतिक् तत्-
 त्वमन्तो वोऽयं वाट इन्द्रान्मन्त्रादि तत्र मेधातिथेर्भेदेतीन्द्रवन्धीधनं कृतं
 तद्वाचते । भेदेति । कुनि मेधो भूत्वा जहारेति आपनार्थं मेधेतीन्द्र-
 वन्धीधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो यदादिबदचेतना एवेति तत्र सर्वत्र
 जहाजहायद्वयकत्वादित्याह । आदिति । आदित्यादौ को जहाभानः
 कचेतनार्थ इति तत्राह । ज्योतिरादेस्त्विति । मन्त्रादिकं यदवस्था
 भावनानविविधादौ स्तार्थे न प्रमाणं अन्वपरात्वात्, विषं भुञ्जेति
 वाक्यावत् इत्याह । यदपीति । अन्वपरादपि वाक्यात् वाधाभावे
 स्तार्थो यावत् इत्याह । अत्र ब्रूम इति । तात्पर्यान्द्वयेऽन्वये प्रत्यय-
 धात्वेवास्त्वत्तदाहरति । तथा हीति । तस्यादौ प्रत्ययीऽस्ति विष-

अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि दृष्ट्या-
 पर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते ।
 अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थोऽर्थवादेन पार्थगर्थेन
 वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसाययितुं । न हि महावाक्ये
 प्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा न सुरां
 पिबेदिति नञ्भवति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रतिषेध
 एवैकोऽर्थो गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात्
 सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः, युक्तं
 यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्र-
 हणम्, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्यापि पदानि पृथगन्वयं
 वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वम्
 प्रतिपद्यन्ते । यथा हि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः'
 इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः,

छादो स नास्तीति वैषम्यं यद्भूते । अत्राहेति । विध्युद्देशो वाक्यं
 तदेकवाक्यतया प्रयुक्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः । वृत्तान्तौ भूतार्थौ,
 विग्रहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्वान्तरवाक्येन विध्य-
 हादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत्र आह । न हीति । सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादिति
 भावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्नेवमित्याह । अत्रोच्यते
 इति । नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामभ्येति तदा पदैक-
 वाक्यम् एकमेवार्थातुभवं करोति न तु पदद्वयं पृथक् सुरापान बोध-
 यति तस्य विधौ निषेधातुपपत्तेः वाक्यार्थातुभवं प्रत्यहारत्वात्, स्वार्थवादस्तु
 भूतार्थवैषम्यस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति
 विपत्त्यातुभवं इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्त्वपदानामवान्तरसंभर्गबोधकत्वं विना

नैवं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधारति न
 एवैनं भूतिं गमयति इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि
 भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि
 वायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्ट-
 दैवत्यमिदं कर्मेति विधिं ज्ञुवन्ति । तद्यत् योऽवान्तरवाक्यार्थः
 प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत् तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते ।
 यत् प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति
 तत्र किं प्रमाणान्तराभावादगुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणा-
 न्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थ-
 वाद आश्रयणीयो न गुणानुवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः ।
 अपि च, विधिभिर्वेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपे-
 तितमिन्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपपरहिता इन्द्रादयश्चेत-

मानादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्ताह । यथा ह्येति । साक्षादन्वयायोगं दर्श-
 यति । न ह्येति । अर्थवादात् सर्वत्र यद्व्यपारह्यार्थवदान् विभ-
 जते । तद्व्यति । तत्कार्यवादेषु यत्किञ्चिद्विषयस्य भेषजमित्यादावि-
 त्यर्थः । आदिष्वो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्युपवादाः, यत्
 वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसम्बादविसम्बादौ न स्तः तत् भूतार्थ-
 वाद इत्यर्थः, इति विन्यसेत्यध्याहारः । विन्यसार्थवादः स्वार्थेऽपि
 तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थक्यव्यवृत्त्या प्रयाजादिवाक्य-
 वत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति । एतेनेति । वेदान्तानुवादगुण-
 वदानां निराशय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे न क्यभेदोऽवान्तरार्थस्य
 सहावाक्यार्थत्वादिति भावः । विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविषयो-
 ऽङ्गीकार्य इत्याह । अपि चेति । ननु केय तन्ने कर्मणि विधिः कथं

स्यारोपयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देव-
तायै हविः प्रदातुं शक्यते । आवयति च, यस्यै देवतायै
हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्दृष्टकरिष्यन्निति । न च शब्दमात्र-
मर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवा-
दयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन
प्रत्याख्यातुं युक्तं । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण
सम्भवनमन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्च-
यितुं । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्ष-
मपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षं । तथा च व्यासादयो देवादिभिः
प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानीन्तानाना-
मिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स

विना कानुपपन्न इति भवतु यत् दुःखेन शब्दमिदमर्थवादसिद्धः स्वर्गो
विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्तामाह । न हीति ।
उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य इत्याह नृतिमस्याह ।
यस्या इति । अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रहो द्रष्टव्यः । किञ्च कर्माप्रकरण-
पाठात् विग्रहप्रभितिः प्रयोजवत् कर्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्यतां, विना कर्मा-
पूर्वाधिदेः । किञ्च समसस्यविग्रहवद्देवतां त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति
भक्तिरयुक्तेत्याह । न च शब्देति । न चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं
विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यत्याकृत्ययोगान्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां
मन्त्रादिप्रभितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह । तत्रेति । एवं मन्त्रार्थवाद-
मूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह । इतिहासेति । प्रमाण-
त्वेन सम्भवदित्यर्थः । व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहा-
सादेर्भूतमित्याह । प्रत्यक्षेति । व्यासादयो वेदादिप्रत्यक्षमनुभूयाः प्राप्ति-
त्यादकहृदिस्मनुमानवतिप्रसङ्गेन दूषयति । यस्मिन्त्यादिना । सर्वं घटा-

जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः
क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिचीदना उपशब्ध्यात् ।
इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान्
प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिणास्त्वमनर्थकं कुर्यात् ।
तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्नुर्गिति
स्थित्यति । अपि च भ्रूयन्ति स्त्रियाद्यादिपुत्रदेवतामन्त्रयोग इ-
त्यादि । योगोऽप्यणिमाद्यैस्त्वर्थ्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमानो न
शक्यते सादृशमात्रेण प्रत्याख्यातुं । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं
प्रत्याख्यापयति ॥

“पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते

पद्माङ्गके योगगुण्ये प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः

प्राप्तस्य योगाग्निरुचं शरीरं” इति ॥

अष्टौणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्तीति न

भिन्नं वस्तुतात् घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा
क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां ब्रूयात् निरङ्कुशवृद्धि-
त्वात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्माव्यवस्थाशास्त्रस्य
बाध इत्यर्थः । योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह । अपि
चेति । मन्त्रजपान् देवसाक्षिध्वं तत्त्वभाषणं चेति सूत्रार्थः । योगमाहा-
त्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह । योग
इति । पादतलादाजानोर्जाभोरानाभेर्नाभेरापीवं श्रीवायाशक्तेश्चप्ररोहं
ततश्चात्रह्वरम्, पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजते योगगुण्ये चाणि-
मादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोग-
मादिके इत्यर्थः । चिन्तकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह ।
कोकेति । अधिकरणाद्यनुपसंहरति । तस्मादिति । चिन्तायाः फलमाह ।

सामर्थ्ये नोपमातुं युक्तम्, तस्मात् समूलमितिहासपुराणम् ।
लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता,
तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः ।
ततश्चाद्यित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया-
मधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यथैवमेवोपपद्यन्ते ॥

शुगल्य तदनादरश्चवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते
हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-
स्वधिकार उक्तस्तथैव हिजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्या-
प्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुं इदमधिकरण-
मारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तं,
अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, तस्माच्छूद्रो यच्चेन्नवक्लृप्त इति-

क्रमेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्त्वेन देवत्वप्राप्तिद्वारा
सुक्तिफलानुपासनानि युक्तानि देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रम-
सम्पत्तिर्नास्तुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्वायात् प्रवृत्ति-
सिद्धिरिति भावः ॥

शुगल्य सूच्यते हि । पूर्वेष्वस्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह । अथेति । पूर्वत्र
देवादीनाम् अधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ समन्व-
योक्ता वेदान्नानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः, अत्रापि शूद्र-
मन्त्रस्य त्रौतस्य शक्तिरेव समन्वयोक्ता स दृढीकृत इत्यधिकरणद्वयस्य प्राप्त-
ङ्गिकस्याधिकारं समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्यव्यम् । पूर्वपक्षे शूद्र-
स्यापि हिजववेदान्तत्ववशे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलम्,
अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न वेति सम्भवा-
सम्भवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । तत्र शूद्रस्यापीत्यादिना । तस्मा-
दमग्नित्वादमवक्लृप्तोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रमन्त्रमयोगाजिज्ञादपि

वत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
स्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्थाप-
नादकं । न ह्यावहमीयादिगृहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ।
भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्वलक, मध्यगविद्यायां हि
जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति 'अह
हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरसु' इति । विदूरप्रभृतयश्च
शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते, तस्मा-
दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्वेव प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधि-
कारी वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदा

शूद्रस्याधिकार इत्याह । भवति चेति । जानश्रुतिः किल षट् शतानि
गवां रथञ्च रैक्षाय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्तुवाच, ततो रैक्षो विभुरः
कल्याणो बन् इदमुवाच । अहेति निपातः खेदार्थः । हारेण निष्क्रे-
युक्त इत्या गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह हे शूद्र । तवैवासु विद-
येनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः । अशित्वादिशब्देन शूद्रः
साधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेताङ्गिह्यादित्याह ।
तस्मादिति । सूत्रादहरेव सिद्धान्तयति । न शूद्रस्याधिकार इत्या-
दिना । व्यापाततो विदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः । अध्ययनविधिना
संस्कृतो वेदस्तदुत्पन्नापातज्ञानञ्च वेदार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तद-
भावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसम्भवस्यायसिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार
इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य
वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो नान्यस्य अनधीतवेदस्यापि, वेदार्थानुष्ठानाधि-
कारोऽध्ययनविधिष्वप्यधीतात् । अतः फलपक्षेनान्नह्याविद्यासाधनेन
अवस्थादिविधिषु शूद्रस्याधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानपक्षकूप-
स्याध्ययनविधिसम्पन्नं सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यत्तदपदं

र्थेऽधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वक-
त्वाद्देहाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यच्च
र्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्य-
मपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे
शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्या-
ध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनव-
कृष्ट इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवकृष्टत्वं द्योतयति
न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः मन्त्रगेविद्यायां शूद्रशब्द-
अवगं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात् । न्यायोक्तेर्हि
लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति । कामश्चायं

वेदार्थोपलक्षणार्थमाह । न्यायस्य साधारणत्वादिति । तस्माच्छूद्र इत्ये-
तच्छब्दपरान्तरन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं लिङ्गं
द्रवयति । यदिति । असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्यायस्य निरस्त-
त्वादित्यर्थः । ननु निषादः स्यर्पतिं याजयेदित्येताद्व्याध्ययनाभावेऽपि निषाद-
शब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्व-
त्याशङ्क्य मन्त्रगेविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति । काममिति । तद्विषय-
त्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्यस्यत्वात्निषादशब्दो-
ऽस्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिका-
रिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वा-
सम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति । कथंवादेति । तर्हि शूद्रशब्द-
स्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह । शक्यते चेत्यादिना ।
जानंश्रुतिर्नाम राजा निषादसमये राज्ञौ प्रासादतले सुजाप, तदा तदो-
द्यासदानादिशुश्रूषणतोषिता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मनोरूपेण
तस्योपरि याजन्तः, तेषु प्रासादो हंसोऽपेसरं हंसम् उवाच, भो भो
भद्राण ! किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां

शूद्रशब्दः सम्बर्गविद्यायामेवैकस्त्वां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषय-
त्वात् न सर्व्यासु विद्यासु, अर्थवादस्यत्वात् न तु कचिदप्यत्र
शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्ये चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये
योजयितुं । कथमित्युच्यते । कं वर एनमेतत् सत्तं सवुगवा-
नमिव रैक्कुमात्येत्यस्मात् सवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जा-
नश्रुतेः पीतायणस्य शुगुत्यदे ताच्छपी रैक्कुः शूद्रशब्देनानेन
सूचयाम्भूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य स्थापनायेति गम्यते, जाति-
शूद्रस्त्वानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्यन्ना सूच्यते
इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे
शुचा वा रैक्कुमभिदुद्रावेति शूद्रावर्तवार्थसम्भवात् कूटार्थस्य
चारुम्भवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥

धस्यति न गच्छेति, तमप्येव उवाच, कमप्येवं वराकं विद्याहीनं
जनम् करे सयुम्भानं युग्वा गच्छी शकटी तया शङ्क स्थितं रैक्कुमिदं तद्वचन-
मात्य । रैक्कुस हि अङ्गिरस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञानेत्यर्थः ।
कस्यद्वचनात् खको राजा शकटकिङ्गेन रैक्कुं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्य-
तीति हंसानामभिप्रायः । कं उ करे इति पदच्छेदः । उग्रशब्दोऽप्यर्थः ।
तेषां हंसानामनादरवाक्यवचनात् कस्य राज्ञः शुगुत्यन्ना, वा शूद्रश-
ब्देन रैक्कुन सूच्यते, इति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थसाधे सति जन-
नितकृत्तृत्वाच्च इति न्यायद्योतनार्थो हि शब्दः । तदा द्रवणात्तया
शुचा काद्रवणात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवान् । शुचा वा कस्यो राजा अभि-
दुवे प्राप्तः । शुचा वा करणेन रैक्कुं गतवानित्यर्थः ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रौ जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिध्याहारात् लिङ्गात् गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते । अथ ह शौनकश्च कापेयमभिप्रतारिणश्च काक्षसेनं सूदेन परिविश्यमानौ ब्रह्मचारी विभिन्न इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम्, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः । एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति । समानान्वययाजिनाश्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च क्षत्रजांतित्वावगमात् क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यं । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समा-

शूद्रश्चैव यौगिकत्वे लिङ्गमाह । क्षत्रियत्वेति । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवाद आरभ्यते । शूनकस्यापत्यं कापेयत्वं पुरोहितमभिप्रतारिणामकं राजानं च काक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविश्यमानौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ वटुर्भिन्नितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह । चैत्ररथित्वञ्चेति । एतेन द्विरात्रेणेति छान्दोग्यसूत्रेण पूर्वं चैत्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चैत्ररथवंशत्वं निश्चीयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्यभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं क्षत्रियत्वं त-

नायां विद्यायां सङ्कीर्त्तनं जानन्मुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति ।
समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेष-
णाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानन्मुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्र-
स्याधिकारः ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः
संस्काराः परावृण्वन्ते, तं होपनिन्ये अधीहि भगव इति हो-
पससाद् ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै
तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-

त्वाह । तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । क्षत्रा सूतः तस्य रैक्षान्वेषणाय
प्रेषणम्, अक्षगोदानादिकञ्च जानन्मुतेः क्षत्रियत्वे सिद्धम् । अत्र शूद्र-
शब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितम् ॥

तत्र लिङ्गान्तरमाह । संस्कारेति । उपनयनं वेदपङ्क्त्याङ्गं शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वसूक्तम् इह विद्यापङ्क्त्याङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परा-
मर्शात् शूद्रस्य तदभावश्च विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये अदिपदे-
नाध्ययनशुश्रूषदयो न्यूनान्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्यर्थः ।
नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रसञ्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह । अ-
धीति । उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनिष्ठाः,
परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्य-
तीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः । ननु
बैश्वानरविद्यायाम् अधीन् राजा अनुपनीयेव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुप-
नीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह । तानाहेति । ते ह समि-
त्पाणयः पूर्वाङ्गे प्रतिवक्त्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्रह्मणा उपनयनार्थमा-

सन्ना इति च तान् ऋतुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्ति-
र्भवति । शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलष्यते, शूद्रश्चतुर्थो वर्णः
एकजातिरित्येकजातित्वस्वरूपेण, नं शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च
संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे
निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुश्च प्रवृत्ते, नैत-
द्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न
सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात् ॥

तता इति उपनयनप्राप्तिं दृष्टयित्वा निषिध्यते । हीनवर्णेनोत्तमवर्णां
अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारस्थापनार्थमित्यर्थः । एकजातिः अनुप-
नीतः । पातकम् अमध्यमज्जनकतम् । सत्यकामः किञ्च नृपतिपुत्रको जा-
बालां मातरमष्टुक्त् किंगोत्रोऽहमिति, तं मातोवाच भर्तृसेवाव्यप-
तयाहमपि तव पितृमोक्षं न जानामि जाबाला तु नामाहमस्मि सत्य-
कामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति, ततः स जाबालो गौतममागत्य
तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ट उवाच नाहं मोक्षं वेद्मि न माता वेत्ति
परन्तु मे माता कथितम् उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जा-
बालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धा-
रितः । ब्राह्मण एतत्सत्यं विविच्य वक्तुं नार्हतीति निर्धार्य, हे
सौम्य ! सत्यात् त्वद्भागाः सत्यं न त्यक्तवानसि, अतस्त्वास्तुपनेष्ये तदर्थं
समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेः विज्ञात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तद-
भावेति ॥

अवगाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेः ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारी यदस्य स्मृतेः अवगाध्ययनार्थ-
प्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः तद-
र्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । अवणप्रतिषेध-
स्तावदथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्वपुजतुभ्यां श्रोतृप्रतिपूरणमिति,
पद्यु क वा एतत् श्रुतज्ञानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्ये-
तव्यमिति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि
नाध्येतव्यं भवति स कथं श्रुतिमधीयीत । भवति चोच्चारणे
जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थादर्श-
ज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति । न शूद्राय मतिं दद्यादिति
द्विजातीनामध्ययनमज्या दानमिति च । येषां पुनः पूर्वकृत-
मङ्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न
शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धा, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् ।
आवयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणां धर्म

स्मृत्या अवगादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । अवधेति । अस्य
शूद्रस्य द्विजैः पश्यमानं वेद प्रकादाच्छ्रुतः शीघ्रकाशाभ्यां तप्राभ्यां
श्रोतृवपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यामित्यर्थः । पद्यु पादशुक्तं सङ्घारिण्यु-
रूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानम् ।
दानं निवृत्तिं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकान्त दानमसम्भवे । यदुक्तं
विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह । येषामिति । सिद्धानां सिद्धे-

चातुर्वर्ण्याधिकारश्चरथात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शु-
द्राणामिति स्थितं ॥

कम्पनात् ॥ ३६ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतामेव इदानीं
वाक्यार्थविचारणां वर्तयिष्यामः । यदिह किञ्च जगत् सर्वं
प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृताक्षो-
भवन्तीति । एतद्व्याख्यं एज कम्पन इति भावार्थानुगमात्
लक्षितं । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्यन्दते ।
महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चाकृत-
त्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपक्षे विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः पञ्च-
वृत्तिर्बाहुः प्राण इति, प्रसिद्धे रेव चाशनिर्वज्रं स्थावायोश्चेदं
माहात्म्यं सङ्कीर्ण्यते । कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ बाधौ

दुरपहरत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह । आ-
वयेदिति ॥

कम्पनात् । अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमायङ्गाह । अवसित इति ।
समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति । यदिहमिति । सर्वं जगत् प्राणात्
निःसृतं उत्पन्नं प्राणे विदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च
प्राणाख्यं कारणं महद्भयं विभेद्यथादिति भयम् । तस्मिन् भयहेतवे
इष्टान्माह । वज्रमिति । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः । यत्र तत्रा-
प्याख्यं ब्रह्म निर्विशेषं विदुषो सङ्गा भवन्तीत्याह । न इति । नन्वास्मिन्
सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति । एजत्वार्थस्य
स्मृतितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधि-
कारविन्यासस्य सङ्गतिर्नामेष्टितेति शब्दादेरप्रमित इत्यनेनोच्यते ।
नवाकुर्ववाक्ये जीवाहुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणा-

प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च महद्ब्रह्मानं वञ्चमुत्पद्यते । वायौ हि पर्यन्त्यभावेन विवर्त्तमाने निक्षुत्त-
नयितुष्टुश्वसनयो निवर्त्तन्त इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव
चेदमष्टतत्त्वम् । तथा हि श्रुत्यन्तरम् वायुरेव व्यष्टिर्वासुः सम-
ष्टिरप्युनर्द्धत्युच्चयति य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरयमिह प्रति-
पत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यं, कुतः
पूर्वोत्तराणोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दि-
श्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तराख्ये वायुं निर्दि-
श्यमानं प्रतिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्

“तदेव शुक्रान्तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः ध्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेवापि सन्निधानात् जगत् सर्वं प्राण एज-
तीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राण-
शब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात्,

तुवाद् ऐक्यज्ञानार्थः सम्भवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्,
अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । प्रसिद्धेः
पञ्चदशतिरिति । नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात् प्राणश्रुति-
नीति, अत्रापि सर्ववेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षा-
वसरो गतायेत्यादित्यत आह । वायौ चेति । प्रतिष्ठाय स्थितिं कस्या
प्राणो वायौ निमित्ते जगज्जगतीति प्रसिद्धं, अतः अष्टं ब्रह्मलिङ्गं
नास्तीति भावः । ब्रह्मलिङ्गात् वायुरित्याह । वाक्यमिति । व्यष्टिर्विशेषः
समष्टिः सामान्यम् । स्रग्वाहहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते । ब्रह्मैवेति ।
पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतादुष्ट्येन सर्वान्वयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राण-

एकविहत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथा-
चोक्तम्,

“न प्राग्नेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरे न तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” ॥ इति ।

उत्तरतामि,

“भयादस्माग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च सृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मैव निर्देह्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वा-
भिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति
च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽ-
प्ययम्भयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव
शिरसि निपतेत् यद्यहमस्य शासनं न कुर्वामित्यनेन भयेन
जनो नियमेन राजाऽदशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायु-
सूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्माणो विभ्यन्त्रियमेन स्वव्यापारे
प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषयं
श्रुत्यन्तरम्,

“भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्माद्ग्नयेन्द्रश्च सृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

श्रुतेर्वाधकमित्याह । पूर्वलोकादिना । शुक्रं सप्रकाशम् । तदु नास्तीति
ब्रह्मानात्रितः कोऽपि कोको नास्तीति वाकारार्थः । सौत्विकिङ्गं व्याचष्टे ।
एकविहत्वमिति । सवायुकस्य सर्वस्य कस्यनश्चरणादपि प्राग्ः परात्मै-
वेत्यर्थः । ब्रह्मापि वज्रशब्दः जयमित्याद्यस्तु गौणमित्याह । वज्रशब्द-
इति । इह दारण्ये वायुरेव व्यटिरित्यत्रापुनर्नत्वमिति अपस्तम्ब-
जयद्रुपभाषेति कस्यनश्चरणात् न सुखात्तत्त्वम् । तत्रैव वायुपाति-

इत्यस्य तत्त्वफलवशादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञाना-
द्यस्य तत्त्वप्राप्तिः, तमेव विदित्वाऽतिसृत्युमेति नान्यः पन्था वि-
द्यतेऽयमायेति मन्त्रवर्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात् कश्चिदस्य त-
त्त्वमभिहितम् तदापेक्षिकम् तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन पर-
मात्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाक्यादेरार्तत्वाभिधा-
नात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताद् भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ॥

इति परमात्मनः दृष्टत्वात् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूप-
सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते, तत्र संशयने किं
ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति,

प्रकरणं समाधाय हैनमुपस्तः पप्रच्छेति शेषात्मानसङ्गा वाक्यादेर्नाशि-
त्वात्तेरित्याह । यत्तु वायुन्यादिना । तस्मात् काठकाख्ये शेषे सम-
न्वितमिति सिद्धम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् । आन्दोम्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह । एष इति
परं ज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह । तत्रेति । घटादिविषयावरकतमो-
नाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुपाह्वकः सर्वशब्दसङ्को-
चाद्ययोगोऽस्तीति । प्राप्तिश्रुतिर्ब्रह्मणि जीता, न तथात्वं यच्चात्मापहत-
प्राप्तेति प्रकरणस्यानुपाह्वकं पश्याम इति प्रत्युदाहरेन पूर्वपक्षताका-
ह । प्रसिद्धमेवेत्यादिना । पूर्वपक्षे सूर्योपासितः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञाना-
न्मुक्तिरिति फलम् । ननु ज्योतिरधिकरण्ये ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि
वृत्ते ब्रह्मत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह । ज्योतिरिति । तत्र गायत्री-

किं तावत् प्राप्तम्, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कृतः
तत्र ज्योतिःशब्दस्य कृत्वत्वात् । ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र
हि प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते ।
न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा
च नाडीखण्डे, अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यथैतरेव
रश्मिभिरुज्जमाक्रमत इति सुसुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता,
तस्मात् प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम्, कस्माद्दर्शनात् । तस्य हीह प्रक-
रणो वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । य आत्मापहतपाप्मेत्यपहत-
पाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञा-

वाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् स्वार्थत्यागः कृत-
स्तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशब्देरनुयाह-
कत्वेनार्चिरादिभागस्यैव लिङ्गमाह । तथा चेति । ना वा एता हृदयस्य
नाद्यः कण्ठकपालादीनां रश्मीनाञ्च मयःसंक्षेपमुक्त्वा अथ संज्ञा-
लोपानन्तरं यत्र काले एतन्मरणं यथा स्यात्तथोक्तमिति अथ तदा एतै-
र्नाडीसंक्षेपरश्मिभिरुज्जं सञ्च परि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोक-
हारभूतं गच्छति इत्यभिहितं, तथेवात्मापि शरीरात् समुत्थाव न्नुत्थापरं
ज्योतिरादित्याख्यसुपसम्पद्य तद्वहारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभि-
निष्पद्यत इति वक्तव्यम् । समुत्थावोपसम्पद्योति ज्ञानवृत्तिभ्यां ज्योति-
योऽर्चिरादिभागस्यैव भागादित्यर्थः । अतो मार्गस्वच्छयोपाक्षरा क्रम-
सक्तिपर वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तवति । एवमिति । व्याख्येयत्वेनोप-
क्रान्त आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैक-
वाक्यता प्रयोजकप्रकरणात्सङ्गीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदेक-

सितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानादेतन्मेव ते भूयोऽमुष्यास्यास्यामीति
 चानुसन्धानात्, अशरीरं वाव सत्त्वं न प्रियाम्रिषे स्मृतं इति
 च अशरीरतायै ज्योतिःसम्यन्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चा-
 न्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च
 विशेषणात् । यत्तुक्तं सुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चा-
 सावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्य-
 न्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत्
 ब्रह्म तदस्य तं स आत्मेति श्रूयते । तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म
 किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः,

ज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः । अशरीरत्वफलविकृतात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न
 सूर्य इत्याह । अशरीरमिति । न च सूर्यप्राप्ता क्रमेणाशरीरत्व
 स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति
 परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह । परमिति । पूर्वोक्तविकृतं दूष-
 यति । यत्त्विति । नाडोच्छरणे दक्षुरोपाधकस्य वा सूर्यप्राप्तिरज्ञा स
 नाभाक्षर इति युक्ता सूर्योक्तिः अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यावा-
 सविंशदिगतिस्सूर्यस्यानन्वयादनर्थक्यत्वात् श्रुतिव्यत्यासिनः सारूपं
 साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्भृत इति व्याख्येयमिति भावः ॥

आकाशो व्यपदेशात् । अन्धोन्मत्तदाह इति । आकाश इति । अणो-
 पक्रमवशात् ज्योतिःश्रुतिबाधसमाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाध
 इति वृत्त्यानेन पूर्वपक्षयति । भूतेति । भूतेर्गुणैराकाशोपासिर्निर्गुण-

आकाशशब्दस्य तस्मिन् कूटत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावका-
शदानहारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात् । खट्वत्वादेश स्रष्टव्य
ब्रह्मलिंगस्याश्रयणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते । परमेव
ब्रह्मेष्टाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यप-
देशात्, ते यदन्तरा तद्वह्येति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूत-
माकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यत्रामरूपाभ्यामर्थान्-
तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृ-
तत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र
सम्भवति । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
णीति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नाम-
रूपविषयं निर्वोदृत्वमस्ति । वाढमस्ति अभेदस्त्वत्र विवक्षितः ।
नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च खट्वत्वादि ब्रह्मलिंगमभि-

ब्रह्मज्ञानं चेत्तुभयत्र फलम् । अ. काशस्तत्त्वज्ञादित्यनेन पौनरुक्त्यभाशङ्क
तद्वदत्र स्रष्टव्यलिंगाश्रयणादिति परिहरति । खट्वत्वादेशेति । वै
नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेः वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्या-
मनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र ब्रह्मप्रमाणसंवादस्तत्र वाक्यस्य
तात्पर्यमिति त्रिर्यथादिति सिद्धान्तवति । परमेवेत्यादिना । नामरूपे
शब्दादौ, तदन्तःपातिनस्तद्विज्ञातत्वं तत्कर्तृत्वं च युक्तमित्यर्थः । नामादि-
कर्तृत्वं न ब्रह्मलिंगं जीवस्यत्वादिति शङ्कते । नन्विति । अनेन जीवे-
नेत्यात्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्तृत्वसुष्यते साक्षादयोगादिति परिहरति
वाढमिति । यद्योक्तं स्रष्टं लिङ्गं नास्तीति तत्राह । नामेति । तर्हि
उपलक्षितत्वाह । आकाशेति । तस्यैव साधकोऽयं विकारः । अत्रा-

हितं भवति । तत् ब्रह्म तद्वत्तं स आत्मेति च ब्रह्मवाक्यस्य
लिङ्गानि । आकाशसंस्पर्शिकादित्यस्यायं प्रपञ्चः ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

अपदेशादित्यनुवर्तते, वृद्धदारण्यके पष्ठे प्रपाठके कतम
आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु वृद्धन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यु-
पक्रमस्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत् किं संसारिस्वरू-
पमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपर-
मिति विषयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति ।
कृतः, उपक्रमोपसंहाराभ्यां । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शरीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानज
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मध्योऽपि
बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
परमेखरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमात्रान्वाख्यानपरं

काशयन्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति
न पौनरेक्यमिति भावः ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । अहंभीगव्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने
वाच्यवत्कप्रश्नाह । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिसत्त्वस्तत्प्रायः,
सप्रणी व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदः,
माह । अन्तर्ज्योतिरिति । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उपग्रहलिङ्गानां दर्श-
नात् संशयमाह । तत् किमिति । पूर्वत आत्मरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो
ब्रह्मेत्युक्तं तदयुक्तं, प्राणो नात्मना सम्परिच्यक्त इति अभिज्ञोऽपि जीवा-
त्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिवत्त्वादिवाक्येपसङ्गतिः । पूर्व-

कस्यात्, सुषुप्तावुक्तान्त्यौ च शारीरात् भेदेन परमेश्वरं व्य-
पदेशात् । सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परि-
न वाच्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्व-
रं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् वा-
न्त्याभ्यान्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः पर-
मेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तथोक्ता-
न्तावध्ययं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाम्बाकृष्ट उत्सर्जन् याती-
ति जीवाद्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि
शारीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु, स एव पर
मेश्वरः, तस्यात् सुषुप्तावुक्तान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर
एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमर्थेषु शारीर-
लिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावत्
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितम्,

पक्षे कर्मकृत् जीवस्तुतिः सिद्धन्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभिन्नस्य
प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वहृदयैक्यप्रभितिरिति जलं, बुद्धान्तो जापदवस्था ।
आदिमध्यावसानेषु जीवोक्ते जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान-
त्यति । परमेश्वरोत्थादिना । वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञ-
स्वाप्तातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसंज्ञिपाते ज्ञातानुवादे-
नाज्ञातं प्रतिपादनार्थं अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्त-
तात्पर्यम् । पुरुषः शरीरं प्राप्नो जीव इति भ्रान्तिं वारयति । तत्र
पुरुष इत्यादिना । देहस्य वेदनाप्रसङ्गे निर्बेदाद्योगात् पुरुषो जीव एव
प्राज्ञस्तु इत्या पर एवेत्यर्थः । अन्त्याकृष्टोऽभिहितः, उत्सर्जन् चोरान्

किं अनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति,
 ध्यायतीव लेखायतीवेत्येवमाद्युत्तरप्रत्यप्रवृत्तिः संसारि-
 र्मेनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवो-
 पसंहरति । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
 प्राणेष्विति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स
 वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित
 इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात् संसारिस्व-
 रूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि
 दिशं प्रतिष्ठेत, यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावचनम्
 संसारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वञ्च
 विवक्षति । कथमेतदवगम्यते । यदत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रू-
 हीति पदे पदे पृच्छति, यज्ञानन्वागतस्तेन न भवति असङ्गो
 ह्ययं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति । अनन्वागतं पुण्येनान-
 न्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भव-

यन्दान् सङ्गान्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चक्षन्त्यां चक्षतीव । वस्तुतः
 सर्वविक्रियान्मूल्या इत्युक्तेर्न संसारिणि तात्पर्यमित्याह । यत इति ।
 उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्येक्यं विवक्षितमित्याह तथेति । व्यासते ।
 योऽयमिति । अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थपुद्गिहारैक्यपरत्वात् न जीव-
 विकल्पमित्याह । यतो न बुद्धान्तेतिप्रतीतिराभ्याससंसारित्वं गम्यत
 इत्याह । यदत ऊर्ध्वमिति । कामादिविवेकानन्तरमित्यर्थः । भव-
 तीति । चेति, यद्यस्मादस्ति तस्य दवनस्यत इति शोकना । तेना-
 वस्थाधर्मोपायान्वागतोऽसृष्टो भवति असङ्गत्वात् । सुषुप्तावस्थातत्त्वं

तीति च, तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यव-
गन्तव्यम् ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं ।
यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः सं-
सारिस्वरूपप्रतिषेधनाय भवन्ति । स सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
शानः सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रति-
पादनपराः । सन् साधुना कर्मणा भूयान्नी एवासाधुना कनी-
यानित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपरास्तस्मादसं-
सारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा-
दकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पुण्यपापाभ्यामनृपं भवति । हि यस्मात् आत्मा सुगुप्तो सर्वशोकातीतः
तस्मात् हृदयस्थैव सर्वशोका इति सुत्वर्थः ॥

वाक्यस्य अस्मात्कर्मपरत्वे हेतुत्वरभाह । पत्यादीति । स्वतः
व्याचष्टे । इत्येति । वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत्सु । रैशानो
नियन्त्रयशक्तिमान् । यन्त्रेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छोभित-
त्वमर्थको यथाध्यायमवगन्तव्य इति सिद्धम् ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्याभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा-
दकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीर-
रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मविज्ञासां मतिज्ञाय ब्रह्मस्यो लक्ष्यसुक्तं “जगदाद्यस्य
यतः” इति, तद्व्यवस्थं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तद्व्यव-
त्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यस्य वेदान्त-
वाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवाहं प्र-
तीतिं प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदन्तिदानीमन्येष्टमाय-
क्यते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धम्, कासुचित्कास्यासु
प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां व्युत्पत्त्यात्वात् । अतः प्र-
धानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमार्थिभिः कपिल-

श्रीं ब्रह्मणे नमः ।

अव्यक्तेऽयमर्थः पञ्चजनधारं च कारणम् ।

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥

अध्विनं पादेऽधिकरणतयस्येष्टत्वधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं इत्तमतु-
वदति । ब्रह्मेति । तद्व्यवस्थेन प्रधानस्य वैदिकशब्दसूत्रत्वमेतत्तयः ।
इदंत्वधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वं प्रतिपातं, तत्र ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां गतिसामान्यं प्रपठितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य
निरूप्यत इत्यालोपसङ्गतिः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां
समनस्यो हठीकतो भवतीत्यध्यायसङ्गतिरधिकरणतयस्य सौवा ।
अलाव्यपदं विवदः । तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति कृति-
प्रकरणस्याभ्यां संख्ये पूर्वमप्रसिद्धमज्ञपरत्वं यथा यदाध्यायस्य दर्शितं

प्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दाना-
मन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारण-
मिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्श-
यितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमपि अनुमाननिरु-
पितमपि प्रधानमेकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
हि पठ्यते, “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति ।
तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्र-
सिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः,
शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृति-
प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं,
तदेव च जगतः कारणं, श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्,
नैतदेवं । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं
प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्र-

तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति । आनुमानिकमिति ।
अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्दत्वात्तेषां इति सूचयति । तथा च
ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति
नियमसिद्धिः फलं सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वा-
दधिकरणानामेतस्यादसकृतिर्बोद्ध्या, स्मार्त्तक्रमरूढिभ्याम् अव्यक्तशब्दः
प्रधानपरः । शब्दस्पर्शादिन्यूनत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह । शब्दादीति ।
प्रधानस्य वैदिकशब्दाव्यत्ये का क्षतिरित्यत आह । तदेवेति । अजा-
मेकासित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकतिरुच्यते इत्याद्या श्रुतिः, यदल्पं
तज्जडप्रकृतिकमितिन्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरितिभावः ।
सूत्रे नञर्थे वदन् सिद्धान्तयति । नैतदिति । प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र

त्यभिज्ञावते, स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादव्य-
 स्तिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये च प्रसृज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः।
 या तु प्रधानवादिनां रुढिः, सा तेषामेव पारिभाषिकी सती
 न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममात्र-
 सामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने।
 न ह्यवस्थाने गां पश्यन्मृगोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरण-
 निरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीर-
 रूपकविन्यसगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यसमव्यक्त-
 शब्देन परिगृह्यते। कुतः, प्रकरणात् परिशेषाच्च। तथा

तात्पर्यात्ताव हेतुमाह। न हीति। ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्दे-
 दिकत्वमित्यत आह। न ह्यत्रेति। ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभि-
 ज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह।
 स चेति। रुढ्या तद्वीरित्याशङ्क्य रुढिः किं लौकिकी आर्ता वा, नाद्या
 इत्याह। न चेति। द्वितीयं प्रत्याह। या त्विति। पुरुषसङ्केतो नाना-
 दिवेदार्थनिरूप्यहेतुः, धुमतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः। यत्तु आर्तक्रमप्रत्यभि-
 ज्ञया क्रमिकार्थः आर्त एवेति तत्राह। न च क्रमेति। स्थानात्तद्रूपप्रत्य-
 भिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयाच्चजो व्यन्यासेनात्तद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य
 प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः। पूर्वपक्षरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थस्थाने सति
 तस्य धोर्मास्तीत्यत्र उच्यते। न हीति। प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानम्
 इत्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह। प्रकरणेति। शरीरमेव
 रूपकेण रथवाद्यस्येन विन्यसं शरीररूपकविन्यसं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्म-
 बुद्धोर्बध्यस्थानपतितस्यात्मापि मध्यस्थेनाव्यक्तपदेन पश्यन्मात्रं प्रधानस्य
 वेदिकत्वमिति सूत्रार्थः। आर्तक्रमः किमिति त्वक्तव्य इत्याशङ्क्य चैत-

ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रश्मिरयादिरूपककृतिं दर्शयति,

“आत्मानं रश्मिं विद्धि शरीरं रश्मेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि ज्ञानाज्जिघ्रसांक्षेपे गोचरान् ।

आग्नेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याज्जर्मनीषिणः” ॥ इति ।

तैत्तिरीयादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तत् विष्णोः परमं पदं दर्शयति ।

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥ इति ।

क्रमस्य प्रकरणाद्यनुपपत्त्येव बलवत्त्वादित्याह । कुत इत्यादिना । तदुभय विवृणोति । तथा ह्येति । रूपककृतिः सादृश्यकल्पना । प्रग्रहोऽन्तरस्य । वदा बुद्धिसारथिर्विनेकी इति तदा मनसेन्द्रियकृतान् विषयविषयमार्गादाकर्षति । विद्यविनेकी तदा मनोरथनावहासान् प्रवर्त्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तम् । तेषु ह्येषु, गोचरान् मार्गान् । ननु स्वतन्त्रिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनैक्यत आह । आग्नेति । आत्मा देहः, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अधुना

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्ला-
दिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृह्यन्ते, प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रि-
यापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत् पूर्वत्रेह च समान-
शब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियज्ञयगोचरत्वेन
निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं, इन्द्रियाणां च ग्रहत्व विष-
याणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः, विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं,
मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं
ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति, बुद्धेरात्मा महान् परो
यः स आत्मानं रथिनं विधीति रथित्वेनोपसिप्तः, कुतः, आत्म-
शब्दात् भोक्तृश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य
स्वामित्वादुपपन्नम् । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

प्रज्ञा संवित्श्रुतिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते” ॥ इति स्मृतेः ।

रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकसुखरवाक्यमादत्ते । तैश्चेत्यादिना ।
शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह । तत्र य
एवेति । एवं प्रकरणं बोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति । तत्रे-
न्द्रियेत्यादिना । अर्थानां पूर्वमनुक्तिश्चङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति ।
अर्था इति । गृह्णन्ति पुरुषपशुं बह्वलीति यथा इन्द्रियाणि । तेषां
ग्रहत्वं विषयाधीनम् । असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात्, ततो य-
ज्ञेभ्यः श्रेष्ठा अतिग्रहा विषया इति हृद्द्वारगणके अवस्थात् । परत्वं
त्रेष्णाभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । स्विकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्वि-
कल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्रत्यक्षि-
ज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धिः
महानित्याह । अथनेति । मनवशक्त्यव्यापिनी भाविनिदयः ब्रह्मा

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” । इति च श्रुतः ।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हि रुक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मादीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिन्सु पक्षे परमात्मविषयेष्वैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम्, परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरेमेवैकं परिशिष्यन्, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुकामन् परिशिष्यमाणेनेहानेनाशक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोजगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥ इति ।

आत्मा भोग्यवर्गान्वयः तात्कालिकान्वयः कीर्त्तिशक्तिः नियमनशक्तिः त्वकालान्वयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थपाहिणी समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह । य इति । नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराङ्मन्यत आह । सा चेति । हि रुक् पृथक् । पूर्वं व्यष्टिर्बुद्धाभेदेनोक्तात् ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ परिशिष्टौ स्थातां नेत्याह ।

वैश्वस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं यां
दर्शयति ।

“यच्छेद्वाङ्मनसी प्रज्ञस्तदुच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि नियच्छेत्तदुच्छेच्छान्त आत्मनि” ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वागादिवाहो-
न्द्रियव्यापारमुन्मृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषय-
विकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्देदितायां बुद्धा-
वध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि
भोक्तृर्यस्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् महान्तं
त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां
काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र
परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न । वा-

यतस्मिंस्त्विति । अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह । तदेवमिति । तेषु
पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य फलमाह । इतराणीति ।
वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूत्रभागे व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्म-
तत्त्वपरमं ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह । शरीरे-
त्यादिना । भोगो वेदना काठकपन्यस्यैक्यतात्यर्थे गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेह-
योगविषयः । लिङ्गानि भन्तीत्याह । तथा चैष इत्यादिना । अस्या
समाधिपरिपाकजा । वागित्यत्र द्वितीयालोपस्थान्दसः, मनसीति
दर्शयति ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारण-

नमिति, इदमिदानीमागङ्गाते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य
यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अस्पष्टवच-
नस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मनिवह कार-
णात्मना शरीरं विवक्षते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि
स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वार-
न्धकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः,
यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरं इति । तथा श्रुतिश्च तद्देहम्
तर्ह्यव्याकृतमासीदिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं ज-
गत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्य-
क्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रा-
गवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्य-
क्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव

योरभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गो-
भिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति
वावत् । अतृक इति धातोर्लोपि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्य-
क्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह । श्रुतिश्चेति । तर्हि प्रा-
गवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् इति क्लेशार्थः । बीजरूपा शक्तिः
संस्कारस्तदवस्थम् ॥

अपसिद्धानशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । अत्राहेत्यादिना । तर्हि
तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पिता

सत्यापद्येत, अस्वैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमा-
दिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां क्वाचित् प्रागवस्थां
जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारण-
वादं, परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युप-
गम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्थावती हि
सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्वरूपं सिध्यति, शक्ति-
रहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सुक्तानाञ्च पुनरनुत्पत्तिः,
विद्यया तस्या वीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि सा वी-
जशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासु-
षुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः ।
तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं, एतस्मिन् खल्वक्षरे गा-
म्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्देदितं, अक्ष-
रात् परतः पर इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितं मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णात् । अविद्या

तद्वियम्येत्यङ्गीकाराच्चापसिद्धान्तमित्याह । अत्रोच्यते इत्यादिना । कू-
टस्थब्रह्मणः स्वरूपसिद्ध्यर्थम् अविद्या स्वीकार्येत्युक्तं बन्धसुक्तिव्यवस्थार्थ-
मपि सा स्वीकार्येत्याह । सुक्तानामिति । यद्वाशानुक्तिः सा स्वीकार्या
तां विनैव सृष्टौ सुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः । तस्याः परकल्पितसत्त्व-
स्वतन्त्रप्रधानाद्भेदव्यवस्थाह । अविद्यादिना । मायामयी प्रसिद्धमायोप-
मिता लोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि
सा स्वीकार्येत्याह । महासुषुप्तिरिति । बुध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति
ब्रह्मक्तिः । अविद्यायां श्रुतिमय्याह । तदेतदिति । आकाशहेतुत्वादा-
काशः । ज्ञानं विना अन्ताभावादक्षरम् । विचित्रकारित्वाकाशेति भेदः

हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । नदिदं महतः
परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः यदा हैरण्यगर्भी बृ-
ह्मिर्महान्, यदा तु जीवो महान्सदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभा-
वस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तम् । अविद्या ह्यव्यक्तं अविद्या-
वच्चे च जीवस्य सर्वः संबन्धव्यवहारः सन्ततो वर्तते । तच्चाव्यक्त-
गतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्या-
ते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात् ।
परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि शरीरं
स्थूलं सूक्ष्मञ्च यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते, तद-
न्तरप्रतिपत्तौ रञ्जति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति ।
तच्चाभयमपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रचयित्वेन सङ्कीर्तितं, इह
तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्वात्,

इदानीमविद्याया अज्ञानभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दाहत्वमाह ।
अव्यक्तेति । तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह । तदिदमिति । यदा
बृह्मिर्महान्सदा तद्वेतत्वात् परत्वमित्यन्वयः । प्रतिविद्ध्योपाधिपर-
तन्त्रत्वादुपाधेः प्रतिविम्बात् परत्वमाह । यदा त्विति । हेतुस्फुटयति ।
अविद्येति । अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं ज.तं तदाह । तच्चेति ।
नन्विन्द्रियादीनामव्यक्तशब्दाभेदादव्यक्तत्वं परत्वञ्च किमिति नोप्यते तत्माह ।
सत्यपीति । सूक्ष्मद्वयस्य दृष्टिजह्याख्यानमुत्पापयति । अन्धे त्विति ।
पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति
जीवः लिङ्गस्यान्यत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन दृक्ते
गच्छति परलोकमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात्परत्वम् इत्याशङ्क्य

तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवान्तस्य परत्वं यथा
 अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थाभासमिति ।
 तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत रक्षत्वेन सङ्कीर्ति-
 तत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः, कथं सूक्ष्ममेव शरी-
 रमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति । आपन्नातस्याखं प्रतिपत्तुं
 प्रभवामो नास्मात् पर्यनुयोक्तुं, आपन्नातस्याव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव
 प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरक्षकत्वात् तस्येति चेत् न, एक-
 वाक्यतामनापद्य कश्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्र-
 क्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति,
 तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं
 सम्बन्धेनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति, कुत

द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे । तदधीनत्वाच्चेति । अर्थवदिति । सूत्रस्यदृष्टान्त-
 माह । दृष्टेति । तस्याख्यानं दूषयति । तेरिति । अव्यक्तपदवशात्
 प्रकृतमपि सूत्रं लब्धत इति शङ्कते । आस्मात्तस्येति । एकार्थबोधकानां
 शब्दानां नियमाकाङ्क्षाया एकस्यां बुद्ध्यावाक्यत्वमेकवाक्यता, तत्र सति
 तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते । नेति । तां विनापि
 अर्थधीः किं न स्यादित्यत आह । न श्नीति । शरीरद्वयेन कदा सूत्रं
 प्रकृतं तस्य ज्ञानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्माव्यक्तपदेन पञ्चमव्याख्यं स्मादि-
 त्वर्थः । अव्यक्तवाक्यतेत्यत आह । न चेति । ततः किं तस्माह ।
 तत्वेति । आकाङ्क्षा वा वाक्येकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयव्यक्तपदेन
 व्याख्यं आकाङ्क्षावास्तुत्यत्वादिनि भावः । अनात्मनिश्चयः युद्धिः तदर्थं

आख्यातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चैवं मन्तव्यं, दुःशोधत्वात्
सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टवीभक्त्यतया सुशो-
धत्वादुपग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न
ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति, अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्,
किं तद्विषयोः परमं पदमिति, इदमिह विवक्ष्यते । तथा हि
इदमस्मात् परमिदमस्मात् परमित्युक्ता पुरुषाच्च परं किञ्चि-
दित्याह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा ना-
मास्तु, न नः, किञ्चिच्छिद्यते ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्
केवल्यमिति वदद्भिः न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं प्राप्नुयम् । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन दृश्योक्तस्य दुःशो-
धत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लघुनादिवत् अनात्मत्वधीवैराग्यवोः
सुलभत्वादिति शङ्कते । न चेति । इहा बीभत्सा दृष्ट्या यस्मिन् तस्य
भावस्तत्त्वार्थः । दूषयति । यत इति । वैराग्याय शुद्धिरस्य न विवक्षिता
विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तदर्थनार्थं प्रकृतं
स्थूलमेवाव्यक्तपदेन प्राप्नुयमिति भावः । किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपा-
तिन रन्ध्र्यादिपङ्क्तयेनैव पङ्क्त्याच पृथक् अव्यक्तशरीरप्रदाभ्यां पङ्क्तः ।
अभ्युत्पत्त्याह । सर्वयेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा पङ्क्तेऽपीत्यर्थः । तथा
नामेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥

आत्माव्यक्तं प्रधानं जेतव्यं जेतव्यमिति सूत्रम् । ज्ञेयत्वेति । सत्त्वादि-
गुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं भेदज्ञानादित्यर्थः । न हि शक्य-
मिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति बन्धनम् । न केवलं

स्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । कश्चित् च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं
ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वं नोच्यते, पदमात्रं
ह्यव्यक्तशब्दो, नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति ।
न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपन्नं,
तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकन्तु रथ-
रूपककलूमयरीरायनुमरणेण विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितु-
मयमुपन्यास इत्यनवयवम् ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धम् । कथं श्रूयते ह्युत्त-
रन्ताव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम् ।

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्त महतः परं भुवं

निचाव्य तं सृत्यमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिदं किन्तु तस्योपासनयाऽणि-
मादिप्राप्तेऽपीत्याह । कश्चित् चेति । ज्ञानविध्यभावेऽव्यव्यक्तपदजन्य-
ज्ञानगम्यत्ववार्तिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह । न चानुपदिष्टमिति । उपदिष्टं
हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्कलस्योपदेशायोग द्रव्यज्ञस्य च
ज्ञानानुपदेशात् सकलज्ञानगम्यत्वाविहितत्वर्थः । फलितमाह । तस्मा-
दिति । साङ्ख्येयफलज्ञानगम्यत्वावचनाज्ञेयत्वर्थः । ननु शरीरस्यापि
ज्ञेयवानुक्तेः कथमिह पक्ष्यं तत्राह । अस्माकन्त्विति । अस्माकमेत-
द्विष्णुस्य पदस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्व्यनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो
युक्त इत्यर्थः ॥

साधारणशब्दमात्रेण प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा कार्यविज्ञानादुक्ता नि-

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततम् वर्तते,

“पुरुषान्त्र परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ।

इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षायात् । “यच्छेहाङ्मनसो प्राज्ञः” इति च तज्ज्ञानायैव रागादिसंयमस्य विहितत्वात् सत्यसुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाय्य सत्यसुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानादि सत्यसुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलष्यते, तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रपञ्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठव-

यामकाभावादिति तात्पर्यविरक्तोक्तिमात्रेण निषेधति । वदतीति । अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, अदमन्यत् ।

किञ्चात्र कठवल्दां प्रधानस्य प्रज्ञोत्तरयोरुपत्पाच्च यद्व्यभिचारः । त्रयाणामिति । सत्यसुखान्विकेतसश्चाति त्रीन् वरान् उष्णोष्णतुक्तेः

स्त्रीषु वरप्रदानमामर्थाद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय ए
च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो बाधितः । तत्र तावत्

“स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येऽपि सत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धाभावात् न
इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

“येयं प्रेतं विचिकित्सा मनुष्येऽस्त्रीत्येके नायमस्तीति चैके
एतद्विद्यामनुशिष्टस्तथाहं वराहामेष वरजृतीयः” ॥

इति जीवविषयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्राध्यात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूतास्तु भव्यास्तु यत् तत्पश्यसि तद्वद” ॥

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“लोकादिमग्निं तस्मै वाच तस्मै या इष्टका आवतीर्वा यथा वा”
इत्यग्निविषयम् ।

“हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं ।

यथा च मरुतं प्राप्यात्मा भवति गौतम” ॥

अथ गौतमः प्रश्नो नचिकेतस्य कृतः उपन्यासश्च शृणुना कृतो नान्यस्ये-
त्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति । तत्र तावदिति । हे शृणु ! स ब्रह्म
तत्तत्वरक्तं स्वर्गहेतुमग्निं चरसि प्रेते कृते देहादन्योऽस्ति न वेति शंभ-
योऽस्ति अत एतद्वक्तव्यं सन्दिग्धं जानीयानित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्रय-
माह । प्रतिवचनमपीति । लोकहेतुविराडात्मनोपास्तत्त्वः लोकादिष्वतो-
ऽग्निसं शृणुस्वाच । नचिकेतस्य याः स्वरूपतो यावतीः संज्ञातो यथावा
क्रमेणऽग्निर्वायते तत्त्वसंज्ञावैतर्थाः । हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति जीव-
प्रश्नोऽवहितमपि यथा च मरुतं प्राप्येत्यादि वक्तव्यं जीवविषयवृत्तर-
योग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्य आत्ममरुतं प्राप्यं यथा भवति तथा वक्ष्या-
मीति प्रतिज्ञातमाह । योनिमिति । परावरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह ।
यथेति । श्रुतसुपासनम् । सूत्रे व्याख्याकारो यत इत्यर्थः । एतच्च व्या-
ख्या-

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थानुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम् ॥ इति ।

व्यवहितं जीवविषयम् । “न जायते म्रियते वा विपश्चि-
दित्यादि वज्रप्रपञ्चं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्र-
श्नोऽस्ति अपृष्टत्वादनुपन्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमा-
त्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवाय-
मन्यत धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकुर्यते, किं वा ततोऽन्यो-
ऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यते इति । किञ्चातः, स एवायं प्रश्नः पुन-
रनुकुर्यते इति यद्युच्येत तदा हयोराल्मविषययोः प्रश्नयोरेक-
तापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वौवेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं
तयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यत
इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया-
मदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायाम-
दोषः स्यादिति, अत्रोच्यते । नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरे-
केण प्रश्नं कश्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्र-

शामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अतो न प्रधानम् अव्यक्तमिति योजना ।
उक्तार्थे सूत्रमाज्ञापित । अत्राहति । एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ चेति पक्षद्वये
फलितं पृच्छति । किञ्चात इति । सम्प्रत्यर्थे तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि
किमिच्छार्थः । प्रश्नोक्ते सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति
पूर्ववाद्याह । स एवेत्यादिना । प्रश्नोक्त्यपक्षमादय सिद्धान्त्याह । अलो-
च्यत इति । वेन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरलि-
त्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवक्ष्यति । वरेत्यादिना । वरप्रदानमुप-
क्रमोक्त्यस्याः सा प्रकृताय यमलोको प्रति प्रेषिताय इतः पुनः सर्वलोको

दानोपक्रमा हि सत्यनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरास-
माप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । सत्यः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहि-
ताय त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण
पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां,
येयं प्रेत इति वराणामेष वरसृतीय इति लिङ्गात् । तत्र
यदन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उच्यते ततो वरप्रदा-
नव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । “ननु प्रष्टव्यभे-
दादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः,
येयं प्रेते विचिकित्सा तनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभि-
धानात्, जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्ह-
ति, प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादित्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतीति,
प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वा-
दुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञाना-
भावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरवानुकर्षणमिति चेत् न,
जीवप्राज्ञयोरैकत्वाभ्युपगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो

प्राप्तस्य स मे पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्थादिति प्रथमं वव्रे । ननु द्वि-
तीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्थादित्यत्र
आह । येवमिति । प्रेते इत्युपक्रमस्य तृतीयत्वोक्तिरिति वाक्योक्त्या विद्यैव
तृतीयो वरः इत्यर्थः । एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्न न युक्तमित्याह ।
तत्रेति । मरणधर्माद्युत्तरार्थलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्न-
भेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते । नत्वित्यादिना । गोचरत्वादान्वय-
त्वात् । न केवलं प्रष्टव्यभेदान् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्या-
भावादपीत्याह । प्रश्नच्छावेति । प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति ।
नेत्यादिना । किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जनादिनिषेधेन जीवस्य रूपं वदन् यम-

यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात् स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्यादि-
श्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रत्यस्य प्रतिबचनं “न
जायते म्रियते वा विपश्चिदिति” जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रति-
पाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे
प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसं-
शोच्चादीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा

“स्वप्नान्तं जागरितान्तश्च उभौ येनामुपपद्यते ।

महत्सं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य
मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्श-
यति । प्राज्ञविज्ञानाद्भि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ।
तथा,

“यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदग्विह ।

मृत्योः स मृत्युमप्राप्नोति य इह नानेव पश्यति” ॥ इति

स्तयोरेक्य सूचयतीत्याह । इह चान्यत्रेति । तद्विषेधवाक्ये जीवोक्त-
सिद्धेर्लोक आह । सतीति । भागो युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्-
जन्मादिनिषेधेन स्वरूपसुक्तमित्यर्थः । किञ्च जीवो जन्माभिन्नः सोऽ-
हेतुज्ञानविषयत्वात् जन्मावदित्याह । तथा स्वप्नेति । जन्मोऽवस्था येन
साक्षिणा प्रभाता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः । हेतोरग्रयोजकत्वं
माशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतिविरोधमाह । प्राप्तेति । किञ्चाभेद-
सङ्गा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह । तथेति । इह देहे
यज्ञैतन्मं तदेवासुत सूर्यादी, एवमिहसखलुकरसे जन्माणि यो नानेव
मिथ्या भेदं पश्यति स भेददर्शी मरणाकारणं प्राप्नोति भवाच्च मृत्युत
इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रज्ञानकारं तं दुर्दर्शनिति यदुत्तरसुखाच्च तेनामुत्त-
रेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः । प्रष्टुमश्रयोः प्रश्नवशादि द्विज्जेन पृष्टस्य

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तदा जीवविषयस्यास्त्व-
नास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरं अन्यं वरं नचिकेतो हृणीष्वेत्यारभ्य
सत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न
चचाल तदैव सत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्यावि-
द्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीष्टिनं नचिकेतसं “मन्ये न त्वा
कामा बहवोऽलोलुपतेति” प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्
यदुवाच,

“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रपिष्टं गुहाहितं गच्छरेष्टं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति”॥

इति । तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति ग-
म्यते । यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रशंसां महतीं सृज्योः प्रत्यपद्यत न-
चिकेता यदि तं विहाय प्रशमानन्तरमन्यत्रैव प्रश्नमुपक्षिपेत्
अस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्येवं प्रेते

दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह । अन्यं वरमित्यादिना । पुनर-
दिकं हृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानात् न चचाल नान्यत्तस्मा-
च्चिकेता हृणीत इति श्रवणात् । तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदु-
तेव प्रेय इति भोगावर्गमार्गयोर्बैलक्षण्यप्रतिज्ञोपरभेदे विपरीते वि-
पृच्छी अविद्या या च विद्वेति दर्शितवानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतम स्वर्गा-
दिकं विपृच्छी विरुद्धफले, अविद्या कश्मल, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीष्टिनं
विद्याधिने त्वामहं मन्ये यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया
दीयमाना दुष्कृता अपि नालोलुपन्त कोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रहारं
स्तुत्या प्रश्नमपि त्वाद्भूतो भूयाच्चिकेतः प्रष्टेति स्तुतिवित्तत्त्वरार्थः । इयं
प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह । यत्प्रश्नेति । यत्प्रश्नेन स्तुतिं
लब्धवान् तं प्रश्नं विहाय यत्पुन्यमेवेत्यापयेत् तद्धनवसरे स्तुतिः कृता

इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति । यत्तु प्रश्न-
च्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः
पृच्छमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं
पटं उत्तरञ्च तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति । यावद्विद्या
न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य, जीवत्वं च न निव-
र्तते । तन्निवर्त्तनेन तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्या-
ख्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषो-
ऽस्ति । यथा कश्चित् सत्समये पतितां काश्चिद्रज्जुमहिं मन्य-
मानो भीतो वेपमानः पलायते, तच्चापरो ब्रूयात् माभैषीः
नायमहीरज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजे-
द्वेपथुं पलायनञ्च न चाहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुतः
कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यं । ततश्च “न जायते
म्रियते” वेत्येवप्राद्यपि भवति अस्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं,
सूत्रन्तर्विद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एक-
त्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां व्यतिरिक्तास्ति-
त्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानयोहनाच्च दू-

क्षादित्यर्थः । तस्मादिति प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः । प्रश्नवाक्यवृत्त्योः
सादृश्यभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति । यत्तत्प्रादिना । धर्माद्या-
न्यस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह । यावदिति । अविद्यानाश-
नन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यञ्च स्यादित्यत आह । न चाविद्यावत्त्व
इति । जीवस्य ब्रह्मत्वे स्थाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तच्छीवप्रश्न-
स्यापि भवतीति कामं दर्शयति, ततश्च न जायते इति जीवब्रह्मैक्ये

वस्तु पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्य-
त्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति, ततश्च बुक्ताऽग्निजीवपर-
मात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न
प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥

महद्वच ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजं प्रयुक्तो
न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते “बुद्धेरात्मा महान् परः”
“महान्तं विभुमात्मानं” “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” इत्येवमादौ
आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके
प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य
स्मार्त्तस्य शब्दत्वम् ॥

त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह । सूत्रमिति । कल्पितभेदात् प्रश्न-
भेदकल्पनेत्याह । ततरेति । परमात्मनः सकाशात्प्रथमस्य वैषम्यमनात्म-
त्वेन तृतीयवरान्तर्भावयोगादिति भावः ॥

अत्रौतोऽव्यक्तशब्दो न स ह्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वात्क-
श्चब्दवदित्यह । महद्वच इति । सूत्रं व्याचष्टे । तद्येत्त्यादिना । न
चाकाशदिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन साक्षासाधा-
रणत्वमिदुः साध्यस्यापि कृत्वादिति सक्तव्यम् । कृत्वाभावेण कृत्वा-
प्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः । आत्मा महदा-
नित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं सत्त्वा न शोचति तमसः परत्वादित्यादिना
शोकात्ययतमः परत्वादित्यस्य महच्छब्दः साङ्ख्यतत्त्वं नामभिधत्ते इति स-
क्तत्वः । अधिकरणार्थमुपसंहरति । अतश्चेति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह,
कस्मात् मन्त्रवर्णात्.

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

वह्नीः प्रजाः हजमानां स्वरूपाः ।

अजो ह्येको जपमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भक्तभोगामजोऽन्यः” ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दैरजःसत्त्वतमांस्यभिधी-
यन्ते । लोहितं रजः रञ्जनाभक्तत्वात्, शुक्लं सत्त्व प्रका-
शात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणत्मात्मकत्वात् । तेषां साभ्याव-
स्थावयवधर्मैर्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति
चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् । नन्वजा-
शब्दः द्वागायां कूटः । दाढं, सा तु कूटिरिह नाश्रयितुं
शक्या विद्याप्रकरणात्, सा च वह्नीः प्रजासकैर्गुणान्विता
जनयति, तां प्रकृतिं अजो ह्येकः पुरुषः जपमाणः प्रीयमाणः

चमसवदविशेषात् । अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं साया-
परं नेति कदाचिदसम्भवः संशये पूर्वलाभ्यक्तशब्दमालेण प्रधानस्याप्रत्यभि-
ज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिकिञ्चोपेतादजापदात् प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्यक्षा-
हरणेन पूर्वपदं यति । पुनरपीति । फलं पूर्वपक्षे ब्रह्मणि रक्तत्वया-
सिद्धिः, सिद्धान्ते तत्किञ्चिरिति पूर्वपक्षदुष्टव्यम् । रागद्वेषादिगुण-
योगात् लोहितादिशब्दैरज आदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानत्वाभक्तत्वाह ।
तेषां साभ्येति । अवयवाः प्रधानस्य रजसाद्यस्तेषां धर्मा रञ्जकत्वादयः

सेवमानो वाऽनुशेते, तामेवाविद्याया आत्मत्वेनोपगम्य सुखी
 दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः
 उत्पन्नविवेकज्ञानो धिरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां
 कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमू-
 लैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन
 मन्त्रेण श्रुतिमूलत्वं साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्ययं
 मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सृजते । सर्व-
 त्रापि यथा कयाचित् कल्पनयाऽजात्यादिसम्पादनोपपत्तेः सां-
 ख्यवादं एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चम-
 सवत् । यथा हि, अर्वाग्विलम्बमस ऊर्ध्ववृद्ध इत्यस्मिन्नन्ते
 स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते नियन्तु
 सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमि-
 हाप्यविशेषोऽजामिकामित्यस्य मन्त्रस्य, नास्मिन्नन्ते प्रधानमे-

तैत्तिरिक्तैर्लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यते इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधान-
 साम इति भावः । तत्वाज्जायन्त्येवमयमिति । नेति । कृदियोगमपहर-
 नीति न्यायेन शङ्कते । नन्विति । कृत्स्नसम्बन्धवादीनां कृत्स्नसम्बन्ध इत्याह ।
 वादमिति । अजःशब्दितप्रकृतितत्त्ववृत्तभेदविज्ञानाभावि प्रधानप्रत्यभि-
 ज्ञेत्याह । सा चेत्यादिना । प्रजायन्त इति प्रजाः सङ्गदादयः । तैर्गुण्यं
 सुखदुःखभोकाः । अनुशयनं विदधतीति । तामेवाविद्यायेति । अवि-
 वेकेनेत्यर्थः । विषयधीर्भोगः गुणभिन्नात्मस्वातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति ।
 एवं प्राप्त इति । अयादावपि साधारणान्तर्यामिणोर्वाच्यप्रज्ञो न युक्तः
 विशेषप्रज्ञेति प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय हटानं व्यापदे ।

वाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुं । तत्र त्विदं तच्छिर एष
क्षुर्वीश्वलक्ष्मस ऊर्ज्वुध इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिप-
त्तिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तयेति अत्र ब्रूमः ॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ८ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रसुप्ता तेजोऽव्ययलक्षणा चतु-
र्विधभूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तय्या । तुशब्दोऽव-
धारणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा ।
कक्षात् । तथा ह्येके शास्त्रिनस्तेजोऽव्ययानां परमेश्वरादुत्प-
त्तिमात्राय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति 'यदग्नेरोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदव्यस्य' इति । ता-
न्येवेह तेजोऽव्ययानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादियदसामा-

चमसवदिति । सर्वत्रगिरियुहादावपि । उत्तररत्नं व्यावर्त्तयिष्यामाह ।
तत्र त्विदमिति ॥

चतुर्विधस्य जरायुजायुजजस्वेदजोद्भिज्जलरूपस्यैवार्थः । स्फुट्युक्ता
कुतो न पाद्येति शक्यते । कक्षादिति । श्रुतेः श्रुत्यन्तरादर्थपक्षो युक्तः ।
साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह । तथा ह्येति । शास्त्रिनश्चान्दोगाः ।
किञ्च लोहितदिग्दर्शपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अव्ययधानात् न तु रङ्ग-
नोयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादियुगलक्षणेत्याह । लोहितदीना-
च्चेति । ननु शास्त्राक्षरेण शास्त्रान्तरस्य भग्नस्य निर्णयः कथमित्यत आह ।
असन्दिग्धेनेति । सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायादिति भावः । यथा शास्त्रान्तर-
वाक्यान् प्रधानपक्षस्येहापि चेताश्चतरोपनिषदि मात्र प्रकरणात् तद-
पह रत्याह । तथेति । स्रज्यादौ किं सहायं ब्रह्मेति विवक्ष्यते, ब्रह्म-
वादिनो ध्यानात्मयोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्म-
भूतामैक्यमाध्यक्षां परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमप-

न्यात्, रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भा-
क्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं
न्याय्यं मन्वन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मो-
त्पत्त्युक्तस्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्नि-
गूढामिति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्यो-
पक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनस्तु महेश्वरं’ । इति ।

“यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक” इति च तस्या एवावग-
मात्, न स्वतन्त्रा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणा-
ज्जायत इति शक्यते वक्तुं । प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्या-
कृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाज्जायत
इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तं ।
कथं पुनस्तेजोऽवन्नानां त्रैरूप्येण तिरूपाऽजा प्रतिपन्नं शक्यते ।

यद्विद्वन्मयः । सायाया एकलेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्कृत-
योनिनाम् अविद्याख्यानां भेदाद्बोद्धा, अव्याकृते अन्तर्भाव्यक्ते नामरूपे
यस्यां सा । अनेन तद्भेदं तर्ह्यव्याकृतमधीदिति नृत्त्यनुरप्रसिद्धिरक्ता ।
तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यकिङ्ककादुमानं स्वरयति । नामेति । मा-
यया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह । तस्या इति । विषयः
अःश्वयः, एवं प्रकरणवलाभ्यायैव अजेति भाष्यकृतम् । आन्दोष्य-
श्रुत्या तेजोऽवक्ष्यन्त्याऽवान्नरप्रकृतिरजेति सूत्रकृतमनोसरस्रनव्या-
वत्त्वं वदन्ते । कथमिति । किं तेजोऽवक्ष्येज्जायत्यो रूढः न जायत
इति बौमिको वा नादाद्योपजावजातेरवस्थादित्याह । यावतेति । वत

यावतो न तावन्नेवेति चेन्न ज्ञातारसि, न च तेजोऽवधानां
जातिवत्त्वाद्वातिनिमित्तोऽप्येवमर्थः, सम्भवतीति अत
उत्तरं पठति ।

कल्पनोपदेशाच्च मच्चादिवदविरोधः ॥ १० ॥

मायमत्तावतिनिमित्तोऽप्यवधो मायि यौगिकाः किं तर्हि
कल्पनोपदेशेऽपि चकारूपकत्वं भूतस्य ज्ञेयत्वात्वाचरा-
चरयोर्नेहवद्विद्यते । यथा हि लोके यदृच्छया कश्चिदजा
लोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्यात् वज्रवर्करा स्वरूपवर्करा च ताव
कश्चिदजो जघमाथोऽनुगृहीत कश्चिन्नैनां भुक्तभोगां जल्लादेव-
मित्यमपि तेजोऽवधवत्त्वात् भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा वज्र स्वरूपं
चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनो-
पभुज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमाशङ्कित-
व्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुगृहेतेऽन्यो जहातीति, अतः क्षेत्रज्ञभेदः पार-
मार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रति-

रत्यर्थः । अतो न हृद इति चेन्नः । न द्वितीय इत्यहं । न चेति । जाति-
जन्म चकारांतरजन्म ।

बौद्धिकयाऽप्यवधवत्त्वात्प्रत्यक्षनता तेजोऽवधानात्मकत्वोपदेशादौ-
थोऽप्यवध इति परिहृयति । कल्पतीति । अतिवर्णो यदृच्छा । वर्करो
वालपपुः । वज्रं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तद्वेत्ताह । न वेद-
मिति । अत्यवधारो भेदोऽप्यवधो प्रतिमाद्यत इत्याह । अविद्वन्मिति ।
सत्यं गव प्रसिद्धं इत्यत्र आह । भेदस्त्विति । कल्पनोपदेशे इदानीं
व्यापदे । अस्त्विति । न च क्षेत्रज्ञं सत्यमस्त्विति प्रधानपक्षो म्वाय
इति वाच्यं इदानीमेवायोगात् तदानीन्तनस्य सत्यत्वाया मवीय-

पिपादयिषा किन्तु बन्धमोक्षस्य वस्तुप्रतिपक्षविवेकेषा ।
प्रसिद्धन्तु भेदं धनूष्य बन्धमोक्षस्य वस्तुप्रतिपक्षान्ते, भेदश्च
उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतनारायणः”

इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं
वाचशब्धेनोर्ध्वत्वं सुलोकादीनां चानन्वीनामन्वित्वं इत्येवं
जातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः,
तथादिविरोधस्तु जोऽवबोधे जाशब्दप्रयोगस्य ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्यान्यत्वात् साङ्ख्यः प्रत्य-
वतिष्ठते, यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेवमन्य
आत्मानं विद्वान् ब्रह्माश्चतोऽमृतमिति, अस्मिन्मन्त्रे पञ्चपञ्चजना
इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते, पञ्चशब्दद्वयवर्ग-

त्वादगुणवृत्तौ हि रुदिरान्विता भवति । तथा च रोहितादिष्व-
समभिव्याहारादुन्महीतया रुद्यान्वितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बाधि-
त्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन प्राह्या यथा यज्ज्वादिष्वद्वैः प्रसिद्धमध्या-
द्यान्वितगुणवृत्तस्यैवादितादयो यद्व्याप्ते दहन्, तत्तादयद्वं प्रधान-
मिति सिद्धम् ।

न संख्योपसंग्रहात् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्वपरो वेति
योगरुद्धोदनिश्चयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे आगावां तात्पर्या-
भावादजापदे रुदित्वागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावाज्जनशब्देन
रुदि तत्तत्ता तत्प्राक् प्राह्यापीति इष्टान्तवृत्तिं सूचयन् मन्त्रं

नात् त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते । तथा च
पञ्चविंशतिसंख्यायावन्तः सङ्ख्यायाकाङ्क्षान्ते तावन्मेव च
तत्त्वानि साङ्ख्याः सङ्ख्यावन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्भूदद्याः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त ।

बोद्धव्यश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” ॥ इति ।

तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्याया तेषां श्रुतिप्रसि-
द्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंप्रदात् प्राप्तं तावत् श्रुतिमन्त्र-
मेव प्रधानादीनां, ततो नूनः । “न सङ्ख्योपसङ्गहादपि” प्रधा-

दाहृत्य पूर्वपक्षयति । एवमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, प्राक्पक्षुः श्रोत्राः स-
मन्विषि वाक्पक्षेयस्याः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः सूत्रम् कश्च विराट्
तयोः कारणमध्याकृतमाकाशश्च यस्मिन् व्यस्तस्तमेवात्मनमकृतं ब्रह्म-
मये तस्यान्वयनात् विद्वानङ्गमकृतोऽस्म्येति मन्त्रद्वयो वचनम् । नन्वस्तु
पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुरुषः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीति-
स्तावता कश्च संख्यतत्त्वपञ्च इत्याद्यङ्गसंख्याया धर्माकाङ्क्षायां तत्त्वानि
प्राप्ताणीत्याह । तथेति । जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका प्रधान-
मनादित्वादविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः । अङ्गदङ्गद्वारपञ्च-
तन्मात्राणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र सङ्ख्यं प्रधानस्य विकृति-
रङ्गद्वारस्य प्रकृतिः अङ्गद्वारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां
प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां सूक्ष्मभूता-
नामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च सूक्ष्मभूतज्येकादशेन्द्रियाणि चेति बो-
द्धव्यसङ्ख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्मरोपादानत्वाभावात्,
पुरुषस्तदासीन इति साङ्ख्यकारिकार्थः । अङ्गया तत्त्वानामुपसंप्रदात्
शब्दस्त्विति प्राप्ते विद्वान्वयति । नेति । नामान्वयिष्यन्त काह ।
नैवास्मिति । पञ्चसु पञ्चसु साधारण्येतरपञ्चकाङ्गादस्य धर्मस्याभावो
नामात्वं विशिष्टत्वमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्तृत्वेऽप्येव, द्रव्यस्य ज्ञानकर-

नादीनां श्रुतिमन्त्रप्रतिपत्त्या कर्माभ्यां, कक्षात्, नानाभावात् ।
नाना स्मृतानि पञ्चविंशतिसंज्ञानि, नैवां पञ्चशः पञ्चशः
साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च पञ्च
सङ्ख्या निविशेरन्, न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वा-
दिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्याऽप्येवमव-
यवहारेणोपलभ्यते । यथा,

“पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षयतकृतुः” । इति ।

द्वादशवर्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति, तदपि
नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया
स्यात् । परञ्चात पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति,
अधिकेषु स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च पञ्चानां

एतत् कर्मकरणत्वञ्च पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतयात्वात् पञ्चसु स्थूलद्रव्यतित्वञ्च
तथापि यस्मिन् नित्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तेः कृत्वरजस्तमोमहट-
काराः पञ्च कर्माभ्यां मनसत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्वये
मिथेऽनुवृत्तेतरपञ्चकव्याप्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । न स्थित्यत आह ।
वेनेति, धर्मोऽनेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति । न हीति । महासङ्ख्यायामव-
न्तरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्विचिन्तौ सप्त सप्तवर्षयोऽदौ वसवश्चेति प्रजा-
पतिः सप्तदशेत्वात्वाटिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति नान्येत्वेत्यर्थः ।
पञ्चशब्दद्वयेन स्य बाष्पस्य ग्लानसङ्ख्याद्वारेण तद्वत्त्वा महासङ्ख्यां व लक्ष्यत
इति सदृशान् शङ्कते । अनेति । सुखार्थस्य वक्ष्यमाणस्याङ्गशया न
युक्तेति परिहरति । तदपि नेति । पञ्चजनशब्दोऽप्यसमासमङ्गीकृत्य
पञ्चविंशतिसङ्ख्यापतीति निर्दिष्टा सम्मतिः सप्तार्चनस्यैव तत्प्रतीति-
रित्याह । परश्चेति । सप्तार्चनेत्यर्थः । भाविकेणेति । अयमर्थः ।
अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः कादुदासः । द्वितीयः सप्तार्चुदासः । त्रय-

त्वापञ्चजनानामित्येकपक्षैकस्वर्थैकविभक्तिकत्वावगमात्, सम-
स्तत्वाच्च न वीज्या पञ्च पञ्चेति । तेन न पञ्चकद्वयप्रत्ययं पञ्च-
पञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्यायाऽपरया विशे-
षणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् ।
नन्वापञ्चपञ्चसङ्ख्याका खना एव पुनः पञ्चसङ्ख्याया विशेष्यमाणा
पञ्चविंशतिः प्रत्येक्यन्ते । यथा पञ्चपञ्चमूल्य इति पञ्चविंशतिः

शब्दान्नोदत्तः । तथा च न द्वितोयपञ्चजनशब्दयोः समासं विन न्यस्या-
कारस्थोदात्तत्वं ब्रूयैषामनुदात्तत्वञ्च पठते । “समासस्य” [पा०६।१।२२३]
इति सूत्रेण समासस्थानोदात्तवधानात् “अनुदात्तं पदमेकवर्त्मम्”
[पा०६।१।१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य
वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्त्मयित्वा वशिष्टं तत्पदम् अनुदात्तं भवतीति वि-
धानादेव भान्जिकान्नोदात्तस्वरैकपटत्यनिरुधः । भाषिकाख्ये तु शत-
पथब्राह्मणस्वरविधायकपत्रे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण यो
अन्वदशः स अनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामनुदात्तो भवतीति
व्यपवादः सन्वितः, तथा चान्त्यादाकारात् पूर्वेष्वनुदात्तानामनुदात्तत्वं
ब्राह्मणावस्थायारं प्राप्नुम, “उदात्तमनुदात्तमन्वम्” इति सूत्रेण अन्व-
दशायाम् उदात्तस्य अन्वस्य परलग्नतबोद्धायमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं,
तथा चात्र न कररादुपरितन आकार आकाशसम्बन्धेन स्थितया पञ्च-
मानोऽनुदात्तो भवति, यद्यं अन्वानुदात्तस्वरः भाषिकलो न ब्राह्मणस्वरे-
णैकपरत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु पाठकप्रसिद्धान्नोदात्तस्वरो-
भाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं कस्यतश्चकारैर्दूषितम् । अन्वानुदात्तं
हि समास्यतारः पञ्चजनशब्दसंघीयत इति पाठकप्रसिद्धिरस्ति ।
तथा पञ्चपञ्चजना इति भान्जिकान्नोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना
इत्यन्वानुदात्तो ब्राह्मणस्वर इति विभागः, उभयथापि एकपद्यात्
समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयकप्रयोगादथेकपदत्वमित्याह । प्रयोगान्ते

पूसा प्रतीयन्ते तद्वत्, नेति ब्रूमः, तुल्यं यत्पञ्चपक्षीयवत् त-
माकाराभिप्रायत्वात् कर्तृति सत्त्वा भेदाकाङ्क्षायां पञ्चपक्ष-
पूत्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदो-
पादानात् कर्तृति असत्त्वा भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना
इति विशेषणं भवेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव
भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्च पञ्चजना इति न पञ्च-
विंशतितत्त्वभिप्रायं अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वभिप्रायं,
अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः । आत्मा

चेति । आत्मा त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां अन्त्याक-
धर्माय गृह्यामि इत्यप्यपह्नवमन्त्रवेषः । देवतानां कर्मणि अन्त्यवदव-
स्थितं शरीरं तदेव धर्मम् इहासत्त्वभोगाधारस्तस्यै, तस्यावैकल्यादिति
यजमानोक्तिः, अस्तु समासस्ततः किमन्त्यं व्याहृ । समासत्वाच्चेति ।
कावृत्तिवीक्ष्या तदभावे पञ्चकदयापह्नवत् पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतिरस्मि
हेति भावः । जनपञ्चकमेक पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकसङ्ख्या
पञ्चपक्षेति पक्ष्यं नेत्यन्यथायः । किञ्चासमस्तपक्षेऽपि किं पञ्चपक्षद्वयो-
क्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वा तयोः सुदृजनेरन्वयः कथं वा पञ्च-
त्वविशिष्टैर्जनेरपरपञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्य इत्याह । न च पञ्चसङ्ख्याया
इति । विशेषणमन्त्रवः । अनन्त्ये हेतुमाह । उपसर्जनचेति । सम-
धानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्यैवान्वयो वाक्यः, युक्तानां परस्परान-
वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशमं स्वरप्रतीतिः स्मृत् न पञ्च-
विंशतिसङ्ख्याप्रतीतिः । तृतीयसङ्ख्यापक्षमिति । नन्विति । पञ्चत्वविशिष्टेषु
पञ्चत्वान्वयान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयान् पञ्चविंशतित्व-
प्रतीतिरित्यर्थः । इत्यान्वयवस्थेयं परिहरति । नेति ब्रूम इति । पञ्चानां
पूसानां समाहार इत्यत्र संख्यापूर्वो द्वियुरिति समासो विहितः ।
ततो “द्विगोः” [पा०४।२।] इति सूत्रेण द्विगो विधानात् समाहार-

तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः। यच्चिन्निति सप्तमी-
सूचितस्य “तमेवमग्रे आत्मानं” इत्यात्मत्वेनाशुर्कथंशात् ।
आत्मा च चेतनः पुरुषः, स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न
तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्येत, अर्थान्तरपरिग्रहे वा तत्त्व-
सङ्ख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत । तथा “आकाशश्च
प्रतिष्ठितः” इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पञ्चगुणा-
दानं न्यायं, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणं । कथञ्च सङ्ख्या-
मात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत,
जनशब्दस्य तत्त्वेष्वकृत्वत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्क्षोप-
पत्तेः । कथं तर्हि ‘पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, दिक्सङ्ख्ये

प्रतीतो समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्यथो युक्तः,
पञ्चजना इत्यत्र तु जीवन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः जनानाङ्गादित
एव पञ्चलोपादानात् संख्याकाङ्क्षया अकृत्वापञ्चेति पदान्तरं नास्ति
आकाङ्क्षाधीनत्वादस्येत्यर्थः । भेदो विशेषणम् । ननु जनानां निर-
काङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विवे-
पणं भवत्वित्याशङ्कते । भवदपीति । नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्यः
किन्तु प्रधानेनैवेति नोपसर्जनस्याविरोध उक्त इतिपरिहरति । तत्र
चेति । एवं नामाभावादिति व्याख्यातिरेकाच्चेति व्याचष्टे । अतिरेकाच्चे-
त्यादिना । अतिरेकः आधिक्यं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मानभूतो
न वा नाह्य इत्युक्ता द्वितीये दोषसाह । अर्थान्तरेति । तथाकाशं वि-
वक्ष्य दूषयति । तथेति । उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यम् । पञ्चविंशतिजना
आत्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसङ्ख्या सादित्यर्थः । न च सत्परजस्तस्य
पृथग्यन्तरेण केहेति वाच्यम्, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् अस्मिन्निति
आत्मनि तत्त्वानां प्रतिषेधोक्तिविरोधात्तव मते अतस्तत्प्रधानस्यैवानाधार-

संज्ञायामिति विशेषणरथात् संज्ञायामेव पञ्चम्यस्य जन-
शब्देन समासः, ततश्च कृत्वाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चजना
नाम विवक्ष्यन्ते, न साक्षात्तत्वाभिप्रायेण, ते कर्तृत्वस्यामाका-
ङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च
पञ्चेत्यर्थः सप्तर्षयः सप्तेति यथा । के पुनस्ते पञ्चजना
नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूप-
निरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः 'प्राणस्य प्राणमुत चतु-

त्वादेह नानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वयत्वमित्याह । किञ्च
पञ्चविंशतिशङ्कुराप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां पञ्चमसिद्धाह । कथ-
ञ्चेति । किं जनशब्दात्तत्त्वप्रकः उक्तसंख्येनेति कथंशब्दार्थः । नाह १-
त्वाह । जनेति । न द्वितीय इत्याह । कथान्नरेति । किन्तु दर्शान्नर-
यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति । कथमिति । पञ्च च ते जनान्तेषां सप्त-
धारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रोक्त्वा बलवत्त्वं तावदह ।
उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्यवाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमाना यां
सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते तथा टक्षिणास्मिः सप्तर्षय इत्यादि । अथस्तु
समासस्तत्पुरुषभेदः पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वसङ्का सप्तिकथनाय कृत-
मिह्याति । के पुनस्त इति ॥

तृतीयोऽतशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्वाक्षिप्यमात्मानं विदुस्ते
ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा उच्यता प्रयोग इति
शङ्कते । कथं पुनरिति । यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य कथयता प्रयोग-
स्तथा नम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य कथयवेत्याह । तत्त्वमिति । तर्हि
कथयतिस्मिन्सात्त्वान्तात्त्वान्येव प्राणाक्षीकृत आह । समाने त्विति ।
संविहितसजातीय नपेक्षसुतित्वा एव प्राणाः न तु व्यवहितविजा-

पञ्चकुलत श्रीलम्ब श्रीलम्बस्याम्ब मनसो ये मनो विदुः" इति
 तस्य वाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना विवक्षन्ते । कथं
 पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयो-
 गः समाने तु प्रसिद्धातिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव
 ग्रहीतव्या भवन्ति जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभजो
 भवन्ति । जनवचनस्य पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, "ते वा एते
 पञ्च ब्रह्मपुरुषाः" इति, अथ "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता"
 इत्यादि च ब्राह्मणम् । समानवलाच्च समुदायस्य कृत्वत्वप्रवि-
 र्बन् । कथं पुनरस्मिन् प्रथमप्रयोगे कृतिः शक्याश्रयितुं शक्य-
 उद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः

तद्यसामेककृतित्वस्या इत्यर्थः । लक्षणावोजसम्बन्धमाह । जनेति । जनः
 पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषमित्यादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादि-
 लक्षकत्वं युक्तमित्यहम् । जनवचनस्येत । ननु जायन्त इति जनाः
 मरुदादयः जनकत्वात्जनः प्रधानमिति । योगसम्भवे किमिति कृदि-
 नाशित्वं लक्षणप्रयास इत्यत आह । समासेति । यथा अक्षकर्णशब्दस्य
 वर्णलक्षणे यस्य दृष्टे कृदिरेव पञ्चजनशब्दस्य कृदिरेव नावयवशक्त्यक्तो
 योग इत्यर्थः । पूर्वकालिकप्रयोगाभावाच्च कृदिरित्याक्षिप्यति । कथ-
 मिति । स्यः पुमांसः पञ्चजना इत्यमरकोषद्वौ प्रयोगोऽस्मिन्, तद्वाच-
 मङ्गीकृत्यामाह । 'शक्येति । जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्च-
 जनशब्दस्य कृदिनाशित्वं प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु प्रदेववादेन
 प्राणादिषु कृदिष्यत इति मन्व्यम् । संवृत्तीतं विवक्ष्येति । प्रसि-
 द्धत्वादित्यादिना । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यलोक्त्यदं विधेयपुष्पायक
 कर्मानामधेयं नेति संशये खनित्वादातुद्भित्यः स्य प्रसिद्धार्थमन्यत्वे
 प्रसिद्धिविरोधात् ज्योतिष्टोमे शुश्रूषिषिरिति प्राप्ते राक्षानः । यजेत

प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यद्योद्भिदा
यजेत, यूपं क्षिनन्ति, वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजन-
शब्दः समासान्वाख्यानानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्य-
शेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्त्मन्यते । कैश्चित् देवाः
पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च जना व्याख्याताः ।
अन्यैश्चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः । कश्चिच्च
यत् पाञ्चजन्यया विंशति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य
दृश्यते, तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न
पञ्चविंशतेस्तन्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो
वाक्यशेषादिति जगद । भवेदुक्तावत् प्राणादयः पञ्चजना

यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः । ततोद्भिदेत्यपिदृश्यते ततोऽयानस्य यागेनेत्य-
नेन प्रसिद्धार्थेन सामानाधिकरण्यात् तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिर्नाम
पशून् खाद्यतीति प्रसिद्धेर्विरोधादप्रकृतत्वोतिष्ठोमे शुचिर्विध्यमानात्
तद्विधौ शुचयता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धसङ्गत्याप्रकृताच्चेति कर्मणानै-
वोद्भित्यर्थः । तथा क्षिनन्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोर्व्यापकशब्दसमभिव्या-
हाराद्वाहविशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभिव्याहाराद्दे-
वशब्दार्थः संस्तु रयोन्यस्त्वयिस्त्वविशेष इति ज्ञम्यते, तथा प्रसिद्धार्थक-
प्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणादर्थक इति निश्चीयत
इत्यर्थः । एकदेशिनां सङ्घतिरुच्यमाह । कैश्चिदस्मादिना । नृद्व्यां
ब्राह्मणाज्जतो निषादः । नृत्वा पञ्चजनशब्दस्त्वार्थान्तरमाह । कश्चि-
श्चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विंशतीति विट् तथा विंशो पुद्व्यङ्ग्येन्द्र-
स्याहुमार्थं षोढाः सृष्टा इति वस्तुवाचं षोढातिरेकेण्येन्द्राणां षो-
ढादिति नृत्त्ववृत्तारेण प्रजामालयकेऽपि न विरोध इत्यर्थः । सृत्त-
विरोधनः प्रज्ञाह । आचार्यस्त्विति । अतः सङ्घतत्वातिरिक्तयत्

माध्यन्दिनानां येषां प्राणादिव्यामनन्ति, काश्वानाम् तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येषां प्राणादिषु नाभिमनतीति अत उत्तरं पठति ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १३ ॥

असत्यपि काश्वानाम् ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्ख्या पूर्वते । तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्व-
रूपमिदं पञ्चायैव ज्योतिरधीयते “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः”
इति । कथं पुनरभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पञ्चमानं
समानमन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्याया केषाञ्चिद्वृत्त्यते केषाञ्चिद्येति,
अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठित-
प्राणादिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिषि अ-
पेक्षा भवति तदलाभात्तु काश्वानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च

किञ्चित्परतया पञ्चजनयद्व्याख्यायामविरोध इति भावः । यदुत्तरत्वेन
स्मृतं नृणांति । भवेयुरिति ।

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्वद्देवा उपासत इत्यर्थः । नन्विदं
पञ्चनज्ज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः प्राणादिव्यामन्ति तत्काश्वानां
पञ्चत्वपूर्णाव नृणांते नाज्योतिमिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते ।
कथं पुनरिति । साक्षाद्भावविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह सिद्धान्ती
अपेक्षेति । यथा अतिराले मोक्षधनं नृणांति न नृणांतीति वाक्य-
भेदादिकल्पसद्व्याख्याभेदेनाह, न यादादादाभां ज्योतिषो विकल्प
इत्यर्थः । ननु नृणांते विकल्पो युक्तः न वस्तुमिति चेत्, सत्यम्, ज्ञानाय
प्राणाभेदेन साक्षा ज्योतिःसहिता वा पञ्च प्राणादयो ज्ञान प्रतिष्ठिता-

समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो यद्व्यापकश्चे, यथा समानेऽप्यति-
रात्रे वचनभेदात् षोडशिनो यद्व्यापकश्चे तद्वत् । तदेवं न
तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित् प्रधानविषयादि, श्रुतिन्याय-
प्रसिद्धी तु परिकरिष्यते ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥१४॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गति-
सामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितञ्च प्रधानस्यावश्यकत्वम् ।
तत्रेदमपरमागङ्गाते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं
वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यं, कस्मात्
विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरूपलभ्यते क्रमा-
दिवैचित्र्यात्, तथा हि क्वचिदात्मन आकाशः सम्भूतः इत्या-
काशादिका सृष्टिरान्नायते, क्वचित्तेजसादिका तत्तेजोऽसृज-

स्तत्तन्माऽनुदृष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरिदमवदम् । उक्तं
प्रधानस्यावश्यकत्वमुपसृजति । तदेवमिति । तथाचि श्रुतियुक्तिभ्यां
प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह । सृजतीति ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । पूर्वपक्षेनास्य
सङ्गतिं वक्तुं उत्तममुवदति । प्रतिपादितमिति । अधिकारणत्वयेन
प्रधानस्यान्यैतत्त्वोक्ता जगत्कारणत्वसङ्गत्वेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्यता,
तस्मिन्नेव बुद्धिस्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वये इति साधितं
पूर्वपक्षसम्बन्धेन । तत्र लक्षणसमन्वयबोरसिद्धिरेव सृजतीनां विरोध-
दर्शनादित्याद्येपरूपान्नेनास्य सङ्गतिमाह । तत्रेति । न चाविरो-

तेति, कश्चिन्नाद्यादिका स प्राणमहजत प्राणाश्चक्षामिति,
कश्चित् शक्यैव सोमोनामुत्पत्तिराग्यायते "स इमांश्चोमानहज
तान्गो मरीचिर्मरमाय" इति, तथा कश्चिदसत्पूर्विका वृष्टिः
पश्यते, "असहा इदमय आसीत् ततो वै सदजायतेति," "अस-
देवेदमय आसीत् तत्सदासीत् तत्सत्यमभवदिति" च, कश्चि-
दसहादगिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिप्रायते "तद्वै क
आह्वरसदेवेदमय आसीत्" इत्यपकस्य, "कुतस्तु खलु सोम्यैव
स्यादिति शोवाच कथमसतः सज्जायेतेति, रुदेव सोम्येदमय-
आसीदिति," कश्चित् स्वयं कर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निम-

ध्विन्नादाः द्वितीयाध्याये सकृत्तिर्नास्ति सध्याये इति बाध्यं, सिद्धे सम-
न्यये सध्यादिनामान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्प्रद-
बाध्यजन्यकारणवादिसुतोनां मिथो विरोधाद्वाध्यायानिश्चयेन सत्ये
समन्ययासिद्धौ प्राप्तायां तत्प्राधिकाविरोधचिन्नाया अपत्तैव सकृत्तत्वात् ।
न चेवं सृष्टिसुतोनामस्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति बाध्यं, सत्रवत्
कल्पितवृत्तौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तज्जिनन,
सूक्ष्मबुद्धिसमाधानार्थं इति शूनः । इह तु सूक्ष्मदृष्टौ बाध्याये सम-
न्ययस्याभाव तत्प्रदार्थसुतिविरोधः परिहृत्यते । यद्यपि त्वं पदार्थसुति-
विरोधोऽत्र परिहर्तव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्धनस्थानसूत्रनाद-
विरोधः प्रविष्टः, प्रथमसूत्रे सूक्ष्मबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति ज्ञान्यते
सूत्रकारः । अत्र जन्यकारणसुतयो विषयताः किं शून्यमपि ज्ञानं न
वेति शून्येऽसंख्योक्तिर्योः सङ्ख्याग्राहकियायां विषयेऽपि कारणे पस्तुप्य-
सदा सदा कारणमिच्छादिविषयस्यैवात्प्रायास्यपिति प्रत्युदाहरणेन
पूर्वप्रसङ्गसङ्काशेयं विवक्ष्योति । प्रतिवेदान्तमिच्छादिना । वेदान्तानां
समन्ययस्याप्रयोगस्य बाध्यायसकृत्तिः । सङ्ख्यादिपदानां सकारणे सम-
न्ययोक्तेः पादसकृत्तिः, पूर्वपक्षे समन्ययासिद्धिः कथं, सिद्धांशे प्रविष्टि-

कृते, “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामकसमाम्नामेव व्याकृत्यत
इति । एवंमनेकधा विप्रतिपत्तेः यद्युक्तिः च विप्रतिपत्त्याशुपक्षमेव
वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याया, अतिन्या-
यप्रसिद्धिभ्यां तु कारणांतरपरिग्रहो न्याय इति । एवं प्राप्ते
द्रुमः । सत्यपि प्रतिवेदान्तं सत्यमानेष्वाकाशमादिषु क्रमादिद्वारके
विमाने न सृष्टिर्किञ्चिद्विमानमस्ति, कुतः यथाव्यपदिष्टोक्तेः ।
यथाभूतो सृष्टिस्थान् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽदि-
तीयः कारणात्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि
व्यपदिश्यते, तद्वयथा, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” अत्र तावज्-
ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म

इति विवेकः । क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तद्वर्ह्यवति । तथा हि
कचिद्विद्यादिना । स परमात्मा लोकानसृजत अथवायरीरप्रकृत्यभि-
लोकोऽन्वयार्थः । सूर्यरश्मिभ्यामोऽन्तरोक्षलोको नरीत्यः । करो
मर्त्यलोकः । अथललाः पाताललोकः व्याप इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिवि-
रोधसङ्गा कारणाविरोधमाह । तथेति । असदमिष्यज्ञानासृष्टपाक्षकं
कारणं, ततः कारणात् सदमिष्यज्ञम् । एतत्तुकार्थं ज्ञानोऽसृष्टपाक्ष-
माह । अथदेवेति । श्रुत्यमेव नेत्याह । तत्तदिति । अथाधितं ब्रह्मे-
वादीदित्यर्थः । तद्व्याकृतना स्थितं जगत् सृष्टिकावे सत्यमिष्यज्ञसम-
वत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे सके वाङ्मात्रेणैव सत्तम् । अति-
रेव दूषयति । कुत इति । कुतश्चपदबोद्धव्यमाह । अथचित् । अथस-
माह । सृष्टिः । तदिदं जगद्विषयं तर्हि प्राज्ञावेऽव्याकृतं कारणा-
त्मकमासीत् । अतीनां विरोधस्यसङ्करति । सविति । कियत्तन्नाम-
मिष्याव्याकृतं ज्ञानान्तरविद्वन्भावस्यकृतं वेदानात्मं व्याकृत्यमाह ।
अतीति । तत्र सृष्टौ, विरोधार्थकीकृतं प्रवरि विरोधं पारंकरति ।

न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेष्टरं कारणमवधीत् । तद्विषयेष्वैव
परैवात्मशब्देन शरीरादिक्रीडापरम्परया चान्तरगुप्रवेशनेन
सर्वेषां नः प्रत्यगात्मानं निरधारयन् वक्तुं स्यां प्रजायेवेति
चात्मविषयेषु बहुभवनशंसनेन ह्यव्यमानानां विकाराणां सृष्टि-
रभेदमभाषत, तथे'दं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चन' इति स्रष्टा-
जगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं सृष्टारमाचष्टे, तदत्र
यत्प्रत्यक्षं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तत्प्रत्यक्षमेवान्वात्तापि विज्ञा-
यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, तदैवात
वक्तुं स्यां प्रजायेवेति." "तत्तेजोऽसृजतेति," तथा "आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीन्वाच्यत् किञ्चन भिषत् स ऐचत लोकास्तु
सृज्या इति च, एवं जातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य
वाच्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयस्तु
विगमं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजसादिके-

कल्पयति । आकाशादिवु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रति-
पाद्यां हेतुमत् । कुत इति । यथाभूतत्वमेवाह । सर्वज्ञ इति । कार-
णस्य सर्वज्ञत्वमिदं प्रतिवेदान् दृश्यत इत्याह । तदपेक्षादिना । तद्वि-
षयेषु ब्रह्मविषयेषु, येतन् सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमसृजतेति श्रुतेरपर-
प्रयोज्यत्वम् । तत्कारणा एतस्यादात्मन इति प्रत्यगात्मन्यं स्रष्टा वक्तु-
रूपत्वकालमना स्थितिकायेऽप्यद्वितीयत्वम् । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञ-
त्वादिकं कारणस्य तथा चान्दोष्वादावपि दृश्यते इत्याह । तदत्र जल-
जलमिति, निमज्जन्वापारम् अविनीतार्थत्वाद्विरुद्धार्थत्वात् कारणे
वाचि विवर्धयति चेत्, तथापि कार्ये विरोधात्कारणेऽपि विरोधः
स्यादित्यत्र ब्रह्म निषेधति । कार्यविषयत्वत्वादिना । स्रष्टृश्रुतीनां प्रत्यक्ष-

स्वैवंजातीयकम् । न च कार्यविषयेषु विगानेन कारणमपि
ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविबोधितं भवितुमर्ह-
तीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाकार्यः
कार्यविषयं विगानं 'न वियदश्रुते' रित्याख्यः । भवेदपि का-
र्यस्य विगीतव्यं अप्रतिपाद्यमानत्वात्, न ह्ययं दृष्ट्यादिप्रपञ्चः
प्रतिपिपादयति । न हि तत् प्रतिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो
दृश्यते श्रूयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते । उक्तमप्यसंहा-
राभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमा-
नत्वात् । दर्शयति च दृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां,
"अन्तेन सोम्य शुक्लेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजो-
मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छेति । अदा-

मन्वयात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमानं दृष्टव्यमपि नानात्वं प्रकृष्टेते-
त्याह अतिप्रसङ्गादिति । अद्वैतिविरोधमङ्गीकृत्य कदरि न विरोध इत्यु-
क्तम्, अपुनाङ्गीकारं त्यजति समाधास्यति चेति । किमर्थं नहि नृपतः
अद्वैतमन्वयान्वाधा वदन्तीत्याशङ्क्य अदायतात्म्यं प्रापनावेत्याह । भवे-
दित्यादिना । अतात्पर्यान्विरोधो न दोषावेत्यतात्पर्यं साधयति । न
ह्येति । फलवद्ब्रह्मवाक्येयत्वेन अद्वैतव्यक्त्यामर्थवत्त्वमन्वयवाक्यं कार्यं
पृथक् फलं फलस्य वाक्यभेदापत्तेरित्याह । न च कल्पविभुत्वमिति । न्याया-
देकव्यक्त्यात्वं सिद्धं अतिरूपि दर्शयन्तीत्याह । दर्शयति चेति । शुक्लेन
कार्येण सिद्धेन कारणवद्ब्रह्मज्ञानार्थत्वं अद्वैतज्ञानमन्वयज्ञानं कारणसाध-
यत्वज्ञानं फलान्तरमाह । अदः चेति । एवं निष्कलाशमन्वयार्थादा
अदौ तात्पर्याभावादिरोधो न दोष इत्यत्र दृष्टव्यमिति । तथा चेति ।

दिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः
आप्यत इति गम्यते । तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

“ब्रह्मोऽविष्कृलिङ्गादौः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।

उपपद्यः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं”
“तरति शोकमात्रवित्” “तमेव विदित्वा अतिच्छत्तुमेति”
इति च प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्या-
त्मत्वप्रतिपत्तौ सत्त्वां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः । यत् पुनः कारण-
विषयं विगानं दर्शितं “असहा इदमग्र आसीत्” इत्यादि
तत् परिहर्तव्यम् । अतोच्यते ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असहा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन
आप्यते । यतोऽसम्बन्धे स भवत्वसत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्र-
ह्मेति चेद्देद सन्तमेन ततो विदुरित्यनन्तादापवादेनास्तित्वन-

कम्यथान्यथेति बोध्या दृष्टव्या । अवताराय ब्रह्मधीजनकने, अतस्त-
दन्वयात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः सेवेन विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य
सृष्टिवैभित्त्वसङ्गनदिव्याङ्ग्य तस्य फलमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मसुख-
तोक्तमर्थः । एवं सृष्टिहारकं विरोधच्छून्यं समाधानं कारणस्य सद-
रुपादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते । अपुनरिति ।
यतोऽस्तित्वसत्त्वं ब्रह्म निधीयं तस्मिन्नेव शोकसदाहरति अतोऽत्र
शोके निरात्मकमसत्त्वं आप्यत इति बोधना । तत् तत्र सदास्ति शोको
अन्तो भवति ॥

सदात्मनसकदादीनि हि व्याप्तावस्थानेन ब्रह्म अप्यत इत्याह ।

क्षयं ब्रह्मात्मन्यादिकोऽपरस्परया प्रत्यगात्मनं निर्धार्य "सोऽ-
कामयतेति" तमेव प्रकृतं समाकृत्य सप्रपञ्चं कश्चिदपि तस्मात्
आवयित्वा "तत् सत्यमित्याचक्षत" इति शेषसङ्गत्य "तदस्येव
लोको भवति" इति तस्मिन्नेव प्रकृतोऽर्थे लोकमिममुदाहरत्य
"सदा इदमग्र आसीदिति" यदि त्वसत्त्विरात्मकमस्मिन् लो-
केऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणोऽन्यस्योदाहरणादसम्भवं वाक्य-
मापद्येत । तस्यान्वामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सुखदः
प्रसिद्ध इति तद्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मा-
सदिवासीदित्युपचर्यते । एषैवासदेवेदमग्र आसीदित्वत्वापि
योजना, "तत् सदासीदिति" समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावा-
भ्यपगमे हि तत् सदासीदिति किं समाकृत्येत । "तद्वैक आङ्ग-
रसदेवेदमग्र आसी"दित्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकी-
यमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ।
तस्याश्रुतिपरिच्छिन्नसत्त्वसदाख्यायैवायं मन्दमतिपरिक्लि-
तस्यासत्त्वस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् । "तद्वैक तद्वै-

तस्यादिति । न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यम् । चेन्नार्थकमङ्गा-
दिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तिसृतिरश्रुतौ सूत्रं
योजयित्वा आन्तोऽन्यादौ योजयति । एवंवेति । सदेकार्थकतत्त्वेन
पूर्वोक्तासतः समाकर्षात् श्रुत्यन्तमन्वयः । नन्वसत्त्वस्यैवा न भुक्ता
श्रुतिभेदे च असतभेदेनोदिताश्रुतिस्त्वसत्त्वस्यैव दर्शितत्वादित्यत
आह । तद्वैक इति । एकं वाच्यं इत्यर्थो न भवति, किन्तु अनादि-
द्वन्द्वारचनस्या वेदवाङ्मा इत्यर्थः । श्रुत्यनिरासिन श्रुतिभिः सदादश्वे-
नेष्टत्वासाक्षां विरोधस्तु निरिरासात् लक्षणा दुक्तेति भावः । अङ्गं
कश्चिदकर्तृका कश्चिः कश्चितेति तद्वैकम् । तद्वैदमिति । अन्वयः

व्याकृतमासी"दित्यत्रापि न निरव्यवस्थं जगतो व्याकरणं
 कथ्यते। "स एष इह प्रविष्टश्चान्ध्यायेभ्य" इत्यव्यवस्थं व्याक-
 तकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्यत्, निरव्यवस्थे व्याकरणाभ्युपगमे
 ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्या-
 नुप्रवेशित्वेन समाकृत्यते। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनु-
 प्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्, "मय्यंशुः शृ-
 श्रूयन् ओत्वं मन्वानो मनः" इति। अपि च यादृशमिद-
 मद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यत्वं व्याक्रियते,
 एवमादिसर्गोऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः।
 श्रुत्यन्तरमप्य"नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
 णीति" साध्यत्वामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत
 इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेष्ठरे कर्तरि सौकर्य-
 मपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्ण-
 के लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थोद्धिप्तं कर्त्तृन्त-
 रमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्रामं इति ॥

कर्त्ता। ननु कर्त्तृभाव एव परावृत्त्यते इत्यत आह। चेतनस्य चाव-
 मिति। अनुप्रविष्टो ओत्वं ओतो मनो मन्वेत्युच्यते इत्यर्थः। स द्युक्ताय
 सकर्त्तृकं कार्यत्वात् चटवदित्याह। अपि चेति। अद्यत्वे इदाद्यौ।
 ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्त्तुः कृत्ते कर्मण एव कर्त्तृवाचिककारो विदुह
 इत्यत आह। व्याक्रियते इति। अनाद्येन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः
 कर्त्तृत्वसुपरुष्यत इत्यर्थः। व्याक्रियते जगत् साधमेव निव्यवस्थमिति व्या-
 ख्याय केनचिद्व्याकृतमिति व्याचष्टे। यद्वेति। अतः श्रुतीनन्विरोधात्
 कारकद्वारा ललम्ब्य इति सिद्धम् ॥

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौञ्जीतकिनाश्रुणे बालाश्रुजातशत्रुसम्भादे चूयते, “यो वै बालाश्रु एतेषां पुरुषाणां कर्ता, यस्य वै तत् कर्म, स वै वेदितव्यः” इति [कौ०ब्रा० अ०४। क०१८।] । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते, उत मुख्यः प्राण, उत परमात्मेति विषयः, किं तत्रात् प्राप्तं प्राण इति कुतः “यस्य वै तत् कर्मेति” अवस्थात्, परिसुन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे चा“वाक्छिन् प्राण एवैकधा भवतीति” प्राणशब्दश्रवणात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्, ये चैते पुराणादालाकिना“ऽऽदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष” इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थानविशेषत्वाददित्यादिदेवतात्मनां ‘कृतम एको देव इति प्राण इति स

जगदाचित्वात् विषयमाह । कौञ्जीतकीति । बालाश्रुजातं बालाश्रुजातश्रुणं प्रति र.जोवाच । यो वा इति । न केवलमादि-
त्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत रत्नाह । अस्मेति । इतज्जगद्वयस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्त्तमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य श्रौतवृद्धिभ्यां संशयमाह । तत्रेति । पूर्ववैकव्यस्य सटादिष्वन्वयादसम्भवे नोतः, एह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रूवाणीति वाकाकिव.क्यासब्रह्मण्येन प्राणा-
दिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतृत्वमस्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वसंशयमाह । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणश्रुपातिपरत्वाद्ब्रह्मणि सचमन्वा-
चिद्धिः सिद्धान्ते श्रौते सचमन्वाचिद्धिरिति कथम् । अत्र अत्रप्रौ दृष्टेति-
शेषः । अतः पुरुषकर्त्तव्यं प्राणस्य कथयितव्यं आह । ये चैत इति ।
सृजामात्मकाश्च विकाराः सृष्टादय रत्नात् मानमाह । कृतम इति ।
यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं अतः सर्वदेवत्वकत्वाह

ब्रह्मेत्याचक्षते” इति श्रुत्यन्तरमसिद्धेः जीवो वा अयं हि वेदि-
तथ्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते आव-
यितुं यस्य वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्याङ्गोपकरणभूता-
नामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते, वाक्यशेषे च जीवलिक्रमव-
गम्यते । यत्कारणं, वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां वक्तु-
वेदनायोपेतं बालाकिं प्रतिबुद्धयिष्यज्जातशत्रुः सुप्तं पुरुष-
मामन्त्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रत्यक्षं
यदिघातोत्थापनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबो-
धयति । तथा परस्तादपि जीवलिक्रमवगम्यते । तस्यैवा
“श्रेष्ठो स्वैर्भुङ्क्ते यथावा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जत्यवमेवैष प्रजाकृतै-
रात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैव आत्मान एतमात्मानं भुञ्जति” इति

स प्राज्ञो ब्रह्म यत्परोक्षं वास्तविकवेद्यत्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरम् ।
जीवो वेति । यत्कारणं यस्य जीवं बोधयति तस्यादिति सुप्रोत्थापनं
जीवलिक्रमिति योजना । तौ ह पुरुषं सुप्रमादन्नुतः तं राजाह उह-
त्याण्डरवासः सोम राजद्वित्यामन्त्र्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वं तु
प्राणादेरेण त्वत्सुक्ता यस्यावातेनोत्पद्य जीवं बोधितवान् रत्नरः ।
श्रेष्ठो प्रधानः स्वैर्भुङ्क्तेतिभिरुपच्युतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयस्य तस्यजीवन्ति ।
एव जीवोऽपि आदितादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च
हविर्पुष्पादिना जीवसुपजीवन्तिभुक्तं भोक्तृत्वं जीवलिक्रमः । ननु
प्राण एवैकधा भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह । प्राण-
भूत्या इति । सूत्रादहरेव सिद्धान्तयति । एवमिति । स च बाला-
किर्मन्त्रात्प्राणा आदित्यलिक्रमपान् पुरुषाणाम् प्राणा निरस्तलक्षणो
स्थितः, तदुक्तं ब्रह्म ज्ञेयत्वात् राक्षोप्यमानं ब्रह्मेति वक्तव्यमन्वया
प्राणोऽपि ज्ञेयत्वादित्यप्रसङ्गादित्यह । यदि सोऽपीति । वेदितव्यो-

[कौ० ब्रा० अ०४ । क०२० ।] प्राणस्यैवाह जीवस्योपपन्नं प्रा-
णगन्धत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो
न परमेश्वरः, तस्मिन् ज्ञानवगमादिति एवं प्राप्तो ब्रूमः । परमे-
श्वर एवावमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात्, कस्यात्, उपक्रमसा-
मर्थ्यात्, इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह ब्रह्मा ते प्रजवाणि
इति मन्वदितुमुपपक्रमे, स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्
पुरुषान् मुख्यब्रह्मादृष्टिभाजं रक्ता वृष्णीं बभूव, तमजातशत्रु-
र्हं वा वै खलु मा मन्वदिष्टा, ब्रह्मा ते प्रजवाणीत्यमुख्यब्रह्मादि-
तयापीद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सोऽ-
यमुख्यब्रह्मादृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो जायेत, तस्मात् परमेश्वर
एवायं भवितुमर्हति । कर्तृवक्ष्येतेषां पुरुषाणां न परमेश्व-
रादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । यस्य वै तत् कर्मेत्यपि नायं
परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः, तयो

ऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव सिद्धं प्राणजीवयोस्तद्विषय-
त्वेनास्य तत्त्वादित्याह । कर्तृत्वमेति । यदुक्तं च सनाहदयोर्वाचकः कर्म-
शब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति तत्वेत्याह । वक्ष्येति । अनेकार्थका-
न्वत्त्वादन्वतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा यदुक्तं न्याय्यम् । अत्र प्रकर-
णोपपदयोरसत्त्वात् कस्य यदुक्तमिति संभवे पुरुषकर्तृपदवाचित्वान्
क्रियते इति बोगाज्जगदुपपत्त्यमित्यर्थः । एतत्कर्मेति प्रकृतपरानर्थात्तुद्वा-
प्यर्थोक्ताः कर्मावच्छेदेन निर्दिष्टमात्रमित्यत आह । आपीति । धौनवत्त्वा-
पातात् पुरुषाणां न पुंसैकवचनेन परानर्थाबोधाद्धेतुर्लभः । ननु पुरु-
षोत्वादकस्य कर्तृत्वोपाहारः करोत्यर्थं सत्त्वादनं तस्य कर्म पुरुषवचनं तदन्य-
तरवाचीकर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह । आपीति । कर्तृशब्देनेति क्रिया-

रन्त्यतरस्यान्वप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणां
 अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेव तेषां निर्दिष्टत्वात्,
 विज्ञानव्यवधानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य करोत्वर्थस्य क्रि-
 याफलस्य वाचं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोः रूपात्तत्वात्, परि-
 शेपात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वमात्मैतच्छब्देन निर्दिश्यते,
 क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंश-
 दितम्, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेना-
 र्थेन, सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते
 न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसंनिधानाभावात् । पूर्वञ्च च
 जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जग-
 देवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति, य एतेषां
 पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य
 वा छरन्मेव जगदविशेषितम् कर्मेति । वाशब्द एकदेशा-
 वच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः

फलाभ्यां विना कर्तृत्वाद्योगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्थक्यमित्यर्थः । जग-
 तोऽपि प्रकरणीयपदे स इत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति । प्रकरणा-
 दिकं हि सर्वमात्मः सद्विषयक तन्निहितमिति सामान्येन बुद्धित्वं सर्वमेव
 गृह्यते, कालं च सद्विषयकारणत्वात् सर्वार्थत्वेन सर्वमात्मा बुद्धित्वस्य
 कार्यमात्मस्य कर्तृशब्दो वाचक इत्याह । तथापीति किञ्च जगदेकदे-
 शोऽस्य जगत्प्रकृतमित्याह । पूर्वमेति । जगदुपपदे पुरुषाणां नपि
 पक्षात् एकपुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह । एतदुक्तमिति । य चेद्विदम्य इति व-
 न्यत्यः । पुरुषमात्मविशेषितं कर्तृत्वमिति भावित्विरावागर्तो द. शब्दः ।
 ब्राह्मणा भोजमित्यस्याः परिमात्रकाचेत्यत यथा ब्राह्मणश्चः परि-

सुखाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वस्थापनाय विशेषोपादानं, एवं ब्राह्मणपरिभाषकव्यायेननामात्मविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते, परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्याख्यातं ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मुख्यप्राणवि-
ङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति
तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते, परिहृतं तन्मोपासाद्वैविध्यादा-
श्रितत्वादिकं तद्योगादित्यत्र । त्रिविधं ह्युपोपासनमेवं सति
प्रसज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति ।
न चैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वा-
क्यस्यावगम्यते । ततोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं ।
उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते
“सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्मरन्नामा-

हात्मनात्मविषयः तपोऽयं कर्मण्यदः पुरुषाण्यवगच्छामीह । एव-
मिति । अस्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः परमेश्वरश्च जिनः शान्तिस्तत आह ।
परमेश्वरेति ।

विद्वान्ब्रह्मा पूर्णपक्षपीकमनस्य दूषयति । कीदृशस्यप्राण-
विङ्गाच्चेति चेत्तद्याख्यातमिति । उक्तमेव स्मारयति । निमिषमिति ।
अथैवं मुखाधिकांशं, आधिमत्वं निमनृतं, स्मरन्नामाविमलत्वमिति
भेदः सङ्गच्छते । एकाकाशत्वे काकाभेदो हि भेदस्त एतत्तत्, वेद

धिपक्षं पर्येति अ एवं वेद" इति । नन्वेव सति ततर्ह्यव्या-
क्यनिर्णयेष्वेवमपि वाक्यं निर्णयितं, न निर्णयितं "यस्य वैतत्
कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्त्वानिर्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीव-
मुख्यप्राणब्रह्मा पुनरन्यदयमाना निवर्त्तते । प्राणशब्दोऽपि
ब्रह्मविषयो दृष्टः "प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः" इत्यत्र, जीव-
लिङ्गमध्यप्रकृमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योज-
यितव्यम् ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रञ्चव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितञ्चं, जीवप्रधानं वा इदं वाक्यं
स्यात् ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं (जीवपरामर्शं) ब्रह्मप्रति-
पत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रञ्च-
व्याख्यानाभ्यां, प्रञ्चस्तावत् सुष्ठुपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यति-
रिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, "कैष
एतद्बालाके पुरुषोऽश्विष्ट, क्व वा एतदभूत्, कुत एतदागा-
दिति । [कौ० ब्रा० अ० ४ । क० १८] प्रतिवचनमपि "यदा सुप्तः

पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते । नन्वेवमिति । कर्मयदस्य ह्यस्या पूर्व-
पक्षप्राप्तौ तद्विरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह । नेत्यादिना । प्राणशब्द-
जीवलिङ्गयोर्नतिवाह । प्राणशब्दोऽपि ॥

मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तम्, इदानीं तद्विज्ञेन
जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म व्याख्यामित्याह । अन्यार्थमिति । जीवपरामर्शस्य
जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थमेव प्रत्यनाह । कैष इति । हे बालाके !
एतत्कथं विशेषज्ञानाभावरूपं तथा स्यात्तत्रैव पुनरुक्तः क्वाविष्ट क्वि-
चमिषरथे श्वनं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाच्चक्षानार्थं दृश्यते ।

स्वप्न न कश्चन पश्यत्ववाप्तिम् प्राप्य एवैकतां वदति” इत्यादि,
 एतच्छास्त्रात्मनः सर्वे प्राणा यथावतर्भं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेष्वेव देवा
 देवेश्वो लोका इति च [कौ० ब्रा० अ० ४ क० १२ । २०] सुषुप्ति-
 काले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परश्चासु ब्रह्मणः
 प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्थादा । तच्छास्त्रात्मनः
 जीवस्य निःसम्बोध-स्वच्छतारूपः स्वप्नः, उपाधिजनितविशेष-
 विज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्व्यंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा
 वेदितव्यतया आवृत इति गम्यते । अपि चैवमेवे शाखिनो
 वाक्सनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसम्बादे स्पष्टं दिष्टान-
 मयश्चन्द्रेण जीवमान्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य
 एष विज्ञानमयः पुरुषः क्व वै तदभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने

क वा इति । एतद्वदनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा यव पुरुषः काभूत्-
 सुप्नः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति । कुत
 इति । एतदागमनमेक्यत्वरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत ज्ञात इत्यर्थः ।
 प्रश्नसङ्का व्याख्यानमाह । प्रतिवचनमिति । यदनधवनयोराधारः
 उत्थानापादानञ्च प्राणवद्वितं ब्रह्मैतत्त्वम् । उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि
 प्राणविषय इत्यत आह । सुषुप्तिकाळे चेति । जगदेतत्त्वजीवैक्याभ्यां
 प्राणोऽत्र ब्रह्मैतत्त्वम् । जीवोक्तेरन्यार्थत्वसुपसङ्गरति । तच्छास्त्रेति ।
 निःसम्बोधता विशेषधीनून्यता, स्वच्छता विशेषजनकून्यता । वेद-
 भास्तेनून्यतास्वरूपमेक्यमाह । उपाधीति । प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मवि-
 पश्यत्वे शास्त्रान्तरसंवादमाह । अपि चैकमेवे शाखिन इति । ननु ब्रह्मा-
 काशः सुषुप्तिस्थानसुप्तं न ब्रह्मैतत्त्वमाह । आकाशेति । उपाधिवारा
 प्रमात्रात्मकहेतुत्वाद्वाकाशो ब्रह्मैतत्त्वमाह । सर्व इति । एवं जीवनिरा-
 त्वं ब्रह्मैतत्त्वमाह । आकाशेति । अपि चैकमेवे शाखिन इति । तच्छास्त्रेति ।

प्रतिबन्धनेऽपि “न एवोऽन्तर्गच्छ चाकामयसि स्निग्धेन” इति,
 चाकामयस्य परमात्मनि प्रसुप्तो दृष्टोऽस्मिन्नन्तराकाश इति
 अत्र सर्व एव आत्मानो व्यञ्जुरन्तीति चोपाधिमतात्मात्मताम-
 न्यतो व्यञ्जुरस्य मामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति
 गम्यते । प्राच्यनिराकरणस्यापि सुप्तप्रसुप्तोत्थापनेन प्राच्या-
 दिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युक्त्यः ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १६ ॥

दृष्टदारण्यके मैत्रेयीवाच्याणोऽभिधीयते “न वा अरे पत्युः
 कामाय” इत्युपपद्य “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्-
 वत्थात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति, “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्श-
 नेन अवशेन मत्था विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं” इति । तत्रै-
 तद्विचिकित्सने किं विज्ञानात्मैवायं दृष्टव्यत्वादिरूपेणोपदि-
 श्यते चाङ्गोऽस्ति परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा,

अप्यनु वाक्ये प्राच्योपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं गम्यते जैमिनिः, उक्तप्रश्न-
 व्याख्यानार्था वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अपि चैके शास्त्रिनः एवमेव
 प्राच्यादिरिक्तं जीवात्मानव्यामनन्तः प्राच्यस्य वाक्यार्थत्वं वारुन्तीति
 सूत्रबोद्धव्यम् । अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राच्यनिराकरणस्याभ्युक्त्यो
 हेतुत्वरिति भाष्यार्थः, तथादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति
 सिद्धम् ।

वाक्यान्वयात् । विषयवाक्यमाह । दृष्टमिति । पत्युरेवामेवमेव
 प्रियत्वादात्मैव सर्वत्रैव प्रियतमः, अतोऽन्तर्गच्छत्यत्रैव दृष्टव्यः,
 दर्शयार्थं चदथादिदं वाक्यमिच्छते । प्रियसंज्ञितेनेति एतज्जावादिभिः

प्रियसंस्मृतिनात्मना भोक्तोपक्रमविज्ञानात्मोपदेश इति प्रति-
भाति, तच्चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश
इति । किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात्, उप-
क्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि बोध्यभूतं सर्वं
जगदात्मार्यतया प्रियं भवतीति प्रियसंस्मृतिं भोक्तारमात्मा-
नमुपक्रमस्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं वाक्यान्व-
स्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपीदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञान-
घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य ताव्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य
संज्ञासीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समु-
त्पन्नं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्श-
यति । तथा “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इति कर्तृ-
वचनेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति,
तच्चादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्तव्यत्वात् भोक्तृजात
स्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मोपदेश
एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावश्य-

प्रियेर्भोक्तृजीवतयावुचितेनेत्यर्थः । यथा ब्रह्म ते जगद्योक्तुपक्रमवका-
दात्मस्य ब्रह्मपरत्वं तथाच जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति
उच्यतेन पूर्वमुच्यति । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपाधि-
परत्वं विज्ञाने सेवे प्रमाणब्रह्मणि समन्वय इति कथम् । इदं पक्षं
महदुपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतविस्तारकम् एतेभ्यः
कार्यकारणात्मना व्यवधानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येर्ज्ञातं भूतोपाधिकं
जगदावुभय ताव्ये भूताति मोक्षनानावुत्पद्यते विनश्यति । औपाधिक-

माद्यं परमात्मनो ब्रह्मविज्ञानावयवं कथ्यते, कथमिति, तदुपपा-
द्यते, “अष्टतत्त्वस्य तु नायासि विज्ञेन” इति याज्ञवल्क्यादुप-
श्रुत्य “येनाहं नास्मता स्थां किमहन्तेन कुर्यां, यदेव भगवान्
वेद तदेव मे ब्रूहि” इति अष्टतत्त्वमायंसनायै मैत्रेय्यै याज्ञ-
वल्क्या आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानाद-
मृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा आत्मविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्य-
मवकल्पते, न चैतदौपचारिकमाश्रयितुम् शक्यम्, यत्कारण-
मात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण यत्नेन तदेवो-
पपादयति “ब्रह्म तं परादाद्याऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्या-
दिना, यो हि ब्रह्मत्वोदिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वात्मन्येष
लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मत्वो-
दिकं जगत् पराकरोति इति भेददृष्टिमपोद्येदं सर्वं यदयमात्मे-
ति सर्वस्य वस्तुजातस्याभाव्यतिरेकमवतारयति । इन्द्रुभ्या-
दिदृष्टान्तेषु तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति । “अस्य महतो भूतस्य

मरणान्तरं विधेयधीर्मासीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं, भो-
क्तारं ज्ञाति भोक्तृं ज्ञातमित्युपचारः । भोक्तृसाधनज्ञानमस्त्वत्वादित्यु-
क्तिरित्यात्मव्याप्यस्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्त-
यति । एवमिति । विज्ञेन तत्साधनेन कर्त्तव्येत्यर्थः । भेदविज्ञाप्यक-
मभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्पणादौपचारिकत्वं न दुष्प्र-
मादिकम् । न चैतदौपचारिकमित्यादिना । पराकरोति येनोपार्गाद्
यंयति । यथा इन्द्रुभिरुभौषाद्यन्तसाधनव्याप्यैरेव ब्रह्मसाधनद-
वान्तरविधेयाः युक्तिपक्षपादोरजतवत् साक्षात् कल्पितव्येति ।

निःश्रुतमेतद्व्येहः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूप-
कर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैवं गमयति ।
तथैवैकाग्रनम्रप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य साकःकर-
णस्य प्रपञ्चस्यैकाग्रनमनन्तरमवाच्यां कृतञ्च प्रज्ञानघनं व्याच-
क्षाणः परमात्मानमेवैवं गमयति, तस्मात् परमात्मन एकाग्रं
दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते । यत्पुनरुक्तं प्रियसंस्मरणोपक्रमा-
दिज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

अस्यैव प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भव-
तीदं सर्वं यदयमात्मा” इति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं
सूचयत्येतद्विज्ञं यत्प्रियसंस्मृतस्यात्मनो दृष्टव्यत्वादिसङ्कीर्त-
नम् । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, ततः पर-
मात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वं
विज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्बीयेत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्धाकं वि-
ज्ञानपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्रयः आचार्यो म-
न्यते ॥

यत्ने, एवमात्मानमात्रं सर्वमात्मत्वमिति निश्चितमित्याह । इन्द्र-
यादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां सुखत्यागप्रतिज्ञाः ।
सर्वसद्वृत्तिविज्ञादधीत्याह । अस्य न कृत इति । अन्वेदादिकं नाम, इदं
कृतमिति कथं, कथञ्च लोकः परञ्च लोक इति रूपम् । किञ्च च यदा
सर्वोपासनां सङ्ग्रह एकाग्रनमिति कथिक्कथा सर्वप्रपञ्चस्य सङ्ग्रहकदाचार-
त्वमात्मनो नञ्जाले विज्ञमित्याह । तथैवैकाग्रनेति ।

जीवन्मुक्त्यर्थेऽभेदवत्त्वाद्भेदाभेदेऽजीवोपक्रमश्च प्रतिज्ञाया-
धर्कनित्याश्रयमतम् ।

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसक्तस्य देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमस्यमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिसैवं भवति “एष सम्प्रसादोऽध्याङ्करीरात् समुत्थाय परं व्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति । क्वचिच्च जीवाश्चर्यापि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञायते,

“यथा नद्यः स्रन्दमानाः समुद्रे-

ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्यान्नामरूपाहिमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैति इति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥

सत्त्वसंसारद्वयायां भेद एव सत्त्वानेवाभेद इत्यौडुलोमिमतम् । तत्र मानसाह । श्रुतिश्चेति । सत्त्वानसत्त्वानिः । नह संसारस्योपाधित्वात् सर्वदेवाभेद इत्यादि दृष्टान्तस्येव संसारस्य आभासिकत्वमित्याह । कश्चिश्चेति । यथा नद्यः स्रन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे । यथाशेष इति ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुप-
पन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते ।
तथा च ब्राह्मणं “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणीत्वेवंजातीयकम् परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं
दर्शयति । मन्त्रवर्णय “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामा-
नि कृत्वाभिवदन् यदास्त” इत्येवंजातीयकः । न च तेजः-
प्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परब्रह्मादात्मनो
ऽन्यसृष्टिकारो जीवः स्यात् । काशकृत्स्नस्याचायेस्याविकृतः
पर एवेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् । आश्वरथस्य तु
यद्यपि जीवस्य परब्रह्मादनन्यत्वमभिप्रेत तथापि प्रतिज्ञासिद्धे-
रिति स्वापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत
इति गम्यते । औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ
भेदाभेदौ गम्येते । तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति
गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुति-
भ्यः, एवञ्च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे

विज्ञानमात्रम् । अवस्थितेरिति । आत्मनाभेदज्ञापनार्थं जीवसुप-
क्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवविज्ञानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रसर्दनाधिकरणे कश्चित-
त्वाच्चापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुब्रह्मज्ञानस्यैवित्यत्र गत-
त्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरसं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपा-
दने भेदोऽनावश्यक इति भेदाभेदब्रह्माप्राप्ते कश्चित्तभेदोद्देश्यत्वादिकं
अतोऽस्मात्ताभेद इति ज्ञापनार्थम् अस्यारम्भात् अत्र ते चान्न विकृतम्
अःकथनेनोपमानस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्मस्वरूपं यद्वत् वि-

हि जीवस्याव्ययस्य साने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रकृत्यप्रस-
ङ्गात् तज्ज्ञानादव्ययत्वमवकल्पेत. अतश्च स्वाव्ययस्य नामरूप-
स्यासम्भवात् उपाध्याव्ययनामरूपं जीवे उपचर्यते, अत एवो-
त्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुल्लिकोदाहरणेन आध्यामा-
णोपाध्याव्ययैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव मज्जतो भू-
तस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्
विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव निखूली
योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः' । इदमत्र
प्रतिज्ञातम् 'आत्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीदं सर्वं
यदयमात्मा' इति च, उपपादितञ्च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्च-
स्यैकप्रभवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारण-
योरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सू-
चयत्येतद्विज्ञं यन्मज्जतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्म-
भावेन कथितमित्याश्रय आचार्यो मन्यते । अभेदे हि सत्ये
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । 'उत्क्रमि-
ष्यत एवन्भावादित्योऽहोमिः' । उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो

नैव ज्ञानपर्यायकत्वं भेदाभेदे धर्मिद्वयपक्षः स्यादिति जन्मवत् । धीरः
सर्वज्ञः । सर्वार्थाणि कर्माणि कार्याणि विधित्य सूत्रा तेषां नश्वानि च
जत्वा तेषु बुद्ध्यादिव प्रविष्टाभिबदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तं विद्वानि-
हैवावृत्तो भवतीति जन्मोऽपि जीवपरबोरेकं दर्शयतीत्याह । जन्मेति ।
जीवस्य प्रकृत्यविकारत्वाच्चैकप्रमित्यत आह । न च तेज इति । जतस्य
विभक्त्यं दर्शयति । वायित्वादिना च भिद्यन्तीति । अभेदवद्वेदो-
ऽपोत्तर्यः । जलान्तरस्य जतस्योपादेयत्वमाह । तत्र आयेति । सोऽयं

ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् सत्त्वगुणस्य प्रत्येकानुभूत्यनुभवादि-
 दमभेदाभिधानमित्यौक्त्योक्तिराचार्यो मन्वते । ‘अवस्थिते-
 रिति काश्चिदुक्तम्’ । अथैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञाना-
 त्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काश्चिदुक्तम्
 आचार्यो मन्वते । ननुच्छेदाभिधानमेतत् ‘ए’ऽन्तो भूतेभ्यः
 समुत्थाय तान्मेवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति कथमेत-
 दभेदाभिधानम् । नैव दोषः विशेषविज्ञानदिनायाभिप्रायमे-
 तद्विनाशाभिधानं नातोच्छेदाभिप्रायं, अतएव मा भगवान्
 मूसुहृन् प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य
 दर्शितत्वात् “न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-
 मात्मानुच्छिन्तिधर्मा मात्मासंसर्गस्त्वस्य भवति” इति एतदुक्तं
 भवति कूटस्थमित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा, नास्त्योच्छेद-
 सङ्गोऽस्ति, मात्माभिस्त्वस्य भूवन्द्रियतत्त्वणाभिरविद्याकृताभि-
 रसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषवि-
 ज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तं “विद्या-

देवदत्त इति वक्तव्यमहादिवाक्येभ्यः परापरयोरेकत्वाभेदः प्रतिपादयितु-
 मित्योऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानानुसृष्टिस्तत्त्वव्यवहारप्रवृत्त्याद्यन-
 भेदप्रत्यक्षसादेय इत्याह । एवमेति । आत्मनाभेदे सतीत्यर्थः । कस्मि-
 नस्तस्य भेदस्य च नास्ति इतिः सम्भवति न सत्यस्येत्यापि दूष्टव्यम् । यद्वक्त-
 नदीदृष्टान्तात् सवारः साधारण इति तथेत्याह । एवमेति । अनास-
 रूपप्रवृत्त्यात्मीयस्येत्यर्थः । उत्पत्तिस्तुता जीवस्य जन्मना भेदाभिधा-
 वित्तव इत्याह । अत एवेति । उत्पत्तेः साधारणकाले कृष्णकोट्यदेवेत्यर्थः ।
 अतः पूर्वोक्ते जीवत्ववच्छिन्नं जीवेनोद्भवः परस्मैव सत्त्वानुसृष्ट्या जीवा-
 भेदाभिधानं विज्ञातव्यमिति । तत्वाद्यं बीजं मिथ्या निरसं, सम्भवति

तारमरे केन विज्ञानीयात्” इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसं-
 हास्यविज्ञानात्मन एवेदं दृष्टव्यत्वमिति, तदपि काशकृत्स्नीधि-
 नैव दर्शितेन परिहरणीयम् । अपि च “यत्न हि द्वैतामिव
 भवति तद्विदर इतरं पश्यति” इत्याख्याविद्याविषये तस्यैव
 दर्शनादित्यस्य विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य “यत्न त्वस्य सर्वमात्मैवा-
 भूत्, तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिनाविद्याविषये तस्यैव दर्श-
 नादित्यस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च
 विषयाभावेऽप्यात्मानं विज्ञानीयादित्याशङ्क्य “विज्ञातारमरे
 केन विज्ञानीयात्” इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावोप-
 पादनपरत्वाद्वाच्यस्य, विज्ञानधातुरेव केवलः सन् भूतपूर्व-
 मत्या कर्तृवचनेन त्वचा निदिष्ट इति गम्यते । दर्शितस्तु
 पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञाना-

द्वितीयमनूय सर्वं निराचष्टे । यदप्युक्तमित्यादिना । काशकृत्स्नात्
 सत्यज्ञानं सप्रतिज्ञातं तत्र हेतुरिदं सर्वं यदवभास्यत्वव्यतिरेक उक्तस्य
 प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातस्योपादितमिति योजना । एकस्यात्मस्यो यस्य
 एकस्मिन् प्रकृत्यो यस्य तद्भावादित्यर्थः । असुखानमवेदाभिधानमिति वा-
 च्यम् । अन्तर्भावाद्भूतो नाभेद इत्याख्येय परिहरति । ननु रज्जादिना ।
 तत्रैव संज्ञा नास्तीति वाक्येऽनैव मां मोक्षितवानिति ज्ञानस्यैव ज्ञानो-
 ज्ञानाभावे नाशमशङ्कादिति ज्ञेयत्वोक्तो ह्यनिराह । न वा चरे इति ।
 मोक्षं मोक्षकरं वाक्यम्, अविनाशो नाशहेतुत्वः, अत उच्छिन्नविभक्तौ
 नाशशब्द भवतीति असुखित्यर्थोक्त्यर्थः । ततोऽयं वीर्यं ततोऽनेन धने-
 नेव निरुक्तनीतिरिति वाच्यम् । यदपीत्यादिना । अत्यन्तदुष्टे हस्तभेदाङ्गी-
 कारात् ज्ञेयत्वात्तेषां न वृत्तः सः सत्त्वस्य कते स्वकलाभेदादिशेषस्य
 कारकानाभात् स वृत्त इति स्वकलाभारिणात्तस्मै नः कल्पितं विज्ञातत्वं

जपरमाज्ञाभोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-
निमित्ती भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः “सर्वेर्देहात्मकादि-
भिरव्युपगन्तव्यः, “सदेव सोऽयमेवमय आसीत्, “एकमेवाद्वितीय”
आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वं” “इदम् सर्वं यदयमात्मा, नाभ्योऽतो-
ऽस्ति द्रष्टा नाभ्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ” इत्येवंरूपाभ्यः सृष्टिभ्यः, सृष्टि-
भ्यश्च “वासुदेवः सर्वमिदम्” “क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षे-
त्रेषु भारत ! । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेष्ठ्वरम्” ।
इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च “अभ्योऽसावभ्योऽहम-
स्मीति न स वेद सत्योः स सत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’
इत्येवंजातीयकात् । “स वाँ एव महानज आत्माऽजरोऽमरो-

सक्ते अज्ञात्मानि भूतपूर्वगतोक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः । किञ्च
पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य सत्तात्परत्वावगमात् विशात्सर्वकक्षित-
भेदानूद्यते इति न तद्विज्ञेन जीवपरत्वमित्याह । अपि चेति । आर्षेषु
प्रत्येकं वाक्यतत्त्वपक्षलैवादेयत्वे किं वीजं तदाह । दर्शितमिति ।
अतश्च, सृष्टिमन्त्रः । पुनरपि सृष्टिसृष्टिमन्त्रमाह । सदेवेत्यादिना ।
हेतुर्ना भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिपत्त्या सत्यम् । भेदाभेदप्रत्ये-
जीवस्य जन्मादिविकारवशात्तन्निबधो न स्यादित्याह । न वा इह इति ।
भेदस्य सत्त्वे तत्त्वमवा बाधादहं ब्रह्मेति निर्वाणं ज्ञानं न स्यादित्याह ।
अस्य सा चेति । अभेदस्यापि सत्त्वात्प्रत्येकस्य भेदाभेदोर्विरोधात्
संभवः स्यादित्याह । सुनिश्चितेति । आसु निर्वाणज्ञानमिदं वाह ।
निर्द्वैतमिति । अहं ब्रह्मेत्यादिनिश्चयस्यैव योकादिविनिर्वाणसत्त्वमि-
त्यत्र सृष्टिमन्त्राह । स्थिते आत्मनिश्चयत्वे किं प्रज्ञा प्रविष्टता सर्वमिति न

ऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति” आत्मनि सर्वविज्ञानावतिषेधात्, अन्वया
 च सुसुखत्वां निरुपवादिज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितातीतुम-
 पत्तेः । निरुपवादं हि विज्ञानं सर्वाकारानुवर्तकमात्मवि-
 षयं ब्रह्मते, “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिताया” इति च श्रुतेः,
 “तत्त्व को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति च स्थित-
 प्रज्ञवक्ष्यममृतेश्च । स्थिते च चेतश्च परमात्मैकत्वविषये सख्यन्-
 दर्शने चेतश्च परमात्मेति नाममात्रभेदात् चेतश्चोऽयं परमा-
 त्मनो भिन्नः परमात्मायं चेतश्चाङ्गित इत्येवंजातीयक आत्मभे-
 दविषयोऽयं निर्वन्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्र-
 भेदेन बहुधाभिधीयत इति, न हि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो

भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ स्तौ भिन्नौ अपर्याव-
 नामवत्त्वात् साधकत्ववदित्यत आह । स्थिते चेति । कथं तद्व्युपस्थाव-
 नामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेऽन्यत्वादनिमित्तभेदादित्याह । एको हीति ।
 किञ्च निष्ठातज्जबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म
 निहितमिति श्रुतेः । स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह न हीति । कार्मु-
 देवैकमिति जीवत्वानादव्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां गुहायां द्वौ हि न
 स्थातुमिच्छत आह । न चेति । अतुरेव प्रमेयेन जीवत्वाच्च भेदः । नन्व-
 त्मनाभेदे जीवस्य अटभानात् ब्रह्मापि अट आदृतः अटत्वात्कटत्वात्
 तयोर्भेद इति चेत् इदं चे प्रतिविन्दव्यं कटुत्वेऽपि विन्दव्यं कटुत्ववत्
 कलितभेदेन विरहधर्मव्यवस्थोपपत्तेः । इत्यभेदे वेदानाद्यद्वैतोऽयं दोष-
 माह । नैवमिति । बोध्यमिति वस्तुत्वमसीत्कार्यकारणद्वयबाधना-
 धिकरणमाह त्मनाभेदो वेदानाद्यद्वैतोऽयं दोष इति निश्चेयवशात्तन् तस्य बाधो
 न ब्रह्म इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदादयो आत्मवर्थास्तं कथं कोऽयं
 कथयति, तन्नामित्यन्तं दोषः । ननु सत्त्वमपि निश्चमिति ननु ननु

त्रेह निश्चितं गुणाय"मिति आदिदेवैका गुणवधिकृत्यैतदुक्तं,
न च बहुषोऽन्यो गुणाय निश्चितोऽपि "तद्वृद्धा तदेवगुण-
विद्यत्" इति चक्षुःरेव प्रवेद्यभवत्वात्, ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति
ते वेदान्तायं बाधमानाः त्रयोद्वारं सम्बन्धदर्शनयोगेन बाधन्ते
क्षतकामनित्यस्य मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तासुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्यदयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःशेषसहे-
तुत्वाद्वापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति
लक्षितम् । तच्च लक्षणं षट्स्वरूपादीनां मृतसुवर्णादिवत्
प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकागादिवन्निमित्तत्वे च समानं इत्युच्यते ।

क्रियासाधनं तदनित्यमिति न्यायवाचितम् । अथाकल्पनवर्धध्वंसस्य च-
साध्यत्वाच्चित्तसुक्रात्मकत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति भावः, तस्मान्मेलेही-
माङ्गाय प्रत्यग्ब्रह्मणि सन्निवितमिति सिद्धम् ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा । लक्ष्यसूत्रेणाह्य प्रकृतिं वक्तुं इहं कारणमिति ।
यवेति । तत्र हि बहुषो बुद्धिस्यत्वायं सामान्यतो जगत्कारणत्वे लक्ष्य-
सुक्तं तेन बुद्धिये ब्रह्मणि सन्निवृत्तेदान्तरूपमयं प्रतिपद्य तस्मात्प्रत्य-
यि कर्तव्यमात्रसुत प्रकृतिकर्तृत्वोभयव्यभिचि विधेयविज्ञासाध्यादि-
कारणत्वे, तथा च सामान्यज्ञानस्य विधेयविज्ञाहेतुत्वाच्चेनाह्य वन्महिः ।
यद्यपि यद्दानमर्थमस्य ब्रह्मं तथापि निश्चितमात्मनो वेदान्तैः कर्तव्यमात्र-
मनभिर्देहैः सुखर इति समन्याये इहं लिखितम् । लक्ष्यसूत्रेणाह्य-
त्वात्वादिप्रकृतत्वादसाध्यत्वादिरुक्तिः । पूर्वमेव कर्मविज्ञानप्रति-
ज्ञायां सुखस्य साध्यस्य जीवपरत्वं निरुक्तं बहुषो कर्मुपादानमोर्भेदेन

भवति विमर्शः विमर्शकं पुनर्निरूप्यः कारणत्वं स्यादिति ।
तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति,
कस्मात्, ईशापूर्वककर्तृत्ववचनात् । ईशापूर्वकं हि ब्रह्मणः
कर्तृत्वमवगम्यते “स ईशासृष्टे,” “स प्राणमहजत” इत्यादि-
श्रुतिभ्यः । ईशापूर्वकस्य कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुला-
लादिषु दृष्टं, अनेककारकगूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके
दृष्टा । स च व्याय आदिकर्तर्यपि यत्नः संक्रामयितुम् । ईश्व-
रत्वप्रसिद्धे च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकार-
णत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकार-
णत्वमेव वक्तुं प्रतिपत्तुम् । कार्यस्येदं जगत्सावयवमन्येतनमशु-
दश्च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यम् । कार्य-
कारणयोः सारूप्यदर्शनात्, ब्रह्म च नैवलक्षणमवगम्यते ।
“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं” इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । पारिषे व्याख्याणां न्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं

प्रतिपाद्यमानत्वादित्यादिपति । तत्र निमित्तेत्यादिना । पूर्वोत्तर-
पक्षयोर्दोषाद्वैतसिद्धिः फलम् । ईशापूर्वकेति ईशवाच्यत्वा कर्तृत्वं नि-
श्चितं, तत्रात्र ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृत्वात्, यो यत्कर्ता च यत्प्रकृतिर्न यथा
यद्वत्कर्ता कुलाद्य इत्यर्थः । अतस्तु निश्चयार्थोपादानकं कार्यं तत्रात्र यदव-
दिष्याह । अनेकेति । ब्रह्म नोपादानमीश्वरात् साक्षादवदिष्याह ।
ईश्वरत्वेति । अनेकं ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, अद्वितं तत्रात्र
कुलादविकल्पयदवदिष्याह । कार्यं चेति । निष्कलं निरवद्यं, निष्कल-
मयकं, शास्त्रपरिचायि, निरवद्यं निरभयकलादौघं, तत्र वेदः निर-
ञ्जनमिति । अञ्जनद्वयतमः पूज्यमित्यर्थः, तर्हि अनेकः यद्वोपादानं

श्रुतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणव्यवस्थितेर्निमित्तत्वमात्रे च-
 र्यवसावादिति, द्रुवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च
 ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारण-
 मेव, कक्षात्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञा-
 दृष्टान्तौ ज्यौतौ नोपबध्येते । प्रतिज्ञा तावत् “उत तमादेश-
 मप्राप्तौ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं” इति,
 तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति
 प्रतीयते, तज्जोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति
 उपादानकारणान्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणादव्यति-
 रेकस्य कार्यस्य नास्ति, लोके तद्व्यतिरेकदर्शनात् ।
 दृष्टान्तोऽपि “यथा सोम्यैकेन व्यतिरेकेण सर्वं व्यपन्नं विज्ञातं
 स्वाहाचारभक्तं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” इत्युपा-
 दानकारणगोचर एवास्मायते, तथैकेन लोहप्रमाणेन सर्वं
 लोहमयं विज्ञातं स्यादेकेन नखनिकुन्तनेन सर्वं काष्ठीयम-

किमिदं वाच्यं । पारिषेयादिति । ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परित्यज्यत
 इत्यभिमतमानः सिद्धान्तवति । प्रकृतिश्चेति । चकाराद्विनिमित्तत्वपक्षः ।
 एवमुक्तवद्वे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह । एवमिति । कर्तृ-
 ज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह । निमित्तकारणाद-
 व्यतिरेकमिति । अदादीनामुपादानानां दृष्टान्ताद्वादीनिकस्य ब्र-
 ह्मण्य उपादानत्वं वाच्यमित्याह । दृष्टान्तोऽपीति । चानारभ्य नामनात्वं
 विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमित्यर्थः ।

विज्ञातं स्यादिति च । तथान्वयापि “कश्चिन्ममवो विज्ञाते
 सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा “प्रक्षिप्यन्मोष-
 धः सम्भवन्ती”ति दृष्टान्तः, तथा “आत्मनि चक्षुरे दृष्टे
 श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” इति प्रतिज्ञा, “स यथा
 दुन्दुभेर्जन्मानस्य न वाह्यान् शब्दान् शङ्कुवात् पक्ष्मवाय
 दुन्दुभेः पक्ष्मेन दुन्दुव्याधातस्य वा शब्दो ऽस्तीति” इति
 दृष्टान्तः । एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृति-
 त्वसाधनौ प्रत्येतन्मौ । ‘यतः’ इतीयमपि पञ्चमी ‘यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
 विशेषणरथात् प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या, निमित्तत्व-
 त्वधिष्ठातृत्वाभावादिधगन्तव्यम् । यथा हिलोके मृगसुव-
 र्यादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य

मतिशालः स्यात् सुखलक्षेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह । तथान्वयापीति । दृष्टा-
 रण्यलोऽपि तावाह । तथान्वयीति । घटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतिक-
 दतिरेकेण विज्ञातं न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा स्फुटः स्यात् तथा दृष्टान्तः
 स उच्यते । इत्यमानदुन्दुनिजन्त्याच्छब्दसामान्यः वाह्यान् विशेषशब्दान्
 सामान्यपक्ष्मातिरेकेण पृथक् पक्ष्मीति श्रुता न शङ्कुवात्, सामान्यस्य
 त पक्ष्मेन दुन्दुव्याधातः शब्दविशेषो ऽस्तीति भवति, तथा वा पक्ष्मेन
 तद्वान्तरविशेषशब्दो ऽस्तीति भवति, यतः शब्दसामान्यपक्ष्मवाह्या
 विशेषाः सामान्यं कल्पिताः तद्दत्तमानभास्यपटादय आत्मनि कल्पिता
 इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तादुपधाङ्गिप्रक्ष्मणः प्रकृतित्वसङ्गा पञ्चमी-
 त्वत्वाच्चाह । यत इति । यतो वा इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ

प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण्य उपादायकारणस्य स्वतोऽन्वोऽधिष्ठाता-
पेक्षोऽर्थक, प्रास्त्यन्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्, अधि-
ष्ठातन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्देवोदितो वेदि-
तव्यः । अधिष्ठातरि न्युपादानादन्याध्याय्यपणस्यमाने
मुनर्य्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रतिज्ञादृष्टा-
न्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठातन्तराभावादात्मनः कर्तृ-
त्वमुपादानानन्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् । कुतश्चाग्रनः कर्तृत्व-
प्रकृतित्वे ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति “कोऽका-
मयतीं वज्र स्यां प्रजायेय” इति “तदैक्षत वज्र स्यां प्रजायेय”
इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यादृष्टेः कर्तेति
गम्यते । वज्र स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् वज्रभवनाभिध्या-
नस्य, प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥

दृष्टव्येति शब्दः । अनिकर्तृ न जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानव-
शिका जगतीति सूत्रार्थः । संज्ञायाः प्रथमं “उपादाने पञ्चमी” [पा०२।
३।२८] इति सूत्रात्मकतौ पञ्चमीशब्दः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य
कर्तृत्वं साधयति । निमित्तत्वमिति । वज्रं कारितरिक्तकर्तृविषयेन प्रकृति-
त्वानुसृष्टादिवादितासमुपादानासागम्यसाध्याह । प्रास्त्यन्तेरेति । जग-
त्कर्तृ ब्रह्मैवेत्यादि सूत्रं लोकायति । अधिष्ठातन्तरेति ॥

यस्योभयस्य प्रकरणत्वमविच्छेदमिति सूत्रपदद्वयेन साधयति । कुत-
श्चेत्यादिना । अभिध्या इति पदद्वयः ॥

साक्षाद्बोभयाज्ज्ञानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युपगमः, इतश्च प्रकृतिब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभो प्रलयप्रभवावाख्यायते 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति' इति । यद्वि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति उपोपादानान्तरानुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति । प्रत्यक्षमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, "आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पा-

अभ्युपगमो हेत्यनन्तरम् । आकाशादेवेत्येवकारसूचितसुपादानान्तरानुपादानमप्युक्तं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥

आत्मसम्बन्धिनो जतिः आत्मजतिः, सम्बन्धसात्मनः जतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्वम् । ननु कतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः । एकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते । कथं पुनरिति । यथा शब्दः साध्यपरिणामाभादेन जतिविषयत्वं तददात्मन इत्याह । परिणामादिति । आत्मानमित्यविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह । विकारात्मनेति । ननु ब्रह्मस्य आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वस्य तत्रास्तु प्रकृतित्वं कर्त्ता तन्मोऽस्मिन्नस्य आह । सत्यमिति चेति ।

दधितुं, परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि सत्त्वात्मा
विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति । विकारा-
त्मना च परिणामी मृदाद्यासु प्रकृतिपूषणम्, स्वयमिति च
विशेषणात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामा-
दिति वा पृथक् सूत्रं, तस्यैवोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म आकारणं
ब्रह्मैव एव विकारात्मनायं परिणामः सामानाधिकरस्येनान्ना-
यते “सञ्च त्वञ्चाभवन्निरुक्तश्चानिरुक्तं च” इत्यादिनेति ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म आकारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पठ्यते,
वेदान्तेषु “कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं” इति “यद्भूत-
योनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति च । योनिशब्दश्च प्रकृति-
वचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति ।

ब्रह्मणः कृतिवर्त्म्योपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्याख्यान्यथापि ।
व्याचष्टे । पृथक् सूत्रमिति । मृदइति तद्वद्म सञ्च त्वञ्चेति परिणाम-
सामानाधिकरस्यभूतेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः । सत्त्वगुणं भूतत्वयं
त्वत्परोक्षं मृदह्वयं, निरुक्तं वस्तुं यत्नं घटादि, अनिरुक्तं वस्तुं मयन्यं
कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः ॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्त्वकाद्यात्मपरि-
णामपरः तदन्यत्वमिति विवर्त्तवाटस्य वक्ष्यमाणत्वात् योनिशब्दाच्च
प्रकृतित्वमित्याह । योनिश्चेति । कर्त्तारं क्रियाशक्तिमन्तम्, ईशं निय-
न्तारं, पुरुषं प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरां ध्यानेन पश्यन्ती-
त्यर्थः । नान्युपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत्र आह ।
स्त्रीयोनेरिति । योनिशब्दस्य स्त्रीयोनौ भ-

स्त्रीयोनेरप्यस्त्वैवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् ।
 कश्चित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दे इष्टः, “योनिश्चो इन्द्र
 निषदे अकारि” इति । वाक्यशेषात्, तत्र प्रकृतिवचनत्वा परि-
 गृह्यते “यद्योर्ध्वनाभिः स्रजते मृज्जते च” इत्येवंजातीयकात् ।
 तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्वक
 कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलात्मादिव लोके इष्टं नोपादान-
 ष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं, न ह्ययमनु-
 मानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्य,
 शब्दचेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यत्रोचाम पुनश्चै-
 तत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः

वति सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दे न पाह्यः, ऊर्ध्वनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्त-
 वाक्यशेषविरोधादित्याह । कश्चिदिति । हे इन्द्र ! ते तव निषदे उप-
 नेशनाय योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानानि
 कनूद्यात्मनबाधमाह । यत्पुनरित्यादिना । नन्वनुमानस्य सुखपयेकत्वात्
 तथा बाध इत्यत आह । न ह्येति । जगत्कर्ता पक्षः सुखैव सिद्धति,
 या कृतिः सा शरीरजयेति व्याप्तिविरोधेन निवृत्तकृतिकृतोऽनुमाना-
 सम्भवादतः श्रौतमोक्षरं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्वेधीपक्षीव्यथा
 प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विवक्ष्यत्वाद्ब्रह्मणो न जग-
 दुपादानत्वमिति तत्राह । पुनश्चेति । न विवक्ष्यत्वादित्यारभ्येत्यर्थः ।
 अत उभयद्वयं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्ष्यमिति सिद्धम् ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः । अस्माधिकरणस्य तात्पर्यं ब्रह्म इत्यनु-

पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पञ्चस्योपोद्बलकानि कानिचि-
 ल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभासीति ।
 स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदान्तावादस्य
 देवत्वप्रवृत्तिभिश्च कैश्चिद्वर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वप्युच्यतः तेन तत्-
 प्रतिषेधे एव यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे ।
 तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रतिषेद्धव्याः ते-
 षामप्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन् प्रति-
 भावादिति, अतः प्रधानमल्लनिवर्जणन्यायेनातिदिशति, एतेन
 प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वोऽण्वादिकारणवादा-
 अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधान-

वदति । ईक्षतेरिति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुः ।
 तस्य श्रुत्यादिना । तर्ह्यर्थवादवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह ।
 तेऽपि निति । निर्मुखास्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह । तेषामिति ।
 तथा हि आन्धोऽप्येकगत्कारणत्वप्राप्त्यर्थं पिता पुत्रसुवाच । आसौ
 वटधानानां मध्ये एकां भिक्षीति भिक्षा भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः पिता
 किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पिताऽविमानं न
 पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनयस्यान्धस्यसमाववादी प्रतीयेते अ-
 न्यथात्मरमाद्युवाद इति, एवमसदेवेदमप्य आसीदशोरशोऽयानित्यादि-
 विज्ञं दृष्टव्यम् । अनास्थादिवादाः श्रौता न वेति संशये सत्यपद एवादि-
 शब्दस्यैवाश्रयता इति प्राप्तेऽतिदिशति । एतेनेति । अनादिदेवत्वाच्च
 पृथक् सङ्गत्याद्यपेक्षा न किञ्चनास्य शब्दयोः प्रत्यक्षाद्योप्यस्तुपरत्वादनु-
 शब्दस्य सूत्राभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं,

वदद्यद्वाच्यद्विरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति
पदाध्यासोऽध्यायपरिसमाप्तं द्योतयति ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमन्नोविन्दपूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥ ० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

ब्रह्मकारणश्रुतिबाधित्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव परमकारणं, तच्छिञ्जेव सर्वेषां
वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमोविन्दानन्द-भगवत्-
पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥

ओं परमात्मने नमः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यन-
वकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत् उत्पत्तिकारणं
सृष्टुं, वर्णादय इव घटरुचकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो नि-
यन्तृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य
जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवतिरिव चतुर्वि-
धस्य भूतग्रामस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मैत्येतदेदाम्
वाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं, प्रधानादिदादाद्या-
शब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वप्ने श्रुतिन्यायविरोधप-
रिहारः प्रधानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपहृंहितत्वं प्रति
वेदान्तञ्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजा-
तस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं
तावत् स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं
जगत् कारणमिति तदयुक्तम् । कुतः, स्मृत्यनवकाशदोषप्र-

ओं ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यादिस्थितियुक्तिभिर्न जलितो वेदान्तविज्ञानगो

निर्मूलैर्विविधभागमैरविदिते व्योमादिजन्माद्यवः ।

उत्पत्त्यन्तविगर्जितचितिवपुष्यापी च कर्ताशको

लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुक्तसं जानकीयं भजे ॥

नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्नामतनुक्तदपि संज्ञाभूतिव्याकर्ताऽपि
लिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति अंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं प्रत्यग-

सङ्गात्। स्मृतिस्य तन्वाख्या परमर्षिः प्रणीता शिष्टपरिगृहीता,
अस्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रस-
ज्येरन्, तासु ह्यपितनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुप-
निबध्यते, मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोता-
दिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा
भवन्ति, अस्य वर्षस्यास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयन-
मीदृशश्चाचार इत्यं वेदाध्ययनमित्यं समावर्तनमित्यं
सहधर्मधारिणीसंयोग इति, तथा पुरुषार्थाश्चतुर्वर्ण्यमध-
र्मान् नानाविधान् विदधति, नैवं कापिलादिस्मृतीनाम-
नुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्श-
नमधिकृत्य ताः प्रणीताः, यदि तन्वाप्यनवकाशाः स्युः
त्रानर्थक्यमेवमासां प्रसज्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता

भिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः । स्मृतिप्रसङ्गात्
पूर्वोक्तराध्याययोर्विषयविषयभावसङ्गतिं यत्नं कर्तव्यं । प्रथमेऽध्याय-
इति । जन्मादिस्मृत्यन्तरेभ्यः जगदुत्पत्त्यादिकारणं जप्तेति प्रतिपादितं
शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिस्मृत्येषु, स एवाहितीयः सर्वात्मकं आनुमानिकमि-
त्यादिना कारणान्तरस्याप्यौतत्वं दर्शितमित्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्या-
र्थनूत्या तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पा-
दयः सङ्क्षिप्य कथयति । इदानीमिति । अत्र प्रथमपादे सत्यनवकाशा-
श्चादिस्मृतियुक्तिमिविरोधपरिहारः क्रियते, द्वितीयादेः साङ्ख्यशास्त्राग-
मानां आत्मभूतत्वमविरोधाय कथ्यते, तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं खडिग-
तीनां जीवात्मभूतीनाञ्च व्योमादिभूतानां जगत्प्रलयमादिष्यनेनावि-
रोधः प्रतिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरभूतीनां च विरोधः इत्यर्थः ।
अवशेषार्थः सुखरोधार्थं श्लोकेन संसृज्यते ।

व्याख्यातव्याः । कथं पुनः ईक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव
सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः शुच्यर्थः स्मृत्यनवका-
शकोषप्रसङ्गेन पुनराचिष्यते । भवेद्यमनाच्चेपः स्वतन्त्रप्र-
ज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञासु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण शुक्लार्थमव-
धारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववसम्भरेन्,
तद्वलेन च शुक्लार्थं प्रतिपितुंशेयन् । अस्मात्कृते च व्या-
ख्याने न विस्मयं ब्रह्मनात् स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिल-
प्रभृतीनाञ्चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति “ऋषिं
प्रसूतं कपिलं यस्तमयै ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानश्च पश्येत्”

“द्वितीये स्मृतितर्काध्यायविरोधोऽन्यदुपेता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्निर्गुणतरेष्वविरुद्धता ॥” इति ॥

तन्नाशान्ते विषये विरोधश्चासमाध्ययोगात् समन्याध्यायानन्तर्यम-
विरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकरणतात्यर्थमाह । प्रथममिति ।
अत्रैव समन्यये विरोधं नराचार्यत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः
स्वमतस्थापनात्कृत्वात् सर्वेषां समधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः । अत्र पूर्वप-
क्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्यायविधिः फलं विज्ञाने तस्मिन्निहितं विवेकः ।
तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्ययो विषयः, स किं साङ्ख्यकृतयो विरुध्यते
न चेति स्मृतिप्रामाण्यप्राप्तावस्थाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । यदुक्तमिति ।
तन्मूलने व्युत्पद्यते तत्त्वान्यनेनेति तन्मं शास्त्रं कपिलोक्तं मन्वाद्य-
पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्ये निरर्थकाः
स्य रत्यर्थः । तावच्चपि ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह । तासु
कोति । ननु साङ्ख्यकृतप्रामाण्यः प्रधानयादपक्षे मन्वादिभृतीनाम-
प्रामाण्यं स्थादिष्याद्यस्तथा न भवेत् सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्थादिनग्राह ।
मन्वादीति । तर्हि साङ्ख्यकृततीनामपि धर्मं क्षाम्येयं प्रामाण्यमस्य तत्त्वं

इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं सञ्भावयितुं, तर्का
वष्टम्भेन च तैर्ऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिलेन
वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्यस्मृ-
त्थनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गे
नेश्वरकारणवाद आक्षिप्ये तैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादित्य
स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ता उदाहरिष्यामः । “यत्
तत् सूक्ष्ममविज्ञेय” इति परं ब्रह्म प्रकृत्य स क्षन्तरात्मा
भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत इति चोक्ता “तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं
विगुणं विजसत्तम” इत्याह । तथान्यत्रापि “अव्यक्तं पुरुषे
ब्रह्मन् निर्गुणे सम्प्रलीयते” इत्याह ।

तु ब्रह्मैवेति विरोध इत्यत्र आह । भवमिति । तत्रैव विकल्पनानुपपत्तेः
निर्वकायस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं सायकाद्यादिरवकाशं बलीय
इति न्यायादित्याह । तस्मादिति । श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्राभासव्येष्टत्वात्
पूर्वप्रक्षो न युक्त इति शङ्कते । कथमिति । ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञात
शङ्कवन्ति तेषामयं पूर्वप्रक्षो न भवेत्, साङ्ख्यइहोपु ब्रह्मज्ञानात्
त्याह । भवेदिति । तेषामतोन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र ब्रह्मा ज्ञादित्याह
कपिलप्रभृतीनाञ्चेति ।

“आदौ यो जायमानश्च कपिलं जगतेदृष्टिं ।

प्रकृतं विभज्यात् ज्ञानैस्तं पश्येत्परमेश्वरम्” इति—

श्रुतियोजना । यथा साङ्ख्यश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्याप्यह इति त्वयोच्यते
तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्याप्यह इति त्वयोच्यते इति विहा-
न्यति । तस्य समाधिरिति तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादव्यक्तं सायायां क्षेत्र-
स्मृत्प्राक्तकं जगदिति यायत् । इतिहासवाक्यान्मुक्ता पुराणसंस्कृतिमाह ।
अतश्चेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जगत्सृष्टः, प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो
क्षयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तुरोचरात् कायाः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । य

“अतश्च सङ्क्षेपमिमं शृणुध्वं

नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।

स सर्गकाले च करोति सर्गं

संहारकाले च तदस्ति भूयः” ॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
प्रलयस्तथा” इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति
“तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स-
नित्यः” इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वे नो-
पादानत्वेन च प्रकाशयते । स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य
स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामि इत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदो-
षोपन्यासः । दर्शितन्तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति
तात्पर्यं, विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्य कर्तव्येऽन्यतरपरि-

एव मूलमुपादानं किंपरिणामि न शाश्वतिकः कूटस्थः व्यतः स नित्य
इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह । स्मृतिबलेनेति
स्मृतीनां मिथो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्ताह । दर्शितमिति । श्रुति-
भिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह । विप्र-
तिपत्तौ चेति । वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात्
कृत्प्रश्रुतिभूषा स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्पश्रुतिभूषा न प्रमाणमि-
त्यर्थः । कृत्प्रश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यासमाह ।
तदुक्तमिति । औदुम्बरी स्मृदोद्गुणावेदिति प्रत्यक्षश्रुतिपिबद्धा सा सर्वा
वेद वितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति वन्दे हे मूलश्रुतप्रमाणान्मानमिति प्राप्ते
विज्ञानः कृत्प्रश्रुतिविरोधे स्मृतिप्राप्ताख्यमन्येषां मनेषामन्येषां हेय-
मिति भावत् । हि बतौ सति विरोधेऽन्यतरानुमानं भवति,
अथ तु विरोधे सत्यनुमानायोगात्कूटाभावात् सर्ववेदप्रश्रुतिरप्रमा-

अहेऽन्यतरस्यापरित्यागे च श्रुत्यनुसारिणः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्षा इतराः, तदुक्तं प्रमाणलक्षणे “विरोधे त्वमपेक्षं स्यादसति अनुमानं” इति । न चातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुं, निमित्ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिष्ठितज्ञानत्वादिति चेत्, न सिद्धेरपि सामेक्षत्वात् । धर्मागुह्यानापेक्षा हि सिद्धिः, स च धर्मसोदनालक्षणाः, ततश्च पूर्वसिद्धाबासोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनास्ति शङ्कितुं शक्यते, सिद्धव्यपाययकल्पनायामपि बहुत्वात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्त्वां न श्रुतिव्यपाययादस्यत् निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रकृत्यापि नाकस्मात् स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्त्वचित्

अस्मिन्नर्थः । अस्तु साङ्ख्यस्मृतिः प्रतःश्रवणपूर्वकत्वात् । न चेति । बो-
गिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति ब्रह्मणे । श-
क्यमिति । कपिलादिभिः सिद्धादौ वेदप्रमाणत्वं निमित्तं तदर्थकारण-
त्वात् न सिद्धिः सम्भादिता, तथा सिद्धा प्रतीयतस्तत्त्वतुल्यारोपनाऽदिश्रुति-
योहा च युक्तोपजीवविरोधादिति परिहरति । न सिद्धेरपीति । अति-
शङ्कितमिति, श्रुतीनां तुल्यार्थमतिक्रमोपचरितार्थम् शङ्कितं न श-
क्यं इत्यर्थः । अतः सिद्धेर्येहो गोपजीव्य इति चेन्नातीन्द्रियत्वं अतः
विद्वो ज्ञानाभावात् । अतीकनशाप्याह । सिद्धेति । सिद्धानां वचनमा-
जित्वा वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तीनां विषयो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्याद्वा-
स्तिभितरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपान्तरं विद्या सिद्धोक्ति-
मात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्युक्त्यर्थः । ननु यद्व्यसतेः साङ्ख्यस्मृतौ
अज्ञा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमावेवेत्यत्र आह । परतन्त्रेणा-

कचित्तु वक्ष्यमाने सति पुरुषमतिवैश्वरूप्यं च तत्त्वाव्यवस्था-
नप्रसङ्गात्, तस्मात्तस्यापि श्रुतिविप्रतिपक्षमुपन्यासेन शु-
त्यनुसारानुसारं विवेचनेन च सन्ध्यां प्रज्ञा संग्रहणीया ।
या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता
न तथा श्रुतिविग्रहमपि कापिलं मतं शङ्कातुं शक्यं,
कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य
मगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्, अन्वार्थदर्शनस्य
च प्राप्तितर्हितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहा-
त्यं प्रस्थापयन्ती श्रुतिः “यहै किञ्च मनुखदत् तन्नेषजं”
इति । मनुना च

“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्य चात्मयाजो स्वारान्वमधिगच्छति” ॥ इति-

सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति
गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्म-
भेदाभ्युपगमात् । महाभारतेऽपि च “बहवः पुरुषा ब्रह्मवु-
दिना । ननु सुतः कश्चित्सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्यते अद्या दुर्वारा इत्यत
आह । यः त्विति । कपिलशब्दशालेयः साङ्ख्यकर्ता श्रौत इति चान्ति-
रयुक्ता, तस्य ज्ञेयवादिनः सर्वज्ञत्वायोगादत्र च सर्वज्ञानसंभूतत्वेन श्रुतः
कपिलो वासुदेवश्च एव, स हि सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं संख्यसुपदिशतीति
सर्वज्ञ इति भावः । प्रतप्तुः प्रदाहकस्य । किञ्च यः कपिकः शान्तिर्विधत्ति
तमोऽथरं पश्येदिति शिष्योवते, तथा चान्दार्ण्यस्य देवरप्रतिपत्तिषोषस्य
कपिलस्य सर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुयादयस्य भावान्तरेण प्राप्तिसम्बन्धस्य स्वार्थ-
साधकत्वायोगात्साङ्ख्यवादस्यात् सर्वज्ञत्वविहितप्राह । अन्याथेति । सौ-
तवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह ।
भवति चेति । इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमश्रुतं दर्शितमिच्छाह ।

तादो एक एव तु" इति विचार्य "बहवः पुरुषा राजन्
साङ्ख्ययोगविचारिणः" इति परपक्षमुपन्यस्य तदुदात्तेन—

“बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्” ।

इत्युपक्रम्य—

“ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।

सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न प्राज्ञः केनचित् क्वचित् ॥

विश्वमृद्धां विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।

एकश्चरति भूतेषु खैरचारी यथासुखम्” ॥ इति

सर्वात्मतैव निर्द्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

नृणां भारतेऽपीति । पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः । उत सर्वदे-
ह्यानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां
यथैका योनिरुपादानं पृथी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपा-
दानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादियुगौः सम्यक् कथयिष्यामि विश्वे सर्वलोके-
प्रसिद्धादेव तिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्त्तानोऽस्यैवेति विश्वमृद्धा, एकस्यैव
सर्वलोकेषु प्रतिविम्बभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादि योजना । सर्व
भूतेषु कश्चरति अत्रगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः । खैरचारी स्वतन्त्रः, नास्य नि-
यन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः । यथा सुखमिति विश्वोक्तानन्दस्वरूप इति
यावत् । कापि स्वतन्त्रस्य वेदमूलक्यतिविरोधमुक्ता साक्षाद्देविरोधमाह ।
श्रुतिरिति । यस्मिन् ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न
किन्वात्मभेदकल्पन्यापीति सिद्धमिति सम्बन्धः । श्रुतिविरोधे वेदसंप्रदा-
प्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह । वेदमृद् इति वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः

“यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवामूढिजानतः ।

तत को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” ॥ इति

एवम्बिधा । अतश्चात्मभेदकल्पनवापि कापिलस्य त-
स्यन्त्र । वेदविरुद्धत्वं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वञ्च । न
केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति सिद्धं, वेदस्य हि
निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसान्तु
मूलान्तरापेक्षम् । स्वार्थं प्रामाण्यं वक्तृस्मृतिव्यवहितञ्चेति
विप्रकर्षः, तस्मादेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न
दोषः । कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ क-
ल्पितानि महदादौनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते,
मूनेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुम् ।

निवृत्तपौरुषेयत्वात् पौरुषेयशक्त्यानां स्वार्थं स्मृतितत्कालानुभवयोः कल्पनया
प्रामाण्यं लोकादिति व्यवहितम्, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, स्मृति-
स्मृत्योर्विशेषः इत्युत्तरार्थः । समवोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं
वाच्यमिह स्वतः परतः प्रामाण्ययैवैषम्यात् भट्टिति निश्चितप्रामाण्यं न
चानुपलब्धताविरोधना वेदशक्त्या निरुद्धत्वात्तेरेव बाध इति भावः ।
तस्मादिति विशेषादित्यर्थः, आत्मिकस्य यस्मिन्वादिति भावः ॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तत्कालाण्यवप्र-
सिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह । इतरेषाञ्चेति । ननु महदः

अलोकवेदप्रसिद्धत्वात् महदादीनां यदस्मैवेन्द्रियार्थं
न स्मृतिरवकल्पते । यदपि कश्चित् तत्परमिव खण्डमवभा-
सते तदस्य तत्परं व्याख्यातं 'आनुमानिकसम्बन्धेषां' इ-
त्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं यु-
क्तमित्यभिप्रायः, तस्मादपि न स्मृत्यनवकायप्रसङ्गो दोषः
तर्कावष्टम्भस्तु न त्रिलक्षणत्वादित्यारभ्याकथिष्यति ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्या-
ख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति, तथापि स्मृतिविरोधेन प्रधानं
स्वतन्त्रमेव कारणं महदादीनि च कार्याणि अलोकवेदप्र-
सिद्धानि कल्पन्ते । नन्वेवं सति समानव्यायत्वान् पूर्व-
शेवैतद्वत् किमर्थं पुनरतिदिश्यते, अस्ति ह्यव्याभ्यधिका
शङ्का सम्प्रदर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः "योगो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति "त्रिरुक्तं स्वाप्य समं श-
रीरं" इत्यादिना चामनादिकम्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं
परमव्यक्तमित् स्मृतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत्र आह । यदपीति । स्वतन्त्रात्यर्थ-
माह । कार्येति । कार्यस्मृतेर्बहुदादिष्वेव प्रधानेऽपि प्राजाप्यं नेति निश्चीयत
इत्यर्थः । कार्यस्मृतिवर्धेऽपि तदुक्तबुद्धीनां कथं बाध इत्यत्र आह । तर्कोति ॥

नञ्जल्पुक्तसमन्वयः प्रधानादियोगकृत्वा विरुध्यते न वेति उल्लेहे
पूर्वव्यायमतिदिशति । एतेन योगः प्रत्युक्तः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्गत्वादिकं
द्रष्टव्यं । पूर्ववानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह । अस्ति ह्युक्तं नेति । निदिध्यासनं
योगः । तेषां उरोऽप्योपाशिरास्युक्तानि यस्मिन् शरीरे । तत्तु प्रकृतं त्रिरुक्त-
मित्पाठश्चेच्छान्दसः, युज्यतेति शेषः । न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य

योगविधानं श्रेयसाश्चतरोपनिषदि दृश्यते, लिङ्गानि च वै-
दिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते, “तां योग-
मिति मन्त्रान्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां” इति, “विद्यामेतां
योगविधिं कृतुम्” इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि
“अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्यु-
पायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गी-
क्रियते, अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योग-
स्मृतिरप्यनपवदनौघा भविष्यतीति । इवमप्यधिका शङ्का-
तिदेशेन निवर्त्यते अर्थैकदेशसम्प्रतिपन्नावयवार्थैकदेशविप्र-
तिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतोष्यध्यात्मविषयास्तु
वद्वेषु स्मृतिषु साङ्ख्ययोगस्मृत्योरिव निराकरणाय यत्नः
कृतः, साङ्ख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्र-
ख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपसृंहितौ,
तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपा-

ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्पि सन्तीत्याह । लिङ्गानि चेति । तां पूर्वोक्तां धारणां
योगविदो योगं परमं तप इति मन्यन्ते । उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं
ध्यानप्रकारश्च कृतुप्रसादाच्चिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्नोति इति सम्बन्धः । योग-
स्मृतिः प्रधानादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्नः प्राभाणिको
ऽष्टैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । अष्टकाः कर्तव्याः सुहरतुंगन्तव्य
इत्यादिसुतानां वेदाविकार्यकत्वात् कृतुत्वमुमानेन प्राभाण्यसक्तं
प्रमाणत्वमुक्ते । एवं योगस्मृतेर्योगे प्राभाण्यसत्त्वांशेऽपि प्राभाण्यमिति
पूर्वपक्षमनूय लिङ्गान्तरेति । इयमिति । ननु बौद्धादिस्मृतयोऽपि
किमिति न निराकृता इत्यत आह । सतोष्यधीति । तासां
पुनराकृत्येन प्रसिद्धत्वादित्येः पशुप्रायैर्दृष्टीतत्वाद्देवसाङ्ख्यत्वाच्चातोपे-

शैरिति । निराकरणन्तु न साङ्ख्यस्मृतिज्ञानेन वेदनिरपे-
क्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि
वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यत्रिःश्रेयससाधनं वारयति “त-
मेव विदित्वाऽतिसृजतुमिति नान्यः पन्था विद्यतेऽवनाय”
इति । द्वैतिनो हि ते साङ्ख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः ।
यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव
तत्र ज्ञानं ध्यानञ्च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिलष्यते प्रत्या-
सन्नेरित्यवगन्तव्यं, येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव सा-
ङ्ख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वं । तद्यथाऽसङ्गो ज्ञायं पुरुष इ-
त्येवमादिश्रुतिप्रमिद्वैव पुरुषस्य विमुक्तत्वं निर्गुणपुरुषनि-
रूपणेन साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते । तथा च योगैरपि “अथ परि-
ब्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः” इत्येवमादिश्रुतिप्रमि-
द्वमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रवच्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन
सर्वाण्य तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्यपि तर्कोपपत्ति-
भ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत्, उपकुर्वन्तु नाम तत्त्व-

जेति । तत्कारणमिति । तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां
विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपापैरविद्या-
दिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे श्रुतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इ-
त्यत आह । निराकरणमिति । इति हेतोः, कृतमिति शेषः । प्रत्या-
सन्नेरिति श्रुतिस्यसांख्ययोगशब्दयोः सजातीयमुत्तरार्थपर्याहत्वादिति या-
वत् । किं सर्वशेषेण गृह्यप्रामाण्यं नेत्याह । येन त्वंशेनेति । ब्रह्म-
वादस्य कथमन्त्यादिभिर्विरोधमाशङ्क्यातिदिशति । एतेनेति । श्रुतिविरोधे-
नेत्यर्थः । उपकारकवाधो न युक्त इत्याशङ्क्य शोऽयं उपकारकः स न

ज्ञानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति “नावेदविन्मनुते तं
दृष्टम्” तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इत्येवमादियुक्तिभ्यः ॥

न विलक्षणत्वादस्य नथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तं कारणं प्रकृतियेत्यस्य पक्ष-
स्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्कनिमित्त इदानीमा-
क्षेपः परिह्रियते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्क-
निमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष
आगमो भवितुं मर्हति, भवेदयमवष्टभो यदि प्रमाणान्तरा-
नवगच्छ आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः, स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः,
परिनिष्पन्नरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्र-
माणान्तराणां स्मृत्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च शु-
चीनां परस्परविरोधे सत्ये कवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमा-
णान्तरविरोधेऽपि तदर्थेनैव श्रुतिर्नीयते । दृष्टसाधर्म्येण चा-
दृष्टमर्थं समपेयन्तो युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते, विप्रकृष्यते

वाच्यः किन्तु तत्त्वांश इत्याह । तात्पर्यपीति । तर्कोऽनुमानं, तदनुमा-
निका युक्तिरूपमस्तिः ॥

स्मृतीनामप्रामाण्योक्ताभिः सम्भवस्य न विरोध इति सिद्धान्तवि-
लक्षणत्वात् दृष्टानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मास्येति । पूर्व-
पक्षमाश्लिषति । कुतः पुनरिति । अनवकाशे हेतुमाह । ननु धर्म
इवेति । मानान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्प्रकृत्यस्या-
प्रवेशात्तेनाक्षेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेद्योरित्यर्थः ।

तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभावसानञ्च
 ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतये-
 ष्यते । श्रुतिरपि “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इति श्रवणव्यतिरेकेण
 मननं विदधतौ तर्कमप्यत्रादत्तञ्च दर्शयति, अतस्तर्कनिमि-
 त्तः पुनराक्षेपः क्रियते, न विलक्षणत्वादस्येति । यदुक्तं
 चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते । कस्माद्विल-
 क्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्या । इदं हि ब्रह्म कार्यत्वे ना-
 भिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेतनमशुद्धञ्च दृश्यतु, ब्रह्म
 च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धञ्च श्रूयते । न च विलक्षणत्वे
 प्रकृतिविकारभावो दृष्टः, न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्र-
 कृतिका भवन्ति, गरागादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः, मृदैव तु
 मृदन्विताः विकाराः प्रक्रियन्ते, सुवर्णेन सुवर्णान्विताः,
 विद्वस्य ज्ञानानरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्बिरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते ।
 भवेदयमिति । अत्रैतन्मो दृष्टान्तः ; नन्वेकविषयत्वे न विरोधेऽपि श्रुतिवि-
 रोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह । यथा चेति । प्रबलश्रुत्या न-
 त्श्रुतिबाधविरुद्धरक्षणमानान्तरेण लक्षणादन्त्या सावकाशश्रुतिनयन युक्त-
 मित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधानस्थानारङ्गं तर्क-
 कस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानमपरोक्षार्थविषयत्वात्, शब्दस्तु
 परोक्षार्थकत्वाद्बहिर्दृक्मतस्तर्केण बाध्य इत्याह । दृष्टेति । एतैश्चमा-
 त्र्येष परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति । अनुभाव-
 सानञ्चेति । नैषा तर्कस्य सतिरित्यर्थाभादेन तर्कस्य निषेधमाशङ्क्य विधिवि-
 रोधान्कौवमित्याह । श्रुतिरपीति । एवं पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मका-
 रणवादेवेदान्तसमन्वयः, चित्वादिर्कं न चेतनप्रकृतिकं कार्यवृत्त्यत्वात् दृष्ट-
 वदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न चेति सन्देहे कृतेर्मूलाभावात्
 दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राबल्यात्तेन विरुध्यते इति प्रत्य-

तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव
 सुखदुःखमोहात्मनस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न वि-
 लक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणवशास्य जगतोऽशुद्धचेतन-
 त्वदर्शनादवगन्तव्यम् । अशुद्धं ह्रीदं जगत् सुखदुःखमोहा-
 त्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात् स्वर्गनरकाद्य-
 चावचप्रपञ्चत्वाच्च । अचेतनं चेदं जगत् चेतनं प्रति
 कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि साम्यं सत्यु-
 पकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्रदीपो परस्परस्योपकु-
 रतः । ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन
 भोक्तृरुपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव
 चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे वृ-
 द्धादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु
 स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा, निर-
 तिशया ह्यकर्तारचेतना इति साङ्गता मन्यन्ते, तस्मादचेतनं
 कार्यकरणम् । न च काष्ठलोद्गादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमा-

दाहरणेन पूर्वपक्षयति । न विलक्षणत्वादिति । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वय-
 विधिः तत्सिद्धिरेति पूर्ववत् फलं, जगत् ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्,
 यद्यद्विलक्षणं तत् तत्प्रकृतिकं यथा ऋद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः ।
 सुखदुःखमोहाः सत्परजस्तर्मांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकता-
 मान्यप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् यदित्यं तत्तथा यथा ऋदन्विता घटादय इ-
 त्याह । ऋदैवेति । विलक्षणत्वं साधयति । ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति । यथा
 हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिवपत्युपपत्तीनां प्रीतिपरितापविषादादीन्
 करोति एवमन्येऽपि भावा वृष्ट्याः । तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः

णमस्ति, प्रसिद्धशायं चेतनाचेतनविभागो लोके, तस्याद्-
ब्रह्मविलक्षणत्वादेदं जगत् तत्प्रकृतिकम् । योऽपि कश्चिद्-
चक्षीत श्रुत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्वत्त्वेनैव समस्यं जग-
श्चेतनमवगमिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारोऽन्वयदर्शनात्
अविभाजनन्तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्विच्यति, यथा
स्यष्टचैतन्यानामप्यात्मनां आपमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न
विभाज्यते, एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभाज्यते ।

एतस्मादेव च विभावितत्वाविभाषितत्वकृतात् विशेषाद्-
पादिभावाभावाभ्याश्च कार्यकरणानामात्मनाश्च चेतनत्वा-
विशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोक्ष्यते । यथा च पार्थिव-
त्वाविशेषेऽपि मांससर्पौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्
परस्पररोपकारित्वं भवत्येव मिहापि भविष्यति, प्रविभागप्र-
सिद्धिरप्यत एव न विरोक्ष्यते इति । तेनापि, कश्चिच्चेतन-
त्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिच्छिद्येत । शुक्लशुद्धित्व-
शोकः, विषादो भ्रमः, आदिपदात् रानादिपदः । उभयोच्चेतनत्वे न
साध्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्युक्तम् । स्वामिभूतयोर्व्यभि-
चारोदिति शङ्कते । ननु चेतनमपीति । श्रुत्यदेहस्यैव स्वामिचेतनोपकार-
कत्वाच्च व्यभिचार इत्याह । नेत्यादिना । उक्तयोपकार्यन्यत्वाच्चेत-
नानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह । निरतिशया इति । तस्यादुपकारक-
त्वात् । ननु चेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगश्चेतनमेवेत्येकदेशमतमुत्थापयति ।
योऽपीति । घटादेशेतनमनूपलब्धिवाधितं इत्यत आह । अविभाजन-
त्विति । अतः कारणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरि-
त्यर्थः । अन्यः करणादन्वस्य हन्त्युपरागद्वयायामेव चैतन्यामिव्यक्तिर्ना-

लक्षणन्तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते, न वेतरदपि विल-
क्षणत्वं परिह्रतुं शक्यत इत्याह । तथात्वञ्च शब्दादिति ।
अनवगम्यमानमिव ह्रीदं लोके समस्तस्य वस्तुनः चेतनत्वं
चेतनप्रकृतिकत्ववशणाच्छब्दगणतया केवलधीक्षेयते, तच्च
शब्देनैव विरुध्यते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथा-
त्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव विज्ञानञ्चा-
विज्ञानं चेति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां आवायन् चेतना-
द्वयद्वयं विलक्षणमचेतनं जगच्छावयति । ननु चेतनत्व-
मपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा,
“मृदव्रवोदापोऽद्भुवन्” इति, “तत्तेज ऐचत ता आप ए
क्षन्त” इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रिय-
विषयापि “ते हिमे प्राणा अहंश्रेयसे विविदमाना ब्रह्म
जग्मुः” इति “ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उदाय” इति चैवमाद्ये-
न्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति ॥

न्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चेतन्याभिव्यक्तौ दृष्टान्तः । यथेति । आत्मा-
नात्मनोचेतनत्वे स्वस्वामिभावः कृत इत्यत आह । एतस्मादेवेति ।
मास्येति प्रातिस्विकस्वरूपवशेषाच्छेषेषित्वे दृष्टान्तः । यथ्य चेति ।
चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह । प्रविभागेति । चेतन्याभिव्यक्तान
भिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परि-
हरति । तेनापि कथञ्चिदिति । अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रवशेषेण परिहरति ।
न चेत्यादिना । इतरच्चेतनाचेतनरूपं वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुता-
र्थापत्तिः शब्देन बाध्येति भावः । श्रुतिमाहाय्याच्च बाध्येतुर्नतरस्त्वस्या
वर्त्यं शङ्कते । नस्यति ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदङ्गवौदित्येवं-
जातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयं य-
तोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो बागाद्य-
भिमानिन्यश्च चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचि-
तेषु व्यवहारेषु व्यवदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कस्मा-
द्विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणाञ्च
चेतनाचेतनप्रतिभागलक्षणः प्रागभिहितः, सर्वचेतनतायां
चासौ नोपपद्येत । अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे
करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय दे-
वताशब्देन विधिंषन्ति “(कौ० २। १४) एता ह वै देवता
अहंशे यस्यैविवदमानाः” इति “(कौ० २। १४) ता वा एताः
सर्व्वी देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा” इति च । अनुग-
ताश्च सर्व्वत्वाभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेति-
मपुराणादिभगोऽवगम्यन्ते “अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्रावि-
शत्” इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुगाहिकां देवता-
मनुगतो दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च “ते ह प्राणाः
मृदादीनां वक्तृत्वादित्युक्तेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा विज्ञानं चावि-
ज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपपत्तार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः
समाधत्ते । अभिमानोति । संवदनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं
या चेतनस्यैव व्यपदिश्यते । लोकेवेदप्रतिष्ठविभागबाधायोपादित्यर्थः ।
विशेषपदस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अहंशे यस्य स्वश्रेष्ठत्वाय
प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनयाविदेवतापदेन विशेषितत्वात्,
प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेयसं श्रेष्ठं विदित्वा

पूजापतिं पितरमेत्योचुः” इति श्रेष्ठनिर्द्धारणाय पूजा-
पतिगमनं तद्वचनाच्चैकेकोत्क्रमणेनान्वयश्च्यतिरेकाभ्यां
प्राणश्रेष्ठप्रतिपत्तिः, ‘तस्मै वलिहरणं” इति चैवंजाती-
यकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यप-
देशं द्रष्टयति । ‘तत्तेज एतत्” इत्यपि परस्या एव देव-
ताया अधिकात्माः स्वविकारिष्वनुगताया इयमीक्षा व्यप-
दिष्यत इति द्रष्टव्यं, तस्माद्विलक्षणमेवेदं वक्ष्यो जगद्वि-
लक्षणत्वाच्च न ब्रह्मपट्टतिक्रमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते ॥

दृश्यते तु ॥६॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वा-
नेदं जगत् वक्ष्यप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि
लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां
केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो योमया-
दिभ्यो वृश्चिकादीनाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिश-
रीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि

प्राणापीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे । अनुगताच्चेति ।
तस्मै प्राणाय, वलिहरणं वागादिभिः स्वीयवशिष्टत्वादिगुणधर्मणं कृतम् ।
तेज्यादीनामीक्षणं त्वयैवेत्यधिकरणे चेतननिष्ठतया व्याख्यातं दृष्टव्यमि-
त्यर्थः । वक्ष्यासाञ्ज जगतश्चेतनत्वं तच्छादितं पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः कष्टवैलक्षण्यं वा । आद्ये व्यभिचा-
रमाह । नायमेकान्तो दृश्यते हीति । हेतोरसत्त्वाच्च व्यभिचार इति
शङ्कते । नञ्चि । यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह । उच्यते
इति । शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्वरूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः ।

अचेतनान्येव दृष्टिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीत्युच्यते, एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नैत्यस्तमेव विलक्षणम् । महान्धायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनाञ्च रूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां दृष्टिकादीनाञ्च, अत्यन्त-मारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्येत अस्ति कश्चित्प्राधिपत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च दृष्टिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्यानुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत दम्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये चापसिद्धत्वं दृश्यते

द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह । महानिति । पारिणामिकः केषादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सा-दृश्यं वदता यत्तु किमात्यन्तिकं यत्किञ्चिदेति, आद्ये दोषमाह । अन्येनेति । द्वितीयमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तन्मत्त्वात् प्रकृतिविलकित्वमिद्विरुद्धाह । अनेत्यादिना । विलक्षणत्वं विकल्पादूषणान्नरमाह । विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरनुवर्तमानाञ्च ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वमास्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गतमिह । प्रथमे इति । तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च जगच्च ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादित्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अना-

हि सत्तालक्षणी ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इ-
त्युक्तं । ततोये च दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्येनान्वितं
तदब्रह्मप्राकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मकारणवादिनं पृच्छुदाह्रियेत,
समस्तस्यास्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्राकृतिकत्वात्पुनरुपगमात् । आ-
गमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृति-
यित्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्न-
त्वात् ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवैयुरिति तदपि मनोर-
थमात्रं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लि-
ङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामागममात्रसमधिगमस्य एव
त्वयमर्थी धर्मवत् । तथा च श्रुतिः,

“नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ”
इति । “कोऽहं वेद क इह प्रवोचत् इयं विष्टष्टिः यत्
आवभूव”

दित्वस्योपाधित्वात् । न च ध्वंसे साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यसंस्कारा-
त्मकस्य भावस्ये ब्रह्मप्राकृतिकत्वाद्यभावात्पक्षे चानादिभात्वस्योपाधि-
त्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधारण्यं टोषमाह । आगमेति, पूर्वोक्तमनूद्य
ब्रह्मणः शुक्लतर्कविषयत्वासम्भवाच्च तर्केणाक्षेप इत्याह । यत्तूक्तमित्या-
दिना । लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानशब्दानाम-
गोचरः, ब्रह्म लक्षणया वेदकवेद्यमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण
स्वतन्त्रेण आपनेया न सम्पादनीया । यद्वा कुतर्केण न बाधनीया कृता-
र्कितादन्येनैव वेदविदार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानायानुभवाय फलाय भवति
ये प्रेष्ठ प्रियतमेति नविज्ञेयसम्प्रति स्मृत्योर्वचनं । इयं विविधा स्मृतिर्यतः
या समन्ताद्भवत् तं को वा अहं साक्षाद्वेद, तिष्ठत्वेदेनं क इह लोके
तं प्रवोचत्, प्रवोचन्त्यान्देशो दीर्घलोपः, यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं

इति चैती मन्त्री सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कार
णस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति

“अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्तर्केण योजयेद् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” ॥ इति

“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” । इति च

“न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः” ॥ इति

चैवंजातीयका । यदापि अवलम्ब्यतिरेकेण मननं विद-
धच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तयं दर्शयतीत्युक्तं नानेन मिषेण
शुष्कतर्कस्याचात्मलाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र
तर्कोऽनुभवाङ्गत्वे नाश्रीयते, स्वप्नान्तबुद्धान्तयोर्द्वयोरितरे-
तरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं सम्प्रसादे च प्रपञ्चप-
रित्यागेन सदात्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य
च ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यभिच-
इत्येवंजातीयकः । तर्कप्रतिश्रानादिति च केवलस्य तर्कस्य
जन्म न विदुः मम सर्वादित्वेन जन्माभावात् । मिषेण मननविधिप्राप्तेन,
शुष्कः श्रुत्यनपेक्षः । श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सतप्रतु पश्चात् पुष्पदोषस्या-
सम्भावनादेर्निरासाय गृहीतः श्रुतप्रगुगृहीतस्तमाह । स्वप्नान्तेति । जी-
वस्यावस्थागतो देहादिप्रपञ्चवृत्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भवि हैतयादिप्र-
माणविरोधाद्वाङ्मणसाहितोत्पत्त्युत्पत्तिर्न श्रुतायासम्भावनायां तद्विरा-
सय सर्वास्वस्यास्वात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्व-
सम्भवेत्येव अवस्थानां स्वाभाविकत्वे ह्यश्रुतावदात्मव्यभिचारायोगात्
सुषुप्तौ प्रपञ्चस्यान्यभावे कता सोम्येतुक्ताभेददर्शनादिष्वपञ्चब्रह्मैक्यस-
म्भवः, यथा चटादयो नृदनिवास्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जत्वादिस्तर्क

विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबले-
नैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुपेक्षेत तस्यापि विज्ञानञ्चा-
विज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभाद-
नाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् । परस्यैव त्विद-
मपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं परमकारणस्य ह्यत्र
समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते विज्ञानञ्चाविज्ञा-
नञ्चाभवदिति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते
विलक्षणत्वान्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते,
प्रत्यक्षत्वात्, विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं
ग्रहीतव्यं भवति ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनञ्च ब्रह्म तद्विपरीतस्या-

व्याप्तीयत इत्यर्थः । इतोऽन्याद्वगतकस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानु-
लत्वाच्च तर्कणाद्ये प्रावकाश्च इति भावः । अस्मिन् शुक्लतर्कस्याप्रवेशः
शून्यसम्मत इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादिति । विप्रलम्भकत्वमप्रमाद्यकत्वम् ।
यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगत्चेतनयोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दू-
षणं सांख्येन तच्च तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुतेर्यतन्वाभिध्यक्तप्रवर्तमान-
भिध्यां योजयितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं दूषणं वज्रशेपायते प्रधा-
नकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह ।
योऽपीत्यादिना सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्यवाधिकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृति-
त्वमिदं च आह । प्रत्युक्तत्वादिति । अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरस्त-
त्वादित्यर्थः ॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागनदेव स्यात् स्वाविहङ्गकारणात्मना सत्त्वायोगादि

चेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतस्य कार्यस्य कारणमिष्येत,
असत् तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टञ्चेतत्
सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्,
प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेध्यमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः
प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धं शक्नोति, कथं, यथैव
हीदानीमपौदं कार्यं कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेर-
पीति गम्यते । न हीदानीमपौदं कार्यं कारणात्मानम-
न्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्वात्मनः
सर्वं वेद” इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं का-
र्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः
कारणं, वादं, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं
प्रागुत्पत्तेरिदानीञ्चास्तीति, तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्ते-
रसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे
वक्ष्यामः ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अथाह, यदि स्थौल्यसावयवत्वावेतनत्वपरिच्छिदत्वा-ऽ-

तत्प्रसङ्गात्तापत्तिमाशङ्क्य मित्यात्वात् कार्यस्य काव्यत्वेऽपि कारणा-
त्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते । असदिति । चेदित्यादिना असत्
स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्त्वाभावे कृतिमाह ।
सर्वत्वमिति । मित्या त्वमजानतः शब्दामनूद्य परिहरति । न स्थित्यादि-
ना । विकारेण चैतदिति मित्यात्वमित्यर्थः ।

सत्कार्यवादमिदं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्धादिप्रसङ्ग

द्वयादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीतौ
प्रलये प्रतिसंख्यमानं कार्यं कारणेऽविभागमापद्यमानं
कारणमात्मन्येन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्र-
ह्मणः कार्यस्येवाण्ड्वयादिरूपताप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः
कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् । अपि च
समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकार-
णाभावात् भोक्तृभोग्यादिविभागेनात्यन्तिर्न प्राप्नोतीत्यसम-
ञ्जसम् । अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां
कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तौ अभ्युपगम्यमानायां
सृष्टानामपि पुनरुत्पत्तिसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जग-
दपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेवमप्यपीतिरेव
न सम्भवति, कारणव्यतिरिक्तञ्च कार्यं न सम्भवतीत्यसम-
ञ्जसमेवेति, अर्वाच्यते ॥

इति शङ्कास्त्वं व्यावृत्ते । अत्राह । प्रतिसंख्यमानपदस्य व्याख्या
करोति, यथा जले लीयमानं लवणद्रव्यं जलं दूषयति तद्वदित्यर्थः ।
स्त्वस्य योजनान्तरमाह । अपि चेति सर्वस्य कार्यस्यापीतौ कारणवदे-
करूपत्वप्रसङ्गे इत्यर्थः । अयान्तरमाह । अपि चेति । कर्मादीनामु-
त्पत्तिनिमित्तानां प्रत्येऽपि भोक्तृणां उत्पत्तौ तद्वदेव सृष्टानामप्युत्प-
त्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यानं रमाह । अथेति । यदि
नयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालवक्तृत्वाभावात्प्रसङ्गात्
कार्येण कृतापत्तेः सामञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥

अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वात् तदादिषु नील

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ८ ॥

नैवास्मदोयेर्दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति यन्नावदमि-
हितं कारणमपि गच्छत् कार्यं कारणमात्मौयेन धर्मेण दूषये-
दिति, तद्दूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टा-
न्ताः यथा कारणमपि गच्छत् कार्यं कारणमात्मौयेन धर्मेण
न दूषयति, तद्यथा शरावादयो नृत्प्रकृतिका विकारा वि-
भागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपि-
गच्छन्ती न तामात्मौयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च
सुवर्णविकारा अपीती न सुवर्णमात्मौयेन धर्मेण संसृजन्ति ।
पृथिवीविकाराश्चतुर्विधो भुवग्रामी न पृथिवीमपीतो आ-
त्मौयेन धर्मेण संसृजति । तत्पक्षस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽ-
स्ति, अपीतिरेव हि न सम्भवेत् यदि कारणं कार्यं स्वधर्मे-
णैवावतिष्ठेत, असन्त्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कार-
णत्वत्वं न तु कारणस्य कार्यत्वत्वं, आरम्भजनगन्धादिभ्य इति
वक्ष्यामः । अत्यल्पञ्चेदप्युच्यते, कार्यमपीतावात्मौयेन धर्मेण

घटादिवदिति । निष्ठान्तसूत्रं व्याचष्टे । नैवेत्यादिना । अपि गच्छत् की-
यमानं, विभागावस्था स्थितिकालः, तत्पक्षस्येति मधुरजलं लयणस्या-
कारणमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्यान्नवणवदित्याह ।
अपीतिरेवेति । असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति धर्म-
सत्त्वे धर्माणामप्यमत्त्वादिति भावः । ननु सत्कार्यवादे कवेऽपि कार्यस्य
कारणभेदेन सत्वात् दूषकत्वं स्यादित्यत आह । अत्यल्पत्वेऽपीति ।
कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदाच्च त्वविधानस्य कल्पितकार्यधर्मवत्त्वं तस्य
कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चापीताविति विशेषणं व्यर्थमिति

कारणं संसृजेदिति स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः
 कार्यकारणयोरनन्वत्वाभ्युपगमात् इदं सर्वं यद्ययमात्म-
 आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् सर्वं खल्विदं
 ब्रह्मैवेवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविगेषेण त्रिष्वपि कालेषु
 कार्यस्य कारणादनन्वत्वं आच्यते । तत्र यः परिहारः का-
 र्यस्य तद्वर्माणादाविद्याध्यागोपितत्वात् तैः कारणं संसृ-
 ज्यत इति अपोतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृ-
 ष्टान्तः, यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि-
 कालेषु न संसृज्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसार-
 मायया न संसृज्यत इति । यथा च स्वप्रदर्शकः स्वप्रदर्शन-
 नायया न संसृज्यते प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, ए-
 वमवस्थात्रयसाक्ष्ये कोऽप्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा
 न संसृज्यते । मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्थान्नायाम-
 नावभासनं रज्जा इव सर्पादिभाषेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थ-
 सम्प्रदायविद्विराचार्यैः ।

प्रतिबन्धसमाधत्ते । अत्यल्पमेवेति । परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय त्रिवर्त्त-
 दृष्टान्तं व्याचष्टे । अस्ति चेति ॥ मायायानुपादानमिच्छादृष्ट्या दृष्टान्तान्तर-
 माह । यचेति । अस्यैव स्वप्रकाले दृष्टसंसर्ग इत्यत आह । प्रबोधेति ।
 जाग्रदुत्थोः स्वप्ने चात्मनोऽस्पर्शात् तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः । यदभ्यस्त-
 जीवस्थावस्थाभिरसंसर्गकदा सर्वदस्य किं वाच्यमिति दाटीनिरुक्ताह ।
 एवमिति । यदा जगत्जगत्स्यतितया देवदरस्यावस्थान्त्वं तदवस्थिते व-
 स्यतिसमाह । अत्रोक्तमिति । यदा तत्त्वमसीदुपदेशकाले प्रबुध्यते माया-
 निर्मा जजति तदा जगत्त्रयस्थित्यस्याशून्यमसौ तमोश्चरमात्मत्वेनानुभव-

‘अनादिमायया सप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमहं तं बुध्यते तदा’ इति

तत्र यदुक्तमपीतो कारणस्यापि कार्यस्यैव स्थौल्यदिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागिनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिममाद्यादावपि मत्वा स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति । श्रुतिश्चात्र भवति ‘इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति सम्पद्यामहं’ इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्तीति । यथा हि असंविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवद्व्याहृतः स्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन सुक्तानां पुनरुत्पत्तिरुपसङ्गः

तीत्यर्थः । फलितमाह । तत्वेति । द्वितीयमवामद्वयमनूद्य तेनैव कालेण परिहरति । यत्पुनरिति । सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह । श्रुतिश्चेति । सति ब्रह्मण्ये कीभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, इह सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन येन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनरुत्पत्त्यामकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागशक्तप्रज्ञानसत्त्वे सर्वप्रबोधे तत्त्वत्वं कुत इत्यत आह । यथा कीति । यथा सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानशक्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रबोधेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसत्त्वज्ञा पुनः स्फुटिविभागशक्ति-

प्रत्युक्तः, सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पु-
नरयमन्तीऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि वि-
भक्तमेव परिण व्रक्षणावतिष्ठेतेति सोऽप्यभ्युपगमादेव प्रति-
षिद्धः, तस्मात् समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनं ॥

स्वप्नदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वप्ने चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषा प्रादुःशुः कथ-
मित्युच्यते यन्नावदभिहितं विलक्षणत्वात्त्रेदं जगद्वक्ष्य-
कृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दा-
दिहीनात् प्रधानाच्छब्दादिभ्यो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्,
अतएव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्प-
त्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः, तथाऽपीतो कार्यस्य कारणावि-
भागाभ्युपगमात्, तद्धत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा सृदि-
तसर्वविशेषेषु विकारस्वपोतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य

रनुमास्यते । ब्रह्मः स्थिताविदानो मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्तत्त्व-
बोधाभावात् स्वप्नानवदभाधितो दृश्यते, अतः कार्यदर्शनात् कारणस्त्व-
विहितित्वर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्यज्ञानशक्तिनिवृत्त्यात् पुन-
र्जन्मानियम इति भावः । एतेनेति जन्मकारणाज्ञानशक्त्युभावेनेत्यर्थः ।

वैलक्षण्यदोषां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वाच्चास्मान्निस्तद्विरासप्रवासः कार्य-
इत्याह । स्वप्नेति । स्वप्नं व्याचष्टे । सति । प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेदुः,
अत एवेति सत्त्वकार्यस्य विद्वद्कारणात्मना सत्त्वायोनात्, सांख्यस्यैवाव-
लोक्यो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यम् । अपीताविति स्वप्नोक्तदोष-

पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक् प्रसूयात् प्रति पुरुषं ये
नयिता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते, का-
रणाभावात्, विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने का-
रणाभावसामान्यात् सुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । अथ
केचिद्भेदा अपोतावविभागमापद्यन्ते केचिद्वेति चेत्, ये
नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः
साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन् पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदो-
षता मेवैषां द्रढयति अवशाययितव्यत्वात् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति

चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्यऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यं,
यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षाभावनिबन्धनास्तर्का अप्रति-
ष्ठिताः सम्भवन्त्युत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चि-
दभियुक्तैर्यद्वेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्य
माना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्तदन्यैराभास्यन्त इति न
प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुं पुनरुपमन्तिरूपत्वात् ।

चतुष्टयमाह । तथा पोताविति । कार्ययत्प्रधानस्य रूपादिगुणप्रसङ्गः ।
इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्यनियमः । बहुसुक्तव्यवस्था च यद्वि-
ध्यवस्यार्थं सुक्तानां भेदाः सुक्तावविशेषाः प्रधाने लीयन्ते बहुनां भेदास्तु
न लीयन्त इत्युच्येत तर्हि अलोनानां पुरुषवत् कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ।

किञ्च तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषपदार्थसमन्वयी न बाध
इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादपीति । पुरुषमतीनां विविक्षित्वेऽपि कश्चिदस्य

अथ कस्यचित् प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्य-
तत्सर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव
प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभु-
क्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथोच्येतान्यथा वय-
मनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठि-
तत्सर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि तर्काणा-
मप्रतिष्ठितत्वं वर्कणैव प्रतिष्ठाप्यते । केषाञ्चित् तर्काणा-
मप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणा-
मप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्वतर्काप्रतिष्ठायाञ्च सर्वलोकव्य-
वहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ज्ञानागते-
ऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको
दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्य-

सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्कोऽविद्यास इति शङ्क्यते । अवेति । कपिलो यदि
सर्ज्ञः कणादो नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहरति । एवमपीति ।
सूत्रमध्यस्थशङ्काभागं व्याचष्टे । अथोच्येतेति । विलक्षणत्वादितर्काणां
प्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिप्रसङ्गकतासम्पन्नः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति
तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कजाग्री यत्वात्
विनश्यत्वादिवदित्यत आह । न हीति तर्कजातीयत्वादिति
तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, आद्येऽप्यैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाद्बुद्धिभारः,
द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणां अप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिसन्धिमानाह ।
एतदपीति । किञ्चानागतपाक इदसाधनं चाकत्वादतीतपाकवदित्यन्वीष्टा-
निरसाधनानुमानात्प्रकृतर्कस्य प्रवृत्तिविरुद्धिब्यवहारहेतुत्वाच्चाप्रतिष्ठे-
त्वाह । सर्वतर्कति । अध्वा विषयः पाकभोजनादिविषयभक्ष्यादिव सत्या

गर्धनिर्द्धारणं तर्कणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते ।
मनुरपि चैवमेव मन्यते-

“प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता” ॥ इति

“आर्षे धर्मापदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कस्यानुसन्धत्ते स धर्मो वेद नेतरः” ॥ इति च-

ब्रूयन् । अयमेव च तर्कस्थालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं

नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रति-

पत्तव्यो भवति । न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि

मूढेन भवितव्यं इति किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्न तर्का-

प्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमध्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि

कल्पद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपपत्त्यते तथापि प्रकृते

तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मेद्यस्तर्कस्य,

न हीदमतिमम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तनिबन्धनमात्रं

मन्तरेणोत्प्रेक्षितमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्वा नायमर्थः प्र-

मान्येन प्राकृत्यादिना नामतविषये प्राकादी सुखदःखहेतुत्वात्प्रमित्वा

प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्कणैव काक्यतात्पर्यनि-

र्त्यवस्थ क्रियमाणात्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह । नृत्त्यर्थेति । मनुरपि

वेदशब्दे कर्त्तव्य इति वा मन्यते इत्याह । मनुरिति । धर्मस्य शुद्धिरध-

र्माङ्गे निर्वर्तव्यः । यस्तर्कस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति । अयमेवेति ।

वर्ततर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्कवत्

विद्युत्तत्त्वतर्कैकप्रतिष्ठितः कर्त्तव्यविधेमादिति वदन् उपपन्नमिति । न

हीति । किञ्च तर्कस्य प्रतिष्ठायावति अमत्कारस्यविषये तर्कस्य स्थातव्यं

त्यक्षस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामित्यवो-
चाम । अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादि-
नामभ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात्,
एकरूपेण द्वावस्थितो योऽर्थः स परमार्थः लोके तद्विषयं
ज्ञानं सम्यक् ज्ञानमित्युच्यते यथाऽग्निरुष्ण इति, तत्रैवं
सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञा-
नानान्त, अन्योन्यविरोधात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, बहि-
र्केन च लोके केन दमेव सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं
तदपरेण व्युत्पाद्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण
व्युत्पाद्यत इति च प्रसिद्धं लोके कथमेकरूपानवस्थित-
विषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भवेत् । न च प्रधानवादो
तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतः, येन तदीयं
मतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च शक्यन्ते

नान्ताति स्वरूपं व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना । अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो
वेदान्तमानागम्यत्वम् । भावस्य जगत्कारणस्य, याथाक्यमद्वयत्वं, सुक्ति-
निवृत्तत्वं सत्तत्वावयवम् । परमानन्दविषयं दर्शयति । रूपादीति । अवि-
भोजो सुकृत्भाव इत्यर्थान्तरमाह । अपि चत्यादिना । एकरूपवस्तु-
ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह । तत्रैवं
सतीति । तर्को राज्ञानानां भिन्नो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने
विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत् तर्कप्र-
भवं कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना । ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्-
ज्ञानं सम्यगित्याशङ्क्य हेत्वनिवृत्त्याह । न च प्रधानेति । ननु सर्वतः-
किंकेर्भिल्लता निश्चितं तर्को वा सति मुक्तिहेतुरित्यत आह । न च शक्य-
न् इति । तस्मात् तर्को यज्ञानान्युक्तयोगात् तर्केण वेदान्त

अतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहृतुं, येन वस्तुतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्वातः, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थिताय विषयत्वोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वं अतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपह्नोतुमशक्यं अतः सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं, अतोऽन्वयसम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसारा वमोक्ष एव ब्रह्मज्योतः, अत आगमशेनागमासुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥

एतेन श्रुष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१२॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यामसत्त्वात् गुह्यतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावदप्याश्रित्य यस्तर्कनि-

बन्धव्यापारो न युक्तस्तद्वाधे सम्यग्ज्ञानाभावेनाविर्भूतप्रवृत्तादिति कुतश्चाप्यर्थमुपसंहरति । अतोऽन्वयेति । सम्यग्यस्य तर्कस्याविरोधे कलितमधिकरणार्थमुपसंहरति । अत आगमेति ।

ब्रह्म जगदुपादानमिति प्रयत्नवेदान्तसमर्थयो विषयः स किं बहिर्भूतस्य त्रयोपादानमिति तैश्वेधिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यदृष्टानां तर्ककुशलमतिशयेऽपि वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलस्य प्रसिद्धे स्तुदीयन्वयस्य अगमितत्वादिरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते इति दृष्टिः । एतेनेति । कलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योपदेशस्तार्किकमतस्य इति हेतुः किमिति कतो वैपरीत्यस्यापि सध्यादित्याशङ्क्य पूर्वोत्तरयोः

मित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भाषितः स परिहृतः. इदानी-
मण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चिन्मन्मतिभिर्वेदान्तवाक्येषु
पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यते इत्यतः प्रधानमन्त्रनि-
वहणत्यायेनातिदिशति, परिगृह्यन्त इति परियहाः न
परियह्य अपरियह्यः शिष्टानामपरियह्यः शिष्टापरियह्यः
एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टै-
र्मनुष्यासम्भृतिभिः केनचिदप्यशेनापरिगृहीता येऽपि
दिशकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता
वेदितव्याः, तुल्यत्वात् निराकरणकारणस्य नात्र पुनरा-
शङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति । तुल्यमवापि परमगम्भीरस्य ज-
गत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्य-
थानुमानेऽप्यविमोक्त आगमविरोधश्चेत्येवं जातीयकं नि-
राकरणकारणम् ॥

पदेशातिदेशनाम कारणमाह । वैदिकस्येति । सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्यप्र-
काशत्वाद्युपदेशे वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्देवादिभिः
सत्कार्यत्वात्मेन स्वीकृत इति प्रवक्तव्यादुपदेशः । अण्वादिवादानां निर्मूल-
त्वेन दुर्बलात्वादतिदेश इति भावः । किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं
नास्तीत्याह । तल्यचादिति । कारणमवाह । तुल्यमिति । यदुक्तं भि-
त्याह द्रव्योपादानं ब्रह्मेति तत्र पञ्चसाधकत्वेन स्वरूपजीवत्वात् तथा
वाच्यः । महापरिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगिकत्वरूपविभक्त्यस्य निर्गुण्ये ब्रह्म-
ण्यसङ्गुषेति द्रष्टव्यं, अतः समन्वयस्य तात्त्विकन्यत्वेन न विरोध इति
सिद्धम् । अर्थातीयत्वं ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः
स किं सन्निधोऽभिन्नं तन्नाऽर्थातीयकारणाभिन्नं यथा कृतान्तजौ घटप-
टाविति तर्कसंज्ञितभेदे प्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सन्देहे ब्रह्मणि त-
र्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्ब्रह्मण्यत इति पूर्वपक्षयति ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्यात्तु त्रिकवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणशदस्तत्र वक्ष्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरादेव विषयापहारेऽन्यथा भविषुमर्हति, यथा मन्त्रायाः श्रुतौ, तर्कोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः । किमतो यथेवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः, कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, श्रोयते, प्रसिद्धो ह्यर्थः भोक्तृभोग्यविभागः, लोके भोक्ता च चेन्नः शरीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तः भोग्यः श्रोतृ इति तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं आपद्येत, तयोश्चेत्-
 भोक्तापत्तेरिति । विराधादहंत्वनिर्दिष्टः पूर्वपक्षस्तु सिद्धान्तः तत्त्वद्विरिति भेदः । अन्येन श्रुत्या स्वार्थनिर्णयान् तर्कोणात्तेषां न युक्तं इत्युक्तं । शङ्कते । यद्यपीति । मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थं भवत्यन्ताक्षेपः । यस्माद्धर्माय ब्रह्मानेदाद्ब्रह्मजलादीनामभेदो ब्रह्मोपादानकत्वश्रुतिविषयः स आदित्यो यूप इत्यर्थवादादर्थवत्मानान्तरयोग्यत्वेति हतप्रमाणरूपं कृत्यत इति समाधत्ते । तथापीति । अन्यपरत्वं गौणार्थकत्वम् । स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह । तर्कोऽपीति । तर्कोद्देशेते प्रामाण्येऽपि अतः समन्वयविरोधे किमायातमिति शङ्कते । किमत इति । पूर्वपक्षी समाधत्ते । अत इति तर्कोद्देशः प्रामाण्यत्वात् हतवाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यहं त-
 समन्वयवाधो युक्त इत्यर्थः । इदमर्थं शङ्कापरकं स्पष्टयति, कथमिच्छादिना । ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्ते-
 रग्राह । तयोश्चेति । तयोरेकब्रह्मभेदश्रवणादेकत्वं कल्पयते एकस्मा-

रेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् प्रम-
 ज्येत, न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा
 त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृश्यः तथातीतानागतयोरपि
 कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्य भोक्तृभोग्यविभागस्या-
 भावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत्
 कश्चिच्चीदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्यादोक्तवदिति, उपपद्यत
 एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात् । तथा
 हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेणवीची-
 तरङ्गकुङ्कुमादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंस्पर्शादिलक्ष-
 णस्य व्यवहार उपपद्यते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्य-
 त्वेऽपि तद्विकाराणां फेणतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्ति-
 भवति, न च घातितरेतरभावानुपपत्तावपि समुद्रात्मनोऽन-
 न्यत्वं भवति, एवमिहऽपि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतर-
 दमिलयमिदं एकस्यापि भेदापत्तेः तत्र भेदो बाध्यतेतत्पर्यः । इदानीं
 विधायति । न बाध्यते । धुनिराण्यदित्वेन सावकाशत्वाच्चिरवकाशद्वैतमा-
 नवाधो न बाध इत्यर्थः । ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यद्वैतस्य बा-
 ध उपपत्त आह । यथेति । अतीतानागतकालौ भोक्तादिविभागक-
 यौ कालावाद्भूतमभूतत्वयदित्यनुसूनाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । ए-
 तन्नामोपरिगण्यमदानीं नापाततः सिद्धान्तमाह । स्यादोक्तवदिति । इदानीं
 नोऽपि कथमेकसमुद्राभिधानां परिणामानां मिथो भेदः कथं वा तेषां
 भेदे सत्येकस्यादभिव्यक्त्यतिशया न हि इदं अनुपपत्तिरिति न्यायेनाह ।
 न चेति । एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्माभेदश्च न आह । एवमिहेति ।
 जीवस्य ब्रह्मधिकारत्वाभावात् । इदानीमप्यस्मिति शङ्कते । यद्यपीति ।
 औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिमायमाह । तथापीति । विभागो

भावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वमिति भविष्यति ।
यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
शत्” इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणा-
त्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्योपाधिनिमित्तो
विभागः आकाशस्यैव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परम-
कारणात् ब्रह्मणोऽन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो वि-
भागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम् ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगमस्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं वि-
भागं स्यात्लोकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः
परमार्थतोऽस्ति यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवग-
म्यते । कार्यमागादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म ।
तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणारम्भः

जन्म, वदता तथापीतिशब्देनैवोक्तः परिहारः । ननु भोक्तुः प्रतिदेहं
विभागः कथमित्यत आह । कार्यमनुप्रविष्ट्येति । औपाधिकविभागे
फलितमुपसंहरति । इत्यत इति एकब्रह्माभिमतत्वेऽपि भोक्तादेस्तरङ्गा-
दिवङ्गे दात्रीकाराच्च इतिमानेनाहंत्वमन्यस्य विरोध इत्यर्थः ॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वप्रपञ्चे विवर्तनादेन मुख्यं समाधानमाह । तदनन्यत्वमिति ।
समानविषयत्वं सङ्गतिं वदन्नुभयोः परिहारयोः परिणामविवर्तनत्व-
नाश्रमेदमाह । अभ्युपगम्येति । प्रत्यक्षादीनामौत्थानिकप्रामाण्यमङ्गी-
कृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामवृत्तान्तेन भेदाभेदावुक्तौ सम्बन्धोक्तिरुक्तं

कार्यस्यावगम्यते, कुतः आरम्भशब्दादिभ्यः । आरम्भशब्द-
स्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिपाद्य दृष्टान्तापेक्षायामु-
च्यते “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृत्सम्यं
विज्ञातं स्वाहाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव-
सत्य” इति । एतदुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो
मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृत्सम्यं घटशरावोदञ्चनादिकं
मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्, यतो वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव
उदञ्चनञ्चेति न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति
नामधेयमात्रं ह्येतदवृत्तं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एव
ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः, तत्र श्रुतावाचारम्भणशब्दात्
दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति
गम्यते । पुनश्च तेजोऽवयवानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽवयव-
कार्याणां तेजोऽवयवव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति “अपागादग्ने-

प्रामाण्यं तन्वावेदकत्वात् प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मि-
थ्याहृतैरप्याहुः प्रमाथैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्ज्वां दण्डसर्पादिद्वैतद-
र्शनादित्यत्र सुखः परिहार इति भावः, एवमद्वैतवचनस्य स्थाविरोधार्थं
द्वैतस्य निवृत्त्यात् साधयति । यस्मात् तयोरिति । स्वरूपैक्ये कार्यकारण-
त्वव्याघात इत्यत्र व्याहृ । व्यतिरेकेणेति । कारणात् पृथक् सत्त्वगुण्यत्वं
कार्यस्य साध्यते नैकमित्यर्थः । वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न कार-
णात् पृथक् अस्तीति प्रवक्तव्यं इति श्रुतिं योजयति । एतदुक्तमिति । आ-
रम्भशब्दार्थांतरमाह । प्रवचति । अपागात् अग्नित्वमपगतं कारण-

रग्निर्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं चीणि रूपाण्येत्येव
 सत्यं” इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात्
 “एतदात्ममिदं सर्वं” “तत्सत्यं स आत्मा” “तत्त्वमसि”
 इदं सर्वं यद्यमात्मा” “ब्रह्मैवेदं सर्वं” “आत्मैवेदं सर्वं”
 “नेह नानास्ति किञ्च न” इत्येवमाद्यध्यात्मैकत्वप्रतिपाद-
 नपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथा एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानं सम्पद्यते, तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां
 महाकाशादनन्यत्वं, यथा च नृगलृषिर्कोदकादीनामूषरा-
 दिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वा-
 त् एवमस्य भोग्यभोक्तृत्वादिपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणा-
 भाव इति द्रष्टव्यम् । नन्वेकैकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशा-
 खः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नानात्व-
 स्तोभयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च
 नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेणतरङ्गाद्यात्मना नाना-
 त्वं यथा च मृदात्मना एकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं
 भावत्वात् त्रीणि तेजोऽवदानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषा-
 मपि सम्भावात्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीयजगतोत्रे ह्यन्यत्वे
 प्रतिज्ञाबाध इतप्राह । न चाग्नयेति । तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह
 तस्माद्यथेति । प्रतिज्ञाबलादित्यर्थः । दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनित्यं यत्
 स्वरूपं तद्रूपेणानुपाख्यत्वात् सत्तास्तु तन्मन्यत्वादनन्यत्वमिति सन्देहः ।
 शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्ता भेदाभेदमतमुत्थापयति । नत्विति । अनेकाभिः श-
 क्तिभिः तदधीनप्रकृतिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्था
 मिद्विरत्यनाभेदे हेतुमानबाध इत्यभिमन्यमानो दूषयति । नेवं स्यादिति
 एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्त्वानिधेधात् परिणामादः कृति-

तत्र एकत्वांगेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेव्यति, नानात्वां
 शेन तु कर्मकाण्डादयः लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेव्यत
 इति एवं च सृष्टादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति ।
 नैः स्यान्मृत्तिकेत्येव सतमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्त
 सतमत्वावधारणात्, वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्या-
 नृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि “एतदात्म्यमिदं सर्वं”
 “तत्सता” इति च परमकारणस्यैकस्य सतमत्वावधारणात्
 “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति च शारीरस्य
 ब्रह्मभावापदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य
 ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्रान्तरप्रसाध्यं, अतश्चेदं
 शास्त्रेयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य
 शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते रज्जादिवुद्धय इव
 सर्पादिवुद्धेनाम् । बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः
 समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

वाच्य इत्यर्थः । किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योप-
 देगो न स्याद्विरोधादित्याह । स आकृतिः । एकत्वं ज्ञानकर्मवस्तुव्यवहा-
 रधर्मरूपदेशार्थं मित्प्रागङ्गामीतिपदविरोधान्त्वमित्याह । स्वयमिति ।
 यतस्तत्त्वज्ञानवाध्यत्वात् संहारित्वं मिष्येत्याह । अतश्चेति, स्वतः
 निक्षेपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत्
 किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाद्य इत्याह । बाधिते चेति ।
 स्वाभावोऽवाधिद्या तथा कृतः स्वाभाविकः, ज्ञानादूर्ध्वं प्रमादत्वादिव्यव-
 हारस्वाभावान्नानात्वं न कल्पामित्यर्थः । न द्वितीयः ज्ञानात् प्राक्
 कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सतमत्वासिद्धेः । यत्,
 प्रमादत्वादिव्यवहारः सतम एव भोज्यावस्थायां निरर्तत इति तच्चेत्याह ।

यत्प्रसिद्धये नानात्वांगो, परो ब्रह्मणः कल्पयेत् । दर्शयति
 च “यत्र त्वस्य सर्वमात्रैवाभूत्त केन कं पश्येत्” इत्यादिना
 ब्रह्मा भत्वदर्शनेन प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य
 व्यवहारस्याभावम् । न चायं व्यवहाराभावो ब्रह्माविशेष-
 निद्वद्गोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्म-
 भावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् । तत्स्वरूपद्वयान्तेन चा-
 नृताभिसम्बन्धस्य बन्धनं सत्याभिसम्बन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नैकत्व-
 मेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति, मिथ्याज्ञानविजृम्भितश्च
 नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि
 जन्तुरनृताभिसम्बन्ध इत्युच्यते, “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य
 इह नानेव पश्यति” इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्श-
 यति । न चास्मिन् दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते । सम्य-
 ग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकाग्गन्त्वे-
 नानभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन
 नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वं कान्ताभ्युपगमे
 न चायमिति । संसारमत्तत्वे तदयस्यायां जीवस्य ब्रह्मात्वं न स्यात्,
 भेदाभेदचोरेकदैकत्व विरोधादतोऽसंसारित्वह्यभेदस्य सदातनत्वावगमात्
 संसारोऽपि मिथ्येत्यर्थः । किञ्च यथा लोके कश्चित् तत्स्वरूपत्वा भट्टैर्द-
 र्शितोऽनृतवादी चेत्तत्रपरशुं दृष्ट्वा तं दृष्ट्वा स दृष्टते बध्यते च, तथा नानात्व
 वादी दृष्टते, सत्यवादी चेत्त दृष्टते मुच्यते च । तथैतदात्म्यभेदं सर्वमि-
 तेऽकत्वदर्शने मुच्यत इति युतदृष्टान्तेनेकत्वस्य सत्यं नानात्वं मिथ्येत्याह ।
 तत्स्वरूपेति । व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयादे-
 कत्वमेव सत्यमिवाह । अस्योक्तिरिति । किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य
 ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदान्निवृत्तेर्भुक्तिरिहा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य असत्या

नानात्वाभावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि
 व्याहृन्तेरन्, निर्वर्षयत्वात् स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञा-
 नानि । तथा विधिरतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तद-
 भावे व्याहृन्तेत । मोक्षशास्त्रमपि शिष्यशशिवादिभेदा-
 पेक्षत्वात् तदभावे व्याघातः स्यात्, कथं चानृतेन मोक्षशा-
 स्त्रेण प्रदिपादितसमात्मैकत्वस्य सतयत्वमुपपद्येत इति,
 अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मतावि-
 ज्ञानात् सतयत्वोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्यैव प्राक् बोधान् ।
 यावद्वि न सत्यात्मैकत्वमिति पत्तिस्त्वावत् प्रमाणप्रमेयफलल-
 दशेषु व्यवहारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते, विकाराजैव
 त्वहं ममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वा जन्तुः प्रतिप-
 द्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात् प्राग्ब्रह्मात्मता-
 प्रबोधादुपपन्नः सर्वा लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा

नभ्युपगमात् ॥ प्रमायाः प्रमान्तरावाध्यत्वादित्याह न चास्मिन्निति ।
 वैपरीत्यस्यापि सम्प्रदादिति भावः ॥ इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथासु-
 पप्रत्ययानानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजसदृष्टयति । नन्वेत्यादिता ।
 एकत्वस्यैकान्तः केवल्यं व्याहृन्तेरप्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षादि-
 प्राप्तरूपाय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां
 यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनाञ्च कल्पितभेदमाश्रित्य कर्म-
 ज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्नमेयस्य धर्मादेरवाधान् प्रामाण्यमव्याहृतमित्या-
 गच्छाह । कथञ्चानृतेनेति । धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य चक्रेरिव प्रमेय-
 बाधपक्षे रिति भावः । तत्र इति विषये प्रत्यक्षादीनां यावद्वाधं व्यवहा-

सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चावचान् भावान् पश्यतो
निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमितं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्,
न च प्रत्यक्षाभामाभिप्रायभाक्कालो भवति तद्वत् । कथं
त्वसतेन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिर-
पपद्येत, न हि रक्तुसर्पेण दष्टो स्थियते, नापि मृगदृष्टिणा
काम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं कियत इति । नैष
दोषः, शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्न-
दर्शनावस्थस्य च सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्का-
र्यमप्यनृतरेवेति चेत् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शना-
वस्थस्य सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदव-
गतिः सतमेव फलं प्रतिबुद्धसमाप्यबाध्यमानत्वात् । न हि
स्वप्नादुद्भूतः स्वप्नदृष्टः सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति
रिक्तं प्रामाण्यरुपपद्यत इत्याह । अतोऽन्यत इतप्रादिना सतत्त्वं बाधा-
भावः बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वं अपि विस्तरेण तद्विषयाभा-
वेन सतत्त्वादिभ्यस्त्वारोपपत्तादुक्तदृष्टान्तं विवृणोति । यथा सुप्तः
प्राकृतस्येति । एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं
व्यावहारिकं प्रामाण्यरुपपाद्याहृतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकारणं बाध-
शून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्यरुपपादयितुं उक्तगृह्यमनुवदति ।
कथन्त्वसतेनेति । किमसत्यात् सत्यं न जायते किमत सत्यस्य ज्ञानं नादा-
दष्ट एव, न हि वयं वाक्योत्पत्तयः सत्यमित्याह्वीकर्मः । अह्वीकृतप्रापि द-
ष्टान्माह । नैष दोष इति । सर्पेण दष्टस्यापि दष्टत्वस्थानिककलितवि-
धात् सत्यमरण सत्त्वादिति दर्शनादमतप्रात् सत्यं न जायत इत्यनियमः इ-
त्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह स्वप्नेति । अतप्रात् सर्पेः दृष्टादेः सतप्रात्

मन्यमानस्तद्वगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन
सुप्रहृष्टोऽवगत्यवाधनेन देहमात्रात्मनादो दूषितो वेदित-
व्यः । तथा च श्रुतिः-

“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्निदर्शने” ॥ इति -

असत्येन रूपदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्श-
यति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिद्वर्ण्येषु जातेषु न चिर-
मिव जीविष्यतीति विद्यादितुस्तथा अथ यः स्वप्ने पुष्पं
कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं जन्तीत्यादिना तेनासते-
र्दग्धनज्ञानादितानस्य कार्यस्य दर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय
शङ्कते । तत्कार्यमपीति । उत्तमं प्रकटयति । अत्र द्रूम इत्यादिना
अवगतिवृत्तिः घटादितुं सतृयापि प्रातिभातिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं चैतन्य-
वा उत्पत्तिव्यक्रमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गाद्देहात्मनादोऽपि निरस्त इत्या-
ह । एतेनेति । स्वप्नस्यावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्पितस्य मया तादृशः
स्वरोऽवगत इत्युपाधितावगतिप्रतिमन्वानं न स्यात्, अतो देहभेदेऽपि अ-
नुमन्वानदर्शनाद्देहादन्योऽनुमन्वातेत्यर्थः । असतृयात् सतृयस्य ज्ञानं न
जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह । तथा च श्रुतिरिति ।
न च स्त्रियो भिष्यात्येऽपि तद्दर्शनात् सतृयायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यं,
विषयविशेषत्वेन दर्शनस्यापि भिष्यात्वात् प्रकृतेऽपि सतृयं ब्रह्मणि भिष्या-
वेदानुगतचैतन्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः । असतृयात् सत्यस्येष्टस्य ज्ञान-
सङ्गानिष्टस्य ज्ञानमाह । तथेति । असतृयात् सतृयस्य ज्ञाने दृष्टान्तानर-
माह । तथाऽकारादिति । रेखास्वकारत्वादिवान्न्या सतृया अकारादयो
जायन्त इति प्रमिद्विमत्यर्थः । एवमसतृयात् सतृयस्य जन्मोक्ता यदर्शक्रि-
याकारि तत्तत्त्वमिति नियमो भग्नः अन्यतात् सतृयस्य ज्ञानोत्पत्त्या यद-

नैव स्वप्रदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसि-
 द्धश्चेद् लोके न्वयस्य तरेककुशलानां ईदृशेन स्वप्रदर्शनेन
 मावागमः सूच्यते ईदृशेनासावागम इति । तथाऽकारा-
 दिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखान्मुताक्षरप्रतिपत्तेः । अ-
 चान्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः पर-
 किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति । यथा हि लोके यजेतेतुरगं कि-
 केन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते न चैवं तत्त्वमसीतुरगं किञ्चिद्
 न्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति सर्वमेकत्ववैषयत्वाद्वागतेः । सति च
 न्यमित्तसर्वशिष्यमाणेर्ये आकांक्षा मता न त्वामैकत्व-
 तरेकेणावशेष्यमाणोऽन्यो योऽस्ति य आकांक्षते । न चेय-
 मवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं, 'तज्ज्ञासा विजग्री'
 इत्यादिभ्युत्थः, अवगतिसाधनानां च अवस्थादीनां वेदा-
 नुवचनादीनाञ्च विधीयमानत्वात् । न चेयमवगतिरन्यत्र का-
 श्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं, अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् बाध-
 ननकरणमन्त्रनदाभ्य कृष्टविज्ञानुमितवज्रिदिति व्याप्तिर्भ्रमा । तथा च
 कल्पितानामपि वेदान्तानां सतगुणबोधकत्वं सम्भवतीति तात्त्विकं प्राभा-
 ययमिति भावः । यत्किं एतत्त्वानात्वव्यवहारविज्ञे उभयं सतगुणित,
 तत्र भेदस्य लोकासिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन सतगुणकल्पनावोगात् । किञ्च
 यद्यप्योरोक्तो व्यापारः स्यात् तदा स्यादपि सतगुणस्य नैवमस्ति एकत्व-
 ज्ञानेन चरमेष्टानमेतेषां नानात्वस्य निःशेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेक रजत-
 स्मेतशाह । अयि चान्यमिति । ननु जीव्यहैतप्रमाणविरोधादेकत्वावग-
 तिर्नोपपद्यत इत्यत आह न चेयमिति । तत् क्लिष्टात्मत्वमस्य पितृवो-
 क्त्वात् श्वेतकेतुर्गिज्ञानवान् इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुत्यात् सामर्थ्यान्वाज्ञेन-
 यः । व्यावहारिकगुणविषयदिभेदसुरजीव्य ज्ञायमानाक्यार्थावगतेः

कक्षानान्तराभावाच्च । प्राक्चाक्षैकत्वावगतेरवगच्छतः सर्वः
 सद्य नृत्यव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मा-
 दन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आक्षैकत्वे समस्तस्य प्राची-
 नभेदव्यवहारस्य बाधितत्वात्प्रानेकात्मकप्रवृत्तकल्पनावकाशो-
 ऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्म-
 शास्त्रसर्गाभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो हि मृदादयो-
 ऽर्था लोके समाधिगता इति । नेतुमर्थे, 'स वा एष म-
 हानजः' 'आत्माऽजोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' 'स एष नेति
 नेतगता' 'अस्थूलमनणु' इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषे-
 धश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वाङ्गमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः
 परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वञ्च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थि-
 तिगतिवन् स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात् । न
 प्रत्यक्षादिगतं व्यावहारिकप्रामाण्यमुपजीव्यं तच्च पारमार्थिकैकत्वावगता
 न निरुध्यते । किन्तु तथा विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं
 बाध्य इति भावः । किञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्यादिष्फलो ह्येतन्मो-
 बाध्य इति तत्राह । न चेयमिति । ननु सर्वस्य ह्येतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो
 मिथ्या जायते सतप्रमित्यादिलौकिको व्यवहारः सतप्रज्ञानमृतञ्च सतप्रम-
 यदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सतप्रमितमनृतमिति ता-
 क्कचित्वाधावाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीतृत्तस्वप्नदृष्टान्तं पार-
 यति । प्राक् चेति । व्यवहारार्थं नानात्वं सतप्रमिति कल्पनमसङ्गतमि-
 त्प्रपञ्चहरति । तस्मादिति । नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्कते ।
 भवति । कार्यकारणयोरन्यत्वागे अयं दृष्टान्तो न परिणामित्वे ब्रह्मणः
 कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति । नेतुमर्थे इति सूटो परिणा-
 मित्वं प्रलये तद्रहितत्वञ्च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्कते । स्थितीति ।

हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नितराच्च ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रातिषेधादित्येवोच्यते । न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायामिष्येवेत्, प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, “स एष नेति नेत्याका” इत्युपक्रम्य “अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि” इत्येवंजानीयकम् । तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मावेशेपरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तच्चाफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनिर्मुच्यते, फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गमितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इति । न हि परिणामवच्च विज्ञानात् परिणामवच्चमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं ।

कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थस्य व्यापारविनाश इति कूटस्थत्वमिहिमागच्छाच्च । कूटस्थस्येति । कूटस्थस्य नावयत्स्य पर्यङ्कपतत्रागिनावस्थानरात्मकपरिणामायोगात् शुक्तिरजतवद्विधत् एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्फलस्य जगतः फलवन्निष्पन्नस्य ब्रह्मधोमेयत्वेनानुवादस्य सत्प्रतीत्याह । न च यथेत्यादिना । तं यथा यथोपासते गतेषु भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुः फलमित्यागच्छाच्च । न हि परिणामवच्चैति ॥ ब्रह्मविद्याप्राप्तिपरमितं श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलमस्य वेदुःस्वानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वजन्माद्यस्य यत् इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता कथुना तदनन्त्यत्वमि-

कूटस्थनित्यत्वान्नोच्यते । ननु कूटस्थब्रह्मात्मनादिन एक-
 त्वैकान्तादीशिवीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध
 इति चेत् । न, अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्
 सर्वज्ञत्वस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'
 इत्यादिवाक्येभ्यः । नित्यशुद्धबहुमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात्
 सर्वशक्तेरीश्वरात्मगदुत्पत्तिस्थितिलयाः, नाचेतनात् प्रधा-
 नादन्वयादेत्येवोऽर्थः प्रतिज्ञातो जन्माद्यस्य यत इति ।
 सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते, कथं
 नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वञ्च ब्रुवता । शृणु
 यथा नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते
 नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते
 सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्यो-
 रभिलष्यते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, "आकाशो वै नाम
 नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वन्न" इति श्रुतेः । "ना-
 मरूपे व्याकरवाणि" "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामा-

त्यन्ताभेदप्रतिपादने ईशिवीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते ।
 कूटस्थेति । कल्पितवैतनपेक्षेश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमित्यविरो-
 धमाह । नेत्यादिना । अपिद्य काले चिदात्मनि लीने नामरूपे एव बीजं
 तस्य व्याकरणं स्यात्तात्मना कूटस्थदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः ।
 संवृत्तीतार्थं विद्वष्यति । तस्मादित्यादिना । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति नाम-
 रूपबीजरीश्वरत्वं बहुमुशक्यं जडत्वाद्यापीश्वरादभ्यत्यं कल्पितस्य पृथक्
 सत्तास्तुत्तरीयभावादित्यर्थः । संस्कारात्मकनामरूपयोरपि क्यविवक्षया

नि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । एकं बीजं बहुधा यः करोति”
 इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एष प्रतिष्ठाकृतनामरूपोपाध्यनुरोधी-
 श्वरो भवति । व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च
 स्वात्मभूतानिव घटाकागम्यानीयानविद्याप्रत्युपस्थापित-
 नामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातानुरोविनो जीवास्थान् वि-
 ज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषयं । तदेवमविद्यात्मको-
 पाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेत्तरस्येत्तरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्ति-
 त्वञ्च न परमार्थतो विषयाभास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्म-
 नीशिचौशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा चो-
 क्तम् । “यत् नान्यत् पश्यति नान्यश्चृणोति नान्यद्विजानाति
 स भूमा” इति, “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
 पश्येत्” इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहा-
 राभावं वदन्ति वेदान्ताः, तथेत्तरगौतास्त्रिपि-

“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावंनु प्रवर्तते ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः,, ॥ इति-

ब्रूते । भावेति । नामरूपे चेदीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत
 व्याह । ताभ्यामन्य इति । अन्यत्वे व्याकरणे च श्रुतिमाह । आकाश
 इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना कल्पितभेदेन विव्यस्थानस्येश्वरत्वं प्रति-
 विव्यभूतानां जीवानां नियम्यत्वमित्याह । स च स्वात्मभूतानिति । न चात्र
 नानाजीवा भाष्योक्ता इति श्रुतिमत्त्वं ब्रूयादित्युक्तभेदेन भेदोक्तः, अवि-
 द्याप्रतिविव्यस्तेक एव जीव इत्याहुः । परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे
 श्रुतिमाह । तथा चेति । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमिच्छत व्याह । स्व-

परमार्थावस्थायामौचित्यौचित्यादिव्यवहाराभावः प्र-
दर्शयति । व्यवहारावस्थायान्तकः श्रुतावप्रोक्षरादिव्यव-
हारः । “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष
मेतुर्विधरण एषा लोकानामसम्भेदाय” इति । तथा चेश्व-
रगौतास्वपि-

“इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्मायुः कृणुते मायया” ॥ इति

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्त्यत्वमित्याह ।

व्यवहाराभिप्रायेण तु स्यान्नोक्तवदिति महासमुद्रादिस्था-
नीयतां नञ्प्रत्ययः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्च
परिणामप्रक्रियाश्चाश्रयति समुणोपासनेषूपयुज्यत इति ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्त्यत्वं कार्यस्य यत्कारणं भाव एव
कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां नृदि

भाषिष्यति । अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभ-
क्तयोः पापसुखतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह । नादत्त
इति । न सङ्हरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो निय-
न्नेतेष्वं भवन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह । सूत्रकारोऽपीति ।
न किञ्चलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किन्तु पासनार्थञ्चो-
त्पाह परिणामप्रक्रियाश्चेति । तदुक्तं “कथयन्तीः परिणामसमुद्भूते क्षयि
नकल्पपथीस्तु विवर्तता” इति ॥

एवं तदनन्त्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृतवानुमानमाह । भावे
चेति । कारणस्य सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेर्वा नान्यत्वमिति

घट उपलभ्यते नाभावे सत्त्व, च तन्तुषु पटः । न च निय-
मेनान्यभावेऽन्यत्रोपलब्धिर्दृष्टा, न ह्यग्नौ गौरव्यः सन्
गोर्भाव एवोपलभ्यते । न च कुलालभाव एव घट उपल-
भ्यते सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यभावेऽपि
अन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाऽग्निभावे एव धूमस्थित
नेत्युच्यते, उद्धापितेऽप्यग्नौ गोपालघटिकादिधारितस्य धू-
मस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिष्यात्
इदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति, नैवमपि कश्चिदोषः, तज्ज्ञान-

सूत्रार्थः । घटो नृदन्यः सत्त्वोपलब्धिचयनियतसत्त्वोपलब्धिसत्त्वात्
नृदत् । अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्वादित्प्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्तमिति ।
न चेति । नृदत्तयोरन्यत्वे गवान्द्वयोरिव हेतुस्थितिः स्वादित्वर्थः ।
गवान्द्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाच्चेत्यभावः । अतो नृदत्तयोरेव हेतुना
निमित्तादिभावः सिध्यति नान्यत्वात्तत्प्रधानरतासाधकत्वाच्च । न च
कुलालेति । न चोपादानोपादेवभावेनान्निरता नृदत्तान्नो तद्भावाभावेऽपि
हेतुसत्त्वादित्येव गवान्द्वयत् तद्भावायोगाच्चेति भावः । कुलालघटयोर्नि-
मित्तादिभावे सत्प्रत्ययत्वात् कुलालघटयोरनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेतत्प्रचरा-
र्यः । यथानृतसत्त्वस्य हेतोर्व्यभिचारं यद्वृत्ते । नन्विति । अग्निभाव एव
धूमोपलब्धिरिति नियमात्कस्यो हेतुस्तत्र नास्तीति ग्राह्यम् । नेति । अविच्छि-
न्नकूलदीर्घरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्यत्राशङ्कते । अथेति ।
तद्व्यवस्थितभावत्वे सति तद्व्यवस्थितवृद्धिविषयत्वञ्च हेतोर्विधितत्वाच्च
व्यभिचार इत्यत्राह । नैवमिति । आलोकवृद्धादुरक्तवृद्धिपात्रेण रूपे
व्यभिचारनिरासाच्च सत्प्रत्ययत्वात् आलोकभावेऽपि घटादिदृश्यत्वाच्च व्यभि-
चार उक्तः धूमविशेषस्याग्निवृद्धिं विनाशयत्यन्तात् न तत्र व्यभिचार

रक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः ।
 न चासावन्निधूमयोर्विद्यते ॥ भावाक्षोपलब्धेरिति वा
 सूत्रम् ॥ न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्य-
 क्षोपलब्धेर्भावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्य-
 क्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा तन्तुसंस्थाने
 तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलान्तु
 तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तु-
 खंशवोऽंशुषु तदवगवाः, अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहित-
 शुककण्ठानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं
 चेति अनुमेयं, ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्व-
 प्रमाणाणां निष्ठामवोचाम ॥

इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सस्ययासुरक्तां सहकृता-
 मिति भाष्यार्थः । यद्वा तद्भावः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिप्रा-
 दुरत्वं हेतुं वदामः । स्फुट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्नि-
 र्धूमे इत्यदृश्यनादित्यर्थः । अनुमानार्णत्वेन सूत्रं व्याख्येयं पाठान्तरेण
 प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे । भावाच्चेति । पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चवा-
 र्थचकारः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमा-
 णं अष्टवक्त्रसत्ताक्रमिष्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । कतः आतानविता-
 नसंयोगक्षलकतय एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्वत्यमित्यर्थः ।
 पटस्यायं तन्वादास्तिष्ठति । तथेत्यादिना । प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्-
 कार्ये कारणत्वात् परिशिष्यत इत्यर्थः । यत्न प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं
 विमतं कारणादभिन्नं कार्यत्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह । अन्येति
 कारणपरिच्छेदे प्रधानादिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेवात्र आह । तत्र सति ।
 ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवास्तुतीयं परिशिष्यते
 न कारणात्तरं अप्रामाण्यकत्वादिति भावः ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात् कार्यस्थानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः
कारणात्मनैव कारणे मत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते
“अदेव सोम्येदमय आसीत्” “प्राक्त्वा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्” इत्यादिविदग्धपक्षोक्तस्य कार्यस्य कारणेन
सामानाधिकरण्यात् । यच्च यदात्मनायत्र न वर्तते न तत्तत्त्वं
त्यज्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलं, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वा
दुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात् कार्यमित्यवरस्यते । यथा च
कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं
कार्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एकश्च
पुनः सत्त्वं अतोऽप्यन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥

अतद्व्यापदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् १७

ननु कचिदमत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति
श्रुतिः, “अमदेवेदमय आसीत्” इति “अनदा इदमय

इदं जगत् षटाक्षेति सामानाधिकरण्यमुत्तरां श्रुतेः प्राक्त्वात् कार्यस्य
कारणात्मना सत्त्वं कृतं तदन्यथातुषपक्षोक्तस्यस्यापि जगतः कारणात्मन-
न्यत्वं इत्याह सूत्रकारः । सत्त्वाच्चेति । श्रुत्यर्थः युक्तिमप्याह ।
यच्च यदात्मनेति । षटादिकं प्राक्त्वाद्यात्मना वर्तते तत् तदप्यन्य-
मानत्वात् सामानाधिकरण्यात् सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः । कारणभूत-
कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्त्वाक्य-
मिति सूत्रस्यार्थान्नरमाह । यथा चेति । इदानीं सतः कार्यस्य प्रागु-
त्पत्त्यर्थं कारणसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचित्त्वात्-
मेकं तदभेदेन सती श्रुतं षट् इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्य-
त्वमित्यर्थः ॥

न चैवं षट्पटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुतः

आसीत्” इति च । तस्मादसद्व्यपदेशात् प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, निति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्भस्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषात् यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेपादेव निम्निषीयते । इह च तावत् “असदेवेदमय आसीत्” इत्यगच्छद्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिष्टं तदादामोत् इति । असतश्च पूर्वोपरकालानामभ्युदासीच्छब्दानुपपत्तेर्य । “असद्वा इदमय आसीत्” इत्यापि ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणात्वात्यन्तासत्त्वम् । तस्मात् धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्थं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूपस्याकरणादसद्विदामोदितरूपचर्यते ॥

एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि मृष्टपटयोः को विशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः । यस्तुतः सर्वत्र सत्तैकोऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः । उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना एव समिद्धमित्याद्यस्य समापत्तेः । असदिति । अक्राः शर्करा उपदध्यादित्युपक्रमे केनाक्ता इति सन्देहे तेजो हतमिति वाक्यशेषात् हतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सद्विषय इत्यर्थः । आसीदित्यनेतकालसम्बन्धोक्तेः चासदव्याकृतमेव न न्यूनमित्याह । असतश्च परंपरेति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेणैतिदिशति । असद्वा इति । क्रियमाणात्वविशेषणं न्यूनत्वसम्बन्धीति भावः ।

युक्तः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तं च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणाद-
वगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्धर्ष्यते । दधिघटकच-
काद्यर्थिभिः पटविनियतानि कारणानि क्षीरसुवर्णमृत्ति-
कामुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्य-
र्थिभिः मृत्तिकोपादोयते, न घटाद्यर्थिभिः क्षीरं तदस-
त्कार्यवादेनोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र
सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिका-
याः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथा-
विशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न
मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न
क्षीरे इत्युच्येत । तर्हि अतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थायाः
असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादमिहोच्यते । शक्तिय कार-

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेतुनिरभाह सूत्रकारः । युक्तेरिति । दध्यर्थिभिः
क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तथा कार्यस्य प्राक् कारणाभावेन
सत्त्वं विध्यतीत्यर्थः । अतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया-
तत्त्वं प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिषाण्ड्याह । अविशिष्टे हीति । असतः
उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा संख्यात् सर्वत्रैव प्रसङ्गात् तत्तदुपादानविशेषे
प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं साङ्ख्यवैश्वः “आदकरणादुपादानप्रवृ-
त्त्यात् सर्ववत्त्वभावात् शक्तस्य शक्त्यनरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य”
इति । शक्तस्य कारणस्य शक्त्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्वं
मसतोऽवगम्यत्वात्, किञ्च सत्कारणभावेदात् कार्यं सदित्युत्तरार्द्धार्थः ।
कार्यस्यासत्त्वेऽपि कश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपपत्तिरिति शङ्कते ।
अथेति । अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा, आद्ये धर्मित्वात् प्राग-

स्य कार्यनियमायां कल्पमाना नान्याप्यसती वा कार्यं
नियच्छेत्, असम्बन्धविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कार-
णस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेयात्मभूतं कार्यम् । अपि च
कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्वेदबुद्ध्याभा-
वत्तदात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवा-
यस्य सम्बाधित्वेः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः
सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने
वा विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वाद्-
नपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बन्धते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं

पस्यास्वरूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दर्शयित्वाह तर्ह्येति शयवत्त्वादिति । द्विती-
येऽपि कार्यवत्त्वमावतीत्याह । शङ्कतेति । कार्यकारणत्वाभावेन
कार्यवदवती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य कस्यचिदन्यस्य नरशृङ्गस्य वा
नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वात्त्वयोः शक्तावन्यत्वं चाविशेषात्, तस्मात् कार-
णस्यात्मना लीनं कार्यमेवानिव्यक्तनिवामकतया शक्तिरित्येदम् ततः
सत्कार्योतिदिरित्यर्थः । विद्वन् कार्यकारणयोरन्वये कट्टयटौ भिन्नौ
नन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह । अपि चेति । तयोरन्वयत्वेऽपि
समवायप्रज्ञात् तच्चानुद्भिर्देतोन्मायस्तु समवायं दूयति । समवायेति ।
समवायः समवायिभिः सम्बन्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः उत
स्वरूपं आद्ये समवायानवस्था द्वितीये कट्टयटयोरपि स्वरूपसम्बन्धाद्देशोप-
पत्तेः, समवायाविधिः असम्बन्ध इति पक्षे दोषमाह । आनन्धुरगम्भ-
कान्ते इति । द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बन्धस्य विशिष्ट-
धीनिवामकत्वायोगादिष्यतः । विशिष्टधर्मधीनियामको हि सम्बन्धः, न
तस्य निवामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः सपरनिर्वहकः समवाय
इति शङ्कते । अथेति । सम्बन्धते सस्य ससम्बन्धिनश्च विशिष्टधर्मं करोती-

सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत, तादात्म्यप्रती-
 तेषु द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थाक्यम् । कथञ्च का-
 र्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत किं सम-
 स्तेष्ववयवेषु वर्तेतीति प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्ते-
 र्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रमज्जन, समस्तावयवसन्निक-
 र्षसंशयश्चात्मा । नहि बहुत्वं समस्तेषु आश्रयेषु वर्तमानं
 व्यस्तावयवप्रकृतेन गृह्यते । अस्मादवयवः समस्तेषु वर्तेत,
 तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयवविनोऽवयवाः कल्पेरन्-
 यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेषु अवयवशोऽवयवी वर्तेत । की-
 शावयवव्यतिरिक्तैर्हवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था-
 चैवं प्रसज्येत, तेषु ते अवयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषाम-
 वयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र
 व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्, न हि देवदत्तः शुभ्रे सन्न-

त्तर्कः । प्रतिबन्धः दूषयति । संयोगोऽपीति । यत्तु शुभत्वाद्ययोगस्य
 समवायावेत्या न सम्बन्धत्वादिति तत्र, धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धा-
 न्नरावक्षेरेष्वन्वयस्त्वस्य नोपपत्त्यादर्शनात् । किञ्च निष्ठापत्वादको
 गुणा इति श्रुतिश्रुत्यादिषु व्यवहारादिदृष्टमर्थे गुण इति परिभाषया सम-
 वायस्यापि शुभत्वाच्च जातिविशेषो गुणमिति परिभाषा तु समवायसिद्धि-
 कारकातीतमित्यानेकसंवेता जातिरिति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वात्तः
 समवायविधिः प्राक् संयोगस्य शुभगणविज्ञप्तिरिति दिक् । किञ्च प्रतीत्य-
 कारेण यस्तु स्वीकार्यमन्यथा गोप्रतीक्षेरन्न आलम्बनमित्यपि सुवचनत्वात्
 तथा च शब्द इति अभेदप्रतीतेरभेद एव स्वाकार्यः । ताभ्यां ध्वन-
 नभिन्नस्य समवायस्य तद्वियामकत्वानुपपत्तिरिति ग्राह्य । तादात्म्येति । एवं

धीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निवीयते, युगपदनेकत्र
 उन्नावनेकत्वप्रसङ्गात्, देवदत्तश्चन्द्रदत्तयोस्त्रिषु शुभ्रपाटलि-
 पुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष
 इति चेत्, न तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत्
 प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवश्यी स्यात् । यथा गोत्वं प्रतिय-
 क्तिप्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्यते,
 न चैव नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्ते चावयविनः
 कार्थणाधिकारात् तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यं,
 कुर्यात् उरमा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते । प्रागुक्तं च

प्रतीतानुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं । स्वरूपेण तु मिथ्यासमि-
 त्तत्वं । उत्पत्तिरूपेणाह तस्य मिथ्यासमित्याह । कथञ्चेति । तन्माय-
 मन्वावयविनः पटादेस्तत्त्वादिव्यवयेषु तिस्रवादिवत् स्वरूपेण वृत्तिरुताव-
 यव इति विकल्पाद्यं दूषयति । यदीतयादिना । व्यासकृद्वृत्तिं वस्तु प्रत्य-
 यस्य यावदावयवप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवत्तपटादेर्यावदवयवानां अप्रत्यक्षत्वा-
 दप्रत्यक्षत्वं प्रत्यूह्यतेतदर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अथेति । यथा हस्ते
 कोशे चावयवः सङ्गो वर्तमानो हस्तमात्रपक्षेऽपि गृह्यते, एवं यत्कि-
 ण्चिदवयवपक्षेणावयविनो पक्षसम्भवेऽपि अवयवानामवयवत्वा स्यादिति दूष-
 यति । तदापीति । व्यासद्वितीयमुक्त्वाह दूषयति । अथ प्रत्यवयव-
 मित्यादिना । एककिञ्चिन्तनौ फलवृत्तिकाले तत्त्वान्तरे वृत्तिर्न स्यात् हस्त-
 धनेकत्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनेकव्यक्तिषु हस्तावपि जातेरनेक-
 त्वशेषो नास्ति तथावयविन इत्यत्राशङ्कते । गोत्वेति । जातिवदवयविनो
 वृत्तिरसिद्धा कनुभावादिति परिहरति । न तथेति । दोषान्तरमाह ।
 प्रतीत्येति । अधिकारासम्भवात् यथा देवदत्तः स्वकार्यमध्ययनं
 पामेऽरुणे वा करोति, यथा गौरवयवी स्वकार्यं वीरादि शृङ्गप्रका-
 दावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृत्तानिरूपणादनिर्वाच्यत्वं कार्यस्य
 दर्शितं । सम्प्रत्यक्षकार्यवादे दोषान्तरमाह । प्रागिति ।

कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निराशिका च स्यात् ।
 उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्या-
 दिवत्, क्रिया च नाम स्यात् अकर्तृका चेति विप्रतिषि-
 ध्येत । घटस्य चोत्पत्तिश्च्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि
 अन्यकर्तृकेति कस्य सा स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्प-
 त्तिश्च्यमानान्यकर्तृकैव कल्पेयम्, तथा च सति घट उत्प-
 द्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं
 सगत् । न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनाम-
 प्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उत्पद्यताप्रतीत्ये । अथ स्वका-
 रणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्,
 कथमलव्यात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यम् । सतोर्हि द्वयोः स-
 म्बन्धः सम्भवति न मदसतोरसतोर्वा, अभावस्य च निरु-
 पाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सतां हि
 लोके घेनष्टहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बभूव्या-
 पुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीय
 केन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बभूवपुत्रो राजा बभूव
 यथा घटवत्सतीत्युक्ते चर्त्तृक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति
 तथा घटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वं अनुभूयते । अतो जनिकर्तुः
 जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यम् । कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अस्त्वसत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।
 जनेरनुभवविज्ञेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह । उत्पत्तिश्चेति ।
 अततो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलालादेः सत्त्वात् कर्तृत्वमित्या-
 शङ्क्याह घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्कपालादुत्पत्तिरित्यतिदिशति ।
 तथेति । शङ्कामनूय दोषमाह । तथा चेति । अनुभवविरोध इत्यर्थः ।
 उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति स्वसत्तेन कार्यसत्त्वमानीतं सम्पत्ति कार्यस्यो-
 त्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमा-

भवति भविष्यति इति वा विशेयते । यदि च बन्ध्यापुत्रः
कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत् इदमपि उपापत्तयत
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु
पश्यामी बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् ।
यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । न-
न्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यद्येव हि
प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कथिद्वाप्रियते
एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि
न कथिद्वाप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थव-
त्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः,
यतः कार्यकारिण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्या-

शङ्कते । अथेति । तत्कालेनापि कार्यस्य सत्त्वमावश्यकं असतः सम्बन्धित्वा-
योगादित्याह । कथमिति । असतोऽवेति दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरगृहा-
दियत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्नं भवति किन्तुत्तरेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चा-
स्तु नध्ये तु सदेवेति वैपम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अभाव-
स्येति । अभावभावशब्दा असत्त्वशब्दापरपर्याया व्याख्याः । असतः
कालेनासम्बन्धात् प्राक् न युक्तमित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वं भाविनः
कार्यस्य बन्ध्यापुत्रत्वस्यत्वं कथमित्यत आह । यदि चेति । कार्याभावः
असत्कार्यमित्यर्थः इदमुपापत्तयेत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः । कस्तर्हि नि-
र्णयस्तमाह । वयन्त्विति । नासतो विद्यते भाव इति कृतेरिति भावः ।
सकार्यभावे कारकत्रैयर्थ्यं शङ्कते । नन्विति । निष्कारणान्यत्वाच्च का-

श्रवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव,
अनात्मभूतस्थानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शन-
मात्रेण वस्तुन्यत्वं भवति । न हि दोषतः सङ्कोचितहस्त-
पादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्तुन्यत्व
गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेक-
संस्थानानामपि पितादीनां न वस्तुन्यत्वं भवति, मम पिता
मम माता मम भ्राता इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मच्छेदा-
न्तरितत्वात् तत्र तत्र युक्तं नान्यत्वेति चेत्, न, क्षीरादी-
नानामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमा-
नानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचि-
तानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्ती जन्मसंज्ञा तेषा-
मेवावयवानां अपचयवशाददर्शनापत्तापुच्छेदसंज्ञा । तदे-
दृक् जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदमतः सत्त्वापत्तिः सतथा-

यस्य निवृत्त्यभित्याह । तदनन्यत्वाच्चेति । अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्या-
भिव्यक्तार्थः कारकव्यापार इत्याह । नैष दोष इति । कार्यसत्यत्वमि-
च्छतां साङ्ख्यैर्नाम सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष व्यापतति, अभिव्यक्तेरपि
सत्त्वात्, अद्वैतवादिनान्वयवटितघटनावभासमचतुरभायामङ्गिका स्वप्रव-
द्ययादर्शनं सर्वमुपपद्यते । विचार्यमाणे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे ह्यंतापत्तेरिति
सुख्यसमाधानं समाधानानुराभावात् । ननु कारणाङ्गिष्वसदेवोत्पद्यत
इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्पत्तस्य दूषणसक्तं करोत्याह ।
कार्याकारोऽपीति । अनः कारणाङ्गेदाभेदाभ्यां दुर्निर्ूपस्य सदसद्विल-
गास्यानिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति यत्र एव
श्रेयानिति भावः । ननु नृदृष्टं पृथुबुद्ध्याद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते ।

सत्तापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेद-
प्रसङ्गः । तथा वा यथौदनस्याविशेषपि भेदप्रसङ्गः, पित्रा-
दिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदि-
तव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः
कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः, आ-
काशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुध प्रसक्तिवत् । समवा-
यिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्य-
विषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । सम-
वायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् न अतस्तर्हि
सत्कार्यतापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्नादि-
भावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्या लभन्त इति न कारणा-
दन्यत् कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । यथा च
मूलकारणमेवास्यात्कार्यात् तेन तेन कार्यकारणे नटवत्
सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागु-

तथा च षटो ऋद्धिः तद्विरुद्धविशेषवत्त्वात् दृष्टवदित्यत आह । न
चेति । वस्तुतोऽन्यत्र सत्प्रभेदः । हेतोर्व्यभिचारस्यलान्तरमाह । तथा
प्रतिदिनमिति । प्रत्यहं पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावा-
दभेदो युक्तः, दाहोन्मिके तु ऋदादिनाशे सति षटादिकं जायत इति
जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्तः इति शङ्कते ।
अग्रेति । कारणस्य नाशाभावाद्देशविहितरिति परिहरति । नेति ।
तद्विरुद्धादिकार्यान्वितत्वेन क्षीरऋदादीनां प्रत्यक्षरक्षाभावादिद्विरित्यर्थः ।
ननु यत्प्राप्त्यो दृश्यते तत्र हेतुसिद्धावपि पत्राक्षुरादौ षट्योजादीनां अ-

तृपत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्चैत-
दवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्, त-
तोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्” “एकमेवाद्वितीय” इत्यादि ‘तद्वैक आहुः’ ‘अ-
सदेवेदमग्र आसीत्” इति चासत्पक्षमुपनिष्य कथमसतः
सञ्जायेतेति आक्षिप्य ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्य-
वधारयति । तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः स
च्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यसा श्रूयमाणत्वात्
सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य-
मप्रात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदाऽन्यत् का-
रणात् स्यात्, तत्र ‘यिनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इतीयं प्रतिज्ञा
पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेन्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥

नव्यो न दृश्यते तत्र हेतुसम्पादस्त्वन्वयं स्यादित्युक्त आहुः । अदृश्येति ।
तत्राप्यङ्कुरादौ बीजाद्यायवानामन्यास्य स्त एव जन्मयिनाशौ किन्त्ववय-
वानारोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः, अस्तूपचयापचयलिङ्गेन श्रुते-
दानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभिचारमाहुः ।
तत्रोदगिति । पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाहुः ।
पित्वादीति । एतेनेति कारणस्य सर्वकार्यत्वमवयवकथनेनेत्यर्थः । स्वपक्षे
दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसङ्गयति । यस्य पुनरिति । अक्षतः कार्यस्य
कारकत्वापारहित्वातिशयाच्चयत्वाद्योगादवयवत्वेऽपि कृदादेर्बिम्बत्व-
स्यादिति शङ्कते । समवायीति । समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिधं वेति
विकल्पाद्यं निरस्यति । नेत्यादिना । द्वितीयमाशङ्क्योदापत्तिमाहुः ।
समवायीति । कार्यान्वयान्नकारणानन्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति ।
परमकारणानन्यत्वं फलितमाहुः । यथा च सूत्रेति । असत्कार्यवादे प्रति-
ज्ञाबाधः स्यादित्याहुः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥

पटवच्च ॥ १८ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः
किं चान्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं
स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथा च संवे
ष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारी
गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते,
न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति । एवं तत्त्वादिकार-
णावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तु, रीवेमकुविन्दादिकारक-
आपाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितपटप्रसारि-
तपटन्यायेनेवानन्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन
निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं
निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेनैव प्राण-
भेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसरणादिकमपि

कार्यसुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावस्थतुल्यमभ्युपगम्यमानत्वात् ततोऽधिकपरि-
माणत्वाच्च सप्रकादिव शक्य इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम् । पटवच्चोति ।
द्वितीयहेतोर्व्यभिचारं स्फुटयति । यथा च संवेष्टनेति । आयागो दैर्घ्यम् ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह । सूत्र-
कारः । यथा च प्राणादीति । एवं जीवजगतोर्ब्रह्मानन्वयत्वात् प्रतिष्ठा-

कार्यान्तरं निरर्थक्येति । न च प्राणभेदानां प्रमेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणसंभावाविशेषात्, एवं कार्यस्य कारणादन्यत्वम् । अतएव कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात् तदन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा येन 'अमृतं श्रुतं भवत्वमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातं' इति ॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते, चेतनाद्विज्ञातकरणादिव्यापारविशेषात् । हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, कुत इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति प्रतिबोधनात् । यदा इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्त्वदृष्टा तदेवानुप्राविशत्" इति सुष्टु, रेवाविकृतसम ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वादर्थनाम् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणा

निर्दिष्टिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति । अतएव कृत्स्नस्येति । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमिति ब्रह्मेदोषान्तरसमन्वयो विषयः ॥

स यदि तादृक् ब्रह्म जगज्जन्मयेत् तर्हि स्वाभिष्टं नरकादिकं न जन्मयेत् स्वतन्त्रचेतनत्वादिति व्याख्यानं विरुध्यते न चेति सन्देहे पर्योक्तलीलाशक्त्या सुप्रजीव्य जीवदोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षस्यैव दृष्टीत्या व्याख्येते । इतरव्यपदेशादित्यादिना । पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वया सिद्धिः सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति फलं, हिताकरणोत्पन्नञ्च व्याख्यासेनाद्वैतकरणं

भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद् यद्वद्वङ्मणः स्मृतृत्वं
तच्छारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः
मौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यने-
कानर्थजासम् । नहि कथिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः
कृतवानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं
देहमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कथञ्चिद् यत् दुःखकरं
तदिच्छया जज्ञात् सुखकरस्योपाददीत स्मरिष्व, मयेदं जग-
द्विविधं विचित्रं विचित्रमिति, सर्व्वे हि लोकः स्रष्टुं
कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी
स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं
शारीरोऽपि इमां स्रष्टुं उपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत्
शरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुम् । एवं हि-
तक्रियाद्यदर्शनादन्याया चेतनात् जगत्प्रक्रियेति मन्यते ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशु-
द्धब्रह्मसुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत इयं जगतः स्रष्टु ब्रूमः ।

दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं श्रान्त्यादिकं आपादयति । न च स्वयं
मित्यादिना ॥

जीवेश्वरोभेदाज्जीवजगतोर्दोषाः ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगतोश्च स्रष्टि-
संहारसर्वकार्यत्वादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापक्षः जीवस्य स्वशरीरे-
ऽपि संहारसाधनार्थदर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । तु शब्द-
द्वयादिना । जीवेश्वरयोर्भेदे विश्वप्रतिविम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भे-
दव्यवस्थेति सिद्धान्तपञ्चार्थः । यदि ब्रह्म जीवं स्मरारं ब्रूमः तदा दोषाः

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि तस्य
 हितं किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमु-
 क्तत्वात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा
 कचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शरीरस्त्वनेवंवि-
 धः, तस्मिन् न प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषा
 न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत्
 भेदनिर्द्देशात्, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो
 निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स जितिज्ञासितव्यः
 सता मोक्ष्य तदा सम्पन्नी भवति शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्म-
 नान्वारूढः” इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्द्देशो
 जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्द्देशोऽपि दर्शितः
 ‘तत्त्वमसि’ इत्येवंजातीयकः, कथं भेदाभेदो विरुद्धो सम्भव-
 याताम् । नैष दोषः, आकाशघटाकाशान्याग्नेनोभयसम्भवस्य
 तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा तत्त्वमसीति व-
 जातीयकेनाभेदनिर्द्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति अपगतं
 भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणस्य स्रष्टृत्वं समस्तस्य
 मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यक्ज्ञानेन बा-
 धितत्वात् तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिता करणादयो
 दोषाः । अत्रिधाप्रतुःपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्गा-

प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः । किञ्चाभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दोषा आपा-
 द्यन्ते पूष वा नाद्य इत्याह । अपि चेति । उक्तं मिथ्याज्ञानविजृ-
 म्भितत्वं स्फुटयति । अपिचेति । कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासं
 दृष्टानयति । जन्मेति । द्वितीयं प्रत्यूह । अबाधिते त्विति । ज्ञानादूर्ध्वं

तोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिः, हिताहितकरणादिलक्षणः
संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकदवोचाम जन्ममरण-
च्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधितं तु भेदव्यवहारे
'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः', इत्येवंजातीयकेन भेद-
निर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदो-
षप्रसक्तिं निरूपयति ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २२ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां
केचि महार्हाः मणयो वज्रवैदुर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्य-
कान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्रवायमप्रक्षेपगार्हाः पाषाणाः
इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यश्रया-
णामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं
चन्दनकिंपाकादिषूपलभ्यते । यथा चैकस्याप्यत्ररसस्य ल-
तादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति,

सृष्ट्वादिवर्णाणां बाधात् एवञ्च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चि-
दनवद्यमित्यर्थः ॥

नन्वस्यण्डैककूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचि-
त्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः । अश्मादिवच्चेति ।
किंपाको मज्जातालफलम् । तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्य-
मिति भावः । सूत्रस्य चकारार्थमाह । न्युतेच्चेति । ब्रह्म जीवमतदोष-
वत् जीवाभिसत्त्वाज्जीववदितग्राह्यनुमानं सतः प्रमाणनिरवदत्वादित्युति-
बाधितम् । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव ताव-
दोषो नास्ति कुतो विवक्ष्यामीयस्याद्येपविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य

एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राप्त्यवकाशं कार्यवैचित्त्यो-
पपद्यत इति अतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्ति-
रित्यर्थः । श्रुतस्य प्रामाण्यादिकारस्य वाच्यारम्भमात्रत्वा-
त्स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यावच्छेत्यभ्युक्त्यर्थः ॥

उपसंहारदर्शनान्नंति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं
तत्रोपपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कु-
लालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृदण्डवक्रमूत्राद्यनेकका-
रकोपसंहारेण संगृहीतमाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा
दृश्यन्ते, ब्रह्म चामहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरा-
नुपमंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्म जगत्कार-
णमिति चेत्, नैष दोषः । यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशि-
ष्टादुपपद्यते, यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दम्बिहि

दोषप्रसङ्गः । यत्तु ब्रह्म न विशिष्टकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्वाविरेकेण
मृत्तत्वादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्नदृश्यो विशिष्टद्रव्यवस्तुवैचित्त्यदर्शनेन
स्वभिचारादिनिरर्थः, तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समन्यवस्थाविरोध इति
सिद्धम् ॥

उपसंहारदर्शनात् । अमहाबाहुब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्यो
विध्यः । स किं यदमहायं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन विद्ध्यते न
नेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्यु-
क्तं, सन्नाति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं सङ्कारि नास्ती-
त्यनानात्वाभावादिति प्रमुखादहरणेन पूर्वपक्षस्य कार्यं व्याचष्टे । चेतनमित्यत्र

मभावेन परिणमोऽनपेक्ष्य वाङ्मं साधनं तथेहापि भविष्यति ।
 ननु क्षीराद्यपि दध्नादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव
 वाङ्मं साधनं श्रोणशदिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्भीति । नेष
 दोषः, स्वयमपि हि क्षीरं याञ्च यावत्क्षीं च परिणाममावा-
 मनुभवत्येव त्वार्यते श्रोणशदिना दधिभावाय । यदि च
 स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवोणशदिनापि
 वलाद् दधिभाव मापद्यते । नहि वायुराकाशो वौल्यादिना
 वलाद्दधिभाव मापद्यते, साधनसम्पत्त्या च तस्या पूर्णता
 सम्पद्यते परिपूर्णशक्तिकन्तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्
 पूर्णता सम्पादयितव्या । श्रुतिश्च तत्र भवति

‘न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत

न तत्कमस्याभ्यधिकश्च दृश्यत ।

दिना । फलं पूर्ववत्, कारकाणां उपसंहारो मेलनम् । उक्तन्यायस्य
 क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तयति । नेप इति । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽका-
 रणत्वमिदमेव विशिष्टस्यैव तस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह । वा-
 ङ्ममिति । क्षीरस्याप्यात क्षुणादिसहायोऽस्तीतसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार
 इत्येवमिदं सहायाभावेऽपि यस्य कस्याचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभि-
 चारतादवस्थानमित्याह । नन्वित्यादिना । तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्वाह ।
 त्वार्यते इति । ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैव्यं कार्यत इति किमर्थं
 कल्प्यते, स्वयोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किञ्च स्यात् तत्राह ।
 यदं चेति । शक्तस्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्याह । साधनेति ।
 सहायविशेषभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र अप्यातक्षुणप्रक्षेपोणश्रा-
 भ्यान्तत्तमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्तिव्यङ्गकोऽपि

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च इति ।

तस्मादेकस्यपि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिव-
द्विविचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

सगदेतत्, उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि
वाङ्मं साधनं दध्वादिभावः दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुला-
लादयश्च साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्त-
माना दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ततेति, दे-
वादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितरः ऋषय इत्ये-
वमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सत्ताऽनपेक्ष्यैव किञ्चि-
द्वाङ्मं साधनमेवैव्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव
ब्रह्मणि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि
रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थ-
वादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव
तन्तून् सृजति, बलाका चान्तरंगैव शुक्रं गर्भं

सहायो ब्रह्मणो वाच्यस्तत्वाह । परिपूर्णैति । निरपेक्षमावाशक्तकर्मि-
तयर्थः । तादृशशक्तौ ज्ञानमाह । श्रुतिर्चेति ॥

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्सहायत्वान्मृदादिमृन्मृकुलानादि-
वदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्तयि शङ्काभाह । स्यादेतदि-
ति । तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह । देवादिवदिति । लो-
क्यते श्रवतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं दृष्टव्यवहारश्च
व्यभिधानं सङ्गतः । ननु देवाद्युद्भूतनामान्दृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं
नास्ति, बलाकार्पाद्विनीचेतनबोर्भेदप्रस्थानकत्वे भेदशब्दः, शरीरञ्च सहा

वृत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात्
 सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य वाङ्म
 साधनं स्वत एव जगत् स्रज्जति । स यदि ब्रूयाद्यत् तं
 देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा
 समानस्वभावा न भवन्ति, शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां
 शरीरान्तरादिभिर्भूतुष्येति उपादानं न तु चेतन आत्मा,
 तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाक्षाला कठिनतामापद्य
 माता तन्तुर्भगति । बलाका च स्तनयिद्वुरवयवणाद्रभे
 धत्ते । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सती अचेतनेनैव शरीरेण
 सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुपसर्पति बल्लोव वृत्तं न तु स्वयं
 सेवाचेतना सरोऽन्तरमुपसर्पणे श्रायिते, तस्माच्चेत ब्रह्मणो
 दृष्टान्ता इति, त्वं प्रति ब्रूयादायं दोषः, कुलालादिदृष्टा-
 न्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुला-
 लादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्य-
 रम्भे वाङ्म साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतन-
 योऽस्ति, स्वतो विद्यते हेतुर्न व्यभिचार इति गृह्यते । स यदि ब्रूयादि-
 त्वादिका । व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति । तं प्रति ब्रूयादिति । अ-
 दोषः दृष्टान्तवैषम्याख्यः । अत्र हि हेतौ चेतनत्वं अहंभीविषयत्वद्वय-
 विज्ञाताभ्यामप्यदेहसाधारणं व्याहृतं न तु मुख्यत्वात्, तत्र कुलालदृष्टान्ते
 साधनवैकल्यापत्तेः । अत्रहायत्वञ्च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुगुण्यत्वं
 तदुभय देशदिषु व्यतीति व्यभिचारः, देहस्य स्थानः पातित्वेन स्वाति-
 रिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्ये स्वा-
 तिरिक्तानपेक्षत्वादेतवैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षत्वात् नरदेवादीनां
 कारणरम्भे नास्त्वैकस्या सा नयी । नूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य

मपि न बाह्यं साधनमपेक्षित इत्येतावत् वयं देवाद्य-
दाहरणं विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं
तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकास्त इत्यभिप्रायः ॥
कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवदेवादिवच्चानपेक्षित-
बाह्यसाधनं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं,
शास्त्वार्थपरिशुद्धये तु पुनरातिपति कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्न-
स्यास्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयव-
त्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् साध्यवमभविष्यत्
ततोऽस्यैकदेशः पश्यंमस्यत, एकदेशश्चावास्थास्यत, निरवयव-
वन्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते-

‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः’ ॥

सङ्कल्पमात्रेण द्वौपद्यः पटपरस्परोत्पत्तिः, अतः सङ्कल्पमात्रेण
ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥

कृत्स्नप्रसक्तिः : लोकेदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति अमोत्यन्त्या परी-
यते प्राप्ते शास्त्वार्थे विवक्ष्यते न परिणामि इति अमोत्यन्त्या निगूयार्थं
मिदमधिकरणमिति पक्षाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गतिमाह ।
चेतनमिति । निरवयवत्वं ब्रह्मणो जगद्व्यप्यं वदन् समस्यवो विषयः, स
किं यद्विरवयवं तच्च परिणामीति आशयेन विवक्ष्यते न वेति कस्मैने
विवक्ष्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । कस्मैनेति । ब्रह्म परिणामीति
वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वत्र ब्रह्मणः परि-
णामात्मना स्थितिः स्यात् इत्युक्तं व्यतिरेकेदृष्टान्तेन विवक्ष्यते । यदि
ब्रह्मादिना । पर्याप्तं कृत परिणतोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावास्थास्यदपरि-

‘इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानवत् एव स एष नेति
नेत्यात्माऽऽस्य न मन ए. इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिशेधवि-
शेषः । ततश्चैकदेगपरिणामासम्भवात् कृतस्त्रपरिणामप्र-
सक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यत्वापदेयानर्थक्यं
चापन्नं अयमदृष्टत्वात् कार्यस्य, तदग्निरिक्तस्य च ब्रह्मणो-
ऽभावात्, अजत्वादिशब्दव्याकोपश्च । अथैतद्दोषपरिजि-
होर्पया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत, तथापि ये निरवय-
वत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । साव-
यवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं
शक्यते इत्याक्षिपति ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तु शब्देनापि परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि
दोषोऽस्ति । न तावत् कृतस्त्रप्रसक्तिरस्ति । कुतः श्रुतेः ।

गतोऽनभिष्वत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वमिदं फलितं दोषमाह ।
ततश्चेति । यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मनाऽस्ति तदात्मा द्रष्टव्य
इत्युपदेशोऽर्थश्रुत्यः स्यादिति दोषान्तरमाह । द्रष्टव्येति । ब्रह्मणः परि-
णामात्मना जगन्नाशङ्कीकारोऽजोऽमर इति श्रुतिविरोधश्चेत्याह । अज-
त्वादिति । सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य कृतत्वमेव परिहरति । अथेत्यादिना ।

परिणामपक्षे दुर्घट इति यदुक्तं तदप्यदृष्टमेवेति विधत्वादेन सिद्धा-
नयति । श्रुतेरिति । स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषक्षयं नास्तीति सूत्रयोजनया दर्शयति ।
तदपदेनेत्यदिना । रक्षितत्वेन व्याकृतृत्वेन चेष्टणीयव्याकृत्यव्यप्रपञ्चाव

यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरे-
केणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन
व्यवदेयात्, 'सैयं देवतेष्वत हन्ताहमिमांस्मिन्मो देवता
अनेन जीवेनाममानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति
तादात्म्यस्य महिमा ततो व्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा
भूतानि चिरादस्यामृतं दिवि, इति चैवं जातीयकान् तथा
हृदयायतनत्ववचनात्, सत् सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च
कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा
सम्पन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्,
विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नचात्, अविकृतस्य च ब्रह्म-
णोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विका-
रस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । न
च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवय-
वत्वस्थाप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमा-
णकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगम्यम् ।
शब्दार्थाभ्यमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्युक्तस्त्वप्रसक्तिं निरवय-
वताच्च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधोपभृतीनां देश-
पृथगोत्तरसम्बन्धतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह । सैयं देवतेति । न्यूनाधिक-
भावेनापि पृथक् सत्त्वं स्तुतमित्याह । तावानिति । इदमवयवविकृतं
ब्रह्मेत्याह । तथेति । स वा एष व्याख्या कृदीति स्तुतेरिति दृष्ट्याति-
रिक्तं ब्रह्म । तदेति सुषुप्तिप्रकाशरूपविशेषः चेत्यर्थः । निष्कान्तरमाह ।
तमेन्द्रियेति । भूत्यादेर्विकारकोन्द्रियगोचरत्वाच्च चक्षुषा स्फुटत रत्ना-
दिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्त्वतिषेधादवाह्यमनसगोचरत्वस्तुतेश्चास्मिन्मूढस्य ब्रह्मेत्यर्थः ।
कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नास्तीत्युक्ता द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह । न चेति ।

कालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया
दृश्यन्ते, ता अपि तावन्नोपदेगमन्तरेण केवलेन तर्केणाव-
गन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत् एतत्सहाया एतद्विषया
एतद्वयोजनाश्च शक्तय इति, किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्म-
णो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाहुः पौराणिकाः-

‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्’ ॥ इति ।

तस्माच्छब्दमूल एवातोन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः । ननु
शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं, निरवयवञ्च
ब्रह्म परिणमते न च कृतस्त्रमिति । यदि निरवयवञ्च ब्रह्म
स्यान्नैव परिणमेत, कृतस्त्रमेव वा परिणमेत । अथ केनचि-
द्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेत्तति रूपभेदकल्पनात्

ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत् सावयवत्वं दुर्वारं, निरव-
यवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगात्, अतो यद्विधभाभूतं तत्सावयवमिति तर्क-
मिह ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तमजानतः शङ्कां गूढाशय एव
परिहरति । शब्दमूलश्चेति । यदा लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्ति-
रचिन्त्या तदा शब्दैकसमाधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यं । अतो ब्रह्मणो
निरवयवत्वं द्विधाभावसेत्तु भयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं, न तर्केण बाधनीय-
मित्यर्थः । प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवत्त्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणं केवलोप-
देशगम्यं तदचिन्त्यस्य रूपमिति आत्यर्थः । आशयानवबोधेन शङ्कते । ननु
शब्देनापीति । यदा ब्रह्म परिणामीनो कर्देशनामियं सिद्धान्तस्त्वव्याख्या
दर्शिता ताभाविपति । नन्विति । शब्दस्य योग्यताज्ञानसाधेयत्वाद-

सावयवमेव प्रसज्येत् । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं
 गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकारणं
 विरोधप्रतीतावपि विकल्पाशयणं विरोधपरिहारकारणं
 भवति पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाशयणेनापि
 न विरोधपरिहारः संभवति अपुरुषतन्त्रत्वावस्तुनः, तस्मा-
 दुर्घटमेतदिति । नैष दोषः, अविद्याकल्पितरूपभेदोभ्युप-
 गमात् न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्यग्गते ।
 न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानाऽनेक
 एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन
 व्याकृताद्याकृतानुक्तेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म-
 परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, पारमार्थिकेन
 च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठति । वाचारम्भ-
 णमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य न निरवयवत्वं

त्यर्थः । ननु ब्रह्म सावयवं निरवयवं वेति विकल्पाशयणे सर्वश्रुतिना-
 धानं स्यादित्यत आह । क्रियेति । निरवयवत्वे ब्रह्मणः प्रकृतित्वश्रुति-
 विरोधः सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः, विकल्पस्य वस्तुन्ययुक्तः, व्यतः
 प्रकारान्तरानुपलब्ध्याच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते स्वाशयसङ्घाटयति ।
 नैष दोष इति । निरवयवस्य वस्तुनः कूटस्थस्याप्यविद्याया कल्पितनाम-
 रूपविकाराङ्गीकारात् दुर्घटत्वदोषो नास्ति वास्तवकौटस्थस्य कल्पितविकार-
 प्रकृतिवेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदाङ्गीकारे सावयवस्य स्यादित्याश-
 ङ्कोक्तं विदधोति । न ह्येत्यादिना । कृतकप्रसङ्गं निरस्य दोषानन्तरं
 निरस्यति । वाचारम्भणेति । ननु अतिप्रतिपाद्यस्य परिणामस्य कथं
 सिद्ध्यात्मकं तत्वाह । न चेयमिति । निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेपत्येन कृष्टिरन-

ब्रह्मणः कुप्यति । न चेवं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपाद-
नार्था, तत्प्रतिपत्ती फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्माभि-
भावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रतिपत्ती फलानवगमात्, 'स
एष नैति नैत्यामा' इत्युपक्रम्याह 'अभयं' वै जनक प्राप्नोऽसि'
इति, तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गाऽस्ति ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि
स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति, यतः आ-
त्मन्यपि एकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा
सृष्टिः पश्यते 'न तत्र रथा न रथयोगा न पय्यानी भद्रन्वथ
रथान्वथयोगान् पथः सृजते' इत्यादिना । लोकेऽपि देवा-
दिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्द्देनैव विचित्रा ह त्र्य-
यादिसृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नापि ब्रह्मणि स्वरूपानुपम-
र्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥

द्युते न प्रतिपाद्यते इत्यसकदावेदितं, अतो विवर्तनादेन न कश्चिदोप-
पत्त्युपसृज्यते । तस्मादिति ॥

पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरं परिणामः, यथा दुग्धस्य दधिभावः ।
स्वरूपानुपमर्द्देनावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्लेः रजतभावः । तत्र
ब्रह्मणो विपरीतपादान्तरं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन हृदयस्मादावाद् स्फुटयति
स्वकारः । आत्मनि चेति । रथयोगाः अश्वाः, किञ्च हतृरूपसक्तप्रा-
दीनां सांख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वात्तात्त्विकान् प्रत्युद्भावनीयत्वं ।

स्वप्नदोषाच्च ॥२६॥

परिणामयेव समानः स्वप्नदोषः, प्रधानादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यं य कारणमिति स्वप्नस्तत्रापि कृतस्त्रप्रसक्तिर्नैव भवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोशं वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणाः, तेषां साम्यवस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवं जातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते, यतः सत्त्वरजस्तमसामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं एकैकमेव चैतरद्वयानुगृहीतं मजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वप्नदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात् सावयव-

यशोभयोः समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकारः । स्वप्नदोषः । प्रधानस्य निरवयवत्वे कृतस्त्रप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते । नत्विति । किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा, स्याद्ये तस्या न भूतप्रकृतित्वं विकारत्वात्, द्वितीयं प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात् । अथ निरवयवता गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृतस्त्रप्रसक्तेर्भूतोक्तेर्दोऽदुर्धर इत्यभिप्रेत्य परिहरति । नैवमित्यादिना । इति यतः अतः समानत्वाच्च वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः । प्रत्येकं सत्त्वादिस्मितरगुणद्वयनचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृतस्त्रस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेर्भूतोक्तेर्दोऽदुर्धर इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकत्वस्याभावाद्गुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन शब्दादिवदतो न कृतस्त्रप्रसक्तिरेकदेशपरिणाम-

त्वमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय
एव कार्यवैचित्र्यमूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तान्मु प्रक्ष-
वादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण
संयुज्यमानो निरवयवत्वादि कार्त्तव्येन संयुज्येत ततः
प्रथिमानुपपत्तेरणमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत
तथापि निरावयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान
एष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेवपक्षे उपक्षेप्तव्यो
भवति । परिहृतम् ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥३०॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विविचयशक्तिबोगादुपपद्यते, विवि-
चो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथमुपगम्यते विविचयशक्ति

सम्भावादिति शङ्कते । तर्केति । एतद्दोषभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति
परिहरति । एतन्मपीति । ननु गुणानामवयवशक्त्युत्पत्तेश्च न भवति
किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्वताः शक्तय इत्याशङ्क्य भाविकशक्तिभि-
र्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तस्य भवत्यह । अथेत्यादिना । अणुवादेऽपि दोष-
स्यास्यमाह । तथेति । सांख्यदोषः समान इति सम्बन्धः । निरवयवबोः
परमाण्वोः संयोगः व्याप्यवृत्तिर्वा, व्याप्ये तत्कार्यस्य इत्युक्तस्यैकपरमाणु-
मात्रत्वापत्तिः प्रथमोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणुरण्वन्तरे-
षोपर्यधः पार्श्वतश्च व्याप्यो ततोऽधिकद्वयं सम्भवति । द्वितीये परमाण्वोः
सावयवत्वापत्तिरतुर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति
वदोपसाम्योक्तिरयुक्तेत्यत आह । परिहृतत्विति ।

उक्ती हि साक्षादादे स्वप्नम् एवं सामान्यं, अतो निरवयवो ब्रह्मणि
समन्वयस्याविरोध इति सिद्धं । सर्वोपेता भावा शक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्-

युक्तं परं ब्रह्मेति, तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्व-
शक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं कुतः, तद्दर्शनात् । तथा
हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परमा देवतायाः 'सर्व-
कर्मा सर्वज्ञानः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवा-
चनादरः सत्यकामः सत्यमङ्गलो यः सर्वदः सर्वविदेतस्य
वः अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्यावन्द्यमसौ विष्टौ तिष्ठतः'
इत्येवं जातीयका ॥

विकारणात्वाद्नेति चेत् तदुक्तम् ॥३१॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां शक्तिं शास्त्रं 'अच-
क्षुकमश्रोत्रमगमनाः' इत्येवं जातीयकं, कथं सा सर्व-
शक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवैत्, देशादयो हि चेतनाः
सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आभ्याभिककार्यकरणमप्यत्रा एव
तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्ते विज्ञायन्ते, कथञ्च 'नेति'नेति
इति प्रतिषिद्धसर्वविशेष या देवतायाः सर्वशक्तियोग' अभ्य-
दिति चेत्, यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगा-

सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति
मन्वेहे न्यायस्याभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिसम्बन्धमर्थमादेक
विषयं सङ्गतिं वदन् विज्ञानसूत्रं व्याचष्टे । ऐक्ये तत्रादिना । पूर्वो
त्तरपक्षयो विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेषापादसमाप्तेरवगन्तव्यं । अभ्यास
अभितो व्याप्तिः, अशक्ती गार्गिन्द्रयान्द्वयः, अनादरो निष्कामः ॥

पूर्वपक्षान्वायमनूद्य दूषयति । विकरणत्वादिति । देशादिचेतना
शक्तानामपि देहाभिमाने सत्प्रेत कर्तव्यं दृष्टं तदभावे सुप्रेत तद्वदृष्टं
यतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वाच्च कर्तव्यं नाप्यदेहस्य शक्तिः सम्भवती

ज्ञानमेतदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्काविगाह्यं, न च यथैकस्य
सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्यं न भवितव्यमिति निय-
मोऽस्तीति प्रतिपिदमर्थं, विशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः
सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव ।

तथा च शास्त्रं—

“अपाणिपादो जवनो गृहीता

पश्यत्यवत्तः स शृणोत्यकर्णः” ।

इत्यकरणमापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥३२॥

अन्यथा पुनरेतन्कर्तृकत्वं जगत् अक्षिपति, न खलु चेतनः
परमात्मे दं जगद्विभवं विरचयितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवत्त्वात्
प्रवृत्तीनाम् चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो
न मन्दोपक्रममपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनी-
मारभमाप्नोति दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भम् । भवति च लोकप्र

शब्दार्थः । विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य सम्भवतीति देवादि-
वदपि लोके इतद्विज्ञेयं, तत्र शरीरस्य कल्पितस्य मायाश्रयत्वाद्योगात्
निर्विशेषचिन्तावस्थैव मायाधिवान्तत्वं युक्तमिति समाधानार्थः ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । परितप्तात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् सत्त्वयो
विषयः, स किमभ्यान्वेतनो यः स निष्कलं वस्तु न रचयतीति न्यायेन
विरुध्यते न तेति सन्देहे पूर्वमिदं श्रुतिवत्त्वात् शक्तयोक्त्या
कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षस्यैव व्याचष्टे । कल्पयेत्तदादिना ।

प्रसिद्धानुवादिनी श्रुतिः 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं
प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति ।
गुरुतरसंस्था चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचपञ्च जगद्विम्बं वि-
रचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मन आ-
त्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः
श्रूयमाणं बाध्येत, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् ।
अथ चेतनोऽपि सन् उन्मत्तो बुद्धिपराधादन्तर्गतेवात्मप्रयोज-
नं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिरयं इत्युच्येत
तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, तस्मा
दस्मिन्ना चिनात् सृष्टिरिति ॥

लोकवत्त, लीलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥

तद्वद्वेनाद्येपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदास्यैप
यस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम्

देवस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्मिन्नाद्यदु श्रुति-
माह । भवति चेति । या प्रकारप्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोकप्रसिद्धि-
न च दद्यात् प्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखासहनप्रयुक्तस्वचित्तव्या-
कुलनानिवृत्त्यर्थित्वादिति भावः । किञ्च गुरुत्वादायासस्य फलं वाच्यमित्या-
ह । गुरुतर इति । तर्हि व्यस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेतरत आह ।
यदीयमपीति । स्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः स्यादित्यर्थः । देवस्य
प्रेक्षायाश्च भवतोऽप्यस्य श्रुतिविरोधमाह । अथेत्यादिना । बुद्धेरपराधी
विवेकाभावः ॥

उक्तव्यायस्य राजनीत्यायां व्यभिचार इति विज्ञातस्त्वं
व्याचष्टे । तद्वद्वेनेति । व्यतिरिक्तं लीलानिरिक्तं, कीडादृश

मनभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु
भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय वाह्यं कि-
ञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यन-
पेक्ष्य किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा
प्रवृत्तिर्भवति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं
न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति, न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं
शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्विषयविरचना गुरुतरमं-
श्रीवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयं अपरिमि-
तशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं
प्रयोजनं उपेक्षेत तथापि नेवात्र किञ्चित् प्रयोजनमुपेक्षितं
शक्यते, आनन्दकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिः उन्नतप्रवृत्तिर्वा
सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेः । न चेयं परमार्थविषया

विहारा येषु रस्यदेशेषु तेऽस्तित्यर्थः । कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि
किञ्चित् फलं सुखोद्भासादिकं सम्भाव्येत तथापि निश्वासादौ प्रेक्षाव-
त्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तत्त्वोद्देशं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्य-
नान्तरमाह । यथा चेति । प्राणस्य स्वभावश्च तत्त्वं प्रारब्धं वा उच्छ्वासा-
दिहेतुः, ईश्वरस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्वचनायाः
केवललोकात् किमित्प्रच्यते फलमेव किञ्चित् कल्पयेतां तत्राह । नहीति ।
आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति न विव्रति किमिति
स्वस्याफलं परेषां दुःखावहं सृष्टिं करोति तत्राह । न च स्वभाव इति ।
कालधर्मादिसामग्र्यां सग्रां सृष्टेरपरिहर्तव्यत्वादित्यर्थः । यदुक्तं गुरुत-
रायामत्वान् फलं वाच्यमिति तत्र असिद्धिमाह । यद्यपीत्यादिना ।

सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात्
ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न प्रसृतं ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ३४।

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्यास्तिष्यते स्थूणानि-
स्वननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य द्रढीकरणाय । नेश्वरो जगतः
कारणमुपपद्यते, कुतः वैषम्यनैर्घृण्यप्रमङ्गात् । कांश्चिदत्यन्त-
सुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति
पश्वादीन् कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं द्विषमां
सृष्टिं निर्मिमाण्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः
श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादोश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत ।
तथा खलजनैरपि अगुप्सितं निर्दुष्णत्वमतिक्रूरत्वं दुःख-

अत्यप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादित्यादितर्कस्यानवधानात् ।
यदि नास्ति । सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वसत्त्वकृतेरन्वयता नास्तीति
विभागः स्वप्रसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्मायाभावात् । फलापेक्षेयाह । न
चेयमिति । न च निष्कलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यं सफलब्रह्मधीशेपत्येना-
र्थवत्त्वादित्युक्तं न विद्यते व्यक्तित्वम् ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न । निर्दोषादुद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं श्रुयन् समन्वयो
विषयः, न किं यो विषयकारी स दोषानिति न्यायेन विरुध्यते न वेति
मन्दे हे पूर्वत्व लीलया यत्कष्टत्वमुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तं
अमीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्यालोपसङ्कल्पा पूर्वपक्ष-
यति । पुनश्चेत्यादिना । ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसृजते प्रति-

योगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्माद्वैष-
म्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाद्वैश्वरः कारणमित्येव प्राप्ते ब्रूमः । वैषम्य-
नैर्घृण्ये नैश्वरस्य प्रसज्येते, कस्मात् सापेक्षत्वात् । यदि हि
निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्भिमीते स्वातामेतो
दोषो वैषम्यं नैर्घृण्यच्च, न तु निरपेक्षस्य निर्माद्वत्त्वमस्ति,
सापेक्षो होश्वरो विषमां सृष्टिं निर्भिमीते । किमपेक्षत
इति चेत् धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृज्यमा-
नप्राणधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमोश्वरस्यापराधः ।
ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो ब्रौह्मियवा-
दिसृष्टो साधारणं कारणं भवति, ब्रौह्मियवादिवैषम्ये तु
तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि
भवन्ति, एवमोश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टो साधारणं कारणं
भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधा-
रणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमोश्वरः सापेक्षत्वाच्च
वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दूष्यति, कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो

ज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः पामरः निरपेक्षं निरदुनमिति श्रुतिः, न मे
हेष्योऽस्ति न प्रिय इति श्रुतिः, स्वच्छत्वादित्यादिपदेन कूटस्थत्वपङ्कः,
स्वच्छत्वादित्यादीश्वरस्य भागश्चेति श्रियतः, निर्मितमनपेक्ष्य विषमकारित्वे
वैषम्यादिदोषः स्याच्च त्वनपेक्षत्वमोश्वरस्यास्तीति भिन्नान्वयति । एवं प्राप्ते
इत्यादिना । न च सापेक्षत्वे अनाश्वरत्वं, सेवामपेक्ष्य फलदातरि राक्षी
श्वरत्वानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु किमी-
श्वरोक्तवन्त आह । ईश्वरस्तु पर्जन्यादिति । साधारणहेतुसृष्टितस्मात्सा-
धारणहेतोः कार्यकारित्वाच्चाश्वर्ययर्थं, अन्यथा पर्जन्यवैषम्यं प्रसङ्गादिति

नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमोत इति । तथा हि दर्शयति श्रुतिः, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेष्व उन्निनोषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं वमधो निनोषते' इति । 'पुण्ये वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च । अतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमे-
वेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं नियहीतृत्वञ्च दर्शयति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं, इत्येवंजातीयका ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणावाप्तिः कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मा-
पक्षश्च शरीरादिविभाग इति इतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्त्ततां नाम, प्राक् तु विभागादौचित्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्याः सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः, अनादित्वात् संसारस्य ।

भावः । यं जनसङ्घिनीधते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः । न च कश्चिज्जनं साधु कश्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति यावत्, अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्त-
त्कर्मसु प्रवृत्तातीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माविभागादेककल्पत्वं स्यात् तथा तदुत्तरकल्पा-
नामपीत्यादिष्व समाधत्ते सूत्रकारः । न कर्मेति । प्रथमसृष्टेः

भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः स्यात्, अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य व प्रवृत्तिर्न विरुध्यते । कथं पुनरवगम्यते अनादिरेष संसार इति, अत उत्तरं पठति ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिमत्त्वे हि संसारस्य अकस्मादुद्भूतमुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेत्तस्य वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एकरूपत्वात् । रागादिके प्रवासनादिम-
कर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरौ स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरे-
तराश्रयदोषप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपप-
त्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं

पश्चाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्क्या न्योन्याश्रयमाह । सृष्ट्युत्तरेति । आद्या-
वृत्तिरित्युपलक्षणं आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावे-
नोत्तरवृत्तानामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यम् । परिहारः सुगमः,
प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति । कथं पुनरिति ॥

उपपत्तिरहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति । उप-
पद्यते इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्यवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ।
ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य क्रमेण दूषयति ।
नचेत्तर इत्यादिना । कस्तर्हि हेतुस्तत्राह । रागादीति । रागद्वेष-
मोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिरातिशयानि कर्माणि धर्माधर्मव्याप्तिरूपमिति,

श्रुतिकृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीविनात्मना' इति सर्ग-
प्रमुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेना-
भिलषन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमर्त्ते तु ततः
प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन
जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलष्येत । न च धारयिष्यतीत्य-
तोऽभिलष्येत, अनागताच्च सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बली-
यान् भवति अभिनिष्यन्न वात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा
पूर्वमकल्पयत्' इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति ।
स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते । 'न रूपमस्ति ह तथो-
पलभ्यते नान्तो नचादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति । पुराणे
चातीतानामनागतानाञ्च कल्पानां न परिमाणमस्तीति
स्थापितम् ॥

तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिमर्गे वैचित्र्यहेतुः, तस्मादविद्यासङ्कारित्वेन
कृत्यकर्मणाभनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । किञ्च सृष्टेः सादित्वे
प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति इत्यभावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात्
प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय धर्मैरेव
वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकारमिच्छाङ् । न चेति । सर्गप्रमुखे
सृष्ट्यादौ प्राग्धारितप्राणोऽपि मनु प्रत्यगात्मभावधारणनिमित्तेन जी-
वशब्देनोच्यतामित्यत्राह । न च धारयिष्यतीति । 'वृक्षस्यः सहस्रो भावो-
मुपेयात्' इत्यादावगत्या भाविश्रुत्याश्रयणमिति भावः । अस्त्य संसारवृक्षस्य
रूपं सत्यं मिथ्या वेत्त्युपदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनालोऽपि
नास्ति नाध्यादिरूपमभ्यते इत्यादिना न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्ट-
नष्टरूपत्वादिति गीतायां दर्शितम् । संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेक-
मेवाद्वितीयमित्यवधारणरूपपक्षम् । तस्माद्विरवच्छेदं ब्रह्मणि सम्बन्धवति
रोध इति सिद्धम् ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्स्रवधारिते
वेदार्थे परैरुपक्षितान् विलक्षणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्थी-
दाचार्यः, इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिप्-
समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति ।
यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन
प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्ति
महामायञ्च तदब्रह्म' इति तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौ-
पनिषद् दर्शनमिति ॥

इति श्रीमच्छाङ्गीरकमोमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वविवेदान-
समन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं तज्जोपादानं यथा रूपमिति ज्ञात्वेन
विरुध्यते न वेति सन्देहे भवत्यीश्वरस्य विधमसृष्टिर्निमित्तत्वं तत्प्रयोजकस्य
कर्मणः सत्त्वाक्षतपादानत्वं तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाह-
रणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह । चेतनमिति । विवर्तनोपादानत्वं
निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य असाधिष्ठानत्वप्रयोजकसत्त्वात्, सगुणत्व-
न्यव्यापकं शब्दादियुगेषु निवृत्त्यादिभ्रमदर्शनादिति भावः । यद्यपि
सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च लोके कारणवर्धनेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य
कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वप्र-
वणात् प्रसिद्धानुभावेण प्रतीयते । सर्वशक्तत्वं सर्वशक्तित्वञ्च सिध्यतीत्यभि-
सम्वाद्याह । सर्वज्ञं सर्वशक्तीति । महामाद्यमिति कर्तृत्वोपादानत्वकक्षणे सर्व-
शङ्कापङ्कजालनायुक्तं । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धं ॥
इति श्रीकृत्परमहंसपरिजाजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगवत्पादकृतौ शास्त्रीर-
कमोमांसाध्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

श्रीं परमात्मने नमः ।

रचनानुपपत्तेश्चानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कञ्चित् सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः समग्रदर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानोति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनिर्णयस्य च समग्रदर्शनार्थत्वात् तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्ब्रह्मव्यवहितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु समुच्छृणां मोक्षसाधनत्वेन समग्रदर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविध्वेषकारणेन । वाढमेवं तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साङ्ख्या-

श्रीं ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः ।

यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमागद्वयं निराहं । रचनानुपपत्तेश्चानुमानम् । ननु समुच्छृणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिपक्षनिरासश्च वेदान्तार्थतात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्हीनतया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्कौड्यं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न भङ्गताः, तन्निरासस्य समुच्छ्रानपेक्षितत्वादित्याजिपति । यद्यपीति । परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्यैवायोगात् तत् कर्तव्यमित्याह । तथापीति । तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह । वेदान्तार्थेति । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवत्त्वदानकरणात्तन्मात्रादव्यवहितत्वम् ननु रागद्वे-

दित्वाणि समान्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्यपलभ्य भवेत्
 केषाञ्चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि समान्दर्शनायोपादेयानीत्य-
 पेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वत्रमाधितत्वाच्च यद्वा
 च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते । ननु 'इच्छते-
 र्नाशब्द' [अ०१। पा०१। सू०५] 'कामाच्च नानुमानापेक्षा'
 [अ०१। पा०१। सू०१८] 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्या-
 ताः' [अ०१। पा०४। सू०२८] इति च पूर्वत्रापि साङ्गा-
 दिपक्षप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते ।

प्रकरणात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते । नत्विति । तत्त्वनिर्णय-
 प्रधानाः स्वस्वियं कथारक्षा, तत्त्वनिर्णयश्च परमतेऽन्यद्वा विना न सिध्यति;
 सा च तेषु भ्रान्तिमूलत्वनियमं विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना
 नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थत्वात्, प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे
 सङ्गतः, सङ्गतत्वाद्दीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिप्रेत्यायोक्ताङ्गीकारेण समा-
 धत्ते । वाठमित्यादिना । अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानि-
 मित्तानि बह्वनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः । समतन्त्रा-
 परमतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं द्वेषः, परपक्षत्वबुद्ध्या
 हि निरासो द्वेषमायवृत्तिः न तु तत्त्वनिर्णयेऽपेक्षया कृत इति मन्यं,
 पौनरुक्त्यं शङ्कते । नप्युच्यतेरिति । पूर्वं साङ्गादीनां श्रुत्यर्थानुपाहृ-
 तर्कनिरासादसौतत्वसक्तं सम्प्रति श्रुत्यर्थेनास्तदीयाः रूतत्वा युक्तयो
 निरस्त्यन इत्यर्थभेदाच्च पुनरुक्तिरित्याह । तदुच्यत इति । प्रधानमचेतनं
 जगदुपादानमिति साङ्गासिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं प्रमाणमूलो

साङ्ग्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्वयदाहृत्य
 स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्वाक्यानां
 तद्वाक्यानाभासं न समुग्राह्याव्यानमित्येतावत् पूर्वव
 कृतं, इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत
 इत्येष विशेषः । तत्र साङ्ग्या मन्यन्ते यथा घटगणावाद्यो
 भेदा मृदात्मतयाऽस्वीयमाना मृदात्मकमामान्यपूर्वका
 लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव वाद्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुः
 खमोहात्मतयाऽस्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकमामान्य-
 पूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत् सुखदुःखमोहात्मकं मामान्यं
 तत् त्रिगुणं प्रधानं मृददचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साध-

आत्मिसूत्रो वेति सन्देहे सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्युक्तधर्माणां प्रधाने
 सम्भवात् तदेवोपादानमित्याक्षेपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयितुं पूर्वपक्ष-
 माह । तत्र साङ्ग्या इति । स्वनिष्ठान्तानस्य परमतनिरासं प्रत्युप-
 जोज्यत्वात् पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणमा-
 येतत्पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तद्वयसम्भवाभिनिः-
 फलं सिद्धान्ते तत्त्वद्विरिति आपादं दृष्टव्यं भूज्यैतदसम्भवदाकाङ्क्षेत्वा-
 दस्य पादस्य न्युत्तिसङ्गतिरिति विवेकः । निश्चय इति भेदा विकाराः,
 ये विकारा येनाव्युत्तयो तत्त्वकृतिका इति व्याप्रमाह । अथेति । सर्वं
 कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमान-
 माह । तथेति । क्रियार्थं प्रधानं परिणमते तत्राह । चेतनस्येति । अर्थो
 भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावेन एव प्रवर्तते न तु केनचित्चेतनेन प्रेर्यते
 इत्यर्थः । तदुक्तं पुरुषार्थ एव हेतुः न केनचित् कार्यते करणमित्यनुमाना-
 न्नराशि तैश्चक्रानि आरयति । तथेति उक्तं हि भेदानां परिभाषात्
 समन्यत्वात् सकृत्तः प्रवृत्तस्य कार्यकारणविभागादविभागात् वैचरूपस्योक्तस्य
 कारिकायां समन्यत्वादिति लिङ्गं व्याख्यातं, घटानि व्याख्यायन्ते । तथा
 हि क्षित्वादीनां भेदानां कारणं अव्यक्तमस्ति परिमितत्वात् घटवत्, न च

यितुं प्रवृत्तं स्वभावभेदेनैव विविच्येण विकारात्मना प्रव-
र्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि निश्चैस्तदेव प्रधानम-
नुमिमते । तत्र वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्यते
नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपु-
ष्पार्थनिर्वर्तनसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टम् । गृहप्रा-
सादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शि-

दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं घटोत्पत्तेः । प्रागनभिव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्ट-
त्वेन नृदोऽप्यव्यक्तात् तथा घटादीनां कारणशक्तिः प्रवृत्तं भेददादि-
कार्याणामपि कारणशक्तिः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणमव्यक्तं । किञ्च
कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते कृतेर्नृत्तिका जायते ततो घट
इति । एवमविभागः प्रातिलोभ्येन एवमयो दृश्यते घटस्य नृत्तिकायां त्वः ।
तस्याः कृतौ जितेरस्य अपां तेजधीन्येतौ विभागाविभागौ वंश्चरूपस्य
विचित्तस्य भावजातस्य दृश्यमानौ पृथक्पृथक्कृतौ कश्चित् कारणे विश्रान्तौ
विभागत्वादविभागत्वाच्च नृदि घटविभागाविभागवदित्यर्थः । सिद्धान्तयति ।
तत्र वदाम इति । किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते
स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आदौ सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्विगुण-
मायाङ्गीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह । यदीति ।
स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः
कश्चित् स्यात्, नतु दृष्टः कश्चिदित्यनुयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह । चेतना-
नधिष्ठितमिति । परकीयस्य साध्यस्याप्रतिद्विसुक्ता सत्युत्पत्तिपक्षं वक्तुं बहि-
विस्तरचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह ।
नेहेति । इदं जगच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवर्गदिति
प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं
जगत्ते वैचित्र्यमाह । तथेति । बाह्यं पृथिव्यादि भोग्यं आध्यात्मिकं
शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः, प्रतिनिवृत्तोऽसाधारणोऽवयवानां

ल्पभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता
दृश्यन्ते, तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादिनानाकर्मफलोपभो-
गयोग्यं वाञ्छमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं
प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्य-
मानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयि-
तमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् लोष्टपापाणादि-
ष्वदृष्टत्वात् । श्रुदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विविष्टाका-
रचना दृश्यते, तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्व-

विन्यासो रचना यस्य तदित्यर्थः । इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता
जडप्रकृतिः कथं रचयेत् कथमपीत्यर्थः । यच्चेतनमधिष्ठितमचेतनं तद-
कार्यकारोति व्याप्तिप्रकृतकर्मलभूतामाह । लोष्टेति । चेतनाप्रेरितो
लोष्टादिषु कार्यकारित्वादयेनादित्यर्थः । किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतना-
धिष्ठाता परिणामित्वाकृदादिवदित्याह । श्रुदिति । ननु श्रुदादिदृष्टान्ते
द्वयमप्यस्ति अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वञ्चेति, तत्र परिणामित्वेत्तोरचेतन-
त्वमेव व्यापकं श्रुदादिस्वरूपात्तेनान्तरङ्गत्वात् न तु चेतनाधिष्ठितत्व-
व्यापकं, तस्य श्रुदादिगच्छकुलात्तादिसापेक्षत्वेन वर्धिरङ्गत्वात्, तथा च
परिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मैर्वाप्य योगो न चेतनताधिष्ठितत्वेने-
त्याद्यङ्गु निषेधति । न चेति । महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्वरू-
पस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्विज्ञस्य वर्धिरङ्गस्यापि वर्धिरङ्गस्तीत्यन्तरङ्गत्व-
व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः । किञ्च यदचेतनं तच्चेतनाधि-
ष्ठितमेव परिणमते इत्यङ्गीकारबाधकाभावात् प्रवृत्तं सुखदुःखमाह । तथा
ह्रीकार्यमित्याह । न चैवं सतीति । सुखदुःखमोहानुयादिति चेत्तोरम-
द्विद्योत्तमार्थं कृत्वा चकारमाह । अनुयाद्यानुपपत्तेश्चेति । नानुमान-
युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिभाषादिप्रकार्यः । श्रुदादीनां वाकं
नानुभवादान्तरमुक्ताद्यात्मकत्वमसिद्धं तद्विमित्तत्वाच्च । न हि निमित्त

प्रसङ्गः, न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेनैव धर्मैश्च मूल-
कारणमवधारणीयं. न वाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति
किञ्चिद्वियामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत
श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणत्वसमर्पणात्, अतोरचनानुप-
पत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति ।
अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चि-
नोति । न हि वाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहा-

नैमित्तिकबोरभेदेन योगोऽस्ति दण्डवटयोरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यदि
वटे मृदत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादि-
कमुपलभ्येत वटे मृदत् तथोपलब्धिरस्तीति योम्यानुपलब्ध्या हेत्वभाव-
निश्चय इत्याह । शब्दादीति । विषयस्यैक्येऽपि पुरुषवासनावैचित्यात्
कस्यचित् सुखबुद्धिः कस्यचिद्दुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो
विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः । एवं समन्वयादिति हेतुं दूषयित्वा
परिमाणादि हेतून् दूषयति । तथेति । बुद्धादीनां परिमितत्वेन संसर्ग-
पूर्वकत्वसिद्धौ संसृष्टजन्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि मिथ्यन्ति एकस्मिन्
संसर्गासम्भवात् न ब्रह्मविहिरिति साङ्ख्यस्य भावः । किमिदं परिमितत्वं
न तावद्देशतः, परिच्छेदः, पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भावासिद्धेः, नापि
कालतः परिच्छेदः, सांख्यैः कालसंग्रामक्रीकारात् अविद्यागुणसंसर्गेण
सिद्धसाधनाच्च, नापि वस्तुतः परिच्छेदः शब्दादीनां परस्परं भिन्नत्वे
सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह । सत्येति । यदुक्तं कार्यकार-
णविभागो यत्र समाप्यते तत्प्रधानमिति तच्च ब्रह्मणि मायायां वा समाप्ति-
सम्भवात् । न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनाधिष्ठिताचेतने समाप्ति-
इति व्याप्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनानधिष्ठानदर्शनादित्याह ।
कार्येति । एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत्, यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकृति-

त्मकतयाऽन्वय उपपद्यते, सुखादीनां मन्त्रत्वप्रतीतिः शब्दा-
दीनाञ्च तद्रूपत्वप्रतीतिः तन्निमित्तत्वप्रतीतिश्च शब्दाद्यविशि-
षेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः, तथा
परिमितानां भेदानां मूलाङ्गुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा
वाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वम-
नुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परि-
मितत्वाविशेषात् । कार्यकारणभावस्य प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां
शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावात् वाह्या-
ध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥

प्रवृत्तिश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्किञ्चार्था या प्रवृत्तिः सा-
मगावस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसां अङ्गाङ्गिभावरूपा-
पत्तिर्विगटकार्यस्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नावेतनस्य

पूर्वकमिति व्याप्तिप्रसङ्गं तस्यापि सुखेष्वनादिषु परिमितेषु स्वभिचारः, एतेन
सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव प्रकृतिरिति नि-
रस्तम् । चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्योपपत्तेः न शिल्पण-
त्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च, एवं चेतनाधीनकारणशक्तिः
कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तिः प्रवृत्तिलिङ्गमन्ययासिद्धमिति भावः ॥

स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नातुमातव्यं तस्य सूट्यर्थं प्रवृत्तेरनुपप-
त्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुपगम्य सूत्रं योजनीयम् । रचनाप्रवृत्त्योः
को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह । साध्येत गुणानां किञ्च साध्याव-
स्थां तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात्

प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपत्त्यते मृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु
 च । न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तः
 चेतनैः कुमालादिभिरश्वानिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्या-
 भिसुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः अतः प्रवृत्त्यनु-
 पपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति ।
 ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्,
 तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नत्व-
 चेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, किं पुनरतं युक्तं
 यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा इति उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा
 किन्वादौ सास्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् शुब्धस्याङ्गत्वसं-
 झृतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषस्यमित्यङ्गाङ्गभावो भवति, तस्मिन्
 मति मृदादिकाद्यैः पादमात्मिका प्रवृत्तिः, तथा विवधकार्यविन्यासे
 रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपरिष्कारा प्रवृत्ति-
 त्याहूयादिप्रवृत्तिवदित्याह । सापीति । विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
 रित्यर्थः । केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतनप्रवृ-
 त्तिकत्वमिति शक्तितः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि गुणेषु व्य-
 भिचारः कार्यत्वे विवक्षिते च विरुद्धताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य घटा-
 दिषु चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिकत्वे नोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति 'प्रवृत्ति-
 च' इति सूत्रेण ज्ञापितम् । ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि
 प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह । दृष्टाच्चेति । अस्तुमानशरणस्य तत्र
 दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रियार्थसिद्ध्ययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिं
 अगण्यता चेतनस्य सूक्ष्मं प्रवृत्तिवाच्या सा न युक्तेति सांख्येयं शङ्कते । न त्व-
 ति । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि कोऽस्य चेत-
 नस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा सूक्ष्मयोगात् तत्राह । तथापीति । केवलस्य चे-
 तनस्य प्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मध्यः सम्बन्धात् सूक्ष्मप्रवृत्तिरिति भावः ।

तस्यैव सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तं
उभयोः प्रत्यक्षत्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलचेतनो
रथादिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेत-
नस्य सङ्गावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य
दृष्टमिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यस्य दर्शनात्,
असति चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकार्थातकाः
प्रतिपन्नाः, तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते,
न ब्रूमो यस्मिन्चेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति, भवति
तु तस्यैव सा, सापि चेतनाद्भवति इति ब्रूमः, तद्भावे भा-
वात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाययापि
दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले
ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगी दर्शनात् तद्वियोगे

इत्थं वेदान्तविद्वान् संख्यो दूषयति । नन्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतना-
श्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्माच्च
चेतनात् स्फुरितित्यर्थः । अतस्तु यं श्रुत्या मध्यस्थः पृच्छति । पुन-
रिति । यस्मिन्चेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतु-
रिति किं सांख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाद्यादिना संयोगादचेतनस्य
प्रवृत्तिस्तत्प्रतुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह ।
नन्विति । उभयोः प्रवृत्तिस्तदान्वययोरित्यर्थः । दृष्टान्श्रयेणैव प्रवृत्तेर-
प्रपञ्चाददृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्पेति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सि-
द्धिस्तथाह । प्रवृत्तीति । जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादि-
मन्त्रं लिङ्गं दृष्टमिति श्रुत्या चेतनस्य सिद्धिरित्ययः । जीवदेहः सात्त्विकः
प्राणादिमन्त्रात् अविरलेभ्य रथादिर्वादित्वात्कसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः
सान्प्रयादश्रयैव ज्ञानवता सङ्गभूताप्रवृत्तिर्वाङ्मयप्रवृत्तिवत् इत्यनुमानात्तर-

चादर्शनात् तद्वत् लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽ-
 चेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य
 प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिमंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञान-
 स्वरूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिरनुपपन्नं प्रवर्तकत्व-
 मिति चेत्, न, अयस्कान्तद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि
 प्रवर्तकत्वोपपत्तिः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहि-
 तोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं
 प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं
 प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च
 सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नं, एकत्वात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तक-
 त्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमा-

सूचनाय प्रवृत्त्याशयेतुक्तं, सद्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः ।
 अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्य हेतुत्वप्रसङ्गादिति
 भावः । आत्मनः प्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां अमोऽपि निङ्गमित्याह । अत-
 एवेति, अप्रत्यक्षत्वादेवेतत्पर्यः । देहान्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे अमासम्भवादि
 भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरितिशेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वम-
 चेतनस्यैवेतुक्तमज्ञोल्लस्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्तो साधयति । तद-
 निधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावस्थादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेको स्फुटौ,
 ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वाङ्मनानामपि सम्मतमित्याह । लोकायति-
 कानामपीति । यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृत्तिमानश्चादिर्वादिति व्याप्ते-
 रात्मनि व्यापकाभावाच्च प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते । नन्विति । मथ्यादौ
 व्यभिचाराच्च व्याप्तिरिति परिहरति । नेति । वस्तुतः एकत्वेऽपि
 कल्पितं द्वैतं प्रत्यक्षमस्तीत्याह । नाविद्येति । अविद्या कल्पिते नाम-
 रूपप्रपञ्चे तथैवाविद्यारूपया साधयति य आनेशसिदात्मनः कल्पितः

यावेग्नगोनामकृत् प्रतुक्त्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः
सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥३॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वक्ष्यविष्टाये
प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय
स्यन्दते, एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थमिदये
प्रवर्तिष्यत इति । नैतत् साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोऽम्बु-
नीचे तनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमौमहे, उभयवा-
दिप्रमिद्वे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रे
'योऽसु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति एतस्य वा-
क्षरस्य प्रशासने गार्गि प्रार्थोऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' इत्येवं-
जातीयकं समस्तस्य लोकोपरिस्यन्दितस्वेवराधिष्ठिततां
यावयति, तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात् पयोऽम्बुवदित्य-
नुपन्यासः, चेतनायाश्च धेनीः स्नेहेनच्छवा पयसः पयतक-
त्वापपत्तेः, वक्तृत्वापेक्षेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न

सम्बन्धः, तस्य पशुः सामर्थ्ये तेनानुयामित्वादिकमीश्वरस्येति प्रकृत्या च चो-
द्यावसर इत्यर्थः ॥

अनादिजङ्गलस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तिर्वाद्यदिप्रवृत्तिरिति
स्थितं, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमागच्छ तस्यापि पशुसमत्वे भोक्तानुभा-
नादागमेन च साध्यमिदं व्यभिचार इति स्मृतं व्याचष्टे । स्यादेतदि-
त्यादिना । साध्यपक्षेति । साध्यता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः । अनुप-
न्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वे न धेन्यादेः सत्त्वाच्च

चास्युनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात् स्यन्दन-
स्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वतोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्श-
नाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि' [२१।सू०२४] इत्यत्र तु बाह्यनि-
मित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतन्नोक्तदृष्ट्या
निर्दर्शितं, शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेगुरापेक्षत्वमापद्यमानं
न पराणुद्यते ॥

अतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साधारणां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं,
न तु तदतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चि-
दात्मनपेक्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न
निवर्तक इति, अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदा-
चित् प्रधानं महदायाकारेण परिणमते, कदाचित् परि-
णमत इत्येतदयुक्तं, ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात्
सहामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्यते ॥

न अनिवार इत्याह । चेतनायाच्चेति । उपदर्शितमनुमानागमाभ्यां
इति शेषः । स्वकारस्य 'क्षीरवद्वि' 'तत्त्वापि' इति च वक्तुः परापर-
विरोधभाषणं लोकादृष्ट्या शास्त्रादृष्ट्या च सूत्रवैयमित्युपविरोधभाषः ।
उपसंहारेति ॥

अस्तु प्रधानस्यापि पर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इतःप्रागुक्तं कृतं
प्रवृत्तं तस्याचष्टे । सांख्यानमित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनव-
स्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् खट्विप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय
इत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदाऽमत्त्वाच्च
न कदाचित्प्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, यथा तृणपल्लवीदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणम्यत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपलब्धात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तृणादुपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पादयामहे, तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते, भवेत् तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगमेयत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरापलब्धेः । कथं निमित्तान्तरापलब्धिरन्यत्राभावात्, धेनवेव क्षपयुक्तं तृणादि क्षीरोभवति न प्रह्वीणमनडुहादुपयुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्यादेतुश्क्षीरसम्पाददन्यत्रापि तृणादि क्षीरोभवेत् । न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भवति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्य किञ्चिद्देवसम्पाद्यम् । मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येव स्वीचितेनोपायेन तृणादुपादाय क्षीरं सम्पादयितुं, प्रभूतं हि क्षीरं का-

पुनरपि दृष्टान्तबलात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः । अन्यत्रेत्यादिना । दृष्टमिति । कथमिति । उत्तरम् । निमित्तान्वरेति । धेनवदिन्निमित्तान्तरमस्तीति विज्ञानमिति ।

मयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते, तस्मान्न तृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थापितं, अथापि नाम भवतः अङ्गानुबन्धमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुबन्धतैव, कुतः, अर्थाभावात् । यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्यदपेक्षत इतुरच्यते ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतोयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात् सहकार्यैव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्वाद्वपवर्गो वा उभयं वेति । भोगश्चेत्

अलोच्यत इति । प्रहीणं नष्टम् । यदुक्तं क्षीरस्य स्नेहया सम्पादयितुमशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह । न च यथाकाममिति ॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्यापेक्षाभावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः, तत्रोदात्तमिति निरस्यति । इत्यतः प्रधानमिति । उक्तप्रसङ्गोदत्तत्वे प्रतिज्ञाङ्गानि स्थापितार्थः । अर्थावस्थानस्य स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं यद्वापूरुक्तमाह । स यदीत्यादिना । प्रयोजनमपेक्षितं हेतुव्यभिक्तमाह । तथापीति । कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरुत्थातिशयस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकारश्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधानप्रवृत्तेर्भोगाद्यैव मोक्षहेतुविवेकस्यातत्प्रभावादिनिर्भेदप्रसङ्गश्च, अप-

कीदृशीनापेयातिशयस्य भोगो भवेदनिर्मीलप्रसङ्गः ।
 अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरन-
 र्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थेताभ्युपग-
 मेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानव्यादनिर्मीलप्रसङ्ग-
 एव । न चोत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्य दि-
 तनस्योत्सुक्यं सम्भवति. न च पुरुषस्य निर्मलस्य । दृक्-
 शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छे-
 दवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मीलप्रसङ्ग-
 एव, तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्थं प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

संगदेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्ति-
 शक्तिविहीनः पङ्कुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्श-

वर्गाद्यन्ते स्वरूपावस्थानरूपयुक्तः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगो-
 भावप्रसङ्गश्चेत्पर्यः । ततोयं दूष्यति । उभयार्थेतेति । भोग्येनेत्युक्त्यन-
 इति भावा भोग्याः । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः
 पुरुषस्य विभोक्तव्यार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तमिति कारिकोक्तं दूष्यति । न
 चेति । औत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः ।
 अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः सिद्धत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य कर्मशक्तिः
 निगुणत्वात्, तयोः शक्त्योर्दृक्शक्तिं विना कार्यव्यायोगात् प्रधानस्य
 स्वतः प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्त्योर्बिम्बतत्वात् स्वदिनित्यत्वापत्तिरित्याहुः ।
 दृक्शक्तीति ॥

पुरुषस्य प्रवर्तक्यं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधति ।
 पुरुषाश्मवदिति । प्रधानस्य स्वात्मक्यं पुरुषस्योदासीन्यस्याभ्युपेतं त्यज्यते

क्तिविहीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कात्तो-
ऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं
प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रचयेन पुनः प्रत्यक्षस्थानम् । अतो-
च्यते तथापि नैव दोषास्त्रिभोक्तोऽस्ति । अभ्युपेतहानं
तावद्दोष आपतति प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्,
पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथञ्चोदासीनः
पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पङ्कुरपि हि अन्धं पुरुषं वा-
गादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रवर्तनव्यापा-
रोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कान्तवत्
सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्य-
त्वप्रतज्ञात् । अयस्कान्तस्य तु अनित्यः सन्निधिरस्ति, स्व-
व्यापारः सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चासाक्षात्स्वीत्यनुप-
न्यासः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानस्यचैतन्यात् पुरुषस्य
चोदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः सम्बन्धयितुरभावात्
सम्बन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानु-

इति वदन्तं सांख्यं प्रत्याह । कथञ्चेति । पुरुषस्य परिस्मन्दः प्रय-
त्नगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयम् । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्यापि-
त्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अशून्यस्तु परिमार्जनसृज्यत्वेन स्यादप्रमनित्यसन्नि-
धिरिति व्यापारोऽस्वीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टालोपन्यासो भवतीत्यर्थः ।
ननु चिच्छब्दयोर्दृढदृढभावयोर्म्यताऽस्ति, तथा तद्भावः सम्बन्ध इत्यत
आह । योग्यतेति । चिच्छब्दरूपाया योग्यताया नित्यत्वात् सम्बन्ध-
नित्यतापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपवर्ग
उभयं वा फलमिति विकल्पप्रवृत्तिः, एवं पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षो, 'प

च्छेदादनिर्मादाप्रसङ्गः । पूर्ववच्चैवायमभासो विकल्पयि-
तव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपपात्रयमौदामीन्व' मायाव्य-
पात्रयश्च प्रवर्तकत्वमित्यस्यतिशयः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्प्यते, यद्वि सत्त्वसंज्ञ-
स्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुक्तञ्च सामेयन स्वरूपमा-
त्रेणावस्थान' सा प्रधानावस्था, तस्यैववस्थायामनपेक्ष-
स्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानु-
पपत्तेः । वाह्यमात्रं कस्यचित् लोभयितुरभावादगुणवैप-
म्यनिमित्तो महदादुत्पादो न स्यात् ॥

अन्यथानुमितौ च त्रिशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अद्यापि स्यादन्यथा वयमनुमिमोमहे यथा नायमन-
न्तरो दोषः प्रसज्येत । न ज्ञानयेत्स्वभावाः कूटस्थाः ।

कदाभावेन दूषणीय इत्याह । पूर्ववद्वेति । निदाने परमात्मन उदा-
सीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह । परमात्मेति । नास्त्विति उभयं
विरुद्धं त्वक्त्वात् अस्मत्काले कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवद्विद्या उत विकारिणी, आद्यो दोषमाह ।
तस्यामिति । अङ्गाङ्गिभावे नास्त्वसद्वचनाशः स्यात्, ततः कूटस्थप्रभ-
वति भवादाङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः सृष्ट्यनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ।
वाह्येति । चिरकालस्वित्तस्य बाह्यस्य अनुमितौ नास्ति बाह्यं तदासीति ।

गुणानां मिथोऽन्येकत्वमात्राच्च स्वतो वैपश्यमित्युक्तं, तत्र हेतु-
विद्विषयावश्यं कृतकारः परिहरति । अत्रवेति । अनपेक्षस्वभावा-

स्माभिर्गुणा अभ्युपगम्य ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु
गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा कार्योत्पाद
उपपद्यते तथा तथा एतेषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, चतु-
गुणवृत्तमिति चाख्यभ्युपगमः, तस्मात् सामावस्थायामपि
वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि
प्रधानस्य जगत्कृतिविशेषाद्गुणानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दो-
षास्तदवस्था एव । जगत्कृतिमपि त्वन्तुमिमानः प्रतिवादित्वा-
न्निर्दिशति, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति
ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः सा-
मावस्थायानि निमित्ताभावाच्चैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना
वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति
प्रसज्यत एवावमनन्तरोऽपि दोषः ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धार्थं साङ्गानामभ्युपगमः, क्वचित् सप्तेन्द्रि-
याण्यनुकामन्ति क्वचिदेकादश, तथा क्वचिग्राह्यस्तन्मित्रमने-
मुपदिशन्ति क्वचिदहङ्कारात्, तथा क्वचित् लीखन्तःकरणानि
दन्त्यया मापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते ।
न चैवमपि सिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह । चतु-
गुणवृत्तमिति । पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावावमङ्गीकृत्य परिहरति ।
एवमपीति । कार्यार्थं ज्ञानवृत्तिकल्पने ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः । कङ्गी-
कारं तत्रजति । वैषम्येति ॥

सूत्रं व्याचष्टे । परस्परंति । त्वङ्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेक-
गुणादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रि-
याणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेतेत्यादि, बुद्धिरहङ्कारो मन इति

तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेव दोषो यद्युक्तात्मताय
तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयात्
नत्वे तदस्ति एकत्वादेव । न ह्यग्निरकः सद्वात्मानं दहति
प्रकाशयति वा, सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मेभ्यो परिणामित्वं
च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन् तप्यतापकभावः सम्भवत
क पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति, उच्यते किं न पश्यति
कर्मभूतो जीवो हस्तप्यस्तापकः सवितेति । ननु तस्मिन्ना
दुःखं सा चेतदितुर्नाचितनस्य देहस्य, यदि हि देहस्ये
तस्मिन् स्यात् सा देहनाशि स्वयमेव नश्यतीति तन्नाश
साधनं नैपितयं स्यादिति, उच्यते देहाभावे हि केवलस्य
चेतनस्य तस्मिन् दृष्टा, न च त्वयापि तस्मिन्नाम विक्रिय

हे दोष्प्रतीकार्य इत्यर्थः । इतश्च भेद इत्याह । सम्बन्धीति । तन्नाशने
तस्मिन्नापि भिन्नादित्यन्वयः । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं
स्फुटयति । अर्थिनोऽनुकूल इति । अत्रैतस्मिन् सुक्ष्मे योगसुक्ता स्वम
योगमाह । जात्यन्तरेति । तथा तप्यता बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्वस्वा
भावः तस्य जेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तस्यादित्यसुक्तस्यापि
संज्ञस्य कथञ्चिदुपचाराश्लोकोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योगगतौ जयपरा
जयौ राजन्युपचर्यते तथा पुरुषादत्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धश्लोको पु
रुषोपचर्यते, तदुक्तं सैव च वध्यते मुख्यत इति, सिद्धान्तयति । अत्रेति
किं परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारदृष्ट्या वा ना
इत्याह । नैकत्वादेवेति । दोषत्वमिति शेषः । तस्यात्मदोषत्वं विप्रकीर्तित
मवेदित्यादिना । एतत्तात्त्विकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः । यत् तप्य
तापकभावो दृष्टस्त्विति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्तो ब्रूते । किं
पश्यतीति देहस्य तप्यत्वे देहात्मतादापत्तिरिति शङ्कते । नन्वेति । अत्र

चेतयितुः केवलस्येष्टते, नापि देहचेतनयोः संहतत्वं अश-
ङ्गादिदोषप्रसङ्गात् । न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसीति
कथं तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापकं रज
इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तिः । सत्त्वानु-
रोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्तिर्हि
नैव तप्यत इत्यापतति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते
नैवशब्दो दोषाय । न हि दुग्धुभः सर्प इवेत्येतावता
सविधौ भवति सर्पो वा दुग्धुभः इवेत्येवता
निर्विधौ भवति अतथाविद्याक्ततोऽयं तप्यतापकभावो न
पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैवं सति ममापि
किञ्चिदुच्यते । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वम-

तनस्यैव देहस्य तप्तिरिति वदता साङ्ख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य
तप्तिः किं वा देहसंहतस्य उत तप्तेः आहोस्वित् सत्त्वस्य नाद्य इत्याह ।
उच्यते इति । न द्वितीयतृतीयाभित्याह । नापीत्यादिना । चतुर्थं शङ्कते ।
सत्त्वमिति । सत्त्वरजतोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य ब्रह्माभावाच्चाक्षारस्त्ववैय-
र्थ्यमिति परिहरति । न ताभ्यामिति । असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्व-
प्रतियोग्यत्वात् तप्तिरिति शङ्कते । सत्त्वेति । तर्हि जनचन्द्रस्य चलनव-
शित्यैव तप्तिरित्यस्मत्तत्र आगत इत्याह । परमार्थत इति । इवशब्द-
मात्रेण कथं भित्त्या तप्प्रवगम इति चेत्तदुच्यते । इवशब्दस्तप्यपुद्गिसत्त्व-
दृश्यं ब्रूते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपज्ञेत् कल्पितमेव वस्तुतस्त-
प्प्रभावादित्प्रपवादयति न चेदिति । पुरुषो वस्तुतस्तप्तिस्त्वन्यर्थादिवशब्दो
न दोषाय भित्त्यातप्तिपरत्वादित्यर्थः । भित्त्यासादृश्यमेव दोष इति चेत्ते-
त्याह । नह्येति । सविधत्वं निर्विधत्वे इवशब्दार्थः कल्पित एव इत्युच्यते ।
साङ्ख्यस्याविद्यया तप्यतापकत्वे सति ममापि किञ्चिदुच्यते किन्तु इद-

भ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्माद्यः प्रसज्येत । नित्यत्वा-
भ्युपगमाच्च तापकस्य, तस्य तापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनि-
मित्तसंयोगाद्येक्षत्वात् तमेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्ता-
वात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न
इति चेत्, नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् ।
गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमि-
त्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात् साहचर्यस्यैवानिर्मा-
द्योऽपरिहार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युप-
गमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तिः, विकारभेदस्य
च वाचारम्भणमात्रत्वव्यवस्थादनिर्माद्यशङ्का स्वप्नेऽपि नोप-
जायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तस्य तापकभावस्तत्र

मेव सम्पन्नमित्यर्थः । यदि मिथ्यातत्त्वत्वाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तः स्यादिति
भीत्या सत्यं तथ्यत्वं पुरुषस्योच्यते तथाप्युपपत्तिश्चान्तेः, कौटस्थ्येऽङ्गीकारात् त-
मोक्षस्य, सत्त्वस्यात्मवर्जितस्य योगादित्याह । अथेत्यादिना । किञ्च रजसो
नित्यत्वात् दुःखद्वेषादित्यमित्याह । नित्यत्वेति । अत्र साङ्ख्यः शङ्कते ।
तस्येति । सत्त्वं पुरुषो वा तस्य शक्तिः तापकशक्तिस्तु रजः निमित्तमवि-
वेकात्मकदर्शनं तमः तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामि-
त्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः । मोक्षस्तत्राभावः निमित्तस्य निवृत्त्यभावात्
न मोक्ष इति सिद्धान्तो परिहरति । नेति । तमसो निवृत्त्यभावेऽपि वि-
वेकेनोपरमात्मोक्त इत्यत आह । गुणानाञ्चेति । अत्रं गुणशक्तमित्या-
ङ्गीकारादिति भावः । परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिशङ्का स्वपक्षसुपसंहरति ।
औपनिषदस्य त्विति । वस्तुत एवमेव बन्धाभावात् न मुक्ताभावशङ्कावश-
व्यवहारस्तु भेदाङ्गीकारात् तस्य तापकभावो बन्धकत्वज्ञानात् तद्विद्वत्ति-

तथैव स इति न चोद्ध्यतश्चः परिहर्तव्यो वा भवति । प्रधानकारणवादो निराकृतः, परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उल्लेख्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः, कारणद्रव्यसमवायिनी गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यः तन्तुभ्यः शुक्तस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माच्चैतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात्, न चैतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कञ्चित् काल-

सोपपद्यते इति न चोद्यावसर इत्यर्थः । इत्थानुवादेन महद्दीर्घवदिति स्वमतस्थापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह । प्रधानेति । यद्यपि सांख्यमतनिराहानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य सङ्गतिपादे सङ्गतत्वात् तथापि पूर्वमेव प्रधानगुणानां सुखादीनां जगतप्रसवव्याप्तं प्रधानस्यानुपादानत्वसङ्गतम् । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यान्ववाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसङ्गतिहाभादत्र समाधीयत इत्यर्थः ॥

चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसम्प्रदायो विप्रश्नः, स किं यः समवायिकारणगुणः स कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भाकस्तन्तुयौक्त्यवदिति न्यायेन विरुध्यते न नेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते व्यभिचाराच्च विरोध इति सिद्धान्तसङ्गतं व्याचष्टे । एषेत्यादिना ।

मनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डव्यपरि-
 माणास्तिष्ठन्ति, ते च पञ्चादृष्टादिपुरःसराः संयोगसचि-
 वाश्च सन्तो ह्यणुकादिक्रमेण क्त्वा कार्यजातमारभन्त
 कारणगुणाश्च कार्यं गुणान्तरं । यदा ह्यै परमाणूह्यणुक-
 मारभेत तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो
 ह्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु
 पारिमाण्डव्यं न ह्यणुके पारिमाण्डव्यमपरप्रारभते,
 ह्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वद्वयत्वे
 हि ह्यणुकवर्तिनौ परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि हे ह्यणुके
 चतुरणुकमारभेत तदापि समानं ह्यणुकममवायिनां
 यद्यपि न विनियन्तादितत्त्वं चेतनादवतन्मर्गः साधितस्तथापि वैशेषि-
 कन्यायस्य तद्वैयप्रक्रियया व्यभिचारोक्तत्वादस्य स्वरूपस्य न गतार्थता,
 प्रलयकाले परमाण्वो निवृत्त्या असंयुक्तास्तिष्ठन्ति सर्वकाले चादृष्टत्वात्स-
 मयोगान्तेऽपि कर्म भवति, तेन संयोगात् द्वयान्तररूपिर्भवति, कारणगुणाः
 कार्यं गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रियासंज्ञा विशेषतस्तस्मात् ।
 यदा ह्यविति । परमाणुः परिमाण्डव्यः, तद्वत् परिमाणं पारिमाण्डव्य-
 मित्वाच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भकं न भवतीत्युक्त्यायस्य व्यभि-
 चार इति भावः । व्यभिचारस्यलानरमाह । यदापि हे इति । हे हं
 इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं सति चतुर्भिर्ह्यणुके चतुरणुकारम्भ उपपद्यते,
 यथाश्रुते तु द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यां सन्नयचतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कार-
 णगतं सङ्ख्यं बहुत्वं वा विना कार्यं सङ्ख्यायोगादिति सन्नव्यम् ।
 प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यामारब्धकार्यं सङ्ख्यं दृश्यते तस्य
 हेतुः प्रकटो नाम प्रशिविलासयसंयोग इति रात्रणप्रणीते भाष्ये दृश्यत
 इति चिरलनर्गैरेषिकदृष्टौदं भाष्यमित्येकः । सर्वथापि ह्यणुकगतसङ्ख-
 यानुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाद्यभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव

शुक्लादीनामारम्भकत्वं । अणुत्वकृत्वत्वे तु द्वाणुकसमवा-
यिनो अपि नैवारभन्ते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाण-
योगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाण्वो बहूनि वा
द्वाणुकानि द्वाणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभन्ते
तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परि-
मण्डलात् सतोऽणुः कृत्स्नश्च द्वाणुकं जायते महद्दीर्घश्च
त्र्यणुकादि न परिमण्डलं । यथा वा द्वाणुकादणोर्कृत्स्नाच्च
सतो महद्दीर्घश्च त्र्यणुकं जायते नाणुः, नातः कृत्स्नः, एवं
चेतनाद्वाणुः, चेतनं जगज्जनिष्यति इत्यभ्युपगमे किं तत्र
क्रियं । अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरणाक्रान्तं
कार्यद्रव्यं द्वाणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि
परिमाणुत्वादीनोत्पत्त्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना

परमाणुभ्यां द्वाणुकं विभिर्द्वाणुकैस्त्र्यणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्या-
प्रतिष्ठानाच्च निवम इति मत्वा ब्रूतेः । यदापि बहव इति । कारणगु-
णाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणन्तु न कार-
णगुणपरिमाणारम्भं किन्तु कारणगतसंख्यारम्भमिति प्रक्षिप्या तुल्ये तर्कः ।
एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा कृत्वं योजयन् व्यभिचारमाह । तदेवमिति ।
परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेतननियतप्रक्रियामाश्रिते प्राक्तं, नियतप्रक्रि-
याः आश्रितं व्यभिचारमाह । यथा वेति । अणुहुत्वेभ्यो द्वाणुकैभ्योऽणु-
द्रव्यं न जायते तुल्यमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । कृत्वे
वाशब्दस्यार्थानुक्तं गुणसंख्यार्थः । तथा च कृत्स्नपरिमण्डलाभ्यां द्वाणु-
कपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाण्युत्पत्तिनादचेतनं जायत इति कृत्योजना ।
तत्र च कृत्स्नाहद्दीर्घं त्र्यणुकं परिमण्डलादणुद्वाणुकमिति विभागः । दृष्टा-
न्तरैषम्यं शङ्कते । अथ मन्यसे इति । अचेतनेव विरोधिगुण इत्यतः

गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगताचेतना
कार्ये चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतनानामचेतनाविरोधी
कश्चिद्, एतस्मिन् चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्, तस्मात् पारिमा-
ण्डल्यादेवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनायां आरम्भकत्वमिति, मैवं
मंस्थाः, यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनाम
नारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च
परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे
कारणं, प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीना-
मनारम्भकत्वापपत्तेः । आरम्भमपि कार्यदृश्यं प्राक् गुणारम्भात्
क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्त-
रारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनि, अतः स्वसमानजा-
तीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यह-
तुत्वापगमात् । कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयति-

आह । न ह्यचेतनेति । कार्यदृश्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य
विधिविनिर्वाणमाभ्यसाह । मैवमिति । अङ्गीकारं तत्र जति न चेति ।
उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोध्यभावात्,
द्व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधिपरिमा-
णेन सहेव दृश्यं जायत इत्यत आह । आरम्भमपीति । सहोत्पत्तावप-
विशालः अतो विरोध्यतावः सिद्ध इति भावः । अणुग्राह्यारम्भे व्यद-
व्यात् पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति ।
न चेति । व्ययमन्यत्रानिर्दिष्टः, तत्र हेतुः परिमाणान्तरस्येति । अन्य-
हेतुकरत्वे सूत्रायमुदाहरति । कारणेति । कारणानां द्व्यणुकानां बहु-
त्वात् त्व्यणुके महत्त्वं नृदो महत्त्वाद्दो महत्त्वं द्रित्तमपिमङ्गारस्येति
स्युल्लङ्घनमिदं प्रचयादवयवसंयोगविशेषात्तत्त्वमित्यर्थः । महत्त्ववि-

शेधाच्च महत् । [वै० अ० ७। आ० १। सू० ८।] तद्विपरीत-
मणु [वै० ७। १। १०] । एतेन दीर्घत्वकृत्वत्वे व्याख्यातं ।
[वै० ७। १। १०] इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च
सन्निधानविशेषात् कुतश्चिन्कारणवृत्त्वादीन्येवारम्भन्ते न
पारिमाण्यल्लादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारम्भमाणे
सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात्, तस्मात्
स्वभावादेव पारिमाण्यल्लादीनामनारम्भकत्वं तथा चेत-
नाया अपीति दृष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षण-
नामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये
प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्ते न विलक्ष-
णारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवादा-
हृतव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति ।

सद्व्यस्यत्वं परमाणुगतद्वित्वसंख्यया दृष्टुं के भवतीत्याह । तर्हि त ।
यन्महत्त्वस्यासमवायि कारणं तदेव मूक्त्यसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य
यज्ञाणुत्वस्यासमवायि कारणं तदेवाणुत्वाविनाभूतकृत्वस्य असमवायि
कारणमित्यादिद्वयं एतेनेति । अतो महत्त्वादौ अहेतुत्वात् पारिमाण्य-
ल्लादीनां व्यपत्यमसिद्धिमिति भावः । तेषां सन्निधिविशेषाभावाच्च समा-
नगुणारम्भकत्वं मतमपि न वाच्यं इत्याह । न चेति । पारिमाण्यल्लादी-
नामपि बहुतरादिबन्तु समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषामनार-
म्भकत्वं कार्यद्रव्यस्य विशेषगुणाक्रान्तत्वं व्यपत्यं सन्निधिवि हेतुरित्य-
क्तिफलमाह । तस्मादिति । यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति
व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारिमाण्यल्लादिषु व्यभिचारेऽपि यो द्रव्यसमवायिका-
रणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक इति व्याप्तेर्चातन्यस्य
विशेषगुणत्वादारम्भकत्वं दुर्वारमिति, तन्मन्दं, चित्तपटहेतुतन्तुगतेषु

सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणसुदाहृत्प्रत्यक्षाप्रत्य-
क्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विदत इति
[वि० अ० ४। आ० २। मू० २।] यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भू-
त्काशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु
पञ्चसु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात्, प्रत्यक्षं तु शरीरं
दृश्यते, तस्मान्न पाञ्चमीतिकमिति : एतदुक्तं भवति गुणश्च
संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणीत्यात्ता
प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तत्तात्पर्यं
प्रत्युक्तं एतच्च वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समान-
न्यायतया कृतः, एतेनावशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता
इति, सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रि-
यानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥

नीलादिरूपेण विजातीयचित्तरूपहेतु व्यभिचाराच्चैतन्यस्यात्मत्वेन
त्वभावाच्चेति मन्वव्यम् । तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितम्
तत्रोदाहरणान्तरमाह । संयोगाच्चेति । ननु चेत्तन् ब्रह्म कार्योदाहा-
रत्वात् द्रव्यं, तन्न, विलक्षणस्योपादानमिति प्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव वि-
लक्षणकार्यसुदाहृत्य न संयोगस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते ।
द्रव्य इति । गुणात् द्रव्यत्वे तनादचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकस्या-
शेष्यं दृष्टान इति परिहरति । नेति । अनियमः कणादमम्यत इत्यत्राह ।
सूत्रकारोऽपि । एतावता कथमनियमस्तथाह । एतदुक्तमिति । न
विलक्षणत्वान्यायेन पुनरुक्तभावेऽप्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते ।
नन्वतिदेश इति । समानगुणारम्भनियमस्य पारिमाण्डल्यादिदृष्टान्तेन
भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्यत्राह । एतन्मिति । तस्यैवातिदेशस्तेत्यर्थः ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगमच्चिवैस्तत्त्वादिभिर्द्रव्यैरात्म्यभाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत् किञ्चित् सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगमच्चिवैस्तैस्तेर्द्रव्यैरात्म्यमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽयमर्थपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वज्ञेदं गिरिममुद्रादिकं जगत् सावयवं, सावयवत्वादाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भक्षितव्यमित्यतः परमाणुर्वा जगतः कारणमिति कश्चिद्भूमिप्रायः । तानि इमानि चत्वारि भूतानि भूम्यग्नेजः पवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्पयन्ते । तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्भिनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपथ्यन्तो विभागो

वैशेषिकमतपरोक्षामारभते । उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । नास्य प्रामादिकेन पूर्वाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति सन्धानः प्रधानस्यैव रानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठातानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणमङ्गत्वा सांख्याधिकरणानन्तर्मस्य वदंस्तत्पर्यमाह । इदानीमिति । द्रव्युकादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति वैशेषिकराज्ञानोऽयं विषयः न किं ज्ञानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति । स चेति । तैः पटादिभिः सामान्यं चित्त्वादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः । विमतं सावयवं नित्यादिकं स्वानुनपरिमाणुसंयोगमच्चिवानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः स्वेष्टपरमाणुमिहाद्यानि साध्यविशेषणानि । नन्येतावता

भवति स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुवद-
ष्टापेक्षं कर्मात्पद्यते, तत्कर्म स्वाश्रयमणुमगन्तरेण संयुनक्ति,
ततो द्वाणुकादिकर्मण वायुरुत्पद्यते, एवमग्निरेवमापः एवं
पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भ-
वति, अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्वाणुकादिगतानि रूपादीनि
सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधी-
यते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युप-
गन्तव्यः कर्मवतां तत्त्वादीनां संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च का-
येत्वाविमिक्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यं, अनभ्युपगमे निमित्ताभा-
वात् नाणुश्चाद्यं कर्म स्यादभ्युपगमोऽपि यदि प्रयत्नोऽभि-
धातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत
तस्यामभवात् नैवाणुश्चाद्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामभ-
वस्याया मात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् । शरीर-

कथं परमाणुमिदं हस्तदाह । स चायमिति । विमतं सावयवत्वं
पक्षतावच्छेदकं यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणभ्युपगमस्य पक्षेन त्वेना-
वसानभूतत्वेनावगतः परमाणुरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः
द्वाणुकन्यूनव्यं निरवयवं विद्यतीति भावः । जगद्विस्तृतत्वादात् कार्य-
व्यत्यल्लेखमिद्विरिति वदन् प्रत्याह । सर्वमेति । विमतमाद्यं नवत्
सावयवत्वात् पटवदित्यर्थः । हेतोरपि हि निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति ।
न चेति । ते कतिविधा इत्याहः क्लृप्तायामाह । तामीति प्रत्ये वैप्रासपि
भाषाच्च जगत्कारणत्वमित्याशङ्गाह । तेपक्षेति । अवयवगतां विभागाश्चा-
भाद्वाऽवयविनो नागः परमाणूनां निरवयवत्वेनावयवविभागादेर्नाशहेतोर-
मन्भवान्न नाग इत्यर्थः । तेपक्षं नित्यत्वे कथितं दृष्टिक्रममाह । तत

प्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्ना
जायते । एतेनाभिवाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्यख्यातव्यम् ।
मर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति,
अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुन-
रात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा । उभयथापि
नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्येत, अदृष्टस्याचेतनत्वात् ।
न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति
वेति सांख्यपरीक्षायां अभिहितम् । आत्मनश्चानुत्पन्नचेतनस्य
तस्मादवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च
नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात् । अदृष्टवता
पुरुषेणास्त्यगूना सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसाध्यतात् प्रवृत्ति-
मातृत्वप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य
कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावात् नाणुत्पाद्यं कर्म

इति । एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसम्बन्धस्य विरोधाद-
भिहितमिति पूर्वपक्षे फलं तस्य भ्रान्तिमूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति ।
तत्रेदमिति । प्रलये विभक्तानां परमाणूनां अव्ययकर्मणोभयकर्मणा वा
संयोगो वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नादात्मसंयो-
गादेहवेष्टा, वाय्वाद्यभिघातादृक्षादिचलनं, हस्तनोदनादिच्छादिगमनं
तद्वदस्तुकर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते, न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः ।
नाद्यः प्रयत्नादेः स्पष्टं उत्तरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति,
अतः कर्मासम्भवात् तस्य संयोगपूर्वकदृष्टानुत्पत्तिर्गत्याभावा इति सूत्रार्थः ।
स्थिरस्य वेगवत्पृथक्संयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति
भेदः, दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणु कर्मेति शङ्कते । अ-

स्यात् कर्माभावात् तन्निवन्धनः संयोगो न स्यात्
 संयोगाभावाच्च तन्निवन्धनं द्वाणुकादिकार्यजातं
 न स्यात् । संयोगश्चाणोरग्वन्तरेण सर्वात्मना
 वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरनुमा-
 त्वत्वप्रसङ्गो दृष्टविषय्यप्रसङ्गश्च । प्रदेगवतो द्रव्यस्य प्रदेग-
 वता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत् सा-
 वयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत्
 कल्पितानामवस्तुत्वात्, अवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः
 कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, असति चासमवायि-
 कारणे द्वाणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गे
 निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं

द्यादृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति । तत्पुनरिति । जडात्मवदणो-
 राश्वयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्वयम् । अत्रापि
 सूत्रं योजयति । उभययेति । जीवाभिहितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह ।
 आत्मनश्चेति । अचेतनत्वाद्वाविष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्ने शरस्याविष्ठातृत्व-
 मप्येति निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतुः प्रसङ्गः ।
 हेतुत्वरमाह । आत्मममवायित्वेति । गुरुत्ववददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते
 क्रियाहेतुरिति शङ्कते । अदृष्टवतेति । त्रिभुसंयोगस्याणुसु सदा सत्त्वात्
 क्रियासाततेषु प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति । सम्भवेति । कादाचित्क-
 प्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्यायोगेऽप्योन्मत्तान्नियम इत्यत आह । नियामकान्तरे-
 ति । यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिप्ररोधेन नियमज्ञानातिशे-
 षगुणैश्चरीर नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वाच्च नियामकत्वमिति भावः ।
 सूत्रार्थं निगमयति । तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं
 खण्डयति । संयोगश्चाणोरिति । संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकव्यवहितर-
 स्थानभावात् कार्यस्य पृथुत्वाद्योगात् सर्वं कार्यं परमाणुभावं स्यादि-

महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिन्निवृत्तं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धयर्थं न प्रलयप्रसिद्धयर्थमित्यतो निमित्ताभावाच्च स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारण-
वादनिराकरणेन सम्बध्यते, ताभ्यां चाणुभ्यां द्वाणुकमुत्प-
द्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वीः समवैतीत्यभ्युपगम्यते
भवता, नचैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः सम-
र्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः । यद्यैव द्वाणुभ्यामत्यन्त-
भिन्नं सत् द्वाणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां स-

त्यर्थः । किञ्च वांशग्रन्थे संयोगस्य कांशवृत्तित्वं दृष्टं तद्विरोधाद्वाप्यवृत्ति-
त्वं न कल्प्यमित्याहुः । दृष्टेति । परमाणोः संयोग एकदेशेन चेदिति
सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं
नोत्पद्येत, उत्पद्यं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः । काणादानां
सर्गप्रवृत्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रथमनिरासेऽपि सूत्रं योजयति । यथा
चेति ॥

परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया
न युक्ता युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेर्दृष्टस्य निमि-
त्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थात्पेन सुखदुःखान्तरप्रलय-
प्रयोजकत्वाद्योगाद्वादनिमित्ते न कर्मणा विभागः सम्भवति । तथा च

स्वध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्
 समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बन्धे-
 तात्यन्तभेदसाध्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः
 कल्पयितव्य इत्यनवस्यैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः
 समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः
 सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयि-
 तव्यो येनानवस्था प्रसज्येत । नित्यत्वे, संयोगोऽप्येवं
 सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्ब-
 न्धमपेक्षते । अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपे-
 क्षेत, समवायोऽपि तद्वर्तीन्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत ।
 न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवा-
 योऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात्

दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वे च
 कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपर्वकयोः समप्रत्यययोर-
 भाव इति सूत्रयोजना । समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः । व्यणुवादासम्भव
 इति योज्यतया सम्बध्यते, व्यणु कर्ममवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाध्यात् हा-
 गु कर्मत्वं समवायस्यापि समवायान्तरनिवृत्तिसिद्धिरित्यर्थः । नन्विह तन्तु-
 पट इत्यादिविगिर्धोनिवासकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपे-
 श्चैव निवृत्तत्वत्वादिति शङ्कते । नन्विह इति । संयोगस्यापि स्वरूपस-
 म्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति । नेति । सम्बन्धमिन्नत्वा-
 द्भेदपेक्षा न भवत्यस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाश्चेति, गुणत्वाभावेऽपि
 कर्मत्वस्यैवार्थाभावे समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि
 व्याप्यं स्यादिति समवायित्वं स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्यतुल्यतर्कभा-

गुणपरिभाषायाधानत्वात्, तस्मादर्थान्तरं समवायम-
भ्युपगच्छतः प्रसज्येतेशानवस्था । प्रसज्यमानायां चानव-
स्थायामेकामिद्वौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां दृशणुकं नैवोत्प-
द्येत, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा
उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्येरन् गत्यन्त-
राभावात्, चतुर्द्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्य-
मेव प्रवृत्तेर्भावात्, प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभाव-
त्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्, सर्गाभावप्रसङ्गः । उभय-
स्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्वभावत्वे तु निमि-
त्तवशात्, प्रवृत्तिनिवृत्तोरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमि-
त्तस्य नित्यसन्निधानादित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अतस्त्वत्वेऽदृष्ट-
ादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुका-
रणवादः ॥

यान् तस्मात् सख्यविभिन्नत्वमेव सख्यन्तरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेऽपि
तत्त्वत्वादनवस्था द्वौरा, सा च मूलक्षयकरी तथा समवायासिद्धौ सस-
मेतदणूकानिष्ठिरित्यर्थः ॥

इत्थं व्याचष्टे । अपि चेति । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृ-
त्तिर्वाच्या, निमित्तञ्च कालादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः, तस्मान्नित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

स्यात् कर्माभावात् तन्निवन्धनः संयोगो न स्यात्
 संयोगाभावाच्च तन्निवन्धनं द्वाणुकादिकार्यजातं
 न स्यात् । संयोगस्याणोरण्वस्तरेण सर्वात्मना
 वा स्यादेकदेगेन वा- सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमा-
 त्वत्वप्रसङ्गो दृष्टविषय्यप्रसङ्गश्च । प्रदेगवतो द्रव्यस्य प्रदेग-
 वता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेगेन चेत् सा-
 वयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेगाः स्युरिति चेत्
 कल्पितानामवस्तुत्वात्, अवस्तुवैव संयोग इति वस्तुनः
 कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, अस्मिन् चाममवायि-
 कारणे द्वाणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिमर्गे
 निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं

आदृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति । तत्पुनरिति । जडात्मवदणो-
 राश्रयत्वं किं न स्यादिति सत्त्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यम् । अत्रापि
 सूत्रं योजयति । उभययेति । जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह ।
 आत्मनश्चेति । अचेतनत्वाद्वाविष्णोत्वमिति शेषः भिक्षुं शरस्याविष्ठाह-
 मप्ये निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतुमत्ताः ।
 हेतुनिरमाह । आत्मसमवायित्वेति । गुरुत्ववददृष्टमपि स्व-अयसंयुक्ते
 क्रियाहेतुरिति शङ्कते । अदृष्टवतेति । अभिसंयोगस्याणुपु सदा सत्त्वात्
 क्रियासाततेषु प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति । सम्बन्धेति । कादाचित्क-
 प्रवृत्तेरदृष्टनियमस्यायोगेऽपीश्वरास्त्रियम इत्यत आह । नियामकत्वमिदे-
 ति । यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिप्रतिषेधेन नियमज्ञानानिद्वेस्त-
 इत्युक्तं देहशरीरं नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वाच्च नियामकत्वमिति भावः ।
 सूत्रार्थं निगमयति । तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वकृपं
 खण्डयति । संयोगस्याणोरिति । संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकस्मिन्तर-
 स्यात्कर्माभावात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं परमाणुभावं स्यादि-

महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिद्विद्यतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धयर्थं न प्रलयप्रसिद्धयर्थमित्यतो निमित्ताभावात् स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रक्रमेणाणुकारण-
वादनिराकरणेन सम्बध्यते, ताभ्यां चाणुभ्यां द्वाणुकमुत्प-
न्नमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतौत्यभ्युपगम्यते
भवता, नचैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः सम-
र्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः । यथैव द्वाणुभ्यामत्यन्त-
भिन्नं सत् द्वाणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां स-

त्यर्थः । किञ्च सांशद्वये संयोगस्यैकाग्रदृष्टित्वं दृष्टं तद्विरोधादप्यदृष्टि-
त्वं न कल्पयित्वाह । दृष्टेति । परमाणोः संयोग एकदेशेन चेदिति
सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं
नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा निष्ठ्या स्यादित्यपसिद्धान्त्व इत्यर्थः । काणादानां
सर्गप्रत्युत्पत्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रकृत्यनिरासेऽपि सूत्रं योजयति । यथा
चेति ॥

परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया
न युक्ता युगपदन्तःपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेर्दृष्टस्य निमि-
त्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपपादस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखान्यप्रलय-
प्रयोजकत्वाद्योगाच्चादृष्टनिमित्तं न कर्मणा विभागः सम्भवति । तथा च

स्वध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभोऽत्यन्तभिन्नः सन्
 समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बन्धे-
 तात्यन्तभेदसाक्षात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः
 कल्पयितव्य इत्यनवस्यैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः
 समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः
 सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयि-
 तव्यो येनानवस्था प्रसज्येत । नित्युच्यते, संयोगोऽप्येवं
 सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्ब-
 न्धमपेक्षते । अथार्थान्तरत्वात्, संयोगः सम्बन्धान्तरमपे-
 क्षेत, समवायोऽपि तद्वैश्वान्तरत्वात्, सम्बन्धान्तरमपेक्षेत ।
 न च गुणत्वात्, संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवा-
 योऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात्

दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन
 कर्म नास्ति, अतः कर्मभावात् तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः कर्मप्रलययोर-
 भाव इति सूत्रयोजना । समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः । अणुवादासम्भव
 इति योग्यतया स्वध्यते, अणुकर्मसमाययोः परमाणुभिन्नत्वसाक्षात् हा-
 णुकवत् समवायस्यापि समवायानारम्भित्वनिरूपितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तु
 पट इत्यादिविशिष्टधोनिवामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपे-
 ष्वपि निमित्तत्वस्यत्वादिति शङ्कते । नन्विह इति । संयोगस्यापि स्वरूपस-
 म्वन्धोपपत्तिः समवायो न स्यादिति दृश्यते । नेति । सम्बन्धविभिन्नत्वा-
 दपेक्षे समवायस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाचेति, गुणत्वाभावेऽपि
 कर्मसंभवादीनां समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि
 व्यर्थं प्रमाणमिति समवायवत् स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्राप्तवृत्तकर्मभा-

गुणपरिभाषायापानन्वत्वात्, तस्मादर्थान्तरं समवायम-
भापगच्छतः प्रसज्येतेवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानव-
स्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्प-
द्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा
उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभुपगम्येरन् गत्यन्त-
रानामात् चतुर्थापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्य-
मेव प्रवृत्तिर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभाव-
त्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तिर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभय-
स्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्वभावत्वे तु निमि-
त्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभुपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमि-
त्तस्य नित्यसन्निधानादित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अतन्वत्वेऽदृष्ट-
ादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुका-
रणवादः ॥

यात् तस्मात् सत्त्वविभिन्नत्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेऽपि
तुल्यत्वादनपस्था दुर्वारा, सा च मूलजन्यकरी तथा समवायासिद्धौ सम-
वेतल्लघू कासिद्धिरित्यर्थः ॥

सूत्रं व्याचष्टे । अपि चेति । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृ-
त्तिर्भाष्या, निमित्तञ्च कालादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः, तस्य नित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः
 परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः पर-
 माणवः चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकसगरभक्ता
 नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो
 निरालम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्व-
 नित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्व-
 मनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्ये तेत्यर्थः । कुतः,
 एवं लोके दृष्टत्वात्, यद्वि लोके रूपादिमद्वसु-
 तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्टं,

किञ्च परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणापेक्षया स्थूला अनित्याश्च
 रूपवत्त्वात् रसवत्त्वाद्भवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति सूत्रं योजयितुं
 परप्रक्रियामाह । सावयवानामित्यादिना । नन्वात्र परमाणुत्वं पञ्चतावच्छे-
 टकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यते इति चेत् न, वायुत्वनेकजम्बू-
 पृथगवच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारणानुव्यवहित्यत्वे चात्राद्वैत-
 दिमत्त्वायोगात् । न च तर्हि वायुः कारणवानिति पृथक् साधने रूपा-
 दिहेतूनां भागासिद्धभावापि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्श-
 सत् सकारणं यत्र रूपं तत् सकारणमिति व्याप्तिप्रसङ्गकाले वायुत्वाद्या-
 च्छेदेन साध्यसिद्धभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यका-
 रणवत्त्वादात्मवदिति सत्त्वित्यवच्छेदकत्वाच्च विशेष्यसिद्धा दृश्यति । यच्च नि-
 त्यत्व इति । सत्त्वं भवत्वं प्रागभावनिरासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियो-
 गिकः अभावत्वात् घटाभाववदिति नित्यत्वस्य कश्चित् सिद्धौ कार्यमनित्य-
 मिति विशेषतः कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुत्वं नित्यत्वं
 सिध्यति, अन्यथा प्रतिबोध्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कदाचोक्तमनु-
 द्यान्वयासिद्ध्या दृश्यति । यदपीति । कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहार-

तद्यथा पटस्तन्तूपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवशां-
 श्रुतपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाण्वो-
 रूपादिमन्तमैरभुरगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्त-
 दपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं
 तैरुक्तं 'सदकारणवन्निश्च' [वै० अ० ४ । आ० १ । मू० १]
 इति, तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण
 कारणवत्त्वोपपत्तेः; यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं
 'अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः, [वै० अ० ४ ।
 आ० १ । मू० ४] इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं
 साधयति, असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चित् नित्ये दस्तुनि नित्य-
 शब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनित्य-
 त्वमेवापेक्ष्यते, तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । न च
 शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति,

नङ्गीकृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, वस्तुतस्तु विशेष्यव्यवहार एवा-
 निष्ठः, कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यस्य नित्यमिति व्य-
 चारायोगादित्याह । न च शब्देति । यदि प्रमाणान्तरं कारणनित्यत्वे
 श्रुतदायं व्याहारः समूहो भवति ततो मूलज्ञानात् प्रागव्यवहारमात्राच्च
 वस्तुनिष्ठिः षटे यत्रव्यवहारादपि तत्त्वहिंस्रज्ञानमूलज्ञाने तु तेनैव
 विशेषसिद्धेर्व्यवहारोपपत्त्यासर्ववैयर्थ्यमिति भावः । एवं परमाणुनित्यत्वे
 काणादस्त्वद्वयं निरस्य तृतीयं निरस्यति । यदपीति । कृतमणूनां दृश्य-
 मानस्य कार्याणां प्रत्यक्षेण कारणज्ञानमविद्येति यदि स्मृतार्थः 'तद्व-
 प्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् तच्च इण्णुके व्यभिचारादित्यर्थः
 अतश्च नित्यमणूनां हेतुविशेषणं तदा विशेष्यवैयर्थ्यं आपद्यते पुन-
 रङ्गीकरोत्याह । अथेत्यादिना । परमाण्वो नित्याः नाशकानुपलम्भादात्म-

प्रमाणान्तर्निष्ठयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । यदपि
नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' [वै० अ० ४।
आ० १। सू० ५] इति, तद्व्यवहारेण विव्रीयेत सतां परि-
दृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणायङ्गमपि चेति,
ततो दृष्टकनित्यताप्यापाद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति
विशेष्येत तथाप्यकारणवत्वमेव नित्यतानिमित्तमापाद्येत,
तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं सप्तात्,
अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य
विनाशेतोरमश्वतोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं व्याप-
यतीति व्याख्यायेत, नावश्यं किञ्चिदस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां
विनष्टमर्हतीति नियमोऽस्ति, संयोगसत्त्विव हि अनेक-
स्मिन् द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं सप्तात्

वदति सूत्रार्थमाशङ्कते । अथापीति । तस्य व्याख्यानां विभागाच्चायाहा
पटादिनामो दृष्टः तच्च ह्यं निरवयवाणूनां नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः
परिणामवादमान्निव्याणूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवति इति परं कुरति
नेति । अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात्
तदा द्रव्यविनाशे द्वाभ्यामेवेति निश्चयः स्यात्कारम्भे मानमस्ति संयुक्ततत्त्व
न्ययटादर्शनदत्तः कारणमेव स्मृतो निर्दिशेणं विशेषवदवस्थात्मना कार्य
मित्यनुभवकलाटस्येयं । तथा चाणूनामव्यविद्यापरिकामरूपाणां प्रलयनि-
मित्तेन कालादिना पिच्छात्मकस्वरूपतिरोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश
उपपद्यते । यथास्मिन्मयीत् हतकालिन्यनवयवसंयोगस्यावयवानाहु नाश
विनैव लीयते तद्वत्, न च कालिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यता
येऽनुदाहरणत्वमिति गच्छां, गुणशब्दद्रव्यस्यापि कुत्रचिदुचिनाय इत्यंशे नोदा

यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यत्वात् कारणं विशेषवद्ब्रह्म-
न्तरमापद्यमानं आरम्भकमभुपगम्यते तदा घृतकाठिन्य-
विलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते,
तस्मात् रूपादिमत्त्वात् सप्तादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनां
तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः
सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः
सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतानि उपचिता-
पचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते.
तदतः परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्पेतरान् न वा,
उभयथापि च दोषानुपपन्नोऽपरिहार्य एव सप्तात् । कल्पप्र-
माने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्यु-
पचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः । नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं

हरणाद्गुणपरिभाषायाच्चातन्त्रत्वात् । वस्तुतस्तु घृतं काठिनं द्रवमित्येव स्मृत-
घृतपरिणामविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यम् । न च द्रव्यत्वेऽपि स्वययविभा-
गादेव तस्य नाश इति वाच्यं, घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागादस्मात्-
त, परमाणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्च इति भावः । किञ्च प्रलये
नासोद्भाजा नान्यत् किञ्चनेत्येतेषां नाशसिद्धिः, तस्माच्च तेषां परमकारण-
त्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

यद्यस्मादधिकगुणवत्त्वस्यान् स्थूलमिति व्याप्तिमुक्ता निवृत्त्ययति ।
तद्वदिति । पार्थिवः परमाणुः आधिकगुणकत एकैकम्बुनगुणा जलादि-
परमाणव इति कल्पयते न वा, आद्ये दोषमाह । कल्पनेमान इति । मूर्त्यु-

गुणोपचये भवतीत्युच्यते, तार्येषु भूते
 गुणोपचये सूर्योपचयदर्शनात् । अकल्पमा
 तु उपचितापचितगुणत्वे परमाणुसाम्यप्रसिद्धं
 यदि तावत् सर्वे एकैकगुणा एव कल्पेयन् ततस्तज्जि-
 स्पर्शसरोपलब्धिर्न स्यात् अथ, रूपस्पर्शयोः पृथिव्याश्च रस
 रूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वेकत्वात्, कायगुणानाम् । अथ
 सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पेयन् ततोऽप्यपि गन्धसरोपलब्धि-
 स्यात् तेजसि गन्धरसयोर्वीर्यौ च गन्धरूपरसानां, न चैवं
 दृश्यते, तस्मादप्युपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादां वेदविद्विरपि कैश्चिन्वादिभिः स-
 कार्थत्वाद्य शेषजौटनाभिप्रायेणोपनिबद्धः, अयन्तु परमा-

पचयात् स्थौल्यदित्यर्थः । पार्थिवोऽणुराण्मात् स्थूलः, अधिकगुणत्वात्
 घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति । न चानरेणेति । इ-
 दविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषां अणूनां साम्यार्थमेकैक-
 गुणवत्त्वं वा स्याद्वर्तुगुणवत्त्वं वा, उभयथापि दोषमाह । अकल्पमा-
 माने त्वित्यादिना ॥

न केवलमनुशासनायुक्तवाद्गतेना किन्तु शिष्टवर्जितत्वात् अत्य-
 तोऽर्थतयापाह्यत्वमित्याह । अपरिग्रहाच्चेति । सकारार्थं प्रपञ्चयित-
 मुपक्रमते । अपि चेति । अत्यन्तभेदज्ञापकमाह । भिन्नवस्तुत्वानिति ।
 इत्यगुणकर्मणां । इत्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणाणि गुणान्नश्रव-
 द्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे मति जातिभेदक्रियात्वं गुणलक्षणं संयोग-

णुकारणवादो न केचिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिहृत-
 होत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशे-
 षिकाः तन्मार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्य-
 विशेषसमवायास्थानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभुपगच्छ-
 न्ति, यथा मनुष्योऽश्वः शय इति तथात्वञ्चाभुपगमय तद्विरुद्धं
 द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभुप गच्छन्ति तन्नोपपद्यते कथं,
 यथा हि लोके शयकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां
 सतां नेतरतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभि-
 न्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ च
 भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे भावात्
 द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्द-
 प्रत्ययभागभवति । यथा देवदत्त एक एव स-
 न्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तद्वत् ।

विभागयं निरपेक्षकारणं कर्म नित्यमेकं, अनेकसमवेतं सामान्यं नित्यद-
 व्यवृत्तयो विशेषाः, नित्यः सन्त्यन्तः सप्तवाचः इति भिन्नानि लक्षणानि,
 तैर्मर्थोऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः । तथात्वमत्यन्तभिन्नत्वं तेन विरुद्धो यो
 धर्मधर्मभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्फुः ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाप्यशक्यादि-
 वदित्यर्थः । भेदभावस्तुपण्यवमेवेदमाह । अथ च भवतीति । गुणादिषु
 तदधीनत्वं तावदप्यव्यतिरेकसिद्धं, तथा च गुणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्या-
 धीनत्वात् यद्येकाद्विधं तत् तदधीनं यथा शयभिन्नः कुश इत्यर्थः ।
 अभेदे द्रव्यं शुद्ध इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं तत्राह । द्रव्यमिति । कल्पि-
 तभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अत्यन्तत्वात्यन्तभेदवदत्यन्ताभेदेऽपि धर्मधर्मत्वायोगा-
 दिति सन्त्यन्तं । अस्तु गुणादीनां द्रव्यतादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकस्य

तथा सति साङ्गसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चाप-
 न्नीयाताम् । नन्वेतरेण्यस्यापि धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते,
 सत्यं दृश्यते, भेदप्रतीतिस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते,
 इह तु शक्तः कस्यलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्य-
 स्त्वं तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमाणत्वाच्चैव द्रव्य-
 गुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति, तस्माद्द्रव्यात्मकता
 गुणस्य । एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता
 व्याख्याता । गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसि-
 द्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथक्देशत्वं वा
 म्यादपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा सर्वथापि
 नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विक्रियते
 कथं, तत्त्वारब्धो हि पटः तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पट-
 देशः, पटस्य तु गुणाः शक्तत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते
 न तन्तुदेशाः । तथा चाहुः 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमात्मन्ते
 गुणाय गुणान्तरं' [वै० अ०१।आ०१।सू०१०] इति ।

प्रत्याह । तथा सतीति । साङ्गोऽत्र वेदान्तीत्याह । यद्वा कापि स्यापि
 तादृश्यसिद्धान्त इति साङ्गप्रसङ्गः । यद्यपि तदधीनत्वं तद्वर्तमानं तच्च
 धूमे नास्ति अग्निं विनापि भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं
 तदधीनत्वं सत्त्वा व्यभिचारं शङ्कते । नन्वेति । कार्यत्वमन्यत्वं
 चाङ्गीकरोति । सत्यमिति । तथापि तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्वि-
 श्रितत्वाच्च व्यभिचार इत्याशयः । अस्य हेतोरन्यथा सिद्धिमाशङ्कते ।
 गुणादीनामिति । गुणादीनां द्रव्यभावेदाभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादा-
 त्वप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः । दूषयितुं विकल्पयति । तत्पुनरिति । प्रौढस्य

तन्मवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते, तन्तु-
गताश्च गुणाः शक्तत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शक्तत्वादिगुणा-
न्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो
द्रव्यगुणयोरपृथग्देयत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्यते । अथापृथ-
क्कालत्वं अयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गो-
विषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभावत्वे
त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोगात्मभेदः सम्भवति, तस्य ता-
दात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगो-
योऽयुतसिद्धयोऽस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव
तेषां, प्राक् सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः ।
अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य
कारणेन सम्बन्धः समवाय इति । एवमपि प्रागसिद्धस्या-

पटनिवृत्त्यात् पटस्य तन्मुद्देशत्वात् पटशौक्ययोरपृथक्देशत्वाभावाच्छुक्तः
पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादित्याद्यं दूषयति । अपृथक्देशत्व
इति । काष्ठादपृथक्त्वमप्यप्युच्यते । तन्मवो हीति । स्वभावो हि स्वरूपं
तस्यापृथक्त्वेऽप्यदिष्टाऽभेदविद्विरित्याह । अपृथक्स्वभावत्व इति । अभेदे
युक्तिरप्युच्यते । तन्नोति । शुच्येति । एवं षट् पदार्थाः स्वस्वन्नभिज्ञा
इति सिद्धान्तोऽस्तुभवनोपेक्षेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषयति । युतेति ।
अयुतसिद्धत्वं किञ्चनबोक्तान्यतरस्य, नाद्य इत्याह । प्रागिति । द्विती-
यमाशङ्क्य दूषयति । अष्टेत्यादिना । कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृ-
थक्सिद्धिमप्युक्तत्वेन सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य चेति विवक्ष्यप्राद्यं दूषयि-
त्या द्वितीयं शङ्कते । सिद्धं भूत्वेति । सतोरप्रापयोः, प्राप्तिः संयोग
इत्यभ्युपगमात् तन्मुपटयोरपि संयोगापत्तिरित्यप्यसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ।

सत्त्वात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इत्या-
यन्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत्,
प्राक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभुगपगम्यमानाया-
मयुतसिद्धप्रभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागी न वि-
द्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य
कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग
एवाभुगपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्येषां सम्बन्धः
संयोग एव स्यात् न समवायः, नापि संयोगस्य समवायस्य
वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाण-
मस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्द-

मद्योजातपटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगस्तज्ज्ञाह । यथेति । किञ्च सम्बन्ध-
स्यापि सम्बन्धेनावस्थानादसम्बन्धस्यानियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि द्रष्टव्य-
इत्याह । नापीति । सम्बन्धः सम्बन्धिमिच्छः, तद्विकलव्यवस्थेऽधीगम्यत्वाद्-
स्वनिरवदिति शङ्कते । सम्बन्धीति । कस्यितभेदसाधने निवृत्ताधनता वस्तु-
भेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते । नैकत्वेऽपीति । स्वरूपेणैव प्र-
तुष्ट्यादिशब्दभावे च बुद्ध्यादयेकया पितृत्यादिविकलव्यवस्थेऽधीगम्यो भवति
न च भिद्यन् इति व्यभिचार इत्यर्थः । फलितमाह । इतुपलम्बीति ।
विकलव्यवस्थेऽधीगम्यत्वादितुपलम्बीतिनेन जलजेन लिङ्गे च प्राप्तेः स्वत-
न्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलम्बेरभावो निवीयत इत्यर्थः ।
न तद्वत्तद्वत्स्य नैरन्तर्जातिरेकेण संयोग उपलभ्यते, समवायस्तु न ज-
स्यापि क्वचिदन्तुभवमारोहयतीति भावः । सम्बन्धस्य सम्बन्धभेदे सम्बन्धिनः
सदा सत्त्वात् सम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्का निवेद्यते नापीति । परापे-
क्षया नैरन्तर्जायस्यायामङ्गुल्याः रूपरूपिणोश्च सम्बन्धधीर्न सत इत्युक्त-

प्रत्ययदर्शनात् तयोरस्तित्वमिति चेत् न, एकत्वेऽपि स्वरूपवाङ्मरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि मन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्षानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रौत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वे न निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन इतुःपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिरभासो वक्षन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, स्वरूपवाङ्मरूपापेक्षयेतुरक्तोत्तरत्वात् । तथागतात्ममनसामप्रदेशवान्न संयोगः सम्भ-

मित्यर्थः । पूर्वपरमाण्वो संयोगनिरासेन ह्यणुकादिच्छेदिर्निरस्ता, संप्रत्यट्ट-
वदात्मनाणूनां संयोगोऽणु क्रियाहेतुरात्ममनसोः संयोगो बुद्ध्याद्यसम-
धिकारणं निरस्यते । तथागतात्मेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेशपक्षमतिप्रस-
ङ्गाख्यदोषान्तरं वक्तुं पुनरुद्धावयति । कल्पिता इति । कल्पनमूढः अहिताग्निं
ग्नौऽसन्नो वा द्वितीयेन संयोगमिद्विः स्वस्वाभावयोरेकत्वं वृत्त्यवच्छेदका-
सत्त्वादाद्ये तुह्यभावेण सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गः, अहस्यस्वाधीनत्वात् प्रभूतत्वं
निरवधिस्तत्त्वत्वाच्चेत्यर्थः । यद्युहात् सर्वसिद्धिस्तदा पदार्थवत्त्व
मक्तिनियमा लुप्तेरजित्वाह । न चेत्यादिना । संयोगं दूषयित्वा समवायं
दूषयति । तिष्ठान्यादिति । तदन्ते दूषणान्तरं उच्यते इत्यर्थः । संक्षेपः
संप्रसङ्गः । यत एकाकार्ययोगेनापराकार्यं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । ह्यणुकं
निरवयवशक्तमवेतं सावयवत्वा दाकाशतमवेतमभूमिवदिति भावः । ननु ह्यणु-
कस्यासमवेतस्य तदानीतत्वं न स्यात्, सम्बन्धं दिना तदयोगात्, न च संयो-

वति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्श-
नात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत्
न, अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, इया-
नेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातीऽ-
धिक इति निश्चये हेत्वभावात्, कल्पनायाश्च स्थायित्वत्वात्,
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः
पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सङ्ख्यं वार्था न कल्पितव्या
इति निवारको हितुरस्ति, तस्माद्यस्मै यस्मै यदयद्वोचते
तत्तत् सिध्येत्, कथित्कृपालुः प्राणिनां दुःखदुःखलः संसा-
र एवं माभूदिति कल्पयेत्, अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि
पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्, कस्त्योनिवारकः स्यात् । किञ्चान्य-
हामयी परमाणुभ्यां निरवयवभ्यां सावयवस्य क्षणिकस्याका-
शेनेव संश्लेषानुपपत्तिः, न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च सत्त-

गादान्त्रितत्वं कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्य संयोगादिति शङ्कते । कार्येति । प्रकृति-
विकारवोरभेदादान्न्याश्रयिभावानुपपत्तिरित्येति परिहरति । नेति । भेदात्
तद्भावं इति वदन् प्रस्थाह । इतरन्तराश्रयत्वादिति । कथं तर्हि कार्यस्य
कारणाश्रयत्वव्यवहारः, कल्पितभेदादित्याह । कारणस्येति । परमाणूनां
निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह । किञ्चेति । परमाणवः सावयवाः अत्यन्तात्
घटवद्विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः । ननु परमाणवे-
त्यया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहार इवधित्वेन येऽवयवा-
स्त्वयोप्यन्ते त एव परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत् तदवयवा एवेति, एवं
यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति शङ्कते । वाच्येति ।
परिहरति । न स्यूतेति । अयमर्थः यत्प्रतीकना विभागावोप्यं वस्तु सः

काष्ठवत् संक्षेपोऽस्ति, कार्यकारणद्वययोराश्रिताश्रयभावोऽ-
न्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् न, इ-
तरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रय
भावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्ड
वदरवदिति इतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारण
योर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभुगपगम्यत,
कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभुगपगमात् । किञ्चा-
न्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात् यावत्स्यो दिशः षडष्टी
दय वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादिना-
त्याघेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभुगपगमो बाध्यते । यांस्त्वं
दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि त एव मम परमाणव
इति चेत् न, स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणापरमकारणादिना-
शोपपत्तेः । यथा पृथिवी दणुकान्दण्डपेक्षया स्थूलतमावस्तुभू-

परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मण एव परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्,
तदन्यस्यात्मस्य दिग्भावाहृत्ये नादयवविभागावश्यभावात्, यदि पृथिव्यादि-
जातीयस्याप्यपरिमाणविभक्त्यभिप्रेत्यः स परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न
मूलकारणत्वं विनाशित्वात् षटवत्, न च हेत्विति, अणवो विनाशिनः
पृथिव्यादिजातीयत्वात् षटवदिति बाधनादिति, सञ्ज्ञातिरवयवद्वयस्य
नाशहेत्वभावात् आत्मपदविनाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं कारयति ।
विषयान्न इत्यादिना । ब्रह्मातिरिक्तस्य अज्ञानिकत्वाच्च द्वयस्य निरवयव
त्वमसिद्धं निमित्तादृष्टादिनाशद्विनाशः प्रकवे सञ्ज्ञयति, सुक्तौ ज्ञानादज्ञा-
ननाशे तत्कायानुनाशसञ्ज्ञय इति भावः । यदुक्तं "अकार्यद्वयं तत्तं-

श्रुतिबिरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रत्ययैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीत-
त्वादत्यन्तमेवानपेक्षाभिन् परमाणुकारणभादे कार्याऽऽर्थैः
श्रेयोऽर्थमिरिति वाक्यशेषः ॥

समुदाय उभयहेतुकोऽपि तदप्राप्तिः । १८ ॥

वैशेषिकराहान्तो दुर्युक्तियोमादेदविरोधाच्छिष्टापरि-
ग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं, सोऽर्हवैनाशिक इति वैना-
शिकत्वसामगात् सर्ववैनाशिकराहान्तो नितरामनपेक्षितव्य
इतीदमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभे-
दाद्भिन्नैर्भेदाऽऽ । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति, केचित् सर्वास्ति-
त्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्व

त्वायोग इत्यादि बाधकसङ्गमेव । सम्प्रत्यपरिग्रहाच्चेति कृतवत्कथनेन प्र-
त्ययविपर्ययार्थसंपञ्चरति । तदेवमिति । तस्याङ्गान्तिभूतेन वैशेषिकस-
तेन वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सिद्धम् ॥

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति । समुदाय इति । परिमाण-
भेदेन देहादेराद्युत्तरविनायाज्ञीकारादङ्गवैनाशिको वैशेषिकस्य निरासा-
नन्तरं सर्ववैशेषिकवादी बुद्धिस्तो निरस्यत इति प्रवक्तव्यमिति भावः । वैशेषि-
कोति । नाभाव उपपन्नोति । निरसनीयविज्ञानादत्र निरस्यति, विज्ञा-
नस्य भेदं वक्तुं तस्मिन्नात्मनि विवक्षते । इति । ननु दृग्गतमोक्षागमकौ-
क्यात् कृतो बहुप्रकारता तत्राह । प्रत्यपत्तीति । एकस्यैवान्वयव्याख्यातः
विषयस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् सम्यक्त्वमोक्षमपि चां विषयाणां वा भेदा-
दङ्गप्रकारतेत्यर्थः । तानेव प्रकारानाह । तत्रैव । सौम्यान्तिको वैनाशिको
योगाचारी नाध्यक्षिकोति चत्वारः विद्याः, तेज, द्यौर्वायुवायानां परोक्ष-

शून्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वात्मिकादिनो वास्तवा-
न्तरस्य वस्तुमयगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैतच्च तांसा-
वत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवी वात्यादयः, भौतिकं
रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः
स्वरूपे होणप्रैरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त
इति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञानवेदनामंशमंशकारमंशकः
पञ्च स्तम्भाः, तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारात्मद्वारात्न संह-
न्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वदर्शनसं० पृ० २४। पं० १४] । तत्रे-
दमभिधीयते । योऽयमभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः

तत् परोक्षप्रतिवादेऽन्वयव्यतिरिक्तोक्तयोः विज्ञानमेवोक्तम् । निरस्त
इत्याह । तत्र ये सर्वात्मिकेति । भूतं भौतिकं वास्तव्यं चित्तं चैतच्च
कामाद्यान्तरमिति विभागः । तत्र चन्द्रिकाते किं मानमूलो भवति तत्र
यायं विज्ञान इति । तत्र प्रमाणमूल इति पूर्वपक्षस्य विज्ञानं यायं
दर्शयति । तत्र भूतमिति । स्थिरः प्रपञ्चो जगद्वैतक इति वेदान्ति-
ज्ञानस्य मानमूलकविशेषविज्ञानविरोधादितिः पूर्वपक्षकं विज्ञानं तद-
विरोध इति शेषम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौतिकं च
परमाणुसमुदाय एव नायमन्तर इति यत्त्वा परमाणून् विभजते । चत-
ुष्टये चेति । चतुर्विधा इत्युच्यते । स्वरः कठिनः तत्त्वभावाः पार्थिवः
परमाणवः क्षिप्त्वा कात्याः उल्कादीजवाः रौरवश्चकनसभाजो वायव्याना-
मिति । वास्तवसमुदायसुखाध्यात्मिकसमुदायमाह । तदेति । सर्वव्येन्द्रिया-
न्त्रि रूपस्तम्भः, विषयाणां वास्तव्येऽपि देहस्थेन्द्रियपात्रवादाध्यात्मिकतायं,
आकृष्यकमित्याकृष्यविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्तम्भः, सुखाद्यनुभवो वेदनास्तम्भः
गौरव इत्येवं नामविशिष्टविकल्पश्चः प्रपञ्चयः संज्ञास्तम्भः, रागद्वेषमा-
दुःखमार्धर्षः संस्कारस्तम्भः । तत्र विज्ञानस्तम्भश्चित्तभावेति गीयते, यन्मे

रिषामभिप्रेतोऽयुहेतुकश्च भूतभौतिकमहतिरुक्तः स्कन्ध-
हेतुकश्च पञ्चस्कन्धोक्तः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभि-
प्रेयमाप्तिं तदप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः
समुदायिनामचेतनत्वात् । चित्ताभिज्वलनस्य च समुदाय-
सिद्धान्तधीनत्वात्, अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्र-
शमितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्, निरपेक्षप्रवृत्त्य-
भ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमसङ्गात् । आशयसंग्राह्यन्य-
त्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च
निर्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्

चत्वारः स्कन्धाश्चैतान्तेषां सङ्घातः व्याध्यात्मिकः सकललोकयात्रानिर्वाहक
इत्यर्थः । अथवातिरिक्ताभ्यव्यनुपलब्धेरवयवाः शिष्यन्ते यत्तत् तत् क्षणिकं
यथा विद्युदिति तेषां क्षणिकत्वमिति नाममूलादयं सिद्धान्त इति
प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति । योऽयमिति । सर्गादौ परमात्मनोऽं स्क-
न्धानाञ्च स्वतः सङ्घातस्यावयव सम्भवति अचेतनत्वात् । नापि चित्ताख्यम-
भिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः सङ्घाते देहाकारे जाते विज्ञानं विज्ञाने
जाते सङ्घात इत्यन्वोन्वयान्नयात् । न च क्षणिकविज्ञानमरन्ध्रः क्षणिकजीव-
रेण रो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः सङ्घातकर्त्ता भवेत् । न च कर्त्तारमपेक्ष्या-
यतः स्कन्धाश्च स्वयमेव सङ्घातार्थं प्रवर्त्यन्ते इति वाच्यम् । अग्निर्भोक्तृप्र-
सङ्गात् । मन्वाद्यवविज्ञानवन्मानः संहन्तास्त्वित्यत आह । आशयस्येति ।
आशयेतेऽस्मिन् रागादय इत्यशयः सन्तानः, स किं सन्तानिभ्यो विज्ञा-
निभ्योऽन्वोऽन्वोऽं वा, आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा, नाद्यः अस्मादित-
नितयात्मयादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह । क्षणिकत्वेति । क्षणिकस्य
जन्मातिरिक्ताव्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमात्मादिमेलनार्थं प्रवृत्तिरनु-
पपन्ना क्षणिकत्वव्याघातादित्यूक्तः । एतेनान्यः सन्तान इति पक्षो निरस्तः,

समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदात्रया लोका-
यात्रा लुप्येत् ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनि-
मित्तत्वात् ॥ १८ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चित्तनः संहन्ता
स्थिरो नाभुपगमयते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारण-
त्वादुपपद्यते लोकयात्रा, तस्याहोपपद्यमानायां न किञ्चि-
दपरमपेक्षितमस्ति । ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो
विज्ञानं नाम रूपं प्रकाशतनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादा-
नं भवो जातिः जरा मरणं शोकः परिवेदना दुःखं
चक्षुःश्रोत्रं मेघकण्ठोपपत्तेः, तच्चात् संहन्तुरन्त्यात् सङ्घातानुपपत्ति-
रित्यर्थः ॥

संहन्तुरभावेऽपि सङ्घातानुपपत्तिमात्रात् निवेदयति । इतरेति । कार्य-
प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्ययः कारणं अविद्यादिभिरवर्णात् सङ्घातानुपपत्ति-
व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह । ते चेति । अविद्येतु स्थिर-
त्वबुद्धिरविद्या ततो रागद्वेषभोकाः संस्कारा भवन्ति तेभ्यो गर्भस्वस्यादा-
विज्ञानं उत्पद्यते तच्चाहोपपत्तिमात्रात् प्रविद्यादिषु तदर्थं नामाश्रयत्वा-
ज्ज्ञानं भवति । ततो रूपं मिताहितात्मकं शुक्रशोक्तिं निष्पद्यते गर्भस्व-
कलनबहुदास्या नामरूपप्रसङ्ग इति निष्कर्षः, विज्ञानं प्रविद्यादिव-
तदर्थं रूपमेति प्रकाशतनानि यत्सेन्द्रियजातस्य तत् प्रकाशतनं, नामरूपे-
न्द्रियाणां विधेः संबन्धः स्वार्थः, ततः सुखादिका वेदना तथा पुनर्विषय-
तृष्णा तथा प्रेक्षितव्यादानं, तेन भवत्युत्पत्तिरिति भवो धर्मादित्यतो
जातिर्देहकण, पञ्चकण्डसुखाद्य इति यावत् । जातानां सङ्घातानां परि-
पाको जरास्तनः, नाशो मरणं, अवनमनस्य उत्सादिको हृदयदाहः शो-
कलोभेन वा दुःखेनादिप्रकाशः परिवेदना, अनिरागभावो दुःखं, तेन दुर्भ-

दुर्मनसो त्वेवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौमते समवे-
 कचित् संक्षिप्ता विनिर्दिष्टाः, क्वचित् प्रपञ्चिताः सर्वेषा-
 मप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिक-
 लापेऽपि परस्परविमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्ववदनि-
 शमावर्त्तमानेऽर्थाच्च उपपन्नः सङ्घात इति चेत्, तत्र,
 कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः सङ्घातो यदि
 सङ्घातस्य किञ्चिद्विमित्तमवगमेत, न त्ववगम्यते । यत
 इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽस्योत्प-
 त्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेत्, न तु सङ्घातोत्पत्तः किञ्चिद्वि-
 मित्तं सम्भवति । नन्वविद्यादिनिर्वादाच्चिद्यते सङ्घात
 इत्युक्तं, अत्रोच्यते यदि तावदयमभिप्रायः, अविद्यादयः
 सङ्घातमस्तरेणाकानमलभमाना अपेक्षन्ते सङ्घातमिति,
 ततस्तस्य सङ्घातस्य किञ्चित् निमित्तं वक्तव्यं,
 तत्र नित्येऽप्यलुप्तं अभुपगम्यमानेष्वप्रा-

नता वान्नी व्याप्ता इति शब्दो भाषापमानादिक्लेशसंयद्वाच्यः, न केवलं
 सुगतानामेवाविद्यादयः संश्रुताः किन्तु सर्ववादिनामपीत्याह । सर्वं प्राप्नोति ।
 अविद्यादिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकावाविद्यादय इति नियो हेतु
 हेतुमद्भावादयो सङ्घातविद्विरिति शङ्कासुपसंहरति । तदेवमिति सिद्धा-
 नभावं व्याचष्टे । तत्रेति । अविद्यादीनां उत्तरोत्तरहेतुत्वमङ्गीकृत्य
 सङ्घातहेतुभावात् सङ्घातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं कारयति । नन्विति ।
 किमविद्यादयः सङ्घातस्य नभवा उत्तोत्पादका इति विकल्पाद्ये सङ्घात-
 सोत्पादकं किञ्चिद्व्याप्यं तत्रास्तीत्याह । अत्रोच्यते वदीति । आश्रया-
 नविक्रान्तेर्जाति भोक्तृविशेषणं अत्रोच्यते नित्यतः । यथा सिद्धेनलुप्तं

अयिभूतेषु भोक्तृषु सत्त्वं न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिक-
 परीक्षायां किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यङ्गेषु भोक्तृरहितेष्व-
 अथाययिषून्नेषु वाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथाय-
 मभिप्रायः अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति । कथं
 तमेवात्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्रग् । अथ
 मन्यसे सङ्घाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्तन्ते तदा-
 यथायाविद्यादय इति तदापि सङ्घातात् सङ्घातान्तरं
 उत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा
 सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य
 देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्, अनियमाभ्यु-
 पगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्तौ भूत्वा
 देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेत् इति प्राप्नुयात्, उभयमप्य-
 भ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थः सङ्घातः स्यात्

सङ्घातं योग्येषु कर्तृषु बाह्यसहायेषु सत्त्वं प्राणाभावनात्वेव संकृतिक-
 र्त्वायोगात् सङ्घातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं तदा क्षणिकपक्षे तदास्ती-
 ति किञ्च वक्तव्यमित्याह । किमिति । आन्वयान्नयः सङ्घातकर्त्ता तत्क-
 न्येष्टित्वर्थः । आन्वयान्नयिनृन्नेष्टिति पाठे उपकार्योपकारकत्वानृन्नेष्टि-
 त्वर्थः । द्वितीयं ब्रूते । अथायमिति । सङ्घातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तौ
 आन्वयान्नयः स्यादिति दूषयति । कथमिति । स्वाभाविकः कालय
 सङ्घातानां चेदहेतुमद्भावेन प्रवाहो न संकलनारभ्येते, पूर्वसङ्घातस्या
 अविद्यादय उत्तरे सङ्घातप्रवर्तका इति आन्वयान्नयदोषोऽपीत्यब्रूते
 अथ मन्यसे इति । स्वाभाव्यं निवृत्तानिबन्धोरपविज्ञानापातः स्यादिति
 परिहाराय । पूर्वमेव गति चेति पुद्गलो हेतुः । किञ्च भोक्तृः क्षण-

स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः, तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्यतेभयं भोगमोक्षकालावस्थाधिना तेन भवितव्यं, अत्रस्थायित्वं क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः, तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु सङ्घातः सिध्येत् भोक्तृभावादित्यभिप्रायः ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वाच्च सङ्घातमिदिरस्तीति, तदपि नूत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न सम्भवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते । अणमङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वक्षणे निरुध्यत इति । न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः हेतुफलभावः शक्यते तस्यादितुं निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षण-

कल्पणे भोगापरवर्गव्यवहारोऽपि दुर्लभ इत्याह । अविधिर्न । यो यदिच्छति स तत्काले नास्ति चेत् इत्याह व्यर्थं, अस्ति चेत् क्षणिकत्वमङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं सङ्घातमनिरासस्तुपसंहरति । तस्मादिति ॥

द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्पत्तः हेतुधीनः कारणसमुत्पाद-
बाधीनश्चेति । तस्माद्विद्यातः संस्कारस्ततो विद्यानिमित्तबन्धुपः प्रथमः,
प्रतिबिम्बादिप्रसूतावात् कार्यं इत्येवं द्वितीयः, तस्माद्यमक्रीकश्च द्वितीयः
सङ्घातकर्तृभावेन दूषितः, सम्यक्त्वाद्यं दूषयति स्वत्वकारः । उत्तरेति ।
यच्चकोऽर्थः यच्च इत्युच्यते, निरुद्ध्यमानस्य विनाशकस्यविध्यं, निरुद्ध्य-
मतीतत्वम् । ननु कार्यकाले विनाशध्याप्राप्तेऽपि पूर्वक्षणे सत्त्वात् क्षण-

स्याभावप्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः
परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षणे उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्राय-
स्तथापि नोपपद्यते, भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां
क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् । अथ भाव एवास्ति व्यापार-
इत्यभिप्रायः, तथापि नैवोपपद्यते हेतुस्वभावाद्युपपत्तस्य
फलस्योत्पत्त्यसम्भवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतु-
भावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगम-
न्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावम-
भ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः । अपि चोत्पादनि-
रोधौ नाभ वस्तुनः स्वरूपमिव वा स्यातां, अवस्थान्तरं
वा वस्तुन्तरमेव वा, सर्वथापि नोपपद्यते । यदि तावद-
स्तुनः स्वरूपमिवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुमय उ-
त्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चि-
द्विशेष इति मन्येत उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो
वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलष्येते इति, एवमप्या-

कार्यस्य हेतुत्वमक्षतमिति शङ्कते । अथ भावेति, बहुपद इत्यर्थः । किं
हेतोः इत्येत्यतिरिक्तः कार्योत्पादकस्थो व्यापारः क्वचित्किञ्चिद् वा नाद्य-
इत्युक्तां द्वितीयं शङ्कते । अथेति । भाव इत्यभिः, उक्तं हि

‘भूतिर्ब्रह्मं क्रिया सैव कारणं सैव बोधाय’ इति ।

येषां अणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया कारणहेत्यर्थः । नष्टस्यापि ।
निमित्तत्वं स्याद्व्योपादानत्वं तथा च अदादेर्घटादिवासावस्थे घटाद्यनुत्पत्तिः
सत्त्वे च अणिकत्वज्ञानिरिति परिहरति । तथापीत्यादीनां प्रथमवचो-
क्तदोषं दृढयति । विनैवेति । वस्तुनो जगन्मूर्धनिरूपणाच्च न चणिकत्व-
मित्याह । अपि चेति तयोः स्वरूपत्वे वस्तुत्वसम्भवात् वस्तुनोऽनाद्यवत्,

द्वन्तमध्यवयवसम्बन्धित्वाद्बन्तुनः चणिकत्वाभ्युपगम-
हानिः । अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ बन्तुनः
स्यातां अश्वमहिषवत्, ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसं-
स्पृष्टमिति बन्तुनः शास्त्रतत्त्वप्रसङ्गः । यदि च दर्शनादर्शने
बन्तुन उत्पादनिरोधौ स्यातां, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न
बन्तुधर्माविति बन्तुनः शास्त्रतत्त्वप्रसङ्ग एव, तस्मादप्यसङ्गतं
सौगतं मतम् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

अणभङ्गवादे पूर्वक्षणे निरोधयस्तत्वात्तत्तरस्य अणस्य
हेतुर्भवतीत्युक्तम् । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्,
ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्, चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्त-
चैत्ता उत्पद्यन्ता इतीयं प्रतिज्ञा होयेत, निर्हेतुकायां

त्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं शङ्कते । अथास्तीति । विशेषमेवाह ।
उत्पादेति । दूषयति । एवमपीति । ताभ्यां संघर्षे बन्तुनः चचित्तत्वमङ्गः
स्यात् । संघर्ष एव नास्तीति ततोयकल्पमुत्थाप्य दूषयति । अथास्त्येति ॥

कर्म व्याख्यातुं इत्तं कारयति । अणभङ्गेति । किं कार्योत्पत्तिर्नि-
र्हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह । अथासत्येवेत्यादिना
विषयकरवचनकर्मरसंस्कारावतर्जना हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं
रूपादिविज्ञानं चैत्ताचित्तात्मकाः सुखादवयव आत्मन इति प्रतिज्ञाः ।
यथा नीलविज्ञानकाले नीलं वस्तु, आद्यवयवप्रत्ययो विषयः, चक्षुः करणमधि-
पतिप्रत्ययः, सङ्कारिप्रत्यय आलोचः, सङ्गन्तरपुष्पं प्रत्ययः संस्कार इति

चोत्पत्तावप्रतिबन्धात् सर्वं भवद्वीत्यर्थे त । अथोत्तररत्न-
णोत्पत्तिं यावत्तावदवतिष्ठते पूर्ववत् इति ब्रूयात्, ततो
योगपक्षं हेतुफलयोः स्यात्, तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव
स्यात्, कणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरोधे त ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रा-

प्तेरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति 'बुद्धिबोध' इत्यादयः
संस्कृतं 'अणिकश्च' इति । तदपि च त्रयं प्रतिसङ्ख्या-
प्रतिसङ्ख्यानिरोधावाकाशश्चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदव-
स्थभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल
विनाशो भावानां प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम भाष्यते तद्वि-
परीतोऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधः, आवरणभावमात्रमात्र-
मिति । तेषामाकाशं परस्तात् प्रत्याख्यास्यति, निरोध-

भेदः । प्रतिसङ्ख्यानिरुपदोषसङ्का वस्तुदोषमप्याह । निर्हेतुकायाश्चेति ।
सङ्केतकत्वपक्षेऽन्यविचारणस्य वृत्तादेः कार्यनिरुपभावापत्त्या अविच्छेदप्रति-
ज्ञाङ्गानिरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे । अथोत्तररत्नबोधादिना । सत्यम् क्रियन्
इति संस्काराः, आद्यन्ववन्तो भावा इत्यर्थः ॥

एवमाद्यसूत्राभ्यां वस्तुदायो निरस्तः, उत्तररत्नभावां कार्यकारणभा-
वव्यतिरेक्यो निरस्तः, सत्यति तदभिमतं द्विविधं विनाशं कूपयति । प्रति-
सङ्केति । सङ्कृतसत्याद्यं बुद्धिबोध्यं प्रमेयभावं त्रयास्तुल्यत्वादयं
द्वित्वर्थः । किं तत्रयं तदाह । तदप्येति । निरुपाख्यं निःसङ्गं, प्र-
तिसंख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्येवंरूपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तदा
विरोधः कस्यचिद्भावात् भवति, अतुष्टिपूर्वकस्य कस्यादीनां कर्तृदमस्य, ए-

द्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसङ्गाऽप्रतिसङ्गानिरोध-
योरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः । कस्मादविच्छेदात् । एतौ हि
प्रतिसङ्गाऽप्रतिसङ्गानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्यातां
भावगोचरौ वा, न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, स-
र्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन
सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात् । नापि भावगोचरौ सम्भवतः,
न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति,
सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानवलेनान्वय्यतिच्छेददर्शनात् ।
अस्मदप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचित् दृष्टेनान्वयविच्छे-
देनान्वयापि तदनुमानात् । तस्मात् परपरिकल्पितस्य
निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥

आमिह्याह । विपरीत इति । परक्रियासङ्गा सत्त्वं प्रत्याचष्टे । तेषामिति ।
भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हेतुफलभावेन प्रगाहस्तस्मिन्
सन्ताने चरन्मयस्यः क्षणान्तरं करोति वा न वा आद्ये चरन्मयव्याघातः
सन्तानाविच्छेदात्, द्वितीये चरन्मयस्यावस्थाप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वं
मिति तत्सिद्धान्तात्, चरन्मयस्यावस्थे पुरुषाद्यवस्थप्रसङ्गः अर्थक्रियानुग-
त्वात्, तस्मात् सन्तानस्य विच्छेदासम्भवाच्चिरोधाप्राप्तिरित्याह । न ताव-
दिति । न द्वितीया इत्याह । नापीति । यदकपादपूर्णाद्यवस्थासु सेवं
मदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयभावस्य अदादेर्नास्तिक्यविनाश इत्यर्थः । बीज-
स्याहुरोदिषु प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह । कस्म-
देति । अहुरादयोऽसृजसूतान्त्वयिभक्त्याः कार्यस्य यदयदित्यन्वयवि-
च्छेदविवक्षितार्थः । वक्ष्याम्यामिह स्वादिसं तस्मात् प्रतिकल्पनिरोधा-
वस्थे इत्यनुपपत्तिरित्याह ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिमङ्गाऽप्रतिमङ्गाऽनिरोधा-
न्तःपाती परपरिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानादा सपरिकरात्
स्यात् स्वयमेव वा, पूर्वस्मिन् विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्यु-
पगमहानिप्रसङ्गः । उत्तरस्मिन् मार्गोपदेयानर्थक्यप्रसङ्गः ।
एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनं ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशश्च निरुपाख्य-
मिति । तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विराक्तं
आकाशस्थेदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो निरुपा-
ख्यत्वाभ्युपगमः, प्रतिमङ्गाऽप्रतिमङ्गाऽनिरोधयोरिव व-
स्तुत्वप्रतिपक्षेऽविशेषात्, आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आकन
आकाशः सम्भूतः' इत्यादियुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्व
प्रसिद्धिः । विप्रतिपक्षानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्त-
व्यं, मन्वादीनां गुणानां पृथिव्यादिवक्ष्यायत्वदर्शनम् ।

अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति । उभयथेति ॥
वस्तुनिवन्मादवः परिकराः सर्वे दुःखं चक्षुर्कमिति भावनोपदेशो मार्गो-
पदेशः ।

आगमप्रामाण्यादिति । तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या षडादिष्वस्तुत्वं
प्रसिध्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपक्षान् सुगतान् प्रतयाकाशस्य
वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह । विप्रतिपक्षानिति । शब्दो वस्तुमिदः
गुणत्वमन्वादिर्वदितस्तुतान्मादाकाशस्य वस्तुत्वं सिध्यति पृथिव्याद्यद्व-
यार्था औत्तम्यादुपपन्नत्वयोर्मादित्यर्थः । आकाशस्य भावत्वं प्र-

अपि चावरणाभावमात्राकाशमिच्छतस्तत्र एकस्मिन् सुपर्णे
 पत्रत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्था पित्ततोऽनव-
 काशत्वप्रशङ्कः । यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत्,
 त्रेनावरणाभावो विशिष्यते तत्तद्विं वस्तुभूतमेषाकाशं स्वा-
 त्वावरणाभावमात्रम् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं म-
 न्यमानस्य सौगतस्य स्वाभाषयमविरोधः प्रसज्येत । सौगते
 हि समये पृथिवी भगवन् किंसन्निःश्रयेत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवच-
 नप्रवाहे पृथिव्यादोनामस्ते वायुः किंसन्निःश्रय इत्यस्य प्रश्न-
 स्य प्रतिवचने भवति वायुराकाशसन्निःश्रय इति, तदाऽऽका-
 शस्य वस्तुत्वेन समञ्जसं स्यात्, तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्याव-
 स्तुत्वम् । अपि च निरोधप्रयमाकाशश्च त्रयमर्थे तद्विरुपाख्य-
 मवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं, न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनि-
 त्यत्वं वा सम्भवति, वस्तुत्वमयत्वात् धर्मधर्मि व्यवहारस्य ।
 धर्मधर्मि भावे हि घटादिवस्तुत्वमेव स्यादतिरुपाख्यत्वं ॥

साम्याभावत्वं दूषयति । अपि चेति । यत्रैतदवस्तुत्वेऽपि घटहास्य-
 भावो नास्ति तथैवपि वस्तुत्वेऽपि भूत इत्यसामान्याभावात्तत्माकाशो ना-
 ख्यवेति पञ्चमरसङ्गारो न स्यादित्यर्थः । देशविशेषावच्छेदेनावरणा-
 भावोऽस्तीत्याशङ्क्याभावावच्छेदकदेशविशेष एवाकाशो नामात्र इत्याह ।
 यत्रैतद्विना । पतिष्यति पक्षी सङ्घं रण्यनीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्व-
 मयमविवक्षितेन्याह । अपि चेति । किं सच्यन् निश्चय आकाशोऽस्या
 इति किंसङ्कशब्दा अवस्तुतः शब्दविभाषस्याश्रयत्वादर्थवादिति भावः ।
 व्याप्तातान्तरमाह । अपि चेति । अत्राप्रतिषेधित्वात्तु धर्मो नित्यत्व-
 नास्ति सम्भवति धर्मिणोऽक्षयव्याप्तादित्यर्थः ॥

अनुसृतेष्व ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपय-
 क्षुपलब्धेरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् न च सा सम्भवति,
 अनुसृतेः । अनुभवमुपलब्धिमनुष्यग्रमानं स्मरणमेवानुसृ-
 तिः सा क्षीपलब्धेरप्यकर्तृका सती सम्भवति, पुरुषान्तरो-
 पलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ह्यहमदोऽ-
 द्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्यैकस्मिन्नमिति
 प्रत्ययः स्यात् । अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तर्यैकस्मिन्
 प्रत्ययः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽ-
 द्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि लब्धोर्भिन्नः कर्ता स्यात्
 ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् न त्वेवं प्रत्येति
 कथित्, यद्येवं प्रत्ययः तच्च दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं
 सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहममावदोऽद्राक्षीदिति । इह
 त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्याभास-

वाक्यनः क्षणिकत्वं दूषयति । अनुसृतेरिति । अनुभवजन्य
 स्मृतिरनुसृतिरिति । अनुभवजन्यत्वाच्च यत्तात्पर्यमात्रं वाक्यनः स्थायित्व-
 निवृत्तिः । अत्र त्वत्वात् न ह्यनुसृतिरिति न स्यादित्याह । कथं ह्यह-
 मिति । पूर्वदर्शनकर्तृद्राक्षमिति स्मरणकर्तृत्वप्रत्यभिज्ञायाः वाक्यनः
 स्थायित्वनिवृत्त्याह । अपि चेति । योऽहमदः पूर्ववद्वाचं च एवाहमदो
 तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञाभक्तारो द्रष्टव्यः, इदं पश्यामीति क्षान्ता-
 मवगच्छयन् योऽहमदोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञाभक्तारोऽवगच्छयन् ।
 विषये वाचकत्वाह । यति इति । इदं वाच्यं न ह्यहं स्मरामि अतो-
 ऽद्राक्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र इत्यनेनाह । यत्नेवमिति । प्रत्यय-
 माह । स्मरामीति । स्मराम्यहमदोऽहं पश्यामीति प्रत्ययो यत् तत्

मेवैकं कर्तारमवगच्छति, न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्द्वन्द्वं
 निष्कृते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा तत्रैवं सत्येकस्य
 दर्शनस्यरक्षणक्षयसम्बन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमनानिरपरि-
 हार्या वैनाशिकस्य स्यात्, तथानन्तरामनन्तराम्बन्धन एव
 प्रतिपत्तिं प्रत्यभिज्ञानत्रेककर्तृकामोक्षमादुच्छासादती-
 तास्य प्रतिपत्तिराजन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसन्दधानः
 कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापन्नमेत । स यदि ब्रूयात्
 सादृश्यादेतत् सम्पत्स्यत इति, तं प्रतिब्रूयात् तेनेदं सदृश-
 मिति ह्यायत्तत्वात् सादृश्यस्य क्षणभङ्गवादिनः सदृश्यो-
 हंयोर्वन्मनोर्यहीतुमेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्रतिसन्द-

भिन्नेषु कर्तारि लोकोऽवगच्छतीत्यविशदमित्यर्थः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञयां
 तादृशमेदंप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्यायित्वं दुर्वारमित्याह । इह
 तदुक्तमद इति । यद्यन्तेरौष्ण्यादिकं न बाधते कश्चित्वा नाहमद्राव-
 मिति पूर्वदर्शनं न निष्कृत इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेत्युक्तं
 भवति । तथा इदृशलोके सति स्थायित्वं कथितमित्याह । तत्रैवं
 मतीति । जन्मक्षयसम्बन्धेऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणे भङ्गोऽस्त्विति नटनं
 प्रत्याह । तथेति । वर्तमानदशामारभ्योक्तमाह । सादाभरणादनन्तरा-
 मनन्तरां स्थायिप्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानज्ञानान्न वर्तमान-
 दशापरेण अतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्दधानः सञ्ज्ञिति
 योजना । दीपज्वालास्त्रिवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शङ्कते ।
 स इति । सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतिबोधिज्ञानधीनत्वात् स्थिरस्य ज्ञात-
 रसत्वाच्च सादृश्यज्ञानं शङ्कयति सत्ये वापसिद्धान्तः स्यादिति परिहरति ।
 तस्मिन्नादिना । सादेतत् न सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोक्तवस्तुज्ञानजन्यस-
 दृश्यसादृश्यावगाही, किं तर्हि कश्चिदेव विकल्पः साकारमेव वाह्य-

धानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात्, स्याच्चेत् पूर्वोत्तरयोः ।
 क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्था-
 नात् क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीद्येत, तेनेदं सदृशमिति प्रत्यया-
 न्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयपङ्कणनिमित्तमिति चेत् न
 तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्
 सादृश्यविषयं स्यात् तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः
 स्यात्, सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोक-
 प्रसिद्धः पदार्थः परोक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः
 परपक्षदोषो वा उभयमप्युच्यमानं परोक्षकाणाम्भनय

त्वेन विषयोक्तवाच्यः क्षणानरास्यर्गो, अतो न स्थिरदृष्टेरेति गृह्यते ।
 तेनेदमिति । अत्र वक्तव्यं सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्व-
 भासते न चेति । नेति वदतः स्थातुमभिविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात्
 पदत्वप्रयोगो न स्यात्, तथात् पदत्ववेषे भिद्यः संसृष्टभेदाभावात्तदभ-
 विविधमिति परिहरति । न तेनेति । अत्र भासते वस्तुत्व-
 त्वं प्रत्यया-
 भिन्नमेव न बाह्यमिति चेन्न त्वयामामेकप्रत्ययाभेदे भिद्योऽप्यभेदापत्तेः ।
 इत्यापत्तिरिति श्रुत्वायं विज्ञानपादितं प्रत्याह । यदा हीति । वस्तु-
 त्वं चेयं सादृश्यप्रत्ययाद्विद्यं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्च नाङ्गीक्रियते ।
 स्याद्विद्वदृष्टप्रसङ्गमेव तर्हि तत्सदाकाराणां क्षणिकविज्ञानानां निमित्तो वा-
 तांनभिन्नत्वादेककिन्तु धर्मिणि विरहानेकपक्षस्फुरणात्मकविप्रतिपक्ष-
 सम्भवत् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो लुप्येत, अतो यथानुभवं ज्ञानजो-
 भेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति बाह्यार्थसौम्यपर्य-
 सादृश्यं ज्ञानत आत्मनः स्यादित्यं द्वारमित्यर्थः । ननु सन्त्येव वा-
 ह्यानीः क्षणिकस्त्वयथा निर्दिष्टत्वमाह्वानं, त्विकत्वाभ्यवसेवास्तु
 स्वाभिव्यक्त्यादयो बाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रति-

यथार्थत्वेन न बुधिसन्तानमारोहति, एवमेवैषोऽर्थ इति
निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्चमनं बहुप्रलापितमा-
त्मनः केवलं प्रस्थापयेत् । न चायं सादृश्यात् संव्यवहारो
युक्तः, तद्भावावगमात् तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि
कदाचित् बाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसम्भवात् तदेवेदं स्यात्
तत्सदृशं वेति सन्देहः, उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदा-
चिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति । य एवाहं पूर्वे-
दुरद्राक्षं स एवाहमद्य क्षरामीति निश्चितात् तद्भावावपल-
भात्, तस्मादप्यनुपपन्नौ वैनाशिकममयः ॥

प्रत्यादिद्वयकार इति याज्ञार्थशदमाशङ्क्य निरस्यति । एवमेवेति ।
यत् प्रमाणसिद्धं तदेवं वक्तव्यम् । न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति
न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्त्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरं यत्र-
र्त्तमानव्यवसायवृत्त्यरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यम् । तस्य वर्त्तमान-
त्वमात्रगोचरत्वेन काष्ठान्तरासत्त्वमिदं । न च यत् सत्तत् क्षणिक-
मिति व्याप्तिरस्ति, तद्युदादेरपि त्रिविधव्यवसायित्वेन दृष्टान्ताभावात् ।
न च स्याद्विनमननुमातरजनरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमानमिहा-
श्रवका तद्यागतोऽप्यत्रैयवत्त्वं इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रत्यभिज्ञायां
शेषतया निमित्तं विषयतया वा । आद्योऽपि स्वरूपसत् ज्ञातं वा,
शब्दः मन्दास्त्रकारे शुक्तिमात्रपक्षे चैत्याशानेऽपि रूप्याभेदसमापत्तेः ।
१ द्वितीयः स्याद्विज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तत्वात् । नापि
विषयतया निमित्तमिच्छाह । न चेति । सोऽहमिति ज्ञेयात्तेनाहं
इत्येवमुक्तेऽद्यादित्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया अमत्यं निरस्य
शयत्वं निरस्यति । भवेदिति । अहं च प्रत्यभिज्ञातेऽपि बाधसम्भा-
नया संशयः कदाचित् स्यादात्मनीत्यर्थः । अशब्दित्वविपर्ययप्रत्यभि-
ज्ञाविरोधादात्मव्यवस्थितमनस्यन्यतमकृतमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि
कारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्वादादौर्त्तान्निरित्येतदापद्यते ।
दर्शयन्ति चात्माभावाद्वावोर्त्तान्नं 'नानुपपद्य प्रादुर्भावाद'
इति । विनष्टाहि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा दिन-
ष्टात् क्षीरादधि सृत्पिण्डाच्च वृत्तो घटः, कूटस्थाश्चेत् कार-
णात् कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, त-
स्मादभावाप्रसङ्गे बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वात्
अभावाद्वादात्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते, 'नास-
तोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाद्वाव उत्पद्यते, यद्यभावा-
द्वाव उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारणविशेषाभ्युपग-
मोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनां उपपद्यितानां

अभावः शशपिपाणवदत्यन्तासत्त्विकीकृत्य नृदादिनृवादसतो
घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तदुच्यते । नासत इति ।
केवलं बलादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । द्वौ गजौ प्रकृतार्थे
यतः । नृदादिकं उपपद्य घटादेः प्रादुर्भावादितोऽसमर्थमाह । विन-
ष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजन्मोक्तत्वं मुक्तिमाह । कूटस्थादिति ।
विनाशशून्यादित्यर्थः । नित्यस्य निरतिशयस्य कार्यशक्त्यै तत्कार्याणि
सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे सुस्तथा चोत्तरक्षणे कार्याभावादसत्त्वापत्तिः । न
च सहकारिकतातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तम् । अतिशयस्याति-
गयान्तरापेक्षायां अन्वयस्यादपेक्षायां कार्यस्यात्यतिशयानपेक्षत्वेन
सहकारिवैयर्थ्यात् तत्कासं स्थायिभावात् कार्यजन्मोक्त्यर्थः । अतिशयभा-
वस्य हेतुत्वसत्त्वरोत्यादे चेत्त्यक्तं निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं
कृतं व्याचष्टे । तत्रेदमिति । यदि बीजाभावस्याभावान्नराहित्येपः
स्यात् तदा विशेषवदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति लोकाशक्तिकानाम-

याऽभावस्तस्य च शशविषाणादीनाम् निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति चेन्न योजयितुं शक्यं जायते, चोरादेव दधौर्त्वे वं जातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्गुरादयो जायेरन्, न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीलत्वादिसूतो विशेषस्त्वादेषाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत् प्रसज्येत, नायभावः कश्चिद्विदुर्नास्ति हेतुः स्यात्, अभावत्वादेव शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावाश्रितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, नैवं दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । न च मृद्विताः शराशदयो भावास्तत्त्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव तु मृद्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कश्चित् कूटस्थस्य

भ्युपगमोऽर्थवान् आह चोऽस्तीत्याह । वेनेति । कृतं योजयति । निर्विशेषस्येति । शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वाभावावस्थापतो हेतुत्वमित्यर्थः । अभावस्यापि विशेष इत्यत आह । यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कसङ्कातुमानमाह नापीति । अभावो न हेतुरसत्त्वात् संशयनवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः कार्यान्वितत्वाद् यथा शराशद्यन्वितस्तन्तुशरादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह । अभावाच्चेति । अतोऽन्वितत्वान्मृदादिभाव एव प्रकृतिरित्याह । नृदीति । स्थायिनः कारणत्वाद्योगसक्तमनूद्य दूषयति । यत्तूक्तमित्यादिना । अनुभवबलात् स्थिरभावानां चिद्वत्कारिसिद्धिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकारं, न च शक्तस्य स-

वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावात्पत्तिर्भवितुमर्हतीति,
तद्गुक्तं, स्थिरस्वभावानामिव सुवर्णादीनां प्रत्यभिप्रायमा-
नानां रुचकादिकार्यकारणभावदर्शनात्, येष्वपि बीजादिषु
स्वरूपोपमर्दी लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमाना पूर्वाव-
स्थोत्तरावस्थयाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपमृद्यमानाना-
मेवानुयायिनां बीजाद्यवयवानामङ्गुरादिकारणभावाभ्यु-
पगमात्, तस्मादसङ्गः शगविपाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्
सङ्गश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभा-
वाद्भावात्पत्त्यभ्युपगमः । अपि च चतुर्थ्यश्चित्तचैत्ता उत्प-
द्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत
इत्यभ्युपगम्य पुनरभावात् भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगम-
मपङ्गुवानैवैनाग्निकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥

कार्यापेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽग्नौ स्यापि नापेक्षेतु सङ्कारिविष-
यात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्येऽस्मितापादिसङ्कारिताति-
शयकमानुषकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्नानपेक्षत्वे का-
र्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यम् । षट्सु मृदनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषात् षट-
स्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सङ्कारिविषयि तु स्यात् ।
यदुक्तं कार्याभावदशायां कारणस्यावृत्तापत्तिरिति तच्च, सकारणस्यापि
वाच्यभावेन सत्तोपपत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं सततसदबोधेन
सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासत्तः सतः कारणतावच्छे-
दकमबाधितस्वग्यातकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव तस्मादनुस्यूतस्वभावानां
चेतुस्तत्र उपपन्नमिति भावः । पूर्वपरविरोधमप्याह । अपि चेति ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्वावोत्पत्तिरभ्युपगमेत, एवं सत्युदा-
सीनानामनोहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्,
अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीबलस्य क्षेत्रकर्मस्थप्रयतमान-
स्यापि शस्त्रनिष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्वां स्त्रियायाम-
प्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तून्
तन्वानस्यापि तन्वानस्यैव वस्त्रलामः । स्वर्गापवर्गयोश्च न
कश्चित् कथञ्चित् समीहेत न चैतदयुज्यते अभ्युपगम्ये वा
केनचित्, तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्वावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं वाङ्मार्थवादमाश्रित्य भमुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणे-
यूद्वाविषेषु विज्ञानवादो बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषा-
ञ्चित् किल विनियानां वाङ्मवन्त्यभिनिवेशमालस्य तदनु-
रोधेन वाङ्मार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभि-

अभावादुत्पत्तिः यत्रविधायादस्यत्पत्तिः स्यादित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गा-
न्तरमाह । उदासीनानामिति । अनोहमानानां प्रयत्नानुत्थानां, असत्त्वं
मटादिप्राप्तम् । तन्वानस्य व्यापारवतः । तस्माद् भ्रान्तिसूत्रेण क्षणिकवा-
ङ्मार्थवादेन कूटस्थमित्युक्तमन्यथा न विरोध इति सिद्धम् ॥

नाभाव उपलब्धेः । अत्यन्तनिर्विशेषप्रज्ञविज्ञानं वाङ्मार्थोपादानं
यदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽण्योऽर्थोऽस्तीति
येनावारयतेन विदध्यते न वेति तन्मतस्य मानभ्रान्तिकूलत्वाभ्यां संशये
पक्षोक्त्यावाङ्मार्थवादनिरासस्तुपलब्धौ पूर्वपक्षमाह । एवंमित्रादिना । प-

प्रायः, तस्य तु विज्ञानैकस्वभावत्वाद् एवाभिप्रेतः, तस्मिन् विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तःस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते, सत्यपि बाह्योऽर्थे बुद्ध्यारोह्यन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यते अन्तःस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति तदसम्भवादित्याह । स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा सुप्रस्तम्भमूहा वा स्तम्भादयः स्युः, तत्र न तावत् परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः, नापि तत्तमूहाः स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वादन्यत्वाभां निरूपयि-

र्वैसरपक्षयोः विरोधाविरोधौ फलं । नन्वेकस्य सुगतागमस्य कथं बाह्यार्थस्यैवत्वबोद्धव्यं विरोधादित्याह व्याधिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायप्रत्ययेन बन्धाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादिस्य भेदोक्त्याह । केनाहिति । उक्तस्य धर्माकीर्तिना 'देयना कोकना' इत्यादिवाक्येन 'सत्त्वाद्यवयवाहुना' इति [सर्वद० पृ० १३ । पं० ७] सुगतानामुपदेशः शिष्यमतप्रवृत्तारिष इत्यर्थः । नन्वसति बाह्यार्थे ज्ञानमेव व्यवहारः कथं तस्याह । तस्मिन्सति । विज्ञानमेव कस्मिन्मीमांसायाकादत्वेन प्रमेयत्वभावात्तना ज्ञानफलं शक्त्यात्मना ज्ञानं शक्त्यात्मन्यत्वाकारेण प्रमातेति भेदकत्वेनवा व्यवहार इत्यर्थः । सत्य एव भेदः किं न स्यादत आह । सतप्रपीति । न हि बुद्ध्यारूढस्य मीमांसेः प्रमेयत्वव्यवहारोक्तिः, अतो बुद्ध्यारूढाकार एव प्रमेयं न बाह्यमित्यर्थः । बाह्यार्थस्य प्रमापूर्वकं बुद्धीरूपमवस्थिति । कथमित्यादिना । चेवं ज्ञानातिरेकेनावत् तदतिरेकेनावभावात्तरयुक्तवदित्याह । तदसम्भवादिति । असम्भवं विदधेति । वदति । परमाण्वन्ते देवव्यवस्थाया इति ज्ञानं न स्यात् वदन्वस्तवति-

तुमशक्यत्वात् । एवं आत्मादीनपि प्रत्याचक्षीत । अपि
 चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य
 योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्वभूतज्ञानं कुक्ष्यज्ञानं वटज्ञानं
 पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेण उपपद्यत
 इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानसंग्राहीकर्तव्यम् । अङ्गीकृते च
 तस्मिन् विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावबुद्धत्वादपार्थिकार्यसङ्गा-
 वकल्पना । अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञा-
 नयोरापतति, न ह्यनयोरेकसंगानुपलम्भेऽन्यमोपलम्भोऽस्ति,
 न चैतत् स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्
 तस्मादप्यर्थाभावः स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि
 स्वप्नमायामरीच्युद्भक्तगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्ये-
 नार्थेन व्याहृत्याहकाकारा भवन्ति । एवं जागरित-

तर्कः । अत्रवद्व्यभावेऽपि जातग्राह्यो बाह्याधीः सुखत्वाद् । एवमिति ।
 जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सत्त्वाद्यादभेदेऽतृप्तभेदे वा धर्मिवद्व्यन्तरवत् न
 धर्मधर्मिभावः भेदाभेदौ च विरहाविति न सन्ति जातग्राह्यार्था इतर्कः ।
 किञ्च ज्ञानस्य शेषशक्यरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गी-
 कार्यत्वात् वा ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणात् बाह्यार्थमिहि-
 माभावात् गौरवाच्चेतग्राह । अपि चेति । पक्षपातो विषयविशेष-
 विज्ञानवद्धारः, किञ्च शेषं ज्ञानमिदं ज्ञानोपलम्भचक्षुर्नितोपलम्भ-
 याहृतत्वात् ज्ञानवदितग्राह । अपि चेति । ज्ञानार्थदोषास्तत्रभेदेऽपि ह-
 दोपलम्भः स्यात् व्याहृत्याहकाभावादित्यत आह । न चैतदिति । अ-
 धिकज्ञानस्याहं न सम्बन्धहेतुभावात् व्याहृत्याहकाभाव इतर्कः । किञ्च
 जाग्रद्विज्ञानं न बाह्याहकात्वं विज्ञानत्वात् सत्त्वाद्विज्ञानवदितग्राह ।
 सप्रेति । विज्ञानार्थं वैचित्त्यनुपपत्तिरपि तदुक्तानमिति शङ्कते । कथ-

मोक्षरा अपि स्वभादिप्रयया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते,
 प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचि-
 त्यमुपपद्येत वासनार्वैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे
 बीजाक्षुरवत् । विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तत्वे-
 निमित्तकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्वयव्य-
 तिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते,
 संप्रादिष्यन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्यो-
 भाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वादन्तरेण तु वासनां
 अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात्,
 तस्मादप्यभावा बाह्यमार्गसौख्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव
 उपलब्धेरिति । न स्वभावो बाह्यस्यार्थसंग्रहवसातुं
 शक्यते कस्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रति प्रत्ययं बाह्यी-
 ष्यः स्वः कुड्यं घटः पट इति, नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो
 भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बुद्धानो भुजिसाध्यायां दृष्टी
 स्वयमनुभूयमानाशमेवं ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा
 दृष्ट्यामीति, तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वमुपलभ्यमान

मिति । अन्यथोपपत्त्या परित्यज्यते । वासनेति । अनादिसंज्ञानात्मनो-
 पूर्वज्ञानमेव वासना, तद्व्यादनेकलक्ष्यवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं
 भवति, यथा बीजवासनया कार्पाशरक्तत्वं तद्वदित्यर्थः । उक्तवद्वैचित्र्य-
 तत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न बाह्यार्थो दत्तग्राह । अपि चे-
 ति । कश्चिद्विज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यते
 इति प्राप्ते सिद्धान्तकालं व्याचष्टे । नाभाव इत्यादिना । हिं बाह्यार्थ-
 दत्तामुपलब्धेरभावः उत ज्ञानाज्ञेदेनामुपलब्धेः, नाद्य इत्यादि उपलब्धे-

एव वाङ्मयं नाहमुपलभे नच सोऽस्तीति ब्रुवन् कथमुपा-
 देयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कश्चिदर्थमुपलभ
 इति, किन्तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । वाङ्-
 मेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्य न तु युक्तुपेतं ब्रवी-
 षि, यत उपलब्धिव्यतिरिक्तोऽपि बलादर्थस्याभुपगमन्तव्यः
 उपलब्धेरेव । न हि कश्चिदपलब्धमेव स्तम्भः कुद्याच्चेत्यु-
 पलभते, उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुद्यादीन् सर्वे लौ-
 किका उपलभन्ते । अतश्चैत्रमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते
 यत् प्रत्याचक्षाणा अपि वाङ्मयमेवमाचक्षते यदन्तर्ज्ञेय-
 रूपं तद्वहिर्वदवभासत इति, ते ऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां
 बहिरवभासां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च
 वाङ्मयं बहिर्वदिति वकारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्माद्-
 हिर्वदिति ब्रूयुः । न हि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत
 इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद् यथानुभवं तत्त्वमभुपगच्छ-
 द्विर्वहिरवभासत इति युक्तमभुपगमन्तुं न तु बहिर्वदव-
 भासत इति । ननु वाङ्मयस्यार्थस्यासम्भवाद्बहिर्वदवभासत

रिति । द्वितीयं शङ्कते । ननु नाहमिति । ज्ञानस्य यद्योर्विषयविषयभावेन
 भेदस्य कश्चिदप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षविषयभेदाभिधानमित्याह । वाङ्मि-
 त्वादिका । तद्वचनादपि जनो वाङ्मयार्थं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभत इत्याह ।
 अतश्चेति । वाङ्मयार्थस्यात्मनासत्त्वे प्रत्यक्षोपलब्ध्यायोगात् इदं न त्वाह-
 न्मयाह बहिर्वदवभासो न स्यादित्याह । इतरथेति । कथाधितमेदाहम-
 यादेवकारो युक्तो न वत्कार इत्याह । तस्मादिति चेद्यार्थे ज्ञानातिरे-
 केनासत्त्वस्यादित्युक्तवाधाहत्कारणमिति शङ्कते । नन्वेति । कोऽप्यवगच्छ-
 यत्त्वं वा असत्त्वमित्ययो वा अयुक्तत्वं वा उक्तदोषादिसंशयात्तदस-

इत्यध्यवसितम् । न यं साधुरध्यवसायो वतः प्रमाणप्रवृत्त्यप-
 हृत्तपूर्वकी सशवासशवाऽवत्राख्येते न पुनः सशवासशवः
 पूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तौ । यद्वि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेना-
 पि प्रमाणेनोपलभ्यते तत् सशवति यच्च केनचिदपि प्रमा-
 खेनोपलभ्यते तच्च स भवति । इह तु यथा स्वैरेव प्रमाणैर्वा-
 ह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पेन
 सशवतीत्युच्यते उपलब्धेरेव । न च ज्ञानस्य विषयसार-
 ध्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषयसारध्यानुप-
 वद्विहपलब्धे च विषयस्य, अत एव महोपलम्भनियमो ऽपे-
 न्यस्याभासो वा । नाद्यः साध्याभेदात् । न द्वितीयः स्थूलो वद्विहप-
 लब्धे समुहावच्छेदे स्थूलत्वद्वित्ववद्विहपलब्धत्वरूपविहपलब्धत्वरूपेणोपलब्ध-
 देकत्वात् इत्यादिग्राह्यविज्ञानाद्देवत्वनिवृत्तेः क प्रवासिद्धेदिह्याह । नाद्यं
 सःपुरिति । सन्धः सत्तामिदयः प्रमाणाधीनः । सन्धोऽप्यप-
 मिदयः प्रमाणाभावाधीनः न वैपरोक्षमिति व्यवस्थाभेदः स्फुटयति ।
 वद्विहपलब्धे । उक्तव्यवस्थायाः फलं वाच्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भव-
 च्चेव द्वितीयं दूषयति । इहेति । प्रमाणनिश्चितवाच्यार्थस्य सन्ध्यादेः
 परमाद्यभ्यो भेदविकल्पैरयुक्तत्वभावेनासत्त्वनिवृत्तयो न युक्तत्वस्योऽप्य-
 युक्तत्वस्य दृश्यत्वात्, न ह्यस्यूलस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमुहा-
 लम्बनस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिः समू-
 हावच्छेदोऽपि विज्ञानानां मिथो वासनाभिमततया विषयवद्विहप-
 लब्धत्वरूपोपापत्तेः, तस्मादयुक्तत्वेऽपि यथानुभवं व्यङ्ग्यारयोभ्योऽर्थः
 स्वीकार्यः, न चतुर्थः निश्चिते तादृशसम्भवकारुण्यकोमासस्य कचित् प्र-
 माणाप्रवृत्तेः पूर्वकत्वादिति भावः । यद्युक्तं ज्ञानगताद्यत्वात्सहीय
 ज्ञानान्धनचोपपत्तेर्निवृत्तीभावा इति तस्माह । न चेति । यत्तु गौर-
 वत्तं तच्च दूषयं तामाश्रितत्वादित्याह । वद्विरिति । वत एव ज्ञानार्थ-
 बोधेदः सर्वलोके साध्यनुभवसिद्धः, अत एव महोपलम्भनियमोऽपि नाभे-

प्रत्ययविषययोश्चायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युप-
गन्तव्यम् । अपि च घटज्ञानं घटज्ञानमिति विशेषणयोरेव
घटपटयोर्भेदो न विशेषणस्य ज्ञानस्य, यथा शुक्लो गौः कृष्णो
गौरिति शौक्लरूपार्थयोरेव भेदो न गौत्वस्य, द्वाभ्याञ्च-
भेद एकस्य सिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः, तस्मादर्धज्ञान-
योर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यं,
अत्रापि हि विशेषणयोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य
घटस्य, यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेषणयोरेव गन्ध-
रसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत् । अपि च द्वयोर्भिन्नज्ञा-
नयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरतर-

दसाधन इत्याह । अत एवेति । यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनिव-
तोपलम्भकत्वेऽपि बाधोक्ताभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि
प्राज्ञप्राज्ञकभावेन निवेद्योपपत्तेः । न च ज्ञानस्य कश्चिकत्वात् स्वभिन्न-
प्राज्ञगन्धव्यायोगः स्या यत्वादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थं भिन्नं
एकत्वात् गोत्ववदिति सत्प्रतिपत्तमाह । अपि चेति । न च हेत्वसिद्धिः
ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतीतेः ज्ञानकनिश्चयात् । न च सा व्याप्तिवि-
षया व्याप्तिभेदानिश्चयादित्याह । न विशेष्यहेति । घटादेरुपलब्ध्याद्भेद-
सुखा दत्तिज्ञानाद्भेदमाह । तथेति । घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात् क्षीर-
वदित्यर्थः । ज्ञानाभिप्रायानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यवहारलोपं नाशकमाह ।
अपि चेति । क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः कश्चिकज्ञानयोर्मिथो प्राज्ञप्राज्ञ-
कत्वमनुक्तमभ्युपगन्तव्यं, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता धर्मिप्रतिज्ञोप-
नोर्मिथः परेण चाप्येव भेदप्राप्त्ययोगात्, तथा च तयोर्भेदप्राप्तकस्या-
स्यात्मा तद्विषय एतव्यः । एवं पक्षसाध्यहेतुद्वयानुपलब्ध्याभावे इदं युक्त-

याश्च ग्राहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा, अणि-
कत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवासप्रवासकत्वा-
विद्योपपन्नसदसद्वर्गवन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रमतास्ते
हीवेरन् । किञ्चान्यविज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता वा-
ह्योऽर्थः स्तब्धः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्माच्च अभ्युपगमगत
इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् बाह्योऽप्यर्थोऽ-
नुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्म-
कत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थः
इति चेत् अत्यन्तविरुद्धं स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छसि
अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धन्तु लोक प्रसिद्धं स्वात्म-
व्यतिरिक्तं विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छेत्सहो

कमवदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्तं व्यक्तमात्रं स्वलक्षणं
अनेकानुगतं सामान्यमतद्वारादित्युपपत्तिरिति प्रतिज्ञा न युक्ता,
सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रस्ये नैवमिषः परेषु या दुर्ज्ञानत्वात् उत्तरमी-
वाह्यं पूर्वमीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञात-
रभावात् । किञ्चाविद्योपपन्नोऽपि व्यासवर्गः, तेन नीलमिति वद्वर्णः,
नरविषाणमिति अश्वत्थः, अमूर्त्तमिति सदसद्वर्णः, सतो विज्ञानस्यासतो
नरविषाणस्य चामूर्त्तत्वादिति प्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानवाध्यत्वा-
दज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बहुवर्णज्ञानवाध्या,
आदिपदेन सामान्यत एव व्यावृत्तमिति त्वज्जमिति शिष्यकृतोपदेशो-
ऽनेकज्ञानवाह्यो ष्टकीतः, तथात् प्रतिज्ञादिज्वहाराय व्यावृत्तभेदोऽपी-
कार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे युक्तान्तरमस्तीत्याह । किञ्चान्यदिति ।
ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशेषात् स्वीकारो युक्त इत्यर्थः । अविषयत्वा-
द्विज्ञानं स्वीकृत्यते गार्थः परव्यावृत्तादिति वद्वर्णः । अथ विज्ञान-
मिति । विद्वद् स्वीकृत्या विद्वत्त्वज्ञता नोद्वेगतमेव नीलम् इति तन्नि-

पाण्डित्यं महद्भूमितम् । न चाद्यव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं
 स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य
 स्वरूपव्यतिरिक्तप्राप्तिरित्ये तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्य-
 नवस्य प्राप्नोति । अपि च 'प्रदीपवद्वभासात्मकत्वात्
 ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वाद्वभासावभासकभा-
 वानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यसत् विज्ञा-
 नग्रहणमात्र एव विज्ञानमाप्तिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनव-
 स्थाग्रहणानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपल-
 ब्धुपलम्बभावोपपत्तेः, स्वयं सिद्धस्य साक्षिणोऽप्रत्याख्ये-
 यत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं
 स्वमेव प्रयत इति भुवता प्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृ-
 कमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् ।
 वाढमेवमनुभवरूपत्वात्, विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयानुज्ञात

त्वाद् । अत्र नेति । ज्ञानं नरेद्यमनुज्ञातम् । और्ध्वभाषादितं
 वस्तुतः स्ववेद्यत्वमनुज्ञानित्वाद् । न चेति । कर्त्तरि क्त्वा प्रति शुच-
 भूते प्रधानत्वात् स्वकर्मत्वायोगात् सकर्तृकवेदनकर्मत्वमवदित्यर्थः । न च
 स्वविषयत्वमात्रं स्ववेद्यत्वमिति वाच्यम् । अभेदे विषयित्वस्याप्यसम्भ-
 वादिति भावः । ज्ञानस्य स्ववेद्यत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति ब्रूते ।
 निति । अनवस्था च साध्यश्चेति दोषद्वयं परिहरति । तदुभयव-
 रोति । अनित्यज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन षट्पञ्चकस्य ज्ञेयं जीवजन्मा-
 दिप्रकाशोनादिकं व्याहृताकाङ्क्षा साक्षिणस्तु सत्त्वादां समुत्तीं च
 निरपेक्षत्वाज्ञानवत्स्या नापि साम्याच्चिप्यभूतवैषम्यादित्यर्थः । शास्त्री क
 इत्यत आह । अत्रं विद्ध्यति । निरपेक्षस्य साक्षिणोऽङ्गत्वे चक्षि-
 विज्ञानभेदादिभिः सोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । अनित्यज्ञानरूपप्राप्तत्वाच्च
 शास्त्री लोकार्थ इत्याह । विद्ध्यति । विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्मिरमनुयायि
कारणमनभ्युपगच्छताममीवाद्वाद्योत्पत्तिरित्येतदापद्यते ।
दर्शयन्ति चात्माभावाद्वाद्योत्पत्तिं 'नानुपपद्यते प्रादुर्भावाद्'
इति । विनष्टादि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा दिन-
ष्टात् क्षीरादधि सृत्पिण्डश्च वृत्तो घटः, कूटस्थाचेत् कार-
णात् कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, त-
स्मादभावाप्रसङ्गेऽप्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वात्
अभावाद्वाद्योत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते, 'नास-
तोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाद्वाद्य उत्पद्यते, यद्यभावा-
द्वाद्य उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारणविशेषाभ्युपग-
मोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनां उपपत्तितानां

अभावः शशविषाणवदन्त्यासत्त्विकीकृत्य दृष्टादनष्टादकृतो
घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तदुच्यते । नासत इति । न
केवलं बलादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । इति नञौ प्रकृतार्थे न
यतः । दृष्टादिकं उपपद्यते घटादेः प्रादुर्भावादित्यनर्थमाह । विन-
ष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजनकोत्पत्त्य युक्तिमाह । कूटस्थादिति ।
विनाशशून्यादित्यर्थः । निवृत्त्य निरतिशयस्य कार्ययुक्तत्वे तत्कार्याणि
समाप्तयेकस्मिन्नेव क्षणे स्युस्तथा चोत्तरक्षणे कार्यविभावात्सम्भवापत्तिः । न
च सहकारिकतातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तम् । अतिशयस्याति-
शयान्तरापेक्षायां अन्वयस्यादनपेक्षायां कार्यस्यातिशयानपेक्षत्वेन
सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मात् स्याद्विभावात् कार्यजनकोत्पत्त्यर्थः । अतिशयभा-
वस्य हेतुत्वसुचरोत्पादे चेत्त्यक्त निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं
स्वत्वं व्याचष्टे । तत्रेदमिति । यदि बीजाभावस्याभावात्तद्विशेषः
स्यात् तदा विशेषवदभावाद्वा बीजादेवाङ्कुर इति लोकाश्रयितकानाम-

योऽभावस्तस्य च श्रमविषाणादीनाञ्च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति चेन्न योजादेशाद्गुरो जायते, शीरादेव दधीत्वैवं जातोयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभाविता कारणत्वाभ्युपगमे श्रमविषाणादिभ्योऽप्यङ्गरादयो जावेरन्, न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीलत्वादित्यतो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भाववमुत्पलादिवत् प्रमज्जेत, नायभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव श्रमविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, नैवं दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । न च मृद्विताः शराशादयो भावात्मत्वादिरिकागाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव तु मृद्वन्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्हमन्तरेण कश्चित् कूटस्थस्य

भ्युपगमोऽर्थवान् क्वाच्च लोऽस्तीत्याह । येनेति । कृतं योजयति । निर्विशेषस्येति । श्रमविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वाच्चाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्वभावस्यापि विशेष इत्यत आह । यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रवक्तु इति तर्कस्तुक्तानुमानमाह नापीति । अभावो न हेतुरस्त्वत्वात् शङ्कानवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः कार्यान्वितत्वाद् यथा शराशाद्यन्वितस्तत्तुर्न शरावादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह । अभावाच्चेति । अतोऽन्वितत्वाच्च दादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह । नृदिति । स्यादियमः कारणत्वाद्योगसुक्तमनूद्य दूषयति । यत्तूक्तमित्यादिना । अस्तुभावत्वात् स्थिरभावानपि सकृत्कारित्वविधिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यं, न च शक्तस्य स-

वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावात्पत्तिर्भवितुमर्हतीति ।
तद्वृत्तं, स्थिरस्वभावानां च सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमा-
नानां रुचकादिकार्यकारणभावदर्शनात्, येष्वपि बीजादिषु
स्वरूपोपमर्हं लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपपद्यमाना पूर्वाव-
स्थोत्तरावस्थयाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपपद्यमानाना-
मेवानुयायिनां बीजाद्यवयवानामङ्गुरादिकारणभावाभ्यु-
पगमात्, तस्मादसङ्गः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्
सङ्गश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभा-
वाद्भावात्पत्त्यभ्युपगमः । अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्प-
द्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत
इत्यभ्युपगम्य पुनरभावात् भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगम-
मपङ्गुवानैवैनाशिकैः सर्वे लोक आकुलीक्रियन्ते ॥

उक्त्यापेक्षा न युक्तीति वाच्यं, यतोऽगस्त्यस्यापि नापेक्षेतत्सङ्गकारिविषय-
स्यात् । ततः स्वर्णादी स्वतोऽतिशयानुत्पत्तेरिद्विजापादिसङ्गकारित्वान्ति-
शयकमानुचकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे का-
र्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यम् । घटस्य घटनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषात् घट-
स्यापि घटनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सङ्गकारिव्यपि तुल्यम् ।
यदुक्तं कार्याभावदशायां कारणस्यावस्थापत्तिरिति तच्च, कारणस्यापि
बाधाभावेन सत्तोपपत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारिरमेव सत्त्वं असत्सदयोगेन
सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासत्तः अतः कारणतावच्छे-
दकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव तस्मादनुस्यूतस्थिरभावानां
चेतुर्त्वं उपपन्नमिति भावः । पूर्वोक्तविरोधमप्याह । अपि चेति ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्वायोत्पत्तिरभ्युपगमेयत, एवं सत्युदा-
सीनानामनोहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्,
अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीवलस्य चेतकर्मस्यप्रयतमान-
स्यापि शस्त्रनिष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्तं स्त्रियायाम-
प्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्नुवायस्यापि तन्मू-
लतन्वानस्यापि तन्वानस्यैव वस्त्रलामः । स्वर्गापवर्गयोश्च न
कश्चित् कथञ्चित् समीहेत न चैतदयुज्यते ऽभ्युपगम्यते वा
केनचित्, तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्वायोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं वाङ्मार्थवादमाश्रित्य भमुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणे-
षुज्ञाविनेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केचा-
ञ्चित् किल विनेयानां वाङ्मवन्मुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनु-
रोधेन वाङ्मार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभि-

अभावादुत्पत्तः शस्त्रनिष्पत्त्यतिः स्यादित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गा-
नरसाह । उदासीनानामिति । अनोहमानानां प्रयत्नानुत्थानां, अमत्रं
वटादिपात्रम् । तन्वानस्य व्यापारयतः । तस्माद् भ्रान्तिमूलेन क्षणिकवा-
ङ्मार्थवादेन कूटस्थानितग्रन्थमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धम् ॥

नाभाव उपलब्धेः । अत्रत्यस्य निर्विशेषग्रन्थविज्ञानं वाङ्मार्थवैवादानं
वटां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थोऽस्तीति
येनावारयतेन विवक्ष्यते न वेति तन्मतस्य भागध्यानिजलत्वाभ्यां संशये
पर्योक्तवाङ्मार्थवादनिरासस्तुपजीव्य पूर्वपक्षसाह । इति मन्त्रादिना । प.

प्रायः, तस्य तु विज्ञानैककल्पत्वाद् एवमित्येतत्, तस्मिन्
विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन कथंचान्तःस्थं एव प्रमाद्यप्रमेय-
त्वव्यवहारः सर्वं उपपद्यते, सत्यपि वाच्योऽर्थो बुद्ध्यारोह्य-
न्तरेण प्रमाद्यादिव्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवयवस्यते
अन्तःस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो वाच्योऽ-
र्थोऽस्तीति तदसम्भवादित्याह । स हि वाच्योऽर्थोऽभ्युपग-
मात्मानः परमाणवो वा सुस्तम्भमूहा वा स्तम्भादयः सुः,
तत्र न तावत् परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भ-
वितुमर्हन्ति परमाणाभासज्ञानानुपपत्तेः, नापि तत्समूहाः
स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभागां निरूपयि-

र्वैत्तरण्ययोः विरोधाविरोधौ फलं । नन्वेकस्य सुगतात्मनस्य कथं बाह्यार्थ-
व्यवहारव्यवसायस्य विरोधादित्याह व्यापिकारिभेदादविरोध इति वदन्
विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायसत्त्वेन बन्धाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादिभ्यः
निराकरणमाह । केपाद्विदिति । उक्तञ्च भर्षाकीर्तिना 'देयना कोकना
वन्धावयवयातुगाः' इति [सर्वद० ४०१३ । पं० ७] सुगतामास्यदेयाः
विध्यमतमनुसारिण इत्यर्थः । नन्वसति बाह्यार्थं ज्ञानमेव व्यवहारः कथं
तस्याह । तस्मिन्निति । विज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयवभा-
सात्मना मानकत्वं यत्कालात्मना मानं यत्कालावयवत्वाकारेण प्रमातेति भेद-
त्वनया व्यवहार इत्यर्थः । सत्य एव भेदः किं न स्यादत आह ।
सतप्रपीति । न हि बुद्धानारूढस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति, अतो
बुद्धानारूढाकार एव प्रमेयं न बाह्यमित्यर्थः । बाह्यार्थवत्त्वे प्रत्यक्षं
युक्तीरप्यस्यति । कथमित्यादिना । सत्यं ज्ञानातिरेकेनावत् तदतिरे-
केनावयववासरवृक्षवदित्याह । तदसम्भवादिति । असम्भवं विदधोति । व
हीति । परमाण्वस्येदेककल्पत्वात् इति ज्ञानं न स्यात् वदन्त्यस्य-

तुमपक्षत्वात् । एवं आत्मादीनपि प्रत्याचक्षीत । अपि
 चानुभवभावेऽपि साधारण्यभावेऽपि ज्ञानस्य जायमानस्य
 योऽयं प्रतिविषयः पक्षपातः स्तोत्रज्ञानं कुक्षज्ञानं घटज्ञानं
 पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानवतविशेषमन्तरेण उपपद्यत
 इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानसंग्राहीकर्मण्यम् । अङ्गीकृते च
 तस्मिन् विषयकारकात् ज्ञानेनैवावरुहत्वादपार्थिकार्यसङ्गा-
 वकल्पना । अपि च सङ्क्षोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञा-
 नयोरापतति, न ज्ञानयोरेकसंग्रानुपलम्भेऽन्यसङ्क्षोपलम्भोऽस्ति,
 न चैतत् स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्
 तस्मादप्यर्थानावः स्वप्नादिवशेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि
 स्वप्नमायामरीच्यदृकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्ये-
 नार्थेन याज्ञयाहकाकारा भवन्ति । एवं जागरित-

तृर्थः । अथव्यभावेऽपि जातग्राह्यो वाङ्मार्गः स्फुल्लमाह । एवमिति ।
 जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सत्तादाभेदेऽतन्मभेदे वा धर्मिवत्त्वन्तरवत् न
 धर्मधर्मिभावः भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न सन्ति जातग्राह्यार्था इतत्तृर्थः ।
 किञ्च ज्ञानस्य सौवशाकूप्यरूपविशेषमन्वयाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गी-
 कार्यज्ञात्वा च ज्ञानवतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणाच्च वाङ्मार्गविहि-
 तानाभावात् गौरवाच्चैतद्ग्राह । अपि चेति । पक्षपातो विषयविशेषवै-
 शिष्ट्यव्यवहारः, किञ्च शब्दं ज्ञानमिदं ज्ञानोपलम्भचर्चान्वितोपलम्भ-
 पाङ्गत्वात् ज्ञानवदितग्राह । अपि चेति । ज्ञानार्थबोर्वाच्यभेदेऽपि स-
 ङ्क्षोपलम्भः स्मात् पाङ्गप्राङ्गभावादित्यत आह । न चैतदिति । अ-
 विकजानस्माच्चैव सत्यव्यवहेतुभावाच्च पाङ्गप्राङ्गभाव इतत्तृर्थः । किञ्च
 जाग्रद्विज्ञानं न वाङ्मार्गव्यवहारं विज्ञानत्वात् अत्राद्विज्ञानवदितग्राह ।
 सप्रेति । विज्ञानार्थं वैचित्त्यनुपपत्तिरपि तन्मभेदमिति प्रकृते ॥ क-

गीचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते,
 प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरस्ति वाङ्मार्गो प्रत्ययवैचि-
 त्यसुपपद्येत वासनानवैचित्तगादित्याह । यनादी हि संसारे
 बीजाद्भवत् विज्ञानानां वासनानां चान्वीत्यनिमित्तदे-
 रिक्तकभावेन वैचित्त्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्वयव्य-
 तिरैकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्त्यमित्यवगम्यते,
 सप्रादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्त्यस्यो-
 भाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वादन्तरेण तु वासनां
 अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्त्यस्य मथानभ्युपगम्यमानत्वात्,
 तस्मादप्यभावा वाङ्मस्यार्थस्यैव प्राप्ते क्रमः । नाभाव
 उपलब्धेरिति । न खल्वभावा वाङ्मस्यार्थस्यार्थवसातुं
 शक्यते कस्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रति प्रत्ययं वाङ्म-
 र्थः स्तम्भः कुक्षं घटः पट इति, नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो
 भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्भुज्जानो भुजिसाध्यायां तर्हि
 स्वयमनुभूयमानायामेव ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा
 तदप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभ्यमान

मिति । अन्वयोपपत्त्या परिहरति । वासनेति । ज्ञानादिसंज्ञानात्प्रा-
 पूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादनेकक्षणव्यवधानेऽपि गीताद्याकारज्ञानवैचित्त्यं
 भवति, यथा बीजवासनया कार्पासरक्तत्वं तद्वदित्यर्थः । उभयवादिषक-
 तत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्त्यहेतवो न वाङ्मर्या इत्याह । अपि चे-
 ति । अस्मिन्विज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यते
 इति प्राप्ते सिद्धान्तकत्वं व्याचष्टे । नाभाव इत्यादिना । किं वाङ्मार्थ-
 स्यानुपलब्धेरभावः उत ज्ञानाद्भेदेनानुपलब्धेः, तादृश इत्याह उपलब्धे-

एव वाङ्मयं नाहमुपलभे भव सोऽस्तीति तुवन् कवमुपा-
 देयवचनः स्वात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कश्चिद्व्यं मुपलभ
 इति, किन्तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । वाच-
 मेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात् ते तुच्छं न तु युक्तुपेतं ब्रवी-
 षि, यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलाद्व्यं स्वाभुपगमनव्यः
 उपलब्धेरेव । न हि कविदपलब्धमेव स्तम्भः कुचक्षेत्,
 पलभते, उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुचादीन् सर्वे लौ-
 किका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते
 यत् प्रत्याचक्षाणा अपि वाङ्मयं मेवमाचक्षते यदन्तर्ज-
 रूपं तद्विद्विद्वभासत इति, तेऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां
 वहिरवभासां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च
 वाङ्मयं वहिर्वदिति वकारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्माद-
 हिर्वदिति ब्रूयुः । न हि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत
 इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद् यथानुभवं तत्त्वमभुपगच्छ-
 द्विर्वहिरवभासत इति युक्तमभुपगमन्तुं न तु वहिर्वदव-
 भासत इति । ननु वाङ्मयस्यार्थस्यासम्भवाद्द्विर्वदवभासत

रिति । द्वितीयं शङ्कते । ननु नाहमिति । ज्ञानस्यैव बोधिविनिर्गमभावेन
 भेदस्य साक्षिप्रत्यक्षविज्ञत्वात्, प्रत्यक्षविद्वत्समभेदाभिधानमित्याह । वाङ्मि-
 त्वादिका । तद्वचनादपि जनो वाङ्मयार्थं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभत इत्याह ।
 अतश्चेति । वाङ्मयार्थस्यात्मनासत्त्वे प्रत्यक्षोपलम्भायोगात् इदानीन्त्यास-
 न्मवाङ्मयं वहिर्वदन्तो न स्यादित्याह । इतरथेति । अवाधितभेदात्म-
 नादेवकारो युक्तो न वक्तार इत्याह । तस्मादिति चेद्यार्थो ज्ञानातिरे-
 केनात्मनस्यैवादित्युक्तवाधाहत्करणीयमिति शङ्कते । नन्वेति । कोऽसावसम्भवः
 अवश्यं वा असत्त्वनिश्चयो वा अयुक्तत्वं वा उक्तकोटिकसंशयात्कस-

इत्यध्वसितम् । न यं साधुरध्वसितम् । प्रमाणप्रवृत्त्यप-
 हृत्तिपूर्वकौ सन्धवासन्धवाऽवधार्येते न पुनः सन्धवासन्ध-
 पूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यपहृत्ती । यद्वि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेना-
 पि प्रमाणेनोपलभ्यते तत् सन्भवति यत् केनचिदपि प्रमा-
 णेनोपलभ्यते तत् स भवति । इह तु यथा सर्वैरेव प्रमाणैर्वा-
 लोऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पेन
 मभवतीत्युच्येत उपलब्धेरेव । न च ज्ञानस्य विषयसाह-
 य्याविषयनाशो भवति, असति विषये विषयसाहय्यानुप-
 षत्तिरुपलब्धे च विषयस्य, अत एव सहोपलम्भनिबन्धोऽपि
 सन्धवाभासो वा । नाद्यः साध्याभेदात् । न द्वितीयः स्थूलो घटस्तन्धा-
 विति समूहात्मन्येव स्थूलत्वद्विषयत्वसन्धत्वरूपपरिहृत्तवर्तमानो रघोरस्थूला-
 देकत्वात् । इवावगाहविज्ञानाद्भेदसत्त्वनिवृत्तेनाह प्रवासिद्धिरित्याह । नायं
 साधुरिति । सन्धवः सत्तामिश्रवः प्रमाणाधीनः । अतन्मूलोऽप्यन्व-
 निवृत्तः प्रमाणाभावाधीनः न वैपरोक्षमिति व्यवस्थानेन स्फुटयति ।
 यद्वीति । उक्तव्यवस्थायाः फलं वाच्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सन्धवं वा
 चेव ज्ञेयं दूषयति । इहेति । प्रमाणनिवृत्तवाच्यार्थस्य सन्धवादः
 प्रमाणाभ्यो भेदविकल्पैरनुक्तत्वमात्रेणासत्त्वनिवृत्तयो न अनुक्तत्वस्य तेऽप्य-
 अनुक्तत्वस्य दृष्टत्वात्, न ह्यस्यून्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहा-
 सत्त्वस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न वेदापत्तिः समू-
 हात्मनोऽप्येव विज्ञानानां मिथो वाच्यार्थमिदं वा विषयवृत्त्यादि-
 व्यवहारलोपापत्तेः, तस्मादनुक्तत्वेऽपि यथातुल्यं व्यवहारलोपापत्तेः
 लोकाव्ययः, न चतुर्थः निवृत्ति तादृशसन्धवासानुपयोगात्तस्य कश्चित् प्र-
 माणाप्रवृत्तेः पूर्वाहृत्वादिति भावः । यद्वीति । ज्ञानगतायेऽहृत्त्वस्यैव
 ज्ञानासम्भवनोपपत्तेर्विहरद्याभावा इति तत्राह । न चेति । यत्तु नौर-
 त्तत्वं तत्र दूषणं तावदाशङ्क्यतादित्याह । अहिरिति । यत एव ज्ञानार्थ-
 दोषभेदः सर्वलोके साध्यतुल्यमिदं, अत एव सहोपलम्भनिबन्धोऽपि नाभे-

प्रत्ययविषययोश्च पायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युप-
गन्तव्यम् । अपि च घटदर्शनं घटज्ञानमिति विशेषणयोरेव
घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य, यथा शुक्तो गोः कृष्णो
गौरिति शूकरकार्णार्थयोरेव भेदो न गौत्वस्य, द्वाभ्याश्च-
भेद एकस्य सिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः, तस्मादर्धं ज्ञान-
योर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यं,
अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेष्यस्य
घटस्य, यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्ध-
रसयोर्भेदो न विशेष्यस्य क्षीरस्य तद्वत् । अपि च द्वयोर्बिज्ञा-
नयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंज्ञनेनैवोपक्षीणयोरितरतर-

दशापक इत्याह । अत एवेति । यथा चालुपद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनिव-
तोपलम्भित्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि
प्राहृप्राहकभावेन नियमोपपत्तेः । न च ज्ञानस्य कृषिकत्वात् कृषिक-
प्राहृतत्वाद्वायोगः स्या यत्वादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थं भिन्नं
एकत्वात् गोत्ववदिति वस्तुप्रतिपत्तमाह । अपि चेति । न च हेत्वविवि-
धानं शास्त्रमिदं काकारप्रतीतेः ज्ञानेकनिश्चयात् । न च सा *जातिवि-
प्रा व्याक्तिभेदानिश्चयादिद्वयाह । न विशेष्येति । घटादेरैतद्व्याहृते-
रुक्ता वृत्तिज्ञानाद्भेदमाह । तथेति । घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात् क्षीर-
वदित्यर्थः । ज्ञानाभिजातार्थानुक्तीकारे स्वशास्त्रव्यवहारकोपं नापकमाह ।
अपि चेति । क्रान्तिकयोः स्वप्रकाशयोः कृषिकज्ञानयोर्बिधौ प्राहृप्राह-
कत्प्राप्त्युक्तमभ्युपगतञ्च, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता धर्मिप्रतिज्ञोप-
नोर्भिधः परेण चाप्यहेतु भेदप्राप्त्ययोगात्, तथा च तयोर्भेदप्राहकस्या-
प्यात्मा तद्विज्ञ एवत्यर्थः । एवं पक्षलाभ्यहेतुदृष्टान्तभेदाभावे इदं शुच-

पाक्षपाहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा, क्षणि-
कत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवासप्रवासकत्वा-
विद्योपपन्नसदसदधर्मवन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रमतास्ते
हीवेरन् । किञ्चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता वा-
च्योऽर्थः स्वतः कुडामित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगमयत
इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् वाच्योऽप्यर्थोऽ-
नुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्म-
कत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न तथा वाच्योऽप्यर्थः
इति चेत् अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छसि
अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अत्रिरुहन्तु लोक प्रसिद्धं स्वात्म-
व्यतिरिक्तेन विज्ञानेन वाच्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छस्यती

कमवदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्तं व्यक्तमात्रं सकलार्थं
अनेकानुगतं सामान्यमतद्वारादित्युपपत्तिरिति प्रतिज्ञा न युक्ता,
सर्वानेकाद्यानां ज्ञानमात्रत्वे नैवमिवः परेषु वा दुर्ज्ञानत्वात् उत्तरवीर्यम् ।
वाच्यं पूर्वज्ञानज्ञानं वाचकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञात-
रभावात् । किञ्चाविद्योपपन्नोऽपि द्यामंसर्गः, तेन नीलमिति सङ्गर्भः,
नरविषाणमिति व्यवहर्षः, अमूर्त्तमिति सदसङ्गर्भः, सतो विज्ञानस्यासतो
नरविषाणस्य अमूर्त्तत्वादिति प्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानवाध्यत्वा-
दज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बहुवचनवाध्या,
आदिपदेन सामान्यत इदं पाक्षोपनिषत् त्वच्छक्तिरिति शिष्यकृतोपदेशो-
न्नेरज्ञानवाध्यो नष्टहीनः, तथात् प्रतिज्ञादिव्यवहाराय पाक्षकभेदोऽङ्गी-
कार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थबोधेदे युक्तप्रत्यक्षमसीत्याह । किञ्चाव्यदिति ।
ज्ञानवदर्थस्याव्यवृत्तभाविषेणात् सीकारो युक्त इत्यर्थः । अविषयत्वा-
द्विज्ञानं सीकियते नार्थः परपाक्षत्वादिति शङ्कते । अथ विज्ञान-
मिति । विद्वद् सीकित्याविद्वन्मज्जता मोक्षमनयेन सीकित्यं दर्शितमि-

पाण्डित्यं महद्भूमिं तम् । न चाद्यव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं
स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य
स्वरूपव्यतिरिक्तप्राप्तत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्य-
नवस्था प्राप्नोति । अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वात्
ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभासावभासकभा-
वानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमध्यसत् विज्ञा-
नग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनव-
स्थाग्रहणानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपल-
ब्ध्युपलम्बभावोपपत्तेः, स्वयं सिद्धस्य साक्षिणोऽप्रत्याख्ये-
यत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं
स्वयमेव प्रथमत इति तुवता प्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तु-
कमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रधनवत् ।
वाङ्मयमनुभवरूपत्वात्, विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयानुज्ञात

त्वात् । अत्रनेति । ज्ञानं ज्ञेयवन्तत्वात्तत्र मौर्ख्यभावादितं
वस्तुतः ज्ञेयत्वमनुक्तमित्याह । न चेति । कर्त्तरि क्त्वा प्रति गुण-
भूतं प्रधानत्वात्त्वकर्मत्वावोगात् सकर्तृकवेदनकर्मत्वमवदित्यर्थः । न च
स्वविषयत्वमात्रं ज्ञेयत्वमिति बाध्यम् । अभेदे विषयित्वस्याप्यसम्भ-
वादिति भावः । ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति ब्रूते ।
नन्विति । अनवस्था च वाच्यमिति दोषद्वयं परिहरति । तदुभयव-
योति । अनित्यज्ञानस्य ज्ञेयादिमत्त्वेन षट्पञ्चाङ्गस्य स्वेन जीवजन्मा-
दिपञ्चावोगादपि व्याहृताकाङ्क्षा साक्षिणस्तु सत्त्वायां स्वरूपी च
निरपेक्षत्वाज्ञानवस्या नापि साध्यवृत्त्यङ्गत्ववैषम्यादित्यर्थः । वाची क
इत्यत आह । सर्वं सिद्धमिति । निरपेक्षस्य साक्षिणोऽप्रत्य-
विज्ञानभेदादिद्वेः षोऽङ्गीकार्यं इत्यर्थः । अनित्यज्ञानसङ्घपञ्चाङ्गत्वाच्च
वाची जीकार्थ इत्याह । सिद्धेति । विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति

इति चेत्, न, अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुरादिसाधनस्य प्रदीपादि-
प्रथमदर्शनात्, अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्
सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथमं प्रदीपवदवगम्यते । साक्षि-
णोऽवगन्तुश्च स्वयंसिद्धतामुपविपता स्वयं प्रथमे विज्ञान-
मित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचो युक्तन्तरेणान्वित इति
चेत्, न, विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकलादिविशेषवत्त्वाभ्यु-
पगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्व-
मस्माभिः प्रसाधितम् ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरित-
गोचरा अपि स्वप्नादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः

ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात् स्वयं प्रथममिति ब्रुवता
चातन्त्र्यत्वमुक्तं स्यात्तथा च चातन्त्र्याविषयत्वात्प्रामाण्यमर्थः
पदसदेव विज्ञानं स्यादतस्तत्साध्यैरेव इत्यर्थः । विज्ञानस्य स्वा-
चातन्त्र्यत्वमित्येव त्वयाऽऽपाद्यते, न चासत्त्वापत्तिः चातन्त्र्यावाटति
इत्यर्थः । स्वस्यैव चातन्त्र्यादिति शक्यः शङ्कते । नास्तिमिति । अत्रेदे
चातन्त्र्येवत्वायोगात् स्वात्मनरभावश्चकमिति परिहरति । नेति । विमत
विज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्यत्वाद्देहवदित्यर्थः । स्वातिरिक्तः बाह्य
किमन्यवेद्यः सवेद्यो वा आद्योऽन्यस्या द्वितीये विज्ञानवाद एव भङ्गजन
रेकोक्तः स्यादिति शङ्कते । साक्षिश्च इति । त्वया विज्ञानं स्वस्वविभाष
मुक्तमुच्यते । अतः कार्यस्य लङ्घननिवृत्त्यात् स्वातिरिक्तवेद्यानस्माभि
साधितं कुटस्थविदात्मनो यादृशानयेत्तत्त्वाज्ञानस्येति चोक्तमतो नह
इत्यर्थस्यभावयोगेति परिहरति । न विज्ञानमेति ॥

एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्यवगमने ह्युपाभाव इत्युक्तं, इत्यति जा

प्रत्ययत्वाविशेषादिति, तत् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न
स्वप्नादिप्रत्ययवज्जापत्त्यया भवितुमर्हन्ति । कस्यात् वैध-
र्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्यं
बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबु-
द्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो महाजनसमागम इति । न ह्यस्ति
महाजनसमागमो निद्रास्थानस्तु मे मनो बभूव, तेनैवा
भ्रान्तिरुद्भूयति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायद्यं
बाधः । न चैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तब्धादिकं कस्या-
दिदृश्यवस्थायां बाध्यते, अपि च स्मृतिरेषा यत् स्वप्नदर्शनं,
उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनं स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं
स्वयमनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयोगात्मकं इष्टं पुत्रं
अरामि नोपलभे उपलब्धमिच्छामि इति । तत्रैवं

पक्षिच्छन्नं स्वप्नादिविज्ञानवच्च बाह्यप्राकृत्यनमित्यनुमानं दूषयति । वैधर्म्या-
च्चेति । किञ्च निर्विषयत्वं बाध्यस्तु पारमार्थिकविषयानुसृत्य, अथ
वा व्यवहारिकविषयानुसृत्य, नाद्यः स्वप्नादिविषयमात्रमप्यर्थोऽव्यनत्येन
दृष्टान्ते बाध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः विदुसाधनात्, इति सूत्रस्वचका-
रार्थः । द्वितीये तु व्यवहारदृष्टान्तं बाधितार्थस्याहित्वं उपाधिरि-
त्याह । बाध्यते ह्येत्यादिना । निद्रास्थानमिति करणदोषोक्तिः । साधन-
व्यावसायिकमित्याह । न चैवमिति । किञ्च प्रमाद्यजानुभव उपलब्धि
पक्षो प्रमाद्यजं स्वप्नज्ञानदृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरम् । परस्मिन् स्वप्नस्य
स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह । अपि चेति । स्मृतित्वप्रत्यक्षोपलब्धवैधर्म्यान्तरमाह ।
अर्थविप्रयोगेति । अव्यक्तत्वसाधनं जानन्न स्मृतेरर्थो विषय इति निरा-
नयनत्वमवस्थाः कदाचिद्भवेत् न संप्रयुक्तवर्तमानकार्त्तमात्रादिदृश्या
उपलब्धे इति भावः । पूर्वोक्तप्रमाद्याप्रमाद्यजत्ववैधर्म्यात्तिफलमाह । तत्रैवं

सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिपल-
ब्धित्वात् स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता ।
न च स्वानुभवापलापः प्राप्नोमानिभिर्बुक्तः कर्तुं । अपि चा-
नुभवविरोधप्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरासम्बन्ध-
तां वक्तुमशक्यवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते । न च यो
यस्य स्वतो धर्मो न सम्भवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य
सम्भवमिति । न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्या-
च्छीतो भविष्यति । दर्शितस्तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनानवैचित्र्या-
देवावकल्पयत इति तत् प्रति वक्तव्यं । अत्रोच्यते न भावो
वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्वाद्यानामर्थानां । अ-

स्तीति । वैधर्म्यं स्तीत्यर्थः । अत्रमात्रजत्वोपाधेर्निरासम्बन्धात्तुमानं
न युक्तमिति भावः । वैधर्म्यासिद्धिं निरस्य । न चेति । वाचनमाह ।
अपि चेति । वस्तुनो वटार्यनुभवस्य निरासम्बन्धं धर्मो यदि स्थाप्यतां
किं दृष्टान्तापक्षेण, प्रत्ययतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वज्रो रौप्यः
दृष्टान्तेन वक्तव्यः, यदि न वस्तुतो धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तेन,
बाधितस्य दृष्टान्तसहस्रेणापि दुःसाध्यत्वादतः स्वतो निरासम्बन्धत्वोक्तौ
वाक्यम्बन्धात्तुभवबाधमिदं त्वत्तात्त्विकानुसारणं तथापि बाधो न सह-
नीत्यर्थः । उक्तोपाधिरपि न विचार्य्य दृष्टाह । दर्शितमिति ॥

स्वप्नव्यावर्तनं सारवित्त्वा दूषयति । यदप्युक्तमित्यादिना । भाव
उत्पत्तिः स्वप्ना वा । ननु बाह्यार्थादनुपलब्ध्यावपि पूर्वपूर्ववाचनादभावात्

थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति,
अनुपलब्ध्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचिता वासना
भवेयुः, अनादित्वेऽप्यन्वपरम्परान्वयेनाप्रतिष्ठैवानवस्था
व्यवहारत्रिलोपिनौ स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः । यावद्यन्वयव्यति-
रेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं
नार्थनिमित्तमिति तावद्येवं सति प्रच्छुक्तौ द्रष्टव्यौ, वि-
नार्थोपलब्धौ वासनानुत्पत्तेः । अपि च विनापि वासना-
भिरर्थोपलब्धुपगमात् विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यन-
भुपगमात् अर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः ।
अपि च वासना नाम संस्कारविशेषः, संस्काराश्च नाश्रय-
मन्वन्तरेषावकल्पन्ते, एवं लोके दृष्टत्वात्, न च तव वास-
नाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥

सतोत्तरविज्ञानवैचित्र्यामस्तु बीजाद्वृत्तदनादित्वादित्यत आह । अना-
दित्वेऽपीति । बीजाद्वृत्तौ दृष्ट इति, च दृष्टेऽपि तज्जातीययोः का-
र्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिरपेक्षवासनोत्पत्तेरादावेव
कल्यात्वादानादित्यकल्पना निमृतेति नाभिप्रेतधीरैचित्तप्रसिद्धिरित्यर्थः ।
ननु निरपेक्षवासनानां सत्त्वे धीरैचित्तप्रसवत्वे तु नेति खड्गे दृष्टमिति
संभूताऽनवस्थेयत आह । यापिति । वासनानां वाङ्मार्थानुभवकार्यत्वे
सति नैरपेक्षप्रसिद्धिर्न त्वद्यापि दृष्टेत्यर्थः । कार्यत्वपादकं व्यतिरेकमाह ।
नेनेति । अर्थानुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वायोगाच्च तदुक्ता-
नवादिदृष्टिरित्युक्तमभिनवाधोऽलम्बिरैचित्तप्रसव वासनानां विद्यापि भावेन
व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न कापि वासनामात्रकृतं धीरैचित्तप्रसव किमर्थानु-
भवे सति वाङ्मार्थादिति नेत्यन्वयव्यतिरेकाणां वासनानामूक्तानुभवावच्छेदकार्य-
रूपमेवेति वाङ्मार्थैकवाचसिद्धिरित्याह । अपि चेति । यः संस्कारः
समाश्रयो लोको दृष्टः, यथा वेनादिवाद्युत्पत्त्या, अतो विज्ञानसंस्का-
राणां न भावः । आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थान्तरमाह । अपि चेति ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वदध्यालयविज्ञानं नाम वासनान्प्रयत्नेन परिकल्पितं
तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितरूपं सम्प्रवृत्तिविज्ञा-
नवत्त वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि काल-
त्रयसम्बन्धित्वे कस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शि-
नि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनकृतिप्रतिसन्धानादि-
व्यवहारः सम्भवति । स्थिररूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सि-
द्धान्तहानिः । अपि च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपग-
मस्य समानत्वाद् यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि
दूषणान्युद्गावितानि उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्येव-

अध्यालयविज्ञानं आश्रय इत्यत आह । क्षणिकत्वाच्चेति । रूपं
व्याचष्टे । वदपीति । सहोत्पन्नयोः सव्येतरनिष्ठावदान्प्रदानविभाषायोगात्
योर्वाप्ये चाधेयक्षणे सत आधारत्वायोगात् सत्त्वे क्षणिकत्वव्याघाता-
द्याधारत्वमाख्यविज्ञानस्य क्षणिकत्वाक्षीलादिविज्ञानवदित्यर्थः । ननु
तर्हि कालत्रयविज्ञानसन्तानान्प्रवा वासना इत्यत आह । न हीति । वि-
कारः कूटस्थो वा स्वाध्यात्मा यदि नास्ति तदा सन्तानस्यावस्तुत्वाद्वा-
द्यपेक्षया वदध्यासनानामाधानं निक्षेपो यद्य कृतिप्रत्यभिज्ञेनेच तत्कालो
व्यवहारः, तत् सर्वं न सम्भवतीत्यर्थः । यदि व्यवहारार्थं काकस्वाध्यात-
तदापविज्ञान इत्याह । स्थिरेति । कृतमतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे ।
अपि चेति । नतद्वयनिराससुपसंहरति । एवमिति । आश्रयेवाक्यस्य
सर्वस्य सत्त्वावच्छाब्दां विचाराकृतत्वात्कूटस्थतावच्छिन्नत इति भाष्यविक-
पक्षस्यापि मानमूलमाद्युक्त्युक्तकारः किमिति न निराशकारित्यत आह ।
नूनमेति । आदरः पृथक्कृत्यारब्धो न क्रियते एतावन्नेव तत्कालनिरा-
सार्थत्वेनापि व्योक्त्यत इत्यर्थः । तथा हि आश्रययोगाभावः प्रमाण-
उपलब्धः । ननु आपत्करो आश्रयान्मूढो कवस्वात्वात् सुदुप्रि-
दित्यत आह । वैधर्म्याच्च न कर्मादिवत् सप्तः आदिर्वशाः सुदुप्रि-

[अ० २। पा० २।] • शाङ्करशारीरकभाष्यम् । ५८३

मादीनि तानौर्हाध्यनुसन्धातव्यानि । एवमेतौ हावपि
वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ वाह्यार्थवादिपक्षौ विज्ञानवादि-
पक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति
तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । न ह्ययं सर्वप्रमाण-
सिद्धौ लोकाव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुं
अपवादाभावे उत्तर्गप्रसिद्धेः ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय
उपपत्तिमत्त्वाय परीक्षते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत
एव न काश्चिदप्यन्योपपत्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपन्नो वैना-
शिकतत्त्वव्यवहारः । अपि च वाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रय-

तद्वत्तेतरावस्थयोः शून्यत्वस्तुपलब्धप्रत्युपलब्धिवैषम्यस्य बाधितज्ञानार्थोप-
लब्धिभावात् सुप्रभाव्यात्तत्त्वज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्यात् मातृभावनित्यर्थः ।
किञ्च निरभिधाननिषेधाद्योगादभिधानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य लभ्यते न
भावः । बाधतोऽनुपलब्धिरित्याह । न भावोऽनुपलब्धेः । उपलब्धप्रत्युपल-
ब्धिवत्त्वं न ह्यैवमर्थं तदुच्यतेऽन्येति सा चासौ बाधितज्ञानार्थोपलब्धि-
काङ्क्षभावात् इत्यर्थः । तदर्थमाह । न ह्युच्यमिति । बहुभाति तस्या-
वदित्युच्यतेः प्रपञ्चस्तु न शून्यत्वं बाधानावादित्यर्थः । न च सत्त्वाव-
स्थायां निराकारवृत्त्यान्वयत्वं मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः । अथि-
त्याह । तत्त्वं अथिक्तोपदेशात् इति पठनीयम् । शून्यत्वविहङ्गपक्ष-
योपदेशादङ्गुलप्रकाशौ सुगत इत्यर्थः ॥

सुगतमतावाङ्मल्लपदं हरति । सर्वं चेति । सर्वं शून्यं तत्त्वं निरुद्ध

मितरेतरविरुद्धमुपदिश्यतां सुमतेन अष्टीकृतमात्मनोऽस्य-
 न्यप्रलापितं, प्रहेषो वा प्रवासु विद्वद्ध्यप्रतियक्षा विमु-
 हेयश्रुतिमाः प्रजा इति । सर्ववायनादरक्षोषोऽयं सुमत-
 समयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवसनसमय इदानीं निरस्त-
 ते । सत चैषां पदार्थाः सम्प्रता जीवाजीवास्तवसंवरनिर्जर-
 बन्धभोक्ष्य नाम । संक्षेपतस्तु हावेव पदार्थै जीवाजीवास्थो
 प्रजापक्षमाह । प्रहेषो वेति । वेदवाङ्मया अथ प्रजा पाङ्मयाः, अतो
 आन्त्येकमूलसुगतविद्वान्तेन वेदविद्वान्तस्य विरोध इति विद्वम् ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् । सुतकल्मसे निरस्तो सुक्ताभ्युदयाणां मतं दुहित्यं
 भवति तद्विरस्त इति प्रवृत्तसङ्गतिमाह । निरस्त इति । एककर्म
 ब्रह्मेति वैदिकविद्वान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति तद्वाङ्म-
 यात्मनानिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति पूर्वपक्षः ।
 अभिप्रेत्याय तन्मतमुपन्यस्यति । सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोक्ष्यौ,
 विषयानिबुद्धयेन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्तवः, तां संवृणोति इति संवरो
 यमनियमादिः, निर्जरवति नाशयति कर्मफलमिति निर्जरस्तप्रवृत्ति-
 रोदृक्कादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशे सत्याकोशाकाशप्रतियक्ष-
 सततोर्गमनम् । मन्वाक्षवादीनां भोग्यान्तर्भावात् कथं सप्तत्वमित्यत आह ।
 संक्षेपस्त्विति । संक्षेपविकाराभ्यामुक्तार्थेषु मध्यमरोत्या विकारान्तरमाह ।
 तद्वोरिति । अस्ति कावचवदः काष्ठेतिवः पदार्थवाचो । जीववाचावस्ति-
 कावचैवेव विषयः । दूर्यन्ते गमन्तीति प्रवृत्ताः परमावुत्सृष्टाः
 कावाः, सत्यम् प्रवृत्तमुमेवो धर्मः, अर्हं गमनशीलम् जीवस्य हेरे
 स्त्विति हेतुधर्मः, आवरणाभाव आकाश इत्यर्थः । पञ्चपदार्थानामपान-
 रभेदमाह । सर्वमिति । अयमर्थः । जीवास्तुकावस्थिविधः कश्चि-

यथायोगं तयोरेवेतरान्तरभावादिति मन्वते, तयोस्मिन्मपरं
प्रपञ्चमावच्छते, पञ्चास्तिकाया नाम औवास्तिकायः पुत्र-
लास्तिकायः धर्म्यास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आका-
शास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्येवामवातरप्रभेदान् बहु-
विधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेम्
सप्तभङ्गीनयं नाम व्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति

जीवो निवृत्तिविहः अर्हन्मुखः केचित् साध्यतिकसङ्गाः केचित् ह्य
इति । पुत्रलास्तिकायः भोटा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्यारं
जङ्गमश्चेति । प्रवृत्तिस्थितिनिवृत्तिः धर्माधर्माङ्गी । आकाशास्तिकायो
द्विविधः औवाकायः सांसारिकः, आलोकाकायः सुज्ञानव इति ।
व्याख्यं कर्मादविधं चत्वारि वातिकर्माणि चत्वार्यवातीनि । तत्र
ज्ञानवरणीयं दर्शनवरणीयं मोक्षनीयमानार्थश्चेति वातिकर्माणि । तत्त्व-
ज्ञानाच्च मुक्तिरिति ज्ञानमाद्यं कर्म, आर्हततन्मन्त्रपणाच्च मुक्तिरिति
ज्ञानं द्वितीयं, बहुषु तोषं करप्रदयितेभ्य मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं
मोक्षनीयं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविवेककरणमार्थं, इमानि चत्वारि
त्रेयोहन्तृत्वात् वातिकर्माणि । अवावातीनि चत्वारि कर्माणि
वेदनीयं नाभिकं मोक्षकसाधुष्कमिति मम वेदितव्यं तत्त्ववल्लीव्य-
भिसानो वेदनीयं, एतन्नामाहमस्मीत्यभिसानो नाभिकं, अहमस्य भवतो
देशिकसाधुः शिष्यवश्ये प्रविष्टोऽस्मीत्यभिसानो मोक्षिकं शरीरस्वत्वार्थं
कर्म साधुष्कम् । अथवा शुद्धमोक्षितमश्रितसाधुष्कं, तस्य तत्त्व-
ज्ञानाशुद्धदेहपरिचामव्यक्तिर्गोत्रिकं, यत्तस्य तस्य इषीभावात्कककना-
वस्थाया बहुदुःखकामाचारव्यक्तः क्रियाविषयो नाभिकं, सक्रियस्य जाठ-
राग्निबाहुभ्राजीवदुष्कर्मोभावो वेदनीयम् । तत्त्ववेदनाशुद्धत्वात्तान्मेतानि
तत्त्वावेदकशुद्धपुद्गलार्थत्वादवातीनि । तदेतत् कर्मादिकं जकार्थत्वाद्भवः,
आकाशादिहारेति इयं प्रक्रिया मानन्त्येति द्योतयति । स्वसमयपरि-
कल्पितमिति । जीयतन्मन्त्रे तन्मात्रकल्पितमिच्छार्थः । पैदावांनासुज्ञाना-
मनेका नव वदन्तीत्याह । सर्वमेति । अस्तित्वनास्तित्वविरुद्धधर्मद्वयमादाव

स्यात्कस्मिं स्यादस्ति च नास्ति च स्याद् वक्तव्यः स्यादस्ति
चावक्तव्यश्च स्यात्कस्मिं चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चा-
वक्तव्यश्चेत्येवमेवैकत्वमित्यत्वादित्यपीमं समभङ्गीनयं योज-
यन्ति, अत्रावक्तव्ये, नायमभुपगमो युक्त इति । कुतः
एकस्मिन्नसम्भवात् । न ह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत् सदस-
त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । ये एते
सप्त पदार्था निर्धारिता एतावन्त एव रूपान्येति ते तथैव
वा स्युः इतरथा हि तर्था वा स्युः अतथा वैधर्म्यनिर्धारि-

वस्तुभावे न्यायं योजयन्ति । वप्राणामस्तित्यादीनां भङ्गाणां वप्राङ्कारः
सप्रभङ्गी तस्या नवो न्यायः षट्पादेर्हं सर्वात्मना बदेकरूपत्वं प्राप्स्यताम्ना-
वक्तव्ये च इति तत्प्राप्ते यत्रो न स्यादतो षट्पादिरूपेण कश्चिदस्ति,
प्राप्स्यतादिरूपेण कश्चिद्विज्ञास्योवमनेकरूपत्वं वस्तुभावाप्येयमिति
भवति । किं ते सप्तभङ्गास्मानाह । स्यादस्तीति । स्यादित्यव्ययं तिक्रमप्र-
तिरूपकं कश्चिद्विदर्थकं, स्यादस्ति कश्चिद्विदस्योत्वर्थः, एवमप्येवम् । तत्र
वस्तुनोऽस्तित्वशब्दायां स्यादस्तीत्याद्यां भङ्गः । प्रवर्तनास्तित्वशब्दायां
स्यात्कस्मीति द्वितीयो भङ्गः । क्रमेणोभयशब्दायां स्यादस्ति नास्ति
तृतीयो भङ्गः । युगपदुभयशब्दायां कस्मि नास्तीति चत्वर्यवत् षट्पा-
दुभयशब्दात् स्यादस्त्यव्ययं चतुर्थो भङ्गः । स्यात् षट्पदभङ्गबोधायां
स्यादस्ति चावक्तव्यवेति पञ्चमो भङ्गः । द्वितीयचतुर्थेकायां स्यात्कस्मि
चावक्तव्यवेति षष्ठो भङ्गः । तृतीयचतुर्थेकायां स्यादस्ति नास्ति चाव-
क्तव्यवेति सप्तमो भङ्ग इति विभागः । एवमेकत्वमनेकत्वं चेति पुनश्चादाय
स्यादेकः स्यादनेकः स्यादेकोऽनेकश्च स्यादवक्तव्यः स्यादेको यत्नव्यः स्याद-
नेकोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेकचावक्तव्यवेति, तथा स्यादस्तिः स्यादस्तिः
इत्याद्युक्तम् । एवमेकरूपत्वेन वस्तुनि प्राप्तित्वागादिव्यङ्कारः
सम्भवति एकरूपत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदास्येवेति व्यवहारविकोपायसिः
स्यात् तस्यादनेकान् सर्वसितेरुकरूपमङ्गावादाद्य इति प्राप्ते विज्ञान-
यति । अत्रेति । अदस्ति तत् सर्वत्र सर्वदास्येव यथा मङ्गात्मा । न

तरूपं ज्ञानं संगयज्ञानवद्प्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मकं
वद्विविधं निष्कुरितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संगयज्ञान-
वत्प्रमाणं भवितुमर्हति, नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं ह्यनेका-
न्तं सर्व्ववस्तु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशे-
षात् स्यादस्ति स्यात्वास्तौत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धा-
रणात्मा कर्तव्यस्य स्यात्, एवं निष्कुरितुर्निर्धारणफलस्य च
स्यात् पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति, एवं सति
कथं प्रमाणभूतः स स्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमा-
तृप्रमितिष्वनिर्धारितास्तु पदेष्टुं शक्यता, कथं वा त-

त्रैवं तत्प्रमाणे यत्नो न स्यादिति वाच्यं, यथाप्रमाणान्वा यत्नसम्भवात् ।
यत्नास्ति तत्प्राप्त्येव यथा यथाविधायादि, प्रपञ्चस्तु उभयविकल्पा एवे-
तेतन्नाशवाद एव लुप्तो नानेकान्तवादः । तथा हि किं जेनाकारेण
वस्तुनः शब्दं तेनैवाकारेणावस्थसमाकारान्तरेण, द्वितीये वस्तुन आकारा-
न्तरपेक्षादिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्थपानस्य प्राप्ते-
रवस्थे पानोऽप्यवयव भवति, प्राप्यासत्वे प्राप्तियत्नाद्युपपत्तेः, अतो
यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्थेयं न य इत्यत्राह । नात्रमिति ।
ननु विभक्तनेकात्मकं वस्तुत्वाज्ञारसिंहवदिति चेत्, न घट इदानीमवस्थे-
नेत्युभयवाचात् । किञ्च जीवादपदार्थानां सप्रत्यं जीवत्वादिरूपं
पाक्षेव वाक्येनेति च निवृत्तं दोतानियतं, आद्ये व्यभिचार इत्यत्राह ।
य इति । द्वितीये पदार्थविषयो न स्यादित्याह । इतरपेति । अने-
कान्तं सर्व्वमितेन निवृत्त इति शङ्कते । नन्विति । तस्य निवृत्त्यपत्त्यं
निवृत्तमनितं वा आद्ये वस्तुत्वस्य तत्प्राप्त्येवैकरूपमित्ये व्यभिचारः,
द्वितीये तस्य संघटनं स्यादित्याह । नेति ब्रूम इति । प्रमाणासक्त्यायं
प्रमाणादातिदिशति । एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य प्रमाणादेकस्ये-
तर्थाः । इत्यत्र सर्व्वज्ञानिर्धारणे सत्यपदेशो निष्कल्पप्रवृत्तिय न
स्यादित्याह । एवं वदोति । अनेकान्तवादे अस्ति कावयपञ्चत्वमपि न

दभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टे ऽर्थे ऽनिर्धारितरूपे प्रव-
र्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति त-
त्साधनानुष्ठानाय सर्वे लोकाऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा,
अतश्चानिर्धारिताय शास्त्रं प्रलपन् मन्तोन्मत्तवदनुपादेय-
वचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसङ्ख्या-
ऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात् तावदेकस्मिन्
पक्षे पञ्चान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसङ्ख्यात्वमधिकत्वं वा
प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्त-
व्याश्चेन्नोच्चेरन् उच्यन्ते चावक्तव्यायेति विप्रतिषिद्धम् ।
उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च, तथा
तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति नास्ति वा, एवं तद्विप-
रीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति नास्ति वा एवं तद्विपरीतमस-
म्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मन्तोन्मत्तपक्षस्यैव
स्यात् । न प्रत्ययितव्यपक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः
पक्षे चाभावस्तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधार-

सादित्याह । तथा पञ्चानामिति । युद्धकमवक्तव्यत्वं तत् किं चेन्नापि
बद्धेनावक्तव्यत्वं उत वलदनेकवद्वावाच्यत्वं, नाद्यः व्याप्तादित्याह ।
न चेन्निति । उच्यन्ते चावक्तव्यादिपदैरिति शेषः । न द्वितीयः वलदे-
कवत्तु वलजानेकवद्वागवप्रसिद्धे निषेधायोगात् शेषस्यापि वक्तव्येदात् ।
न चार्थस्य युगपद्विरुद्धवर्तमानायां वस्तुसूक्ष्मत्वनात्मनस्तत्त्वपदेन विव-
चितमिति वाच्यं, तादृशवाक्यायां एवातुल्यत्तेरिति । सिद्धं विज्ञाने-
कप्रकाशित्वादर्थक्यमाह इत्याह । उच्यमानाद्येत्यादिना । इति च प्रलप-
न्मन्तोन्मत्तः । कर्हेति शेषः । अनानुपपन्नसौमनस्यतः साक्षात्प्रपञ्च-
कोत्पन्नः । इतरीवक्तव्योऽनेकानुवाद इत्याह । सन्नेति । सिद्धानादि-
विज्ञोऽर्थकुनिः । अन्ये तु तैलमुष्ठानामुच्यन्ते, अनमुष्ठानामुच्यन्ते

णायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिबिह्व जीवप्रवृत्तीनाञ्च स्वशा-
स्त्रावधृतस्वभावानामयं प्रवृत्तस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जी-
वादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्ध-
र्मशोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्या-
सम्भवात् असत्त्वे चैव सत्त्वस्यासम्भवादमङ्गत्तमिदमार्हतं
मतम् एतेनैकानेकमित्यादित्यतिरिक्ता अतिरिक्तायनेका-
न्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणु-
भयः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्वैषैवाणुनाद-
निराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक् तन्निराकर-
णाय प्रयत्नते ।

एवञ्चात्माऽकातस्त्रं ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मोऽसम्भवो दोषः स्याद्वादे
प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकातस्त्रं मपरो दोषः प्रसज्ये-
त । कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते ।

इत्याहुस्तत्प्रवृत्तस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रिविधनियमोऽपि न स्यादि-
त्याह । अनादीति । प्रपञ्चितं स्वार्थं निगमयति । एवमिति । एतेनेति
सत्त्वासत्त्वयोरेकत्वं निराक्षेपेत्वर्थः । परमाणुसङ्घाताः प्रवृत्त्यादय इति
द्विगुणविज्ञानः किमिह सूत्रकृतोपेक्षितत्वात् । यत्त्विति ॥

जीवस्य देहपरिमाणां दूषयति । एवञ्चेति । अकातस्त्रं मध्यम-
परिमाणत्वं तेनानिष्ठं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह । शरीराध्यासेति ।
विपाकः कर्माध्यायभिर्यज्जिजीविष्य कृतं गजशरीराध्यायित्वमकातस्त्रं
शरीरदेहो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । उक्तिकादेवे इत्युक्तो जीवो न

शरीरपरिमाणतायां च सत्त्वामकृत्स्नोऽसत्त्वं गतः परिच्छिन्न
 चार्त्तत्त्वतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीरा-
 णाश्चानवस्थितपरिमाणत्वात्प्रमुक्तजीवो मनुष्यशरीरपरि-
 माणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजम्ब प्राप्नु-
 यन्न हस्तं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुनिकाजम्ब च प्राप्नु-
 यन्न कृत्स्नपुनिकाशरीरे सञ्चयीते । समान एव एकस्मि-
 न्पि जम्बानि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः । स्वादेतत्,
 अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सन्तु-
 चैर्युर्महति च विकाशेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवा-
 वयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्त्येता न वेति वक्तव्यम् ।
 प्रतिघाते तावदानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सञ्चयीेरन् ।
 अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्र-
 थिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रप्रसङ्गः स्यात् । अपि च
 शरीरेणोचपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोक्तेष्वि-
 तुमपि शक्यम् । अथ पर्यायेण दृष्टशरीरप्रतिपत्तौ च के-

प्रतिघाते देशादुपहितरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किञ्च वाक्यदेशमात्र
 व्याख्या ततः स्थले युवदेहे कश्चित् स्यादिति कर्तृदेशः वञ्जीरो
 न स्यादित्याह । वयान इति । यथा दीपावयवानां घटे वृद्धो-
 चो मेहे विकाशस्तथा जीवावयवानामिति । देशकालस्थानविम-
 लमुते । स्यादिति । दीपावयवजीवांश्चानिच्छदेशा एवदेशा वेति विष-
 यस्याद्योऽस्यदेशादुपहितरपि जीवः स्यादिति दूषयति । तेषां निष्ठादिना ।
 दीपस्य तु न घटादुपहितः सत्त्वं अपि कालवयवानां विनाशाय । द्वितीयं
 दूषयति । अप्रतिघात इति अवयवानां निष्ठावच्छासिहं कालस्यादीपावय-
 दित्याह । अपि चेति । एवं जीवावयवा निष्ठा इति गते देशकाल

चिञ्जीवावयवा उपगच्छन्ति तमुग्ररीरप्रतिपत्तौ च केचिद-
पगच्छन्ति इत्येव तं तमाप्युच्यते ॥

न च पञ्चायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥३५॥

न च पञ्चावेषाद्यवयवोपगमापगमाभ्यामितर्हेदपरि-
मात्रत्वं जीवस्याविरीधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः वि-
कारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्चया-
पूर्वमात्रस्यापक्षीयमात्रस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं ताव-
दपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनिश्चयत्वं प्रसज्येत,
ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाधेत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य
जीवस्यात्मावृत्तं संसारसामरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादु-
द्दिष्टमित्यं भवतीति । किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छता-
च्चावयवानामागमापःप्रिवर्त्मन्वादेशानात्मत्वं ग्ररीरादि-
वत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात्, न च स

विद्य इति ब्रूते । अवेति । इह स दुष्टावाप्नो जीवस्यावयवानोवावाभ्यं
देहमात्रमिति ब्रूते ॥

अन्ये च परिहरति । न चेति । आगमापादौ पञ्चावः । विना-
नमापाविनायवयवानाभावात्त्वमस्ति न वा, आद्ये आह । विकारादिदो-
षेति । कोऽग्री बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह । कर्माष्टकेति । आत्म-
नयेतत्, आद्यवत्स्यो दोषं वदन् अस्मान्मरणादाव ब्रूयति । विज्ञेति ।
अवशिष्टकुटस्थानवयव इष्टान्त्वादात्मज्ञानाभावात्तु मुक्तिरित्यर्थः । यथा
दीपावयवानी । आकारस्य अस्तवात्तावयवानाकारकारणाभावात्तावयवा-
पादौ ब्रूयानित्याह । विज्ञेति । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवसाधारण्ये
वेत्यर्थः । किञ्चात्मन आगमापायिणीलावयवत्वे इति नियम आद्यान्व-
यवत् । किञ्चोपगमनीयज्ञानादात्मनिश्चयाभावादात्मिनीः स्यादित्याह ।

निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते
जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च वा नोयन्त
इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेभ्यः भूतेषु च लीये-
रन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽ-
साधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभा-
वात् । किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आ-
गच्छतामपगच्छताश्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत
एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाध्यवयोपगमापममा-
वात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्वेषु सूत्रेषु शरी-
रपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तव-
कार्त्तृश्रवसस्त्वनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्या-
येण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसत्ताननित्यताभ्यामेना

निरस्तं, सम्प्रति जीवस्य केचिदेव कूटस्थो अवयवाः सन्त्ये त्वानमाभा-
कित्वेति । अपि चावयवशरणावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वं अवयवसकृद-
वासत्वं आत्मत्वस्य यावदवयववर्तित्वे यत्किञ्चिदवयवापात्रेऽपि सद्यः
शरीरस्याचेतनत्वं गीतवत् प्रत्येकवमाप्तौ एकस्मिन् शरीरे आत्मत्वानात्वं
स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन इत्युपसंहरति । अत इति ।
सूत्रस्यापीनरमाह । अथयेति । स्वकस्य शरीरप्राप्तावकाङ्क्षेऽङ्गिद्वारे-
णाकानित्यतावासक्त्यायां दुर्गतवत् सन्मानरूपेणाकानित्यतावाधस्यानेने-
तरमुच्यत इत्यन्वयः । पर्यायेत्येकस्य व्याख्याकोत इति देहजैरेव वरि-
माणास्यात्मनानवस्थानेऽपि स्रोतः प्रसाङ्गकादात्मकात्मव्यक्तिमानस-
नित्यतयात्मनित्यता स्यादित्यत्र इष्टान्माह । यथेति । विभक्त्यं विभक्तं
वेधकं विधिको दिग्भराको मासित्वर्थः । पर्यायात् सन्मानाह्वाकानि-
त्यत्वस्यापिरोध इति न च कुतः, विकारादिभ्यः सन्मानस्यावस्थाने आत्मत्वे

त्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानव-
स्थानेऽपि तत्त्वन्तान्नित्यता तद्वद्विज्ञानमपीत्याशङ्क्यानेन
मूत्रेषोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य तावदवसुत्वे नैरात्म्यवादप्र-
सङ्गः, वसुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्ष-
स्यानुपपत्तिरिति ।

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चात्थस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य
नित्यत्वमिच्छते जनैस्तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरि-
माणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्यात् इत्युक्ते एक-
शरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरात्तरप्राप्तिः ।

नृमयादः समानस्य वसुत्वे सन्तानव्यतिरेके च* कूटस्यात्मवादः,
अव्यतिरेके जन्मादिविकारो विनायो मुक्त्यभावदोष इत्युक्तप्रसङ्गात्
सन्तानात्म्यपक्षोऽनुपपद्ये इति सूत्रार्थः ॥

यं स्वसूत्रं सूत्रं वा देहं गृह्णाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति
विषयं दूषयति । अन्येति । अन्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्वदर्श-
नादुभयोरुद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्यैवाद्यां नित्यपरि-
माणानां साध्यं सात्त्विकपरिमाणानामेकत्वाद्योगादिति सूत्रबोध्यम् ।
आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादतन्मपरिमाणवत् । न
चाप्रयोजकता, परिमाणनामे सत्प्राक्तनोऽपि नायादन्वपरिमाणनित्य-
त्वादयोगादिति भावः । परिमाणत्ववशाज्जायादानकसंवाह । एवेति ।
अन्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषयशरीरप्राप्तावात्मनस्तत्परि-
माणत्वे परिमाणत्ववशाज्जायातुमानविरोधादित्यर्थः । पूर्वं कालावधे परि-
माणत्ववशकीलतया न्यवहटालेन नित्यत्वमनुभाव साध्यभावादितं, सम-
ान्यस्य मुक्तपरिमाणस्यानुत्पत्त्युक्तयोरन्यतरत्वे नावस्थितेस्तदेवात्मना स-

अथ वाक्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थ
योरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात् ॥ ततश्चाविशेषेण स-
र्वदैवानुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः,
अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमितुगपेक्षितव्यम् ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते ।
तत् कथमवगम्यते, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टास्तानुपरोधाद-
भिध्योपदेशाच्चेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभय-
स्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि
पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोक्त-
रविरोधादग्राह्यतामिव्याहारः सूचकार इत्येतदापेक्षितम् ।
तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमौश्वर इ-

मध्यमशालवारपि जितृत्वात् स्यात् प्रागवतोऽनितृत्वाद्योगात्, तथा
चाविशेषः कालवयेऽपि जीवपरिमाणाभेद इत्याह । अत्र चेति ।
तस्माद् आन्येकशरणपथकसिद्धान्ते नाविरोधः सम्भवत्येति सिद्धम् ।

पत्युरसामञ्जस्यात् । लुप्तिकेशयतनिराजनान्नरं जटाधारिचैवमतं
बुद्धिस्थं निराक्रियते इति प्रसङ्गवृत्तिमाह । इदानीमिति । शाश्वत-
देश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति गृह्यते । तदिति । त्रिविक्रोरो-
भाक्त्येवमित्याह । प्रकृतिश्चेत्यादिना । प्रतिष्ठापितत्वात् पञ्चनिमित्त-
ेश्वरप्रतिषेधोऽवगम्यत इत्याशयः । व्याहृतो विद्वांसनिव्याहार उक्तिर्वैश्व-
र्यतया । अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिश्च जगदिति वदतो वेदान्तसम्प्रदायस्य
कश्चैवेश्वरो न प्रकृतिरिति येषां दिसतेन विरोधोऽस्ति न चेति शब्दे हे

त्वे पक्षो वेदान्तविहितज्ञैकत्वप्रतिपक्षत्वात् यन्निनाम
प्रतिविधयते । सा चेयं वेदवाङ्मेश्वरकल्पनाऽनैकप्रकारा ।
केचित्तत्त्वं साङ्ख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुष-
योरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमेश्वरः इतरेतरविल-
क्षणः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरान्मु मन्थन्ते
कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपति-
नेश्वरेण पशुपाशविमोक्षयोपदिष्टाः, पशुपतिरौश्वरो निमि-
त्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्
कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमिति । अत उ-
त्तरमुच्यते । पत्युरसामञ्जस्यादिति । पतुरौश्वरस्य प्रधानपु-
रुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्मादसाम-

तन्मत्तस्य भानमूलत्वाविरोधे सति वेदान्तोक्तादयमज्ञातिश्चिरिति फलम-
भिप्रेत्य सत्त्वात्मन्योरेकत्वासम्भवात् कर्तृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्वासम्भ-
वात् कर्तृत्वेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्वान्तरमतभेदमाह । सा चेति । शि-
खाः साङ्ख्याः, साङ्ख्यशब्दार्थः चत्वारो माहेश्वराः शैवाः पाशुपताः
काश्चकिश्चानिनामः कापालिकाश्चेति । सर्वेऽप्यपी मेश्वरप्रोक्तानमातु-
गमित्वा माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं महादिकं, कारणं प्रधानं
इश्वरक, योगः समाधिः, विधिः तिस्रयनस्नानादिः, दुःखान्तो मोक्षः इति
पञ्च पदार्थाः । पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धस्तत्ताशायेत्यर्थः । पाशु-
पतामणप्राणाख्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति मतमुक्ताऽऽतुमानिनेश्वरम-
तमाह । तथेति । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति वैशे-
षिकाः कर्तारमेश्वरं बाधयन्ति, कर्मफलं सपरिकराभिप्रेत्याहकं
कालान्तरभावि फलत्वात् शैवाफलवदिति गौतमा दिगम्बराश्च ।
शानैश्वर्योऽश्वरः काश्चकिश्चान्तः सातिसयत्वात् परिमाणवदिति
साङ्ख्यगौतमतपातज्ञावा इति नत्वोक्तं केचित् कथञ्चिदिति । विष्णु-

ज्ञस्यात् । किं पुनरसामञ्जस्यम् । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसङ्गे-
स्मादादिवदनोऽश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मपिष्ठत्वाददोष इति चेत्, न, कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्तप्रवर्त्तयितृत्वे इतरतरा-
श्रयदोषप्रसङ्गात् । अनादित्वादिति चेत्, न, वस्तुमानकालवदतीक्ष्णपि कालेष्वितरतराश्रयदोषाविशिषादन्धपरम्परा-

नवति । अत इति । आगमादिना निर्मेश्वरसिद्धेः कथं दोष-
व्यभिक्ताह । इतिमिति । न तावत् स्वस्वाममादीश्वरनिर्णयः, आगमा-
ना निर्मूलत्वेनाप्राप्त्येवात् । न च सर्वज्ञज्ञानं मूलं तत्र मानाभावात् ।
न आगम एव ज्ञानं, आगमज्ञानान्यन्ये मूलनिश्चयस्तत्रिचये तच्चिद्वद-
इत्यन्योऽप्यन्यथात् । न च पुरुषप्रवर्त्तयितृत्वो मानत्वं यत्तत्, तस्यो विरो-
धेन तत्त्वान्यन्यथात्, नाप्यनमानादीश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तृवेति निर्णयः
वन्मवति, अतुमानस्य इष्टानुसारित्वेन इष्टविपरीतायां साधकत्वात् । तथा
च लोके वादयाः कर्त्तारो इष्टाप्तादया एव जगत्कर्त्तारो रागद्वेषादि-
भयः सिद्ध्युः । यदि लोके विपक्षपासादादिकर्त्तुरेकत्वाद्युद्घनेऽपि
जगत्कर्त्तारि जायवादेकत्वं निश्चयज्ञानं निर्दोषत्वञ्च कल्प्येत, तर्हि इत्योपा-
दानत्वमपि कल्प्यतां, कर्त्तुरेवोपादानत्वेन जायवात्, अन्यथा जगत्-
प्रधानपरमायुधपादानकल्पनगौरवान्, अदृष्टत्वाच्चेत् कर्त्तुर्द्वयोपादान-
त्वविशिष्टरेकत्वादिकमपि न सिद्ध्येत् । अस्माकमवपौरुषेयतया अतः सिद्ध-
प्रमाचभाषयः श्रुत्या स्वप्रमेयबोधने इष्टानान्येवया भवत्येव लौकिक-
कर्त्तृविपरीताद्वितीयकस्य पादानात् कर्मज्ञानिदोषेश्वरनिर्णयः । निर्णीते
च तस्मिन् धर्मिपाङ्कजमानावाधाय रागादिदोषपादानस्यावकाशः इत्या-
नुमानिकेश्वरादिभ्यो वंचय्यं, तदभिप्रेत्याद्यौतस्येश्वरस्यासामञ्जसत्वाह ।
हीनेति । यदि कर्त्तुर्द्वयोपादानत्वमदृष्टत्वात् कल्प्येत तर्हि निर्दोषत्व-
स्याप्यदृष्टत्वात् सो विपक्षकारो स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेः जगत्कर्त्ता
दोषवान् स्यात् । न चाल धर्मिपाङ्कजानुमानवाधः कार्यत्वविरुद्धा कर्त्तृ-
भाववाचकत्वेन निर्दोषत्वादायुद्घोषितत्वात् । न चोत्कर्षकता जातिर्भा-

न्यायापत्तेः । अपि च प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवि-
क्षमयः । न हि कश्चिद्दोषप्रयुक्तः स्वार्थं परार्थं वा प्रवर्त-
मानो दृश्यते । स्वार्थं प्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि
प्रवर्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानौ-
श्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चे श्वरस्य पुरुषस्य
चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥

पुरुषर्तुवादाना दोषाभावे तदग्राह्यविषयकत्वे कत्यायोगाच्च, इदामन्त्या-
व्यापकधर्माणां पक्षे व्यापादनं कृत्यतेषां तार्किक्याद्यदो यदि कृत-
कत्वेन चेदना घटवदन्विताः स्यात् तर्हि तेनैव चेदना सावयवोऽपि स्या-
दिति । न इदं तर्जितव्यं व्यापकं सावयवत्वं गत्यादौ व्यभिचारादिति
भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विषयफलान् प्राप्तिनः करोति न
चेच्छेति यदुते । प्राप्तीति । अङ्गस्य कर्मणः प्रेरकत्वाद्योगाच्चैवमि-
त्याह । चेति । न चेत्प्रेरितं कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह ।
कर्मैति । अतीतकर्मणा प्रेरित ईश्वरो वर्तमानं कर्ततत्पञ्चाय प्रेरयतो-
न्यनादित्यात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य नानुपपत्तिरिति यदुते । अनादित्या-
दिति । अतीतकर्मणोऽपि अङ्गत्वाच्चेत्प्रेरकता न च तदपीश्वरेण
प्रेरितं यदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्योऽन्यान्वासात्ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वर-
प्रेरितं तदेवेश्वरं वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न ज्ञान-
हीनाया क्लृप्तभावज्ञाया अनवस्थायाः प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो
विषयकहेतुशालकृत्स्नं दुर्वीरजित्वर्थः । यत्तु फलदानं ईश्वरक कर्मनि-
मित्तमात्रं न प्रेरकमिति शोकादोप इति, तच्च, विषयकर्म कारयितु-
रीश्वरस्य दीव्यवशानपायात्, पूर्वकर्मावेत्या कर्मकारयित्वे शोकाप्रा-
णाधिकारवश्यानात्, अस्याकर्मणो चेदस्य साध्यसाध कारयतीति निराश-
मिति च नृतिमूलं पूर्वकर्मावेत्या कल्पनमिति धैर्यम् । किञ्च पर-
मतादुचारेणपीश्वरस्य रागादिभक्त्यं प्राप्नोतीत्याह । अपि चेति ।
प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति तार्किक्याणां स्थितिः, तथा चेत्परः स्वार्थरा-

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

इतरपक्षसामान्यमेव, तच्च प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्व-
रोऽन्तरेण सम्बन्धः प्रधानपुरुषयोरीक्षिता । न तावत् संबो-
धलक्षणः सम्बन्धः सम्भवति, प्रधानपुरुषेभ्योराशौ सर्वगत-
त्वाविरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः चात्रशान्त्यभि-
वानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित् कार्यमन्वः सम्बन्धः
ग्रह्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् ।
वज्रवादिनः कथमिति चेत्, न, तस्य तादात्म्यलक्षणसम्ब-
न्धोपपत्तेः । अपि चागमवलेन वृक्षशादौ कारणादिसवरूपं
निरूपयति नाश्रयं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यम् ।
परस्य तु दृष्टान्तवलेन कारणादिसवरूपं निरूपयती यथादृ-
ष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्विति शयः । परस्मापि
सर्वप्रपञ्चोतागमसद्भावात् समानभागमवलमिति चेत्, न,
इतरैतरान्नयप्रसङ्गात् आगमप्रत्यक्षात् सर्वप्रत्यक्षसिद्धिः स्वै-

नादिभानु प्रवर्तकत्वात् सम्भवत् । न च कारणादौ व्यभिचारः परदुः-
खप्रवृत्तलक्षदुःखनिःस्पृष्टिर्वात्तस्योत्तर्यः । उदासीनः प्रवर्तक इति
च स्थाप्यमिति योगान् प्रत्याह । प्रत्येति ॥

प्रधानवादे दोषान्नरमाह सूत्रकारः । सम्बन्धोति । ईश्वरेणसम्बन्ध-
स्य प्रधानादेः प्रेरणात्वायोगात् सम्बन्धोऽप्युच्यते । न च संबोधः वनवाको
वाङ्मोक्षार्थः । कार्यवलात् प्रेरणयोप्युच्यते । सम्बन्धः कस्युक्तमित्यत
प्राह । नाप्यन्य इति ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जनयति विज्ञेत् । न-
न्यकस्यैवात्मा तन्वाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । भावात्तन्वाद्योक्तनिर्वाणतादा-
त्म्यसम्बन्धः, देशकालव्यतिरिक्तः । त्रिषु वेदेषामुपार्पित्वाच्च, लोकादृष्ट-
त्वकारणसम्बन्धो वदितेनानुवर्तकः । अनुमानिकेव तदनुवर्तकः इति

तत्त्वस्य बाह्यगमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपत्त्या साङ्ख्ययोग-
वादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्यपि वेदवाद्यालोच्यरक-
ल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतयानुपपत्तिस्तर्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि
परिकल्पमानः कुम्भकार इव सदादौनि प्रधानान्यधिष्ठाय
प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनस्य
प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, सदादिवैलक्षण्यात् ॥

करणवच्चैव भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्वादेतत्, यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपा-
दिहीनञ्च पुरुषोऽवितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्य-
तीति, तस्यापि नोपपद्यते । भोगादिर्दृग्नास्ति करणग्राम-
स्याधिष्ठितत्वं गम्यते, न चाल् भोगादयो दृश्यन्ते । करण-

विशेषवाङ् । अपि चेति । सर्वदृष्ट्यागमप्राप्तस्यैव प्राप्तावस्थोक्तः प्रत्यक्षः
अनुमानात् सर्वप्रतिज्ञे निरस्तात्वात्, न ह्यनन्यत्वात् ज्ञानं समोक्तमिति
अप्रतिविरोधादित्यतः प्रधानकल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणु-
नामपि निरवयवत्वेनैव संबोधादावत्वात् प्रेर्यत्वाद्येन, प्रेरकत्वे चेत्-
रस्य दोषवत्त्वमित्याह । एवमन्यास्यपीति ॥

इत्येवञ्च प्रधानादिप्रेरणातुल्यपक्षे च सामञ्जस्यमित्याह स्वभावतः ।
अधिष्ठानेति । प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं प्रत्यक्षत्वादीश्वरवद्भूतिरे-
वेव कदादिवैलक्षण्यं ।

चक्षुरादी व्यभिचारकावस्थं विधेयं । करणवदिति । रूपरङ्गभूतं
नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं सूचयति । ह्येति । समोक्तत्वेनैव स्तीति विशेष-
वाच्यं व्यभिचार इत्याह । तथापीति । भोगः सुखदुःखादुत्पन्नः, आदिप-

ग्रामसामेयं चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि
भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सुखद्वयं व्याख्यायते ।
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । इतयानुपपत्तिः स्तार्किकपरिकल्पित-
स्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके समरीरो राजा राष्ट्रस्ये-
श्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः, अतश्च तददृष्टान्तवशेनादृष्टभौ-
श्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणाय-
तनं वर्णयितव्यं स्यात्, न च तद्वर्णयितुं शक्यते । सूक्ष्म-
रकाशभाविताच्छरीरस्य प्राक् सृष्टेस्तदनुपपत्तेः निरधि-
ष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
करणवच्चैव भोगादिभ्यः । अथ लोकदर्शनानुसारिणेश्वरस्या-

दात् विषयानुभवपक्षः । न च यत् वेनाधिष्ठेत् तत्तदीयभोगहेतुत्वेनैव
प्रवर्त्तयति व्यतिरेकव्याप्ती करणेषु व्यभिचारादावस्यन्निति वाच्यं,
भोगहेतुत्वावशिष्टाप्रतयत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च विशेषणभावेन
विशिष्टस्य हेतोरभावात् । न च विशेष्यैवार्थं परार्थवाचकाधिष्ठेयकादादी
व्यभिचारात् । न च प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्विशेष्याभिहितं, अतो न
यत्तद्व्याप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । जीवे करणकृता भोग-
दृष्टान्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतास्तो न दृष्टान्त इत्युच्यते । विषये दोष-
वदनु व्यप्रदोषकत्वं हेतोर्भिरस्यति । करणेति । प्रधानादेः प्रेर्यत्वा-
ङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यादतीन्द्रियस्य प्रेर्यस्य भोगहेतुत्वमित्युच्यते-
दित्यर्थः । सुखद्वयस्वार्थान्तरमाह । अन्यथा चेति । इः प्रवर्त्तकहेतु-
नः स शरीरोति लोके व्याप्तिर्दृष्टा । ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न
प्रवर्त्तकत्वमिति सुलार्थमाह । इत्युच्यते । विमतं ईश्वरं कार्यभा-
दादृष्टमिति कल्पयतो राजवत् सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तं, तत्तदपत्तिं
निरस्यति । न च तद्वर्त्तयितुमिति । न च क्लिप्तं शरीरं समानं प्रागापि
कल्पयतीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वमिदमाहितद्वयं । अतस्तत्सशरीर-
एवेश्वर इत्युक्तं नाह । निरविष्टाकत्वे चेति । जीवस्यैव शरीरं भौतिकं

पि किञ्चित् करणानामाद्यतनं शरीरं कामेन कल्प्यते, एवमपि मोषपक्षे । सशरीरत्वे हि सति संसारविद्भोगादि-
प्रसङ्गशरीरस्याप्यनौशरत्वं प्रसज्येत ॥

अन्तवत्त्वमसवेक्षता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यते अनन्तश्च, अनन्तं च प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञे-
नश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत
वा नवा परिच्छिद्येत, उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव ।
कथं पूर्वस्मिंस्तावदिकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नत्वात् प्र-
धानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यम्भावि, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
यद्वि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवद्वष्टं, तथा
प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्त्वात् । स-
ङ्गा परिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं, स्व-
रश्चरस्य तु स्वेच्छानिर्मितं प्रागपि स्यादित्याहुः निरस्यति । करणव-
दिति । करणान्मलं बलीति करणवच्छरीरं, रक्षामवच्छरीरकल्पनेवानुप-
पन्नानामावात् दृष्टमिति कल्पनिवन्निरोधाच्च इति भन्व्यम् ॥

एवमौचरस्य शुक्लतर्कस्य कर्तृत्वनिर्णयो नेतृप्रपाद्य नित्यत्वसर्व-
तत्त्वनिर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सूत्रकारः । अन्तवत्त्वमिति । प्रधा-
नपुरुषेश्वरत्रयमनित्यं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् । घटादित्याह । पूर्व-
किञ्चित् । सङ्ख्या वा परिमाणं वेद्यता । तथा च निश्चितसङ्ख्यात्वा-
धितपरिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयम् । यद्यपि सङ्ख्यावत्त्वमात्रं हेतुः सम्भवति
तथापि सर्वज्ञत्वमिदमेव हेतुविहितिरासं द्योतयितुं निश्चितपदं, तत्ताद्य ।
हेतोरविहितमस्तीत्याह । सङ्ख्यापरिमाणमिति । सङ्ख्यारूपमनित्यार्थः-

रूपपरिमाणमपि तदुगतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरु-
षगता च महासङ्ख्या, ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नाणां मध्ये
ये संसाराद्भुज्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च
तेषामन्तवत्, एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य
संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानञ्च सविकारं पुरु-
षाद्येमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेनाभिमतं तच्छून्यता-
यामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किं विषये वा सर्वज्ञतैश्वरते
स्याताम् । प्रधानपुरुषेश्वराणां चेदमन्तवत्त्वे सत्यादिम-
त्त्वप्रसङ्गः, आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा
भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य
पुरुषाणामात्मनश्चेत्यनेश्वरेण परिच्छिद्यत इति । तत
ईश्वरस्य सर्वज्ञताभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत,
तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिमृहीत ईश्वरकारणवादः ॥

द्वितीयहेतुं साधयति । स्वरूपेति । प्रधानादयो निश्चितपरिमाणाः वस्तु-
तोऽभिन्नत्वात् घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरादय इति ज्ञातेऽपि
स्त्रीवानामानन्त्यात् कथं सङ्ख्यानिश्चयस्तथाह । पुरुषेति । जीवसङ्ख्यापीन-
रेव निश्चीयेत अनिश्चये सर्वज्ञतायोगादित्यर्थः । हेतुसिद्धेः फलमाह ।
ततश्चेति । भाषराशिवत् केपाश्चस्त्रीवानां सङ्ख्यासङ्ख्याय नष्टेदित्येवं
सर्वज्ञते इदानीं शून्यं जगत् स्यादित्यर्थः । निष्प्रमाणवेषादिति भावः ।
ननु ईश्वरश्चित्तामिति चेन्न तस्यापि भिन्नत्वेनालवभवात् । किञ्चित्त-
व्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह । प्रधानमिति । दोषान्तरमाह ।
प्रधानेति । इवत्तानिश्चयाभावाच्च शून्यतेति द्वितीयं सङ्गते । अथेति ।
इवत्ता नास्ति न निश्चीयते चेत्तर्हः । प्रधानादयः सङ्ख्यापरिमाणवन्तः
इत्येतास्मादिदिशदित्यनुमानादस्तीवत्ता, तदज्ञाने सादृश्वज्ञता, इवत्तायां

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणं ईश्वरोऽ-
 भिमतेक्ष्णेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिरधि-
 ष्ठाता बोधयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतेक्ष्णेषां पक्षः
 प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयत्वेनाप्येवंरूप एवेश्वरः
 प्राक् निर्धारितः प्रकृतिरधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी
 च श्रुतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पक्षः
 प्रत्याधिख्यासित इति । उच्यते । यद्यप्येवंजातीयकौऽयः
 समानत्वाच्च विसंवादगीचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसं-
 वादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानाधारम् । तत्र भाग-
 वता मन्वन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानस्व-
 रूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रति-
 ष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूह-
 पेण अनिरुद्धव्यूहपेण च वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते,
 सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो
 आत्मवत्त्वमन्यतममिति परिहरति । तत इति तस्मात् केवलकर्मोन्नेर-
 वादस्य निर्मुक्तत्वाच्च कर्तृपादानाद्वेश्वरसमन्यविरोध इति सिद्धम् ॥

पञ्चपदार्थवादिना हेतुव्यतिरिक्तनिराकरणान्नरं चतुर्व्यूहवादं दुष्टित्वं नि-
 रस्यति । उत्पत्त्यसम्भवात् । अधिहरयतात्मर्थात् । येषामिति । अधि-
 करणकारणभाविपति । गन्धिति । वेदादिकङ्कणमङ्गीकृत्य वेदादिकङ्कणं जीवो-
 त्पत्त्यर्थं निराकर्तुमधिकरणकारण इत्याह । उच्यते इति । आत्म भाग-
 वतपञ्चरात्रात्मनो विषयः स किं जीवोत्पत्त्याद्यर्थे कानं भवेति सन्देहे
 बाधासुखसन्धात्मनमिति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । पूर्वपक्षे तदात्मविरो-
 धाऽजीवाभिज्ञानसमन्यवाचिहिः, सिद्धान्ते तदर्थे तस्याऽऽत्मत्वादविरोधा-
 च्छिद्दिहिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्यति । निरञ्जनेति । कथं तर्ह्य-

नामाहङ्कारः, तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्घर्ष-
णादयः कार्यं, तमित्यन्भूतं भगवन्तमभिगमनोपादाने-
व्याख्याध्याययोगैर्वर्षयतमिष्टा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव
प्रतिपद्यत इति । तत्र यन्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः
परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽ-
त्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तत्र निराक्रियते, “स
एकधा भवति त्रिधा भवति” इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मा-
नोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽ-
भिगमनादिलक्षणमाराधनं अजस्रमनन्यचित्ततयाऽभि-
प्रेषते तदपि न प्रतिविध्यते श्रुतिस्मृत्योरीयूरप्रविधानस्य
प्रसिद्धत्वात् । यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्घर्षश्च
उत्पद्यते सङ्घर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाश्चानिरुद्ध इति ।
अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्घर्षणसंज्ञस्य
जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् ।
उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्,

द्वितीये वासुदेवे भूर्तिभेदस्तत्तावत् । न इति व्यूहा भूर्तिः । अविशेषं
शास्त्रार्थस्तुता सहेतुं पुरुषार्थमाह । तमित्यन्भूतमिति । यथोक्तव्यूह-
वन्तं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्काव-
चेतसासवधानपूर्वकं देवताष्टकगणनमभिगमनं, पूजाइत्याचारमन्त्रमन्त्रपा-
दानं, इत्याद्या पूजा, स्नाध्यायोऽष्टाशरादिकपः, योगो ध्यानम् ।
तत्तावद्विहङ्गसुपादत्ते । तत्तेति । समाहितः यद्वाविशो भूर्त्वेति
‘तं’ कथा यथोपासते’ इत्याद्या च श्रुतिः । ‘सत्सुर्भक्तसत्परमः’ इत्याद्या
स्मृतिः । विवर्हासमनूद्य दूषयति । यत् पुनरिति । अतएवाद्यादिदोष-
स्यादिशब्दार्थः । व्याकोरेतया ‘अज आत्मा’ इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रा-

ततश्च नैवासा भगवत्प्राप्तिर्मेधिः सप्तात्, कारणाप्राप्तौ
कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो
जीवस्योत्पत्तिं 'नात्माश्रुतेर्निवृत्त्याश्च तावत्' [अ० २।पा०
२।सू० १७] इति । तस्मादसङ्गतेषां कल्पना ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासङ्गतेषां कल्पना, यस्माद् हि लोके कर्तुर्देव-
दत्तादेः करणं परश्चादुत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयति
च भागवताः 'कर्तुर्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः
प्रदुस्ससंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽ-
हङ्कार उत्पद्यते' इति । न चैतद्वृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं श-
क्यम् । न चैवश्रुतां श्रुतिमुपलभामहे ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि सप्ताच्चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते
किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्य-
धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निर-

ममल्लोत्पत्त्यर्थे मानत्वाभावनिरुद्धा जीवाभिन्नमल्लसमन्वयस्वरूपमिति भावः ।
जीवस्योत्पत्तिं निरस्त्य जीवान्मनस उत्पत्तिं निरस्यति । न च कर्तु रिति ।
यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मादसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः ॥

विज्ञानां करणानां प्रयोक्ता कर्तु रिति प्रसिद्धाचर्ये हिषब्दः । वर्णनं
निर्कर्तृमिच्छात् । न चेति । ननु लोके कश्चिच्छक्तियवरः कुठारं निर्भाव-
तेन दृष्टं विनश्यतीति दृष्टमिति चेत्तत्र, शिल्लिगो हृद्यादिकरणान्तर-
सम्पत्तात् कुठारकर्तृत्वं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासम्पत्त्याश्च मनसः क-
र्तृत्वं विनैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥

सङ्कर्षणादीनामुत्पत्त्यवस्थायां हि व्यूहचतुष्टयं स्यादिति सूत्रव्यावर्त्य-

धिष्ठाना निरवद्यावेति, तस्मात्प्रायं यथावच्छिंत उत्पत्त्यसम्भवो
 दोषः प्राप्नोतीति । अतोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्य-
 सम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्र-
 कारान्तरेष्वेत्वभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्पर-
 रभिन्ना एवैते वासुदेवादयस्तत्त्वार ईश्वरास्तुत्यधर्माणो नैषा-
 मेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यं, एकैकैवैश्व-
 रेष्वेश्वरकार्यं सिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः
 परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एकस्यैव
 भगवत एते चत्वारो व्यूहान्मुत्यधर्माण इति, तथापि तदव-
 स्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्घर्षणस्योत्पत्तिः
 सम्भवति सङ्घर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिहृदस्य, अतिश-
 याभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणस्येति श्रयेण यथा
 नृद्वययोः । न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते ।
 न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वे

माशङ्कते । अथापि स्यादिति । तत्रैकैकैः शक्तिरानुरं शान्त्यं वक्तुं
 शरीरवामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागल्भ्यं ऐश्वर्यं यथा वा सङ्घर्षणादव-
 तकादीन्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामोद्धारणे । तत्रैकैः शक्तिमाह । वासुदेवा
 एवेति । विहर्षेण रागादिभ्यः निराधिनः । प्रत्यक्षजन्मा निरवद्या
 नाद्यादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वोत्पत्त्यसम्भवो नृद्वय एवेत्याह । तस्मा-
 दिति । अतोच्यते सिद्धान्तयति । अत्येति । एवमपि तदप्रतिषेधो वि-
 श्रान्त्यर्थः । अतिशयेऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तरं प्रकल्पितं । अत्येति । किं चत्वा-
 रः सततम् । भिन्ना एव उतैकस्य विश्रान्त्यर्थः । अत्येति । अत्येति । किं चत्वा-
 रः । अतीत्यादिर्ना । द्वितीये विभागे । अत्येति । अत्येति । अत्येति ।

वाज्ञानैर्गुर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्देहोऽभ्युपगम्यते, वासुदे-
वा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इत्यन्ते । न चेते भगवद्गु-
हाद्यतुःसङ्गस्याभेदावतिष्ठेरन्, मद्यादिस्तद्व्यपार्यक्तस्य सम-
स्तस्यैव जगतो भगवद्गुहात्वावगमात् ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधस्यास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणि-
त्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैर्गुर्यादितारतम्यवीर्यतेजांसि गुणाः
आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेद-
विप्रतिषेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलभ्यं शास्त्रित्व
इदं शास्त्रं अधिगतवान् इत्यादिवेदान्त्यादर्शनात्, तस्मा-
दक्षप्रतिषेधा कल्पनेति सिद्धं ॥

इति श्रीशास्त्रीरक्तमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतो
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

आद्यस्तथाप्य निषेधति । अथेत्यादिना । न्यूनत्वपक्षेऽप्यविज्ञानमाह ।
न च पक्षेति । यदि न्यूनं अपि भगवतो व्यूहास्तदा चतुर्षु व्यापात
इत्याह । नचेति इति ॥

इतश्च जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः । विप्रतिषेधाच्च ।
सर्वेषु गुणत्वं गुणित्वञ्च विद्वद्वादिपदात् प्रयुक्तानिबद्धौ भिन्नाभा-
सन इत्युक्तान्न एवैते इति विद्वद्वोक्तिपक्षः । पूर्वापरविरोधादावङ्गमि-
ति कल्पार्थसङ्गतिर्निरासः । वेदेति । एकस्यापि तन्मात्ररक्षाधेता
चतुर्वेदिव्योऽधिक इति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मान्निघो विद्वद्वाभिः यो-
रुपेक्षसङ्गताभिर्नायोद्वेयवेदान्तसम्बन्धविरोध इति सिद्धं ॥

इति श्रीशङ्करभगवत्पादकृतं श्रीगीविन्दानन्दभगवत्पादकृतो
शास्त्रीरक्तमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतो द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ओं परमात्मने नमः ।

—०—

न विदश्नुते ॥ १ ॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिच्च । तथा केचिद्वायोऽस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिच्च । एवं जीवस्य प्राणानाञ्च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषूपलक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेजानपेक्षित्वमाशङ्क्य तेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोक्ताशङ्कानिवृत्तिरेव, तच्च प्रथमं

ओं ब्रह्मणे नमः ।

विददादिप्रपातारं शीतास्ताञ्जनधुमन्तम् ।

नित्यचिद्विश्वकलात्मभिन्नं सर्वेश्वरं ब्रजे ॥ १ ॥

जीवस्याश्रुत्युत्पत्तिप्रसङ्गेनाकाशस्याप्युत्पत्त्यसम्भावनाशङ्का परिकुर्यादावेकदेशिमतमाह । न विदश्नुते । विदत्ताश्रयादकीर्यं कश्चिदपि पूर्वपादेन सङ्कृतिमाह । वेदान्तेष्विति । भिन्नोपपन्नसम्भवाह । केचिदित्यादिना । भूतप्रोक्तसुखीनां विद्योविरोधशङ्कानिरासो विदत्तादार्थः । लिङ्गशरीरश्रुतीनां तत्त्विरासः प्राश्रयादार्थः । *यथा विद्योविरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च परपक्षा उपेक्षाः तथा श्रुतिप्रसङ्गोऽपि उपेक्षा इति शङ्कोत्पत्तौ पादद्वयस्फारम्भात् पूर्वपादेन इत्यन्तर्गत इति सङ्कटादार्थः ।

अ०२। पा०६।] शास्त्रशरीरकभाष्यम् । ६०८

तावदाकाशमात्रित्वं चिन्तते किमस्माकाशस्योत्पत्तिरस्युत
नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । न विवदन्मुतेरिति ।
न ह्यस्माकाशमुत्पद्यते । कस्मात् पशुते, न ह्यस्योत्पत्तिप्रका-
रणे श्रवणमस्ति । ह्यन्दोष्ये हि 'सदेव सोम्येदमयं प्राची-
देकमेवाद्वितीयं' इति सख्यव्याख्यानं ब्रह्म प्रकृत्य 'तदेतत्
तज्जोऽसृजत' इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यम तेज
प्रादिं कृत्वा ययाणां तेजोऽवमानासुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च
नः प्रमाणमतौन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तो न चात्र श्रुतिरस्या-
काशस्योत्पत्तिर्गतिपादिनो तस्मात्ताकाशस्योत्पत्तिरिति ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दपक्षसत्परिग्रहे । मा नामाकाशस्य ह्यन्दोष्ये-
भूदुत्पत्तिः श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयकाः समामनन्ति

आकाशवाक्योत्पत्तिमात्रमस्ति तैत्तिरीयकाः, नामनन्ति ह्यन्दोष्ये,
श्रीवत् प्राञ्चानादुत्पत्तिं सर्व एत आत्मनो व्युत्पन्नोति वाजिनः,
तस्याव्यासते प्राण इत्याचर्यविकाशमनन्ति । नन्वेवमाकाशपूर्विका
न चत् कृष्टिः कश्चित्त्व पूर्विकेति क्रमविरोधः । आदिपदात् 'य
[प्राञ्चोवाक्यसृजतेत्यक्रमः, कश्चित् सप्त प्राणाः कश्चिदष्टाविन्दादि-
शास्त्रादयश्च विरोधो व्यासः, प्रपञ्चः पादद्वयं, तथा च पादद्वयस्य
हृत्तयां विषयोविरोधविराधाव्याप्युत्पत्तिमात्राध्यायसङ्गततः सिद्धाः ।
पञ्चावाक्यस्योत्पत्त्युत्पत्तिस्तुत्यो र्मयोविरोधोऽस्तु न वेति वाक्यभेदैकवा-
द्यत्वाध्यायं ह्यन्दोष्ये बहुपत्तिस्तदा वाक्यभेदेन विरोधादप्राणाख्यं चानयोः
ह्योतिरिति पूर्वपक्षविषयम् आदावुत्पत्तिपक्षमेकदेशो नृद्धातोव्याह तत्र
भावदिति ।

उत्पत्तिश्रुतिर्मुक्ता नास्तीति गूढाभिप्रायः सत्यति पूर्वपक्षवति ह-
नकारः । अस्ति त्विति । एकवाक्यत्वेन प्राणाख्यव्यासने विनिति श्रुत्यो-

‘सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति प्रकृत्य ‘तस्मादा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः’ इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः कश्चित् जः प्रमुखा सृष्टिः कश्चिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यता जनयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्त्वं सा युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते, कुतः तत्तज्जोऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य सृष्टुः सृष्ट्यवयेन सम्बन्धानुपपत्तेः ‘तत्तज्जोऽसृजत तदाकाशमसृजत’ इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यपि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा ससृपं पञ्चौदनं पचतीति । एवं तदाकाशसृष्ट्या तत्तज्जोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं युज्यते, प्रथमजत्वं हि ह्यादौस्ये तेजसोऽवगम्यते, नैतिरीयके आकाशस्य, न प्रोमयोः प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्यन्तरविरोधोऽपि व्याख्यातः ‘तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः’ इत्यत्रापि तस्मात् आकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः सम्भूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भवनस्य च विद्यमानत्वात् ।

स्वप्नावाक्यमिति शङ्कते । नन्वेवमाक्यतेति । एकवाक्यत्वात्स्वप्नादप्रामाण्यं
 नुब्रूयिष्यात् । स्वप्नविरादिना । एकस्य नुनपत् कार्यह्वासात्स्वप्नेऽपि
 त्रैलोक्ये स्वप्नत्वात्स्वप्नादेवमाक्यतेति तद्व्यतिहासी शङ्कते । ननु चक्रेदिति ।
 स्वप्नात्स्वप्नादौ दृश्यति । नैवमिति । त्रयो न नुब्रूयते त्रयोः नुन-
 प्राचस्यस्वप्नात्स्वप्ने रितग्रहः । एकवाक्यत्वाद्विद्वन्वीजाह्वयस्वप्नद्वयभूतं प्रचम-
 यिष्यत आह । न चेति । वाकोरन्मिरिति त्रयमुक्तिमन्त्रादिति शेषः ।
 आम्नोन्मृतेति त्रिचरित्स्वप्नविरादिर्वाक्यं त्रिचरित्स्वप्नविरादिर्वाक्यं त्रिचरित्स्वप्नविरादिर्वाक्यं
 इत्येतेति । एतत्पदार्थवाच्य । तत्रादिति । आम्नोन्मृते नुनं तेजसः
 प्राचस्यं च त्रयो द्वयोर्व्यपितग्रहः । किञ्च तत्पदार्थं आम्ना आम्नोन्मृते
 तेजस उपपादानं भूयते च त्रयो दृश्यते नैवमाक्यतेत्याह । वाकं रिति

युगपत् सम्बन्धानुपपत्तौ; वायोरन्विरिति च घृण्णगन्वाया-
त् । अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

नास्ति विद्यदुत्पत्तिः अश्रुतेरेव । या त्वितरा विद्यदुत्प-
त्तिवादिनौ श्रुतिरुदाहृता सा गौणौ भवितुर्महति । कस्मा-
त् प्रसम्भवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या
श्रोमत्कणभुगभिप्र.यानुसारिषु जीवसु । ते हि कारणसा-
म्यप्रसम्भवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायि-
निमित्तकारणभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते ।
द्रव्यस्य चैकजातीयकमनेकस्य द्रव्यं समवायिकरणं भवति ।
न चाकाशस्यैकजातीयकमनेकस्य द्रव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन्
समवायिकारणे सति असमवायिकारणे च तत्संयोगे दा-
काश उत्पद्यते । तदभावात् तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं

एवं श्रुतीर्विरोधादप्राभाष्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते च एव विद्यदुत्पत्तिवादी
मन्त्रेण प्राभाष्यं ब्रूत इत्याह । अस्मिन्निति ॥

एवमप्राभाष्यमन्त्रेऽधिकरक्षेण प्रथमं विरोधात् श्रुतप्राभाष्य-
मिति पूर्वपक्षस्य तत् एकदेशविज्ञानः; सचाश्रुत्याविज्ञानो श्रुतीनामवि-
रोधैकसाध्यतया ब्रह्मणि सत्यमवशिष्टिरिति फलं कर्मसामन्यस्य
तत्र श्रुतीर्विरोधे श्रुतप्राभाष्यमपि, यास्तबोरप्राभाष्याबोनाद्विबुद्धस्य-
सम्भवेत्यत आहुष्यहीनत्वान्मश्रुतिर्मुक्त्यां इतरा गौणीयविरोध
इत्येकदेशिकतः विद्वस्यति । नास्तीत्यादिना । आकाशो नोत्पद्यते
यानयोन्मत्तादात्म्यसु, न चास्मिन्मन्त्रोः सत्त्वादेवविधिः रिजा-
तीयमेतन्मन्त्रोरात्मसत्त्वाबोनाद्विबुद्धत्वाच्च संबोध्य एव हि इत्यकाश-

दूरापेत्येवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमताश्च तेजःप्रभृतौनां
पूर्वीत्तरकालयोर्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः आकाशादि-
कार्यं नवभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वो-
त्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्ते-
रनवकाशमशुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यते ऽधवसातुम् ।
पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च त्रिभुत्वादिसत्त्वस्यादाकाशस्याजत्वसि-
द्धिः । तस्मात् यथालोके आकाशं कुरु आकाशो जात इत्ये-
वंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथा च घटाकाशः
करकाकाशो गृहाकाश इत्येके सप्ताधाकाशस्यैवंजातीयको
भेदव्यपदेश भवति । वेदेऽपि 'आरक्ष्यानाकाशेष्वात्मभेदः'
इत्येवमुत्पत्तिश्चुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥

सर्वादिकारणमतः सत्त्वमायमनशयिभोरभावाच्च हेत्विति हिरित्तुर्ध्वः । प्रा-
गभावात्पश्चात्तात्त्विकवदाकाशो नोत्पद्यते इत्यत्राह । उत्पत्तिमताश्चेति ।
प्राकाशवाङ्मनात्मनः आदिपदानामोध्यं सपाककोर्ध्वं कथम् । नूतद्रव्या-
न्वत्त्वं ह्याकाशस्य कार्यं, तच्च प्रसवेऽप्यस्ति परमात्मानवत्त्वात् अतो न
प्रानभाव इत्यर्थः । प्रागभावात्तत्त्वं स्फुटकति । किं कीति । स्फुटा-
न्वतोऽवकाशः स्फुटान्नवः क्षिप्रमपान्नवः क्षिप्रमिति भेदः । किञ्चा-
न्वदाकाशो न जायते विभुत्वादकार्यद्रव्यत्वाच्चेत्याह । पृथिव्यादिति ।
तत्तादृक्तत्त्ववशाद्गौणो द्रष्टव्येत्यन्वयः । भेदोक्तो गौणो वेदिकोदाह-
रणमाह । वेदेऽप्यारक्ष्यानिति । आकाशेऽस्ति भेदव्यपदेशो गौण
इति सम्बन्धः ॥

शब्दाश्च ॥ ४ ॥

शब्दः स्वस्वव्याकाशस्याजलं व्यापयति । यत आह
 'वायुवान्तरिक्षचेतदद्यतम्' इति न द्युतस्योत्पत्तिरूप-
 पद्यते । 'आकाशवत् सर्वगतस्य नित्यः' इति च । आकाशेन
 ब्रह्म सर्वगतत्वनित्यत्वाभ्यां धर्मा यामुपमिमान् आकाश-
 स्थापि तौ धर्मौ सूचयति, न च तादृशस्योत्पत्तिरूपपद्यते ।
 स यज्ज्ञानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्य इति
 चेदाह्वरणं, आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश आत्मेति च ।
 न आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मरूपेण विशेषणं सम्भवति
 नोत्पत्तेरुत्पत्त्यस्य । तस्माच्चित्तमेवाकाशेन साधारणं ब्र-
 ह्मेति गम्यते ॥

स्वाच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

एहं पदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भू-
 तशब्दस्य 'तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्येक-
 विधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं सम्भवति

न केवलं तर्कादावावस्थानुत्पत्तिः किन्तु उचितोऽप्योकाह स्वव्य-
 कारः । यदावेति । विद्यमानस्याभावादित्यादिति भावः । आत्मेति च
 शब्दः इहोदाहरणमित्यन्वयः । आकाशः शरीरमस्मेति ब्रह्मोदित्या-
 न्ननताव्यक्त्यात् ब्रह्मोदाकाशस्यानादित्वमित्यर्थः ॥

पदोत्तरमिति । ब्रह्मोत्तरमिति नाशत् । तावदेव ब्रह्मापदानि
 पठति । स्यादेतदिति । अविकारे प्रवरणे, स्वैक्यमित्यु ब्रह्मप्रवरणे
 च ब्रह्मात्मनी ब्रह्मेति पाठ्यवोक्त्या ब्रह्मस्यैक्यं नोदाकाशेनोत्पत्त्या

आकाशे च मौल्यत्वमिति । अतः उत्तरमुच्यते । साधे-
 कस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्वादीसो मुख्यस्य
 प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् । यद्येकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य 'तपसा
 ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म' इत्यस्मिन् अधिकारिणादिषु
 गौणः प्रयोगः भवानन्दे च मुख्यः, यथा च तपसि ब्रह्म-
 विज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अक्षसा तु विज्ञेये
 ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः 'एकमेवाद्वि-
 तौयम्' इतौयं प्रतिष्ठा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन
 सद्द्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं
 स्वादिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत् स्वकार्योपेक्षयो-
 पपद्यते । यथा सोमे कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्वदुग्धं दृष्ट्वा
 चक्रादीनि चोपहृत्वा, परेदुग्धं नानाविधान्यमन्वाणि प्रसा-
 रितान्युपलभ्य ब्रूयात् अदेवैकाकिनौ पूर्वदुग्धसोदिति ।
 स च तयावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वदुग्धसोदित्वा-
 भिप्रेयात् न दृष्ट्वा चक्रादि तद्वत् । अद्वितीयव्युत्तिरधिष्ठा-
 चन्तरं वारयति यथा अदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधि-
 ष्ठाता दृश्यते नैव ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातासीति ।
 न च नभसाऽपि द्वितीयेन सद्द्वितीयं ब्रह्म प्रपद्यते । स-
 च्चक्षान्वत्त्वनिमित्तं हि बानात्, न च प्रायुत्पत्तेर्ब्रह्म-
 तथैकस्याकसौचस्यापि सम्भूतशब्दस्य पुनस्तत्कार्यभेदो बोध्यतत्त्वकारि-
 त्वात् । साधेति । उदाहरणालम्बात् । यथा वेति । अनेदोवचारी
 भक्तिः । अस्मद्विश्रान्ताविपत्तिः । कथं पुनरिति । स एवादेवब्रह्म
 सद्भवति । नमिति । अद्वितीयवत्त्वविवाहः सर्वविद्याभक्तिप्रोत्साह-
 योत्कर्षः । प्रथमाह इत्यान्तेन परिहरति । इत्यनेनेति । कार्यरूप-

न मसीलं च बाध्यत्वमस्ति । शरीरदकयोरिव संसृष्टयोर्वापि-
 त्वामूर्त्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्वकाशे तु ब्रह्म जनमुत्पा-
 दयितुं शतते स्तिमितमितरसिद्धिः । तेनान्यत्वमवसौधरे ।
 तथाचाकाशशरीरं ब्रह्मेत्वादिश्रुतिर्वाऽपि ब्रह्माकाशयो-
 रभेदोपचारसिद्धिः । अत एव च ब्रह्मविज्ञाने सर्वविज्ञान-
 सिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाध्यतिरि-
 क्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मसा बाध्यतिरिक्तदेशकालमेवा-
 काशं भवति इत्यती मङ्गसा तत्कार्येण च विज्ञातेन सह
 विज्ञातमेवाकाशं भवति । यथा शीरपूर्णे घटे कतिचि-
 दब्जिह्वः प्रक्षिप्ताः सन्तः शीरपृष्ठेनैव गृह्यता भवन्ति ।
 न हि शीरपृष्ठसादब्जिह्वपृष्ठं परिगृह्यते । एवं
 मङ्गसा तत्कार्येणाध्यतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव
 ब्रह्मपृष्ठेन नभो भवति तस्माद्वाक्तं नभसः सन्धवन्-
 वषमिन्निव मात इहमाह ॥

द्वितीयश्रुत्यर्थः प्रागवस्थायावधारणमुत्तरः । कुचे नृचे, अजलाणि
 चटादीनि प्राणाणि । एकमेवेत्यवधारणमापन्नं कार्यविति व्याख्याया
 द्वितीयपदव्याख्यामाह । अद्वितीयश्रुतिरिति । आकाशस्य द्वितीय-
 त्वमसीलत्वादितीयादिपदव्युत्पत्तिः अतस्तदपि नास्तीत्याह । न च न-
 भशीति । धर्मशब्दे ब्रह्मभूतोः कर्म भेदकमाह । धर्मकाशे त्विति ।
 धर्मशब्दाद्वितीयत्वोपचार इत्यर्थे श्रुतिमाह । तथा चाकाशेति ।
 द्वितीयत्वाद्येतं परिहरति । अत एवेति । अभेदोपचारादेवेत्यर्थः ।
 नभसो ब्रह्मतत्त्वाकार्यावभिन्नदेशकालत्वात् तज्ज्ञाने शान्तमित्याह ।
 अपि वेति ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्चब्देभ्यः ॥ ६ ॥

‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात-
मिति’ ‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते’ इदं
सर्वं विदितम् इति कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति’ इति न काचन सद्विधां विद्यासीति चैवंरूपा
प्रति वेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एव-
महानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वसुजा-
तस्य विज्ञेयाद्व्यत्ययः स्यात् । व्यतिरेके हि सति एकविज्ञा-
नेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतीक्षा हीयेत । स चाव्य-
तिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वसुजांतमेव ज्ञाद्व्यत्यय
उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकव्यायेनैव प्र-
तिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति

एवमाकाशकानुत्पत्तौ सर्वश्रुतीनामपरोध इति शब्दे विज्ञा-
प्राप्तः, तं सुखसिद्धान्तो दूषयति । प्रतिज्ञेति । अहानिरवापः, वा-
च्यकुराचर्षकयाचाभेदज्ञानमज्ञायां इति शब्दाः । न काचनेति ।
आत्मनि च येन वासीतुर्चः । ननु सर्वस्य अज्ञाव्यतिरेकात् प्रति-
ज्ञाया अहानिरित्यस्य तथापि जीवादिष्वदनुत्पत्तस्यापि नभसो अज्ञाव्य-
तिरेकत्वमेवाव्यतिरेकात् प्रतिज्ञाविधिः किं न स्यात् किमुत्पत्तिरित्य-
स्याह । शब्देभ्यश्चेति । अव्यतिरेक एव व्याप्तो मेत्यर्थः । अत्र भावः
जीयस्य तावदात्मत्वात् अज्ञाव्यतिरेकः अज्ञानतत्त्वव्यत्ययोः अज्ञानत्वे-
नाव्यतिरेकः स न्यासाभावोनादज्ञानत्वमज्ञानव्यत्ययः स कार्त्तव्येनैवाव्य-
तिरेकविज्ञायाकार्त्तव्ये प्रथमवत् अतस्तद्व्यतिरेकाधीनात् । तथा-
चुत्पत्तिविधिः ‘नित्यव्यापि अतन्मासि भिक्षायाः नाशितायि’ इति, न
कात् प्रतिज्ञाविधये आकाशस्य कार्त्तव्येनाव्यतिरेको वाच्य इति

प्रतिज्ञाय वृद्धादिदृष्टान्तेः कार्यकारणभावेदप्रतिपादनपरैः
 प्रतिज्ञेया समर्थेते, तथाचनार्यैव चोत्तरे शब्दैः 'सदेव
 सोम्येदमप्यथासौदेकमेवाद्वितीयं तदेव तत्तत्तज्जोऽसृजत'
 इति, एव 'कार्यजात' वृक्षवः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शय-
 न्ति 'एतदात्मनिह' सर्वम्' इत्यारभ्याप्रपाठकसमाप्तेः,
 तद्यथाकार्यं न वृक्षकार्यं स्यात् न वृक्षाणि विज्ञाते चा-
 कार्यं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्, न च प्रति-
 ज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुम् । तथा च प्रति-
 वेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां
 ज्ञापयन्ति 'इदं सर्वं यदयमा मा' वृक्षवेदमसृजतं पुरस्ता-
 द्' इत्येवमाह्वयः, तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्प-
 द्यते । वदुक्तं भवते न विद्यदुत्पद्यते इति तदयुक्तं विद्यदुत्-
 पत्तिविषयसत्त्वन्तरस्य दर्शितत्वात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः सञ्भूतः' इति, सत्त्वं दर्शितं, विरुद्धं 'तत्तज्जोऽ-
 सृजत' इत्यनेन सत्त्वन्तरेण नैकवाक्यत्वात् सर्वसत्त्वोना भवति,
 एकवाक्यत्वमविरुद्धानामिह तु विरोध उक्तः । सत्त्वन्तस्य

दृष्टान्तदृष्टिवाच्यवदानाह । तदा हीति । तेन तेन दृष्टान्तेनेति
 यद्युचि इन्द्रादिदृष्टान्तेनार्थस्ये कार्यभावादिदृष्टान्तेनेत्यर्थः ।
 यद्युचि प्रतिज्ञावाक्या इदं सर्वमिति शब्दाः आचर्यन्ते वृक्षवेदमिति
 यथा इति भागः । एवमाकाशोत्पत्तिकथनादेकदेशेन तेन दृष्टान्ते सत्त्व-
 प्राधान्यादिगोचरं कारयन्ति । यत्र दर्शितमिति । सत्त्वविहा-
 न्नाह । नैवेति । तत्तज्जोऽसृजतेति सत्त्वानुत्पत्तौ कदुराकाशतेजोभ्यां
 युगपद्वत्त्वस्ये तिसिरिज्जनवाधात् क्रमेणकार्यं यथा तेजो
 ऽसृजतेति सत्त्वमे तेजःप्राधान्यप्रवृत्ताहसुचि विरुद्धावस्थानेन तज्जोः

स्रष्टुः स्रष्टव्यव्यसम्बन्धासम्भवात् इत्येव प्रथमव्यव्यसम्भवा-
धिकस्यासम्भवाच्चेति । नैव दोषः । तेजःसर्वज्ञ तैत्तिरीयके
द्वितीयमश्रवणात् 'तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सञ्भूत
आकाशाद्वायुः वायोरग्निः' इति । अथवा शीघ्रं श्रुतिरश्र-
व्या परिचेतुं, शब्दा परिचेतुं आन्दीम्यश्रुतिः तदा आकाशं
वायुश्च स्रष्टा तत्तेजोऽसृजतीति । न हीयं श्रुतिः तेजोजनि-
प्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा आकाशश्रोतृपत्तिं वारयितुं शक्नो-
ति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारइयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि
क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भव-
क्यां न विरुद्धान्यत्वे न श्रुतिर्हातव्या । न चास्माभिः स्रष्टुः-

शास्त्राभेदेन प्राच्यव्यवस्थाया अयोगाद्भवनाक्यतेति प्राप्ते तुल्य एव
दूषयति । नैव दोष इति । अप्राच्यव्यवस्थायाहारेण अपौरुषेयश्रुतीना-
मेकवाक्यत्वेन प्राच्यव्यवस्थायां तत्रैकवाक्यत्वं वक्तव्यं इत्युक्त्या दुर्बलश्रुतेः
कल्पः, वक्तव्यी च तैत्तिरीयश्रुतिः प्रकृतिपदव्या पौरोषीयव्यवस्थाया
श्रुतत्वात्, आन्दीम्यश्रुतिस्तु दुर्बला । तेजःप्राच्यव्यवस्थायात् तेजःसर्व-
भावनु श्रुतं द्वितीयत्वेन परिशेषमित्येकवाक्यतेत्यर्थः । अतएव 'इत्येव' इ-
त्यादिना आन्दीम्यश्रुत्याकाशश्रोतृपत्तिर्वा यत् इति तत्तिरस्तम् । किञ्च न श्रुतिः
किं तेजजज्योपरा तत्तेजोजन्मा विवदश्रुतपत्तिर्वा यत् इत्युक्त्या, आद्ये न
तद्धारणमित्याह । न कृति । अविरोधादित्यर्थः । न द्वितीयः श्रुत्यान्तर-
विरोधेनोभयपरत्वव्यवस्थायायोगात्तदभेदापत्तेरित्याह । एकश्रुतेति । अन्ये-
कस्य कटुरनेकार्थव्यवस्थायास्वाक्यमेवार्थता किं न स्वादिशत आह ।
कटा इति । एकस्य कर्तुर्नकार्थव्यवस्था इति । न त्वेकस्य वाक्यस्य
नानार्थत्वं इति नानार्थकप्रयोगे तु यत्र आनयेत्तादावाहक्या भोक्तृभेद
एव । आनयनस्य अवसीराख्यां प्रवक्तव्यत्वादित्यर्थः । उक्तित्याह ।
इत्येवेति । एकस्य वद्वत्तादिति विनाऽनेकार्थत्वं नास्ति नदश्रुतंतीति
वद्वत् आन्दीम्यः उपसंभूताकाशादिव्यवस्थावार्तासिद्धेः स्वादिशत

नाम क्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति चर्चात्, क्रमो गम्यते
 स च वाच्योरन्वित्वेन युक्त्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवा-
 र्यते । विवक्ष्यसमुच्चयौ तु विद्यन्ते वसोः प्रथमव्यतिषयावस-
 न्भवानभ्यपममाभ्यां निवारितौ, तस्माद्वास्ति अन्तोर्विप्र-
 तिषेधः । अपि च कान्दोग्ये 'वेनाश्रुतं श्रुतं भवति'
 इत्येतां प्रतिज्ञां वाच्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाक्यात-
 मपि विद्यदुत्पत्तावुपसङ्ग्रातव्यं 'किमङ्ग पुनस्तौत्तिरीयके
 समाक्यातं नभो न संगृह्यते । यच्च क्रमाकाशस्य सर्वेषान-
 न्यदेगत्वाद्गृह्यता तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्वति, अतो
 न प्रतिज्ञा होयते न चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिकोपो
 भवति चोरोदकवद्गृह्यत न सोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति । अ-
 चोच्यते : न चोरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
 नेतव्यम् । मृदादिदृष्टान्तप्रमाणानां प्रकृतिविकारन्यायेनै-
 वेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । चोरोदकन्यायेन
 च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न समग्रविज्ञानं स्यात् । न हि
 चोरज्ञानगृह्योत्तमोदकस्य समग्रविज्ञानगृह्योत्तममस्ति ।

प्राच्यस्य वाच्योरन्वित्वेन क्रमवाधापातादिति । तदिति तद्विषयेनेत्याह । पि-
 कृत्यति । न केवलं श्रुतिदेश्वोरविरोधः सौहार्दं चास्तीत्याह । अपि
 चेति । विद्यदुपसङ्ग्राह्यमित्यन्वयः । विद्यदुत्पत्तिवार्तिकोऽत्रमङ्गुल-
 प्रतिज्ञाया अद्वितीयश्रुतेः उच्यते तात्पर्यमवाप्तौ गौच्यतेति दूष-
 यति । यच्चोक्तमिच्छादिना । प्रकृतिविकारन्यायः तदनन्वयन्यायः, उदकं
 चोरत्वमपि चोरज्ञानाच्च न गृह्यते चेदादिति भावः । वास्तु वस्तु-
 ज्ञानं श्रुतेर्भाजिभूतत्ववशादादिना यद्वापौ रथे यत्वाकं वनित्याह । न च

न च वेदस्य युक्ताभासिभ्य मायावीक्ष्यवचनादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते । सावधारणा येयमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः शीरोऽकम्बयेन नीयमाना पीयेत । न च स्वकार्वाण्येदं वस्ते कदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणश्चेति न्यायम् । कदादिष्वपि हि तत्त्वत्वात् न तदपूर्ववदुःखसितव्यं भवति 'युतकतो यक्ष सोमेदं महामना घनचानमानी स्तब्धोऽसुरा तमादेशमप्राप्नो येनाश्रुतं युतं भवति' इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् । यत्पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्दीप्तौ गमनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति तत्र ब्रूमः ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुल्यद्वेऽसम्भवाग्रहाया व्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तादसम्भवाग्रहा कतं व्या, यतो यावत् किञ्चिद्विकारजातं

वेदकोति । आकाशाभिः तदाऽशोकं भिष्यत्पाप्यं तेन बहुनमयकार्वाण्येवमप्यादिपदादिप्रतिज्ञाप्रसादकरकापाटवानि व्यहृयन्ते । प्रतिज्ञासम्भवात्तन्निष्ठाकाशविनीयश्रुतिसम्भवात्तन्निष्ठाकाश । सावधारणेति । सर्वज्ञं तन्निष्ठापदेत्यर्थः । अत्रान्यथाऽऽश्रुतपुनरप्याशो कदादिदृष्टान्तैस्तत्त्वार्थं च व्यादिति शेषोक्तवत् । न चेत्यादिना । कार्वाण्येव वस्ते कदेश आकाशो नोत्पद्यते आकाशोऽन्यथादिनाकाशो विहारः विभक्त्याऽप्युपदादिवदिति वत्प्रतिपक्षवत् । अतुल्यरित्यादिना ।

यो विभक्तः स विकार इत्यन्यदुक्तं व्यस्यवित्पदं च न विभक्तः यथाकोति आकारेण व्याप्तिनाह । न तद्विकृतमिति । किञ्चादिषु व्यभि-

दृश्यते घटघटिकोदयनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा
 सूचीनाराचनिखिंशादि वा तावानेव विभाषो लोके न
 ज्ञाते, न त्वविकृतं किञ्चित् कुतश्चिद्विभक्तमुपपद्यते ।
 विभाषाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽप्यगम्यते, तस्मात् सोऽपि
 विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनः परमात्मा-
 दीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो वि-
 भक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिभ्यः प्रप्नोति न आत्म-
 न आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । यदि आत्मापि विकारः
 स्यात् तस्मात् परममन्यत्र श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं
 निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात्, तथा च शून्यशब्दः प्रस-
 ज्येत । आत्मवादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । न
 आकाशस्य पृथक्त्वमात्रेण विभक्त्यर्थः । एतेनेति । विभक्त्यर्थेति । आ-
 त्मानि व्यभिचारं गच्छते । नन्वेति । चर्चितवानवसाकविर्भाषणं चेदुक्तम्
 परमात्मनि विभाषस्य चित्तमन्येन निरवसाकत्वात् व्यभिचार इति ।
 नेति । अत्र आत्मानाम्दृश्यत्वं विशेषणं सती नात्मानाम्दृश्यत्वादी व्यभि-
 चारः । नन्वात्मा कार्यः विभक्तत्वात् वस्तुत्वाद्वा घटवद्विभाषावस्तुत्वमिदं
 कतुवाक्यमिच्छाद्व्यात्मनः परमकारवत्त्वे न श्रुतस्य कार्यत्वे शून्यताप्रवृत्तिरिति
 बाधकत्वात् तस्याभावत्वं नाम किञ्चिद्व्यापककति प्रवृत्त आकाशका-
 र्कत्वे निर्यानेकदृश्यकत्वेना श्रुतमैतिशाकाशादयो बाधकाः समीति
 नाभावस्तुतेत्याह । अ. काम इति । इहप्रवृत्ति इति वदन् प्रकाश ।
 आकाशादिति । आत्मानाम् केनचित् प्राचते न वा, कार्यो लो ज्ञाता न
 वदमित्यत इति न शून्यता, द्वितीयेऽपि न शून्यता नाकाशादिकर्तृः ।
 किञ्च यदि कार्यं वस्तुत्वमैतरेकारवापेक्षं तद्विवाकार्यत्वात् तन्मात्रं
 निरवस्थात्वं बाधकोऽप्येव इत्याह । न वा लोकादिना । अत्र विकार-
 वस्तुत्वमप्युक्तं कार्यं न हि घटा कतुवैतरेनवा कतुवैतरेनवा ।

न ज्ञात्वाऽऽत्मनः कसचित् स्वयं सिद्धत्वात् । न ज्ञात्वाऽऽत्मनः प्रमाद्यमपेक्षं सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणाद्व्यसिद्धप्रमेयसिद्धये उपादीयन्ते । न ज्ञात्वाद्यादयः पदार्थाः प्रमाद्यनिरपेक्षाः स्वयं सिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्तः । आत्मा तु प्रमाद्यादिव्यवहारावयत्वात् प्रागेव प्रमाद्यादिव्यवहारात् सिद्ध्यति । न चेद्व्यस्य निराकरणं सम्भवति । आत्मनः हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । न ज्ञाने रोक्षं अस्मिन् निराक्रियते, तथाहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्तु-हमेवातीतमतीततरङ्गाश्वासिषमहमेवानागतमनागततर-ङ्ग आसुरामीत्यतीतानागतवर्तमानभावेनान्यथा भवत्यपि

तत्र स्वरूपेणैव व्यावृत्तत्वं विद्वद्योति । न हीति । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः ॥

“प्रकाशाच्च प्रमाद्यश्च प्रमेयं प्रतिपत्तिरपि ।

वस्तु प्रकाशात् सिध्यति तद्विद्वांश्चिन्मयेकते” ॥ इति ।

तथा मुक्तिराह ‘दुष्टवः स्वयं ज्योतिस्तस्य भासा सर्वविदं विभाति’ इति च । नन्वात्मनः सतः विद्वां प्रमाद्यसंशयः तत्राह । तस्येति । ननु प्रमेय-स्यापि अप्रकाशत्वं किं न ज्ञादिकृत आह । न हीति । सतो न प्रमा-द्यसंशयः किं नायः । आत्माऽपि ज्ञानाधीनविद्वांसः किं न ज्ञादिकृत आह । आत्मा इति । स्वयमेव निश्चितवस्तुत्वं हि ज्ञानं प्रमेयवस्तु-निश्चयकं मेहे । वदो वदो न वेति ज्ञानसंशयेन इहः इति ज्योतिरेव निश्चये चार्थसद्व्यवस्थितत्वात् ज्ञानवस्तुनिश्चयस्य न सतः चार्थस्य अप्रकाशत्वाधी-नात्वापि ज्ञानात्परादभ्यवस्थानादनः साविद्यैव ज्ञानवस्तुनिश्चयो वाच्यः । तत्र वदिवद्विद्वां ज्ञानाधीनवस्तुनिश्चयः अज्योत्याद्ययः सादृशः सर्वव्यापक-तादात्म्यः सत्यः सिद्ध इति । अप्रकाशस्यापि नायः किं न ज्ञादिकृत

ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्तमानस्वभाव-
त्वात्, तथा मस्मीभवत्वपि देहे नात्मन उच्यते वर्तमान-
स्वभावत्वादव्ययास्वभावत्वं वा न सम्भावितुं शक्यम् ।

एवमप्रत्याख्ये स्वभावत्वादेनाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वञ्चाकाश-
स्य । यत्तूक्तं समानजातीयरूपेणैककारणद्रव्यं व्योमो ना-
स्तीति तत् प्रत्युच्यते, न तावत् समानजातीयमेवारभते
न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हितस्तूनां तत्-
संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमा-
त् । न च निमित्तकारणानामपि तुरोवेमादोनां समान-
जातीयत्वनियमोऽस्ति । स्यादेतत् समवायिकारणविषय
एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति

आह । न चेति । अहं हि परावसप्रकाशत्वादान्तुक्तं बाधवोच्यं न प्रका-
शात्मकद्रव्यं, तस्य सर्वबाधशक्तित्वस्य निराकर्तृत्वाभावात् अथ न
स्वनिराकर्तृत्वावोनात् । न हि क्षुण्णित्वेनापि स्वाभावो द्रष्टुं शक्यः २-
तर्पणः । एवं सनः स्फूर्तित्वादाकाशबाध्यः इत्युक्ता सनःसत्तावत्वाच्च
न बाध्य इत्याह । तथाहमेवेति । तान्त्रिकेणोः सत्ताव्यभिचारेऽपि
साधः इदं रूपत्वाच्च सत्ताव्यभिचार इत्युक्तः । नास्तु व्योमो ज्ञातुरन्य-
थाभावः अतस्तु तद्व्यादितुं आह । तथेति । उच्यते दोऽस्तीति स्व-
भावभावत्वं निश्चयत्वं वा सम्भावितुमपि न शक्यं, अहमेवमस्तीत्युक्तमपि
विद्वत्स्वभावाच्च बाधकत्वाभावादित्युक्तं । एवमात्मनः नृत्वात्तद्विराडपि
नृत्वात्ताप्रवृत्त्यादिभ्यः उक्तं, ततश्चात्मनः कार्यत्वात्तुल्यं ज्ञातव्यं इत्याह
इत्यमिति आकाशोक्तनः विद्मो नृत्वादिद्यादृष्टिकोपादानादव्यादि-
निमित्तकं च सत्तावत्तावत्तावत्तत्वेतोः बाधपीनत्वाच्च बाधकत्वादि-
रत्नकर्मतिथ्यभावाच्च बाधकं कार्यत्वं निरवस्थानित्याह । कार्यत्वमेवेति ।
आकाशविद्योतीर्जितातीवत्वाच्च बाधकत्वाच्च निरवस्थानित्याह । निरवस्थिति ।

तदध्यनेकार्थिकम् । सन्मोहाच्चैर्ज्ञानेनजातीयरेका दृष्टः
सुख्यमाना इत्यन्ते । तत्रा सुचैरुर्क्षादिभिश्च विचिन्तान्
कम्यमान् वितन्वते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्युपेक्षया वा समानजु-
तीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्घ्यं सर्वं सर्वेषु समान-
जातीयकत्वात्, नाध्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽ-
स्ति । अन्धमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् । एकेको हि
परमाद्यः मनसायं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येव-
भ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भे प्लानेकारम्भकत्वनियम इति चेन्न,
परिचामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संयोगसृष्टि-
द्वयं द्रव्यान्तरस्त्वारम्भकमभ्युपगम्येत । तदेव तु द्रव्यं
विशेषमद्वयस्यान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च
कचिदनेकं परिचमते सृष्टीजाद्यङ्गुरादिभावेन कचिदेकं

वर्णित्वादिना । किं कारकनामस्य बाजात्वनिवन्तः उत वक्ताविनः
तत्राद्यं निरस्तं द्वितीयं चकृते । ज्ञादेतदिति । किं वक्तावितावच्छेद-
कधर्मस्य बाजात्वं उत वक्तादिना, नाद्य इत्याह । तदपीति । न च
रज्ज्वादि न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं घटादेरपि तथात्वापाताद्वितीयादौ-
दितः, बाजाविद्योर्ध्वसुत्वेन बाजात्वादित्याह । वक्त्येति । उवा-
दानस्य बाजात्वनिवन्तं निरस्तं संयुक्तानेकत्वनिवन्ताद्वितीयादौ बाजात्वात्क-
मपदानत्वसिद्धये निरस्तं । नापीत्यादिना । विनारम्भकनामसायं
निवन्तः उत द्रव्यारम्भकस्य नाद्य इत्याह । कल्पति । सृष्टुं क-
थानस्य बाजात्वादिकारकसंयोगजनकनाद्यं कर्म, यद्यप्यद्वयत्वात्संयु-
क्तस्य मनसो बाजात्वादिना नैकमेव सर्ववक्ताविन एकत्वादनेकत्वनि-
वन्त इत्याह । एकेको हीति । द्रव्यान्तरैः वक्ताविनिरित्यर्थः ।
द्वितीयस्य बाजात्वात्वादीकारकस्य इत्यन्ते । द्रव्यादिना । न तन्म-

परिचयते चौरादिद्वयादिभावेन । येन रसात्मकमन्यने-
कमेव कारणं कार्यं जनयतीति, अतः न्युतिप्रामाण्यादे-
कस्याद्वयस्य आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेव समव्यात-
मिति निश्चीयते । तथाचोक्तं 'उपसंहारदर्शनाच्चैति चेन्न
चौरवर्धि' [पा० सू० १। १४] इति । यद्योक्तमाकाशस्थो-
त्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति,
तदयुक्तं, येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं
नभःस्वरूपवदिदानीमध्यवसौयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्ते-
र्नासीदिति गम्यते । यथाच ब्रह्म न सूत्रादिभिः पृथि-
व्यादिस्वभावेः स्वभाववत् 'यस्यूलमनखित्वादिभ्युत्पत्त्यः',
एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाशमिति न्युत-
रवगम्यते, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमख्यद्रव्यमिति सि-
तम् । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति,

यवमन्ते तस्माच्चैव निवर्त्तते इति शेषः । अतः चौरपरकाशस्य
रोत्पत्तौ तैरेव दध्यादिव इति तत्र, चौरभावे नानाकाशस्य रववद्-
भोऽप्येवद्वयारभ्यत्वसम्भवाच्च इत्ययुक्तमेतत्तत्र चौरभवेन न्युत्पत्तिर्वि-
वाचेतत्वादिति भावः । कोऽपि कर्तुः कदाचदर्शनात् कदाचिदाह्वय-
कच जन्य इति तत्राह । तथा चोक्तमिति । ज्ञानमन्यद्वयस्य चैतरेव-
विद्वाद्वाच । यद्योक्तमित्यादिना । तद्व्यापकत्वं विशेषः कदाचिदा-
नाकाशः प्रकटे नास्ति 'नाहीदृजो नो व्योम' इति न्युतेः । अनाकाशा-
भावे काठिन्यं काठिन्यं चेत्, न्युत्पत्तितोऽयं वैवाचितकत्वः । न चाना-
काशाभावात्तदर्थो वा काठिन्यं किन्तु पूर्ववत्प्रमाणैः प्रकटितोत्पत्तेर-
वा काठिन्यं, तत्र प्रकटे नास्तीति भावः । आकाशवतीर्दृष्ट्वा इति न्युते-
रप्येवमन्यद्वयारभ्यत्वात्तद्वयस्य इति प्रकटितं कदाचिदाह्वय-
कच चेति । विभुत्वादाकाशवत्वं प्रकटितं न्युत्पत्तिः । विभुत्वात्तद्वयवतिरव-

तद्वत्सत्, युतिविरोधे सत्त्वत्पक्षसत्त्वावानुमानकाभास-
त्वीपयतेः, उत्पत्त्यनुमानस्य च दक्षितत्वात्, अनित्यमा-
काशमनित्यगुणान्वयत्वात् घटादिवदित्यादि प्रयोगवध-
काश्च । आत्मनानैकान्तिकमिति चेत् न, तस्योपनिषद्-
प्रत्यनित्यगुणान्वयत्वाविहेः । विभुत्वादीनामाकाशस्यो-
त्पत्तिरिति प्रत्यक्षिहृत्वात् । यद्येकमेतच्छब्दाच्चैति
तनाद्यतत्त्वमुत्तिस्त्यावद्विबल्यता दियौकस इति वदृष्ट्याः ।
उत्पत्तिप्रसवयोश्च रपादितत्वात् आकाश इत् सर्वगतस्य नित्यः
इत्यपि प्रसिद्धमहन्ने नाकाशेनोपमानं क्रियते, निरतिशय-
महत्त्वात् आकाशसमत्वाय यद्येवुरिव सविता धावतीति चि-

यत्तद्विज्ञानं विभक्तत्वादिविज्ञानादितानमवाधमाह । वदपीत्यादिना ।
धर्मविकाराभावे युक्तमात्रो न ह्यादिति तर्कादन्वित्यपदं गुणान्वयत्वमेव
चेत्, तत्र सत्त्वानवस्थाकयुक्तत्वमन्तो निरुत्पादनि न व्यभिचारः ।
भूतत्वकादिवत्कार्यः । आहपाविहितमाह । विभुत्वादीनाद्वैति । सर्व-
कर्तृत्वोक्तः परिभाषयिष्येति वा विभुत्वं निरुत्पादनि इत्यनेनापि
सर्वोक्तं सत्त्वमनित्यतत्त्वात्त्वनाध्याविहता च, आहरोपपन्नत्वं तु
विभुत्वमात्रावाचकोर्ध्वं, 'आवागवाचाह' इति कुतेः । अचिदावा-
यगतत्वं प्रकृतौ सन्निहितं सर्वव्यत्येन व्यपदिशते अवस्थानेन वा
पक्षीकस्यावर्तत्वमिति कार्यप्रवृत्त्यादिरवयवत्वमर्थवत्, इत्यन्वय-
निवाक्यमिति हेतुर्ध्वः । निर्वर्तयत्येन कार्यं न विवक्षितम् । ननु य-
वधान्त्योपपत्त्यावाय एवमन्त आलोति युतिर्मित्यनेनैव कार्यं प्रती-
त्याह । इति चेत् । आकाशस्य कार्यत्वेनाभिज्ञत्वादित्यर्थः । युतिस्था-
येति काशस्य सत्त्वात् सत्त्वात्त्वमन्तं बोधयतीति यावत् । अन्वयमात्रावयवस्य न
इत्योपपत्त्यविज्ञाह । आकाशमिति । सर्वोपपत्त्यावायने युतिर्न तत्त्वमिति

प्रनतित्वाद्योच्यते नेतुतुल्यगतित्वाय तद्वत् । एतेनागत-
त्वीपमानभुतिर्व्याख्याता । आवागमाकाशादित्वादिभुति-
म्वय ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योपरिमात्रत्वसिद्धिः न
तस्य प्रतिमास्योति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति, अतो-
ऽन्यदार्त्तम्' इति च ब्रह्मणोऽन्वेधानाकाशादीनामार्त्तत्वं
दर्शयति । तपसि ब्रह्मण्यद्वयत् आकाशस्य जगन्नुतेर्नो-
त्वमित्ये तदाकाशसम्भवमुत्पन्नमानान्वां परिहृतं, तथाह-
नकाकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥

एतेन मातरिष्वया व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अतिदेशोऽयं एतेन वियद्याख्यानेन मातरिष्वयापि वि-
दायवो वायुर्व्याख्यातः । तत्राप्येते वयायोगं पश्चादवधि-
तव्याः । न वायुवत्पद्यते, हृन्दीमानामुत्पत्तिप्रकरदेना-
मानादित्येकः पक्षः, अस्ति तु तैत्तिरीयायामुत्पत्तिप्रकरणे
आमानं 'आकाशाद्वायुरिति पञ्चान्नरम् । ततश्च भुवो-

तथादाकाशस्योपमानमात्रेण निमित्तं नासीति भावः । अतिदेशोऽयं वाच्यो
भुतिमात्र । अतोऽन्यदिति । अतु एकस्यैव ब्रह्मणस्तद्वत्त्वं जीवत्वं ब्रह्म-
त्वमेवेति तत्र, आकाशोऽपि तत्र ब्रह्मत्ववत्त्वादित्याहुः । तत्रवीति ।
नक्षत्रसिद्धिरनुत्पत्त्या आन्धोऽन्यभुतेर्नैवनादेकवाक्यतया कश्चिद् ब्रह्मत्वमपि
वक्तव्यं एकमुच्यते इति । तथादिति ॥

एतेन मातरिष्वया व्याख्यातः । अतिदेशमात्र एवम् अन्धोऽन्यभुतेः,
तत्रोक्तोऽहमस्मीति भुतेः । आकाशाद्वायुरिति भुक्ता तैत्तिरीयोऽहो न वेति
एकवाक्यतया वावाक्या संक्षेपे जीवत्वपूर्वकसिद्धिर्नामकस्यातिरिच्यति ।
तत्रापीत्यादिना । पूर्वम् अन्धोऽन्यभुतेर्नैव तैत्तिरीयायाम् अस्ति वायु-

विमतिषेधे सति यौषो वायोऽप्यतिश्रुतिः अथवाऽपि
 त्यपरोऽभिप्रायः, अथवाऽपि इति । 'सैवाऽन्यमपि
 देवता यथाहुः' इत्यस्य मयप्रतिषेधादश्रुतत्वादित्यत्र
 प्रतिज्ञातुर्वोधाद्यावत्कारणं विभावानुपपन्नमादुपपद्यते
 वादुरिति सिद्धायाः । अथ मयप्रतिषेधो अथरविद्याविषय
 आपेक्षिकः, अथवादीनामिव वायोरस्य मयाभावात् ।
 अतः प्रतिविधानाश्रुतत्वादित्यत्र । ननु वायोराकाशस्य
 च तुल्यवोऽप्यतिश्रुतिप्रकरणे अथवाऽप्यप्योरेकमेवाधिकारसमु-
 भयविषयमसु किमतिदेशेनासति विशेषे इति, उच्यते, स-
 त्यमेवमेतत्, तथापि मन्त्रिणां मन्त्रमात्रकृतमहानिष्टस्य-

तेजोऽसुखानदानमर्थं वायोरभिरिति अथश्रुतिवाचात् यौषोऽर्थं तेजः
 प्राच्यमन्त्राद्यैकवाक्येति पूर्वपक्षे नौचरिद्यामिप्रायमाह । ततश्चेति ।
 अथवाऽप्यतिश्रुतिषेधो तुल्यत्वान्नमन्त्रे चित्रं, वायुवानरिचं चैतदश्रुतमिति ।
 तत्रैव चित्राणां वायुदेव अष्टिः समश्चेति सर्वोक्तचित्राणां वायु-
 पदार्थः । तथा सर्वमविद्याकां वायुदेवैतान् सर्वान्मन्त्रान् संहरतीति
 मन्त्रान्ते 'सर्वमप्यष्टि' चित्रावरं यावत् । एतेऽपि सर्वोक्तमप्यष्टि इति
 प्रतीतेरत्यन्तमौचित्यमिदं । अथवाऽपि प्राप्ते प्रतिपिदादिविषय-
 तिच्छादितेऽप्यतिश्रुत्यात् तस्यापचानां तत् तत् वायुत्वलिवाप्यानां भू-
 त्वाऽप्यतिश्रुत्यादिविद्याद्वयं वाच्यं तुल्यं वायोऽप्यतिश्रुतिः, तथाचाप्य-
 वायुश्च अतः तेजोऽश्रुततेऽप्यतिश्रुतेरप्यतिश्रुतत्वात् अथवाऽपि अथवाऽपि ।
 विज्ञानि इत्यादिवायुवाक्यत्वादापेक्षितत्वात् आश्रयवाचीति अथवाऽपि
 नवाह । अतिश्रुत्यादिना । अतः प्रतिविधानं आपेक्षिकत्वेन यथाभावं
 यत् तद्वत् । अथवाऽप्यतिश्रुत्यादिविद्याद्वयं वाच्यं तुल्यं वायोऽप्यतिश्रुतिः, तथाचाप्य-
 दिना । वायुदेवैतान् सर्वान् संहरते इत्यादिवत्त्वान् 'महान्' वा

वीजव्यतिदेशः क्रियते । सर्वव्यतिदेशादिषु च पाशतया
वायोर्महाभासत्ववचनात्, अस्त्यव्यतिषेधादिभ्यः भवति
नित्यत्वाग्रहा कस्यचिदिति ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

विद्युत्पवनयोरसम्भाव्यमानजननीरख्युत्पत्तिमुपपत्त्यं
ब्रह्मचोऽपि भवेत् कुतश्चिदुत्पत्तिरिति ज्ञात् कस्यचिन्नतिः ।
तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामु-
त्पत्तिमुपपत्त्याकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति
कश्चिन्नन्वैत, तामाग्रहामपनेतुमिदं सूत्रम् । असम्भव-
निति । न त्वस्तु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदव्यतः सम्भव
उत्पत्तिराग्रहितव्या, कस्यात् अनुपपत्तेः, सम्भवं हि
नञ् न तस्य सम्भावादेवोत्पत्तिः सम्भवति, असत्त्वतिशये

इति श्रोतव्यं चालपदम् । ताभेव महापाह । सर्वव्यति । अवि-
द्यमुत्पत्तिर्वाच्यं दिवां ब्रह्म वेदेन वासिवादिब्रह्मार्थः ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । 'अनाद्यतनं ननुतः परं ब्रह्म' न
चास्य कश्चिन्नतिः । इत्यादि ब्रह्मणादित्युदीनां न चास्यो भवति
विद्यतोऽपि इत्युत्पत्तिमुक्त्वा विरोधोऽपि मेवेकैकानादायमात्रायां
वन्देहे कश्चि विरोध इति पूर्वपक्षे तथा सत्त्वादेरव्यततादिकस्य विद्युत्प-
त्त्यादेरेविकं तथा ब्रह्मणादित्यं आपेक्षिकमिति इत्यादिब्रह्मणा वन्देहि-
यत्वं प्रापयति । विवदिति । नञ् कुतश्चिन्नान्नते चारकनादाकाश-
दिति अनुनायादुपपत्त्याकस्युतिर्बोववीत्याह । तत्रेति । न चाका-
दिवादेवाभावेनागमना बोवाहू रवर्नादिकोपपत्तेः । तथा च दीप्त-
हीप्सपुमज्ञानराह्मज्ञानरोत्तमि, अत्यन्तमुक्त्वा आनादित्यतिर्मे-

प्रकृतिविकारभाषानुपपत्तेः । नापि सङ्घिषेयात् दृष्टविषय-
मात् सामान्यादिष्वेवा उत्पद्यमाना इत्यन्ते । अदादेर्-
टादयो न तु विशेष्यः सामान्यं नाप्यसतो निरात्मक-
त्वात्, क्वचं 'असतः सज्जायेत' इति चाद्येप्यत्रयात् 'अ-
कारश्च' कारकाधिपाधिदो न चास्य कश्चिन्नमिता न चा-
धिषः' इति च ब्रह्मसो जनयितारं वारयति । विद्यत्पद-
नयोः पुनरुपपत्तिः प्रदर्शिता न तु ब्रह्मणः साऽस्योति
वैषम्यम् । न च विकारेभ्यो विकारान्तरोत्पत्तिदर्शनाद्-
ब्रह्मसोऽपि विकारत्वं भवितुमर्हतीति मूलप्रकृत्यनभुगपन-
मेऽवस्थाप्रसङ्गात् । या मूलप्रकृतिरभुगपमभ्यते तदेव च
नो ब्रह्मेत्यविरोधः ।

त्याद्यनवग्रहप्रकृत्यकारिहिरिति प्राप्ते उत्पत्तिविद्यामवाह । तानिति ।
ब्रह्म न ज्ञाते कारकत्वत्वात्कारिणाचवह्यतिरेकेण वदन्नेत्युपाया-
त्तुपहादिवचो चाकारककार्यवादप्रवृत्तादुपहादादित्युक्तयो वचोवक्त-
रिति कारकत्वविज्ञप्तायाज्जगदुक्तिः कार्यभेदेन ज्ञात्वेदेम्याद्यनवग्रह-
समन्वयविहिरिति विद्यामवसम् । न च हेत्वविधिः कारकज्ञानिरूप-
वात् । तत्र हि किं वक्ष्यामक ब्रह्मणः वक्ष्यामयेव सामान्यं कारकं
वह्निदेवो वा अग्निहा न लोभायीत्याह । वक्ष्यात् 'होवादिना । दीपश्च
दीपावदे विविधमित्यहदाह्वयम् । विद्यत्पन्नयोर्ब्रह्मवत्त्व विज्ञप्ता-
विज्ञप्ताभ्यां कारकत्वावावाभावाद् वैषम्यम् । कारकत्वविज्ञप्ताज्ञा-
पिचात्मकता । तर्कस्यापि वाचकाह । न च विकारेभ्य रक्षादिना ।
कारकत्वानुपपत्तेः वदन्त्यावादप्रवृत्तः, अवादिकारकत्वानुपपत्तेः ज्ञान-
प्रवृत्तः, वदन्त्यावमे ब्रह्मवादप्रवृत्तः, कारकावरक, प्रधानादेर्निरा-
दिति कार्यः ।

तेजोऽतस्तथाद्याह ॥ १० ॥

आग्नेयं सङ्गुह्यं तेजः चार्चितं, तैत्तिरीयके तु,
वायुमुखत्वं, तच्च तेजोयोनिं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्त्वां
प्राप्ते तावत् ब्रह्मयोनि तेजः इति । कुतः, सदेवेत्युपक्रम्य
तस्मै जोऽसृजतेत्युपदेशात्, सर्वविज्ञानप्रतिप्रायाश्च ब्रह्म-
प्रभवत्वे सर्वस्य सम्भवात्, तज्जलानिति चाविशेषश्रुतेः
एतस्माज्जायते प्राच इति चोपक्रम्य सत्यन्तरं सर्वस्याविशि-
ष्टे च ब्रह्मजत्वोपदेशात्, तैत्तिरीयके च 'स तपस्तप्त्वा इदं
सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' इत्यविशेषश्रवणात् । तज्जाहा-
योरग्निरिति क्रमोपदेशो दृष्टव्यः, वायोरनन्तरमग्निः सम्भूत
इति, एवं प्राप्ते उच्यते । तेजोऽतो मातरिष्मनो जायत
इति । अस्मात् तथाच्चाह 'वायोरग्नि' इति । अव्यवहिते
हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरित्यौ

तेजोऽनकावाद्याह । 'तत्तेजोऽनका' इति 'पावोरमि' इति ।
 च नुवोर्विरोधोऽपि न वेति मन्वेदे वाक्यान्वात् वाक्यान्वोत्पत्त्यनुवैरपि
 ब्रह्मवाच्योः वाक्यान्वोत्पत्त्यनुवैरपि योपादानमन्वत्वात् । अन्वत्वात्
 विरोध इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः सर्वत्राभ्यासवाच्यैरेवाभ्यासा-
 नन्वत्वात्पक्षो संबन्धीत्यम् । पूर्वपक्षे नुवीर्य विरोधादप्राभास्यं कृतं
 विद्याने प्राभास्यमित्युक्तं न विस्तार्यम् एव । पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विस्त-
 रत्वात् कथितस्य वाच्योक्तः कथनाभिलाषवाच्योवाच्यं तद्वैत ईश्वर उपा-
 दानं सर्ववाच्यं ब्रह्मोपादानमित्यर्थे नुवीर्यं प्रत्युदाहृतं तद्वैतरीश-
 वाच्येति अत्रात्रां प्रत्युदाहृतविरोध इत्येकदेविद्विद्याने प्राभास्यम् ।
 प्राहं प्राहृब्रह्मोमि तेज प्रभादिना । नुवीर्यं विरोधवाच्योत्पत्त्यनु-
 पूर्वपक्षः अपरविद्याने नाभिविरोधात् वाच्यैकदेविद्विद्या इति चेत्तम् । तदुभ-
 यत्रापि उक्तविद्यानेवाच्यत्वात् पूर्वपक्षत्वेन अपरविद्याने । विद्यानेत्यर्थः ।

श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । ननु कदाचित्वा भविष्यतीत्युक्तं
 नेति युक्तम् । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सञ्च्यतः'
 इति पुरस्तात् सञ्च्यति अथादात्मनात्मनः पञ्चमीनिर्देशात्
 तस्यैव च सञ्च्यतेति द्वाधिकारात् परस्तादपि तदधिकारे
 दृष्टिन्वा चोपपद्यः इत्यपादाने पञ्चमीदर्शनाद्योरात्मरित्वा-
 पादानपञ्चम्येवैवेति गम्यते । अपि च वायोऽहंमणिः स-
 च्यत इति कस्य उपपदार्थयोगः, कृमस्तु कारकावधोगः
 वायोरात्मिः सञ्च्यत इति तस्मादेवा श्रुतिर्वायुयोगित्वं
 तेजसोऽवगमयति नञ्चितरापि श्रुतिर्वायुयोगित्वं तेजसोऽ-
 वगमयति तत्तेजोऽसृजतेति । न तस्याः पारम्पर्य-
 अत्वेऽसृजितोपात् । यदापि आकाशं वायुश्च सृष्ट्वा वायु-

एवं प्राज्ञ इति । कदर्थिता बाधितार्थेति वापत् । वायोऽहंमणिः प्रकृतित्वं
 पञ्चमीत्याद्या निर्धारितं, न च कश्चित्कोपादानत्वावच्छेदः, बाधितानत्वा-
 वच्छेदोऽपि कदाचित्पुरस्तात्स्थानित्ववच्छेदात्, वतस्तु प्रकृत्यः आहोमे
 कटृत्वमात्रं कृतं नोपादानत्वम् । न च वक्तुं शक्यं किंवाचित्वायोर्मेदेव-
 चिदाहोपादानत्वावच्छिन्नत्वात् श्रुतेर्वचोवक्ष्येन श्रुतिविरोधेन चिदाहोमेदेव-
 तात् । नञ्चनञ्चैव वायोर्मेदेनानन्वत्वात्तादौतुल्यत्वादि तेजसो प्रकृतप्रकृति-
 कत्वमविरुद्धमिति विज्ञानपञ्चाशद्वयः । द्वाधिकारादिति नञोरात्मिः
 सञ्च्यत इति वायोऽहंमणिः । तदधिकारे सञ्च्यताधिकारे निरवेष-
 कारकस्मिन्नेवैवदवावेद्यमित्यत्रापेक्षया प्रवक्ष्यामि न तत्रापीं पञ्चमी-
 तात् । अति चेति । अहंनननरमिति चोपपदं त्रिंश पञ्चमीत्याद्या
 मनो न वातीति कस्य उपपदार्थयोगः प्रकृतार्थोपादानकारकस्तु
 निरवेषवत्तुल्यता नाति निरवेषोऽहं प्रकृत्यादवादात्तावच्छेदं पञ्चमीः
 कृतं चेति विरोधे कावचित्वा स्थितिरित्यर्थः । पारम्पर्यकत्वमेवाह ।
 यदमीति । तस्याः कृतं तद्वं चोरे वाचात् कदा दध्यादिकम्

भावापत्तं ब्रह्म ते जोऽसृजतेति कस्यते तदापि ब्रह्मजत्वं
 ते जसौ न विवर्धते, यथा तस्याः श्रुतं तस्या इति तस्या
 भामिचेत्यादि । दर्शयति च ब्रह्मसौ विवर्धमानभावस्यानं
 तदात्मानं स्वयमनुकृतं इति । तथा चैश्वर्यकारणं भवति ।
 बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्याद्यनुक्रम्य 'भवन्ति भावा भूतानां
 मय एव प्रयत्निनाः' इति । यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणैः
 प्रत्यक्षं भवन्ती दृश्यन्ते तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्
 प्रमाणा वा ईश्वरवशत्वात् । एतेनाक्रमसृष्टिवादिभ्यः श्रुतयो
 व्याख्याताः तासां सर्वस्योपपत्तेः क्रमवत्सृष्टिवादिनाम्ब-
 न्धवानुपपत्तेः प्रतिज्ञापि सङ्गस्यत्वमात्रमपेक्षते नाश्वर्य-
 तज्जन्यत्वमित्यविरोधः ॥

आपः ॥ ११ ॥

यतस्तथाद्याहेत्यनुवर्तते । आपोऽतस्ते जसौ जायन्ते,

पारम्यव्यभिचरः । यत्र संवृत्तं कठिणधीरवापिचः । ब्रह्मसौ वा-
 भावे वागवाह । दर्शयति चेत् । पारम्यव्यभिचारी ब्रह्मस्यवदेवे
 कृतिनाह । तथा चेति । जलः पारम्यव्यभिचारी जायमानमुद्गादीनां जल
 वदेव्यभिचरः । यत्रमिवावद्वाह । कठिणीवादिभ्यः । प्रमाणा पारम्य-
 रवा ईश्वरवशत्वात् तज्जन्त्यात् पारम्यकारणत्वपरिमित्यात् । यत्रपादसं-
 वृत्तिरिति चेत् । यतमपदार्थवाह । तावन्मिति । ब्रह्मस्यमिवाह-
 कृत्तुर्नाम । वाचात् प्रमाणा वा ब्रह्मजत्वव्याप्तेः उपपत्तेरित्यर्थः । जल-
 मनुतोमं ब्रह्मस्यक्रमानुसारादेवेव वा व्याप्तादिवद्वागुद्गादयः । जलः पारमे-
 यव्यभिचर इति विज्ञम् ॥

आपः । कठिणधीरव तया आर्द्रये सुखमुपपत्तौ । यतस्तथाजाते
 प्रायो जलः ईश्वरवादि च । यं वागुद्गादीनां कठिणी विवर्ध भा-

कथमत् तत्राद्यात् 'तदपोऽसृजत' इति 'अम्बेरापः' इति
न । सति वचने नास्ति संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय
पृथिव्या व्याख्याय तदपोऽन्तराबसीत्याप इति सूत्रया व्यभूतः ॥

पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

'ता चाप ऐश्वर्यं वहाः स्वामः प्रजायेमहीति ता अच-
मसृजन्त' इति श्रूयते । तत्र संशयः । किमनेनाद्यशब्देन
ब्रौह्मिवाद्यभ्यव्यवहार्यं वीदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति ।
तत्र प्राप्तं तावत् ब्रौह्मिवाद्योदनादि वा परिपहीतव्यमि-
ति, तच्चद्वयशब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपेतमर्थमुपोदय-
यति, तस्याद्यत्र कश्चन वर्धति तदेव भूयिष्ठमयं भवतीति

रिची' इति कस्मै कर्णं प्रत्ययत्वं नुतम् । अम्बेराप इति श्रुत्या तस्य
विरोधोऽस्ति न वेति कस्मै चैव तस्यत्वादसि विरोध इति पूर्वपक्षे अद्याप-
न्विदाद्यत्वं न विरोधादस्ति ज्ञातत्वात्कथं न कथं पञ्चमीति विरोध इत्य-
विचार्यतावाक्यश्रुतेर्योऽप्यावगतिरिदं व्याचष्टे । अत इति । प्रत्यय-
विरोधे अचमवाक्यमिदं विद्वद्वाक्यम् । सति वचन इति । निवृत्त-
तदोदयं तदोदयविरोधेऽप्यम्बेराप इति वचनादतीन्द्रियलोकादीनां वि-
रोध इति निर्वीक्ष्यत इत्यर्थः । न केवलं नुतप्रतिरोधस्याप्यावगति-
रेवः किन्तु प्रत्ययश्रुतेरपि कथं विद्वद्वाक्यम् । तेजसस्त्विति । तस्मा-
त्ते लोकादप्यस्य प्रत्यय इति समन्वय इति चिह्नम् ॥

पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यो विषयवृत्ताद्यशब्देन द्वाभूतमवधारणाभ्यां
वचनवाक्यम् । वाच्येति । अम्बेरापार्थं भवत्, अत नुती अद्यमोदनादिकं
तदा चाद्यः पृथिवीति श्रुत्या विरोधः, यदि पृथिवीति श्रुत्या न विरोध इति
पक्षं पीडयाम् । अद्यपृथिवीः कार्यकारणवाक्यव्यवहारमिति । अद्य-
तिरपि अद्यपि श्रुत्या पूर्वपक्षः । तदेव तत्राद्येति श्रुत्याः । तत्राच अ-
विद्वद्वाक्यमिदं पृथिवी ततोऽस्तिमिति विरोधार्थं व्याख्यायतेति प्राप्तं

ब्रीहिवशादेव हि सति वर्षेभ्यः बहु भवति न वृद्धिर्बोति, एवं
 प्राप्ते भूमः । वृद्धिर्बोदेवमवग्रहणेनाहो जायमाना विपक्ष-
 त इति । अक्षात् पश्चिमात् रूपात् प्रक्षाल्यते । प-
 क्षिमात् रूपात् तत्तेजोऽक्षत, तदपोऽक्षतेति च महा-
 भूतविषयो वर्तत तत्र क्रमप्राप्तां वृद्धिर्बो महाभूतं
 विशङ्क्य नाककाहीह्यादिपरिपक्षो व्याख्यः, तत्र रूपमपि
 वाक्यमेव वृद्धिश्चतुर्गुणं दृश्यते यत्कृष्णं तदक्षयेति । न
 ह्योदनादेरभ्यन्तर्यायस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति नापि ब्रीह्या-
 दीनाम् । ननु वृद्धिश्चापि नैव कृष्णत्वनियमोऽस्ति, प-
 यःपाण्डुरस्याङ्गाररोहितस्य च चेतस्य दग्धनात् । नाहं
 दोषो बाहुष्यापेक्षत्वात् । भूयिष्ठं हि वृद्धिश्चाः कृष्णं रूपं
 न तत्राक्षेतरोहिते । पौराणिका अपि वृद्धिर्वीक्षायां
 सर्वरीमुपदिशन्ति, सा च कृष्णाभावेत्ततः कृष्णं रूपं
 वृद्धिश्चा इति श्रियते । श्रुत्यन्तरमपि समानाधिकारमत्रः

विज्ञानवति । एवं प्राप्त इति । अधिकारः प्रवरणं, रूपं विज्ञानं
 कीरं तद्वत् वाक्छरं चेतं, अक्षारवत् रोहितं रत्नम् । अक्षान्तरमस्ति
 स्थानं व्यापते । अक्षान्तरमपीति । अक्षान्तरमर्थे वृद्धिश्चाः स्थानं शुद्ध-
 त्वविज्ञानेनाभ्यक्षः । वृद्धिर्वीक्षनित्वर्थः । तत्रान्न वृद्धिर्वाह्यं वदन्तः
 नो ननु वृद्धिर्बोनाम आसीत् च एव वदन्त्यतः वदितः वदन्ती भूतं वा
 अपां वदित्वा वदित्वतिः वृद्धिश्चतुर्गुणं शुद्धार्थः । नो वृद्धिर्बोनाम
 वदित्वं स्थान इति विपक्षावाकाङ्क्षः । वृद्धिश्चास्ति । पश्चिमे वृद्धि-
 त्वविज्ञानवृत्तावस्थिते कृष्णं प्रवरणवृत्तस्थाने वाह्यं रत्नमवग्रहणम् ।
 वाक्छरे गोष्पीति । प्रवरणवृत्तप्रमाणावस्थिते तद्वत् इव धानावस्थाना-
 वाह्यं प्रवरणप्रमाणावस्थितेन वदित्वविज्ञानवृत्ति आश्रिते वृद्धिर्विज्ञा-
 रत्नमवग्रहणम् वाह्यमवग्रहणमवग्रहणवृद्धिर्वीक्षितम् नैवेति वाक्छरवृत्ताव-

पृथिवीति भवति तद्वत्त्वात् परमात्मनो तद्वत्त्वात् ।
 पृथिव्यामवदिति च । पृथिव्यासु प्रोक्षादेवत्पत्तिं दर्शयति-
 पृथिव्या प्रोक्त्वैवः प्रोक्त्वैवोऽवदिति च । एवमधिकार-
 रादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सक्तं कुतो प्रोक्षादिप्रति-
 पत्तिः । प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्यते । वाक्यमे-
 वोऽपि पार्थिवत्वादवाप्यस्य तद्वारेण पृथिव्या एवाह्वयः प्रम-
 वत्त्वं सूचयतीति द्रष्टव्यं, तस्मात् पृथिवीयमवशयेति ।

तदभिधानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

किमिमानि विद्यदादीनि सूतानि स्वयमेव स्वविकारान्
 सृजन्ति आहोस्वित् परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानो-
 ऽभिधायंस्तं तं विकारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत्
 स्वयमेव सृजतीति । कुतः आकाशाद्यायुर्गोमरन्ध्रित्यादि

पदे प्रकाशादीनां पृथिवीमात्रविषयाणां मत्तलवाधायक इति भावः ।
 अथ सृष्टिजन्योक्तिद्वारा पृथिव्या असृज्यत्वं सूच्यते । पृथिव्या
 पृथिवीत्वादसृष्टिजन्यत्वादिनादित्युक्तार्थः । एवं तिस्रिरिन्द्रियवृत्तारो-
 क्यन्तेननुतेर्नैवनादविच्छेदो भूतसृष्टिस्तुतीनां मत्तल्लिङ्गमवशयेति चिन्तम् ॥

वदन्ति तानि भूतान्मात्रान्मात्रान्मात्राभिभावयन्तानां तेषां स्मातन्मात्र-
 माह्वयं निवेदति । तदभिधानादेव तु तल्लिङ्गात् सः । उक्तभूतान्मात्राभिभाव-
 यन्तत्वं दर्शयति । किमिमानोत्पादिना । उक्तवतीमात्राह्वयं दुर्यो-
 त्तरपञ्चमुक्तवतीमात्राभिभावयन्तत्वं दर्शयति । नन्वत्र भूतानां किं स्मातन्मात्रोपादा-
 नत्वात्तद्वत्त्वं कर्त्तव्यं वा, नाद्यः, वचनानुपपत्तिरित्यादिनादि-
 रोपादिति चेन्न । नन्विति । न द्वितीयः अनेनत्वादिनि भावः ।

सातन्त्र्यवशात् । नन्वचेतनानां सातन्त्र्यायां प्रवृत्तिः प्रति-
 विद्धा नैव दीयाः, तस्मै क एव तदा प्राप्त एवेत्येति न भूता-
 नामपि चेतनत्ववशादित्येवं प्राप्तोऽभिधीयते । अथ नैव
 परमेश्वरः तेन तेनाज्ञायावतिष्ठमानोऽभिधायकं तं विचारं
 सृजतीति । कुतस्तज्ज्ञिज्ञात् । तत्रा हि यावत् यः पृथिवीं ति-
 हन् यः पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यच्च पृथिवी
 मरौरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्येवंजातीयकं साध-
 चायामिव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तत्रा 'सोऽयामयत

तत्रा भूतवादिष्यद्देवसत्तदेवाभिमानिनो जीवा उच्यन्ते तत्राकाशाद्वायुरि-
 म्वादिभूतौ आकाशादियद्देवसत्तद्भूताभिमानिदेवता उच्यन्ते, तत्रा
 स्वकार्यं यावादौ कर्तृत्ववश्यादिरपेक्षानिमित्तत्वं प्रवृत्त्यर्थः । एवं तदा-
 त्मासं सदनसृजतीति भूतौ स्ववसिति विद्येयत्वाद्भूतयोऽभ्यासयेवं सर्वकर्त-
 र्त्वं नृत्तम् । तत्रा च निधोनिरपेक्षेपरभूतकर्तृत्वभूतयोर्विरोधात् प्रवृत्ति-
 वशमेव इति उपपन्नं पूर्वपक्षमाह । नैव दीया इति । भूतानां तदभिमानि-
 देवतानामित्यर्थः । तत्रा आकाशादिभाषापक्षप्रवृत्त्यः कर्तृत्वादात्मिकं तत्रा
 तदभिमानिदेवताजीवमानभाषापक्षप्रवृत्त्यः कर्तृत्वमिति परस्परत्वा ईश्वरकर्त-
 र्त्वनृत्तग्रन्थिरोधः । स्ववसिति विद्येयत्वं ईश्वराकारनिराकारं न जीवमाना-
 देवतानिराकारमिति युक्तदेविचिह्नान्तरं अहनीयः । उपपन्नविज्ञानमाह । एवं
 प्राप्त इति । आकाशादियद्देव देवतावश्या उपपन्नं वायवाकाशात्,
 प्रवृत्त्यव प्रवृत्तित्वायांकाव सृजतरत्वात्, तत्रा वायेवतानां भूतानां
 कर्तृत्वमेव नास्ति, कुतः ईश्वरात्मपक्षकर्तृत्वं यद्यपि देवतानां कर्तृत्वं
 तदप्यस्ति तत्रापीश्वरनिवृत्त्यवश्यादेवमाकाशवि न सातन्त्र्यं विद्धुं वाच-
 कश्चेतनानां भूतानां न सातन्त्र्यमिति कवीन्द्रम् । तद्विज्ञादिति । तत्रादेव-
 तावश्यावसितत्वं प्रवृत्त्यः उपादानत्वेऽपि जीवमानादेवमाकाशैव
 प्राप्तात् सर्वकर्तृत्वं न जीवत्वद्वारा तत्रा सर्वनिवृत्त्यवश्यादित्यर्थः ।

वहु स्त्री प्रजायेव' इति प्रसुत 'सह त्वयामर्षत् तदात्मानं
सर्वमकुर्वत्' इति तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति । अतो-
चक्षुष्यवचनं कस्योक्तत् परमेश्वरादिप्रबोधादेव इष्टम् 'आ-
त्मोऽतीदृश इष्टा' इतीदृशस्वरप्रतिवेधात् प्रकृतत्वाच्च सत
ईदृशत्वं तदैवत बहु स्त्री प्रजायेयेत्यनम् ।

विपर्ययेषु तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १७ ॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमविवक्षितः, यथेदानीमप्ययं क्रम-
विवक्षते किमनियतेन क्रमेषाप्ययं उतोत्पत्तिक्रमेषाच्च वा
तद्विरोधेनेति । चयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां
व्रज्यावर्त्ताः अग्रन्ते, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते

प्रवरं वाह्यं वाह्यत्वं सर्ववर्त्तत्वमित्याह । तत्रेति । पूर्वोक्तमनूय निरस्त-
ति । अस्त्विति । परमेश्वरस्यान्वर्त्तितभावेनावेयः सम्बन्धः । तद्व्याप्यते-
ष्वोक्तवचनं न तावता तेषां चेतनत्वं स्थातव्यं वेत्तुं । अनेन तद-
विधायक इति तदं स्थापनात्, इत्वं स्वयवोक्तम् । स ईश्वरस्तदात्मना
स्वितोऽहं वाच्यदेव सर्ववर्त्ता तस्यान्वर्त्तितत्वविज्ञाप्तीत्यवधारं कर्त्तव्यं
नाम जोष्यैव कर्त्तव्यमित्यान्वर्त्तितः कर्त्तव्यादिहोत्त्ववर्त्तितत्वोक्तम्
तद्विज्ञातादीन् रेषवादेव भूतेषु कृतेष्वप्युपपत्तेरिति तत्तज्ज एवेत्येति
कृत ईदृश्या वदमाह्वेत्याह कृत्यन्तरं प्रकरणात् । नाप्य इति ।
तदाहोत्त्ववदार्थं बोधप्रसङ्गेनेवरादव्यक्तं स्थातव्यत्वाभावाच्चैव सर्ववर्त्तत्वकृते-
र्भूतकृत्या निरीय इति चिदम् ॥

विपर्ययेषु च । अथवाच्य कृतिविरोधी न परिच्युत इत्युक्तमित्याभा-
स्यत्वविवक्षे निरूपयति अथवाच्यी बुद्धिस्तो विचार्य इति प्रादुर्भावस्य
वादात्म्यस्यैव निमित्तं कथाह । भूतानामिति । भूतोक्तमित्यान्वर्त्तित-
परीयत्वविवर्त्तितत्वं विज्ञाते भूतानां प्रादुर्भावस्यैव अथवाच्यपूर्वकं

येन ज्ञातानि जीवन्ति यत्प्रयत्नमिह विद्यन्ति' इति, तथा-
 नित्यमोऽविशेषादिति प्राप्तं, चक्षुःशक्तिः क्रमेण सुतत्वात्
 प्रत्यक्षस्यापि ज्ञानाकाङ्क्षाः स एव क्रमः स्वादित्येव प्राप्तं
 ततो ब्रूमः विपर्ययेण तु प्रत्यक्षक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमोऽद्वितुम-
 र्हति, तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमार्गमुप-
 रीतकमेवावरोहतीति, अपि च दृश्यते मृदो ज्ञातं
 वटशरावाद्यप्ययकाले मृदावमप्येति, चक्षुश्च ज्ञातं हिम-
 न्तरकाद्यवभावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतद्यत् इदिव्य-
 ङ्गो ज्ञाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्, आप-
 च तेजसो ज्ञाताः सत्यस्तेज अपीयुः, एवं क्रमेण सूक्ष्मं
 सूक्ष्मतरं चानन्तरमनन्तरतरं कारणमपीत्यसर्वं कार्यज्ञातं
 परमकारणं परमसूक्ष्मञ्च ब्रह्माप्येतीति, वेदितव्यम् । नहि
 स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्यवो न्यायः ।
 अतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र वेदितं,

प्रत्यङ्मन्त्रादि मनःसमाधानं फलं, पूर्वपक्षे तु कारणभावे इति कार्य-
 नाश इति सर्वव्यापारमन्त्रादिहेतुसमाध्यविवर्तिरिति श्रेयः । इति ज्ञा-
 तं इत्येव क्रमचिन्ता स एव नास्तीति केचित्तान् प्रत्यूह । मदीयमिति ।
 अविद्येन इतदुनास्त्वयोज्ञं औतस्य प्रत्यक्षं तथाचाङ्क्षाया औतस्य उत्पत्ति-
 क्रम एव यावत्, औतस्येनान्तरङ्गत्वादित्येव पूर्वपक्षः, इति कार्ये कार्ये
 नश्यतीति लोके दृश्यते । तथा च औतस्योत्पत्तिक्रमो लोके दृश्यते
 किन्तु औतस्यक्रम एव नश्यते सुतेर्लोकादपदार्थबोधधीमत्तं न औता-
 दहि औतस्यकालरङ्गत्वाद्योग्यत्वाच्च, कारणमेव हि कार्यस्य हेतुमिति
 मद्मन्त्राद्येन स्थापितम् । न हि कारणभावे कार्यस्य सर्वव्यापि
 किमिदं ज्ञा, तथादयोग्य उत्पत्तिक्रमो लोके न यावत्, औतस्यक्रमो-

‘जनकतिष्ठा देवैर्देवैश्चिन्त्यसु प्रसीयती’

‘ज्योतिषायः प्रसीयन्ते ज्योतिर्वीची प्रीत्यते’ ॥

इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तूपत्तावेव श्रुतत्वात् नाप्यने
भक्षितुमर्हति, न चासाश्रयोम्यत्वादप्यनेनाकाङ्क्षते, न हि
कार्ये प्रियमात्रे कारणस्याप्यथो युक्तः कारणाप्यये कार्यस्या-
वस्थानानुपपत्तेः । कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं
सृदादिष्वेव दृष्टत्वात् ॥

अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तस्मिन्नादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावगुलोमप्रतिलोमक्रममाभ्यां भवत
इत्युक्तं, आकादिव पत्तिः प्रलयस्याभात् इत्यप्युक्तं, सेन्द्रि-
यस्य तु मनसो बुद्धेर्वै संज्ञावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः । बुद्धिसु

तोभेन निराकाङ्क्षवादिति सिद्धान्तयति । ततोऽब्रूमः इत्यादिना ।
क्रमेण परम्परया सर्वकार्यलयाधारत्वं ब्रह्मणः किमित्याश्रियते साक्षा-
देव तत् किं न स्यादित्यत आह । न हि स्वकारणव्यतिक्रमेवेति । च-
रणादेरुद्भवप्रसङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । ‘शानुच लीयते ज्योतिश्च तस्याव्यक्तं
प्रकीर्तते’ इति स्मृतियेषः आदिपदार्थः । बोध्यताधीनं सम्बन्ध इति
न्यायादलोभ्यत्वमप्यत्र इति सिद्धम् ॥

अन्तराविशेषात् । उक्तभूतोत्पत्तिलयक्रममुपलोक्य स किं करणोत्प-
त्तिक्रमेण विशद्भवेति न वेति करणानामभौतिकत्वभौतिकत्वाभ्यां सन्देहे
वक्तव्यत्वात् सर्वत्रैव उपलब्धत्वात् । भूतानामित्यादिना । करणान्येव न
मतीति वक्ष्यते प्रत्यक्षम् । सेन्द्रियमेवेति । ‘मनस्तु परा बुद्धिर्वै बुद्धेः
परस्तु सः । जीवादीनीन्द्रियाण्यन्ये’ इति स्मृतिहेतुना । अन्य-

हि लोभ्य मन आपोमयः प्राचक्षते लोभ्यसौ वाच्यः इत्येवं
जातावकम् । व्यपदेशोऽपि कचिद्भूतानां करणानाञ्च माह-
यपरिवाजकन्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौतिकानि करणानि
तत्रापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते, प्रथमं करणान्यु-
त्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतानि उत्पद्यन्ते चरमं
करणानीति । आद्यवर्षे तु सामान्याय क्रममार्गं करणानां
भूतानाञ्च न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेक
भूतक्रमात् करणक्रम आख्यायते 'प्रजापतिर्वा इदमथ
आसीत् स आत्मानमेव स मनोऽसृजत तस्मिन् एवासीत्

वाच्यं करणानां विभक्त्येन कार्यतया कारणकाङ्क्षावानलनयनिष्ठादिस-
तेराकाङ्क्षिरोक्त्यर्थमस्ति बाधके नवटो विकारार्थताया युक्तत्वात् ।
प्राचक्षते लोभ्यसौ त्वनाकाङ्क्षिरोक्तिप्रसङ्गाच्च सैव तेजोऽवयवप्राप्तये वाक्प्राप्त-
मनसा इद्विषयभावे तस्माच्च इति विकारत्वस्य दर्शितत्वाच्च विवादाव-
सरः । यद्वा स्वभूताधीना तेषां इद्विविकारो नवटवर्गः अथवा लोभ्य-
भौतिकत्वे विक्रमं प्राचक्षेत्स्वमर्थसि भौतिकानि भूताधानद्विविधत्वाद्देह-
वदिति भावः । ननु तेषां भौतिकत्वे कथमाद्यवर्षे पृथक्कृत्यवयवमं भू-
तलक्ष्योक्त्यैव, तत्त्वकाविवेचितत आह । व्यपदेशोऽपीति । प्रौढवादेन
तेषां भौतिकत्वसुमेत्यापि श्रुतिविरोधमाह । अथ त्विति । करणानां
भूतत्वाच्च पदार्थरत्ने आनाभावात् नोक्तभूतक्रममङ्गः । न आद्यवर्षवाच्यं
क्रमं पाठनात्मनादित्यर्थः । तर्हि कथं क्रमनिर्णयस्तत्वाह । तथेति
इदं कथं उच्यते प्राक् प्रजापतिः कृत्वा आसीत् । ननु विक्रमदेहस्य
मनोऽद्विजन्तात् प्रजापतेश्च विक्रमकटिहपत्वात् कथं प्रजापतिश्च अन्त-
रः कथं कटिहिति विचारणीयम् । अथ कृत्वा भूतात्मकप्रजापतिवर्गः
प्रथमकतो कथं आदिवर्गः इति क्रमो न्यसीति भावः । एवञ्च भूतक-

तदात्मनमैव तदात्मममृतम्' इत्यादिना । तस्यावाप्ति-
मूर्तोत्पत्तिक्रमस्य भङ्गः ॥

चराचरव्यपान्त्रयस्तु, स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

सो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो दे-
वदत्त इत्येवंजातीयकालौकिकव्यपदेशाज्जन्तुर्मादिसंस्का-
रविधानाच्चेति स्यात् कस्यचिद्भ्रान्तिः, तामपनुदामः, न
जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोपपत्तेः । शरी-
रानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेशानिष्टाप्राप्तिपरि-
हाराद्यौ विधिप्रतिषेधावनर्धकौ स्याताम् । अथ ते च जीवा-
पेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' इति । ननु
लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितः,
भाक्तस्तेषु जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरसं-
मुख्यो वदपेक्षया भाक्त इति, उच्यते । चराचरव्यपान्त्रयः

स्योत्पत्तिप्रलयोरविरोधात् जन्ममरणव्यपदेशिरिति सिद्धान्तकाले नम-
यति । तस्मादिति ॥

चराचरभावित्वात् । एतं तावत् तत्त्वदशाच्चकारणनिर्णयकं भूत-
मृतीनां विरोधो निरस्त इदानीमापादकप्राप्ते स्तं पदार्थं युद्धं जीवमृतीनां
विरोधो निरस्तते इह जीवो न जायते म्रियते इत्यादिभूतेः आर्तैरि-
त्यादिवाक्येषु विरोधोऽस्ति न चेति सन्देहे विरोधोऽस्तीति प्राप्तौ लौकि-
कजन्मादिव्यपदेशव्यापकातेत्यादिवाक्येषु जीवममृतादिव्यपदेशादिति
पूर्वपक्षमिति । स इति । तथा च चरस्योत्पत्तिक्रमेण भूतजन्मस्य वाचा-
मादेरपि जीवोत्पत्तिक्रमेण वाचः स्यादिति प्रत्यादाचरव्यपदेशः । पूर्वपक्षे

[अ० २। पा० ९] शरीरशरीरकभाषणम् । ६४५

स्वावरजसमशरीरविश्वो जन्ममरणशब्दो, स्वावरजसमानि
हि भूतानि जायन्ते, च म्रियन्ते चातस्तद्विश्वो जन्ममर-
णशब्दो मुख्यो सन्तो तत्स्य जीवात्मन् पचयन्ते । तद्भावभा-
वित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरण-
शब्दो भवतः नासतोः । नहि शरीरसम्बन्धादव्यय जीवो
जातो मृतो वा केनचिदुपलभ्यते । 'त वा अयं पुरुषो जाय-
मानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाणः' इति
च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दो दर्श-
यति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षेव
द्रष्टव्यं, अभावाज्जीवप्रादुर्भावश्च । जीवस्य परमात्मात्मनः
उत्पत्तिर्वैयदादीनामिव स्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण
वक्ष्यति । देहाश्रयो तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न सः
इत्येतदनेन सूत्रेणाशेषत् ।

चेतनस्य तस्य जन्मान्तरीयफलसाधनं जातकर्मादि संस्कारो विधीयते तथा
चोद्देशविधेयवर्गोर्मिषोविरोधे सति विधेयाविरोधेनोद्देशं नैवर्जित आ-
यात् जन्मादिकं देहोपाधिकं न सत इति सिद्धान्तमिति । तानिष्ठा-
दिना । जीवापेतं जीवेन सत्त्वं इदं शरीरं जन्मादिव्ययदेवकरावर-
देहविश्वो मुख्यः जीवे तु भाक्तो गीवः शोपाधिकजन्मादिविश्वः
सादुपाधिकसाधने भावादसत्त्वभावादिति सूत्रार्थः । जीवशोपाधिक-
जन्ममरणः कृतिमयाह । च वा इति । जायमानपदार्थमाह ।
शरीरविधिः । विधेयार्थस्य आचष्टे । उत्क्रामन्निति । मनुसारं जी-
वस्य जन्मादि निरकृते कदापि तन्निरासे उपचक्रितिरिच्छावशात् । जीव-
स्येति । तदेव जातेश्चादिमात्मशोपाधिकजन्मादिविश्वसाधनं जन्मम-
रणमन्तर्गतविशेष इति सिद्धम् ॥

नात्माऽन्यतेर्नित्यत्वाच्च ताव्यः ॥ १७ ॥

यस्यात्मा जीवाश्चः शरीरेन्द्रियपञ्चराशेभ्यः कर्मफल-
संश्रयो, स किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण चादोषिदुःख-
वदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विषयः काहुविच्छे-
तिवन्निविल्लुखि आदिनिर्दग्धैर्गोविन्दः परमात्मा ब्रह्मण
उत्पत्तिराख्यायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः का-
यैवविशेषेन जीवभाषी विज्ञायते न वोत्पत्तिराख्यायत इति ।
तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरी-
क्षात् । 'एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्' इत्येवं प्रतिज्ञा
कर्मस्य वस्तुजातस्य मङ्गप्रभवत्वे सति नोपपद्येत, तत्वास्त-
रत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपपद्येत । न चाविकृतः परमा-
त्मा जीव इति शङ्कते विज्ञातुं, संचयमेदान् । अपहृत-
पापमत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः
विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान् हि आकाशा-
प्रविभक्तः स सर्वो विकारः, तस्य आकाशादेरुत्पत्तिः सम-
धिमतस्त जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रति
शरीरं विभक्त इति तदापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे अत्यन्तमवि-
तुमर्हति ।

नात्मानुत्पत्तिरित्युक्तत्वाच्च ताव्यः । 'अन्ते ईश्वरं विप्रवर्देनयात् परमात्म-
को जीवात्मको जगदनि' इत्यादिजीवोत्पत्तिवृत्तीनां 'इदं एव इदं प्रवि-
ष्टाकलापेभ्यः' अत्र आकाश इत्याद्युत्पत्तिवृत्तीनाञ्च विरोधितोभयं
सर्वो जगत्ता ईश्वरमनाद्यधीर्जीवजगदाधी, ईश्वरपरीत्यजगदी-
रैवविभक्तः सत्तावत् । अस्तद्यान्वोर्ममत्वं इव जीवस्य ही हि न ज्ञाता

जीवी निश्चिते 'स वा एव महात्मन आत्माऽखरो
ऽसृतोऽभयो मय्य' 'न जायते म्रियते वा विनश्यति'
'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' तत् सदा
तदेवानुप्राविशत् 'यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाचि' 'स एव इह प्रविष्ट आनन्दान्मेभ्यः' 'तत्त्वमसि
सर्वं ब्रह्मास्मि' 'ययमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमाद्या
नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवर्त्तन्ति । ननु
प्रविभक्तत्वादिकारो विकारत्वाद्योत्पद्यते इत्युक्तं, यत्रोच्यते,
नास्य प्रविभागः सृतोऽस्ति, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुतेः, बुद्ध्यद्यप्यधिनि-
मित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसम्बन्ध-
निमित्तम् । तथाच शास्त्र 'स वा ययमात्मा ब्रह्म विज्ञान-

ष्ठित ईश्वर इति व्याख्येयमिति वस्तुदार्ढ्यः, अस्या इति इहानुसृते-
र्वाचो जीव इति निश्चयते । ननु आत्मनः आकाशः सम्भूत एव
जीवस्योत्पत्त्यवस्थादनुत्पत्तिरुच्यते । न चेति । एवं विकारार्थे इति
विकारप्रयत्नात्मना आत्मानमनुसृतेति बह्विकारजीवात्मना प्रत्येक ईश्वर्यः ।
आत्मत्वादिति श्रुतिः कल्पनार्थे जीवस्यानुत्पत्त्यादिनिष्ठा तत्त्वमसीति श्रु-
तिश्च अद्वैत इत्यभेदवाक्यप्रवृत्त्याख्येवेति प्राप्ते विवृण्वति । सर्ववर्ति ।
परिणतम् अतो विभागे केतुरीयाधिको वा नाशः आदिर्हेतुराद्य ।
आत्मोच्यते नासीति । द्वितीये जीवस्य न कतो विकारत्वबहिः आत्मो-
क्तत्वादित्याह । बुद्ध्यादाविति । औपाधिकभेदे आत्मत्वात् । अतो
वेति । अतो विकारार्थत्वत्वात् । तत्त्वत्वात्वेति । आत्मो आ-
नन्दः श्रीपरतन्त्रः । जीवस्य इतिवज्जीवस्य सदावाच्यत्वाद्बुद्ध्यादिय-
रतन्त्रजीव भेदवर्त्तत्वादित्याह । प्रादुर्गर्भसमूहप्रयोग इत्यर्थः । अत्र
निरस्य वस्तुप्राप्त्युत्तरेणविनाह । अद्वैतीति । जीवस्योपाधिकत्वमनामयोः

मयो मनोमयः प्राक्मयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इत्येवमादि
ब्रह्म एवावित्ततस्य सतोऽस्यैकस्थानेकवृत्तादिमयत्वं दर्श-
यति । तच्चयत्वं चास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपर-
तस्वरूपत्वं श्रीमयो ज्ञात्वा इत्यादिवद्ब्रह्मम् । यदपि
क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धात् त-
स्य, 'उपाध्युत्पत्तौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति ।
तथा च दर्शयति 'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
ताम्बेवानुविनश्यति न प्रेत्य संघ्रास्ति' इति । तद्योपाधि-
प्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, यत्रैव 'मा भगवान्यो-
हात्ममापीपदस्य वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संघ्रास्ति
इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, 'न वा अरे अहं जवीम्यवि-
नाशौ वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मावामंसर्गस्त्वस्व

श्रुतिमाह । तथेति । एतेभ्यो देहात्मना परिच्यतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
जनिता ताम्बेव जीवमानान्युपस्थादुविनश्यति प्रेत्योपाधिकमरणाभावरं
वञ्छा नास्तीत्यर्थः । ननु प्रज्ञानघनः सञ्ज्ञा नास्तीति च विद्वद्भिरित्यत
आह । तथेति । उपाधिसमाप्तिर्येषज्ञानाभावः । एवं सञ्ज्ञाभावे
नात्मसञ्ज्ञाविज्ञानाभाव इत्युक्तं प्रतिपादयति श्रुतिरित्यन्वयः । अत-
स्तत्त्वविज्ञानघने प्रेत्य सञ्ज्ञा नास्तीत्युक्त्या सां बोद्धव्यं बोद्धव्यं
आत्मिकापीपदस्योदितवाङ्मयत्वं न जानामि इति तदुक्तेरर्थोक्तिरिति कै-
निकीप्रस्तावः । श्रुतिमाह । न वा इति । बोद्धव्यं वाच्यमिति
पूर्वावस्थाभावे धर्मोऽस्योत्पत्तिधर्मा परिचायी, तस्यादविनाशीत्यर्थः,
तर्हि न प्रेत्य वन्येति कथञ्चन तस्माह । आत्मेति । आत्मानिर्वचनैर-
समात् तस्योक्तमित्यर्थः । विज्ज्ञप्रतिविज्ज्ञोरिव विद्वद्दर्शनोऽप्यस्य इत्यत
हेतुमाह । अत आत्मेति जीवस्य विचारित्वे सञ्ज्ञावोनात् सत्यमर्थमिति

भवति' इति । प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविज्ञतस्यैव प्रज्ञयो जी-
वमावाभ्युपगमात् । लक्षणेभेदोऽप्यनयोऽपार्थिनिमित्त एव ।
अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमय-
स्वात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानानेन परमात्ममावप्रतिपाद-
नात् । तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते वेति ।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

स किं काणभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः
आहोस्वित् साहजानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वादि-
विप्रतिपत्तेः संशयः । किं नावत् प्राप्तं आगन्तुकमात्मनश्चै-
तन्यमात्मनः संयोगजमग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणव-
दिति प्राप्तम् । नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टा-
नामपि चैतन्यं स्यात्, ते पृष्टाः सन्तो न किञ्चिदयमचेत-
नाक्यमखण्डाद्यमिति यत्तच्च, तथा च फलवत्प्रधानाकाशेऽपि चैतन्य-
त्वमुत्तीर्णा इत्यत्रादित्यस्यादिकमध्यस्तमनुबदन्युत्पत्त्यादिश्रुतवत् । अत्रोप-
रति विदुम् ॥

ज्ञोऽत एव । 'आत्मैव स्यात् ज्योतिः' इत्याद्यात्मस्वरूपकाम्यदर्शनां
'प्रज्ञावत्तुः दृष्टवन् ओलम्' इत्यादित्यात्मवत्त्वश्रुतिभिर्विरोधोऽत्र निर-
स्यते यत्तु ओलम् च शुद्धं च ओलं चोतेत्यर्थः । प्रादुर्भावोपावृत्ति-
कैवल्यादाव् अप्रकाशत्ववाक्याद्देहनाश्वभावः श्रुतिः । अद्वैतस्यैव हि
अप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति जीवस्य अप्रकाशता विधीयते ।
चैवं न तादृशता अनुमन्यस्याऽपि जीवस्य अप्रकाशत्वे आनवाधानेनैव
तत्तद्विहितानि श्रान्तश्रुतिवशेन अप्रकाशत्वश्रुतेर्वाच्यतया ब्रह्मसत्त्व-
ज्ञाता तदेकबोध्यतायै अप्रकाशत्वस्यात्र सामानात्, तथा च पूर्वपक्ष-
जीवस्य ब्रह्मैव बोध्यता विद्वाब्दे तद्विद्यतेत्यापादयन्नाहः । यत्तु स्या

तयामहीति ज्ञप्स्यन्ति । स्वस्वाद्य चेतयमाना दृश्यन्ते, अतः
 कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्यं चाकीर्त्येवं प्राप्तेऽभि-
 धीयते । अतः, नित्यचैतन्योऽयमात्मा, अतएव यस्मादेव
 नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसम्पर्काज्जीवभाविनाव-
 तिष्ठते । परस्य हि ब्रह्मणः चैतन्यस्वरूपत्वमात्मात् 'विज्ञा-
 नमगम्यं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'अनन्तरोऽब्रह्मः
 कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चेत् परं
 ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्यऽपि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमगम्यौ-
 प्यवकाशवदिति गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायाश्च श्रुतयो
 भवन्ति "असुप्तः सुप्तानभिचाकरोति" इत्यत्र 'असुप्तं पुरुषः
 स्वयं ज्योतिर्भवति' 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत'
 गन्तव्यम् । इहापत्तिं निराचष्टे । ते पृष्टा इति । साधनाधोवज्ञानत्वाच्च
 स्वप्रकाशो जीवो व्यतिरेकेनेतरवदित्वाच्च । अतः कादाचित्केति । यथा-
 नुते माधेये हेतोः साध्याविशेष इति मनस्यं अतो जीवस्य स्वप्रकाशत्व-
 श्रुतिर्वाप्येति प्राप्ते विज्ञानत्वमिति । एवमिति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः ।
 न केवलं स्वप्रकाशब्रह्माभेदाज्जीवस्य स्वप्रकाशता किन्तु श्रुतितोऽपी-
 त्वाच्च । विज्ञानमयेति । बोधं विज्ञानमय इति प्रकरवन्तिवार्थः । अतएव
 अयं भावमान एवात्मा सुप्तान् सुप्रव्यापारान् वागादीनधिलक्ष्य चाक-
 रीति सुप्ताचीन् पश्यतीति वाच्यम् । अतः स्वप्ने विज्ञातुर्विज्ञानस्य वा-
 किनो विज्ञातेर्विनाशो नास्तीत्यर्थः । ब्राह्मादिकल्पवत्त्वादितानाहुव-
 श्यानविद्वदे आत्मनो ज्ञानरूपत्वं वाच्यमिति सुखस्मरेणाच्च । अथेति ।
 आत्मनो विज्ञातुर्विज्ञानेऽपि अतोऽविकृतत्वा गत्याद्यवस्थत्वात् तद्व्यव-
 धतमात्मकवृत्तयर्थाणि ज्ञानवाचकानि इति न तेषां वैयर्थ्यमित्याह । न
 गम्येति । परिच्छेदो इति । गत्याच्च तद्गोचरानाः परचक्षुष्ये इत्यर्थः ।
 सुप्तादीनां कालवस्थेषु चैतन्याभावात्तस्मात् विद्वद् एवमुक्तं दृश्यमिति
 गम्यमिति । तत् तदा सुप्तो न पश्यतीति यत् तत्पश्यतीति वाक्यप्रज्ञान एव

इत्थेयं रूपाः । यत्र 'यो वेदेदं विप्रायि' इति 'स आत्मा'
इति च सर्वैः करणधारैरिदं वेदेदं वेदेति विप्रानिनानुष-
ङ्गानात् तद्रूपत्वसिद्धिः, नित्यस्वरूपचैतन्यत्वे प्राप्तायाः
यथामिति 'वेत्त' गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदाद्यत्वात् ।
तथाहि दर्शयति गन्धाय प्राप्तामित्यादि यत् तु सुप्तादयो न
चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः । सुषुप्तं
प्रकृत्य 'यत् तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिस्त्रोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यदिभक्तं यत् पश्येत्' इत्यादिना । एतदुक्तं भवति
विप्रयोगाभावादियमप्येतयमानता न चैतन्याभावादिति ।
यथा विषदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाशाभावादनभिव्यक्तिर्भ-
स्वरूपाभावात् तद्वत् । वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आ-
भासीभवति तन्मात्रित्यचैतन्यस्वरूप एवास्तीति निश्चिनुः ।

यत्र पश्यतीत्यत्र हेतुः । नह्येति । नाद्याद्योक्त्यादिकर्मः । विभिति न
पश्यतीत्यत्र आह । न त्विति । इत्थेः साधनाधीनत्वोक्त्या कल्पप्रा-
नस्य साधनाधीनत्वं हेतुरसिद्ध इत्युक्तं, साधनस्यैव तद्वैतिरिति निरस्तः,
श्रुत्युक्तिव्याप्त्यनिरासप्राप्त्युत्तीर्णं दृष्टिविषयत्वं व्याख्यानं, आत्मा न
ज्ञानं इत्यस्यादित्यादितर्कज्ञानस्य साधनाः पश्यत्यसाधनायावेति न-
प्रकाशज्ञानस्य नश्यत्वात् । विदुः निरवयवात्मनी जनः संकीर्णानीना-
द्यानिष्ठज्ञानपुच्छता दमनाद्याभावाच्च न कल्पनैतज्ञानवेद्यात् कर्मकर्मत्ववि-
रोधाच्च । विदुः ज्ञानत्वकर्मकर्मत्वे साधनादात्मैव ज्ञानं इति च जनः प्र-
रिणाचलपुच्छता ज्ञानः संकुल इत्याद्युक्ता कल्पनाद्याभावाच्च ज्ञानवैविध्य-
मोरपचिदवयवात्मकः सप्रकाशत्वमिति विदुः ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ॥ १६ ॥

इदानीमुक्त्वा परिमाणो जीव इति विवक्ष्यते, किमप्यु-
परिमाण उत मध्यमपरिमाण आहोस्त्रिभङ्गत्परिमाण
इति । ननु नास्मिन्पक्षे नित्यचैतन्यव्यापिभ्युक्तं, अतएव
पर एवास्मा जीव इत्यापतति, परस्य चास्मानोऽनन्तत्वमा-
ज्जातं, तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति, उच्य-
ते सत्यमेतत्, उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परि-
च्छेदं प्रापयन्ति, स्वशब्देन चास्य कचिदप्युपरिमाणत्वमा-
ज्जायते, तत्र सर्वस्यानाकुलत्वापपादनायायमारम्भः । तत्र
प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नोऽप्युप-
रिमाणो जीव इति, उत्क्रान्तिस्तावत् 'स यदास्माच्छरीरा-
दुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति' इति । गतिरपि, 'वे
वे के चास्मान्नोक्तात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति'
इति, आगतिरपि 'तस्मान्नोक्तात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणः'
इति, चासासुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नस्ता-

अप्रकाशत्वादात्मन्युपादोपदिष्टं परिमाणभेदान्निताम्बलत्वे ना-
नवेक्षिष्येति वाक्यत्वा विचारयति । उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । विप्र-
वसंभवौ दर्शयति । इदानीमिति । नास्मानुतेरिवादिना गतार्जव-
मसाहज्यासाधुत्वश्रुतीनां सङ्गत्वश्रुतीनाञ्च विरोधकचनार्थव्यापिकर-
णसादृश्य इत्याह । नान्यत्वादिना । न केवलं श्रुतोत्क्रान्त्यासङ्गव्यप-
त्याऽऽत्मनोऽप्युक्तं कित्थो भोऽपराधेति श्रुत्यापीत्याह । कचिद्वेनेति ।
पूर्ववत् । नोपपत्त्यापत्त्यात् नञ्ज्ञेयविधिः सिद्धान्ते तद्विधिरिति सत्या-
स्य न्यायार्थं पूर्वपक्षस्याह । तत्र प्राप्तिविज्ञादिना । शरीरश्रुतिरिति

वज्जीव इति प्राप्नोति, न हि विभोवसलनमवकल्पत इति ।
सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्वाहृतपरीक्षायां
निरस्तत्वाद्गुणान्मेति गम्यते ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि यामस्वाम्यनिवृत्तिवद्दे-
हस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मद्वयेणावकल्पेत, उत्तरे तु गत्यागतौ
नाचलतः सम्भवतः, स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धो भवति,
ममे-कत्वं स्थक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागतौ
अचलत्व एव सम्भवतः । सत्योऽयं गत्यागत्योत्क्रान्तिरप्य-
पक्षमिरेव देहादिति प्रतीयते, नञ्जनपक्षस्य देहादित्याग-
तौ स्वातां देहप्रदेशानाञ्चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनाच्चक्षुष्टो
वा मूर्धो वा व्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति । स एतास्ते जो-

उत्तरस्वत्वादाकञ्च स्वत्वं पुरितं, उत्क्रान्तिः नूयन इति शेषः ।
उत्कर्षः जीव एतद्बुद्धादिभित्त्याचन्द्रमोकादिभ्यं शोकं प्रति कर्म नूय-
यातीत्यर्थः ॥

उत्क्रान्तिराक्रमो देहाभिर्गमो न भवति येनाप्युत्वं स्वात् किन्तु
स्वामित्वनिवृत्तिरिति केचित् । तदङ्गीकृत्याप्युत्वंनावच्छक्यमित्याह ।
स्वाक्रमेति । उत्क्रान्तेरुत्तरयोगत्यागतयोः स्वात्मना कर्मो कर्मत्वाद्गुण-
मिति स्वत्वयोजना, पादानाचलस्य पञ्चत्ववृत्त्यानाचलस्याऽपि समत्वोक्ति-
रिति न ह्यादित्यत आह । गमेरिति । गमनस्य कर्तरि ईदृशविभाग-
रूपमिति वदतेत्याह । कर्माभित्तत्वं लोकविद्वन्निर्णयः । जीवोऽप्युत्तरव्य-
परिमाणत्वे सति गतिमन्वात् परमाणुवदित्याह । अमध्यमेति । अङ्गी-
कारं लभति । वज्जीवेति । न स्वात्मनिवृत्तिनाम् उत्क्रान्तिरित्यर्थः ।
देहाभिर्गमन एवेमुत्क्रान्तिरित्यत्र विज्ञान्तरमाह । देहप्रदेशानामिति ।

मात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वयकामति शुक्रमहाय
पुनरेति स्यान्नमिति चान्तरेऽपि शरीरे शरीरस्य गत्यामती
भवतस्तस्मादप्यस्याप्यत्वसिद्धिः ॥

नायुरतच्छ तेरिति चेन्नैतराधिकारात् ॥२१॥

अद्यापि स्यान्नायुरयमात्मा, कस्मादतच्छ्रुतेः प्रभुत्वविप-
रीतपरिमाणवशादित्यर्थः । 'स वा एष महानज आत्मा,
योऽयं विज्ञानमयः प्रायेषु, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः',
सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनो-
ऽश्रुत्वं विप्रतिषिध्ये तेति चेत् नैष दोषः । कस्मादितराधिका-
रात् । परस्य हि आत्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तर-
श्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन
प्रकृतत्वात्, विरजः पर आकाशादित्येवंविधाश्च परस्यै-
वात्मनः तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु 'योऽयं विज्ञा-
नमयः प्रायेषु' इति शरीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन

अथादानत्वं अवचितं सन्त्येभ्यो वा मुखादिभ्य एव आत्मा निष्प्रज्ञान-
तीति चेन्न । किञ्च देहमध्येऽपि जीवस्य गत्यामतिश्रुतेरश्रुत्वमिच्छाह ।
य इति । इन्द्रियाणि ब्रह्मणु सापादौ हृदयं च जीवो गच्छति पुनः
प्रकाशकं इन्द्रियमात्रकादाव पुनर्जागरितस्यानमागच्छतीत्यर्थः ॥

एतराधिकारादुक्तप्रकरणात् । ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकर-
णसम्बन्धित्वं स्यात् । परस्यैवेति । या वेदान्श्रुतिः सा परप्रकर-
णस्यैवात्मनोऽवस्थासत्त्वत्वं ब्रह्मरभाधीतत्वाच्चेत्याह । विरज इति ।
निर्दोष इत्यर्थः । विज्ञानकवदुक्ता प्रकरणां बाधकिति वदन्ती । नमिति ।
अयोजीवस्य ब्रह्मणा वेदान्तेदाहोकाराच्चायोकोभेदश्चाह । महत्त्वो-

प्रतिनिर्दिश्यते । यास्तद्व्याख्या लेशे निर्देशो वामदेशवद् दृश्यः, तस्मात् प्राज्ञविषयत्वात् परिमाणान्तरव्यवस्थं न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ।

स्वशब्दोन्मानाभ्याम् ॥ २२ ॥

इतथाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते, 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश' इति, प्राणसंख्याश्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते । तथा चोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति 'बालापगतभागस्य गतश्च कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः' इति आरायमात्रेः ह्यवरोऽपि दृष्टः इति चोन्मानान्तरम् । नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते, दृश्यते च जाड्वोद्धटनिमग्नानां सर्वाङ्गमैत्र्योपलब्धिर्निर्दाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिर्वात्यत उत्तरं पठति ॥

किञ्च वामदेशवद् वस्तुरिति वामोन्मानोक्तिरित्यविरोधकाह । शक्येति ।

एतत्तत्कालादिभ्युत्पत्त्यनुभूतिरिति, तत्र भूतिमप्याह । अत्राह । वामोन्मानोद्धृतः यतश्चोन्मानस्यादप्युद्धृतः यतश्चोन्मानो जीव इति उद्धृतं नानुमानमप्यनुमानादप्युद्धृतः । वाक्यः केचन, तोमपोत्तरः पञ्चाङ्गप्यप्युद्धृतः, ० तत्राह । वाक्यं नानुमानं ननु च जीवस्याह ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथाहि हरिचन्दनविन्दुः शरीरेकदेशसम्बन्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोति, एवमात्मापि देहेकदेशस्य सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति, त्वक्तृसम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते, त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृतस्वायां त्वधि वर्तते, त्वक च कृतस्यशरीरव्यापिनीति॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपग-

माद्बुद्धिं हि ॥ २४ ॥

यनाच यदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति तदयुक्तं, दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकशरीरतुल्यत्वात्, सिद्धे आत्मनो देहेकदेशस्यत्वे
चन्दनदृष्टान्तो भवति, प्रत्यक्षन्तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमे-
कदेशस्यत्वं सकलदेहाह्लादनं च आत्मनः पुनः सकलदेहो-
पलब्धिमानं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् । अनुमेयन्तु तदिति
यदप्युच्येत, न चानुमानं सम्भवति । किमात्मनः सक-
लशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्यैव सकलदेहव्यापिनः सतः
किं वा विभोर्नभस इव आहोस्त्रिचन्दनविन्दोरिवाशरीरेकदे-

व्यापकं बुद्ध्यावाप्तयो देहव्यापिसर्वोपलब्धिहरणस्य न हि व्यापक-
नोपलब्धिकार्यकारित्वमविषयम् । त्वगात्मनोरिति सम्बन्धस्य त्वमवधि-
नित्वाद्यवस्थितिवैशेष्यादात्मनोऽन्यस्य कृतत्वं निवर्ततेत्यर्थः ॥

विदं हीति । न तु विदुः किमत्र सत्यतेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यं
चन्दनशरीरस्य प्रत्यक्षत्वात् त्वग्यात्रव्यापिकार्यकारित्वकदा बुद्ध्या,
योगस्य ननु न चन्द्रेण बुद्ध्यापिकार्यकदा व्यापितकालनयेन युक्तम् ।

विप्रसर्पदित्वाशयं गुणादा लोकावदित्युक्तं, कथं पुनर्गुणो
गुणिव्यतिरेकेणाशयं वर्त्तते, नहि पठस्य शुद्धो गुणः
पठव्यतिरेकेणाशयं वर्त्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभाववद्वि-
ति चेन्न, तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडावयवं हि
तेजोद्रव्यं प्रदीपः, प्रविरलावयवन्तु तेजाद्रव्यमेव प्रमेति अत
उत्तरं पठति ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥२६॥

यथा गुणस्याऽपि सतो गन्धस्य गन्धवद् व्यतिरेकेण
वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धवत्सु गन्धोपलब्धेः,
एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति,
अतथानैकान्तिरुमेतद्गुणत्वाद्द्रपादिवत् आशयविज्ञेयानुप-
पत्तिरिति गुणस्यैव सतो गन्धस्याशयविज्ञेयदर्शनात्, ग-
न्धस्याऽपि सहैवाशयेण विज्ञेय इति चेन्न, यस्मात्सूक्ष्मद्रव्या-

व्यावर्त्यं गृह्यते । कथमिति । ज्ञानं न गुणिव्यतिरेकदेशव्यापि गुण-
त्वाद्गृह्यतु, न च प्रभावा व्यभिचारस्तस्या अपि द्रव्यत्वादिति प्राप्ते
गन्धव्यभिचारमाह । अत उत्तरमिति ॥

गुणस्य द्रव्यव्यतिरेक आशयविज्ञेयः । ननु विज्ञेयत्ववयवमाशय-
त्वाद्गुणवद्वी न भातीत्यत आह । अधीयमाशयमीति । अपिरवधारणे,
पक्षोपस्थादिके काधीयमाशयेव तद्गुणमनुमीयत इत्यर्थः । विद्यतं अवि-
ज्ञेयमाशयं पूर्वोपस्थातो गुणत्वाद्यपचदधीयत्वात् कथ्यतवदिति भावः ।
गृह्यते । काहीयति । विज्ञेयत्वमाशयत्वादित्युपलब्धत्वं, अवयवा-
नाराकां प्रवेष्टादित्यपि द्रव्यम् । विशेषोपपत्त्यानी विशेषप्रवेष्टव्यः

विज्ञेयस्य चयप्रसङ्गात् । अन्वीयमाणमपि तत्पूर्वावस्था-
तो गम्यते, अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुणैश्चादिभिर्ज्ञेयम् । स्वा-
देतत् गन्धाद्याणां विज्ञिष्टानामवयवानामत्यत्वात् सद्यपि
विज्ञेयो नोपलभ्यते, सूक्ष्मं हि गन्धपरमाण्वः सर्वतो वि-
प्रसृता गन्धबुद्धिसुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति
चेत्, न अतीन्द्रियत्वात् परमाणूनां, स्फुटगुणोपलब्धे च
नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्गन्धमात्रात्
इति, गन्ध एवाव्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति । रूपा-
दिष्वन्यव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्तं चाभ्यव्यतिरेक
इति चेत्, न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः, तस्माद्यस्यैव लोके
दृष्टं तत् तथैवानुमन्तव्यं निरूपकैर्गन्धैश्च । न हि रसो
गुणो जिह्वोपलभ्यते इति अतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्व-
यैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥

तथा च दृश्यति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव
सद्यपि न प्रायते, तथा च गुणत्वापन्नो न भवतीति हेतोरन्वयावि-
रिति ब्रह्मार्थः । आगच्छन्तोऽवयवाः परमाण्वस्तदवयवो वा, नाद्युक्त-
तदवयवत्वस्याप्यनुपलब्धिप्रसङ्गादिति परिहरति । नेति । द्वितीयं प्रत्या-
ह । स्फुटेति । तदवयवगुणश्चेत् स्फुटो न स्यादित्यर्थः । अतो गन्धस्य
पुष्पादित्यस्यैव गुणव्यतिरेको नाप्य इति भावः । गन्धो न बुद्धिविनिर्मुक्तः
गुणत्वात् दृश्य इति बहुते । नृपेति । विज्ञेयस्य प्रत्यक्षत्वात्वात् द-
त्ताह । नेति ॥

आत्मन्येतन्मगुणैर्नैव देहव्याप्तिरित्यत्र कृतिपाद कृतकारः । तथा
च दर्शयतीति । तद्व्यापदे । नृपेति ॥

‘आसीमभ्य धामसायेभ्यः’ इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

‘प्रज्ञया शरीरं समाकृष्टं’ इति चाप्रज्ञयोः कर्तृकारणभावेन पृथगुपदेशात् चैतन्यगुणेनैवास्त्र शरीरव्यापिताऽवगम्यते, तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति च कर्तुः शरीरात् पृथग्विज्ञानस्योपदेशः, एतमेवाभिप्रायमुपोदक्षयति, तस्मादणुरात्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राप्नोवत् ॥ २९ ॥

तुग्यः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्त्वणुरात्मेति, उत्पत्त्यवस्थात्, परस्मैव तु ब्रह्मणः प्रवेग्यवस्थात् तादात्म्योपदेशाच्च परमेऽब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेदब्रह्म जीवः तस्मादावत् परं ब्रह्म तावानेव जीवी भवितुमर्हति, परस्य च ब्रह्मस्यो विभुत्वमाध्यातं, तस्माद्विभुर्जीवः । तथा च ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणिषु’ इत्ये-

तस्मैव गुणनारोहं सूत्रम् । पृथगिति । विज्ञानविन्दितायां ज्ञानगतिं विज्ञानेन चैतन्यगुणेनादाय येन दत्तव्यः । एतं चैतन्यगुणाध्याप्तिगोचरवसिप्राप्तम् ॥

तस्मादावत्विभुत्वमुत्तीर्णं विरोधादप्रमाणप्रमाणवत्त्वं जीवस्य विभुत्वोपदेशेन विरोध एतेऽप्युपदेशयो दर्शितत्वं दूषकम् विज्ञानस्य व्यापकं । दूषकं एतदिति । तस्माद् ब्रह्माभिधत्वात् विभुर्जीवः ब्रह्मविभुर्ब्रह्मावस्थीति सुतीक्ष्णीत्याह । तथा च स वा एष इति । विभुः सर्वगतः स्वरूपविद्यायाः सारसिद्धिः । एतेन जीवस्य

वंजातीयका जीवविषया विभत्त्ववादाः श्रोताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगतता वेदना पपद्यते । त्वक्सम्बन्धात् स्यादिति चेत्, न, त्वक्कण्टकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत, त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनौति पादतल एव तु कण्टकतुष्पा वेदनां प्रतिलभन्ते । न चाणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणिदेशत्वात्, गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातं, गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात् सांश्रय एव सञ्चरितुमर्हति, अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता ह्येपायनेन 'उपलब्धापसु चे-

ब्रह्माभेदज्ञानेऽणुत्वाभावधीक्षयां तदित्यर्थोऽप्याश्रय इति निरस्तः । प्रधानसङ्घट्टाव्याप्तुगुणश्रुतिश्रुतिभिरणुत्वाभावनिसुखाभक्तवशेदज्ञानात् प्रधानशक्त्यविरोधे गुणभूताण्यश्रुतीनामौपाधिकानुत्वविषयकत्वमदगुणे त्वन्याव्यक्त्यनेति व्याख्यादिति भावः । किञ्च सर्वदेहव्यापित्वानुभवाद्यथाहोपपत्त्याऽणुत्वविषयत्वेन कचक्षुटर्घवादा नेत्याः कौशिकव्याख्यादपि तेषां दूर्बलत्वादिति व्याख्यादिति बलवाह । न चाणोरिति । प्रकृते । त्वमिति । यद्यपि त्वक्कण्टकस्य त्वग्व्याप्या देहव्यापिनी वेदना स्मृतमर्हतिप्रवृत्तिरिति दूषयति । नेति । प्रकृच्छेदत्वं निरस्तम् । पादतलेनेति । तस्मादत्यमहानोः संबोधी न मज्जन्तापी कष्टसंबोधीक देहव्याप्यप्रदर्शनात्, तथा च आराकसंयोगस्यैव देहस्य इति देहव्यापि वेदनाहोपपत्तिः । न च सिद्धान्ते त्वगाकसम्बन्धस्य व्यापित्वात् कष्टवसन्त्ये देहव्यापिवेदनाप्रवृत्तिरिति याच्यम् । आगतो विमलसम्बन्धा त्वा

इत्थं केचिद्वदुतैरनेषुषाः । दृष्टिभ्यामेव तं विद्यादपो वा-
युश्च संश्रितमिति । यदि चैतन्यं जीवस्य संमस्तशरीरं व्या-
प्त्यावापुर्णैव स्थात्, चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपमन्नेरिवौ-
ष्ण्यप्रकाशौ, मानं गुणगुणिविभागो विद्यत इति । शरीरप-
रिमाणत्वञ्च प्रत्याख्यातं, पारिशेषादिभुर्जीवः । कथं त-
द् दृष्टत्वादित्यपदेश इत्थं त आह । तद्गुणसारत्वात् तु तद्गु-
णपदेश इति । तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं
दुःखं इत्थं वमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः सं-
सारित्वे सम्भवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वम् ।
न हि बुद्धेर्गुणैर्वि ना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति
बुद्ध्याधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादित्यत्र
संसारित्वमकर्तुरभोक्तृत्वममारिणो नित्यमुक्तस्य सत आ-

तत्तद्गुणात्मकत्वव्यवसायद्वयापि वेदनाहेतरिति निबन्धात् । न चैवं विषय-
त्वव्यवसाय एव तद्गुणैरस्तु किमात्मव्याप्येति पाच्यम् । वेदना हि सुखं
दुःखं तदनुभवश्च, न चैवं व्यापकानां कार्यावामत्यसुपादानं सम्भवति
कार्यस्योपादानाद्विज्ञेयानुपपत्तेः । न चैवं व्यापकत्वमविज्ञेयं सुखं
तत्प्रत्यक्षं नान्वयितव्यं यथाज्ञापिदुःखानुभवात् इत्यपहृतत्वात् ।
यद्गुणं सुखस्यापि बुद्धिविज्ञेयो गन्धवदिति तच्चेत्ताह । न चायोरिति ।
गन्धो नास्माद्विज्ञेयः सुखत्वाद्गुणवदित्यत्रानवसाह । यथा चोक्त-
मिति । न च प्रत्यक्षभावः गन्धस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि निराश्रयत्वस्याप्रत्य-
क्षत्वव्यवसायं ज्ञातृयुक्तानुभूतस्यार्थानुभूततन्मात्रानुभवमात्रं स्फु-
टगन्धोपपन्नत्वव्यवसायः, अवयवान्तरप्रवेशाच्च वदुता नूतनत्वव्यवसाय इति भावः ।
पूर्वं चैतन्यस्य सुखत्वस्येतत् तद्गुणात्मा सुखात्माभुत्वं निरर्थकं, सञ्जाति तस्य
गुणत्वमविवक्षितम् । यदि चैतन्यमिति । अतस्तत्त्वं सुखं विना विभु-
त्वं प्रवृत्त्यावृत्त्यादुद्गते र्निविर्प्रदर्शनार्थं सुखं व्याचष्टे । कथमिति ।

काने सस्मात् तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्य-
पदेशः, तदुक्तान्धादिभिर्वास्तोक्तान्धादिष्वपदेशो न सतः,
तथा च,

* “वासाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्धाय कल्पितः” ॥

रत्नशुत्वं जीवस्योक्ता तस्यैव पुनरानन्धमाह । तच्चै-
वमेव समञ्चसं स्वात् यदौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्
पारमार्थिकज्ञानान्धम् । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत् । न चा-
नन्धमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषद्गुण-
त्वभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथैतरस्मिन्नप्युक्तानि
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ‘आरापमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः’
इति बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवारापमानतां प्राप्तिं न स्वेनैवात्म-
ना । ‘एषोऽक्षुरात्मा चेतसा वेदितव्यः’ इत्यत्राऽपि न जी-
वस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्युक्तत्वाच्च ।

अनन्तरा विज्ञानमन्वगी बुद्धिं होति च प्रकृता बुद्धिर्बोध्यत्वात् तन्मन्वेन
परावृत्त्यते । बुद्धिगुणानामात्मन्यध्यासादणुत्वादुक्तिर्न सतः आनन्धशु-
तिविरोधादिनाह । तथा चेति । आकारकारणवद्भूतज्ञानाधिकरक्तत्वा-
त् तत्त्वमसीति वाक्यस्य षोऽयमिति वाक्यवदकल्पाज्जनेदार्थत्वादायकत्वं कल्प-
मत्त्वमध्यस्तमित्यर्थः । उक्तं ह्येतदङ्गुठाधिकरणे ‘प्रतिपाद्यविशद्वद्वेक्ष्यमत-
विशेषणमविवक्षितं’ इति वाक्यापवाक्यनारायणवाक्यवैतृक्यान्वयवृत्त-
तत्वाच्च निरस्य द्वितीयं निरस्यति । तथैतरस्मिन्नीति । बुद्धेर्गुण-
विज्ञेयत्वात्त्वमध्यस्तो युवा भवति तेनात्मगुणेनाध्यस्तो नैवारापपरिमाणो-
ऽप्यदृष्टः जीवो दृष्टः सतस्तत्त्वमद्वेक्ष्यार्थः । ‘न च बुद्ध्या कल्पते नापि

वेन ज्ञानप्रसादावमम्यत्वेन च प्रकृतत्वात्, जीवस्यापि
व मुख्यानुपरिमाणत्वानुपपत्तेः, तस्माद् ज्ञानत्वाभिप्राय-
मदमकृतत्ववचनमुपाध्याभिप्रायं वा द्रष्टव्यम् । तथा प्रज्ञया
शरीरं समारुह्य त्वेवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धौबोधा-
धिभूतया जीवः शरीरं समारुह्य त्वेवं योजयितव्यं व्यपदे-
शमात्रं वा शिक्षापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । नञ्चत्र
गुणगुणिविभागो विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि
पुनरेव तदायतनत्वात् । तद्योक्तान्त्यादीनामप्युपाध्यायन-
तां दर्शयति 'कस्मिन्नहमुक्तान्ते उक्तान्तो भविष्यामि
कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति, 'स प्राणमसृजत'
इति । उक्तान्त्वभावे हि गत्यागत्योरप्यभावे विज्ञायते, न
ज्ञानपक्षतस्य देहाहत्यागतौ स्याताम् । एवमुपाधिगुणसार-
त्वाजीवस्यानुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत्, यथा प्राज्ञस्य परमा-
त्मनः सगुणेषूपानेषूपधिगुणसारत्वादणोयस्वादिव्यपदे-
शाः णोयान् ओहोयौ यवाहा मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः
सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवंप्रकारस्तद्वत् ।

वाचा नास्तीह संक्षेपवा कनेषा वा । ज्ञानप्रसादेन विरहवत्प्रसातस्तु तं
प्रशंसति निष्कलं ध्यावमानः' इत्याका एषोऽप्युरागोत्तरकः पर एव
यदि जीवः तदाकालस्यानुत्वं वाक्यवद्वार्त्त इत्याह । जीवस्यापीति ।
यदुक्तं प्रबुद्धपदेनाहृतस्यगुणेनैवात्मनो देहव्याप्तिरिति तत्राह । तथा
प्रशंसति । बुद्धिप्रशनेत्यर्थः । यदि चेतस्य प्रज्ञा तदा भेदोपचार इ-
त्याह । व्यपदेशमात्रं वेति । ननु चेतस्य गुण इति भेषो सख्योऽस्तु
नेत्याह । न ह्यनेति । निर्गुणत्वमुक्तेरित्यर्थः । कस्यपि पूर्वोक्तं

स्यादेतद् यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कथ्येत
ततो बुद्ध्यात्मनोर्मिच्छयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो
बुद्धिवियोगे सत्त्वात्मनो विभक्तस्थानासत्त्वत्वादसत्त्वमसंसा-
रित्वं वा प्रसज्येतेत्यत उत्तरं पठति ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्॥३०॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया, कस्मात् याव-
दात्मभावित्वात् । बुद्धिसंयोगस्य यावदयमात्मा संसारी भवति
यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध-
संयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्यापाधिसम्बन्धस्ता-
वदेवास्स जीवस्स जीवत्वं संसारित्वञ्च, परमार्थतस्तु न जीव-
नाम बुद्ध्यापाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । न हि
नित्यमुक्तस्वरूपात् सर्वत्रादीश्वरादन्यथे तनधातुर्हि तदो
दान्ताद्यनिरूपणायामुपलभ्यते 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोत-
मन्ता विज्ञाता' नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ मन्तृ विज्ञातृ' तत्त्व-
मपि 'अहं ! अस्मास्मि' इत्यादिभ्युत्पत्तिरित्येव । कथं पुनरवग-

बुद्ध्यादुपाधिमित्वाच्च । बुद्धयेतदादिना । जीव इत्यादि विद्मोति
यथेति । अत्रापि विज्ञापनात्ततः अत्र संसारित्वमापाद्यम् । हेतुं बुद्धिभम्

ननु कतः संसारित्वमस्तु किं बुद्ध्यापाधिनेत्यत आह । यावदेव न
वर्तते । यत्रानो बुद्धितादात्म्यापन्नः कम् विज्ञानं अहम् तत्त्वमो
कारोऽभ्युत्पत्तिर्यः किं न स्यादित्यत आह । प्रदेवान् इति ।
आत्मनो बुद्धिप्रभुर इत्यर्थः । किं यत्रान इत्यादिवाक्यानि

म्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति तदर्थमादिताह ।
तथा हि शास्त्रं दर्शयति 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणिषु ब्रह्म-
न्तर्बोतिः पुरुषः स समानः सद्बुधौ लोकावनुसञ्चरति
ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बु-
द्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । प्रदेशान्तरे 'विज्ञानमयो मनोम-
यः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति विज्ञानस्य मनकादि-
भिः सह पाठात् बुद्धिमयत्वञ्च तद्व्युत्पत्त्यस्यैवाभिप्रेयते,
यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्तः इति स्त्रीभागादिप्रधानोऽभि-
धीयते तद्वत् । स समानः सद्बुधौ लोकावनुसञ्चरति इति
च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्यादेर्दर्शयति, केन समा-
नस्यैव बुद्ध्या इति गम्यते सन्निधानाच्च । तच्च दर्शयति
'ध्यायतीव लेलायतीव' इति, एतदुक्तं भवति नायं स्वतो
ध्यायति नापि चलति ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव चलन्त्यां
चलतीवेति । अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽवस्थान्नो बुद्ध्या-
पाधिसम्बन्धः, न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्वयनि-
वृत्तिरस्तीत्यतो यावत् ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्ध्याप्यु-
पाधिसम्बन्धो न शाम्यति । दर्शयति च, 'वेदाहमेतं पुरुषं

महात्ममादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिष्ठ-
तुमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति । ननु सुषुप्तप्रल-
ययोर्न शक्यते बुद्धिसम्बन्धः आत्मनोऽभ्युपगन्तुं 'सता सीम्य
तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति वचनात्
कृतकविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च तत्कथं यावदात्मभावित्वं
बुद्धिसम्बन्धस्येत्यतोच्यते ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिश्चक्रियोगात्

॥ ३१ ॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि वीजात्मना विद्यमानान्येव वा-
त्स्यादिष्वनुपलभ्यमानानि अविद्यमानवदभिप्रेयमाणानि
यौवनादिष्वविर्भवन्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते पक्षादी-
नामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, एवमयमपि बुद्धिसम्बन्धः क-
त्तप्रात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलयययोः पुनः प्रबोधप्रसव-
योराविर्भवति । एवं ह्येतद्युच्यते, न आकस्मिकी कस्यचि-
दुत्पत्तिः सम्भवति अतिप्रसङ्गात् । दर्शयति च सुषुप्तादुत्था-
नमविद्यात्मकबीजसङ्गावकारितं सति सम्पद्य न विदुः सति

तदर्थः । यावदात्मभावित्वस्याविर्द्धिं यच्छते । गच्छति । सुषुप्ती बुद्धि-
वत्त्वे कृतकस्यत्तिर्न स्यात् प्रसवे तत्कल्पे प्रसवव्याकृत्यतिरिक्तार्थः ॥

सुषुप्तप्रलयात्मना बुद्धेर्वावदात्मभावित्वमस्ति इत्याह । इत्येति ।
पुंस्त्वं देवः, आदिपदेन प्रजादिपदं, अस्मि बुद्धिसम्बन्धस्येत्यर्थः ।
स्वामे वीजात्मना सतो बुद्ध्यादेः प्रबोधेऽभिश्चक्रियोगात् इतिनाह ।

सम्पत्सामङ्ग इति 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इत्यादिना।
तस्मात् सिद्धमेतस्यावदात्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो-
वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

तस्यात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं
चित्तमिति चानेकधा तत्र तत्राभिलप्यते । क्वचिच्च हस्ति-
विभागेन संशयादिहस्तिमं मन इत्युच्यते, निव्यादिहस्ति-
कं बुद्धिरिति । तच्चैवभूतमन्तःकरणमनश्च मन्तोत्यभ्युपग-
न्तव्यम् । अन्यथा ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्ध्यनुप-
लब्धिप्रसङ्गः स्मात् आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां
सन्निधाने सति नियमेवोपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि

दर्शयतीति । न विदुरित्युपलब्ध्यात्मनोजसङ्गावोक्तिः । ते व्याघ्रादयः
पुनरावयन्ति इत्यभिव्यक्तिनिर्देशः ॥

बुद्धिबुद्ध्याने कनमाङ्ग कृतकारः । नित्येति । मनसा ह्येव पश्यति,
बुद्धिश्च न विवेकति, विज्ञानं यत् तनुते, चेतसा वेदितव्यं, चित्तञ्च
चेतचित्तञ्चेति तत्र तत्र कृतिषु मनसादिपदवाच्यं तावदुद्बुद्धिर्द्वयं
प्रविवेकितव्यम् । अथमेकस्यानेवोक्तिस्तत्कारः । क्वचिच्चेति । नर्व-
हस्तिर्बोऽङ्गहारो विज्ञानं चित्प्रधानं कृतिप्रधानं वा चित्तचित्तप्रपि
इत्यन्वयः । अथपि क्वचिप्रत्ययविह्वलः चरन् नुतननूदितश्च तस्यापि
प्रत्ययकर्मणोर्विषयज्ञानं प्रति व्यावृत्तादुपपत्त्या तस्याभवति । तच्चेत्या-
दिना । कर्मणो बोजयति । अन्यथेति । पञ्चेन्द्रियाणां पञ्चविषयव्यवस्थे
एति निष्कर्षः कर्मणस्तु पञ्चोपलब्धयः स्मृः, मनोऽतिरिक्तज्ञानपन्थाः कर्मात्
यदि सतत्रागमि कानपन्था उपलब्ध्याभावकश्चिद् बुद्धेर्वाहुपलब्धिप्रव-
त्तादिव्यर्थः । अतः कदाचित्कोपलब्धिनिदानश्च नव एतन्निति

हेतुसमवधाने फलाभावस्ततोऽपि नित्यमेवानुपलब्धिः
 प्रसज्येत, न चैवं दृश्यते । अथ वान्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा
 शक्तिप्रतिबन्धोऽस्युपगमस्तव्यः । न चात्मनः शक्तिप्रतिबन्धः
 संभवति अविक्रियत्वात् नागैन्द्रियस्य, न हि तस्य पूर्वोक्त-
 रवोः अन्वयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य ततोऽकस्माच्छक्तिः प्रति-
 वज्येत, तस्मात् यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यानुपलब्धी
 भवतस्तत्त्वानः । तथा च श्रुतिः, अन्यत्रमना अभूर्व नादर्श-
 मन्वयमना अभूर्व नाश्रीषम्' इति 'मनसा ज्ञेयं पश्यति मनसा
 शृणोति' इति च । कामादयसाश्च दृश्य इति दर्शयति

भाषः । ननु सर्वपि कराम्बिसंयोगे टाडकाटाचिकत्ववदुपलब्धि-
 काटाचिकत्ववस्तु किं मनसेत्यागस्यान्वयरनियमो वेत्येतदप्युच्यते । अ-
 यथेति । सर्वं कामप्यां निखोपलब्धिर्वाङ्गीकार्यं अन्वयरस्य कारकस्य
 केनचित्शक्तिप्रतिबन्धनियमो वाङ्गीकार्यः, यथा मयिवाऽम्बिसंयोगात्त-
 वज्य इति वाकारार्थः । अस्तु प्रतिबन्ध इत्यत आह । न चेति । न
 चेन्द्रियस्यैवास्तु शक्तिप्रतिबन्धकत्वं प्रतिबन्धकाभावात्, न च दृष्टव्यमप्यर्थं
 तस्यां अदृष्टं प्रतिबन्धकमिति युक्तं अतिप्रसङ्गम् । न च व्यासकृत् प्रति-
 बन्धकमनोऽवस्थे तस्यावस्थत्वात्, तथा हि रवादीनां वक्षोपलब्धिप्राप्तौ
 रवबुधुल्याहपो व्यासकृत् रूपानुपलब्धिप्रतिबन्धको वाच्यः, स च बुध-
 त्याद्रूपवदुपलब्धव्यः, तत्रात्मनोऽवस्थानिष्ठं चाकूटस्थस्य बुधित्वादीनामन-
 एव बुधित्वे नैवस्थमिति व्यासकृतुपपत्त्या मनःसिद्धिः । एतद्विनिर्मुक्तोप-
 संहरति । तस्यादिति । अवधानं बुधुल्या, न चाम्बिसंतोऽपि दुर्भ-
 व्यानुपलब्ध्याश्च बुधुलोपलब्धिर्निदानिजेति वाच्यं, अन्येकविधबुधित्वो
 ह्यधिकैव तस्यानिदानकत्वाङ्गीकारात् । तेषां मते दुर्भरत्वादीनामाकाशधर्मत्वं
 तेषां मते दुर्भरमिति मनस्यम् । एत्यादिधर्मिण्येवास्मात् व्यासकृतुपपत्तेः ।

‘कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्याऽत्र वा धृतिरधृतिर्हीर्षी-
र्भीरित्थेतत्सर्वं मन एव इति, तस्मात्तुल्यमेतत् तद्, यस्मात्-
त्वात् तद्व्यपदेश इति ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

तद्, यस्मात्तत्त्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते ।
कर्ता चायं जीवः स्यात्, कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवञ्च यजेत
जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं त्रिभिः शास्त्रमर्थवत्, भवति, अन्यथा
तदनर्थकं स्यात्, तच्च कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिश-
त्वेन तत्त्वात् । तच्च कर्तुः सत इति । यदेतद् कर्तव्यमिति बोधसमर्थस्य
मस्मिन् व्यासकृत्स्न मानसत्वे श्रुतिमाह । तथा चेति । न श्रेयसं व्यास-
ज्ञातव्यः विधिः किन्तु कामाद्यान्मन्त्रत्वेनापीत्याह । कामादयश्चेति ।
बुद्धेः प्राधान्यात्कत्वोक्तिप्रवचमाह । तत्त्वादिति ॥

एवमात्मन्यन्तत्वाध्यासोक्त्या स्वाभाविकं महत्त्वं स्थापितं यस्मिन्
ततो बुद्धिर्ह कर्तृत्वं साधयति । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । स निश्चि-
त्स्यो महानात्मनः कर्ता न वेत्यसङ्गत्यश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनाम्बु
विप्रतिपत्त्या संघर्षे बुद्धिकर्तृत्वेनैव विध्यादिशास्त्रोपपत्तेरकर्तात्वेति
साङ्ख्यमन्त्रप्राप्ती विहास्यवन्नेव तद्बुद्ध्यस्मात्तत्त्वोक्त्यात्मनि कर्तृत्वाध्या-
सक्याऽपि विद्वत्त्वात् पुनरुक्तिप्रामाण्यं साङ्ख्यमन्त्रनिरासार्थमा-
त्मनि कर्तृत्वाध्यासप्रपञ्चनाच्च पुनरुक्तिरित्याह । तद्बुद्धेति । अपि-
कारः प्रवृत्तिः, वस्तुतोऽवस्तुत्वमविद्यातः, कर्तृत्वमित्यवस्तुत्वकर्तृत्वश्रु-
तीनां अपिरोधोक्तः कर्तृत्वविचारात्काधिकरकत्ववत्त्वं पादपङ्क्तिः,
श्रुतीनां निषेधोक्तिरोधाविरोधी पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं, अज्ञातं पूर्वपक्षे
मन्त्राभावात्काङ्क्षैवार्थं फलं विद्वान्ने कर्तृत्वादिबन्धवत्त्वात्काङ्क्षा-
र्थवर्त्ततेति श्रेयः । तद् बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वात् किं जीवधर्म-

ति, न चास्ति कर्तृत्वे तदुपपद्यते तथेदमपि शास्त्रमर्थ-
वद्भवति, 'एष हि द्रष्टा योता मन्ता वोह्मा कर्ता विज्ञाना-
न्ना पुरुषः' इति ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सम्यगे स्थाने
विहारमुपदिशति 'स ईयते मृतो यत्न कामम्, इति 'स्वे
शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति च ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव कुर्यान्नामुपादा-
नं सङ्गीतयति 'तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय'
इति प्राणान् गृहीत्वा' इति च ॥

चेतनस्यैव कर्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनाया बुद्धेः । किञ्च भोक्तुरात्मन एव
कर्तृता वाच्या शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायादिति भावः । सम्यग् स्थानं
स्वप्नः अस्मृतः स आत्मा द्रष्टेऽपीवते गच्छतीति ॥

विहारोपदेशात् । आत्मा कर्ता प्राणानां मध्येऽपि प्राप्तेन बुद्ध्या
विज्ञानमर्थमिन्द्रियजातं आदाय येने इति प्राणान् गृहीत्वा परि-
वर्तते इति ॥

उपादानकर्तृत्वभाजनः, अकर्तृत्वे उपादानादुपपत्तेरिति भावः ।
विज्ञानबद्धो जीवश्च निर्देशो न चेत् तदा प्रथमानिर्देशाद्विपर्ययः कर-
णयोक्तिरतीववा निर्देशः स्यात्, तच्चादिह ननु तदुक्तं इत्याह्यातेन
कर्तृवाचिना विज्ञानयदस्य शानानाधिकरणनिर्देशात् विज्ञानभाजनः
कर्तृत्वं कथ्यते इति सूत्रमाधुनोक्तं ॥

सुखान्तरवतारयति । अत्राहति । जीवः कृतकवैदित्येव बु-
द्धौदकतन्त्रवेषेण कर्ता स्वतन्त्रः कर्तृत्वं आवाहितम् ॥

अतश्चि सातन्त्र्ये कारकवैचित्र्यादनिवृत्ता प्रवृत्तिरिति सूत्रेण परि-

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥३६॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रं 'विज्ञानं यज्ञं' तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च इति ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कश्चननेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यते इति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेर्न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्याद्विज्ञानेनेत्येवं निरदेष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञातमादाय' इति । इह तु विज्ञानं यज्ञं तनुत इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितञ्च वात्मनो नियमेन सम्पादयेन्न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नपलभ्यते, न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथावन्मात्रोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टक्षीप-
लभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति, उपलब्धा-

हरति । अनेति । इहानावक्यतिपत्त्या बहुते । उपलब्ध्यापरोति ।
पपुरादीनां चैव नैव नियमवन्मात्रत्वात् स्वतन्त्रोपलब्धौ चात्मनो-
पपद्यत इत्यत उत्तरं पठति ॥

वध्यस्मात्तन्मात्रं उपलब्धिहेतुपादानोपलब्धादिति चेत्, न
विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतुता । उपलब्धौ
स्वन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतद्व्ययोगात् । अपि चार्थक्रियायामपि
नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापे-
क्षत्वात् । न च सहायापेक्षस्य यतुः कर्तृत्वं निवर्तते ।
भवति श्रेयोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्षः, पक्षत्वं, सहकारिवै-
चित्त्याद्येष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न
विरुध्यते ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतव विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यदि
तुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरिव कर्त्री स्यात् ततः शक्तिविप-
र्ययः स्यात् करणशक्तिर्वुद्ध्यर्थेयित कर्तृशक्तियर्थे न ।

अस्वभावत्वेन स्वातन्त्र्यात् दृष्टान्तविहितत्वाच्च । नेति । नन्वात्मा
विषयशब्दवाच्य करणान्यपेक्षते चेत् तत्र स्वतन्त्र इत्याशङ्क्याच्च । अपि
चेति । स्वातन्त्र्यं नात्र न स्वात्मानपेक्षत्वं ईश्वरस्यापि प्राणिकस्यैव
त्वेनास्वातन्त्र्यप्रकृतात् । किन्तु स्वेतरकारणप्रयोजकत्वे सति कारणाने-
र्गत्वं स्वातन्त्र्यं इति न स्वतन्त्रोऽपि जीवः इत्युदाहरणान्तरात्माविद्यता-
प्रत्यक्षव्यवृत्तिरसौ नियता प्रवृत्तिः । स्वातन्त्र्यं येन विवक्षितम् ॥

जीवस्य कर्तृत्वे हेतुत्वरूपं कृतम् । यत्कोविदं बुद्धेः करण-
शक्तिविपरीता कर्तृशक्तिः सादिकार्थः । ततः किं तत्ताच्च । एतच्च बुद्धेः

सत्याच्च बुद्धेः कर्तृशक्ती तस्या एवाहं प्रत्ययविषयत्वमभ्युप-
गन्तव्यं, अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात्, अहं
गच्छाम्यहं भ्रामिष्याम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीति च । तस्याच्च
कर्तृशक्तिबुक्तायाः सर्वार्थकारिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्वत्
कल्पयितव्यं, शक्तीऽपि हि सन् कर्ता करणमुपादाय क्रियासु
प्रवर्तमानो दृश्यते । ततश्च सञ्ज्ञामात्रे विसम्बाद्धः स्यात्
न वस्तुभेदः कश्चित्, करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिद्वयपदिष्टो
वेदान्तेषु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः शोमित्वैव'
ध्यायय आत्मानम्, इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसंत्यात्मनः कर्तृत्वं
नोपपद्येते तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥

यथा च तच्चोभयथा ॥ ४० ॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य

रिति । सोऽहंभीमत्वः स कर्ता स एव जीवो यत् तदपेक्षितं करणं
तन्मम इति जीवकर्तृत्वसिद्धिरिति भीमः ॥

शान्त्यापन्नविध्यन्वयानुपपत्त्यात्मात्मनः कर्तृत्वं वाच्यमित्याहुः ।
मनापीति । उक्तिसुखभोगुरेव तदुपायवशाद्विकर्तृत्वं युक्तं वाच्यत्वात्-
नोऽकर्तृत्वं बुद्धेरपि अन्योक्त्याः कर्तृत्वाद्योगात् समाध्यभावाप्रसङ्ग-
इत्यर्थः ॥

यथा च तच्चोभयथा । उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजीव्य संबन्धपरंपरा-

प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्वादुपाधिनिमित्तं देति
चिन्त्यते । तत् तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभा-
विकं कर्तृत्वं अपवादहेतुभावादित्येवं प्राप्तं ब्रूमः, न स्वा-
भाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवत्वनिर्मोक्षप्रसङ्गात् कर्तृत्व-
स्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वाभिर्मोक्षः सम्भवति प्रप्ते रि-
वौष्णयस्य च कर्तृत्वादिनिर्मुक्तस्याऽस्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृ-
त्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृ-
त्वकार्यपरिहारात् पुरुषार्थः सेव्यति, तत्परिहारश्च निमि-
त्तपरिहाराद्ययाम्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगादह-
नकार्याभावस्तद्वन्न निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धे न
सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् । ननु मोक्षसाधनवि-
धानाभ्योक्षः सेव्यति न साधनायसंस्थानित्वत्वात् । अपि च
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनाभ्योक्षसिद्धिः अभिहिता ता-
दृगात्मप्रतिपादनश्च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकाशते, न भा-

वाह । एवं तावदित्यादिना । साङ्ख्यनिरासेनात्मनः कर्तृत्वे वाचिते
बाधक्याभावात् तद्व्यत्यमिति भीमावकादिपक्षः प्राप्तः । न चावकाशा-
गमेन बाधः बाधः कर्तृत्वमुक्तमवहितकर्तृत्वशक्तित्वत्वेन वक्ष्यात्मस्य स्वा-
वकाशादिति प्राप्ते उत्पन्नमेव सिद्धान्तयति । न स्वाभाविकमिति ।
यदुक्तं बाधक्याभावादिति नदक्षिणमिच्छाह । अनिर्मोक्ष इति । ननु
कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिर्ज्ञानव्यति । तथापि शक्तिकार्यस्य क्रियाद्वय-
वक्ष्यस्याभावानुच्छेदः पुरुषार्थत्वं सिद्धिरिति ब्रूते । ननु क्रियाया-
मिति । वक्ष्यां वक्ष्यौ च च कार्यपरिहारकत्वात् । तत् परिहारयेति ।
वक्ष्यौ शक्तिवत्त्वे कार्यमपि स्वात् वक्ष्यभावे वक्ष्यव्योनात् । अस्ति हि

दुपाधिधर्माध्यासेनेवाकनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकं । तथा च
श्रुतिः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । 'ध्यायन्मिदमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनोजिष्णुः' इति चोपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भो-
क्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि विवेकिनां परस्मा-
दव्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते, 'नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा' इत्यादिश्रवणात्, पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता
च प्रसज्येत परस्मादव्यये स्थितिमान् जीवो बुद्धादिसङ्घात-
व्यतिरिक्तो न स्यान्नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृभोक्तृत्व-
योः । तथा च शास्त्रं 'यत्र हि दैतमिव भवति तदितर

प्रमोऽपि कार्यं पुनरुद्भवयोग्यं' इत्यत्र शका, तथा च शक्त्या धर्मादि-
निमित्तैः सङ्घितकार्यान्नेषान्मुक्तिरूप इति परिहरति । न निमित्ता-
नामपीति । धर्मनित्यस्य कार्यस्य शक्त्या शक्यत्वेन सम्बन्धाविनिमित्ताना-
मपि परस्परवा शक्तिसम्बन्धत्वमुक्तं मनस्यैव सम्बन्धेनेत्यर्थः । यथा शक्ति-
लेखकाक्षेपकं यस्य कार्यस्य तेन कार्येण यः सम्बन्धस्तेनेति अधिकरणे
तृतीया । ननु मरुत्वं कर्मणा देवत्वस्यास्तवत्वात् कर्तुरेवाकर्तृतासिद्दि-
रिति शङ्कते । नन्वेति । ज्ञानादकर्तृत्वाख्यभोक्तृत्वे कर्तृत्वमाविष्टकं
स्याद्यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । यदि कर्मणा भोक्तृत्वमाह । नेति ।
आत्मनः स्वाकाशिकं कर्तृत्वमभ्युपगम्यानिर्गोच उक्तः सम्बन्धसङ्घनिर्वाकार-
त्वादेकश्रुतिस्वाकीपात् तत्तत्स्वाभाविकमित्याह । अपि चेति । मचाध्य-
सानेकश्रुतीनां ज्ञावत्त्वकल्पनं न युक्तं, न चाहं कर्तेत्यनुभवो विरु-
ध्यते तस्य सम्बन्धोदासीनकर्तृत्वावगाहिभोऽध्यासत्वेनाभ्युपगमो रित्यर्थः ।
कर्तृत्वसाध्यत्वात् श्रुतिमाह । तथा चेति । विद्वदनुभवमाधितञ्च कर्तृ-
त्वमित्याह । न हीति । बुद्धादिसङ्घाताद्व्यतिरिक्तो यदि परस्माद-
व्ययेतनो न स्यात् तदा पर एव संसारी प्रसज्येत तन्नामिदं परस्मै

इतरं पश्यति' इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दृश्यदृश्या
विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति । यत्र त्वस्य
'सर्वमात्मैवाभूत् केन कम्पयेत्' इति तत्रा स्वप्नजागरि-
तयोरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं अमं श्लेनस्वेवाकाशे विपरि-
पततः आवयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राप्तेनात्मना सम्परिष-
क्तस्य आवयति 'तत्रा अस्य तदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं
शोकान्तरम्' इत्यारभ्य 'एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा
सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः' इत्युपसं-
हारात् । तदेतदाहाचार्यः 'यथा च तत्त्वोभयधा' इति त्वर्थेचायं
च पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमन्नेरि-
वौष्णमिति । यथा तु तत्रा लोके वास्यादिकरणहस्तः क-
र्ता दुःखो भवति, स एव स्वगृहं प्राप्तः विमुक्तवास्यादिक-
करणः स्वस्थो निर्दोषो निर्व्यापारः सुखो भवति, एवमि-
द्याप्रतुपस्थानितवैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः
कर्ता दुःखो भवति, स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्र-
विश्य विमुक्तकार्यकरणसङ्घातोऽकर्ता सुखो भवति, सम्प्र-

विमुक्तत्वव्याघातादिति गङ्गते । पर एवेति । न यत्तं युक्तं चिदा-
तोः परस्य बन्धं वदामः किन्तु तत्त्वैवानिद्यानुद्यादिप्रतिबिम्बितव्याविद्याया
मिदस्य जीवनं प्राप्स्य बन्धभोकाविति ब्रूमः । कस्मिन्नेदोऽपि लोके
विम्बप्रतिविम्बयोर्धर्मव्यपस्थापको दृष्ट इति परिहरति । नाविद्येति ।
अविद्योपहिते बन्धो न युद्धात्मनीत्यत्र दृष्टिमाह । तथा चेति । कर्तृ-
त्वस्य नुद्धुपाध्यन्त्यव्यतिरेकादुनिधादित्याहुतेषु न स्वाभाविकत्वमिमाह ।
तथा शब्देति । आत्मैव वाच्यते आनन्दत्वादित्याह्वानं 'आनन्द' कर्तृ-

सादावस्थायां तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप-
दीपेन विद्यात्मैव, केवलो निर्हतः सुखी भवति । तच्च दृष्टा-
न्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः, तथा हि विशिष्टेषु तत्त्वणादिव्या-
पारेष्वपेक्षैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता
भवति स्वशरीरेण त्वकर्तैव, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपे-
क्षैव मनसादीनि करणानि कर्ता भवति स्वात्मना त्वकर्तै-
वेति न त्वात्मनस्तस्य इवावयवाः सन्ति येहस्तादिभिरिव
वास्यादीनि तथा मनसादीनि करणान्यात्मीपाददीत न्य-
स्येदा । यत्तुक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमा-
त्मनः कर्तृत्वमिति तत्र विधिशास्त्रं तावद्यथा प्राप्तं कर्तृ-
त्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रति-
पादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति बुद्ध्यात्मत्वा-
पदेयादित्वबोधान, तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधि-
शास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते । 'कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इत्येवजा-
तीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्वया प्राप्तमेवाविद्याकृतं
कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतन्न विहारोपादाने परिहृते,

रित्तत्वात्सावत्वादकानं आत्मतात्वादकाधत्वात्तत्त्वानं विद्योक्तत्वा-
त्तत्त्वानं । योवेति । योवान्तरं दुःखाद्यृष्टमित्यर्थः । तस्यैव सुमुपा-
दायकत्वेन प्रवर्त्तयितुमर्हमाह । एष इति । नतिः प्राप्तं सत्यदैवार्थं लोको-
भोग्यवृत्तयैव सादृश्यत्वात्तत्त्वार्थः । आत्मा सतोऽकर्ता बुद्ध्यादुपाधिना
तु कर्तृत्वाधत्वाभावात् उक्तत्वात्तत्त्वार्थं सूत्रं योजयति । तदेतदाहत्वादिना ।
व्यवहारः सुवृत्तिः । तथा स्फटिकस्य धीवृत्तं कुसुमादुपाधिकं तथा-
त्मनः कर्तृत्वं बुद्ध्यादुपाधिकं ज्ञानव्यवहारेकात्म्यं विदुम् । न च तो

विवक्षते न स्ततन्मयं कस्यचिदबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापेक्ष-
करसव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितो
'विज्ञानं यच्च' तन्तुते' इति स बुद्धेरव कर्तृत्वं प्रापयति
विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात्मानोऽनन्तरपाठाच्च, तस्य
अद्वैतमिदं इति च विज्ञानमयस्यात्मनः अहंस्वयवत्वस-
ङ्गीर्णनात् अज्ञादौनाच्च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः 'विज्ञानं देवाः
सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य च
प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् 'स एष वाचसितस्थोत्तरोत्तर-
क्रमो यद्युच्चः' इति च श्रुत्यन्तरे यच्चस्य रागबुद्धिसाध्यत्वा-

यस्यो जायते ततश्चित्तस्य वाचः पुर्योत्तरभागे वस्तु इत्यर्थः । ब्रह्मोक्तं
बुद्धेः कर्तृत्वे ब्रह्मवैपरीत्यप्रसङ्ग इति तत्र, विद्विद्येने तत्सुखाः, ज्य-
ेष्ठत्वं चात्रानि, विमर्ति स्वासीति स्वसव्यापारेण कर्मकारकाणां कर्तृत्व-
स्वीकारादित्याह । न चेति । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्वस्य
तेषु न स्यादित्यत आह । उपलब्धीति । तथा चात्रानां स्वभावात्
तृत्वेऽपि पात्रापेक्षया करणत्वं तथा बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वसाधकत्वादिति
वाक्यकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वनिवृत्तेः । ननु तद्वर्तमानः कस्य
व्यापार इत्याह । सा चेति । तर्हि तस्यानात्मा ज्येष्ठः कर्ता स्यात्
यस्य वो व्यापारः स तस्य कर्तेति स्थितिरित्यत आह । न चेति ।
उपलब्धेः निवृत्त्ये बुद्ध्यादीनां कर्म करणत्वसङ्गतिरिति चेत्, कर्तृत्वे क-
र्तृत्वप्रतिषेधैतच्छब्दबुद्धिचित्तिभिर्भिन्नं बहिष्कारावच्छिन्नत्वेन जायते, तथा
च विषयावच्छिन्नवर्तमानस्योपलब्धौ बुद्ध्यादीनां करणत्वं बुद्ध्याद्युपलब्धिसाधनः
कर्तृत्वं न ज्येष्ठत्वं, न च बुद्धेरव तत्कर्तृत्वं ज्येष्ठत्वस्य व्यापारस्वी-
कारादिति भावः । ब्रह्मोक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे च एतत्कर्तृत्वस्योपलब्धौ कर्तृत्वं
तस्य करणत्वं न स्यात् तस्या च नाप्यनामे विवाद इति तत्र ज्य-
ेष्ठत्वस्य कर्तृत्वसङ्गतिरिति भावः निरुद्धति । अत्राह । वाह्य-

वधारणात् । न च बुद्धेःशक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाम्बु-
पगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्याव-
स्थानावित्वात् । उपलब्ध्यापेक्षत्वेन करणानां करणत्वं,
सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्योप-
लब्धिरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धि-
र्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न चेवं सति
करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः, बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । स-
माध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः, यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वं
उपादाय समाधिविधानात्, तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन
उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ।

पदान्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिवन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभि-
हितं तत् किमनपेक्षेत्तरं भवति आहोक्तिरुत्तरापेक्ष-

निराभावं बुद्धभेदेनाध्यसाविद्यात्मकाहङ्कारगतं कर्तृत्वं वदन्तं तदङ्गी-
गम्यस्य बुद्धिविद्येयत्वन एव न केवलस्य साक्षिणो भवितुमर्हति, इत्य-
र्थस्य साक्षिणभावस्यावीर्यात् । एवं विद्येयत्वनः कर्तृत्वे प्रियेण्योम-
तादा अहङ्कारदेव कारणत्वोपपत्तेर्न करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । आध्यात्म-
विद्या जीवकमुद्दिक्कर्तृत्ववादिनस्तु कारणान्तरप्रसङ्गो दुर्वार इत्यपेक्षः । एवं
शास्त्रार्थवत्त्वादिकेनैवासाधनः कर्तृत्वमात्रसाधकत्वेऽपि साध्याविकर्तृ-
त्वसाधकत्ववर्कभावादध्यक्षमेव कर्तृत्वं विद्यादिकर्तृत्वमुत्तीर्णाद्युपजी-
व्यम् । तस्याहङ्कारमविद्यादिकर्तृत्वमुत्तीर्णानावतिरोध इति विदुम् ।

पदान्तु तच्छ्रुतेः । यथा यद्विद्यो जीवित्वाध्यासे जीवितवत्त्वं
करणं तैनाहङ्कारो जीवित इत्युक्तम् तस्य जीवादिपरिचायि-

मिति भवति विचारणा । तत्र प्रातः तावन्ने नैश्वर्यपेक्षते जी-
वः कर्तृत्वे इति । कस्यादपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि
जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामर्थ्य-
सम्पन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करि-
ष्यति । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति स्रव्यादिकासु क्रियासु
अननुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च
कर्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्यते । वि-
षमफलस्यैषां कर्तृत्वं त्रिदधतो वैषम्यम् । ननु वैषम्यनैर्घ-
रण्येन सापेक्षत्वादित्युक्तम् । सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापे-
क्षत्वसंशये, सापेक्षत्वञ्च नैश्वरस्य संभवति सतोर्जना ना
धर्माधर्मयोस्तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे तदेव चेत्
कर्तृत्वं ईश्वरापेक्षं स्यात् किं विषयमीश्वरस्य सापेक्षत्व-

द्विरात्मनि कर्तृत्वाद्यध्यासे करणमित्युक्तं तदध्यक्षं कर्तृत्वमुपजीव्य जी-
वस्य कारकव्यवस्थादीश्वरस्य कारयितुत्वमुक्तेः संशयनाशः । यदिदमिति ।
आत्मैव ह्येवेत्यादिभूतानां कर्तृत्वस्य तन्मन्त्राद्योक्तविध्यादिकृतिभिर्निर्दोष-
व्यवस्थानात् पादपङ्क्तिः । कर्ममीमांसकमतेन पूर्वपक्षमिति । तत्रोक्त्या-
दिना । बुद्ध्यादिकारकव्यवस्थावीश्वरत्वतिरेके कर्तृत्वमिति चेदाहुः प्रत्यक्षे-
नैश्वरः प्रयोजकः । विदुः प्रयोजकत्वे नैर्घृण्यदिप्रसङ्ग इत्याहुः ।
तेषां क्लेशेन चेति । दशोत्तरमिदं बोध्यमिति वदते । नन्विह । पूर्वं
जीवस्य धर्माधर्मव्यञ्जं विद्वत्कृत्य तस्यापेक्षत्वात् विषयजनककर्तृत्वस्य वि-
द्वमित्युक्तं स्यात् । ईश्वराधीनत्वे जीवस्य कर्तृत्वे विदुः धर्माधर्मव्यञ्ज-
विधिः तद्वत् तद्विही तस्यापेक्षकारमित्युक्तविधिः ईश्वरस्य कारयितु-
विधौ जीवस्य कर्तृत्वविधिरिति चक्षत्राप्रसङ्गः कर्मसापेक्षत्वं न तदध्यासी-
त्याशय इत्याहुः । सत्यमिति । अस्य धर्मान्वेषस्य प्रयोजकत्वं दत्ताह ।

मुच्येत । अकृतताभ्यामनर्थात् जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात्
स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तु यन्मेन
व्यावर्त्तं प्रतिजानीते । परादिति । अविद्यावस्थायां कार्य-
करणसङ्घाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिराभ्यस्य स-
तः परमादात्मनः कर्माभ्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साधि-
यहेतयितुरीश्वरान्तदनुग्रया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य सं-
सारस्य सिद्धिस्तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षसिद्धि-
र्भवितुमर्हति । कुतस्तच्छ्रुतेः । यद्यपि रागादिदोषप्रयुक्तः
सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कथादिषु कर्मसु
नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि सर्वास्त्रेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो
हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'एष ह्येव
साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष
ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते' इति 'य
प्राक्तानि तिष्ठन् आत्मानमस्तरो यमयति' इति चैवंजाती-
यका । नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वं सति वैषम्यनैर्दृष्ट्ये
स्यातां अकृतताभ्यामनर्थ जीवस्येति, नेत्युच्यते ॥

अकृततेति । अगम्येयस्य प्रवर्तकत्वे धर्मवतो नरान् दुःखेनाधर्मवतः सुखेन
मोक्षयेत्, कारयितृत्वे वा धर्मे सुखेन एकद्वयाः स्युरिति जगद्वैचित्त्यं
विधादिवाक्यज्ञानं न स्यात् । तस्माद्विधादिवाक्यान्वयत्वात् राजर्षेणायस्य
सत एव जीवस्य कर्तृत्वं वाच्यं, तथा च कारयितृत्वमुनिविरोधः । ईश्व-
रकारयितृत्वं वा वा श्रुतिरिति प्राप्ते विद्वान्भवति । एतावति । यथा
चन्द्रमादिप्राणप्रां कथां वर्णयतिरेवे सुखमतिरेकप्राणाप्रायेऽपि 'इच्छो
वे पुच्छोऽय कर्माया भवति' इत्यादिवाक्यप्राणान्त्रादेव वर्णयति चेदतलविधिः,
एवमीश्वरकारयि वाक्यवत्वाद् कारयितृत्वविधिरिति भावः ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु, विहितप्रतिषिद्धावैय- र्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुमन्वदोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतो व प्रयत्नो जीव-
स्व धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति, तत-
श्चैतेषोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैयर्थ्या-
पेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजते पर्जन्यवदीश्वरो
निमित्तत्वमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां पुष्पगुल्मा-
दीनां, त्रीद्विषादीनां चाऽसाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो
ज्जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः, न
ह्यसतिपर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैयर्थ्यं तेषां जायते
नाप्यसक्तु, स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्त्वैव
शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्षतमे
जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वं नापमन्यते । नैव दोषः, परायत्ते ऽ
हि कर्तृत्वं करोत्येवजीवः, कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति
अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्षेदानेन कारयति पूर्वतर-
प्रयत्नमपेक्ष पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्थानवयम्

धर्माधर्माभ्यामेव फलपेक्षविहरेरकमीश्वरेणैवावस्तु दीर्घरेवाह,
वैयर्थ्यादिः पर्जन्यवैयर्थ्यं स्यात् । यदि विषेणहेतुना कारयन्हेतुना
कृत्वाह वैयर्थ्यं तर्हि ईश्वरस्याऽपि कारयन्हेतुत्वाच्च वैयर्थ्यादिव्याह
पर्जन्यवदिति । इदानीं विदधेति । वयेति । कतिदीर्घकृतेष्वप्य
गुल्माः पुष्पावका वा, पुष्पास्तु पुष्पावका इति भेदः । विभीश्वर
कारयित्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यात् इत्यापाद्यते कृत प्रयत्नापेक्ष
नाह इत्याह । नैव दोष इति । आध्यापकाधीनस्य चोदकस्याध्याप
कर्तृत्वदर्शनादिति भावः । चक्रं निरुहति । अपि चेति । कृत
जीवस्य कर्तृत्वं ईश्वरस्य कारयित्वमिति विप्रः । ईश्वरस्य कारो

कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति । विहित-
प्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि स्वर्गकामो यजेत,
प्राप्त्यर्थो न हस्तस्य इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य
चावैयर्थ्यं भवति, अन्वयात् तदनर्थकं स्यात्, ईश्वर इव
विधिप्रतिषेधयोर्निवृत्तेः अत्यन्तपरतन्त्रत्वात् जीवस्य । तत्र
विहितकारिणमप्यनर्थं न संसृजेत् प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन,
ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात् । ईश्वरस्य चात्यन्तान-
पेक्षत्वे लौकिकस्याऽपि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं, तथा देश-
कालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गवैयर्थ्येवंजातीयकं
दोषजातमादिपहणेन दर्शयति ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः, स च सम्यक्-

विध्यादिवाक्यप्रवाचनान्यथानुपपत्तिं प्रमाचयति । कथमित्यादिना ।
एवं वाच्येकत्वे कथमवैयर्थ्यं भवति अन्वयात्तदपेक्षत्वे वैयर्थ्यं प्रपञ्चयति ।
देशर इति । तयोः स्थाने च एव निवृत्तेः इत्यभिप्रेक्ष्यते तयोः कार्ये
च एव कर्तृत्वमिति वाच्यम् । तथा च जीवस्य निरपेक्षेश्वरपरतन्त्रत्वाच्चिन्त्या-
दिवाक्यार्थाच्चित्तव्यवसर्गकं स्यात् इति शङ्क्यः । आदिशब्दाद्येवाह ।
तथेति । पुरुषकारः प्रसङ्गः । पूर्वोक्तदोषोऽज्ञानाभ्यासमादिः, तन्मातृ
कर्मवाच्येश्वरस्य कारवित्त्वादेव ह्यपेक्षादिभ्योर्विध्यादिशब्दातिरोध इति
विहस्य ॥

अंशः 'एको विदुः सप्रकाशो नाचुरकर्ता जीव' इति शोधितव्यः-

वारेव लोके इष्टः, यथा स्वामिभूतत्वबोध्यभावाऽग्निः, लिङ्ग-
 योः । ततश्च जीवेश्वरयोरप्युपकारोपकारकभावात्सुपममात-
 र्किं स्वामिभूतत्ववत् सम्बन्धः आहोस्वित् विस्फुलिङ्गवदित्व-
 स्मां विविचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति, यद्यवा स्वामि-
 भूतत्वप्रकारेण वेशिनीयितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात् तद्विषय एव
 सम्बन्ध इति प्राप्नोति । अतो ब्रवीति अंश इति । जीव-
 ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गः । अंश
 इवांशः, न हि निरवयवस्य मुख्योऽंशः सम्भवति । कस्मात्
 पुनर्निरवयवत्वात् स एव न भवति नानाव्यपदेशात् । 'सो-
 ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति
 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमस्तरो यमर्याति' इति चैवं ज्ञातो-
 यको भेदनिर्देशो नास्ति भेदे युज्यते । ननु चायं नानाव्य-
 पदेशः सुतरां स्वामिभूतत्वसारूप्ये युज्यत इति, अत आह
 अन्यथा चापीति । न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्व-
 तिपत्तिः किं तर्ह्यन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य
 प्रतिपादकः । तथा हि एके शास्त्रिनो दाशकितवादिभाय-
 पदार्थज्ञानं ब्रह्मेक्यसाधनेन भेदाभेदशून्यानां विरोधवशात्तानाह आह-
 वृत्तिः । पूर्वपक्षे प्रकृतमिदमब्रह्मादिभिः विज्ञाने तद्विदिरिति भेदः ।
 पूर्वोक्तोपकारोपकारकभावाच्चिन्नं जीवांशवोः सम्बन्धं निगदीकृत्य हि-
 विपट्टानन्ददर्शनात् अंशवशात् । ततचेति । प्रसिद्धस्य स्वामिभूतत्वस्य
 श्रवणाद्यः कश्चित् सम्बन्ध इत्यनियमो न युक्त इत्यवचेष्टाह । अत्र चेति ।
 अनेन न आत्मनि तिष्ठन्नात्मादिसृतिप्रसिद्धभेदकोटिर्दर्शिता । एवं तत्त्वम-
 सीत्यादिसृतिविद्या भेदकोटिर्दृष्ट्या, तथा च भेदाभेदशून्यानां एकवच-
 नादिरीधे इति सम्बन्धानिवचनात् सम्बन्धामेवैव पूर्वोक्तोपकारोपकारक-

ब्रह्मण्य आत्मनस्ति 'आद्यव्ययिका ब्रह्मसूक्ते ब्रह्मदाया ब्रह्म-
दाया ब्रह्ममे कित्वा उत' इत्यादिना । दाया य एते
केवर्ताः प्रसिद्धाः ये चामौ दायाः स्वामिन्व्याभ्यामनुपक्षिप-
न्ति ये चान्ये कित्वा व्यूतवृत्तास्ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनव-
त् दाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपव्रतकार्यकरणसङ्घातप्रवि-
ष्टानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह । तथा अन्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रिया-
यामिव अयमर्थः प्रपश्यते 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार
उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वक्षसि त्वं जातो मवसि
विश्रतोमुखः' इति, "वर्णाणि रूपाणि विचित्रा धीरो ना-
मानि कृत्वा भिवदन् वदास्ते" इति च । 'नाम्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा' इत्यादिसूतिभ्यश्चास्वार्थस्य सिद्धिः । चैतन्यज्ञाविशिष्टं
जीवेश्वरयोरेक्याऽग्निविष्णुलिङ्गयोरौष्ठम् । अतो भेदाभिदा-
यगमाभ्यामंशत्वावगमः । कुतयांशत्वावगमः ।

भाष्यस्यासिद्धिरित्याशेषात् वर्तते । लोकविज्ञानवर्तकभेदादनुवादत्वेन
भेदसूचीनां दुर्बलत्वादज्ञातफलवदभेदसुखसुखारेण प्रकल्पितभेदनिष्पन्नो-
ऽर्थाधिभावः सम्भव इति विज्ञानवति । अत इत्यादिना । अन्येः
वर्थाधेरेषि निष्पन्नवेदरक्तं कथं धांशत्वमत आह । अयं इति । जीव
रक्तसुखः । भेद एव चेत् सत्त्वानिनापो दुक्तो वांशाधिभाव इति बहुते ।
ननु चेति । अन्वेषकाऽपि वपनादंर्थाधिभाव इत्याह । अत इति ।
वक्षसि वक्षसि, वदास्ते वो नामरूपे निर्मात्र प्रविष्ट आह्वयन् वर्तते तं
विज्ञानवद्वो वक्षसि सुखे । सुतिविज्ञानभेदे मुक्तिमाह । अन्वेषेति ।
जीवो ब्रह्मैव वेदमत्तादुपपन्नवदित्यर्थः ।

मन्त्रवर्णाञ्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चैतमर्च्यमवगमयति तावानस्य महिमा ततो
ज्वायाश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽद्वय-
द्विदि' इति । अथ भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्वावरज-
मानि निर्दिशति 'अहिंसन् सर्वं भूतानि अन्वय-
तीर्थेभ्यः' इति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यन्वयान्तरं,
तस्मादप्यंशत्वावगमः । कुतश्चांशत्वावगमः ।

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि चेष्टरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते 'मनैर्वाशो
जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति । तस्मादप्यंशत्वावग-
मः । यत्तूक्तं स्वामिभ्यत्वादप्येवेश्वरीशितव्यभावो लोके
प्रसिद्ध इति । यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिस्तथापि शास्त्राच्च-

अथ वदन्तदीर्घपुरुषस्य तावान् प्रपद्यो महिमा विभूतिः इत्युक्त-
त्वात् प्रपद्यो ज्वायाश्च पूरुषः । भूतानि देहिनी जीवा इत्यत्र निदान-
कमाह । अहिंसति । तीर्थानि याज्ञोक्तवर्णाश्च, तेषां ज्वाया इत्य-
प्राप्तिर्हिंसाकर्तृन् मन्त्रलोचनाशेतीत्यर्थः । अत्र भूतशब्दस्य प्राप्तिरु-
पप्रयोगात् याज्ञोक्तवन्नेऽपि तथेति भावः । भूतानां पादोऽपि अंशत्व-
मुक्तमाह । अंशः पाद इति ॥

जीवस्य इत्युक्तमन्त्रोक्तमवगमयत्यनेन भगवद्गीतासुतादिरिति कथ-
माहः । अपि चेति । अस्मान्निर्गते ईश्वरीशितव्यभावप्रसिद्धिः, ईशितव्य-
जीवस्य कचवीचरांशत्वनिश्चायश्च कथितमेवेत्यपीशितव्यजीववर्णः अथ-
न्यायसिद्धान्तेदमाह कथादंशत्वमिच्छाह । यत्निश्चायिना । जीवाधिके
ईश्वरस्य निदानपूर्वो जीव एव तद्विषयः किं न कथादिकं यावत् । निर-

शांतिमनोमनोमनित्वभाष्य निबोधते । निरतिमनोपाधि-
सम्बन्धो नित्यो नित्योपाधिसम्बन्धान् जीवान् प्रमाणीति
न किञ्चिदिति विध्यते । अत्राह ननु जीवेष्वरांशत्वाभ्युप-
गमे तद्दीप्तेन संसारदुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्याऽपि दुः-
खित्वं स्यात्, यथा जीवे हस्तपादाद्यन्वतमङ्गतेन दुःखे-
नाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् । ततश्च तज्जानानां
महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्, अतोऽवरं पूर्ववत्सुः संसार एवा-
स्त्विति सम्बन्धदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः स्यादिति । अत्रोच्यते ॥

प्रकाशादिवर्जैव परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर ईश्वरोऽनु-
भवति इति प्रतिजानोमहे । जीवी ह्यविद्यावेद्यवशाद्देहाद्यात्म-
भावमिव गत्वा तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमिति अविद्याकृतं
दुःखोपभोगमभिमन्यते नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावे

तिष्ठेति । नितरां जीवः शरीराद्युपाधिः, अत्राविद्योपाधितारतम्या-
दीयेविद्यमन्वयत्वा, न वस्तुतः । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः “देवेदित्यसम्बन्धः
प्रत्यक्षज्ञानचैतन्यः । सम्बन्धान् ततोऽप्यसावीश्वराद्यानवीश्वरः” इति ।
अत्राह ननु नितरां भवति । अत्राह निति । ईश्वरः सांख्यदुःखैर्दुःखी संवि-
त्तुः देवदत्तस्यैव । ततः किं तज्जानाह । ततश्चेति । आत्मात् सर्वो-
त्तमः अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति ॥

नैवं पर इति प्रतिज्ञां निबधते । यथा जीव इति । देवदत्तस्यैव
आत्मिभावसर्ववस्तुः अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति
आत्मात् । अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति अत्राह निति ॥

दुःखमिमानो बास्ति । जीवस्वाऽपि च विद्याऽस्तवामरूपनि-
 वृत्तदेहिन्द्रियाद्युपाधविवेकश्चमनिमित्त एव दुःखमिमानो-
 न तु पारमार्थिकोऽस्ति । यथा च सदेहगतं दाहं दाहि-
 निमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति तथा पुष्पमिमा-
 दिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवत्यहमेव
 पुष्पोऽहमेव मित्रमित्येवं स्नेहवशेन पुष्पमिमादिष्वभिनि-
 विशमानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते मित्राभिमानच-
 मनिमित्त एव दुःखानुभव इति । व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमव-
 गम्यते । तथा हि पुष्पमिमादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु तत्त्व-
 म्बन्धाभिमाननिष्ठितरेषु च पुष्पो मृतो मित्रं मृतमित्येवमा-
 युक्तौलिते येषामेव पुष्पमिमादिमत्त्वाभिमानस्यैवामिव
 तच्चिमित्तं दुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां परित्राजका-
 नां । अतश्च लौकिकस्वाऽपि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्स्य इष्ट-
 किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्तुनिरूपयन्ती निरावृत्त-
 व्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मादास्ति सम्यग्दर्शनार्थवत्प्रसङ्गः ।
 प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौर्वा-
 चान्द्रमसी वा विषयग्राह्यावतिष्ठमानोऽहं, स्वाद्युपाधिरूप-
 न्धात् तेषु चक्षुर्वक्त्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव

आन्विततत्त्वं प्रवक्ष्यामि । जीवस्वापीत्यादिना । आत्मीयतां दुःखमि-
 त्तव्यवस्था आत्मव्यवस्था दुःखाभावः । दर्शनाच्च आन्विततत्त्वं दुःखमिति
 निर्वीकृत इत्याह । व्यतिरेकेति । इत्यरेमभिमानानुद्धोषितार्थः । जी-
 वस्वाऽपि स्वस्वभावे दुःखाभावो इष्टः विद्यमानं मित्रपरिचयलो-
 काह । अतरेति । एवमित्ये चेत्तः कीदृशमित्युक्तं नोऽपी ५

प्रतिपक्षमानोऽपि न परमार्थतत्त्वज्ञानं प्रतिपद्यते, यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्यु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथास्वीदशरावादिकल्पनात् तद्वत्ते सूर्यप्रतिबिम्बे कल्पमानोऽपि न तद्वान् सूर्यः कल्पते, एवम-
विद्यामन्त्रपुष्पापिते बुद्ध्याद्युपाध्युपहिते जीवाश्चोऽंशे दुःखायमानोऽपि न तद्वानीश्वरो दुःखायते । जीवस्याऽपि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तं । तथाचाविद्यानिमित्त-
जीवभावस्य दासेन बुद्धभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वे-
दान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः, तस्मात्तस्मिन् जीवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः यथा जीवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायते इति ।

“तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलैर्बाह्यै पद्मपत्रमिवाश्रया ॥

कर्मान्तत्वपरो योऽसौ मोक्षवन्धैः स युज्यते ।

स सप्तदशक्रेनापि राशिना युज्यते पुनः” ॥ इति ।

बलुतः साक्षरवर्णमिति व्याप्तिस्त्वचमवे अभिचारवति । प्रकाशादि-
दिति । बलुतः साक्षरदुःखित्वाध्यस्त देवदत्तद्वयान्ते वैकल्याणवाह ।
जीवलोति । कलितदुःखित्वाध्यस्त आत्मसंयमावादीचरे नास्तीत्युक्तं,
विश्व जीवलोचरस्य वा बलुतो दुःखित्वाद्युक्तानं न बुद्धं आत्मनवाधा-
दिवाह । तथा चेति । दुःखित्वे तद्वागोपदेशो न स्यादित्यर्थः ॥

आत्मनवाहानं वाध्यमित्याह । स्मरन्ति चेति । स्मरन् व्यापते ।
स्मरन्तीति । तत्र जीवपरलोचने कर्मात्मा कर्मात्मनो जीवः । दयेन्द्रियाणि

च यद्धात् समामगन्ति चेति वाक्यशेषः । 'तद्योरन्यः विप्यसं
 सादृश्यनश्रवण्योऽभिवाक्य' इति 'एकस्तथा सर्वभूतान्त-
 रात्मा न लिखते लोकदुःखेन बाह्यः' इति च । यथाह यदि
 तर्हि एक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात् कथमनुशा-
 परिहारो स्यातां लौकिकी वैदिकी वेति । ननु चाग्रे जीव
 ईश्वरस्येत्तु तत् तद्देहाद्यानुशापरिहारो तदानुयावव्यतिथी-
 र्नानुपपद्येते किमन चोद्यते इति । उच्यते नैतदेवं, यन्मयत्व-
 मपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति तत् स-
 द्या तदेवानुशाविश्रुतं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'मृत्योः स मृत्युमा-
 प्रोति य इह नानेव पश्यति' 'तत्त्वमसि' 'यच्च ब्रह्मा हि' इत्येवं-
 जातीयिकाः । ननु भेदाभेदावगमाभ्यामगमत्वं सिद्धतीतुक्तं
 स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिष्यितौ स्या-
 तां, अभेद एव त्वन प्रतिपिपादयिष्यितः, ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ
 पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तसु भेदोऽनूद्यते । न च निरव-

यच्च प्राचाः मनो बुद्धिश्चेति सप्रत्ययवृत्त्याको राशिर्विक्रमः । कश्चिन्नचन्दः
 नृतिवस्तुचकार्य इत्याह । 'अथदादिति । यथाऽऽदिन्यः प्रकाशोऽर्थेन
 लिखते तथेत्थः । यतो बाह्योऽवङ्गः तस्मात् न लिखते, यथाहितकृत-
 नीचरे दोष निरुक्त्य इत्युक्तं जीवस्यागमं देहादुपविशति एक-
 टमिदमनन्तरमन्यथादावाचयति । यथाऽस्मादिना । कश्चिन्नचि-
 रत्नचयः । तद्देवादभेदात् । निरवयवमज्ञातो लक्ष्यायेन यथाव-
 तीति यदा विज्ञानिना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति, भेदाभावे चाभा-
 विज्ञानावाद्ब्रह्मादिभेदाव्यवहाराद्युपवृत्तिरिज्ञानेवाभिजायः । य एवं
 भेदस्यावयवमवयवमनूयः, किन्तु निश्चयः यदावः । तथा च

यवस्य ब्रह्मणो मुखोऽथो जीवः सम्भवतीत्युक्तं, तस्मात् पर
एव एकः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा जीवभावेनावस्थित
इत्यतो ब्रह्मण्यनुष्ठापपरिहारोपपत्तिः, तां ब्रूमः ॥

अनुष्ठापपरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ४८
ऋतौ भार्यामुपेयादित्यनुष्ठा, गुर्वङ्गना मोपगच्छेदिति परि-
हारः, तथाऽन्वीषोमीयां पशुं सञ्च पयेदित्यनुष्ठामाहिंसात्
सर्वा भूतानीति परिहारः । एवं लोकेऽपि मित्रमुपखेवित-
व्यमित्यनुष्ठा, गन्तुः परिहर्तव्य इति परिहारः, एवम्यका-
राबनुष्ठापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो देहसम्बन्धात् स्वातां ।
देहेः सम्बन्धो देहसम्बन्धः । कः पुनर्देहे सम्बन्धः । देहादि-
रयं सङ्गातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । दृष्टा
च मा मर्कप्राणिनां अहं गच्छाम्यहमागच्छामि अहमन्योऽ-
हमनन्योऽहं मूढोऽहममूढ इत्येवमात्मिका । न ह्यस्याः
सम्यग्दर्शनादन्यस्त्रिधारकमस्ति । प्राक् तु सम्यग्दर्शनात्
प्रतर्तया आन्तिः सर्वजन्तूनां । तदेवमविद्यानिमित्तदेहा-
द्युपाधिसम्बन्धकताविशेषादैकारम्याभ्युपगमेऽपि अनुष्ठाप-
परिहाराववकल्प्येते, सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनुष्ठापपरिहारानर्थक्यं
प्राप्तं न तस्य कृताव्यवस्थानियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेव-

देहानुष्ठापपरिहारेर्नामजीवानामनुष्ठापोपात् कल्पितभेदाद्वेदव्यवहारोपप-
त्तिरिति सूत्रेण सचापक्षे । ताजित्वादिना ॥

पशु आन्तेः कृतचित्तोऽसौ व्यवहारविच्छेदः, आदिकृत आह ।
न ह्यपरा इत्यादिना । प्रकृता, वस्तुता, विद्येयो वेदः, कल्पितोऽव्यवस्था-

योर्हि नियोज्यो नियोज्यः स्यात्, आत्मनस्ततिरिक्तं
 हेयमुपादेयं वा वक्ष्यपश्यत् कथं नियुज्येत, न चात्माऽऽत्म-
 न्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियो-
 ज्यत्वमिति चेन्न तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्त्वं व्यतिरेक-
 दर्शिनो नियोज्यत्वं तथापि व्योमादिवद्देहायसंहतत्वमप-
 श्यत एवात्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । न हि देहायुसंह-
 तत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः किमुतैकात्म्यदर्शि-
 नः । न च नियोगाभावात् समग्रदर्शिनो यद्येष्टचेष्टाप्रसङ्गः,
 सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वात्, अभिमानाभावाच्च सम्य-
 ग्दर्शिनः, तस्माद्देहसम्बन्धादेवानुज्ञापरिहारो ज्योतिरादि-
 वत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽपि अग्निः कथ्यात् परिहृत्यते
 नेतरः, यथा च प्रकाश एकस्यापि सवितुरभ्यप्रदेशास्यः

दुर्लभविदः । बाह्यान्तर्धकामिदमित्याह । न तस्येति । नियोजनविषय-
 इत्याभावादात्मव्यवस्थे नियोगानुपपन्नं न दुर्लभविज्ञियोज्य इत्यर्थः । न-
 न्यासविशेषकस्येदमेव कर्मणि देहभित्तात्तन्निवेदिन एवाधिकारी । न-
 तथा च दुर्लभविज्ञियोज्यः निवेदित्वात् कर्मोपकारिवदिति बहुते ।
 शरीरव्यतिरेकेति । परोक्षनिवेदकस्यापरोक्षभाविरोधित्वात् कर्मिणो
 देहाभेदव्यभोऽस्ति, तथा च अत्र उपाधिरिति परिहरति । नेत्यादिना ।
 अत्रा ज्योति देहाद्विषयं तद्वद्व्यभिचयपश्यतः आत्मस्येत्यर्थः । दुर्लभवि-
 ज्योः आत्मान्तत्वात् सुदुर्लभविदित्याह । न हीति । देहादिव्यसंहतत्व-
 दर्शिनः संहतत्वदर्शनमनुव्यस्य भेदभान्निरहितस्य सुदुर्लभेति यावत् ।
 अत्रात्माऽपि आत्मभावकाके नियोज्यत्वं न दृष्टं किञ्च बाह्याभावादि
 इत्यर्थः । अनियोज्यत्वे वाचकमात्रस्य परिहरति । न चेति । विषय-
 वैराग्यस्य, आनन्दस्यैव सत्त्वात् आनन्दरससुखस्य विषयेषु प्रवर्तक-
 मनिदृश्यैर्मात्रप्रसङ्ग, इत्यर्थः । बहुलं जनवता 'रसोऽयमस्य परं' इव
 निर्वर्तते' इति । एतन्नुज्ञादिप्रसङ्गेनाभियोज्यं विदुष उज्ञा प्रकृत

परिच्छिद्यते नेतरः सुविभूमिष्ठः तथा भीमाः प्रदेशा वक्ष-
वेदूर्वाह्वः उपादीयन्ते, भीमा अपि सन्तो नरकलेवरादयः
परिच्छिद्यन्ते, तथा मूलपुरीषं गवां पवित्रतया परिच्छिद्य-
ते, तदेव जात्यन्तरे परिवर्ज्यते तद्वत् ।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

स्वातां नामानुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्मनो देहविशेष-
योगात् । यस्यैव कर्मफलसम्बन्धः स चैकात्म्याभ्युपगमे
व्यतिकीर्येत स्वाभ्येकत्वादिति चेत्, नैतदेवं, असन्ततेः ।
न हि कर्तुर्भोक्तृत्वात्मनः सन्ततिः सर्वैः शरीरैः सम्बन्धोऽस्ति ।
उपाधितम्यो हि जीवः इत्युक्तं; उपाधिसन्तानाद्य नास्ति
जीवसन्तानः, ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न
भविष्यति ।

आभास एव च ॥ ५० ॥

आभास एव चैव जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्
प्रतिपत्तव्यः न स एवं वाचापि वक्षन्तरम् । अतश्च यथा

सुपसंहरति । तथादिति । एकस्याप्युपाधिभेदात् अतुष्टापरिहारवो
र्दृष्टान्ताच्च । ज्योतिरिति । क्रव्यं मांसमस्तीति क्रव्यादनुषङ्गिः इत्यु-
क्तान्तिरित्यर्थः ॥

यद्योत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । स्वातामित्यादिना । अद्यापि स्व-
देहवक्षन्त्यानुपादानपरिहारात् स्वातां तथाप्यन्यत्रतर्ककर्तृमतरेणापि
भुज्जीतेति कर्मफलव्यतिकरः बाह्यत्वं स्यादित्येव निश्चितं सन्नादिभोगा-
यामेवापि विशिष्टात्मन एवैव भोक्तृत्वात् । तच्चात् सगौ नरयो चेति
व्यवस्थाविहिते आत्मफलरूपभेदो वाच्य इति गङ्गाधरः । अनेनैव बाह्यत्वं
अद्यतुष्टादित्यात्मन एव भोक्तृत्वं स्यात् त्वेतदपि । तदुपुष्टादित्यादि-
त्वात् भोक्तृत्वापि, दुष्टुपुष्टित्वेव कर्मत्वादित्यापेक्षात्, तथा च दुष्टैः
परदेहात्मन्यात् तदुपुष्टित्वमस्ति नास्ति परदेहवक्षन्त्य इति दुष्टभेदेन
भोक्तृभेदाच्च कर्मादिबाह्यत्वमिति वक्तव्यमर्थः ।

नैकस्मिन् जलसूर्यके कल्पमाने जलसूर्यकान्तरं कल्पते, एवं
नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धः
एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः आभासस्य चाविद्याकृत-
त्वात् तदाययस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति त-
द्बुद्धादेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः ।
येषाम्बु बहव आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्ते वामिवैष
व्यतिकरः प्राप्नोति । कथं बहवो विभवस्यात्मानश्चैतन्वमात्र-
स्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च तदर्थं साधारणं प्रधानं
तच्चिमिचैषां भोगापवर्गसिद्धिरिति साङ्गः । सति बह्व्ये-
विभुत्वे च घटकुशादिसमानाः द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽन्वे-

कंतेत्याद्युक्तमे जीवस्यायत्नं च शाकाग्नौ गोपाध्यवच्छेदबुद्धौ च स-
कृति एवकारेणावच्छेदपचार्चिं सूचयन् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्या-
दिबुद्धिचिह्नं प्रतिबिम्बपञ्चसुपन्यस्यति भगवान् सूत्रकारः । अत्र
एव चेति । स परमात्मवानुपाहितो जीवो न भवति उपाध्यायुक्त्यात्
नार्थ ततो मित्रः, स एव इह प्रसिद्ध इत्याद्यभेदबुद्धिस्यतिविरोधात्,
तस्यादविद्यातत्कार्यबुद्धादिप्रतिबिम्ब एव जीव इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
बुद्धिप्रतिबिम्बभेदात् स्वर्गो नारकीत्यादिव्यवस्था जीवस्याविरुक्तत्वादित्या-
मोक्षभेदोपपद्यत इत्याह । अतश्चेत्यादिना । अस्मत्तं आन्तरस्य प्र-
त्यायः प्रतिबिम्बस्य गोपाधिवच्छेदतया कल्पितत्वं किन्तु अद्वयेत्येव, अतः
कल्पितप्रतिबिम्बस्य ह्यसौ स्थित्युयोगात् न जीवत्वं इति च विद्यानार-
काप्रानकृत इत्युपेक्षणीयः । यदि दर्पणे ह्यसं युक्तौ रजतवत् कल्पितं
स्यात् तदा नेदं रजतमिति अद्वयवाचकभेदं ह्यसमिति वाच्यं स्यात्,
अतो नास्ति दर्पणे ह्यसमिति अन्वयमात्रवाचकदीर्घं ह्यसमैवेदमित्या-
दित्युक्त्याभेदादुभवाद् संसृष्टत्वेनैव कल्पितत्वं प्रवेष्टव्यमिति वाच्यमस्मात्
प्रवृत्तिरित्येवमात्रप्रवेष्टोक्तिर्न अद्वयकल्पना, चान्न दर्पणदीपावावापा-

तत्राद्यात्मनस्तदुपकरणानि चाणूनि मनांसि चेतनानि
तत्रात्मदृष्ट्याणां मनोदृष्ट्याणां च संयोगाच्च वेच्छादयो
वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते, ते चाव्यतिकरेण प्रत्येक-
मात्मसु समव्युत्ति, स संसारस्तेषां नवानामात्मगुणानाम-
त्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काण्डादाः । तत्र साङ्ख्यानं ता-
वच्चैतन्मत्स्वरूपत्वात् सर्वात्मना सविधानाद्यविशेषाच्च एक-
स्व सुखदुःखसम्बन्धे सर्वेषां सुखदुःखसम्बन्धः प्राप्नोति ।
स्यादेतत् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वात् व्यवस्था भविष्य-
ति । अन्यथा हि स्वविभूतिस्थापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्या-
त्, तथा चानिमोक्षः प्रसज्येतेति । नैतत्सारम् । न ह्यभि-
लषितसिद्धिनिबन्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुं, उपपत्त्या तु
कयाचित् व्यवस्थोपेतासत्यां पुनरुपपत्तौ कामं माभूदभि-
लषितं पुरुषकैवल्यं, प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्दृष्टिभ्रमः
वैरित्यपरमते । एवं समते स्वरूपेभ्योऽप्युपहितजीवभेदादवाह्यवृत्तं,
समति स्मरे चकारकचितं परेषां वाह्यं वक्तुमुपक्रमते । वेदमित्यादिना ।
मुदिसुखदुःखेच्छाद्वेपप्रवृत्तधर्माधर्मभावना नानाविधेषुषाः, सवि-
धानादित्यादिपदादौदासीन्यवृत्तम् । वाङ्मयः साधिम्रावः वक्तुते । स्यादे-
तदिति । सर्वेषां पुंसां प्रकृतिवाचिध्याद्यविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रतिपुत्र्यं
निबन्धेन जीवावधानीयं प्रवर्तते, तथा चोद्देश्यपुत्र्यनिबन्धता प्रथमप्र-
वृत्तिरिति जीवादिव्यवस्था, अन्यथा निबन्धप्रवृत्त्यनङ्गीकारे कथावाक्य-
व्यापकतायां प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्यहोऽविधातः स्यादित्यर्थः । सङ्गप्र-
धानोद्देश्यनिबन्धनात्वात् पुत्र्यार्थस्याप्यनामतस्याचेतनज्ञानिकान्तवाच्य-
व्यवस्था नाप्युक्तिरुक्त्यादित्याह । नेतदिति । यो हि निबन्धनाभावे-
नोद्देश्यविधातवादावति तं प्रति तत्त्वोपादानमिति चेन्न धारः । तार्किक-

काशादानामपि यदैकेनात्मना मनः संकुच्यते तदात्मान्त-
रैरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात् सन्निधानाद्यविशेषात्,
ततश्च हेत्वविशेषात् फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःख-
संयोगे सर्वात्मनामेव समानसुखदुःखत्वं प्रसज्येत । स्या-
देतत् अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति, नेत्याह ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

बहुधात्मसु आकाशवत् सर्वगतेषु प्रतिबरीरं वाङ्मा-
भ्यान्तराविशेषेण सन्निहितेषु मनोवाक्कायैर्धर्माधर्मलक्षणं
अदृष्टमुपावर्ज्यते । साङ्ग्रानां तावत्तदनात्मसमवायिप्रधानव-
र्तिप्रधानसाधारण्यात् प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य निवाम
कमुपपद्यते । काशादानामपि पूर्ववत् साधरणेन आत्मम-
नःसंयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्यापि, अस्मैवात्मनः इदमदृष्ट-
मिति नियमे हेत्वभावादेव एव दोषः । स्यादेतत् फलमिदं
फलं प्राप्नुवानौदं परिहराणि इत्यं प्रयते इत्यं करवाचीत्ये-
वंविधा अभिसम्भवादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां
च स्वस्वामिभावं नियंस्वन्तीति, नेत्याह

मतेऽपि भोनादिवाङ्मूर्धनित्याह । काशादानामिति । चेदुक्तं संयोगः,
फलं सुखादि, यदाकादृष्टकतो वो मनःसंयोगः । य तदात्मन एव सुखादि-
चेदुदिति व्यक्तां यदुते । सादेवदिति कृते च परिहराणि । नेत्याहिति ॥

पूर्वम् मनःसंयोगवत्, अदृष्टस्याऽपि सर्वात्मनासाधारण्यात् न व्य-
क्तेत्यर्थः । रागादिमित्यथात् तज्जादृष्टनियम इत्याद्यद्वोचरत्वेन कृतं
नृणांति । सादेवदस्यादिना ॥

अभिसन्धादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसन्धादीनामपि साधारणेनैवात्मनःसंयोगेन सर्वात्मसन्निधौ कियमात्मानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुपपन्न एव ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्ने एवात्मप्रदेशे भविष्यति, अतः प्रदेशकृता व्यवस्थाऽभिसन्धादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते, कस्मात् अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषाच्च सर्वे एवात्मनः सर्वशरीरेष्वन्तर्भावेति । तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नेऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः । कल्पयमानोऽप्येवं निष्प्रदेशस्वात्मनः प्रदेशः कल्पनिकत्वादेव न पारमर्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीरमपि सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमानमस्यैवात्मनो नेतरिवामिति न नियन्तुं शक्यम् । प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि च ह्यशरीरात्मनोः

अनियमः उक्तदोषः, आत्मान्तरप्रदेशस्य परदेशे अन्तर्भावात् व्यवस्थेति चङ्कार्थः ॥

किं नमदा संयुक्तात्मैवात्मनः प्रदेशः उत कल्पितः । आद्ये सर्वात्मना सर्वदेशेषु अन्तर्भावे इति व्यवस्था । द्वितीयं दूषयति । तत्र न वैशेषिकैरिति । सर्वात्मतादिष्वपि सति कस्मिंश्चिदेव प्रदेशे कल्पयितुमशक्यः निदानात्मात्रादिदुर्लभः । प्रदेशकल्पनापक्वीकृताह । कस्येति । कार्यमभवत्तदुदितं कस्मात्ततो य शरीरं तत्र तस्यैव भोग इति व्यवस्थानावस्थाह । शरीररत्नपीति । प्रदेशपक्षे दोषान्तरमाह । प्रदेशेति । वक्षिष्यामहेतुः इहोत्पत्तिः य किं यतः स्थितो वा, पादः, पादः, वि-
न्यदस्य कल्पनविधानशरीररत्नपक्षेऽप्युक्तमात्रादापातीह । द्वितीये तत्त्वभेदे प्रदेशे परक्षाऽपि भोगदुर्लभः इति लक्षणेनेनापि शरीरेष्वहोरात्मनो-
र्भोगप्राप्तः । कस्यात्मनेदात् प्रदेशबोधः तदापि तत्त्वोरेकदेशान्तर्भावा-

रूपादय इति चेत् न, तेनामपि धर्माधीनाभेदात्तद्वयभे-
दाच्च न तु वदन्नामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति अन्वविशेषक-
शास्त्रे दोषपक्षिरिति चेत् न भेदकल्पनाया अन्वविशेषक-
ल्पनायाश्चेत्तरेतराश्रयत्वात्, आकाशादीनामपि विभुत्वं
ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्, तस्मादात्मैकत्व-
पक्ष एव सर्वदीपाभाव इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमच्छाङ्करीरकमीमांसाभाष्ये शाङ्करभगवत्पादकृतौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

नामत्वात् इत्येवं तत्तद्वयस्य स्वत्वधर्म्येतेनाभेदात् तेजसादिधर्म्यति-
रिक्तावतामावात् । किञ्चात्मनां वस्तुत्वमप्यसिद्धं, आत्मत्वरूपकत्वकल्या-
भेदात्, तथा च देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः आत्मत्वाद्यज्ञदत्ता-
त्मवत् । अत्र वैशेषिकः यद्वदेति । अन्वविशेषेति । निराश्रयत्वात्तद्वय-
विशेषको च स्वत्व आश्रयव्यावर्तका एव न स्वेयां व्यावर्तकत्वधर्म्येति द-
त्तस्या अन्वयः । तथा च विशेषरूपकत्वकभेदात् भवत्वात्तद्वय इत्यर्थः ।
न तावदात्मनात्मनः सकाशाद्भेदज्ञानार्थं विशेषकल्पना आत्मत्वादेवाना-
त्मभेदविशेषः । नाप्यात्मनां भिन्नो भेदज्ञानार्थं तत्कल्पना, आत्मभेदज्ञा-
नाप्यसिद्धः । न च विशेषभेदकल्पनादेवात्मभेदकल्पना युक्ता आत्मभेद-
ज्ञानाकाङ्क्ष विधेयभेदविशिष्टास्ति ह्यौ तद्विश्रित्यन्योन्याश्रयादिति परि-
हारायः । यस्तु ब्रह्मणं विभुत्वे आकाशदिक्कावदृष्टान इति लोप्यकल्पित
रत्नाङ्ग । आकाशादीनामिति । विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे चाववाद्य विभुभेदः ।
यथैकस्मिन्नाकाशे भेरीवीणादिभेदेन तारमन्दादिष्वप्यवस्था एवैकस्मिन्-
जलात्मनि बुबुपाविभेदेन सुखादिव्यवस्थोपपन्नोरात्मभेदोऽपि व्यवस्थानु-
पपत्तौ वदन्नामात्मना भेदकल्पनेत्युपसंहरति । तस्मादिति । एवमभूत-
भोग्यवृत्तीनां विरोधाभावात् ब्रह्मत्वमहमे सत्यमय इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्य श्रीमोक्षानन्दभगवत्पादकृतौ
शाङ्करभारतीयरक्तभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥

ओं परमात्मने नमः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

विद्यदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः तृतीयेन पादेन परि-
हृतः, चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिहृत्यते । तत्र तावत्
'तत्ते जो ऽसृजत' इति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः' इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्ति-
र्नाम्नायते । कश्चिन्नानुत्पत्तिरेवैवामान्नायते 'असृजत इदमप
आसीत् तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्ने सदा-
सीत् तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः' इत्यत्र
प्राणुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानाम-
प्युत्पत्तिः पठ्यते 'यथाम्नेः सुद्रा विस्फुलिङ्गा ध्रुवन्ति
एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति एतस्माज्जायते प्राणि

ओं ब्रह्मणे नमः ।

पूर्वाधिकरणे कर्तुः स्वरूपं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणाञ्च
वाचयति । तथा प्राणाः । भूतभोक्तृविचारानन्तरं धीनिष्ठप्राणविचार
इति चेदचेतनज्ञानं पादयोः वदतिवाह । विद्यदादीति । तमेव विप्र-
तिषेधकाह । तत्रेत्यादना । यद्यपि प्राणानामनुत्पत्तौ एव विज्ञान-
प्रतिज्ञासुपयत्तेर्विषयदधिकरणव्यापत्तेः पणुत्पत्तिः विध्यति तथापि प्रसवे
प्राणवद्भाववृत्तेः नतिवचनात्प्रमेतदधिकरणमित्ययोनवद्वयम् । तत्र प्राणाः
विषयाः । ते किमुत्पद्यन्ते न वेति नुतोनां विप्रतिषेध्या रक्षते तादां
वयवत्त्वादिनिर्वय इत्यप्राणाप्यमिति पूर्ववचनम्, तत्र लोकादिना-
मानात् । अथ नेति । प्राणानां प्रसवे वद्भाववृत्तेर्निरपकाकारेण वकी-
-त्वाऽनुत्पत्तिवृत्तिर्जीवोत्पत्तिवृत्तिवद्दीप्तीत्यविरोध इत्यर्थः । अप्रकाश-
वृत्तौ च यद्यपि उत्पत्तिवृत्तिनिः पूर्ववत् एवेति प्राणार्थवचनेत्याहम् ।
उत्पत्तिवृत्तिवद्वाह । ॥ अथ इति । तथाप्यप्यपि । कथमिति ।

मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्'
इति 'स प्राणमसृजत प्राणाश्चक्षुः' वायुर्ध्वोतिरापः घृ-
थिवीन्द्रियं मनोऽहं' इति चैकमादिप्रदेशेषु । तत्र तत्र श्रुति-
विप्रतिषेधादन्वतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः
प्राप्नोति, यद्यवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद् गौरी प्राणा-
नामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति, अत इदं पठति । तथा प्राणा
इति । कथं पुनरत्र तथेत्यन्तरानुलोम्यं, प्रकृतोपमानाभा-
वात् । सर्वमतात्मवद्वत्त्वादिदूषणमतीतानन्तरप्रादान्ते
प्रकृतं तन्नावबोपमानं सन्धयति, सादृश्याभावात् । सादृश्ये
हि सत्त्वपमानं स्यात्, यथा सिंहस्तथा वलवमेति । अदृ-
ष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत, यथा अदृष्टस्य सर्वा-

आहुकोऽयं शब्दस्त्वस्मिन्नेति । शब्दं स्फुटयति, यथा इत्येति ।
दूषणवत् प्राणा इत्यनुचितम् । अदृष्टवत् प्राणा शब्दनिवृत्ता इति
स्मृतमन्वेति तथापि पुनरत्र जीववत् प्राणा मोक्षदान इति सूत्रार्थे-
दप्युक्तान् इत्याक्षेपार्थः । यथापत्तेः । न उदाहरणेति । इत्यान्ता
टाटान्त्रिकवद्विहितो वाक्य इत्यङ्गीकृत्यैववाक्यत्वमेव शब्दित्युक्तं,
वक्ष्यति नाहं निवृत्तः । जैमिनिना भगवता व्यपदिताव्यवहितवृत्तदान-
साधितत्वादित्याह । अत्र वेति । अस्मिन् प्रतीकाभावेऽत्रप्रतिपक्षेभ्य-
करणं, तस्मिन् विषयवाक्यं, "भावतोऽद्यात् प्रतिपक्षीयात् तावतो वा-
चकोऽप्युपावाचिर्वेत्" इति तद्वत्तराचिकरणे किमिदं वाचकोऽप्युपा-
वाचप्रतिपक्षीय इति विषये प्रतिपक्षीयादिति कृतेः प्रतिपक्षीयविरुद्धावस्था
प्रजापतिवैष्णवाचार्यनन्ददिवापक्रमे दाहकीर्तनात् विज्ञादन्वदाहरेवेति
त्याकस्मिन्, अतः प्रतिपक्षीयादितवत् पदस्याऽद्यात् चः प्रतिपक्षवेदित्वार्थः ।
दद्यादिति वाच्यम् । बोधवदाता च वाचकोविहिं कुर्वीति वाक्यार्थे स्थिते

सर्वेन्द्रियाणि च । स वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धा-
रिणी इत्येवमादिष्यपि खादिवत् प्राणानामुत्पत्तिरिति
द्रष्टव्यम् । अथवा पानव्यापञ्च तद्वदित्येवमादिषु व्यवहितो-
पमानसम्बन्धस्याप्यावितत्वात् यथातीतानन्तरपादाद्युक्ता
त्रियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा
अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः
प्राणानां विकारत्वे हेतुः, तत्त्वमेव । ननु केषुचित् प्रदेशेषु
न प्राणानामुत्पत्तिः श्रूयत इत्युक्तं, तदुक्तं, प्रदेशान्तरेषु
श्रवणात् । न हि कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुक्त-
म्, तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत् प्राणा अपि उत्प-
द्यन्त इति सूक्तम् ॥

तद्वह्नीकिके भासताम्यार्थं पीतशोषस्य वयनेऽयं चरः काष्ठजननिमित्त-
स्त्रिवशोपाकरोपस्य इत्येवमिदं वीर्यं वाच्यते, यः शोभं वसतीत्यु-
पादादिति पूर्वपक्षकारणः । वैदिके तु शोषपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्ब्रह्म-
णेऽपि न शोष इति प्राप्तं सिद्धान्तः । लोके पल्लवकृतेन्द्रियशोषस्य धा-
तुवाक्यरत्नेन पुष्पलाज्ज शोषता, वेदे तु मा मे वाक्त्वानिधितया इति
वसन्तकृत्वाक्यमभिप्रायमे कर्मेनैव पुष्पात् तस्य शोषता । तस्माद्वैदिक-
शोषवयने वीर्येन्द्रियरिति निवर्तितेऽवमादिषु सूक्तं निवर्तितम् ॥

गौण्यसम्भावात् ॥ २ ॥

यत्प्रमत्तं प्राणुत्पत्तेः सद्भावेन्यथातृ गौणी प्राणानामु-
त्पत्तिरिति तत्प्रत्याह ॥ गौण्यसम्भावादिति । गौण्या असम्भावी
गौण्यसम्भावः । नहि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी सम्भावति'
प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति' इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय
तस्याधनावेदमाश्रायते 'एतस्मात्प्रायते प्राणः' इत्यादि । सा
च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतः ब्रह्मविकारत्वे सति
प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात् सिध्यति, गौण्यान्तु प्राणा
नामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातार्थमुप-
संहरति 'पुरुष एवेदं विद्म' तपो ब्रह्म परावृत' इति, 'अस्यै-
वेदं विद्ममिदं वरिष्ठं' इति च । तथा 'आत्मनो वा अरे

ननु प्रतिज्ञादपि गौणी किं न स्यात् इत्यत आह । तथा च प्र-
तिज्ञातार्थमिति । उपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिषिद्धादिविधिता हिनीयत्वप्रति-
ज्ञातुरोधेन प्राणोत्पत्तिर्भूयतेति भावः । उक्तञ्च तत्प्राणान्तरेऽपि प्रति-
ज्ञादर्थेनात्मा वा कृत्तव्येत्याह । तथेति । एषा प्रतिज्ञा प्राणोत्पत्तिश्रुत्य-
हेतुत्वेन दृश्यतेत्यर्थः । इदानीं प्रकृत्ये प्राणव्यवहृतेर्नैति प्रप्रपूर्वकत्वात् ।
कचजिह्वादिना । वेदं वाक्यं अङ्गाप्रकृत्ये परवकारकत्वात् प्रकृत्यः प्राणव-
त्प्रकृत्ये विन्यसनाप्रकृत्ये हिरण्यगर्भस्यावाकारप्रकृत्ये प्राणवत्प्राणवत्परवि-
न्यस्येति । ननु हिरण्यगर्भरूपविकारकत्वात् कचं कचं तदा विचारानुपप-
न्नं तत्राह । कचिकारेति । कचं कचं प्रकृत्यो वा कचं कचं त-
थैवात्यन्तविकारः । ननु यथावति कचं प्रकृत्ये प्राणवत्प्राणवत्प्र-
प्राणावत्प्राणवत्प्र- विन्यसनाप्रकृत्ये परवकारकत्वात् गौण्य इति चेत् इत्यतः

दर्शनेन चक्षुषेण भक्ष्या विज्ञानेनेह सर्वं विदितं, इत्थं वंजा-
तीयकाश्च श्रुतिषु एषेय प्रतिज्ञा योजयितव्याः । कथं पुनः
प्रागुत्पत्तेः प्राधान्यां सद्भावव्यवस्थं नैतन्मूलप्रकृतिविषयं,
'अप्राप्या क्लमनाः शुभो ह्यचरात् परतः परः' इति मूल-
प्रकृतेः प्राचादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अथान्त-
रप्रकृतिविषयत्वेतत् स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राधान्यां
सद्भाववधारणमिति द्रष्टव्यं, व्याकृतविषयाद्यामपि मूलसौ-
नामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः ।
विवदधिकारश्च हि गोख्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूनत्वात् गौडी
जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याख्यातं । प्रतिज्ञाहान्या च तत्र
सिद्धान्तोऽभिहितः । इह तु सिद्धान्तसूनत्वात् गौड्या
जन्मश्रुतेरसम्भवादिति व्याख्यातं । तदनुरोधेन त्विहापि
गौडी जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याचक्षतेः प्रतिज्ञाहानि-
रपेक्षिता स्यात् ॥

आवर्ते प्राच इत्यादि प्रत्यक्षजन्मश्रुतिवर्गादिति वदामः । ननु विकारस्त-
मङ्गल्यः कथं प्रकृतित्वमित्यत आह । आवर्तेति । 'हिरण्यवर्मः
वपस्वर्तवाप्ये' इत्यादिपुन्यतो 'आदिकर्ता च भूतानां' इत्यादि अतो च
विकारात्मकानि भूतकारणावस्थाव्याप्तां मङ्गलविराडादीनां प्रकृति-
विकारानि प्रविष्टिरिति । पुनर्विज्ञेय विकारस्यानुसरत्वात्प्रकृतित्व-
मित्यर्थः । 'केचिद्विवदधिकारानुरोधेनेदं क्लमं व्याचक्षते तान् दूष-
यति । विवदिति ।

तत्र आवर्त इति वदन्नाकाशदिषु शुक्लक पाडापेक्षया प्राचीयेषु
प्राक्षेपु 'इतिह क्लमं' क्लमेति क्लमयोजना । तत्प्राधान्यादिति । तेनाका-
शादिकानां प्राधान्यमेकमदोक्तम् । तत्रादिशब्दः । इत्यपि नु दाक्ये

तत् प्राक् श्रुतेः ॥ ६ ॥

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः, यज्जायत इत्येकं जन्मवाचि पदं प्रायेषु प्राक् श्रुतं सदुक्त-
रेवाकाशादिष्वनुवर्तते, 'एतस्याज्जायते प्राणः' इत्यकाशा-
दिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं, तत् सामान्यात् प्रा-
णेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन् प्रकरणे
एकस्मिन् वाक्ये एकः शब्दः सकृदुचरितो बह्वभिः सम्बध्य-
मानः कचिन्मुख्यः कचिद्गौण इत्यव्यवसातुं शक्यं वैकल्पप्रस-
ङ्गात् । तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा' इत्यत्रापि प्रा-
णेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वपि उत्पत्तिमत्सु अशादिष्वनुवर्ज्यते ।
यत्रापि पञ्चाच्छ्रुतः उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वः सम्बध्यते
तत्राप्येष एव न्यायः, यथा सर्वाणि भूतानि व्युत्तरन्तीत्यय-
मन्ते पठितो व्युत्तरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः
सम्बध्यते ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ७ ॥

यद्यपि 'तत्ते जोऽसृजत' इत्येतस्मिन् प्रकरणे प्राणा-
नामुत्पत्तिर्न पठ्यते तेजोऽवदानामिव नवाणां सृजतां उ-
त्पत्तिरप्यत्रात्, तथापि ब्रह्मप्रकृतिकृतेजोऽवदानपूर्वकत्वाभि-
एकस्य शब्दस्य कचिन्मुख्यत्वं कचिन् गौणत्वमिति वैकल्पं न युक्तमिति
व्यावर्तनव्यावर्तकमिति । यत्रापि पञ्चाच्छ्रुत इति ॥

यद्योक्तं आन्धोर्ध्वेऽपि प्राणाणां उत्पत्तिर्न पठ्यते इति । प्रमाणं ।
तत्रैकत्वाद्वाच इति । यत्तु सत्यं वाक्यं पदं प्राणमन्तोऽवदानवत् ।
वाक्यप्राणमन्तां तेजोऽवदानपूर्वकत्वादेरप्यवधारितमिति । यद्यपि । तेषां

धानावाक्यमात्रमनन्तं तन्मात्रमात्रात् सर्वेषामिव प्राधान्यां
ब्रह्मप्रभक्त्यं चिदं भवति । तत्रा चिद्विषये प्रकरणे तेजो-
ऽवयवपूर्वकत्वं वाक्प्राथम्यमनन्तमावायते 'यद्यमयं हि
सोम्य मनः आपोमयः प्रायः तेजोमयौ वाक्' इति । तत्र
यदि तावन्मुख्यमवयवमवादिमयत्वं ततो वर्तत एव ब्र-
ह्मप्रभक्त्यं यद्य भातं तथापि ब्रह्मकटकायां नामरूपव्या-
प्तिवायां यवचात् येनान्युतं न्युतं भवति' इति चोपक्रमात्
एतदात्ममिदं सर्वं इति चोपसंहारात् न्युत्पन्नैरप्रसिद्धैश्च
ब्रह्मकार्त्तत्त्वप्रपञ्चनाद्यंमेव मनसादीनामवादिमयवयवचन-
मिति गम्यते । तच्चादपि प्राधान्यां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥

सप्तमते विधेयितत्वाच्च ॥ ५ ॥

उत्पत्तिविषयः न्युतिविप्रतिषेधः प्राधान्यां परिहृतः
सङ्ग्राहिय इदानीं परिश्रियते । तत्र मुख्यं प्राथम्यपरिष्ठा-
गादिमिदंपुरादीनां साक्षात् करणत्वं तस्यानाम्नादित्यर्थः । यत्र यत्र-
हिकारे कृत्स्न इति पक्षे वर्तत एव प्राधान्यां ब्रह्मकार्त्तत्वं तेजोऽवयवाणां
ब्रह्मविकारत्वात् । यदि प्राथम्यं वाक्योर्जविकारत्वाद्योमात् तदधीनस्ति-
तिव्यवस्थायै च ब्रह्मकार्त्तत्वापि प्राधान्यां विकारत्वे भूताधीनस्तिव्यवस्थायै
नवदोषमिति चिदं ब्रह्मकार्त्तत्वं '४ प्राथम्यकृतत्वं' इत्यादिब्रह्मसूत्रे कथं
ब्रह्मकार्त्तत्वादेः । तच्चात् प्राधान्याद्युत्पत्तिन्युतीनां ब्रह्मविकारविरोधात्
पारमेष्ठिकत्वं कथ्यते इति चिदम् । चिद्विरोधविचारालम्बाधिकारत्वात्
चिदात् तन्मयदार्ढ्यमेवपीः फलमिति द्रष्टव्यम् ॥

एवं ब्रह्मविकारत्वाकाणां प्राधान्याद्युत्पत्तिन्युतीनां ब्रह्मविकारविरोधात्
निर्विकारं न्युतीनां विरोधात् सर्वत्र पूर्ववत्त्वमिति । उपपत्तेर्विधेयितत्वाच्च ।
विषयः उक्तः । इन्द्रियव्यवस्थायै विषयः । यत्र भीष्मवैद्यव्याख्याद्वयार्थेति

दुष्कृति । सम्प्रति तु कतोत्तरे प्राचा इति सम्प्रसारयति ।
 श्रुतिविप्रतिपत्तेरान विषयः । कश्चित् सप्त प्राचाः सप्तौर्ध्वान्ते
 “सप्त प्राचाः प्रभवन्ति तस्मात्” इति । कश्चिदष्टौ प्राचा पञ्च-
 त्वेन गुणेन सप्तौर्ध्वान्ते, “अष्टौ अष्टा अष्टावर्तिमष्टा” इति,
 कश्चिन्नव “सप्त वै शीर्षस्थाः प्राचाः द्वाववाच्यौ” इति । क-
 चिद्विंश “नव वै पुरवे प्राचा नाभिर्देशमे” इति । कश्चिदे-
 कादश “दशमे पुरवे प्राचा आर्क्षेकादश” इति । कश्चिद्विंश-
 दश “सर्वेषां अर्शानां त्रयोकायतनम् इत्यत्र । कश्चित्त्रयो-
 दश “चक्षुष दृष्टयश्च” इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपत्त्याः
 प्राच्येयतां प्रति श्रुतयः, किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राचा
 इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवब्रजन्ते “सप्त प्राचाः
 प्रभवन्ति तस्मात्” इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषविताद्यैते
 “सप्त वै शीर्षस्थाः प्राचाः” इत्यत्र । ननु “गुहायना नि-
 हिताः सप्त सप्त” इति वीणा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरि-

क्त प्राचास्त एव कालेन वहाती । पञ्चत्वं त्र्यम्बकत्वं कञ्चिन्नि वज्र-
 नीति पञ्चा इन्द्रिकाणि तेषां त्र्यम्बकत्वं विषयाधीनमित्यतिपञ्चाः पञ्चाप-
 तिज्ञाना विषया इत्यर्थः । हे नीत्ये हे चक्षुषी हे आक्षे पाप् वेति
 वज्र वीर्धि भयः प्राचा द्वाववाच्यौ पादूवली चेति नव, आर्क्षेकादश
 दशमे पुरवे देहे प्राचाः आर्क्षेकादश इति विज्ञानकोटि-
 ज्ञा एत एव वृद्धास्तवा वृद्धा वृद्ध द्वादश । कश्चिद्विंश वृद्ध प्रतीदश,
 श्रुतिः वज्रतन्मतेर्वै शीर्षस्थाः वज्र ते प्राचा इति शीर्षस्थोऽनेन
 प्राचात्वविशेषाच्च शीर्षस्थानां प्राचात्वव्यवृत्ता, इन्द्रियत्वपरिवर्तना
 वृद्धे प्राचा इति समवोचना । वज्रत्वं वीणाविषयविशिष्टं वृद्धे । नाभ-
 ति । वृद्धाणां वृद्धे वेरत इति वृद्धाववाः । अस्मादीय निजना

ज्ञानं प्राधानं गमयतीति । नैव दोषः, पुनश्चभेदाभिप्रायेण
 दोषा प्रतिपुनश्च सङ्ग सप्त प्राप्ता इति, न तत्त्वभेदाभिप्राया
 सप्त समाख्येऽप्ये प्राप्ता इति । नन्वष्टत्वादिकपि सङ्ग
 प्राप्तेषुदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधा-
 त्त्वन्तमा सङ्गाध्यवसातव्या, तत्र श्लोककल्पनोपरोधात्
 सप्तसङ्गाध्यवसानं दृष्टिभेदापेक्षया सङ्गान्तरव्यवस्थामिति
 गमयते । अतोच्यते ।

इत्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

इत्तादयस्तु परे वक्ष्योऽतिरिक्ताः प्राप्ताः श्रूयन्ते, “इ-
 स्तो वे सङ्गः स कर्मणातिपहेण गृहीतः, इत्ताभ्यां हि
 कर्म करोति” इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वम-
 न्तर्भावाच्छब्दे सभावयितुम् । होनाधिकसङ्गाविप्रति-
 पत्तौ अधिका सङ्गा संप्राप्त्यु भवति, तस्यां हीनान्तर्भ-
 वति, न तु हीनायामधिका. अतश्च नैव मन्तव्यं, श्लोक-

निश्चया इत्यर्थः । चित्तेन चतुर्दशत्वं ज्ञानकम् । पूर्ववक्षी परिहरति ।
 नैव दोष इति । विद्वान्निष्ठायाश्चादयस्तु मनोदृष्टिभेदाद्विद्वान्निष्ठायाः बुद्धिः
 गणकयोः सङ्गारः, अरथात्कर्म चित्तं इति द्वादशादिवङ्गान्तर्भावमीका ।
 ततो इदं प्राप्तिप्रवृत्तयेऽप्यर्थः काचरादिति प्राप्ते विद्वान्भवति ।
 अतोच्यते ।

आदायैव कर्मणा गृहीतः सङ्गः । एतन्मन्त्रेणाह । इत्ताभ्यामि-
 ति । अतोऽधिकसङ्गायाः अन्तर्भावान्तर्भावोपायात् सप्तैव प्राप्ताः स्युः
 लोचशाब्देनाधिकं न ज्ञानकमित्यर्थः । तर्हि कतोन्निष्ठायाश्चादाया-
 यमाह । अतोच्यते । बुद्धीनां निचो विरोधे इति ज्ञानान्तराद्वन्हीका
 नतिर्विधीयतीति शब्देन कार्य विद्वान्निष्ठायाश्चादयस्तु प्राप्तिप्रवृत्तयेऽप्यर्थः

कल्पनानुरोधात् समैव प्राणाः सुररिति । उत्तरसङ्ग्रहानु-
 रोधात्त्रैकादशैव ते प्राणाः सुरः । तथा चोदाहृता श्रुतिः
 “दशमे पुण्ये प्राणा प्राणैकादश” इति । प्राणशब्देन सामान्यः
 करणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादधिकं
 वादशचतुर्दशत्वे उदाहृते । सत्यमुदाहृते न त्रैकाद-
 शस्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थं अधिकं
 करणं कल्प्यते । शब्दस्यैकरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभे-
 दास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वचनादानविहरणोक्तर्णा-
 नन्दाः पञ्च कर्मेभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
 सर्वार्थविषयं त्रैकात्म्यवृत्तिमन एकमनेकवृत्तिकं तदेव
 वृत्तिभेदात् क्वचिद्विषयवद्व्यपदिश्यते “मनो बुद्धिरहङ्कार-
 चित्तञ्च” इति । तथाच श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृ-
 त्तीरनुक्रमग्राह “एतत् सर्वं मन एव” इति । अपि च त-
 र्त्रैव शीर्षस्थान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा
 अभिमताः सुरः स्थानभेदाद्व्येते चत्वारः सन्तः सप्तगण्यन्ते,
 “ह ओं चो हं चक्षुषी हं नासिके एका वाक्” इति । न च
 तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, ह-
 स्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा “मनो बुद्धि-
 रहङ्कार-
 चित्तञ्च” इति ।

रेवाभ्याः सुतयो नेवा इत्यभिप्रेत्यायाह । सत्यमिति । एकादशकार्त्तवि-
 द्वाभ्याह । यदेति । त्रयः कालाक्षैकाक्षः, तद्विषया वृत्तिर्वैश्वं तत्
 त्रैकाक्षवृत्तिः । इन्द्रियात्तरार्था वस्तुभावसाक्षात्प्राप्तिरानीतादिक्रानाम
 मनोऽङ्गीकार्यमित्यर्थः । विशेषितत्वादिकृत्तं निरस्यति । यत्नं च वर्त्तेति ।
 न च तावतामिति । आदानादीनां श्रोत्रादिव्योऽत्यन्तविजातीयत्वात् । ते-

रवे प्राप्ता नाभिर्दशमी" इत्येतापि देहस्थिद्रुमेदाभिप्राये-
 येव दृष्ट्वा प्राप्ता लब्धते, न प्राप्तत्वेमेदाभिप्राये-
 'नाभिर्दशमी' इति वचनात् । न हि नाभिर्नाम कश्चित्
 प्रायः प्रसिद्धोऽस्ति, मुक्तस्य तु प्रायस्य भवति, नाभिर्नाम
 एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीतु गच्छते । कश्चिदुपा-
 सनाय कतिचित् प्राप्ता गच्छते, कश्चित् प्रदर्शनार्थम् ।
 तत्त्वेन विहिते प्राप्तिव्यवस्थाने सति न किं परमाख्यान-
 मिति विवेक्तव्यम् । कार्यजातवशान्नेकादशत्वाख्यानं
 प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् । इयमपरा सूत्रद्वययो-
 जना । सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते
 "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामन्ति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे
 प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते
 कश्चं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादि-
 त्याह । सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वर्कपर्यन्ता विशे-
 षिताः इह प्रकृताः, स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पस्या-
 वर्तते पञ्चाक्षुषो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुः-

४। तदुक्तान्ने कश्चिदादीनामादानादि न स्यादिति भावः । कश्चं तर्हि
 विद्मै प्राणमन्तः इत्याद्यस्तु वचनवेत्याह । लब्धस्य त्विति । एतन् प्राणाः
 प्रभवन्तीत्युपासनायम् । अक्षौपया इति श्रुतिस्तु पञ्चप्राणा । प्राणप-
 त्यामादानादपि अन्नाद्याविशेषादिति विवेक्तव्यम् । नाभिर्दं अन्नाद्या-
 नववृत्तं अन्नाद्याविशेषात् अन्तर्गता सप्तत्वावगतिः शरीरस्थानाद्यदृष्ट्या विवे-
 षितत्वमिति हेतुर्विद्विषयः अन्नाद्याविशेषादपि प्राणादीनाम् अक्षौपयाह । इत्यन-
 रेति । इन्द्रियाणि कर्तरीति शब्देने पूर्ववत्कृतं बीजवति । अनेति ।

त्येवमादिनानुक्रमेण । प्रकृतमासौ च सर्वशब्दो भवति ।
यथा सर्वे प्राणानां भोजिता इति चे निमित्ताः प्रकृता
मात्राणां एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये
प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति ।
नन्वयं विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं कथं सप्तानामिदमनुक्रमं,
नैव दीयः । मनीविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदादुत्पत्तिभेदेऽपि सप्त-
त्वीपपत्तेः । तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येव प्रति प्रमैः ।
इत्यादयस्तपरी सप्तन्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते “इक्षो
वै पृथुः” इत्यादिश्रुतिषु । पृथुत्वञ्च बन्धनभावी गृह्यते,
बध्यते चोच्यतेऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति । स च चोच्यते
नैकाक्षरेण शरीरे बध्यते शरीरात्तरिचपि तुल्यत्वादबन्ध-
नस्य । तस्माच्छरीरात्तरस्यारौदं पृथुसंज्ञकं बन्धनमि-
त्यर्थादुक्तं भवति । *तथा च श्रुतिः “पृथ्वीकेन विज्ञेन
प्राणायामेन स युज्यते । तेन बहुस्य वै बन्धो मीचो मुक्तस्य
तेन च” इति । प्राङ्मोक्षादपृथुसंज्ञकेनामेन बन्धनेनावि-
द्योर्न दृश्यति । आद्यवर्णे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे “बहुस्य

तं जीवित्वात्तं वै प्राणाः बहु बध्यन्ति तेनानेव भोजयेदुत्पादित्विदं कल्पि-
त्यर्थः । विषयावस्थायां एव बाधुष्वप्यपि कितोऽप्यनुक्रमेण विज्ञेनः ।
पृथुः परात् पृथ्वीवर्तते बहिर्देहात् काश्चिन्मूलकं प्रतीत्यति । अप
नदीनीमयं बहुपृथुत्वमसौ भवति देवादे देवं प्रविष्टे विषयिभिरनु-
मन्यतेऽपीत्यति तदर्थं न पृथ्वीति वाच्यत्वा बाधुरित्यर्थः । काश्चिन्मूल-
कमिति न कति न रचयते न मुच्यते न बध्यते न कश्चि न विज्ञेना-
तोति कश्चि । बह्वानामेव जीवेन बहु नतिरिति विज्ञेनं पृथुत्वमनु-
मन्यतेऽपीत्यति नतिप्रतीतिरिति विज्ञेनमिति । एवमित्यादिना । इत्या-

द्रष्टव्यं” इत्यत्र तुल्यवद्भासादीनोन्निवासि सविषयास्तनु-
क्रामति “इहो पादातव्यं च पल्लवानन्दवितव्यं वायु-
विसर्जितव्यं पादौ च गन्तव्यं” इति । तथा “दशमे
पुर्वे प्राचा नामैकादशः” इति यदास्माच्छरीराभ्यामादुत्क्रा-
मन्त्यश्च रोदधन्ति” इत्येकादशानां प्राचानामुत्क्रान्तिं द-
र्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्वध्यमानोऽप्येवान्
प्राचानभिधानो न पुनरप्यश्वेन सप्तत्वेव व्यवस्थापयितुं
शक्यते, पुनरप्यश्वशब्दश्च च वक्ष्येतात् । सर्वे प्राज्ञा
भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिर्वाप्तेनां प्राज्ञानां
पहणं न्यायं सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासम्भवात्
तु तत्र निमित्तितमानविषया सर्वशब्दश्च दृष्टिराविता, इह
तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्व-
शब्देनाप्येषाणां प्राचानां परिग्रहपददर्शनार्थं सप्तानाम-
नुक्रमसमित्यनवच्छिन्नं तत्रादेकादशैव प्राचाः शब्दतः कार्य-
तवेति सिद्धम् ।

अथवक्ष्य ॥ ७ ॥

अथवा प्राचानामेव स्वभावान्तरमभ्युद्दिनोति । अथव-

दिव्यज्जालोपात्तुं कथमतीत्यतिनाह । इह दृष्टेनेति । प्राचादिपदस्य
भूतकालस्यैव सर्वं प्रागेन्द्रियवत्त्वं यत्तु न्द्रियवत्त्वं यत्तु न्द्रियवत्त्वं यत्तु न्द्रियवत्त्वं यत्तु न्द्रियवत्त्वं
या प्राचानेति इह दृष्टव्यतात्तवी प्राचानादित्यं इति वक्ष्ये
सर्ववृत्तिवृत्तौ न मुक्त इत्याह । सर्वशब्दोऽपीति । तस्मात् अथवाचनी-
नामविरोधादेकादशेन्द्रियकारणे ब्रह्मणि सत्यमव इति सिद्धम् ॥

अथवक्ष्य । प्राचाः सर्वे तस्या इति वृत्ते । इन्द्रियाणां विभुत्वात्

नन्वविशेषितैः सर्वपाण्यानां त्रयमिकारत्वात्मात्मात्, 'एत-
 स्मात्मावते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति, वेन्द्रियम-
 नोऽस्तिरेवेतिपि प्राणस्योत्पत्तिवचनात्, 'स प्राणमसृजत'
 इत्यादिप्रतिपक्षः । किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्का-
 वारणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मपुद्गले सूक्ते मत्तवर्णो
 भवति, न सृष्ट्युरासीदसृजत न तर्हि न रात्र्या अन्नं आ-
 सीत् प्रकृतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्वाच्यं परं
 किञ्च नास्ति' इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्राण-
 त्यक्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति । तस्मात् अजः प्राण इति
 जायते कश्चिच्छक्तिः, तामतिदेशेनापनुदति । आनीच्छ-
 द्योऽपि न प्राणुत्यक्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति
 विशेषणात्, "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति च मूलपुस्तकेः
 प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात् का-
 रणसद्भावं प्रदर्शनाय एवायमानोच्छब्द इति । अेष्ठ इति
 च मुख्यं प्राणमभिदधाति, "प्राणो वाव ज्येष्ठः अेष्ठश्च"

त्रातिदिक्ष्यते । ननु प्राणो जायते न वेति संशयाभावादतिदेशो न युक्त
 इत्यादिपक्षः । किमर्थं इति । निश्चितमज्ञाप्रकवे प्राणसद्भावं प्रत्युत्पादिका-
 यज्ञाभावात् । नासदासीये हीति । नासदासीदित्यारम्भाधीन इत्यर्थः ।
 तर्हि तदा प्रकृतकाले अतृप्तारिणो अतृप्तमन्त्रार्थं वा नासीदसृजतस्य देशो-
 ग्यं नासीत् रात्र्याः प्रकृतविकल्पवद् अन्नः प्रकृतः सत्त्वश्च नास्ति,
 सधया कर्मेकत्वना, वितम्भो देवमयः सधया । यज्ञा स्वेन हता प्राणो अ-
 वा तदा कश्च अस्मादीवासीदिति परार्थः । आनीदिति सर्वेष्टां जल-
 वदिति पूर्ववत्प्रायः । तस्माद् ब्रह्मणः परः परस्तु कृतवन्त्येव किमपि न
 वदन्त्येव । अतिशयः सुनीयः । ननु अेष्ठमन्त्रस्य प्रायेः प्रविश्याभावात्

अनोक्तं । न वायुः प्रवक्तुं नापि करणव्यापारः । कुतः
 पृथगुपदेशात् । वायोऽप्येतत् प्राचक्ष्य पृथगुपदेशो भवति,
 'प्राच एव प्रवक्तुं वायुः' यादा, स वायुना ज्योतिषा भाति
 च तपति च' इति । न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदि-
 श्यते तत्रैव करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति वागादीनि
 करणान्वनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक् प्राचक्ष्यानुक्रमेणात् इति-
 हतिसतोच्चाभेदात् । नहि करणव्यापार एव सन् करणैभ्यः
 पृथगुपदिश्येत । तथा 'एतस्माज्जायते प्राचो मनः सर्वे-
 न्द्रियाणि च स वायुः' इत्येवमादयोऽपि वायोः करणैश्च
 प्राचस्य पृथगुपदेशा अनुसर्त्तव्याः । न च समस्तानां कर-
 णानामेका वृत्तिः सम्भवति' पृथ्वीकमेकैकवृत्तित्वात्, समु-
 दायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्चरचालनन्यायेन एतद्व-
 विध्यति' सवैकपञ्चरवर्त्तिनः एकादश पक्षिणः पृथ्वीकं
 प्रतिनिवृतव्यापाराः सन्तः सन्मूयैकं पञ्चरं चालयन्ति
 एवमेकश्चरौरवर्त्तिनः एकादश प्राणाः पृथ्वीकं निवृतवृत्तयः
 सन्तः सन्मूयैका प्राणाख्या वृत्तिं प्रतिलिखन्त इति । नेतुरव्यते
 युक्तम् । तुल्य प्रवैकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्चरचालना-

शौचं कथञ्चित्' सुवायुः, तत्र प्राचो वायुनापिदैमिकेन भातृभिष्यज्यते
 अग्निज्वाः सञ्चरति कार्यक्षमो भवतीत्यर्थः । अतिपु तत्र तत्र प्राचक्ष्य
 वागादीनां विषयः संवादविज्ञेन पृथगुपदिशित्वेन चेन्द्रियवृत्तिव्यापार-
 रेवोऽपि निवृतवृत्तिः । तथेति । प्राचक्ष्येन्द्रियवृत्तिः' सुवायुः भिरव
 युक्त्यापि निवृत्तिः । न च कथञ्चाप्यविति । वा चक्षुःवाक्चा इति : येन
 न चोक्तव्यापारः करणानां प्रतीत्यनेकैकस्वरूपप्रादिविज्ञानेन चेत्याह ।

गुरुपैरेयोपेताः पचिषः सन्त्येकं पच्यं वासवेदुरिति
 तथा इष्टत्वात् । इह तु श्वबासुवान्तराभासरीपेताः प्राचा
 न सन्त्य प्राचुरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् चत्वारविधाती-
 यत्वाच्च श्वबादिष्वः प्राचनस्य । तथा प्राचस्य श्वेतासुहो-
 यत्वं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमा-
 धे प्राचैवकक्यते, तस्मादन्वो वायुक्रियाभ्यां प्राचः । कथं
 तर्हीयं नुतिः, 'यः प्राचः स वायुः' इति, उच्यते । वाहुरे-
 वायुसम्भावात्पचः प्रचव्यूही विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्रा-
 चो नाम मस्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमाचः, अतस्मि
 अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्यते । स्वादेतत्, प्राचोऽपि तर्हि
 जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, चेष्टत्वात् गुण-
 भावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा हि
 अनेकविधा विभूतिः प्राचस्य श्रव्यते । 'सुप्तेषु वागादिषु
 प्राच एवैको जागर्ति प्राच एवैको सत्युत्पन्नः प्राचः
 संवर्गो वागादीन् संवर्गे प्राच इतरान् प्राचान् रक्षति
 मातेव पुमान्' इति । तस्मात् प्राचस्यापि जीववत् स्वात-
 न्त्यप्रसङ्गः, तं परिहरति ॥

न च बहुदावक्तुं इतिः वक्ष्यति तस्मात्प्राचैर्वायुः । प्रमाणाभावादपि
 त्रयोमादीनामेकप्राचनाक्यत्वं प्रचव्यूहवृत्तिरूपेण वागाभावात् श्वबादी-
 नामवृत्तिरूपेण पिशातीवत्वात् परिचयवत्प्राचव्यूहवत्त्वात्प्राच-
 जागराणांवाच्यं वक्तव्यमिति प्राच इत्यर्थः । किञ्च प्राचस्य इति
 वागादीनामेव प्राचाश्च वाच्यं श्वेदकोवाचः । तथा प्राचोऽपि । न च
 श्वदी वदो न तत्त्वान्तरं नापि वायुमाचः परिहारत्वात् तस्मै वागीर्वाच

चक्षुरादिवत् तत्सहस्रिच्छादिभ्यः ॥ १० ॥

तुल्यं प्राचक्ष्य जीवस्य व्यापनं प्रति । यथा चक्षुरा-
दिनि राक्षसकृतिवत् जीवस्य कष्टं त्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युप-
करणानि न स्वतन्त्राणि तुल्यं मुख्योऽपि प्राचक्ष्यो राजमन्त्रि-
वत् जीवस्य सर्वाधिकं उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः
तत्सहस्रिच्छादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राचः मिश्रते,
प्राचसंवादादिषु समानधर्माणां सहभासनं युक्तं दृष्ट-
वन्तरादिवत् । आदिग्रन्थेन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राचस्य
स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति । आदेतत् यदि चक्षु-
रादिवत् प्राचस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विष-
यान्तरं रूपादिवत् प्रत्यज्येत रूपालोचनाद्याभिर्हन्तिभिर्भ-
या चक्षुरादीनां स्वं जीवं प्रति करणभावो भवति । अपि
चैकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि

प्राच इत्यनेदं कृतेति भावः । अन्वय इति । देहं प्राप्तः पञ्चावस्थो
विशराजना स्थितो बाधुरेव प्राच इत्यर्थः । प्राचस्य करणकृतिताभावे
जीववत् भोक्तृत्वं सादिति गृह्यते । आदेतदिति ॥

प्राचो न भोक्ता भोगोपकरणत्वात् चक्षुरादिवदिति सुमार्गभावः ।
तदर्थं इत्यदिना । यथा दृष्टवन्तरवोः सर्वे दृष्टवदुज्ज्वलान्तेन
पात्रान्तेन वा वाज्यात् दृष्टपादकाया करणैः चक्षोपकरणत्वेन वाज्यात्
प्राचस्य दृष्ट इति न हेतुविरहितत्वार्थः । किञ्च प्राचो न भोक्ता वा-
यवपलायकत्वाद्धीति कल्याणं देहवत् । ननु भोगोपकरणं तत् त्वि-
त्यं दृष्टं यथा चक्षुरादिषु, प्राचस्य तु निर्दिष्टत्वाद्वापारणकार्या-
भावात् भोगोपकरणविति गृह्यते । आदेतदिति ॥

यदर्थमेकादश प्राणः संश्लेषः न तु सादृश्यमपरं कार्य-
जातमवगम्यते इदमेवमं सादृश्यः प्राणः प्रतिज्ञावत् इति ।
अत उत्तरं पठति ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य ।
नहि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन अकरणत्वमभ्यु-
पगम्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्यात्, तथा
हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं
कार्यं दर्शयति । प्राणसंवादादिषु “अथ ह प्राणः अहंमेव-
मेव्यद्विरे” इत्युपक्रम्य ‘यस्मिन् व उक्तास्त इहं शरीरं
पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः’ इति शेषोक्त्या प्रत्येकं
शरीराद्युक्तमस्येन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं मुख्य-
प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयित्वा प्राणोचितकर्मिषायां तस्मा
द्विशेषित्वापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गश्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्रा-
निमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति ‘तान् कश्चित् प्राणः
उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवेतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्येत-
हाहमनष्टमिह विधारयामि’ इति च । एतन्निवार्यं श्रुतिराह ।

उक्त्याह : शरीरे कश्चित्प्राणो हेन्द्रियधारकोऽयमव्ययः सदाधार-
कार्कशत्वाच्च निर्निवृत्त्यापि प्राणवत् शरीरवत्त्वोभोवत्तत्त्वमस्येव न तु
चक्षुरादिवत् प्राणवत्तत्त्वमस्येव सति सति विषयस्य कश्चिदपि परिचयः ।
न तावद्विषयादिका । अहंमेवमिह कश्चित् शरीरमिति, कश्चिदपि विषय-
मिति । तद्वृत्तिप्राणवत्त्वमिति, तद्वृत्तिप्राणवत्त्वमिति । अहं
मीनं, कुवायं, देहात्तं नृपं, मासेन रजसीनः कश्चिद्विषयः ।

“प्राथेव रचनतरं कुर्यात्” इति च सुतेषु चक्षुरादिषु प्राथमिमिमांशरीररक्षां दर्शयति । ‘वस्त्रात् कक्षाचाङ्गात् प्राथं उत्क्रामति तदेव तच्छ्रुयति तेन यदज्ञाति यत् पिब-
ति तेनेतरां प्राणाववति’ इति च प्राथनिमिमांशरीरे-
न्द्रियपुष्टिं दर्शयति । ‘कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठितोऽहं प्रतिष्ठास्यामीति स प्राथम्य-
सूक्तः’ इति प्राथनिमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्श-
यति ।

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्गमदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्मि मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्च-
वृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु ‘प्राणोऽपानो व्यान उदानः स-
मानः’ इति । वृत्तिभेदयायं कार्यभेदापेक्षः । ‘प्राणः प्रा-
णवृत्तिरहङ्गासादिकर्मा, अपानोऽवागृह्णति निर्निखासादिकर्मा, व्या-
नः तयोः सम्बो वर्तमानो वीर्यवत् कर्महेतुः, उदानः ख-
देष्टृतिवत्क्रान्त्यादिहेतुः, समानः सम सर्वेष्वङ्गेषु योऽवर-

तदेव तदानीमेष, तेन प्राथेन यदज्ञाति जीवः तेन प्राथकृताद्यनेनेति
वावत् । एवंश्रुतेः प्राथस्याचारण्यं कार्यमस्तीत्युक्तम् ॥

तथा चैवमनरायं सूत्रं व्याचष्टे । एतच्चेत्यादिना । वृत्तिरवस्था ।
अस्मिन्नवस्थादिषु वीर्यवत् कर्म । कामादिवृत्तिवृत्तानामपि पञ्चवृत्ति-
यस्यो नास्तीतिवचिं स्वयमेवोद्भाव्य वचनतरं स्पष्टयति । नन्वपानीका-
दिना । प्राणश्च प्रवृत्तिः । विषयबो व्यनः । वयविषयादिप्राणं वि-
कल्पः । व्यानो वृत्तिर्निहा । कृतिः प्रवृत्तिः । व्यनिरुद्धोरपिद्याह-
तिस्वाह वयोवृत्तिवृत्तिवृत्त्या समतथाह । वृत्तिः । सूत्रसार्था-

सावयति इति । एवं पञ्चदृष्टिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्चदृष्टयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिभिर्मिताः शब्दादिविवक्षाः मनसः पञ्च दृष्टयः प्रसिद्धाः । न तु कश्चिदः सङ्ख्यं इत्याद्याः परिपठिताः परिष्टब्धेरन् पञ्चदृष्ट्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविवक्षाऽपरा मनसो वृत्तिरस्योति समानः पञ्चदृष्ट्यातिरेकः । एवं तर्हि परमतमप्रतिषिद्धं मनुमतं भवतीति न्यायोदिष्टापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च दृष्टयः परिष्टब्धन्ते प्रमाणत्रिषत्यैयविकल्पनिद्राभूतयो नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चदृष्टित्वात्तन्मनोवदिति योजयितव्यम् ॥

अथ सूत्रम् ॥ १२ ॥

अथ चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरः प्राणवत् । अथ चैवापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाद्यतुल्यत्वं, पञ्चभिर्दृष्टिभिः कृतसंशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः प्राण सज्जास्तौ पा-

नरकाह । जीवेति । तदेवं प्राणवायोर्भेदाभेदसंशरीरविरोध इति विद्वन् ॥

एवं सूक्ष्मप्राणस्योत्पत्तिं सङ्ख्यसूत्राद्वरिणाथर्ववेदेऽप्युक्तवद्वि-
यति । अथुवेति । अथिवाग्रहणमाह । नह निभुलवतीति । इति-
नैवसादपि सूक्ष्मो जन्तुः इतिवेद्येन्यते । नानी वृक्षी । प्राण ज-
न्तावतीति सूक्ष्मात्मनः प्राणस्य भाति, यद्योऽनेन सर्वं वेति सूक्ष्मा निभुल-
विति विरोधे आध्यात्मिकप्राणसाक्षात्तयापिदेविकस्य निभुलवमिति विज-
भेदात्संशरीरविरोधः इति वचापत्तेः । नहृत्तव इति । निभुलवमने

यानां प्रहृत्तावभुपमस्वमानायां तातानिवाधिष्ठात्रीणां दे-
वतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शरीरस्य भोक्तृत्वं प्रसीयेत, अतः
स्वमहिम्नैवेष्टां प्रहृत्तिरिति, एवं प्राप्त इदमुच्यते । ज्योति-
राद्यधिष्ठातृत्वमिति । तुमन्त्रेण पूर्वपक्षो व्यावर्तते । ज्योति-
रादिभिरग्न्याद्यभिमर्गिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिक-
रणं जातं स्वकार्येषु प्रवर्तते इति प्रतिजानीते । हेतुश्च
व्याचष्टे । तदामननादिति । तथा ह्यामनन्ति अग्निर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशदित्यादि । अग्नेऽद्यायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च दे-
वतात्माऽधिष्ठातृत्वमग्नौकृत्योच्यते । नहि देवतासम्बन्धं प्र-
त्याख्यायाम्नेर्वाचं मुखे वा कथिदित्येषः सम्बन्धो दृश्यते ।
तथा 'वायुः प्राणी भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्येवमाद्यपि
योजयितव्यम् । तथान्यथापि 'वागेव प्रकृशयतुर्धः पादः
सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च' इत्येवमादिना
वागादीनामग्न्यादिज्योतिरुपचनेनेतन्नेष्टार्थं दृश्यते । 'स

कल्पपरा न तु तेषाद्यधिष्ठातृदेवतापरा । न च अकारणं प्रकृत्यामपि
वागादीनामचेतनत्वादधिष्ठातृत्वेष्टा न विवक्ष्यत इति वाच्यं, ज्योतिषाधि-
ष्ठातृत्वात् । किञ्च देवतागद्यधिष्ठातृत्वे जीम्वद्भोक्तृत्वमिति देवे कृतं
तथा चैकत्वानेकतेन्द्रियां विरोधात् दुर्बलवद् जीम्वत् भोक्तृत्वं न स्यादिति
तर्कप्रसङ्गः । विहातवति । एवं प्राप्त इत्यादिका । 'अग्निर्वाग्भू-
त्वादित्यचमुर्भूते'ति च तन्नाशोऽग्न्यादिदेवताभिर्देवताकृत एव सम्बन्धो न
तदुपादानकत्ववदो दूरत्वादित्यन्यथाकार्हेर्भुक्तत्वं न दुराशुप्राप्तत्वा-
न्यथादित्याह । अग्नेश्चावधिति । वायुः प्राण्यधिष्ठातृ भूत्वा नासा-
पुटे प्राविशदिति वाग्येवमवधित्याह ।* तमेति । भाति दीपते, तपति

[अ० २। पा० ४।] , शास्त्रस्यासौ रकभाषम् । ७२८

वे वाचमेव प्रथमान्तवद्वत् सा ग्रन्था मूल्यमुच्यते सो-
ऽन्विरभवदिति च एवमादिना वागादौनामन्यादिभाषाप-
त्तिवन्निर्णेतमेवार्थं द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्मविदेवतवि-
भागेन वागाद्यन्याद्युक्तमन्यमन्यैव प्रत्यासूत्या भवति ।
अतएवपि ।

वानध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

यत्तद्व्यमधिभूतान् वर्ज्यस्तथाधिदैवतम् ॥

इत्यादिना वागादौनामन्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्र-
पञ्चं प्रदर्शितम् । यदुक्तं स्वकार्यं शक्तियोगात् स्वमहिम्नैव
प्राणाः प्रवर्त्तयन्ति, तदयुक्तम् । शक्तानामपि शकटादौना-
मननुहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभययोपपत्तौ वा-
गमादेवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीर्यते । यदयुक्तं देवतानामे-
वाधिष्ठातृणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्येति तत्
परिच्छिद्यते ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

स्वकार्यं करोतीत्यर्थः । एतच्चिद्विधात्वधिष्ठेयत्वात्प्राणं विज्ञानरवाह ।
य वे तावदिति । ४ प्राणो वाचं प्रवर्त्तयतीत्युक्तं चिं प्रधानात्मन्यादि-
पापमुक्तं प्राणुमतीत्यावहक्युक्तं चिं सुखं कृत्वा अन्विदेवताकृतं प्रा-
पितवानित्यर्थः । किञ्चान्यतस्मात्प्रिं वाचमेति कृतं प्राणः चक्षुरादित्य-
मित्यादिभिरुक्तमन्यामधिष्ठेयत्वे एवमेव द्योतयतीत्याह । सर्वमेति ।
ननु वाचमदौनामन्याद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्वा, शरीरादौनामन्याधि-
ष्ठितानामपि दम्भादिप्रवृत्तिर्भवेत्, तथा प्रोपवचावस्थाने कथं निश्चय-
ताह । अन्वयोपपत्तौ चेति । अन्वयोपपत्तिरनिराकारात् अन्वयवतार-
यति । अतएवपि ।

सतीत्यपि प्राधान्यामभिधानाद्यौ देवतासु प्राच्यताकार्यकरचक्षुःशक्तस्वामिना शरीरेष्वेवैषां प्राधान्यां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते । तथा हि श्रुतिः 'अथ यच्चैतद्वाक्यायमनुप्रविश्य चक्षुः स चाक्षुषः पुंसो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिज्ञासीति स आत्मा मन्वाय प्राच्यम्' इत्येवंजातीयका शरीरेणैव प्राधान्यां सम्बन्धं यावयति । अपि चानेकानां प्रतिकरचमविहानीषां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन् शरीरेऽवगम्यते । एको ह्ययमस्मिन् शरीरे शरीरो भोक्ता प्रतिसम्मानादिसम्बन्धादवगम्यते ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शरीरस्वास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुष्पापीयसेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवताना-

शरीरेष्वेति । भोक्तेति शेषः । वन्त्यो भोक्तृभोग्याश्च । अथ १५ प्राक्प्रवेशानन्तरं यत्र मोक्षये एतच्छिष्टमनुप्रविष्टं चक्षुर्निष्ठं तत्र चक्षुषमिदानीं स आत्मा चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः । अथ आत्मा करवाग्नयेचते तथापि प्रवेशानन्तरं वाङ्मनसो यो वेद स आत्मा चिद्रूप इव, करवान् तं मन्त्रादिप्रवृत्तयेऽपेक्षानो न संवन्धावेति श्रुत्वैव । किञ्च योऽहं रूपमद्राचं स एवाहं भूयोसीति प्रतिसम्मानादेवः शरीर एव भोक्ता न बह्वो देवा इत्याह । अपि चेति ॥

कदाचिद्देवानामनुभोक्तृत्वं कदाचिज्जीवसेव निरुपेक्षितत्वात्तदा यजमानमिति देवे जीवस्य भोक्तृत्वमिदमन्वैवमिदमाह । अथ चेति । चक्षुषमवादिषु जीवस्य प्राधान्यामप्यपराजयैव प्राच्यमस्मिन्, देवतानां करवाग्निकरचशरीरविशदविहानत्वमस्मिन् नित्यत्वात्तदा । शरीरेष्वेव च नित्यं इति । तथा प्रदीपादिः प्रदीपव्यपारकत्वात् करच-

म् । ता हि परस्मिन्नेत्यर्थे पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन्-
 शरीरे भोजनं प्रतिपद्यन्ते । नृतिश्च भवति 'पुण्य-
 मेवामं गच्छति न च वै देवान् पापं गच्छति' इति शारीर-
 यैव च निवृत्तः प्राणानां सत्यम् । उत्क्रान्तादिषु तदनुवृ-
 त्तिर्दृश्यते । तस्यैव प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनू-
 त्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिनृतिभिः ।
 तस्मात् सतीत्यपि करणानां नियम्योषु देवतासु न शारीरस्य
 भोजनत्वमप्यगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न भोजनत्वप-
 क्षस्येति ।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठान् ॥ ७॥

मुख्यश्चैक इतरे चेकादयः प्राणा अनूत्क्रामन्ताः, तत्रेद-
 मपरं सन्दिश्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य दृष्टिभेदा इतरे
 प्राणा आहोस्मिन् तत्त्वान्तराणीति । किन्तावत् प्राप्तं मुख्य-
 पक्षत्वान्नतस्तथा देवाः करणोपकारस्य एव न भोजनार इत्यर्थः ।
 जीवकाद्वद्वारा करणाधिष्ठानत्वाद्दृष्टत्वाविबुद्धौ, देवानामु कर-
 णोपकाराभिमतत्वा कारणवदधिष्ठानत्वमिति न जीवेनाप्यथाविधिः ।
 देवानाधिष्ठानत्वेनास्मिन् देवे भोजनत्वमुक्तवान् न च वै देवान् पापं
 गच्छतीत्युक्तमिति निमित्तं, तथाचानुपपत्तिरिति दृष्टव्यं नृतिः
 वाच्यत्वान्नृतिविषयादस्मिन् नृतिविषयाधिष्ठानदेवतापेक्षावच्छ्रुतिभिर-
 विरोध इति सिद्धम् ।

अस्मिन्निदमेव तदधिष्ठानदेवताचित्वा तान्येव प्राणवृत्तिवृत्तिरेकेषु
 न कर्तव्यमिति प्रकाशम् । त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठान् ।
 तत्रादिन्द्रियाणां वेदत्वोद्विष्टत्वात् सर्वत्रैव तद्व्यपदेशवति । तस्य-
 वेत्तादिना । एवमप्युक्तं तद्व्यपदेशवत् सर्वत्रैव तद्व्यपदेशवत् तदा-

स्यैवतरे वृत्तिभेदा इति । कुतः श्रुतेः । तथा हि वृत्तिर्मुख्य-
मितारीय प्राचान् सचिंथाय मुख्यामितामित्यादि व्याप-
ति 'हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामिति तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभ-
वन्' इति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा
हन्तास्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्यते एकस्य वा मुख-
त्वमितरस्य वा साचक्षिकत्वमापद्यते । तस्माद् यद्येकस्यैव
प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं शानाद्याः पञ्चेकादशे-
त्येवं प्राप्ते श्रूमः । तत्त्वान्तरास्यैव प्राणाद्यागादीनीति कुतः,
व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यपदेशकः, ते प्रकृताः, प्राणाः
अथैवं वर्जयित्वाऽऽश्लिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते ।
श्रुताथैवं व्यपदेशभेददर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च' इत्येवं जातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक् प्रा-
णो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं जाति

मेति बहुल्यप्रति शानादवसवाऽभयविक्रमभेदबुद्धयः । ते प्राणादीकृताः
प्राणवदवस्थान्तात् प्राणवदित्याह । प्राणेति । ते प्राणाः शेषादवस्थान्त-
इति प्रतिपाद्यत्वेन यदन्तर्गं व्याचष्टे । तत्त्वान्तरास्येति । शेषादेवा-
दित्यन्त तत्त्वदः प्रतिपादात्त्वत्वं पराकथयति । प्राणा इन्द्रियाणीति ।
अप्यर्थावयवव्याख्यानव्यवस्थेति । शेषपादनाद्यत्वेन प्रत्यक्षानि शब्द-
पदानि बोधयति । च इत्यादिना । इत्यन्त विज्ञातोऽवस्थान्तप्रकार-
मककार एव न दूषणं, एतेन प्रतिपाद्याचारः तत्त्वान्तप्रकारमभेदप्रकार-
विक्रमेति दोषवक्तव्यायम् । शब्दभेदप्रकारभेदप्रकारेति प्रत्यक्षं बहु-
ते । गमिति । प्राणमनसोऽपि इन्द्रियेभ्यो भेदः साधित्यर्थः । शब्द-
कोट्यर्थप्रभेदात् शब्दमनसिप्रभेदः इत्युच्यते । च च यत्त्वान्तरा-
नीत्यादिविधिव्याख्यानबोधयति, प्राणे च शानाद्यागादीनां विधिविधि

[अ० २ पा० ४] । याज्ञरशाशौरकभाष्यम् । ७२३

वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् 'मनः सर्वेन्द्रियाणि' च
इति इवम् व्यवदेशभेददर्शनात् । सत्यमेतत् । अतः तु ए-
काद्वेन्द्रियाचीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन शोभादिष्वत् संयुज्य-
ते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुती अतः वा प्रसिद्धमस्ति ।
व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु 'स
एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यवदेशं लभते न लभते च' इति
त्रिप्रतिषिद्धः, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे । कुतश्च
तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ।

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते । 'ते ह
वाचमूयुः' इत्युपक्रमस्य वामादीनसुरपापविध्वस्तानुग्रहस्थो-
पसंहारस्य वामादिप्रकरणं, 'अथ हेममासन्धं प्राणमूयुः',
इत्यसुरविध्वंसिनो मुखस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमत्वात्, तथा
वामावस्ये । अस्मिन्नादिना । मन इन्द्रियाणि चेति भेदोक्तिर्नोपवीर-
ट् वाच्येन वेदा । विद्वान्ने मनः, प्रथमोपादानत्वादात्मवदनिन्द्रियत्वनिर्दि-
ततो नीलमेषाव इति चेन्नित् । किञ्चेतस्मात्कावते प्राणो मनः उभेन्द्र-
याणि चेति पृथक्त्वव्यपदेशात् सतन्त्रवस्तुभेद इत्याह । व्यपदेशभेद-
श्चावर्णितः । अस्मिन्नु वाक्ये प्राण इन्द्रियव्यवदेशमेकाग्रमते पुनरस्तिभावान्न
लभते चेति व्याख्यात इत्यर्थः ॥

एवं विवेकावर्णनसंज्ञाभ्यासुक्तेः पृथक्त्वसंज्ञोक्ते चेति तद्व्यपदेशादिति
चेदव्याख्यातः । भेदश्रुतेरिति अत्रानेन प्रकारमुभेदो चेदव्यक्त इति न यौग-
रक्तम् । ते देवाः प्राणीवेन्द्रियमनोहसिद्धयाः अक्षराणां वाचसिद्धयाणां
जवादीन्द्रियमनोहसिद्धयाः प्रथमं व्यापृता वाचमूयुस्तत्त्वसंज्ञावाचसिद्धया वाचसि-
ति तथाचिन्तयन्तीति जवादीन्द्रियमनोहसिद्धया वाचसिद्धयादिदोषेण विवेकावर्णनसंज्ञावाचसिद्धया

‘मनो वाचं प्राचं ताव्यात्मनेऽकुर्वत’ इत्येवमाहुः अपि
भेदस्तत्र सदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता सुखग्रा-
हितरे । कुतश्च तत्त्वान्तरभूता सुखग्राहितरे ।

वैलक्षण्याच्च ॥ ८ ॥

वैलक्षण्याच्च भवति सुखग्राहकस्ते तरेवाच्च सुतेषु वागा-
दिषु सुख्य एको जागर्ति स एव चेको मृत्युनाऽनातः ।
आत्मास्मितरे तस्यैव प्राचस्यावस्थित्युक्त्यानिष्ठां देहधार-
णपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वं च नेन्द्रियाणां ।
न प्राचस्ये त्वे वंजातीयको भूयान् सत्तत्रभेदः प्राचेन्द्रियाणां
तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तं ‘तत्र तस्यैव
सर्वे रूपमभवन्’ इति श्रुतेः प्राच एवेन्द्रियाणीति, तदनु-
क्तम् तत्रापि पौर्वापर्यालोचनान्नेदप्रतीतेः । तथा हि
‘वदित्याम्येवाहमिति वाग्दधे’ इति वागादीनीन्द्रियाणां
क्रम्यतानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छास्त्रस्यैव वाक्’
इति च श्रमरूपेण मृत्युना यस्तत्त्वं वागादीनामभिधाय
‘अथेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राचः’ इति पृथक्प्राचं

इत्येवं श्रमेव सर्वेन्द्रियेषु प्राचपक्षेण पृथग्दधेति प्रवरत्वं विविक्त्य
प्रविष्टमात्रे भवतावच्छं सुखं प्राचमनुसृत्य कुर्यावेति तेन प्राज्ञेनोद्गाता
निर्विषयतया सङ्गदोषभूत्येवाहुरा महा इत्यहुराणां निष्पत्तिरिति सुख-
प्राचलोकेभेदविहितग्राह । ते चेति । आनि श्रोत्राद्यान्त्याद्यने शीर्षं
प्रकारातिः क्षतवाचकग्राहः ॥

विषयभक्त्यवस्था । भेद इत्याह । वैलक्षण्याच्चेति । वागादीनां
इत्येवं । वाग्दधे इत्येतोतग्राहः । पृथक्भिर्भेदविहितैरुपपादादीनां प्रा-
चरूपेणैव प्राचादीनां सति तत्त्वान्तरं अनुसृतं । इत्येव प्राचवद्वेन्द्रि-

मत्स्यनामभिभूतमनुक्रामति । 'ययं वै नः श्रेष्ठः' इति च
श्रेष्ठतामस्वाकर्षयति । तस्मात्तद्विरोधेन वागादिषु प
रिखण्डनाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपमवन् वागादीनामिति
मन्तव्यं न तु तादात्म्यम् । अतएव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु ला-
घविकत्वसिद्धिः । तथा च श्रुतिः 'तत्र तस्यैव सर्वे रूपम-
भवन् तस्मादेत एतेनास्थायन्ते प्राणाः' इति मुख्यप्राणवि-
षयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाघविकीं वृत्तिं दर्शय-
ति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणावागादीन्द्रियाणीति ।

संचामर्तिहसिन्, चित्तकुर्वत उपदेशात् ॥२०॥

सप्तक्रियायां तेजोऽवधानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते ।
 'मेयं देवतैश्चत इन्ताहमिमास्तिस्त्री देवता घनेन जीवेना-
 क्कानात्प्रविश्य नामरूपे व्याकरणाद्यौति तासां विवृतं वि-
 वृतमेकैषां करवाण्यौति । तत्र संशयः किं जीवकटंकमिदं
 नामरूपव्याकरणमाद्यौस्ति परमेश्वरकटंकमिति । तत्र
 प्राप्तं तावत् जीवकटंकमिदं नामरूपव्याकरणमिति । कृतः,

येषु कथञ्चनैव सुतो नञ्ज्ञातेत एतेवास्मादस्य इति परावृत्तिरिति न
भेदाभेदसिद्धौर्विरोध इति सिद्धम् ।

अस्य हि साधनेति च कार्यकर्मोक्त्यापारी प्रविष्टो, तत्र जनदुः-
खनिवृत्तिर्यथः कर्तव्येन साधनेन निरस्तः, स्वस्वसाधननिवृत्तिर्यथो-
त्तिरिति । तत्रापि स्वस्वसाधनेन चारमेव नयेति नृतिप्रतिपत्तिश्च,
स्य स्वसाधने स्वस्व नृतिप्रतिपत्तिरिति तद्विराट्प्रतिपत्तिश्च ।
अथास्ति नृतिप्रतिपत्तिश्च नृतिप्रतिपत्तिश्च । तद्विराट्प्रतिपत्तिश्च ।
अथास्ति नृतिप्रतिपत्तिश्च नृतिप्रतिपत्तिश्च । तद्विराट्प्रतिपत्तिश्च ।
अथास्ति नृतिप्रतिपत्तिश्च नृतिप्रतिपत्तिश्च । तद्विराट्प्रतिपत्तिश्च ।

अनेन जीवेनात्मनेति विशेषात् । यथा सोमे चारिणार-
परसैन्यमनुप्रविश्य सङ्कलयामीत्येवं जातोऽहो हस्तीने चार-
कटं कमेव सत्सैन्यसङ्कलनं हेतुकर्तृत्वां प्राजापत्यध्यारोपयति
सङ्कलयामीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकटं कमेव सत्ता-
मरूपव्याकरणं हेतुकर्तृकत्वाद्देवतात्मत्वध्यारोपयति व्याक-
रवाचीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । अपि च छित्यहवित्वादिषु ना-
मसु घट शरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टं,
तस्याप्यौककटं कमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽभि-
धत्ते । संज्ञामूर्तिऋत्सिस्तु चिद्वत्कुर्वत इति । तुमहेन पक्षं
व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिऋत्सिरिति नामरूपव्याक्रियेत्ये तत्
विद्वत्कुर्वत इति परमेश्वरं लजयति, विद्वत्कारणे तस्य नि-
रपवादकटं त्वनिर्देयात् । येयं संज्ञाऋत्सिर्मूर्तिऋत्सिस्तु-
रादित्यबन्धमा विदुर्दिति तथा कुशकाग्रपलायादिषु म-
मृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चामेकप्रधाना सा
खलु परमेश्वरस्यैव तेषांऽवधानां निर्मातुः कृतिर्भविष्यतुम-
र्हति । कुतः उपदेयात् । तथाहि येयं देवतैस्तु उपकस्य व्या-
करवाचीतुत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्व-

र्तृकेति चिन्त्यत इत्यनान्नरसङ्गतिः । प्रक्रिया प्रकरणं । देवत्वमेकाह ।
इत्येवादिना । इत्य इदानीं देवताः सस्याः अहप्रविशेति इत्यन्वयः ।
तानां तिसृषां देवतानामेकैषां देवतां त्रेत्रोऽवधाकना त्रयस्त्रिंशो करि-
ष्यामीति श्रुतिः षड्वीकरवोपकचकारा । आन्धोऽन्धोऽन्धोऽन्धोऽन्धो-
संज्ञारकोक्त्यात् । एवं सः श्रीकृतेषु मूर्तेषु प्राचिनो व्यवहारः ईश्वरतीति
पददेवतावाक्यात्पर्यम् । जीवेनेतिपदस्य व्याकरवाचीकृतेण ब्रह्मवदन्त्या-
भ्यां संज्ञवशात् । तमेति । पूर्वकृते जीवस्यैव प्रीतिवत्कृत्यादुत्तमप्र-

मिहोपदिश्यते । ननु जीवेनेति विशेषणान्नोक्तत्वं कल्प-
 व्याकरणस्याप्यवसितं नैतदेव जीवेनेति तदनुप्रविश्येत्त्वमेव
 सम्बध्यते भान्तव्यं व्याकरवाचीत्वमेव । तेन हि सम्बन्धे
 व्याकरवाचीत्वत्वं देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः
 कल्प्येत । न च गिरिनिदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरू-
 पेण अनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति, येनपि
 चास्ति सामर्थ्येनैवपि परमेश्वरायत्तमेव तत् । न च जीवो
 नाम परमेश्वरादायत्तमभिन्नधार इव राष्ट्रः, भास्तेति विभे-
 यत्वात्, उपाधिभार्जनवन्धनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्-
 कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति । पर-
 मेश्वर इव च नामरूपयोर्व्याकर्तृतेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः ।
 'प्राकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादिशु-
 तिभ्यः । तस्मात् परमेश्वरस्यैव चिह्नत्कुर्वतः कर्म नामरू-
 पव्याकरणं, चिह्नत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं
 विवक्ष्यते । प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोऽवसोर्त्याजिव-
 चनेनैवोक्तत्वात्, तच्च चिह्नत्करणमन्यादित्यन्वयविदुस्तत्
 युतिर्दृश्यं वर्तते 'यद्व्यं रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्तं
 तदप्यं वत् कृच्छं तदवस्य' इत्यादिना । तन्नाम्निरितीदं
 रूपं व्याक्षिप्यते । सति च रूपव्याकरणी विषयप्रतिषेधा-

धर्मकद्वयविधिः सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति कथं । जीवेनेत्यस्य व्याकरवाची-
 त्वविधानमिहापदेन व्यक्त्यर्थ इति पूर्वपक्षमाह । तत्र प्राप्तमिति । पर-
 देवतायाः कर्मत्वं कर्मसत्त्वस्यैवप्रबोध इत्याद्यस्य प्रबोधकत्वात् कर्म-
 त्वोपचार इत्याह । वना लोक इति । सिद्धान्तमिति । तद्व्यं नेत्या-

दन्तिरितीदं नाम व्याप्तिवत् । एवमेव हि तत्रापि विदुस्तस्यपि
द्रष्टव्यम् । अनेन चान्त्रादुदाहरणेन भीष्मात्मसौत्रकेषु
विषयि द्रव्येष्वप्येवैव त्रित्तरूपसुम्भं भवति, उपक्रमो-
पसंहारयोः साधारणत्वात् । तथा हि पवित्रेणैवोपक्रमः
'इमास्तिस्त्री देवतास्त्रित्तरूपदेवैका भवति' इति । पवित्रे-
ष्वेवैव उपसंहारः 'यदु रंहितमिषाम्भूत्' इति तेन सप्तद-
पमित्येवमादिः 'यदविशातमिषाम्भूत्' इत्येतासामेव देव-
तानां समास इत्येवमन्तः । तासां तिसृषां देवतानां व-
ह्निद्रष्टव्यतानां सतीनामध्यात्ममयत्वं त्रित्तरूपसुम्भं
'इमास्तिस्त्री देवताः पुरुषं प्राप्य त्रित्तरूपदेवैका भवति'

दिना । प्रत्यावृत्ति प्रतिजातीतत्वं । अनेन स्वकर्मणे जीवन्मायावत्त्वं
स्योतितं । तथा च पदान्यस्य पदार्थस्योन्मत्तापीनत्वात्पीयद्वेषे प्रवि-
श्याद्वेषेन व्याकरवाचीतत्वं न तु जीवेन व्याकरवाचीति । ननु त-
त्र प्रवेयक्रिया जीवकर्तृका व्याकरव्यसोत्तरकर्तृकमिति कर्तृभेदात् तत्रा-
न स्यादित्युक्तं नाह । न च जीवो नास्ति । वस्तुतस्तु पूर्वो-
क्तं प्रविष्ट इति प्रतिविम्बभावात्प्रवेये स्वयंस्वैव कर्तृत्वप्रबोधात्पीयद्वेषेना
प्रवेयेऽपीत्यत्र एव कर्तेति क्लान्त्युत्पत्तिरिति बोध्यं । नन्वेवमेव जीवेन एव
व्याकर्ता किं न स्यादित्याशङ्क्य कल्पनया विषयस्य तत्त्वावस्थात्वात्प्रतिविरो-
धाच्च नैवचित्याह । परमेश्वर इति । प्रत्येवं महाभूतकर्तृकं प्राणकला-
दिकं व्याकरवाक्यं वस्तुपूर्वकस्य जीवितकर्मणो उच्यते इति वास्तव्यत्वेन
स्वचितं सुतत्वं नाह । त्रित्तरूपपूर्वकमिति । ईश्वरकृतं त्रित्तरूपमिति
क इति तत्राह । तद्वति । इदानीं नामरूपव्याकरणे प्रव-
नाह । तत्रास्तिरिति । अथान्तः प्रवनादित्यत्र वेदवत्पूर्विका-
र्तृत्वादिभ्यस्तत्रावस्थात्वात् अत्रावस्थादर्थक्येन तत्रां अत्रावस्था-

इति । तद्विज्ञानोपायार्थं यथाशुचौ बोधद्वयं बोधायनोऽङ्कितं
कश्चित् दोषं परिहरिष्यन् ।

मांसादि भोम यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमिस्त्रिहृत्कृतायाः पुरुषेणोपयुज्यमानाया , मांसादि
कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथा हि श्रुतिः 'अन्नमश्नितं'
वेधा विधीयते तस्य यः स्वविष्टो धातुस्तत्पुरुषं भवति यो
मध्यमस्तस्यांसं योऽविष्टस्तन्नमः' इति । त्रिहृत्कृता भू
मिरेषैषा ब्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः ।
स्वविष्टं रूपं पुरुषभावेन वह्निर्निर्गच्छति, मध्यममध्याह्नं
मांसं वर्धयति, अविष्टन्तु मनः । एवमितरयोरमेजसोर्यथा-
शब्दं कार्यमवगन्तव्यं 'मूत्रं लोहितं प्राश्रयापां कार्यं
अस्त्रि मज्जा वाक् तेजसः' इति । अत्राह यदि सर्वमेव
लिट्कृतं भूतभातिकं अविशेष्यते: 'तासां लिट्कृतं लिट्-
तमेकैकामकरोत्' इति, किं कृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः
'इदं तेज इमा आप इदमन्नं' इति । तथा 'अध्यात्ममिद-

भिव्यक्तिरलोक्तेऽत्रविरोधः । मध्यमप्रादीनां तेजसानामेव श्रुतावुदाहरणात्
भूजलबोध्यप्राक्कृत्यं न विवक्षितमित्यत आह । अनेन चेति । उपक्रमे
तासां मज्ज इति शेषः । अन्त्यायावरूपादिकं कल्याणादिविषेयकारेणा-
विद्यातत्त्वैव भवति तद्देवतानां अष्टदशरूपमित्यर्थः । वाक् लिट्क-
रणप्रकाश्यान्निबन्धनं पूर्वोक्तवचनं वदन् उपररूपमवतारवति । तासा-
मित्यदिना । इदमन्तरं प्रायेत्येव । लिट्कृतं कर्मलवाक्यना भवतीत्य-
र्थः । उपररूपेण बह्व्यं दोषं निरविद्यमादौ यद्वाविषयनाध्यात्मक-
लिट्कारणं दर्शयतीति भाष्यार्थः ॥

नन्वन्नमं मांसादि कथं बोधयितुम् आह । लिट्कृतं भूमिरेवेति ।

मन्त्रस्तथाश्रितस्य कार्यं जीवादि इदमपि यौतानां कार्यं
लोचितादि इदं तेजसोऽश्रितस्य कार्यमस्यगदि' इति ।
यन्मोक्षते ।

वैशेष्यात्तु तदादस्तदादः ॥ २२ ॥

तद्यन्मेन चोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावो
वैशेष्यं, भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रिष्टुत्करणे क्वचित्
कस्यचित् भूतधातीर्भूयस्त्वमुपलक्ष्यते 'यन्मेस्तेजोभूयस्त्वमु-
दकस्याब्भूयस्त्वं पृथिव्या अस्मभूयस्त्वं' इति । व्यवहारप्रति-
पक्षार्थं चेदं त्रिष्टुत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिष्टुत्करणवदे-
कत्वापत्तौ सत्यां न मेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसि-
ध्येत् । तस्मात् सत्यपि त्रिष्टुत्करणे वैशेष्यादेव तेजोऽवका-
विशेषवादी भूतभौतिकविषय उपपद्यते । तदादस्तदाद-
इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति श्रीमच्छारीकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतो
द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

प्राक्तस्य नावीर्यपक्षात्तत्वं जीवचारिकं इत्यन् ॥

एवं विश्वस्य दोगं प्रकृते । अत्राहति । तदुत्तरमेव सत्यं
व्याचष्टे । तद्यन्मेति । अभावाधिक्यं वैशेष्यं त्रिष्टुत्वं कृतमित्यत्र
यावत् । व्यवहारप्रतिपक्षविकृति । एवं कृतिव्यावृत्तात्तरकृतिमिदं
रोधो प्रकृतिं वेदान्ततात्पर्यमेति चिह्नम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजसकाचार्य श्रीशङ्करभगवत्पाद-
कृतो नारीकमीमांसाभाष्यादाय शङ्करभगवत्पाद-
चतुर्थः पादः ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥

ओं परमात्मने नमः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्यरिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये श्रुतिव्यायविरोधो वेदान्तविहितं ब्रह्म-
दर्शने परिहृतः, परपक्षाणाञ्चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितं, श्रुति-
विप्रतिषेधश्च परिहृतः, तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि
जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तम् । अथेदानीमु-
पकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रक्षुरस्तदवस्थान्तराणि
ब्रह्मसत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्य-
ग्दर्शनात् पुत्रवार्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदो मु-
क्तिफलानियमश्चेत्त्वे तदर्थं जातं द्वितीयेऽध्याये निरूपयिष्यते
प्रसङ्गानन्तरं किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे तावत् पादे पञ्चा-
म्बिविद्यामात्रित्वं संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते, वैराग्यहेतो-
स्तस्याप्युपपत्तेरिति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राक्सचिवः

ओं ब्रह्मणे नमः ।

यं हि वैराग्यसम्यक्ज्ञानं त्वमर्थविवेकिनः ॥

अथनो वाचमैदानीमाहं शीतान्वाचकं भजे ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्यरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । इत्यनेनूयं
द्वितीयाध्यायार्थं वाच । द्वितीयं एतदादिना । अविच्छेदे वेदान्तार्थं तज्ज्ञा-
नवाचकं किमात्मनः सुखदुःखोर्हेतुहेतुमद्भावः । किङ्करोपाधिबिद्वा तदुचित-
जीवसंसारविभेदोपादेयोरपि तद्भावावकृतिः । अत्र प्रथमपादे वैराग्यम् ।
द्वितीये ज्ञानाद्यवलोकात् अथवाचो ब्रह्मसत्त्वस्योक्तम् । द्वितीये वाक्यात्

सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वमज्ञापरिणहः पूर्वदेहं वि-
हाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् । 'अथैनमेते
प्राणा अभिसमावन्ति' इत्येवमादेः 'संन्यस्तवत्' सञ्ज्ञान-
तरं ह्यं कुर्वते' इत्येवमन्तात् संसारमकरबन्धस्याप्यन्तात्
धर्माधर्मफलोपभोगसम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसृष्टौ
रसम्परिवृत्तो गच्छति आहोस्वित् सम्यरिष्यन्न इति चिन्तय-
ते । किन्तावत् प्राप्तं असम्परिवृत्त इति । कुतः, करणो-
पादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एतास्ते जोमात्राः
समभ्याददानः' इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादान
सङ्कीर्तयति, वाक्यशेषे चचुरादिसङ्कीर्णत्वात् । नैवभू-
तमात्रोपादानसङ्कीर्तनमस्ति सुसभाष सर्वत्र
भूतमानाः, यच्चैव देह आरब्धव्यस्तच्चैव सन्ति
ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनं, तस्मादसंपरिवृत्तो गच्छति
त्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति अस्य-
रिष्यन्न इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ
देहबीजैर्भूतसृष्टौः सम्यरिष्यन्नो रंहति गच्छतीत्यङ्गना-
व्यम् । कुतः प्रश्ननिरूपणाध्याम् । तथाहि प्रश्नः 'केन यथा

सदर्थसुपावनाह विचार्यते । चतुर्थपादार्थमाह । कलानुसृष्ट्यादिति ।
 दर्शनीयायाः वक्ष्यायादयः । अत्रिहयककल वनंप्रसारणविधाभावात् ।
 एवमुपनि त वाचस् । प्रवक्ष्यामि तं हि साहस्रवचस् । मन्त्रस्य चतुर्थपादार्थ-
 मीदृशमपीप्सु कल्पितभावात् । वक्ष्यामि विद्या । वक्ष्यामि सर्वेषां पुनरावृत्ति-
 रूपोऽर्थोऽसात् । वनंप्रसारणे तु पुनरावृत्तिं वारंवारिणिति । इति विद्यावि-
 द्योपसंहारे वक्ष्यादिराज्यायै प्रवक्ष्यामि वक्ष्यामि । वाच्यं हि वने

पञ्चम्यामाहुतावापः पुष्टवचसो भवन्ति, इति । निरूपयञ्च
प्रतिवचनं रूपमर्थस्य इविवीपुष्टवदोषितसु पञ्चसन्निधु अह्ना
सोमहव्यवरीतोऽप्याः पञ्चाहुतीर्दग्धयित्वा 'इति तु पञ्चम्या-
माहुतावापः पुष्टवचसो भवन्ति' इति । तस्मादग्निः प-
रिवेष्टितो ज्योषी रंहति व्रजतीति गम्यते । जन्मन्वा श्रुतिः
'जलौकावत् पूर्वदेहं न मुञ्चति यादव देहान्तरमाक्रमतौति
दर्शयति, इति । तस्यैवा दृष्टजलायुकेति, तन्नाप्यपरिवे-
ष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्त्यदेहविषयभावना-
दीर्षो भावमात्रं जलूकधोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श-
तुक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुष्टवमतिप्रभवाः
मित्प्रानित्प्रिवेककृतं देहान्तरं सक्तं इहानुददार्थं गत्यामति
क्षेत्रभाषणाकृतं तदुच्यते इत्युपमीयकम् । अधिहरकविषयवाह ।
ज्योष इति । अधिष्ठा प्रसिद्धा । विद्येति पाठे उपासना याज्ञा । कर्म
धर्माधर्माश्च, पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरसंस्कारः । अथ वरककाले प्राच्या हृदये
जीवेनेबीभन्तोत्सर्वः । रूपं शरीरं, पञ्चीकृतभूतभावाः उत्तरदेहपरि-
वाजिनो भूतसङ्ख्याः । वेदान्तार्थज्ञानवाधनविचारत्वात् सर्वाधिकरक्षणां,
श्रुतिवाक्याध्यायवृत्तयः वेदान्तफलसत्त्वादेतत्पादवृत्तिः । पूर्वाधिकरक्षे
ज्वरहारार्थं पञ्चीकरचक्षुः स ज्वरहारोऽग्नौ निरुच्यते इति फलपक्षि-
भावोऽवाक्यवृत्तिः । अथ पूर्ववत्ते निराश्रयप्राप्त्यन्तर्भावात् न वेदान्तं
विध्यति, सन्नाशप्रदायकमर्तदेहान्तरमिति कलभेदः । तेजोनामावपुरादयः,
पश्यति निमग्नोति वागव्ययेनात् । आपः पञ्चसन्निधु हुताः पञ्चम्यावा-
ज्जगो हुतावाः अथा पुष्टवचस्यवाः पुष्टवचस्य परित्यक्त्ये तेषां किं
त्वं वेदेति 'वेतवेद' प्रति शब्दः प्रगाहकस्य प्रज्ञा, तस्य चोत्तराद्याने
तमितर्दं प्रति शब्दो 'पाचयौ वाव सोमो वीतवानि कालं अह्ना
आपः आहवतिः पञ्चम्यामी भोगरूपा इह सन्निधुर्लोके कहुवा हु-
ता, दह्यान्ता किं इयां कापी वममानवदन्ताः सर्वं वीतं प्राय वी-

प्रकल्पनाः व्यापिनां चरचामात्राणां न च देहात्तरप्रतिपक्षो
कर्मवशात् इति साभक्ष्यं भवति केवलसूत्रेण व्यापिनो इति-
साभक्ष्यं तत्र भवति इति वाचि तु देहवदभिनवाभ्येव
तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते भग एव वा किंच भोगस्था-
नमभिप्रतिष्ठते जीव इव योत्तुम् देहादेरान्तरं प्रतिपद्यते
शुक्ल इव हवाद् हवान्तरमित्येवमाद्याः ताः सर्वा एवाना-
दर्तव्याः, श्रुतिविरोधात् । ननु दाहताभ्यां प्रक्षप्रतिपक्ष-
नाभ्यां केवलाभिरद्भिः सम्परिच्छिन्नो रहतीति प्राप्नोति,
अप्यशब्दवचसामर्थ्यात्, तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते
सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः सम्परिच्छिन्नो रहतीत्यत उत्तरं पठति ॥

काष्ठादिभ्यश्चेङाकना स्थिताः कर्मान्ते कृताः पर्याय्ये भूयस्ये ततो व-
 टिकृपाः प्रथम्यां सप्तकृपाः पुरषे देतोऽकृपाः शोषिणि कृताः कायः
 पुरश्चन्दवाच्या भवन्ति इति निरूपयं कृतम् । तन्मतेहैवं तत्प्रमाणं
 महन्तस्य पञ्चाहं हान्तरप्राप्तिरित्युक्तम् । यथा ह्यस्यकायुष्मा ह-
 न्तेहोत्वा पूर्वतस्तं त्यजति तथा जीरो देहान्तरं गच्छित्वा पूर्वदेहं
 त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति यदुक्ते । नन्यस्येति । इत्येव कर्मान्तेभ्योऽपि देहं
 देवोऽकृषितज्ञादिभावमया भङ्गोत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति सुस्पष्टं, यतो न
 विरोधः, इति समाचक्षते । तथापीति । भावनाया दीर्घभावे
 नाविदेहविषयत्वम् । यटाकाशवदुपहितो जीवः सन्तोषादिभ्यस्तथा
 लोकात्तरं त्यजतीति पञ्चाग्निमुद्यत्तः प्रकारकश्चिरोधादन्त्याः कल्पनाः
 यथावर्तन्त्या इत्यात्मनः । साङ्ख्यकल्पनायाश्च व्यापिन्यामिति ।
 सुगतकल्पनायाश्च । जेवल्लोकेति । निदिधित्तकल्पनायाश्च-
 कल्पनात्मनी देहान्तरे यस्यादिविषयकत्वप्रानाक्यवृत्तिभ्यो यतीतिर्गर्भः ।
 कारकादकल्पनायाश्च । नन इति । देहान्तरं प्रति लोकात्तरं त्यजति,
 इन्द्रियाणि च कृतान्ते वारम्भे । दिव्यान्तरकल्पनायाश्च । जीव इति ।

व्यात्मकत्वात् तू भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुभ्यं चोदितमाशङ्कामुच्छिनन्ति । त्रात्मिका ज्ञापः
 त्रिहृत्करश्चतुः । तास्मादधिकसम्पन्नतास्त्रितरदपि भू-
 तनयमवश्यमभ्युपगम्य भवति । त्रात्मकस्य देहस्य वाचा-
 मपि तेजोऽवकानां तस्मिन् कार्योपलब्धिः, पुनश्च त्रात्मक-
 स्त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वीतपित्तज्ञे चाभिः । न भूतान्तराणि
 स प्रत्याख्याय केवलाभिरद्विरारम्भं शक्यते । तस्मात् भूय-
 स्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति प्रत्यप्रतिवचनयोरप्यशब्दो
 न केवल्वापेक्षः, सर्वदेहेषु हि रससोहितादिद्रवभूयस्त्वं
 दृश्यते । ननु पार्श्वो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलब्धते, नैव दो-
 षः, इतरापेक्षयाऽपि बाहुल्यं भविष्यति । दृश्यते च श्रुतयो-
 णितसत्त्वेषुपि देहबीजं द्रववाङ्मयम् । कर्म च निमित्तका-
 रणं, देहान्तरारम्भे कर्माणि चान्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयः
 प्रभृतिद्रवद्रव्यव्यञ्जनायाणि । कर्मसमवायिन्वशापः अष्टा-

ननु पापको ह्यन्यत्र कार्यत्वोपलब्धौ त्रात्मको देह इत्युक्तम् ॥

त्रात्मिका ज्ञापयोरप्युपलब्ध्या देहस्य बहुभूतात्मत्वादित्येव व्याख्या-
 नरकात् । ननु चेति । देहधारकत्वाद्वातरो वातादवशिष्टात्वात् त्रा-
 कस्य दृश्यत्वम् । देहस्य केवलात्मत्वे वातं पित्तञ्च वाङ्मयं तैजसं च

प्रयोदिताः सह सर्वभिर्गुणयोगात् । इत्यत इति
वक्तुं, तथादृश्यं बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्यप्राप्तये न
सर्वेनामेव देहयोगानां भूतस्त्वान्तरात्मन्येति निर-
वयम् ।

प्राचगतेषु ॥ ३ ॥

प्राचानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ मतिः चाक्यते । 'तन्मुक्ता-
न्तं प्राचोऽनूक्तामति प्राचमनूक्तामन्तं सर्वे प्राचा चनू-
क्तामन्ति' इत्यादियुतिभिः । सा च प्राचानां मतिरात्रय-
मन्तरेण न सम्भवतीत्यतः प्राचगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूता-
नामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि
निरात्रयाः प्राचाः कचिद्वच्छन्ति तिष्ठन्ति वा, जीवतोऽद-
र्शनात् ॥

अस्यादिगतिश्च तेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत्, नैव प्राचा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवन्
गच्छन्ति, अस्यादिगतिश्च तेः । तथाहि श्रुतिः मरणकाले
वागादयः प्राचाः अस्यादीन् देशान् गच्छन्तीति दर्शयति
'यत्रास्य पुण्यस्य मृतस्याऽग्निं वागर्थेति वातं प्राचः' इ-
त्यातामिति भावः । एवमेतदन्तरभूतापेक्षया बाहुल्यम् । किञ्च देहनि-
त्तानां कर्मकामपूर्वबाहुल्यात्प्राचभिर्भूतान्तराश्रयवचनम् इत्याह । कर्म-
पेक्षादिना ॥

उक्ताश्च प्राचा देहजीवयश्च भूतान्तराः प्राचत्वात्प्राचदेहस्य प्राच-
मदिताह । प्राचगतेष्वेति ॥

प्राचानां गतिरविज्ञेयायत्युक्तिरिति । अस्यादीनि । अहर्षना-
देष्वभिन्नकालिनकालेति शेषः । सोपास्यपि कर्मकामैः । प्राचानाम-

त्वादिनेति चेन्न भावः नापि । आगादीनामभ्यादिवतिवृत्ति-
र्गौरी सोमसु वेद्येषु चादर्शनात् । 'सोमधीर्लौमानि वन-
स्यतीन् वेद्याः' इति हि तत्राख्यायते । न हि लौमानि
कंशाद्योत्पत्त्योवधीर्वनस्यतीन् गच्छन्तीति सञ्चयति । न च
जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्यानै ममनमवकास्यते, नापि प्राचै-
र्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते, विस्मृष्टस्य प्राधानां सह
जीवेन ममनमवकाश आधितं, यतो वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकार-
निवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽभ्यादीन् गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥

प्रथमेऽश्वयादिति चक्षता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

ख्यादेतत्, कथं पुनः पञ्चम्यामाहुती आपः पुरुषवचसो
भवन्तीत्ये तस्मिन्धारयितुं पार्यते यावता नैव प्रथमेऽभ्यावपां
श्रवणमस्ति । इह हि इ, लोकप्रथमतः पञ्चाम्यः पञ्चाना-
माहुतीनामाधारत्वे नाधीताः, तेषाञ्च प्रमुखे 'असौ वाव
लोको गीतमानिः' इत्युपन्यस्य तस्मिन्नेतस्मिन्मयी देवाः
अहं श्रुतिरिति अहं होम्यद्रव्यत्वे नावेदिताः, न तत्रा-
पो होम्यद्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषु उत्तरेषु

भ्यादिषु कथञ्च कथञ्च जीवस्य मन्त्रिभोगदोरवोनात् इदं प्राचा मन्त्र-
तत्त्वावलीति विस्मृष्टतेर्गौरीदिनौपकचपाडात् नोच्यतमित्यर्थः ॥

भूतान्तरपुत्राणावकाशमिति वा पुनरप्यर्थं तादात्म्यविशेष उपाय-
ते । प्रथम इति । बहु प्रथमवदं अर्थं उत्तराभिन्नवचनान्निरादि-

अथ 'वे इमे यानि दद्याधृतं दातुमित्युपासते ते धूम्र-
 भिसम्भवन्ति' इत्युपक्रमेण दद्यादिकारिणो भूमादिना पिब-
 यानेन यदा चन्द्रमासि कथयति 'आकाशाच्चन्द्रमसमेव
 सोमराजा इति त एवेहापि प्रतीयन्ते तस्मिन्नेतस्मिन्समी
 देवः कदां जुहुति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति,
 इति जुतिसामान्यात् । ते पाश्चात्तिहोमदर्शपूर्णमासादिक-
 र्मसंविनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यमूयसात् प्रत्यक्षमि-
 वायः सम्भवन्ति, ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरू-
 पाः सत्यस्तानि दद्यादिकारिण आश्रयन्ति । ते प्राक् शरीरं
 नैवमेव विधानेनाख्येऽग्न्याहूतिजो जुह्वस्वसौ स्वर्गाय सोमा-
 य स्वाहेति । ततस्ताः अह्नापूर्वककर्म समवायिभ्यः आहुति
 मय्य आप्नोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानि दद्यादिकारिणो जीवान्
 परिवेष्ट्यामुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तद्वत् जुहोति
 नाभिधीयते अह्नां जुहुतीति तदा चोऽग्निहोत्रे यद्वत्सो-
 म्यवेने चूमादिषाणं च आकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्ता दद्यादिकारिण एव
 होत्रो राजेजुताः अतः सोमराजचन्द्रमासादिकद्यादिकारिणो जी-
 वानां कदाचन्दे नाह्निः सह गतिरिह अह्नाहूतिषाको प्रतीयन्त इत्यर्थः ।
 तेषां सूक्ष्माभिर्द्रव्यापूर्वरूपाणि पक्षीकृताभिरग्निः संभव्यं वदन् वदन्ति
 विहस्योति । तेषां पाश्चात्तिहोमेति । नैवमेव मरणं, तस्मिन्निवसन्त्येति-
 विधानं, अहो वज्रमानः, स्वर्गाय नमस्विति मन्त्रार्थः । कुम्भद्रव्यरूपा-
 चापरां गन्ते जुह्वन्तरेवाह । इत्य वेति । अग्निहोत्रप्रकरणे कथञ्चन
 वास्तव्यं प्रति 'नन्वेवमेवोः दासंप्रातराह्नोऽह्नान्त्याह्नि' न गति
 न प्रतिष्ठा न हविर् न इवराहति' न सोमं प्रत्युपासितं वेत्ति' इति
 अह्नाः प्रजाः कृतास्तेषां विरचन्त्यसि राघवे ते एते आह्वानो कृते यत्-

निर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुतीं कृते
उत्पन्नायतः' इत्येवमादिनाऽग्निहोत्राहुतयोः प्रसारणाय
लोकाभ्यारम्भमिदं विज्ञेयम् । तस्मादाहुतिमयीभिरग्निः सन्ध-
रिष्यन्ता सीमा रंजन्ति स्वकर्षणलोपभोगावेति श्रियम् ।
कचं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्वकर्षणलोपभोगाव रंजन्ति
प्रतिज्ञायते' यावता तेषां धूमप्रतीकेन वर्त्मना चन्द्रमसि
विद्यमाना मन्त्रभाषां दर्शयति 'एव सोमो राजा तद्देवाना-
मन्त्राहो वा भक्षयन्ति' इति । 'ते चन्द्रं प्राप्याव' भवन्ति
तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमप्यायन्त्याः सीयस्वत्वेव
मेतांस्तत्र भक्षयन्ति' इति च समानविषयं नुत्यन्तरम् ।
न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणा नानामुपभोगः सम्भवती-
त्यत उत्तरं पठति ॥

भाक्कं वाऽनात्मविश्वात् तद्वाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाग्यन्दोदितदोषव्यावर्तनार्थः भाक्तमेषामवयवत्वं न
मुख्यं, मुख्यं ह्यन्यत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवञ्जातीयकाधिका-
कामतः तेषामिष्टादिकारिणां दिवं नक्तस्य दिवमेवाहुतीवप्रतिष्ठां कृष्णांते
दिवं तर्पयन्तस्ते ततः पुनरावर्तन्ते ततः पृथिव्यां पुरषे कोपिति च कृते
उपपन्नदोषोत्पन्न इति वाक्यशेषेण कृतम् । सन्ध्यात्पुनरावर्तमाना
यहुते । अथविज्ञादिना । अत्र लोकाभ्यारम्भसाधनस्य वेदादिका-
रिणां च अग्निनिर्वाणार्थं नुत्यन्तरमाह । ते चन्द्रमसि । यथा वज्रे
चमवस्य सीमन्तसि च प्राप्यावस्येति क्रियाहोत्रो कोट् पुनः पुनरावर्त-
नः पुनरावर्तनं भक्षयन्ति । एवं एतानिष्टादिकारिणोऽप्यहोत्रान् भक्ष-
यन्ति देवा वक्ष्यते ॥

अग्निहोत्रे पुनरो विधिना चम्यन्तेऽनेनेत्यधिकारः कथयामास ।

रश्रुतिरुच्येत । चन्द्रमख्ये वेदिष्टादिकारिणामुपभोगो
 न स्वात् किमर्थमधिकारिण इष्टाद्यात्मवत्त्वं कथं
 कुर्युः । अथ यद्वैद्योपभोगहेतुत्वसामान्यात् यद्वैद्योपभ-
 र्यकाश्चो दृश्यते 'यथा विप्रोऽन्नं' राज्ञां 'पयसोऽन्नं' विमान्'
 इति । तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रादिभिरिव मुचभायोपभोगतैरि-
 ष्टादिकारिभिर्यत्सुखविहरणं देवानां तदेवैषां भक्ष्यम-
 मिप्रतं न मोदकादिवच्चर्वचं निगदचं वा । 'न वै
 देवा अश्नन्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा दृष्यन्ति' इति
 देवानां चर्वणादिव्यापारः वारयति । तेषां वेदिष्टादि-
 कारिणां देवान् प्रति गुणभावोपगतानामप्युपभोग उप-
 पद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानां, अनात्मविश्वासे-
 ष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभाव उपपद्यते । तथा हि श्रुतिर-
 नात्मविद्देवोपभोग्यतां दर्शयति 'यद्य योऽन्यां देवतामुपा-
 स्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुदेवं न देवा-
 नाम्' इति । स चास्मिन्नपि लोके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीययन्
 पशुवद्देवानामुपकरोत्यस्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तदादिष्टं
 फलमुपभुञ्जानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति गम्यते ।
 अनात्मविश्वात् तथा हि दर्शयति इत्यस्यापरा व्याख्या ।

आज्ञानवर्कवारणात् यच्च त्वं नीचमिति भावः । तेषां दोषेण तेषां
 देवभोग्यतेत्यत आह । अनात्मविश्वासेति । यथा पशुर्नीचः उपभुञ्ज-
 त इह भेदपीकान् देवानां भोग्य इत्यर्थः । आत्मवदस्य सुखसमवेन
 अस्मात् व्याख्याय प्रकृतपञ्चान्वयः सुखसतात्मनोपपरितो इति व्या-
 ख्यानरत्नाह । अनात्मज्ञादिना । पिष्टाद्युपभोग्यतां न सुखमिदम्

यन्मात्रविदो ज्ञेते देवत्वमिति इष्टादिकारिणो न ज्ञान-
 कर्मसमुच्चयानुष्ठानिनः । पश्चान्निविद्यामिहात्मविद्येतु उप-
 चरन्ति प्रकरणात् पश्चान्निविद्याविहीनत्वाद्देमिष्टा-
 कारिणां मुच्यवादेनास्त्यमुद्राव्यते पश्चान्निविद्याप्रशंसने ।
 पश्चान्निविद्या इह विधिस्थिता वाञ्छतात्पर्यावन्ती ।
 तथा हि मुत्सन्तरं चन्द्रमण्डले भोगसद्भावं दर्शयति 'स
 सोमलोके भूतिमनुभूय पुनरावर्तते' इति । तस्मान्मदपि
 मुत्सन्तरं अथ ये यतं पिष्टृणां जितलोकानामानन्दाः स
 एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते'
 इतीष्टादिकारिणां देवैः संवसतां भोगप्राप्तिं इत्येवमिति । एवं
 भाक्त्यादक्षभावनचमस्येष्टादिकारिणो जीवा रंहन्तीति
 प्रतीयन्ते । तस्मादङ्गति सम्परिचरन् इति युक्तमेवोक्तम् ।

कृतात्ययेऽनुश्रयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यद्येतमनेवम् ॥ ८ ॥

इष्टादिकारिणां धूमादिना यमना चन्द्रमण्डलमधि-
 रुढाणां मुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आत्मायते 'तस्मिन्
 यावत्संस्थानमुचित्वाऽद्यैतमेवाद्यानं पुनर्निवर्तन्ते यद्येत-

सुखन्दार्थं कल्पयेत् आचष्टे । तथाहीति । पुनः नतिपक्षाद्योचनया
 वेदात्मनिति सिद्धम् ।

इदानीं प्रत्यक्षप्रमाणानिवाचनं विदुष्यति । अत्राद्य इति ।
 भोक्तृत्वकर्मकात्मानमर्थवचनद्वार्थः । यद्येतमित्यादिना
 त्वनां वाक्यं यावत्संस्थानमुचित्वा इति बोधना । यत्नं यावत्संस्थानमिति

मित्यारम्भ यावद्भूमण्डोयचरणां प्राज्ञादियोनिमापद्यन्ते
 कण्डोयचरणाः आदियोनिम्' इति । तत्रेह विचार्यते किं
 विदुष्या भुक्तकृतकर्मणां योऽवरोहन्वाहोक्षिणानुग्रहाः
 इति । किन्तावत् प्रातः निरनुग्रहा इति । कुतः यावत्-
 मिति विशेषणात् । सम्प्रातश्च नान् कर्माग्रय उ-
 च्यते । सम्प्रातश्चनेनास्माज्जोकादमुंलोकां प्रलोपभोगयेति,
 यावत्सम्प्रातमुचितेति च कृतकस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां द-
 र्शयति । 'तेषां यदा तत्पर्यवेति' इति च श्रुत्यन्तरेणैव
 एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादेतत् यावदमुंजोके उपजीव्य
 कर्म तावदुपभुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति । नैव च प्रयत्न-
 शक्यते यत्किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य
 यत्किञ्चेह करोत्ययम्' । तस्माज्जोकात् पुनरेत्यसौ लोकाय
 कर्मणे' इत्यप्यपरा श्रुतिः यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन
 तस्यैह कृतस्य कर्मणस्तत्र चयिततां दर्शयति । अपि च
 प्रायश्चमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् प्राक् प्रायणा-
 दारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबन्धस्वाभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चा-
 विशेषात् यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वश्रमिव्य-
 ञ्जकं, न हि साधारणे निमित्तं नैमित्तिकमसाधारणं
 भवितुमर्हति । न ह्यविशिष्टे प्रदीपसविधौ चटोऽभिव्य-
 विशेषाद्भूमण्डोयचरणा इति वाक्याच्च संभवनाच्च । तत्रेति । कर्तृत्व-
 कर्म, फल पूर्ववत्ते कर्मभावेनागतैरनिवृत्तात् वैराग्यादार्थः, विद्वान्ने
 कर्मवत्त्वेनागतनिवृत्ताद् वैराग्यादार्थमिति शेषः । । तेषांविद्यादिकारिणां
 यदा तत्कर्तृ पर्यवेति विपरिचोचं भवति तदा पुनरापत्तेरिति श्रुत्या-

व्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्माद्विरनुग्रया अवरोहन्ती-
 त्वेवं प्राप्ते नूनः । कृतात्वयेऽनुग्रयवानिति । येन कथं-
 वृद्धेन चन्द्रमसमाकृताः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन
 क्षयिते तेषां यदक्षयं शरीरं चन्द्रमस्य उपभोगायारब्धं त-
 दुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रविलीयते स
 किरणसम्पर्कादिव क्षिप्तकरके, हुतभुगर्चिःसम्पर्कादिव हु-
 तकाठिभ्यम् । ततः कृतात्वये कृतस्येष्टादेः कथं चः फलो-
 पभोगेनोपपद्ये सति सानुग्रहा एवेममवरोहन्ति । केन हे-
 तुना दृष्टव्यमितिभ्यामित्याह । तथा हि प्रत्यक्षा नृतिः सा-
 नुग्रयानामवरोहं दर्शयति 'तद् य इह रमणीयचरणा
 अभ्याशो ह यस्ते रमणीयां योनिमापस्येरन् ब्राह्मणयोनिं
 वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा शूद्र य इह कपूयचरणा
 अभ्याशो ह यस्ते कपूयां योनिमापस्यन् शूद्रयोनिं वा शू-
 करयोनिं वा चाख्यतयोनिं वा' इति । चरणशब्देनात्मा-
 नुग्रयः सूच्यते इति वर्णयिष्यते । दृष्टव्यायं ज्ञानैव प्र-
 तिप्राप्त्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिक-

रंषां च कृतककर्तृत्वकर्मलोके मुक्तत्वमुच्यते इत्यर्थः । यावत् पदसङ्कोचो
 न युक्तः मुक्तत्वपरिपोषादित्याह । नैवमिति । अयं शरीरं बलिकृष्टिदिह
 लोके कर्म करोति तस्मान्न फलं परलोके प्राप्य कर्माणि पुनरावातीति
 युत्तर्हः कर्माभावे नृतिमुक्ता मुक्तिमाह । अपि चेति । अभिव्यक्तिः
 फलोन्मुखता, चरणेषामिव्यक्तस्य सर्वस्य कर्मणः परलोकाभोगस्यावस्था-
 यात् कर्माभावे इत्यर्थः । चरणस्यचोदयान्दवरोह इति प्राप्ते विहा-
 नप्रतिष्ठा कृतवृद्धे वेनेत्यादिना । तत्तावरोहतां जीवन्तां मध्ये वे-
 नेतिदिह कर्मभूमी रमणीयचरणाः पुण्यकर्मणः पुण्यवे निभाज इति

मात्रावशीमान् राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोत्येवमनुश्रवणयोगमात्र
परिपक्वी न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतल-
क्षमिदं, न हि स्वर्गाद्यस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृ-
त्तिरप्यप्यस्यते कार्यविरोधिनादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं न
स्वर्गफलस्य कर्मणो निश्चितस्य भुक्तफलत्वं भवतीति । अत्रै-
तदप्युक्तम् । स्वर्गाद्यं किल कर्म स्वर्गस्यस्यैव स्वर्गफलं नि-
श्चितं जनयति स्वर्गचतुस्तथाऽपि कश्चित् फलस्यैव जनय-
तीति न शब्दप्रमाणकानां ईदृशी कल्पनावकाशते । खेह-
भाष्ये तु खेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तस्मात् सेवक-
स्योपकारलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य क-
र्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते, स्वर्ग-
फलत्वस्यास्यविरोधात् । अथ यच्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफ-
लस्येष्टादेः कर्मणो भाष्यानुसारिखेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानो-
ऽनुश्रय इति । यदि हि येन सुकृतेन कर्मण्येष्टादिना स्वर्ग-
मन्वभूषणं तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुश्रयः कल्प्येत ततो रम-

मन्वः सर्वे भोगे रानि युक्तस्य कर्मणो लेशोऽनुश्रवणमात्रावरोहति, भाष्ये
खेहलेश इत्युक्तम् । ततः प्रेक्षेयं कृतेष्वेकदेशव्याख्यानात् ।
केचिद्व्याख्यादिना । रित्युक्तम् । खेहेन विद्युज्जमानम् । ननु भोगमात्र-
त्वात् कर्मणो लेशो न युक्त इति शङ्कते । नन्विति । कृत्याकर्मणो भोगे
जाते नात्रः स्वान् न तु भोगे जात इति परिहाराद्यैर्भोगो न जातत
इत्युक्तमिति शङ्कते । नन्विति । भोगः वाच्येभ्यो जात इति धना-
पत्ते । वाच्यत्वादिना । इदमेकदेशव्याख्यानं दूषयति । न चेति ।
स्वर्गकर्मणो लेशोऽनुवृत्तिर्दृश्यते स्वर्गमोनाद्यं कर्म चेदितं, तत्कर्मस्य स-

यौय एवैकोऽनुशयः स्याच्च विपरीतस्तथैयमनुशयविभाग-
 न्युतिरूपस्येति 'तद् य इह रमणीयचरणा भव य इह
 कपूयचरणा' इति । तस्मादामुषिकफले कर्मजाते उप-
 भुक्ते अवशिष्टमैहिकफलं कर्मारब्धजातं अनुशयस्तदन्ती-
 ऽवशिष्टन्तीति । यदुक्तं यत्किञ्चित्त्वविशेषपरामर्शात् सर्वस्यैव
 कृतस्य कर्माणः फलोपभोगिनान्तं प्राप्य निरनुशया अवशी-
 न्तीति । नैतदेवं, अनुशयसङ्गावस्थावगमितत्वात् । वक्ति-
 श्चिदिह कृतमामुषिकफलं कर्मारब्धभोगं तत्कारणं फलोप-
 भोगेन क्षययित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायश्चमविशिष्टाद-
 नारब्धफलं कृतस्त्वमेव कर्माभिव्यनक्ति, तत्र केनचित् क-
 र्मणामुषिन् लोके फलमारब्धते केनचिदस्मिन्नित्ययं वि-
 भागो न संभवतीति । तदप्यनुशयसङ्गादप्रतिपादनेनैव
 प्रतुरक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायश्चमनारब्धफलस्य
 कर्मसोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन

त्वभोगहेतुत्वे शास्त्रविरोध इत्यर्थः । किञ्च कर्महेतुकर्मयोगेनादोष
 कृत्यदोषावपत्तिरनुतिविरोध इत्याह । कथम्येति । आश्लेषमनुशय-
 याह । तस्मादिति । पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति । वदितादिना ।
 जपयित्वा पुनरानकतीति प्राधान्यमिति वाक्येन कथ्यत इति बीजना ।
 जन्तारब्ध इत्येवमस्मिन्नानुशयहीनया रमणीयकपूयचरणाभ्युदयिषाह-
 यास्त्वकर्माविशेषपरया विरोधात् वक्तिचेति वाक्यसम्भावमिति च ताभा-
 न्यवद्वदोरासुषिकविषयत्वेन वक्तव्यो न्याय इति भावः । परस्य कृत-
 स्यकर्माभिवाञ्जकमित्युक्तं उक्तानुशयवृत्तिविरोधादित्याह । तदपीति ।
 वक्तव्यद्वयारब्धकर्मप्रतिबन्धाच्च न कृतस्यकर्माभिवाञ्जकित्याह । अपि चे-
 त्यादिना । तत्र कृतस्यकर्माभिवाञ्जकत्वे हेतुमीकीति भावः । प्रचं कर्मो-
 त्तरं वदति । आरब्ध इति । आरब्धपदनारब्धस्यापि वक्तव्यः प्रतिबन्ध-

कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतस्स हृत्पुत्रवानुपपत्तौ स्तदुपशमात् प्रा-
यश्चकाले हृत्पुत्रवो भवतीति यदुच्येत तत्र वक्तव्यं, यथा
तर्हि प्राक् प्रायश्चादौ रक्त्वफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतस्स
हृत्पुत्रवानुपपत्तिः, एवं प्रायश्चकालेऽपि विरुद्धफलस्थाने-
कस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य
दुर्बलस्य हृत्पुत्रवानुपपत्तिरिति । न ह्यनारब्धफलत्वसा-
मान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनिकं कर्मैकस्मिन् प्रायशे
युगपदभिध्यक्तं सदेका जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं, प्र-
तिनियतफलत्वविरोधात्, नापि कस्यचित् कर्मणः प्रायशे
ऽभिध्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुं, ऐकान्तिकफ-
लत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्ज्ञेयैर्बुद्धिभिर्ना कर्म-
णामुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्र-
तिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति-

त्वात् न सर्वकर्मणः कदाचान्नाभिध्यक्तिरिति वशाधत्ते । यथेति ।
अनारब्धफलत्वाविशेषात् सर्वकर्मणामभिध्यक्तिमात्रेण निधौ विरुद्धसर्गन-
रवादिदेहकत्वानामेकदेहारम्भकत्वावस्थां उक्तत्वं विधायोति । न हीति ।
यस्तु तर्हि दुर्बलस्य कर्मणो नात्र दत्तं भावः । नापीति । नाशक्तं
योयती कर्मेति शक्यं उक्तत्वं, यच्च प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यान्ध्यावैवाधत्ते न
नरकवासंभित्तुर्था । नरकेन दुर्बलकर्माविभागे भागसाह । स्मृति-
रिति । सर्वनाशपर्यन्तं निरकं प्रकृतजन्तुस्य कर्माभिध्यक्तिपक्षे दोषाकारसाह ।
यदि चेति । जन्तुस्य कर्मणामेकस्मिन् देशदिग्ध्यानि भोगेन वशात् न
अन्त्याकारेणात्मानाभावात् न स्मृतिरित्युच्येत कदा दद्यात् सा-
दितुम् ।

“कदाचित्सुखतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति ।

पञ्चमानस्य संसारे यावदुःखादित्युच्यते” ॥

इति प्रवृत्तातीया । यदि च कूटस्थमनारब्धफलं कर्म
एकस्मिन् प्रायशः मिथ्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स-
र्मनरकतिष्ठन्मोनिषु अधिकारानवगमाद्यधर्माभ्युत्पत्तौ
निमित्ताभावाद्योत्तरा जातिरुपपद्येत । ब्रह्महत्यादीनां
चैकैकस्य कर्मस्योन्नेकजननिमित्तत्वं कार्यमाश्रयमुपपद्येत ।
न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शाकाद-
तिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् । न च दृष्टफलस्य कर्मस्य
कारौर्यादेः प्रायणममिथ्यक्तकं सम्भवतीत्येषापि केयं प्राय-
णस्याभिप्रेत्यक्तत्वकल्पना । प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मवत्तावत्प्र-

“ननु वरकरोद्भावां नोऽजाविश्वज्ञपचिवाप्त ।

चक्रावद्वक्तव्यां च जज्ञाह योनिमिच्छति” ॥

इत्यादिद्व्यतिविरोधाच्च न सर्वकर्मव्याप्तेरनकारश्चकलमित्याह ।
प्रहेति । अन्ये च स्य कर्मस्यः सद्यमेकत्रकफलकत्वं व्यहृत्वादिन्यत्र आह ।
न चेति । किञ्च व्यञ्जकत्वेऽपि वरचस्य चिं सर्वकर्मव्यञ्जकत्वं वदन्मो-
यन्किञ्चित्सर्वकर्मव्यञ्जकत्वं, नाद्यः, इह ज्ञतचारीवादेरन्यैः कर्महेतोरन्य-
व्यञ्ज्यत्वावस्थादिवाह । न चेति । द्वितीयं निरस्तुं प्रदीपं इहानं
विषटवति । प्रदीपेति । रूपाणां प्रदीपवत् वरचं न चकृदिदपि
कर्मस्य व्यञ्जकं किन्तु प्रवक्तव्यप्रतिपत्त्याभावे दुर्बलं व्यञ्जक इत्यर्थः । एवं
वरचस्य व्यञ्जकत्वावगतीकारेण दीपवद्वान्नोऽनिरस्तः, सङ्गीकारोऽन्यदुक्तो
दृष्टाव इत्याह । ननु चेति । सङ्गमस्तुङ्गमरूपमिति वरचो सर्वकर्माभिप्रेत्या-
विद्विरिति शेषः । एवं सर्वकर्मवत् एवकारेण इति प्रवक्तव्यः, कर्माद्य-
इति अतिनिराश्रयमुपपन्नरति । तथाहि । वरचमुच्यते ततः केचिदेकादि-
व्यतया प्रवक्तव्यप्रतिपत्त्यादिनिव्यायेन चाप्यभिप्रेत्यकर्मवत्त्वादिदुर्बलैः । ननु
तत्तत्प्रवक्तव्याऽङ्गीकार्य एवमपि इत्यत्र आह । केचिदिति । सङ्गमेव आ-
चरे । नैवेत्यादिना । वरचोऽप्यन्ये इत्यं न्यूते तस्मिन् जायतेत्या-

दर्शनेनैव प्रतिनीतः, स्वस्वरूपमभिव्यक्तिवत्त्वं द्रष्टव्य-
म् । यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्वरूपमभि-
व्यनक्ति न च्छब्दं, एवं प्रायणं समानेऽप्यनारव्यपक्षस्य कर्म-
जातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति न
दुर्वलस्येति । तस्माच्छ्रुतिव्यतिरिक्त्यायविरोधादग्निष्टोऽयमग्नि-
कर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः, शेषकर्मसङ्गावेऽनिर्माद्यप्रसङ्ग इत्य-
यमप्यख्येन सन्नुभः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मव्ययभुतेः । तस्मा-
त् स्थितमितदनुग्रयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरोहन्तो यथे-
तमनेव चावरोहन्ति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः । अने-
वमिति तद्विपर्ययेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्य-
पाप्तयोर्वरोहि सङ्गीतं नात् यथेत शब्दाच्च यथागतमिति
प्रतीयते, रात्र्याद्युसङ्गीतं नादध्यायुपसङ्गानाच्च विपर्ययो-
ऽपि प्रतीयते ।

तन्निमित्ता कथेतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतनाकाशपाकायाद्वायु-
मेवा धूमो भवति धूमो भूत्वाणं भवत्युष्णं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा
प्रवर्तति त इह श्री इवशा योनिभिरनक्षत्रवर्णितमाणा इति जायन्ते ज्यो-
तिर्निर्गम्यते श्री यो निराकृत्यो रेतः निश्चुति तद्भूय एव भवति तद्
य इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति । धूमाध्वना
यथेत वक्ष्यते तमेतकध्वानं पुनरायानीत्युक्त्वा धूमादिव्यपक्षिणानां
रात्र्यादिकं शीतं कथितं चाध्यादिवस्तुमिति यथा कालज्योतिर् यथेत-
यनेत्युक्तिः । अग्निहस्तगृहोऽप्ये कमुदीमनिष्पत्तिः ।
अस्मत् पुत्तिव्यपक्षमन्नाद्येवपूर्वकं कालकथापदे । अरथादिति चेदिति ।

चरणादिति चेन्नोपलक्ष्यमिति

कार्ष्णाजिनिः ॥ ८ ॥

अद्यापि स्यात् या श्रुतिरनुग्रयसङ्गोपपत्तिपादनाद्योदा-
हृता 'तद् य इह रमणीयचरणाः' इति सा श्रुत्वा चरणाद्यो-
न्यापत्तिं दर्शयति नानुग्रयादस्य चरणमन्योऽनुग्रयः, चरणा-
दिचमाचारः शौकमित्थनर्चान्तरम् । अनुग्रयस्तु शुद्धपक्षात्
कर्मणोऽतिरिक्त कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्य-
पदिशति । 'यथाचारी तथा भवति' इति 'यान्यनवस्थानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुच-
रितानि तानि त्वयोपास्यानि' इति च । तस्माच्चरणाद्योन्या-
पत्तिवृत्तेर्नानुग्रयसिद्धिरिति चेन्नैव दोषः यतोऽनुग्रयोपल-
क्ष्यार्थेवैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत्, कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शौकं विहाय
अधिकोऽनुग्रयः प्रत्याख्यते । ननु शौकस्यैव तु श्रौतस्य विहित-

“अद्वैतः सर्वधृतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुपपन्नं ज्ञानं श्रौतमेतदितुर्बुधाः” ॥ इति-

सूत्रावक्रोधादयः शास्त्रार्थज्ञानरूपं शौकं सर्वकर्माङ्गकम् । ननु भ-
रणपदसहितः श्रौतादिकर्मणो लक्ष्यं 'धर्मश्च यतोऽनुरागश्च यतोऽभ्या-
सश्च' इति कर्मलक्षणस्यैव तदभिप्रायः । अत्रानुग्रयसिद्धिरिति कार्ष्णाजि-
निसत्तम् ॥

तदेव ब्रह्मसमाधानाभ्यासात् । आनर्थक्यमिति चेदित्यादिना सूत्रेण ।
चरणशब्दनाशस्यैव, पदस्यैव वा तुल्यत्वात् शुद्धेति सिद्धिरिति च नान्यति ।

प्रतिविद्धं वाच्यं वाच्यपक्षेण सुभाष्ययोग्यापत्तिः फलं
भविष्यति, यद्यपि च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युप-
नयम् । अथवा ज्ञानार्थकमेव शीलस्य प्रसज्येति चेत् ।
नेष दोषः । कुतस्तदपेक्षत्वात् । इष्टादि हि कर्मजातं
चरणपेक्षम् । न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात् ।
'साधारणी' न पुनस्ति वेदा' इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुनश्च-
र्षत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मजाते फल-
मारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कश्चिदतिशयमारस्य-
ते । कस्य च सर्वार्थकारोति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः, तस्मात्
कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योग्यापत्तौ कारणमिति
कारणजिनेर्मतम् । न हि कस्यचि सञ्भवति शीलाद्योग्या-
पत्तिर्युक्ता । न हि पञ्चशं पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां
रहितुमर्हतीति ॥

प्रतिपक्षं शेषं शोभाकलादिरूपं । किञ्च शीलस्य निफलत्वाद्योग्याप-
त्तयेत्यापत्तिस्तत्रैव कर्मं नातुयवक्ष्येतादृशं । अत्राप्युच्यते । वेदास्तदर्थकर्म-
यत्नाचारं विना न फलनीति स्मृत्या शीलस्य कर्माङ्गत्वाच्च प्रत्यक्षकषायेना
अक्रियेणार्थवत्त्वात् । न चाङ्गमात्राद्योग्यापत्तिः फलमिति वाच्यं । अ-
ङ्गस्य फलावस्थानेन सुखार्थसाधारस्य पक्षेणोपायवत्त्वाच्च दुःखेति वसा-
धानार्थः । अद्याप्यारस्य स्वानादिरूपं प्रवचनं स्मारतया प्रवचनं तदा-
प्यतिरोध इत्यादृशं । प्रवचनं स्मृति । अङ्गावस्थोपासितवदाचारोऽर्थ-
वानित्यर्थः । अस्तु तर्हि शीलाद्याकारादेव योग्यापत्तिरित्यादृशं दुःखो
वै दुःखमेव कर्मचेत्यादि श्रुत्यादिरतिरोधाच्चैवमित्यादृशं । कर्म चेति ।
कार्यमात्रः अङ्गो अङ्गमात्रोपादिरूपं शेषं साधारणकर्मोक्तं विवेकवत्त्वात्
कर्मोपादिरूपं तत्रापि चरणाचारवन्द्यौ कर्मवाचिनावेत् न शीलवाचकमिति
न वक्ष्यावदर इति वादरितम् ॥

सुखतदुष्कृते एवेति तु वादरि ॥ ११ ॥

वादरिणाचार्यः सुखतदुष्कृते एव चरत्यर्थेन प्रत्या-
ख्येते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्मोत्पन्नव्यापारम् ।
तथा ह्यविशेषेण कर्मभावे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते ।
यो हीष्टादित्यक्षयं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आच-
क्षते धर्मचरत्येव महात्मेति । आचारोऽपि धर्मविशेष
एव, भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरत्योर्भाष्यवद्विराजकव्याप्तेना-
प्युपपद्यते । तस्माद्रमणौयचरणाः प्रयस्तकर्माणिः, कपूय-
चरणा निन्दितकर्माणि इति निर्णयः ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये स्थितरे-
ऽनिष्टादिकारिणस्तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छन्ति उत न
गच्छन्तीति विवक्षते । तत्र तावदाह । इष्टादिकारिण एव

सुखविज्ञानमाह । सुखतेति । चरत्यर्थेन प्रत्यक्षं चरति । आचा-
रोऽपीति । कर्मण एवाचारत्वे यथाकारोन्मादिभेदोऽस्ति कथंमन्यते आ-
ह । भेदव्यपदेश इति । निरुपपदाचारवत्त्वात् सदाचारवत्तो विशेषो
भावि सदाचारमन्यमानः कर्मोत्पन्नव्यापारो यथाकारोति यथाकारोति-
विशेषपरः इत्यनन्तराणि कर्माणीति सामान्यतः, यथाकं सुखदित्येति
विशेष इति विशेषः, तस्मादनुचयवत्त्वादागत्यावस्थानावावृत्त्याकारो राश्य-
मिति विद्वम् ।

एवं पुण्याकर्मा मत्तान्तिचिन्तया वैराग्यं निरुद्धं पापिमां तद्विनाशा-
तविशेषवति । अनिष्टादिकारिणामपीति । ये के श्रेष्ठविशेषमनुतेवैराग्यं
कर्ममं जानामिति कृतेच संशये प्रयत्नाभिकरणेन विद्वन्निर्मात्रोपपत्त्या

चन्द्रमसं गच्छन्तीत्येतच्च, कस्मात्, यतोऽनिष्टादिकारि-
णामपि चन्द्रमसस्य गन्तव्यत्वेन युतम् । तथा ह्यविशेष्य
कीर्तितत्वेन । समामनन्ति 'ये चैवेवास्मात्तस्मात् प्रयन्ति
चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति । देहारभ्योऽपि च पुन-
र्जायमानानां नान्तरे च चन्द्रप्राप्तिमवकल्येत, पञ्चम्यामा-
हुताविस्थाकृतिसङ्गानियमात्, तस्मात् सर्व एव चन्द्रम-
समासीदेव । इष्टादिकारिणामन्तरेषाञ्च समानगतित्वं
न युतमिति चेत्, न, इतरेषां चन्द्रमसस्य भोगाभावात् ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ

तद्वतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तु शब्दः यच्च व्याप्स्यति । नैतदस्ति सर्वे चन्द्रमसं
गच्छन्तीति । कस्मात्, भोगायैव हि चन्द्रारोहं न नि-
ष्प्रयोजनं नापि प्रत्यवरोहायैव, यथा कश्चिद्दृष्टव्यमारोहति
पुष्पफलोपादानाय न निष्प्रयोजनं नापि पतनायैव ।
भोगानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तं, तस्मा-
दिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति नेतरे तु संयमनं
यमास्तयमवगाच्छन्नुक्तावस्था यामौर्यातनाः चतुर्मुख

पूर्वपक्षस्य चारभेदोत्पत्त्यादिना । नवरत्नं पारिवर्तनानां सम्बन्धम्, इति वा
स्त्रीणां वसन्तीति ननु सर्वः । पूर्वपक्षे पुण्यवतायेव चन्द्रमसि तिष्ठति विष्णवा-
भावात् पुण्यवैश्वानरं वा प्राणं राज्यदार्ढ्यं चेति पक्षः, विष्णवे वापि चन्द्रमसो
वर्तमान इति नान्यथा । इत्युक्तार्थेन चन्द्रमसदार्ढ्यं चेति पक्षः, पञ्चम्यामा-
हुता इति विष्णवात् कश्चिन्नापि प्रकृत्युक्तोक्त्यापि प्राप्तिर्गतिरिति । देहा-
रभ्य इति । पारिवर्तनं सर्वलोकाकार्थं वा नान्यथा भाषायाश्च नतिरिति भावः ॥

तच्चापि च तदपाराद्विरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि समस्त नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वापारा-
भ्युपगमाद्विरोधः । यमप्रवृत्ता एव हि ते चित्रगुमादयोऽधि-
ष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चान्निविद्यायां 'वेत्य यथासौ लोको न सम्पूर्यते'
इत्यस्य प्रत्यस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते, 'अथेतयोः पथोर्न क-
तरेण च न तानोमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि
भवन्ति चायस्य न्नियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको
न सम्पूर्यते' इति । तत्रेतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरि-
त्येतत् । कस्मात् प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी हि देवयानपि-
त्ययानयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते । 'तद् य इत्थं विदुः' इति
विद्या तथा प्रतिपत्तय्यो देवयानः पन्थाः प्रकीर्तितः, इष्टा-
पूर्ते दक्षमिति कर्म तेन प्रतिपत्तयः पित्रयाणः पन्थाः
प्रकीर्तितः, तत्प्रक्रियायामथेतयोः पथोर्न कतरेण च नेति

पापिनां जलवद्व्यतावादिषेऽप्युतिष्ठतिवशात् 'ये वै वेच' इत्यपि-
षेऽप्युतिरिहादिकारिविषयत्वे न व्याप्तिरेति भावः ॥

श्रुतमवश्यं भाष्यं सुबोधम् ॥

यदुक्तं कामेश्वराभाषात् प्राणिकार्षणि चन्द्रमतिरिति तस्य, तृतीयवार्ण-
वतेरित्याह । विद्याकर्मणोरिति । चार्णवित्तवोक्तप्रमत्तं तृतीयवार्णो-
क्तिमन्तारव्याप्तं श्रुतमवश्यम् । एतवोर्निद्याकर्मणोः पथिद्वयवर्णनवोर-
न्वतरेष्वपि बाधनेन ये मरा न वृत्तास्तौ अन्तर्यामिणश्चतुर्वर्ण-
स्थानि भूतानि भवन्ति, त्रिकाद्वयो बोद्ध, तेन पापिनां चन्द्रमत्प्रभावा-

युतम् । एतत्पुनः भवति, ये च न विद्यावाक्येन देवयाने
 पश्यन्ति ताः नास्ति कर्मणा पिबन्ति तेनाग्निं सुदृजन्तु-
 च योऽहो हवतीति । इतीत्या पञ्च भवतीति । तथाहपि ना-
 विद्यादिकारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते । स्यादेतत्, तदपि चन्द्रवि-
 श्वमाहृतं ततीऽवरुह्य सुदृजन्तुत्वं प्रतिपद्यन्ते इति, तदपि
 नास्ति, चारोहानर्थक्यात् । अपि च सर्वेषु प्रदक्षु चन्द्रसोकं
 प्राप्नुवत्स्वसौ लोकः प्रयत्निः सम्पूर्यते यतः प्रश्रित्वं प्रति-
 पदनं प्रसज्येत । तथाहि प्रतिपदनं दातव्यं यथासौ लोको
 न सम्पूर्यते । अवरोहान्मृगमादसम्पूरणोपपन्नरिति चेत्,
 न, चतुतत्वात् । सत्यं अवरोहादप्यसम्पूरणमुपपद्यते । यु-
 तिसु इतीयस्थानसङ्कीर्तनेनासम्पूरणं दर्शयति 'एतत् इ-
 तीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते' इति, तेनामारोहा-
 देवासम्पूरणमिति युक्तम् । अवरोहस्येष्टादिकारिण्यप्यभि-
 पद्यते सति इतीयस्थानोक्त्या नर्थक्यप्रसङ्गात् । तुयम्पुनः या-
 ख्यान्तरीयवाक्यप्रभवामये प्रगमना गृह्णासुष्विति । एवं स-
 त्त्वधिकृतापेक्षः शास्त्रान्तरीये वाक्ये सर्वमर्थोऽस्ति इति 'ये
 चन्द्रसौको न सम्पूर्यते इति युतम् । प्रतिपत्ताविति प्राप्तिवाक्ये रत्न-
 र्चः । अपि च यापिना चन्द्रमतीत्यसौ लोकः सम्पूर्यते यतः न
 सम्पूर्यते इति युतमिति नैव निरुद्धं प्रकृत्यैतत्प्रमाणम् । अवरोहादसंप-
 रणमुत न कर्तव्यं इत्यहो हवतीति । नास्ति तावदिति । अवरोह
 इव इतीयं स्थानं सुदृजन्तिताम् आह । अवरोह इति । इत्यन्त्याम
 प्रवर्तितम् इति इत्यादिकारिणावरोहोऽस्ति इत्यादिकारिणापि या-
 रोहस्यार्थविज्ञप्तात् युक्तमिति सर्वमर्थम् । यथासौ इति नामान्तरोप-
 नयवाक्यस्यैव सर्वमर्थोऽस्ति । यानवद्वे नाम सत्य इति इत्यम् ।

वै केचिदधिकृता पश्चाद्भोक्तात् प्रयन्ति चक्षुःसमेव ते सर्वे
गच्छन्ति' इति । यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चक्षुःसं
गतुमर्हन्ति पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसङ्ग्रानियमादिति त-
त्प्रत्यक्षेति ॥

न तृतीये तथोपसम्भवे ॥ १८ ॥

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसङ्ग्रानियम आहुती-
नामादर्थः । कुतः, तथोपसम्भवे । तथा ह्यन्तरेणैवाहु-
तिसङ्ग्रानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरूप-
मभ्यते 'आयस्य स्त्रिवस्य' इत्येतत् तृतीयं स्थानमिति । अपि
च 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति मनुष्यश-
रीरहेतुत्वे नाहुतिसङ्ग्रा सङ्कीर्तयते न कौटपतङ्गादिशरीर-
हेतुत्वेन, पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात् । अपि च
पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचनमुपदिश्यते नापञ्चम्यामाहुती
पुरुषवचनं प्रतिषिध्यते, वाक्यस्य द्वायतादोषात्, तत्र ये-
षामारोहावरोही सश्वतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतो देह उद्भ-
विष्यत्यन्येषाम् तु विजैवाहुतिसङ्ग्रया भूतान्तरोपपत्ताभिर-
दिदेह आरम्भते ॥

एतन्निषेधमुक्तत्वात्तन्मात्राच्चैति पञ्चम्योक्तद्वयं निरस्तं तृतीयोक्तनिरा-
सार्थं कथमाह । अतुल्यनिरादिना ॥

विद्यावर्ज्यं ह्यन्यथा न निमित्तादिभावेन जायतेत्यादिसुखा निरस्त-
रजसमरन्ध्रोपपत्तौ नाहुतिसङ्ग्रादर इत्यर्थः । पुरुषशब्दाच्चैव विद्यायाः ।
अपि चेति ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १६ ॥

अपि च श्रम्यते लोके द्रोणदृष्टदुग्धप्रवृत्तीनां सीतादौ-
पदौप्रवृत्तीनां चोनिजत्व'. तत्र द्रोणादीनां जीविष्वये-
काहुतिर्नास्ति, दृष्टदुग्धादीनान्तु जीवितपुद्गलविषये हे-
अप्याहुतौ न स्तः । यथा च तमाहुतिसङ्ग्रहानादौ भवति
एवमन्यथापि भविष्यति । यथाकाव्यनारेणैव रतःशेकं गर्भं
धत्त इति लोके वृत्तिः ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपि च चतुर्विधं भूतग्रामे जरायुजाण्डवक्षोद्वजोद्भि-
ज्जलघने खेद्वोद्भिज्जयोरन्तरिथैव ग्रामग्रामैर्मुत्पत्तिद्वय-
नादाहुतिसङ्ख्यानादरो भवति, एवमन्वयापि भविष्यति ।
ननु तेषां खल्वेषां भूतानां लोख्येव बीजानि भवन्ति 'प-
ण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति' अत्र त्रिविध एव भूतग्राम-
इत्यतः क्वं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमित्युच्यते ।

मनुजदेहस्यापि मातृतिष्ठानमिव यथाह । अपिनेत्यादिना ।
विधिनिषेधकपार्षद्वे वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अत्रित्ये सति संवादाय
पुनश्च । कर्ततेऽपीति । बोध्यतेऽनेनेति बोधी आस्तादिरुक्तः । तुल्या-
नयाह । यथावेति ।

अथ ह्यजानि च अराजानि च कोटजानि च उद्धिक्कायौति वे-
 द्यमानवत्त्वेन कृतं व्याचष्टे । अयि वेति । अथ ह्यजानिटादकारि-
 नित्यर्थः । अथवा कृत्वा वाद्वर्हिष्यं अथ ह्यजं कृत्यकारे लीख्येति तदव-
 रणविरोधादिति बहुलोरत्वेन कृतमादष्टे । नमित्यादिना ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

‘आच्छादं जीवजमुद्भिज्जम्’ इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव खेदजोपसङ्गः कृतः प्रत्येकतः, उभयोरपि खेदजोद्भिज्जयोर्भूमादयोऽप्यभवत्स्व तुल्यत्वात् । स्वावरोद्धेदानं, विस्मयस्यो जङ्गमोद्धेद इत्यन्यत्र खेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ।

साभाष्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

इष्टादिकारिण्यन्तमसमासाद्य ‘तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वा ततः सानुग्रहा अवरोहन्ति’ इत्युक्तं, अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तर्ह्यमवरोहसतिर्भवति ‘अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते वसेतमाकाशमाकाशावायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽध्वं भवत्तदध्वं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति’ इति तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाकाशादिसाम्यमिति । तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः,

जीवजं जरादुषं बहुधादि, भूमिमुद्भिज्जं जायते इत्यादिकं, उदकं भित्त्वा जायते मूत्रादिकञ्चनमिति भेदः । संशोकः कोदः ॥

एवं याचिनां गच्छामतो विचार्य वसन्तीष्टादिकारिणावरोहे निधेयमाह । साभाष्यापत्तिरूपपत्तेः । वसेतमेव चेत्प्राप्तीत्या वधानतं भूमायाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते, तद्वत्तावायुचक्षुः कर्णानि पुनर्देहाः आकाशं ततः आकाशवद्वहन् भवन्ति । आकाशवद्वहन्पत्तरं विस्तीकता भविष्यन्तिपक्षिताः वायुनेतज्जतश्च जीवजाना वायुद्वया भवन्ति । सानुग्रहः वस्यो वायुद्वयो भूत्वा धूमं ततस्तद्वहो भवन्ति, धूमवहो भूत्वाऽध्ववहो भवन्ति । अध्वो विधर्तुं तदध्वं, मेघति विस्तीकति इतिवता मेघवहो भूत्वा वषट्कारादारा इतिवती प्रविश्य मीहवशादिरूपो

एवं हि श्रुतिर्भवति, इतरथा सत्त्वया स्वात् । श्रुतिसत्त्व-
याविषये च श्रुतिर्वाया न सत्त्वया, तथा च 'वायुर्भूत्वा
धूमो भवति' इत्येवमादौ गच्छराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेव
कल्पन्ते, तस्मादाकाशादिस्वरूपोपपत्तिरित्येवं प्राप्ते
द्रूमः, आकाशादिसामां प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले
यदन्वयं शरीरं उपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगश्चे सति
प्रविलीयमानं सूक्ष्माकाशसमभवति ततो वायोर्व्यभि-
ततो धूमादिभिः संसृज्यते इति । तदेतदुच्यते 'यथे-
त्माकाशमाकाशादादुमित्येवमादिना । कुतः, एतदुपप-
त्तेः । एवं ह्येतदुपपद्यते, न ह्यन्यस्यान्यभावा मुक्त्य उपप-
द्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वायादिक्रमेणावरोहो
नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशेन निम्नसम्बन्धत्वाच्च तस्मा-
दध्यापन्नैरन्यसम्बन्धो घटते । श्रुत्यसम्भवे च सत्त्वया-
श्रवणं व्याख्यमेव, अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवाका-
शादिभाव इत्युपपद्यते ॥

भवतीति विद्वाननन्तरा श्रुत्यर्थः । पूर्वान्तरवृत्तिद्वयं संशयबीजं कल्प्य, पूर्व-
पक्षं मार्गद्वयं उक्तवतीत्युक्तोर्बुद्धं स्वानन्दस्य मार्गस्यैवत्वमिह
दुग्धं दधि भवतीत्यादिप्रयोगे भवति श्रुतेर्विकारकपापनी सत्त्वयात्
वाहस्यापत्तिरुक्तबीजं नास्तीति प्रत्येदाहरणवदिति । श्रुतिमुक्त्य-
फलमिति पूर्वपक्षः । अतुल्यविना पूर्वविहावाद्यादिकारणपक्षयोगा-
जकथ्येति विद्वानवति । एवमित्यादि ॥ अत्रानो भावो प्रयोगे वक्ष्य-
तद्वयः वाक्यं वाक्यमिति सूत्रपदार्थः । एवं ह्येतदिति एतद्व-
यमेवंवाहस्यापक्षेरोपपद्यत इत्यर्थः । अतुल्यविनावाकावादिभ्यो नि-
र्गन्तवान्वाद्यतुपपत्त्यापि वाहस्याकथ्येतनेति । आकाशकथ्येति । संश-
यस्यवाक्यावस्था । विभुत्वादिति । अतिसुन्दरी संशयस्यवाका-
ननुवादः क्वादित्यर्थः । विविधभूतहास्यमवरोहे भवतीत्यनुसन्धाना-
द्वैरान्यदुपपद्यते । अत इति ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्ब्रह्मादिप्रतिपत्तेर्भवति
विशेषः किं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्ये नावस्थायोत्तरोत्तर-
सादृश्यं गच्छन्ति उताल्पमस्यमिति । तच्चानियमो नियम-
कारिणः शास्त्रास्त्राभावात् इत्येवं प्राप्त इदमाह । नाति-
चिरेणेति । अल्पमस्य कालमाकाशादिभावेनाप्यस्याय वर्ष-
धारभिः सहैमां भुवमापतन्ति । कुत एतत् विशेषदर्शनात् ।
तथा हि ब्रह्मादिभावा पत्तेरनन्तरं विशिनष्टि 'अतो वै
खलु दुर्निष्पत्तरम्' इति । तकार एकस्यान्दस्यां प्रक्रिया-
यां लुप्तो मन्तव्यः । दुर्निष्पत्तरं दुर्निष्कृमतरं दुःखतरम-
न्मात् ब्रह्मादिभावाविसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं
निष्पत्तनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुखं निष्पत्तनं दर्शयति ।
सुखदुःखताविशेषायां निष्पत्तनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्व-
निमित्तः, तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्यत्तेरुपभोगासम्भवात्
तस्मात् ब्रह्मादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः
स्यादिति ॥

नातिचिरेण । उक्तं सादृश्यरूपकोष्य बोधे गन्तव्यं । चराचिर-
गतिदर्शनात् संशयं वदन् पूर्वपक्षमिति । तन्मतेत्यादिना । अविद्यया
कदाचिद्विलम्बेन बोधोपसिरिति पूर्वपक्षकम्, विज्ञाने तु त्रीणि-
यगादिभावादनुपपत्तिर्ना विद्यमाने निर्मलमिति विशेषादाकाशादिभावा-
च्छा निर्मलं इत्यविलम्बेन बोधोपसिरित्यनुपपत्त्यानाहोरात्र्यदार्ष्टयमिति
विरुद्धः । अन्त्याकाशादिप्रत्यक्षविना सुखं त्रीणि यगादिषु दुःखमिति दुःख-
ज्याह्नाति न चराचिरनिर्मलमिति तत्र आह । सुखदुःखताविशेषाव-
मिति । अर्थः साहः ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्धयानन्तरं पश्यते 'त इह ग्रीहियवा
ओषधिजनस्यतयस्तिस्रमाषा इति जायन्ते' इति । तत्र सं-
शयः किमस्मिन्नेवावधौ स्वावरजात्यापन्नाः स्वावरसुखदुः-
खभाजोऽनुशयिनो भवन्त्याहोस्वित् चेन्नशान्तराधिष्ठितेषु स्या-
वरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति किं तावत् प्राप्तं स्या-
वरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति ।
कुतः एतत्, अनेर्मुस्यार्थत्वीपपत्तेः, स्वावरभावस्य च यु-
तिस्त्वृत्तीरुपभोगस्थानत्वप्रमिद्वेः, पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः
कर्मजातस्थानिष्टफलत्वोपपत्तेः तस्मात्सुखमेवानुशयिनां

अन्याभिलाषात् नृतिरुमात् अर्थकलायाधिरक्षानां क्रमो बोध्यः ।
इह भूमी वर्धयाराद्वारा पतितान्तेऽनुशयिनो ओषादिसाध्वेन नृत्तिरुमा
इति नृत्तिरुमाः । अत्र जायन्ते इति नृत्तेः पूर्वजाकायादियमोक्तं । अथो-
क्तं संशयमाह तत्रेति । अस्मिन्नेवावधौ वर्धयाराद्वारानन्तरमित्यर्थः ।
दुर्निष्ठापतरयदेन विरनिर्गमनस्यसोक्तं न नृत्तिरुमा दुःखेन निर्गमनमिति
सुखस्यस्ययादिसाध्वेनपस्यतया पूर्वपश्यति । किन्नावदित्यादिना । अत्र
पूर्वपक्षे स्थानरत्ननिष्ठस्येऽधिकारिणां वल्लभोत्तरं, विज्ञाने ओषादि
संश्लेषमात्रं परिहृत्यं वल्लभावयवस्येऽर्थस्येति विवेकः । ननु देहो-
त्पत्त्या जीवानां जन्म साध्वेन सतः, ओषादेस्तु न देहजन्मिन्नात् साध्वेन
स्वावरभावस्येति । 'स्वाधुमन्तेऽनुशयिनो' इत्याद्या नृत्तिः । 'शरीरजैः'
कर्मदोषैर्योति स्वावरतां वरः' इत्याद्या नृत्तिः । ननु अस्मिन्नेवावधौ
भावात् कथं स्वावरत्वं तत्राह । पश्यति । सोमाद्युच्छिष्टभक्षणा
पश्यादादिबद्धार्थः । अत्रार्थं हिंसादेरपि हिंसात्वादिसाध्वेन प्रवृत्ते

व्रीह्यादिजन्म आदिजन्मवत् । यथा ज्योतिर्वा शूकरयोनिं
वा चण्डालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां आदिजन्म तत्सु-
खदुःखान्वितं भवति एवं व्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रू-
मः । अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयि-
नः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखमात्रं भवन्ति पूर्ववत् ।
यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनः तत्संज्ञेयमात्रमेवं व्री-
ह्यादिभावोऽपि जातिव्यापरेः संज्ञेयमात्रम् । कुत
एतत्, तद्वदेवेहाप्यभिलाषात् । कोऽभिलाषस्य
तद्वद्भावः कर्मव्यापारमन्तरेण सञ्जीवितं यथाकाशादिषु
प्रवर्णान्तेषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परामृशत्येवं व्रीह्या-
दिजन्मव्यापि । तस्मादाख्यं सुखदुःखमात्रमनुशयिनाम् ।
यत्र तु सुखदुःखमात्रमभिप्रति परामृशति तत्र कर्मव्यापा-
रं रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति । अपि च मुख्येऽनुश-
यिनां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्डमानेषु
भक्ष्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुश-
नं किंकादित्यादिवाक्यनिविद्वत्ताकारेण दुरितापूर्वकारित्वमविवक्ष्यमिति
वाक्यं आह । ननु तं व्रीह्यादिभावोऽनुशयिनां न जन्मरूपः
कर्मविशेषपरामर्शं विनाशोक्त्यात् पूर्वोक्ताकाशादिभाववदिति सिद्धान्त-
यति । एवं प्राप्तं दृष्ट्वादिह । पूर्ववदिति पदं दृष्टान्तत्वेन हेत्वश-
त्वेन च आह्वयतं, यदप्रकरणे कर्मविशेषपरामर्शपूर्वकमुच्यते तत्क-
मेति व्यतिरेकदृष्टान्तमव्याप्य । यत्र त्विति । अपि च 'बो यो ह्यस-
मसि जी रेतः श्लिषां विक्षतिं तद्रूप एव भवति' इति वाक्येष्टे व्रीह्या-
दिषु प्रविष्टानुचरनसङ्काशं दारा रेतःसिद्धिरुच्यते ननु तदन्वया-
नुपपत्त्यापि जन्मवृत्तिर्न दृश्येत्याह । अपि चेन्मृगादिना । व्रीह्यादिह-

यिनः प्रवसेयुः, यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स त-
स्मिन् पीद्यमाने प्रवसति इति प्रसिद्धम् । तत्र व्रीह्यादिभा-
वादेतः सिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत, अतः संसर्गमात्र-
मनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मु-
ख्यार्थत्वं प्रति ब्रूयात्, उपभोगस्थानत्वञ्च स्थावरभावस्य ।
न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे, भव-
त्वन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामे-
तदुपभोगस्थानम् । चन्द्रमसस्तवरोहन्तेऽनुशयिनो न स्था-
वरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्ष्महे ॥

अशुद्धमिति चेन्नशब्दात् ॥ २५ ॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोमादशुद्धमाध्वरिक् कर्म
तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवेहानुशयि-
नां व्रीह्यादिजन्मासु तत्र गौणो कल्पनाऽनर्थिकेति,
पदेहनामे देहनामृत्क्रान्तेरवश्यम्भावादेतः सिद्ध्योर्न न सादित्वं
एतेनेति उक्तास्तुमागार्थापत्तिश्चास्ति । जायत इति कुतेर्मुख्यार्थत्वमनु-
शये भोगायतनत्वञ्च व्रीह्यादेः प्रति ब्रूयादित्यर्थः । ननु व्रीह्यादे-
र्भोगायतनत्वानङ्गीकारे पूर्वोक्तकुतिसिद्धतिप्रवृत्तिबाध इत्येतच्चाह ।
न चेति ॥

वैदिकं कर्माशुद्धं न भवति शास्त्रादित्यत आह । प्रपञ्च-
यति । अयं धर्म इत्यादिना । शुची देः प्रातःवाद्यह्ने जीवनादि-
निमित्तकृतमग्निहोत्रं धर्मो भवति च एवाग्नौ च देवे भक्ष्यारामे नरणा-
दिनिमित्ते कृतः वस्त्रधर्मो भवतीति निर्णयः, शास्त्रैकवाच्य इत्यर्थः ।
अतः किञ्चाह । शास्त्राच्चेति । ननु वा हिंसा सोऽधर्म इत्यादिगण-
विशेषविधिना बाधोऽत्र न युक्तः । नाभिचरेदिति निमित्तधर्मोऽत्र प्रपञ्चा-

तत्परिणीयते । न शास्त्रहेतुत्वाद् धर्माधर्मविज्ञानस्य । अयं
धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणमतीन्द्रियत्वात्
तयोरनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन् देशे काले
निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठायते स एव देशकालनिमित्ता-
न्तरेण धर्मो भवति, तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं
विज्ञानं कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुपहायात्मको
ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितं, स कथमशुद्ध इति शक्यते
वक्तुम् । ननु न हिंसात् सर्वभूतानोति शास्त्रमेव भूतवि-
षयो हिंसामधर्म इत्यवगमयति । वाटं, चर्मसु सः,
अयश्चापवादोऽन्नीषोमीयं पशुमालभेतेति उक्तर्गापवादयोश्च
व्यवस्थितविषयत्वम् । तस्मादिष्टं वैदिकं कर्म शिष्टैर-
नुष्ठायमानत्वादनित्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं
फलं जातिस्त्वावरत्वम् । न च स्नादिजन्मवदपि ब्रौह्मादि-
जन्म भवितुमर्हति । तच्च कपूयचरणानधिकृत्योच्यते, नैव-

यत्नत् किञ्चिद्विवादेरपि कृतपचारकत्वाविरोधादिति तस्माच्च ।
उक्तर्गापवादोऽनिरिति । अथ सर्वः कर्मणि सर्वत्र चरणार्थे रागतः
प्रवृत्तिः कर्मेषु विधित इति स्थितिः । तथा च ज्योतिष्ये कर्मणि निवे-
शोपरोधप्राप्त्यात् प्रवृत्तिः कृति कृतवृत्तिवाटौ तु विधित एव प्रवृ-
त्तिर्वाच्या । इ च विधिर्वैयर्थ्येन प्राप्तं कर्मवृत्त्यं न बाधेत तर्हि
प्रवृत्तिर्न कदाच, प्रवृत्तिर्न वा विधिरनर्थात् कदाच, अनो निरवका-
शो विधिः वाचकाच्चतुर्थमर्थमिति किञ्चादिषु स्थापयतीति । इदञ्च
निषेधवाचकं किञ्चादिवाचकान्मेव प्रवृत्तिमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु
रागप्राप्तिर्विधिवाचकत्वाद् वैयर्थ्याच्च प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इति इद-
मम् । प्रतिरूपं दुःखरूपं तस्य फलं नेति बोध्यम् । इह ब्रौह्मा-

मिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति, यतश्चन्द्रस्वलात्
स्वस्तितानामनुशयिनां ब्रौह्मादिसंज्ञेषुमात्रं तद्भाव इत्यु-
पपद्यते ।

रेतःसिग्योगोऽयं ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रौह्मादिसंज्ञेषुमात्रं तद्भावो यत्कारणं ब्रौह्मा-
दिभावस्थानान्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आक्रायते 'यो
यो ज्ञवमन्ति यो रेतः सिञ्चति तद्ब्रूय एव भवति' इति ।
न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः सभावति । चिरञ्जीवो हि
प्राप्तशरीरान् रेतःसिग् भवति कश्चमिवातु प्रचरिततद्भावमद्यम् ।
नामानुमतोऽनुशयौ प्रतिपद्यते । तत्र तावदवश्यं रेतःसि-
ग्योम एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगम्यः तद्वत् ब्रौह्मादिभा-
वोऽपि ब्रौह्मादियोग एवेत्यविरोधः ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

अथ रेतःसिग्भावान्तरं योनौ निवर्त्तते रेतसि यो-
नेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह
शास्त्रं 'तद् व इह रमणीयचरणाः, इत्यादि, तस्मादप्यव-

दिभावे कश्चिदधिकारः सर्वपरान्तर्गतोऽस्तीत्युक्तम् । अथ ब्रौह्मादि-
भावान्तरं रेतःसिग्भावः अतः । तस्मात्स्वातन्त्र्यमनु रेतःसिग्भाव-
त्वावगमाद्युपभोगं वाच्यं तद्दृष्टव्यमस्ति योनेः एवास्ति, अन्तर्ग-
तमनुपगम्यारोहः विरोधः स्यादिति न योनेः अन्तर्गतविरोध इति योनेः
शरीरवृत्तेर्न ब्रौह्मादिशरीरत्वमुपगम्यमिति सूत्रार्थः ।

इह कर्मिणां मनःप्रवृत्तिरन्तर्गता इत्योः इत्यादिस्वातन्त्र्यं सर्वपरान्तर्गतम्
तत्त्वज्ञानसाधनं सिद्धमिति यादार्थमुपपद्यते । इति सिद्धमिति

गम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुः-
खान्वितं भवतीति, तस्मात् व्रीह्यादिसंज्ञेयमात्रमनुश-
यिना तज्जगत्ति सिद्धम् ॥

इति श्रीमच्छास्त्रौरकमीमांसाभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पा-
दकृती तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्रीमद्भोविन्दानन्दभगवत्पादकृती
शास्त्रौरकमीमांसाभाष्ये प्रथमः पादः ॥

1902

श्री परमात्मने नमः ॥

JUGUM BEAR.

सन्ध्ये दृष्टिराह हि ॥ १ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चान्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संमा-
रगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते ।
इदमामनन्ति 'स यच्च प्रपञ्चयति' इत्युपक्रम्य 'न तत्र रथा
न रथयोगा न पथ्यानी भवन्ति अथ रथान् रथयोगान्
पथः सृजते, इत्यादि । तच्च संशयः किं प्रबोध इव स्वप्ने-
ऽपि पारमार्थिको दृष्टिगर्हास्त्रिधायामयीति । तत्र ता-

श्री वेदव्यासाय नमः ।

सन्ध्ये दृष्टिराह हि । उक्तैराग्न्यवाधकान्वयदार्थविवेको बाह्य-
यं ज्ञानवाचकमस्मिन् पादे निरूप्यते इति पादबोद्धव्यवाधकत्व-
माह । अतिक्रान्त इति । वाचनविचारत्वादेवाह पादकाश्चिज्ज्ञानादे-
रुक्तिः । अस्मिन् पादे न स्थानतोऽपीतज्ञतः प्राप्नुहेत्यन्तेन प्रथम-
जिज्ञासितत्वं पदार्थोऽवस्थाद्वारा विविच्यते, तदारम्भापादकमात्रे-
र्विभेदकत्वदार्थविवेकः, तत्र पूर्वं, नतयागतिविमला जायते इत्या-
निरूपिता तदनन्तरमाविर्भावावस्था सृज्यते विपरीततया तत्र
अग्रे रथादिदृष्टान्तेष्ववधारोक्षेच 'यच्च' इदम् पूर्वंपक्षकृत-
मोजयति । तत्र संशय इत्यादिना, अग्ररथादयो जायन्त्या-
दिवत् व्यावहारिककक्षायां सत युक्तिरनन्तत्वं प्राचीनतया इति
संशयार्थः । आरम्भाधिकरणे प्रपञ्चक पारमार्थिकत्वनिष्ठे-
इति वक्तव्यम् । अत्र पूर्वंपक्षे जायन्त्या अज्ञाज्जीवक विवेकाविधिः

अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा
 एवोच्चेरनु, न, 'प्रतापुषः पुच्छपौमान् वृषौष' इति प्रकृत्य
 'अन्ते कामानात्वा कामभाजं करोमि' इति प्रकृतेषु तत्र
 पुष्पादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञश्चैनं निर्मा-
 तारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्त्वहीदं प्र-
 करणं 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्, इत्यादि । तद्विषय-
 एव च वाक्यशेषोऽपि-

तदेव शुक्रं तद्वज्रं तदेवासुतमुच्चति ।

तस्मिंश्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कथनं ।

इति प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरि-
 ताश्रया तथा स्वप्राश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च
 उच्यते : 'अथो सत्त्वाहुर्जागरितदेश एवाश्रयैव इति यानि
 श्रोत्रं जाग्रदपश्यति तानि सुषुप्तः' इति स्वप्नजागरितयोर-
 समानव्यापतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सत्त्वा
 सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह ॥

मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिश्चक्रस्वरूपत्वात् ॥३॥

तुशब्दः पञ्च व्यावर्तयति । नैतदस्ति बहुकं सन्धि
 सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायामन्त्रेव सन्धि सृष्टिर्न पर-
 वा । यः सुषुप्ते करचेष्टु जागर्ति तदेव शुक्रं स्वप्राश्रयं प्रकृत्य
 स्वप्नस्य जाग्रदर्थः स्वप्नदेशतन्तुतेरभेदत्वेन सत्त्वे मायमवस्थात् ।
 यथो सत्त्वाश्रयितीति ॥

स्वप्नरथादयः प्राप्तीतिवाः स्वप्नरथादौ बुद्ध्यावस्थी विना इत्या-
 क्तिकत्वादिवदिभिः विज्ञानवति । तथ्यद इत्यादिवा । चित्तात्मनि

मार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्तुर्जनानभिष्यत्तत्त्वरूपत्वात् ।
न हि कार्त्तुर्जन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिष्यत्तत्त्वरूपः स्वप्नः ।
किं पुनरयं कार्त्तुर्जनमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरवा-
धव । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि
अवाधय स्वप्ने सभाष्यते । न तावत् स्वप्ने रथादीनामु-
चिती देयः संभवति, न तावत् संवृते देहदेये रथादयोः-
वकाशं लभेरन् । स्वादेयत्, वहिर्देहात् स्वप्नं द्रष्टुमिति
दिशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दृश्यमिति च श्रुतिः 'वहिर्देहात्
स्वप्नं वहिःकुलायादभ्युत्थितत्वात् स ईयते अमृतो यत्र
कामम्' इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्कृतात् जन्तोः
सामान्यस्वप्नमुच्यते । नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्व जन्तोः
जन्तुमात्रेण योजनशतान्तर्गतं देशं पर्येतुं त्रिपर्येतुश्च ततः
सामर्थ्यं सभाष्यते । कश्चित् प्रयागमनवर्जितं स्वप्नं आ-
वयति 'कुरु वह' मयायां ग्रयानो निद्रयाभिभूतः स्वप्ने
पञ्चालानभिगतवाक्मिन् प्रतिबुध्यते' इति । देहावेदपे-
यात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुचेव
तु प्रतिबुध्यते । येन चयं देहेन देयान्तरमनुमानो मन्य-
ते तन्मन्ये पाशैः स्वाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि
विद्या ईशसायक्ये देन अभिप्रेति स्थिता रथाद्य कारा बाधेति कुरुभाष्य-
यो वक्तव्यमभिधातोरभेदस्य नानाभाष्यपर्येष इति प्रगतसंवाध्यत्वरूपस्य
व्यापकारिकसंवाध्यत्वं निराह उक्तः । कार्त्तुर्जनस्य जायति पादप्रसाधयो,
तत्त्वान्तरं परमार्थवस्तुनो जायदर्थस्य कारवत् धर्मेऽवस्थान्नापकः तद-
त्वं स्वप्ने विद्योतीत । न तावदित्यादिना । संज्ञो वस्तुधर्मे, पर्येतुं गन्तुं,

चायं देशात्तराणि स्वप्ने पश्यन्ति न तानि तद्वाभूतान्येव
भवन्ति, परिधावन्तेत् पश्येज्जायदसुभूतमर्बमाकलयेत् ।
दर्शयति च श्रुतिः 'अन्तरेऽ देहे स्वप्ने' स यच्चैतत् स्वप्नयाच-
रति' इत्युपक्रम्य 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति ।
अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधादङ्घ्रिः कुलायनतिर्गौरी व्याख्या-
तव्या 'अहिरिव कुलायादमृतचरित्वा' इति यो हि वसवपि
शरीरेण तेन प्रयोजनं करोति च अहिरिव शरीराद्भवति
इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येव सति विप्रलब्ध एवाप्यु-
पगन्तव्यः, कालविसंज्ञादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्त्यां सुप्तो
वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्तमानप्रशस्तिं च स्वप्ने
कदाचिद्वक्त्रं वर्षपूगानतिवाहयति । निमित्ताभ्यपि च स्व-
प्ने न बुद्ध्यते कर्मणे वाचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहारादि
नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्बर्तने-
ऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दादृषि वा. वाच्ये
चैते रथादयः स्वप्नसृष्टाः प्रबोधे, स्वप्ने एव चैते सुखमवाधा
भवन्ति पाद्यस्तयोर्थमिवादर्शनात्, रथोऽयमिति हि क-
दाचित् स्वप्ने निर्धारितः अनेन मनुष्यः सम्यग्यते, मनुष्योऽ-

विपर्वेष्टमानस्तु, चावर्तति प्रबुद्धो जगः, वाचस्वानु प्रतीति शेषः । एतत्
स्वप्ने यथा कालं तथा बलं काले स्वप्नस्यावस्था चरति गन्धः स्वप्नरीरे व-
येष्ट चरतीत्यर्थः । अहिरिवेति कुलायनं कालं अहिरिवामृतं चाकालं
चरित्वा बलं कामं वयेष्टमोचते अहिरिवीत्यर्थः । बुधनाह । के कीरि ।
देहाभिधानहीनत्वमुच्यते अहिरिवदेहस्योऽपि अहिरिवीत्युक्तं इत्यर्थः ।
एव सति कदाचिद्वक्त्रं अतएव स्वप्ने चरतीत्यर्थः विप्रलब्धो, विप्रलब्ध

यमिति वा निर्धारितः स्वप्नेन दृष्टः । अष्टधाभावं रथादीनां स्वप्ने आशयति शास्त्रं 'न तत्र रथा न रथयोगा न पत्न्यानी भवन्ति' इत्यादि । तस्मात्प्राप्तमात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मात्रमात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगम्य इति, नेच्छुः श्रुते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । तथा हि श्रूयते 'यदा कर्मसु काम्येषु स्थितं स्वप्नेषु पश्यति । सम्यग् हि तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्नदर्शने' इति । तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेक्ष्यत इति आशयति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः 'कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि' इति, मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताच्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगम्यनो भवन्तीति मन्त्रज्ञे तत्रापि भवतु नाम सूचमानस्य वसुनः सत्यत्वं, सूचकश्च तु श्रोतृदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं वाच्यमा-

वोन्यदेशाभावात्तत्रा वाच्यमात्रम् । वाच्येति । अत्र रात्रिबन्धेऽपि वेदभासादिवर्णनरे वाच्यो भवति इति भारत इत्युक्तम् ॥

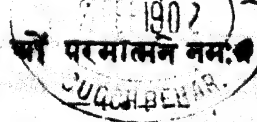
पूर्ववशात्तत्राभावात् ज्ञानार्थदर्शने ज्ञानधामपीजन्त्यन्वयाध्वोन्मत्त उपाधिरिति कथ्यतात्पर्यं ज्ञानस्य आत्मनात्मत्वे तद्विषयोऽन्वयः इत्युक्तं न स्यादिति शङ्कोत्तरत्वेन ज्ञानान्तरं व्याचष्टे । वाचेत्यादिना । मन्त्रे च देशाद्युपाधेर्विषयविशेषा वा ज्ञानाः यदाह्वयवाक्ये स ज्ञानाः स्फुरितवन्त आह । तत्रापि मन्त्रे वाच्येति । इत्युक्तं हि तेषां युक्तिरुक्तत्वात् चतुष्टयादर्शनादिति भावः । तथा ज्ञानिहारा ज्ञानस्य ज्ञानादिकीर्तननिमित्तत्वं त-

नत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायाभासित्वम् ।
 यदुक्तमाह ह्येति तदेवं सति भासं व्याख्यातव्यं यथा सा-
 क्तं गवादीनुद्बुधतोति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु
 प्रत्यक्षमेव साक्यं गवादीनुद्बुधति, एवं निमित्तमात्रत्वात्
 सुप्तो रवादीन् सृजते स हि कर्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमे-
 व सुप्तो रवादीन् सृजति । निमित्तवत्त्वस्य रवादिप्रति-
 भागनिमित्तमोदनात्सदृशत्वात् तन्निमित्तभूतयोः सृजतदु-
 क्तयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपि च जागरिति विषये-
 न्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिष्यं तिकराद्यात्मनः स्वयंज्यो-
 तिष्टं द्रष्टुं विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपपन्नः, तत्र
 यदि रवादिदृष्टिवचनं श्रुत्या नोयेत स्वयंज्योतिष्टं न नि-
 र्णीतं स्यात् । तस्माद्रवाद्यभाववचनश्रुत्या रवादिदृष्टिवचनं
 भास्यमिति व्याख्येयम् । एतेन निर्माच्यवचं व्याख्यातम् ।

४. कश्चिदुक्तं ह्येति तस्मात् स्वप्नस्य मायाभासित्वम् । तदुक्तं प्रति बुद्ध्याकारणे
 यावात् स्वप्नस्य त्वं चात्मन्भावभावयोस्तत्त्वादित्याह । यदुक्तमित्या-
 दिना । तथा च स्वप्नस्य स्वप्नस्यं सुप्तं भास्यतीति हेतुविहितमिति भा-
 वः । श्रुतिवाक्यविरोधाच्च न स्वप्नस्यतेत्याह । अपि चेति । कतिपयः
 बहुरः, श्रुत्या तत्परतवेत्यर्थः । जागरितादविशेषादिति भावः । कतिपयमा-
 ह । तस्मादिति । एतेनेति भास्यतेनेत्यर्थः । द्वितीयसंयोगोपपन्नकर्तृत्व-
 चेदरपि स्वप्नस्य किं श्रुतिविदुः उक्तं प्राप्तं स्वप्नस्यत्वात् विदुः, नाद्य र-
 त्याह । यदुक्तमित्यादिना । कथं विदुः स्वप्नस्यत्वं निर्वर्तं तत्त्वा-
 कथं भास्यते इहं निर्वर्त, येन नाद्य जीवबुद्धिद्वया येन ज्योतिषा
 कश्चिदुक्तं येन च स्वप्नस्यत्वमतीत्यर्थः । न चेत्तत्त्वं दृष्टारप्यवे जीवस्य
 स्वप्नस्यत्वं नूनं किन्तु काश्चिदुक्त्याह रवादीति । जीवोक्तौ ननु

यद्व्यक्तं 'प्राज्ञमेव' निर्मातारमामनन्ति' इति, तद्व्यसत्
 युक्त्यन्तरे स्वयं चिद्व्यक्तं स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन व्यो-
 तिषा प्रकल्पितं' इति जीवव्यवहारवशात् । इहापि च
 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' इति प्रसिद्धानुवादाज्जोव एवायं
 कामानां निर्माता सङ्गीकृत्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव
 शुक्लतद्व्यक्तं इति जीवभावं व्यावर्त्य बुद्धभावं उपदिश्यते, त-
 त्वमसि' इत्यादिवर्दितं न बुद्धप्रकरणत्वं विरुध्यते । न
 चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्व-
 रत्वात् सर्वास्वप्नवस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु
 नायं सम्बन्धव्ययः समो वियदादिसर्गवद्विखेतावत् प्रतिपा-
 द्यते । न च वियदादिसर्गस्याध्यात्मिकं सत्त्वत्वमस्ति, प्र-
 तिपादितं हि तदव्यक्त्यमारब्धव्यवस्थादिभ्यः, इत्यत्र सम-
 स्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक् च नञ्ज्ञानदर्शनात्
 वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सम्बन्धव्ययस्तु प्रपञ्चः
 प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं सम्बन्धस्य मायामात्र-
 त्वमुदितम् ।

परमविदोऽप्यतस्तु वाङ् । तस्य त्विति । एवं हेतोः स्तुतिविशेषः नि-
 रक्त इत्येवमङ्गीकृत्यते । न चास्माभिरिति । तर्हि हेतुविशेषः सत्त्व
 वतस्तुतिविशेषाद्वा सत्त्वत्वं जीवहारिकं पारमार्थिकत्वेति विवक्ष्यते व्य-
 वहारकत्वे नाशङ्क्यं भावः नाद्य इतश्चाङ् । पारमार्थिकत्वमिति । द्वितीये
 रत्नान्तक वाक्यवैयर्थ्यादिति वाङ् । न चेति । अतर्हि सत्त्वत्वं जाग्रतो वि-
 शेषोऽयं सत्त्व इतश्चाङ्वा प्रातिपदिकत्वविशेषाङ् । प्राप्तिरिति ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ २ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चाम्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसा-
रगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते ।
इदमात्मनन्ति 'स यच्च प्रसृजयति' इत्युपक्रम्य 'न तत्र रक्षा
न रक्षयोगा न पश्यानी भवन्ति अथ रक्षान् रक्षयोगान्
पथः सृजते, इत्यादि । तच्च संशयः किं प्रबोध इव स्वप्ने-
ऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्त्रिन्नायामधीति । तत्र ता-

र्को वेदव्याख्यानं नमः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि । उक्तवैराग्यवाध्यस्तत्त्वपदार्थविवेको वाक्य-
र्थज्ञानसाधनवक्तिन् पादे निरूप्यत इति पादबोद्धेयवाध्यभावात् ।
आह । अतिक्रान्त इति । साधनविचारवादेनाह पादव्याख्यानभावे
वक्तुः । अस्मिन् पादे न स्वामतोऽपीत्यतः प्रागुद्देश्यत्वेन प्रथम
लिङ्गाश्रितत्वं पदार्थोऽन्यथाहारा विविच्यते, तदारम्भापाठसमाप्ते-
र्विधेयकत्वपदार्थविवेकः, तत्र पूर्वं, नतग्रामतिचिन्तया जायतेत्यस्या
निरूपिता तदन्तरभाविनी अत्रापि सृष्टिराह विषयीकृत्य तत्र
अग्रे रक्षादिसृष्टिकारकादभावोक्तेर 'यच्च' इदम् पूर्वपक्षकृतं
बोद्धवति । तत्र संशय इत्यादिना अत्ररक्षादयो जायन्त्या-
दिवत् व्यावहारिकवृत्त्या चत सृष्टिरवतत्वं प्राचीतिहा इति
संशयार्थः । आरम्भाधिकरणे प्रपञ्चक पारमार्थिकत्वविशेषा-
दिति नान्यत् । अत्र पूर्वपक्षे जायन्त्या अत्राजीवक विवेकाविधिः

[अ० २। पा० २ ।] १०॥ हरणारौ रक्षाणां । ७८१

वत् प्रतिपद्यते सन्ध्ये सृष्टिरिति । सन्ध्यमिति स्वप्नस्या-
नमाद्यष्टे वेदे प्रथोमदर्शनात् 'सन्ध्यं सृष्टीं' सन्ध्यस्थानम्
इति । ज्योतिषोक्तस्थानयोः प्रथोमसम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्ध्यौ
भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथैव सृष्टिर्भव-
तुमर्हति । कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह 'अथ
रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादि । स हि कर्तेति
चोपसंहारादेवमेवावगम्यते ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

अपि चैके शास्त्रिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां
निर्मातारमात्मनमात्मनस्ति 'य एष सुतेषु जागर्ति कामं
कामं पुत्रो निर्मिमाणः' इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा

विशालं प्राप्नोति कश्चिद्वाचित्वा शिवेकात् स्वयं लोतिह विदिरिति एकम् ।
सन्ध्यः सन्ध्योपसंहारादेतद्विज्ञानमुच्यते इति वाक्याभावेन रथं
लोकां जगत् कर्मवशात् दृष्टेः मानसपरबोद्धस्फूर्तिरूपः सन्ध्यौ भवति,
लोकां लोकव्यवस्थौ भवतीति सन्ध्यः सन्ध्यः । तथा च श्रुतिः 'तस्मिन्
सन्ध्ये स्थाने तिष्ठति सन्ध्ये स्थाने भवति इदं परबोधस्थानम्' इति
अथ सन्ध्यः कादाचित्क इव सन्ध्यः निवृत्तसन्ध्यः प्रबोधसन्ध्यः प्रबोधस्थानम्
तन्मित्रवत्प्रकृतम् । अतस्तत् सन्ध्यं चतुराष्ट्रसन्ध्यं चतुराष्ट्रसन्ध्यं च
परबोधस्थानम्, देवचतुराष्ट्रसन्ध्यं सन्ध्यं लोकव्यवस्थं सन्ध्यं कर्तेति सन्ध्य-
स्थाने लोकव्यवस्थं तिष्ठति निवृत्तसन्ध्यं लोकव्यवस्थं तिष्ठति पादव्यवस्थं-
स्थानं तन्मित्रवत्प्रकृतम् इति व्याचक्षते । न केवलं सन्ध्यः सन्ध्यं तिष्ठति
रिक्तस्थानम् किन्तु सन्ध्यं कदापि नोत्ति । स हि कर्तेति ॥

किञ्च सन्ध्यः सन्ध्यः प्राप्तिनिमित्तत्वात् चोक्तार्थोदय इति सन्ध्य-
स्थानम् । अपि चेत् सन्ध्यः सन्ध्यः प्रकरणादिति । सन्ध्यः सन्ध्यः-

मार्गगन्तोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्तुमानमिच्छात्तरूपत्वात् ।
न हि कार्त्तुमानं परमार्थवस्तुधर्मेषाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः ।
किं पुनरत्र कार्त्तुमानमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्यक्तरवा-
धम् । न हि परमार्थवस्तुविषयाच्च देशकालनिमित्तानि
अवाधश्च स्वप्ने सभाष्यते । न तावत् स्वप्ने रथादीनामु-
च्यते देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयो-
वकाशं लभेरन् । स्वादेनत्, वह्निर्देहात् स्वप्नं द्रव्यति
दिशात्तरितद्रव्यग्रहात् । दग्धमिति च श्रुतिः 'वह्निर्देहात्
स्वप्नं' वह्निःकुलायादमृततरित्वा स ईयते अमृतो यत्र
कामम्' इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तो-
सामान्यस्वप्नमुच्यते । नैव च्यते, न हि सुतस्व जन्तो-
वर्णमात्रेण योजनयतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुश्च ततः
सामर्थ्यं सभाष्यते । कश्चित् प्रयागमनवर्जितं स्वप्नं आ-
वयति 'कुर्वन्' ग्रन्थायां ग्रथानो निद्रयाभिभूतः स्वप्ने
पञ्चालानभिगतवाचिन् प्रतिबुद्धश्च' इति । देहादेरप-
यात् पञ्चालेभ्यः प्रतिबुद्धेन तानसावभिगत इति कुर्वन्नेव
तु प्रतिबुध्यते । येन चार्थं देहेन देवान्तरमनुबानो मन्य-
ते तन्मन्ये पाथोऽस्माः ग्रन्थेनदेय एव पश्यन्ति । यथाभूतानि
विद्या । ईश्वरावच्छेदेन जीविषि स्थिता रथाद्य कारा भावेति सूत्रभाष्य-
वोरकभाष्यादिद्योरोरभेदश्च जनादेर्भावपदेन इति प्रमातव्यवाच्यत्वकपस्य
आपहारिकवस्तुत्वं निरासं कृतम् । कार्त्तुमानं आपति पात्रप्रधानयो-
तकत्वात् परमार्थवस्तुनो आपदर्शकत्वात् अर्थः शब्दत्वमापन्नः तद-
त्वं स्वप्ने निवृत्तम् । न सावदित्यादिना । संज्ञो वक्ष्ये, पर्येतुं गन्तुं,

चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तद्वामृतान्वेष्ट
भवन्ति, परिधावन्तेत् पश्येज्जायदसुभूतमर्थमाकलयेत् ।
दर्शयति च श्रुतिः 'अन्तरेष्ट देहे स्वप्ने स यचैतत् स्वप्नवाच-
रति' इत्युपक्रम्य 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति ।
अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधादहिःकुलायचरतिर्नो व्याख्या-
तव्या 'अहिरिव कुलायादमृतचरित्वा' इति यो हि वचनपि
शरीरेण तेन प्रयोजनं करोति च अहिरिव शरीराश्रयति
इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येव सति विपक्षश्च एवाप्य-
पगन्तव्यः, कालविसंज्ञादोऽपि च स्वप्ने भवति रज्ज्यां सुप्तो
वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्तनामप्रशस्तिनि स्वप्ने
कदाचिद्वक्त्रं वक्ष्यमाणानतिवाहयति । निमित्ताभ्यापि च स्व-
प्ने न बुद्धवे कर्मणे बोधितानि विद्यन्ते, करणोपसंहारादि
नास्य रथादियहवाय चक्षुरादौनि सन्ति, रथादिनिर्बर्तन-
ोऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दास्ये वा, बाधते
चेत्ते रथादयः स्वप्नसृष्टाः प्रबोधे, स्वप्ने एव सन्ते सुखमवाधा
भवन्ति आद्यस्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि क-
दाचित् स्वप्ने निर्धारितः 'अथैनं मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽ-

विपर्वेष्टमात्मन्', आश्रयति प्रभुशो जनः, 'पार्श्वस्यान्' प्रतीति र्हेन । इतत्
स्वप्ने यथा स्यात् तथा यत्न काले स्वप्नवाचरति तदा अन्तरीरे द-
ष्टे चरतीत्यर्थः । अहिरिवेति कुलायचरित्वा अहिरिवान्न आका
चरित्वा यत्न कामं यदेष्टव्यते विहरतीत्यर्थः । पुष्पाह । यो ह्रीर्हि ।
देवानिमानकीनत्वमुखेन अहिरिवदेहस्योऽपि विहरतीत्युक्तं इत्यर्थः ।
एवं वति नृसिद्धिभ्यां अतएव स्वप्ने चरतीत्यर्थः विपक्षयोः, विपक्ष

यमिति वा निर्धारितः चक्षेन दृश्यः । स्रष्टृत्वाभावं रक्षादीनां
स्वप्ने श्रावयति शास्त्रं 'न तत्र रक्षा न रथयोगा न पश्यान्तो
भवन्ति' इत्यादि । तस्मात्प्राप्तमात्रं स्वप्नदर्शनम् ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मायाभाषत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगम्यं
इति, नेच्छुञ्चते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः सा-
ध्वसाधुनोः । तथा हि श्रूयते 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं
स्वप्नेषु पश्यति । सद्यद्भि' तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिद-
र्शने' इति । तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं
हन्ति' इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेक्ष्यते इति
श्रावयति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः 'कुम्भारारोहणादी-
नि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि' इति, मन्त्रदेवता-
द्रव्यविशेषनिमित्ताद्य केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगम्यिनो भव-
न्तीति मन्त्रानो तथापि भवतु नाम सूचमानस्य वस्तुनः
सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्मोदर्शनादेर्भ्रमत्वेव वैतथ्यं वाच्यमा-

योग्यदेवाभावकृता काकाभावकृद् । कावेति । काक रात्रिबन्धेऽपि
केदुमाकादिबन्धनरे बाहरो भवति इति भारत इत्युक्तम् ॥

परमार्थमात्राणां जायमानानां कृष्णवामदीन्यन्वयनवाधोन्मत्तं
उपाधिरिति कृष्णतात्पर्यं सत्यं वाच्यत्वात् तस्य सूचितोऽर्थः सप्तो
न स्यादिति ब्रह्मोत्तरत्वेन कृष्णानरं व्याचष्टे । कावेत्यादिना । कर्मसु
देशाभ्युपगम्यैवमिदं वा सप्ताः स्रष्टृत्वाभावे सप्ताः कुरितस्त
वाह । तस्मादिदं सत्यं कावेति । स्रष्टृत्वाभावेऽपि सुप्तस्यैव स्रष्टृत्वा-
दर्शनादिति भावः । तथा कृष्णहारा काकस्य मन्त्रादिजीवन्निमित्तत्वं त-

नत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं सप्रत्ययमावाभासत्वम् ।
 बहुलमाह इति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा सा-
 हस्रं गवादीनुद्धहति निमित्तमावत्त्वादेवमुच्यते न तु
 प्रत्ययमेव साहस्रं गवादीनुद्धहति, एवं निमित्तमावत्त्वात्
 सुतो रवादीन् सजति स हि कर्तेति चोच्यते न तु प्रत्ययमे-
 व सुतो रवादीन् सजति । निमित्तत्वत्वस्य रवादिमति-
 भाननिमित्तमोदनात्सदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदु-
 ष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपि च जागरिते विषये-
 न्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिष्यंतिकराद्यात्मनः स्वयंज्यो-
 तिष्टं द्रष्टुं विवेचनमिति तद्विवेचनाय सप्र उपपन्नः, तत्र
 यदि रवादिस्फटिकचनं नुत्या नोयेत स्वयंज्योतिष्टं न नि-
 र्णीतं स्यात् । तस्माद्रवाद्यभाववचननुत्या रवादिस्फटिकचनं
 भाक्तमिति व्याख्येयम् । एतेन निर्माचन्यवचं व्याख्यातम् ।

४. सप्रमोक्षुरदृष्टद्वारा सप्रस्फटिर्निमित्तत्वं ननु इत्थं प्रति पुनश्चापारको-
 वासात् सप्रकर्तृत्वं वाच्यमुपायवाच्योदकत्वादित्याह । बहुलमित्या-
 दिना । तथा च सप्रत्ययवचनं कृतं नास्तीति हेतुविहितमिति भा-
 वः । नुतितात्यर्थविरोधाच्च न सप्रवत्तृतेत्याह । अपि चेति । अतिवरः
 बहुलः, नुत्या तत्परवत्तृतेत्यर्थः । जागरितादतिशयोक्तिरिति भावः । कथितमा-
 ह । तस्मादिति । एतेनेति भाक्तत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयसुतोपपन्नवचनं
 हेतुरपि सप्रत्ययं किं नुतिविद्युः अतः प्राप्तव्यं सर्ववत्तृतात् किञ्चा, वाद्य र-
 त्याह । बहुलमित्यादिकम् । स्वयं निर्मितं ज्ञापयेत् किञ्च तस्मा-
 त्स्वयं वाचनमा हेतुं निर्माय, येन वाद्या जीवबुद्धिज्या येन ज्योतिष-
 यस्फटिकचनेन च सप्रमोक्षप्रतीत्यर्थः । न चेत्तत् इत्यद्वारत्वे जीव-
 सप्रकर्तृत्वं ननु किमु वाचयेत्पीतयाह रवासीति । जीवोक्तो बहुलः

यदप्युक्तं 'प्राज्ञमेव निर्मातारमामनति' इति, तदप्यसत्
 युक्त्यन्तरे कथं विद्वत् स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्यो-
 तिषा प्रकाशयति' इति जीव्यापारश्रवणात् । इहापि च
 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं
 कामानां निर्माता सहोक्त्येति, तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव
 यकन्तद्वद्वेति जीवभावं व्यावर्त्तय ब्रह्मभाव उपदिश्यते, त-
 त्वमसि' इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विवक्ष्यते । न
 चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिविध्यते, तस्य सर्वेश्व-
 रत्वात् सर्वास्वप्नवस्थास्वप्निहातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकानु-
 नायं सम्बन्धश्चः सर्गो वियदादिसर्गवद्विद्येतावत् प्रतिपा-
 द्यते । न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्त्वत्वमस्ति, प्र-
 तिपादितं हि तदन्वत्त्वमारब्धशब्दादिभ्यः, इत्यत्र सम-
 स्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक् च ब्रह्माकदर्शनात्
 वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सम्बन्धवच्च प्रपञ्चः
 प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं सम्बन्धस्य मायामात्र-
 त्वमुद्दिशतम् ।

वरचक्रितोऽयं वदन्त आह । तस्य त्विति । एवं ज्ञेयोः स्मृतिविहितं नि-
 रसं द्वितीयकस्वीकरोति । न चास्माभिरिति । तर्हि हेतुविज्ञेः कथं
 एतान्त्वविज्ञातव्यं वदन्त जीवकारिणं पारमार्थिकमेति विवक्षन् अ-
 वधारकान्ते मायामात्रत्वात् वाद्य इत्याह । पारमार्थिकमिति । द्वितीये
 रसान्त्व वाक्यवैकल्यानिताह । न चेति । तदर्थं च कथं जायते वि-
 शेषोऽयं वदन्त आह । प्राविश्यादिकमस्मिन्नेति । प्रमिति ।

पराभिधानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो ॥ ५ ॥

अद्यापि स्वात् परस्वैव तावदात्मतोऽंशो जीवीऽन्नेरि-
व विस्फुल्लितः, तन्मैव सति यद्यग्निरस्फुल्लितव्योः समाने
दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैक्यव्य-
ञ्जो, ततश्च जीवस्वैक्यव्यवशात् सादृश्यको रूपे रसादि-
ष्टिर्भविष्यतीति, अतोच्यते । सत्यपि जीवेश्वरयोरंशंशोभाये
प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जीवस्वैश्वरस-
मानधर्मत्वं नास्त्वैव न नास्तीति, विद्यमानमपि तु तत् ति-
रोहितं, अविद्याव्यवधाना । तत्पुनस्तिरोहितं सत्
परमेश्वरमभिधायतां यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्यान-
स्य तिमिरतिष्ठतस्वेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादौश्वरप्र-
सादात् समिद्धस्य कस्यचिदेशविभवंति न स्वयं तत्

पुनं ज्ञप्रधानपरमावात् जज्ञो बायेदप्रकृतं कल्लमानो बापि व-
तु दृष्टिबन्धात् इति ग्रहं कत्वा परिहरन् स्वयं व्याचष्टे । अद्यापि
व्यादितदिना । वतप्रकृतस्य हि बहुलात् दृष्टिः कदा भवति जीवस्य
त्वगतप्रकृतस्य प्रत्यक्षमिति परिहाराय । तर्हि विद्युद्वर्षवत्वात्जीव-
श्वरत्वं नास्वेवेति शङ्कते । किमिति । नास्तीति न किमवाप्तमिति,
तत्पुनरीश्वरप्रसादात् कस्यचित् व्यक्तं इत्युक्तं । न नास्तीति । विधूत-
ध्यानस्य निष्ठावस्य संविद्याविद्यादिशिवस्येत्यर्थः । अतो वाच्यमिति
देवं ज्ञात्वा वाचात्तुल्यं सर्वज्ञानानविद्यादिद्वे बाधवद्वाग्निरव्यक्तका-
ङ्क्षो भवति । जीवैव ज्ञेयैसाक्षात्सर्वज्ञपरवाक्यप्रत्यक्षं इति मित्रे
परिहारायकृतं वक्तुमिष्टायकमाह । तस्येति परमाविद्युको नाप्यप्येव
ध्यानादुपध्वनीबाधेनवा मन्त्रोक्तानिद्वयवेधका वा ज्ञतोऽपि विज्ञेयवर्जनाय-

एव सर्वेषां जन्तूनां, कुतस्तस्मिन् हि ईश्वराच्चेतोरस्य जीवस्य
बन्धमोक्षो भवतः, ईश्वरस्य सकृत्पापरिज्ञानादबन्धः तत्स-
कृत्परिज्ञानात्, मोक्षः । तथा च श्रुतिः 'आत्मा देव'
सर्वपापप्रहानिः शोचैः क्षेपैश्चकृत्, गृहाणि । तस्या-
भिधानात् ततोऽं देहभेदे विमोक्ष्यते केवलं प्राप्तं ज्ञानम्'
इत्येवमाद्या ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

जन्मात् पुनर्जीवः परमात्मा एव सस्तिरस्कृतज्ञा-
नेत्यर्थो भवति युक्तस्तु ज्ञानैश्वर्यशोरतिरस्कृतत्वं विस्फुटि-
हस्येव दहनप्रकाशयोरिति । उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि
तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगादेष्टेन्द्रियमनीषु-
द्विविधश्चेदनादिशोगाद्वति । अस्ति चापोपमा यस्यान्ते-
देहनप्रकाशसम्यग्वाप्यरश्मिगतस्य दहनप्रकाशने तिरो-
भवतः, यथा वा भस्मनाच्छवस्य, एवमविद्यापत्युपस्था-
पितानामकृपकृतदेहादुपाधियोगात् तद्विवेकश्चरुततो
जीवस्य ज्ञानैश्वर्यनिरोभावः । वाग्यस्यो जीवेच्छरीरस्य-
त्वायहाश्रयत्वर्थः । नन्वस्य एव जीव ईश्वरादसु तिर-

नादिकृतं कश्चिद्देहवाते कति हि देहे भवति तद्विज्ञानमनरनाकज्ञानात्
वेदो हेतुस्तु ज्ञानाभावः प्रज्ञैकसंज्ञोत्तरागच्छे भवतीति ज्ञानवर्ति-
रित्यर्थः ॥

जन्मैश्वर्यतिरोभावे देहाधिनानी चेदस्ति कथमर्थं ज्ञानं, तद्वि-
द्यापहावाह । जन्मादिति । जन्मावरणं नास्तीत्युक्तं कतिपयं

स्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् किं देहयोगकल्पनम् । नित्यं च ते, न
 ह्यस्य वं जीवस्येष्टरादुपपद्यते 'सर्व' देवतायाम् । इत्युपपन्न
 'अनेन जीवनात्मनानुप्रविष्ट' इत्यात्मस्य न जीवस्य प-
 रामर्थात् । 'तत्त्वत्वं च धाम्ना तत्त्वमसि त्वं तदेतो' ! इति
 च जीवायोपदिष्टतोऽस्मात्त्वत्वं, अतोऽनस्य एवेष्टरात् जीव-
 मन् देहयोगात् तितोहितज्ञानैश्वर्यं भवति, अतश्च न
 साहस्यिको जीवस्य स्वप्ने रद्यादिसृष्टिसिद्धिर्घटते । यदि
 च साहस्यिको स्वप्ने सृष्टिसिद्धिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित्
 स्वप्नं पश्येत् । न हि कश्चिदनिष्टं सङ्कल्पयते । यत्पुनरुक्तं
 जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्त्वत्वं स्थापयतीति न तस्मा-
 द्भावजनं सत्त्वत्वाभिप्रायं स्वयं ज्योतिर्विरोधात्, नित्यैव
 च स्वप्ने रद्याद्यभावस्य दग्धितत्वात्, जागरितप्रभवस्यासना-
 निमित्तत्वात् तु स्वप्नस्य तत्त्वत्वाभिप्रायं स्थापयति ।
 तस्मादुपपन्न स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ।

तदभावो नाङ्गीयुः तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

सप्रावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्तेदानीं परीक्षते । त-

दायवति । अथ न इत्यादिना । जीवस्येष्टरात्त्वत्वात्तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात्-
 तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात् तत्त्वत्वात् तत्त्वत्वात् । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना ।
 अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना ।
 अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना ।
 अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना ।

अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना ।
 अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना । अथ न इत्यादिना ।

नैताः सुप्तविषयाः ततो भवन्ति । कश्चित् श्रूयते 'तद-
यनैतत्सुप्तः सुषणः सम्प्रसवः स्वप्नं न विजानाति चाद्य-
तदा नाडीषु स्वप्नो भवति' इति । अन्यत्र तु नाडीरेवानु-
क्रमः श्रूयते 'ताभिः प्रत्यक्षसुप्तं पुरीतति शेते' इति । तथा-
न्यत्रापि नाडीरेवानुक्रमः 'तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं
न कश्चन पश्यति अथास्मिन् प्राय एवैकधा भवति' इति ।
तथान्यत्रापि 'य एषोऽन्तर्द्वयं आकाशस्तस्मिन् शेते' इति ।
तथान्यत्र 'सता सोमः तदा सम्प्रसवो भवति स्वप्नोऽनौ भ-
वति' इति । तथा 'प्राप्तेनात्मना सम्परिष्यक्तो न वाह्यं
किञ्चन वेद नान्तरम्' इति च । तत्र संशयः । किमेतानि
नाद्यादीनि परस्परनिरपेक्षतया भिन्नानि सुप्तिस्थानानि
आहोस्वित् परस्परापेक्षतयेकं सुप्तिस्थानमिति । किन्तावत्-
प्राप्तं भिन्नानीति । कुतः एकावत्त्वात् । न हि एकावधानां

संप्राप्तसमयेऽप्यस्मिन् सुप्तिं विचारयति । तदभावे नाडीषु तच्छ्रुते-
रात्मनि च । तदेतत् स्वप्नं यथा स्वात् तथा । यत्र काष्ठे सुप्तः सुप्तः
वसतो निरसवाद्यकरणो मनोऽवत् तस्मिन् प्रसव इत्यर्थः । स्वापे
नाडीस्थानस्य नाडीपुरीततो नाडीपरमात्मनोऽवत् तच्छ्रुतस्योच्चाह ।
अथान्येति । परमात्मनाऽवत्तरीराह । तथान्यत्रेत्यादिना । नाडीपुरीत-
मस्य वसनीकृतेः वसुधवसुतेषु संशयमाह । ततोति । पूर्वपक्षे स्थान-
विषयात्मनोऽवत् तस्मिन् स्थानेति । तद्वत्त्वात् नाडीभिः पुरीततं गत्वा
तत्र वसुधवसुतेषु वेत इति वसुधवत् तद्वत्त्वं इति विवेकः । एकपुरी-
तवाच्यत्वं त्रीहिवसुतेषु नाद्यादीनामेवमित्युक्त्वाप्येव निरपेक्ष-
स्थानत्वमुक्तं इत्यत आह । नाद्यादीनामेति । इति वसुधवसुतेषु

कथितं परकारापेक्षत्वं इत्यन्ते श्रीनिदेशादीनाम् । आद्या-
दीनां हेतुकार्यता सुपुनो इत्यन्ते 'वाङ्मोहो यतो भवति दुरो-
तति नेत' इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशकः सुप्रमाणम् ।
ननु नैव सति सप्तमीनिर्देशो इत्यन्ते 'यदा सोमः तदा स-
म्यसो भवति' इति नैव दोषः, तथापि सप्तम्यर्थस्य समा-
मानत्वात् । वाक्यशेषे हि 'तथावतनेवो जीवः सुदुपसर्प-
ति' इत्याह । 'सम्यग्वायतनमलक्षणा प्राचयेवोपसर्पत्वं'
इति प्राचयशब्देन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् । वायत-
नञ्च सप्तम्यर्थः, सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यमेष इत्यन्ते,
'सति सम्यक् न विदुः सति सम्यक्तामश्नु' इति । सर्वत्र च
विशेषविधानापेक्षमलक्ष्यं सुपुनं न विमिश्रते । तस्मादे-
कार्यत्वात् आद्यादीनां विकल्पेन कदाचित् किञ्चित् स्थानं
स्वापायोपसर्पतोऽपि प्राप्ते इति पश्यते तदभासो वाङ्मो-

हनेन वृत्तमिति चकार्षः । आद्यतनशब्दस्य वृत्तत्वार्थः आचारस्य नञ्चत
इत्याह । नैव दोष इति । सम्यक्त्वावस्थापुत्रे आसी जीवो विचार्यमानं
प्राचयस्य सुदुपसर्पति सुपुन्यादिष्वर्थः । सप्तमीशब्दा निरुद्धेवाचारस्य-
भावाद्ब्रह्मस्य आलोचनः । कदाचित् वृत्तिरूपेण आद्यादीनां स्थानस्य-
चिति न वृत्तव्यवृत्तिविरोध इति पूर्ववचार्थः । चित्वाक्यमिति । एवं
प्राप्त इति । स्थाने चकार इतीत्यलक्ष्यवार्थः । यदा वाद्यः सुपुन्यान्
तदा इतीत्यलक्षणं न भवतीति सुप्रमाणमलक्ष्यं चकार वाद्यः
कदाचित् न वृत्त इत्याह । विकल्पे चैवमिति । श्रीनिदेशादी-
नाम्ना विकल्प इति भावः । यद् तु सप्तमीशब्दा आद्यादीनामेव-
मलक्ष्यमिति तत्रेति शब्दः । न चेति । प्राचयस्य सर्वदुपसर्पत्वार्थः
वर्णद्वयं तु वदमिति सर्वभेदेऽप्येवमिति शब्दे, अथवागम-

प्राप्तिरिति । तदन्वाय इति तस्य प्रकृतस्य स्वरूपनस्या-
 भावः सुषुप्तमित्यर्थः, नाडीप्राक्नि चेति समुच्चयेनेतानि
 नाडादीनि स्थापयोषेति न विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः त-
 द्भूतः । तथा हि सर्वेषामेषां नाडादीनां तत्र तत्र सुप्ति-
 स्थानत्वं श्रूयते तत्र समुच्चये संगृहीतं भवति, विकल्पो
 ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वादिकल्पो नाडा-
 दीनां ब्रौह्म्यवादिर्वदित्युक्तम् । नेत्युच्यते, न ह्येकविभ-
 क्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पस्यापतति, नानार्थत्वस-
 मुच्चयवोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् प्रामादे श्येते पर्यङ्के
 गत इत्येवमादिषु, तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च
 स्वपितृत्वे तदुपपद्यते समुच्चयः, तथा च श्रुतिः 'तासु तदा
 नवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अवाप्तिन् प्राञ्च
 एवैकधा भवति' इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्तौ
 यावयति, एकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं सम-
 धिगतं 'प्राञ्चस्यानुगमाद्' इत्युच्यते । यत्रापि निरपेक्षा इव
 नाडीः सुप्तिस्थानत्वे न यावयति 'तासु तदा नाडीषु सुप्तौ
 भवति' इति तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधा-
 नाडीद्वारेण ब्रह्मस्थे वावतिष्ठत इति प्रतीयते । न चैवमपि

वधानाभ्यां श्रवणबोधनत्वात् बहुश्रवणं, तथेहापि नाडीपुरीतो जीवस्य
 संहारद्वारा ब्रह्मस्थेन सुप्रिरिति बहुश्रवण इत्यर्थः । नाडीनां प्राणस्य च
 एकेन वाक्येनोपादानादिवः बहुश्रवण इत्याह एकवाक्येति । आधार-
 त्वमात्रं ब्रह्मस्थौ न निरपेक्षत्वं यतो न बहुश्रवणस्य सप्रत्या बाध इत्या-
 ह । न चैवमपीति । बहुश्रवणेऽपीत्यर्थः । यत्न नाडीसुप्तौ नाडीषु भोक्तुः

नाडीषु सप्तमी विरुध्यते, नाडीभिरपि ब्रह्मोपसृष्टं न एव
नाडीषु भवति । यो हि गङ्गाया सागरं गच्छति गत एव
स गङ्गायां भवति । अपि चात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्म-
लोकमार्गस्य विवक्षितत्वाद्नाडीसुत्वर्थं सुप्रसङ्गीकृतं, नाडीषु
कृप्तो भवतीत्युक्त्वा 'अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति' इति
ब्रुवन् नाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्यर्शाभावे हेतु
'तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति' इति । तेजसा नाडीगतं न
पित्तस्थेनाभिध्यातृकरणे न बाह्यान् विषयानीक्षते इत्य-
र्थः । अथवा तेजस इति ब्रह्मण्य एवायं निर्देशः, 'सुत्यन्तरे
'ब्रह्मैव तेज एव' इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात्, ब्रह्मणा
हि तदा सम्पन्नो भवति नाडीद्वारेण अतस्तं न कश्चन
पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसम्पत्तिश्च पाप्मस्यर्शाभावे
हेतुः समधिगतः, सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अपहृतप-

सुप्रसङ्गं विवक्षिता रश्मिसम्बन्धनाडीरूपमार्गस्तुत्वर्थत्वादित्याह । अपि
चेति । पित्तं न विषयेणैवाभावे सुकटुः कार्यो रभावात् तद्देहवर्णाभिर्मांसक-
पाप्माकार्यं इत्यर्थः, अपहृतपाप्मब्रह्मसम्पत्त्या वा पाप्माकार्यं इत्याह ।
अथ वेति । अस्मिन् व्याख्याने लाभमाह । एवञ्च कर्तव्येति । तादृ तदा
मांसवाक्मिन् प्राच एवैवभा भवतीति श्रुतः कुरुक्षेत्रे व्याप्तितो बभूवीत्यर्थः ।
नाडीब्रह्मबोधोऽयं प्रधानभावेन कृप्तो कुरुक्षेत्रे पुरीतं ब्रह्मबोधो रयीत्याह ।
तत्रेत्यादिना । आकाशे ब्रह्मणि चेत् इत्युपलक्ष्य ताभिः प्रकृतस्य पुरी-
तति चेत् इत्युक्तं, तथा च नाडीद्वारा पुरीतं गत्वा ब्रह्मणि चेत् इति
ब्रह्मबोधः विद्ध इत्याह । तथा नाडीति । वृत्तावस्थितो भवति प्राज्ञेन
ब्रह्मरिक्त इति वृत्तावस्थितः कृतेः पञ्च सुप्रसङ्गाभासीत्यत आह । वृत्ताव-
स्थिति । किञ्च प्रकृतदशादिकाद्यनेकपुरीतब्रह्मबोधात् । ब्रह्मबोधेनैव तदा
रम्यत्वात् कृप्तो जीविष्यबोधिः, नाद्यादीनाम् ब्रह्मभिरवेक्षतदा

ममा श्चैव ब्रह्मलोकः' इत्यादिभूतिभ्यः । एवञ्च सति
 प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुप्रिस्थानेनानुमती नाडीदां
 चयः सम्भावितो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां
 सङ्गीर्तनात् । तदनुगुणमेव सुप्रिस्थानत्वं विज्ञायते 'य
 एषोऽन्तर्हृदयं प्राकाशस्तस्मिन् श्येते' इति हृदयाकाशे
 सुप्रिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते 'पुरीतति श्येते' इति । 'पुरीतदिति
 हृदयपरिवेष्टनमुच्यते, तदन्तर्वर्ति न्यपि हृदयाकाशे शयानः
 शन्यते पुरीतति श्येत इति वक्तुं, प्राकारपरिधिरेऽपि हि
 पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तत इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य
 च ब्रह्मत्वं समधिगतं 'दहर् उत्तरेभ्यः' इत्यत्र । तथा ना-
 डीपुरीतकमुच्यतेऽपि ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति श्येत इ-
 लोकवाक्योपादानादवगम्यते । सम्प्राप्तयोश्च प्रसिद्धमेव
 ब्रह्ममेतासु ऋतिषु 'श्रीष्टेव सुप्रिस्थानानि सङ्गीर्तितानि
 नाद्यः पुरीतदब्रह्म च' इति, तथापि च द्वारमात्रं नाद्यः
 पुरीतश्च, ब्रह्मैव त्वेकं अनपायि सुप्रिस्थानम् । अपि च
 नाद्यः पुरीतश्च जीवस्योपाध्याधार एव भवति, तथास्य
 करणानि वर्तन्ते इति । न च्छुपाधिसम्बन्धमन्तरेण स्वतः

सुप्रिस्थानाधारत्वात्तन्मात्रं न विकल्प इत्याह । अपि च नाद्य इति ।
 उपाधि'सङ्काचवनाडीपुरीतो' उपहितजीवाश्चत्वं परस्परदा वाक्यं, तदपि
 सुप्रिष्टौ न सत्यमिति उपाधिसङ्कादित्यर्थः । ननु ब्रह्मापि जीवश्च न सङ्का-
 स्थानं चरित्वादिभ्यः आह । ब्रह्माधारत्वमिति । जीवश्च ब्रह्मस्वभवेनाप-
 स्थानं नाडीपुरीतोऽस्तु जीवोपाधेर्जीवस्य स्थितिरिव न सम्भवतीति सूत्रा-

एव जीवसाधारः कश्चित् सम्भवति, ब्रह्माव्यतिरेकेन स्वम-
द्विभप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्तेर्नैवाधारा-
धेयमेदाभिप्रायेषोच्यते क्वं तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण यत
आह 'सता सोमा तदा सम्पत्तो भवति स्वमपौतो भवति'
इति । स्वशब्देनाभ्याभिलष्यते स्वरूपमापन्नः सुषुप्तो भव-
तीत्यर्थः । अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मसा सम्पत्तिर्नास्ति
स्वरूपस्थानपायित्वात्, स्वप्नजागरितयोरु लपाधिसम्पत्त-
वशात् पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशममात्रात् सुषुप्ते
स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते, अतश्च सुषुप्तावस्थायां कदाचित् सता
सम्पद्यते कदाचित् न सम्पद्यत इत्ययुक्तम् । अपि च स्या-
न्नविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमसत्त्वश्च तावत्
सुषुप्तं न कश्चिद्विशिष्यते तत्र सति सम्पद्यस्तावदेकत्वात् न
विज्ञानातीति युक्तं 'तत्केन कं विज्ञानीयात्' इति श्रुतः । न
ह्येषु पुरीतति च श्रयानस्य न किञ्चिद्विज्ञाने कारणं शक्यं
विज्ञातुं भेदविषयत्वात्, 'यच्च वान्यदिव स्थात् तत्रान्योऽन्यत्

र्यज्ञानव्याप्तावात् न विकल्प इत्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य भेदकोपाधिलभा-
जौल्लानिब्रह्मज्ञानेदस्य विकल्पो न युक्त इत्याह । अपि चेति । किञ्च ना-
द्यादीनामत्यन्तस्थाने च सुषुप्तादिनापि सुप्तं न विशिष्यत इति वक्तव्यं
तत्र वस्तु न शक्यत इत्याह । अपि च स्थानेति । भेदाभावे हि भेदज्ञा-
नाभावे चेदः, नाडीप्ररीतवृत्तस्य तु जीवस्य भेदावस्थानात् भेदाविज्ञाने
कारणं नास्तीत्यर्थः । जैतावस्थयापि जैताज्ञाने चेदः शक्यते । चेदं भेदेति ।
द्रष्टुं स्थात् दूरतः साभाविकमौपाधिकं वा । तत्राद्यं जैतावस्थामनूय
प्रत्याह शब्दविज्ञादिना । द्विवीचकमनूय दूषयति । कदाचिन्नतमेवेति ।

श्रेत् ' इति श्रुतेः । ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारणम-
विज्ञाने स्यात् । बाधमेवं स्यात् यदि जीवः स्वतः परिच्छि-
न्नोऽभ्युपगम्येत यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्य-
तीति, न तु जीवस्योपाधिर्व्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते,
उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञान इति यद्युच्येत
तथाप्युपाधेरुपशान्तात्वात् सत्त्वेव सम्यग्ज्ञो न विजानातीति
युक्तम् । न च वयमिह तुल्यवत् नाद्यादिसमुच्चयं प्रतिपाद-
यामः, न हि नाद्याः सुप्तिस्थानं पुरीतश्चेत्यनेन विज्ञानेन
किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, न ह्येतद्विज्ञानप्रतिबन्धं फलं
किञ्चित् न्यूयते, नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुप-
दिश्यते, ब्रह्म त्वनपाधि सुप्तिस्थानमित्येतत् प्रतिपादयामः,
तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति, जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधार-
णं स्वप्नजागरितश्रवणविमुक्तत्वावधारणञ्च । तस्मादात्मैव
सुप्तिस्थानम् ॥

अतः पूर्वोक्तोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्मादात्मैव सुप्तिस्थानं अत एव आरणात् नित्यवदे-
वास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते, कुत एतदा-

उपाधिमित्रस्यैव नाद्यादौ जाये कतिपयवद्विद्वत्प्राज्ञानप्रवृत्तात् सुप्तमि-
त्यापातः स्यात् । उपाधिरित्ये त्वम्यत् न जीवस्य स्विक्रमोनात् ब्रह्मस्यैव
आप स्यात्वेव रमार्थः । ईदं विवक्ष्यं निरस्य नादीपुरीतोर्जज्ञाया वद
तत्त्वमस्यैव सत्यमस्यैव सत्यं न दूषयन् सुप्तप्रधानत्वेन सुप्तमस्यैव सत्यमस्ति ।
न च वयमिहानाद्यादिना ॥

विद्य ब्रह्मणः संवाद्यान्नीरस्योत्थानश्रुतेर्ज्ञैव सुप्तिस्थानमित्याह

गादित्यस्य प्रत्यस्य प्रतिवचनावसरे 'प्रथम्यैः सुप्ता विष्कुलि-
 क्ता व्युत्तरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इत्यादि,
 'सत प्रागम्य न विदुः सत प्रागण्णामहे' इति च । किं
 त्यमानेषु तु सुप्तिस्थानेषु कदाचित् नाहीत्यः प्रतिबुध्यते
 कदाचित् पुरीततः कदाविदात्मन इत्यप्रासिध्यत् । तस्मा-
 दप्यात्मैव तु सुप्तिस्थानमिति ।

स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ८ ॥

तस्याः पुनः सत्सम्पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव
 सत् सम्पन्नः स एव प्रतिबुध्यते उत्तम्यो वेति चिन्त्यते । सत
 प्राप्तं तावत् अनियम इति । कुतः, यदा हि जलराशौ क-
 विजलविन्दुः प्रविष्यते जलराशिरेव स तदा भवति, पुन-
 स्तदुद्धरणे स एव जलविन्दुर्भवतीति दुःसम्पादं, तद्वत् सुप्त-
 परैकैकत्वमापन्नः सम्प्रसीदति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति,
 तस्मात् स एवेवरो वाग्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्रा-

स्तुतकारः । अतः प्रबोध इति । नाहीपुरीततोः स्थायुत्थानापादनत्वात्प्र-
 णात् न सुप्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मादुपनिषदे जीवस्य मज्झामेदादीपाधिक
 एव भेद इति विवेकादात्म्याभावेदकिं हि इति स्थितम् ।

स एव कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः सुप्तौ उपाधिनापात् कर्मानुसृ-
 त्यादेर्दर्शनाच्च संशये सतस्यात् मज्झायो जीवस्यात्मानवृत्तेर्भावे
 सुप्तुप्रस्थानमित्युक्तमुक्तम् । सुप्तादन्त्यध्यात्मनवस्थानेन सुप्तुप्रस्था-
 नापादिस्थानत्ववत्त्वादित्यत्रोपपन्नतया निश्चायकानापादनिकत्वं इति
 पूर्वपक्षमाह । तस्याः पुनरित्यादिना । पूर्वपक्षे सात्त्विकस्य सुप्तुप्रस्था-
 यनुरादिकिरूपवृत्तिविधौ, विहात्ये तु असातमज्झायाना स्थितस्या ज्ञानवशेन

ते इदमाह । स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थं गतः पुनरुत्ति-
 ष्ठति नान्यः । कस्मात्, कस्मैनुत्तिष्ठतिशब्दविधिवः । विभक्त्य-
 हेतुन् दर्शयिष्यामि, कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात् तावत् स एवो-
 त्यातुमर्हति नान्यः । तथा हि पूर्वेषु रनुष्ठितस्य कर्मणोऽप-
 रेषु, शेषमनुष्ठितम् इत्यने, न चान्येन सामिकृतस्य कर्म-
 णोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, तस्मा-
 देक एव पूर्वेषु, रपरेषु, चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते ।
 इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतौतेऽहम्ब्रह्मदोऽप्राप्तमिति
 पूर्वानुभूतस्य पश्चात् स्मरणं चन्द्रस्रोत्याने नोपपद्यते, न
 अन्यदृष्टमन्योऽनुसर्तुं अर्हति । 'सोऽहमस्मि' इति चात्मा-
 नुस्मरणमात्रमात्रोत्थाने नावकल्पते । शब्देभ्यश्च तस्मैवोत्था-
 नमवगम्यते 'तथा हि पुनः प्रतिव्यायं प्रतिव्योम्बा द्रवति
 वृक्षान्ताद्यैव रमाः सर्वाः प्रजा भृशरहर्गच्छत्य एतं वृक्षा-
 लोकं न विन्दन्ति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा टको वा
 वराहो वा कौटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद् यद्व-
 न्ति तत्तदा भवन्ति' इत्येवमाह्वयः शब्दाः स्वापमबोधधिकारे

पुनस्तस्मैवोत्थानावस्थानादुत्थानमात्रात् ज्ञानावेवेति कर्तुं ईदृशो वेत्तु-
 नियमदायीवीक्षः । 'तस्मै च वेत्तेऽहं पूर्वपक्षः । ज्ञानं विना बुद्ध्याद्यु-
 पधेयतुल्यमात्रावाप्यावा बुद्धोपहितो जीवः सुप्तौ चारणात्मना स्थि-
 तस्तस्यैव आत्मन्योऽनुभवसंस्कारास्तेऽप्यपि तत्तिष्ठतीति विद्वान्भवति ।
 ५ एतत्तत्तदादि । 'वाचिकतत्त्वार्थसंग्रह' एकस्मिन् ज्योतिषोपादेर-
 नेत्यजमानकथापतोऽतिप्रसङ्गः । अतिसुखादुत्पद्यमानः प्रत्यभिज्ञायाः ।
 ६ ज्ञानमिति । 'अज्ञानं ज्ञानं चाद्यः । ज्ञानं तत्तद्विनिर्बन्धनं प्रति

पठिता नाम्नास्तोत्रानि सामञ्जस्यमोक्षः । कर्मविद्याविधि-
 म्ब्रह्मैवमेव भगवन्ने, अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः
 स्तुः, अन्योक्त्यानपक्षे हि सुप्रमादो मुच्यते इत्यापक्षे त, एवं
 चेत् स्वात् वद किं कालान्तरप्रलेन कर्मणा विद्यया वा
 कृतं स्वात् । अपि चान्योक्त्यानपक्षे यदि तावच्छरीरास्ते
 व्यवहरमाणा जीव उत्तिष्ठेत् तत्तद्व्यवहारलोपप्रसङ्गः स्वात् ।
 अथ तत्र सुप्र उत्तिष्ठेत कल्पनानर्थक्यं स्वात्, सो हि यस्मि-
 न् शरीरे सुप्रः स तस्मिन्नेतिष्ठति, अन्यस्मिन् शरीरे सुप्रोऽ-
 न्यस्मिन् उत्तिष्ठति इति कीऽस्यां कल्पनायां सामः स्वात् । अथ
 मुक्त उत्तिष्ठेत् भक्तवान्मोक्ष आपद्येत, निवृत्त, विद्युत्स्व च
 पुनरुत्थानमतुष्यत्तम् । एतन्नेच्छरोत्थानं प्रत्युक्तं, नित्यनि-
 वृत्ताविद्यत्वात् । अकृताभ्यागमकृतविप्रसायो च दुर्निवा-
 राव्योक्त्यानपक्षे स्वातां, तस्मात् स एवोत्तिष्ठति नान्य
 इति । यत्पुनरुक्तं 'यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलविन्दो नो
 वर्तते' यच्चते एवं सति सम्यक् जीवो नोत्पतितुमर्हतीति
 तत्परिच्छिद्यते । युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जलविन्दोरनु-

निवृत्तं नवनं यथा भवति तथा प्रति बोधान्नस्ति जानरक्षणेति नुनार्थ
 न विन्वीक्ष्यज्ञानवश्यात् सुप्रकोत्तान्वितव्यं उक्तः, इह पूर्वप्रबोधे
 भवति न एव तदोत्तरप्रबोधे नस्तीत्यर्थः । विधिं व्याचष्टे । अर्थेति
 च एवोत्तिष्ठतीति निश्चीयतेत्यर्थः । अनेकेषु कृतं सुप्रान्तरनाह । य
 चेत्तदादिना । अन्योक्त्याने सुप्रार्थने पूर्वकर्मकार्येति तदुक्ततदुक्त्यादागः
 पूर्वसुप्रकोत्तकर्मवर्णनापक्षे तदर्थः । पूर्वसुप्रान्तरं इत्याद्यं वैयर्थ्येन दूषयति
 यत् पुनरुत्थितादिना । अत्रादिव्यापकमपि विवेचनं प्राप्यतद्व्यापकः रीत

द्वयं, इह तु विद्यते विवेककारणं, कर्मा च विद्या चेति
वैषम्यम् । इत्युक्ते च दुर्विवेचनयोरपि प्रत्यक्षातीत्यैः
क्षीरोदकयोः पृथग्दोर्हतेन विवेचनम् । अपि च न जीवो
नाम कश्चित् परमादात्मनोऽस्यो विद्यते यो जलविन्दुरिव
जलराशिः सतो विविचेत, सदेव तपाधिसम्पर्काज्जीव
इत्युपपद्यते इत्यसक्तत् प्रपञ्चितम् । एवं सति यावदेकी-
पाधिगता बन्धानुवृत्तिस्तावदेकजीवव्यवहारः, उपाध्वन्त-
रगतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः, स एवायमु-
पाधिः स्वापमशोधयोर्विजाहुरन्यायेनेत्यतः स एवं जीवः
प्रतिबुध्यत इति युक्तम् ॥

मग्न्येऽहं सम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

अस्ति मुन्यो नाम यं मूर्च्छित इति लौकिकाः कथयन्ति,
स तु किमवस्य इति परीक्षायामुच्यते, तिस्रस्तावदवस्यः
शरीरस्यस्य जीवस्य प्रसिद्धाः जागरितं स्वप्नः सुषुप्तिमिति ।
चतुर्थो शरीरादपमृष्टिः, न तु पञ्चमो काचिदवस्था जीवस्य

करोतीति मत्वा इत्यन्वयात् । इत्युक्ते चेति । मग्न्याभेदात् जीवस्य जग-
त्तन्मैगन्धविमृष्टम् । अपि चेति । अभेदे 'व बान्धो वीत्तिर्जति' इति
विमानवक्तव्य इत्यादिषु बहिर्भेदेन जीवभेदाद्विमेतम् । एवं सतीति ।
सुषुप्तेः मुक्तिर्नास्ति इत्युक्तं सुषुप्ताधिभेदादेकजीवस्य व्यवहारो न कादिरिति
त्याह । न तत्रावति । मग्न्युक्तस्यात्मना तिरतेऽप्येवाधिरित्युक्तं ॥

अवस्थानादात्मनः पितृषु मूर्च्छावो विवेचयति । मग्न्येऽहं सम्पत्तिः
परिशेषात् । मूर्च्छा प्रविष्टावस्थानात् स वा बहुजावस्था चेति अवस्था-
पदप्रविष्टेऽहंत्वस्य तद्वैयर्थ्यात् स एवमेवोक्तमिति प्रत्युभिप्रेयवित्तस्य

मृती सती वा प्रसिद्धास्ति, तस्मात्तत्त्वज्ञानिवारणानाम-
न्यतमावस्था सूक्ष्मेत्येवं प्राप्ते मूमः । न तावन्मुक्तो जागर्ति-
तावन्तो भवितुमर्हति, न हि चक्षुर्निद्रादौ विषयानीयते ।
स्यादेतत् इषुकारव्यायेन मुक्तो भविष्यति, अथेष्टुकारो जा-
पदपि हृत्वासक्तमनस्तथा नाभ्यान् विषयानीयते एवं मुक्तो
मुञ्चलसम्प्राप्तादिजनितदुःखानुभवव्ययमनस्तथा जापदपि
नाभ्यान् विषयानीयते इति । न, अचेतयमानत्वात् । इषु-
कारो हि व्यापृतमना ब्रवीति इषुमेवाहमेतावन्तं कालं
उपलभमानोऽभूवमिति, मुग्धस्तु लब्धसंछन्नी ब्रवीति अर्थे
तमसि अहमेतावन्तं कालं प्रसिद्धोऽभूवं न किञ्चिद्व्याप्ते-
तितमिति । जापतथैकविषयासक्तचेतसोऽपि देहो विधी-
यते, मुग्धस्तु देहो धरण्यां पतति, तस्मात् न जागर्ति
नापि स्वप्नं पश्यति, निःसंछत्वात् । नापि मृतः, प्राणो-
पशोर्भावात् । मुग्धे हि जन्तो मृतोऽयं स्वात्, न जागर्ति
इति संशयाना उच्यन्ति नास्तीति हृदयदेशमाशङ्कते नि-
यार्थं, प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादिभ्यः, यदि प्राणोप-
शोरस्तित्वं नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दहना-

हमप्राग्भेदवद्विषयज्ञानभावाविशेषश्च लिङ्गेन सुगुह्यरेव सूक्ष्मेति प्रत्यभि-
ज्ञानात् सुगुह्यत्वमस्ति सूक्ष्मेति इत्यात्मवद्वत्तया पूर्वपक्षबाध । तिस्रस्तथा-
दिति । पूर्वपक्षे प्रसिद्धावस्थातः प्रयत्नात्करो सूक्ष्मेति विवेकाद्यं ब्रह्मविधिः
फलं, विज्ञानो प्रत्यक्षवत्प्रतीत्यनिति भेदः परिशेषं दर्शयन् विज्ञानवति
न तावदित्यादिना । जापदपि जागरावस्थोऽप्येतदर्थः । न हि मुक्तमन-
स्यं देहधारणं तस्यास्ति न मुग्धत्वेति नैवम्योक्त्या युज्यते । मेला-
दिना । सूक्ष्मावा कान्तराद्देहवत्ता अप्रवृत्तिभ्यां भेदमाह । नापीत्यादिना

वारण्यं नयन्ति, अथ तु प्राचमुखाच्च वा प्रतिपद्यन्ते ततो
 नायं हत इत्यभ्यवसाय सञ्ज्ञास्वाभावाभिप्रेक्ष्यन्ति । पुनश्च
 त्यागानाञ्च न दिष्टं मतः न हि यत्र मतो यमराष्ट्रात् प्रत्या-
 गच्छति । असु तर्हि सुषुप्तः निःसञ्चकत्वात् अमृतत्वाच्च ।
 न, वैलक्षण्यत्वात् । मुग्धः कदाचिद्विरमपि नोच्छसिति सवे-
 पशुरस्य देहो भवति भयानकश्च वदन् विस्फारितं नेत्रे,
 सुषुप्तसु प्रमथवदनः तुल्यकालं पुनः पुनश्च्छुसिति निमी-
 लितेभ्यश्च नेत्रे भवतः, न चास्य देहो वेपते, पाणिपेष-
 माच्चैव च सुषुप्तमुत्थापयन्ति, न तु मुग्धं मुहुरघातेनापि ।
 निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः, मुग्धसम्पत्तादिनिमि-
 त्तत्वाभ्योक्तस्य यमनिमित्तत्वाच्च स्थाप्य । न च लोकेऽस्ति
 प्रसिद्धिः मुग्धः सुप्त इति । परिशेषादर्हसम्पत्तिर्मुग्धतेत्यव-
 गच्छामः निःसञ्चकत्वात् सम्पन्नः इतरस्माच्च वैलक्षण्यद-
 सम्यक् इति । कथं पुनरर्हसम्पत्तिर्मुग्धता इति शक्यते
 वक्तुं, चावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या 'सता सोम्य तदा
 सम्पन्नो भवति अत्र स्ते नोऽस्ते नो भवति नैनं सेतुमहोरात्रे-

यावन्मते कुरुत्वम् । दिष्टं वरण्यम् । सुषुप्तिमूर्च्छादोः विनिर्मुखादयोऽपि
 न सुषुप्तस्यैवार्ह इत्याह । नेति । अलक्ष्यभेदस्यैव निमित्तभेदनाह ।
 निमित्तोति । प्रत्यभिज्ञाभ्यविज्ञेत्वाह । न वेति । उक्तवाक्यमैकवाक्या-
 नर्हवन्मतिः । इति । सुषुप्तिवैरसम्पन्नो मुग्धः सुषुप्तो न भवति, सर्वैर्भरणा-
 यस्याधवैरसम्पन्नोऽसौऽपि न किन्तु अरस्यान्तरं मत इति कृतार्थः ।
 अत्र कालो जीवकः सञ्ज्ञास्यैवमपि वक्तुं न शक्यते । कथमिति ।
 यत् सुप्तं प्रति वस्तुव्यवसायं कृतं तदुपाध्यायानि प्राप्य । उपाध्यायश्च
 मुग्धस्यापि वक्तुं इति मतः, वक्तुं न शक्यते वस्तुव्यवसायैरेव । सुषुप्तकावे

तरतो न जरा न सुतुर्गन्धीको न सुकर्म न सुकृतम् इत्या-
दि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः कृत्स्नसुखित्यप्रत्य-
योत्पादनेन भवति, न च सुखित्यप्रत्ययो दुःखित्यप्रत्ययोवा
सुषुप्ते विद्यते, सुषुप्तेऽपि तौ प्रत्ययो नैव विद्येते, तस्मादुपा-
धुपथमात् सुषुप्तेऽपि कृत्स्नसम्पत्तिरेव भवितुमर्हति
नार्हसम्पत्तिरिति । यतोच्यते न ब्रूमो सुषुप्तेऽसम्पत्ति-
जीवस्य वक्षसा भवति इति, किं तर्हि यद्वै न सुषुप्तेऽसम्प-
भवति सुषुप्तत्वं यद्वै नाद्वयान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दर्शनेन च
मोहस्य स्थापेन साम्यवैषम्ये । द्वारद्वैतकारणस्य यदात्म-
सावशेषं कर्मभवति तदा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः यदा तु
निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्माभावापगच्छतः, तस्मा-
दर्हसम्पत्तिं वक्ष्यादिदृच्छन्ति । यस्मिन् न पञ्चमी काचित्
दवस्था प्रसिद्धासीति, नैव दोषः, कादाचित्कीयमवस्थेति
न प्रसिद्धा स्यात्, प्रसिद्धा चेया सोकायुर्वेदयोः । अर्हस-
म्पत्त्युपगमाच्च न पञ्चमी गम्यात् इत्यनवयवम् ॥

कर्मावस्थान्ते पुनरुत्थानं कर्मावस्थाद्वयं तत्कार्याभावात्तदवस्थान्तेऽपि विद्यते ।
जीवे जीति । वक्षसा कृत्स्नसम्पत्तिमङ्गीकृत्य परिहरति । न ब्रूम इति ।
सुषुप्तत्वं हि सुषुप्तेऽपि न निःसंशयादिपक्षे च साम्येन सम्पत्तिर्भवति,
नरस्यस्यार्हेन कल्यादिना सम्पत्तिमिच्छां सम्पत्तिरित्यर्थः । इतोऽपि सुषुप्ते-
वैषम्यमिच्छात् । द्वारद्वैतः । अप्रतिबिम्बक्रीकृत्योक्तं प्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह ।
प्रसिद्धा चेति । व्यायुर्वेदो वेद्यवाक्यः । प्रसिद्धौ कथं विचारः दत्तावस्थ-
पञ्चमत्वेनाप्रसिद्धेरित्याह । अर्हति । सुषुप्तेऽपि पञ्चमी वैषम्यक्या तदस-
माङ्गस्यैवैकानामित्यर्थः ।

यदाभिरवस्थाभिरविप्रत्ययार्थ इति विचार्यायादुक्तवान् स्वस्यदर्श-
निरूपयितुं शक्तः प्रथमं तस्य निर्दिष्टेऽवस्थयाह । न स्वान्तोऽपि परको-
भवति किं कर्तव्यं हि । उद्देश्यत्वं यदार्थमिच्छावोपरयानन्तरं तत्काल-
प-

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

येन ब्रह्मणा वस्तुनादिषु जीव उपाधुपगमात् सम्बन्धते
तस्मिन्नेतन्मिदं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सम्बन्धयलिङ्गाः
श्रुतयः ब्रह्मविषयाः 'सर्वकथां सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः'
इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः, 'अस्यूलमनखङ्गखमदीर्घम्'
इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिङ्गाः । किमासु श्रुतिषु उभय-
लिङ्गं ब्रह्म प्रतिपन्नमनुमान्यतरलिङ्गं, यदाप्यन्यतरलिङ्गं
तदापि सविशेषमुत-निर्विशेषमिति मीमांसते । तत्रोभय-
लिङ्गश्रुत्वमुपहात् उभयलिङ्गमेव मन्त्रेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,
न तावत् स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते,
न चैकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतश्चे-
त्त्वभाष्यमनुं शक्यं विरोधात् । असु तर्हि स्थानतः पृथि-
व्यादुपाधियोगादिति, तदपि नोपपद्यते । न ह्युपाधि-
योगादप्यन्यदस्यास्य वस्तुनोऽन्यादस्यास्त्वभावः सम्भवति । न
हि स्वच्छः सन् स्पष्टिकोऽलक्तकादुपाधियोगादस्वच्छो

ब्रह्मविचारस्यावसरककृतिकाङ्क्ष । येनेति । निर्विशेषत्वं सविशेषत्व-
हेतुभवं लिङ्गते शक्यते वाभिस्ता उभयलिङ्गाः श्रुतयः संशयवो-
जत्वेन समीक्ष्यते । तथा विशदश्रुतिप्रसरणोभयवक्ष्यं सगद्यत्वं तथा
श्रुतिप्राप्तावकाशवक्ष्यं ब्रह्म ध्येयमिति दृष्टान्तेन पर्यपन्नः । निर्विशे-
षमेकवक्ष्येन ध्येयमिति विद्वानुवति । एवमिति । किमुभयवक्ष्यत्वं सतः
उत सतो विरुद्धत्वं सर्वगन्धत्वादिविशेषः उपाधितः वस्तुः आहोकिन्तु
सतः सविशेषमेव ब्रह्मेति, तन्माया निरस्य द्वितीयं व्यनूय दूषयति ।
असु तर्हीति । स्थानमुपाधि, ब्रह्मणि विशेषः सत्त्वतः श्लेषाधिक-

भवति, स्वमसाकस्यादयः विनाशित्वेन च, उपाधीना-
त्राविद्याप्रत्यक्षं पक्षोपपत्तत्वात् । अतस्तदुक्तं निरुपपरिचयेऽपि
समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न
तदुपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मस्य प्रतिपादनपरिणामाच्च
'प्रशब्दमस्यैव रूपमव्ययम्' इत्येवमादिश्रुत्या समस्तवि-
शेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वयमात्रम् ॥ १२ ॥

अद्यापि स्यात्, यदुक्तं निर्विकल्पकमेकचित्तमेव ब्रह्म
नास्य स्वतः स्थानतो वाभयल्लिङ्गत्वमस्तीति, तद्विपर्ययते ।
कस्मात्, भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मस्य आकारा
उपदिश्यन्ते 'चतुष्पातं ब्रह्म योऽयं कलं ब्रह्म ब्रह्मनत्वा-
दिलक्ष्यं' ब्रह्म तैलोक्यगतीरवैश्वानरगन्धोदितं ब्रह्म
इत्येवञ्जातीयकाः । तस्मात् सविशेषत्वमपि ब्रह्मोभय-
गन्तव्यम् । ननुक्तं नाभयल्लिङ्गत्वं ब्रह्मणः सम्भवति । त ।
अशमस्यविरोधः, उपाधिलतत्वादाकारभेदस्य, अन्वयात् हि
निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्यतेति चेत् । नेति ब्रूमः ।

तथा स्फटिककौटिल्यस्फटिकः । उपाधेः स्वतन्त्रेऽपि तत्कृतं निर्विकल्पी-
तत् ब्रह्मणि तेषाधीनां निर्यात्वात् तत्कृतो विद्येको विद्येति किञ्च वा-
च्यमित्याह । उपाधीनामिति । इतोयं निरुपपत्तिः । अतश्चेति । सर्वस्य
विशेषस्य अस्मिन्त्वादेवेत्यर्थः । विशेषणतैरेवमित्याह । सर्वस्य इति ।

विद्येत इति भेदो विशेषः, विशेषणतयापि विशेषस्यापि कृतवत्त्व-
रूपत्वं स्यादिति ब्रह्मं व्याचष्टे । अद्यापि स्यादिति । पूर्वोक्तं निरोधं
कारयति । ननुक्तमिति । भेदश्रुतिप्राप्तायां निर्विकल्पाधिकारभेदोपा-

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १३ ॥

रूपाकाररहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपा-
दिमत् । कस्मात् तत्प्रधानत्वात् । 'अस्त्वसमन्तश्चक्षुः-
दीर्घः, अथन्दमस्त्वस्यमरूपमव्ययः', आकाशो वै नाम ना-
मरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वज्र, दिव्यो ह्यमूर्तः पु-
रुषः सवाङ्माभ्यन्तरो ह्यजः, तदेतद्वज्रापूर्व्यमनपरमन-
न्तरमवाङ्मयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमादीनि हि
वाक्यानि निष्पञ्चब्रह्माकृतत्वप्रधानानि नार्थस्तरप्रधा-
नानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं 'तत्, समन्वयात्' इत्यत्र । तस्मा-
देवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्माव-
धारयितव्यं, इतराणि त्वाकारवद्वज्रविषयाणि वाक्यानि
न तत्प्रधानानि उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि, तेष्व-
सति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यं, सति तु विरोधे तत्प्र-
धानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति इति । एवं विनि-
गमनायां हेतुः येनोभयास्वपि श्रुतिषु सतीत्यनाकारमेव
ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति का तर्हि आकारवहि-
षयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह ॥

तत्परातत्परविरोधे तत्परं वक्ष्यदिति आहो निष्पञ्च इत्याह
अरूपवदेवेति । उपासनेपरवाक्येषु आकारे तात्पर्याभ्यासे हि देवताभि-
यन्नुपदाकारविहितास्तस्य निष्पञ्चपरश्रुतिविरोधात् ज्ञेयमित्याहुः । तेन
कृतीति ॥

प्रकाशवद्भावेयर्थीति ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरशान्द्रमसो वा विद्यया व्यावतिष्ठमा-
नाऽह, व्याधुपाधिसम्बन्धानेषु चक्षुषकादिभावप्रतिपद्य-
मानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते एवं नञ्चापि पृथिव्यादुपा-
धिसम्बन्धात् तदाकारमिव प्रतिपद्यते, तदात्मन्मनो नञ्चण-
माकारविशेषोपदेश उपसर्गानां न विरुध्यते, एवमवैयर्थ्य-
माकारवद्वन्नविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति, न हि
वेदवाक्यानां कस्यचिदर्धवत्त्वं कस्यचिदनर्धवत्त्वमिति
युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत् पुर-
स्तात् प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादपुनर्भवलिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽ-
स्तीति तद्विरुध्यते, नेति ब्रूमः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुध-
र्मतानुपपत्तेः, उपाधीनां चाविद्यावत्पुनःस्थापितत्वात् ।
सत्यमेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतार-
इति तत्र तन्मावीचाम् ॥

कस्मिन्नेति कारकाद्यत्वाच्च सप्रपञ्चत्ववृत्तयो दुर्बला इत्याह । प्रका-
शश्चेति । नन्वाकारवाक्यानामुपाधिकल्पितकर्तृत्ववत्त्वादित्यर्थवत्त्वं हि-
मिति वक्ष्यते वैयर्थ्यविशेष्यताम् । तन्माह । न हि वेदवाक्यानामिति ।
नन्वेवमपीति उक्तरीत्योभयवत्त्वपत्ताङ्गीकारेण सुतीर्णा व्यवस्थिते त्वपीत्यर्थः ।
उपाधीनां कल्पितत्वादौपाधिकस्य सम्बन्धात्तुपपत्तेर्ये सम्बन्धवत्त्वमिति
पुनस्तुक्तं संवदति कस्य निर्भिषेपत्वं निष्ठा सविशेषत्वमित्याह तदुप-
पत्तवत्त्वाङ्गीकारेण न पुनोपरविरोध इत्याह । नेति ब्रूम इति ।
इत्यस्य निष्ठायां शान्तेन वाचादुपासनादिव्यवहारो न कदाचित्प्राप्य-
वाधात् प्रागेव च इत्याह । सत्यमिति ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म 'स यथा सैश्वर्यधनोऽनन्तरोऽवाहः कृतस्त्री रसधन एवैव' वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाहः कृतस्त्री प्रज्ञानधन एव' इति । एतदुक्तं भवति, आस्यामनोऽन्तर्वहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूपमस्ति, चैतन्यमेव तु निरन्तरमप्यस्वरूपं, यथा सैश्वर्यधनस्यान्तर्वहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसान्तरन्तयेवायमपीति ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषं 'अथात आदेशो नेति नेति, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्येवमाद्या । वाचोऽस्तिना च वाहः पृष्टः सन्नवचनेनैव तत् प्रोवाचेति श्रूयते 'स होवाचाधीहि भगवो ब्रह्मेति । तृष्णीञ्च बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच ब्रह्म

यतः श्रुतिश्चिन्मात्रमाह अतश्च विशेषो मिथ्येति सूत्रार्थमाह आह चेति । सैश्वर्यधनो लवणपिण्डः ॥

किञ्च श्रुतिस्त्वस्योः परनिषेधेन ब्रह्मोपदेशात् निष्पन्नं ब्रह्मेत्याह । दर्शयति चेति । अथ इतोऽज्ञानान्तरं ज्ञानहेतुत्वाच्चेति नेति उपदेशः क्रियत इत्यर्थः । अथि अन्तर्त्तु पुनः पुनरधीहि भो इति निर्विकारिणं तं द्वितीये तृतीये च प्रश्ने तृष्णीभावं त्यक्त्वा उवाच । उपशान्तो निरुणद्धतः । तत्र तृष्णीभाव एवोत्तरमिति मौल्यं अर्थं यद्वक्तव्यार्थकः । तद्विदितं तत्र भवतोऽयमादिभ्यः । अत इन्द्रियवेद्यम् । अतः परोऽहं न साप्रकाशत्वादित्यर्थः । सर्वभूतगुणार्थः

खलु त्वन्तु न विजानामि उपशान्तोऽयमात्मा' इति । तथा
मृतिष्वपि परप्रतिपेधेनैवोपदिश्यते-

“ज्ञेयं यत् तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न क्षिप्तवानमुच्यते” ॥

इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नार
दमुवाचेति स्मर्यते-

“माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ! ।

सर्वभूतगुरुर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि” ॥ इति ।

अत एव चोपमासूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चेतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्म-
नमासीतः परप्रतिपेधेनोपदेष्टोऽत एव चास्योपाधिनि-
मित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादि-
वत् इत्युपमोपादीयते मन्त्रशास्त्रेषु—

यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिक्षा बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजीऽयमात्मा' इति ।

गन्धादिभिर्युक्तं मां मूर्तिमन् पश्यसीति यस्या माया अत एव सङ्गीतो
भगवानिति मां इष्टुं नार्हसि वस्तुतो ह्येतासीतत्वादित्यर्थः ॥

किञ्च यथा जलादुपाधिकल्पितः सूर्यचन्द्रादेर्भेदवत्तनादिर्धर्म एव
भाष्येन इति दृष्टान्तः । इति च निर्विशेषं तत्त्वमित्याहुः । अत एव
चोपमेति । अक्षरिभ्यस्त्वाकारेण सूर्यस्याभासत्वाद्योतनाव सूर्यकेति क-
प्रत्ययः । यथायं ज्योतिर्मयो विवस्वान् सत एकोऽपि घटभेदेन भिक्षाः

“एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” ॥

इति चैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते ॥

अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ १८ ॥

न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् ।
सूर्यादियो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकटदेशं मूर्तं जलं
गृह्यते तत्र युक्तः सूर्यादिपतिविम्बोदयः न त्वात्माऽमूर्तौ न
चात्मात् पृथग्भूता विप्रकटदेशायापावयः, सर्वगतत्वात्
मर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादपुक्तोऽयं दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिवि-
धीयते ॥

वृद्धिहासभाक्कमन्तर्भावादुभय

सामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः विवक्षितांशसम्भवात्, न हि ?
ष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कचित् किञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा
सारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते, सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकभावाच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनोपिकया
त्रलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रत्ययनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्र-
त्ययोऽनुगच्छन् बहुधा क्रियते एवमजोऽयमात्मा देवः सप्रकाश एकोऽ-
व्यपाधिना भायवा केलेऽनुगच्छन् भेदरूपः क्रियत इति बोधना ॥

इहात्मशुक्लदृष्टान्तवैषम्यशङ्काश्रयम् । अम्बुपदिति । आत्मनो दृ-
ष्टत्वात् दूरस्थोपाध्यभावाच्च भायवा बुद्ध्यादिषु प्रतिविम्बभेदो न युक्त
इत्यर्थः ॥

उपाध्यन्तर्भावेन तत्कल्पितवर्धवत्त्वस्य विवक्षितांशस्य न बाधेन स-
माधानशक्यम् । दृष्टिज्ञासिति । दृष्टान्तवाक्येऽपि नीक्ष्यात्मनः प्रति-

जनमात्रमुपन्यस्यते किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ।
तदुच्यते । दृष्टिज्ञासभाक्कमिति । जलगतं च सूर्यप्रतिवि-
म्बं जलवृक्षौ वर्धते जलज्ञाने ह्रसति जलचलने चलति
जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति, न तु
परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति, एवं परमार्थतोऽविकृतमे-
करूपमपि सत् ब्रह्म देहादुपाध्यन्तर्भावात् भजत इवोपा-
धिधर्मान् दृष्टिज्ञासादौन्, एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
सामञ्जस्यादविरोधः ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिषु अ-
न्तानुप्रवेशः—

पुरश्चक्रे विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

पुरः स पत्नी भूत्वा पुरः पुरुष आविश्यत् ॥

इति, 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति च । तस्माद्यु-

त्सि स्वरुद्धा कचं कल्पयत इत्याह । न चेदमिति । श्रूयते न कल्पयत
इत्यर्थः । श्रुतदृष्टान्तस्य सूर्यकादिषु देहादुपाध्यासेन किं फलमित्यत
आह । शास्त्रेति । आत्मनो निर्विशेषत्वं फलमित्यर्थः । अविरोध
इति न वैषम्यमित्यर्थः । आत्मा प्रतिविम्बनूत्यः मोक्षपदव्यत्वात् वायुवत्
इत्यनुमाने आकाशे व्यभिचारः । व्यत्यजते विदूराभाप्रतिविम्बदर्शना-
दुपाधिस्वरूपत्वमपि क्वचिदनपेक्षितमिति भावः ॥

प्रवेशश्रुतेषोक्तानुमानबाध इत्याह सूत्रकारः । दर्शनाच्चेति । दृष्टि-
पदः पुरो ननु आदिदेहाद्युक्तो चतुष्पदः पुरः पञ्चान् कृत्वा पुरश्चक्रेत्या-
भिव्यक्तेः पुराणान् स ईश्वरः पत्नी विद्वद्वरीरी भूत्वा पुर उक्ताणि वरीरा-
ण्याविश्यत् स च प्रविष्टोऽपि पुरुषः पृथ एवेत्यर्थः । तैत्तिरीयके विद्वद्व

कमेतत् अत एवोपमासूर्यकादिवदिति । तस्मात् निर्विक-
 ल्यकैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं न विपरीतलिङ्गचेति
 सिद्धम् । अत्र केचित् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति, प्रथमं ता-
 वत् किं प्रत्यस्तमिति, शेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म उत प्रपञ्चवद-
 नेकाकारोपेतमिति, द्वितीयस्तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे
 किं सङ्गक्षणं ब्रह्म उत बोधलक्षणं उतोभयलक्षणमिति । अत्र
 वयं वदामः सर्वथाप्यानर्थश्चर्माधिकरणात्तरारब्धस्येति ।
 यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं
 प्रयासः तेत्पूर्वगैव न स्थानतोऽपीत्यनेनाधिकरणेन निरा-
 कृतमित्युत्तरमधिकरणं प्रकाशयच्चै त् व्यर्थमेव भवेत् । न
 च सङ्गक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुं, दिज्ञान-
 घन एवेत्यादि श्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तचै-
 तनं ब्रह्म चेतनस्य जीवमग्रात्मत्वेनोपदिश्येत । नापि बोध-
 लक्षणमेव ब्रह्म, न सङ्गक्षणमिति शक्यं वक्तुं, 'धर्मोऽस्य वा-
 पच्यादुक्तः पतित्वं मनस्यम् । एवं प्रतिविम्बभावेन भेदादेः कल्पित-
 त्वात् निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । एकदेशिज्या-
 ख्यासत्यापयति । अत्रेति । न स्थानतोऽपीत्यादौक्यमधिकरणं, तत्र
 ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वे स्थिते किंलक्षणं ब्रह्मेति सन्देहे प्रकाशयचेत्या-
 दिद्वितीयमधिकरणं प्रकृतं न सङ्गप्रमेव ब्रह्म किन्तु प्रकाशयच्च विदू-
 पय । कुतः, अत्रैव्यात् । सत्त्वं ज्ञानं सदेव सोम्येतदुभयवस्तुतेर्द्विषये
 ब्रह्मयथैवत्यादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । आह च तस्मात् सन्धात्
 ब्रह्म । श्रुतिराह ज्ञानस्य सत्तानतिरेकादिति । इदं द्वितीयमधिकरणं
 दूषयति । अत्र वयमिति । द्वितीयमधिकरणस्य किं ब्रह्मणोनेकद्वय-
 निरासः कथं उत बोधद्वयनिरासः आहोऽस्मिन् सत्तानिरास इति वि-
 कल्पः सर्वथाप्यानर्थस्य प्रपञ्चस्य आद्यो गतार्थतावाह । अत्र ता-

प्रत्यक्षं' इत्यादिश्रुतिवैषम्यप्रसङ्गात्, कश्चं वा निरस्त-
सत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत । नायमभ्युपगमनेऽवच्छेति
शक्यं वक्तुं, पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् सत्ताव्यावृत्तेन
बोधनबोधव्यावृत्तश्च सत्तयोपेतं वक्ष्यति प्रतिजानानस्य
तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येत । श्रुतत्वा-
ददोष इति चेत्, न, ऐक्यगानेकमुभावत्वानुपपत्तेः । अथ
सत्तैव बोधः बोध एव च सत्ता नानयोः परस्परव्यावृत्तिर-
स्ति इति यद्युच्येत तथापि किं सप्रपञ्चत्वं वक्ष्यति उत बोधलक्ष-
णं उतोभ्युपगममित्ययं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात्,
सुवाच्यत्वेकाधिकरणत्वेनैतस्माभिर्नोक्तानि । अपि च वक्ष्य-
विषयास्तु श्रुतिस्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपत्त्या-
स्वनाकारे वक्ष्यणि परिगृहीते अवश्यं वक्ष्येतरासां श्रुतीनां

स्ति । न हि द्वितीय इत्याह । न चेति । वक्ष्यो बोधरूपत्वनिरासे
जडत्वाज्जीवाभेदश्रुतिबाधश्च स्यादित्याह । कश्चं चेति । न तृतीय
इत्याह । नापीति । सत्तानिरासे बोधस्य वक्ष्यत्वं च स्यादित्याह ।
कथमिति । न च बोधस्य सत्तानतिरेकात् वक्ष्यतेति वाच्यम् । बहुबोध-
प्रत्यये बोधानतिरेके यथोक्तत्वप्रसङ्गात् । एवं तिष्ठानं कलाभावेन दूष-
यित्वा पूर्वपक्षं दूषयति । नापीति । प्रसङ्गमेव । सत्तेति । व्या-
वृत्तत्वं भिद्यत्वम् । निश्चयसौकर्यत्वमिद्वानतिरोधात् भिद्योभयरूपत्वप्र-
त्येकानुतात्पर्यमर्थः । उभयश्रुतिव्यावृत्तानमिति शङ्कते । श्रुतत्वादिति ।
सर्वविशेषम् परस्परं भिद्यमानबोधयोरेकव्यावृत्तत्वात् श्रुतिश्रुतेर्नापि
न युक्त्याह । नेति । बहुबोधोभेदोक्तिं न वा व्याचष्टे श्रुतेरपि
विश्रुतत्वानुपपत्तेर्न पूर्वपक्षोपानमिद्वान्तम् । सन्निति द्वितीयं वक्ष्यते ।
अथ सत्तैवेति । बहुबोधप्रत्ययेऽप्यभेदेऽपि वक्ष्योपपत्तिरस्यार्थसो-

मन्वन्त्यात् । शुद्धा चैव जातीयकानां गुणानामुपासनायत्वे-
 ऽवकल्पमानेन सत्त्वगुणा प्रविलयार्थत्वप्रकल्पने । सर्वेषाञ्च
 साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरुणवदेव हि तत्प्रधानत्वा-
 त्' इति विनिगमनकारणवचनमनवकः श्यं स्यात् । फलम-
 येषां यथापदेयं क्वचित् दुरितक्षयः क्वचिदैख्यगतिः क्वचि-
 त् कर्ममुक्तिरित्यवगम्यत एवेति । अतः पार्थगर्थमेवोपा-
 सनाशक्यानां वक्तव्यत्वात् न्याय्यं नैकवाक्यत्वम् ।
 कथञ्चैवामेकवाक्यतोपेक्ष्यत इति वक्तव्यं । एकनिगोपमतीते
 प्रशब्ददर्शपूर्णमासवाक्य इति चेत्, न, वक्तव्यत्वेन नियोगा-
 भावात् । वक्तुमात्रपर्यवच्छासीति हि मन्त्रवाक्यानि न नि-
 योगोपदेशीनीति एतद्विस्तरेण प्रतिपादितं तत्तत्, सम-
 त्वयात् [वेदा० अ० १।पा० १ सू० ४] इत्यत्र । किंविषयकत्वात्
 नियोगोऽभिधीत इति वक्तव्यं, पुरुषो हि नियुज्यमानः
 कुर्विति स्वश्यापारे कस्मिंश्चित् नियुज्यते । ननु द्वैतप्रपञ्च-
 दूषयति । मे पुनरिति । मनोमन्त्रादिगद्गानां मुख्यहस्या गुणपरत्वमन्त्रे
 निषेधवचनमपि न युक्तं वाच्यं । शुद्धा चेति । विज्ञाकारणाकारद्वि-
 दैविध्ये सति मन्त्राणाकारमेवेत्यत्र किं विनिगमकमिति मन्त्रोत्थानादस्त्व-
 नादिपुत्रीनां निराकारतात्पर्यमयः प्रकल्पति कथमार्थमिदं स्वत्वमर्थवत्
 भवति । सर्वशुक्लीनां निषेधात्वे तु मन्त्रोत्थानात् निवानककृत्यं व्यर्थं
 स्यादित्याह । सर्वेषाञ्चेति । मनुष्यान्मार्गवाक्यानां स्वार्थे फलभावात्
 वक्तव्यनिषेधवाक्योपेक्ष्यविज्ञाशब्दा तस्य श्रुतत्वाच्च व्यर्थेपतेत्याह । फलम-
 योति । नैकैक्याभावाच्च नैकैक्यतेत्याह । कथञ्चेति । स्वार्थेयं श्रुते ।
 एकेति । यथा फलवत् परमात्मास्त्वनियोगैक्यादत्र प्रधानवाक्यानामेकवा-
 क्यता तथा तत्त्वावबोधकामस्य प्रपञ्चप्रविलयविषयक एवो नियोगरूपोः

प्रविलसो नियोगविषयो भविष्यति, अप्रविलापिते हि हेत-
 प्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्य-
 नोक्तभूतो न तत्प्रपञ्चः प्रविलाप्यः यथा स्वर्गकामस्य वागो-
 नुप्रातश्च उपदिश्यते, एवमप्यवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलसः,
 यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वं अवबुभुत्समानेन
 तत्प्रत्यनोक्तभूतं तमः प्रविलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभु-
 मानेन तत्प्रत्यनोक्तभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावं
 हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म तेन नामरूपप्रपञ्चप्रविला-
 पनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवति इति । अत्र वयं पृथ्वा-
 कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयः नाम, किमग्निप्रनापसम्पत्कृतं घृत-
 काठिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्यः आहोर्ग्विदेक-
 स्मिन् चन्द्रे तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवद्विद्याकृतं ब्रह्मणि
 नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र य-
 तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको वा-
 स्य पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स
 पुरुषमात्रेणाश्रयः प्रविलापयितुमिति तत्प्रलयोपदेशोऽग-

धोऽस्तीत्याकारानाकरवाक्यान् ६.१ पात्रेकवाक्यतेत्यर्थः । नियोगविद्या
 दूषयति । नेति । विषयं यद्वृत्ते । ननु सृतेति । प्रत्यनोक्तं प्रतिबन्धकम् ।
 ननु प्रपञ्चप्रविलये ब्रह्मत्वमं व्यादभेदादित्यत्र आह । ब्रह्मस्वभावे हि
 प्रपञ्च इति । कारणं हि कार्यस्य सत्त्वं सतः कार्यभावेऽपि कारणस्य
 न सत्यः घटभावेऽपि घटवर्तनादित्यर्थः । प्रपञ्चस्य सत्त्वं सत्त्वित्वं वा
 नयो विधिरिति विकल्पप्रायं दूषयति । ननु यदि तावदिति । यत्तत्त्वं
 प्रनादित्यर्थः स्वभावादिना च कृतं सत्त्वं तावदिति । यद्यप्यवबुभुत्समानेन

अविषय एव स्यात्, एकेन चादिसुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः
 कृतः इदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यत् । अद्यावद्या-
 ध्यस्तो ब्रह्मस्थे कस्मिन्नयं प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति
 ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्यास्थानेनावेदयित-
 व्यं एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्कृत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इति ।
 तस्मिन्नावेदिने विद्यया स्वयमेवोत्पद्यते तथा चाविद्या बाध्यते
 ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलाऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत्
 प्रविलीयते । अनावेदिने तु ब्रह्मणि ब्रह्म विज्ञानं कुरु प्रपञ्च-
 प्रविलयश्चेति शतकृत्वोऽप्युक्तेन ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चप्रविलया
 वा जायेत । नत्वावेदिने ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चवि-
 लयविषयो वा नियोगः स्यात्, न, निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वा-
 वेदनेनैवोभयसिद्धेः, रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्पुरुषवि-
 ज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति, न च कृत-
 मेव पुनः क्रियते । निखीण्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवग-
 म्यते कीदो नाम स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्यात् ब्रह्मपक्षस्यैव

गत्याविषयोऽयं विधिः, किञ्च शुद्धादिसुक्ता वर्तुस्तुतिः स्यादित्यर्थः ।
 द्वितीयमनर्थ इत्युच्यते । अथेत्वादिना । उपदेशजन्यज्ञानादेवाविद्यातज्ज-
 न्यप्रपञ्चमविज्ञानेर्निखीणो इत्युच्यते । किञ्च ब्रह्मज्ञानादौ विधिः किं
 ब्रह्मज्ञानात्तत्तत्तत् न, नार्थः अथेत्वात्वादित्याह । अनावेदिने स्थितिः द्विती-
 यं शङ्कते । नत्विति । उपदेशादेव ज्ञाने ब्रह्मणि साक्षात्कारहेतुबाधयोः
 सिद्धे विधिर्वैयर्थ्यादिविज्ञानं विधिना कर्तुमयोगादित्याह । नेति । एवं विष-
 याभावात् निखीणभावावस्था निखीणभावात् नदभावात् । निखीण्योऽपि
 ति प्रपञ्चावस्थान्तो ब्रह्म केवली, आद्यो जीवनावाधिभवोनः' द्वितीये

वा प्रथमे विकल्पे निष्पृष्टप्रवृत्तत्वप्रतिपादनेन दृष्टिव्यादि-
 वज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात् कस्य प्रपञ्चप्रविलस्ये नियोग
 उच्येत कस्य वा नियोगनिवृत्तया मोक्षोपवास्य उच्येत ।
 द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं जीवत्वं
 त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावात्
 नियोगाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकार-
 पठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधा-
 नाः भवन्ति, लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीयकेषु
 निर्देशेषु प्रविधानमात्रं कुर्वित्युच्यते न साक्षात् ज्ञानमेव
 कुर्वति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्ज्ञातने कदाचि-
 त् न जायते, तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो
 ज्ञापयितुकामेन, तस्मिन् दर्शने स्वयमेव यथाविषयं यथा-
 प्रमाणञ्च ज्ञानमुत्पद्यते । न च प्रमाणात्तरेष्वन्यथाप्रसि-
 ष्ठेऽन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते । यदि पुनर्निर्दिष्टाऽह-
 मित्यन्यथा ज्ञानं कुर्यात् न तु तज्ज्ञानं किं तर्हि मानसो
 निबोद्धादिविधिः । तर्हि ज्ञाने विधिप्रत्ययानां का गतिरित्यत आह ।
 द्रष्टव्यादिशब्दा इति । ननु नुतं ज्ञानं स्वका मत्यावगम्यापारविधिः किमि-
 ति कल्प्यत इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य पुरुषकल्पसाध्यादिशब्दाः । ज्ञेयाभिमुख-
 स्यापीति । किञ्च ज्ञानविधिवादिना ज्ञेयं ब्रह्मावस्थं वेदान्तोपादमीयं
 विप्रबानवबोधे विधिबोधायोगात् । तथा च वेदान्तैरेव ज्ञानोपासोर्विध्या-
 नर्थावहितान् । तस्मादिति । तं ज्ञानार्थिनं प्रतीत्यर्थः । ननु तस्य
 ज्ञानमन्यथाकर्तुं पिधिरर्थावहितं ज्ञेयाह । न चेति । कल्पमन्विर्बोधिदिति
 प्रत्यक्षप्रमाणादुत्पद्यमानं ज्ञानं तस्मिन् ध्यायेदिति विधिवान्वयात् ज्ञानं
 वक्ष्यत इत्यत आह । यदीति । अन्यथापीः कतिवाध्या वेत् निर्दिष्टः

मा क्रिया स्वयमेव चेदव्यवस्थित्ये तन्भ्रान्तिरेव स्यात्, ज्ञानस्तु
प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च, न तन्नियोगशतेनापि कारयितुं
शक्यते, न च प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते, न हि तत्पु-
रुषतन्मं वस्तुतन्ममेव हि तत्. अतोऽपि नियोगाभावः, कि-
ञ्चान्यत् नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यति आम्नाये यदभ्युपगत-
मनियोज्यवद्भात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात्. अथ शा-
स्त्रमेवानिवोज्यवद्भात्मत्वमव्याचक्षीत तदवबोधे च पुरुषं नि-
युञ्जीत, ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य दृश्यपरता विरुद्धान्यपरता
च प्रसज्येयातां नियोगपरतायां च स्तज्ज्ञानिरयुतकल्पना
कर्मफलवज्जोषफलस्यादृष्टफलत्वमनित्यत्वं चेत्त्विवमादयो

कति विभेदं चेत् भ्रान्तिरेवातो भ्रान्तिं विना विधितो भ्रान्तिविभेदो भ्रान्तस्तु-
तन्मे ज्ञाने विधिर्ह्येतेषां । वेदान्तेषु विधिवादिनोऽप्यस्य दृष्टव्यमस्ती-
त्याह । किञ्चान्यदिति । ब्रह्मात्मकोऽपि नियोगे च वेदान्तवाक्यस्य प्रा-
माण्यमात्राद्व्याप्यभेदाद्व्याप्यभेदो विरुद्धान्यत्वादपामास्यं चेति दृष्टव्यम् ।
यदेत्यादिना । किञ्च स्तुतं ब्रह्म न स्तुतो विधिर्वेदान्तेषु तत्कल्पने च
कर्मजन्यत्वात्कोचकानित्यत्वसातिशयत्वादिप्रसङ्ग इत्याह । नियोगपरतायां
चेति । फलितमाह । स्तुतचेति । इदानीं प्रोक्तवादेन नियोगसङ्गीकृत्य
तदेकत्वं सङ्गच्छति । अभ्युपगममात्रेऽपीति । भिन्नक्रियावाचित्यद्वयः
यज्यान्तरं कृत्वा यजति ददातीति, तथेहापि वेदोपासीतेति शब्दभेदः ।
निर्गुणसंगुणभेदः प्रकरणभेदः सुकृद्भ्युदयफलभेद इत्येतैः प्रमासौर्नि-
र्गुणसांगुणयोवावनाविषयकभेदोऽपि भेद इत्यर्थः । कथं तर्ह्यज्ञाक्रियाकोष-
नियोगेभ्यः मन्त्राह । प्रजाजेति । एवमेव स्वर्गकामस्य साङ्गप्रधानाधि-
कारात् सिद्धवाक्यकथापूर्वक्यादेवभावयतेत्यर्थः । इदानीं निर्गुणसंगुणवि-

दोषाः नापि केनचित् परिहर्तुं शक्याः, तस्मादवयवमिति-
 शब्देन नञ्वाक्यानि न नियोगनिष्ठानि, अतश्चेकनियोग-
 प्रतीतिरेकवाक्यतेत्युक्तम् । अस्मद्गम्यमानेऽपि च नञ्वा-
 क्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्पन्नोपदेशेषु सप्रपञ्चोप-
 देशेषु वाऽसिद्धं, न हि शब्दास्तरादिभिः प्रमाणैः नियोग-
 भेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम् ।
 प्रयाजदशपूर्णमासवाक्येषु तु अधिकाराद्येनाभेदाद्युक्तमे-
 कत्वं न त्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाकारां-
 शोऽस्ति । न हि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपञ्चविलयोपका-
 रिणो भवन्ति नापि प्रपञ्चविलयादयो गुणा भारूपत्वादिगु-
 णोपकारिणः परस्परविरोधित्वात् । न हि कतश्चप्रपञ्चप्रवि-
 लापनं प्रपञ्चैकदेशापेक्षणञ्च एकस्मिन् धर्मिणि युक्तं
 समावेशयितुम् । तस्मादस्मदुक्त एव विभाग आकारवद्व-
 कारोपदेशानां युक्ततर इति ।

उच्यतेकाधिकारात् नियोगैक्यमस्तु नैत्याह । न त्विहेति । उच्यतेका-
 चिभेदान्धयो विश्वार्थविश्वोपपत्तिरुक्तत्वाधीनाश्च न नियोगैक्यम् । न च
 निर्मुक्ताविद्यानियोग एकपर्यवस्यत्यविद्यामन्त्रिकादिनि शक्यम् । अथो-
 विपरीतं पाण्डित्यमायुक्तं, विध्ययोग्यायामविधिरिति, तस्मात् ना-
 कारवाक्यानामाकारवद्वारा निर्मुक्ताकोकवाक्यतामतिदृक्कृतिरेव, किन्तु
 तेषां कर्ममाकारो गतिस्तदुपासकमायुक्तविधेः, निर्मुक्तावाक्यानाम्
 परमाद्योक्त्यन्तर्निश्चित्यस्तदुक्त एव विभागः आधीक्यमानः प्रवृत्त इति ।
 तस्मादिति ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः

॥२२॥

हे वाच शब्दस्यो रूपे मूर्ते चैवामूर्तं च मर्त्यं चाभूतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्वञ्च इत्युपक्रम्य पञ्च महामूर्तानि इराश्वेन प्रविभज्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहा राजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते, 'अद्यात् आदेशो नेति नेति न ह्येतस्यादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति । तच्च कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे, न ह्यनेदं तदिति विशेषितं किञ्चित् प्रतिषेध्यमुपलभ्यते, इतिशब्देन त्वञ्च प्रतिषेध्यं किमपि समर्थ्यते नेति नेतीति, इतिशब्दपरत्वाच्चप्रयोगस्य । इति शब्दश्चायं सविहितात्मन्वचः एव शब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते "इति च न्यापाध्यायः कथयति" इत्येवमादिषु । सविहितश्चात्र प्रक-

प्रकृतौ निर्विकल्पिकात्मकत्वात् । एवं न प्रेषावचित्त्वेन बहुपदत्वात् । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति । एविव्यपत्तेः—जोभूतत्वं मूर्तं वाच्याकाशव्ययमूर्तेभिरिति रात्रिद्वयसङ्ख्या भूतद्वयसङ्ख्यामूर्तस्य सारः 'करवात्मा हिरण्यवर्णो य एष एतच्छिन् सूर्यमण्डले पुरुषो यथायं दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः' इत्युक्तः, तस्य व्ययनामयानि स्वस्वरूपाणि तद्यथा आकारजनं वाचो यथा पाण्डुराविकं वसेन्द्रगोपः' इत्यादिना भिन्नकानि विचित्राणि, तस्य अकारजनं हरिद्रा तथा लिप्तं यकं नाकारजनं वाय्वाविकमतिपक्वं मण्डवादि । केचित् तु नुतिस्तुपमवचनं 'तत्वा शब्दपञ्चभूतान्मूर्तानि पञ्चीकृतानि मूर्तानि तत्त्वामूर्तरसस्योक्त्या करवाको शाङ्करीतिशक्तिकिरिति व्याचक्षते । अत्र कस्यदात्मकप्रपञ्चोक्त्यानन्तरं, अत्र उक्तारोपस्य निषेधार्थत्वाच्चेति नेतीति निषेधेनोपदेशः कियत् इत्यर्थः । नेतिशब्दार्थत्वात् । न हीति । एतच्चादात्मनोऽन्यासीति नेतीत्युच्यत इत्यर्थः । न्यूनत्वान्निराकारं मर मङ्गादि इति

रससामर्थ्याद् परत्वं सप्रपञ्चं ब्रह्मणः तच्च ब्रह्म यच्च ते ह
 रूपे, तत्र नः संशय उपजायते किमर्थं प्रतिषेधो रूपे
 रूपवन्मोभयमपि प्रतिषेधति चाहोस्तिदेवतरं, यदाप्येक-
 तरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिगिनष्टि चाहो-
 स्तिद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिगिनष्टि इति । तत्र प्रकृतवा-
 विशेषादुभयमपि प्रतिषेधतोत्यागङ्गामहे । हो तौ प्रति-
 षेधौ द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात्, तयोरेकेन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं
 प्रतिषिध्यतेऽपरिण रूपवद्ब्रह्मेति भवति मतिः । अथवा ब्रह्मैव
 रूपवत् प्रतिषिध्यते, तद्धि वाह्यमनसातीतत्वाद्सम्भाव्यमा-
 नसद्वावं प्रतिषेधात् नतु रूपप्रपञ्चः प्रयत्नादिगोचरत्वात्
 प्रतिषेधात्, अभ्यासम्बादगार्थ इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, न ता-
 वदुभयप्रतिषेधः उपपद्यते शून्यत्वाद्पुसङ्गात् । किञ्चिद्भि-
 परमार्थमानम्बापरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रज्ज्वादिषु
 सर्पादयः । तच्च परिगिन्यमाने कस्मिंश्चिद्वावेऽवकाशः ।

विज्ञानरौक्षाः शुद्धाः । तत्र निषेध्यविशेषानुपपन्नत्वात् संशयमाह ।
 तत्र कोऽस्येत्वादिना । तत्र प्रयोगस्य नकारकोतिशब्दोपस्थापितवस्तुनि-
 र्नेधकत्वादित्यर्थः । इतिशब्दात् निषेध्यतामान्यनकारपक्षे विशेषाकाङ्क्षायां
 प्रकृतत्वात्पदवस्तुनिरूपणस्य निषेध्यतामानात् संशयसङ्काः पूर्वोक्तं निर्वि-
 शेषं ब्रह्म नास्ति इत्यालोपपन्नत्वात् पूर्वपक्षसति । तत्र प्रकृतत्वेति । पूर्वपक्षे
 तत्पदार्थाभावाद्वाक्यायीभेदाविद्धिः, निश्चान्ते तद्विधिरिति पक्षः, विरिधि-
 ताननिषेधादर्शनात् सर्वनिषेधो न युक्त इत्यवस्थाः प्रसङ्गे तद्विनिषेध
 इत्याह । अथ वेति । एकत्रह्यन्य एव निर्विधि न कारकवृत्तस्य सौमनस्य-
 किमत्रेन आह । अभ्यासश्चिति । उत्सृज्यतेव तावत् विज्ञानसुखमनते ।
 एवमिति । शून्यप्रसङ्ग एव इति वदन् प्रत्याह । कश्चिदीति । नयेति

कृत्स्नप्रतिषेधे हि कोऽप्यी भावः परिग्रहिषेत्, अपरिग्रहिष्य-
माने चाप्यस्मिन् न इतरः प्रतिषेद्धमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धम-
गच्छत्वात् तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि
बृहस्पतिप्रतिषेध उपपद्यते, 'बृहस्पते ब्रह्मणि' इत्युपक्रमविरोधात्,
'असन्नेव स भवति असद्वृद्धेति वेद च' इत्यादिनिन्द्यावि-
रोधात्, 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यवधारणविरोधात्, स-
र्ववेदान्तस्याकोप्यसङ्गात् । बाह्मनमातीतत्वमपि बृहस्प-
नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते, न हि महता परिकरवन्धेन
'बृहस्पिदाप्नोति परं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवमादिना
वेदान्तेषु बृहस्पतिपाठ्य तस्यैव पुनरभावाऽभिलष्येत,
प्रक्षालनाद्वि पङ्क्त्य दूरादस्यर्गनं वरमिति न्यायात् । अतः
प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मन-
सा सह' इति । एतदुक्तं भवति बाह्मनमातीतमविषयान्तः-
पातिप्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं वक्ष्येति । त-
स्मात् ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति परिग्रहिनश्चि वक्ष्येत्यव-

प्रतिषेधनमित्यर्थः । अधिष्ठानानामप्ये तत्प्रकारपक्षेत्वभावात् निषेधवा-
क्यार्थप्रमाणां स्यात् इदमत्र नास्ति इति लोके निषेधस्य अधिष्ठानस्यैव
प्रमितिदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यद्वाति तस्यदितुल्यस्यैव भावार्थाभावाधि-
ष्ठानप्रमितिस्तदपवादः पूर्वभाजस्य अमत्यनिवृत्तेनार्थसत्त्वापत्त्यात् अपवा-
दनङ्गीकारे तद्वर्गितः प्रपञ्चस्य सत्त्वात्वापत्तेः निषेधानुपपत्तिरित्याह ।
अपरिग्रहिष्यमाये चेति । अधिष्ठानमप्ये विना ज्ञाननिषेधयोरयोमात्
अन्यादौ न युक्तं यदाह्या पूर्वादिनः प्रकाशः दूषयति । नापीति ।
देहात्मनिनामवक्ष्यौक्तिकमात्रप्राप्त्यैतस्य निषेधो युक्तः न वेदान्तप्रमित

गम्यन् । तदेतदुच्यते । प्रकृततात्पर्यं हि प्रतिषेधति इति ।
 प्रकृतं वदेतावत्परिच्छिन्नं मूर्तामूर्तं तद्वत् नञ्चो रूप
 तदेव मन् । प्रतिषेधति । तदि प्रकृतं प्रपञ्चितं पूर्वस्मिन्
 पञ्चेऽपिदेवतमध्यात् च तज्जनितमिव च वासनाकचमपरं
 रूपममूर्तरममूर्तं पुरुषमन्दीहितं निष्कामाद्यपाययं माहा-
 रजनाद्युपमाभिर्दृष्टं, चमूर्तरमक पुरुषस्य चत्वार्यष्टरूप-
 योमित्याहुरपक्तेः । तदेतत् पदपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सविहि-
 तास्तज्जनेनेति करणेन प्रतिषेधजनकं प्रत्यक्षमौद्यत इति
 गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषकत्वेन ब्रह्मा निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्
 ग्रन्थे न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च तदीये रूपवये रूपवतः
 स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्राम्य 'पञ्चात चाटिगो नेति
 नेति' इति । तत्र कल्पितरूपपत्त्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपा-
 वेदनमिदमिति निर्णयिते, तदास्यदं हीदं समस्तं पायं

ब्रह्मण इति भावः । तदुक्तं वाङ्मनसातीतत्वात् निषेधादहं ब्रह्मेति
 तत्त्वः । वाङ्मनसेति । ब्रह्मणो वागाद्यतीतत्वात् निषेधार्थं न हे
 किमर्थं तदुक्तरित्युक्तं आह । प्रतिपादनेति । उक्ताच्चेत्त्वम' ब्रह्म
 यति । तदेतदिच्छादिना । 'हेषा च ब्रह्मणो रूपे' इति रूपवत्त्वस्यैव
 प्राधान्येन प्रकृतत्वाच्चेतीति निषेध इत्युक्तः । मन्वादित्युक्तत्वात् पुरुष
 इति ब्रह्माप्यत्र प्राधान्येनोक्तमित्याह पदो निष्कामा आकर्तृत्वत्वकृता
 भूतजनितत्वमाणात् स्वरूपवत्त्वकृतेचेत्याह । तज्जनितमेवेति । रूप-
 रूपाधोरभेद उक्तः । ननु वाङ्मनामत्रं रूपमेव किमित्युच्यतेति प्र-
 तिरूपमेव किं न स्यादित्युक्तं आह । अपूर्तरेवमेति । रूपवत्त्वस्यैव
 प्राधान्येन प्रकृतत्वे पञ्जितमाह । तदिति । प्रतिषेधकत्वेन रूपवत्त
 इत्युक्तः । न चार्थतः प्राधान्यात् ब्रह्मणो निषेधः राज्ञो भूतयो नास्तीत्युक्तं

नेति नेतीति प्रतिषिद्धम् । शुक्लस्य कार्यस्य वाच्यारम्भस्य-
 द्यादिव्योऽसम्भवेति नेति नेतीति प्रतिषेधनं न तु ब्रह्मणः
 सर्वकल्पनामूलत्वात् । न चावेयमाशङ्का कर्तव्या कथं हि
 शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः
 प्रतिषेधति 'प्रचालनादि पदस्य दूरादस्यर्गन वरं' इति,
 अतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति,
 लोकाप्रसिद्धस्त्वदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रति-
 षेधित्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवष्टं, हो
 चितो प्रतिषेधो यद्वामहान्यायेन हे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषे-
 धतः । यदा पूर्वं प्रतिषेधो मूर्तराशिम् प्रतिषेधति उत्तरा
 वामराशिम् । अतवा 'नेति नेति' इति
 बोधेयनितीति यावत् किञ्चिदुपेक्ष्यते तद्वत् न भव-
 ति इत्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे यदि नैतत्
 ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् वीक्षयान्तु सत्त्वां
 समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधाद्विषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति
 जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात् प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं

रात्रिनिषेधप्रवृत्तादिति भावः । किञ्चालं ब्रह्मणः प्रतिपादयित्वा न निषेध
 इत्याह । प्रवृत्तते चेति । ननु ब्रह्मणि निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिस-
 म्भवात् कथं कल्पितत्वमित्यत आह । तदास्यदमिति । उपादाने निषि-
 द्यस्यान्यत्र न स्थितिरित्यर्थः । यत् तद्द्वैतनिषेधे प्रत्यक्षादिविरोध इति
 तत्राह । शुक्लचेति । स्थापितं हि स्वारम्भाधिकरणे प्रत्यक्षादेर्व्य-
 ष्टारिकं प्राप्ताव्यं न तत्प्रावेदकीमिति कतस्तत्पतो निषेधाच्च विरोध इति
 भावः । ननु वस्तुत्वात् द्वैतवत् ब्रह्मणोऽपि निषेधोऽस्तु, नेत्याह । न
 यिति । द्वैतभावाभावावस्थानादयस्यो निषेध इत्यर्थः । न चेत्तादि

प्रतिषेधति परिशिष्टं ब्रह्म इति निर्णयः । इत्यथैव एव निर्णयः यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीति 'अन्यत् परमस्ति' इति अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत् परमस्ति इति ब्रूयात् । तद्वै पाऽच्चरयोजना नेति नेतीति ब्रह्मादिष्व तमेवादेश पुनर्निर्वक्ति; नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः, न ह्येतस्मात् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्त्योति अतो नेति नेतीत्युच्यते न पुनः स्वयमेव नास्ति इत्यर्थः । तच्च दर्शयति 'अन्यत् परमप्रतिपिडं ब्रह्मास्ति' इति । यदा पुनरेवमन्तराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेति नेति प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादेयनादन्यत् परमादेयनं न ब्रह्मणाऽस्ति इति तदा ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ नामधेयं 'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यं' इति हि ब्रवीति' इति, तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसमिति अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्यते । तस्मात् ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसान इत्यध्वस्यसाम् ॥

स्वार्थम् । यद्वक्तुं निषेधस्यां रूपं रूपि ब्रह्म च निषिध्यते इति तत्राह । न ह्यौ चैताविति । उद्देश्यनिषेधाधीनां सकृदासाध्ये ब्रह्माक्रमसम्बन्ध इति न्यायः 'यथासकृदुपलक्ष्यः समानास्' [पा० १। १। १०] इति पाणिनिस्मृतिसिद्धः तेनात्र रूपद्वयोद्देशे न निषेधद्वयवर्धितत्वं । योऽप्यपक्षे सर्वदृष्टानिषेधाज्जिज्ञासाशान्तिरिति विशेषमाह । परिगणितेति । मूर्ते नाममूर्ते नेतेष्वं विशिष्यनिषेधे जिज्ञासा न चास्तीति इत्यर्थः । कलशो व्याचष्टे । इत्येति । प्रतिषेधानुपपत्त्यै ब्रह्मास्तीत्यवगतं भूयः पुनः परमस्तीति श्रुतिः साक्षादपि ब्रवीतीत्यर्थः । तच्चेति । अत्रादिष्टं ब्रह्म तत्रार्थः । अष्टमस्त्यत् ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्तत्प्रतिषिद्धात्, प्रपञ्चजातादन्यत् परं ब्रह्म तदस्ति चेत् कस्मात् न गृह्यते इति । उच्यते । तदव्यक्तमनिन्द्रियाद्याहं सर्वदृश्यसाक्षित्वात् आह ह्येवं श्रुतिः 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा, स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते, यत्तददृश्यमग्राह्यं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्मे ऽनिरुक्ते ऽनिलयने' इत्याद्या । स्मृतिरपि 'प्रव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते' इत्येवमाद्या ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपि चैनमात्मानं निरस्तमस्तत्प्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्ति इति, प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः-

पराञ्चि खानि व्यतणत् स्वयम्भूः

तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैत-

दाहत्तचक्षुरदृष्टत्वमिच्छन्' ॥ इति ।

नवपादात्वात् ब्रह्म नास्तीति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे । यद्वत्तत्प्रतिषिद्धादिति । रूपाद्यभावादव्यक्तमिन्द्रियाद्याहं न त्वत्त्वादित्यर्थः । अन्यैर्देवैरिन्द्रबालरैर्न गृह्यते इत्यन्वयः ॥

तर्हि कदा साक्षादिति शङ्कैतत् सूत्रं व्याख्याति । अपि चैनमिति । वस्तुतः इन्द्रियैर्न गृह्यते अपि तु संराधनेन शास्त्रसंस्कृतमनुष्ठेयार्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रत्यागात्मनश्चित्ते प्रकर्षेण निधानं स्थापनं प्रणिधानं

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-
मानः' इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि—

“यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतोन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्” । इति—
चैवमाद्या । ननु सराध्यसंराधकभावादुपगमात् परा-
गात्मनोरन्यत्वं स्यादिति नेतुमर्हते ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च

कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्र-
भृतिषु कर्मसुपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न च
स्वाभाविकौमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एव
यमात्मभेदः स्वतन्त्रैकात्म्यमेव, तथा हि वेदान्ते च्छब्दामेना-
सक्तज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥

जपनमस्कारादिरादिशब्दार्थः । स्वयम्भूरीश्वरः । शान्तीन्द्रियाणि ।
पराञ्चि नात्मपादुकाणि कृत्वा व्यहृणन् नाशितवान् । स हि तेषां
नश्ये ददसमर्थपाहितया मर्ज्जनं तस्मान् तेषां तथा कृष्टत्वात् सर्वो
लोकः परागर्थमेव पश्यति नानरात्मानम् । कश्चित्, भीरो धीमानाह-
त्तचक्षुर्निबद्धेन्द्रियः शुद्धे चेतसि प्रत्यगात्मानं शास्त्रेण पश्यति मोक्षा-
र्थोद्यर्थः । ततः कर्मणा विशुद्धचित्तो ध्यानात्मसत्त्वोत्कर्षेण ध्यायन्तं
निष्कलं पश्यतीत्यर्थः । विनिद्राः पित्तमक्ताः, तत्र हेतुर्जितश्वासत्वं
प्राणावामानवत्वं, युञ्जाना ध्यायिनः, योगस्य आत्मा योगात्मा ॥

यथा प्रकाशादेवः उपाधिषु भिद्यन्ते न स्वतः एवं प्रकाशविदात्मनि
ध्यानादिकर्मण्युपाधौ भिद्यते स्वतन्त्रस्वार्थे च्छब्दकसत्त्वमेव तत्त्वमसीत्य-
भ्यासादिति सूत्रवर्जना ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च स्वाभाविकत्वाद्भेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेषानन्तेन प्राप्तेनात्मनैकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गं 'स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादि ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव स राध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये । कचिज्जीवप्राप्तयोर्भेदो व्यपदिश्यते 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं' इति गन्तृ-गन्तव्यत्वेन 'यः सर्वान्णि भूतान्यन्तरो यमयति' इति नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च । क्वचित् तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते, 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एवैकान्तः परिगृह्येत भेदव्यपदेशो निरा-लम्बन एव स्यात्, अत उभयव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवदत

जीवस्य ब्रह्मात्मत्वफलश्रुतिरूपलिङ्गादपि भेद औपाधिक एवेतन्नाह स्वकारः । अतोऽनन्तेनेति ॥

भेदाभेदपूर्वपक्षस्यैवयस्य सकृदिमाह । तस्मिन्नेवेति । पश्चादित्वे-नाभेदः, कुण्डलात्मस्य सर्वावस्थाविशेषस्य कुण्डलत्वेन भेदः, तथा जीवस्य ब्रह्मत्वेनाभेदो जीवत्वेन भेदः, यथा सूर्यप्रकाशयोरेकतेजस्यधर्मावच्छेदेन भेदाभेदज्जीवपरयोरपि एकैकैवात्मत्वधर्मस्य भेदाभेदौ श्रुतिबलात् स्वीका-र्येति सूत्रद्वयार्थः । कुण्डलत्व' बलवाकारत्व' आभीगत्य' यन्त्राकार-

तत्त्वं भवितुमर्हति यथाहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगप्रांशुत्वा-
दीनि च भेदः एवमिहापीति ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत् प्रतिपत्तय्यं, यथा प्रकाशः
मावित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नावुभावपि तेजस्त्वा
विशेषात् अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवतः एवमिहापीति ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैव
तद्वदितुमर्हति । तथा ह्यविद्याकृतत्वादबन्धस्य विद्यया मोक्ष
उपपद्यते यदि पुनः परमार्थत एव ब्रह्मः, कश्चिदात्माऽहि-
कुण्डलन्यायेन वा परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रय-
न्यायेनैवैकदेशभूतोऽभ्युपगमेत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य
तिरस्कर्तुं मग्न्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत । न च मो-
भावपि भेदाभेदौ इति मुख्यवद्वापदिशति अभेदमेव हि प्रति-
पाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदन्तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदति अर्था-
न्तरविवक्षया । तस्मात् प्रकाशवच्चावैशेष्यमित्येष एव
सिद्धान्तः ॥

त्वं, प्रांगुलं दीर्घदण्डाकारत्वं उद्वतमुखत्वं आदिग्रन्थार्थः ॥

विज्ञानसूत्रम् । पूर्ववद्वेति । धर्मभेदेनैकधर्मस्य वा भेदाभेदस्वीकारे
भेदस्य सत्त्वात्वाद्भेदस्यानिवृत्तिः स्यात् । एतत्तु भेदाभेदस्वीकारे लोके
विरोधकयोर्भेद इत्यपि दृश्यं, तस्मात् विज्ञानसूत्रं विदेकरत्नं ब्रह्म तत्त्व-
दस्यैवमिति सिद्धम् ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यत्
चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादि
'अथात आदेशो नेति नेति तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्त-
रमवाह्यं' इति च । ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणात् ब्र-
ह्मावपरिगेषाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धमेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदेतन्निरस्तममस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितं अस्मात् पर-
मन्यत् तत्त्वमस्ति नास्ति इति श्रुतिप्रतिपत्तेः संशयः,
कानिचिद्वाक्यान्यापातेनैव प्रतिभाममानानि ब्रह्मणोऽपि
परमन्यत् तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव तेषां परिहारमभिधातुमय-
मुपक्रमः क्रियते, परमतो ब्रह्मणोऽन्यत् तत्त्वं भवितुमर्हति ।
कुतः, सेतु व्यपदेशात्, उन्मानव्यपदेशात्, सम्बन्धव्यपदेशात्,
भेदव्यपदेशाच्च । सेतुव्यपदेशस्तावत् 'अथ य आत्मा स से-
तुर्विधृतिः' इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं सङ्गीत-
यति । सेतुशब्दश्च हि लोके जनमन्तानविकेदकारके

यदुक्तं नेति नेत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु विविध्यत इति
तदयुक्तम् । सेत्यादिश्रुतिभिर्वैयर्थ्यनरास्तित्वं भानादित्यादिपति । परमत
इति । यद्यपि युक्ताद्याधिक्ये सेतुशब्दो विधारकत्वेन गौणो व्याख्या-
नः तथाप्युन्मानादिश्रुतीनां गतिमजानतोऽयं पूर्वपक्षः, ततोऽन्मानादिश्रु-
तीनां मुख्यत्वात् सङ्ख्यं ब्रह्मेति फलं विशदयेत् तृतादित्येतत्पदद्वय-

सृष्टावादिप्रचयप्रसिद्धः इह च सेतुशब्दः आत्मनि प्रयुक्त इति
 लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति 'सेतुं
 तीर्त्वा' इति च तरतिशब्दप्रयोगात्, यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा
 जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोति इति गम्यते, एवमात्मानं सेतुं तीर्त्वा
 अनात्मानमसेतुं प्राप्नोति इति गम्यते। उक्तान्यव्यपदेशश्च भवति
 'तदेतत् ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलं' इति । यच्च लोके
 उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्पापथादि ततोऽन्य-
 दस्त्वस्ति इति प्रसिद्धं तथा ब्रह्मणोऽपुत्रत्मानात् ततोऽन्येन
 वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा सम्बन्धव्यपदेशो भवति
 'सता सोमस्य तदासम्बन्धो भवति' इति 'शारीर आत्मा प्रा-
 ज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः' इति च, अमितानां च मितेन स-
 म्बन्धो दृष्टः यथा नगराणां नगरिण । जीवानां च ब्रह्मण
 सम्बन्धो व्यपदिशति सुषुप्ती । अतस्ततः परमुन्यदमितम
 इति गम्यते । भेदव्यपदेशश्चैनमर्थं गमयति, तथाहि 'ग्रध
 य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्ययः पुरुषो दृश्यते' इत्यादित्या-

तिहिरिति विवेकः । ब्रह्म न द्वयं सेतुत्वात् लौकिकसेतुत्वात् तीर्थत्वस्य
 तेष्वेतराह । सेतुं तीर्त्वा इति । जाङ्गलं वातभूयिष्ठमिति वैद्योक्तेः वातप्र-
 चुरो देशो जाङ्गलं, इह तु देशभावो पाद्व्याप्तम् । दिशश्चतस्रः कलाः
 प्रकाशवाद्याम पादः, पृथिव्यनरीक्षं द्यौः सप्तह इत्यनन्तवाद्याम पादः,
 अग्निः सूर्यश्चन्द्रो विद्युदिति ज्योतिष्वाद्याम पादः, चतुः श्रोत्रं
 वाङ्मन इत्याप्रतन्वाद्याम पाद इति चतुष्पाद्व्याप्तम्, पादानामङ्गानि अष्टौ
 शफा अस्तेतराशफं, पादेषु चतुर्षु प्रत्येकं चतस्रः कला इति षोडश-
 कलमित्यर्थः । षोडशपक्षपरिमितं तात्त्वं कार्पापथसंज्ञं भवति तद्वत् सद्द्वयं

धारमोश्चरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाध्याधारमोश्चरं व्यपदि-
 शति 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति । अतिदेशं
 चास्यामुना रूपादिषु करोति 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य
 रूपं यावमुष्य गेष्णी तौ गेष्णी यन्नाम तन्नाम' इति । साव-
 धिकञ्चेत्त्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति 'ये चामुभ्यात् पराञ्चो लो-
 कास्तेषां चेष्टे देवकामनाञ्चेत्येकस्य ये चैतस्मादवीञ्चो
 लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामतां चेत्येकस्य यथेदं भागधस्य
 राज्यमिदं वेदेहस्येति । एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो
 वक्ष्यः परमस्ति इत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते ॥

सामान्यात् तु ॥ ३२ ॥

तु यद्धेन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्
 किञ्चिद्विवृतमर्हति प्रमाणाभावात्, न अन्यस्यास्तित्वे कि-
 ञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे, सर्वस्य हि जनिमतो वसुजातस्य
 जन्मादि ब्रह्मणो भवति इति निर्धारितं, अन्यत्वं च का-

ब्रह्म परिमितत्वादित्यर्थः । सम्बन्धित्वञ्च नगरवदित्याह । तथा सम्ब-
 न्धेति । अन्यदमितमिति असङ्ख्यातमित्यर्थः । अन्यस्यैव व्यपत्तेन मि-
 त्तमभियमादिति मनञ्जं, भेदेनोक्तत्वाच्च षट्पदित्याह । भेदव्यपदेश्ये-
 ति । अस्यास्ति स्यामुनादित्यस्येन सहेति यावत् । आधारतोऽतिदेशतश्च
 भेदमुजाऽवधितोऽपि तथाह । सावधिकञ्चेति ।

विद्वान्मन्त्रात् व्याकथे । तु यद्धेनेत्यादिना । यदन्वत् तत् किं सा-
 न्यादियान् व्याख्यानादियान् वा, नाद्यः शानाभावात्, कार्यस्य ब्रह्मान-
 तर्कान्निर्गत्याश्चेत्याका म द्वितीयः मायुत्पत्तेरुदयत्वाधारणादित्याह ।

रक्षात् कार्यस्य । न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदजं सम्भवति
 'सदेव सोमेयदमय आसौदेकमेवाद्वितीयं' इत्यवधारणात्,
 एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं
 वस्तुस्त्वित्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशः ब्रह्मव्यतिरिक्तं
 तत्त्वं सूचयन्ति इत्युक्तं नेत्युच्यते । सेतुव्यपदेशस्तावत् न
 ब्रह्मणो वाङ्मयस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते, 'सेतुरात्मेति
 ह्याह न पुनस्तुतः परमस्ति' इति । तत्र परस्मिन्नसति
 सेतुत्वं नावकल्पते इति परं किमपि कल्पेत, न चैतन्ना-
 य्यं हठो ह्यप्रमिद्धकल्पना । अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो
 लौकिकसेतुनिर्दर्शनेन सेतुवाङ्मयमुतां प्रसञ्जयता सृष्टारुम-
 यतापि प्राप्तञ्जयत न चैतन्नाय्यं अजत्वादिश्रुतिविरोधात् ।
 सेतुसामान्यात् तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्रियते,
 जगतस्तत्पर्यादानाच्च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः,
 अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा सूयते । सेतुं तीर्त्वे-
 त्वपि तरतेरतिक्रमासम्भवात् प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते, यथा
 व्याकरणं तीर्थं इति प्राप्त इत्युच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत् ॥

न च ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति । उक्तानुमानानामागमबाध इति भावः । उक्तं
 आरयित्वा हेतुनामसिद्धिमाह । ननु सेतुतयादिना । किं सेतुश्रुतना
 परसिद्धिरपीहा, नाद्य इत्युक्ता द्वितीयं शङ्कते । तत्र परस्मिन्निति । से-
 तुचलिङ्गेनाद्वितीयत्वश्रुतिबाधनमप्याख्यमित्याह । न चेति । लिङ्गश्रुति-
 द्वमित्याह । अपि चेति । विधारकत्वन्तु कस्मिन्निद्वितीयापेक्षयापि युज्यते
 इति भावः । तीर्थत्वं हेतुरप्यसिद्ध इत्युक्ताह । सेतुं तीर्त्वेति ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यदपुनस्तु उन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति तत्राभिधीयते ।
 उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुस्त्विति प्रतिपत्त्यर्थः,
 किमर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थः उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पाद-
 ष्ठाशकं षोडशकनमित्यं वरूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि
 स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते
 न ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थाप-
 यितुं, मन्दमध्योत्तमबुद्धित्वात् पुंसामिति पादवत् । यथा
 मनसाकाशयोरेध्यासमधिदैवतञ्च ब्रह्मप्रतीकयोगान्नातशो-
 दत्वारो वागादयो मनःसम्बन्धिनः पादाः कल्पन्ते, चत्वा-
 रध्यान्पादस्य आकाशसम्बन्धिनः आध्यानायुतवत् । अथवा
 पादवदिति, यथा कार्ष्णापणे पादविभागे व्यवहारप्राचुर्याय
 कल्पते, न हि सकलेनैव कार्ष्णापणेन सर्वदा सर्वे जना
 व्यवहर्तमीयते क्रयविक्रयपरिमाणानियमात् तद्वदित्यर्थः ॥

परिकल्पितव्यसिद्धमित्याह । बुद्ध्यर्थ इति । वाक्प्रायश्चक्षुःश्रो-
 त्राणि शब्दः पादाः अग्निवाय्वादितादिस्य आकाशस्य पादाः ध्यानाय
 कल्पिताः तद्वत् ब्रह्मण उन्मानमित्यर्थः । लौकिकं दृष्टान्तमाह । अथ
 वेति । पादकल्पनां विनापि व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह । नहीति ।
 कार्ष्णापणस्य व्यवहाराय पादकल्पनावत् मन्दधिया ध्यानव्यवहाराय यज्ञ-
 ण उन्मादकल्पनेत्यर्थः ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरपि व्यपदेशयोः परिहारोऽभिधीयते ।
यदप्युक्तं सम्बन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति ।
तदप्यसत् । यत एकस्याऽपि स्थानविशेषापेक्षया एतौ व्यपदे-
शावुपपद्यते । सम्बन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः बुद्ध्याद्युपाधि-
स्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपगमे य-
उपगमः स परमात्मना सम्बन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न
परिमितत्वापेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपधाधि-
भेदापेक्षयैवोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया प्रकाशादिवदितु-
पमोपादानम् । यद्येकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य
वोपाधियोगादुपजातविशेषस्याुपाध्युपगमात् सम्बन्धव्यपदेशो
भवति उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथा वा सूक्ष्माकाशा-
दिषूपेक्षयैवैतौ भेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ॥

उपपत्तेर्य ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदम एव सम्बन्धो नान्धादयः । यथा
समप्योतो भवति' इति हि स्वरूपसम्बन्धमेतन्मामनन्ति । स्व-

सम्बन्धभेदो कल्पितो न सततद्वितीयवशाच्चैव इत्यत्राह । स्यानेति ।
स्थानसुपाधिबुद्ध्यादिः एकस्यैवोपाधिना भिन्नस्योपाधिनाम्नौ वत्तत्रां सम्बन्ध-
उपचर्यते । यथा सौरान्दोकादेरङ्गुल्याद्युपाधिना भिन्नस्योपाधिविबोगे
महाबोकाद्यात्मना सम्बन्धोपचारस्तद्वत् तर्था ह्येतत्प्रमाणोः स्थानयोर्भे-
दाद्विरलस्यवपुश्चभेदस्तत्समेतप्रर्थः ॥

उक्त्यावेन सम्बन्धभेदौ किं न स्थातामित्यत्र सूत्रम् । उपपत्तेर्येति ॥

रूपस्य चानपायित्वात् न नरनगरन्यायेन सम्बन्धो घटते,
उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात् तु 'स्वमपौतो भवति' इत्युप-
पद्यते । तथा भेदोऽपि नान्यादयः सम्भवति, बहुतरश्रुति-
प्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् । तथा च श्रुतिः एकस्याप्याका-
शस्य स्थानकृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति 'योऽयं वह्निर्वा
पुरुषादाकाशो योऽयमन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय
आकाशः' इति च ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सत्त्वादिवापदेशान् परपक्षहेतून्नाप्य सम्पत्तिं स्वपक्षं
हेत्वन्तरेणोपसंहरति । तथा अन्यप्रतिषेधात् अपि न ब्रह्मणः
परं वस्तुन्तरमस्ति इति गम्यते । तथा हि 'स एवाधस्ताद-
हमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात् सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन
यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन-
न्तरमवाह्यम्' इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वे न
परिणेतुमशक्यानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तुन्तरं वारयन्ति । सर्वा-
न्तरश्रुतेषु न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मास्तौत्यवगम्यते ।

स्वरूपेण ब्रह्मणा जीवस्य सम्बन्धो भेदानवृत्तिरूपो भुज्यते न सत्यः
सर्वोपादिः वस्तुहोवावस्थात् तदा भेदोऽपि न स्यात् एकत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यत्मनः सिद्धं भवति, अन्यथा हि तन्न सिध्येत् । सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत, सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात् । तत्रान्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्तुन्तराद्भावते इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । सर्वगतत्वञ्चास्वायामशब्दादिभ्योऽवगम्यते । आयामशब्दे व्याप्तिश्चनः शब्दः 'यावान् वायमाकाशस्तावानिषोऽन्तर्हृदय आकाशः, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' ज्यायान् दिवा ज्यायानाकाशात् नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयम् इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

तस्यैव हि वृक्षणो व्यावहारिक्यामीगितोऽन्यविभागवस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते, यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिदिधं प्रसिद्धं जन्तूनां,

ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इतस्तत्र व्याह । अनेन सर्वगतत्वमिति । द्वितीयं सप्तश्लोके सेत्वादिषु वृक्षणोऽस्त्यता सात् यत्तान्वत्यर्थ्यति तदल्पमिति श्रुतेः । किञ्च निरवयवावृक्षप्रकृत्यः सप्तप्रपञ्चकस्तत्त्वबोधात् तत्रैव सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इति भावः । अध्वानेनाध्वकां लगद्वाप्रमध्यस्तत्वात् रज्ज्वा व्याप्रसर्ववदिति न्यायः ॥

एवं तत्त्वदलक्ष्यं संशोध्य वाच्यार्थमाह । फलमत उपपत्तेः । निर्विशेषत्वादन्वः स्वभावाः फलहेतुत्वात् । इदं सुखं देवादीनां, अनिष्टं

किमेतत् कर्मणो भवति आहोसिदोश्चरादिति भवति वि-
चारणा । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । फलमतः ईश्वराश्रित-
महन्ति । कुतः उपपत्तेः । स हि सर्वाध्वः सृष्टिस्थिति-
संहारान् विचित्रान् विदधद्देशकालविशेषाभिन्नत्वात्
कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं सम्पादयतीत्युपपद्यते
कर्मवत्तनुश्रवणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनु-
पपन्नं, अभावात् भावानुरूपेण । स्यादेतत् कर्म विनश्यत्
सकाल एव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति, तत्फलं
कालान्तरितं कर्ता भोक्ष्यत इति । तदपि न परिशुध्यति,
प्राक् भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं हि
यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं
प्रसिद्धम् । न ह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखं वा दुःखं वा फलत्वं
प्रतीयान्तं लौकिकाः अद्योच्येत कर्मकार्यादपूर्वात्

दुःखं नारकीणां, आश्रितं मनुष्याणां, असारो जन्ममृतिप्रवाहः कसारः
गोचरः आश्रयो मय्य तस्य सारगोचरम् । अत्र कर्मेश्वरयोः फलहेतुत्व-
हेतुः संशयमाह । किमिति । अत्र पूर्वपक्षे फलदाहरीश्वरस्य तत्पदवाच्य-
स्यासिद्धेर्लक्ष्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । पूर्वोक्तनिर्विशे-
षत्वमुपजीव्य फलदाहत्वमपीश्वरस्य नास्ति, इति पूर्वपक्षोक्त्यानात् सङ्ग-
तिः । यद्यपि सर्वमतत्पत्तु फलदाहत्वं व्यवहारदशायां सिध्यति तथापि
कर्मण एव फलदाहत्वमिति शङ्कानिरासेनोक्तलक्ष्यार्थनिर्वाहकवाच्यार्थमर्थ-
यार्थमस्याधिकरस्यारण्य इति मत्वा सिद्धान्तं तावदाह । तत्र तावदिति ।
स्वर्गादिकं विविष्टदेशकालकर्मभिन्नदाहकं कर्मफलत्वात् सेवाफलवत् इ-
त्युपपत्तिः । आनादिक्रियास्य कर्म तावत् चक्रिकं तत् किं कृत्वायात्
फलं जनयति अतः फलं उत्पाद्या नश्यति आहोसिदपूर्वात् फलसिद्धिः,

फलमुपपद्यते इति, तदपि नोपपद्यते, अपूर्वसाधेतनस्य
काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्ततस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
तदस्त्वित्वे एव प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाणमिति
चेत्, न, ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिरुच्यते ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि
श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे । तथा हि श्रुतिर्भ-
वति 'स वा एव महानज आकाशांशो वसुदानः' इत्येव-
जातीयकाः ।

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिष्ठाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्वते । अत एव
हेतोः श्रुतमुपपत्तेयं श्रूयते तावदयमर्थः 'स्वर्गकामो यजेत,
नाद्य इत्याह । अभावादिति । हितोऽं गृह्णते । स्यादिति । कर्म-
फलमात्रस्यानभिव्यक्त्यसंगुत्वादित्यस्य मानं नास्ति इति दूषयति । तद-
पीत्यादिना । ततोऽं गृह्णते । अवेति । अपूर्वं हि सतत्त्वमेव फलदा-
नस्य प्रवर्तते चेतनाधिरिति वा, नाद्य इत्याह । तदपीति । हितोऽं तत्त-
दानिर्वाहजीवस्याधिराहत्यायोगात् ईश्वरस्याधिराहत्वविहितिरिति भावः प्रो-
क्तादेनापूर्वं नास्ति इत्याह । तदस्त्वित्व इति । अविच्छेदाभादेः श्रुतसंगो-
दित्येतत्तादनुपपत्त्या स्यात्पूर्वविहितिरिति चेत्, कर्मभिराराधितादीश्वरादेः
स्याधिनः फलसिद्धेरित्यर्थः । ईश्वरतर्कस्यापूर्वं न विध्यतीति भावः ॥

'कृता सन्नेष्टुमवसानं' इत्यादौदाहृताभिः 'स इह रमणीयचरणाः'
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरपुर्वविहितो साभिरीश्वरस्यापि फलदात्मनः प्रीत्यर्थ-
मित्याह । श्रुतत्वाच्चेति सत्यकारः । अक्षयार्थकत्वात् प्राचिन्वो दशमील-
क्षाटः । वसुदानो अतो धनदाता, कर्मसोऽपुर्वसु वा कर्तृत्वोपपत्तयथा-
मत्वात् सतत्त्व ईश्वर, एव फलदातेति विद्वानो दर्शितः ॥

इत्येवमादिषु वाक्येऽ, तत्र च विधियुतेर्विषयभावोपगमा-
द्यागः स्वर्गस्वीत्यादक इति गम्यते, अथवा ज्ञाननुष्ठातको-
दाग आपद्येत तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुष्ठानविना-
शिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः, नैव
दीयः । युतिप्रामाण्यात् । युतियेत् प्रमाणं यथाऽयं कर्मफ-
लसम्बन्धः युत उपपद्यते तदा कल्पयितव्यः, न चानुत्पाद्य
किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालात्तरितं फलं दातुं शक्नोति,
अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्था-
पूर्वं नामास्ति इति तर्क्यते उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन
प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददाति इत्यनुपपन्नं, अविबिन्नस्य
कारणस्य विविचकार्यानुपपत्तेर्वैयर्थ्यनैष्ठं स्वप्रसङ्गात् तदनु-
मानवैयर्थ्यापत्तेर्य, न स्यादहर्मादेव फलमिति ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

वादरायणकण्ठव्यायः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते

इदानीं पूर्वपक्षवति । धर्ममिति । विधियुतं तद्विषयः । तस्य विदु-
पक्ष प्रेरणाजनो य नो विषयसङ्गावावगमादवानः स्वर्गसाधनमिति
गम्यते । बाग्योत्पत्तिरूपत्वाभावे प्रेरणादुपपत्तिरित्यर्थः । अपूर्वद्वारा
कर्मणः फलमुपपद्यत इत्युक्ता विज्ञानं दूषयति । ईश्वरमिति । ईश्वरः
किं कर्मानुदेशः फलं ददाति तत्त्वानुदेशो वा, वाच्य वाच्य । अविबिन्न-
त्येवादिना । द्वितीये च वेत्तनसंस्कारमात्रात् कटादौ वेत्तनस्य कर्मापूर्वादेव
फलविशेषः विविचरेत्येति भावः । अत एव ददाति चान्नकष्टकादिदृष्ट-
मन्यत्वेन सुखादिवन्धवे कृतं धर्माधर्माभ्यामिति युतिवत्त्वात् तदपेक्षायां
ईश्वरेण नियन्त्रणम् । अतः ईश्वरागनेत्यात् क्षेत्रज्ञात् कर्मणः फलमि-
त्युक्तमिति ॥

विज्ञानवति । पूर्वमिति । अनेतवत् कर्मणः कृतः सत्त्वबलयोगात्

केवलात् कर्मणोऽपूर्वादा केवलात् फलमित्ययं पक्षस्तु यद्धे-
न व्यावर्त्तते । कर्मपिच्छादपूर्वापेक्षाद्वा यदासु तदासु ई-
श्वरात् फलमिति सिद्धान्तः । कुतः, हेतुव्यपदेशात् । धर्मा-
धर्मयोरपि हि कारयित्वेनेश्वरी हेतुव्यपदिश्यते । फलसा-
च दाढत्वेन 'एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो
लोकेभ्य उच्चिनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं
यमघो निनीषते, इति । स्मर्यते चायमर्थो भगवन्नोतासु

“यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमोहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्” ॥ इति ।

सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते ।

तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृज-
ति, विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रवृत्तापेक्ष-
त्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पाद-
कृतौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

एवादिदृष्टान्तादुपरिभूतेर्बलवत्त्वात् सर्ववेदान्तेष्वीश्वरस्य जगद्धेतुत्वमुक्ते-
रनेश्वराधित्वात् कर्मणो जगद्व्यपत्तिकर्तृत्वादिर्वातं पक्षदाकार्यः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्रीनृसिंहाचार्यभट्टकृतौ
शारीरकभाष्याचार्य भाष्यरत्नप्रभाष्ये तृतीयोऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ओं परमात्मने नमः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वमिदानोन्तु प्रतिवेदान्तं
विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु विज्ञेयं ब्रह्म
पूर्वापरादिभेदरहितं एकमेकरसं सैश्वर्यवचनवद्वधारितं,
तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचित्तावतारः । न हि कर्मबहु-
त्ववत् ब्रह्मणो बहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति
शक्यं ब्रह्म, ब्रह्मण एकत्वात् एकरूपत्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्म-
त्यनेकरूपाणि विज्ञानानि सम्भवन्ति, न ह्यन्यथायथोऽन्यथा-

ओं विज्ञविनाशाय नमः ।

मार्तण्डं ध्याननाशाय त्रिकोकसाग्निं मुदे ।

विज्ञेयं विज्ञविध्वंस्यै प्रथमाग्निं सङ्कर्षुः ॥

ब्रह्मसङ्कर्षं निर्धार्य तदज्ञानसाधनोपासनास्वरूपमाह । सर्ववेदान-
प्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति । पादवृत्तिमाह । व्याख्यातमिति ।
पूर्वपादे तत्त्वपदार्थविशेषः कृतः इह तत्फलवाक्यार्थज्ञानज्ञानन्दादयः
प्रधानास्तेति श्रुतेनापुनरुक्तोपेक्षितपदतद्वाच्यार्थोऽसंज्ञारेण निर्धार्यत इति
फलफलभावः सङ्गतिः । सङ्कर्षवाक्यार्थविद्याचिन्ता तु तद्विद्यानां चित्तै-
काग्र्यद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात् क्रियत इति मन्त्रस्य सम्प्रति* निर्गुण-
ज्ञानं भेदाभेदविचारविषयत्वे कोक्तमिति मन्त्रान् व्याचिपति । गच्छति ।
वेदाभेदविद्याभेदचिन्ता सात् ब्रह्मणस्तु वेद्यस्यैक्यात् न चित्तावतार इ-
त्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि भर्माभेदाचिन्ता इत्यत आह । एकरूपत्वाच्चेति ।
निर्धर्मत्वादित्यर्थः । एकरूपेऽपि ब्रह्मण्यनेकप्रकारसम्भाराभेदमहा इत्यत
आह । न वेत्तादिना । पूर्वपक्षे ज्ञानभेदमहाउपपत्तिस्तथा चोदनाद्यभि-
दानज्ञानभेद इति सिद्धान्तोऽप्युक्त इत्याह । नास्त्येति । एवं पादार-

ज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन् ब्रह्मणि बहूनि
विज्ञानानि वेदान्तान्तरेषु प्रतिषिद्धाद्विधितानि तेषामेकम
भ्रान्तं भ्रान्तानौतरासीत्यनाश्वसप्रसङ्गो वेदान्तेषु, तस्मात्
न तावत् प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते,
नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते, ब्रह्मविज्ञानस्याचो-
दनालक्षणात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्वा
वाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्
[वे० अ० १। पा० १। सू० ४] इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेदवि-
न्तामारभत इति, तदुच्यते । सगुणब्रह्मविषया प्राधादिविषया
चेयं विज्ञानभेदाभेदचिन्तेत्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासना-

अनादिष्व समाधत्ते । तदुच्यते इति । सगुणविद्याभेदो भेदः । यन्मा
क्रियते निर्गुणविद्यायां त्वैक्यं सिद्धमिति वाच्यार्थरूपगुणोपसंहारभावात्
क्रियते वाक्यार्थनिर्णयावेति भावः । पञ्चान्निप्राण एव शास्त्रोक्तैरेवा
नरादिविद्या मिथोभिदा इति 'नानाशब्दादिभेदात्' इत्यत्र वक्ष्यते । अत्र
तु मिथोभिदाशब्ताः किं प्रतिपाद्यं भिद्यन्ते, न चेति नामादिभेदाच्चोदनापि-
पाद्यं संशयः । पूर्वपक्षे विद्याभेदादुपस्थापनसंहार इति विज्ञानैक्यभेदः ।
पूर्वतन्त्रे शास्त्रान्तराभिप्रेत्यपूर्वपक्षसूत्रं नामरूपधर्मविशेषगुणव्यक्तिनिन्दा-
यतिवसाप्रारब्धप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शास्त्रान्तरे कथंभेदः स्फाटितः ।
तत्रोक्ता हेतवो नामादयो विद्याभेदार्थमिहोच्यन्ते अप्येव उद्योतिरूपेण
उद्योतिरेतेन सङ्कलदाद्येन सर्वं यजेतेत्यपि प्रकृतउद्योतिटोनामुनादेन
सङ्कलदाद्यिषाभ्यगुणविधिसाधक्य उद्योतिरितिषदस्य कर्मान्तरनामत्वसम्भवे
उद्योतिटोमलवृत्तामोहाद् प्रकृतविद्योदाह उद्योतिटोनाम् कर्मान्तरं

नां भेदाभेदौ सम्भवतः, कर्मभेदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यः-
 दृष्टफलानि बोध्यन्ते क्रमदृष्टिफलानि च कानिचित् समग्र-
 ज्ञानोत्पत्तिकारण । तेष्वेवा विना सम्भवति किं प्रविवेदान्
 विज्ञानभेद आहोक्षित् नेति । तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुप-
 व्यस्यन्ते, नान्यस्तावन्नेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरा-
 दिषु अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेषु अन्यदन्य-
 त्नाम तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं कौशीतकं शाव्या-

विशिष्टदक्षिणकं विधीयत इति नाम्नः कर्मभेदकत्वसक्तम् । ज्योतिरा-
 दिष्वित्यादिपदेनाध्यवर्षं होत्वमिति वंशभेदात् ज्यतिषोमात् कर्मभेदो
 यास्तः । तत्रं खीरं दध्ना कटिन्मामिका, तत्र इव जलरूपं वाजिन-
 मिति भेदः, तत्रो पक्षे दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिका वाजिभ्यो वाजि-
 नम् इत्यत्र वैश्वदेवे आमिकायागे वाजिनाख्यगुणविधिः वाजिभ्य इति,
 वैश्वदेवानुवाटादित्यात्र वैश्वदेवे, आमिकायागे वाजिनाख्यगुणविधिः वाजि-
 भ्य इति, वैश्वदेवानुवाटादित्यात्र ह्यामिकां प्रतुपसर्जन्तोक्तविश्वेदेवाना
 वाजिभ्य इत्यनुवाटायोगादुत्पत्तिरिति सामान्यवत् कर्मणि वाजिद्रव्यस्या-
 नाकाङ्क्षितस्य विध्यदोसाद्वाजिदेवताको वाजिनयागः कर्मान्तरमिति इत्यदे-
 वताख्यरूपभेदात् कर्मभेदः सिद्धान्तितः । आदिपदात् 'एन्द्र' दध्यैन्द्रं
 पयः इति इत्यभेदात् यामभेदो यास्तः, एवमिहापि पञ्चाग्निपञ्चसिन्धु-
 पभेदात् विद्याभेदो वाजिच्छन्दोगयोः तथा रेतोमूत्रा वा यास्याः का-
 न्दोग्ये तत्प्राजिता वाजिकामिति प्राणविद्याभेदः, कारीरवाक्याध्ययने
 तैत्तिरीयकारणं मूत्रो भोजनं धर्मविधेयो नान्येषां, आग्नेयध्ययने के-
 दादिदुषाध्यावाग्निसुदकाहरणं धर्मो नान्येषां, आश्वमेधाध्ययनेऽध्यासा-
 नयनं केदादिदेव नान्येषां, अत्र तान्येव कारीर्यादीनि कर्माणि धर्मवि-
 धेयमपेक्षन्ते नान्येषान्ते चेति युक्तं, अतो धर्मविधेयत्वात्तान्तरे कर्मभेदः
 र इति कथात्मापि सुबहुकाध्ययने केदादिदेव शिरुसङ्कारपयनधारणरूपं

यनकमित्येवमादि, तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपा-
दकः प्रसिद्धः 'वैश्वदेव्याऽऽमित्रा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्ये-
वमादिषु, अस्ति चात्र रूपभेदः, तथावा केचिच्छास्त्रिनः
पञ्चान्निविद्यायां प्रथमपरमन्निनामनन्ति, अपरं पुनः पञ्चैव
पठन्ति, तथा प्राणसंवादादिषु केचिदूनान् वाचादीनामन-
न्ति केचिदधिकान्, तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रति-
पादक आशङ्कितः कार्यादिषु, अस्ति चात्र धर्मविशेषः यथा-

अतं नान्वेषामिति विद्याभेदः स्थात्, पुनरुक्तिरध्यासः । 'यजमिथो यजति
तन्ननपातं यजति' इति यजत्यध्यासात् प्रयाजानां भेद उक्तस्तथा शा-
स्त्रान्तरेऽध्यासाद्विद्याभेदः, स्वादिपदास्त्रिन्दादिपदः, 'प्रातः प्रातरनन्ते ते
वदन्ति पुरोदयाज्जुहोति वेदमिहोत्तमम्' इत्यनुदितहोमस्य बहुदिते छये
प्रातर्जुहोत्यात् 'यथातिष्ठये प्रभुताय नृन्वायावयथायाह्वये' इदन्ति ता-
दगेव तत्, इत्यनुदितहोमस्य च निन्दानुतेर्भेदः, एकस्मैहोदितेऽनन्तिते
वातुधानाद्योगात्, तयोदितानुदितहोमातिक्रमस्तत्प्रावचिच्छादः न हो-
तुमेदः शङ्कितः, एते निन्दाप्रायचित्ते वेदानादिद्याह न विद्येते इति
कोदाह्रियेते, तथा सर्वत्राद्याविहितस्य कर्मस्यो ग्राह्यं कर्तुं वाऽन्यत्रेभेदकया
सर्ववेदानाध्ययनशानाद्यग्रजे कर्तव्येदानविद्याभेदः स्थात्, तथा शास्त्रानां
सर्वासाधेकरूपा समानिर्नेष्यते किन्तु कस्याचित् कचित् कर्मणि समा-
प्रिरतः समानिप्रवचनभेदात् प्रतिपाद्यं कर्मभेदः शङ्कितः, तथा कस्याचिदे-
दानस्योद्धारसर्वात्मे समानिः कस्याचिदन्वतेति विद्याभेदः, कस्यार्चदशने-
मर्थवादसङ्गेदात् कर्मभेदरहिताभेद इति पूर्वपक्षस्य लोका हेतवो दर्शिताभे-
दोचित् विद्वान्ने पूर्वपक्षे चालोपबुद्ध्यान् इति तथाचान्नान्तराध्यासकक्ष्यानु-
चप्रक्रियानामधेयानि कर्मभेदकानि, तत्र नाहोमेव पुनो रूपमन्त्राद्येति
तत्र चान्नान्तरात्, यजेद्भ्यात् जुहुवादिनि प्रकृतियज्यभेदेन चालोभेदात्
तदवच्छिन्नभावनास्य कर्मभेद उक्तस्तथाऽऽ वेदोपासनाद्यादिव्यभेदात्

ऽऽध्वर्युषिकानां शिरोमतम् इति, एवं पुनस्तत्तादयो भेदहेतवो
यथासम्भवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः, तस्मात् प्रतिवेदान्तं
विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः सर्ववेदान्तप्रत्ययानि
विज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुम-
र्हन्ति । कुतश्चोदनाद्यविशेषात् । आदित्यहमेन शास्त्रान्त-
राधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाक्तव्यन्ते, सं-
योगरूपत्वेन इनाख्याविशेषादित्यर्थः । यद्येकस्मिन्नस्मिन्हीने
शास्त्राभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नः तादृश एव चोद्यते लुडयादिति ।
एवं 'यो ह वै ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च वेद' इति वाजसनेयिनां छ-
न्दोगाभाश्च तादृशेव चोदना, प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट
एव 'ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च खानां भवति' इति । रूपमप्युभयत

विद्याभेदः, 'तिस्रः आहुतीर्जुहोति' इति सङ्ख्याया कर्मभेदवहायुप्राप्तौ द्वौ
संयोगादिति द्वित्वसङ्ख्याया वर्गविद्याभेदः स्थात्, तिस्राम्निहोतृप्रकरणात्,
प्रकरणात्तरे सङ्ख्यायिनामवने 'नासमस्मिहोतृ' लुहति' इति श्रुतमस्मि-
होतृ प्रकरणात्तरे स्थात् कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितम् । तथा च वेदा-
न्तभेदे प्रकरणभेदादुपपत्तिभेद इति पूर्वपक्षः । विज्ञानवति । एवमिति ।
सर्वे वेदान्ते प्रतीकम् इति सर्ववेदान्तप्रत्ययानि तैर्विहितानोत्तरः ।
एकनामादिभिरस्मिहोतादिकर्मण्य प्रतिपाद्य भेदे प्राप्ते शास्त्रान्तराधिक-
रणविज्ञानसूत्रं 'एवं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्' इति । तत्र
चोदनाविशेषः, यद्वचोदितः प्रवक्तो वा, तस्याः आविश्येपणात् । यद्यै-
कमिति । एवंप्रात्यर्कहोतृमस्मिहोतृप्रयत्नं कर्तव्यताप्रवक्तृत्वमिति ।
यथा ज्येष्ठत्वादित्युक्तप्राप्तविद्या सर्वशास्त्रांशेना तथा सङ्ख्यानविद्याभेदा
फलसंयोगाद्यविशेषात्, तथाप्यापि विद्या भिद्येत्याहु । एवं पञ्चाम्नीति ।

तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणविशेषणाच्चितं प्राण-
तत्त्वं, यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपं एवं विज्ञेयं रूपं वि-
ज्ञानस्य तेन हि तद्रूप्यते समाख्यापि सैव प्राणविद्येति,
तस्मात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानाम् । एवं पञ्चान्नि-
विद्यावैश्वानरविद्याशाण्डिल्यविद्येत्येवमादिषु योजयितव्यं ।
ये तु नामरूपादयो भेदहेत्वाभासास्ते प्रथम एव काण्ड
'न नाम्ना स्वादचोदनाभिधानत्वात्' इत्याख्य परिहृताः,
इहापि कश्चिद्विशेषमाशङ्क्य परिहरति ॥

भेदाच्चेति चेन्न कस्यामपि ॥ २ ॥

स्वादतेतत् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदाद्योपप-
द्यते । तथा हि वाजसनेयिनः पञ्चान्निविद्यां प्रमुक्त्य षष्ठमपर-

पूर्वप्रवृत्तेरविराचते । वेति । काठकपितृणादिनाम्ना न भेदो न
युक्तः, कृतः स्वचोदनाभिधानत्वात् काठकादिवद्भानां पञ्चान्नामतवा कर्म-
वाचित्वाभावादतो भिन्ननामकस्याप्यन्वयेऽपि तद्विहितं कर्मैकमेव,
अस्य रूपभेदोऽपि न कर्मैक्यविरोधी, प्रसंगिषोऽस्य ध्येयनाम्नं न कर्मैक्यतो
न कर्म भेदकं चाप्यभेदे पुनरुक्तिरितिहा, विन्द्यान्वार्धदर्शनजोरपि न प्रे-
दकत्वं तत्तद्विधिसुतिमात्रत्वात् बहुधास्याध्यवसायकार्यपि कथाकारुण-
शिवेयस्यापेक्षितस्यान्यतो पञ्चवज्रगादयश्चिरभेदिका एकास्मिन्पि कर्मैक-
कृत्योत्पादिना प्राणचित्तं सम्भवति एवं तथाप्रित्यनभेदोऽप्यप्रयोजक इति-
यं कर्मभेदप्रमाणावस्थेयं भेदहेतवः परिकृता इत्यर्थः । तर्हि नामा-
न्तरन्यायेनैव कर्मैक्यवद्विद्यैक्यविद्वेः पुनरुक्तिरित्यत आह । इहापीति ।

रूपस्योत्पत्तिविधित्वं विशेषः पञ्चान्नीन् वेदेत्याहुः पाण्डित्यमोक्षसिद्धि-
व्यपञ्चान्नादिरूपभेदाहुः पाण्डित्यमभेदः आदानिवाकीर्तनरूपभेदात् कर्म-

मन्त्रिमामनन्ति 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति' इत्यादिना । छ-
न्दोगास्तु तं नामनन्ति, पञ्चसङ्ख्यायैव च उपसंहरन्ति 'अथ
ह य एतानि च पञ्चाग्नीन् वेद' इति । येषाञ्च सगुणोऽस्ति
येषाञ्च नास्ति तेषां कथमुभयेषामेका विद्योपपद्यते, न
चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येकं पञ्चसङ्ख्याविरोधात् । त-
था प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यादव्यास्यतुरः प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रम-
नांसि छन्दोगा आमनन्ति । वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्याम-
नन्ति 'रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते च प्रजया पशुभिर्य एवं
वेद' इति । आशपोद्वापनेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च
विद्याभेदो द्रव्यदेवताभेदादिव यागश्चेति चेत्, नैष दोषः,
यत एकस्यामपि विद्यायामेवंजातीयको गुणभेद उपपद्य-
ते । यद्यपि षष्ठस्याग्निरुपसंहारो न सम्भवति तथापि ह्युप-
सृतीनां पञ्चानामग्नीनां उभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् न
विद्याभेदो भवितुमर्हति, न हि षोडशियहणायहृद्योरति-
रावां भिद्यते । पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः 'तं प्रेत'

भेदादित्यदिवाद्यहानिराचार्यत्वात् न योग्यतयाग्निरभिधायकश्चेति सत्या-
यदा व्याचष्टे । इत्यादिना । अस्तु प्रत्यक्षात्कत्वात् कर्तव्यादानां
मानसविद्यास्तु विना स्वतः दुर्बोक्तत्वाच्च पुनरुक्तिगम्योऽपि नास्तीति मन-
व्यम् । ननु तस्य अतस्तदाकार्यमग्निरेव्येति गतः षष्ठो यः प्रविष्टवर्णाजि-
मिरक्तः स आग्नेय्यो उपसंहार्य इति न रूपभेदस्याभाह । न आमेति ।
अस्तु प्रजननपुत्रगतो रेतवो वाङ्मनावावापश्छन्दोमानाश्च तस्योद्वापकतः
विपत्यत आह । आवापेति । आग्नेय्ये पञ्चाग्न्यावापमहीतत्वात्स्वरूप-
भेदो न विद्येयविरोधीति परिहरति । नैष इत्यादिना । अङ्गीकार

दिष्टमितोऽस्म्य एव हरन्ति' इति । वाजसनेयिनस्तु साम्या-
दिकेषु पञ्चसंख्यिष्वनुवृत्तायाः समिहूसादिकल्पनाया निवृत्त-
ये 'तस्मात्किरेवाग्निर्भवति समित् समित्' इत्यादि समा-
मनन्ति स नित्यानुवादः । अथाप्युपासनाव एव वादस्तथा-
पि स गुणः शक्यत इन्दोगैरप्युपसंहर्तुम् । न चात्र पञ्च-
सङ्गाविरोध आशङ्क्यः, साम्यादिकाम्यभिप्राया ह्येवा
पञ्चसङ्गा नित्यानुवादभूता न विधिसमवायिनीत्युदाहरणम् । एवं
प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरलोपसंहारो न विक-
्रियते । न चावापोहापभेदाद्वैद्यभेदो विद्याभेदश्चाशङ्क्यः क-
स्यचिद्वाद्यांशस्यावापोहापयोरपिभूयसोर्वैद्यवेदिलोरभेदावग-
मात्, तस्मादैकविद्यमेव ।

स्वाध्यायस्य तथात्वे न हि समाचारेऽधि-

काराच्च सरवच्च तन्निमयः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तमायर्विज्ञानानां विद्यां प्रति शिरोव्रतादुपेक्षणाद-
त्वजति । पञ्चतेऽपीति । एतोऽस्माद्धोवाहितं होकाम्बरं प्रेतं गतं
ज्ञातव्योऽस्मै हरन्तीत्यर्थः । ननु ज्ञानोऽस्येऽस्मिन्नात्मानं नुतं वाजिभस्तु
यजिदादिविशेषः पश्यते इति रूपभेदस्तदवस्थात्माह । वाजसनेयिन-
स्त्विति । ज्ञानोऽस्माद्विरोधस्तु चानुवादमात्रत्वेनानुपाकस्यात् पञ्चाऽस्य
उपोषास्याः उभयव्यति न रूपभेद इत्यर्थः । उद्विष्टेपञ्च पञ्चास्तेपञ्चा-
त्वेन रूपभेद इत्याह । अथापीति । इन्द्रोकादीनां पञ्चानामस्मीनां
व्यभिक्तव्यभिक्तविधिमन्वासात् पञ्चत्वं व्यभिक्तव्यभिक्तव्यभिक्तानां विद्वन्मृते
न ध्येत्वात्वेन विधीयत इत्यर्थः । इन्द्रोर्गैर्ह्युजिषावाक्यं रेत उभयं इति-
व्यभिक्तव्यभिक्तानुपसंहारेऽपि न विद्याभेद इत्याह । न चावापीति ॥

एवं रूपभेदो न त्रिरूपभेद इत्याह । भवेद्विज्ञेयोऽपि न भेदः

येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति, तत्रत्युच्यते । स्वाध्या-
स्यैव धर्मो न विद्यायाः, कथमिदमत्र गम्यते यतस्तथात्वेन
साध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदत्रतोपदेयपरि ग्रन्थे आद्यव-
णका इदमपि वेदत्रतत्वेन समाख्यातमिति समामनन्ति ।
तदचीर्णं प्रतोऽधीते इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्यय-
शब्दाच्च स्तोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु
। 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वेदेऽपि शीघ्रतः विधिवद्यैस्तु चीर्णम्'
इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति सङ्गो-
क्तिर्ये धर्मः, न, तत्राप्येतामिति प्रकृतपरामर्शात् प्रकृतत्व-
व ब्रह्मविद्याया यन्वविशेषापेक्षमिति यन्वविशेषसंयोग्ये-
ष धर्मः । सरवच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः । यथा
व सराः होमाः चत सौर्यादयः प्रतीदनपर्यन्ता वेदान्तरो-
दतत्वे ताभ्यनभिसम्बन्धादाद्यवर्षादितैकाम्यभिसम्बन्धाच्चा-
र्षेणिकानामेव नियम्यन्ते तथायमपि धर्मः स्वाध्यायविशे-
यसम्बन्धात् तत्रैव नियम्येत, तस्मादध्ययनवशं विधेयकत्वम् ॥

त्याह । स्वाध्यायश्चेति । मोदानवदध्ययनाकृत्येन विरोधतयाध्वर्यवि-
द्यायां सूत्रे विहितं न विद्याकृतत्वार्थः । अधिकाराच्चेति व्याचष्टे ।
तदिति । यतस्तत्राहं सुखमुक्त्वा ननु तद्विरोधतो नरो नाधीत इति
उत्तेर्मुखाध्वनाकृत्येव विरोधतमिति त्वर्थः । ननु विद्याकृत्येनापि इदं
वत् भवति चेदुच्यते । नन्विति । सर्वथाप्यसु ब्रह्मविद्यैकैव वेदविद्या-
येत्युक्तं यतमपि सर्वत्र सम्बध्यते । न च सम्बध्यत इति विद्याभेद इत्यर्थः ।
प्रकृतपदवाच्यत्वेन तद्व्यवसायकप्रकाशकपदपर्यन्तो ब्रह्मविद्याशब्द इति
परिहरति । चेति । तस्य विरोधतस्तु सुखमुक्त्वाध्वने निवृत्त इत्यत्र
परवदिति दर्शयति । ननुः होमाः आचर्यन्तेः ससूत्रे उदित
रतोऽप्यन्तरेण विहितं प्रवक्ष्यमाणमनौ कार्या इति यथा नियम्यन्ते
अपेक्षार्थः ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं, सर्ववेदान्तेषु वेद्यै-
कत्वोपदेशात् 'सर्वे वेदा यत्पदमाननन्ति' इति, तच्चैतमेव
ब्रह्म चा महत्युक्त्वे मौमांसस्त 'एतमग्नावध्वर्यव एतं महा-
व्रते कृत्वोमाः' इति । तथा महद्ब्रह्म 'वक्ष्यमुद्यतम्' इति का-
ठके । उक्तस्थेश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शन-
निन्दायै परामर्शो दृश्यते 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तर-
कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य'
इति । तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्रमप्यादितस्य वैश्वानर-
स्य कान्दोष्ये सिद्धवदुपादानं 'यस्मै तमेवं प्रादेशमात्रमभि-
विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति, तथा सर्ववेदान्त-
त्वयत्वे नान्यत्र विहितानामुक्त्यादीनामन्यत्रोपासनविधा-
नायोपादानात् प्रायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्व-
त्रान्वयव्यभिचिः ॥

किञ्च वेद्यैकोन निर्गुणब्रह्मिदीक्यं तावत्कुतर्ह्येवमिति, तच्छब्दोपि
पाठात् मनुष्यविद्यानामपि यथाशास्त्रैक्यविशिष्टत्वात् सत्यकारः ।
दर्शयति चेति । मनुष्यममेवं वेदत्रयवेद्यं दर्शयतीत्याह । तत्रेति ।
किञ्च शास्त्रान्तरोरुपपाद्येक्यं शास्त्रान्तरे विद्वत्परामर्शो विद्वैक्यं दर्शय-
तीत्याह । तथा मनुष्यविद्यादिना । एष नर एतस्मिन्नुदरमन्तर-
भेदे यदा यदा पश्यत्यथ तदा तस्य संसारभयं भवति, एवं तस्मादुदरो
नरस्य भेददर्शितनदेव ब्रह्म भयहरं भवति, ब्रह्मैवाहविज्जनन्याकमेवार्थः ।
प्रादेशमात्रमुपासते इति विद्वदुपादानं वैश्वानरविद्यैक्यं दर्शयतीत्याह ।
तत्रेति । किञ्च सर्वेषु वेदान्तेष्वुक्त्यादीनां प्रतीकमानत्वेन वेदमन्त्रद्वयमन्त्रे
अन्वयोक्तानां तेषामन्यत्रोपासनवैधुपादानमिति, यतस्तदुपासीतमपि

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

इदं प्रयोजनसूचम् ॥

स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे विज्ञानानामन्यत्रोदि-
तानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने उपसंहारो
भवति, अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थी
विशिष्टविज्ञानोपकारः स एवान्यत्रापि, उभयत्रापि हि त-
देवैकं विज्ञानं तस्मादुपसंहारः विधिशेषवत्, यथा विधि-
पाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्व-
त्रैवैक्यभेदादुपसंहार एवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो
भवत् ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्, गुणानां प्रकृतिविक्रविभा-
वाभावाच्च न स्यादुपसंहारः, विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति ॥
अस्यैव च प्रयोजनसूचस्य प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य
भविष्यति ॥

सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वे नैक्यं वाङ्मतेन विध्यतीत्याह । अवेति । मन्त्र-
विद्यैक्यपदुक्त्वादिविद्यैक्यमित्यर्थः ॥

सर्वशास्त्रासु विद्यैक्यचिन्तायाः फलमाह । उपसंहार इति । शा-
खाभेदे समानविद्यायां युता गुणा अवाप्नुति अवस्थिता उत एकत्वायुता
दत्तशास्त्रात् उपसंहर्तव्या इति सन्देहे विद्यैक्येऽपि तत्र तत्त्वोक्तरेव
गुणैर्विद्योपकारविद्भिः शाखाभेदेन गुणा अवस्थिता इति पक्षः, तत्र
विद्यैक्यचिन्ताजन्यमिति कर्तृविज्ञानत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । स्थिते
नेत्यादिना । गुणानां गुणविभावाभावेतत्वात्वात्वा विद्याः शाखान्तरोक्त-
तद्विद्यासुखस्यो तदभिव्यक्त्या तद्विद्यावदित्यनुमानादिव्यक्त्यो गुणोपसंहा-
रस्य इति व्यर्थः । प्रथमैक्ये तदुपकारकाणां ज्ञानानुपसंहारे दृष्टान्तमाह ।
विधिशेषवदिति । उक्तमेव व्यतिरेकसूत्रेणाह । यद्वद्वतीति । न चास्मि-
न्प्रमाणानुसङ्गात् गुणानां ततोऽपि चैवैवै प्राप्तिवद्विद्यान्तरस्य गुणानां
विद्यान्तरप्राप्तिः किं न स्यादित्यत आह । प्रकृतीति । प्रकृतिगुणानां

अनग्रथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊर्ध्वस्तासुरान् यज्ञ उद्गीये-
नात्थयामेति ते ह वाचमूर्ध्वस्त्वं न उद्गीयेति तत्रा' इति
प्रक्रम्य वागादीन् प्राणानासुरपाप्मविदित्वेन निन्दित्वा सु-
ख्यप्राणपरिपहः पठ्यते 'अथ हेममासम् प्राचमूर्ध्वस्त्वं न
उद्गीयेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्' इति । तत्रा
ह्यान्दोग्ये ऽपि 'तद्वहे वा उद्गीयमाजह्नु रनेनैनानभिभविष्या-
मः' इति प्रक्रमेतरान् प्राणानासुरपाप्मविदित्वेन निन्दि-
त्वा तथैव मुख्यप्राणपरिपहः पठ्यते 'अथ ह य एवायं मुखः
प्राणस्तमुद्गीयमुपासाच्चकिरे' इति । उभयत्रापि च प्राणप्रश-

विकारे प्राप्रियुक्ता विद्यानान्त प्रकृतिविकृतिभावादिहेतुतत्त्वाप्रतिपत्त्यर्थः ।
नैवमिति गुणानुपसंहारो नेत्यर्थः । उत्तरखण्डाद्यामनेन सूत्रेण पीनवज्र
वारयति । अस्यैवेति ॥

पूर्वं चोदनाद्यविशेषादुद्गातृविदेशक्यस्य तस्यापवादं कथं ।
अन्वयात्त्वमिति । अत्र वाजिनानुद्गीयमाजह्नु चन्द्रेणानासुरीत्याध्या-
यज्ञविषयमाह । वाजोत्यादिना । 'ते ह देवाः क्षान्तिरुत्तमः प्राणा
अन्योऽन्मूर्ध्वस्तदानीमस्मिन् पक्षे उद्गीयेनीत्यात्वे च कर्त्तव्या रजस्तमोऽ-
सिद्धिपान् गुणानतीत्य देवत्वं नञ्भावः' इति ते चैवं विदेशक्यस्योद्गीयकता-
रुपास्यं निर्धारयितुं कृतसंवादाः प्रथमं वाच्यं परोक्ष्याहो भवं आ-
सन्नं सुखमध्यस्त्वं प्राणसुपास्यं निर्धारितवन् रत्नार्थः । तत्राह्योऽभिम-
भवात्कथमुक्ते प्रहसन्नस्त्वमीहात्वं को स्वीकुर्वति तथा त्वमाजहत् कृतं
तथा प्राचमूर्ध्वस्तमानीत्यपि कालेनासुरपाप्मना यजमानेति निन्दित्वा
आत्मन्यस्यास्य देवाः पूर्ववदुद्गीयमाजहन्तः अनेनोद्गीयेनैतानासुरान् जने-
नेत्यर्थः । चोदामेदमानाध्यायं संशयमाह । तत्रैवेति । अत्र पूर्वाधिकरण-
विधानाद्व्यानेनोद्गीयविदेशेति संशयकोऽपि विदेशक्यमिति पूर्वपक्षे विधौ गु-

मया प्राप्तविद्याविधिरव्यवसौवते । यत्र संग्रहः किमत्र विद्याभेदः स्वादाहोस्वित् विद्यैकत्वमिति, किन्तावत् प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न युक्तं विद्यैकत्वं प्रक्रमभेदात्, अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनः अन्यथा कन्दोगाः 'त्वं न उद्गाय' इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनन्ति, कन्दोगा उद्गीथत्वेन तमुद्गीथमुपासाच्चक्रिरे इति तत्कार्यं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् । नैव दोषः, न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति अविशेषस्याऽपि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा हि देवासुरमङ्गामापक्रमत्वं असुरात्वयाभिप्राय उद्गीथोपन्यासवागादिमङ्गीर्तनं तच्चिन्दया मुख्यप्राणव्यपाययः तद्गीर्त्यासासुरविध्वंसनमङ्गलस्योद्गमिदयनेनेत्येवं बहुवोऽर्था अभयत्वाप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि उद्गीथसामानाधिकरण्यां प्राणस्य न्युतं 'एष उ वा उद्गीथः' इति । तस्माच्छाब्दोऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यं, तस्माच्च विद्यैकत्वमिति ॥

गोपसंहारः कर्तृ, विद्वान्ने संशय्योऽपि विद्वैक्यापवादादनुपसंहार इति, एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः तत्वापवादिनी सङ्कतिरिति ज्ञानव्यं, स्वल्पविज्ञानिष्वङ्गमानं व्याचष्टे । ननु न युक्तमिति । सम्बूकोद्गीथकर्मकर्ता प्राणो वाजसनेयस्यः, उद्गीथेति कर्तृशब्दात् कन्दोगानानुद्गीथवाच्य ओद्धारः प्राणस्योद्गीथः, ओमितेऽतदस्तरस्योद्गीथमित्युपक्रमस्य प्राणस्योद्गीथमिति कर्मरूपत्वशब्दात्, तथा कर्तृकर्मस्योद्गीथस्योद्गीथोद्गीथयोरोद्गीथ इति बहुवचः, उद्गीथत्वेनेति ओद्धारत्वेनेत्यर्थः । अत्यल्पभेदो न विद्वैक्याविरोधीतास्तन्यायेन पूर्वपक्षं परिहरति । नैव इति । असुरजवाभिप्रायः, असुरजवाचसंवादः, यथा स्वानं प्राण्य लोको विध्वंसते तथा प्राणं हनुमागता असुरास्तेषां नीर्वेषं स्वयमेव भञ्जति इति नुतनुमत्त्वमेत्यर्थः । अत्यल्पभेदमङ्गीर्तनापि विद्वैक्यसङ्क

नवा प्रकारभेदात् परोवरीयत्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विद्वैकत्वमत्र न्याय्यं, विद्वाम्भेद एवात्र न्याय्यः, कस्मात् प्रकरणभेदात्, प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हि इह प्रक्रमभेदो दृश्यते आन्दोष्ये तावत् 'श्रीमन्मन्त्रितद्वयमुद्गीथमुपासीत' इति, एवमुद्गीथावयवस्वीकारस्य 'उपास्यत्व' प्रसृत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानञ्च तत्र कृत्वा 'अथ स्वस्वे तस्मैवाचरस्वीपव्याख्यानं भवति' इति, पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोहोरमनुवर्त्य 'देवापुराख्यायिकाहारेण तं प्राच-मुद्गीथमुपासाच्चक्रिरे' इत्याह । तत्र यद्युद्गीथग्रन्थेन स-कक्षा भक्तिरभिप्रेयेत तस्याश्च कर्तोद्गातातिलिङ्गं तत उपक्र-मस्योपदध्येत, लक्षणा च प्रसज्येत, उपक्रमतन्त्रेण चैकस्मिन् वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यं, तस्मादत्र तावदुद्गीथावयव-कोऽपि नास्तीत्याह । वाक्येति । उद्गीथरूपत्वेन प्राचस्योक्तञ्च न त-त्वादेवञ्च न कर्तृत्वकथनमत्र दृष्टव्यमित्यर्थः ॥

बहुविधरूपभेदात् न विद्वैक्यमिति विज्ञानमिति । न वेति । अ-चरं विचिनति । उद्गीथमिति । तदवयवमित्यर्थः । पृथिव्यादिरवामं रवतम चोद्धारः, चाग्निः संहतिरिति पुनस्तुत्या तुल्यमोहारे प्राचरति-विधानावाख्यायिका प्रसूतेत्याह । रवतमेति । ननु वाक्त्रिषाहं त्रयाण्य-त्वात् आन्दोष्योपक्रमस्य उद्गीथपदं सर्व्वार्थवाचकमिति परस्परं, प्राचस्योद्गीथ-मिच्छन्नामुद्गीथकर्ता प्राच उपपाद्य इति व्याख्यायकानिर्दिष्टं आहः । तत्र वदुद्गीथेति । चोद्धारोपास्तुपक्रमश्च उद्गीथपदे कर्तृत्वकथा वेति दोषद्वयं सादित्यर्थः । ननु विद्वान्कोऽपि तस्यैववयवकथना श्रीकावा-ततो वरं कर्तृत्वकथनात् ननुकारादुपपाद्य तस्मा चोपसंहारे कर्तृ प्रा-चोपासिनश्चैवावयवमेव विचिरेत्यत आह । उदक्रमेति । सन्निव्योपक्रमो हि वाक्यभेदात् । निधीवती । वाक्त्रिषाः त्रिषा इत्युक्त्याह-

मोक्षारे प्राणदृष्टिरपदिश्यते । वाजसनेय्ये तु उद्गोथय-
 ष्देनाययवपङ्कजकारणाभावात् सकलैव भक्तिराविद्युते रवं
 न उद्गायेत्त्वपि तस्याः कर्तौ दृगात् त्विक् प्राणत्वेन निरूप्यत
 इति प्रस्थावात्तरम् । यदपि तत्रोद्गोथसामानाधिकरण्यं
 प्राणस्य तदस्य उद्गातृत्वेनैव दिदृग्मयिषितस्य प्राणस्य सर्वा-
 त्वत्वप्रतिपादनार्थमिति न विद्ये कत्वमावहति, सकलभक्ति-
 विषय एव च तत्राप्युद्गोथयश्च इति वैषम्यम् । न च प्रा-
 णस्योद्गातृत्वमसम्भवेन हेतुना परित्यज्येत उद्गोथभाव-
 वदुद्गातृत्वाभाव स्वीयासनाद्यन्तेनोपदिश्यमानत्वात् प्राणवी-
 र्यव्यवहारे तेजो इति धिते येषां निश्चयः, इह त्वपक्रमेऽन्तरकोपास्यत्वं
 निश्चितं, तद्वन्नाभाधिकरणोद्गोथपटस्यावयववत्तया विनिश्चितेति प्राणह-
 र्गोथनिर्गम्यकारणकार्यतया नेव इत्यर्थः । एवं चान्दोम्बे कोक्षार
 उपास्योक्तः इतरत्र तु प्राण उद्गापास्यभेदाद्विद्याभेद इत्याह । वा-
 जेति । यदुक्तं वाजिस्तुतायपि प्राणकोद्गोथरूपत्वमुतेरपास्यैक्यमिति त-
 दूच्यते । यदपीत्यादिना । तत्रोद्गोथ उपास्यतया कोक्तः किन्तुहातृत्वं,
 किन्तुद्गोथत्वमेव वाजिभिरपि पादगुणित्वैक्यमावहत्याह । न चेति । स
 उद्गाता प्राणकोपास्य इति यदुक्तं यदुत्तराशौ विद्येतादि विद्युर्कामिति
 तत्राह । न चेति । यत्रोद्गाता प्राण उपास्योऽन्तकोक्षार इत्यन्तर-
 कोपास्यरूपभेदे कहे इति बहिरङ्गकार्यवादस्याभ्यासालोक्योपासनैक्यं
 युक्तमित्यर्थः । वाक्यस्याभ्यासालोक्यैक्यं नास्तीत्यत्र इत्यात्मनाह । तथा-
 हीति । 'वि वा इत्' प्रकृता पशुभिर्विदं इति व्याहृत्यैक्यं आत्मन्यं यस्य
 'इविर्निर्वह' इत्येवाव्युक्ता व्यभुदेति तेषां तदुक्तान् विभजेद्वे न यथाः
 व्यसायत्ये इत्येव प्ररोहाद्यवदाकपालं कुर्याद्वे स्वविशालानिन्द्राय
 प्रदामे दण्डवत् प्राणिनामीन् विन्धे विविदिताव मुते चरम् इत्यभ्यु-
 दयवाक्यम् । अकार्तः यस्य यजमानस्य यद्वर्द्धमानेनाभावात्त्याग्या

येष्वेव चीदुमातीदुमाचं कर्म करोति इति नास्त्यसम्भवे ।
 तथा च तत्रैव श्रवित्वाचा च ह्येव स प्रायेण चीदुमायत्,
 इति । न च विवक्षितार्थभेदे गमामाने वाक्यच्छायागुसा-
 रमाक्षेप समानार्थत्वमध्यवसागुं युक्तं, तथा ह्यभ्युदयवाक्ये
 पशुकामवाक्ये च त्रैधा तच्छ्रुतान् विभजेत्, पशुकामवाक्ये
 च 'ये मध्यमाः स्युस्तानम्वये दावे पुरोडाशमष्टाकपालं
 कुर्यात् इत्यादिनिर्देशसामेऽप्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये
 देवतापनयोऽध्ययमितः, पशुकामवाक्ये तु यागविधिः तथे
 हाप्युपक्रमभेदाद् विद्याभेदेऽपरोवरीयस्त्वादिवत् ।
 यथा परमात्मदृष्ट्याससामेऽपि प्राकाशो ह्येवैभ्यो
 व्यापानाकाशः परायणं स एव परोवरीयान

दर्शकवाच्यं प्रहस्य पुरस्तात् पूर्वं च विस्तार्य कदपि पयोक्षपं निरूप्य द-
 र्शदेवताभ्योऽप्युदितः सङ्कल्पितं चन्द्रमाच पश्चादभ्युदयेति तत्रैव क-
 शाकव्यवसायपराधात् तदेव निरूप्य कविः प्रकाशादिदर्शकति विद्योक्त-
 यति यत् चन्द्रमाच वक्ष्यति यथात् काष्ठाभ्यामितानु यत्नमानः, ये मध्य-
 मादिभावेन तेषां भूतास्तच्छ्रुता दध्यादिवक्षिता निरुपपन्नानु विभजे-
 दप्युदितो विद्योक्तवेदियोक्त च दाह्यादिमुच्यमान्यादिभ्यो दर्शदेव-
 निरुपपन्नो निर्दिशेदिति दधन् दधनि स्थावितच्छ्रुतचन्द्रं कृते पुनरुपपन्न-
 रक्षितार्थः । अत्र काकापराधे देशान्तरमुक्तं प्रावक्षितक्षपं इत्युक्ति-
 कर्म विधीयत इति प्राप्ते तच्छ्रुतार्थे चात्ताद्यनुवादेन विभजेदिति कविः
 प्रहस्यदेवियोगेन तच्छ्रुतेव दर्शकर्मणि देवताभ्योऽप्युदितकालविधानं न
 कर्माभ्युदयमिति सिद्धाकृतं, एवमभ्युदयवाक्ये चाकापराधेनोपपन्नार्थक-
 तत्रैव कविः पूर्वदेवताभ्योऽपनयो विद्योक्तोऽप्युदितः, पशुकामवाक्ये च
 कदापि ये स्थावितकालम्वये प्रवक्ष्यतेऽष्टाकपालं निर्दिशेत् सङ्कल्पानु

उक्तोऽसौ ह्यसौऽनन्तः' इति परावरीयत्वादिगुणविशिष्ट-
मुद्गोक्षोपासनं अग्न्यादित्वगतहिरण्यस्मश्रुत्वादिगुणविशि-
ष्टोद्गोक्षोपासनादिव, न चेतरेतरगुणोपसंहार एकस्यामपि
शाखायां, तद्वत्शाखान्तरस्यैव ज्ञातीयकेषूपसनेष्विति ॥

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तदपि ॥ ८ ॥

अथोच्येत संज्ञैकत्वादिद्वैकत्वमत्र न्याय्यं उक्तोऽसौ ह्येत-
दभ्यन्तर्गते का संज्ञेति, तदपि नोपपद्यते, उक्तं चेतत् नवा
प्रकरणभेदात्, परावरीयत्वादिवदिति, तदेव चात्र न्याय्यतरं,
श्रुत्यक्षरानुगतं हि तत्, संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरवाह्यमुद्गो-
क्षशब्दमात्रप्रयोगात् लौकिकैर्व्यवहृतं भिरुपचर्यते । अस्ति
चेतत् संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परावरीयस्त्वाद्युपासने-
पूद्गोक्षविद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामपि अग्निहोतृदर्श-
पूर्णमासादीनां काठकैक्यव्यपरिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं
दृश्यते तथेहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति कश्चिदेवं ज्ञाती-

विशेषे विपिनिष्ठासु कृते चरं वे को दिवाकानिन्द्राय प्रदत्तं दधं च-
मिति निर्देशोऽभ्युदयवाक्ये समोऽस्ति, तथापि यः पशुकानः स्वात् सोऽ-
मावस्थानिष्ठा वस्त्रानपाकृषी' इति निष्ठां दर्शकस्य समाय पुनर्दर्शार्थं
वस्त्रापाकृषीविध्यं प्रकृतात् पशुकामस्य सामान्यविधिरेव न भ्युदयवाक्ये-
नार्थेक्यमिति तथा प्रकृतेऽपि निर्देशसाम्यं न विद्यैक्यप्रयोजकमित्यर्थः ।
वस्त्रानपाकृषीत्वात्वेनात् देवान्तरं नन्वे' इत्यर्थः । सूत्रोक्तं इदानीं व्या-
चरे । परावरीयत्वादिवदिति । पर इति वकारान्नं परस्तात् परवाको
परोऽसौ वरतर इति परोवरीयानिच्छेदं च दम् । अनन्तस्य आकाशाका-
शपरमाकाशं न इदानीमनन्तत्वाद्दीयकाचोक्त इत्यर्थः । आकाशाकाशं हिरण्य-

यको भेदहेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं यथा संवगे-
विद्यादिषु ॥

व्याप्तेऽथ समञ्जसम् ॥ ८ ॥

‘प्रोमित्वे तदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ इत्यनाक्षरोद्गीथश्र-
योः सामानाधिकरस्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषण-
पक्षाणां प्रतिभानात् कतमोऽत्र पक्षो व्याप्यः सः इति वि-
चारः । तत्रापि गो नाम उद्योर्बलुनोरनिवर्तितायां भेदात्
तरबुद्धावन्तरबुद्धिर्वाध्यते, यस्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यते अन-
वर्तत एव तस्मिन्तदबुद्धिरध्यता, इतरबुद्धौ अपि यथा नामि-
बुद्धौ अध्यस्तायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न ब्रह्मबुद्धौ
निवर्तते । यथा वा प्रतिमादिषु विष्णुादिवत्तद्व्यास एव
मिथ्यापक्षरे उद्गीथबुद्धिरध्यस्या उत उद्गीथे वाऽक्षरवति-
रिति । अपवादो नाम यत्र कस्मिच्चिदमुनि पूर्वविशिष्टायां
मिथ्याबुद्धौ निमित्तायां पयादुपजायमाना यथाऽत्र, बहिः
पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति, यथा देहेन्द्रिय-

श्रुत्युपपात्तना कोऽप्येवोपास्तनाज्येऽपि विद्याभेदवद्व्यापि भेद इत्यर्थः ॥

संज्ञैक्यं पूर्वपक्षबीजसङ्गात् दूषयति । संज्ञात इति । उपास्यक-
भेदाद्विद्युत्पानात्वं ब्रह्मं तत्त्वुत्पत्तिसाधुमेतं ब्रह्मन्, संज्ञा तु पौरुषेयी
दुर्बलैक्यः । संज्ञैक्यं सर्वैक्यमभिचारि रेखाङ्ग । अत्रैव इति । वि-
संज्ञैक्यं सर्वताप्रभासमेव रेखाङ्ग । यत्र त्विति । अत्रैव तावदेव संज्ञैक-
मपि यत्र यथा संज्ञैक्येति संज्ञैक्यात् सर्वताप्रभासं तद्विद्यैक्यं, तथा
पक्षात्प्रातिविद्यैक्यमित्यस्य कृते दर्शितमित्यर्थः ॥

व्याप्तेऽथ समञ्जसं सामानाधिकरस्यं विषयोक्तत्वं संवगमाङ्ग । प्रोमि-
त्येति । अध्यासादिपक्षाङ्गो व्याप्यः । तत्राप्यात्र इत्यादिना । ८

सङ्गाते आत्मबुद्धिरात्मव्यवहारमवबुद्ध्या पञ्चाङ्गाविद्या 'तत्त्व-
मसि' इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते यथा वा दिग्भ्रान्ति
बुद्धिर्दिग्याथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते एवमिहाप्यत्र बुद्धोद्गी-
शबुद्धिर्निवर्त्यते उद्गीथबुद्ध्या वाऽक्षरबुद्धिः, एकत्वेन
अक्षरोद्गीशमन्त्रयोरनतिरिक्तार्थसत्तित्वे, यथा द्विजोत्तमा
प्राक्पणो भूमिदेव इति । विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिनः श्री-
मित्येतस्याक्षरस्य पक्षप्रमङ्गे श्रीद्गीतावविषयस्य समर्पणं
यथा नोनं यदुत्पन्नं तदानयेति, एवमिहाप्युद्गीथो य-
थाङ्कारस्यमुपासतेति, एवमेतस्मिन् सामानाधिकरण्यादौ-
विस्तृत्यमाणे एते पक्षाः प्रतिभान्ति, तत्रान्यतमनिर्धारणे
कारणाभावादिनिर्धारणप्राप्ताविदमुच्यते । व्याप्तिश्च समञ्जस-
मिति । चमब्धोऽयं तु मन्त्रस्याननिवर्तो परपक्षत्रयव्यावर्तन-
प्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षा सावद्या इति पर्युदस्यन्ते
विशेषपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते, तत्राध्यासे ता-
वत् या वेदविरतरथाध्यास्यते तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्र-
तिपत्तकामेदारोयोऽप्याहः, बाधोऽपवादः, एकत्वं बाधवाभेदः, विशेषणं
व्यापनमिति विवेकः । पूर्वसङ्गातकर्मालोकीयावयवत्वभोक्तारस्य भोक्तृस्य
विशेषणं विदुषस्तत्त्व भोक्तृभेदतिष्ठत्याभेदः सिद्धान्तः स न युक्त इत्या-
लोपनकत्वा पूर्वप्रत्ययति । ततोति । कस्य पूर्वपक्षे पूर्वोक्तमिदं विदुषः
फलं विदुषोः तद्विदितं सत्या सिद्धान्तस्य व्यापते । चमब्द-
इत्यादिना । यत्फलमस्य बुद्ध्या प्रतिपाद्यमाध्यासपक्षोदीधमाह । तत्राध्यास-
इति । यत्सोदीधमा बुद्धिरोद्गारेऽप्यस्यते तदाचमोद्गीथमन्त्रस्योद्गारे कस्यवा-
स्यात् तदुद्गीथविषयत्वमुपासतेत्यात् तदा चमब्धोऽप्यविदुषः कस्यमीव, प्र-
तीतोपासेः कस्यवा कस्यमिति गौरवं स्यादित्यर्थः । फलं न कस्यमिति

सञ्जित फलञ्च कल्पयेत् । अयत् एव फलं 'भाषयिता न
 वै कामानां भवतीत्यादि' इति चेत्, न, तस्यान्वयकत्वात् ।
 आप्रादिदृष्टिफलं हि तत्, नोदगीषाधरासफलम् । अप-
 रादेऽपि समानः फलाभावः मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति
 चेत्, न, पुरुषार्थोपयोगानवगमात् । न च कदाचिदध्यो-
 हारादोद्धारबुद्धिर्निवर्तते । उदगीषादोदगीषबुद्धिः ।
 न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरं उपासनविधिपरत्वात् ।
 नाप्येकत्वपक्षः सङ्गच्छते, निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयो-
 द्धारणं स्यात्, एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्, न च ह्येव
 विषये वाऽऽध्ययवविषये वाऽन्ये ओद्धारशब्दशब्दे उदगी-
 षप्रसिद्धिरस्ति, नापि सकलयां साक्षाद्वितीयायां भक्ताव-
 दगीषशब्दवाच्यायामोद्धारशब्दप्रसिद्धिः, येनानतिरिक्तार्थता
 स्यात् । परिशिष्टादिशेषपक्षः परिशुद्धः, व्याप्तेः सर्वव-
 दसाधारण्यत्वात् । सर्वव्याप्यत्वरमिह मा प्रमञ्ची-
 तेत्यत उदगीषशब्देनाक्षरं विशिष्यते, कश्च न मा-
 दगीषावयवभूत ओद्धारो गृह्यते इति । नन्वाक्षरपि
 पक्षे समाना सूचका उदगीषशब्दस्यावयवसंज्ञायां
 गृह्यते । भूवत् इति । आत्मादीनि ओद्धार कारिणः कर्तृद्विरिति, 'व
 इति युतं फलं नाध्यत्मलोकेषः । उद्गीषोद्धारवीरव्यतरकुक्षान्तरवृद्ध
 पशदक्षणीकत्वात्तरनिष्ठाबुद्धिनिवृत्तिवैयर्थ्यकृतं कलकलान्तरपुनरेत्या-
 नित्वाद्यावद दत्ताह । न च कदाचिदपीति । आत्मिकेयं निवर्तते
 न तु निवर्तते दत्ताहान्तरित्वार्थः । किञ्च तत्त्वबोधकाद्याद्यादुन्मात्रपरादो-
 अस्ति नेह वाक्यं तत्त्वपरत्वमित्याह । न चेति । पशुद्वयव्यतीरो-
 हारोद्गीषप्रसङ्गोः पशोद्वयवत् दूषयति । नापीति । पशोद्वयवत्पि
 नास्ति दत्ताह । न चेति । हरिश्चरिणोपपन्नयोः फलं लोकादिति ।
 व्याप्तेरिति । को निष्प्रयत्नद्वयोक्त दत्ताहो सर्ववैयर्थ्यादोद्धार इत्योपा-

त्वात् । सत्यमेवमेतत्, लक्षणायां नपि तु सन्निकर्षविप्रकर्षा
भवत एव, अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निश्चिप्यत इति
विप्रकृष्टा लक्षणा, विशेषणपक्षे त्ववयविवचनेन शब्देनावयवः
समर्थत इति सन्निकृष्टा लक्षणा । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्तमाना दृष्टाः पट्टाद्यादिषु । अतश्च
व्याप्तेर्हेतोरित्ये तस्योद्गीर्णमित्ये तद्विशेषणमिति सम-
ञ्जसमेतत्तिरवयवमित्यर्थः ॥

सर्वाभिदादनप्रचेमे ॥ १० ॥

वाजसनेयिनां कन्दोगानाञ्च प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य
प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं वागादयोऽपि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्वि-
ता उक्ताः, ते च गुणाः प्राणेषु पुनः प्रत्यर्पिताः 'यदा अहं
वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि' इत्यादिना । अन्येषामपि
तु शास्त्रिणां कौषीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादेषु 'अथातो निः-

कध्यासपक्षे तद्बुद्धिविषयत्वगुणयोगरूपः सम्बन्धः कस्या इति विप्रकृष्टा
लक्षणा, अवयवत्वलक्षणा तु सन्निकृष्टा अवयवभावविषयसम्बन्धस्य क्लृप्त्वात्,
पटावयवे दग्धे पटो दग्ध इति लोके प्रयोगाच्च । नानादौ जङ्गमव्यस्य
त्वगत्या जङ्गमबुद्धिपाद्यत्वगुणलक्षणाऽऽन्विता तत्र प्रतीकोपास्यो विवक्षित-
त्वात्, इह तु प्रतीकोपास्यविधिकल्पने व्याख्यादिगुणकोट्टारे प्राणवृत्ति-
विधाने च वाक्यभेदः स्यात्, अतः सर्ववेदव्याख्योद्धारनिरासेनोद्दारे
प्राणवृत्तिविधानार्थं विशेषणमेव समञ्जसं कल्पनानाशयदिति सिद्धम् ॥

सर्वाभिदादन्वलोभे । विप्रसं वक्तुं सम्मतवर्धनाह । वाजसनेयिना-
मिति । वाचो वसिष्ठत्वं गुणः, वाग्निनः सुखवासदर्शनात्, चक्षुषः
प्रतिष्ठा गुणः चक्षुषतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् । श्रोत्रं सम्बद्धगुणकं श्रव-
णात् सर्वार्थव्यापकः । जलकाजलमत्वं गुणः तस्य वृत्तिद्वारा सर्वलोभ्या-

श्रेयसादानमेता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः
 इत्येवञ्जातीयकेषु प्राणस्य श्रेष्ठमुक्तं नत्वमे वसिष्ठत्वादयो
 गुणा उक्ताः । तत्र संग्रहः किमेतं वसिष्ठत्वादयो गुणाः क-
 चिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येत्तत् नास्येति । तत्र
 प्राप्तं तावदास्येति । कुतः, एवंशब्दं प्रयोगात् ।
 तथा एवं विद्वान् प्राप्ते निःश्रेयसं विदित्वा' इति
 हि तत्र तत्रैवंशब्देन वेद्य वस्तु निवेद्यते, एवंशब्दश्च सति
 हिताबलम्बनो न ग्राह्यान्तरपरिपठितमेवञ्जातीयकं गुण-
 जातं शक्नोति निवेदयितुं, तस्मात् स्वप्रकरणस्यैव गुणैर्नि-
 राकाङ्क्षत्वमित्येवं प्राप्ते प्रत्याह, अस्येति गुणाः कचिदुक्ता
 वसिष्ठत्वादयोऽन्यथापि, कुतः सर्वाभेदात् । सर्वत्रैव हि
 तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिव्यं प्रत्यभिज्ञायते प्राक्संवादादि
 साख्यात, अमेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः कचिदुक्ता

अत्रेति । ते च गुणाः प्राक्स्य श्रेष्ठं निश्चित्य वागादिभिस्तुल्यैः प्रा-
 णैः वागादयमव्यक्तोऽर्थः । विषयमाह । अन्येषामिन्द्रियादिना । निःश्रे-
 यसस्य श्रेष्ठत्वादानं निर्धारणं प्रकृत्यत इत्यर्थः । देवता वागादयोऽ-
 नेवसे अश्रेष्ठत्वादेव । एवंशब्दात् श्रेष्ठगुणकप्राक्संवादात् अत्रै-
 वाह । तत्रेति । गुणानामनुपपन्नकारोपसंकारादेव पूर्वोत्तरवचनोः पुन-
 र्दोषत्वविशेषवादीकारस्य सर्ववेदव्याप्यत्वादिनिवृत्तं प्रकृतगुणकप्राक्सं-
 वदत्वात्वात्मानरनुपपत्त्यादिनिरिति । इत्यनेन पूर्ववचनमिति । तत्र प्रा-
 णमिति । यथा वागादिभ्यः प्राक्स्यैवं विदुमस्यो तथा च तत्र श्रेष्ठगुण-
 विद्वानुपासो न प्राप्ते श्रेष्ठं विदित्वा भूत्वा श्रेष्ठो भवति इतिप्रसङ्ग-
 एवंजातीयकमित्येवात् प्राप्तेनार्थिकं विदित्वादिगुणजातमेव शब्दो
 शक्नोति कुतश्चात्रादिभिः प्राप्ते विज्ञानमिति । अत्रेति । वागव

अन्यत्र नास्मैरन् । नन्वेवं शब्दस्तत्र तत्र भेदेनैव स्थातीयकं
 गुणजातं वेद्यजाय संप्रपद्यति इत्युक्तं । अतोच्यते । यद्यपि
 कौपीतकिन्नाम्रगतेनैवं शब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुण-
 जातमसं शब्दितमसंनिहितत्वात्, तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने
 वाजसनेयिब्राह्मणगतेनैवं शब्देन तस्मां शब्दितमिति न पर-
 शाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावबद्धं गुणजातं स्यात्प्रागता-
 द्विशिष्यते । न चैवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा भवति ।
 एकस्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र
 भवन्ति गुणवतो भेदाभावात् । न हि देवदत्तः शौर्यादिगु-
 णत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देवान्तरगतस्तद्देशस्थैरविभावितशौ-
 र्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति, यथा च तत्र परिचयविशेषा-
 द्देवान्तरेऽपि देवदत्तगुण विभाव्यन्ते एवमभियोगविशेषा-
 द्वाखान्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्थैरन् । तस्मा-
 देकप्रधानसम्बद्धा धर्मा एकवाच्यच्यमानाः सर्वत्रैवोपसं-
 र्तव्या इति ।

नेत्रिब्राह्मणे तावदेवं शब्देन वसिष्ठत्वादियुगजातस्य प्राग्विष्टासम्बन्धः
 सिद्धः सैव विज्ञानकौपीतकिन्नुतौ प्रत्यभिप्रायते, तथा च गुणानां गुण-
 विभावनेनापेक्षतः प्राप्ताभावापि श्रुतगुणैरविरोधात् सर्वत्रैव श्रुतगुणैश्च
 गुणजातं श्रुतगुणैश्च निहितत्वाविशेषात् कौपीतकिन्गतेनैवं शब्देन परा-
 न्तगमन इत्याहुः । तथापीति । कौपीतकिन्नुतस्य प्राग्विष्टत्वादियुग-
 न्तगमनम् । वाकिन्नुतस्य प्राग्विष्टत्वात् श्रुतगुणानुमाने सति श्रुतहानिर्नास्ति
 अविरोधादित्युक्तं संप्रकथ्यते । न चैवं कति इति । अपरिगणितानि अपि
 गुणाः श्रुता एवेत्यत्र इत्याहुः । न हीति । कतितामाहुः । तथापि इति ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिप्रधानरूपत्वं विधान-
घनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो
धर्माः कश्चित् केचित् श्रूयन्ते । तेषु संशयः किमानन्दादयो
ब्रह्मधर्मा यावन्ती यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः
किं वा सर्वे सर्वमेति । तत्र यथा श्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ
प्राभायामिदमुच्यते, आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः
सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः, कस्मात् सर्वाभेदादेव । सर्वत्र
हि तदेवैकं प्रधानं विशेषं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्
सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकरणादितेन देवद-

आनन्दादयः प्रधानस्य । ब्रह्मणो प्रेयसीत्याह निर्भिषेपत्वाद्
संशयनाह । तेषु संशय इति । पूर्वपक्षे ब्रह्मादिपदादुपसंहारादर्थान-
धारणं, सिद्धान्ते त्वप्रधारणमिति कथम् । प्राचक्ष्य विभिषेपत्वाद्ब्रह्मः
ब्रह्मान्तरीयविरुद्धादुपसंहारः, ब्रह्मरूपस्य निर्भिषेपत्वात् अज्ञानान्त-
र्यक्षेरेव प्रभितिविधेर्लक्षणेः पदान्तरोपसंहार इति प्रत्युदाहरणं पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्तमाह । इदमिति । आनन्दत्वसत्त्वज्ञानत्वादिकानामान्दानि
ब्रह्मणि कस्मिन् धर्माक्षेपे सर्वशाखास्तुपसंहारो नात्र तदाचक्षानन्दादि-
पदानामेकवाक्यतयोद्धारणं आनन्दः एव साधनमन्तं ब्रह्म पुरुषमवयवा-
मेति तानि च ब्रह्माधिपत्तयानि पदानि विवक्षुर्भक्त्यास्तेषु सर्वाधिकार-
भूतानेकवाक्यकृत्यक्रिं कथयन्ति । न चैकेनैव पदेन कस्यापि पदान्त-
र्यक्षेपमिति वाच्यं, एकस्मिन् पदे विरोधाभावेन कथनान्वयसंभारम् । यद्यपि
पदद्वयेऽपि कथनान्वयतरति तथाप्याचक्ष्यो ब्रह्मेत्युक्ते इत्युक्त्यासाधनानि
निराक्षेपकथनसत्त्वतादित्यसौ धनेत् अतस्तत्पराभावे ब्रह्मज्ञानादिपदानि
प्रतीक्ष्यमानि । न च अन्त्यावधिनाह्वयमन्तं सर्ववर्षितं सादितं

दत्तगौर्यादिनिर्दयनेन । नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि
धर्माः सर्वे सर्वत्र सङ्गोर्ध्वेन, तथाहि तैत्तिरीयके आनन्द-
मयमात्मानं ब्रह्मव्याख्यायते 'तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षि-
णः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठा' इति, अत उत्तरं पठति ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥२॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आन्नातानां
नास्त्यन्वयः प्राप्तिः यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इ-
त्येते परस्परापेक्षया मोक्षस्तरापेक्षया बोधचित्तापचितरूपा
उपलभ्यन्ते, उपचयापचयौ च सति भेदे सम्भवतः, निर्भेदः
ब्रह्म एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न चैते प्रियशि-
रस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्ते ते इत्युपदिष्टमस्माभिः 'आ-
नन्दमयोऽभ्यासात्' इत्यत्र [वि० सू० १।१।१२] । अपि च
परस्मिन् ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते
न द्रष्टव्यत्वेन, एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादी-
नां । ब्रह्मधर्मास्ते तान् कृत्वा न्यायमात्मनिदमाचार्येणादर्शि-

वाच्यं, संज्ञादानन्दात्मकं सर्वधर्मन्यूनमहयमतिकल्पं ब्रह्माहमिति विशेषे-
दर्शने सर्वव्यवहारिकात् । तच्च विशेषदर्शनं यावद्भिः पदैर्भवति तावन्ति
पदानुपसङ्गर्तव्यातीति भावः ॥

ब्रह्मैवास्मिदानन्दत्वादिवर्णाणां सर्वत्र प्राप्तिरिति सपुत्रब्रह्मविद्या-
यतधर्मप्राप्तिरिति आदिति ब्रह्मविराडाहं कृतं व्याचष्टे । प्रियेति ।
इत्यदर्शनसुखं प्रियं तद्वातादिना मोदकस्य विद्याद्यतिशये प्रमोद इत्येवं
तारतम्यव्यक्तो धर्माव्यवहारे चोदेन प्राप्तुमिति तेनान्यब्रह्मरूपाणां ब्रह्म
चानानुपबोगादिति भावः । तेन ब्रह्मधर्मत्वं चाभिज्ञमिवाह । न

तं प्रिविजिरणाद्युपपत्तिरिति, स च व्यासोऽन्वेष्टु निश्चितेषु
 ब्रह्मधर्मेषुपासनाद्योप दिक्ष्यमानेषु नेतव्यः सम्बन्धमत्वादिषु
 सत्यका मत्वादिषु च । तेषुहि सर्वेष्वुपास्य भाष्येषु एक
 त्वेप्रक मभेदादुपासनभेदे सति नान्योन्वीधर्माणामन्योन्य
 प्राप्तिः, यथा च हे भाव्ये एकं रुपतिसुपासाते चामरीषान्या
 हतेषान्या, तत्र चोपास्यैकत्वेऽप्युपासनभेदे धर्मव्यवस्था च
 भवति एवमिहापीति । उपदितापचितगुणत्व' इति सति
 भेदव्यवहारे, सगुणे वक्ष्यन्तुपपद्यते न निर्गुणे परस्मिन् ब्रह्मणि,
 अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्मोणां क्वचिच्छ्रुतानां सर्वत्र
 प्राप्तिरित्यर्थः ॥

इतरे त्वर्चसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे त्वानन्दादयो धर्माः ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनावैकीकृता-
 ना चर्चसामान्यात् प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मस्यो धर्मस्य एकत्वात्
 सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति चेदस्य' प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना' इति
 त इति ॥

चेत इति । ब्रह्मस्य विभावनारोपाद्यत्वेऽपि तेषां प्राप्तिः क्वचित्का-
 द्याह । एवमपीति । अत्रोपस्थादेयं न तत्रैव ब्रह्मस्य प्राप्तिरित्यर्थः ।
 चिमर्षं तर्हि क्लृप्तमित्युक्त आह । ब्रह्मधर्माणि सति । ब्रह्मधर्माणि
 सत्या विव्याकृतमाह' । स चेति । अने वास्तव्योपासनादुपपत्तिमात्रप्राप्ति-
 रिति व्याख्यातुं ब्रह्मज्ञानत्वादीनामप्र. इति क्लृप्तं व्याख्येयमित्यर्थः ।
 ज्ञानादुपपत्तिर्नैव ध्याने तेषां धर्माणां उपपत्तिमात्रादित्याह व्याख्या ।
 इति । ध्यानविधिपरतन्त्राणां धर्माणां तत्त्वानि ध्यानेत्यर्थः ॥

ब्रह्मज्ञानत्वादिधर्मेषु व्याख्यादीनां वेदस्य प्राप्तिप्रयोजनं दि-
 व्याह । इतरे इति ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

काठके पथ्यते, 'इन्द्रियेभ्यः परा द्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्याख्य 'पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा प्रतिः' इति । तच्च संशयः किमिमे सर्वे एवार्थादयस्ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते वत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तच्च तावत् सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । तथा हि श्रूयते 'इदमस्मात् परमिदमस्मात् परम्' इति ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपादनमिति वाक्यभेदः स्यात् । नैष दोषः, वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । बह्व्येव ज्ञेयानि वाक्यानि प्रभवन्ति बह्वनर्थान् परत्वापेक्षान् प्रतिपादयितुं, तस्मात् प्रत्येकमेवा परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं न प्रत्येकमेवा परत्वप्रतिपादनं, कस्मान् प्रयोजनाभावात् । न ह्यौतरेषु परत्वेन प्रतिपक्षेषु किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा, पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन् सर्वान-

समस्तानामन्त्यात्मनस्तथाः पञ्च सर्वलोपसंज्ञित्या इति विद्वेः
विद्यानाम वाक्यभेदाभेदानुसारम् स संज्ञाः । तत्रेति । पूर्वपक्षे
वाक्यभेदाद्विद्याभेदः विद्वान् वाक्येक्याद्विद्यैक्यमिति फलम् । पूर्वतः सङ्ग-
त्वाभावात्तानान्त्यादीनामुक्तं जायायां सङ्गस्यानपेक्षोपायत्वसक्तं अत्र
तत्र सङ्गभावस्यापि परत्वस्यानुपसङ्गाच्च सादृश्यात्तत्त्वज्ञान इत्येकफलकत्व-
मिति । तत्त्वपरत्वविशिष्टत्वेनार्वादीनामपूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदान-
मात्रभेदो न दोष इति पूर्वमुखः । 'तत्र' सूत्रविद्वान् प्रतिपाद्य । योऽत्र
नेह व्याचष्टे । इत्यत्र एवेति । फलवत्त्वेन तत्त्वपूर्वत्वात् पुनरप्यत्र प्रा-
धान्येन प्रतिपाद्यत्वं अत्रार्वादीनां परत्वं तु तत्त्वोपायेनोक्त इत्यर्थः ।

ब्रह्मात्मतीते प्रतिपक्षे दृश्यते प्रसोजनं सोपनिधिः । तथा
च श्रुतिः 'निष्ठाया त इत्युक्तात् प्रमुच्यते' इति । अपि च
परप्रतिषेधेन काष्ठादिशब्देन च पुरुषमदिव्यमस्मद्वत् दर्शयन्
पुरुषप्रतिपक्ष्यैव पूर्वपरप्रवाहोक्तिरिति दृश्यते । आध्या-
नायेति । आध्यानपूर्वकाव सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः । सम्यग्-
दर्शनार्थमेव हीहाध्यानमुपदिशते न त्वाध्यानमिव स्वप्ना-

नम् ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

इतश्च पुरुषप्रतिपक्ष्यैवेयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः, यत्कारणं-

‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वमप्या बुद्ध्या सूक्ष्मश सूक्ष्मदर्शभिः ॥ इति-

प्रकृतं पुरुषमात्मैत्याह । अतश्चानात्मत्वमितरेषां विव-
क्षितमिति गम्यते, तस्यैव च दुर्विज्ञानतां सुसंस्कृतमतिगम्य-
तां च दर्शयति, तद्विज्ञानायेव च ‘यच्छेद्वाङ्मनसौ प्राज्ञ
इत्याध्यानं विदधाति । तद्व्याख्यातं आनुमानिकमप्येकैकं न-
त्यन्त [वि० सू० १।४।१] । एवमनेकप्रकार आशयातिशयः श्रुतेः
पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु । अपि च ‘सोऽध्वनः पारमात्रेति त-

द्विज्ज्ञ ‘इदमस्य परं किञ्चित् वा काष्ठा’ इति वेदः परनिषेधनिष्ठेन
वर्तमानार्थाध्यात्मिकेन च पुरुषे तात्पर्यं दर्शयन् पूर्वकारं पूर्वकारपरस्मा-
दपरस्मादपरस्मादर्थेति दर्शयति इत्यर्थः । अपि चेति । अत्रादौनाम-
लोक्तिराध्यानाय तत्तत्परत्वध्यानपूर्वकं पुरुषदर्शनार्थेन अतः प्रसोजना-
भावादिति सूत्रं बोधयति । आध्यानायेति ॥

आत्मशब्दादिकिञ्च इदम् एव प्रतिपाद्यं इत्याह । आत्मशब्दादेति ।
किञ्च ‘तद्विद्योः परमं परं’ इदमस्य परं किञ्चित् इत्युक्तमप्येवकार-

विष्णोः परमं पदम् इत्युक्ते किन्तु ध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्मात्पादात्ताया मिन्द्रियाद्यनुक्रमणात् परमपद-
प्रतिपत्त्यर्थ एवायमावाप्त इत्यवस्यते ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते 'आत्मा वा इदमेक एवाप आसीत्
नान्यत् किञ्चन भिद्यत् स ऐतत् लोकाश्च, सृजा इति स
इमांल्लोकानश्च प्रजाश्च मरीचोमर आपः' इत्यादि । तत्र
संशयः किं पर एवात्मा इहात्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः
कश्चिदिति । किं तावत् प्राप्तं न परमात्मे हात्मशब्दाभिलप्यो
भविष्यमर्हतीति । कस्मात्, वाक्यान्वयदर्शनात् । ननु वा-
क्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते प्रागुत्पत्तेरात्मैक-
त्वावधारणात् ईक्षणपूर्वकस्मृत्ववचनाच्च । नेतुश्च्यते लो-

योरैकवचन्यात् तद्व्यपदेशकवचनपरत्वेनैकवाक्यत्वनिश्चये सति वाक्यभेद-
नभेदकत्वना न युक्ता मौरवादित्याह । अपि चेति ॥

आत्मगृहीतिः । भिद्यत् वस्तु । लोकानाह । आत्म इति । आत्मः
अर्गः, मरीचकोऽन्तरिक्षलोकः, मरीचो भर्तृलोकः, आपः पाताललोक
इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य अस्मादि सुवाक्येन च प्रयोगात् संशयमाह ।
तत्रेति । आत्म पूर्वपक्षे वाक्यस्य सूत्रोपाक्षिपरत्वात् परब्रह्मधर्माभावा-
नन्दादीनामेतरेषां सत्पदंकारः, विद्वान्ते ब्रह्मपरत्वादुपसंकार इति फलं,
पूर्वपक्षस्याहोदप्रसङ्गादर्थोद्दिवाक्यानां मर्त्यादप्रतिपादकत्वमित्युक्तं तद्व-
दिहापि प्रजापतौ देवो देवा इति पूर्वपक्षात् प्रजापतिवाक्याहोदप्रसङ्गादात्मा
वा इत्यादिवाक्यस्य न ब्रह्मवदुत्पत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षव्यति । न पर-
मात्मेत्यादिना । वाक्यस्य प्रजापतौ तात्पर्यदर्शनादित्यर्थः । पूर्वपक्षना-
शित्य लोकस्मृत्वादिना प्रजापतौ वाक्यान्वय इत्याह । नित्यत्वादिना ।

कसृष्टिवचनात्, परमात्मनि हि सृष्टिरपरिच्छिन्ना महा-
भूतसृष्टिरादौ वक्ष्याः । लोकसृष्टिनिर्वाहानुचते, लोकाश्च
महाभूतमविवेकविशेषाः । तथा चाद्यप्रवृत्तीन् लोकान्-
नैव निर्वक्ति 'अदोऽथः परेण दिवम्' इत्यादिना । लोक-
सृष्टिश्च परमेष्ठराधित्तेनापरेण 'केनचिदौचरेण' कियत
इति श्रुतिस्त्वौचर्यमभ्यते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'आत्मे
वेदमय आसीत् पुरुषविधः' इत्याद्या । श्रुतिरपि-

'स वै शरीरो प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां वक्ष्याये समवर्तते' ॥ इति ।

एतरेयिणोऽपि 'अद्यात्मी रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो
देवाः' इत्यत्र पूर्वस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिर्देवानां विविक्तां
सृष्टिमात्मनस्ति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन् पशुत्यामानो दृश्यते
आत्मे वेदमय आसीत् पुरुषविधः' इत्यत्र ।
एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः सृष्टिकारापेक्षमुपपद्य-
ते । ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमोऽप्युच्यते ।

लोका एव महाभूतानीत्यत्र आह । लोकाहेतुः । लोकमन्त्रस्य महाभू-
तेनकृतत्वात् भौतिका एव लोकाः । निर्वाणहेतुकाः । तथा चेति ।
अन्तो मरीचीर्नरनाप इति सूत्रादिना स्वयमेव श्रुतिव्यापदे । परेण
दिवः, दिवः परकादिभिः । एतद्विज्ञानेन्द्रोऽप्येका व्यक्तौ लोकोत्त-
रम्यः अन्तरिक्षं, मरीचयः पृथिवी, मर आप अथवासा आद्य इति ।
ननु लोकसृष्टिरपीश्वरीदेवास्तु मेत्याह । लोकेति । पुरुषविधौ महा-
कारः । आत्मा हिरण्यगर्भः, आपिपोषिषाभ्यः सर्वमसृज्यतेत्यादि । भूतानां
लोकात्मनित्यर्थः । प्रथमादिसृष्टिः प्रजापतिरित्याह । रेतरेव
योऽपीति । रेतः कायं भवति आत्मान् । सृष्टिकर्तुः प्रजापतौ लोक-
मिति । आत्मशब्दोऽपीत्यादिना । किञ्च प्रजाः सृष्टा साः मतिर्भोगाद-

दुपयुक्तं परमात्मन इह पश्य, कथाद्वयधारणात् । परमा-
त्मपश्यं हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमात्मन्यवकाशं
अन्यथा ज्ञानास्रसं तत् परिकल्प्येत । लोकाद्वयवचनं तु
शुद्धन्तरप्रसिद्धमहाभूतसंख्यन्तरमिति योजयिष्यामि, यथा
'तस्मै लोऽसृजत' इत्येकं शुद्धन्तरप्रसिद्धिद्वयद्वयसंख्यन्तर-
मित्ययुक्तं एवमिहापि । शुद्धन्तरप्रसिद्धोहि समानविषयो
विशेषः शुद्धन्तरेवूपसंहतं व्यो भवति । योऽप्ययं व्यापारवि-
शेषानुगमस्ताभ्यो गामानयदित्यादिः सोऽपि विवक्षितार्था-
वधारणानुगुण्येनैव पश्यीतयः, न ह्ययं सकलः कथाप्रवच्यो
विवक्षित इति शक्यते वक्तुं, तस्मात्तस्मात् पुरुषार्थाभावात्
ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम् । तथा अश्वः प्रभृतीनां लो-
कानां लोकपालानां चाम्ब्यादीनां सृष्टिं शिष्टा करणानि
करणायतनञ्च शरीरं उपदिश्यम एव स्रष्टा कश्चं न्निदं महते
स्यादिति वीक्ष्य इदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति 'अ एवमेव
सौमानं विदधे'तया हारा प्रापयत' इति । पुनश्च 'यदि

एवमेव आसीत्' इति 'प्रधानं ब्रह्म' इति शेषकशेषकधारणात्मकज्ञ-
तिभ्यानेकत्वावधारणात्, प्रवेतादिकहेच लोकाद्वयत्वादिकहेचवादेन प्रत्य-
ग्ब्रह्म प्राप्तिमिति भावः । स परमेश्वरः । एतन्निरीक्षणं विदधे वि-
दधत्वा । एतदा ब्रह्मरूपान्तराणां । विदधेविदधः प्रविष्टवानिहार्थः ।
मां विना सृष्टिं वागादिभिः कथमव्यापारः जनः, कथं तदा त्वं क रति
त्वं प्रदासि विचारं कथमेतमेव बोधितमात्मानं ब्रह्म तत्त्वं व्याप्यतमपश्य-
त् । तत्कारकोप व्याख्येयः । प्रज्ञा विदाया । मेज्जं नीजतेऽनेनेति नि-
वारणं ब्रह्म तत् प्रदानेन विदाकनिवृत्तिवार्थः । अन्तर्भावाने पुनो-
पतं हारणाकमुत्पत्त्या न वादवृत्तिरिति भावः व्याख्यातव्यम् ।

वाचानिष्ठाहृतं यदि प्राप्तेनाभिप्रायितम्' इत्येवमादिना
 करणव्यापारविबिचनपूर्वकं 'अथ कोऽहम्' इति वीक्ष्य 'स
 एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्तममपश्यत्' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमव-
 धारयति । तद्योपरिष्ठादपि 'एष ब्रह्मैष इन्द्र' इत्यादिना
 समस्तं भेदजातं सह महामूर्तैरनुक्रम्य 'सर्वं तत् प्रज्ञानेन'
 प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनोक्तं लोकः प्रज्ञा प्रतिका प्रज्ञानं ब्रह्म'
 इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति, तस्मादिहात्मग्रहीति-
 रित्यनपवादम् । अपरा योजना, आत्मग्रहीतिरितरवदु-
 च्चरात् । वाजसनेयके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः
 प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' इत्यात्मशब्दे नोपक्रम्य तस्यैव
 सर्वसङ्गविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति, तथा
 अपमंहरति 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो-
 ऽमयो ब्रह्म' इति । कान्दोम्ये तु सदेव सोम्येदमय
 आमीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यन्तरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्य 'उदके
 स आत्मा तत्त्वमसि' इति तादात्म्यमुपदिशति । तत्र संशयः
 तुल्यार्थत्वं किमनयोराज्ज्ञानयोः स्यात् अतुल्यार्थत्वं वेति ।
 अतुल्यार्थत्वमिति तावत् प्राप्ते अतुल्यत्वादाज्ज्ञानयोः, न
 यपरति । उदके उदकं जारः । अथवा ज्ञानात्मतासाधारण्यात् सर्वत्र-
 पाह । तत्रेति । पूर्वपदे वसावात्म्ये ब्रह्मात्मत्वमप्युपाक्षिप्तं कान्दो-
 म्ये वाजसनेयो निर्गुणविद्येति भेदाद्विद्योपुत्पादपक्षे जारः विज्ञानो
 तममय निर्गुणविद्यै कदादुपपन्न इति पक्षभेदः । पदानां जातो ब्रह्म-
 पक्षात् अथवाऽपि अथवाजातीयोऽप्यपक्षस्तु निविशार्थत्वादप्यजातवि-
 रोधोपपन्नमप्येव तादात्म्योपदेहः स्वल्पपरतया नेत इति पूर्वपक्षनि-

ज्ञानानवैषम्यं सत्यर्थस्यास्य युक्तं प्रतिपत्तुं चात्मानतन्त्र-
त्वादर्थपरिग्रहस्य । वाजसनेय्यो चाक्षिशब्दोपक्रमोदात्त-
त्वोपदेश इति मन्यते, ह्यन्दीग्ये उपक्रमविपर्ययादुपदेश-
विपर्ययः । ननु च ह्यन्दीगानामप्यसि च ह्ये तादात्म्योप-
देश इत्यक्तं, सत्यमुक्तमुपक्रमतत्त्वादुपसंहारस्य न ता-
दात्म्यसम्पत्तिः, चेति मन्यते, तथा प्राप्तेऽभिधीयते । चाक्ष-
गृहीतिः 'सदेव सोमेऽदमश्च चासीत्' इत्यत्र । ह्यन्दीगाना-
मपि भवितुमर्हति इतरवत्, यथा 'कतम चात्मा' इत्यत्र ।
वाजसनेयिनामाक्षगृहीतिस्तथैव । कस्मात्, उक्तत्वात् ता-
दात्म्योपदेशात् । अन्वयादिति चेत्, स्वादवधारणात् । य-
दुक्तं उपक्रमावस्थात् उपक्रमे चाक्षशब्दवशाभावात् ना-
त्मगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति चेत्, सोऽभिधीयते
स्वादवधारणादिति । भवेदुपपत्तेर्ह्यक्षगृहीतिः चक्षणात् ।
तथा हि 'वेनामृतं वत भवति अमृतं मतमविज्ञातं विज्ञा-
तम्' इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्य तत्सम्यग्पाद-

नर्हः । पूर्वत वाक्येणादर्शादिपरत्वं ज्ञाना विद्यैक्यवत्तं इह य-
ददात्तचक्षुर्ह्यक्षां चात्मात्ववाचिभ्यां उपक्रमभेदादात्म्यभेदे इति विद्याभेद-
इति प्रसङ्गोदाहरणवद्वतिः । न चाक्षशब्दो जातिवाचकः, चात्मात्वज्ञो-
क्तात्मात्वभावात् किन्तु वर्गान्तरस्तुवाचकः, चक्षित्वातिवाचिनोऽपु-
क्रमभेदः कस्य ह्य चक्षुःस्यत्वबोधेदादिति चक्षुःशब्दः । विद्यात्ववति ।
तथेत्यादिना । उपक्रमावस्थादिति उक्तत्वाधीनताद्विपर्ययारोपणं ।
तदावधारणं तत्वेनात्मत्वहीनो ज्ञानो दृष्टव्य इत्याह । तदेति ।
यदेकमेवेत्यवधारणं, अनेन जीवेनात्मन इति ज्ञेयत्वात्मात्मी जीवजात-
मन्त्रेण परावर्त्यः, ज्ञानी जीवः कुशादन्वयो भवति, इति अर्थः भूय एव

विषया सदेवेत्याह, तच्चात्मसङ्गीतोऽस्मात् सत्त्वां सम्बन्धते, प-
 न्त्वा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव
 सर्वविज्ञानं सम्बन्धते । तथा प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणं जी-
 वस्य चात्मसम्बन्धेन परामर्शः, स्थापयन्त्यां च तदुभायस-
 म्यत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकञ्च पुनः पुनः 'तत्त्वमसि' इत्य-
 वधारणमिति च सर्वमेतत् तादात्म्यप्रतिपादनायमेवा-
 नकल्पते न तादात्म्यसम्पादनायाम् । न चान्योपक्रमतन्त्र-
 तोपस्थासौ व्याख्यः, न ह्युपक्रमे चात्मत्वसङ्गीतनमनात्म-
 त्वसङ्गीतनं वाञ्छितं, सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतं न
 विशेषेण विवक्ष्यते विशेषाकाङ्क्षितत्वात् सामान्यस्य, स-
 ष्ट्वाद्यौऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यादात्मनोऽन्वः स-
 भवति, यतोऽन्वस्य वस्तुजातस्यारम्भशब्दादिभ्योऽनृतत्वो-
 पपत्तेः आत्मानवैयर्थ्यमपि नापश्यमर्थवैयर्थ्यमावहति,
 आह्वयपात्रं पात्रमाहरेत्यादिष्वर्थसामेयऽपि तदर्थनात् ।
 तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्र-
 तिपाद्यान्वभिद इति सिद्धम् ॥

या अनयात् विज्ञापयत्विति परिचोदना । अदितिपदेन वृत्ताच्च उच्यते
 न जातिभावे, कर्तृवाचिप्रत्ययान्तात्वात् । तथा चोपक्रमे वृत्ता-
 न्यवधानात्प्राप्तौ वृत्ताच्चः दत्ताकाङ्क्षायां वाक्यवधादावेति निश्चीयत
 दत्ताह । न चेति । वृत्ताद्वृत्तावधारणसुपेक्षोक्तं तदपि वाञ्छित
 आत्मपदवत् पददत्त व्यतिपाद्यत्वात् व्यतिपाद्यवधावोक्त्वा विदात्तेति न
 वाञ्छितवृत्तौ न चोपक्रमवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वृत्तादेति । वैयर्थ्यसुपेक्षायाह ।
 व्याख्यानेति । वाञ्छितवाक्ये तत्त्वर्थस्य तदर्थपर्यवस्य वृत्तस्य प्रतिपादनं
 व्याख्यानेति । तदर्थस्य तत्त्वर्थपर्यवस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदेऽपि
 वाक्यावैयर्थ्यादिष्वव्यतिपाद्यमिति कथितमाह । तथादिति ॥

कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥

हृन्मोगा वाजसनेयिनश्च प्राचसंवादे आदिमर्वाहं प्राच-
स्वाहं आचवाय तस्यैवापो वास आमनन्ति । अमनन्तरं च
हृन्मोगा आमनन्ति 'तस्माद्वा एतदग्निश्चन्तः पुरस्ताद्योप-
रिष्टादग्निः परिदधति' इति । वाजसनेयिनश्चामनन्ति 'त-
द्विहांसः श्रोत्रिया अग्निश्चन्त आचामन्त्वग्नित्वा आचामन्ति
एतमेव तदनमनम्नं कुर्वन्तो मन्थन्ते तस्मादेवंविदग्निश्च-
आमिदग्नित्वा आचामिदेतमेव तदनमनम्नं कुर्वन्ते' इति ।
तत्राचमनमनमन्तानिक्तनं च प्राचस्य प्रतीयते । तत् किमु-

कार्याख्यानादपूर्वम् । 'मे किमद्य किं वासः?' इति प्राचोश्च पृष्टा
वागादय ऊचुः 'यदिदं किं चादध्य आहमिध्वजसोऽयवापो वासः'
इति सर्वे प्राचभिर्भुञ्जमानं यदिदं प्रविष्टं चादिपर्वन्तमन्नं तत् प्राचस्य
तत्राहं आप आच्छादयन्मित्रपासकेन चित्तनीयमित्यर्थः । प्राचोऽहं
विशेषश्रुतिश्चैवा विशेषश्रुतिर्मेदमाह । अमनन्तरं चेति । तस्मादयं प्राचा-
वम्यत्वादविध्यनोऽयम् कुर्वन्तः श्रोत्रिया एतत् कुर्वन्ति । किं तत्, भोज-
नात् पूर्वं ऊह्यं आचामन्ति इति यत् तदग्निः प्राचं परिदधत्वाच्छादय-
न्तीत्यर्थः । पूर्वोत्तराक्षयनमन्त्रस्त्रिणीष्वप्यु प्राचवाहक्यविज्जनद्वयमन-
मन्तश्चायम् कार्यमिति भावः । तत् तस्मात्, इति उक्तायै कथा पूर्व
गिहोक्त्यात् प्राच ऊह्यं आचामन्तः एतमेवानं प्राचं सर्वमाचसनेना
नम्यमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्थन्ते चित्तवन्ति, तस्मादेवंविदग्निनीयनोऽय-
पावय एवं कुर्वोदिति वाक्यमुक्तं । अमोममोरक्षपूर्वत्वात् संवय-
माह । तन्मिति । सन्निवृत्तदुपक्रमस्य वाच्यत्वेनाह । निर्विकल्पदाच-
मन्ति इति पदस्य विधित्वसन्देहे आचामेति वाच्यत्वेवाहिमित्य-
निर्वय इति वृत्तान्तसंगत्या पूर्ववक्तमाह । किं तावदिति । आन-
मोममोरक्षवाक्यविधिविचारात् वादवशुतिर्वैवा । पूर्ववत् प्राचदि-

भयमपि विधीयते उताचमनमेवातानम्बताचिन्तनमेवेति वि-
चार्यते । किं तद्वत् प्राप्तुमभयमपि विधीयते इति । कुतः
उभयस्वाध्यवस्यमानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विध्यहं
अथ वाचमनमेव विधीयते, विस्मृष्टा हि तस्मिन् विधिविभ-
क्तिः, तस्मादेवंविद्विद्यन्नाचामेदमित्याचाचामेदिति त-
स्यैव स्तुत्यर्थमनन्ततामङ्गीतनमित्येवं प्राप्ते ब्रूम । नाच-
मनस्य विधेयत्वेमुपपद्यते, कार्याख्यानात्, प्राप्तमेव हीदं
कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्त्यर्थं स्मृतिप्रसिद्धमन्वास्थायते । न-
त्वियं शुचिस्तस्माः स्मृतेर्मूलं स्यात्, नेत्युच्यते विषयनाना-
त्वात् । मामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसम्बद्धं प्राय-
त्यर्थमाचमनं प्रापयति, श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता
तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात् । न च भिन्नविषय-
योः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावाज्ज्वल्यते, नचैवं श्रुतिः प्रा-
णविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यति इति शक्यमाश्रयितुं
एवंस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्यैव प्रत्यभिज्ञायमा-
नत्वात्, अत एव च नोभयविधानं, उभयविधाने च वाक्यं
भिद्यते । तस्मात् प्राप्तमेवागिशिष्यतामशितवताश्च उभयत

शाङ्क्ये नापूर्वाचमनं विहितमन्वालोपहं कर्तव्यमिति फलं सिद्धान्ते तस्या-
विधेयत्वात् नाकुर्वन्मोषहंकार इति विवेकः । उभयविधाने वाक्यभेदः
आदिशब्देन्या पक्षान्तरमाह । अथ वेति । प्रयत्नं हीदमाचमनं यस्माद-
नेन प्राचमनमनं भवत्यत इति स्मृतिः । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं विधेयमिति
न्यायेन सिद्धान्तवति । एवमिति । प्रयत्नस्य प्रयत्नवतो भावः प्रायत्नं
उद्दिष्टदर्थमित्यर्थः । अस्या शुद्ध्यर्थं कार्यत्वेन विहिते सकलकर्माङ्गतया
प्राप्ताचमनादुवादे नापूर्वमन्वालोपहं कर्तव्यमिति फलार्थः ।

प्राचमनमनूय 'एतमेव तदनन्तं कुर्वन्तो मन्त्रो' इति प्रा-
 णस्यानन्तताकरणसङ्ख्योऽन्तेन वाक्ये प्राचमनीयास्वप्न, प्रा-
 चविद्यासम्बन्धित्वेनापूर्वं उपदिश्यते । न चायमनन्ततायाद्
 प्राचमनसुत्यर्थ इति न्याय्यं प्राचमनस्याविधेयत्वात्, स्व-
 क्षानन्ततासङ्ख्यस्य विधेयत्वप्रतीतेः । न चैवं सत्ये कस्याचम-
 नस्योभयार्थताभ्युपगता भवति, प्रायत्त्यार्थता परिधानार्थता
 चेति क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात्, क्रियान्तरमेव प्राचमनं नाम
 प्रायत्त्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगमयते' तदीयासु त्वष्टु, वासः
 सङ्ख्येयं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगमयते
 इत्यनवच्छम् । अपि च 'यदिदं किं चाग्रभ्य प्राशकुनिभ्य
 आक्षिभ्य आकोटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽहमिति अथ तावन्न
 सर्वान्नाभ्यवहारबोध्यत इति शक्यते वक्तुं, अथस्त्वाद्ग्र-
 णत्वाच्च, सर्वस्तु प्राणस्याहमितोयमसदृष्टिबोध्यते । तत्र
 हवर्ग्याद्यापि वास इत्यत्रापि नापामाचमनं बोध्यते,
 प्रसिद्धास्तेवाचमनीयास्वप्न, परिधानदृष्टिबोध्यत इति युक्तं
 चार्तमाचमनं श्रुत्वा नानूयते किं त्वनया श्रुत्वा विहितं चरत्वा नूयते इति
 शङ्कते । नन्विति । श्रुतिस्मृत्योरनयोर्न मूलमूलभारः भिन्नप्रियत्वादिति
 परिहरति । नेति । 'द्विको निष्कमुपसृजेत्' इत्याद्याः श्रुतिः ।
 प्राचमनान्नरविधिलुपेक्ष मूलमूलित्वं निरस्तं भवति विधिरिति इत्याह ।
 न चेवं श्रुतिरिति । अत एवेति प्राचमनविध्याभावादेवेत्यर्थः अप्यस्य
 प्राणवासकक्षानास्वः सङ्ख्यः प्राचविद्याज्ञानेन विधीयत इत्याह ।
 तत्रादिति । अथवेति अपूर्वत्वादित्यर्थः । पूर्वार्थं निमित्तत्वाच्चमनस्य
 प्राणाद्यादनार्थत्वं विद्वन्नितामह्याह । न चेवं सतीति प्राचमनसा-
 ण्यादनार्थत्वविद्वन्निर्णयः । विद्वन्मया पूर्वं प्राचमनस्यानन्तता

न ह्यर्धवैश्वसं संभवति । अपि चाचामन्तीति वर्तमानापदे-
 शित्वावायं शब्दो विधिवन्मः । ननु मन्वन्त इत्यापि समानं
 वर्तमानापदेशत्वं, सत्त्वमेव तत्, अथवा विधेयत्वमन्वन्तर-
 स्मिन् वासः कार्यास्थानात् अपां वासःसङ्कल्पनमेवापूर्वं वि-
 धीयते नाचमनं पूर्ववच्च तदित्युपपादितम् । यदप्युक्तं
 विस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति, तदपि पूर्ववत्त्वे नैवा-
 चमनस्य प्रत्युक्तं, अतएवाचमनस्याविधिकृतत्वादेतमेव
 तदनममन् कुर्वन्तो मन्वन्त इत्यत्रैव काण्डाः पर्यवस्यन्ति
 नामनन्ति तस्मादेव विदित्यादि । तस्मात् माध्यन्दिनानामपि
 पाठे आचमनानुवादेन एवंविदामेव प्रकृतप्राणवासोविधित्वं
 विधीयते इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽयमभ्युपगमः कविदा-
 चमनं विधीयते कविदासोविज्ञानमिति सोऽपि न साधुः,
 आपो वास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैवैकरूप्यात् ।
 तस्मादासोविज्ञानमेवेह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यम् ॥

विहितं तत्राह वासोऽध्यानं विधीयते, अन्यथाचमनविधौ पूर्वत्वं ध्यानविधि-
 रन्तरत्वं क्रियाविधिरित्यहं वैश्वसं स्यादित्याह । अपि चेति । अचमेदिति
 गन्दाभावात् आराधय सर्वस्य ननु व्योषोवासकेन भोक्तृमशक्यत्वाच्च न
 पर्यायको क्रियाविधिरित्यर्थः । अतश्चाचमनमत्र न विधेरित्याह । अपि
 चेति । कमन्मन् जन्मन् इत्याह वासस्य ध्यानमपि न विधेयं दोषवाच्यादिति
 गृह्यते । नन्विति । उभयोरप्यनुवादात्वे वैकल्यादवश्यमेकानुवादेनैकं विधेयं
 तस्य विधेयवाक्योऽध्यानमेव वाचःकार्यस्थानमन्वत्त्वात्मानादप्यन्वत्त्वाच्च इति स-
 माधानार्थः । पूर्ववदिति च्याख्या प्राप्तिव्यर्थः । आचामेदिति न विधिः किन्तु
 विष्णुहर्षाणु वदन्ति इति वदन्त्याह इत्याह चिन्तनाह । अत एवेति ।
 तस्मादेव विदित्येव आचामेदित्या आचामेदिति वाक्यस्याविहितत्वे काण्ड-
 रपटनं चिन्तितव्यम् । तर्हि वाठववाक्योऽध्यन्दिने, आचमनविधिरिति

समान एव चाभेदात् ॥ १८ ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाखिष्वनामाहिता
विद्या विज्ञाता, तत्र गुणाः श्रूयन्ते 'स आत्मनमुपासीत मनोमय
प्राणशरीरं भाकूपम् इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां ह-
हदारण्यके पुनः पठ्यते 'मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्त्वन्मि-
त्सर्द्धदये यथा व्रीहीर्वा यवी वा स एव सर्वस्वेषानः सर्वस्या-
धिपतिः सर्वमिदं प्रयास्ति यदिदं किञ्च' इति । तत्र संशयः
किमियमेका विद्याऽग्निरहस्यहहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारव-
त्त हे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति । किं तावत् प्राप्त
विद्याऽभेदो गुणव्यवस्था चेति, कुतः पीनरुक्ताप्रसङ्गात् ।
भिन्नासु हि शाखास्त्वथैतद्वेदित्वभेदात् पीनरुक्तापरिहारम-
लोच्य विलोक्यमध्यवसाय एकात्रातिरिक्ता गुणा इतरतो-
नञ्जयन्ते प्राणसंवादादादिष्वित्युक्तम् । एकस्मिन् पुन-
रुक्त्यधिकृतं निराकरोति । योऽपीति ॥

समानः । एवचाभेदात् शाखिष्वनेन हहदारण्यकायाऽहिता, यन्महद्वे-
दोऽपि विद्यते इत्युक्तं तिष्ठतीत्यर्थः । अथवाचप्रत्यभिज्ञानाभ्यां संशयमा-
नर्त्तयति । गुणानुपसंहारोपसंहारो पञ्चोत्तरपञ्चकोः पञ्च, पुनश्च प्राप्ता-
वन्नानुवादेनात्मनोऽप्याग्निविधिरुक्तः । इह त्वेकशाखायां विप्रकटदे-
व्यशास्त्रादोरेकस्य विधित्वमन्यस्यानुवादत्वमिदमिति चेत् । इदोरेषां विद्या-
विधित्वमिति प्रत्युदाहरणोपपन्नमिति । किं तावदिति । सत्यमन-
तद्विद्यानरमिति न आग्निः प्राणपञ्चान्नादिष्विह शाख्य आभिचारविद्याऽपि
शाखाभेदे पुनर्वाक्यमिदं स्यादिति । तथा भिन्नास्ति । अथाग्नि-
कोत्तरादपि कर्मणि विधिः, 'दत्ता कुर्वीत' इति वाक्ये पुनर्विधि-
— निरूपित इत्युक्तम् । न चालौकिकमिति । उक्तं पुनरपि

शास्त्रायामध्येष्टवेदितभेदाभावादयत्नपरिहारं पीनरुक्तेन
 विप्रकट्टदेवस्यैका विद्युः भवितुमर्हति । न चात्रैकमात्रानं
 विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः सम्भ-
 वति । तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरतु चान्नायेरन्,
 असमानाः समाना अपि तु उभयत्रान्नायन्ते मनोमय-
 त्वादयः, तस्मान्नान्योन्यगुणोपसंहार इत्येवं प्राप्तेः भूमहे
 यथा भिन्नानि शास्त्राणि विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति
 एवमेकस्यामपि शास्त्रायां भवितुमर्हति उपास्याभेदात्
 तदेव हि वक्ष्य मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं
 प्रत्यभिज्ञानोमहे, उपास्यश्च रूपं विद्यायाः न च विद्यमाने
 रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसातुं शक्यम्, नापि विद्याभेदे
 कृत्यव्यवस्थानम् । ननु पीनरुक्ताप्रमत्तात् विद्याभेदाऽध्यवसि-
 ताः, नैव, अने अर्थविभागोपपत्तेः, एकं ह्यान्नानविद्या-
 विधानार्थं अपरं गुणविधानार्थं इति न किञ्चिदुपपद्यते ।
 नन्वेवं सति यदपठितमन्त्रिहस्ये तदेव दृढद्वारण्यके प-
 ठितं 'स एष सर्वस्वेषान्' इत्यादि । यत्, पठितमेव
 मनोमयत्वादि तत्र पठितं, नैव दोषः । तद्वलेनैव प्रदे-
 शात्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणाव्यानेन हि
 विप्रकट्टदेवां शास्त्रिण्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाय तस्यामोयाकत्वा-
 द्युपदिश्यते, अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुणविधिरभिधी-
 यन्ति । अत्र शास्त्रोपास्यभेदः प्रमाणभेदवदिति भावः, उ-
 पस्योक्तिर्न ह्यत्र कतिपयगुणविद्योपास्यभेदप्रमाणव्यापार्यत्वादत्र
 उपास्यरूपाभेदात् भिन्नान्नायन्ति वक्ष्यमाणानामपि विद्वद्भाषिणः

यते । अपि चाप्राप्तांशोपदेशेनाव्यवति वाक्ये सञ्जाते प्रा-
प्रांशपरामर्शस्य नित्यानुवादेत्याह, पपक्षमानत्वात् । न त-
द्वलेन प्रत्यभिज्ञोपेक्षितं शक्यते । तस्मादेव समानाशामपि
शाखायां विश्वैकत्वं गुणोपसंहारहेत्युपपन्नम् ॥

सम्बन्धादेवमन्यथापि ॥ २० ॥

उद्गदारस्थके 'सत्त्वं मध्य' इत्युपक्रम्य 'तद्युक्तं सत्त्वं-
मसौ स आदित्यो य एष तस्मिन्मध्यस्थे पुरुषो यथायं द-
क्षिणेऽक्षन् पुरुषः' इति तस्यैव सत्त्वस्य मध्यस्थोऽधिदैवतम-
ध्यात्वा घायतनविशेषमुपदिश्य व्याकृतिशरीरत्वं च सम्पाद्य
हे उपनिषदावुपदिश्येते, तस्योपनिषदहमित्याधिदैवतं,
तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् । तत्र संशयः किमविभागेनै-
वोभे चण्ड्युपनिषदावुभयवानुसन्धातव्ये उत विभागेनैका

विज्ञानसूत्रं बोधयति । यदेति । वीजवकारोऽव्ययं व्याख्यातं यत्र
वक्ष्यते गुणाः श्रुतास्तत्र प्रधानविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणाविधिरिति
विशवादिभिरहस्ये प्रधानविधिवदुत्तरत्र गुणाविधिरिति भावः ॥

सम्बन्धादेवमन्यथापि । उद्गृतमयं लघुवाक्याकारात्, यत् परी-
क्षमन्ताकारं हिरण्यमभाक्त्वं मज्जीयमस्य, उद्गृतं मज्जीयं च तत् स बो-
धार्थादित्यः किं मज्जीयं न तत्र स्थाने उद्गृतः करणात्मकः स एवाध्या-
त्मवद्विज्ञानस्य उद्गृत्युपदिश्य तत्र भूतिरिति विरोध इति वाक्यः स्मरितं
वादाविति व्याकृतिरूपं शरीरवस्तुका हे उपनिषदी रजसुर्देवतामाननी
उपदिश्येते तस्मादिहमज्जीयमस्यैवाहुरिति नाम प्रकाशकत्वात् तस्याधि-
त्मकाहुरिति नाम प्रकाशादिनि उद्गृतं मानस्य विषयकत्वं मानस-
वस्तुत्वकं मज्जीय एवमात्मानमेवोक्तं बंधवत्तात् । अनेति । पूर्वप-
क्षविक्रानं नामदवानुवाचं विज्ञाने तथा श्रुतेऽप्येवमावाहुराननि

विदेवतमेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते यथा शा-
ङ्ख्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्तः
एवमव्यक्ताये वजातीयके विषये भवितुमर्हति एकविद्याभि-
सम्बन्धात्, एका हीयं सत्यविद्याऽधिदैवमाध्यात्मं चाधीता
उपक्रमाभेदात् व्यतिषक्तपाठात्, कथं तस्मादुद्दिष्टो धर्मस्त-
स्यामेव न स्यात्, यो ज्ञाचार्ये कश्चिदनुगमादिराचारयो-
दितः सङ्गुनमगते परस्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मा-
दुभयोरप्युपनिषदोद्भवश्च प्राप्तिरिति एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैवीभवोद्भवश्च प्राप्तिः, कस्याविशेषात्, उपासनस्थान-
विशेषोपनिबन्धादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिबन्ध इति
उच्यते य एव एतस्मिन्मन्त्रे पुरुषः इति ज्ञाधिदैविक
पुरुषं प्रकृत्य ततोपनिषदहरिति श्रावयति 'योऽयं दधि-

फलम् । दद्यान्मन्त्रज्ञा पूर्वपक्षकृत्यं व्याचष्टे । अवेति । यथा विदे-
व्यादुपसंहार उक्तः एवमव्यक्तायेकविद्यायादुपसंहारो भवितुमर्हति
इत्यर्थः । कथं तस्मादुपक्रमाभेदात्तत्वेतावन्त्यादित्यपुनरुच्योक्तमिति
प्रतिष्ठितो, आदिराचार्योनाह्वयमि चतुर्वर्णादित्ये प्रतिष्ठानादिति व्यतिष-
कपाठो निबन्धः संक्षेपपाठकाध्यां विदेव्यविधिः, विदेव्योऽपि किं ज्ञात्
तत्पाठः । कथमिति । विदेव्योऽपि स्थानभेदादुपनिषदोद्भवद्वयः आदि-
त्यावद्वा दद्यान्मन्त्रं चरितुमर्हति । यो हीति ॥

नामैक्यात् नामवद्गुरोः/गुरुः, तथा चाविस्मृत्योऽहरितं नामवान्
पञ्चमस्त्यादादिनामवद्गुरोः/गुरुः, तथा चाविस्मृत्योऽहरितं नामवान्

केऽचान् पुद्गलः' इति साध्यात्मिकं पुद्गलं ब्रह्मत्वं तत्सोपनिष-
दहमिति तस्येति चैतत् सविहितः सत्त्वं 'सर्वनाम त-
स्मादाद्यतनविशेषव्यपानयेत्येवैते' उपनिषदानुपदिश्येते
कुत उभयोर्बभूव प्राप्तिः । नन्वेक एवायमधिदैवतमध्या-
त्मस्य पुद्गलः, एकस्यैव सत्त्वस्य ब्रह्मस्य सायतनद्वयपतिपाद-
नात् । सत्त्वमेवमेतत्, एकस्याऽपि स्ववस्त्राविशेषोपादाने-
नैवोपनिषाद्द्विशेषोपदेयात् तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति ।
अस्ति चायं दृष्टान्तः सत्यव्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचा-
र्यसगासौनसगानुवर्तनमुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति, यच्च तिष्ठत
उक्तं न तदासौनस्येति । ग्रामारण्ययोस्वाचार्यस्वरूपा-
नपायात् तत्स्वरूपानुवहस्य न धर्मस्य ग्रामारण्यकृत-
विशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः । तस्मा-
द्भावस्याऽनयोरुपनिषदोः ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अपि चैवजातीयकानां धर्म्याणां व्यवस्थितिलिङ्गदर्शनं

न वेति । अणोरुपादानस्याविविक्तसम्बन्धित्वादित्यर्थः । तत्सोपनिषद-
दहमिति च नाकाङ्क्षेन तत्त्वद्वयपरावृत्त्योः सविहितत्वाविविक्तयो-
पुद्गलयोर्नामसम्बन्धप्रत्यक्षोपादानानुमानं बाध्यमिति भावः । विशेष-
क्याज्ञानसङ्कर इत्याशङ्क्य स्वानभेदेन विविक्तपुद्गलभेदात् नात्मसम्बन्धमात्र-
नमित्यादिना । विविक्तसम्बन्धे दृष्टान्तमाह । अस्तीति । प्रतिदृष्टान्त-
सम्बन्धवन्मितात् विविक्ते ध्ये प्रकृते, इत्यात्मत्वं नास्ति इत्या-
यावेति ॥

भवति 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गैर्गो-
ती गैर्गौ वक्षाम तन्नाम्' इति । तस्यैतस्य तदेव रूपं यद-
मुष्य रूपं कवमस्य लिङ्गत्वं तदुच्यते, अस्यादित्यस्थानभेद-
भिन्नान् धर्मान्गोर्गौ वक्षामनुपसंहार्यान् पश्यन्निहातिदेशेना-
दित्यपुरुषगतान् रूपादीनक्षिपुरुष उपसंहारिते 'तस्यैतस्य
तदेव रूपम्' इत्यादिना । तस्माद्भवस्थिते एवैते उपनिष-
दादिति निर्णयः ॥

सम्भृतिद्यु व्याप्यपि चातः ॥ २३ ॥

'वक्ष्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि ब्रह्मापे ज्येष्ठ दिवमात-
तान' इत्येवं राणायनीयानां खिलेषु वीर्यसम्भृतिद्युनिवे-
द्यप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि
शाण्डिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते, तासु ब्रह्मविद्या-
सु ता ब्रह्मविभूतयः उपसंह्रियेरन् न वेति विचारणायां
ब्रह्मसत्त्वस्यादुपसंहारप्राप्ती पठति, सम्भृतिद्यु व्याप्यप्रभृतयो
विभूतयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः, अत एव
चायतनविशेषयोगात् । तथा हि शाण्डिल्यविद्यायां हृद-

उक्तानामवस्थावाच्यतिदेशो विज्ञप्तिग्राह । दर्शयति चेति । वि-
द्यैकग्रादेवोपसंहारविज्ञानतिदेशो ह्येषा स्यात् तस्मादेकविद्यायापि
स्थानभेदेनोक्तगुणानां विनातिदेशमनुपसंहार इति सिद्धम् ॥

सम्भृतिद्यु व्याप्यपि चातः । ब्रह्मैव ज्येष्ठं कारणं येषां तानि
ब्रह्मज्येष्ठानि, निक्षोभस्थान्त्वः, वीर्याणि पराक्रमविशेषा आकाशोत्पा-
दमादयः, तानि च वीर्याणि सम्भृतानि निर्बिम्बं बन्धुहानि, सर्वनिबन्धुः
कार्यं विज्ञकर्तृरवस्थात् । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्मापे देवाद्युत्पत्तेः प्रागेव
दिनं स्वर्गनाततान् व्याप्नोतु तदा सर्वव्यापकमित्यर्थः । सर्वप्राचक्ष्यं च-

यायतनत्वं ब्रह्मण उक्तं 'एव आत्मान्तर्ह दयः' इति तददेव
 दहरविद्यायामपि 'दहरं पुण्डरीकं त्रैलोक्य दहरोऽस्मिन्नन्तर
 आकाशः' इति । उपकीर्णविद्यायास्तु अन्त्यायतनत्वं 'य
 एषोऽक्षिणि पुण्डरीकं दृश्यते' इति । एवं तत्र तत्र तत्तदाध्या-
 त्मिकमायतनमैतानि विद्यासु प्रतीयन्ते । आधिदैविक्यस्यैतानि
 विभूतयः सन्भूतिद्युःश्यामिप्रभूतयः, तानां कुत एतासु प्राप्तिः
 नन्वेतास्वध्याधिदैविक्यां विभूतयः श्रूयन्ते 'व्यायन् दिवो
 व्यायान्भ्यां लोक्य एव उ एव भामनोरपि हि सर्वेषु भू-
 तेषु भाति यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्ह दय आकाश
 उमे अस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिने' इत्येवमाद्याः ।
 सन्ति चान्या आयतनविशेषाश्चोना अपि ब्रह्मविद्याः, योऽग-
 नन्ताद्याः, सत्यमेवेतत् तयाप्यत्र विद्युने विशेषः सन्भूत्या
 द्रुतपमहारहेतुः, समानगुणान्त्वानेन हि प्रत्युपस्थापितः ।
 विप्रकष्टदेगास्वपि विद्यासु विप्रकष्टदेगागुणा उपमक्रियेरन्विति
 प्रोक्तत्वं स त गङ्गागण्या गुणाः प्रमत्तिरदपास्तुः । शिरोजिति विवि-
 निरेप्रभुत्वाद्योऽविश्रुये । ब्रह्मन्स्वस्वसिद्धिभेदभावात् नमयमाह । त-
 न्विति । अन्तरध्याधीनब्रह्मविभूतीनां ब्रह्मस्वस्वेन सर्वत्रकुर्यात्तासु प्रा-
 प्तमदानन्दपदकार्त्तव्यं प्रपञ्चः । निदानसीक । सन्भूतीति । सन्भूतिरपि
 यदुक्तं तत्र सन्भूतिर्दृष्टाति तदपि सर्वत्र नोपपत्तिस्तुपनिषदोऽपि ज्ञे-
 यः प्रकृतिप्रयोगादिति सूत्रबोद्धव्यम् । आध्यात्मिकायतनविशेषादुक्तं
 तत्राध्यात्मिकायतनविभूतीनां प्रत्यभिज्ञाने केवलाभात् न प्राप्तिरित्युक्तं चे-
 त्प्रकृते । नन्वेतास्मिति । आधिदैविक्यसाक्षादाध्यात्मिकायतनविभू-
 तास्तद्वा तत्तदेव सन्भूत्यादीनां प्राप्तिरिति सूत्रार्थः । अकरोत्यपि
 उपप्रापकमाधिदैविकीया नां यास्तुल्यदहरादीनां आयतनविशेषादुक्तं

युक्तं मन्मथत्वादयस्तु शास्त्रिण्यादिवाक्यगोचराय गुणाः पर-
स्परव्यावृत्तस्वरूपत्वात् न प्रदेयान्तरवर्तिविद्याप्रतुपस्थापन-
क्षमाः । न च ब्रह्मसम्बन्धभावेण प्रदेयान्तरवर्तिविद्याप्र-
तुपस्थापनमुच्यते, विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः, एकमपि ब्रह्म
विभूतिभेदैरनेकैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः, परोक्षरीयस्या-
दिवद्देदृशनात् । तस्मात् वीर्यमन्मथ्यादीनां शास्त्रिण्यवि-
द्यादिष्वनुपसंहार इति ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनोमानात् ॥२४॥

अस्ति तास्मिन् पौञ्जिनाच्च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या, तत्र
पुरुषोयज्ञः कल्पितः, तदीयमायुस्तेषां विभज्य सवनत्रयं कल्पि-
तं, अग्निशिखादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि, अन्ये च

मियोगुणवाङ्मयप्रवृत्तान्, तस्मात् कतिपयतमानगुणविशिष्टोपास्यरूपकः
विदेहकृत्वावहदुगुणप्राप्तिहेतुस्तदभावात् न प्राप्तिरिति परिहरति ।
सत्यविद्यादिना । स्वात्मविशिष्टभेदात् नास्मोर्ध्वस्यावत् सन्मृतादिगुण-
विशिष्टस्य ब्रह्मस्यः द्वाविडल्यादिगुणोक्तगुणविशिष्टब्रह्मस्य च मियो भेदेन
रूपभेदात् सन्मृत्वादीनां नोपसंहार इत्युक्त्यावातिदेशत्वादस्य न सग-
त्यायोना वर्तकश्चिदुद्ध्ये परोक्षरीयस्यादिगुणोपासोर्हरणशक्त्या-
द्युपासिभिर्मुच्यते तदेकश्चिदपि ब्रह्मविद्याभेदोपपत्तेः ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा
न गुणप्राप्तिकेवाह । परोक्षरीयस्यादिवदिनि । तस्मात् सन्मृत्वादिगुण-
विशिष्टविद्यान्तरविधिरिति विवक्ष्यम् ॥

पुरुषविद्या वा ब्राह्मोपसङ्गां विद्यानाह । अस्तीति । 'पुरुषो वा
यज्ञस्तस्य वाग्निं चतुर्विंशति रर्षाणि तस्मात् सवनमथ वाग्निं चतुर्विंशति-
रर्षाणि तस्माच्चान्द्रिणं सवनमथ वाग्निं चतुर्विंशति रर्षाणि तस्मै तीर्थं
सवनम्' इति यज्ञसाम्नायं सवनत्रयं कल्पितं, 'य अदधिशिष्यति अति-

धर्मास्तत्र समधिगताद्याधौर्मन्त्रप्रयोगादयः । तैत्तिरीयका
अपि कश्चित् पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति 'तत्रैव विदुषो यज्ञस्वायं
यजमानः अद्या पत्नी' इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशयः कि
मितरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्तै तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः
किं वा नोपसंहर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वादिभिरुपादुपसंहारपा
त्रावाचक्ष्महे नोपसंहर्तव्या इति, कस्मात् तदूपमत्वभिज्ञाना
भावात् । तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति । 'यज्ञकेशां
ग्रास्त्रिणां तास्त्रिणां पैङ्गिनां च पुरुषत्रिद्यायामान्त्रान' नैवमि
तरेशां तैत्तिरीयाणामान्त्रानमस्ति, तेषां होतरविलक्षणमेव
यज्ञसम्पादनं दृश्यते, पत्नीयजमानवेदवेदिर्वाह्यैर्धूपान्यपङ्क-
त्विगाद्यनुक्रमत्वात् । यदपि सवनसम्पादनं तदप्यौतरेविल-
क्षणमेव 'यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनञ्च तानि सवनानि' इति ।
यदपि किञ्चिन्नरणावभृष्टत्वादिसामान्यं तदप्यप्यौतरेव
यसा वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमम् । न
च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते विदुषो यज्ञस्तेति

पाठति यत् न रथते ता दोष्ता अथ यदन्नाति यत्पिपति यद्वसते ता
उपवदः अथ यद्वसति यज्जवति यक्षैद्युनं चरति तावि स्तुतशस्त्रायि
अथ यज्जवोदावादि हा दक्षिणा सरस्वतिवावभृष्टः वस्त्रादिकृपा
मे प्राप्ता इदं सवनस्य सावदायुरनुवसन्नुते इत्याधीः, 'यजितप्रथ
स्तुतवति प्राचं संवितवति' इति मन्त्रस्यप्रयोगः । होत्राधिगत-
मन्त्रजीवित्वं कथयति दर्शितम् । संवितार्थं याज्ञान्तरिपुरुषविद्यायाः ।
तैत्तिरीयका इति । अत्र विदुषो यज्ञस्तेति पङ्क्तिः, उपाध्यायिकरस्य-
तैयधिकरस्यविशेषात् संशयनाह । तत्रेति । उपसंहारादुपसंहारा-

हि न चेते समानाधिकरणे पक्षौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्ये-
ति । न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति व्यधिकरणे त्वेते
पक्षौ विद्वदो यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य मुख्यो
यज्ञसम्बन्धः, सत्याच्च गतो मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न
भाक्तः । आत्मा यजमान इति च यजमानत्वं पुरुषस्य
निवृत्तं वै व्यधिकरणे नैवास्य यज्ञसम्बन्धं दर्शयति । अपि
च तस्यैवं विदुष इति मिद्वदनुवादश्रुती सत्यां पुरुषस्य
यज्ञभावमात्मादीनाञ्च यजमानादिभावं प्रतिपिक्समानस्य
वाक्यभेदः स्यात् । अपि च समन्यासामात्मविद्यां पुरस्ता-
दुपदिश्यानन्तरं तस्यैवं विदुष इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पू-
र्वगेष एवैष आख्यायो न स्वतन्त्र इति प्रतीमः । तुवा चैक-

व्य फलम् । यजमानाधारवत्पुरुषप्रत्यभिज्ञानाभावात् सम्भूत्यादौ विद्या-
भेद उक्तः इह त्वसाधारवाश्वयगुणविधिरुपपद्यत इत्येकप्रत्याभिज्ञानम्
विद्येक्यमिति प्रत्यादाहरणेन प्राप्ते विद्वान्भवति । नोपसंस्कृत्या इति ।
तस्यैवं विद्वदो यज्ञस्यात्मा यजमानः सहा पक्षौ शरीरमिन्द्रासरो वेदिर्हो-
मानि रक्षिर्वैदिः त्रिषा ऋतुः यवः कामः आश्वः मन्त्रः पशुसप्तोऽ-
ग्निर्देवः सप्तविंशति दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्वाता चक्षुरधर्ममूलो ब्रह्मा
इति वस्तुतत्त्वमर्थैक्यस्येति न रूपैक्यप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । नेदः कुशसृष्टिः
प्रमथिता दमो दक्षिणोत्पन्नः । किञ्च कान्दोम्ये निषाविभक्तायुपि
मनस्यकल्पनाः सन्त तु साङ्ख्यज्ञानादिति वैकल्याणम् । यदपीति ।
यत्परमं तदवस्थो यज्ञभते तदुपसद इति तिलिरिचुतो साङ्ख्यमपि
भातीत्यत आह । यदपि किञ्चिदिति । गताश्वोषधुष्यान्वसाङ्ख्यादिदं
साङ्ख्यं नैकप्रपञ्चकमिति । किञ्च कान्दोम्ये पुरुषयज्ञोरेकां श्रुतं
फलं त भेद इति वैकल्याणम् । न चेति । यद्यपि निराश्वयति-

मेव फलं उभयोरप्यनुवाकधीरपक्षमामहे 'मन्त्रयो महिमा
नमाप्नोति, इति । इतरेषामन्वयशेषः पुरुषविद्याध्यायः ।
आयुरभिहृष्टिफलो अस्मै 'एष ह योऽहवर्षं यतं जीवतीति
य एवं वेद' इति सममिथ्याहारात् । तस्माद्व्याख्यानराधी-
तानां पुरुषविद्याधर्माणामागौमन्त्रादीनामप्राप्तिसौमिनी
यके ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अस्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाप्तायः
'सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृण्व शिरोऽभिप्रवृण्व
चिधा विपृक्तः' इत्यादिः । स ताण्डिनां 'देव सवितः प्रसुव
यज्ञम्' इत्यादिः । शाखायनिनां 'अस्ते तास्यो हरितनीलो-
न्यावेन सामानाधिकरण्ये' यज्ञोर्वृक्तं तथाप्यप्रविष्टं यज्ञस्य नागौरशा-
सस्यान्वेति भेदोक्तेरेकस्यैव यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादाकारविरोधो यो यज्ञः
प्रतिवृत्तस्येति वैयधिकरण्यमेव युक्तम् । किञ्च विद्वत्सम्बन्धित्वेन
वेद्यानुवादेन विद्वदङ्गैरङ्गकर्मविधावेकवाक्यता प्रतीयते तस्यां कस्यां वि-
श्वस्वाङ्गानां च पृथग्निधिवदिनस्तत्र वाक्यभेदोपः स्यादित्यर्थः । किञ्च
कस्यादिव्यो न्याय एवापरे च यदिति संन्यासकक्षा सौम्यैः सर्वत्रिदं जग-
दित्येव तमाकानं ज्ञात्वा भूयोऽवभृत्सपयति विद्वानिति संन्यासाध्यः
वाक्यविद्यां पुरस्तात् प्राजापस्तानुवाके 'उपदिश्यामन्तरानुवाके तस्यै-
वं विदुष इत्युक्ताकारविद्यानुवादेन प्रमथार्थत्वेनैतच्छेषतस्तत्र यज्ञकर्मणि
क्रियते फलैक्यमुनेः, कन्दमानां तु अतन्त्रविद्याविधिरित्याह । ऊपि
च सर्वन्यासार्थमिति । चिन्ताफलमाह । तस्यादिति ॥

वेधाद्यर्थभेदात् । देवताभिचारकर्ता प्रतीयते । सर्वमिति । ये
देवते मन्त्रयोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय विज्ञेयतश्च हृदयं चिन्ता धमनीः

ऽसि इत्यादिः । कठानां तैत्तिरीयकाणां च 'शस्त्रो मित्रः श' वरुणः" इत्यादिः । वाजसनेयिनाम्पनिषदारब्धे प्रवर्ग्य-
वाङ्मयं पठ्यते 'देवा ह वै सचं निषेदुः' इत्यादिः । की-
षीतकिनामध्यस्मिष्टोमवाङ्मयं 'ब्रह्म वा अस्मिष्टोमो ब्रह्मैव
तदहर्षकण्ये तं ब्रह्मोपयन्ति ते ऽस्तुतत्त्वमाप्नुवन्ति य एतद-
हर्षपसंयन्तीति किमिमे सर्वे प्रविध्य" इत्यादयो मन्त्राः
प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंज्ञियेरन् किं वा नोप-
संज्ञियेरन्निति मीमांसयामहे । किं तावत् नः प्रतिभाति
उपसंहार एवैषां विद्यास्त्विति । कुतः, विद्याप्रधानाना-
मुपनिषदयस्यानां समीपे पाठात् । नन्वेषां विद्यार्थतया
विधानं नोपलभ्यमानम् । वाचं, अनुपलभ्यमाना अपि त्व-
नुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यात्, न हि सन्निधेरर्थवत्त्वे
सम्भवत्यकस्मादसावनाश्रयितुं युक्तः । ननु नैषां मन्त्राणां

शिराः प्रहङ्गव मोटव विरचाभितो नाशय, एवं त्विषा विष्टो विस्त्रिष्टो
भवतु मे शत्रु रिषर्षः । हे देव सविता यज्ञं तदतिष्ठ प्रसुव निर्दिष्टेव-
र्षः । उज्ज्वला ज्योतिः शो वस्येन्द्रस्य स त्वं हरिततपस्वदीप्तोऽसीत्यर्षः ।
नोऽस्माकं वं सुकशरो भवत्यित्यर्थः । अस्मिष्टोमो ब्रह्मैव स अस्मिष्टहनि
क्रियते तदपि ब्रह्म तस्माद्यात् तदहःसाध्यं कर्मापवन्त्यनुत्तरि ते ब्र-
ह्मैव साधनेन ब्रह्मोपयन्ति हि च क्रमेणास्तुतत्त्वमाप्नुवन्तीति योजना ।
मन्त्रादिषु तत्त्वमुपनिषद्विद्याशेषत्वे प्रमाद्यभावाभावाभ्यां संशयकाङ्क्ष ।
किमिति । कथं पूर्ववत् । ननु तेषां शेषत्वे मानाभावाद्योपसंहार इति
शङ्कते । नन्वेवास्त्विति । मन्त्रादयस्तत्त्वविद्याशेषाः कतव्यविद्यावर्जित-
त्वात्तैत्तिरीयकमतप्रवृत्त्यनुवदिति समाधत्ते । वाच्यमिति । तथा च द-
द्यात्तत्त्वमिति विद्याशेषत्वे ऽसन्निधिरैवैवापेक्षया । न हीति । अत्र

विद्याविषयं किञ्चित् सामर्थ्यं पश्यामः, कथं च प्रवर्ण्यादीनि
 कर्माणि सन्धार्यनेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थिनो नापि
 प्रतिपद्येमहि इति । नैष दोषः, सामर्थ्यं तावन्नान्नाणां
 विद्याविषयमपि किञ्चित् शक्यं कल्पयितुं, हृदयादिसङ्गीत
 नात् । हृदयादीनि हि पायेनोपासनेन्यायतनादिभावेनो-
 पदिष्टानि तद्द्वारेण च हृदयं प्रविध्यैव ज्ञातीयकानां
 मन्त्राणां उपपन्नमुपासनाङ्गत्वम् । दृष्टोपासनेष्वपि मन्त्र-
 विनियोगः 'भूः प्रपद्ये ऽमुनामुनामुना' इत्येवमादिः । तथा
 प्रवर्ण्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो
 विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव ब्रह्मस्यतिसवस्येत्येव प्राप्ते
 ब्रूमः, नैवामुपसंहारो विद्यास्त्विति । कस्मात् वेधायकं
 दात् । हृदयं प्रविध्यैव ज्ञातीयकानां हि मन्त्राणां
 मन्त्रादीनां कलत्रकूपलरोधनं सन्निधेरर्थवत्त्वं तद्वन्मन्त्रं सन्धार्यमाणं
 न्यूनं नासौ बहिर्धरात्प्रयुक्तं नहि युक्त इत्यर्थः । ननु पाठे न्यून-
 विनाऽसावर्थो नाप्रयुक्तं नहि युक्त इत्यर्थः । ननु मन्त्राणां विद्या-
 मनेतार्थप्रकाशनकावस्थाभावाच्च विद्यायेवत्वमिति प्रकृते । नम्यति । उर-
 कादुपबद्धं प्रवर्ण्यादप्रवरमिति वाक्येन प्रवर्ण्यायाः कलत्रमेवम् । नूनं, कस्मि-
 दोपादेयं तत्तद्वाक्येन सग्राह्यत्वंत्वमसौ न विद्यायेत्वमिहाह । कथं चेति ।
 मन्त्राणां विद्यासमयेतद्दृष्टयनाद्यादिप्रकाशकत्वमसौत्वाह । नैष इति ।
 उपरिक्तसु मन्त्रमन्त्रोः कापि न दृष्ट इत्यत आह । इत्येति । पुलस्त-
 कीर्णयुक्तं वाक्येनैव नैकोक्तस्य बोधत्वेनोपासितवत्त्वात् तस्य पितृव्यं
 प्रार्थनायाम् । तस्मादनेति पुलस्त्यं लिखितं नृणांति यजमानां प्रार्थनायाम्
 नृनिमीलनसु प्रपद्ये न मे पुलस्त्यमोः सादिकर्तव्यः । तत्तद्वाक्येनात्यन्तं
 विनियुक्तानामपि कर्मणां बहिर्धिका विद्यासु विनियोगो न विरुध्यत इत्यत

येषां हृदयवेधादयो भिन्नाः, अनभिसम्बन्धास्त उपनिषदु-
दिताभिर्विद्युभिः न तेषां ताभिः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति ।
ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात् तद्वहारक उपासनसम्ब-
न्ध उपपद्यते । नैतदुच्यते, हृदयमात्रसङ्कीर्तनस्यैवमुपयोगः
कथञ्चिदुत्प्रेष्येत, न च हृदयमात्रमेव मन्त्रार्थः । हृदयं
प्रविध्य धमनीः प्रवृज्येत्येवंजातीयको हि न सकलो मन्त्रा-
र्थो विद्युभिरभिसम्बध्यते आभिचारिकविषयी ह्येषोऽर्थः ।
तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा सर्वं प्रविध्येत्यस्य मन्त्रस्याभि-
सम्बन्धः । तथा देव सवितः प्रसूव यज्ञ इत्यस्य यज्ञप्रसवनिष्ठा-

रत्नानामाह । वाजपेय इति । अक्षरवर्णवाक्यो हृदयप्रतिषेधेन वञ्चेते त
वाक्येन अक्षरवर्णकक्षणे विनियुक्तस्यापि हृदयप्रतिषेधस्य वाजपेयेनेहा हृद-
यप्रतिषेधेन वञ्चेतेति वाजपेयप्रकरणस्यवाक्येन वाजपेयोत्तराकृतस्य विनि-
योगवद्विरोध इत्यर्थः । यद्येकेन वाक्येन प्रकरणान्तरस्यहृदयप्रतिषेधस्य
प्रत्यभिज्ञानमङ्गत्वविधानञ्च कर्तुमशक्नुं वाक्यभेदप्रसङ्गादतो वाक्यान्विहोत-
वत् कर्मान्तरमेव हृदयप्रतिषेधस्यासङ्गततया विधीयत इति विनियुक्तस्य वि-
नियोग इति भङ्गपुस्तन्महयमिह । तथापि यथा निष्ठाग्निकोऽस्याहमेव-
प्रकरणे वाक्यतत्त्वज्ञानं रात्रिमन्त्रिहोतं जुहोतीति नाम्ना प्रत्यभिज्ञा, यथा-
वा दग्धपूर्यमाणविक्रतोदावाक्यभागौ यजतीत्येकस्मिन् वाक्ये प्रकृतिस्था-
क्यभागयोः पदेन प्रत्यभिज्ञाने वाक्येन विधानं तथाऽपि हृदयप्रतिषेध-
देन प्रत्यभिज्ञानं वाक्येनाहताविधानं किं न स्यात्, न च साध्यभावार्थवि-
धायकास्यातत्परत्वं नाम इदं न सिद्धकर्मप्रत्यभिज्ञाकर्ममिति वाच्यं,
सिद्धस्याप्यङ्गततया पुनः साध्यत्वकर्मभेदेन्यथा सिद्धास्यातत्त्वैव प्रसिद्धावैकाना-
मपारतन्त्र्योपपत्तेः । न चैवं सति हृदयप्राविशनेष्वङ्गत्वेन निष्ठाग्न-
िकोत्तरेण विधिः स्यादिति वाच्यं, इत्येतात् । न च पूर्वतन्त्रविरोधः
उत्तरतन्त्रस्य बलीयस्यात् । पूर्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रपरतन्त्रभावाभावेदे तात्पर्यात् ।

त्वात् वच्चे न कर्मणाभिसम्बन्धः, तद्विशेषसम्बन्धस्तु प्रमाणात्तरा,
 दमुसन्तैः । एवमन्ये वामपि मन्त्राणां केषाञ्चिन्नित्येन केषा-
 च्छिद्वचनेन केषाञ्चित् प्रमाणात्तरणेत्येवमर्थान्तरेषु विनियु-
 क्तानां रहस्यपठितानामपि सर्वा न सन्निधिमानीष विद्या-
 शेषत्वोपपत्तिः दर्शनी हि सन्निधिः श्रुत्यादिष्व इत्युक्तं

प्रथमे तन्त्रे 'श्रुतिनिष्कृवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समग्रये
 च, तच्चाटेक्यैर्दृष्टव्यतिनामकस्य चाल्पस्य मन्त्रार्चने विनियुक्तस्य
 वाज्रमेवाङ्गुलया विनियोग इति भगवत्यादताम्यव्यक्तिः । विनियुक्तस्य वि-
 नियोगे सर्वसम्पन्नसुटाहरणं स्यादित्यादिकं तस्य क्रमो विनियुक्तस्य वीर्यो-
 दिफलेऽपि विनियोगात् । तथा मन्त्रार्चनसामान्यं न विनियुक्तानां विद्यामे-
 षत्वमिति प्राप्ते विज्ञानयति । नैषामित्यादिना । श्रुतिस्तु ब्रह्मादिभ्यः
 त्वेऽपि वेधाद्युपायानामन्यत्रोक्तमन्त्राणां नामभिचारार्हमन्यत्रोक्तित्वेन स-
 च्छिदेर्वीर्ययुक्ता अभिचारादिव मन्त्राणां विनियोग इत्यर्थः । 'देव सति
 प्रसूत' इति पटविद्यतोऽस्मिं पर्युत्तेदिति वाक्यादभियर्थुक्तत्वे 'स' न
 'होति कर्मणः परस्तात् मयने कुर्वोति' इति वाक्याद्वाक्येते कर्मविशेष-
 मन्त्रोक्तस्य मन्त्रस्योक्तात् । तद्विनेयेति । उक्तस्य च 'हेताय' इत्यादित्यति-
 दिशति । एवमन्येति । प्रमाणात्तरं प्रकरणादिकम् । ननु निष्ठादि-
 भिरन्यत्र विनियुक्तानामपि सन्निधिना विद्यास्यैव 'विनियोगस्तविरोधादि-
 त्मुक्तं तस्यात् । इदं चो होति । मन्त्राद्यै मन्त्रानविष्टव्यत्वेन सुबोधिरोपे-
 षण्यस्य दौर्बल्यं, कतः चर्पेतिप्रवर्णनात्, चार्पणोचने परस्य पर्यव्यपधानेन
 पदसंरिक्तैः । अयमर्थः एवम् विनियुक्तस्य निराकाङ्क्षवादस्य 'वि-
 नियोगादिवत् एव परन्तु विनियोजकप्रमाणयोः समवस्थानेऽप्यनविनिर्दि-
 तत्वात्, कीमादमन्त्राङ्गुलयादमेन विनियुक्तविनियोगः स्वीकृत्यते' इत्यादि
 दूषो भवति आदिर्दौर्बल्यमस्य कर्म इत्युक्तं' इति वाक्याद्व्यक्तं क्रमो वि-
 नियुक्तस्य वीर्यकले विनियोगः । तत्र प्रमाणात्तरस्य मन्त्र न स्वीक्रिय-

पारदोर्लसामर्थविप्रकर्षात्' इत्यत्र । तथा कर्मसामपि प्रव-
 र्ग्यादीनामर्थविनिवृत्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः, न
 ह्येषा विद्यादिभिः सहैकार्थ्यं किञ्चिदस्ति । बाजपेये तु
 दृढस्यतिसदस्य सष्टं विनियोगान्तरं 'बाजपेयेनेष्टा दृढस्य-
 तिसवेन यजेत' इत्यपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बली-
 यसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलप्रमाणेनान्यत्रापि
 स्य कश्चिदर्थोऽस्ति । अथः ऐन्द्रकार्त्तपक्षोपपत्तिरित्येव तृतीयाविभक्तिः
 सुत्यान्विशेषकत्वात् नार्हपक्षोपस्थानशेषत्वबोधका ऐन्द्रकाशमसामर्थ्यक-
 पक्षेनार्हपक्षोपस्थानं बाध्यते लिङ्गादिषु न साक्षाच्छेषत्वं बोधयति
 त्रिन्विन्दः प्रकाशकात् करोति तेन च लिङ्गेनामेव सन्नेष ऐन्द्र उपस्था-
 पयितव्य इति श्रुतिः कल्पनीया, तथा शेषत्वविरोध इति श्रुतिस्वरूपानेन
 शेषत्वबोधकं किङ् लिङ्गिति स्वार्थबोधकशुद्धा बाध्यं, तथा लिङ्गेन वाक्य-
 बाध्यं यथा शौऽन्नेन सदम् करोमि इत्यस्य धारया सुवेयं कल्पयामि त-
 त्रिन् विन्वीदित्यव्यवहारे प्रतिष्ठं वीक्ष्यया शेष सुमनस्यमान इति सन्नेषभागवतो
 प्रत्येकं सदमकारयोः पुरोडाशावादाने च तत्प्रकाशमसामर्थ्यलिङ्गेन श्रुतिहारा
 विनियोगे सति प्रतीतयेकवाक्यत्वं बाध्यते, तस्य कश्चिदपि सन्नेष सदमक-
 रतत्प्रकाशमसामर्थ्यं पुरोडाशावादानप्रकाशमसामर्थ्यं च लिङ्गं कल्पयित्वा
 त्रिन्नेषमसामर्थ्यबोधकत्वं कर्त्तव्यमसामर्थ्यविनियोगबोधने ह्याभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां
 व्यवधानेन सुन्नेषमसामर्थ्यकृतकृतमिह्यात् दुर्बलत्वात् । न
 च सान्नेष्ये न कल्पयामि वाक्यं, कल्पयामि विनियोगायोगात्,
 अथ एव सकृददस्य तीरबोधविनियोगे लक्षणादप्यसामर्थ्यं क-
 ल्प्यते तथा वाक्येन प्रकरणात् बाध्यं यथा वाङ्मयप्रकरणान्तरादशेषसदा
 उदयः-दीनस्येति वाक्ये नादीनाकल्पबोधनेन प्रकरणात्प्रारब्धवाङ्मयबोधा-
 दिकम्, प्रधानकौटुकाकाङ्क्षा प्रकरणं तस्याङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्य-
 श्रुतिभिः कल्पयामासि स्वार्थविनियोगप्रसिद्धौ व्यवधानेनावृत्तासामर्थ्यं शुभो-

विनियोगमर्हति, अष्टस्यमात्रविशेषत्वे हि प्रमाणयोरितदेव
 स्वात्, न तु बलवद्बलवतोः प्रमाणयोरष्टस्यमात्रविशेषता
 सम्भवति, बलवद्बलवत्ताविशेषादेव । तस्मादेवंजातीयका
 नां मन्त्राणां कर्मणां वा न सन्निधिपाठमात्रेण विद्याशे-
 यत्वमाशङ्कितव्यं, अरण्यानुवचनत्वादिधर्मसामान्यात् तु
 सन्निधिपाठ इति मन्तोऽप्यम् ॥

हेयोः कल्पकवाक्यादुर्बलत्वात् । तथा प्रकरणेन सन्निधिबन्धः । यथा रा-
 जसूत्रप्रकरणे तदन्तर्गताभिषेकमोहास्त्वहोमयागविशेषसन्निधिपाठे प्राप्ते
 नःशेषास्त्वानादेरभिषेचनीयमेतत् बाधित्वा तत्सूत्राजसूत्रमेतत्प्रमाण-
 दितं सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन जसूत्रप्रकरणात् दुर्बलत्वात् तथा स-
 न्निधिना समाख्या बाध्यते । तथा हि पौरोडाशिकसमाख्यायां काण्डे
 आग्नेयपौरोडाशादिकर्मणां क्रमेण यन्मा आख्यातास्तत्र दधिपक्षोदयमा-
 त्रं सन्निधौ 'सुव्यञ्ज टैज्यापचर्कः' इति मन्त्र आन्धान्तर्यामि
 बनेनास्मन्मन्त्रं पौरोडाशपात्रसुव्यञ्जमेतत् प्राप्ते सन्निधिना बाधित्वा
 भाषायापात्रसुव्यञ्जमेतत्प्रमाणमापद्यते । पौरोडाशसम्बन्धिकास्तु पौरोडाश-
 कर्मिणि पौरोडाशसमाख्यायाः काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पौरोडाशसम्बन्धसमा-
 बोधकत्वेऽपि शेषेऽपि भाषायापचर्कविनियोगबोधकत्वे सन्निध्यादायेकत्वेन दु-
 र्बलत्वादिति एवं विरोधे सति सुनिबोधितैव समाख्या बाध्यैव मध्य-
 म्यानामुच्यतां दुर्बलाध्यत्वं परबाधकत्वं परबाधत्वमेति सुनिबोधित-
 त्वार्थः । तस्माद्विज्ञातिमान्त्राणि विनियुक्तानां मन्त्राणां दुर्बलसन्निधिना न
 विद्यासु विनियोग इति सिद्धम् । तथा कर्मणामिति कर्मणां विरोधमा-
 रत्वं ताभिः सङ्केतकत्वमेव मानं सिद्धितुं शक्ति इत्यर्थः । अपि चेत्,
 कार्यम् । ननु तर्हि वेदादिवाक्यानामुपनिषद्भिः यद्वाङ्मयं वा नित्यं
 भावः । आशयेति । तस्माद्देवादिपञ्चमर्षिणां विद्याकृतपञ्चम

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाब्धः-

स्तुत्यपगानवंतः तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अस्मि तांश्चिनां द्युतिः 'अथ इव रोत्राणि विभूय पापं
चन्द्र इव राहोर्मुखात् तु प्रमुच्य धूत्वा शरीरमर्हते कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि' इति । तदायर्बणिकानां 'तदा
विद्वान् मुष्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'
इति । तथा शाट्टायनिनः पठन्ति 'तस्य पुत्रा दायमुप-
यन्ति सुहृदः साधुज्यां द्विपन्तः पापजन्त्याम्' इति । तथैव
कौपीतकिनः 'तत् सुजतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रियाः ज्ञातयः
सुजतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' इति । तदिह कश्चित् सुज-
तदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते कश्चित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियै-
र्होपायनं कश्चित्तूभयमपि हानमुपायनञ्च । तद्यत्रोभयं
श्रूयते तत्र तावत् न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति यत्राप्युपायनमेव
श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं सन्निपतत्यन्यैरात्मीययोः
सुजतदुष्कृतयोरुपेयमानयोरावश्यकत्वात् तद्धानस्य । यत्र

हानो हतम् । यथाऽनो रजोद्युक्तानि जीर्णरोषाणि सक्ता । निर्मलो
ति तथाऽपि वायं विप्रस्य जताका निर्मलोक्तिचसः सन् यथा
उपस्यन्तो राक्षसकान् मनुष्यं खरो भवति तथा शरीरं भूत्वा
ता देहाभिधानाकुलः सक्तात्तं हृत्सं प्रकृतात्तं लोकं क्षमि
वन्तेन सक्तामीत्यर्थः । तथा नदाः सन्ध्रं प्राप्य नागद्वये ज्वलन्ति तथा
हानिस्तर्हः । निरुद्धः दृष्टः, द्वायं प्रकृ, तस्य कृतस्य विद्वन्, दार्ढ
नं, तसेन विद्यावन्तेन हततः कृते हततीत्यर्थः । कथारत्नं यत्तस्य तस्य
गपूर्यत्वात्, कथारत्नोर्ध्वं कथारोमात्तानोः सौदादाति । यत्त त

तु हानमेव श्रूयते न नृपायनं ततोपायनं सन्निपतीहा ।
 वेति विचिकित्सायामश्ववशात् असन्निपातः विद्यान्तरगोच-
 रत्वाच्च शास्त्रान्तरीयस्य श्ववशस्य । अपि चात्मकत्वं कं सुक्त-
 तदुक्तं तयोर्हानं परकर्तृकं नृपायनं ततोरेकत्वावश्यक-
 भावे कथं हानिनोपायनमाश्लिष्येत, तस्मादसन्निपातो
 हानानुपायनस्थेत्यस्यां प्राप्नोति पठति । हानाविति ! हानो-
 त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं सन्निपतितुम्
 इति तच्छेषत्वात्, हानशब्दशेषो नृपायनशब्दः समधिगत-
 कोपीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहानशब्दश्ववशेऽप्यु-
 पायनानुवृत्तिः । यदुक्तमश्ववशात् विद्यान्तरगोचरत्वादन-
 वश्यकत्वाच्चासन्निपात इति । तदुच्यते, भवेदेषा व्यवस्यो-
 क्तियेद्यनुष्ठेयं किञ्चिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीषेत, न त्वि-
 हानमुपायनं वाऽनुष्ठेयत्वेन सङ्गीर्यते, विद्यान्तरगो-

चान्तराग एव श्रुतः तत्र हानोपायनयोः सङ्गभावस्यावश्यकत्वात् नान्यत्र
 तस्यां संशयनाह । यत्र त्विति । यत्र पूर्वपक्षे श्रुतिप्रकर्षादिति
 विज्ञाने तत्सिद्धिरिति कलम् । यद्यपि आचर्यचश्रुतीर्निर्गुणविद्यार्थो
 कर्मेहानमेव श्रुतं नोपायनं तथापि कोपीतकश्रुतौ पर्याप्तस्यस्य
 ननुविद्यावासुपायनं श्रुतमत्रापकर्षव्यभिचारात् । विद्याभेदाद्योपप-
 दनाह । विद्यान्तरेति । किञ्च यथा मन्त्रकर्तृकामन्त्रावशङ्कनादिना
 अनुपपत्तिरुक्तः तथा परैरुपादानं विनापि हानवशात्ततोपादानस्य
 यथावकाशं प्राप्तिरिति दृष्टान्तवत्त्वात् प्राप्ते विज्ञानमिति । हान-
 त्वित्यादिना । उपायनशब्दस्य भेदत्वात् हानवशात्ततोरेकत्वादि-
 कृतार्थः । अत्रोपादानेन विद्वत्तयोः प्रत्युपायनयोः परस्परस्या-
 वधिकत्वात् परैरुपादानं वाच्यमिति भावः । विद्याभेदे नृपायनस्य

सङ्कीर्तनं इत्थं महाभागा विद्या यत्तस्मान्मर्त्यादस्य विदुषः
सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते, ते चास्य सुहृद्द्वि-
षसु निविष्टे इति । सुत्वर्थे चास्मिन् सङ्कीर्तने हाना-
नन्तरभावित्वेनोपायनस्य कचिच्छ्रुतत्वादप्यत्रापि हान-
श्रुतावुपायनानुवृत्तिं मन्थते स्तुतिप्रकीर्णनाभाय । प्रसिद्धा
चार्थवादान्तरापेक्षा अर्थवादान्तरप्रवृत्तिः 'एकविंशो वा
इतोऽसावादित्यः' इत्येवमादिषु । कथं हीनैकविंशताऽऽ-
दित्यस्याभिधीयेत अनपेक्ष्यमाणैर्धर्मादान्तरे 'हादृश मासाः
प्रवृत्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' इत्येत-
स्मिन् । तथा 'विदुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय' इत्येवमादिषु

सूत्रकारः इत्यर्थः । ननु श्रुतज्ञानार्थवादेनापि स्तुतिसिद्धान्तौ कि-
मर्थोपायनवाद आनीयते तत्राह । स्तुतिप्रकर्षनाभायेति । नन्वर्था
दस्य विभिन्ना मन्थन्यः प्रसिद्धो नार्थवादान्तरेणेत्यत आह । प्र-
येति । इतो भूतोवादित्यर्थः । सेन्द्रियगिरयोरैक्यात् पञ्च
पञ्चसु पञ्चकल्पकल्पनया सेन्द्रियत्वात् विदुभौ भवत इत्यु-
क्त्याह, तत्र विदुभ्योऽप्युपायनत्वात् कचमिन्द्रियकल्पनेत्य-
नुवृत्तौ संवादात् इत्यर्थः । नन्वनुवृत्तयोः पुण्यपापयोः उपा-
नभावादनुपसंकार इत्यत आह । विद्यास्तुत्वर्थायेति । विद्वा-
नयोः फलं वरे प्राप्तिरिति विद्यासामर्थ्यादस्य पुनरुपदेनोच्यत-
वः । नन्वस्मिन्नुक्तौ शरीरवत् फलसङ्कारः कथम् । ननु पञ्चनवसदि न
पितु, न, फलसुपपत्तीति श्रुतेः । न च यथा पुत्रसंतानादस्य पितृणु फलं
उपायेति वाच्यं, तथैव फलसङ्गतिस्तु कर्म विहितं तस्य न फलमिति
न्यायेन पितृणां तृणुऽप्येव फलकर्मणो व्यभिचरत्वात्तत्वेन विदुषः क-
र्मणोऽनुवृत्तौ व्यभिचरत्वात्तत्वादीनाम् । किञ्च विदुषो देवताते कर्मणोऽ-
नुवृत्त्या वाच्योऽपि विदुषो देवकस्य सद्वृत्तिष्वो वा फलं सादित्यत आह ।
भातीवाभिहितेन विदुषः । विदुषोऽप्युपायनत्वात् विदुषोऽप्युपायनत्वात्

तां 'शीदुम्बराः कुमाः' इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुमा
मात्रीयन्ते । यथा च कश्चिद्वाहुरण्डसामविशेषश्च
प्रीतार्थपर्यप्रसङ्गे 'देवच्छन्दांसि पूर्वाणि' इति पैश्यान्वायात्
प्रतीयते । यथा च बौद्धिस्तोत्रे केषाञ्चित् कालाविशेष-
माप्ती 'समवाधुषिते सूर्ये' इत्यर्थाभिप्रेत्युतः कालविशेषप्रती-
तिः । यथैव चाविशेषोपमानं केषाञ्चित् समामनन्ति विशे-
षश्च भास्त्रविनी यथैतेषु कुमादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषास्त्वयः ।
एवं हानावप्युपायनाम्यस्य इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरकृतं हि वि-
षयं श्रुत्यन्तरानुभूयमगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् स चा-
वाप्यः सत्यां गतौ । तदुक्तं हादशलक्षणां 'अपि तु वा-

पार्श्वभूतेः कालविशेषक्य इत्यर्थः । कथोऽधीयत इत्यर्थः । उपमानं
भवति । यथेति । 'कालिज उपमावन्ति' इत्यपिशेषः भूतेः 'माध्वर्तु-
पमायति' इति श्रुत्यन्तरादध्वर्तुभिन्ना कालिज उपमावन्ति इत्यर्थः
तु कयादिवाक्यानामपि किमिति विशेषश्रुत्यन्तरैकवाक्यानाम्
भवेत्तत्तादृ । श्रुत्यन्तरकृतं इति । सामान्यविशेषयोरे-
षायां गतौ सत्त्वं वाक्यभेदं कृत्वा माध्वर्तुरिति नि-
मित्ततवाध्वर्तुपमयति चेत्तद्वं सर्वत्र विकल्पो न दुःस्तः न
समस्या विकल्पो कश्चित् इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरस्यान्वायान्न
इत्यात् । तथा हि यदि ग्रीहिवाक्येनाधीयते तदा यववाक्यस्य
एवमानः, कालिजवाक्यस्यसोऽकारः, कदाचित् यववाक्यान्वायस्योऽ-
सामान्यसोऽकारः, श्लोक्तवाक्यान्वायस्येत्येकचित् यववाक्ये चत्वा-
दोषा भवन्ति, एवं ग्रीहिवाक्येऽपि चत्वारो दोषाः इति, एवं
विकल्पपरिहाराय भिन्नवाक्यान्वायोरपि एकवाक्यता जैमिनि-
मतेऽतादृ । तदुक्तमिति । श्लोक्तिदोषपरिहारे दीक्षितो कुक्षीति'
इत्युत 'यावत्प्रीतिवन्ति' इति कुक्षीति' इति वाक्यस्य युक्तं, तत्र यदि
दीक्षितवाक्यं दीक्षितवन्ति' इति कथं तदा श्रुत्यन्तरात् निर्दिष्टोऽह-

कश्चेत्यदितरपदुदाहः स्यात् प्रतिषेधे विवक्ष्यः स्या
 इति । अथवेतास्मिन् विधूननश्रुतिष्वेतेनैव सूत्रेणैतद्विस्तारि
 तत्त्वं किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधेयं
 यते किं वाऽर्थात्तरमिति । तथैव प्रापयितव्यं न हा
 विधूननमभिधीयते, धूञ् कम्पन इति स्वरचात्, दीधूयन
 ध्वजापाचौति च वायुना चाख्यमानेषु ध्वजाघेषु प्रयोगदा
 नात् । तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते । चालनस्तु सुव
 तदुष्कृतयोः कश्चित्कालं फलप्रतिबन्धनादित्येवं प्राप

चेयः, वायुजीवविधिना होमो वायुषेव इति विवक्ष्यः स्यात्, च च
 न्यायः । अथि तु वायुजीवकायं प्रति न दीक्षितवाक्यस्य प्रथमादुदा
 हतरपदुदाहार्थकः स्यादीक्षितान्दकचक्रः स्यात् न होमप्रतिषेधक
 तच्चाददोक्षतो वायुजीवः सुकृत्यादिभ्योऽप्युक्तमिति न दीक्षिताधिकार
 दानेऽन्यत्त्वार्थः । अथ भगवत्पादैः धूमनेव पठितं, किन्तु पदुद
 त्वाग एव दूषविद्वान्कूलं 'अथि तु वायुषेध्वजान्वाक्यवाहिनः' इति
 तत्त्वात् 'सु' 'आ' इति स्थितम् । अत्रार्थगः पठितविशुद्धं वा धूमं, नून
 विद्वान् धूममात्रे वे ब्रजामहे इति प्रकीर्णमिति श्रुतं, नान्वाजेयः
 कर्मदानं 'इहोरोतीत्यपि श्रुतं, तत्र नकारस्य निषेधकत्वेऽप्यतिरात्रे प्रोक्ता
 महुविद्युः 'पञ्चयोरिवानुवाजेयुः ब्रजत्वाविशेषात् प्रकीर्णं निषेधात्
 इत्यत्र 'अथ'मिति । विवक्ष्यः स्यात्, तस्मात् न्यायान्तात् वे ब्रजामहेति
 रेव नाम्नाजपाद्यमेवदेयः स्यात्, पदुदाहृतत्वा विधिवाक्ययोः का
 दिति वाच्यम् । तथा चानुवाक्यविशेषं, वाजेयुः वे ब्रजामहे इति प्रकी
 र्णमिति कथाक्यतेति सर्वकालरक्षाह । अथ वा इति । पूर्वमिति
 कर्मकर्मकर्मिणीति विद्वन्मूलकं कथाकर्मोपसंहारः कथाः कथं
 वाच्यत इति भेदः । एतदत्र कथावाक्यानां सर्वकथाह । किमिति
 विधूननस्य हि पञ्चदशमहरोत्तादिषु 'इह' पूर्वकथायात् कर्तृत्वा

प्रतिबन्धनं, ज्ञानावेवेव विधूननमप्यस्यतिर्मुमर्षति उपाय-
नमप्यस्येवत्वात्, न हि परपरिसङ्गभूतयोरपक्षीययोः दुष्कृत-
दुष्कृतयोः परैरुपायनं सम्भवति । यद्यपीदं परपक्षीययोः
सुकृतदुष्कृतयोः परैरुपायनं नाश्वसं सम्भाव्यते तथापि
तत्त्वज्ञोत्तमात् तावत् तदानुगुण्येन ज्ञानमेव विधूननं नाम-
ति निर्णेतुं शक्यते । क्वचिदपि चेदं विधूननसन्निधावुपायनं
श्रूयमाणं कुशाच्छन्दःसुसुपगानर्वादिधूननश्रुत्या सर्वत्राप्य
पेक्षमाणं सार्वज्ञिकं निर्णयकारणं सम्पाद्यते । न च चासनं

संक्रान्त्येति तत्र संक्रान्त्यस्य ज्ञाननिर्वाचनीया विज्ञाप्यतिरिति सं-
ययार्थः । तत्र विधूननमप्यस्य कथनं कथ्यार्थ इति तावत्पूर्व-
सम्मतं । यथाभूतयोः दुष्कृतपापयोर्न सम्भवति कृतकयोर्नः क्षमायः
फलदायक्यस्य कृतकताक्षमं विद्यया प्रतिबन्धान् श्रुतिः सा कथनीया
न ज्ञानरमूर्तयोरन्यत्र संक्रान्त्यदोषादन्वसापेक्षत्वाच्चेति पूर्वपक्षार्थः
विज्ञाप्यति । ज्ञानावेवेति । यदि श्रुतिमात्रं कथ्यं तदोपपत्ति-
नवितं स्यात् । न च तत्र धुनोतेरप्यन्यत्राप्यस्य विध्यं तत्र
तच्छब्दे न केवलधुनोतेरिति नान्यत्र विदुषः सेवकादौ तत्र
निश्चितं नाश्वस्य इति यावत्, केवलधुनोतेरपि सुखार-
न्यत्र नश्यतया बुद्धिस्तद्वानिर्वाचनीया एव दुष्कृतादिति भावः
यनस्याश्वस्यत्वाच्च कापि ज्ञाननिर्वाचनीयत्वमिति शङ्कित्वा
पयोः फलतः पक्षीयाराज्यस्योपायनं ज्ञानं विनाशुपपन्नं
निर्वाचकमिति परिहरति । यथापक्षीयादिना । यथाश्वस्यं कृतं यौदुष्यं
त्वादिकं कुर्यादिनिर्वाचकं तथेदमुपायनं विधूननस्य ज्ञानत्वनिश्चाय-
कमित्याह । क्वचिदपीति । विधूननं कथ्यं किञ्चित् गोचरी तत्ताह ।
न चेति । तथापि ज्ञानं कथं शक्यत इत्याशङ्क्य दुष्कृतपक्षीयादिव्याह ।
यद्यच्चेति । कथमुपपत्तिः कथमन्वयस्योपायनीयकृपा इत्याह कथं पदं
विदिष्यति । यद्यच्चेति । विदूषेति पदं इत्याह ज्ञानपर्वणं न दासी-

अजायवत् सुकृतदुष्कृतयोर्मुखं सभावति पश्यत्वात् ।
 चक्षुः रोमाणि विधुन्वानः तत्र न रजः सहेव तेन रोमा-
 ष्वपि जीर्णानि यातयति । 'पश्य इव रोमाणि विधु-
 याम्' इति च ब्राह्मणम् । अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां
 न स्वरस्य विरोधः । तदुक्तमिति व्याख्यातम् ॥

साम्बराये तर्तव्याभावात् तथा चान्ये ॥ २७ ॥

देवयानेन पद्या पर्यङ्कस्य ब्रह्माभिप्रक्षितस्य व्यध्वनि
 सुकृतदुष्कृतविद्योगं कोपीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामामनन्ति
 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याम्विलोक्यमागच्छति' इत्युप-
 क्रम्य 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्
 सुकृतदुष्कृते विधुनुते' इति । तत् किं यथा श्रुतं व्यध्वन्येव
 विद्योयवचनं प्रतिपत्तव्यं आहोस्विदादेव देहादपसर्पणे
 हाने विचारणायां श्रुतिप्रामाण्यात् यवान् श्रुतिप्रतिप्रतिप्रयत्नो
 त्ताम एव 'साम्बराये' इति । साम्बराये गमन एव आ-
 त्मन्यां सुहृद्विद्यासामर्थ्यात् सुकृतदुष्कृतज्ञानं भवति इति
 विज्ञाने

कर्मज्ञानं ज्ञानस्य कर्मत्वार्थः । यदा ज्ञानवाचकमेवास्तु न च धृञ्
 मङ्गविद्यति धातुपाठविरोधस्तस्योपपन्नसंभारं त्यादित्याह । अनेकेति ।
 इन्द्रोत्तरसुवायनं विधुननस्य ज्ञानत्वनिश्चायकमित्यत्र ज्ञेयनिश्चयं
 तदुक्तमिति व्यङ्गीतपूर्वं व्याख्यातमित्यर्थः । इव विधुननस्य ज्ञान-
 त्वविज्ञेः केवलज्ञानानुपादनोपसंकार इति विद्वन् ।

साम्बराये । अन्ये व्यध्वनि अर्थनामे दूरीकृतं विधुननस्य ज्ञानस्य सती
 ज्ञानस्य नदीतरस्थानमर्थसूतेरप्येव रोमाणि इत्यादी देहज्ञानात्
 याहावत्तद्वत्तत्वं यववाह । अन्तिकमिति । तद्विज्ञेयत्वात् यवमे विर-

तिजानीते । हेतुं वयाचष्टे, तर्तवगाभावादिति । न हि
वेदुषः सम्परेतस्य विषयाः ब्रह्म प्रेषतोऽन्तराले सुकृतदुष्क-
राभ्यां किञ्चित् प्राप्तवामन्ति यदर्थं कतिचित् यवानचीले
ने कस्योपाता, विद्याविरुद्धफलत्वात् तु विद्यासामर्थ्येन
तयोः सयः, स च यदैव विद्याफलाभिमुखी तदैव भवितु-
मर्हति । तस्मात् प्रागेव सचयं सुकृतदुष्कृतसयः पश्चात् प-
श्यते । तथा सान्येऽपि शास्त्रिनः तास्त्रिनः शाटप्रायनिनय
प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानिमामनन्ति 'अथ इव
रोमाणि विधूय पापम्' इति 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सु-
हृदः साधुकृत्यां हिपन्तः पापकृत्याम्' इति च ॥

कुन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

अदि च देहादपस्तस्य देवयानेन पश्चा प्रस्थितस्य
पथे सुकृतदुष्कृतसयोऽभ्युपगम्ये तत्तः पतिते देहे ग-

शास्त्रमदीनत्वेति 'तत् सुकृतदुष्कृतं ते विधुतुतः' इत्यत्र तदिति
दुष्कृतं तेनेत्यर्थतया च 'सुकृतमदीतरणस्य कर्म हानिहेतुत्वोक्तेर-
मर्थव्य इति पूर्ववचः । * तत्र विद्यायाः कर्मफलहेतुत्वोक्तिः
ते, विद्वान्ते तत्किञ्चित् इति कर्त्तव्यं विद्वानवन्ति । साम्प्रदाय-
रणात् प्रागिज्यार्थः । सम्परेतस्य मृतस्य कश्चित्कार्त्तं कर्म फलं फल-
प्राप्तये यवानमार्थप्रवेष्टायोगादादेव चय इत्यर्थः । चयहेतोर्वि-
द्याया मध्ये मर्गं चयवाहेत्याह । विद्याविरुद्धेति । मदीतरणात्तद्व्या-
प्तं वाध्यः कर्मविरोधादित्याह । तस्मादिति । अर्थात् कर्मवाच्या
मृतविद्येरोक्तं प्रति भावः ॥

किञ्च मृतस्य चयवो यवानार्थं विद्यातुलागादपस्तदेवमवधिं
कर्मचयवोः कर्त्तव्यं देवकर्मभावो विरुध्यते । किञ्च इति सुकृते हेतु

यस्य विद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतस्य हेतोः मुख्यप्रयत्न
 स्वेच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तत्रैतुक्तस्य सुकृत
 दुष्कृतस्य स्यात्, तस्मात् पूर्वमेव साधकावस्थायां कथं
 तोऽनुष्ठानं तस्य स्यात्, तत्पूर्वकस्य सुकृतदुष्कृतज्ञानमिति
 द्रष्टव्यं, एवं निमित्तनैमित्तिकयोरेवपत्तिस्त्यागिष्टाट्यायमि
 श्रुत्योक्तं सङ्गतिरिति ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥२८॥

कचित् पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते क
 चित् न । तत्र मंगयः किं ज्ञानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः
 सन्निपतेत् उत विभागेन कचित् सन्निपतेत् कचिन्नेति, यथा
 तावदानावविशेषेणैवोपायनानुष्ठानिकत्वा एव देवयानानु
 हानेऽपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तावाचकाच्चे । गते देवयानस
 त्वात् सां उभयथाविधिना भवितुमर्हति, कचिन्नेति
 तस्यां वृत्तव्येति नाविशेषेण, अन्यथा सविशेषेणैवैतस्याङ्गता
 विहितेऽयमाशयां विरोधः स्यात् 'पुण्यपापे विबुध निरञ्जनः' इ
 त्महात्मनः ।

ननु विद्या-विशेष इति आलोकेतत्वात्प्रादिकृतिविरोधकात् सादृश्य
 एव विरोध एवाह । कथं त इति । तस्मान् सर्वज्ञानस्य विद्या
 कथमात् केवकज्ञानानुपायनोपसंहारो विद्याकृत इति चिह्नम् ॥
 गतेरर्थवत्त्वम् । कचित् कस्यचिद्व्यासां मार्गः श्रूयते निर्गुणविद्या
 य श्रूयते । तत्र ज्ञानसन्निधौ मार्गस्य ज्ञानसाधनोपसंहारता
 यज्ञानस्य पूर्वपक्षमाह । यथा इत्यदि । यथाकथं ज्ञान
 साधिका कचित् श्रुतत्वात् सर्वज्ञोपसंहार एवाह । ज्ञान निर्गुण
 ज्ञानस्य ज्ञानविद्यां सर्वज्ञे, विद्याने ज्ञानेति ज्ञानम् ।

मं साम्यमुपैति इत्यस्यां श्रुती देशान्तरप्रापनी गतिर्वि-
द्येत, कथं हि निरुद्धनीऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् गन्तव्यं च
रमं साम्यं न देशान्तरप्राप्तयायत्तमित्यामर्शकमेवात्र गतेर्म-
यामहे ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धौ लोकावत् ३०॥

उपपन्नवायुमुभयथाभावः क्वचिदर्धवती गतिः क्वचि-
ति, तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । गतेः कारणभूतो ह्यर्थः पर्यङ्क-
यादिषु सगुणेषूपसनेषूपलभ्यते, तत्र हि पर्याङ्कारोहणं
र्षद्वयेन तद्व्याप्या सह संबन्धनं विशिष्टगत्यादिप्राप्तियेत्ये-
मादि बहुदेशान्तरप्राप्तयायत्तं फलं श्रूयते, तद्वार्धवती
तिः न तु साम्यदर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति । न ह्यस्मि-
न्त्वदर्शनामाप्तकामानामिहैव दग्धाद्येषु शरीरेषु नाग-
भोगकर्माशयलक्षणव्यतिरेकेणाप्येवैतव्यं किञ्चित् २-
र्थिका गतिः, लोकावद्येषु विभागो द्रष्टव्यः, यथा
मप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्षते नारोग्यप्राप्त-
हापीति । भूयश्चेत्तं विभागं चतुर्थेऽध्याये निपुणतः
दयिष्यामः ॥

अत्र हतव्यमुपपन्नौ साम्यव्यापेक्षेति भाष्येऽप्युक्तं ननु तद्विरोधात् नो-
द्धार इति विज्ञातः । निरुद्धनीऽवच्छिन्नः, साम्यं ब्रह्म ॥

ननु तर्हि सगुणविद्यावाच्यं वातो ज्यैष्ठ्यं इत्यम आह । उक्तवत्
। सा गतिः स्वयं कारणं कर्माद्यैः च तल्लक्षणार्थः ॥

तत्कर्म सम्यग्बलमवहात् । अपि चाविरोदियेकैव गतिरप-
 होयसविद्यायां पञ्चाम्बिविद्यायां च तुल्यवत् पठ्यते, तत्कर्मा-
 ऽहंत्वेऽनर्ककं पुनर्वचनं स्यात् । तस्मात् नियम इत्येवं
 गतिं पठति । अनियम इति । सर्वासाधिकाभ्युदयप्राप्तिकला-
 तां सगुणानां विद्यानामविशेषेकैव देवयानाख्या गतिर्भवि-
 तुमर्हति । नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरचविरोध उक्तः, नै-
 शोऽस्ति विरोधः, यद्वा अनुमानाभ्यां श्रुतिश्रुतिभ्यामित्यर्थः ।
 तथा हि श्रुतिः 'तदा इत्वं विदुः' इति पञ्चाम्बिविद्यावतां
 देवयानं पन्थानमवतारयन्ती 'ये चेमेऽरस्ते अद्यां तप इतु-
 पासते' इति विद्यान्तरगौलानामपि पञ्चाम्बिविद्याविद्विः
 समानमार्गतां गमयति, कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरगौ-
 लानामिदं गतिश्रुतिरिति । ननु अद्यातपःपरायणानामे-
 स्यात् तस्मात्तत्रैव स्यात् । नैव दोषः, न हि केवलाभ्यां
 तपोभ्यामन्तरेण विद्यावत्तमेवा गतिर्लभ्यते-

‘विदया तदारोहन्ति यत्र कामाः परामताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविहांसस्तपस्विनः” ॥

शुल्लन्तरात् । तस्मादिह अद्यातपोभ्यां विद्यान्तरोपल-

भोगस्त्वानं, परामताः पराहताः, कामक्रोधदोषा न सन्तीति वाप-
 दक्षिणाः केवलकर्माणि चक्रवर्तिनोऽप्यविहांसो न सन्तीति राजर्षेः । तत्र-
 चादोषहीनं वाक्यमाह । वाक्यमेवित्यस्ति । विदुः विद्यावर्ण-
 नस्यार्णवस्यैव वाक्यमर्थोऽस्ति । तेषामन्तरात्, वाक्यानामर्थैरादि-
 मार्गमार्गादिभ्याम् । अथ न यदस्ति । इन्द्रजित् । सर्वः । विदुः शान्ति-
 र्भोजितः । यतः सत्त्ववत्तपःपरायणः । तत्र त्रयता न सन्ति त्रयत्रय-
 विदो जनाः । इत्यभिप्रेक्ष्योपायवाक्यार्थैरादिमं तदुक्तं सर्वकारकतैश्च

अन्तराभूतस्यास्यैव सात्वतः ॥ १५ ॥

यथावाद्यपराधाद्वैद्यः यथावा यथाभूतः इत्येवं हि
उपदिष्टहोतृप्रत्ययोनैरन्तर्वैद्यं वाजसनेयिष्यं समाश्रयन्ति
तत्र संयुतः, विषयकत्वं वा स्वादिष्टानामात्वं वेति । वि
तायत् प्राप्तं विद्यानामात्वं इति, कुतः, अन्त्याहसामर्थ्यात्
अन्त्याहसामर्थ्यात् विद्यानातिरिक्तार्थं द्विराश्रयमनर्थकमेव स्यात्
तस्यात् यथाभ्यासात् कर्मभेदः एवमभ्यासात् विद्याभ्या
सत्वेन प्राप्ते प्रत्याह, अन्तराश्रयानविशेषात् सात्वतो विषये
कत्वमिति । सर्वान्तरो हि सात्वतोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छा
ते प्रत्युच्यते च । न हि दावाज्जानावेकस्मिन् देहे सर्वान्तरो
सम्भवतः, तदा ह्येकस्याहसं सर्वान्तरत्वं कथमेतत्, एकस्य
सुखधामकमेव सर्वान्तरत्वं स्यात्, यथा पञ्चभूतसमूहे
हादौ विद्यायाः प्रायोऽन्तराः अन्त्याह तेजोऽन्तरमिति सत्यस्यापि
स्वायं एव सर्वान्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं, यद्यपि तत्रै
व स्यात् इत्यर्थः । अथवा भूतधामकमिति सुखान्तर
विज्ञाने,

कर्मज्ञाने, अन्त्याह भूतधामकस्य सात्वतः । यदादिष्टं चिद्विषयत्वेनापरोक्षं, तदा
महद्विषयं साद्विषयत्वेनापरोक्षमिति, प्रथमाद्ये महती । अतः कुतः
महती, अपरोक्षत्वं महद्विषयत्वं, महद्विषयः सर्वान्तरधामकस्य, तेन
परोक्षं इतीक्ष्णं मुख्यं, तत्रैव सात्वतोऽन्तरत्वं सात्वतस्यैव प्रा
प्तादिनैरन्तरोऽन्तरादिविषयो यतिवादिवः । नैव अन्तरे सात्वतो
सात्वतस्य यथावा सर्वान्तरकमेव सात्वतस्य सति सात्वतस्यैव सात्वत
इतीक्ष्णः यतिवादिवः । अतः सात्वतस्यैव सात्वतस्य सात्वतस्यैव सर्वान्तरत्वं
यतिवादात्, तत्रैव सात्वतोऽन्तरत्वं सात्वतस्यैव सात्वतस्यैव सात्वतस्यैव
सात्वतस्यैव सात्वतस्यैव सात्वतस्यैव सात्वतस्यैव सात्वतस्यैव सात्वतस्यैव

निर्देशयति यथा 'एको देवः सर्वभूतेषु मूढः सर्वस्यापी सर्व-
भूताश्चराणां' इत्यधिनः अन्ते अमर्षोऽपि भूतवादिभिरपि द्वय-
सर्वांतर आत्मा आत्मावते, एवमन्योरपि शास्त्रवदोरि-
त्यर्थः । तस्मादेवं कथ्यादिये कथम् ।

प्रत्यक्षा भेदादुपपत्तिरिति चेन्नोपदेष्टात्तरयत् ॥

यद्यपि बहुलमतमनुपगम्यमाने विद्याभेदे आत्मानभेदानु-
पपत्तिरिति तत्परिहृत्य, यन्नोच्यते नाव' दोषः, उपदेष्टा-
न्तरवदुपपत्तेः । यथा ताच्छिनामुपनिषदि वृत्ते प्रपाठके 'स
वाजा तत्त्वमसि त्वे तत्त्वतो' इति नवकृत्योऽप्युपदेशेन विद्या-
भेदो भवति एवमिहापि भविष्यति । कथञ्चन नयकृत्य उप-
देशे विद्याभेदो भवति, उग्रक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्व-
माह, 'भूय एव जा भववान् विज्ञापयतु' इति 'वैकल्ये वा-
र्यस्य पुनः पुनः प्रति विषादविधितत्वे नोपक्षेपादाय ह्यन्तरनि-
राकरणेन चासङ्गदुपदेशोपपत्तेः, एवमिहापि प्रभुरूपभे-
दात् । 'यतोऽन्वयार्त्तम्' इति च परिसमाप्तविधिनादुपक्र-
मोपसंहारौ तावदेकार्थविषयी इत्येते । यदेव 'साक्षादप-
रोक्षाद्वद्वा' इति द्वितीयेऽपि प्रश्ने एवकार' प्रयुक्तानः पूर्व-

पूर्वपक्षः, तत्र विद्यो वर्णादुपसंहारः कथं, विद्यान्ते रूपसंहार इति
विशेषः । द्वयोः सर्वान्तराहवपत्त्या तावद्वाङ्मयवदोरवयवसुपरत्वं वि-
द्यम् । तथा च वैकल्यात् निर्भूतविद्योऽपि विचारः ॥

अन्यथा । नहं विद्योऽन्वयार्त्तकारे कस्यावाहवपत्तिरिति चेत् । अन्वयो,
य एवाभाहः सर्वभेदोऽपि दोषविरहः, एव ह्यन्तराहवपत्तिरिति

इत्युक्तमीषां सर्वं सुखं पादयन्मात्रं इत्येवमिति । पूर्वसिद्धं माह्वं
 व्याप्यकारणव्यतिरिक्तव्यापनः सहायः कथ्यते, अतएव
 तस्यैवावगमादादिसंसारवर्मातीतत्वं विशेषः कथ्यते इत्येव
 व्रंतीपयति । तस्मादेका विद्येति ।

व्यतिहारो विधिर्व्यतिरिक्तवत् ॥ ३७ ॥

‘तथोऽहं सोऽसौ सोऽसौ सोऽहम्’ इत्येतरेष्विषयः आदित्यपुरा
 प्रकृत्य समामनन्ति, तथा आवासाः ‘त्वं वा अहमसि भगवो
 देवते अहं वै त्वमसि’ इति । तत्र संशयः किमिह व्यतिहा-
 रेद्योभयरूपा मतिः उत कतंवा एकरूपा वेति । एकरूपेवे-
 ति तावदाह, न ह्यव्यापन ईश्वरेष्वेकत्वं मुक्ताऽभ्यस्तु किञ्चित्
 चिन्तायितव्यमस्ति, यदि चैवं चिन्तायितव्यमविशेषः परिव-
 ल्येत संसारिष्वेवैश्वरात्मत्वमीश्वरस्य च संसार्यात्मत्व-
 मिति तत्र संसारिष्वेवावदीश्वरात्मत्वे उक्तव्यं वेत्ति,
 ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात्, तस्मा-
 दैकरूप्यमेव मतेः, व्यतिहाराव्यायस्यावदेकत्वद्वितीयत्वात्

एवावगमादाद्युक्त्यस्यैवविशेषकत्वात्तदाव्याप्यव्यापिभ्यो न विद्या-
 भेदश्च इति वक्तव्यार्थः ॥

व्यतिहारः । जीवेद्योर्भिन्नो विशेषव्यतिरेकमात्रो व्यतिहारः, तत्र
 तुमन्तात् अहं इति निर्दिष्टं कृते कृता अहमस्तीति व्याप्यत्वं चैव जी-
 वेद्यत्वं तन्निरेव चाहो अहमस्तीति व्यतिहारव्यतिरेकः तस्मात्
 द्वीकरत्वात् त्वेवाव्याप्यव्याप्यव्यतिरेकः कृतव्यतिरेकः पूर्ववत् । तत्र
 व्याप्यत्वं चैव विद्यात्वं च तुमन्तव्यतिरेकव्यतिरेकः । एतदेव तत्र
 न ३ सोऽहमस्तीति व्रंतीपयतिः कृतव्याप्यत्वं तन्निरेव इति इहा आदित्यः ॥

स्त्वेवं प्राप्तं प्रत्याह, व्यतिहारः । अयमाध्यानावाच्यायने
 तरवत्, यद्वेतरे गुणाः सर्वान्मत्वप्रभृतय आध्यानायाच्याय-
 ति तद्वत् । तथा हि विशिं वन्ति समाख्यातार उभयोच्चार-
 नेन 'त्वमहमसम्यहस्य त्वमसि' इति । तद्योभयरूपायां मतो
 कर्तव्यायामर्षवद्भवति, अन्यथा हीदं विषयेषोभयान्मानम-
 नर्षकं स्यात्, एकेनैव कृतत्वात् । ननु भयाव्यानस्यार्थविशे-
 षे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यामत्वापत्तेर्निकर्षः प्रस-
 ज्यतेत्युक्तम् । नैव दोषः, एकाव्याख्यैवानेन प्रकारेणानुचि-
 त्वमानत्वात् । अन्ये वं सति स एवैकत्वदृढीकारः आपद्येत
 न वयमेकत्वदृढीकारं धारयामः किं तर्हि व्यतिहारैवेव
 द्विरूपा मतिः कर्तव्या बचनप्रामाण्यात्, नैकरूपेत्येतावदुप-
 पादयामः, फलतएवैकत्वमपि दृढीभवति । यथा ध्यानार्थे-
 ऽपि सत्यकामत्वादिगुणोपदेये तद्वचक ईश्वरः प्रसिध्यति
 नद्वत् । तथाद्वयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च विषये
 उपपन्नं कर्तव्य इति ॥

एकदोषं कारयति । नन्विति । उन्निर्गन्धे ऽर्धव्यायः सापकायः, इह द
 नुतत्वादयोव्याकर्षणं ध्वजं, ब्रह्मणि मनोभयत्वादित् जीवतात्त्वक
 ध्यानार्थे आरोपेणैव निकर्षप्रसङ्गभावादिति परिहरति । नैव दोष
 इति । ब्रह्मणि निकर्षं हीत्वा जीवतादात्म्यध्याने बहुकनेषामनिति
 भवति । नन्वेवमिति । अतोर्हिदपत्तं तद्वत्तत्त्वकामिचक्षते ध्यानपरं
 प्राक्यादिभिरुक्तं, वाक्यान्तदुपरोक्तं सिध्यति । समाधत्ते । न
 नवमिति । अहंप्रतीतिमयं व्यतिहार उपपन्नं कर्तव्य इत्याह ।
 तथादिति ।

दुपपद्यत इत्युक्तं, नेतदेव यत्र हि विस्मृष्टात् कारणांतरा-
 दिव्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेव स्यात्, यत्र तु भवसाधनमेव तस्य
 तत्त्वतः प्रमितिः प्रकृताकार्यसात् पूर्वविद्यासम्बन्धमेव सतप्र-
 तराज्ञाप्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः । यत्पुनरुक्तं फला-
 न्तरश्रवणात् विद्यान्तरमिति । अत्रोच्यते, तत्त्वोपनिषद्-
 हरमिति चाङ्गान्तरोपदेशस्य स्तावकत्वमिदं फलान्तर-
 श्रवणमित्यदोषः । अपि चार्थवादादेव फले कल्पयित्वा सति
 विद्वैकत्वे चावयवेषु श्रूयमाणानि बह्वन्यपि फलान्यवयवि-
 न्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवन्ति, तथात् सैवेयमेका
 सत्यविद्या तेन तेन विशेषेणोपेताऽऽम्नायत इत्यतः सर्वं
 एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन् प्रयोगे उपसंहर्तव्याः । केचि-
 त् पुनरस्मिन् सूत्रे इदं वाजसनेयकमध्यादित्यपुरुषविषयं
 वाक्यं, आन्दोग्ये च 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः
 पुरुषो दृश्यतेऽथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते'

मावृष्टयविद्वद्भिर्योर्वाङ्मयप्रत्यभिज्ञानमात्रं तत्रालं नेत्याह । नेतदिति ।
 कारणांतरं प्रवरणभेदादिहन् । एवं विद्याभेदेऽप्येतदुपायकत्वात् स्यात्
 यत्र तु भवसाधनमेव विद्वैक्यनामात्वं यत्र सत्यमित्युपायकत्वात्
 विद्वैक्यनिश्चय इत्युक्तार्थः । अथवापवादकारणे कल्पेत्यात् विद्वैक्यात्
 वर्गनिर्दिष्टं च कल्पभेदाववादः । अथवा फलच्युतेः च्युतिनामस्य फल-
 भेदादिहिरण्मयः । अथवापरित्याहना । किञ्च यत्र प्रधानविधायक-
 काय इति कथं च्युतं, यत्र प्रधानकलेनेवाङ्गानां फलाकाङ्क्षाविहरेतक-
 लच्युतेः च्युतिनामत्वं, अथ तु प्रधानत्वं यत्वं तद्वेति नेदेति प्रधान-
 विद्याविधिनामत्वं शौक्यव्यवसायाभ्युत्थानाभाविनिवृत्त्याकाङ्क्षा फलच्युतेः
 सत्यतत्त्वज्ञानम् । अथवास्तु प्रज्ञाविधायकत्वं वाजसनेयभावाद्वा तिस्र-
 म्यायेन कले कल्पनीये इति प्रधाने तद्वत्त्वे वा अतिक्रिये फलं च्युतं

इत्युदाहरणं सैवेयमकारित्याहुरस्यविद्या विद्योभयते-
 केति कृत्वा सत्यादिशुचान् वाजसनेयिषः कन्दोगा-
 नासुपसंहार्यान्वन्ते, तत्र साह सञ्जते । आन्वोषे हि
 कर्षसम्बन्धिनीयमुवीयव्यपायया विद्या विज्ञायते, तत्र आ-
 दिमध्यावसानेषु कर्मसम्बन्धिचिह्नानि भवन्ति 'इवमेवगं-
 म्भिः साम' इत्युपक्रमे तस्य षट्क् च साम च गेह्यो तस्मात्
 उद्गीथः' इति मध्ये 'य एवं विद्वान् साम गायति' इत्युप-
 संहारे, नैव वाजसनेयके किञ्चित् कर्मसम्बन्धि चिह्नमस्ति,
 तत्र प्रक्रममेदात् विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति ॥

कामादीतरस्य तत्र चायतनादिष्वः ॥ ३६ ॥

'अथ यदिदमग्निन् ब्रह्मपुरे दहरं पुष्करीकं वेदम दहरो
 ऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति प्रसृत्य कन्दोगा चधीयते 'एष आका-
 ऽप्यहृतपाप्मा विजरो विमृत्युविद्योको विजिघत्सोऽपिप मः स
 त्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्यादि. तथा वाजसनेयिषः वा एष

तस्य सर्वास्मादि यत्तत्प्राविशेमाकाशेति कथञ्चन्यायेन कर्तुंशुक्लैकप्रधानम-
 क्तवत्कृतानात् फलभेदोऽपिह दद्यात् । अपि चेति । अग्निं योजयति ।
 तस्मादिति । एवदेयव्याजग्राहक्याय दूषयति । केचिदित्यादिना ।
 आन्वोषे कर्षाद्गोदोषे हिरेकमुदरमर्हतिरित्यत्र सिद्धमाह । तस्मिन् ।
 पुत्रव्यवस्थापना दृष्टे कर्षसामे गेह्यो, तस्मात्कर्षसामेष्टव्यात्, उप-
 उद्गीथ इत्येव विद्वानुद्गाता कर्मफलकमुद्दिशयति, इति च युक्तम् । एव-
 विद्वान् स न कर्षाङ्गाचित्येष्टाह । नैवमिति । अङ्गुलिद्वयान् कान्त-
 हिरेकमर्धविद्वान्वायभेदोऽत्र शुचोपसंहार इत्यर्थः ।

कामादीतरस्य । यत्तु कर्षानुचरिद्वयोः कृताः यत्तु कर्षादयो यत्तु कर्षा-
 द्वा । अत्र तत्र चर्तव्यं न वेत्तुपसंहारस्य कर्षसाधनायाम्नां कर्ष-

महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राप्तेषु य एषोऽन्तर्द्वन्द्व
 आकाशस्य विद्यते सर्वं यमौ' इत्यादि, तत्र विद्ये कत्वं
 परस्परगुणीपयोगस्य किं वा नेति संशये विद्ये कत्वमिति,
 तत्रेदमुच्यते । कामादौति । सत्यकामादौत्वर्थः । यथा देव-
 दत्तो दत्तः सत्यभामा भामिति । यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाका-
 शस्य सत्यकामत्वादिगुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र वाजसने-
 यके 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यत्र सम्यध्येत* । यच्च वा-
 जसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते तदपीतरत्र शान्दोग्ये 'एष आ-
 काऽपहतपाप्मा' इत्यत्र सम्यध्येत, कुतः प्रायतनादिसामा-
 न्यात् । समानं ह्यभयव्राऽपि हृदयमायतनं समानस्य वेद्य
 ईश्वरः समानस्य तस्य सेतुत्वं लोकान्धेदप्रयोजनमित्येव-
 मादि बहुतरं सामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते
 शान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाश-
 स्य ब्रह्मणः, इति । न, 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यत्र [वे०सू०
 १।३।१४] शान्दोग्येऽप्याकाशस्य ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापित-
 त्वात् । अथन्यत्र विद्यते विशेषः, सगुणा हि ब्रह्मविद्या
 शान्दोग्ये उपदिश्यते "अथ य इहामानमनुविद्य ब्रह्मन्वे-
 तां सत्त्वान् कामान्" इत्यात्मवत् कामानामपि वेद्यत्वञ्च-

ये क्वचिद्याका एकत्वाद्गुणकाङ्क्षेऽप्यत्र विद्यतोः सगुणनिर्गुणरूपभेदेन
 भेदात् निर्गुणविद्यानां गुणोपसंहारस्तु अकामापाशादुपसंहार इति
 परिहरेव प्राप्ते विज्ञानमिति । तत्रेदमित्यादिना । एवं विद्याभेदे स्मृते
 कथं गुणोपसंहारस्तत्तत् । गुणवत्त्वमिति । भिन्नपिदशास्त्वानामपि गुण-
 नामावतनादिकाच्चेन निर्गुणस्योपेदुद्विष्टानां गुणोपसंहारो ब्रह्मः
 शान्त्युतिप्रसङ्गश्चास्माकं हितम् । यत् कश्चित् इहगुणैः स्मृतेः कथं

वशात्, वाक्सनेयके तु निर्युक्तमेव परं ब्रह्मोपदिष्टमानं
 दृश्यते "अत एव" विमोक्षावैव ब्रह्मसङ्गो भवति उपरः" इ-
 त्वादिप्रत्यप्रतिवचनसमन्वयात्, वयित्वादि तु तत्तत्सुख-
 मेव सुखजातं वाक्सनेयके सङ्गीर्त्यते । तस्मात्तुपरिष्ठात्
 'स एव मेति नेत्यात्मा' इत्यादिना निर्युक्तमेव ब्रह्मोपसं-
 रति । सुखवतस्तु ब्रह्मण एकत्वादिभूतिप्रदर्शनायाय गुणो-
 पसंहारः संज्ञितो नोपासनायेति द्रष्टव्यम् ।

आदरादलोपः॥ ४० ॥

शान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते 'तद्यद्वक्तं प्रथ-
 ममगच्छेत्तदोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुह-
 यात् प्राणाय स्वाहा' इति । तत्र पक्षः प्राणाहुतयो विहि-
 ताः, तासु च परस्तादग्निहोत्रग्रन्थः प्रयुक्तः 'य एतदेव वि-
 दानग्निहोत्रं जुहोति' इति,

"वयेह सुधिता वासा मातरं पदुं पादतं ।

एवं सर्वाणि मृतान्यग्निहोत्रमुपासते" इति च ।

तच्चेदं विचार्यते किं भोजनलोपे लोपः प्राणान्निहोप-

योग्यत्वात् । अदृष्टिं जुहुयस्व इत्यादिषु, निर्युक्तसङ्गता चानर्थता
 एव तत्रापि नोपसंहारोक्तोर्द्ध्वार्थं निर्युक्तसङ्गतायैव उक्तसङ्गतायैव
 तावच्छेदकमिति ब्रह्मनिरादिनात्मभावदायीर्द्ध्वार्थसङ्गतायैव ॥

आदरादलोपः । अत्र ब्रह्मज्ञानिहोत्रसङ्गतायैव उक्तसङ्गता । तदेव
 विचार्यते इति । वैश्वानरोपाहुतिप्राप्तिर्लोपसङ्गता प्राणं चार्धमेव
 विदुर्वाग्निहोत्रसङ्गतायैव तदम् आदरादलोपः । पूर्ववत् भोजनलोपेति

लोतालोपः इति, 'तद्वद्भक्त' इति भक्तानमनसंयोगात्,
 भक्तानमनस्य च भोजनार्थत्वात् भोजनलोपे लोपः प्राचा-
 न्निहोत्रस्येति, एवं प्राप्ते न लुप्येत इति तावदाह, कथात्
 प्रादरात् । तथा हि वैश्वानरविद्यायामिव जावालानां श्रुतिः
 'पूर्वोऽतिविभोऽश्रीयत् यथा वै स्वयमवुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य
 बहुयादेवं तत्' इत्यतिविभोजनस्य प्राक्तम्यं निन्दित्वा
 त्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राचान्निहोत्रे प्रादरं करो-
 ति । वा हि न प्राक्तम्यलोपं सहेते नतरां सा प्राक्तम्यवतोऽ-
 ग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते । ननु भोजनार्थभक्तानम-
 नसंयोगात् भोजनलोपे लोपः प्रापितः । न, तस्य द्रव्य-
 विशेषविधानार्थत्वात् । प्राक्तनेऽग्निहोत्रे पयःप्रभृतीनां द्र-
 व्याणां नियतत्वादिहाप्यग्निहोत्रग्रन्थात् कौण्डपायिनाम-
 नवत् तद्वमप्राप्ती सतरां भक्तद्रव्यकृतागुणविशेषविधाना-
 र्थमिदं वाक्यं तद्वद्भक्तमिति, अतो गुणलोपे च न मुख्य-
 यितेयं प्राप्ते भोजनलोपेऽप्यग्निरन्येन वा द्रव्येनाविरुद्धेन
 इतिनिधानव्यायेन प्राचान्निहोत्रस्यानुष्ठानमितात सतरं
 ठठति ॥

व्यामरेण प्राचान्निहोत्रादुत्पन्नं, विद्वान्ने तद्वोप इति भेदः । ननु
 भक्तमिति वक्तव्येन भोजनार्थभक्तानमनस्य तद्वोपीवर्णित होन-
 योगविधानादुत्पन्नभोजनलोपे तदा भक्तचित्तहोत्रलोप इति विद्वान्नी
 इति । तद्वदिति । निमुं च लोपास्तलोपेऽपि सुखार्थसुखस्यैवात्
 भोजनलोपेऽपि प्राचान्निहोत्रग्रन्थेन सुतिनिर्वाहार्थलोप इति वदा-
 न पूर्वपक्षकृतेन परिहरति । एवं प्राप्त इति । एवं तदिति कर्म
 प्राचान्निहोत्रभक्तत्वातिथीनां तत्परत्वमित्यर्थः ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजने चतस्तत्कार्दव भोजनद्रव्यात् प्रथमो-
पनिपतितात् प्राणान्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यं, कथात् तद्व-
चनात् । तथा हि “तद्वचनं प्रथममागच्छेत् तन्नीमैयम्”
इति सिद्धवद्वक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां
प्राणाहुतीनां विदधाति, ता अप्रयोजकलक्षणापत्त्याः सत्यः
कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधाययेयुः । न चात्र प्रा-
णान्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति, कुण्डपायिनामयने हि ‘मास-
मग्निहोत्रं जुह्वति’ इति विध्यदेशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद-
द्वायं विधाययेदिति युक्ता तद्वचनं प्राप्तिः, इह पुनरर्थादम-
तोऽग्निहोत्रशब्दे न तद्वचनं विधाययितुमर्हति । तद्वच-
नप्राप्तिः चाभ्युपगम्यमानायामभ्युपगम्यत्वात्तद्वचनोऽपि प्राप्येरन् न

उक्तं चारमिता परिहरति । न चेत्वादिना । तथा ॥ उपनि-
पतयते नाग्निहोत्रे अग्निहोत्रशब्दोऽग्निहोत्रशब्दोऽग्निहोत्रशब्दां पदो-
द्भावादीनां प्राप्तिरस्येहापि प्राणाहुतीनामग्निहोत्रशब्दात् पदोद्भा-
वोद्भावाच्चर्जनः प्राप्तो यथा भोजनार्थमन्नद्रव्यविभिन्नापवादः कृतः, अतो
मन्त्रविशेषवादात्तत्वात् भोजनलोपे मन्त्राकलपुचसाकलपुच लोपेऽपि अन्न-
आग्निहोत्रस्य लोपः, अववादाभावे चर्जनप्राप्तयववादिना तत्र निज-
मित्यववादिति प्राप्तिरित्यर्थः । ‘पुचलोपेन पुचद्रव्यं’ इति जैमिनि-
कथनम् । आचरते सति पचमानेऽदसकाम्यदे पचमानस्य इत्येवाववादा-
ववाचं निर्वयेदिति निर्वायः अतस्तद्वचनेनाग्निहोत्रशब्दस्या हनीषि
निर्वयेदिति दर्शयुंश्चावाचद्रव्यतो विहितान्निहोत्रशब्दव्यतिदेशेन
प्राप्त्या आधानवादे अग्निहोत्राभावात् तत्रापि पुचद्रव्यात् लोपेऽपि
पुचद्रव्यं निर्वायकं न लोप इत्यर्थः । चारमितावादिर्नवीत्यववादा-
त्तद्वचनोऽपि प्राप्येरन् न

चासि सन्धः अन्तर्हरणं तावदोमाधिकरूपभावात्, न चावमन्वी होमः भोजनार्थताव्याघातप्रसङ्गात्, भोजनार्था-
पनीतद्रव्यसम्बन्धाभावे एवैव होमः । तथा च आवासश्रुतिः
'पूर्वोऽतिविश्वोऽग्नौयात्' इति आस्थाधारामेवेमां होमनि-
र्हतिं दर्शयति । अत एव चेहापि साम्यादिकाद्येवाग्नि-
होचक्रानि दर्शयति 'उर एव वेदिलोमानि बहिर्हृद्' इत्य-
नाहंपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति ।
वेदिश्रुतिश्चात्र कश्चिन्नमात्रोपलक्षणायां द्रष्टव्या, सुस्थान्नि-
होत्रे वेद्यभावात् तदङ्गानां चैव सम्पिपादयिषितत्वात् ।
भोजनेनैव च कृतकालेन संयोगाद्याग्निहोत्रकालावरोध-
सम्भवः, एवमन्येऽप्युपस्थानादयो धर्माः केचित् कश्चिद्वि-

निदिश्यातः । विद्वानवति । उपस्थित इति । तद्वचनादिति, तद्वो-
चोवति तच्छब्देन भोजनार्थं विद्वन्मन्त्राच्च होमविधानादित्यर्थः ।
विद्वद्वन्मन्त्रोपनिषातः प्रकृतमन्त्रानुचनं, तस्य तच्छब्देन परानर्थो नैवेद्यः ।
आग्निस्त विहितश्रुतीनामात्रबलोपे होम एव न इत्यान्तराक्षेपकत्वं,
यथा कृतमनुष्ठानमन्त्राच्चित्तस्य मोदोद्वेगस्य कृतलोपे होमो न आग-
यान्तरप्रबोध्यकत्वं तद्वति कश्चित्तमाह । ता इति बहुवचनमहोमस्येव
इत्यान्तराक्षेपिरिति तमाह । न चाग्नेति । तद्वायो निवाग्निहोमकाल-
स्य चर्षणाद्वचनस्य श्रुतित्वेनोपपत्तेरित्यर्थः । चर्षमापचने होम-
माह । तद्वर्षाग्नौ चेति । अत इवेति तद्वर्षमाग्नौभावादेवेत्यर्थः ।
प्राप्ती इत्याह । इति कश्चित् भावः । उच्यतेऽग्निहोत्रादुच्यते इत्या-
द्याने चेत् इत्येवमप्युच्यते वेदिरुत इत्याह तमाह । वेदिश्रुतिर्चेति ।
अथान्निहोमकालानुष्ठानस्य चर्षमाग्नौभावादेवेत्यर्थः न प्राप्तिरित्याह ।

कथ्यते । तस्मात् भोजनपक्ष एवेति सम्यक्प्रत्यक्षदेवत्वसंबो-
मात् पक्ष होमा निर्वर्तयितव्यः । अस्माद्भिरहमन्त्रपचनं तत्
भोजनपक्षे प्राच्यविधानार्थं, न अस्ति वचनकालातिभारः ।
न त्वर्नेनास्य नित्यता शक्यते दर्शयितुं, तस्माद् भोजनसोपे
क्षोपि एव प्राच्यमिहोपलब्धेति ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्पत्रप्रतिबन्धः
फलम् ॥ ४२ ॥

सन्ति कर्माङ्गव्यपाययाणि विज्ञानानि 'भोमित्येतदक्षर-
मुद्गीयमुपासीत' इत्येवमादौनि, किन्तानि नित्यान्धेव स्युः
कर्मसु पञ्चमयीत्वादिवत् एतानित्यानि गोदीहनादिवदिति
विचारयामः । किं तावत् प्राप्तं नित्यानीति । कुतः प्रयोग-
वचनपरिग्रहात्, अनारम्भाधीताम्यपि स्तेतामुद्गीयादिहा-

भोजनेनेति । उपस्थावपरिहारचादयोऽप्यन्वयाभावात् न ... पक्षि एता-
ह । एवमिति । अस्मात् महर्मेमात्प्रभावककाद् भोजनपक्षे चैव होम
इत्युपसंहारे प्राच्यस्य चाका एतादयो वताः । ननु आचिभोजनको-
रकाकम् चतुर्वादिक्रियं क्व दूरीनिविध्योऽग्नीवादिति वचनेन
वाच्यते तस्मात् । न ह्यस्तीति । उपावसान्धकालिनिविध्यपरकाकल-
विज्ञाननिवृत्तः । न निति प्राच्यकालेयेत्यर्थः । प्राच्योपावसान्ध प्राप्त-
भोजनप्राप्तकार्यतयादरकान्धवादिही कथितमाह । तस्मादिति ॥

तन्निर्धारणा । उपस्था दृष्टान्दर्शनात् संभवमाह । किन्तानीति ।
अनारम्भाधीतवर्चनवीजं मुक्तद्वारा प्रत्यक्षतया कथं नित्यं प्र-
पद्यते, तथाह्वाचिदीपकान्मुद्गीयादिहाराऽकृतका निवृत्तानि एत प्रत्य-
क्षतया प्रत्यक्षपक्षो मोदीपुनर्परीक्षा प्रत्यक्षपक्षेनाह्वितकालेन तथा
प्रपद्यते तथा वा प्रत्यक्षप्राप्तं नैव तस्य तदुपस्थादिति तदा

रेव क्रतुसम्बन्धात् क्रतुप्रयोगवचनेनाहान्तरवत् संशुभ्यन्ते ।
 यत्वेषां स्वभावेषु फलप्रवणं “आपयिता ह वै कामानां
 भवति” इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रं अपा-
 पश्लोकव्यवस्थादिवत् न फलप्रधानं, तस्मात् ‘यथा यस्य पण-
 मयी जुह्वमंतति न स पापं श्लोकं शृणोति’ इत्येवमादीना-
 मप्रकरणपठितानामपि जुहादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात् स्वप्र-
 करणपठितवन्नित्यता, एवमुद्गीथाद्युपासनानामप्येत्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः । तन्निर्धारणानियम इति । यान्ये तान्युद्गीथादिकर्म-
 गुणयाज्ञाक्रमनिर्धारणानि “रसतम आग्निः समृद्धिर्मुख्यः
 प्राण आदित्यः” इत्येवमादीनि नैतानि नित्यवत् कर्मसु
 नियम्येरन्, कुतः, तदृष्टेः । तथा अनियतत्वमेवैवजातीय-

कर्मसमूहादिककक्षादुपासनान्यनङ्गत्वेनानित्यमिति संशयार्थः, पूर्व-
 पक्षे उपासनानां प्रयोगनित्यत्वं, सिद्धान्ते त्वनित्यत्वमिति फलभेदः ।
 अनित्यभोजनान्यवस्थापान्निकोल्लेखनित्यत्वं निरूप्य कर्माङ्गोपासीनां
 नित्यत्वमिति प्रत्युदाहरणदुष्टान्तेन पूर्वपक्षनाशः । किं तार्क्येति ।
 उपासनानि कर्माङ्गानि अकक्षत्वे सति कर्माङ्गाश्चित्वात् पर्यत्वादिवत्,
 तथा चाङ्गत्वात् प्रयोगविधिना विद्येन प्रयुज्येत इति प्राप्ते सिद्धान्त-
 स्तमे स्यादृष्टेः । आग्नीत्यादिना । उद्गीथादयः कर्मेषां गुणाः कङ्गानि
 तेषां वाच्यत्वं रसतमत्वादिकं तन्निर्धारणान्युपासनानि आग्निं तानि
 कर्मसु निवर्त्यमान्तीत्यादिवन्न निवर्त्येरन्नित्यर्थः । एषां कर्माङ्गत्वे तद्गी-
 नकाविदुषः कर्म न स्यादङ्गोपात्, तस्मादविदुषोऽपि कर्मकर्तृत्व-
 सतिविद्वैरङ्गत्वाद्युक्तमवाध इत्याह । तदृष्टेरिति । तस्मान्नियमस्य
 र्थनाशित्यर्थः । तां चेद्विद्वान् प्रयोगानि प्रधातव्यं पतिव्यतीति
 चाकारणेनानि जायाचित्वात्तदुपासनानपि कर्मप्रयोगोऽस्तीत्याह ।
 प्रजावादीति । अवासीनां कर्मकत्वात् पृथक् पृथक् कर्माङ्गत्वनि-
 र्णयः । अति येति । अतोऽनित्यकर्मसु प्रयोगप्रवणं रसतमत्वात्-

कानां दर्शयति श्रुतिः “तेनोभौ कुरुतो यच्चैतदेवं वेद यच्च न वेद” इत्यभिदुषोऽपि क्रियाभ्यनुष्ठानात् प्रस्तावादिदेव-
ताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोकादीनां याजनाभ्यवसान-
दर्शनात् प्रस्तोतुर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताच्चेदविद्वान्
प्रस्तोयसि ताच्चेदविद्वानुद्वायसि ताच्चेदविद्वान् प्रतिहरि-
ष्यसि’ इति । अपि चैवजातीयकस्य कर्मव्यापारयस्य विज्ञा-
नस्य पृथगेव कर्मणः फलमुपलभ्यते, कर्मफलसिद्धप्रतिबन्धः
तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित् “तेनोभौ कुरुतो यच्चैतदेवं
वेद यच्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्याया
करोति अहंयापनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति । तत्र
नाना त्विति विददविदत्प्रयोगयोः मृजक्करणात् वीर्यवत्त-

रूपेण वेदोपासो यच्च न वेद तावन्मौ कर्म कुरुत एव यद्यपि यद्यपि तु
विद्याविदुषोर्नामान् भिन्नफलत्वम् । दृष्टं हि अस्मिन्निष्ठे यान्ताद्यानाम्
यन्निगृह्यावरयोः फलवैषम्यं, तस्मादयदेव कर्म विदुषोऽपि प्राप्ता
अहंयापनिषदा रत्नप्रदेवताध्यानेन करोति तदेव कर्म-
फलमिति तद्वदित्यर्थः । कर्मस्यो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्वं विदुषोऽपि न-
स्यापि न्यवसानं विदुषाया अनकृत्ये विकृतिमिति भावः । नास्ति को-
कादिदृष्टुप्रावनेषु कर्मसमृद्धतिरित्यसौकादिकवस्तुतेषु नाकृत्यमि-
त्याह । तथेति । यच्चै विदुषे कस्यचो भीमाय कस्यचो भवति
मूलेऽहं कोकाः व्यावृता कस्यकनाचैत्यर्थः । तथा हि युष्माकं इति
फलम्, तेरन्वाद्मात्रत्वे सुतिलकस्य चात्, या न इत्या, कस्यपुन्या
कस्यरत्नस्यभावात् । प्रयाजादुवाजकर्मकान्, प्रकरणादुद्वाजकर्मकान्
काभात् आहव्याभिभूतिकस्य तेरन्वा सुतिलकस्य, यद्यपि सर्वम-
नदीत्यादीनामकृत्यवोधं प्रत्यर्थं नास्ति तथापि तेषु कस्यचो नैः सुतिलकं,

रमिति च तत्तत्प्रत्यक्षप्रयोगात् विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यं-
वदिति मन्थते, तन्मानित्वत्वे विद्याया उपपद्यते, नित्यत्वे
तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदम्यनुज्ञायेत, सर्वाङ्गोपसंहारे
हि वीर्यवत् कर्मेति स्थितिः । तथा लोकसामान्यादिषु प्रति-
नियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते “कल्पन्ते ह्येवै
लोका जह्वाद्यावत्ताय” इत्येवमादौनि । न चेदं फलश्रव-
णमर्षवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुं, तथा हि गुणवादं चाप-
द्येत, फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः, प्रयाजादिषु स्थिति-
कर्मव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तदर्थ्यं सति युक्तं फल-
श्रुतेरर्थवादत्वं, तथाऽनारम्भाधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु,
नहि पर्णमयीत्वादौनामक्रियात्मकानामाश्रयमन्तरेण फल-
सम्बन्धोऽवकाशते, गोदोहनादीः हि प्रकृतापप्रणयनाद्या-
श्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः । तथा वैत्वादीनामपि प्रकृत-

तेषामक्रियात्वे क्रियासम्बन्धं विना फलहेतुत्वाद्युपपत्तेरतस्तेषां फलार्थ-
क्रियापेक्षितत्वात् क्रतोश्च जुहुप्रकृतितद्व्याकाङ्क्षितत्वात् पर्णमयी जुहु-
रित्यादिवाक्येनैव प्रकृतिप्रत्ययपेक्षेण जुहुद्वारा सन्निहितकृत्यकृत्यविधे-
र्युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वमिति भावः । अक्रियात्मकगोदोहनादेरपि
फलश्रुतिरर्थवादः स्मादत आह । गोदोहनादीनां हीति । यदाऽव-
प्रणयनेन यदावाप्यस्य सतो गोदोहनेन तद्व्ययर्थकत्वस्य काक्षेणेति
“कार्षेविधिरेव नार्थवादः, गोदोहनादेः कृत्यनाकाङ्क्षितत्वेनाकृत्यभा-
वात्, अथवेन विराकाङ्क्षकत्वात्सम्बन्धितया सफलवाचकत्वसम्बन्धात् ।
तथा सादिरत्वेन विराकाङ्क्षकत्वकृत्यूपपत्तिस्तत्रैवमसाद्यकत्वस्य सा-
दिरं वीर्यकामक्षेति सकार्षेविधिरेवार्थः । पर्णमयीत्वादिषु फलविधिः
च न स्मादत आह । ई ति । ईवविधौ संपादिकाधिराकाङ्क्ष
रत्तर्ह्यः । जुहुद्वाराचन रत्तत आह । वाक्येनेति । लुप्ताः प्रकृतिः इत्या-

युपायान्त्रयसामादुपपन्नः पक्षविधिः, न तु पर्यभवीत्वादि-
 शेषविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति, वाक्येनैव तु जुहावा-
 श्रयतां विवक्षित्वा फले च विधि विवक्षितो वाक्यभेदः स्यात्,
 उपासकानाम् क्रियात्मकत्वात् विशिष्टविधानोपपत्तेरुद्गी-
 षाद्याश्रयणां फलविभक्तं च विवक्ष्यते, तस्मात् यथा क्रत्वा-
 श्रयाश्चपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यान्वेवमुद्गी-
 षाद्युपासनान्यपि इति द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पसूत्र-
 कारा नैवजातीयकान्युपासनानि क्रतुषु कल्पयाचक्रुः ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

वाजसनेयके “वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दधे” इत्यत्राध्यात्मं
 वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदैवमग्न्यादीनां वायुः ।
 तथा छान्दोग्ये “वायुर्वाव संवर्गः” इत्यत्राधिदैवमग्न्यादीनां
 वायुः संवर्गोऽवधारितः ‘प्राणो वाव संवर्गः’ इत्यत्राध्यात्मं
 वागादीनां प्राणः । तत्र संशयः, किं पृथग्वेमी वायुप्राणा-

भेदिकत्वादेनेव वाक्येन क्रत्वङ्गतया जुहुप्रकृतिरव्यसम्बन्धो विभेदः
 पर्याधिराकाङ्क्षं जुहुमान्त्रय तस्यैव प्रकृतिः इत्यस्य फलसंयोगो विभेद
 इति वाक्यभेद इत्यर्थः । पर्यतादिवैकल्यसमुपासकानामाह । उपा-
 सनानां त्विति । स्वयं जित्वादिकविशिष्टत्वेन विधानोपपत्तिरित्यर्थः ।
 तस्मादिति कर्तृत्वाभेदकमानामावादित्यर्थः । अत एवेति कर्तृत्वा-
 देवेत्यर्थः । तस्मादङ्गीपास्यभावेऽपि कर्माधिकार इति सिद्धम् ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् । वायुप्राणयोर्भेदाभेदवाक्याभ्यां संशयनाह ।
 तत्रेति । अस्तु कर्माङ्गानां तत्त्वसम्बन्धोपेक्षीनास्तु कर्मभेदाद्विभक्त्यानि-
 त्यत्वस्यः प्रयोगभेदः, इह तु वायुप्राणयोः कर्मभेदात् तत्त्वसम्बन्ध-

वृषमन्तव्यौ स्नातामुतापवन्तेति । अपृथगिति तावत् प्राप्तं ।
 तत्त्वाभिदात् न ह्यभिधेः तत्त्वे पृथगनुचित्तमं व्याख्यम् ।
 दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवतश्च तत्त्वाभेदं 'अग्निर्वान्-
 भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यारभ्य । तथा "अत एते सर्व एव
 समाः सर्वेऽनन्ताः" इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं
 विभृतिमात्ममुतां दर्शयति । तद्यान्यत्रापि तत्र तत्राध्यात्म-
 मधिदैवश्च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति । कश्चिच्च 'यः
 प्राणः स वायुः' इति विस्मष्टमेव वायुं प्राणश्चैकीकरोति ।
 तद्योदाहृतोऽपि वाजसनेयिब्राह्मणे "यतस्योदेति सूर्यः" इत्य-
 स्मिन् पसंहारश्लोके 'प्राणाहा एव उदेति प्राणोऽस्तमेति'
 इति प्राणे नैवीपसंहारश्चैकत्वं दर्शयति । "तस्मादेकमेव व्रत-
 खरेत् प्राणश्चाश्चैवापान्याश्च" इति च प्राणव्रतनैवेकनोपसंह-

प्राप्तिप्रत्ययकर्मकाश्च ध्यानप्रयोगैक्यमिति पूर्वपक्षयति । अपृथगिति ।
 'अग्निर्वान् भूत्वा' इत्यारभ्य 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्यभेदं
 दर्शयतीत्यर्थः । 'यतस्योदेति सूर्यश्च' इति मन्त्रे सूर्यात्मकवायुर्वायः
 वायुस्थाने प्राणः । उदेत्येकत्वं तयोर्दर्शयतीत्याह । तथेति । किञ्च यदि
 वायुप्राणयोः पृथक् विधानं स्यात् तर्हि ध्यानाङ्गव्रतभेदोऽपि स्यात्
 इह तु प्राणापाननिरोधात्मकव्रतैक्यकृतधर्मेक्यमिच्छाह । तथा-
 दिति, त्रैक्यस्य प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । किञ्च वायुप्राणौ सत्यगौ भेदे-
 नोपेक्य परस्मादात्म्यमेव संवर्गभेदैक्यकृतेः प्रयोगैक्यमिच्छाह । तथेति ।
 महात्मनः इति द्वितीयावप्यवचनम् । चतुरश्रतः सङ्ख्याकान् अग्निः सूर्यो-
 दकचन्द्रानधरांश्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयानेको देवः, कः प्रजापतिः,
 जगत् जीर्णमनुवर्णं हृतवानित्यर्थः । न प्रवीति भेदमिति शेषः । यथा
 'अग्निर्होतुः सूर्योति' इत्युत्पत्त्याग्निर्होतुस्तैक्येव उचितस्तुत्यादिपक्षभेदेन
 साधं प्राप्तः साधभेदेन प्रतीकभेदस्तथा 'असादो भवन्ति न एषं वेद' इत्यु-

रत्ने तदेव द्रढयति । तदा ह्यान्दोष्येऽपि “परस्तात्कहात्मन-
स्तुरो देव एकः कः सो जगार” इत्येकमेव संबर्गं गम-
यति न ब्रवीत्येक एकेवास्तुर्वा संबर्गोऽपरोऽपरेवां, तस्माद्-
पृथक्प्रत्ययगमनस्यैव्यं प्राप्ते ब्रूमः । पृथगेव वायुप्राणावुप-
गमनव्यावृत्तिः कस्मात् पृथगुपदेशात् । आध्यात्मार्थो ह्यय-
मध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः सोऽसत्याध्यानपृथक्त्वेऽनर्थक
एव स्यात् । न नूतनपृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदमिति, नैव
दोषः, तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानुचिन्तनभेदो-
पपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्य-
मानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । “स य-
धैर्वा प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः”
इति चोपमानोपमेयकरणात् । एतेन व्रतोपन्यासो व्या-
ख्यातः । एकमेव व्रतमिति चैवकारो वागादिततनिवर्तनेन
प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः, भगव्रतानि हि वामा^१स्तुक्तानि
‘तानि मृत्युः यमो भूत्वोपयेमे’ इति श्रुतेः न वायुव्रतनिव-

त्पक्षादाः संबर्गविद्याया एकत्वेऽप्युत्पत्तिरिति वायुप्राणावुपगमनेदात् प्र-
योगभेद इत्युत्सृज्य विद्वानयति । पृथगेवेति । ‘तौ वा एतौ द्वौ संबर्गौ’
इत्युपाख्यभेदगच्छत्य प्रयोगभेदपरत्वीहाक्यादेव भेदविद्विरित्यर्थः ।
पूर्वपक्षमुद्धमन्या प्रत्याह । न नूतनित्यादिना । सचाख्यतया प्रधानभूत-
संबर्गगुणविशिष्टोपाख्यभेदवाक्यविरोधादनुपाख्यभावात्तत्त्वैक्यवचनं न
प्रयोगैक्यप्रापकमिति भावः । सर्वोदवाक्यमयबोधात्तत्त्वोपन्यासभेदा-
भिप्रायेण प्राणानुक्तौ । ततोऽध्यात्माधिदैववस्थाभेदेनोक्तं ह्येवभेदस्य
निरासे ‘यतश्चेदिति’ इति श्लोकस्य न शक्तिरित्याह । श्लोकेति । असा-
मर्थ्यं निरूपयति । सामर्थ्येति । श्लोकोपन्यासवद्भूतयोपन्यासोऽपि तत्त्वा-
भेदानिप्रायेणेत्याह । एतेनेति । नन्वेवकाराद्वायुव्रतनिवृत्तेः प्राण

त्वर्थः । 'अथातो व्रतमीमांसा' इति प्रसृत्य तुल्यवहायुप्राण-
 योरभ्यव्रतत्वस्य निर्धारितत्वात् । "एकमेव व्रतश्चरेत्" इति
 चोक्त्वा 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति'
 इति वायुप्राप्तिं फलं भुवन् वयुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति,
 देवता ह्यत्र वायुः स्यात् अपरिच्छिन्नात्मत्वस्य प्रेषित-
 त्वात् पुरस्तात् प्रयोगाच्च, "सैवानस्तमिता देवता यदायुः"
 इति । तथा "तो वा एतो हौ संबर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः
 प्राणेषु" इति भेदेन व्यपदिशति "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
 दश सन्तस्तत्कृतम्" इति च भेदेनैवोपसंहरति, तस्मात्
 पृथगेदोपगमनं, प्रदानैवत् यथा "इन्द्राय रात्रे पुरोडाशमे-
 कादशकपालमिन्द्रियाधिराजायेन्द्राय स्वरात्रे" इत्यस्यां
 एवैको ध्वंशो भातीत्यत आह । एकमेवेति । वदनदर्शनादीनि वाक्-
 चक्षुरादीनां व्रतानि असंख्यमृशुना भक्ष्यानीत्युक्त्वा प्राणस्याभ्यव्रतत्वं
 निर्धारितं, तथा ज्वलनतापादीन्यग्न्यादिह्यादीनां व्रतानि भक्ष्यानी-
 त्युक्त्वा वायोरभ्यव्रतत्वं निर्धारितं, "स यथेषां प्राणानां मध्यमः प्राणः
 स्थिरव्रत एवमेतासां देवतानां वायुर्होचनि ह्यग्न्या देवता न वायुः
 सैवानस्तमिता देवता यदायुः" इति श्रुतेः, अतो भ्यव्रतनिरासार्थं एक-
 कारो न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । अत्रैवार्थे लिङ्गमाह । एकमिति ।
 एकारश्चार्थः तेन व्रतेन वायोः सायुज्यं समानदेहत्वं सलोकताञ्च
 जयतीत्यर्थः । नन्वत्र वायुप्राप्तिर्न श्रुत्येवमाह । देवतेति । तस्मात्
 तत्त्वभेददृष्ट्या व्रतैक्यमिति स्थितं, सन्नाति पूर्वोक्तं पृथगुपदेशं विह-
 ष्योति । तथा तो वा इति । सौत्रं दृष्टानं व्याचष्टे । प्रदानवदिति ।
 त्वयः पुरोडाशा अस्याः क्लीति त्विपुरोडाशमिनीष्टिस्तस्मात् किं स ह
 प्रदानस्तु भेदेनेति सन्देहे पूर्वप्रश्नमाह । सर्वेणामिति । सर्वेषां
 देवानां साभिमुखेन प्रापयन् कृत्रियवदिति स्पष्टयति, अथैव वदकारं
 वदकाराच्च देवभोगमित्यर्थः । यदा सर्वदेवाश्च भुजयदपदानं कार्य-
 मिवल हेतुत्वं वदकारमिति । अथैव त्वयैवत्येव हेतुः किं एवार्थं जयदाते

त्रिपुरोडाशिन्यामिच्छां "सर्वेषामभियमयववद्यत्वं वट्का-
रम्" इत्यती वचनादिन्द्रभिदाश्च सहप्रदानायद्यायां राजा-
दिगुणभेदात् साध्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यास-
मेव देवतापृथक्तात् प्रदानपृथक्त्वं भवति, एवं तत्त्वभिदेऽपि
प्राध्वेदांशपृथक्तादाध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं सहस्रं
"नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्" इति [जै० सू०] । तत्र तु
द्रव्यदेवताभिदात् यागभेदोऽपि विद्यते नेवमिह त्रिधाभेदो-
ऽस्ति उपक्रमीयसंहाराभ्यामध्यात्माधिदैवोपदेशेऽपि कविद्या-
विधानप्रतीतिः, विद्यैक्येऽपि त्वध्यात्माधिदैवभेदात् प्रवृत्ति-
भेदो भवति, अग्निहोत्र इव सायंप्रातःकालभेदादित्वभि-
प्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥

हविषं श्रेयो यो नानर्हं तथा स्यादिति भावः । एवं सहायदान-
युतेर्देवक्याश्च पुरोडाशानां सहप्रक्षेपे प्राप्ते पृथक्प्रक्षेप इति वि-
धानमाह । राजेति । राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन त्रिंशत्देवता-
भेदादित्यर्थः । त्रिंशत्पञ्चयुक्ता यजेति प्रैषकृते होमीयो न पश्यते
सा वाज्या, अतुष्टु इति प्रधानलक्षणम् । पुरोऽनुवाकः । १६ छन्दोऽङ्ग,
तत्त्वान्यामिहौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या हृत् प्रा वाज्या वा द्वितीयप्रदाने
पुरोऽनुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या सा यथात् वाज्येति व्यवहृतमन्या-
हेति श्रुत्या विधानात्, यथाश्रुति प्रक्षेपपृथक्त्वमित्याह । वाज्येति ।
सहस्रं देवत्वकाव्यम् । वा गच्छोऽवधारणे, नामैव देवता राजादिगुण-
भेदेन भेदात्मनादिति सूत्रार्थः । इदानीं देवताभेदात् कर्मभेदवत् विद्या-
भेदः स्यात् इत्यत आह । तत्र त्विति । कर्मोपतिवाक्यकर्मभेदः
कर्मभेदे हेतुः, इह त्वत्वादो भवति य एवं भेदेऽनुपपत्तिकर्त्तव्यं ज्ञान-
विद्यायाः यथात् कतवायुमात्रभेदो न भेदः, अग्निहोत्रकर्मैव त्वध्या-
दित्वभेद इत्यर्थः । तर्हि केनामेव प्रदानक इदानीमपि कृतं आह ।
विद्यैक्येऽपीति । अपस्याभेदो देवताभेदः प्रदीपभेदेऽप्येवमेव दृष्टा-
न इत्यर्थः ॥

लिङ्गभूयस्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥४४॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्वे 'नैव वा इदमग्रे सदासीत्' इत्य-
स्मिन् ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते 'षट्त्रिंशत् सहस्राक्षप-
श्यदात्मनोऽग्नीनर्कान् मनोमयात्मनश्चितः' इत्यादि, तथैव
'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुचितः श्रोत्रचितः' कर्मेचितोऽग्नि-
चितः इति पृथगग्नीनामनन्ति साम्यादिकान्, तेषु संशयः
किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनः तच्छेदभूता उत स्व-
तन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशे
प्राप्ते स्वातन्त्र्यं तावत् प्रतिजानीते, लिङ्गभूयस्वादिति । भू-
यांसि हि लिङ्गान्यस्मिन् ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेवाप्युपे-

लिङ्गभूयस्वात् । अयमेतः प्राक् 'इदं सर्वं नैव सदासीत्' इत्युक्तं, प्रकृत्य
मनःसृष्टिसङ्गा' मन आत्मानमेकत तोष्यपूर्वकमग्नीनपश्यत्' इति
मनोऽधिकृत्य पठन्ति इत्यर्थः । पुरुषायुधः कृत् प्रथमतः पञ्चमैः षट्-
त्रिंशत्सहस्रैरहोरात्रैरवच्छिद्यतया मनोऽग्नीनामसङ्घट्टे दानामपि
षट्त्रिंशत्सहस्रकल्पं । आभिरिष्टकालेन कल्पिताभिर्मन्त्रैश्च ब्रह्मादिता-
दग्नौ मन्त्रचित्तज्ञानकर्तुं पूज्यात्मनोमयात्मनोऽस्तिषु ब्रह्मादिता-
नात्मनः सख्यं ब्रह्मज्यत्वेन मनोऽपश्यत्, तदा वाक्प्राणादयोऽपि सख्य-
इतिरूपानग्नीनपश्यन्निश्चिन्ताह । तथेति । प्राणो ब्राह्मं, कर्मेन्द्रियेण कृता-
दिना चितः कर्मेचितः, अग्निचितश्च कर्मेन्द्रिया अपि स्वयमप्रकरणाः कृत् प्रा-
तेऽग्नयः ज्ञातव्यौ उत प्राणान्द्रियायकविकृतादिभूयस्वात् पुरुषार्थो वेति
संशयमाह । तेजिति । केवलविद्यात्मकाः क्रियादिकं विना भावना-
मया इत्यर्थः । एकमग्नीनामसङ्घट्टे प्राणबोरोऽपि प्रवीणभेदोऽस्तु, इह
त मनश्चिदात्मनीनां प्रकरणात् कर्माङ्गत्वेनैकप्रवीणत्वमिति प्राप्त्यं वि-
दानसुप्रकल्पते । तन्नेत्यादिना । पूर्वपक्षे भावनाग्नीनां ज्ञातव्यत्वमिति चेत्

इत्यवन्ति इत्यन्ती 'तथात् किञ्चे मानि-भूतानि जनसा बहु-
 ल्ययन्ति तेषामिव सा कृतिरिति तां हेतुमिव विदे सर्वदा
 सर्वाणि भूतानि विन्यस्त्यपि स्वपते' इति चेवं जातीय-
 काजि । तदि लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः, तदप्युक्तं पूर्वजिन्
 काण्डे 'युतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमास्थानां समवाये
 पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति [जै० सू०] ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियाभा-

नसवत् ॥४५॥

नैतद्युक्तं स्वतन्त्रा एतद्गुणोऽनन्यशेषभूता इति पूर्वस्य
 क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात् तद्विषय एवायं विकल्पविशेषो-
 पदेशः स्यात् स्वतन्त्रः । ननु प्रकरणाजिङ्गं बलीयः, सत्य-
 मेव तत्, लिङ्गमपि त्वेवं जातीयकं न प्रकरणात् बलीयो

क्रियागुणा विकल्पः ससञ्चयो वास्तु विज्ञाने पुराचार्यमिति कलं,
 तत्र सर्वप्राणिजनोत्पत्तिभिर्नवा सदागुदः जीवन् इति भ्रान्त्याद्ये' इति
 सर्वभूतानि यत्किञ्चित् जनसा बहुल्ययन्ति तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः
 कदम्बमिव कं किङ्कं, क्रियाकृत्य यत्किञ्चित्करणेन विज्ञादर्थनादिनाह ।
 तद्यदिति । एवंविदे स्वपते जायतेऽपि तदोशमीन् भूतानि सर्वद
 चिन्मि इति किङ्कान्तरं, क्रियाकृत्य चोदितवाक्यानुशेषस्य सद
 र्बैरतुजीयमानत्वाद्योनादित्वम् । वट्मि वत्तुवकृत्यविज्ञानमूलं
 किङ्कं एवजातीयकपदेनोक्तम् ॥

यत् विज्ञानकृत्यकृत्य पूर्वपक्षवति । पूर्वैति । पूर्वोदकाभिरा
 विज्ञात इत्युक्तं च यत् त्विदवान् इति सविहितवाक्यं विकल्पः
 नोपदेशः बहुल्ययन्त्यात्मप्रकारभेदोपदेशः क्रियागुणस्य वाह्य
 विधिप्राप्त्यर्थं किङ्कं प्रकरणाद्वली

भवति, अथार्थदर्शनं ज्ञेयत्वं साम्यादिकाग्निप्रयत्नात् ।
अथार्थदर्शनं चासत्त्वात्मानस्य प्राप्ती मुखवादेनाप्युपपद्य-
मानं न प्रकरणं बाधितमुक्तवते । तस्मात् साम्यादिका
अप्येतेऽन्वयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेगिन एव स्तुः, मानस-
वत्, यथा हादशरात्रस्य दशमेऽहन्वविवाक्ये पृथिव्या पा-
त्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृहमात्रस्य
ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्वेव प्रा-
प्तायन्ते, स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात् क्रि-
याशेष एव भवति, एकमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ।

अथवादस्य वाऽऽद्यमङ्गोदरोति । सत्यमिति । न द्वितीय इत्याह । नि-
वृत्तिमिति । मानस्याग्निविध्यार्थवादस्य विवृत्तानां स्वार्थमात्रकाशानमा-
नात् दीर्घस्थितिर्भवति । सत्यस्य क्रियापदं व्याचष्टे । तस्मादिति । ननु
वक्रियापदपात्रीनां ध्यानमयानां कथं क्रियाकृतत्वं तत्राह । मानसव-
दिति । हादशरात्रस्यान्वयादहर्बन्धं तत्राह । मध्यस्य दशरात्रस्यैव रात्रादिषु
प्रकृतित्वं, तद्वर्णनामेव तेष्वतिदेशात्तस्य मध्यदिनादुपेयस्य सदोष-
रनुदीयमानत्वात्, दशरात्रस्य दशमेऽहन्वर्णादेकादयेऽहनि मानस-
ग्रहः च युवते, मनसा त्वा पात्रेण समुद्रं रसवा प्राजापत्यं मनोपहं
पृच्छति इति मनसा रसवा पृथिव्या पात्रेण समुद्रं त्वा प्रजापति-
देवताकं मनोपहं पृच्छते इति पृहः सोमरसः, मनसा रसत्वेन भा-
गितमज्यदुग्धं पृच्छति इत्यर्थः । अत एव त्विजां ध्यायितवा विविधवा-
कीशारवाभाषादविवाक्यसंज्ञा । अत्रः प्राप्त्या पृहस्य नाम सोमशाल-
सोपादानं, अहीतस्य कस्याने स्थापनवासादनं, सोमस्य होमो हवनं
सुतप्रेषादानं, आहरणं देवभक्षणावर्तिजां भिक्षोः सुप्ताकरवक्ष्यज्ञानं,
ततो भक्ष्यभिक्षोतानि मानसान्वेव त्वर्थः । स च मानसो पृहो हादशा-
राट्हरणरे अतस्त्वितिहासः । हादशाहस्य प्रातिरोधान् नाहरणरे
इत्यु प्रकरणादविवाक्यस्याङ्गमिति विज्ञातव्याह । स चेति । कस्यः
कस्यनामकारः ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैवामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोदयति 'षट्-
त्रिंशत् सहस्राण्यग्नीनां स्तोत्राभिर्यज्ञैक एव तावान् यावा-
नसौ पूर्वः' इति । सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तते त-
तश्च पूर्वेष्वेकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना साम्यादिका-
नग्नीनतिर्दिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तति । विद्यात्मका एवेते स्वतन्त्रा
मनसिदादोऽग्नयः स्वः न क्रियाशेषभूताः, तथा हि नि-
र्धारयति 'ते हेतौ विद्याचित एव' इति 'विद्याया हेतुत एव-
विद्विक्ता भवन्ति' इति च ।

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चेष्टां स्नातक्ये लिङ्गं तत्परस्तादृशितं 'लिङ्गभू-
यस्वात्' इत्यत्र [वि० सू० ३।३।४४] । ननु लिङ्गमप्यसत्त्वा-
मन्वस्थां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्शस्वेत्यपास्य तत्प्रकरण-
सामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसितमिति, अत उत्तरं पठति ॥

केचित्पक्षे भाष्ये दशरात्रपक्षो विहापरः, तत्रापि दशमेऽहने
विवाकाशं कृते मानवपक्षस्यातिदेशप्राप्तये कृतादिव्याख्याः । सर्व-
दादीनां क्रियाकालो प्रकरणसङ्गा विष्णुवाक्यः । अतिदेशश्चेति । क्रिया-
कालस्यादित्यतिदेश इत्यर्थः ॥

निदानभाष्ये । विदेति ॥

श्रुतिविष्णुवाक्यैः प्रकरणं भाष्यमिति सूत्रतत्त्वार्थः ॥

श्रुतगदिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४६ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो
बाधितव्यः, श्रुत्यादिवलीयस्त्वात् । बलीयांसि हि प्रकरणात्
श्रुतिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे, तानि चेह स्वा-
तन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते, कथं, श्रुतिस्तावत् 'ते हेन-
विद्याचित एव' इति, तथा लिङ्गं 'सर्वदा सर्व्वाणि भूतानि
चिन्मन्थपि स्वपते' इति, तथा वाक्यमपि 'हेवैत एवंविदधि-
ता भवन्ति' इति, 'विद्याचित एव' इति हि सावधारण्यं
श्रुतिः क्रियानुप्रवेशोऽमोषामभ्युपगम्यमाने बाधिता स्यात् ।
नन्ववाच्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति । नैत्यु-
च्यते, तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता विद्यास्वरूप-
सङ्गीतेनेनैव कृतत्वादनर्थकमिदमवधारणं भवेत्, स्वरूप-
मेव ह्येवामवाच्यसाधनत्वमिति । अवाच्यसाधनत्वेऽपि मान-
सग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कायां तस्मिन्निष्पन्नफलमवधारणमर्थव-
त् भविष्यति । तथा 'स्वपते जायते चैवंविदे सर्वदा सर्व्वाणि
भूतान्ये तानग्नौ चिन्मन्ति' इति सातत्यदर्शनमेतेषां स्वा-
तन्त्र्येणैव कल्पते । यथा साम्यादिके वाक्प्राणमये अगिहो-
ते 'प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति'

तत्रावधारणश्रुतेरन्वयानिहितं गच्छते । नन्ववाच्येति । विद्याचित
इतिपदेनैवावाच्यसाधनत्वस्य कथ्यत्वादवधारणं व्यर्थमित्याह । नेति ।
तर्हि कथमवाच्यवत् तस्याह । अवाच्येति । लिङ्गं व्यनक्ति । तथे-
ति । अग्नीनां सर्व्वाण्यप्यपत्येनानङ्गत्वे दृष्टान्तस्याह । कथेति ।
त । ध्यानशाल इत्यर्थः । कोणे यथा शालाङ्गुल्यते तपटभीमो सात-
त्यदर्शनमित्याह । अङ्गुलमर्धं वाटस्यत्वादिङ्गं दर्शयन्ति तत्र सर्वदा

इत्युक्तम् । उच्यते 'एते मनसो यन्ते चाहुती जाग्रद स्वपंश
सततं जुहोति' इति । तदत् क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयो-
स्यात्यकालत्वात् न सातत्ये नैषां प्रयोगः कल्पेत । न चेद-
मर्थवादमात्रमिति न्याय्यं, यत्र हि विस्पष्टो विधायको लि-
ङ्गादिरूपसम्भवे युक्तं तत्र सङ्कीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वं, इह तु
विस्पष्टविधुन्तरानुपलब्धेः सङ्कीर्तनादेवैषां विज्ञानानां वि-
धानं कर्त्तव्यं, तच्च यथासङ्कीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत
इति सातत्यदर्शनात् तथाभूतमेव कल्पते, ततश्च सामर्थ्या-
देषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः । एतेन "तद्यत् किञ्चेमानि भूतानि
मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामिव सा कृतिः" इत्यादि व्याख्यातं ।
तथा वाक्यमपि "एवंविदे" इति पुरुषविशेषसम्बन्धमिवैषामा-
चक्ष्माणं न क्रतुसम्बन्धं मृष्यते । तस्मात् स्वातन्त्र्यप्रच एव
न्यायानिति ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वम्

दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपमृश स्वातन्त्र्यं मनसिदादीनां प्रतिप-
सव्यं यत्क्रियावयवाभ्यनभादिभ्योपारिष्वनुबन्धाति 'ते मनसै-
वाधीयन्त मनसैवाधीयन्त मनसैव यथा अष्टाङ्गन्त मनसा-

सर्वभूतानि सदस्यमग्नौ चिन्वन्ति इति ध्यायेदित्यपूर्वार्थतया विधि-
कल्पनात्, तथा विधिवानुबन्धादिभ्यः प्रकरणानुबन्धदिवाह । न चेद-
मिहादिना । एतेनेति विधित्वेनेत्यर्थः । वाक्यं विदधोति । तथेति ।

सम्यदुपायैः मनोवृत्तिषु क्रियाकृत्तानां धीजननसुखम्; अस्मा क्रियते
तदन्वयानुपपत्त्याद्यन्तीनां पुरुषार्थत्वं कल्पयन्त्येङ्गानां विद्वत्त्वेन सत्या-

यावानसौ पूर्वः' इति क्रियामयस्यागे र्माहात्म्यं ज्ञानमया-
नामिकैकस्यातिदिशन् क्रियायामनादरं दर्शयति । न च स-
त्येव क्रियासम्बन्धे विकल्पः पूर्वोत्तरेषामिति शक्यते वक्तुम् ।
न हि येन व्यापारेणाह्वयनोपधारणादिना पूर्वः क्रियाया
उपकरोति तेनोत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति । यत्तु पूर्वपक्षेऽप्य-
तिदेश उपादलक इत्युक्तं सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रव-
र्तत इति । तदन्तर्पक्षेऽप्यग्नित्वसामान्ये नातिदेशसम्भवात्
प्रत्युक्तं । अस्ति हि साम्यादिकानामप्यग्नौ नामग्नित्वमिति ।
श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः
कारणेभ्यः स्वातन्त्र्यं मनसिदादीनां प्रज्ञान्तरपृथक्त्वम् । य-
था प्रज्ञान्तराणि ग्राण्डिथ्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबन्धे

अनुबन्धातिदेशश्रुतिभिर्ब्रुवाक्येभ्य इत्यर्थः । एवमित्यर्थः इति शेषः ।
मनसिदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणादत्कर्तृः स्यादित्याहुः । न च इह
इत्याहुः । इहयेति । एकादगे चिन्तितं [भाष० १० व्याख्यानं
११।४।२] 'राजा स्वराज्यकामो राजसूयदेन यजेत' इति प्रक-
त्यावेष्टिनाम काचिदिष्टराज्याता । 'आग्नेदोऽष्टाकषाको कुरण्य
दक्षिणा, बार्हस्पत्यश्चरति पृथ्वी दक्षिणा, ऐन्द्रमेवातमकपान-
मृषभो दक्षिणा' इति, तस्यां वर्षभेदेन प्रयोगभेदः श्रूयते 'यदि
ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधानाहुतिमाहुतिं हुत्वाभिधार-
येत् यदि वैश्यो वैश्वदेवं चरं मध्ये निदध्यात् यदि राजसूयसदैन्द्रमि-
त्याग्नेदौ पुरो ब्राह्मणोर्ध्वे बार्हस्पत्यं चरं निर्वपेदित्यर्थः । राज-
सूयदेवादिचरं अङ्गानां तन्मेव प्रयोगो भवति मध्ये विधानमिहान्त
प्रयोगभेदमध्ये विधानायोगदेतवाद्याद्युक्तम् । बालदेवद्वयं कश्चनान्तरं
च तन्मप्रयोगो राजसूयसूतवाद्यावागसीदृक्कामपर्वमवसर्गं कात्यायना-
वेष्टी श्रूयः न तु क्रत्वर्गतायां । ननु किमत्र विधानम् क्रत्वर्गता

नानुबध्यमानानि दृग्गेव क्रमं भ्रमः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि
भवन्तीति मिति । दृष्टवावेष्टैः राजसूयप्रकरणपठितायाः
प्रकरणादुत्कर्षः, वर्षायानुबन्धाद्रालयप्रत्वाच्च राजसूयस्य ।
तदुक्तं प्रवक्ष्ये काश्चे 'नक्षत्रार्थामिति चेत् न वर्षत्रयसंयो-
गात्' इति [जे० सू०] ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेऽर्थवत्, न हि
लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं मानसवदिति तत्प्रत्युच्यते, न मानसग्रहसामान्या-
दपि मनसिदादीनां त्रिविधेष्वर्थं कल्प्यं, पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्या-
दिभ्यो हेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः, न हि किञ्चित्
कस्यचित् केनचित् सामान्यं न सम्भवति, न च तावता यथा
स्वं वैषम्यं निवर्तते सत्युक्तं, यथा 'स वा एष एव सत्युर्यं
एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' इति 'अग्निर्वै सत्युः' इति चा-
म्यादिष्वपुरुषयोः समानेऽपि सत्युः शब्दप्रयोगे नात्यन्तसा-
म्यतेऽपीत्यत्र प्रयोगः किं न स्यादिति चेत् । न, सर्वत्रयसंयुक्तायां
काश्यावागेष चक्षुतन्त्रैकसाधकस्य मध्ये निधानादित्यङ्गं सत्त्वादतो
निर्गुणवचनाभ्यां तन्त्रैक्ये सति हिरण्यवादिनां निमित्तैकैव दक्षिणा
देवा, अन्यथा प्रयोगैक्यायोगात् । राजमातृकककत्वान्नर्गतेऽपीत्यत्र
वर्षत्रयसंयोगाभावात् मध्ये निधानादित्यङ्गं नास्ति, ततश्च तन्त्रैक-
साधकाभावाद्दक्षिणाभेदेन तन्त्रभेद इत्यङ्गानाभावात्किरेव दक्षिणित
सूत्रार्थः ॥

यत्नं चैकप्रयोगित्यङ्गं सत्त्वमैक्यवत्त्वं काश्यादेौ च सम्भवं इद-
तात्मेन सूत्रेण काश्यादेः कल्पवैदित्यसम्भवात् सत्त्वप्रकरणादुत्कर्ष-
रति सूचिम् । च शोक्तव्यं यत्क एव, राजमातृकककराकसूदकती
वर्षत्रयसंयोगेऽस्मिन्मानीयोन्मिति स्थितं, तथा मनसिदादीना-
मुत्कर्ष इति भावः । एवं इदानीं विवदवति । न सामान्यादिति ।

स्थापन्ति, यथा च 'यस्यै वाच' श्लोकोऽन्विर्नोतमास्तदादित्
एव समित्' इत्यत्र न समिदादिसामान्याश्लोकस्याऽन्विभा-
वापत्तिस्तद्वत् ॥

परेष च शब्दस्य तादृष्यं भूयस्त्वात्पनुबन्धः ५२॥

परस्तादपि 'ययं वाच श्लोक एवोऽन्विषितः' इत्ये तस्मिन्
अनन्तरे ब्राह्मणे तादृष्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयो-
जनं लभ्यते न शुद्धकर्माहविधित्वं, तत्र हि—

• 'विद्याया तदारोहन्ति यच्च कामाः परागताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविहांसस्तपस्विनः' ॥

इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन् विद्यास्य प्रशंसने-
तद्दर्शयति, तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मण्डलं नयति' इत्य-
स्मिन् ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते 'सोऽमृतो भवति
मृत्युर्वस्यात्मा भवति' इति विद्याफलेनैवोपसंहारात् न
कर्म प्रधानता, तत्सामान्यादिहापि तथात्वं । भूयस्त्वस्य-
वयवाः सम्पादयितव्या विद्यायामित्येतस्मात् ४ कारणा-
दग्निनानुबध्येने विद्या न कर्माहत्वात् । तस्मात् मनयिदा-
दीनां केवलविद्यात्मकत्वमितिः ॥

कार्त्तव्यत्वमुद्यमार्थत्ववैयर्थ्येऽपि मानस्यासामान्यं न विवक्ष्यते विद्यमयो-
रपि साम्यदर्शनादित्यर्थः ॥

किञ्च पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्तनन्विद्याविधानात् तन्मध्यस्थस्याऽपि
ब्राह्मणस्य स्तनन्विद्याविधिपरत्वमिच्छाह । परेष चेति । चित्तेऽग्नौ
श्लोकद्विविधानं स्तनन्मुत्तरत्र गम्यते पूर्वत्र मण्डलमुद्यमोपाकि-
स्तानुवाचिध्यान्मध्येऽपि मानस्यामृतः स्तनन्ना इत्यर्थः । तर्हि क्रियागुणा
वह पाठः किमर्थमिच्छत आह । भूयस्त्विति ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थतः बन्धमोक्षाधिकारविषये । न ह्यस्ति देहव्यतिरिक्ते आत्मनि परलोकफलाद्योदना उपपद्येरन् कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत । ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे प्रादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यमुक्तं भाष्यकृतान्न तु तत्रात्माऽस्तित्वे सूत्रमस्ति इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमात्रेण पुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । इत एवाकृष्याचार्येण श्वरस्वामिना प्रमाणनक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोऽपवर्णने प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः । इह चेदं चोदनालक्षणेष्टूपसमेव विचार्यमाणेष्वाम्नास्तित्वं विचार्यते कृतस्त्रशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय । अपि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रक-

मज्जिदादीनां पुरुषार्थत्वसक्तं तदयुक्तं देहान्तरित्वात्पुरुषाभावादेत्यादिपति । एक आत्मनः शरीरे भावात् । सिद्धान्तफलमाह । वक्ष्येति । पूर्वपक्षे तु परलोकार्थकर्मसु मोक्षार्थविद्यायां च अप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकसङ्केपेन फलमाह । न ह्यस्ति इति । व्यतिरिक्तात्मविचारस्य पूर्वतन्त्रे कृतत्वात् पौनरुक्त्यमुक्त्याशङ्क्य तत्त्वविचारस्याऽपि इदमेव सूत्रं सूत्रं कैबिलिसूत्राभावादतः क एव वक्ष्यित्वाह । ननु शास्त्रेत्यादिना । 'वक्ष्याद्युक्तौ बलवान्नः सन्नं लोकमेत' इत्यादिवाक्यस्य भोक्तुरभावाद्भाष्यकप्रामाण्येन एवाकृत्य भोक्तुर्विचारः इत इत्यत्र वृत्तिकारवचनं सिद्धमाह । अत एवेति । तत्र सूत्राभावादेवेत्यर्थः । उद्धार उपरमः । अस्याधिकारवक्ष्यामिन् प्रादे प्रसक्तसङ्कतिरित्याह । इह चेति । आह्वयिकफलोपायनानिर्णयप्रसङ्गेन तदर्थे कृतात्मात्मत्वमुच्यते इत्यर्थः । इतन् सिद्धवत्कृत्य प्रथमसूत्रेऽप्यवश्यमाधि-

रसोत्कर्षाभ्युपगमेन मनविहायीतां पुनर्वाच्यं कथितं,
 कोऽसौ पुनरो वदन् एते मनविहायश्च एतस्यां प्रसङ्गा-
 विदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते तदस्तित्वाच्चेपां-
 चेदमाद्यं सूत्रं, चाचेपपूर्विका हि परिहारीक्तिर्विवक्षितेऽर्थे
 खूदानिखननन्यायेन दृढां बहिमुत्पादयेदिति । अतैके
 देहमात्रावदग्निनो लोकावतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽ-
 भावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाहेषु पृथिव्यादिष्वदृष्ट-
 मपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति सन्धा-
 वयन्तः तेभ्ययेतन्यं मदप्रतिवहिप्रानं चैतन्यविशिष्टः कायः
 पुनश्च इति चाहुः, न स्वर्गगमनाद्यापवर्गगमनाय वा समर्थो
 देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात् देह एव
 तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते हेतुषाचक्षते, शरीरे भावा-
 दिति । यच्च यस्मिन् सति भवत्यसति च न भवति तद्वमे-
 त्वेनाध्यवसीयते यथाग्निधर्मावौष्ण्यप्रकाशौ, प्राणवृद्धाचैतन्य-
 खूत्वादयश्चात्मधर्मत्वे नाभिमता आत्मवादिनां, तेऽप्यन्तरेव
 देहे उपपन्नभ्यमाना ब्रह्मयानुपलभ्यमाना असिद्धे देहव्यति-

कारी चिन्तितत्कादिदमधिकरणं सर्वथास्वाङ्गुचितं चाकस्मृति-
 माह । तत्तुल्येति । आचेपमन्त्राद्यवयवमरसङ्गतिमाह । अपि चेति ।
 देहातिरिक्त आत्मास्ति न वेति वादिप्रतिपक्षेः कश्चने पूर्वपक्ष-
 माह । अन्यैक इति । यद्यपि स्वप्नेषु, निद्रिषु, भूतेषु, चैतन्यं न
 दृष्टं तन्निद्रकव्यस्य ज्ञानाभावाद्वाक्ये, न चाक्येव दृष्टव्यः । विदेहा-
 कस्मभूतेषु स्यादिति तेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं चक्ष्मापवन्तो वदन्ति यद-
 ज्ञानं वृत्तातकं तद्विनिवृत्तज्ञान आलोकाद्विरहव्यसः । ज्ञानाभावेन
 इत्येषु तावन्वयमादिषु प्रत्येकमदृष्टादि वदन्ति कस्मभूतात्मा
 तद्विनिवृत्तः । नह देहः कस्य न चेतनः वदन्तीति कस्याह कि-

रित्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति । तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इत्येव प्राप्ते ब्रूमः ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वात् न तूपलब्धिवत् ॥५४॥

न त्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति व्यतिक्रमास्य देहाद्भवितुमर्हति तद्भावाभावित्वात् । यदि हि देहभावे भावात् देहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेऽप्यभावादन्तु धर्मत्वमेवां किं न मन्येत देहधर्मवैलक्षण्यात् । ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवन्तु प्राणचेष्टादयस्तस्यपि देहे स्मृतावस्थायां न भवन्ति, देहधर्माश्च रूपादयः परैरुपापलभ्यन्ते न त्वात्मधर्मास्तन्वत्तत्त्वादयः । अपि च सति तावद्देहे जीवदवस्थायामेवां भावः शक्यते निश्चेतुं न त्वसत्यभावः, पतितोऽपि कदाचिदस्मिन् देहे देहान्तरसञ्चारिणात्मधर्मा अनुवर्तन्ते, संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषि-

चेतनः कश्चित् स्वर्गादिभोक्ताऽस्ति तस्माद्विध्यात् देहस्य चैतन्यविध्वंस इत्यत आह । न कर्मोति ॥

अनुबोध्यं जानामीति देहस्य शान्तावाः प्रत्यक्षत्वादात्मधर्मत्वेन प्रसिद्धानां धर्माणां देहान्तरव्यतिरेकानुभवात् तदन्यात्कानि प्रत्यक्षाभावादप्रत्यक्षस्य अप्रामाण्यकत्वाद्देह एवास्मिन् प्राप्ते सूक्ष्मस्त नर्तितपदेन सिद्धान्तं प्रतिजानीते । न त्वेतदिति । अनुमानस्य तावत् प्राणागतमनिक्रान्तायाश्चैवमन्वया व्यवहारादिभेदः । न जानामतपाकादादिवाधनतानुब्रूतिं किं न प्रवृत्तिः शक्यवति । तथा च शानादयो देहव्यतिरेकादजाः देहवत्त्वेऽप्यवस्थात् व्यतिरेकेषु देहवत्त्वादिवर्तिताः । व्यतिरेक एवास्मिन् । नचादौ स्वाभेदेकस्य पक्षान् रूपान्तरे अभिचारः, नुक्तस्य स्वाभ्याज्यत्वात्तदप्येवैव कथमस्य विवक्षितत्वात्,

ध्यते । किमात्मकश्च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते यस्य भूतेभ्य उ-
त्पत्तिमिच्छन्ति इति परः पर्यनुयोक्तव्यः, न हि भूतजनतृ-
यव्यतिरेकेण लोकायतिकाः किञ्चित् तत्त्वं प्रतीयन्ति । य-
दनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत्, तर्हि विषय-
त्वात् तेषां न तद्वत्स्वप्नश्रुवीत स्वात्मानि क्रियाविरोधात्, न
ह्यग्निरूणां मनः स्वात्मानं दहति, न हि नटः शिञ्जितः मन-
स्वस्त्वमधिरोहति, न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्ये-
न भूतभौतिकानि विषयौक्रियेरन्, न हि रूपादिभिः स्वं
रूपं पररूपं वा विषयौक्रियते, विषयौक्रियन्ते तु बाह्याध्या-
त्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतएव यद्येवास्या भूत-
भौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽस्युपगम्यते एवं व्यतिरेको-

देहेऽवस्थिते सदा रूपत्वावच्छिन्नमस्येव, ज्ञानत्वावच्छिन्नं नास्तीति
न ज्ञानं देहधर्मः । किञ्च एतेन देहगुणाः परैरदृक्काः स्यात् । देह-
धर्मोऽस्तीति । किञ्च देहव्यतिरेके तेषामभावेऽपि न दृग्भावात् न देह-
धर्मत्वनिवृत्त्य इत्याह । अपि चेति । न चानुपलब्धत्वात् तेषामभा-
वनिवृत्त्यवानुपलब्धेरप्यवस्थानात्, तद्वर्णनस्यैव देहात्मरमाप्रप्राप्त्यनुप-
लब्धोपपत्तेरिति भावः । उपलब्धिवदिति सूत्रस्य पदं व्याख्यातुं
पक्रमते । किमात्मकमिति । तत् किं भूतभौतिकं तत्त्वसुत इत्यादि-
भूतधर्मः, नाद्यः, अपरिहायादिरुक्ता इतीवमाख्या निवेद्यति
यदनुभवमप्यस्तीति । देहात्मकभूतानां चैतन्यं इति विषयत्वात् तर्हि
धर्मविरोधेन विषयस्य सत्त्वावबोधात् न भूतसत्त्वकं चैतन्यस्येत्य-
र्थः । किञ्च ज्ञानस्य भूतधर्मत्वे रूपादिवज्जादावर्त्तने तद्वर्त्तनविनाश-
न हीति । कथितं मूलपदार्थमाह । अतश्चेति । वा देहातिरिक्ता न
रूपोपलब्धिः न एवास्या चेदन्तिः स्वरूपेणैव निवृत्त्यादिसत्त्वं स्यात्
निरासं चेति । यदः स्वरूपेति पदः स्वरूपेति न सर्वत्र स्वरूपेति नित्यं

ऽपराधोऽप्युपगतवत्, 'उपलब्धिरूप एव च ना-
 आत्मा' इत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वञ्च उपलब्धेरैक-
 रूपात्, 'अहमिदमद्राक्षम्' इति चावस्थान्तरयोगेऽपि उप-
 लब्धत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् स्मृत्याद्युपपत्तेः । यत्तत्त्वं शरीरे
 भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तम् ।
 अपि च सत्त्व, प्रदीपादिषूपकरणेषूपलब्धिर्भवति, असत्सु
 न भवति, न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति, एवञ्च
 सति देहभावे उपलब्धिर्भवति असति च न भवति इति न
 देहधर्मो भवितुमर्हति, उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवत्
 देहोपयोगोपपत्तेः । न चात्यन्तं देहस्थोपलब्ध्यावुपयोगो
 दृश्यते, निश्चेष्टेऽपि ह्यस्मिन् देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिद-
 शनात् । तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्मिन्त्वम् ।

विषयोपरागमाद्ये तु नाशभ्रम इत्यर्थः । एवमात्मा देहाद्भिन्न उप-
 लब्धिरूपत्वाद्युपलब्धिरित्युक्तं, किञ्च आप्तस्वप्नयोर्देहभेदेऽप्यात्मैकत्व-
 प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदे च व्यन्यानुभूते व्यन्यास्य शरीरेऽनुपपत्तेः । स्वप्न-
 मृत्यादिमात्रात्मा देहाद्भिन्न इत्याह । अहमिति । निरस्तमप्यत्रिका-
 भिन्नत्वयानुवदति । यत्तत्त्वमिति । उपलब्धेरैकत्वव्यतिरेको न
 देहधर्मत्वसाधको तद्विभिन्नत्वेन कस्यचासिद्धेरित्यत्रिकाह । अपि
 चेति । उपलब्धिरात्मो देहश्च विभिन्नत्वमप्यसिद्धमित्याह । न चात्यन्त-
 मिति । स्वप्नोपलब्धिर्न देहजन्या देहव्यापारः यथापि भावादृशवदत
 एव तन्मभावेऽपि कस्यच्योगिता भोगः सत्तदवस्थेन । आप्तदुप-
 लब्धेरैकत्वमसौत्वमिति, तस्यादुक्तानमानारब्धीतात्मन इती-
 रमिति भेदादुक्तवादहं च दृश्यं इत्यभेदज्ञानं त्वम इत्युपलब्धिरिति ।
 तस्मादिति ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥

समाप्ता प्रासङ्गिकीयं कथा. सम्प्रति प्रकृताभिवानुवर्तमाने ।
 'ओमित्ये तदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं' सामोपा-
 सीत उक्तमुक्त्यभिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमिदोक्त्यभिय-
 मेव पृथिवी अथ वाव लोके एषोऽन्विषितः' इत्येवमाद्या ये
 उद्गीथादिर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु वि-
 हिताः ते तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुः अथवा सर्व-
 शाखागतेष्विति विषयः प्रतिशाखसु स्वरादिभेदादुद्गीथादि-
 भेदमादायायमुपन्यासः । किं तावत् प्राप्तं स्वशाखागतेष्वे-
 वोद्गीथादिषु विधीयेरिति । कुतः सन्निधानात् ।
 'उद्गीथमुपासीत' इति हि सामान्यविहितानां वि-
 धाकाङ्क्षायां ससिद्धये नैव स्वशाखागतेन विधेयेणाका-
 ङ्क्षानिवृत्तेः तदतिसङ्घनेन शाखास्तरविवर्तितविधेयो-
 पादाने कारणं नास्ति. तथात् प्रति खं अथ-

अङ्गावबद्धाः । उद्गीथावयवोद्गारे प्रासङ्गिकः 'पृथिवी हिङ्गागोऽपि
 प्रसावोऽन्नरीक्षमुद्गीथं आदित्यः प्रतिकारो द्यौर्निधनम्' इति हिङ्गा-
 रादिपञ्चविधे शास्त्रे पृथिव्यादलोक्तदृष्टः उक्त्यास्तु शास्त्रे पृथिवी-
 दृष्टः इदकाङ्क्षताम्नी लोकेदृष्टिरत्येवं कसोद्गीथतोपासाययेत.
 ताकरोद्गीथादिशाधारण्यमुत्था विधेयस्य विधाना च संग्रहः । नमो-
 धादीनां सर्वशाखास्तेकत्वादुपास्यः कालेति विद्युत्प्राप्तिसंग्रहे कथं
 संग्रहः इत्यत आह । प्रतिशाखश्चेति । यथा देहात्मनोर्भेदादालम्बनी
 देहे न सन्धयन्ति तथा प्रतिवेदमुद्गीथादीनां विशालादङ्गान् वेदे
 विहितोद्गीथादुपासायो वेदान्तरस्योद्गीथं न सन्धयन्ति इति
 दृष्टा नैव पूर्ववच्चरति । स्वशास्त्रेति । उद्गीथस्यासीतेति विधाय-

स्येति, एवं प्राप्ते ब्रवीति 'अङ्गावबद्धास्तु' इति । तुमन्त्रः परपक्षं व्यावर्त्तयति, नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठे-
रन् चापि तु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन्, कुतः, उद्गीर्वादिभ्युत्थविशे-
षात्, स्वशाखाव्यवस्थायां ऋद्धीयसु प्राप्तीतेति सामान्यश्रुति-
रविशेषग्रहणा सती सन्निधानवशेन विशेषे व्यवस्थोप्यमाना
पीडिता स्यात्, न चैतत् न्याय्यं, सन्निधानाद्भ्युत्तिर्वर्त्तनीयसी,
न च सामान्यात्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते । तस्मात् स्वरादिभेदे
मत्स्यपुद्गीयत्वादविशेषात् सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीर्वादिष्वेवं जा-
तीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥

मन्त्रादिवहाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

अथवा नैवात्र विरोध आशङ्कितव्यः कथमन्यशाखागतेषु-
द्गीर्वादिष्वन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति, मन्त्रादिवहा-
विरोधोपपत्तेः । तथा हि मन्त्राणां कर्मणां गुणानाञ्च शाखा-
न्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर उपसङ्गृहो दृश्यते, येषामपि हि
शाखिनां 'कुटुररमि' इत्यग्रमादानमन्त्रो नास्वातः, तेषामप्यसौ

अग्रेऽङ्गीयतासामान्यस्य व्यक्तमेतत्वात् स्वशाखासिद्धितव्यक्रियपद-
इत्यर्थः । सामान्यश्रुतेः सिद्धिर्हितव्यक्रियपदास्त्वसङ्कोचस्तत्र कर्तव्यः यत्र
व्यक्तिपालपदो नोपपद्यते, यथा शुक्लं नामानवेत्यत्र गोश्रुतेः सिद्धि-
हितशुक्लव्यक्तिपरतया सङ्कोचः, अत्र चानुपपत्त्यभावात् व्यक्तिपालस-
म्बन्धसामान्यसुपाक्षमिति सिद्धान्तयति । एवंविद्या दमा ।

पूर्वं शाखान्तरविहितोपाक्षीनां शाखान्तरस्याङ्गसम्बन्धे यः प्रतीतो
विरोधस्तत्सङ्कोचस्य सम्बन्ध उक्तः सत्यपि विरोध एव नास्ति, शाखान्तर-
विहिताङ्गानां शाखान्तराङ्गीकृतसम्बन्धवदुक्तसम्बन्धोपपत्तेः । यद्यपि यजु-
र्वेदिनां सङ्कोचोऽस्तीति मन्त्रोऽस्ति, कुटुररसीति नास्ति, तथापि तत्सङ्कोचपे-

विनियोगो ह्यस्य 'कुटुडोऽति' इत्युक्त्यानादत्ते 'कुटुडरमि'
इति वेति । येषामपि च समिदादयः प्रयाजा नामान्वातासु-
षामपि तेषु गुणविधिराख्यायते 'सुतयो वै प्रयाजाः समान-
होतव्याः' इति । तथा येषामपि 'यजुर्वेदोऽग्नीषोमीयः' इति
जातिवैधोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विशेषविषयो मन्त्रवर्ण-
उपलभ्यते 'आरास्य वपाया मेदमोऽनुबू' इति । तथा वेदा-
न्तरोत्पन्नानामपि 'यजुर्वेदोऽति' वेरश्चरम्' इत्यादिमन्त्राणां
वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः । तथा बह्वचपठितस्य सूक्तस्य 'यो
जात एव प्रथमो मनस्वान्' इत्यस्य 'अध्वर्यवे सजनीयं यस्यम्'
इत्यत्र परिग्रहो दृष्टः । तस्मात् यथात्रयाणां कर्माङ्गानां सर्व-
यानुवृत्तिरेवमाचितानामपि प्रत्ययानामत्यविरोधः ॥

वपायाऽङ्गादत्ते मन्त्रद्वयस्य विरक्त्येन विनियोगात् सोऽति भाङ्गोतीत्यर्थः ।
सूक्त्यादिपटोपात्तकर्मण सुतः हरणमाह । येषामिति । येषां येषां वा-
नामित्यर्थः । येषामपि येषोरैक्यादतएव पञ्च तद्वन् पञ्चसङ्ख्याका प्र-
याजाः, समानत्वं तुल्यकर्मस्यसे, सुतव्या इति पञ्चत्यस्य विधानात् गुणि-
नः यथाऽन्तरविहितः सम्बध्यन्त इति भावः । गुणसुदाह इति । तथा
येषामिति । यजुर्वेदोऽग्नीषोमीयः पशुः सुतो नाज इति जातिवि-
शेषकस्यापि प्रत्ययमन्त्राङ्गाणां तद्विशेषमङ्गुल इत्यर्थः । मन्त्राणां सुदा-
हरणान्तरमाह । तथेति । नामवेदस्यानां यजुर्वेदे परिग्रह इत्यर्थः ।
तथेति 'स जनास इन्द्र' इत्यनेनोपलक्षितं सूक्तं सजनीयं तस्य यजुष ध्व-
र्युक्तं कर्मयोगे प्रथमं दृष्टमित्यर्थः । यो जातो वास एव प्रथमो गुणे-
श्रेष्ठो यमस्यान् विवेकवान् च इन्द्र एव विद्वो जनासो जना इति
सुस्यर्थः ॥

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्वं तथा हि दर्शयति ॥५८॥

‘प्राचीनशाल शीपमन्यवः’ इत्यस्यामात्यायिकायां व्यसस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते । व्यसोपासनं तावत् ‘शीपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्ते’ इति, ‘दिवसेव भगवो राज-
न्विति शोवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो वै त्वमात्मानमु-
पास्ते’ इत्यादि, तथा समसोपासनमपि ‘तस्य ह्या एतस्या-
त्मनो वैश्वानरस्य मूहैव सुतेजाश्चतुर्विधरूपः प्राणः पृथग्व-
त्मा मन्देहो वज्रतो वसिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ’ इत्यादि,
तत्र संशयः किमिहोभयथाप्युपासनं स्यात् व्यसस्य समस्तस्य
चोत समस्तस्यैवेति, किं तावत्प्राप्तं प्रत्यवयवं, सुतेजःप्रभृतिषु
उपास्य इति क्रियापदश्रवणात्, तस्मात् ‘तव सुतं प्रसुतमासुतं
कुले दृश्यते’ इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च व्यसान्यप्युपासनानि
स्युरिति प्राप्तं, ततोऽभिधीयते, भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य सम-
स्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्वं प्राधान्येन शस्त्रिन्वाक्ये विव-

भूम्नः क्रतुवत् । शालोकादसु प्रत्येकं वैश्वानरस्य व्यसोपासिनः एकं यज-
नोपासिनः समसोपासिनरिति भेदः, आत्मायिका पूर्वमेव व्याख्याता ।
अलोभयत् विधिवत्करोः श्रवणादेकवाक्यत्वोपपत्तेरु संशयनाह । तमे-
ति । ‘शैव हि सत्यादयः’ इत्यादि [वे० सू० १।३।१८] तस्मात् सत्यमिति प्रक-
ताकरोतु विद्योक्तसक्तं तद्वदनेकमेवैवावाहताचैत मत्वा पूर्वलोकोकादि-
सत्यां सतिविधाधेनोद्गीयाद्युपासोकां सर्वमाकाशपञ्चकारवस्तुकोपा-
सोकां विधियुतेः फलवत्त्वस्य च समसोपासिन्सतिविधिमप्राप्तम् स्तुतार्थत्वं

क्षितं भवितुमर्हति न प्रत्येकमत्रयव्योपासनानामपि, कृतवत्,
यथा कृतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामख्येन साङ्गप्रधानप्रयोग
एवैको विवक्ष्यते न व्यस्यमानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां नात्येक-
देशाङ्गवृत्तस्य प्रधानस्य तद्वत् । कुत एतदुभयैव व्यायानिति,
तथा हि श्रुतिर्ब्रह्मो व्यायस्व' दर्शयति एकवाक्यत्वावगमान्,
एकं वादं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात्प्रती-
यते, तथा हि प्राचीनग्रन्थप्रभृतय उद्वाहकावसानाः यद् अ-
थवा वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना 'अथपतिं
कैकेयं राजानमभ्याजम्' इत्यपक्तस्यैकैकस्यर्षेः पास्यं सप्तभ-
तीनामेकैकं आचरित्वा 'मूर्धा त्वेव आत्मन इति होवाच' इत्या-
दिना मूर्धादिभावं तेषां विदधाति । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यन्
यन्मा नागमिष्यः' इत्यादिना च व्यस्योपासनमपवदति । पुनश्च
व्यस्योपासनं व्यावर्त्य समस्योपासनमेवानुवर्त्य 'म सर्वेषु लोकेषु
मर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामस्त्वन्मति' इति भूमाश्रयमे' कृतं दर्श-
यति । यत्तु प्रत्येकं सुतेष्वः प्रभृतिषु फलभेदश्रवणं, तदेवं सत्यङ्ग-
फलानि प्रधान एवाभ्युच्चिनोति इति द्रष्टव्यम् । तस्योपास्य

नाधिया तद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षबाह्यः । प्रत्यक्षवर्तिमिति । कलावृत्तौ
पूर्वोत्तरपक्षविहितेव फलं समलम् । सुतं सविद्वत्, शेषद्वयस्यैव प्रसुत-
न्यासमन्तात् सुतत्वमवस्थाभेदः जीवयामस्यवृत्तिसत्त्वं कृते द्रष्टव्यं इति
भावत्, आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेव सुतेजा इति वाक्यप्रकरणार्था अलो-
पासीनां अललोपास्यत्वभावेन प्रयाजदर्शवदेकप्रयोगत्वे हि प्रयाजतद-
ङ्गफलानां सर्ववादनतानाकेकप्रधानफलतद्वैयर्थ्यात् वाक्यभेदो न दुरु-
पति विवक्ष्यते । अत्रैकैकवाक्यप्रयोगः प्रवर्तते । विवक्षितम् ।

इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातत्रयं पराभिप्रायानुवादार्थं न व्य-
 ङ्गोपासनाविधानार्थं, तथात्वमस्तीपासनपक्ष एव श्रेयानिति ।
 केचित्तत्र समस्तोपासनपक्षं व्यायामस्मृतिष्ठाप्य व्यायमवयव-
 नादेव किल व्यसोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति
 कल्पयन्ति, तदयुक्तं, एकवाक्यवर्गतो सत्यं वाक्यभेदकल्पन-
 स्यान्वाक्यत्वात् 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इति चैवमादिनिन्दा-
 वचनविरोधात्, स्पष्टे चोपसंहारे समस्तोपासनावगमे तदभा-
 वस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात्, सौवस्य च व्यायमवयवचनस्य
 प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात् ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे मत्यामपि सुतेजःप्रवृत्तीनां फलभेद-
 श्रुतौ समस्तोपासनं व्याय इत्युक्तम्, अतः प्राप्ता बहिरन्यान्यपि
 च भिन्नश्रुतीन्युपासनानि समस्तोपासिष्यन्त इति । अपि च
 नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते, वेद्यं हि रूपं विद्यायाः
 द्रव्यदैवतमिव यागस्य, वेद्यश्चैक एवेवैवः श्रुतिनानात्वेऽप्यव-

बहुभक्त्योपासनं विज्ञानकर्तुं व्यसोपासनमेवेति पूर्वपक्षो वक्तव्यः, स
 च न कल्पवृक्षोक्तः । अहं चेति । कथं तर्हि सुतेजो व्यायसोक्तिरामाह ।
 सौम्येति । व्यसोपासनीनामप्राप्त्यधिकत्वद्योतनार्थं तदुक्तिरिति भावः ॥

नानाशब्दादिभेदात् । शान्तिश्चादिशब्दविशेषात् नाना च, तथा
 चर्गोदिशब्दविशेषात् नाना चेति दर्शकभावाभावाभावात् चर्गवे इत्यादि-
 शब्दत्वात् परंपरानाह । परंपराविवृतिः । रूपं व्यायमं विद्यामिति ।

गम्यते 'मनोमयः प्राण्यरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म सत्त्वकायः सत्य-
सङ्कल्पः' इत्येवमादिषु, तथा 'एक एव प्राणः प्राणो नमः
संवर्गः प्राणो वाव ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च प्राणो ह पिता प्राणो माता'
इत्येवमादिषु वेदोक्तत्वाच्च 'वेदोक्तत्वं श्रुतं श्रुतिनानात्वमप्यकिन्
पक्षे गुणान्तरपरत्वात् नानर्थकं, तस्मात् स्वपरशाखाविहित-
मेकवेद्यप्यप्राण्यं गुणजातमुपसकर्तव्यं विद्याकार्त्तकग्रायेत्येवं
प्राप्ते प्रतिपद्यते, नानेति । वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयिकां विद्या-
भिन्ना भवितुमर्हन्ति, कुतः शब्दादिभेदात्, भवति हि शब्द-
भेदो 'वेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीत' इत्येवमादिः, शब्दभेदश्च
कर्मभेदहेतुः साधितः, पुरस्तात् शब्दान्तरे कर्मभेदः कानु-

अपि वेति । विद्यायां वेदेकश्रुत्युक्तविद्यायाः श्रुत्यनुरूपविशेषकत-
याच्च । श्रुतिनानात्वमपीति । पूर्वपक्षफलमाह । तस्यादि विद्याने-
तु गुणानुपसङ्कार इति मत्वा सूत्रं योजयति । वेद्याभेदेऽपीति । ननु
भिन्नभाषायाश्चकमब्दः शब्दान्तरं यथा यजति ददति जुहोति इति
तस्मिन् शब्दभेदे कर्मशब्दविधिवभावनाया भेदो युक्तस्तस्मात् कृतं तु वक्ष्य-
त्वङ्ग्रेहेन स्वीकृतविषयत्वाद्भाषाभेदादिति यच्च । प्रकृते तु वेदोपा-
सीतित्यादिशब्दार्थोपसङ्गादन्तर्भावश्च स्मृतो भेद भावात् सिद्धगुणक-
मङ्गल एवमेव विषयतोऽपि भेदाभावात् कथमप्राप्तिभेद इति शङ्कते ।
नन्वेति । अत्र सूत्रे शब्दभेदोऽभ्युपगम्यमानकोक्तः, विद्यानानात्वे कस्यच-
हेत्ववस्थादिपदोपासगुणादय एव, तथा हि सिद्धस्यापि गुणक कार्त्तव्य-
यितया कार्त्तव्यमिति । यथा तावन्नादिगुणानां कथमभावनान्वयितया
कार्त्तव्यं तथोक्तितत्प्राप्तयेऽप्यसिद्धिरेवप्राप्तिभावनान्वयितया कार्त्तव्य-
मिति युक्तविधितत्प्राप्तयेऽप्यसिद्धिरेवप्राप्तिभावनान्वयितया कार्त्तव्य-
मिति युक्तविधितत्प्राप्तयेऽप्यसिद्धिरेवप्राप्तिभावनान्वयितया कार्त्तव्य-
मिति युक्तविधितत्प्राप्तयेऽप्यसिद्धिरेवप्राप्तिभावनान्वयितया कार्त्तव्य-

वत्त्वादिति । आदिग्रहणात् गुणादयोऽपि यथासम्भवं भेद-
हेतवो योजयितव्याः । ननु वेदे आदिपु शब्दभेद एवावगम्यते
न यजति इत्यादिवदर्थभेदः स्वर्णानिवेषा मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदा-
दर्शान्तरासम्भवाच्च तत्कथं शब्दभेदात् विद्याभेद इति । नैष
दोषः, मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यदुबन्धभेदात् विद्याभेदोपपत्तेः ।
एकस्यापि हीनस्वस्वोपास्यस्य प्रति प्रकरणं व्याज्ज्ञा गुणाः
गिष्यन्ते तथैकस्यापि प्राणस्य तत्र ततोपास्यस्याभेदेऽप्यन्या-
दृक् गुणोऽन्यतोपासिततव्योऽन्यादृक् गुणस्यान्यत्रेत्येवमुबन्ध-
भेदात् विधिभेदे मति विद्याभेदो विज्ञायते । न चात्रैको
विद्याविधिभिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुं, विनिगमनहेत्य-
भावात् अनेकत्वाच्च प्रति प्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन
गुणविधानानुपपत्तेः । न चास्मिन् पक्षे समानाः सन्तः सत्त्व-
कामत्वादयो गुणा अमलश्लाघयितव्याः । प्रतिप्रकरणं चेदङ्गा-
मेनेदमुपासितव्यमिदं ह्यस्मिन् चेदमिति नैराकङ्क्षावगमात्
नैकवाक्यतापत्तिः । न चात्र वैयानरविद्यायामिव समस्तचो-

कङ्कतु, तथा प्रतिविद्यं कलं सयोगभेदादङ्कुरश्च विदुः स्यादिकमास्याभेदा-
द्भेद इति समाधत्ते । न च दोष इत्यादिना । यदुक्तम् कृतिमानास्य
एषान्नरविध्यर्थमिति तत्रोक्त्याह । न च त्वेक इति । किञ्च प्राप्तिविद्या-
नुवादेनाप्राप्तानेकगुणविधाने, वाक्यभेदः स्यादित्याह । अनेकत्वाच्चेति ।
किञ्च विद्योपास्ये गुणानां एव कङ्कतं या न च प्रत्यभिज्ञायां कङ्क-
देव स्मृत्ये, विद्यानाम त्वपक्षे तु गुणानामप्राप्तेः सा प्राप्तिर्हेत्याह । न
चास्मिन् पक्षे विद्यानाम त्वपक्षे तु गुणानामप्राप्तेः सा प्राप्तिर्हेत्याह । न

दनाऽपराधि यदुबलेन प्रतिप्रकरणदर्शोन्वयवैपासनानि
भूत्वैकशब्दतां यनुः । वेद्यैकत्वनिमित्तं च वेद्यैकत्वे सर्वत्र
निरङ्कुशे प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञा
येत, तस्मात् सुसूच्यने, नानाशब्दादिभेदादिति । स्थिते चैत-
स्मिन्नाधिकरणे निर्व्यवेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५८ ॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते, किमामिच्छया समुच्चयो
विकल्पो वा स्यादथवा विकल्प एव नियमेनेति तत्र स्थितत्वात्
तावत् विद्याभेदस्य न समुच्चयनियमे किञ्चित्कारणमस्ति । ननु
भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो द-
ृश्यते । नैव दोषः, नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणं, नैव विद्यानां
काचित् नित्यताश्रुतिरस्ति, तस्मात् न समुच्चयनियमः, नापि

नाहं विद्या नानेत्याह । प्रतिप्रकरणद्वेत्तादिना । दृष्टव्यः । सर्वेषु
लोकेषु कावचारो भवति वैद्यनरध्यातां सर्वज्ञाद्यमस्तीत्यादिफलभेदे
इत्यर्थः । ननु विद्यानामात्रे सिद्धे पञ्चाह्वरादिविद्या प्रतिवेदान्तमेका-
मेका चेति चिन्तोचिता तत्कथमादौ वा जनेत्यत्र आह । स्थिते चेति ।
विद्यानामात्राधिकरणं वादादप्येव वक्तुं नानाभाषिकानिभि भावः ॥

विकल्पः । विद्यानां सारूपसङ्ख्यानुष्ठानप्रकारोऽत्र निरूप्यत इत्युप-
जोक्तत्वं वक्तुमिच्छाह । स्थित इति । विद्याविशिष्टविद्याः सारूप्यसादृश्य-
वक्तुमिच्छा चेति । तत्राहं पञ्चविद्यासु यथाज्ञानविकल्पवैविध्यविद्यानामा-
त्रसंख्यात्वं वक्तुमिच्छाह । किमिति । पूर्वपक्षे यथेष्टानुष्ठानमिच्छाविवक्षितम्

विकल्पनिवृत्तः विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् ।
 पुरिषेष्वात् याथाकाम्यमापद्यते । नन्वाविशिष्टफलत्वादानां
 विकल्पो न्यायः, तथा हि 'मनोमयः प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं
 ब्रह्म सत्यकामः सत्यमकुलः' इत्येवमाद्यास्तुल्यशरीरत्वगन्धि-
 फला लब्धन्ते । नैव दोषः, ममानफलेष्वपि स्वर्गादिमाधनेन
 कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्मात् याथाकाम्यप्राप्तावच्यते
 विकल्प एवमां भवितुमर्हति न समुच्चयः । कैस्मात् अविशिष्ट
 फलत्वात् । अविशिष्टं ज्ञानां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करण-
 मेकेन चोपासनेन साक्षात्कृते उपास्यविषये ईश्वरादौ द्विती-
 यमनर्थकम् । अपि चासम्भव एव साक्षात्करणस्य, समुच्चय-
 पक्षे चिन्तविशेषहेतुत्वान् । साक्षात्करणसाध्यञ्च विद्याफलं
 दर्शयन्ति श्रुतयः 'यस्य स्यादज्ञा न विचिकित्सास्ति' इति 'देवो
 भूत्वा देवान्येति' इत्येवमाद्याः । श्रुतयश्च 'मदा तद्भावभा-
 विताः' इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्य-

यति । तत्र स्थित्यादिव्यवहिका । एकपुरोडाशफलत्वाद्यानां त्रीह्रस्व-
 योर्विह्रस्वस्यैव विकल्पनिवृत्त एवासां विद्यानां न्य न्यः, तस्यफलत्वात् ।
 न च फलभूतत्वात्किञ्चिदः काव्यकर्मसमुच्चयोऽपि दृष्ट इति वाच्यम्, ईश्वरा-
 साक्षात्कारान् यदा फलभेदेऽन्य वाच्यं योपासीनां साक्षात्कारात्कफ-
 लस्य तुल्यत्वात्, तदा चैकप्राप्ततत्वे चान्यस्याः कर्मभावाच्चिन्तविशेषकत्वा
 तदविद्याकृतत्वाच्चेति विद्वान्मतभावाच्चः । वा तु साक्षात्कार इत्यत्र साङ्ख्य ।
 साक्षात्कारवशाध्यक्षेति । यत्तु पुनः, यदा ईश्वरोऽहमिति साक्षात्कार-
 साङ्ख्यविकित्वा च नास्ति साङ्ख्यीश्वरो न वेति तत्त्वैश्वर्यप्रशिरितत्वार्थः ।
 जीवोऽव भावमवा देवत्वं साक्षात्कारं देवतातेऽश्वरकात् देवत्वं साऽप्रोति

तमामादाय तत्त्वः स्यात् यावदुपास्यविषयमात्रात्कारणेन
तत्फलप्राप्तिरिति ॥

**काम्यास्तु यथाकामं समुच्चयेरन् वा पूर्व-
हेत्वभावात् ॥ ६० ॥**

‘अविशिष्टफलत्वात्’ इत्यस्य प्रत्युदाहरणं, यास्तु पुनः का-
म्यास्तु विशास्तु ‘मू य एतमेव वायं दिशां वक्षं वेद न पुनरोदं
रोदिति म यो नाम व श्रेष्ठपासो यावन्मास्मो गतं तत्रास्य काम-
चारो मैवति’ इति चैवमाद्यास्तु क्रियावददृष्टेनात्मनामीयं
तत्तत्फलं साधयन्तीय मातात्कारणात्ता नास्ति ता यथा-
कामं समुच्चयेरन् वा समुच्चयेरन् पूर्वहेत्वभावात्, पूर्वस्या-
विशिष्टफलत्वात् आदित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥

अङ्गेषु यथायथभावः ॥ ६१ ॥

कर्माङ्गेषु उद्गीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्ययाः गेहव्यवि-
हिताः किं ते समुच्चयेरन् किं वा यथाकामं स्यु रिति संशये

इति शुक्लवार्त्ताः । अहं यद्वाक्यामनुष्ठानप्रकारस्य पञ्च इति । तस्मा-
दिति ।

काम्यास्तु । तदस्योपासकयोऽन्य विषयस्तास्तु किं विषयस्तु यथाकामं
अनुष्ठानमिति पूर्ववत् अङ्गेषु यत्तुपासित्वाविषयवादहं यद्वाक्यमिति
प्रप्रावयवर्धं विहासयति । अविशिष्टेति । अथः कश्चित् वायुमेव-
कृत्वेन कश्चित्तानां दिशां वक्षं वेदोपासो नास्ती इत्यन्तराश्रितित्वं रोदन-
रोदिति समते निवृत्त्येव जीवत्पुत्रो भवतीत्यर्थः । अहं यद्वाक्यामो हांसा-
त्कारणादत्यनुपासित्वमिति नास्ति ।

अङ्गेषु यथायथभावः । अङ्गेषु इति ।

यथाश्रयभाव इत्याह । यद्वैषामाश्रयाः सोत्रादयः सम्भूय
भूतन्त्येवं प्रत्यया अपि, आश्रयतन्त्रत्वात्प्रत्ययानाम् ॥

शिष्टेऽपि ॥ ६२ ॥

यथा आश्रयाः सोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु गिर्यन्ते एवमाश्रिता
अपि प्रत्ययाः नोपदेशकतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽज्ञानां तदाश्रया-
णाञ्च प्रत्ययानामित्यर्थः ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

‘होतृषदनाद्वैषामपि दुरुद्धीतननुममाकरति’ इति च प्रण-
वोद्धीथै कत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मण्युत्पन्नं जतं होवा-
त्कर्मणः प्रतिसमादधाति इति वृत्तं वेदात्तरोदितस्य प्रत्य-

यत्कामित्वात् सफलत्वाच्च सशयमाह । किमिति । यथा कत्वमुत्ताने
तदाश्रिताङ्गानां ससृज्जितानुत्ताननियमस्तथ हुत्ताने तदाश्रितोपासीनां
तद्विषय इति सूत्रादयः । ननु तद्विधिरथानियम इत्यत्राङ्गाश्रितानां
गोदोक्तनवदनकत्वमुक्तं तत् कथमनङ्गानामङ्गसमुच्चयं शङ्केतेत्युच्यते ।
अङ्गात्वनुत्तःपद्यन् पद्योऽसिधिर्यद्युपासनानि नानुत्तःपद्येत् तर्हि तेषां
तदाश्रितत्वं व्यर्थमिति सन्धानस्य शङ्केति भावः ॥

तर्हि गोदोक्तस्यापि ससृज्जितः स्यादित्यत आह । शिष्टेऽपि । शिष्टिः
प्राप्तये विधानमिति शबरः । विहितत्वाविशेषात् ससृज्जितोऽङ्गवदित्यर्थः ।
गोदोक्तनवदनुत्ताननियमः, समस्तस्थाने विहितत्वात् तद्विषये सम-
सिधिरिवैयर्थ्यात्, उपासनायां तु न कस्य चिदङ्गस्य स्थाने विहितत्वमिति
ससृज्जितनिबन्धेन विरुध्यत इति भावः ॥

ससृज्जिते विक्रमः, समाहारादिति । ‘सन्वेदिनां च प्रथमः स साधवे-
दिमासुद्धीथः’ इति आन्वोये प्रथमोद्धीथयोर्द्व्यङ्ग्यान्विधिरिति, तस्य

यस्य वेदान्तरोदितपदार्थसम्बन्धसामान्यात् सर्ववेदोदितप्रत्य-
योपसहारं सूचयतीति लिङ्गदर्शनम् ॥

गुणसाधारण्यञ्च तेऽपि ॥ ६४ ॥

विद्यागुणश्च विद्याश्रयं सन्तमोक्षारं वेदत्रयसाधारण्यं आव-
यति, तेनैवं चर्याविद्या वर्त्तते 'ओमित्याश्रयवत्त्वोमिति शस-
त्वोमित्युक्तायति' इति । ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्चितसाधारण्य-
मिति लिङ्गदर्शनमेव । अथ वा गुणसाधारण्यञ्च तेऽपि । य-
दीमे कर्मगुणा चक्षीयादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युर्न
स्यात् ततस्तदाश्रयानां प्रत्ययानां सहभावः, तं चक्षीयादयः
सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा आ-
व्यन्ते, ततश्चाश्रयसहभावात् प्रत्ययसहभाव इति ॥

मन्त्रार्थवादो होतृवदनादित्वादिः । होतृः संनस्यवशादिना होतृवद-
नस्यत्वेन संनस्य कथ्यते, उक्तता आत्माप्रप्रवादात् भूतस्य होतृवत्त्व-
कतात् होतृवदनादनुसमाहरण्येव निर्दीपं करोत्ये । त्वित्, यत्त्वनामप्य-
रेण ओम्बोहोयस्यैवाध्यानवशादित्यर्थः । ततः किं तत्त्वाह । इति प्रव-
क्षति । साववेदस्योद्गीथध्यानस्य भूतवेदोक्तप्रत्ययसम्बन्धो यो हतः स
एवाङ्गानां सर्ववेदान्तविकृतोपास्तिसत्समे लिङ्गं प्रत्ययवदपदार्थसोपा-
स्तानां वेदान्तरोक्तत्वसादृश्यत्वं वेदान्तरोक्तं कथ्यन्त्येतापि समानत्वा-
दित्यर्थः ॥

अकारस्य ध्येयस्य साधारण्यदादपि तद्व्यतिथ्यानां वस्तुविद्यावु-
ष्टान् मन्त्रत इति लिङ्गान्तरमाह । युजेति । तेनोद्गारेण, वेदत्रयोक्तं
कथं प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्वयस्येनोक्तमेव, अन्वयेनोक्तोऽपि आचरे ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

• न वेति पक्षव्यावर्त्तनम् । न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति । कुतः, तत्सहभावाश्रुतेः । यथा हि त्रिवेदीविहितानामङ्गानां स्नात्वादीनां सहभावं श्रूयते 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोध्नीय स्तोत्रं मुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रक्षीतः सामगाय ह्यंतरेतत् यज' इत्यादिना, नैवमुपासनानां सहभावाश्रुतिरस्ति । ननु प्रयोगवचन एवासां सहभावं प्रापयति । नेति ब्रूमः, पुरुषार्थत्वादुपासनानां, प्रयोगवचनो हि कर्त्तव्यो-नामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयति, उद्गीथाद्युपासनानि तु कर्त्तव्याश्रयाश्रयि गोदीक्षणादिवत् पुरुषार्थानीत्यवोचाम 'एष-गन्धप्रतिबन्धः फलम्' इत्यत्र [वे० सूत्रांशः ३।३।४२] । अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽङ्गानां तदालम्बनानां चोपासनानां यदे-केषां कर्त्तव्यमैकेषां पुरुषार्थत्वमिति । परञ्च लिङ्गद्वयमकारण-मुपासनसहभावस्य श्रुतिव्यायाभावात् । न च प्रतिप्रयोगमाश्रयकात्कर्त्तव्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यते,

फलव्यायाः कर्त्तव्यतादुपासननियम एवमुक्तः, अङ्गवत् सप्तहवनियमे-
वानाभावादिति सिद्धान्तमिति । न वेति । प्रयोगविधिः कर्त्तव्यसाधनप्रधा-
न नुष्ठाननियमाङ्कः न त्वनङ्गानां संपादक इत्याह । नेति ब्रूम इति ।
विषयोपासकः कर्त्तव्यं न सप्तद्विस्तुतेषां भिक्षफलत्वाद्गोदीक्षणादिति
भावः । शिष्टेष्वेतेषां निरस्यति । अयमेवेति । समाहारादुपासधार-
णसमयेष्वेतेषां लिङ्गद्वयमपि मानान्नरापापस्य श्रोतव्यं न स्वयं साधकं
अर्पणादस्मत्पादित्याह । परञ्चेति । पुण्यसाधारणाय कर्मस्य द्वितीयां
[८२]

अतत्प्रयुक्तत्वादुपासनानाम्, आश्रयतन्त्राद्यापि सुपासनानि
कामसाधनाभावे माभूवन् त्वान्वयसहभावे सहभावनियममर्हन्ति
तत्सहभावाश्रुतेरेव । तस्मात् यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठेयिरन् ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिसहभावं प्रत्ययानाम् 'एवंविद् वै ब्रह्मा
ब्रूय यजमानं भर्ष्याय श्रुत्वजोऽभिरक्षति' इति । सर्वप्रत्य-
योपसंहारे हि 'सर्वे सर्वविद्, इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा
परिपाल्यत्वमितरेषां सङ्कीर्त्तेत । तस्मात् यथाकामसुपासनानां
समुच्चयो विकल्पो वेति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद-
कृतौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

व्याख्यानं दूषयति । न चेति । तत्प्रयुक्तत्वाभावे तदाश्रितत्वं कर्त्तव्यत
आह । आश्रयेति । इत्येव तेषां कदाचित्त्वं वदन्नाह । कदाचित्त्वं न
तद्व्यापकत्वमिति ।

विद्वद् विदुषां ब्रह्मस्यैवास्तित्वां पादत्ववचनञ्च सर्वोपासीनां सह-
प्रयोग इत्याह । दर्शनाच्चेति । कस्मै दानिदिविकृताङ्गकोपे व्याकृति-
कोमप्रावृत्तिरादित्थान्त्वमेवं वित्तम् ब्रह्मण इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीश्रीविद्यावत्सलभगवत्पादकृतौ
शरीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभादां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ० ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

अवेदानीमौपनिषद्भाष्यज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्म-
खेयानुप्रविशति आहोस्वित् स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवति
इति भीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते 'पुरुषार्थोऽतः'
इति । अतः अद्यात् वेदान्तविहिताटाक्षज्ञानात् स्वतन्त्रात्

अतीत्याध्यायस्य चतुर्थपादे आनन्दगिरिलतटीकेन परिच्छेदोक्तः ।

ॐ परमात्मने नमः ।

कर्माङ्गुलिर्विद्योक्तिप्रवृत्तात् ज्ञानज्ञानस्य कर्माङ्गुल्यभावात् परिह-
रति । पुरुषार्थ इति । परापरजन्तुविद्यानां पुरुषोपसंहारात्मा परि-
भाष्यत्ववार्थं तासां कर्मानपेक्षायामेव पुरुषार्थसाधनत्ववद्वरप्राप्तौ नि-
वृत्त्यते, तत्र कर्मानपेक्षायापसूयां का नायेतिकर्तव्यता, नहि तां विना
कारकतेष्वप्यत्र यथादयः अवस्थादयः असादयश्च विद्योत्पत्त्युपबोध्य
इतिकर्तव्यता निवृत्त्यते, तदभिप्रेत्याह । अथेति । फलभेदाभेदौ विना
न विद्याभेदाभेदौ, न च तौ विना पुरुषोपसंहारादुपसंहारौ, तेन प्रागेव
विद्यानां पुनरुद्देशेनैव स्थिते प्रथममौपनिषद् भाष्यज्ञानमधिकृत्य वादि-
विप्रतिपक्ष्या संशयमाह । औपनिषदिति । अनेन भाष्यज्ञानविशेष-
णेन भाष्यज्ञानविकृतित्वव्यति, सिद्धे फलवत्ये स्वतन्त्रमेवेदं फलवदिति सा-
धनादध्यायपादवृत्तिः । पूर्वपक्षे सन्तुष्टपक्षसिद्धिः, सिद्धान्ते केवलस्य ज्ञा-
नस्यैव फलसाधनत्वेति यत्वा पूर्वपक्षस्यैव दर्शयन् आहौ सिद्धान्तमाह ।
सिद्धान्तेति । स्वतन्त्रां प्रतिष्ठां योजयति । अस्यादिति । तत्र प्रमाद्य

पुरुषार्थः सिध्यतीति वादरायण आचार्यो मन्थने कृत एतद्व-
गम्यते, यन्मादिच्छाह । तथा हि 'नरति शोकमाश्रितुं स धो
ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परम्
आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन् विमोक्षेऽथ
मम्यत्य इति 'य' आत्माऽपहतपाप्मा' इत्युपक्रम्य 'म' सर्वोऽथ
लोकानाप्नोति सर्वेषु कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति
आत्मा वा अरे दृष्टव्यः' इति शेषकस्य 'एतावदरे अन्त-
त्वं' इत्येवं आतीत्यका श्रुतिर्विद्यायाः केवलायाः पुरुषार्थ-
हेतुत्वं आवयति । अत्रापि परः प्रत्यवतिष्ठते ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽनेष्ट्विति जैमिनिः॥२॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात् तद्विज्ञानमपि ब्रीहिप्रोक्षणा-
दिवन् विषयद्वारेण कर्मसम्बन्धे वेत्यतस्तस्मिन्मार्गेण प्रयोजने

पृच्छति । कृत इति । कृत्वाभववेनोत्तरमाह । यन्मादिच्छाहेति ।
प्रमाणम् विदधोति । तथा ब्रीह्यादिना । अणुब्रह्मज्ञानस्यापि कृत-
न्येव पुनरप्येतेति ब्रह्म तद्विवक्षा नृतिमाह । यथाहोति । विपु-
लविषयं वाक्यान्तरमाह । आहोति । उक्तश्रुतिं विद्याकर्मयोः साध-
साधनत्वं न भारीत्याशङ्क्य तयोरेकपुरुषसम्बन्धवाचक्योरेव तद्विदित्वायवे-
नाह । केवलाया इति । पूर्ववत्त्ववधारयति । अहोति । विद्वान्मोक्ष-
नन्तरमात्मज्ञाने विषये सत्त्वश्रुतिप्रधानस्य बीमासकचोदवतीत्यर्थः ॥

पुरुषार्थवाद इत्यन्वयस्यैव तस्मै शेषोपासकम् । न पुरुष ईदृशीर्षवाद-
इति दृष्टव्यम् । तत्परत्वात् अर्थात्परत्वाद्वा प्रयोजनविधिना वेदमादीत-

आत्मज्ञाने वा फलश्रुतिः सार्धवाद इति जैमिनिराचार्यो
 भ्रूयते । यद्यन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु 'यस्य पर्थमयी शुद्धिर्भवति
 न स पार्थ शोकं नृणोति यदाहुं पशुरेव आलम्ब्य हङ्गे
 यत्प्रयाजानुयाजा इव्यन्ते वर्म वा एतत् यदुस्य क्रियते कर्म
 यजमानस्य आलम्ब्याभिभूत्यै' इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थ-
 वादसाहच । कथं पुनरस्थानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणा-
 दीनात्मन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेशः शीघ्रश्रुते । कर्तृद्वारा-
 रेण तद्विज्ञानस्य वाक्यात्क्रतुसम्बन्धः इति चेत्, न, वाक्यवि-
 नियोगानुपपत्तेः । अव्यभिचारिणा हि केनचित् दारेणाना-
 रभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसम्बन्धोऽवकल्पते कर्त्ता

मानककर्माङ्गकर्मत्रयस्यास्त्वभिभूत्यात् यजमानसंस्काराङ्गनादिवदिति म-
 त्वा शेषत्वादित्येतद्व्यापदे । कर्त्तृत्वेनेति । तत्त्वज्ञानं प्रयोगविधिनाऽऽदेयं
 साध्यकथोक्तान्तरन्यत्वे सति कर्माङ्गान्नयस्यात् पर्थमयोत्वादिवदिति प्रयोगः ।
 अतन्मककस्य कथं प्रोक्त्यादिवत् कर्माङ्गतेत्याशङ्क्य पुरुषार्थवादे रत्नस्यार्थ-
 भाक् । एतत् इति । वेदार्थजिज्ञासायां तत्त्वानर्थार्थं संशयादिप्रति-
 भाधी सुहोराख्ये शिष्येण दर्शनीयः, सुहृत्वा च तद्विरासेन तत्त्वमाविष्क-
 रणोद्यमिति शिष्टाचारं दर्शयितुं जैमिनियङ्गणं न प्रतिपद्यतवा शिष्यस्य
 तदयोगात् । फलश्रुतेरर्थवादत्वे सूत्रितं वृत्तान्तं व्यापदे । यथेति ।
 पर्थमयीदृश्ये यजमानस्याङ्गनादिसंस्तारे प्रयाजादिकर्मसु च क्रमेण फल-
 श्रुतिरहं शब्दोत्पादिना सांघ फलश्रुतिर्न फलपरा फलवत्कल्प्य-
 त्वात् पर्थमहादेः फलमेवत्यायोगादतः सार्धवाद एवेति पर्थमयो-
 त्वाधिकारस्यैव सार्धितं, तत्वात्मज्ञानेऽपि फलश्रुतिरर्थवाद एव स्यादि-
 त्याह । यद्वदिनि । विनियोजकमानाभावाद् आत्मधियोऽनङ्गत्वात्
 तत्र फलश्रुतिर्नार्थवाद् इति यद्वते । कथमिति । प्रकरणादिना
 क्रतुसम्बन्धोऽपि शुद्धद्वारा पर्थमयोत्पत्त्यै वाक्यात्

तु व्यभिचारि द्वारे कौशिकवैदिककर्मसाधारण्यात्, तस्यापि
 तद्द्वारेणावज्ञानस्य कृतसम्बन्धसिद्धिरिति । न, व्यतिरेकवि-
 ज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽप्यज्ञानुपयोगात् । न हि वैदिक्यति-
 रिक्ताव्यभिज्ञानं कौशिकेभ्यः कर्मसूपपद्यते, सर्वथा इदार्थप्रवृ-
 त्त्युपपत्तेः, वैदिकेभ्यः तु देवपातोत्तरकायसंज्ञेभ्यः वैदिक्यति-
 रिक्ताव्यभिज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युपपद्यते व्यति-
 रेकविज्ञानम् । अन्यपक्षतपायत्वादिविशेषस्यादसंसाध्यात्मवि-
 ययमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात् । न, प्रियादिसंस्तु-
 त्वाभ्योऽपि कर्मद्वारा वेदनायाख्यात् कृतसङ्गतिरिति पूर्ववादाच्च ।
 कर्मेति । सिद्धात्मी दूषयति । नेति । तदेव सिद्धयति । व्यभि-
 चारिणेति । जुह्वदात्मज्ञाने कर्मसाध्यभिचारि द्वारमित्ययस्याह ।
 कर्तेति । तस्य व्यभिचारिणे प्रवृत्त्याह । तस्यादिति । किं देहा-
 तिरिक्ताव्यभिज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं विनियोजकानां प्राप्तात् निरुद्धं न सिद्धाप-
 दनपायत्वादिविशेषितः संसाध्यात्मविशेषोऽप्यनवहृत्य न के । प्रियस्यादं
 पूर्ववादो दूषयति । नेति । तस्य प्रियद्वारा मैत्र्युपपत्त्यात् न, कर्मा-
 ङ्गत्वं निवेद्यं यस्यामित्यर्थः । कौशिककर्मभ्योऽपि कर्मत्वात् वैदिक-
 कर्मवत् कर्मद्वारेणातिरिक्तज्ञानं पद्येति कर्तुः । स धारणाव्यभिज्ञा-
 यस्याह । न ह्येति । सर्वमेति व्यतिरेकज्ञानाज्ञानयोरेकत्वं । तर्हि
 वैदिकस्यापि कर्मापि कर्मत्वादितरवयव व्यतिरेकज्ञानावेकाधीना-
 यस्याह । वैदिकेति । कारोर्न दिनसम्बन्धं देवपातेत्यादि विवे-
 षणम् । द्वितीयमाशङ्कते । नन्विति । कृतसङ्गतिमत्तात् विरोधित्वाच्च
 तस्य न कृतसङ्गतेति भावः । कृतसङ्गतिं कथं हित्वात्यदविश्वविदमित्याह ।
 नेत्यादिना । जातः दीनामात्मार्यत्वेन प्रियत्वमुक्त्वा याज्ञा दूषयति इति
 पदना यायादिका भोग्येन कृतस्य संसारिणो भोक्तुरेव दूषयत्यभिज्ञ, भोक्तृ-
 ज्ञानस्य कर्मसूपपद्यततो भोक्तृतिरिक्तस्य कृतस्य न चोचितत्वं ।
 अपक्षतपायत्वात् विशेषणकं भोक्तृसंज्ञात्वादतिरिक्तमतकस्यैवैकानि-

चित्तस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वोपदेशात्, अपकृतपाप-
त्वादिविशेषणस्य तु कृत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्र तत्र प्रसाधित-
मेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं, तदेव संसारिण आत्मनः
पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्स्वरूपदिश्यते इति । सत्यं प्रसा-
धितं तस्यैव तु स्वरूपानिखननवत् फलहारेणाद्येयप्रतिसमाधाने
क्रियेते दाक्षाय ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

‘जनको ह वैदेहो ब्रह्मदक्षिणेन यज्ञेन जे, ‘यज्यमाणो वै
भगवत्सोऽहमस्मि’ इत्येवमादीनि ब्रह्मविदामपि अन्यपरेषु
वाक्येषु कर्मेत्यन्वयदर्शनानि भवन्ति । तथोद्दालकादीनामपि

त्याहुराह । अपकृतेति । जनादिस्वरूपमारभ्य तत्र तत्प्राप्तपक्षब्रह्मा-
कारता वेदाङ्गानामुक्ता तत् कथमपकृतपापत्वादिकीर्तनस्य सुखार्थेनेति
यदुक्ते । नत्विति । अधिकमिति विशेषणादायद्वितं हेतुं वरयति ।
तदेवेति । संसारिणोऽसंसारोत्तररूपमिति व्याकृतिं प्रस्थाप्य । पारमा-
र्थिकमिति । ऐक्ये प्रमाणं पूर्वोक्तं सूचयति । उपनिषत्सुसिति । पूर्व-
पक्षाद्येव समाधत्ते । सम्यग्मित्रादिना । फलहारेणेत्यत्र ज्ञानं वेदाङ्गानां
तत् जगत्सर्वं वेति विचारेणेत्यर्थः । साधितस्यैवाद्येयसमाधिभ्यां साधनस्य
फलमाह । दाक्षायेति ॥

किञ्च जनकोदीनां विद्याया सह कर्माचारदर्शनाच्च क्षेत्रक्षेत्रविद्या
मोक्षहेतुरतः सङ्गाहकान् विद्यायाः सातम्यभावेन कर्मावृत्त्ये विज्ञप्ति-
त्याह । आचारेति । कृत्यं व्याचरे । जनको हेति । विदेहानामधि-
पतिर्जनको नाम राजा बृहदक्षिणपक्षेन यज्ञेनायमेधेन वा ब्रह्मदक्षिणा-
युक्तेन पुरा ब्रह्मविदीने ज्ञानं ज्ञतवान् । कर्मेत्यस्य राज्ञो ब्रह्मविदो

पुत्रावुशासनादिदर्शनात् नार्हस्यसम्बन्धोऽवगम्यते । केवलात्
चेत् ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात् किमर्थमनेकायाससमन्व-
तानि कर्माणि ते कुर्युः, अर्के चेन्माधु विन्देन किमर्थं पर्वतं
व्रजेत् इति न्यायात् ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

‘यदेव विद्याया करोति अद्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर-
भवति’ इति च कर्मशेषत्ववशात् विद्यायाः न केवलायाः
पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

‘तं विद्याकर्माणी समन्वारभेते’ इति च विद्याकर्माणां
फलारम्भे साहित्यदर्शनात् न स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥

वाक्यमाह । ‘यच्छ्रुत्वा इति । विद्यादिभिः समानानुभावाभ्यामा-
दीन् समवन्त इति सम्बन्धोऽप्याहं यच्छ्रुत्वा चोक्तं न तत्र कतिचित् दिनाभ्या-
सश्चमिति रात्रोक्तवानित्यर्थः । यत्तद्व्याख्यानि विद्याधीनि न कर्मोपा-
नोक्त्यशङ्काह । कर्मोति । इतश्च यच्छ्रुत्वादिनामसि कर्मश्रुतिरित्याह ।
तथेति । आदिपदेन आसवःशब्दोऽप्यदिष्टः, द्वितीयेन भाव्यानुशास-
नादसोऽशङ्क्यते । कर्मो नत विद्वद्भिरेव कैचिदित्येतावता विद्याचक्षुर-
पक्रवाद्योगात् केवलेव सा शक्तेरुत्तरित्य शङ्काह । केवलादिति । कस्या-
द्यावत्प्रायः कृत्वा न कोऽपि मङ्गादायं तथाद्विनेत इत्यन्तं कौकिलन्याय-
माह । अर्कं चेदिति । सप्तोपपन्नोऽर्थव्यञ्जः ॥

न केवलं विद्यायाः सिद्धादेव कर्माह्वयं, किन्तु अतीवोद्धतेऽपीत्याह ।
तदिति । कृतार्थं विद्वदिति । अदेवेति ।

इतो न अतन्त्रा विद्या इवार्थहेतुरित्याह । समन्वारम्भणादिति ।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘आचार्यकुलात् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माति-
शेषेणाभिसमाहृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः’ इति
चैवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवर्तः कर्माधिकारं
दर्शयति । तस्मादपि न विज्ञानस्य स्वात्मन्येण फलहेतुत्वम् ।
नन्वनाधीत्येत्थमध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानम् । नैष
दोषः दृष्टार्थत्वात् । वेदाध्ययनमर्थावबोधपदार्थस्तमिति स्थितम् ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे’ ॥ इति-

सूत्रं विदधोति । तमित्यादिना । तं परलोकं प्रजन्तं विद्याकर्माणां
समनुमन्तं इति यावत् ।

तद्वतात्मनो जिज्ञानरमाह । तद्वत इति । तद्वत्करोति । आदा-
र्येति । तस्य कुलं गुरुसुपमयमं कृत्वा तत्राप्रगन्तरं गुरोः शुचौ वाक्यं
कर्मा विधायतिशेषेण श्रुतेन कालेन यथाविधानं पवित्रपाथितपाङ्-
सक्त्यादिविधानतिक्रम्य वेदमधीत्यानन्तरमभिसमाहृत्य व्रतविधिं कृत्वा
दारानाहुत्य कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः शुचौ देशे स्वाध्यायमध्ययनं कुर्वन्
कर्मान्तराणि च विहितानि च यथाशक्ति कुर्वाणो ब्रह्मलोकमभिसम्-
यात इत्यर्थः । अध्ययनमध्यसं वचानुत्तरमर्थं श्रुतोत्तरा यद्वृत्ते । नमिति ।
अध्ययनविशेषवशात्तद्विधिवद्दृष्टार्थत्वदर्शावबोधान्नो व्यापारोऽस्तीति
प्रसङ्गे मन्त्रो लघ्वर्थितमित्याहुः । नेत्यादिना ।

इतश्च न कर्मणा विद्या शुचौ देशेति श्रुत्याह । नियमाच्चेति । नियमं
विभजते । कुर्वन्नििति । एह देहे यतं समाः सततव्याकान् संवहरान्

तथा 'एतद्दे जरामर्थं सत्त्वं यदग्निहोतृ' जरया वा होवासान्
मुच्यते सत्त्वना वा इत्येवंजातीयकान्विक्रमादपि कर्मयोग्यत्वमेव
विद्याया इत्येवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते ॥

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥८॥

तुषब्दात्पक्षा विपरिवर्तते । यदुक्तं 'येनत्वात्पुरुषार्थवादः'
इति वे० भू० ३१॥२॥ तन्मोपपद्यते । कस्मात्, अधिकोपदेशात् ।
यदि संमार्देवात्मा शारीरः, कर्त्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यति-
रेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुते-
रर्थवाङ्मयम्, अधिकेण शारीरादात्मनोऽसंसारोऽध्वरः कर्तृत्वादि
संसारधर्मरहितोऽपकृतपापत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वे-

जिज्ञोषिषेत् तत्कर्त्तापि कर्त्तृत्वेति निवृत्तविधिः, एवञ्चानि नरे वर्त्तमाने
सत्त्वयुग्मं कर्त्तृ न विच्यते, तेन त्वं न विच्यसे इति वाच्यम् । इतश्च प्रकारा-
दन्वया प्राकारान्तरं नास्ति यतो न कर्त्तृत्वेऽपः सादित्त्वर्थः । निवृत्तान्तर-
माह । तथेति । जरामर्थं जरामरथावधिकम् । तदेव विशदयति ।
जरवेति । तुषादिभिर्वाक्यैः सिद्धे कर्त्ताकृत्ये तत्कृत्येनैव फलवत्प-
विश्रुत्यैव कर्त्तृमितीत्युक्तम् । पूर्वपक्षेऽप्यनूय चिदात्मवति । सर्वमिति ।

कृतं बोधयति । तुषब्दादिति । पक्षविपरिवर्तकान्वयेव पक्षमनूय
दर्शयति । अदिति । अतुपपत्तिहेतुं प्रकृत्युक्तमाह । कस्मादिति ।
अधिकोपदेश व्यतिरेकतो दर्शयति । अदिति । यः कर्त्ता कर्त्ताकृत्यं नास्ती
वेदात्मवेद्यो न च प्रकृत तदेवं न तत्त्वकर्त्ताकृत्यकर्मज्ञानकृतः चेदता
कृतकारा कृतश्रुतेरर्थवादोक्त्यर्थः । अज्ञातधी ई अतुषब्दोक्तविधिनोपा-

नोपदिश्यते वेदान्तेषु । न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति
 प्रकृतं तत्त्वार्थास्तुष्टिर्भवतीति वक्ष्यति 'उपमर्दश्च' इत्यत्र [वे०
 सू०३।४।६] । तस्मात् पुरुषार्थोऽतः शब्दात् इति [वे० सू०३।४।
 १] । यन्मतं भगवतो वादरायणस्य तन्मथैव तिष्ठति न शेषत्व-
 प्रकृतिभिर्हेत्वाभासैश्चास्त्यितुं शक्यते । तथा हि तन्मधिकं
 शारीरादींश्चरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः 'यः सर्वज्ञः सर्व-
 वित्' 'भीषास्माद्धातः पवते भीषोदेति सूच्यः' 'महद्भयं वज्र-
 मुद्यतम्' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशमने गार्गि' 'तदैक्षत वज्रस्यां
 प्रजायेवेति तत्तेजोऽश्जत' इत्येवमाद्याः । यत्तु प्रियादिमं-
 सूचितस्य संसारस्य एवात्मनो वेद्यर्थशानुकर्षणम् 'आत्मनस्तु
 कामाय सर्वं प्रियं भवति' 'आत्मा वा अरे दृष्टव्यः' 'यः प्राणेन
 प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो य एषोऽक्षिणि पुरुषो
 दृश्यते' इत्युपक्रमस्य 'एतन्मेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति
 चैवमादि, तदपि 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यह-

त्वाह । प्रकृतेति । वादरायणस्येत्तादि व्याचष्टे । तस्मादिति । उक्तात्म-
 शानस्य कर्तृत्वेवत्वावोगतत्कथ्यार्थः । अधिकोपदेशाविहितावस्तु तद्वर्ध-
 नादिशब्देन प्रत्याह । तथा कीति । कर्तृत्वेक्षितं रूपं इत्यादिवाक्य-
 उपमर्दिनस्तु तस्माह । यन्त्यति । आत्मनस्तु कामादेस्तुपक्रम्यमाका-
 वा अरे दृष्टव्य इति वाक्यं ब्रह्मोपदिदिक्षायां सत्त्वात्वेव ब्रह्मात्मैकाभिप्राय-
 निमित्तं वाक्यत्वेवमाह । वक्ष्येति । यः प्राणेनेत्यादिवाक्यमथैकपरम्
 एतन्न वाक्यत्वेव द्रष्टव्येति । बोधनायेति । य एषोऽक्षिणीत्यादिवाक्य-
 मपि तत्तेजोऽक्षिणैर्मेवातुमुच्यमाह । परमिति । उक्तैः देवैः कथा-
 रिणो बह्विधं ब्रह्म सत्त्वोपदिदिक्षायां सत्त्वात्वेव ब्रह्मणो जीवसत्त्व-
 भेदाभावाभिवा दृष्टव्यादिवाक्यमिति कर्तृत्वमेक्षितमात्मरूपं वेदान्तेषु विव-

‘व्येदो वक्षुर्वेदः’ ‘योऽग्रनामापिपासे मोक्षं मोक्षं जरां सत्य-
मत्येति परं व्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिव्यस्यते स उ-
न्नमः पुनरुचः’ इत्येवमादिभिर्वाक्येभ्यैः सत्त्वामेवाधिकोपदिदि-
क्षायां नात्यन्तभेदाभिप्रायमित्यविरोधः, पारमेष्ठरमेव हि
शरीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपमुपाधिकृततन्तु शरीरत्वं ‘तत्त्व-
मसि नाभ्योऽतोऽस्त द्रष्टा’ इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । सर्वस्यैतत्
विस्तरेणाध्याभिः पुरस्तात् तत्र तत्र निरर्थीकम् ॥

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ८ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषो विद्येत्यत्र ब्रूमः, तुल्य-
माचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथा हि श्रुतिर्भवति
‘एतद् स वै तद्विद्वांसं प्राञ्जल्ययः कारयेयाः किमर्था वय-
मध्येष्यामहे किमर्था वयं यस्यामहे एतद् स वै तत् पूर्वं वि-

श्रुतिमित्युपगमे न कश्चित् विरोधोऽस्तीति शोचया । कुतो जीवमर्हकं
मिथो विरोधः टिक्तामस्तु तात्त्विको विरोधी नास्तीत्याहुः । पारमेष्ठर-
मिति । प्रतिभाषितस्तु विरोधस्तान्त्रिकाभेदाविरोधीति कल्पयः ।
उपाधीति । जीवस्य तात्त्विकं रूपं न ह्युच्येत्यत्र श्रुतिरुपादमाहुः । तत्त्व-
मिति । सत्त्वमादिभिस्तत्र तत्त्वमादिवाक्यं न वक्षुमिषकमित्याहत्याहुः ।
सत्यमेति ।

परोज्ञं विद्वदर्थेन प्रत्याहुः । तुल्यत्वमिति । उक्तमन्तु सत्त्वमन्तरमेव
शोचयति । यदित्यादिना । इतश्च विद्यायाः न वेदमैत्याहुः । याच-
यत्येति । आदिशब्देन पुनरादयो न ह्युच्येते । सत्त्वं तेषां कर्मनिष्ठत्वं
न दाहुः । एतादृशेति । उक्तमन्तु विद्वदर्थेन विद्वदन्तु पारमेष्ठ-
रमिति । सत्त्वमिति । सत्त्वमिति । सत्त्वमिति । सत्त्वमिति ।

दांसोऽन्विहोत' न ज्ञुवास्तुकिरे एतं वै तमात्मानं विदित्वा
 ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विनैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्पा-
 याश्च भिक्षाचक्रं चरन्ति' इत्येवमातीयका । याज्ञवल्क्या-
 दीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते 'एतन्नदरे खल्वस-
 तत्त्वमिति होक्ता याज्ञवल्क्याः प्रवब्राज, इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ।
 अपि च 'यज्यमाणो च वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्येतस्मिन् दर्शनं
 वैश्वानरविद्याविषयं, सश्ववतिं च सोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां
 कर्मसाहित्यदर्शनं न त्वनापि कर्माकृत्यमसि प्रकरणाद्यभा-
 वात् । यत् पुनरुक्तं 'तच्छ्रुतेः' इत्यत्र ब्रूमः ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

'यदेव विद्यया करोति' इत्येषा श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया
 प्रकृतविद्याभिसम्बन्धात्, प्रकृता चोपनीषद्विद्या 'ओमित्येतद-
 चरमुपनीषसुपासीत' इत्यत्र [छा०] ॥

रत्यादिकिङ्कर्तृदर्शनस्यान्यथानिदिमाह । यज्यमाण इति । तत्रापि
 विद्यात्याक्त कर्मसाहित्यमन्यथा ब्रह्मविद्यायः अपि तत्तत्तद्भावादित्याय-
 क्षाह । सम्भवतीति । तर्हि वैश्वानरविद्याया न सातन्त्र्ये च कश्चन
 कर्माकृत्याहोकारा सत्ताह । न त्विति । वेदाह । ब्रह्मविदः अपि कर्म
 दृश्यते, न तत्त्वेषां कर्म तद्वि चोदनाकल्पं तेषां ह्यहंभाभिमानाभावे च
 चोदनाभावात् कश्चिददृष्टवर्तमानमपि तदभासमात्रमिति भावः ।
 परोक्षां श्रुतिमनुसृतुश्चरत्वेन कृतमवतारवान् । यदिति ॥

तद्विषयः । यदेवेति । विद्यायदस्य साध्यान्विषयस्य विवेकाभा-
 वस्य प्रामाण्यादिविवेकेषु चरितार्थत्वादिति चेदभाह । प्रकृतेति ।
 आत्मविषयकत्वात्प्रामाण्यं प्राप्ताह । प्रकृता चेति ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यद्यप्युक्तं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभते' इत्येतत् समन्व
 रशब्दचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया विहितमिति तत्प्रत्युच्यते, विभ
 गोऽत्र दृश्यः विद्या चर्यं पुरुषं समन्वारभते कर्मान्यमि
 शतवत्, यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्च
 गदेकमे पञ्चशतदपरमे तद्वत् । न चेद समन्वारशब्दचनं मुमुक्षु
 विषयम् 'इति तु कामयमानः' इति संसारिविषयत्वोपसं
 रात्, 'अथ च कामयमानः' इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमत्
 तत्वं संसारिविषया विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च परिमृष्टा
 विशेषाभावात्, कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं यथाप्राप्तानुवादि
 त्वात् । एवं सत्त्वविभागेनापीदं समन्वारशब्दचनमवकल्पने
 यज्ञोक्तं 'तद्वतो विधानात्' इत्यत उत्तरं पठति ॥

परकीयं चिह्नान्तरं दूषयति । विभाग इति । बोधजन्योत्तर
 नेन सूत्रं व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना । साधनानुगतौ कथं विभाग
 व्यासत्वं सदृशमाणाह । शतवदिति । शतान्तरशब्दचनस्य सप्तसुवि
 यत्वं तद्वत्त्वं कर्मवाङ्मतेन तद्वत्त्वं विभागादित्युक्तं, इदानीमसुसु
 त्रियत्वाद् विभागोऽपि न दूषयमित्याह । न चेति । तस्या सप्त
 विषयस्य हेतुनारमाह । अनेति । अकारिविषये संविद्येत्यादिवाक्य
 विद्यायत्याद्युक्त्याह । अनेति । उद्योतादिविषया विहिता विद्या प्रति
 विद्या च समन्वयोदर्शनादिक्रिया । तस्यामृतकर्मवाङ्मतेऽपि अथापि
 विद्येत्याह । कर्मापीति । प्रकृते वाक्येऽपि विद्याकर्मणोरविशेषोप
 दाने हेतुमाह । अनेति । उक्तार्थवाक्यस्य संसारिविषयत्वे कथितवाच

 विभागशब्दचनस्य व्यासत्वात् । अनेति । अथैवमुक्तमित्यर्थः

अध्ययनमात्रवत् ॥ १२ ॥

‘आचार्यकृतात् वेदमधीत्य’ इत्यत्राध्ययनमात्रस्य व्यवसा-
दध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधिरित्यध्यवस्थामः । नन्वेवं सत्य-
विद्वत्त्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत । नैव दोषः, न वयमध्य-
यनप्रभव कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः किं तर्ह्यपि-
निषेद्मात्रज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न
कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्येतावत् प्रतीतिपादयामः,
यथा च न क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारिणापेक्ष्यते एव-
मेतदपि द्रष्टव्यमिति । यदप्युक्तं ‘नियमाच्च’ इति अत्राभि-
धीयते ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

‘कुर्वन्नेवेष्ट कर्माणि जिजीविषेत्’ इत्येवमादिषु नियम-
अवश्येषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति अविशेषेण नियमविधा-
नात् ॥

सर्वं विदुषीति । आचार्येति । आचार्यकृतेनाप्येष्टानमात्रं व्यव-
स्थितमिति ज्ञानात् प्रवृत्तेः । नन्विति । अविद्वत्त्वात् विद्याहीनतादिति
यावत् । आचार्यकृत्त्वमात्रज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधनमधिकारः इत्याह । नेष्टा-
दिना । वेदादन्तरादात्मनः तज्ज्ञानमपि कर्मावबोधनमधिकारेऽपेक्षितम-
भित्तावस्थायाः । अथेति । पूर्वसूत्रव्याख्यासमाप्तादिति शब्दः । विद्वत्-
वरमनस्य कर्मात्तरसादृश्ये । यदपीति ॥

अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति व्यापदे । कुर्वन्नेति ॥

सुतवेष्टमतिर्वा ॥ १४ ॥

‘कुर्वन्नेवेष्ट कर्माणि’ इत्यत्रापरो विधेय आत्मायुः
यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात् विद्वानेव कुर्वन्कृतिसम्बन्धते, तथापि
विद्यासुतये कर्मानुष्ठानमेतत् द्रष्टव्यं, ‘न कर्म लिप्यते नरे’
इति हि वक्ष्यति । एतदुक्तं भवति यावज्जीवं कर्म कुर्वन्त्यपि
पुरुषे विदुषि न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति ।
तदेवं विद्या स्मृतये ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तद्वद्व
आत् फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परावृण्वन्ति,
कामकारेणेति । श्रुतिर्भवति वाक्यमनेयिनाम् ‘एतद् एव वै तत्
पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामी येन

विद्वद्भिर्वचनसमेत परिहारात्परमाह । सुतश्च इति । एवं तर्हि
प्रकरणसम्बन्धमिति मत्वा सूत्रं विभज्यते । कुर्वन्नेवेति । विधेयमेव
विशदयति । यद्यपीति । सुतत्वं कर्मानुष्ठानमित्यत्र नःकामयेत्यनुकूल-
यति । नेति । तथापि कथं श्रुतिसामाह । एतदिति । एवं कर्म कुर्व-
न्त्यपि त्वयि नेतो ब्रह्मभावात् विद्यामन्वादन्यथा कर्तारार्थितरति यतो
न कर्म लिप्यते इति लोकनां स्वीकृत्योपसंहरति । तदेवमिति ।

पूर्वपक्षे हेतुनेवमुक्त्यः अपक्षे हेतुत्वरमाह । कामेति । एतत्
विद्याया न कर्माङ्गमेति प्रकारार्थमाह । अपि चेति । ज्ञेयज्ञातः कर्म-
साधनप्रजादिकानुष्ठानादपि विद्यायाः कामकत्वमिति हेतुत्वरमे-
स्वीकरोति । एक इति । नेनां नोऽप्राप्तवचनवरीचः । यथाज्ञातं कोप-

नोऽयमात्माऽयं लोकः इति । अनुभवाकृतमेव च विद्याफलं
न क्रियाफलवत् काशान्तरभावीत्यसकृदावेदितम्, अतोऽपि न
विद्यायाः कर्मयोगत्वं नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरवधार्यत्वं
शक्यमाश्रयितुम् ॥

उपमर्दश्च ॥ १६ ॥

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफलस्य समु-
त्पत्तस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात् स्वरूपोपमर्दमा-
मनन्ति 'यत्नस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत्
केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकान्तु
कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्यागासानस्य कर्माधिकारोच्छिन्तिरेव
प्रसज्येत, तच्चादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥

प्रत्यक्षं फलमेव यत् किं प्रजया कल्पियाम इति निश्चित्याग्निहोत्रादि न
कृतमन्य इत्यर्थः । मोक्षस्याऽऽप्तकत्वत्वात् कथं सकृत्त्वनिश्चयात् प्रजादि-
त्यागसिद्धिकत्वात् । अनुभवेति । ब्रह्मधीर्न कृतप्रयोगविधिना देवा
कृतकृत्वान्त्रित्वेऽपि कलाश्रयोमिवान् मोदोद्वेगवदिति सत्यात् ।
कतोऽपीति ॥

अधिकोपदेशादिव्यात्मनोऽवनाभावात्तत् तद्धीर्न कर्माकृति-
त्युक्तमिदानीमप्येवमिदं विविधमोपमर्दकत्वादपि न कर्माकृतिरिति ।
उपमर्दश्चेति । इत्यत्रात्मधीर्न कर्माकृतिरिति चकारार्थकात् । अपि चेति ।
हेतुत्वरूपोदयति । कर्मेति । विद्यासामर्थ्यात् प्रपञ्चोपमर्दे कथित-
त्वात् । वेदान्तेति । आत्मज्ञानसादोवशात्कृतकविरोधित्वे कथितं
निगमयति । तच्चादिति ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चाप्रवदति हि ॥१८॥

• “अथो धर्मस्त्वन्माः” इत्यादयो ये शब्दा अर्द्धरेतसामान्य-
माणां सङ्गावायोदाहृताः न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति,
यतः परामर्शमेषु शब्देष्वन्यमान्तराणां जैमिनिराचार्यो
मन्यते न विधिं, कुतः, न स्यात् लिङ्गादीनामन्यतमचोदना-
शब्दोऽस्ति । अर्थान्तरपरत्वञ्चैतेषां प्रत्येकमुपलभ्यते, अथो
धर्मस्त्वन्मा इत्यत्र तावद्यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तपं
एव द्वितीयः, ब्रह्म चाचार्य्याचार्यकुलप्राप्ती तृतीयोऽत्यन्तमाद्या-
नमाचार्यकुलेऽवसाद्यन् सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति
परामर्शपूर्वकमाश्रमाश्रामनात्यन्तिकफलत्वं सङ्गीर्त्यात्मनिक-
फलतया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते ‘ब्रह्मसंस्थोऽष्टतत्त्वमेति’ इति ।

पूर्वाधिकारवाचान्तरसूत्रेणोपलक्षणां सङ्गतिं विवक्ष्यमाणिपति ।
परावर्तयति । अर्द्धरेतःशब्दितं पारिव्रज्यं नातुल्यमनुष्ठेयं वेति
भान्तिप्रमाणकत्वाभावात् शब्देहे पूर्वपक्षयति । अथ इति । अत्र या-
क्षीयसंन्यस्तान्तरसूत्रस्य धर्मप्रवृत्तादनुष्ठेयसंन्यत इति सूत्रा पादादि-
सङ्गतिः । पूर्वपक्षे पारिव्रज्ये विद्याप्रसिद्धेर्विश्वमत्वात्तस्याः न स्या-
त्तन्मन्त्रिणः, विद्वन्ने तत्काले प्रामाण्यकत्वात् तस्मिन्निरिति स्वीकृत्य
परामर्शं जैमिनिरिति व्याख्याय हेत्वाकाङ्क्षयाचोदनेति हेतुत्वेन
व्याख्ये । कुत इति । पूर्वा प्रविष्टमान इतिवत् कस्यातां विधिरित्या-
यम् । ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वात् वाक्यजातस्य नैवमिति धर्मवार्ध-
मायः कथोच्येति । तत्र ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वं अथ इत्यादि-
वाक्यस्य कथयति । अथ सूत्रादिना । अत्रापि विहितस्याप्यत्र परा-
मर्शादप्यत्र विधियस्यानुदिष्टेयं संस्थता सङ्गीकृत्यते । अस्ति ।
परावर्तयमाहपादाप्यत्र पुरापादापेक्षया तद्व्यापादप्रतीतिमङ्गो-

ये क्षुद्रवसन्तरण्ये' इति च देवयानोपदेशो ब्राह्मणान्तरोप-
देशः । सन्दिग्धब्राह्मणान्तराभिधानं 'तप एव द्वितीयः'
इत्येवमादिषु । तथा 'एतमेव प्रव्रजिषी लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्ति' इति लोकसंस्तवोऽयं न पारिव्राज्यविधिः । ननु
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्मृतमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यवि-
धानं जावानानां । सत्यमेवमे त् अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं
विचार इति द्रष्टव्यम् ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतिः ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयमात्रमान्तरं वादरायण आचार्यो मन्यते, वेदेषु
अवस्थादग्निहोत्रादीनाञ्चावस्थानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधादनधिकृता-
नुष्ठेयमात्रमान्तरमिति हीमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यव-

यस्य इत्यादिवाक्यस्यान्यथात्वसङ्गा वाक्यान्तरस्यापि तद्देवार्थान्तरपरत्व-
माह । तथेति । ते विरजामभिसम्भवन्ति सूर्यहारेण ते विरजाः
प्रयान्तीति वाक्येवाद्देवयानोक्तिपरं तदित्यर्थः । ब्राह्मणवाक्यसङ्गा-
भावाच्चान्तरपरत्वमिच्छाह । सन्दिग्धं चेति । प्रव्रजन्तोऽन्तरमवाचि-
यन्द्वादेरनुष्ठेयं पारिव्राज्यं इत्याशङ्क्याह । तथेति । एवं चिद्विरो-
ध्यमात्रलोको वेदेदं वाचात्कर्तुं मिच्छन्तो दुरनुष्ठेयानपि प्रव्रज्यां कुर्व-
न्तीति श्रुतिर्न तद्विषयो विधिर्वर्तमानोपदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षमाचि-
यति । नञ्चिति । प्रव्रज्यविधानमङ्गीकरोति । सङ्गमिति । तर्हि पूर्व-
पक्षादिद्विरवस्थाप्य वाचोदं विधानमिति कृत्वा चिच्छेद्यमिच्छाह ।
अनपेक्ष्येति ।

विद्वान्मनुष्यवक्तार्यं व्यकरोति । अनुष्ठेयमिति । पूर्वपक्षमनुभाष्य
तद्विराज्यमिति चिद्वक्तुमिति । वेद इति । यत्र प्रव्रज्यपूर्वकं वेदमाह ।
उत इति । ब्रह्मचर्यार्थमाह । यमाणा इति । तत्रैव वास्यर्थार्थमाह ।

देवानामान्तरमप्यभिष्टता प्रतिपत्तव्यमिति सत्यमानः । कुतः,
माय्यभुतेः, समाना हि नार्हस्योनाशमाश्रयः परामर्शकृति-
हृषते 'अथो धर्मस्तथा' इत्याद्याः । यथेष्टं चान्तरविहितमेव
गात्रेभ्यः पराश्रयमेवमाश्रयान्तरवपीति प्रतिपत्तव्यम्, यथा
च शास्त्रान्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उप-
वीतविधिपदे वाक्ये, तथात् तत्त्वमनुष्ठेयत्वं नार्हस्योनाशमा-
न्तरस्य । तथा 'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति'
इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारः 'ये चेमेऽरस्ये अहा-
तप इत्युपासने' इत्यस्य च पञ्चाग्निवस्तुया । यस्तूतं 'तप
एव द्वितीयः' इत्यादिष्वान्तराभिधानं सन्दिग्धमिति ।

वधेति । तयो धर्मस्तथा इत्यलोपरोत्तमः आश्रयः सत्यमवशिष्टा एव
पराश्रयत्वेन एतद्व्याप्यपराश्रयत्वात् नार्हस्यवदित्यर्थः । यद्वा ३३ विधि-
पूर्वकत्वे इष्टान्तरमात्रं । वधेति । निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृ-
प्राप्तुपवीतं देवानां प्रपद्यते देवसंस्तमेव तत्कृतं इत्यलोपवीतविधिपदे
वाक्ये विधायकविहितयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोर्महा परामर्शः तथा-
त्प्राचीनत्वकार्यः । निवीतं मनुष्याणामिन्द्रादिदेवपूर्ववासयोः कुतः, तलो-
पवीतं विधीयते वधेतरयोस्तु विधिरचवादे नति नञ्चे सत्यपूर्वविधानात्
मनुष्यवदस्य च मनुष्यप्राप्त्यादिनादात्मिके कर्षयि निवीतं प्रिले च
प्राचीनावीतमिति प्राप्ते मनुष्याणां क्रियासु लौकिकीयं कर्षयिस्त्वय-
धारण्यं वा देवार्हवत्त्वमस्य वा निवीतस्य प्राप्त्यात् प्राचीनवीतस्य च
पितृव्ये वाक्यान्तरेण प्राप्तेस्तदनुवादेन निवीतमिन्द्रादिः उपवीतं लोत-
मर्षवाद् इति प्राच्यां लीलायां चिन्तं, नञ्चे परामर्शकृतादि तप
इत्याद्यां नार्हस्यवदश्रयान्तरवि विहितमेवाश्रयः पराश्रयत्वे तस्य
विधानेनान्तराभिधानं । तयोऽनुतिपत्तमात्रं । तथादिभिः । तस्य इत्यलो-

नैव दोषः, निश्चयकारणमुक्त्वात् । अयो धर्मस्त्वस्य इति हि
 स्वत्ववितर्कः प्रतिपाद्यतं न च यच्चादयो भूयांसो धर्मा नृत्वमिति
 भिन्नाः सन्तोऽन्यत्वाच्चमसम्बन्धात् तत्त्वोऽन्तर्भावयितुं शक्यते ।
 तत्र यच्चादिलिङ्गो नृत्वाच्चम एको धर्मस्त्वन्धे निर्दिष्टः, नृत्वा-
 चापीति च सृष्ट आश्रमनिर्देशः, तत्र इत्यपि कोऽन्यस्त्वयः प्रधा-
 नादाश्चाधर्मस्त्वोऽभ्युपगम्येत 'ये चेमेऽरण्ये' इति चारण्य-
 लिङ्गत्वं नृत्वातपोभ्यामाश्रममर्थीतिः । तस्मात् परामर्शोऽप्य-
 नुष्ठेयमाश्रमान्तरम् ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

विधिर्वायमात्रमात्रस्य न परामर्शमात्रं । ननु विधि-

यथाभारतस्य नार्हस्येन वाच्यमुक्तिरुक्ता सत्यति पारिजातस्य वाच्ये वाच्य-
 मुक्तिरुक्ता । तथेति । अथेति पारिजातस्य वाच्ये विधेयवाच्यत्वाद्युक्तिरपि
 विधेयतैत्तर्थाः । वाक्यान्तरेऽपि वाच्यमुक्तिरुक्ता । ये चेति । अथेति
 वाच्यमुक्तिरुक्ता । विधेयपदवाच्यविद्यया तस्य सङ्कोचरहितेन तद्वदेव
 वाच्यमुक्तिरुक्ता । परोक्षमुक्तिरुक्ता । यत्किञ्चादिना ।
 किं तद्विषयकत्वं तदाह । त्वय इति । अथवाच्यस्य सङ्कोचरहितेऽपि
 निमित्तप्रतिष्ठा आदिवाच्यत्वाह । न चेति । वक्तेन दद्यादित्यादुक्तिर-
 विधिमिताः सङ्कोचरहिते वाच्ये वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता ।
 अथवाच्यस्य सङ्कोचरहिते वाच्ये वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता ।
 तेषाम् अधिकारात्तः अथवाच्यस्य सङ्कोचरहिते वाच्ये वाच्यमुक्तिरुक्ता ।
 वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता ।
 तथेति । वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता ।
 अथवाच्यस्य सङ्कोचरहिते वाच्ये वाच्यमुक्तिरुक्ता । वाच्यमुक्तिरुक्ता ।

पराक्रमं च मेकाहं विदुः कुरुमिदानीं विप्रिरेवावसितवान् । विधि-

त्वाभ्युपगमि एकवाक्यताप्रतीतिरवश्यमेव प्रतीयते चानैकवा-
क्यता मुख्यलोकावधारणी धर्मस्वरूपाः मध्यवस्तुता लक्ष्यतन्तु-
यत्नेति । सत्यमेतत्, सतीमपि नैकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य
विधिरैवाभ्युपगम्यः, अपूर्वत्वादिजन्यरक्षादर्थमात् विरुद्धा-
ज्ञानमान्यरप्रत्ययात् एवमादिकस्य नैकवाक्यत्वप्रयोजनानुप-
पत्तेः धारयवत्, यथा 'अधस्तात् समिधं धारयन्नुद्वेगुपरि
हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यता-
प्रतीती विधीयत एवोपरिधारयमपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं

येति । प्रतिष्ठा विनश्यति । विधिरिति । अतः धारयोऽप्यवश्यमेव-
निविष्टोऽर्थात्मित्वाद्योमात् मूलकस्यार्था विधियुक्तवाक्यकस्यार्था सतीयः
तत्र रक्षादिप्रमाणविधिवत्प्रमाणमिति भावः । अतः कस्येवाप्यवश्यमिति-
न्यायः मध्यवस्तुतास्तुतेरेकवाक्यत्वनिश्चयात् तद्वन्नेमान्मात्रविधिवत्प्रमाण-
मवगच्छति यदुते । नमिति । एकवाक्यताधीरेव सत्यं कृतम् । प्रती-
यते चेति । एकवाक्यत्वस्यैव तद्वेदो न युक्तिव्यवहारोक्तिः । कस्य-
मिति । आचमनायां पूर्वविद्येरभावात् सम्यक्त्वमेव स्तुतिरयोग्यैकवाक्य-
तैव लक्षणमुक्तेः । सतीमपीति । किञ्च विधियुक्तवाक्यान्तरकस्यार्था-
मात्रमन्तरार्था विहितलोपनमाप्रसङ्गा अयमवधानात् मूलकस्यार्थादिदेवा-
भावे वाक्ये विधिनान्वयस्यार्था मुक्तेः । विध्यन्तरमेति । किञ्च उक्त-
मात्रमान्यरप्रत्ययं लक्षा स्तुतिवत्प्रमाणवाक्यत्वकस्यार्थाद्योमात् वाक्यमेवेन
विधिरैवावगच्छति । विरुद्धायेति । एकवाक्यताप्रमाणेऽपि लक्ष्यनैक-
मूल्यार्थविधौ इष्टान्वयात् । धारयावदिति । यथाप्रसङ्गे दिवं नमामि-
त्येते न चतुर्वाक्यस्य दारयति । अथवादिदि । यदाह रक्षाकालो-
पगतितेन वाक्यकालोपगतितेन । अथवा । प्रतीतिं धर्मस्वरूपेण चतु-
र्वाक्यं कुर्यादप्येवमिति । नोयते यदा विधौ काले वाक्यकालोप-
गतात् समिधं धारयन्नुद्वेगुपरि देवैर्वाधोधारयन् विधिवन्नुपरि कीति

येनकारणे 'विधिक, भारणेऽपूर्णत्वात्' इति, तद्वदिवाक्यान्त-
पुरासम्भूतिविधिरेवेति कल्प्यते । यदापि परामर्श एवाव-
मन्वयान्तराणां तदापि ब्रह्मसंस्थता तावत्संस्थवतान्ध्याव-
स्तविधेयाऽभ्युपगम्यता । सा च किं चतुर्ष्वान्यमेव यस्त क-
स्तुविदाहोस्तित् परित्राजकस्त्वैवेति विवेक्यं, यदि च ब्रह्म-
वाक्यान्तेष्वान्यमेव परामर्शमानेषु परित्राजकोऽपि परावृष्ट-
स्ततस्तुर्ष्वान्यमाणां परावृष्टत्वाविशेषादनान्यमित्याहुपु-
पत्तेः च । कश्चित्तुर्ष्वान्यमेव ब्रह्मसंस्थो भविष्यति चेन्न न
परावृष्टकतः परिमिष्यमाणः परित्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति चेत्-

तन्नेवातु वादव्या तदेववाक्यान्तविज्ञावपुपरिहात् सविज्ञारवस्थापूर्णत्वात्
देवे कोमे वाक्यमेदं क्त्वा तद्विधीयत इत्यर्थः । उभेऽर्थे तात्पर्यं क्त-
सदाकुरति । त्वेति । उपरि हि देवेभ्यो भारवतीत्यनोपरि भार-
विधीयते न वेति क्त्वेदे भारवतीति वर्त्तमानोपदेशादुपरि कोवि हि
ब्रह्मन्तेषोपरि सविधः प्राप्तेर्हविषवाक्यार्हितद्वयत्वेन देव केनाप्यादेन-
प्राप्ती क्तुत्वे सविधस्तुपसंख्यत्वात्तुवदतीति वाक्यान्तरप्राप्तसमिप्यन-
नात् क्तुवादी न विधिरिति प्राप्ते क्तुत्वे सविधस्तुपसंख्यत्वेति, हविषः
प्राप्तेः सविज्ञारवस्था प्राप्तेऽपि ब्रह्मादुपरि तद्वारवस्था क्तुप्राप्तेर्भेदा हि-
मन्ते ब्रह्मवक्तव्ये विधिरेवायमित्याह । विधिरिति । इत्यान्त-
दाहोस्ति क्त्वाह । तद्वदिति । परामर्शपक्षमेवावस्थानावस्थां परा-
मर्शेऽपि कारित्वाक्यान्त विधिरेव्योऽप्यवा सुखयोगादिताह । यदेति ।
ब्रह्मसंस्थता वावत् क्तुमे तद्विधीयत इति न्यायात् विधेयमेऽपि कारि-
त्राक्यान्त हि कारित्वाक्यान्त तदर्थं विचारवधारयति । सा चेति । पक्ष-
वक्तु विधीयताह मेदं विचार्यमित्य ब्रह्म विचार्यन्तुती परित्राजको-
ऽपि परामर्शो न वेति विवक्ष्यतावयव्या प्रवक्तव्यत्वात्तिताह । य-
दीति । परावृष्टक विधेयात् चतुर्ष्वान्यमेव न कश्चित् ब्रह्मसंस्थो भविष्य-

स्वति, तत्र तपःशब्देन वैश्वानसप्राप्तिश्च परावृत्तः परित्राज-
पीति चेन्नित्, तदनुक्तं, न हि सत्त्वा भूतौ वानप्रस्थविशेष-
त्वेन परित्राजको ग्रहणमर्थेति यवान् ब्रह्मचारिभ्योऽपि विना-
वसाधारण्येनैव स्थेन स्थेन विशेष्येन विशेषितावेवं भिक्षुवैश्व-
ानसावपीति युक्तम् । तपसासाधारण्यो धर्मो वानप्रस्थानां
कायकेशप्रधानत्वात्तपःशब्दस्य तत्र कृतेः, भिक्षोस्तु धर्म-
इन्द्रियसंयमादिकक्षयो नैव तपःशब्देनाभिसध्येत, चतुष्टयेन च
प्रसिद्धा आश्रमास्त्रित्वेन परावृत्त्यन्त इत्यन्याय्यं । अपि च
भेदव्यपदेशोऽत्र भवति 'तत्र एते पुण्यलोकभाजः एकोऽमृत-
त्वभाक्' इति । पुण्यकृते च व्यपदेशोऽवकल्पते, न सोऽव्यवर्तते

तीति वक्ष्यते । ब्रह्मसंस्थोऽनाश्रमी कश्चात् न स्वादिष्टावस्थानामनि-
त्यस्य निवृत्त्यानन्त्यादिभ्याम् । अनान्तरमित्येति । द्वितीयकनूय तपस-
व्याप्तिमाह । वक्षेति । पक्षयोः सम्भावना विचारारम्भमाह । पूर्वपक्ष-
माह । तत्वेति । परित्राजकस्यापि वसनियमादितपःसंज्ञाकारित्वार्थः ।
आश्रमाश्रानेकैर्नैवोऽसाधारण्यधर्मैरुपटर्गनाद्योपक्रमकद्वयवारेणोपसंहा-
रस्य वक्तव्यं तपःशब्देन नोभस्यैवैवमित्ति दूषयति । नहि । किं तर्हि
युक्तं तदाह । वक्षेति । कस्यार्हं तपःशब्दार्थः तत्राह । तपश्चेति । तेषां
तपःश्रान्त्येऽपि तपःशब्दस्य साधारण्यं किञ्च स्थापयामाह । तपःशब्दकोति-
तस्य तच्छब्दादौ चरेरन्त्यस्य तदभावात्तेन वानप्रस्थ एव परावृत्त्यन्त इत्यर्थः ।
कथं तर्हि परित्राजकधर्म्येऽपि तपःशब्दप्रयोगमाह । भिक्षोस्तुति ।
एतच्च पूर्वं परित्राजको भोक्त इत्याह । ननु चेन्नैत । न हि भिक्षु-
संज्ञाभेदेन ब्रह्मचारीभ्योऽपि ब्रह्मचर्य-
व्यापिरिक्तो ब्रह्मचर इत्याह । अपि चेति । भेदव्यपदेशेऽपि वचं
उपसंहातमाह । उपसंहाते चेति । धर्म एते पुण्यलोकभाज इत्यत्र भिक्षुरपि
परावृत्तइत्यत्र ब्रह्मचर्यव्याप्याह । अमृतत्वमिति न इत्युच्यते

देवदत्तवज्रहृत्तौ मन्दप्रज्ञावन्त्यतरस्तु तयोर्महाप्रज्ञ इति, भवति
 कुर्वं देवदत्तवज्रहृत्तौ मन्दप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति ।
 तस्मात् पूर्वं तथ आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः परिश्रितभाषः
 परिव्राजकत्वभाक् । कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दे योगात् प्रवर्त-
 मानः सर्वज्ञ सम्भवन् परिव्राजक एवावतिष्ठेत, शब्दाभ्युपगमे
 वाश्रममात्रादसृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते ।
 ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरन्यथापारताद्युप-
 तन्विष्ठत्वमभिधीयते, तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न सम्भवति
 स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवाय्यवशात्, परिव्राजकस्य
 तु सर्वकर्मसंख्यासाम्प्रत्यवायो न सम्भवति अननुष्ठाननिमित्तः ।
 श्रमदमादिस्तु, तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्भूतको न
 विरोधी । ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य श्रमदमाद्युपपञ्चितम्

विरोधाच्च न श्रमः शब्देन भिन्नोरपि पादौ तद्वर्जनं युक्तमेव इति प्रकृतानां
 नातृत्वेन परामर्शतस्मात् भेदोक्ता प्रपञ्चत्वमेतत्पर्यः । अप्रपञ्चे भेदोक्त-
 रयुक्तेत्यत्र इष्टान्तरात् । न हीति । प्रपञ्चे तु तद्वर्जित्वोक्तात् । भव-
 तीति । न चावस्थाभेदादेवैवमत्र इष्टान्तरादीनि कस्योऽपि हि हिः अप्रपञ्चेऽपि
 नास्ति, अति कर्त्तव्ये मन्दप्रज्ञे च ब्रह्मसंस्थाया वृथाप्रपञ्चस्य चायोगात्
 प्रपञ्चत्वमत्रोक्तादि मत्तोपपन्नरति । तस्मादिति । किमेव ब्रह्मसंस्थशब्दो
 मौनिको लक्ष्यो वेति विकल्पाद्येन परिव्राजकत्वमविवक्षतेति वक्षते ।
 कथयति । द्वितीयं निराह । लक्ष्येति । मौनिकत्वस्यैव परिवर्तयति ।
 अनेति । अनेति ब्रह्मसंस्थमन्त्रेणैव अपि विष्णुमित्रोक्तं प्रकृतम् । न-
 वेति । तस्यैव अन्तर्यामिनोऽपि तस्मात्प्रवक्तव्यं ननु तस्यैव प्रकृतमस्ति तत्
 कुतोऽस्य ब्रह्मसंस्थानं तस्मात् । परिव्राजकश्चेति । तस्मापि श्रमदमाद्युप-

स्वाध्यायविवक्षितं कर्म, यथादि चेतरैषां तद्व्यतिरिक्ते च तस्य
प्रत्ययायः । तथा च 'न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परदे
हि ब्रह्मा' 'तानि वा एतान्यवराणि तर्पांसि न्यास एवात्मरे-
चयत्' 'वेदान्तविज्ञानमुनिचितायाः सन्ध्यासयोगाद्यतयः शु-
द्धसन्ध्याः' इत्याद्याः श्रुतयः, स्मृतयश्च 'तद्वद्वयसादात्मानस्य वि-
ष्टासत्परायण्याः' इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति ।

हेत्वमिति कृतो ब्रह्मसंस्थतेत्याद्यद्याह । यमेति । तत्र हेतुः, ब्रह्मेति ।
यथादेमं ब्रह्मसंस्थताद्यत्वाच्च तद्विरोधितेत्यर्थः । अहस्यादीनामपि ब्रह्म-
संस्थत्वाविरोधेन स्वाध्यायविवक्षितं कर्मोक्त्याद्यद्याह । यमेति । तानि हि
रागाद्यादिभ्रान्तिनि, न च रागादियतां ब्रह्मसंस्थतेति भावः । यमदमाद्य-
मेतं ब्रह्मनिष्ठत्वमेव दृष्ट्वा विनः स्वाध्यायकर्मोक्त्या, तदकरणे तस्य प्रत्यया-
वित्तं त्वस्यदाधेविषेकासमेति श्रुतेरित्याह । तदिति । यकारादितरेषा-
मपि तत्तदाध्यायकर्मोक्त्यातिशये प्रत्ययावित्तमकुर्वन् विहितं कर्मोक्त्यादिश्रुति-
रपि कुर्याते । यस्याविनः कर्मोक्त्यानेन ब्रह्मसंस्थत्वमेव स्वाध्यायकर्मो-
क्त्यन्तर्भावमाह । तथा चेति । न्यासः यस्याधो ब्रह्मेति श्रुतेः । तत्र
हेतुमाह । ब्रह्मा हीति । हिरण्यगर्भो हि श्रुतिश्रुतिषु परोऽपीहः,
तथापि यत्तं यस्यावसादात्मकसादाह । परो हीति । तस्य परत्वे हेतुः,
ब्रह्मेति । तद्विहेतुत्वात्परो यस्यात् एव यस्यापुत्रकात् ब्रह्मेत्यर्थः । तथा
परत्वं स्वीरकति । तानीति । पूर्वोक्तानि यस्यादीनि यद्विज्ञानि तानि
ज्ञानहीनात्मवराण्येतानि तर्पांसि निष्कृष्टत्वहेतुत्वात् न्यास एव हेतुः इति-
रिक्तः चेन्नो ब्रह्मसंस्थताद्वाराद्यतत्त्वहेतुत्वदित्यर्थः । तस्य यथावदाभावे
वाक्यान्तरमाह । वेदान्तेति । शुद्धशुद्धी विरहः यस्यापुत्रेणान् वेदान्त-
विज्ञानेन मुनिचितायाः । यस्यान् इति यथावत्तत्त्वोक्त्याभावः यस्याविनो
भातीत्यर्थः । 'न कर्मणा न यजना' इत्याद्या भूतकाः शुद्धोक्त्या कर्माणि
वस्तुकादियदम् । अस्मिन् ब्रह्मणि मुनिर्ब्रह्मो वेदां हेतुः । यदेव ब्रह्मात्मा
यस्यान् इति हेतुः यस्यान् इति । यस्यान् इति । यस्यान् इति । यस्यान् इति ।

तस्मात् परित्राजकस्याश्रममात्राद्व्यतत्त्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग-
इत्येवोऽपि दीर्घो नावतरति । तदेवं परामर्शोऽपीतरेषामा-
श्रमाणां पारित्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं सम्यक्त एव । अन-
पेक्ष्यैव आवाप्तश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयमाचार्येण विचा-
रः प्रवर्तितः, विद्यते एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा ब्र-
ह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनीभवेत् वनी भूत्वा
प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् मुहादा वनादा
इति । न चेय श्रुतिरनधिकृतविधया यस्या वक्तुं, अविशेषश्रव-
णात् पृथग्विधानाञ्चानधिकृतानां । ‘अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती

विषयान्तरपरामर्शस्य व्यावर्तयति । तदिति । ‘अवोक्तान्यपि कर्माणि
परित्राजः’ इत्यादिश्रुतिपंचाङ्गभादिपदम् । उक्तश्रुतिश्रुतितात्पर्य-
माह । ब्रह्मेति । ब्रह्मसंस्थयदस्य परित्राजके इदिसंस्थोपसंहरति ।
तस्मादिति । यथा गृहस्थयदस्य बौतिकत्वे सत्यतिप्रसङ्गपरित्राज-
कविशेषे इदमेऽपि न गृहस्थमात्रात् पुण्यबोधप्राप्तिः किन्तु यजो-
क्ताग्निहोत्रादिकरणात् तथा परित्राजकस्यापि ब्रह्मसंस्थस्य वाक्यार्थ-
साक्षात्कारद्वारेणैव मुख्यसंस्थतत्त्वमिति कुतो ज्ञानानर्थक्यमित्यर्थः । एव-
मेकदेशमितं प्रत्याख्याय ब्रह्मसंस्थयदस्य परित्राजकविषयत्वे स्थिते
संस्तवसाधक्यात् ब्रह्मसंस्थत्वं पारित्राज्यमितरपरामर्शेऽपि विशेषमिति
वरमप्रकृतमुपसंहरति । तदेवमिति । शिष्यबुद्धिविकाशार्थं परामर्श-
श्रुतिनाश्रित्य कृत्वा चिन्तया । विचारं कृत्वा चिन्तामुदाहरति । अन-
पेक्ष्येति । यदि वेतरथेति ब्रह्मचर्ये स्थितस्यैव पारित्राज्येऽपि गृहस्थ-
वेतराण्य देवलोकात् यदि स्नादितयः । अथनधिकृतान्नादिविषयः
समस्यायः स्नादितं तज्जाह । न चेति । अविशेषश्रुतिरवति न धर्मे
न विशेषश्रुतौपसंहरतीत्यर्थः । इतरेह वाक्यं आनधिकृतविषयमित्याह ।
एवमिति । अथनधिकृतानां समस्यायमेति शेषः । अतो मोदानादिदे-

वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सुक्काम्भिरनम्बिको वा' इत्यादिना
ब्रह्मज्ञानपरिपाकादस्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानाधिकृतविषयत्वम्,
तच्च दर्शयति 'अथ परिव्राट् विवर्यवासा मुखोऽपरिग्रहः
शुचिरदोही भैक्ष्यागो ब्रह्मभूयाय भवति' इति । तस्मात्
सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः, सिद्धोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः
स्नातर्क्यमिति ॥

सुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

'स एव रसानां रसतमः परमः पराहोऽहो यदुद्गीयः
इयमेवर्गनिः साम अथ वाव लोक एषोऽग्निश्चितः तददमे-

ब्रतवान्, अत्रती तद्विपरीतः । स्नातको मुदकुलनिर्गतः स्नात-
नन्तरमपि मुदमुद्रापरः, तद्विपरीतोऽस्नातकः । उक्तं 'अथ त-
भायः पूर्वमेवाग्निपरिग्रहकृतो वा परिव्रजेदिति' कश्चिदस्नात-
पत्तिहीनानामपि सन्न्यासस्य प्रयत्नकेन वाक्यमनधिकृतविषयत्वार्थः ।
सन्न्यासस्य ब्रह्मज्ञानदार्ढ्यत्वे प्रकरणाद्विहितं तेन समर्थस्यैवाधि-
कारस्तद्विषयः । पारिव्राज्यस्य ब्रह्मधीदार्ढ्यत्वे सुतिं प्रमाच-
यति । तच्चेति । ब्रह्मभूयाय तत्प्राप्त्याकारादेत्यर्थः । कलमभिर्ताधि-
करणाद्यर्थसंहरति । तस्यादिति । प्रमाचिकत्वं तच्चक्षुर्धः । तेषां
प्रमितत्वेऽपि प्रकृते किं स्नातमित्याद्यस्तु प्रमाचिकत्वात् नित्यमिति ।
सिद्धश्चेति ॥

अत्र उच्यते अस्यास्य सुतेरात्मन्यन्यत्र उच्यते वा विधेर्लक्ष्यत्वं, सन्मति
रसतमत्वादीनामप्युक्तान्वितत्वेनेत्येव मुद्रित्यादिसुतिप्रत्ययतया सुतत्व-
त्वमित्याद्यस्तु प्रत्याह । सुतीति ॥ अधिकरणस्य विषयं वदन् वाक्यानि
पठति । उ इति । 'एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽवाकोर-

वोक्तमियमेव पृथिवी' [छा० ३०] इत्येवजातीयकाः श्रुतयः
किमुद्गीयादिसुत्वर्था आहोस्विदुपासनविध्वर्था इत्यस्मिन्
मंथये सुत्वर्था इति' वृत्तं, उद्गीयादीनि कर्माङ्गान्युपादाय
अवस्थात्, यथा 'इयमेव पृथिवी जुहुरादित्यः कूर्मः स्वर्लोक
आहवनीयः' इत्याद्या जुह्वादिसुत्वर्थास्तदिति चेत्तेत्याह ।
न स्तुतिर्मात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं वृत्तम्, अपूर्वत्वात्, विध्य-

धय ओषधीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग् वाच ऋष्टवः शान साध्व उद्गीषो
रसः" इत्युपक्रम्य श्रूयते 'स एव रसानां पृथिव्यादीनां सामान्यानां
भूतेषु सरोत्तरसारत्वे प्रोक्तानामतिशयत्वेन सारो रसतमः परमः परमात्म-
पतीकत्वात् परस्य न ज्ञानोऽहं स्वानं तदर्हतीति पराङ्मां परमं ज्ञावदुपास्य
इत्यर्थः । पृथिव्याद्यपेक्षयाऽहमः कोऽहो यदुद्गीषो व उद्गीषो ऊंकार
इत्यर्थः । उद्गीयादङ्गाववदश्रुतीरधिकृत्य परमं जीवादावङ्गसम्बन्धे
विध्यपक्षेऽपेक्षाविधेऽपि स्वर्गो लोक इत्यादौ सुत्वपक्षेऽपि संशयमाह ।
विधिति । अङ्गाववदङ्गानामपि बुद्धीनां स्तुतिर्मात्राभावात् विधेयतया स्वात-
न्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वे सत्यमनङ्गात्तद्विधयः स्वतन्त्रतया फलवन्तस्तुप-
निषदुत्पत्त्याः किं वक्तव्यमित्युक्तेरेव पदादिद्वयगतिः । पूर्वपक्षे
स्तुतिर्मादङ्गधीमनुष्ठानाविधिः सिद्धान्ते तादां विधेयत्वात् तत्सिद्धि-
रित्यङ्गोक्तस्य संशयमनूद्य पूर्वपक्षयति । इत्यस्मिन्निति । विमताः प्रत्ययाः
स्तुतयः कर्माङ्गान् उत्कृष्टपदार्थाध्यासप्रत्ययकृत्वात् स्वर्गो लोक आह-
वनीय इत्यादिप्रत्ययवदित्यर्थः । जुहूरिवमेव पृथिवीति श्रूयते कूर्मस्य
नयनगतः तस्मादित्य इति आहवनीयोऽग्निः स्वर्गलोक इतिवत् स्तुति-
रेवेत्यर्थः । स्तुतिकल्पनात् विधिकल्पनमेव युक्तमनुष्ठानप्रकाशाभावादिति
परिकरति । नेत्यादिना । विमताः प्रत्ययाः न कर्माङ्गस्तुतयोऽपूर्वाव-
त्वात् फलवन्तवदित्याह । नेति । विमता धियो न कर्माङ्गस्तुतयो वि-
शिष्टफलकसम्बन्धित्वात् फलवन्तवदित्याह । विधीति । 'वायुर्वै सोषिठा

यंतायां ह्यपूर्वार्थो विहितो भवति सात्वर्थतायां त्वानर्थक्यमेव
 स्यात्, विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना
 स्मृतिरूपबुद्ध्यत इत्युक्तम्, 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् सात्वर्थ्येन
 विधीनां स्युरित्यत्र [मीमांसा] । प्रदेशान्तरविहितानां बह्वी-
 यादीनामियं प्रदेशान्तरपठिता स्मृतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्य-
 मानाऽनर्थाक्यैव स्यात्, इयमेव जुहुरित्यादि तु विधिसंनिधा-
 वेवाङ्गातसिति, वैषम्यं । तद्भाविध्यर्था एवञ्चातीयकाः
 श्रुतयः ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

'एङ्गीयमुपासीत सामोपासीताहमुक्त्वमस्मि' इति [आ०
 ३०] विद्यादित्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयन्ते, ते च स्मृति-
 मात्रप्रयोजनतायां व्याकल्पोरन् । तथा च न्यायविदां स्मरणं,

इत्यादिवहुङीवादिभूमीनां स्तुत्यर्थत्वेऽपि कथादर्शवत्त्वं न स्मृतिद्वय-
 यस्याह । विधायकस्येति । अस्तु तर्हि विधायकशब्दशेषत्वेनैवोङ्गीयादि-
 श्रुतीनामपि सावकतयाऽर्थवादत्वं तत्र वाच्यं, विमुङ्गीयादिप्रत्यय-
 बहुङीवादिविधिः स्मृतो हि वा तदुपासिविधिरिति विस्पष्टाय न-
 यति । प्रदेशान्तरादि । उङ्गीयादिविधेः सर्वप्रकरणस्येन व्यवधानाच्च
 तैस्त्रोङ्गीयादिभूमीनामेकवाक्यता । विनता धियो न कर्माहसुतबोऽत-
 त्प्रकरणस्यत्वात् प्रत्ययान्तरादिति भावः । एतेषां इदानीं विवृतमिति ।
 इयमेवेति । अनुमानमयमुक्तं विगमयति । तस्यादिति ।

न द्वितीयः, उपासकविधयार्थत्वेन विध्यन्वययोरेकवाक्यता स्तुत्यर्थ-
 तायोगादित्याह । भावेति । अस्मिहितविधेरुपार्थक्येनाकंशत्वे एवत-

‘कृत्वात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति यत्नम् ।

• एतत् स्यात् सर्ववेदेयं नियतं विधिरक्षणम्’ इति ।
लिङ्गाद्यर्थो विधिरिति मन्वमानास्त एव स्मरन्ति । प्रतिप्र-
करणात् फलानि श्राव्यन्ते ‘आपयिता ह वै कामानां भवति
एष सोऽहं कामांगानस्येष्टे’ कल्पन्ते हास्ये लोका उज्जीवीर-
न्ताश्च’ इत्येवमादीनि । तस्मादप्युपासनविधानार्था उज्जीवीर-
दिश्रुतयः ॥

आदिवादानां सन्धदति तदीयस्तुतिपरत्वमपि तत्राद्युक्तं स्तुत्यपेक्षया
विषयार्थसंस्थानरक्तत्वात् तत्र कर्माङ्गस्तुतिपरत्वं नेति किञ्च वक्तव्यमिति
मन्वानो व्याचष्टे । उज्जीवमिति । निमन्त्रणादिव्यपि लिङ्गादिस्मर-
णात् कवचवासीतेत्यादियद्भ्यः विधिपरतेत्याद्युक्ताह । तथा चेति ।
धातुनामनेकत्वेऽपि ह लज् करणे भू सत्तायां कश्च भुवोति लोनेव
धातुन् भावनासामान्यवाचिनः सर्वव्याप्यर्थस्तदाहुरति । कर्त्वादिति ।
आशिप्रकर्षका भावना कर्त्वादित्युक्ता सेवाशिप्रकर्षिका क्रियेतेत्युदा-
हृता ह्येव कर्त्तव्यमिति धात्वर्थोपसर्जनभूताऽभिक्रियेति भावः । अने-
दित्यत्रापि भवेत् भवितव्यमित्युदाहार्यं, भवतेरस्यैव हास्येऽपि प्रात्या-
हार्यं भवति इहा प्रथमस्मिन्नुदाहरति । स्यादिति । यथापूर्वमुदाहरण-
विशेषाणि दृश्यन्तु । धातुक्रममनुसृत्य पञ्चममित्युक्तम् । एतद्वाच्यमुक्त-
प्रत्ययः सर्वभावनासुगतः श्रवणवाचनत्वरूपो विधिरुच्यते न तु प्रति
धातुं प्रति वक्तव्यं च भावनाभेदोऽस्तीति यत्नाह । एतदिति । कथं
तर्हि निमन्त्रणादिषु लिङ्गादिस्मरणं निषेधविरोधादित्याद्युज्जीवनेतो
वेदे विधिरपरं लिङ्गवद्वेदोऽपवादादन्वयात्पक्षिणमिमेत्याह । लिङ्गा-
दीति । उज्जीवादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वाभावे हेतुत्वरक्तकारणवित्ताह ।
प्रतीति । कथमेतदन्वयस्युपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वोक्तापूर्ववत्यादि-
वसंस्मरणार्थमीत्युक्तम् ।

पारिप्लवार्थ इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

‘अथ ह चात्रवत्कास्य हे भाये वभूवतुर्मेदी च कास्यौ यनी च’ ‘प्रतर्हन्तो ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपज नाम’ ‘आनश्रुतिर्ह पौत्रायणः अद्वादेयो बह्वहायी बह्वपाक्य आस’ इत्येवमादिषु वेदान्तपठिष्व्याख्यानेषु संशयः किमि-
मानि पारिप्लवप्रयोगार्थान्याहोस्वित् सन्निहितविद्याप्रतिपत्त्य-
र्थमीति । पारिप्लवार्था इमा आख्यानश्रुतयः, आख्यानसा-

उद्योपादिषु तेषु पास्तिविषयार्पकत्वं ज्ञायो रसतमत्वादेरित्युक्तं ।
अधुनाऽऽख्यानानामपि विद्याश्रुतेः सकाशात् पारिप्लवप्रयोगेन ज्ञातोऽनु-
ष्ठानावस्थानयोमादित्याद्यस्तु परिहरति । पारिप्लवेति । विशेषोक्ति-
पूर्वकमाख्यानत्वसाध्यात् विद्यासन्निधेय संशयमाह । अथेकादि ।
पारिप्लवप्रयोगो नामानुज्ञेये पुत्राणां परिप्लवराष्ट्रे पारिप्लवसा-
धयतीत्यादि नामाविद्याख्यानकथनं विहितं, कास्यौ निरुद्धताख्या-
नानां तादृश्यानिरासेन तत्र तत्र सन्निहितस्तत्रपुत्रपादहेतुविद्या-
यत्वसम्बन्धात् यादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे प्रयोगेष्वेवत्वात् आख्यानानां
वेदान्तप्रतानामपि तद्भावात् विद्याप्रतानासाधिविः सिद्धात् विशेष-
वत्त्वात् उपनिषदाख्यानानां व्यवच्छेदात् निषानप्रयोगेवत्वात् विद्या
प्रभावत्वसिद्धिरिति श्लोके पूर्वपक्षवति । पारिप्लवेति । पुत्राणां
सकावारप्रदर्शनेन बहुलोक्यद्वारा च विद्यायैवत्वं सामर्थ्यं सिद्धिरिति
संविद्विज्ञाद्यस्तु पारिप्लवश्रुतिविरोधे किञ्चनप्रयोगव्यभिचार-
काशानेति । यस्यान्विने ब्रह्मज्ञाने सर्वोऽभ्युदयादपि सर्वो दास्यतयी
रसुत्पत्ता इति सर्वोपाध्वावस्थानं पक्षसंबन्धे पूर्वपक्षा विनिवृत्ता
नामपि भाषितसिद्धिनिबोधोपदाख्यानानां पारिप्लवे पारिप्लवसा-
धयतीति कीदृशानायेतेन सिद्धेन सिद्धयेहो विद्याज्ञो विनिबोधः सा-
--- पारिप्लवप्रयोगवत्त्वं सङ्कटाविनिबोधेन च यतीते

मान्यादाख्यानप्रयोगश्च च पारिषदेषु चोदितत्वात्, ततश्च
विद्याप्रधानत्वं वेदान्तज्ञानं न स्यात्, मन्त्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति
चेत् तत्र, कस्मात् विशेषितत्वात् । तथा हि 'पारिषदवमाच-
क्षीत' इति हि प्रकृत्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्येवमादीनि
कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते आख्यानसामान्यात्
चेत् सर्वमर्थीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत्, तस्यान्य
पारिषदार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥

तस्यैवात् प्रकृते च तदभावात् भैवमिच्छाह । ततश्चेति । आख्यायानां प्रयोगविहितत्वेऽपि सर्वेषां वेदान्तानाम् अतश्चेष्टत्वात् युक्तं विद्याप्रधानत्वमित्याह । अन्यर्वादि । 'देवस्य त्वा' इत्यादिमन्त्रे कस्यापि हेतुपदस्य अथवेतार्थतया प्रयोगशेषत्वे सिद्धे तदेकवाक्यतया पदान्तराद्यापि तच्छेदत्वसिद्धं तथा आख्यायानां प्रयोगशेषत्वे तदेकवाक्यत्वेन सर्वोपनिषदां तच्छेदत्वाच्च विद्याप्रधानतेत्यर्थः । सामान्यसुतेर्विशेषोक्त्वा तत्परत्वाच्च तथा सिद्धादिवाधोऽस्तीति सिद्धान्त्यति । तच्छेत्वादिना । अन्वये प्रथमेऽङ्गि 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्याह, द्वितीयेऽङ्गि 'यमो वैवस्वतः' इति । तृतीयेऽङ्गि 'वस्यं आदिश्वः' इत्याद्याख्यानाविशेषा वाक्यशेषे चतुर्थेऽङ्गि 'उपक्रमस्य सर्वव्याप्यत्वात् युक्तः । न चोपक्रमस्य सर्वव्याप्यत्वात् उप-कारत्ववियोगोक्तिरवश्यमप्यर्थेति वाच्यम्, आदौ सर्वव्याप्यत्वानामि पारिप्लवे संवत्तोऽप्युक्त्वा पारिप्लवमाचक्षीतेति च विधाय मनुर्वैवस्वत इत्यादि वक्षते तत्र पुनर्विधानं वाक्यशेषस्याख्यायकभाष्यस्य कतिपयप्रयोग-भातेऽप्यपरं आवर्तयितुमिच्छावर्धयति नत्वा सिद्धान्तं विदधोति । पारिप्लवमिति । अस्याख्यायकभाष्यात् पारिप्लवमिति इत्याह तत्र इति तत्राह । आख्यायनेति । विशेषव्यपनं निगमयति । तस्यादिति ।

तत्राचैकवाक्यतोपपन्नात् ॥ २३ ॥

अतः च पारिवर्तमाने आख्यानां सन्निहितविषय-
तिपादनोपयोगितैव आख्या एकवाक्यतोपपन्नात्, तथा
तत्र तत्र सन्निहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते, प्ररोचने
पयोगात् प्रतिपत्तिरूपयोगाद्, नैवेद्यीमाद्युक्तौ ताव
'आत्मा वा घरे दृश्यः' इत्याद्यया विद्युचैकवाक्यता दृश्यते
प्रातर्हनेऽपि 'प्राणोऽस्मि प्रज्जामा' इत्याद्यया, 'जानंश्रुतिः
इत्यत्रापि 'वातुर्वाच सन्मर्गः' इत्याद्यया यथा च 'स आत्मनं
वपामुदण्डित' इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानान
सन्निहिताविधिस्तुत्यर्थता तद्वत्, तस्यान्व पारिवर्तमानं ॥

अत एव चाम्नीम्बनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥

पुत्रधार्योऽतः शब्दात् [वे० सू० २१४१] इत्येतद्व्यवहितमपि

तत्र कुलाख्यानामुपपन्नावीत्यादि विधेयश्रुत्या सर्वश्रुतौ भ-
ज्यानां निबोधः सन्निधिविद्याः खेरोपनिषदाख्यानां निनिमुञ्जीतेत्याह
तत्रा चेति । कुलाख्यं निवर्त्ततेति । अतः चेति । एकवाक्यतोपपन्न-
विश्रुतैः । तथा चेति । प्ररोचनमनुरागंजननम् । सन्निहिताभिर्वि-
द्याभिरेकवाक्यताप्रतीतिप्रदाकरति । नैवेद्यीति । आत्मा
मेऽपि पारिवर्तमानादयेनाह । न । तादर्थ्यं प्रकृत्याख्यानां भिन्न-
तयेति । उदात्तद्वयवान् कुलावेति यावत् । श्रुतिविक्रमविधिभिर्वि-
द्याभिर्विद्ये त्रिकविक्रमकरति । इत्यादिभिः ।

अतः चाम्नीम्बनाद्यनपेक्षा इति सर्वश्रुतं प्रकृत्य-
तत्त्वभावेऽपि आदिश्रुत्या प्रकृत्यावतं विचारं परिश्रुत्या इदं
प्राधिकरणम् अतः । अत इति । सन्निधिविद्या बोधे कुलावी

सम्प्रदाय इति परावृत्तते, अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थ-
हेतुत्वादग्नीन्वनादीन्यान्मकर्मणि विद्याया स्वर्यविधौ नापे-
क्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्यधिकवि-
चया ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिष्वतेरन्ववत् ॥ २६ ॥

इदमिदानीञ्चिन्त्यते किं विद्याया अत्यन्तमुपानपेक्षान्म-
कर्मणांमुतासि काचिदपेक्षेति, तत्रात एवाग्नीन्वनादीन्या-

कर्तव्यत्वेनावेक्ष्यते न वेति वादिविप्रतिपक्षेः सन्देहे 'यत्तेन' इति विवि-
दिषायां विभिन्नकृत्यादीनां विषयसौन्दर्यव्यायां तस्यांजनमव्यात् तद्वि-
षयज्ञानसाध्यमोक्षाव्यस्य यज्ञत्वादपेक्ष्यतेति पूर्वपक्षे 'काठः पठति'
इत्यत्र पाकसाधनव्याताजनककारणानां पाकहेतुत्वदयनात् ज्ञानेव्याजन-
कालःकरणयुद्धिहेतुत्वेन यज्ञादीनां ज्ञानेव्याहेतुत्वविद्वेः साक्षादेव
मोक्षान्वये च यज्ञेनेत्यादिकरणविभक्तिभङ्गात्पारम्पर्यस्यैवोपेक्षत्वात् ना-
पेक्ष्य इति सिद्धान्तः । एतदभिप्रेत्य सञ्ज्ञितस्यातः सन्दपरामर्शसाम्यस्या-
भावादतः प्रदासुपपत्तिमायङ्ग सत्यकाराणि योजयति । पुरुषार्थ इति ।
काद्याधिकरणे यथा विद्यायाः स्नातव्येष पुनर्हेतुत्वसक्तं तत्र सचैवा-
नूद्यते, तथा ज्ञानेयादिष्वदर्शनात् न पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरो-
धीति निरस्तम् । चाल पादादिसकृतिव्यक्रव्या, प्रथमाधिकरणस्यैव
तत्कालविषयस्य तस्याः सुगमत्वात्, फलमपि पूर्वोक्तपक्षयोक्तद्वेष्ट-
मिमाणात् । काद्याकोति । स्वार्थविज्ञानेवानपेक्षा न तु स्वार्थविज्ञाने तत्र
तदपेक्षाभोक्तव्यमपराधिकरणे निर्देष्टुमुपसंहार इति तत्फलमाह ।
अधिकेति ॥

अज्ञविद्या कथमेव न कर्मापेक्षा प्रमात्वात् सञ्ज्ञितवदित्युक्तं, तर्हि तस्यो-
त्पत्तावपि तदपेक्षा प्रमात्वात्तदपेक्षाव्याहारात् । सर्वेति । अधिकविष-
यमेतुक्तं अज्ञोत्पत्तिं न अज्ञविद्याकथितस्य पूर्वोक्तपक्षस्यायात् विवि-
दिषासुतेष संभवमाह । इदमिति । अत्र च सततपुरुषार्थहेतौप-

अमकर्मणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापि सति इत्येवमत्यन्तमे-
 वामपेक्षायां प्राप्तावामिदमुच्यते, सर्वापेक्षा चेति । अपेक्षितं
 च विद्या सर्वास्याममकर्मणि नात्यन्तमनपेक्षैव । ननु विद-
 त्सिद्धं वचनमपेक्षते चात्रमकर्मणि विद्या नापि सति चेति
 नेति प्रश्नः । उत्तरम् । हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिद-
 न्यदपेक्षते उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते, कुतः यज्ञादिभ्यः । तय
 हि श्रुतिः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञे-
 दानेन तपसाऽनागमेन' इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभा-
 दगयति, विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते ।
 'अथ यत् यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इत्यत्र च विद्या

निवदात्तज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादीनां यज्ञादीनाञ्च विविदिषादकाश्च विनि-
 रोगोक्तेरसि पादादिबहुतिः । पूर्वपक्षे यज्ञादीनां विविदिषात्वे तत्-
 फलेऽपि तत्प्रसङ्गः ससुखसिद्धिः, सिद्धान्ते परस्परका तथा ज्ञानान्तेऽपि
 तत्फलान्ये हेतुभावात्तदसिद्धा ज्ञानस्यैव तत्तद्देवताविशिष्टत्वज्ञोक्तत्वं
 प्रत्यक्षयति । तन्नेति । अपरोक्षधियो मानमानं यतत्वादाभाषिकज्ञा-
 नस्य मानहेतुषु सक्तु कर्मादाभावेन सुदयादर्शनात् केवलव्यतिरेकाभावे
 च यज्ञादीनां हेतुत्वकलनायोगात् विविदिषासुतेषु वर्त्तमानापदेक्षितत्वात्
 विनिर्बोद्धकत्वायोगात् ज्ञानस्य फलवद्व्युत्पत्तावपि मान्यस्योपासिति प्रायः ।
 विविदिषावाक्ये वर्त्तमानापदेक्षेऽपि 'यस्य परममो' इत्यादाविवाच्यै-
 त्वात् प्रथमवकारेण ब्रह्मादुभावकाभो यज्ञादीनां कुर्यादिति विध्यप-
 गमादावस्य केवलव्यतिरेकानपेक्षत्वात् विवदस्योन्मूर्त्यवस्थाभिप्रायां
 साक्षादन्वयायोगः न तत्फले ज्ञाने यज्ञान्वयिष्येवैवेनेत्यादिकरकचक्षणा
 च तेभानिज्ज्ञानाकारोक्षधीषाधक्यवद्वेज्ञानस्य च मानावतन्त्रादासात्
 यज्ञादवाधत्वेऽपि तेषां विवदस्यैव प्रत्यक्षपर्यवृत्तावस्थायापरोक्षज्ञाने

मात्तनभूतस्य ब्रह्मण्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि
साधनभावः सूच्यते, 'सर्वं वेदा यत् पदमामनन्ति तपोधि
मर्वाणि च यदुदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मण्यं चरन्ति तप्ते पदं
संग्रहेण ब्रवीम्योम्' इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रयकर्मणां विद्या-
साधनभावः सूचयति । श्रुतिरपि,

‘कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गतिः ।

‘कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते’ ॥

इत्येवमाद्या । अथ वदति योग्यतानिदर्शनं, यथा योग्यता-
वशेनाश्वो न लाहलाकर्षणे युज्यते रथे चर्षायां युज्यते एव-

पक्षे वशान्तरस्यैवपि ‘पचति काष्ठैः’ इतिवत् करणविभक्तिरसम्भवात्
उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षास्तीति सिद्धान्तयति । इदमिति । कषायेन
पूर्वापरविरोधप्रतीतिं यच्छते । नन्विति । विभागोक्त्या प्रत्याह । नेतीति ।
उक्तव्यवस्थायां प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । हेतुं विदुषीति ।
तथा ह्येति । नन्वत्र विविदिषासंयोगो यज्ञादीनां ज्ञायते, यदि तस्यां
विषयसौन्दर्यसंख्यायां तेषामन्ययोजनात् इष्यमाणे ज्ञानेऽन्योऽभ्युप-
गम्यते तर्हि ज्ञानस्य मानाधीनत्वात् कर्मणां तत्त्वान्वयसिद्धेः श्रुतत्वात्
तत्त्वज्ञे कोऽपि विचिन्त्यो नेष्यते तत्राह । विविदिषेति । कोऽप्येतत्त्व-
कल्पनायां ‘मात्तनभूतः कर्तेन’ इत्यादिविरोधः परस्परस्यापि हेतुत्वे बाधा-
भावात् बुद्धिपुण्या तदुत्पत्तावेवाभ्युपगम्यो यज्ञादीनामित्यर्थः । यज्ञादिश्रुते-
रिति बाध्यान्तरमपि यद्विदितव्यमित्याह । अथेति । तत्र यज्ञादीनां ज्ञान-
साधनत्वे विज्ञानं सिद्धमाह । अथेति । तत्रैव सिद्धान्तरमाह । सर्वं
इति । परस्परजा कर्मणां भीहेतुत्वे श्रुतिरपि दर्शयति । श्रुतिरिति ।
उत्पत्ताविव कस्यैपि ज्ञानस्य कर्मापेक्षा किं न ज्ञादिज्ञायाश्च इष्ट-ज-
मादाय व्याकरोति । अथ वदित्वादिना ॥

मात्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते उत्पत्तौ त्वपे-
क्ष्यन्ते इति ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्ग-
तया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यदि कश्चिन्मन्येत न यज्ञादीनां विद्यासाधनभावे न्यायः
विध्यभावात्, 'सज्जेन विविदिपन्ति' इत्येवमादिका हि श्रुति-
रनुवादस्वरूपा विद्यास्तुतिपरा न यज्ञादिविधिपरा, इत्थं
महाभागा विद्या यत् यज्ञादिभिरेवैतामसवामुमिच्छन्तीति,
तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी 'तस्मादेवंविच्छान्तो
दान्त उपरतस्तित्तुः समाहितो भूत्वाऽऽनन्ये वाग्राजं पश्यति'

ज्ञानोत्पत्तौ यद्विरुद्धं तत्रैवान्नरुद्धमुपदिशति । ज्ञानादिति ।
तत्र व्यावर्त्याहङ्गानाह । यदिति । विद्यासाधकत्वेनापि सर्वदत्तदेवत्ये
वर्तमानतामन्त्रेन विधिकल्पनमदत्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादतः शब्दसाधनमभा-
विद्येति भावः । एवं तवाभिप्रायेऽपि ज्ञेयत्वरूपवस्तुमनुष्ठेयं न शब्दसाध-
नमभा विद्येति सूत्रबोजनया परिकुरति । तथापीति । विविदिषा-
वाक्यतुल्यतया श्रमादिवाक्यस्य नास्ति विधिपरतेति शङ्कते । नमिति ।
यस्यादेवमाज्ञानं विदित्वा पाप्मेन कर्त्यं न विद्यते तस्यादेवं विद्यार्थी
शमदमाद्युपेतो भूत्वा विचरेदिति गम्यते विधिरित्याह । ज्ञेतीति । विध्य-
भावे तत्प्रवर्तयित्वाहुस्तद्विधिविधिरित्यर्थः । काश्चवाटे विधिरुद्धा
भाष्यवृत्तिपाटे विध्यभावशङ्कायि नास्तीत्याह । पश्येदिति चेति ।
विधिकल्पनाह । तथादिति । यज्ञादीनामसाधनत्वशङ्कायित्तोऽभ्यु-
पेक्ष्य साधनान्तरायेष्वेदानीं शब्दसाधनत्वशङ्कायि न दृष्टेयं । यत्ता-
नीतीति । उक्तं स्मरयित्वा परिकुरति । नमितीत्यादिना । यदैनमभा-

इति विद्यासाधनत्वेन यमदमादीनां विधानात्, विहिताना-
 स्तावन्नामुद्येयत्वात् । नन्वत्रापि यमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति
 वर्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः । नेति ब्रूमः, तस्यादि-
 ति प्रकृतप्रसङ्गापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतिः, पश्येदिति च माध्य-
 न्दिना विष्यष्टमेव विधिप्रधीयते । तस्याद्यन्ताद्यनपेक्षायां यमापि
 यमादीन्वपेक्षितव्यानि । यज्ञादीन्वपि त्वपेक्षितव्यानि यज्ञा-
 दिश्रुतेरेव । ननुक्तं 'यज्ञादिभिर्भिर्विदिषान्ति' इत्यत्र न वि-
 धिरुपलभ्यत इति । सत्यमुक्तं, तथापि त्वपूर्वत्वात् संयोगस्य
 विधिः परिकल्प्यते, न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासम्बन्धः
 पूर्वं प्राप्तो येनानुद्येत । 'तस्यात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको
 षीति' एवमादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वूर्वत्वाद्विधिं
 परिकल्प्य पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेतेत्यादिविचारः प्रथमे
 तन्त्रे प्रवर्तितः । तथा चोक्तं 'विधिर्वा धारणवत्' इति

पूर्वदण्डेव सादृत्यतः । न षीति । इत्यपि महावाक्यैरनुष्ठानयोस्या-
 पूर्वांशविधिरवान्तरवाक्येन क्रियते न तत्र वाक्यभेदो दोषः इत्यत्र पूर्व-
 तन्त्रसङ्गतिमाह । तस्यादिति । दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं 'तस्यात् पूषा' र-
 त्नादि । तत्र पूषाः प्रपिष्टद्वयसम्बन्धः सामासिकः । न च पूषा देवता
 पिष्टभागो हूयं दर्शपूर्णमासयोरपि तेन तदेकैव कृतायोगात् कावत्या-
 श्रुत्पुण्यदेवतासम्बन्धस्याविनाभावेन ज्ञानविध्यपस्थापकत्वात् व्यवहार-
 विहिते विधिरदकभ्यां कृत प्रकरणः इत्युक्तमेव पूर्वोद्देशेन पिष्टभागः कर्त्तव्य
 इति विकृतौ सम्बन्धः 'पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदना प्रकृतौ'
 [जै०४०] इत्यत्र विचारित इत्यर्थः । अत्रान्तरवाक्यभेदेन सूत्रकृतापि
 प्रतीकतो विधिरित्युक्तम् । तथा चेति । अत्रान्तरवाक्येनान्तरवाक्यस्य

[जे० सू०] । कृतिरपि भगवद्गीतायास्तु अममिषत्वात् सत्त्व-
मनुष्ठितानि यज्ञादीनि सुसुष्टोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रप-
क्षितं, तच्चाद्यज्ञादीनि श्रमादीनि च दद्यान्मम सर्वस्वमेवाय-
मकर्माणि विद्योत्पत्तावधिस्तथापि । तच्चाद्येवंप्रदत्तिं विद्या-
संयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि श्रमादीनि विविदि-
वासंयोगात्तु बाह्यानीतराणि दद्यादीनीति द्विवेकव्यम् ।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणाख्ये तद्दर्शनात् ॥२८॥

प्राणसंख्यादेऽभ्युपेतं ह्यन्तोगात्रा 'न ह वा एवमिदि कि-
 मज्ञानं भवति' इति तथा वाजसनेयिनां 'न ह वा अस्या-
 नं जगत् भवति नानन् प्रतियच्छीत' इति सर्वमस्यादनीय-
 मेव भवतीत्यर्थः । किमिदं सर्वान्नामुद्भूतं शमादिबहिर्वाहं

विशेषकत्वं वाच्यमित्याह । स्वतिसिद्धिः । कथं च । अतोत्पत्तिहेतुत्वे
 नृत्तिस्वतिसिद्ध्यायविधेः फलितमाह । तस्यादिति । यथादीनामपि नृत्ति-
 स्वतिसिद्ध्यायेत्याहुते ज्ञत्वे यथादीनां तेष्वोऽविशेषाभावात् । तावद्विद्योदय-
 नविशेषेणातृतात्वं स्वादिन्यायस्याह । तस्मापीति ॥

[illegible]

विधीयते इति सूत्रं सङ्कीर्णत इति संशये विधिरिति ता-
वत् प्राप्तम्, तथा हि, प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवति, अतः
प्राणविद्यासंज्ञिधानान्तदङ्गत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरूपदिश्यते ।
नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः, स्यात् । नैव
दोषः, सामान्यविशेषभावादुवाचीपपत्तेः । यथा प्राण्यङ्गिंसा-
प्रतिषेधस्य यशुसंज्ञपनविधिना बाधः, यथा च 'न काश्चन
परिहरेत्तद्वतम्' इत्यनेन वामदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्य परि-
हारवचनेन सामान्यविषयं गम्यगम्यविभागशास्त्रं बाध्यते,
एवमनेनापि प्राण्यविद्याविषयेण सर्वान्भक्ष्यवचनेन भक्ष्या-
भक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, 'नेदं सर्वान्भक्ष्यज्ञानं

पूज्यं पश्यति । इतीति । विधिपक्षेऽनुष्ठानविशेषकामं हेतुमाह । तथा
हीति । सम्यक्साधुज्ञानं कृतमन्त्रेण विधीयतामित्याह साधुविधिरे-
षास्त्रेतिमाह । अत इति । सम्यक्साधुज्ञानं प्राण्यविद्यां वेत्ति 'न
कश्चन भक्ष्येत्' इत्यादि शास्त्रं विरुध्येतेति शङ्कते । नन्विति । प्राण्यवि-
दतिरिक्तविषयं तदिति विरोधं परिहरति । जेष्ठादिना । उपपत्तिमेव
कर्मविषयवदाज्येभोदाहरति । यथेति । तत्रैव विद्याविषयं दृष्टव्यमाह ।
यथा चेति । 'अनुष्ठानमन्त्रेण च हिहारः' इत्यादिना प्राण्यव्यापारमत-
पेक्षाह हिहारोद्विष्टिर्विहितः, सा वामदेव्यविद्या ततोपमन्त्रं सङ्केत-
करः दृष्टान्तोद्विष्टिर्दाष्टान्तिके योजयति । एवमिति । विविदिषा-
यास्ते वर्णनामापदेशेऽप्यपूर्वत्वात् पञ्चमजकाराङ्गीकारेण विधिकस्यना-
यत् न जेष्ठादीन् वर्णनामापूर्यत्वात् विधिरिति मतमनूया जेष्ठाद्विष्टेव
विज्ञानमाह । एवमिति । तत्र हेतुमाह । न हीति । 'यस्य यथैवमो'

च खादानुपानान् तदीयमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचक्षते, कारण-
ज्ञातोवाच 'न वा भुञ्जीविष्यमिमानखादन' इति 'कामो म
उदपानम्' इति च पुनश्चोत्तरेद्यमानेव स्वपरोच्छिष्टपर्युषि-
तान् कुल्यावान् भक्षयाम्भूव' इति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्ट-
पर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्णे प्राप्ता-
त्ययप्रसङ्गे प्राणमन्धारणायाभक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति, स्वस्था-
वस्थापानम्, तच्च कर्त्तव्यं विद्यावतापीत्यनुपानं प्रत्याख्यानाङ्ग-
म्यते, तस्मादर्क्षवादो 'न ह वा एषं विदि' इत्येवमादिः ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

एवञ्च सत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्षाभक्ष्य-
विभागशास्त्रमबाधितं भविष्यति ॥

कल्याणान् कलितान् भावान् भक्षितयानित्यर्थः । अनुपानं गृहा-
नेत्युक्ते सत्त्वच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति प्रतिविध्य किमेतेऽप्युच्छिष्टा नेति
परेपीते कारणानुपाननिषेधे कथितवान् इत्याह । अनुपानमिति ।
कल्याणाद्ये च भक्षणे जीवनेमेव मे न स्यात् कामः स्वेच्छातो मे तदा-
गादिषु उदपानं भविष्यतीत्यर्थः । स्वयं च दित्वा शिष्टान् जातार्थ-
काजकारं तथा च भक्ष्यसमावृत्त्या निहितानुत्तरदिने प्रातरेव भक्षित-
यानित्यर्थः । पुनश्चेति । कुल्य वभक्षणश्रुतेरभिप्रायमाह । तदिति ।
अनुपाननिषेधश्रुतेरनुपपन्नमाह । सत्येति । सर्वोन्नमन्नस्य निरङ्कुश-
त्वाभावे कलितमाह । तस्मादिति ॥

तस्मादर्क्षवादे हेत्वन्तरमाह । अवाधादेति । सामान्यशास्त्रविरो-
धात् न कल्याणे विशेषविधिरित्युक्तं, अधुना सामान्यशास्त्रं दर्शयन्
स्वयं पीतवति । एवञ्चेति । कल्याणस्यापि भक्षाभक्ष्यभेदे भेदोक्ति
माह ॥

अपि च श्रवति ॥ ३० ॥

अपि च आपदि सर्वाभक्ष्यमपि श्रवते विदुषो विदुष-
वाविशेषेण ।

‘जीवितान्नमपि योऽन्मनि यतस्तः ।

‘लिप्यते न स पपेम पशुपत्तिवाधना’ ॥ इति ।

तथा ‘मद्यं नित्यं ब्राह्मणः सुरापस्य ब्राह्मणस्त्रीणामभिषेकः
सुरापस्य सुराणः कस्यो भवन्त्यभक्ष्यमक्षयात्’ इति च
श्रवते वर्जनमनन्दस्य ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दानन्दस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः
कठानां संहितायां श्रवते ‘तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्’ इति
सोऽपि ‘न ह वा एवंविद्’ इत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति,
तस्मादेवंजातीयका श्रववादा न विधय इति ॥

आपदवस्तावाभक्ष्यमपि श्रवते श्रुतिं संवादयति । अतोऽपि ।
श्रुतिरपि विद्वद्भिषेक्याश्रयात् । अपि चेति । सुरापानमवस्थाहरे-
ऽपि च कार्यमिच्छात् । ततोऽपि । ब्रह्मणो वर्जनेदिति शेषः । जीवि-
तान्नमपि सुरापि तदन्वये पातव्येत्याश्रयात् । सुरापस्येति । सन्ना-
सुरासिद्धि शेषः । उन्मत्तमिति प्राप्तमिति वाच्यम् । अन्मत्तमिति वाच्यम् ।
दृष्टेस्तत्प्रसङ्गेऽपि वा न पातव्येति शेषः । इत्यत्र वा कदा न पिबेत्त्याह ।
सुराणामिति । तत्र चैतदभक्ष्येति । मद्यमिच्छादिश्रुतेरकामकारात् ।
वर्जनमिति ।

श्रुतिश्रुतिमार्गं तद्वत्श्रुतिवाच्यम् । शब्दश्चेति । तस्मान् ब्राह्मणस्य
सुरापस्य अन्मत्तमिति वाच्यम् । श्रुतिमार्गमिति वाच्यम् । श्रुतिमार्गमिति
प्रत्यक्षमिति वाच्यम् । श्रुतिमार्गमिति वाच्यम् । श्रुतिमार्गमिति वाच्यम् ।
शब्दश्चातोऽकामकारे । तस्मादिति ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

• 'सर्वापेक्षा च' [वि० सू० ३।४।२६] इत्यत्राश्रमकर्माणां विद्या-
साधनत्वमवधारितम् । इदानीन्तु किममुमुक्षोरप्याश्रममावनि-
ष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताहं नेति चिन्त्यते,
तत्र 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना-
ऽऽश्रमकर्माणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फ-
लात्तरं कामयमानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि, अथ तस्याप्यनुष्ठे-
यानि न तर्ह्येषां विद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधादि-
त्यस्यां प्राप्नोति पठति आश्रममावनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्त्तव्यान्वेव
नित्यानि कर्माणि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं कृच्छ्रं' इत्यादिना
विहितत्वात् । न हि वचनस्यातिभारो नाम कश्चिदस्ति ।

सर्वापेक्षोक्तिः शास्त्रान्तरविरोधे स्तुतिरित्युक्तं, एवं विद्यार्थत्वोक्ति-
र्यज्ञादीनां स्तुतिर्निश्चयस्तुतिविरोधादित्याशङ्क्याह । विहितत्वाच्चेति ।
व्यवहितेन सर्वव्यवहारः । सर्वापेक्षेति । अग्निहोत्रादिकर्त्तव्यधिकृत्य
विहितत्वाद्भिन्नवृत्तिविनियोगयोगाच्च संशयमाह । इदानीन्विति ।
तत्राग्निहोत्रादीनामुपभवात्त्वोक्त्या स्वतन्त्रपुनर्गृहेतुशास्त्रोक्तावविद्यो-
पादोपवर्त्तमानं धादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे विद्याहेतुत्वोक्तेः स्तुतित्वात्
विविदिषवाक्यस्य विविक्षितार्थत्वादिद्विः, सिद्धान्ते योगपृच्छकस्याऽत-
र्कमन्त्राद्युपभवात् तत्विद्विरुद्धमित्येव पूर्वपक्षमाह । तत्रेति ।
यावज्जीवमग्नेरनुष्ठेयमपि तान्यनुष्ठेयानीत्याशङ्क्याह । अर्थात् ।
विविदिषः श्रुतेर्विद्यासंयोगेऽपि तेषामवस्थाभावीत्याशङ्क्याह । निश्चेति ।
यावज्जीवकत्वाभावात् विद्याकामनायाः काश्चित्तया कर्मणाभनावश्यकत्वं
निश्चितम् । यावज्जीवकत्वमित्येव कर्मणावश्यकत्वानावश्यकत्वे विरुद्धे ज्ञाता-
मनो विद्योपायत्वोक्तिः स्तुतिरेवेत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य आकरोति ।
अस्मानिति निश्चित्यै विहितानां विद्यार्थतया विधानं गौरवाद्-

अथ यदुक्तं नैव सति विद्यासाधनत्वमेवा स्थापितम् एतत्
पठति ।

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युः विहितत्वादेव 'तमेतं वे-
दानुवचनेन' ब्राह्मणा 'विविदिषन्ति' इत्यादिना । तदुक्तं
'सर्वापेक्षा च त्वच्चादिश्रुतेरश्वत्' इति [वे० सू० ३१।४।२६] । न
चेदं विद्यासहकारित्ववचनमात्रमकर्मणा प्रयोज्यादिवत् विद्या-
फलविषयं मन्तव्यं अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः असाध्यत्वाच्च
विद्याफलस्य । विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादिस्वर्ग-
फलसिद्धार्थायैषा सहकारिसाधनान्तरमाकाङ्क्षते नैवं विद्या ।
तथा चोक्तं 'अतएव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा' इति [वे० सू० ३१।४।२६] ।
तस्मादुत्पत्तिसाधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचो युक्तिः । न

युक्तमित्याशङ्काह । न हीति । उक्तमन्योत्तरत्वेन सत्यमवधारयति ।
अथेत्यादिना ।

नित्यत्वेऽपि विद्यासमुद्भूतत्वमस्मिन्नोपादीनां विधिवशादेव स्थापितं
व्याचष्टे । विद्येति । विविदिषासंयोगमात्रमत्र सुतं कुतो विद्यासमुद्भूत-
तत्वाह । तदुक्तमिति । सहकारित्वोक्ता फलं प्रत्येवोपकारित्वमावाद्या-
भीष्टं कर्मणामित्याशङ्काह । न चेति । शास्त्रीयमन्त्रव्यतिरेकसिद्धं योप-
कारकत्वं न चार्थोन्मेषमर्तात्वाह । असाध्यत्वादिति । अविधिलक्षणत्व-
व्यतिरेकोदाहरणेन प्रपञ्चयति । विधीति । अङ्गनायकं याजकप्राह्व-
यपूर्वकर्तादिष्वेयाङ्कत्वात् विहितं दर्शपूर्णमासादि प्रयोज्यादिभि-
र्वाङ्कनाश्रुतेरश्वत्वेनाविहितं विद्येत्यर्थः, तथापि कथमसाध्य-
फलत्वेन विद्यायां समर्थतामन्यवराङ्कितं वदन् । तथा चेति । कथं तपि
सहकारित्ववचनं तदाह । तथादिति । अहं युत्वेनोक्तं वदति गर्हणीति
न च कर्मणः अत्रत्येव विद्या असाध्यत्वो व्याप्यते रत्नमिषोत्तरं अहं

यास्य विद्याविशेषसंयोगविरोध आशङ्क्यः, कर्मभेदेऽपि संयोग-
भेदात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिविद्याव्यवस्थितो न
तस्य विद्याफलत्वं, अनित्यस्वपरः संयोगः, 'तमेतं वेदानुबन्धनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिविद्याव्यवस्थितः, तस्य विद्याफ-
लत्वं यथा एकस्यापि खादिरस्य नित्येन संयोगेन क्रत्वर्थता
अनित्येन संयोगेन पुरुषार्थता च तद्वत् ॥

सर्वथापि त एवमयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाप्याश्रमधर्मत्वपक्षे विद्यासृष्टकारित्वपक्षे च त एवा-
ग्निहोत्रादयी धर्मा अनुष्ठेयाः, त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं
निवर्तयति, कर्मभेदाशङ्कामिति ब्रूमः । यथा कुण्डपायिना-

कारित्वोक्तिरित्यर्थः । प्रोक्तसङ्गाव्य मत्वाह । न चेति । संयोगभेदं
विषयवति । नित्यो हीति । तत्त्वबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव सम्बन्धविधिः
संयोगभेदः सङ्गादुभयव्याप्त्यविरुद्धमित्यर्थः । एकस्य तृणयत्वे संयोगवृष्य-
त्वमित्यत्रैतद्विन्नितमित्यदाहरणेन दर्शयति । यथेति । बेल्लो वा खा-
दिरौ वा वाचाशो वा इत्येको नित्यः संयोगस्तेन क्रत्वर्थस्य खादिरत्वस्य
खादिरं वीर्यकान्धेत्यपरः संयोगोऽनित्यस्तेन पुरुषार्थतेत्येकस्य खादिर-
त्वस्योभयार्थत्वे संयोगवृष्यत्वं हेतुसंज्ञा कर्मसंभेदेऽपि संयोगभेदा-
दुभयव्याप्त्यविरुद्धः ।

ननु प्रकरणांतरस्थेभ्यो नित्यकर्मभ्यो भिन्नान्येव कर्माणि विवि-
दिषावाक्ये विद्यासंयुक्तत्वा विधीयन्ते । प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात् तत्कथं
तस्योभयत्वं तत्वाह । सर्वथेति । प्रतिष्ठां व्याचष्टे । सर्वथापीति ।
एवकारत्वावच्छेदं बहुधा दर्शयति । न ह्येतीति । भेदशङ्कानिर्वासं व्यति-
रेकवृत्तौ नैव ह्यहति । यथेति । कुण्डपायिनापयनगतान्निहोतस्य
प्रकरणभेदाप्रतिज्ञाग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्ववत् विविदिषन्तीति विद्यासं-

मयमे 'मरुतमन्त्रिणी' जगृहति' इत्यत्र विद्यादन्त्रिणीत्वात्
कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः
उभयविज्ञात् श्रुतिविज्ञात् श्रुतिविज्ञात् । श्रुतिविज्ञं तावत्
'तमेतं वेदानुवृत्तेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति सिद्धवदुत्प-
न्नकृपाख्येव यथादीनि विविदिषायां विनिर्मुक्ते न जगृहति
इत्यादिवदपूर्वमेवैषां रूपमुत्पादयतीति । श्रुतिविज्ञमपि
'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः' इति विज्ञातक-
र्मस्थताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । यस्यैते घटाच-
त्पादिशब्दस्कारा इत्याद्या च संस्कारप्रसिद्धिर्बैदिकेषु कर्मसु
तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य श्रुतौ भवति, तस्यात् सा-
भिदमभेदावधारणम् ॥

उक्ततया विदितानामपि कर्मणां प्रकरणाभेदादेव कर्मान्तरत्वमुक्त्या
दृष्टान्ते जगृहतीति होमविधिवृत्तेर्वासास्त्रकाकस्य बाहुपादेने वापिषेव-
त्वादन्त्रिणीत्ववदस्य बास्त्रातपारतन्त्र्यादास्त्रातस्य च जगृहतिः सविदि-
तरूपवत्त्वार्थं इत्या व्यवहितनेमिकामिहोमपराविर्त्तितोमादास्त्रा-
तावन्वाचिनोऽन्त्रिणीत्ववदस्यापि कर्मान्तरविषयत्वमेवेति मुक्तम् । विवि-
दिषाद्यामेव विभिन्नवत्तात्प्रविज्ञानामेव यथादीनां यथादिबन्धैरुत्पादात्
विद्यासंयोगमात्रं विधीयते तेवाश्रितं न कर्मान्तरत्वम् । उक्तमेवार्थं
प्रत्यक्षेण हेतुमगमार्थं स्फोरयति । कुत इत्यादिना । प्रसिद्धत्वार्थं
उत्कारत्वाप्रसिद्धिरपि तेषां चिन्तनमनिरासिन ज्ञानोत्पत्तादुत्पत्तकारकत्वा-
नदमनी कर्माभेदं रूपयतीत्याह । असेति । यतोयानादयः कर्मपूर्व-
चारिणीसंयोगाः चतुर्दश, यज्ञ सहायकाः, यज्ञ होमसंकाः, यज्ञ
हविःसंकाः, यज्ञ पाकसंकाः, यज्ञानु संदिताध्ययन, प्रायश्च संकाः, यज्ञः,
उत्तमकर्म, देविकं, भयानुवृत्तम्, यत्नियमवृत्तम्, याज्ञानीत्वहेतोरुत्पा-
त्तादिशब्दस्काराः । कर्माभेदावधारणे प्रसिद्धाह । इत्यादिभिः ॥

अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

• सङ्कारित्वस्यैवेतेदुपोद्भवकं निवृत्तदर्शनं अनभिभवञ्च दर्शयति श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः 'एष ब्रह्मा न भवति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते' इत्यादिना, तस्यासङ्गादीनामवमकर्माणि च भवन्ति विद्यासङ्कारोणि चेति स्थितम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्द्रष्टानाञ्चाभ्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामन्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति किं वा नास्तीति समये नास्तीति तावत् प्राप्तं, आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणात् आश्रमकर्मासम्भवाच्चैतेषामित्येवं प्राप्ते

निश्चयानि कर्माणि सन्तः पुनश्चोपावाप्तिफलान्पि ज्ञानकामेनाहु-
रितानि ज्ञानार्थीनामुक्तम् रदानो ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्माणां क्षेत्र-
तन्त्रकरणेन विद्योदये हेतुत्वेत्यत्र लिङ्गमाह । अनभिभवश्चेति । कूलस्य
तात्पर्योक्तिपूर्वकवचनार्थं कथयति । सङ्कारित्वस्येति । उभयविध-
धीनकर्तृत्ववर्धकुरति । तस्यादिति ॥

आश्रमकर्माणां विद्योपादये सत्त्वमाश्रमकर्माणां नैवमिति ज्ञानानं
प्रतीकम् । अन्तरेति । अनाश्रमिणो विधुरादीन् विपरीतस्य तेषां कार्य-
त्वप्रतिहेर्निष्पन्नप्रतिहेष संभवमाह । विधुरेति । अज्ञानाश्रमकर्माणां
सत्त्वविद्याहेतुत्वोक्ता पादादिपङ्क्तिः । पूर्वपक्षे ज्ञाना विधुरकर्माणां
विद्याहेतुत्वादिभिः तथैवाश्रमकर्मासम्भवि विद्याहेतुत्वादिभिः । वि-
ज्ञाने त्वान्तरालस्य अनावसानाश्रमार्थं तद्विहितमिति ज्ञानानः संशयसम्भू-
तपूर्वपक्षमाह । नास्तीत्यादिना । विधिदिवावाक्ये अद्यादिषु प्रतीकं करण-

पोषकादेवमन्तराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः सम्भवति । तत्राच स्याति—

‘अप्येनैव तु संसिध्येद्वाद्याणो नात्र संशयः ।

कुस्योदन्यत्र वा कुस्योन्येतो माद्याय उच्यते’ ॥

इत्यसम्भवादाश्चमकर्मणोऽपि अपेक्षिकारं दर्शयति । ‘अन्त्यान्तरानुष्ठितैरपि चाश्चमकर्मभिः सम्भवत्येव विद्याया अनुग्रहः । तत्राच स्याति—

‘अनेकजन्मसंनिवृत्ततो याति पराङ्गति’ ।

इति जन्मान्तरसंस्क्रितानां संस्कारविशेषानुग्रहीतृन् विद्याया दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणार्थान्तरमधिकरोति अथवादिषु, तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विद्यमानः ॥

कारोऽस्तीत्युच्यते । तथा चेति । भैलो मिले भयः सर्वभूताद्विमुक्तो दयावानित्यर्थः । विदुः नैयोनिककलेषु कर्मस्वानन्दस्थानोदितत्वाद-
नित्यतकाले नैयोनिककर्मभावेऽप्यासुप्तिकैरेव कर्मभिर्विद्या भविष्यतीति
समस्तं व्याख्यान्तरमाह । जन्मान्तरति । जन्मान्तरे संस्तुतकर्मणां
विद्यादुपायकत्वे मानमाह । तथा चेति । अनेकेषु जन्मसु संस्तुत-
कर्मकारैः विदुः सर्वशोपरिपाकवानित्यर्थः । यथाऽप्यनु जन्मव्यधीत-
वेदो चर्माजिज्ञासाधिकारो, तथार्थकसेव जन्मव्यसयधर्मादिवि-
विधिविधौ विद्याधिकारो क्वादित्याद्युच्यते । दृष्टार्थेति । अविद्यानि-
वृत्तेऽद्वैतकल्यात् निवृत्तापेक्षाभावात् विद्यतकनिषेधाभावमात्रेण तत्र
सम्भवः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अतिप्रवृत्तिरिति तदर्थमुपसंहरति । तत्रा-
दिति ॥

अतस्त्वितरङ्गगो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्त्वितरङ्गवर्तित्यादितरङ्गाद्यमवर्तिते आगो विद्यायाः धनं श्रुतिश्रुतिसंहव्यत्वात् श्रुतिलिङ्गाच्च 'तमेति' ब्रह्मविद् मुख्यकृत् तैजसश्च' इति । अनाद्यमी न तिष्ठेति दिनमेकमपि दिनः । सम्बन्धरमनाद्यमी स्थित्वा कश्चमेकश्चेत्' इति च श्रुतिलिङ्गात् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात् द्रु-
पाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

सम्बुद्धं रेतस आश्रमाः इति स्थापितम्, तांस्तु प्राप्तस्य कथञ्चित्ततः प्रवृत्तिरस्ति नास्ति वेति संशयः, पूर्वधर्मस्वरूपा-
नचिकीर्षया रागादिवशेन वा प्रवृत्तोऽपि स्थात् विशेषाभावा-

वर्चोपाधानुबन्धधर्माभावादि विद्योत्पद्यते चेदाद्यमित्यत्र, वर्चोऽभि-
त्याश्रयात् । अतस्त्विति । विद्यायश्चिरादपि त्वत्तिहेतुतत्वात्तन्मि-
नाश्रयित्वोर्विषयेनाह वैशर्षादिति मत्वा आह । कत इति । काश्चनोप-
पत्त्यादिदेव विद्याहेतुत्वं व्यायकम् । आश्रयित्वस्य व्यायकत्वे श्रुति-
व्यवहृत्यङ्गीतत्वं हेतुमहि । श्रुतीति । श्रुतौ पुण्यकल्पविषयकलिङ्गाच्च
अवगम्यत्वमित्याह । श्रुतीति । तेन सामान्येन ब्रह्मविदेति ग-
च्छति ब्रह्म प्राप्नोति, यं यं पुण्यं काश्चनोक्तं कर्म करोतीति पश्यतपु-
न्यते । तेनहि परमात्मव्यायकत्वेन वर्चस इति तैजसकालं पुण्यकल्पविषे-
पुण्यकल्पितं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् 'तमेति' विद्वन्निष्ठाः । आश्रयित्वस्य
अवगम्यत्वमपि विद्वच्चतुष्टयमिति । अनाद्यमीति ।

अनाद्यमित्यादि कस्यापि विद्याहेतुचेदाह इति, तदा पूर्वोक्तमाश्रय-
धीपूर्वकं प्रवृत्तकर्म कस्य किञ्च साधनित्वं ब्रह्माह । तद्भूतमिति । इत्या-
नावाश्रयान्न तैजस्य धीपूर्वकं प्रव-

दित्वेवं प्राप्ते चक्षते । तद्वत्तस्य तु प्रतिपन्नोर्द्धरेतोभावस्य
न कश्चिद्व्यवहारी न ततः प्रच्युतिः स्यात्, कुतः, नियमा-
तद् पाभावेभ्यः । तथा हि अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले वसा-
दयन्निति अरस्यमित्यादिति पदन्ततो न पुनरेत्यादित्युपनिष-
दिति—

‘आचार्येणाभ्यनुष्ठातवतुर्थाभेकमात्रम् ।

‘आविमोक्षात् शरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि’ ॥

इति चैवंवातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथा
च ‘ब्रह्मचर्यं समाप्य मृच्छी भवेत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्’ इति
चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते नैवं प्रत्यवरोह-
रूपाणि, न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते । यत्तु पूर्वधर्मस्व-
नुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति, तदसत्, ‘अथान् स्वधर्मो

तस्य कर्तव्यविषयकत्वं किं विद्याहेतुर्न वेति रुच्यं सिद्धवत्तत्त्वं तद्वत्तमाह ।

तांस्मिति । कश्चिद्वागादुक्तेर्कादित्यर्थः । सा मानवतो न वेति विम-

र्शयि । अतरेतसां बुद्धिपूर्वप्रच्युतानां कर्म यथोक्तविद्याहेतुर्नैत्युक्ता

पादादिककृतिः । पूर्वपक्षे पूर्वोक्तान्नामित्यर्थ आविमोक्षः, सिद्धान्ते प्र-

तेरप्राप्ताधिकत्वात् तस्य द्विरिति लोकात् पूर्वपक्षयति । पूर्वमिति । पूर्वा-

न्मोक्षमादिधर्मः सुखेन यन्मोऽनुष्ठेत्तमिति तद्विधीयः । र गदेष-

वयेन च प्रत्यवरोहोऽपि प्राप्ताधिकः स्यात्, तथा चानान्यमि कर्म नि-

न्दितमपि तथा विद्यासाधनसङ्गं, तथा प्रत्यवरोहस्यापि कर्म विद्याहेतु-

राश्रमावरोहोऽनुष्ठेयस्तद्वरोहोऽनुष्ठेयतत्त्वात् तद्वरोहवदित्यवरोहस्य

प्राप्ताधिकत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवगृह्य व्यकरोति । एवमिति ।

उत्तराश्रयं प्राप्तस्य पूर्वान्निप्रतिप्रमत्ताधिक्यत्वम् अत्रपुण्यं हेतुत्व-

माह । कुत इति । तस्य नियमं व्यावहे । तथा हर्मत । अरस्यमित्ये-

कानोपकारित्वमूर्धरेतस्य तद्विद्यात् गच्छेदिति, पदं शास्त्रमार्गसतस्तस्यात्

अरस्यत्वं पुनरित्यात् पुनर्गतिं करोत् न प्रत्यवरोहोदित्युपनिषद्भूतमि-

विद्युच्चः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् इति स्मरणात्, आयासो यो
हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठानु
शक्यते, सोऽस्माकञ्चत्वाद्धर्मस्य । न च रागादिवशात्
प्रच्युतिः, नियमशास्त्रस्य वलीयकत्वात् । जैमिनेरपीत्यपि ग्रन्थे न
जैमिनिनादरावणयोरत्र कश्चित्पक्षं शास्त्रं प्रतिपत्तिदा
यायि ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥४१॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत किं तस्य 'ब्रह्म-
चार्यवकीर्यो नैष्ठिकं गर्दभमाश्रमेत' इत्येतत् प्रायश्चित्तं स्यादुत
नेति । नेत्युच्यते, यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं, प्रायश्चित्तं

कथं । आर्त्तमपि नियमं कथयति । आचार्योचेति । उक्तनिवृत्ता-
त्ययमाह । एवमिति । अतदुपमप्रत्यवरोहं आकरोति । यथा चेति ।
अभावं विद्यापाराभावं व्याचष्टे । न चेति । प्रदोषमनुमानमन्य-
द्वृत्तिविरोधेन दूषयति । यस्मिन्ति । इतश्चाह । ननु ब्रह्मचरिणाह ।
आयासेति । यत् रागादिवशात् प्रत्यवरोहश्चमिति तन्माह । न चेति ।
ततोऽपि पुनरित्यादि नियमशास्त्रम् । अत्रापि च सुखापवणं व्याचष्टे । जैमि-
नेरिति । अनेति प्रामाणिकमप्युक्तमाशोक्तिः । उभयव्यतिपत्तिफलमाह ।
प्रतिपत्तीति ॥

प्रत्यवरोहश्चमः कथयितुं, कथयति प्रमादात् प्रत्यवरोहे प्राय-
श्चित्तवकीर्येति ब्रह्म पूर्वपक्षमाह । न चेति । अतरेतको धीर्ब्रह्मचर-
ननु यत्नं विवक्ष्यते किं नास्ति प्रायश्चित्तं अत्रास्तीति प्रायश्चित्त-
भावेन तर्कमात्रात्तदवरोधेन संशयमाह । वदीति । प्रमादादित्यधी-
पूर्वम्, तदनुपपत्त्यापवणोर्दरेवर्त्तमानं प्रायश्चित्तमिति कथयति । अतएव ।
अवकीर्येति श्रौतौ देवः द्विषीदवकीर्ये श्रौतौ चित्तं देवो ब्रह्मास्तीत्यव-
कीर्ये । प्रमादादवकीर्येति ब्रह्मचर्योक्तमवकीर्येति अत्रप्रायश्चित्तमात्रं न

अवकीर्णपशुचः तद्विधानस्याप्राप्तकालत्वादिति तदपि न
नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति । किं कारणम्,

‘आकूटो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रपद्यते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स ब्राह्मणः’ ॥

इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्यारण्यात्, छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियासु-
पपत्तेः । उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्यारण्याभावादुपपद्यते
तत् प्रायश्चित्तं ॥

विद्याहेतरित्युक्त्वा पादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे प्रमादीनामूर्ध्वरैतवानात्य-
न्निबादधःपरातात् पुनर्वांसिद्धिः, सिद्धान्ते तेषामपि प्रायश्चित्तेन
पतनसमाधानात् तत्त्वद्विरलुपेत्वं पूर्वपक्षसूत्रमवगत्यैव योजयति ।
उच्यते इति । तदेव वटाध्याने निर्धारितं प्रायश्चित्तमुदाहरति । अत्र-
कीर्णोति । ब्रह्मचार्यवकीर्णोत्पन्न पशुहोमार्थसाधनं कर्तव्यं, किं वा
कीर्णोत्पन्नो वाग्विषयः तत्कर्तव्यं इत्येव पूर्वोक्तकारणे यदाहवनीये उक्तोति
तेन सूत्रोऽस्माभिरुक्तः प्रोक्तो भवतीत्याहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वादाहव-
नीये तावदुपपन्नपशुहोमः कार्या इति प्रायश्चित्तं जातपुत्रोऽग्नीनादधीतेति
कतदारण्यकस्याध्यायविधानादुपपन्नकारणे दाराभावादाध्यायस्याप्राप्त-
कालत्वात् आहवनीयाभावात् कौत्सिकान्निष्ठ उपपन्नपशुहोम इति रा-
ह्यन्ते, ब्रह्मचारी ब्रह्माहवनीयो संवत्सरे तस्य भाग्यं स्यात् ततोऽग्न्या-
धानमिच्छाधिक्यवद्वा निराकर्तृमतिदेशाधिकरणस्यवकीर्णपशुचेति ।
वचोपपन्नकारणे कौत्सिकान्निष्ठो होमसचारी कर्त्तव्यपशुचः तस्यैव होतव्यः ।
साधनस्य वकीरपरिपशुचेरकारकतया पूर्वप्रत्यभावादितरस्यास्य पर-
परिपशुचेरुत्पत्त्या नास्तीत्यस्यनयाऽऽज्ञाने धानाभावादित्यर्थः । यद-
धिकारस्यकारणे निर्णीतमधिकारिकं प्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकस्य भवितुं
नार्हतीति शङ्क्यः । अत्र पूर्वकं हेतुमाह । किमिच्छादिना । किं वि-
षयं तर्हि प्रायश्चित्तवचनं ब्रह्मचारित्वादिष्वेतादुपकुर्वाणस्यापि तद-
कीर्णत्वं तत्माह । उच्यते । तादृमित्यवतिवचनपेक्षालोक्तिः ॥

उपपर्वमपि त्वेके भावमयनवत्तदुक्तं ॥ ४२ ॥

अपि त्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्वन्ते यथे-
ष्ठिकस्य गुह्यद्वारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विधीयते न तस्याहा-
पातकं भवति 'गुह्यतत्त्वादिषु महापातकेष्वपरिणतत्वात् ।
तस्यादुपकुर्वीत्यर्थेष्ठिकस्यापि 'प्रायश्चित्तभावाभिच्छन्ति ब्रह्म-
चारित्वाविशेषादवकीर्णत्वाविशेषाच्च अयमवत्, यथा ब्रह्म-
चारिणो मधुमांसांशने व्रतलोपः पुनः संस्कारश्चैवमिति । ये हि
प्रायश्चित्ताभावमिच्छन्ति न तेषां मूलमुपपद्यते, ये तु भावमि-
च्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णत्वेतदविशेषश्चर्यं मूलम् । त-
स्याङ्गावो वृक्ततरः । तदुक्तं प्रमाद्यनक्षत्रे, 'समा विप्रतिपत्तिः
स्यात् शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्' इति । प्रायश्चित्ताभाव-

विज्ञानवति । उपपर्वमिति । उपपर्वं पूर्वं कालं पश्यन्त तदुप-
पर्वमिति व्याकरोति । अपि निति प्रायश्चित्ताभावं व्याप्तिवित्तुमर्हति
प्रत्युक्तम् । यवकारार्थमाह । नेति । नेष्ठिकस्य तत्रोपलोपकृतकमेवमपि
प्रायश्चित्तमेव विज्ञातवित्त्वायद्युक्तं उपपातकस्याभावप्रायश्चित्तं ह्य-
दिति कृतानवयवं व्याकुर्वन्माह । तथादिति । उक्तमर्थं इत्यनवयवमार्थ-
व्याकरोति । अयमवदिति । प्रायश्चित्तं न ब्रह्मचरीति अत्राह । अत्र
तद्वाक्यधीरिच्छायाह । ये चोति । प्रायश्चित्तं प्राप्नोति अत्राह-
भावात् न ब्रह्मचरीति इत्येवाभावात्प्रायश्चित्तविरुद्धः । प्रायश्चित्ता-
द्यपि तस्या मूलमुपपद्यन्तिरिच्छायाह । ये निति । मधुमांसांशनेति
अत्राह । प्रायश्चित्तनिषेधार्थममधुमांश तदर्थमुक्तिरुक्तत्वात् अत्रि-
तोये वाक्यमाह । प्रायश्चित्तस्य प्रायश्चित्तवत्त्वमिति उक्ताह । तथादिति ।
यान्मूर्धन्याभावात्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तनिषेधार्थममधुमांश तदर्थमुक्ति-
रुक्तत्वात् प्रायश्चित्तं प्राप्नोति अत्राह ।

सारस्यमेवं सति यत्तमौरयोत्पादनार्थमिति व्याख्यातव्यं ।
 एवं भिद्यन्नेत्यानस्योरपि वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं हादश-
 प्रायश्चित्ताभावोदिति भावः । उक्तं च यववराहप्रवृत्तस्यमिति
 भावः । तदुक्तमिति । यववराहप्रवृत्तस्योराहो उपानहप्रवृत्तस्य यववराह-
 प्रवृत्तस्य प्रियङ्गुप्रवृत्तस्यनियङ्गो वा दोषं नूकनूकरप्रवृत्तस्य वेति वन्दे हे
 पूर्वपक्षमाह । वनेति । केचिदोर्वनूके यवयदं प्रयुज्यते, प्रियङ्गु-
 चापरे, वराहयदं नूकरे केचिदाहुः, प्रवृत्तस्यनौ चाप्ये, तेन
 प्रयोगस्याप्यात्तु वना दृष्ट्या चिकित्स्येन प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्त-
 माह । य एतस्या वेति । वायदः पक्षव्याहत्यर्थः ॥ या शास्त्रमूला धीः
 सैव पाल्हा शास्त्रनिमित्तत्वात् तद्वर्मादिपानस्य, शास्त्रस्य यदा य-
 द्यन्तः कोषयतो यदावपि यद्येते कोटमानास्तित्वानि वराहं वायो-
 नधावपि इति च यववराहयदयोर्दोषं नूकनूकरप्रवृत्तस्य, तस्यात्
 धीकाव्याभावात् त्रिकल्पाविशेषो यः शास्त्रमूला प्रसिद्धिः सैव पाल्हा इति
 प्रथमेऽध्याये सिद्धं, तथात्मापि शास्त्रमूलत्वात् प्रायश्चित्ताभावविशे-
 सतत्त्वत्वं नूकप्रवृत्तयोः प्रायश्चित्तं न पश्चात् इति श्रूतेः, तर्हि का-
 गतिस्तत्माह । प्रायश्चित्तेति । एवं सति चः पाल्हात्तु प्रायश्चित्तवत्त्वे
 निमित्ते कर्तव्यत्वः । यदि कर्वाह्यैः चिकित्सा यद्वाच्यं नूकते तदा न
 प्रायश्चित्तं कर्तव्यं, तेन नैविकेन यद्वाच्यं यत्तवता भाव्यमिति तद्वि-
 ययस्य यत्तवताप्रसादेन यदा कार्यताकृतं नौरवस्यत्वादित्यं प्रायश्चित्ता-
 भावकारणमित्यर्थः । नैविके हि दधितव्यावमितरयोरतिदधिति ।
 यवमिति । विद्येयतोऽपि प्रायश्चित्तविशेषयोरपि प्राजादिके व्रतयोमे
 प्रायश्चित्तमित्याह । वानप्रस्थ इति । दीक्षाभेदे व्रतयोमे प्रजादतो
 यद्वाच्यं नूकं कर्त्तव्यं चरित्वा नूकाकृतं यद्वाच्यं देयं यद्वाच्येदिति
 चत्तव्यः । कर्त्तव्यं विहितमिति । हादयेति । दिनमवसेकवारोऽयं
 दिनमवसेकवारोऽयं, दिनमवसेकवारोऽयं, दिनमवसेकवारोऽयं, दिनमवसेकवारोऽयं
 रूपमित्यर्थः । पारिव्राजकेऽपि प्रजादतो व्रतयोमे तस्यैव सप्ताहपान-
 मित्याह । भिद्युरिति । कोषस्य यदावपि तद्विहितमिति भावः यदा-
 नस्य यद्वाच्येदित्याह । श्रूयते ।

राचक्षरित्वा महाकणं वर्जयेत्, भिक्षुर्वीनप्रसूयत् सोमद्विषयं
स्वशास्त्रसंस्कारयेत्केवमादिप्रायश्चित्तकारणमुत्तमम् ॥

वहिसूभयवापि अतरेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

यद्युर्ध्वं रेतसां स्त्रान्नमेव; प्रप्यवनें महापातकं, यदि वीप-
पातकमुभयवापि शिष्टैस्तै रधिः कर्तव्याः ।

‘आकूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रप्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्मजा’ ॥ इति

“सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्नमिषमन्यत्तम् ।

पुनः स मूर्खो भवति पङ्क्तिपावन एव च ॥

मनोवाकायजान् दोषान् शानोत्साहं प्रमादजान् ।

सर्वान् दहति योगाम्बिसूचराशिमिवानघः ॥

उपपातेषु सर्वेषु पातकेषु मङ्गलं च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्म ध्यानं समाचरेत् ॥

नित्यमेव तु कुर्वीत प्राचायासांस्तु शोकम् ।

अपि भूयश्च न माहात् पुनन्यहरहः कतः ॥”

रत्नादिष्विद्राजकविषयं प्राकृतम् । तेनाभिहितः संस्कारो ध्यानादिः

स च कर्तव्यो भिक्षुष्वेताह । अथास्तेति । अतरेतसां प्रमादेषु त-

ब्रह्मपदार्थां कृतप्रायश्चित्तानां अधिकारोऽस्ति विद्यावाचिति भावः ॥

कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां शिष्टाभ्यवहार्यत्वमाह । वहिस्त्विति ।

कृतप्रायश्चित्तैः सह शिष्टाचाररूपं कर्म विधायकत्वं किं विद्यायां किं वा

नेति सूचने प्रायश्चित्तप्रायश्चित्तरेव तेषां व्यवहार्यताविद्ये रक्षकिति । आमे

विद्यात्वमाह । वदीति । प्रतिपार्थसङ्गा चेद्वयं व्याकरोति । आ-

कूट इत्यादिना । इच्छरिताचरणस्रतमेनो शोकद्वयेऽपि कर्तुं रक्षद्विषा-

दधाति, तत्र प्रायश्चित्तेन शोकद्वयेऽपि कक्षविदपुष्टिरपनीयते कक्ष-

चित्तु पारकीकिकापुष्टिरपान्विते रक्षिकापुष्टिरुपपत्तेः । कतं हि

‘आकृत्यतिष्ठति विप्रं मण्डलाच्च विनिःकृतम् ।

उद्वहं क्षमिदृष्टश्च स्पृष्टा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥ इति ।

सैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः शिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञा-
ध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गेषूपसनेषु सुश्रूयः किन्तानि यजमानकर्माणि आहो-
स्विदृत्तिकर्माणि, किन्तावत् प्राप्तं यजमानकर्माणीति, कुतः

‘वाल्गन्नाञ्च कृतज्ञाञ्च विद्युद्भानपि धर्मतः ।

यश्चागतहन्तृञ्च स्त्रीहन्तृञ्च न संवदेत्’ ॥ इति ।

तथेहाप्याहोस्विदृत्तिकर्मिण्यदिष्टतिलिङ्गादाचाराच्च परलोका-
शुद्धेरपनीतलेऽपि व्यववर्हार्थं च यगमाच्च तैर्व्यवहाररूपपाकारस्य विद्या-
हृत्यं, तदेवमुक्ताचारस्योक्तविद्यानकृत्वाभिधानात् प्रासङ्गिकी पादादि-
सङ्गतिः । पूर्वपक्षे वाल्गन्नानित्यादिषट्तिविरोधः सिद्धान्ते तदानुश्रव-
मिति भावः ॥

अन्यस्मिन् पापकारिणि तेन व्यवहारादन्यस्य त्वपकारवदन्यस्मिन्
उपास्तिकर्त्तरि तेन व्यवहारात् फललक्षणोपकारमन्ययजमानस्य दर्शयन्-
पूर्वपक्षवति । स्वामिन इति । कर्माङ्गसङ्गानुपासनानि विद्यासौप्रभय-
कर्त्तृत्वधिया संशयमाह । अङ्गेति । शःस्त्रीयाङ्गाद्वितीयोपास्तीनां स्व-
तन्त्रफलानाहृत्तिकर्त्तृत्वेऽपि यजमानगामिफलत्वोक्तेरसि पादादिमु-
क्त्यति । पूर्वपक्षे कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरणस्यासिद्धिः, सिद्धान्ते प्रक-
तस्य कर्तुरस्यातत्क्यासस्य यजमानाधीनत्वात्कर्त्तृत्वमपि तदधीनमित्ये-
काधिकरणस्यासिद्धिरिति सिद्धवत्त्वस्य प्रत्यक्षपूर्वकं पूर्वपक्षमाह । कि-
मिति । तत् हेतुं प्रत्यक्षेण दर्शयति । कुत इति । फलश्रुतिमेव विश-

फलश्रुतेः । फलं हि श्रूयते 'वर्धति शास्त्रैर्वर्धयति च एतदेवं
विद्वान् दृष्टौ यश्चविधं सामोपासते' इत्यादि [छा०८०] । तच्च
स्वामिनामि न्यायं तस्य साङ्गे प्रयोगे, अधिकृतत्वादधिकृताधि-
कारत्वाच्चैवजात्येयकस्य । फलञ्च कर्तर्युपासनानां श्रूयते 'वर्ध-
त्यस्मै य उपासते' इत्यादि [छा०८०] । ननु च्छात्विजोऽपि फलं
दृष्टं आत्मने वा यजमानाय वाऽयं कामं कामयते तमागा-
यतीति । न, तस्य वाचनिकत्वात् । तस्मात् स्वामिभ एव
फलवत्सूपामनेय कर्तृत्वमित्यातेय आचक्ष्यो मन्यते ॥

आत्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥४५॥

नैतदस्ति स्वामिकर्माण्युपासनानीति, च्छात्विक्कर्माण्येतानि

दयति । फलं हीति । श्रुतमपि फलश्चात्विज्यतं किञ्च साक्षात् ।
तच्चेति । तत्तु हेतुः । तस्येति । उद्गीथद्युपासकविधीनां प्राप्नोहेषन-
त्वाज्जत्वधिकारिण एव प्राप्नोहेष्योद्गीथयोगात् तदानीतोपासकीनां
गोदोहनवदधिकृताधिकारित्वाज्जत्वधिकारिण एव गोदोहनफलवतः
विद्याफलैश्चकृतिरित्यह । अधिकृतेति । तथापि कथम् उपासकीनां
याजमानत्वं तदाह । फलश्चेति । फलकर्तृत्वे फलितत्वमपि यजमानस्य न
स्य तु कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरत्न्यादित्यर्थः । यजमाननामि फलवि-
शेषविचारं यच्छते । नन्विति । उद्गीर्णतो याजमानफलं यचनात्
कथिदपवादः स्यादित्यह । न, तस्येति । वाचनिकापवादाभावे तद्वर्ग-
म्यतिरित्युपसंहरति । तस्मादिति ।

चक्रेतोपासकीनां याजमानत्वात् न स्यतन्मफलतेति प्राप्ते सिद्धान्तयति ।
यात्विज्यमिति । तत्र प्रतिष्ठां विभजते । नैतदिति । अन्यकर्तृकत्वे

सुरित्यौल्लोभिराचार्यो मन्यते, किं कारणं, तस्यै हि साक्षाद्य
कर्मणे ऋत्विक् परिशीयने, तत्प्रयोगान्तःपातीनि षोड्डी-
याद्युपासनानि अधिकृताधिकारत्वात् । तस्याङ्गोदोहनादि-
कर्मनियमवदेव ऋत्विग्भिर्निर्वर्तेरन् । तथा च 'तं ह वको
दान्भ्यो विदाश्चकार स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव' इत्यु-
द्गातकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति । यत्तूक्तं कर्वाश्रयं फलं
श्रूयत इति, नैष दोषः, 'परार्थत्वादृत्विजोऽन्यत्र वचनात्
फलसम्बन्धानुपपत्तेः ॥

श्रुतेश्च ॥४६॥

'यां वै काश्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशमत इति यज-
मानायैव तामाशासत इति श्रुत्वाचेति' तस्माद् 'वैर्विदुद्गाता
ब्रूयात् कं ते काममागायानि' इति [छा०३०] चर्त्विर्कर्तृकस्य

कथमन्यस्य फलमिति शङ्कते । किं कारणमिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह ।
तस्यै श्रुतिः । ऋत्विजो यजमानेन स्तुताग्निने फलाय क्रीतत्वाद्भानुपपत्ति-
रित्यर्थः । आङ्गकर्त्तृत्वं क्रीतत्वेऽपि ध्यानार्थमक्रीतत्वात् कथमुपासी-
नाऽऽत्विक्कर्त्तृत्वं तस्माद् । तदिति । अङ्गोपासीनामधिकृताधिकारित्वे
फलितमाह । तस्मादिति । तादाऽऽत्विर्कर्तृत्वे श्रुतं लिङ्गमाह । तथा-
चेति । तत्तुड्डीयाष्यं प्रणवं प्राणादिहृदिविशिष्टं वको नामतो दस्यस्या-
पसं दास्यो विदाश्चकार विदितवान्, विदित्वा च नैमिषीयाणां सवि-
याणामुद्गाताऽऽसीदित्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुवदति । यन्मिति । उक्त-
मन्तो वाकमानत्येऽपि फलस्य वचनादपवादो यत्न नैव तत्त्वोक्तमस्ति-
रित्युक्तमित्याह । नेत्यादिना ॥

इतश्चोपासीनाम् ऋत्विर्कर्तृत्वं यजमानफलमाश्रित्य चेत्तद् । श्रुते-
चेति । उक्तमन्तः श्रुतिविज्ञेयं विदुर्मर्षस्तपसंहरति । तस्मादिति ।

विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति, तस्मादङ्गोपासनाना-
मृत्तिकर्मत्वसिद्धिः ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्या-
दिवत् ॥४७॥

‘तस्माद्वाङ्मनः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्
बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याय मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याय
वाङ्मनः’ इति वृहदारण्यके श्रूयते, तत्र संग्रहः मौनं विधी-
यते न वेति । न विधीयत इति तावत् प्राप्तं, बाल्येन तिष्ठा-

सिद्धिं चोपासीतानाम् मृत्तिकर्मत्वे तद्विधिरन्यथाविधानादेन समन्यकर्मत्व-
सिद्धिरिति भावः ॥

विदुरमन्त्रतोनां मन्त्राधिकारिणां भीष्माधनोक्तिमदङ्गोपासना-
मधमधीसाधनमेवं निर्विद्यं पुनरुत्तममध्यमधीसाधनं वक्तव्यमस्ति । यत्र
कार्यन्तरेति । विषयवाक्यमुदाहरति । तस्मादिति । यद्यप्यर्थे वाङ्मना
विदित्वाऽऽज्ञानमेव एवमाद्यो मुखाय च निष्कारणं परन्ति स तस्मात्
अधुनातनोऽपि वाङ्मनः पाण्डित्यं पण्डः अध्ययना बहुबुद्धिस्तद्वत्
पाण्डितः तस्य कर्म पाण्डित्यं श्रवणं तद्विर्विद्य निश्चयेन सत्त्वा बाल्येन
ज्ञानवत्तभावेन युक्तोऽसम्भारवानिरासकपसननेन युद्धधीत्येन वा
तिष्ठति स्थापयिष्येत् । उक्तदाहार्थं बाल्यं चेत्तादिरुदाहृतं, नवम-
मननाम्नरं मुनिर्जनमयोऽपि निदिध्य समपरः स्थाकौनान् बाल्यहास्यं
पाण्डित्यं बाल्येन च निदिध्यासनं निश्चयेन सत्त्वा उक्तचेतनवत्तमधी-
चेतनान् बाल्याहमित्यवगच्छतीति वाङ्मनः वाङ्मनान्नमन्त्रा अवतीत्यर्थः ।
तत्र ननु मौनं विधीयते मौनमन्त्रस्य सिद्धे पारिव्राज्ये साध्यं च
ज्ञानाद्विधिं प्रयोगसिद्धेः वक्ष्यमाणः । तत्रेति । निदपाधिबिदालनरु-
च्यसिद्धिः मौनकामुदेयता-

सेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात् । न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधा-
यिका विभक्तिरूपलभ्यते, तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः
प्राप्तिरिति चेत् मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्, पाण्डित्यं
निर्विद्येत्येव प्राप्तं मौनम् । अपि च अमौनञ्च मौनञ्च निर्वि-
द्याञ्च ब्राह्मण इत्यत्र तावद् ब्राह्मणत्वं न विधीयते, प्रागेव
प्राप्तत्वात्, तस्मादयं ब्राह्मण इति प्रशंसावादः, तथैवायं मुनि-
रित्यपि भवितुमर्हति सम्प्रतिनिर्देशत्वादित्येव प्राप्ते ब्रूमः,
महकार्थान्तरविधिरिति । विद्यामहकारिणो मौनस्य बाल्य-
पाण्डित्यवद्विधिरैवाश्रयतव्यः अपूर्वत्वात् । ननु पाण्डित्य-

सिद्धिः, सिद्धान्ते तस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिरिति मत्वा तं हेत्वादिकाव्ययेषा-
दङ्गोपासनव्यवस्थित्वेतिवत् अथ ब्राह्मण इति विधीहीनव्यवस्थेपादय
मुनिरित्येषोऽपि न विधिरिति पूर्वपक्षयति । नेत्यादिना । ननु बाल्ये-
नेत्युपक्रमे विधियुतमौनेऽपि विधिरस्तु नेत्याह । बाल्येनेति । तदेवोप-
पादयति । न ह्यति । यद्यत्रापि विधेयत्वं तर्हि विधिः श्रूयते बाल्यवस्र
च श्रूयते अतः श्रौतव्यत्वे सत्यत्रव्याहृद्ध्यभावसिद्धिरित्यर्थः । तर्हि मौन-
वाक्यस्य का गतिरस्ति तत्याह । तस्मादिति । अनधिगतस्यानुवादायोगा-
दन्त्यत्र विध्यनुपक्रमेविधिरेवायमिति शङ्कते । कुत इति । पाण्डित्य-
विधानादेव मौनमपि सिद्धं तस्यैव मौनत्वादित्याह । मुनीति । मुनि-
शब्दस्य भिन्नवचनत्वेऽपि तस्मान्न्यत्र विधानादनुवाद एवेति मत्वा
मौनस्य अविधेयत्वे हेत्वन्तरमाह । अपि चेति । एकवाक्यतानुरोधत्
मौनवाक्येऽपि न विधिरित्यर्थः । यदा पाण्डित्येन मौनस्य प्रप्तिरुदा
विधीयमानबाल्यस्यैव प्रशंसा, न हि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं किन्तु
बाल्येऽनुष्ठितेऽनन्तरं जननापररस्यायं पाण्डित्यं कृतं स्यात्, तस्मात्तु वल्लं
प्रशंसं, यदा मौनस्योक्तमात्रमस्य विध्यन्तरप्राप्तिस्तु अनुवादस्तदा बाल्य-
साक्षात्कृतमवाक्यमस्यमित्येन श्रूयते इति अस्मात् स्मृतिरिति मत्वाह ।
तस्मादिति । बाल्यपाण्डित्यातिरिक्तस्य मौनस्याविधेयत्वात् न तत् सप्त-

शब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तं, नैव दीपः, मुनिशब्दस्य ज्ञा-
नातिशयार्थत्वात् ननु न्यूनिरिति च व्युत्पत्तिश्च बात् 'मुनी-
नामप्यहं व्यासः' इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु मुनिशब्दे
उक्तमात्रमवचनोऽपि दृश्यते 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वान-
प्रस्थम्' इत्यत्र । न, 'वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः' इत्यादिषु
व्यभिचारदर्शनात्, इतराश्रयमस्मिन्नाश्रयः, पारिषेध्यात्
ततोक्तमात्रमोपादानं, ज्ञानप्रधानत्वादुक्तमात्रमस्य । वक्ष्या-
मिहोपाधिद्वयपेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानानिश्चयकं वि-
धीयते । यत्तु वात्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्य-
पूर्वत्वाभ्युनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते, मुनिः स्वादिति निब-
दनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य वात्यपाण्डित्यवधिधेयत्वा-

क्षोरतुल्यमिति प्राप्तं पञ्चमनुरासिद्धान्तमाह । यदिति । अपूर्वत्व-
वसिद्वयमिति दृष्टेः । नन्विति । पण्डितशब्दस्य शास्त्रज्ञत्वं ज्ञानात् मुनि-
शब्दस्य तदतिशयवशाच्चत्वात् अर्थभेदस्य पण्डितशब्दस्य न मुनिशब्दस्य
प्रादुर्भावेत्याह । नेत्यादिना । उक्तप्रयोगभावे कथं तदर्थत्वं तत्राह ।
मुनीनामिति । आश्रयस्येति श्लोकदर्शनात् अभिमतज्ञानातिशयवशाच्च-
तस्य चात्माविधानादनुवदत्वमेवेति दृष्टेः । नन्विति । उक्तमाश्रये मुनि-
शब्देऽसाधारणः सधारणो वेति विकल्पाः स्या प्रत्याह । नेति । असा-
धारणस्य त्वेकज्ञानेकार्थत्वयोगात् अत्रापि मिश्रमिमेत्येव प्रयोगस्य अत्रापि-
विहितमाह । इतरिति । मौनकार्पण्यत्वमुपपाद्य तत्रोक्तमिति पदं व्याक-
रन् प्रकृतमाह । तत्राहिति । वाक्यभेदप्रवृत्त्या एकमेव विधिगित्युक्त-
मत्राह । नन्विति । उपरिधारकत्वं मौनं वाक्यभेदेन विधेयमित्यत्रैव
इत्यनुरमाह । निर्वेदनीयेत्यिति । अत्रोक्तं मौनं विद्यावृत्त्याविरतया
विधीयते तत्राह । तदत्र इति । विधेयवशात्पुंशु कति । अथमिति ।

अथ, तदतो विद्यावतः सन्ध्यासिनः । कथं विद्यावतः सन्ध्या-
सिन इत्यवगम्यते तदधिकारात् 'आत्मानं विदित्वा पुत्राद्ये-
'पणाभ्यो ज्येष्ठायाम् भिक्षार्चयन् चरन्ति' इति । ननु कति
विद्यावन्ते प्राप्नोत्येव तत् विद्यातिशयः किं मौनविधिना
इत्यत आह । पक्षेणेति । एतदुक्तं भवति यस्मिन् पक्षे भेद-
दर्शनप्राप्त्यान् प्राप्नोति तस्मिन्नेव विधिरिति । विध्यादिवत्
यद्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजानीयके
विध्यादौ सहकारित्वेनाऽन्याधानादिकमङ्गजातं विधीयते
इवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन् विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ।
एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्यायमेत्युतिमिहे विद्यमाने कस्मात्

प्रकरणं तथेत्याह । तदिति । पक्षेणेति पदं यद्वोत्तरत्वेनावतारयति ।
नित्यत्वादिना । अङ्गेषु प्रत्यगदय वस्तु हैतु सत्त्वमविद्याभयमिति शास्त्र-
युक्तिभ्यां सिद्धे तत्कारणात्कारणाभ्यासे स्वयम् एव पुरुषस्योन्मुखा-
दनर्थको विधिरिति बोधिते भव्यप्रकरणत्वं तद्व्यवसाये । आत्मा-
त्कारहेतुभावस्याप्युक्त्यादेरप्यस्याह विधिरिति समाधिः । विद्यावलम्बवि-
कारिविशेष प्रति विधेरानवयवमयुक्तमित्याह विद्यावत इति विद्या-
तिशययुक्ता बोध्यते किन्तु विद्योदयव तदुपायाभ्यासे प्रवृत्तः, तेनास्य
पक्षे कदापि भेददर्शनं प्राप्नोत्यतो विधेरवयवमेति सूत्रपदार्थं विद्वेष्टोति ।
एतदिति । अतस्त्रिष्वप्यस्य तद्विधायकत्वे दृष्टान्तस्य । विध्यादिव-
दिति । तदेव व्याचष्टे । यजेति । आदिदर्शस्थं प्रधानं, विधेरदिवि-
ध्यादिदर्शपूर्णमासविधिः, समिदादिसु विध्यन्तस्तत्कालतविधिकेऽपि
विधिरास्तीकते इत्यर्थः । दृष्टान्तस्यैव इदं नित्यं बोधयति । एव-
मिति । आत्मादिप्रधानस्य बोधयनुजयस्यैव कस्मात् मार्गस्थे नोप-
सङ्गरति । नृतिरिति । अनन्तरकालावस्थेमाह । एवमिति । नृदि-
शेषेऽप्यहोरात्रि कैवल्यायमेत्युतिमिहे विद्यमाने कस्मात्

छान्दोग्ये ऋक्षिणोपसंहारः 'अभिसमाप्त्य कुटम्बे' इत्यत्र,
तत्र सुपसंहारं तद्विषयमाह्वरं दर्शयतीत्यत्र उक्तं पठति ॥

छत्सुभावात् तु ऋक्षिणोपसंहारः ॥ ४ ॥

तुयसी विशेषणार्थः, छत्सुभावोऽस्य विगिष्यते, वज्रला-
यासानि हि वज्रव्याघ्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति वर्त्तय-
तयोपदिष्टानि आश्रमान्तरकर्माणि च यथासम्भवमङ्गि-
न्द्रियसंयमादीनि तस्याऽपि विद्यन्ते, तस्मात् ऋक्षमेधिना-
संहारो न विवक्ष्यते ॥

मौनवर्दितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४६ ॥

यथा मौनं गार्हस्थ्यस्यैतावाश्रमौ श्रुतिस्मृत्यावेवमितग-
वपि वानप्रस्थगुरुकुलवामौ । दर्शिता हि पुराणां श्रुतिः
"तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवामी तृतीयः" इत्याद्या

मित्याह । तेनेति । वज्रलायाहव्याघ्रमर्माणां कुटम्बे नान्यसंहारो न
तेनैव समापनादित्याह । अत इति ॥

कुलं व्यापते । तुयसी इति । ननु तथा ऋक्षिणो यज्ञादीनि कर्मव्य-
त्येन उक्तानि तथाऽऽश्रमन्तराणामपि करणसंयमादीनि कर्मान्तराण्य-
प्यन्ते, तथा च कोऽस्य विशेषस्तादाह । आश्रमालरेति । ऋक्षमेधिनि
विशेषे हि द्वे फलितमाह । तथादिति ॥

मौनं गार्हस्थ्यमित्यत्र यद्व्योक्तेरितराश्रमाभावाच्चतुः कस्यापि द्वयेन
नितराचार्यमाह । मौनवर्दिति । कर्त्तव्योः श्रुतिस्मृत्योस्तादाह । दर्शि-
तेति । श्रुतिस्मृत्याविशेषे फलितमाह । तथादिति । इतरेषामिति
ब्रह्मणा गार्हस्थ्यकापि पञ्चाश्रमो न तु विवक्ष्यते उपस्थाह इत्यादिमाह ।
इतरेषामिति । मातलः, मातलः, मातलः, मातलः इति ब्रह्मचारो
पञ्चाश्रमः । ऋक्षिणोऽपि च शौचार्थः, याचीनर्हाह्वः, यथावदः, योऽ-

तस्याश्चतुर्णामप्याश्रमाणां उपदेशविशेषात् तुल्यवत् विकल्प-
समुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः । इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्वै-
वचनं दृष्टिभेदापेक्षया नुष्ठानभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यम् ॥

अनाविष्कृत्य न्नन्वयात् ॥ ५० ॥

‘तस्यात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विदग्वाल्येन तिष्ठासेत्
इति ब्राह्मणमुच्येतया श्रूयते । तत्र बालस्य भावः कर्म वा
बाल्यमिति तद्विनि मति बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया सम्प्रा-
प्त्यितुमशक्यत्वात् यथापपादमतपुरीपत्वादिबालवर्गितमन्त-

सक्यासी इति चतुर्विधः । बालप्रत्ययस्य वंशानसोदुस्वरबालशिल्पफेन-
प्रभेदैश्चतुर्विधः । तथा परित्याहपि कुटोचकबह्वृत्कङ्कसपरमहंस-
प्रभेदैश्चतुर्विध इति बौद्धस्य प्रभेदास्तावदाश्रमास्तद्वर्गविशेषयुक्ताः
श्रुतिस्मृतिसिद्धान्ततो ब्रह्मचारिण्ये बालप्रत्यये चानुष्ठानभेदमनुष्ठान-
भेदं वाऽपेक्ष्य बह्वर्कान् गार्हस्थ्यमपेक्ष्य, तस्य प्रागेवाद्यन्दिग्वत्वेनोक्त-
त्वादित्यर्थः ॥

बाल्यस्य विधेयत्वमुपेक्षावान्नरवाक्यभेदेन मौनमपि विधेयत्वात्
समुच्चया कार्यमित्युक्तमिदानीं किन्तु बाल्यमिति वीक्षायाभाह ।
अनाविष्कृत्यमिति । अनुष्ठेयत्वेन श्रुतं बाल्यं विषयत्वेनोदाहरति ।
तस्यादिति । तत्र बाल्ये विषये संशय इति सम्बन्धः । संशयकारणमाह ।
बाल्येति । तर्हि बालभाषो वयोविशेषोऽपि बाल्यतामित्यशङ्क्य तदप्ये-
हेत्यमाह । बाल्येति । तद्विशिष्टा परिशिष्टं बाल्यमाश्रित्य संशयमभि-
नयति । शब्देति । बाल्यशब्दार्थविवेकनेन स्तत्त्वपदमर्थहेतुविद्यान्तुगत-
संवात्सायि निरूपणात्मादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे तिरस्कृतत्वाद्यपि
विदुषोऽनुष्ठेयं सिध्यति, सिद्धान्ते बाल्यस्याप्रवृत्तिरित्यादिरूपभावशङ्के-
रनुष्ठेयं वा न विदुषो यथेष्टेष्टाभिहितमिति मत्वा प्रत्यपूर्वकं पूर्वपक्ष-
माह । किमावदिति ।) अरण्यं चारोचदनं वादो भक्षणं भक्षणो कामतो

गता वा भावविशुद्धिदेशदर्पणकृतेन्द्रियत्वादिरक्षिता वा
 बाल्यं स्यादिति संग्रहः, किं तावत् प्राप्तं, कामचारवादभक्षता
 यथोपपादमत्पुरीषत्वञ्च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति तद्-
 ग्रहणं युक्तम् । ननु पतितत्वादिदोषप्रसेनं युक्तं काम-
 चारताद्गाचरणं न विद्यावनः, मव्यासिनो वचनसामर्थ्याद्दोष-
 निवृत्तेः पशुहिंसादिष्विवेद्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । न, वचनस्य
 गृह्यन्तरमभवात् । अविबुद्धे स्यादस्मिन् बाल्यशब्दाभिलष्ये
 लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय
 चाहं विधीयते ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयं,

यस्य स तथा तस्य भावक्षता । यथोपपादं यथावभावं, यत् कापि मूलं
 पुरीषं च स्याति यथोक्तकाले भावक्षत्तम् । तत् लोकप्रसिद्धिं हेतुमाह ।
 प्रसिद्धेति । साक्षान्तरविरोधादयुक्तमुक्तविधवात्यस्य हिंसास्यमिति श-
 क्यते । नन्विति । स्यादित्येन श्रुतं कर्तुं शक्यते । साक्षान्तरस्य सङ्कोचो
 विशेषविधेः स्यादित्याह । नेत्यादिना । समानविधेर्विधेर्विधिना स-
 ङ्कोचे दृष्टान्तमाह । पश्चिति । विदुषो यथेष्टवेष्टायासपि न दोषोऽस्तीति
 प्राप्तमनया विद्वान्त्वाह । एवमिति । विदुषो यथेष्टवेष्टा न विधेया
 साक्षान्तरविरोधादिति प्रतिजानीते । नेति । साक्षान्तरस्य सङ्कोचः
 सङ्कोचो बाल्येन तिहासिदिति वचनादित्यस्याह । वचनस्येति ।
 सामान्यप्रवृत्तविधिसाक्षान्तरविरोधेऽर्थे चक्ष्यमिति तद्विरुद्धं चक्ष्यमायोगात्
 न कामचारादि विधेयमित्युक्तमेव व्यनक्ति । अविबुद्धे हीति । इतश्च
 कामचारादि न विधेयमित्याह । प्रधानेति । किन्तु प्रधानं सदङ्गत्वेन
 बाल्यादि विधीयते तदाह । ज्ञानेति । अङ्गप्रधानोपकारिताभावात् न
 कामचारादि विधेयमित्युक्तं तद्विरोधित्वाच्च तद्विधेयमित्याह । न चेति ।
 किन्तु विधेयं वक्ष्यं तदाह । तस्यादिति । कुत्रेति प्रकृतवाक्योक्तिः ।

न च सकलायां बालवर्ग्यामङ्गीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः
सुम्भाव्यते, तस्मादान्तरो भावावशेषो बालस्याप्रकृतेन्द्रिय-
त्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते । तदाह अनाविष्कृत्विति । ज्ञा-
नाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन् दम्भदर्पादि-
रहितो भवेत् यथा बालोऽप्रकृतेन्द्रियतया न परेष्व्वात्मान-
माविष्कर्तुमीहते तद्वत् । एवं ज्ञास्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्य-
र्थानुगम उपपद्यते । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः-

‘यस्य सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न वक्तुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः ॥

गूढधर्माश्रितो विद्वान्, अज्ञातचरितं वरेत् ।

अन्ववत् जडवच्चाऽपि मूकवच्च महीचरेत् ॥

‘अथ्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तचरः इति चैवमादि ॥

उक्तेऽर्थे सूत्रमादाव बोधयति । तदाहति । कथं यथोक्तेऽर्थे बाल्यशब्दः
प्रयुज्यते तत्ताह । अचेति, अन्ववादिति पदं व्याकरोति । एवंहीति । अप्र-
कृतेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धिरूपवत् रूपस्य प्रधःभोपकारित्वे मानमाह ।
तथा चेति । कुलीनत्वप्रकटन श्रुतत्वं तद्वैपरीत्यमवस्थं, शास्त्रार्थज्ञान-
राहित्यमश्रुतत्वं, तद्वैपरीत्यं, वक्तुश्रुतत्वं, सदाचारनिरतत्वं सुवृत्तत्वं,
दुराचारनिरतत्वं दुर्वृत्तत्वं इति भेदः । तत्किमिदानीं ज्ञानयोष्यस्य सुसु-
भोगीष्वेव किञ्चित् कस्युच्छेयं तत्ताह । गूदेति । अक्षुरिन्द्रियपारयस्य
निरवित्तम् अज्ञातचित्तम् । रसनादिपारयस्य निरवस्थिति । अङ्गुर्वदिति ।
ज्ञानेन्द्रियपारयस्य परिशुद्धत्वं कर्मेन्द्रियपारयस्य परिशुद्धत्वं । मूकवदिति ।
धर्मध्वजित्वाप्रकटनमव्यक्तवित्तत्वं, तदेव वक्तुश्रुतपरतत्वेन्द्रियस्य अव-
स्थादिपरस्य बोधवाप्यं तत्तत्ज्ञानम् अवस्थान्मावीति भावः ॥

ऐहिकमण्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

सर्वापेक्षा च यथादिशुतेरित्यत आरब्धोच्चावचं विद्यासाधनमवधारितं तत्फलं विद्या सिध्यती किमिहैव जन्मनि सिध्यति उत कदाचिदमुनापरेति चिन्त्यते, किं तावत् प्राप्त इहैवेति । किं कारणं अवस्थादिपूर्विका हि विद्या न च क्वचिदशुत विद्या से जायतामित्यभिसन्धाय अवस्थादिषु प्रवर्तते समान एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिसन्धाय तेषु प्रवर्तमानो दृश्यते । यथादीन्यापि अवस्थादिहादेणैव विद्या जनयन्ति प्रमाण

यान्मात्रमवधारय विद्याहेतुमत्त्वा तत्फलं विद्याजन्मकालं निश्चययति । ऐहिकमिति । अत्र हेतुधीनधीनकारणवत्त्वे कारोक्तौदिकने चित्तादिकहेतुमत्त्वोपलब्धेस्तानुवादपूर्वकं व्यवस्थाप्यते । अतः आदिद्वयानयोपनिबन्धनान्ना विविदधीनमवधारितमिति रत्नं वादादिककृतिः । पूर्वप्रक्षेपे अवस्थादीनां विद्योपासनात्मकमाविष्टः, विद्याने प्रतिबन्धाभावापेक्षया तेषां तत्त्वव्यवस्थितिरित्येतत् प्रत्यक्षपूर्वकमेहिकत्वनिबन्धं प्रत्यक्षमाह । किमिति । यत्र तत्रैवविध्योपलब्धौ तत्त्वव्यवस्थानि । हेतुरिति यदुक्तं । किमिति । तत्र कारणमाह । अवस्थादीति । विद्यादिवदमुनापि भवेत्तु च अवस्थादेः स विद्ययाह । न चेति । कथं तच्च तेषु प्रवर्तनिरवस्थाह । तेषां कारोक्तौदिकत्वमाह । समान इति । यथादीनां चतुर्णादिवत्तद्दीनाधनत्वान् जन्मान्तरीयकत्वोपलब्ध्यावच्छेदकत्वाभावात् जन्मान्तरोक्तविद्यायै अवस्थादिषु प्रवर्तमानान् उपलब्धमानककारदुःखनिवृत्तये च विद्यासाधनत्वान् कारोक्तौदिकत्वजन्येव विद्याजन्ममेतत् । यथादीनां जन्मान्तरोक्तकालां धीहेतुत्वमिति निमित्ताभावात्तन्मात्रमवधारयति । भोजकोच्चावचाह । अवेति । तेषां

जन्यत्वादिद्यायाः । तस्यादेहिकमेव विद्याजन्येत्येवं प्राप्ते वदामः,
ऐहिकं विद्याजन्यं भवति अस्मिन् प्रसृतप्रतिबन्धे इति । एत-
दुक्तं भवति यदा प्रज्ञान्तस्य विद्यासाधनस्य कश्चित् प्रतिबन्धो
न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण तदेहैव विद्या
उपपद्यते, यदा तु खलु प्रतिबन्धः क्रियते तदाऽमुवेति । उप-
स्थितविपाकत्वञ्च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति ।
यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि न
तान्येवान्यस्यापीति नियक्तं शक्यते यतो विरुद्धफलान्यपि
कर्माणि भवन्ति, शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति
पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि सङ्कीर्तयति । साध-

धोऽपीपुष्ट्या अवस्थादिषट्कलात् घटितेषु धियावस्थस्याव्यभिक्तैहिकत्वनियम
इत्यर्थः । अवस्थादीनां कारीर्यादितुल्यत्वे फलितमाह । तस्यादिति । अव-
स्थादिषु कृतेष्वपि न चेदत्र धीः स्वाप्तेषामतदुपायतैवेति प्राप्तरूपा चित्ता-
वदनिवृत्तफलधोवाधनमिति सिद्धान्तमाह । एवमिति । कृतेष्वपि अवस्था-
दिषु यदाचिद्विद्या नोत्पद्यते चेत्तर्हि तेषां तदुपायत्वमनियतं स्यादित्या-
शङ्क्याह । एतदिति । कृतेष्वपि अवस्थादिषु कालं विद्यातुदये कारीर्या-
दायिव प्रतिबन्धो वा शौचकल्याणाभावा वा तेषां कल्पनीयः, प्रतिबन्धोना
हि शान्तयो कार्ये हेतुर्न चेतावता तद्वैतत्वं इतिरित्यर्थः । उपस्थित-
त्रियावस्थयादिविरोधान् कर्मण एव प्रतिबन्धमाशङ्क्याह । उपस्थि-
तेति । तत्रैव देशादिभिर्विद्यार्थमेव अवस्थादिकर्म किमिति न विपश्यते
तस्याह । शान्तीति । भोगार्थस्य कर्मणो शान्त्यर्थस्य च अवस्थादेर्देशकाल-
निमित्तैककल्याणाभावे हेतुमाह । यत इति । कर्मणा अवस्थादीनां प्रति-
बन्धे तेभ्यो विद्योत्पत्तेरादिवाक्यं व्याकृत्येतेत्याशङ्क्याह । शास्त्रमिति ।
तथापि कर्मण एव प्रतिबन्धकत्वं न अवस्थादीनामिति कुतो नियमकालाह ।
साधयेति । शङ्क्याह विद्याभावे कारीर्यादिवत् प्रतिबन्धादिष्वप्यवश्यमेव

नवीर्यविशेषान्वतीन्द्रिया हि कस्यचित् शक्तिराविर्भवतीति तत्-
प्रतिबद्धा परस्मात् तिष्ठति । न चाविशेषेषु विद्यायामभिसम्बि-
र्नात्यद्युते इहामुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभिसम्बेर्निरङ्कुश-
त्वात् । अवस्थादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धज्ञायापि-
क्षयैवेत्यद्युते । तथा च श्रुतिः दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति—

‘अवस्थायापि बद्धभिर्यो न सस्यः

मृष्यन्तोऽपि बहवो यन्म विदुः ।

आसुर्यो बद्धा कुशलोऽस्य सन्धा

आसुर्यो ज्ञाता कुशलानुश्रितः ॥ इति ।

गर्भस्य एव च वामदेवः प्रतिपदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती

विद्यया साक्षाद्विद्यवत्त्वं न सद्युक्तमिहैव मे विद्या साक्षाद्विद्यमिव तिष्ठेति
न स्यात् । न चेति । दृश्यमानमभारदुःखसाधनेनैकजन्मात् । आगतो यदा
कदाचिदमर्शमिच्छतिः साक्षाद्विद्यमिवत्येः साधनमात्रादुत्पादेन सन्धा-
दित्वादित्याह । अभिसम्बेति । सत् अवस्थादीनां चक्षुरादिवद-
कत्वमिति तस्याह । अवस्थादीति । तेषां विधानादवस्थापि साध-
नत्ववशात्तदवगतं यथादीनामनियतफलानां न साधनत्वविशेषे विद्यो-
त्पत्त्येव नियतत्वमिच्छते । सत् साधादीनां यदवस्थान् चक्षितेषु अवस्थादिषु
विद्याऽवस्थाभाविनीति, तत्र प्रतिबन्धवत्त्वस्य श्रौतविकृतिवत्त्वानुभव-
मित्याह । तथा चेति । आत्मनः अवस्थापि दुष्करं ब्रह्ममित्याह ।
मृष्यन्तेति । सचक्षुः अवस्थापि तत्कल्पानं दुर्बोधमित्याह । अस्मन्
रति । तत्र हेतुः । आसुर्यं रति । अथावदकात्मनो बद्धाऽऽसुर्योऽङ्ग-
यत् कश्चिदेव सस्यमिति सस्यमाचार्यविद्वांसि तन्मृता सन्धा साक्षात्ता-
वस्थासम्बन्धिरतः साक्षात्कारः कश्चिदेवाचार्योऽसिद्धोऽपि साक्षात्
— — — — — साक्षात्कारो यथेति । साक्षात्कारादिकमे विद्यो विदुमाह ।

जन्मान्तरसंस्थितात् साधनादपि जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । न हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किञ्चित् साधनं सम्भाव्यते । स्मृतावपि 'अथाप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृणु ! गच्छति' इत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान् वासुदेवः 'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात ! गच्छति' इत्यात्मा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधकुले सम्भूतिश्चाभिधाय, अनन्तरं तत्र तं बहुसंयोगं लभते पूर्वैहिकम्' इत्यादिना 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोऽप्राप्तिं परां गतिम्' इत्यन्तेनैतदेव दर्शयति । तस्मादैहिकमासुखिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धस्तथापेक्षयेति स्थितं ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधत्तेस्तदव-

स्थावधत्तेः ॥ ५२ ॥

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साधनवीर्यविशेषात् विद्यालक्षणे फले ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः, एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनि-

गर्भस्थ इति । कथानुपपत्त्या श्रुतिरिषमये दर्शयति तत्राह । न हीति । जन्मान्तरसंस्थितं साधनं जन्मान्तरेऽपि धियं साधयतीत्यत्र श्रुतिमाह । स्मृताविति । अथवादीनां पौन्यल्लेऽपि श्रुतिस्मृतिलिङ्गात् पश्चादफल-विद्यादिवदनियतकालत्वसिद्धेर्नामैकान्तिकफलत्वं तेषामित्युपसङ्हरति । तस्मादिति ॥

विद्यालक्षणे फले कालोत्कर्षापकर्षकृतो विशेषप्रतिनियमो दर्शितः, सम्प्रति विद्यालक्षणे फले कालादपि विशेषप्रतिनियमस्याभावं दर्शयति । एवमिति । विद्याफलं मुक्तिविषयः, सा किं विद्याबहुत्वापकर्षकृतविशेषवती किं वा

यमः स्मादित्याशङ्काः । एवं सुक्तिफलानिवयम इति । न
 च सुक्तिफले कश्चिदेवम्भूतो विशेषप्रतिनिवयम आशङ्कितः
 कुतः, तदवस्थावहतेः । सुक्तावस्था हि सर्ववेदानेष्वेक-
 रूपैवावधार्यते, ब्रह्मैव हि सुक्तावस्था, न च ब्रह्मणोऽनेका-
 कारयोऽस्ति एकत्वत्वावधारणात् 'अस्यैवमनस्य' 'स एष
 नेति नेत्यात्मा' 'यत्र नान्यत् पश्यति ब्रह्मैवेदमन्तं पुरस्तात्
 इदं सर्वं यदयमात्मा' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो-
 ऽमृतोऽमयो ब्रह्म यत् त्वत्सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कम्प्यथैत्'

नेति फलस्योभयपक्षे संशये प्रकृतविद्याफलस्य प्रसङ्गतो निरतिशयतोऽपि
 पादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे बोधस्य कर्मसाध्यतया पुरुषार्थाधिकरणा-
 सिद्धिः, सिद्धान्ते तस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्ष-
 माह । यथेति । सुक्तिरपचयापचयवती फलवत् विद्याविदित्यनुमानात्
 तस्याः कर्मसाध्यत्वाधिश्रमात् पुरुषार्थाधिकरणत्वमव्यक्तमित्याशङ्क्य सिद्धान्त-
 मयतार्थं प्रतिज्ञां विभजते । न खल्विति । उक्तेऽनुमाने अस्तीति कथमा-
 शङ्का निरदकायेति ब्रह्मते । कुत इति । सुक्तिरपचयमभ्युपगम्यैवधारण-
 शास्त्रविरोधात् नाहुयेति यत्वा सूत्रावयवमादाय आचष्टे । तदवस्थेति ।
 सुक्तिर्नाम काचिदवस्था विद्यते चेत् अहितीयत्वविरोधात् आपदवस्था-
 यत् असावपि निवृत्तिमती स्मादित्याशङ्काः । ब्रह्मैवेति । कचयेतावता
 उक्तेरुक्तैकवर्तिभेदराहित्यमित्याशङ्काः । न चेति । न स्वानतोऽपी-
 त्वाधिकरणे निर्विरोधत्वमस्यैवादिशुद्धा ब्रह्मणो निरूपितमिति आर-
 यति । एवेति । एतच्च सुक्तेर्निरतिशयत्वमित्याह । अपिचेति । काचोप-
 चयापचयाभ्यां व्याचोपचयापचयवहतेरनारम्भपरिहृतद्वयादिहा-
 धनोपचयापचयाभ्यां विद्योपचयापचयसम्भवात् तत्पक्षे सुक्तावस्थे तो
 स्वात्ममित्याशङ्क्य हेतुमत्तं स्मरयति । न विद्येति । विद्यैव ज्ञाति-
 यया कसाञ्छेऽपि कश्चिदतिशयवादभ्यादित्याशङ्काः । तद्वीति ।
 तर्हि सुसङ्गर्षा विद्याविर्णा महत्त्वानर्थक्यं तस्माह । पिशयेति । तस्या-

इत्यादि श्रुतिभ्यः । अपि च विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्
 स्वफल एव विद्यावी कश्चिदतिशयमासक्तयेत् न विद्याफले
 मुक्तौ तद्वासाच्च नित्यसिद्धस्वभावभूतमेव विद्यायाधिगम्यत
 इत्यसक्तदवादिष्य । न च तस्यामप्युत्कर्षाजकोऽतिशय उप-
 पदाने, निष्कटाया विद्यात्वाभावात्, उत्कृष्टैव विद्या भवति,
 तस्मात् तस्माच्चिराच्चिरोत्पत्तिस्वरूपो विशेषो भवेत् न तु
 मुक्तौ कश्चिदतिशयसम्भवोऽस्ति । विद्याभेदाभावादपि तत्फल-
 भेदेनियमाभावः, कर्मफलवत्, न हि मुक्तिसाधनभूताया
 विद्यायाः कर्मण्यामिव भेदोऽस्ति । सगुणानु तु विद्यासु
 मनोमयः प्राक्शरीरः' इत्याद्यासु गुणावापोद्वापवशात्
 भेदोपपत्तौ सत्त्वामुपपदाने यथास्वं फलभेदनियमः, कर्मफल-
 वत् । तथा च लिङ्गदर्शनं 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति'

अतिशयमाश्रित्य मुक्तौ नातिशयोऽस्तीत्युक्तमिदानीं विद्यापि मोक्षहेतु-
 तत्त्ववासात्कारणत्वात् अतिशयवतीत्याह । न चेति । कथं तर्हि पूर्वाधि-
 करणे विद्याया विशेषो दर्शितस्तथाह । तस्यादिता । मुक्तावपि तर्हि
 तादृशोऽतिशयो भविष्यति तत्राह । न त्विति । विद्योत्पत्तिर्मानसीयकत्वेना-
 विद्यानिर्वाहिरूपाया सक्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः । सक्तेर्निर्विशेषत्वे हेतु-
 नरणाह । विद्येति । एकरूपत्वादात्मनसदाकारविद्यायां विशेषाभावा-
 दनेकद्वये फलोत्पादकत्वाद्योगात् तत्फले विशेषाच्चिद्विरुद्धः । विद्यायां
 भेदाभावं प्रपञ्चयति । न ह्येति । सगुणविद्यावत्विद्यात्वादात्मविद्यायां
 भेदः सादित्वाद्यस्या विषयभेदात्तत्र भेदोऽपि नास्ति, विषयभेदोऽस्तीत्याह ।
 सगुणास्त्विति । तत्र फलभेदे जाननाह । तथा चेति । दार्ष्टान्तिके
 विशेषेणाह । नैवमिति । तत्त्वविद्याविशेषे गुणाभावे श्रुतिनाह । तथा
 चेति । कदाचित् निर्गुणविद्यायतः प्रपञ्चस्य गतिः फलमिति ज्ञायते । तत्र

इति नैवं निर्गन्धायां विदग्धायां गुण्याभावात् । तथा च सृतिः ।
 'न हि गतिरधिकास्ति कस्त्वचित् सति हि गुणो प्रपद्यत्यतुल्य-
 ताम्' इति । तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति पदाभ्यासो
 ऽध्यायपरिसमाप्तिं दशेतिर्याति ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतो
 द्वतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

द्वतीयाध्यायः समाप्तः ।

नूनाधिकभावाभावे हेतुमाह । सति हीति । पुनस्तत्तेरप्यसमाह ।
 नटवत्येति । तदेवं सृष्टेर्निरतिशयत्वात् न कर्मसंभवेति युक्तं पुरुष-
 साधिकारसमिति भावः ॥

इति श्रीशुभानन्दविष्णुभगवतः नन्दशानकृतौ शारीरकभाष्याख्ये
 द्वतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायस्य समाप्तः ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

आवृत्तिरसकदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये परापरामु विद्यामु साधनाश्रयो विचारः
प्रयेयात्यगात्, अथैव चतुर्थेऽध्याये फलाश्रय आगमिष्यति,
प्रसङ्गागतज्ञान्यदपि किञ्चित् चिन्तयिष्यते, प्रथमं तावत् कति-
भिश्चिदधिकेरेणैः साधनाश्रयविचारविशेषमेवानुसरामः ।
आत्मा वा चरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः
तमेव धीरी विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत 'मोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञा-
सितव्यः इति चैवमादिश्रवणेण संशयः, किं सकृत्प्रत्ययः
कर्त्तव्य आहोस्विदाहन्त्येति, किं तावत् प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः

ॐ रामचन्द्राय नमः ।

ब्रह्मज्ञानाच्छीयतो मुक्तिरुत्कृष्टानिगतिर्यजिता ।

ब्रह्मते तत्परं ब्रह्म रामनामासि निर्भवम् ॥ १ ॥

ॐ । आवृत्तिरसकदुपदेशात् । साधनं निरूप्य फलं निरूप्यत इत्य-
ध्यायसोर्द्धेदुक्कमभावं सकृत्तिमाह । तृतीय इति । फलप्रसङ्गेनोत्कृष्टानि-
रर्चिरादिभारमस्य विचारार्थ इत्याह । प्रसङ्गेति । पूर्वं साक्षादेव श्रुत्युक्तं
ब्रह्मासादि साधनं चिन्तितं, सकृत्ति फलाश्रयपक्षिगम्यसाहच्यदिकं सधा-
सेवादिकरसात्मा चिन्तये, तदारभ्य जीवन्मुक्तिस्ततो द्वितीयपादे

स्वात् प्रयाजादिवत्, तावता यावच्छब्दकृतार्थत्वात्, अन्वय-
माणायां स्यादन्ती क्रियमाणायामयार्थः कृतो भवेत् ।
नन्वसकद्रुपदेशो उदाहृताः 'ओतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यः' इत्यादयः । एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत् सकृद्वचनं
सकृद्वचनं सकृदिदिध्यासनञ्चेति नातिरिक्तं, सकृद्रुपदेशेषु
तु वेद उपासीतेत्यादिष्वनाह्निरित्वेवं प्राप्ते ब्रूमः प्रत्यया-
वृत्तिः कर्त्तव्या । कुतः, असकद्रुपदेशात् । 'ओतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः' इत्येवंजातीयको असकद्रुपदेशः प्रत्यया-
वृत्तिं सूचयति । ननुक्तं यावच्छब्दमेवावर्तयेत्ताधिकमिति ।

उक्तान्वितोऽने कर्षिरादिबार्तक मन्तव्यस्य च निर्देशकत्वे चावोपा-
सनयोः कर्त्तव्यत्वं इति वादार्थविवेकः । आद्याधिकरणस्य अवस्थादि-
साधनं विवक्ष्यमानं हेतुदुष्टानन्दार्थनाशश्चकार । आद्या वा ।
प्रीताकाभीसाधनस्यविचारान्तरत्वात् साधीधिकरणानां च । आद्या-
भावसकृत्तयः उक्तान्वितादार्थव्यवस्थात् तत्तत्तादवृत्तिः, कोऽपि विवेका-
भाववत् अवस्थादावावृत्तिविशेषो नास्तीति इदमन्तरस्योपपन्नसकृत्ता
पूर्ववचनात् । किं तावदिति । अत्र पूर्वपक्षे अवस्थादे प्रकाशवदृष्टार्थ-
त्वात् सकृद्रुपदेशमयं, सिद्धान्ते त्ववस्थावत् इदमन्तरत्वात् यावत्प्रकाश-
वृत्तिरिति भेदः । असकद्रुपदेशान्वयानुपपन्ना साधनवृत्ती यावच्छब्द-
तात्पर्यमिति सूचते । नन्वसकद्रुपदेशः । अवस्थादीनां सकृद्वचनविज्ञापनेना-
सकद्रुपदेशान्वयोऽप्यस्तीति तात्पर्यवित्याह । एवमपीति । अनुपपन्ना-
यावच्छब्दसाधनेत्यवस्थानाहविषयाह । सकृदिति । तदन्वयसकद्रुपदेशो यावच्छब्द-
पक्षेयस्योपपन्नसकृद्वचनेनाव्यवस्थितः, तथापि इदं सत्यवस्थान-
व्यवस्थानुपपन्नोऽवस्थादेरावृत्तिद्वारा यावच्छब्दसकृद्वचन-
तादवस्थानुपपन्नसकृद्वचनं सूचयति । इदमन्तरादिति । आद्यावृत्त्यादित्याह ।

न, दर्शनपर्यवसानत्वादेवाम् । दर्शनपर्यवसानानि हि अ-
वस्थादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति, यथाऽवघाता-
दीनि तच्छुक्तादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि तद्वत् अपि चोपासनं,
निदिध्यासनं चेत्त्यक्तार्थोपासनादिगुणैव क्रियाभिधीयते ।
तथा हि लोके गुरुमुपासो राजानमुपासो इति च यज्ञात्प-
र्येष गुर्वादीनमुवर्तते स एवमुच्यते । तथा ध्यायति प्रोपित-
नाया पतिमिति वा निरन्तरधारणा पतिं प्रति लोक्कण्टा
सैवमभिधीयते । विद्युपास्योच वेदान्तेषु व्यतिकरेण प्रयोगो
दृश्यते, क्वचिद्विदिनोपकस्योपासिनोपसंहरति, यथा 'यस्त-
देद यत् स वेद स मयैतदुक्तः' इत्यत्र 'अमुम एतां भगवो
देवतां शाधि यां देवतामुपास्ये' इति । क्वचिज्जोपासिनोप-
कस्य विदिनोपसंहरति 'यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यत्र

त्वात् न उपकारिक्तत्वमिच्छात् । अपि चेति । अस्तुपासिचद्वयार्ति-
याचितं तथापि वेदेतिपद्योक्तवेदनेष्वप्येव उपकारतिमिदिरिक्तत-
यात् । विद्युपास्योचेति । यद्वयोरेकार्थत्वमुदाहरति । कश्चिदिति ।
स रैको वदेद ब्रह्माद्यतत्त्वं रैकादस्योऽपि सः कश्चिदेद तत्पक्षे सर्वो-
ऽनर्भवतीत्येतदुक्ते इत्यं सर्वोत्पन्नत्वेन स रैक उक्तः इति क्वं प्रति हंसा-
नरवचनं, तच्छ्रुत्वा रैकं मनोवाचं जानन्नुक्तिः, 'हे भगवन् ! एतां
रैकविदिनां देवतां वेदुष्यामि ब्रह्मसपरिच्छेदार्थः । एवं सगुणनिर्गुण-
वाक्याकारवाचनकारिणः शौनी चार्चयिष्या च दृष्टार्थत्वात्, अथचमन-
नयोक्तव्यकृतपदैवादर्चयिष्यादिति विधेयः । आदित्यलोकसौम्योद्गीते
सम्पाद्योपासनात् नन्य अन्येक एव उच्योऽस्येति लौकिकः पुनरुवाच

‘भाति च तपति च कीर्त्या यमसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद
इति । तस्मात् सञ्जदुपदेयेष्वप्यावृत्तिसिद्धिः । असञ्जदुप-
देयस्यावृत्तेः सूचकः ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि उद्गीथ-
विज्ञानं प्रसृत्य ‘आदित्य उद्गीथः [छा०३०]’ इत्येतदेकपुस्तता-
दोषेणापोष्य ‘रश्मीन्’ पर्यावर्तयात् इति [छा०३०] रश्मि-
बहुत्वविज्ञानं बहुपुस्ततायै विदधत् निवृत्तवत् प्रत्ययावृत्तिं
दर्शयति । तस्मात् तत्त्वामान्यान् सर्वप्रत्ययेष्वप्यावृत्तिसिद्धिः ।
अत्रापि भवतु नाम माध्यमत्वेन प्रत्ययेष्वप्यावृत्तिः तेष्वप्यावृत्ति-
साध्यस्यातिशयस्य सम्भवात् । यत्न परब्रह्मविषयः प्रत्ययो
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्थयति तत्र
किमर्थावृत्तिरिति । सञ्जदुपदेयौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरा-

वतत्वं तथा भासयति किन्तु ब्रह्मन् रश्मीनादित्यश्च पर्यावर्तय तान् पृथ-
गः पर्यवस्यत्यर्थः । तत्रोपपत्त्यादयः ।

अत्र पर्यावृत्तिचन्द्रादिवदुद्गीथध्यानव्यावृत्तिरङ्गा रतो ध्यानत-
त्त्वामान्यात् फलपर्यवसयामान्यात् वा लिङ्गात्पूर्वत्र अवयवमनध्यानेष्व-
वृत्तिरिति लिङ्गाच्च । लिङ्गाच्चेति । एवं तावत् शुक्लनिर्मुक्ताकाकार-
माधनेष्वप्यावृत्तिरङ्गा तत्र बहुवचनध्यानादेरावृत्तिमङ्गीकृत्य निर्मुक्ताका-
दिष्वप्यावृत्तिर्भासयति । अत्रादेत्यादिना । वाक्यं निर्मुक्ताकाकार-
जनने ब्रह्म न वा, आद्ये ब्रह्मन्तत्त्ववाक्याद्याकाकारविद्येरावृत्ति-
रनेष्वङ्गुलि द्वितीयां ब्रह्मते । अत्रादिति । अत्रावृत्तिरङ्गावपि अत्रावृत्तिर-
तित्याह । नेति । तथापीति अतोऽवृत्तयः शुक्तिवर्तिन्यान् अङ्गावपी-
त्यर्थः । वाक्यशुक्तिभ्यां ब्रह्मोक्त्याने आतोऽवृत्तयोरङ्गानामवृत्तिरिति

वृत्त्यभ्युपगम इति चेत्, न आहतावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृत्प्रयुक्ताणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ज्ञात्वादेवेत् ततस्तदेव चावर्तमानस्तुत्यादियिष्यति, इति का प्रत्याशा स्यात् । अथोच्येत न केवलं वाक्यं कश्चिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोत्यतो मुक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति, तथाप्याह न्यानर्थक्यमेव, साऽपि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तैव स्वमर्थमनुभावयिष्यति । अद्यापि स्यात् युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते न विशेषविषयं यथाऽसि मे हृदये शूलमित्यतो वाक्यात् गात्रकम्पादितिज्ञाच्च शूलसङ्गावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति, यथा स एव शूलीविशेषानुभवश्चाविद्याया निवर्तकः तदर्थो-
वृत्तिरिति चेत्, न, असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेष-
विज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात्, न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्ति-
भ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं
शक्यते, तस्मात् यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत यदि

गृह्णते । अथाग्नि आहिति । तयोः परोक्षज्ञानहेतुत्वसाभावात् आहता-
वपि न वाचात्कारः आहिति परिहरति । नासकृदपीति । यदि तयोः
मात्रात्कारवाक्यं यदि वा परोक्षज्ञानसामर्थ्यम् उभयथा आहत्स्वल्पमेवे-
त्याह । तस्मादिति । प्रकाशवैचित्र्यादवाहत्स्वनियम इत्याह । न चेति ।
प्रमेयकारणत्वाच्च तथेत्याह । अपि चेति । द्विविधो ह्यधिकारी स्यात्
कश्चित् जगत्काराभावात् निरस्तसमस्यावस्थावादिप्रतिबन्धः कश्चित्

वा सामान्यमेषीभवत्वापि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुर्वत
 इत्याहृत्पुण्ययोगः । न च सकृत्प्रवृत्ते प्राप्तावृत्ती कस्यचिद-
 प्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियन्तुं, विधितप्रवृत्त्यात्
 प्रतिपत्तुम् । अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्य-
 विशेषवति एकेनावधानेनैकसंग्रमवधारयत्परेणापरमिति
 स्वादृष्ट्यासोपयोगो यथा दीर्घप्रपाठकप्रवृत्त्यादिषु न तु
 निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रसीत्यसा-
 मान्यासपेक्षा कुर्वतेति । अतोऽप्यने, भवेदाहृत्प्राधान्यं तं प्रति
 यस्तत्त्वमसि इति सकृदुक्तमेव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्यत्वात्
 यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपयुज्यत एवावृत्तिः, तथा हि ज्ञान्दीये
 तत्त्वमसि घेतकेतो इत्युपदिष्ट 'भूय एव मा भगवान् विद्या-
 पयतु इति पुनः पुनः परिचोद्यमानस्तदाशङ्काकारण-
 निराकृत्य तत्त्वमसि इत्येवामरुदुपदिशति । तथा च
 ओतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । आदि दर्श-
 तम् । ननु सकृदुक्तं चेत् तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनु-
 भावयितुं न शक्नोति ततः आवर्त्यमानमपि नैव शक्यतीति

प्रतिबन्धवानिति । आशङ्कं प्रत्याहृत्तेरानर्थक्यमित्, द्वितीयस्तु तं प्रति-
 बन्धनिराशय तदर्थेति वक्तव्यम् । अतोऽप्यने इति । आहृत्तेः प्रतिबन्ध-
 निराकार्यमे विज्ञेयाह । तथा श्रुतिः । यथा ब्रह्मादिकारभेदवाच-
 न्यारवाहृत्पि चोक्तमव्यावक्येति तथा ब्रह्मात्मत्वात्कारणत्वं वाक्यं
 तदनेकार्थित्वमवधारयिष्याह । न हि इहेऽहमवयवं वाचेति । तत्त्वमिदं
 वक्तव्यं इदोऽप्युपादानमनुक्तं चर्वादिप्रतिबन्धवत्तदाह । तत्र
 व्यावर्त्यनेत्येति वाक्यव्यतिरेकमवधारय । अपि चेत्वादिन

नैव होयः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, दृश्यन्ते हि सकृन् तात्
 वाक्यात् मन्त्रप्रकीर्तः वाक्यार्थमावर्तयन्तस्तदाभासव्युदासेन
 सम्यक् प्रतिपद्यमानाः । अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदा-
 र्थस्य तन्मदार्थभावमाचष्टे, तत्पदेन च प्रकृतं सत् ब्रह्मे चित्त-
 जगतो जगद्विहारमभिधीयते, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'अदृष्टं द्रष्टुं अविज्ञातं विज्ञातं अजर-
 ममरमखलमनखलस्वस्वमदीर्घम्' इत्यादिशस्त्रप्रसिद्धम् । तत्रा-
 कादिशब्दैर्जगदयो भावविकाराः निवर्तिताः अस्युत्पादि-
 शब्दैश्च स्यौत्पादयो द्रष्टव्यधर्माः, विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्र-
 काशात्मकत्वमुक्तं, एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको
 ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभिवृत्तानां प्रसिद्धस्तथा त्वंपदा-
 र्थोऽपि प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया
 सम्भाव्यमानश्चैतन्यपयेत्येतावधारितः । तत्र येषामेते पदा-
 र्थावज्ञानसंज्ञविपर्ययप्रतिबहौ तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं स्वार्थे
 प्रमां नीत्वादयितुं शक्नोति पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् वाक्यार्थ-
 ज्ञानस्यैतत्तत्त्वान् प्रत्येष्ट्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रबुक्त्य-
 भ्यासः । यद्यपि च प्रतिपत्त्यर्थं आत्मा निरंशस्तथापि अध्या-

यदुक्तमनन्तत्वात्तन्नेवसाहचर्यानर्थक्यमिति तत्राह । यदपीति । आरो-
 पिताहनिराशयः न मे देहो नेन्द्रियम् इत्यभ्यासो युक्त इत्यर्थः । वा-
 क्यार्थज्ञाने इति कथञ्चिदभ्यासनिबन्धः प्रमाद्यज्ञानसाम्याद्ययोगात् ज्ञानिनः
 अवस्थादिनिबन्धायोगात् इत्यत आह । तस्मिन्ति । ज्ञानात्मागेव अव-
 थादिध्यापारनिबन्धनं निवृत्त इत्यर्थः । अधिकां यद्विदुस्तन्नुपदति

रोपितं तस्मिन् बद्धं ह्यस्य देहेन्द्रियमनोबुद्धिविवक्षयेदनादि-
 लक्ष्यं तत्रैकेनावधानेनैकमंशमपोहति अपरेणापरमिति सु-
 व्यते तत्र कमवती प्रतिपत्तिः, तत्र पूर्वकृपमेवात्मप्रतिपत्तेः ।
 येषां पुनर्निपुण्यमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्ष्यः पदार्थ-
 विषयः प्रतिबन्धोऽस्ति ते शक्तवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यां
 मनुभवितुमिति तान् प्रत्याहत्यानसंशयमिदमेव, सकृदुत्पन्नैव
 स्यात्प्रतिपत्तिरविद्या निवर्तयति इति नात्र कश्चिदपि क्रमा-
 द्भ्युपगम्यते । सत्यमेवं बुध्येत यदि कश्चिदेव प्रतिपत्तिर्भवेत्
 बलवती स्यान्नो दुःखित्वादितिपत्तिः, अतो न दुःखि-
 त्वादुभावं कश्चित् प्रतिपद्यत इति चेत् । न, देहाद्यभिमान
 वत् दुःखित्वादुभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वापपत्तेः । प्रत्यक्षं
 हि देहे हिरण्मने दक्षमाने चाहं हिरण्मणे दक्षो इति च मि-
 थ्याभिमानो दृष्टः, तथा वास्तवरेष्यपि पुनर्मिथादिषु सत्तत्त्व-
 मानेषु अहमेव सत्तत्त्वे इत्यध्यारोपी दृष्टः, तथा दुःखित्वादु-
 भिमानोऽपि स्यात् देहादिवदेव चैतन्यादृष्टिरप्यसंशयमानत्वात्
 दुःखित्वादीनां, सुषुप्तादिषु चानुदृष्टेः चैतन्यस्य तु सुषुप्तेः-

वेदादिति । अधिर्भूतं बहुते । अस्मिन्निति । दुःखित्वसत्त्वविरोधः न
 वास्तवदेहादीर्भवेति दक्षार्थः । प्रत्यक्षं आत्मित्वादिविरोध इत्याह ।
 नेत्यादिना । दुःखादयो न सत्तत्त्वाः इत्यत्रात् देहादिवत्, नास्मात्त्व-
 दृष्टाः आत्मनि सत्तत्त्वमनुवृत्तित्वात् अतिदेहेषु चैतन्यवदित्यर्थः ।
 निर्दुःखचिदात्मनि दुःखादिविरोध आत्मित्वात् वास्तवार्थानुवर्तो न विर-
 ध्यत इत्याह । नेत्यादिनि । अहमेव ज्ञातेऽप्याहत्यादुक्तानं किं न
 अस्ति तत्राह । न चैवमिति । एतिः आनः आत्मकानतया हसि-

यनुवृत्तिमात्मनस्ति 'यद्वा तन्व पश्यति पश्यन् वै तन्व पश्यति'
इत्यादिवा । तस्यात् सर्वदुःखविमुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येव
प्राप्तानुभवः । न चैवमात्मानमनुं भवतः किञ्चिदन्यत् कृत्यमव-
शिष्यते । तत्र च श्रुतिः 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽय-
मात्माऽयं लोकाः' इत्यात्मविद् कृतव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि
'यस्यात्मरतिरेव स्यादात्मवत्प्रत्यक्ष मानवः ।

• आत्मन्येव च सन्तुष्टस्य कार्यं न विद्यते' ॥ इति ।

यस्य तु नैषोऽनुभवो द्रागिव व्यायतं तं प्रत्यनुभवार्थ एवा-
वृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवात्माकार्यत् प्रत्याव्यावृत्तौ
प्रवर्तयेत्, न हि वरषाताय कन्यामुदाहयन्ति । नियुक्तस्य
चास्मिन्नाधिकृतोऽहं कर्ता मयेहं कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्यय-
विपरीतवत्प्रत्यय उत्पद्यते । यस्तु स्वयमेव मन्दमतिरप्रतिभा-
नात् वाक्यार्थं जिज्ञासेत् तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार
आहत्यादिवाचो मुक्ताऽभ्युपेयते, तस्यात् परब्रह्मवचनेऽपि
प्रत्यये तदुपायोपदेशेऽव्यावृत्तिसिद्धिः ॥

विशेषः इत्यादिवाचः तेन ह्यलोके आत्मानन्दानुभवः इति भेदः । नन्वा-
वृत्तौ विबोधान् प्रवृत्तिर्वाच्या तत्रा च नियुक्तत्वबुद्धेरकर्मात्मधीर्न स्याद-
त्यत आह । अत्रापिदि । आहन्त्यभ्युपगमेऽप्यकर्ताहमित्यनुभवात्प्रत्याव्य
गुहरणो वा विबोधान् न प्रवृत्तयेदुक्तदोषादित्यर्थः । कथं तर्हि प्रवृत्ति-
रित्यत आह । शक्यति । अवृत्तिभानादसम्भवाद्गनादिनेत्यर्थः शिष्य-
बुद्धनुसारेण चोक्तव्यादिष्वपीतिः प्रधानसिद्ध्यर्थमाहस्यादौ प्रवृत्तये-
दित्यर्थः ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति याहयन्ति च ॥ ३ ॥

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किं अहमिति ग्रही-
तव्यः किं वा मदन्त्य इति तावद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे
प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणो संशय इति । उच्यते, अयमात्मशब्दो
मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसम्भवे, इतरथा
तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते । किं तावत् प्राप्तं नाह-
यति प्राज्ञः, न अपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन,
शक्यते ग्रहीतुं, विपरीतगुणो वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन,
अपहतपाप्मत्वादिगुणश्च परमेश्वरः, तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः
ईश्वरश्च च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः, ततः शास्त्रानर्थ-
क्यम् । संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावात् शास्त्रानर्थक्य-
मेव प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रान्
कर्तव्यं, प्रतिमादिष्विव विषयादिदर्शनमिति चेत् काममेवं
भवतु न तु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वरभाव इति तद्विषयः प्राप-
यितव्यमित्येवं प्राप्ते त्रुमः । आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः,

आत्मेति तूपगच्छन्ति याहयन्ति च । पूर्वोक्त ध्यानादेराहतिरक्ता
नासुपजीव्य तत्त्वज्ञानार्थं ध्यानादतिशयोके निमित्तं ब्रह्मेति आत्मशब्द-
उक्त मन्त्राद्योक्त रत्नमालाभेदमानेनाया संशयमाह । य इति । यदा-
देरप्रमित्युक्त्यादाववस्थाया ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिरनर्थक्यत्वात् संशयमालि-
पति । अहमिति । भेदशून्यसुखत्वात् भेदप्रत्यक्षादिमाधान्यमात्मन्य
संशय इत्याह । उच्यते इति । अभेदशून्यतां शीघ्रत्वसुखत्वे उभयत्र
फलं, अद्यतनं प्रत्यक्षादिविरोधाद्यभेदपरिहारी द्वितीयोक्त्याहवक्तव्य-

तथा हि परमेश्वरप्रक्रियायां जायाता आत्मत्वेनैवैनमुपगच्छन्ति
 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते' इति ।
 तथाऽन्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादय आत्मत्वोपगमा-
 द्रष्टव्याः । प्राचयन्ति आत्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि 'एष त-
 आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृतसत् सत्यं स आत्मा
 तत्त्वमसि' इत्येवमादीनि । यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णु-
 प्रतिमान्वायेन भविष्यति इति । तदुक्तं, गौणत्वप्रसङ्गात्
 वाक्यवैकल्याच्च । यत्र हि प्रतीकहटिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र
 वचनं भवति 'यथा मनो ब्रह्मोत्पादित्यो ब्रह्म' इत्यादि । इह
 पुनश्चमहमस्मि अहं त्वमसीत्याह, अतः प्रतीकश्रुतिवैकल्याद-
 भेदप्रतिपत्तिर्भेदद्रष्टव्यप बादाच्च । तथा हि 'अथ योऽन्यं दे-
 वतामुपासोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि' इति 'न स वेद सत्योः स
 मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति सर्वम् परादायोऽन्यत्वा-
 जनः सर्वं वेद' इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति ।
 यत्कृतं न विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वसम्भव इति । नायं दोषः,

स्तथाऽप्यश्रुतेरविरुद्धत्वमिच्छया समाधावन्तरङ्गादिह सङ्गतिः । विरु-
 द्धयोरैक्यहटिरसिद्धेत्याह । नाहमिति । किञ्च किञ्चोत्तरस्य जीवमात्मे-
 त्वमेकं जीवस्येश्वरमात्मत्वं वेति विरुद्धस्य क्रमेण दूषयति । ईश्वरस्य
 वेत्यादिना । एकत्वश्रुतिप्रमाणत्वायैक्यमर्थं न कार्यमिति शङ्कते । अन्य-
 त्वेऽपीति । एकत्वध्यानवच्छातृदृष्टेः । एकत्वन्तु नासोऽस्याह । काम-
 मिति । अभेदश्रुतीनां फलवदप्यर्थतात्यर्थेण गौणत्वायोगाद्भेदश्रुतीनां
 कल्पितभेदादुत्पादित्वान् मत्तथादेरपि तद्विषयत्वात् विस्मयप्रतिविम्बयोरिव
 विरुद्धप्रतीक्षां सिध्द्यात्वात् सत्यमेक्यमिति सिद्धान्तयति । एवमित्या-
 दिना । ईश्वरस्य जीवत्वं न प्रतिपाद्यं नेनेश्वराभावः स्यात् किन्तु जीवे-

विरहसुखताया मिथ्यात्वोपपत्तेः । यत्पुनरुक्तं ईश्वरा-
भावप्रसङ्ग इति । तदसत्, शास्त्रमात्राभ्यादनभ्युपगमाच्च ।
न हीश्वरस्य संसार्यामलं प्रतिपाद्यते इत्यभ्युपगच्छामः किं
तर्हि संसारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मनं प्रतिप्रपादयि-
षितमिति, एवं च सत्यवैनेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादियुक्ता,
विपरीतगुणता तु ईश्वरस्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते । यदप्युक्त-
मधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति । तदप्यमत्, प्रीति-
प्रबोधात् संसारित्वाभ्युपगमात् तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिभ्य-
हारस्य । यत्र त्वस्य 'सर्वमाकौशभूत् तत्त्वेन कल्प्यते' इत्या-
दिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति, प्रत्यक्षाद्यभावे च्युत-
रप्यभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, इत्यत्रात्, यत्र 'पिताःपिता
भवति' इति लुपकस्य 'वेदा अवेदाः' इति वचनादिभ्यस्त एवा-
स्याभिः च्युतेरप्यभावः प्रबोधे । कस्य पुनरवमतबोध इति
चेदुक्तं दृष्टव्यं तस्य ते इति वदामः । नन्व ईश्वर एवैक-
च्युत्या यद्येव प्रतिबुद्धोऽपि नास्ति कस्यचिदप्रबोधः । योऽपि

कृतम् । न चैवमधिकार्यभावः प्रत्यक्षप्रबोधत्वाभिधारिभेदाङ्गी-
कारादित्याह । यत्पुनरुक्तमिहादिना । वेदसत्यत्वमुक्तं ब्रह्मते । प्रत्य-
क्षाद्यभाव इति । यद्येवम् अथशरीरभावाद्भुक्तमभ्युपगम्य शरीरावापो-
वाच्यत्वात् चारीयितमवसरविशिष्टवचोक्तवैदस्य मिथ्यात्वं दुर्गा-
यादिना ब्रह्मत्वापकल्पविद्याविकृतिभिरिति वेदसत्यत्वाभावे न दोष-
रत्नाह । वेति । अविद्याकाश्रियति । कथ्येति । प्रबोधकृतेन लयेव
तस्याः विज्ञानादाप्तेषाद्भुतवतिरित्याह । यच्चिति । अद्यामन्वत्तत्वात्ता-
देरिति भावः । सर्वज्ञाभिधे नहि कल्पनान्वयिनि ब्रह्मते । नन्विति ।

तोषवीद्यते कौण्डिन्दित्रया कित्वात्मनः सद्वितीयत्वाद्वैतानुप-
निर्दिष्टं सोऽप्येतेन प्रत्यक्षसंख्यादात्मन्येवैश्वरे मनो दधीत ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

‘मनो ब्रह्मेत्युपासी’ इत्युपासनायाधिदैवतमाकाशो ‘ब्रह्म’
[छा०।३।१८] इति, तथा ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः, [छा०
।३।१८] ‘स यो नाम ब्रह्मे युपासते’ [छा०।७।५] इत्येवमादिषु
प्रतीकापासनेषु मंत्रयः, किन्तोष्यप्यात्मरहः कर्तव्यो न वेति ।
किं तावत् प्राप्तं तेष्वप्यात्मपक्ष एव युक्तः, कस्मात्, ब्रह्मणः
श्रुतिष्वप्यात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात्
ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रह्मः । न प्रतीकेष्वप्यात्म-
मर्तं ब्रह्मीयात्, न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यक्तान्यात्मत्वे-
नाकलयेत् । यन्मुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तत्

नापायोगान् । शान्ते त्वनिर्वाच्यस्य तस्य बाधकं नवापेक्षेत्वाह । यदेव-
मिति । त्वनिर्वाच्यत्वे दोषान्तरमपि निरस्तमित्याह । सोऽपीति ॥

न प्रतीकेन हि सः । उभयथा तु न मन्त्रबाधः, यथा ब्रह्मण्य-
भेदसत्त्वादसम्भवं उक्तः एवं प्रतीकेष्वपि ब्रह्मविकारितया जीवाभिन्न-
ब्रह्माभिन्नत्वात् जीवाभेदसत्त्वेनाहंयाहः कार्य इति हटान्तेन पूर्वपक्षो-
च्यत्वं मनोकोषासीनामहंयाहोपासिभिरविशेषः । सिद्धान्ते तु विशेष-
सिद्धिरिति कथम् । एतदारम्भाधिकरणत्वायस्य प्रार्थक्योपादसङ्गतिः ।
ब्रह्मेक्यभ्यामप्रवृत्ततादिति विवेकः । किं प्रतीकेष्वप्यात्मत्वनुभववशा-
दहंयाह उक्तं वस्तुतः, जीवाभेदसत्त्वात् नाद्या रत्याह । न हि स इति ।
नानुभव इति दृष्टव्यः । द्वितीयमव्यासिद्धा दूषयति । यन्मुनरित्यादिना ।
विकारस्य ब्रह्मस्य स्वस्वरूपयोगान् बाधैर्नैकं वक्ष्यं प्रतीकबाधे चो-
पासिभिर्भिन्नं स्यादित्यर्थः । किञ्च कर्तृत्वादबाधनोपासिभिर्विधमष्टति-

आत्मत्वमिति । तदसत्, प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपो-
पमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मात्मनेवाश्रितं भवति, स्वरूपो-
पमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मयस्य वा, न च ब्रह्मण्य
आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मर्हाटः कस्या, कर्तृत्वाद्यनिरा-
करण्यात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण्य आत्म-
त्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनाविधानं, अतश्चोपासकस्य
प्रतीकैः समत्वाद्वात्मप्रतीकोपोपपद्यते, न हि एककस्याधिक्यैरि-
तरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीका-
भावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मर्हाटः श्रियते ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेवोदाहरणेषु अन्यः संशयः, किमादित्यादिदृष्टयो
ब्रह्मण्यव्यसितव्याः किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्यतः । कुतः
संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणम् । अथ हि

यथावाच्ये ब्रह्मयोगात् । तथा च ब्रह्ममूलब्रह्मेक्यस्य हारीकस्य प्रती-
केष्वस्योपासकस्यना न युक्ता, बाधविरोधादित्याह । न च ब्र-
ह्मण्य इति । अतो जीवप्रतीकयोः अल्पभेदादल्पभेदे विध्यनवयव इ-
नाक्य इति कथितमाह । अतश्चेति । यथा एककस्याधिक्ययोः सुव-
र्णात्मनोऽपि विद्येऽनेक्य तथा जीवप्रतीकयोः ब्रह्मात्मनोऽपि भेदः
भवः । यदि च भविष्यतिरेकेण प्रतीकभावनिष्ठत्वात् यथैक्यं तदोपा-
सकोक्तैर्दृष्टम् इत्यर्थः ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । एकविधत्वं ब्रह्मणि । तत्रपूर्वकं संबन्धोक्त-
माह । कुत इत्यादिवा । सामानाधिकरण्ये कुत इति तावत्कुतः, ब्रह्म-
विद्ययात्मनिष्ठत्वं,

ब्रह्मगन्धस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यामुपलभ्यते, 'आदि-
 त्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म' इत्यादिसमानविभक्तिनिर्दे-
 शात् । न चात्रात्मसं सामानाधिकरण्यामवकल्पते अर्थान्तरवच-
 नत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्च इति
 सामानाधिकरण्यं । ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादि-
 त्यादीनां सूक्ष्मत्वादिदत्तं सामानाधिकरण्यं स्यात् नेत्युच्यते ।
 विकारप्रविणयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात्, ततश्च
 प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम, परमात्मवाक्यस्येदन्तदानीं स्यात्,
 ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपादनश्च
 व्यर्थः । तस्मात् ब्रह्मणोऽम्बिर्ब्रह्मानर इत्यादिवदन्यतरवान्य-
 तरदृष्ट्याद्ये सति न किं हटिरध्यस्यतामिति संशयः तवानियमः,
 नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तं । अथवाऽदि-
 त्यादिदृष्टव एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तं । एवं हि
 आदित्यादिहृदिभिर्ब्रह्मोपासनश्च फलवदिति शास्त्रमर्यादा ।
 तस्मात् न ब्रह्महटिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते द्रुमः । ब्रह्म-
 हटिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् उत्कर्षात्, एवमुत्कर्-
 षेणादित्यादयो हटा भवन्त्युत्कृष्टहृदोऽप्यध्यासात् । तथा

वाक्यस्य विकारवाधेन ब्रह्मपरत्वापातात् । न चेदापत्तिर्नाम ब्रह्मेत्युपा-
 सीतेति विद्विष्यतिविरोधात्, परिकृतमात्रमप्युपार्थक्यपातात् । ब्रह्म-
 परत्वे ह्येवं ब्रह्मेति वक्तव्यत्वादतः परितोषादध्यास एव सामानाधिकरण्य
 कारणम्, अध्यासो न निवासकाभावात्तद्वत् इत्यर्थः । उत्कृष्टमृगतद्वयो-
 निगृह्यमाणं फलवत्त्वादिति व्यासो निवासक इत्यवचेराह । अथ
 वेति । अथ विकारहृदिभिर्ब्रह्मोपासकसिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तु विकार-
 हृद्या ब्रह्मस्य उपासकत्वे निरूपमाणौ हता फलवत्त्वादिद्वेर्विकारा एयोत्-

च लौकिको व्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टहृदिर्निर्गच्छेऽध्य-
 सितव्येति लौकिको व्यायः । यथा राजहृदिः सत्तारि, स
 चानुगन्तव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न हि राजहृदि-
 परिमृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः केचन स्यात् । ननु
 शास्त्रप्रामाण्यादनागच्छनीयोऽयं प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकि-
 केन व्यायेन शास्त्रीया हृदिर्निवन्तुं युक्तेति । सर्वोपरि,
 निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्, सन्निग्धे तु तस्मिन्
 तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि व्याय शास्त्रीयमाद्यो न विषयते,
 तेन चोत्कृष्टहृदिव्याये शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टहृदिमध्यस्य
 प्रत्यवेवादिति सिध्यति । प्रायस्याद्यादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थ-
 त्वमविरोधात् पचीतव्यं । तैः स्वार्थहानिभिरवद्व्यायां बुद्धौ
 पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यहत्या सामानाधिकरण्यासम्भ-
 वात् ब्रह्महृदिविधानाद्यतेवावतिष्ठते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्द-
 स्यैव एवार्थो व्यायः । तथा हि ब्रह्मोत्यादेमः ब्रह्मोऽप्यपीति ब्र-
 ह्मोत्पत्त्या इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दं सुधारयति शुद्धा-
 दित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिः। रजतमिति प्रत्येती-

तदब्रह्मशब्दोपाका इति फलम् । किञ्च लौकिकव्यायाविरोधात्सर्वत्रे विर-
 दार्थो न पाठ्यः, प्रत्यवायप्रसङ्गात्, किञ्च प्रत्यवायानामादित्यादिवदना-
 मपश्चात्तद्विरोधितया तत्त्वार्थत्वपक्षो व्यायः, ब्रह्मशब्दे च हृदिकवचा-
 पक्षः, तथा चादित्यादयो ब्रह्मशब्दोपाका एवैव वाक्यार्थः इत्याहुः । प्राय-
 व्यायेति । ब्रह्मशब्दस्यैव ब्रह्मत्वमेवेत्यवरणात् । इतिपरत्वादिनि । इति-
 यद्विरक्तः शब्दः सन्निव्याप्तुमशक्यः इति शोके सविहितव्यः ।

त्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु
 रजतप्रतीतिकशब्दार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु
 तत्र रजतमस्ति, एवमन्नाद्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति
 गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्द्देशेनादित्यादीनेवो-
 पासिकवचना व्याप्यमानान् दूषयति 'स य एतदेवं विहा-
 नादित्यं ब्रह्मेत्युपासो' [छा०३।१।१८] 'यो वाचं ब्रह्मेत्यु-
 पासो' [छा०] 'यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपासो' [छा०] इति । यस्तूक्तं
 ब्रह्मोपासनमिवात्मादरणीयं फलवत्त्वमेति, तदुक्तं उक्तेन
 न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् । फलवत्त्वमिदं व्याप्य-
 पासन इवादिदित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात् ।
 वर्धितश्चैतत्, 'फलं यत उपपत्तेः' इत्यत्र [वे०सू०३।३।३८] ।
 ईदृशत्वात् ब्रह्मण्युपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्विध्यध्यारीपणं
 प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम् ॥

आदित्यादिमतयश्चाह उपपत्तेः ॥ ६ ॥

'य एवासौ तपति तमुद्गीयमुपासीत' [छा०३।१२] 'लोकेषु
 पञ्चविधं सामोपासीत' [छा०३।२] 'वाचि सप्तविधं सामोपा-

द्वितीयाहनेनादित्यादीनामेवोपासिककर्तृत्वमिच्छाह । वाक्यशेषोऽपीदं ।
 उक्तदमेवोपासकमिति व्यापकसङ्गबन्धवदिति । ब्रह्मकर्मिति । द्वितीयेति
 तृतीयां शौचिकन्यायावाहीकन्यायावध इत्याह । तदिति । ब्रह्मणो-
 ऽनुपास्यते कथं कथंदावत्यं तत्ताह । फलमिति । किमुयत् इत्यादिप्रकार-
 व्योक्तयः तत्र ब्रह्मणोऽनुपासनाविधेयपक्षेऽनुपास्यत्वं चाङ्गीकृतम् ।
 देववदिति ।

आदित्यादि । प्रविध्यध्यारीणादिस्तदुद्देशे लोकेषु विद्वार-
 प्रमाद्योद्गीयप्रतीकारनिधनेरद्वैः पञ्चांशं वाप, तेदेवादिदिति उपद्रव

त्यते, न चक्षुःसामयोः दृष्टिव्यभिहृष्टिषिकीर्षाधाम् । अन्तरि
 राजहृष्टिकरणाद्राज्यस्यसुपचर्यते न राजनि क्षतशब्दः । अपि
 च “लोकेषु पञ्चविधं सामोपार्जित” [छा०।२।२] इत्याधिकरण-
 निर्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यं इति प्रतीयते । ‘एतद्भाष्यत्वं
 प्रायेषु प्रोक्तम्’ [छा०।२।३] इति चैतद्दर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु
 चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यक्षं ‘आदित्यो ब्रह्मोत्पा-
 देशः’ [छा०।२।१८] इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाण्युच्यन्त्या-
 दयश्चरमनिर्दिष्टा चिंकारादयः ‘पृथिवी चिंकारः’ [छा०।
 २।२] इत्यादिभ्युतिषु । अतोऽनङ्गेष्वदित्यादिषु अङ्गमति-
 क्षेप इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आदित्यादिमतय एवाङ्गेषूङ्गीया-
 दिषु प्रतिक्षिप्येरन् । कृतः, उपपत्तेः । उपपद्यते स्वेव-
 मपूर्वसन्निकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूङ्गीयादिषु
 कर्मसमष्टिः । ‘यदेव विद्याया करोति अङ्गयोपनिषदा तदेव
 वीर्यवत्तरं भवति’ [छा०।८०] इति च विद्यायाः कर्मसमष्टि-

मवदप्रयोगो न सादित्यत्वं इत्यन्तमाह । अन्तरोति । अतः प्रयोगान्मया-
 नुपपत्त्या पृथिव्याभ्योः अक्षयमहतिरित्यर्थः । विषयसप्तम्या त्वमेवे-
 त्याह । अरि चेति । नावलसंघं साम । किञ्च पूर्वाधिकरणसिद्धत्वा-
 न्वादेनाप्येवमित्याह । प्रथमेति । अनङ्गेषु आङ्गान्मुपास्मानोति सिद्धा-
 नयति । एवमिति । उपास्मानां हि कर्मसमष्टिः फलं भूयते, सा च
 नाभिरङ्गेषु संस्क्रियमाणेषु उपपद्यते, अङ्गानां सङ्गद्यनुकूलप्रकृतकर्मा-
 पूर्वजनकत्वादित्यर्थः । ननु उत्तोपास्मानां प्रकृतकर्मापूर्वसंज्ञकताङ्ग-
 हारायेवं कथं कृतं तत्र फलोपपत्तये अङ्गानामुपास्तत्वं भवत्यु तदनपेक्ष-
 योक्त्यादिकेषु उपास्तनेषु कथमुपास्तनियेक इति शङ्कते । भवत्विति ।
 यथा अतन्मपशुकसंज्ञापि नोदोक्तस्य अङ्गहारायेवैव फलमिदं तद्वत्

हेतुतां दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिकलेष्वेवं, स्वतन्त्रफलेषु तु
 कथं 'य एतदेवं विद्वान् लोकेषु पञ्चविधं सामोपासते' [आ०७०]
 इत्यादिषु, तेज्यधिकृताधिकारात् प्रकृतापूर्वसाम्बन्धिकर्षेणैव
 फलकल्पना युक्ता, गोदीहनादिनियमवत् फलात्मकत्वाद्यादि-
 त्यादीनामुद्गीयादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उत्कर्षोपपत्तिः । आदि-
 त्यादिप्रामाण्यलक्षणं कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु । अपि च 'ॐमि-
 त्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीत खलेतस्यैवाक्षरस्योपस्थाप्यानं' भ-
 वति । [आ०११] इति चोद्गीयमेवोपास्यत्वेनोपकथ्यादित्यादि-
 मतीर्विदधाति । यत्तु तं उद्गीयादिमतिभिर्मुपास्यमाना आ-
 दित्यादयः कर्मभूय भूत्वा करिष्यन्तीति । तदयुक्तं, स्वयमेवो-
 पासनस्य कर्मत्वात् फलवत्त्वोपपत्तेः, आदित्यादिभावेनापि च
 दृश्यमानानामुद्गीयादीनां कर्मात्मकत्वानुपायात् । 'तदेतदे-
 तस्याख्यधूतं साम' इति तु लाक्षणिक एव श्रुत्याम्बोर्लक्ष्-

णीकिकादिफलेषुपासनेष्वपि कर्मापूर्वाङ्गहारेव फलकल्पना युक्ता । कर्मा-
 िकृतस्यैवाङ्गमित्युपासनेष्वधिकारादतोऽङ्गानामेवोपास्यत्वमिति समा-
 नते । तेज्यप्राति । उत्कर्षानवधारणादनियम इत्युक्तं निरस्यति । फला-
 त्मेति । उपक्रमनवाङ्गमुपास्यमित्याह । अपि चेति । रत्नप्रभादि-
 गृह्यशुपसङ्ग्रहानभिर्लघुः । द्वितीयं पूर्वपक्षं दूषयति । यत्तुमिता-
 दिना । कर्मभूय कर्मात्मकत्वं प्राप्ते लघुः । विहाऽऽदित्य आत्मना कर्मणां
 रदो कर्मत्वहानिः स्यादित्यत आह । आदित्यादिभावेनेति । प्रयोगा-
 नुपपत्तिसङ्का निरस्यति । तदेतदिति । यद्यथागीतं यज्यत्यथाह ।
 नक्तथा चेति । गङ्गायां धौष इत्यत्र सङ्घट्टसंयोगसम्बन्धेन तीरकक्षया,
 अग्निर्वायवक इत्यत्र अग्निनिष्ठशुचित्वादितुल्यकक्षयपरस्परसम्बन्धेन
 नक्तथा इहा, तथा चाल कक्ष्यामयोः पुत्रिष्वग्निहृदिपक्षेऽपि कक्ष्याम-
 यदाभ्यां कक्षाभ्यां दूषयतामनपरव्यराधनं न अनेन पुत्रिष्वग्निहृदयणा

नामशब्दप्रयोगः । सत्त्वस्या च यथा सम्भवं सन्निकृष्टेन विप्र-
 क्रुष्टेन वा स्वार्थसम्बन्धेन प्रवर्तते । तत्र यद्यपि ऋक्साम-
 न्योः पृथिव्यग्निहृष्टिचिकीर्षा तथापि प्रसिद्धयोर्ऋक्साम-
 न्योर्भेदेनानुकीर्तनात् पृथिव्यग्न्योश्च सम्बिधानात् तयोरेवैष
 ऋक्सामशब्दप्रयोगः ऋक्सामसम्बन्धादिति निश्चीयते । सत्तृ-
 गच्छोऽपि हि कृतचित् कारणाद्राजानमुपसर्पन् निवारयितुं
 पार्यते । 'इयमेवर्क' इति च यथाक्षरन्यासश्च एव पृथिवी-
 त्वमवधारयति । पृथिव्या हि ऋक्तेऽवधार्यमाणे इयमृगेव-
 त्वाक्षरन्यासः स्थात् । 'य एवं विद्वान् साम गायति' [छा० उ०]
 इति चाज्ञानमयमेव विज्ञानमुपसंहरति न पृथिव्याद्यात्रयम् ।
 तथा 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' [छा० उ०] इति यद्यपि
 सप्तमीनिर्दिष्टा लोकास्तथापि साम्नेव ते अथस्येरन्, द्विती-
 युक्ता इत्यर्थः । ननु प्रतीकवाचिपदस्य ध्येये कर्त्तुं सत्त्वस्या न युक्ता, सत्तृ-
 पदस्य राजन्यप्रयोगादिति शङ्कते । तत्र यद्यपीति । तथापि ऋक्साम-
 सम्बन्धात् पृथिव्यग्न्योरेवैतस्याख्यध्दं साम्नेव ऋक्सामपदप्रयोग
 इत्यन्वयः । ननु सुस्वार्थ एव न कृतो गृह्यते तत्राह । प्रसिद्धयोरिति ।
 तस्याहख्यध्दं सामेति सुस्वयोः पृथगुक्तेरुदेतस्याभिन्नत्वापि तयोर्मते
 पुनरुक्तिः स्थात्, अतः प्रतीकाभेदतस्या पृथिव्यग्न्योः प्रतीकसंविधानात्
 तयोरेव प्रतीकपदप्रयोगः कृतकादभेददायावेत्यर्थः । तर्हि सत्तृगच्छोऽपि
 राजनि स्यादित्यत्र आह । अस्मिन्नि । स्थितप्रयोगस्य निमित्तं किमपि
 वाच्यं न तु निमित्तकथं हि प्रयोगो व्यापार्य इति भावः । सत्ता स्ततः,
 तस्य कार्यं रक्तवर्णादि वदा राजेव करोति तदा सत्तृगच्छो राजन्यव्यक्ति
 रत्यक्षरार्थः । अनादायेव पृथिव्यादिहृष्टिः इत्यत्र हेतुनरमाह । इय-
 मिति । सत्त्वस्या लोकागानुवाक्यसत्त्वं निरस्यति । तथा लोकेष्विति ।
 सामास्यना लोकागानुवाचीतेति द्वितीयासम्बन्धोर्भङ्गस्य वा कार्यकृतो वरं
 लोकास्यना सामोपासीतेति सप्तमीभङ्गमात्र इत्यर्थः । एतेनेति एक-

यानिर्देशेन साम्ब उपास्यत्वावगमात् । सामानि हि लोके-
 च्छ्वस्यमानेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति अथवा पुन-
 र्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्मृः । एतेन 'एतद्वायव्यं' प्राणेषु
 'प्रोतम्' [छा० २।११] इत्यादि व्याख्यातम् । यत्रापि तुल्यो
 द्वितीयानिर्देशः 'अथ सप्तसुमादित्वं सप्तविधं सामोपासीत'
 [छा० २।१८] इति तत्रापि समस्तस्य सक्तु साम्ब उपासनं नाधु,
 'इति तु पञ्चविधस्य' 'अथ सप्तविधस्य' [छा० २।३] इति
 च साम्ब एवोपास्यत्वोपक्रमात् तस्मिन्नेवादित्याध्यासः ।
 एतस्मादेव च साम्ब उपास्यत्वावगमात् 'एष्विषी हिङ्गारः'
 [छा० २।३] इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिङ्गारादिष्वेव ष्टि-
 व्यादिदृष्टिः । तस्मादनङ्गात्रया आदित्यादिमतयोऽङ्गेष्वङ्गीका-
 दिषु स्थितिरिति सिद्धम् ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसम्बन्धिषु तावदुपासनेषु कर्मतत्त्वत्वान्वासनादिचिन्ता
 नापि सख्यगदर्शने, वस्तुतत्त्वत्वात् आनस्य । इतरेषु उपासनेषु

विभक्तिमङ्गसाधनेन प्रासादनात् तावत्तं साधोपास्यमित्ति व्याख्यातमि-
 त्यर्थः । ननु विभक्तिवाक्ये सर्वं निर्व्यक्तमाह । समापीति । साम्ब
 उपासनं साधित्वोपक्रम्य ष्टिविषी हिङ्गार इत्यादिना हिङ्गारादिपदार्थ-
 यवका वाक्य उपासनम् उक्त्वा इति तु पञ्चविधसोपासनमित्युक्तम्,
 अथेति सप्तविधस्य वाक्य उपासनं प्रक्रम्य प्रवक्ष्यतमनः साम्ब एवोपास-
 यमित्यर्थः । यदुक्तं प्राचक्ष्यान् ष्टिविधादेवोपास्यत्वमिति तत्राह । एत-
 स्मादेवेति । यत्रापि हिङ्गारोद्देशेन ष्टिविधोपास्यत्वेऽङ्गेषु प्रवक्ष्यतिर्देशो
 वाक्यस्य तावदवकाशमन्यो यावत् इत्यर्थः ।

अथ विभक्तिमङ्गसाधनेन तावदुपासनेषु कर्मतत्त्वत्वान्वासनादिचिन्ता

किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्ततेति नियमेना-
सीन एवेति चिन्तयति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः
शरीरस्थिरित्वेन प्राप्ते भवति, आसीन एवोपासीतेति । कुतः
सम्भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, न च तद्ध-
च्छतो धावतो वा सम्भवति, गत्यादीनां चित्तविशेषकरत्वात् ।
तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्याप्तं मनो न कुर्यान्ननुनिरीक्षण-
क्षमम्भवति । शयानश्चाप्यकक्षादेव निद्रयाऽभिभूयते, आसी-
नस्य त्वेवजातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति
तस्योपासनम् ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अपि च ध्यायत्वर्थ एव यत् समानप्रत्ययप्रवाहकरणं,
ध्यायति च प्रविष्टितादृचेष्टे तु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्त-
चित्तोऽप्यर्थमासी हृद्यते, ध्यायति वक्तुं ध्यायति प्रोषितवस्तु-
रित्यासीनस्यानायासो भवति । तन्मादृशीदासीनकर्म उपा-
सनम् ॥

अचलत्वञ्चापि च ॥ ९ ॥

अपि च 'ध्यायतीव पृथिवी' इत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमे-
वापि च ध्यायतिवादी भवति, तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्मत्वे ॥

चित्तोपासनानामासननियमानपेक्षानामनुष्ठानप्रकार उक्तस्तद्वृत्त्या-
धितोपासनेष्वप्यनियम इति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । आत्मासनाभ्यासा-
विहिः, विद्यामेव जनीदेहवर्धोर्धिसत्वेऽपि देहबाह्यत्वे मनसोऽनवस्था-
नस्य बहुभविष्यत्वात् जनीत्यापारेषुपासनेषु देहस्यैवार्थमासननियमा-
पेक्षेति फलमेव । निवृत्तं चिन्तयति ॥

किञ्च ध्यायतिवादीना एव सः ध्यायतिवद्वाक्यात् वकादिव-
दिवाच । ध्यानाच्चेति ।

अरन्ति च ॥ १० ॥

अरन्ति च शिष्टा उपासनास्तेनासक्तं शुचौ देशे प्रति-
ष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिना । अत एव च यत्र का-
दौन्यमासनविशेषाणां सुपदेशो योगशास्त्रे ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः, किमपि कश्चिन्नियमो नास्ति चेति ।
प्रायेण वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनात् स्यादित्या-
काङ्क्षितं इति यस्य मतिस्तं प्रत्याह । दिग्देशकालेष्वर्थ-
लक्षणे एव नियमः, यत्रैवास्तु दिशि देशे काले वा मनसः
सौकर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत, प्राचीदिकपूर्वाङ्ग-
प्राचीनप्रवणादिवत् विशेषान्प्रवणादेकाग्रताया इष्टायाः सर्व-
त्राविशेषात् । ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति ।

‘समे शुचौ शर्करावह्निबालुका-

विवर्जिते शब्दजलाभ्यादिभिः ।

अनेन श्रुतिरुचालकाः । अथकालश्चेति ।

वाङ्मयं शरीरस्य वाऽऽसनस्य चरणात् नियम इत्याह । अरन्ति
चेति ।

यत्रैकाग्रता तत्र विशेषात्तेष्वेवाङ्गानामित्येवास्तेषु प्राच्यादिदिशि
तीर्थादिदेशे पदोपादिशब्दे निवर्त्यमानं न वेत्तुमशक्यं इत्युक्तं यत्र,
यत्रविषयत्वं यद्वृत्तिरुपासीतं विहितत्वात् आनादिवदस्ति दिगादि-
नियम इति पूर्ववत् । अतः दिगादिनादरः सर्वत्र विहितो जनादरः ।
ध्येते विश्वैकाग्रता प्राधान्यात्प्राचीनप्रवणादिप्रवणादिप्रवणादि-
विशेषः सर्वत्राप्यस्ति चेति ऐकाग्रतायाः किञ्चित् प्रवर्तमानः । प्राचीनप्रवणे
प्राग्देशे निवर्त्यमाने वैश्वदेवे प्रवर्तमाने दिगादिविशेषो न भवति
अतोऽनुमानमन्योन्यमिति भावः । विशेषात्प्रवर्तमानमिति वदते ।

मनोऽनुकूले न तु चक्षुःपीडने

गुह्यानिमतावयस्ये प्रकीर्णयेत्' इति ।

- सत्यमन्त्रे ब्रंजातीयको नियमः सति त्वेतस्मिन्नाहनेषु विशेष-
पेषु अनियम इति सुहृद्भूत्या आचार्य आचष्टे । 'मनोऽनुकूले'
इति चेष्टा श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति ॥

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्तव्येति स्थितमन्त्रोद्धारणाय, तत्र
यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत्
कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं, न हि सम्य-
ग्दर्शनं कार्ये निषिद्धे यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यं, अनि-
योज्यमङ्गान्त्वप्रतीतिः शास्त्रस्याविषयत्वात्, यानि पुनरभ्य-
स्यफलानि तेष्वेवा चिन्ता, किं कियन्तश्चित्कालं प्रत्ययमाव-
त्योपरमेदुत यावज्जीवमावर्तयेदिति । किं तावत् प्राप्तं किय-
न्तश्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत्, आवृत्तिविशिष्टस्योपासन

ननु विशेषयतीति । अक्षराः सुष्ठुपावासाः । अलाभवर्जनं शोतनिष्ठ-
त्वर्यम् । चक्षुःपीडनो भयकः । वाचनिकं कर्मदेशादिनिबन्धनीकृत्य
विशेषकाप्यत्रैव देशादिगतेषु प्राचीनप्रवचत्वादिजनादर इति सुहृ-
द्भावेन सूत्रज्ञोपदिशति ।

देशाद्यापक्षे विस्तारिणेपासनाधिभङ्गः स्यात् स भङ्ग इति आप्रा-
यणात् अवहितेपासने कथञ्च नाह । आवृत्तिरिति । अनियोज्ये ब्रह्म-
गदाशतपतिवर्तिर्यस्य तस्य विदुष इत्यर्थः । अहंपक्षोपासनेष्वनुष्ठान-
सोभयकारणेः संशयकारणम् । यानि पुनरिति । यथा दिगादिनिबन्धस्य
विशेषमादरस्तद्वदभ्यस्योत्सृजेत्, अधिधानादित्यम इति पूर्वपक्षः ।

यद्वायं कृतत्वादित्येवं प्राप्ते भूतः । यामावावादेवावतयेत्
 प्रत्ययं, यन्मप्रत्ययवशाददृष्टं कृतमस्ति । यस्मात्प्रत्ययि हि जन्मा
 न्तरोपभोक्ता च तस्मात्प्रत्ययानि तदनुक्तं भावनाविज्ञानं
 प्रायश्चकाले भाविष्यन्ति, 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवा-
 न्वयन्नामति यद्विज्ञानसौनेयं प्रायमायाति प्रायस्तेजसा युक्तः स-
 द्वात्मना यथासक्तुल्यतं शोचं नयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः
 तद्व्यजसायूकानिदमनाह । प्रत्ययास्तेन स्वकारावृत्तिं सुका-
 किमन्यत् प्रायश्चकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्यादेः प्रति-
 पक्षव्यपक्षभावनामकाः प्रत्ययास्तेष्वप्रायश्चादावृत्तिः । तथा
 च श्रुतिः 'स यावत्कनुरच्छास्त्रोक्तात् प्रैति' इति प्रायश्चकाले-
 ऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । श्रुतिरपि-

‘यं यं वापि स्मरन् भावं त्यक्त्यन्ते कलेवरम् ।

तं तन्मैवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभाषितः' । इति

नरययं कृतत्वादित्येवं प्राप्ते भूतः । यामावावादेवावतयेत्
 प्रत्ययं, यन्मप्रत्ययवशाददृष्टं कृतमस्ति । यस्मात्प्रत्ययि हि जन्मा
 न्तरोपभोक्ता च तस्मात्प्रत्ययानि तदनुक्तं भावनाविज्ञानं
 प्रायश्चकाले भाविष्यन्ति, 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवा-
 न्वयन्नामति यद्विज्ञानसौनेयं प्रायमायाति प्रायस्तेजसा युक्तः स-
 द्वात्मना यथासक्तुल्यतं शोचं नयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः
 तद्व्यजसायूकानिदमनाह । प्रत्ययास्तेन स्वकारावृत्तिं सुका-
 किमन्यत् प्रायश्चकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्यादेः प्रति-
 पक्षव्यपक्षभावनामकाः प्रत्ययास्तेष्वप्रायश्चादावृत्तिः । तथा
 च श्रुतिः 'स यावत्कनुरच्छास्त्रोक्तात् प्रैति' इति प्रायश्चकाले-
 ऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । श्रुतिरपि-

नरययं कृतत्वादित्येवं प्राप्ते भूतः । यामावावादेवावतयेत्
 प्रत्ययं, यन्मप्रत्ययवशाददृष्टं कृतमस्ति । यस्मात्प्रत्ययि हि जन्मा
 न्तरोपभोक्ता च तस्मात्प्रत्ययानि तदनुक्तं भावनाविज्ञानं
 प्रायश्चकाले भाविष्यन्ति, 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवा-
 न्वयन्नामति यद्विज्ञानसौनेयं प्रायमायाति प्रायस्तेजसा युक्तः स-
 द्वात्मना यथासक्तुल्यतं शोचं नयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः
 तद्व्यजसायूकानिदमनाह । प्रत्ययास्तेन स्वकारावृत्तिं सुका-
 किमन्यत् प्रायश्चकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्यादेः प्रति-
 पक्षव्यपक्षभावनामकाः प्रत्ययास्तेष्वप्रायश्चादावृत्तिः । तथा
 च श्रुतिः 'स यावत्कनुरच्छास्त्रोक्तात् प्रैति' इति प्रायश्चकाले-
 ऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । श्रुतिरपि-

‘प्रयाणकाले मनसाऽचक्षेत्’ [भ०गी०] इति च ।
 ‘सोऽन्तर्वेलावमेतत् चयं प्रतिपद्येत’ इति च मरणवेलायां
 ‘कर्तव्यशेषं चावर्षति ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाषयोरक्षेपविनाशौ

तदव्यपदेशात् ॥१३॥

गतस्तृतीयशेषः, अक्षेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता
 प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते
 न वा क्षीयत इति संशयः । किं तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात्
 कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते ज्ञयः । फलदायिनी स्यात्
 शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलोपभोग-
 मुपपद्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । अरन्ति च ‘न हि
 कर्माणि क्षीयन्ते’ [म०भा०] इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तो-
 पदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिक-
 कर्त्तव्यपपत्त्येव हृद्वाचेष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोष-
 संयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षयकार्यता, नन्वेवं ब्रह्म-
 विद्याया विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः
 कर्मक्षये तत्फलसंभाव्यमभोक्तव्यत्वादनर्थाहः स्यात् । नेत्युच्यते

हारकस्यनेति भावः । तद्विधानम् उपायक एतन्नयम् । अक्षिप्तमसि, यज्यु-
 तवसि, प्रायश्चित्तवसि, इति चान्यत्र मरणकालेऽपि कारोदिकम् ॥

यथोपायकानां सावज्जीवं कर्तव्यमस्ति न, तथाकालविदामिति कल्प-
 ययनकथां जीवबुद्धिमाह । तदधिगम इति । ज्ञानसाधनेषु फलाधि-
 का र्थं फलाभावेऽपि साधनविचारः जनः, उच्यते फलाध्यायस्य फल-

देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवविष्यति । तस्मात्
न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते मूढः । तद-
धिगमे । ब्रह्मविद्याधिगमे सत्युत्तर्पूवार्थयोरशेषविनाशो भवतः,
उत्तरस्याशेषः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्, तदव्यपदेशात् ।
तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमानसम्बन्धस्थानाग्निना
दुरितस्याग्निभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति 'यथा पुष्करपलाश
आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति ।
तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति 'तद्यथे-
पीकावलमन्तौ प्रोतं प्रदूयेतैव हास्य सर्वं पापानः प्रदूयन्ते'
इति । अयमपरः कर्मव्यव्यपदेशो भवति ।

‘भिद्यते हृदयमज्यिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

जीयन्ते चास्य कर्माणि तद्धिन् हृष्टे परावरे’ इति ।

यदुक्तमनुपमुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थेन
स्यादिति । नैव दोषः, न हि वयं कर्मणः फलद ‘यनौ शक्ति-
मवजानीमहे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणा-
न्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिमदुभावभावे च शास्त्र
व्याप्तिरेव न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । न हि कर्म जीयत

चिन्मज्जित रजःक । नत इति । कर्मणां फलान्तवशात्तान् प्रा-
नाद्यन्तवशात्तान् सत्त्वः, पूर्वपक्षे ज्ञानिनोऽपि कश्चित्पापभोगानन्तरं
सक्तिः, विद्याने तु ज्ञानसमवायं पापनाशान्नोवमुत्तिरिति फलम् ।
न हि आदिआदिनिषेधक्या दुरितादृष्टं दुःखदायिनी शक्तिरभिज्ञा
‘नामज्ञं जीयते कवे’ इति च आरम्भः । फलान्तमेव पापं न सत्त्वं नश-
नोति पूर्वपक्षः । ननु तर्हि वद्याद्यर्थं प्रावृत्तिविधिर्न आदिति चेत् ।
न, तथा आदिताम्येर्दुदाहे निमित्ते इति ‘अन्तरे ज्ञानवती परोक्ष-
--- विनीतः’ इति इतिविधिस्तद्वदोषे निमित्तभावे इति प्रा-
व-

इत्येतदपि स्मरणमौल्यमिदं न हि भोगादृते कर्म क्षीयते
तदर्थत्वादिति, इत्यत एव प्रायश्चित्तादिना दुरितस्य क्षयः ।
'सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्मकृपां योऽश्वमेधेन यजते न
उच्यते' वेद इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तु नैमित्तिक-
क्रान्ति प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति इति । तदसत्, दोषसं-
योगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिवृत्तिफलसम्भवे फलान्तर-
कल्पनानुपपत्तेः । यत्पुनरैतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्भेदपक्षो-
द्देशेन विद्याविधानमस्तीति । अथ ब्रूमः । सगुणानु-
तावहिदमासु विद्यत एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्य-
प्राप्तिः प्रापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं
नास्तीत्यतः पाप्मप्रकाशपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्त्वासां फलमिति निश्ची-
यते । निर्गुणायाम् विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
कर्तव्यत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अत्रेव इति चागामिषु

चित्तिधेर्दोषनाशार्थत्वादित्ये । ननु विषय उपलब्धः, युक्तं यदुदाहृत्य
विज्ञप्तादधीन्यत्वाद् फलतया निमित्तकाल्प्य दोषवान् प्रापचित्तं कृत्वा-
दित्वा न तु यत्निमित्तः श्लाघादितिवद्दोषपदस्य निवृत्तिद्वारा फलकारत्वसम्भ-
वात् 'तरति ब्रह्मकृपां योऽश्वमेधेन यजते' इति प्रायश्चित्तात्यापनिवृत्ति-
श्रुतेः शायत्तं प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमित्याह । अपि चेति । ज्ञानस्य
दोषनाशार्थत्वा विधानं नास्ति 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इत्यादेशान-
कारकत्वात्त्वादित्यर्थः । कर्मभोगान्तर देशकालान्तरं मोक्षो भविष्यति
शास्त्रप्राप्त्यादित्याह । नैमित्तिक इति । ज्ञानात्कर्मफलस्यापूर्वत्वात्मा-
नान्तराविवक्षत्वाच्च तत्परानेकवाक्यानां कारकत्वविशेषात्कारित्वमिति
सिद्धान्तयति । एवमित्यादिना । प्रायश्चित्तानां पूर्वाभूतत्वात् ।
सगुणब्रह्मविद्यायां स्वपदेनैव विज्ञेयत्वात् निर्गुणत्वान्तरात् । अत्रपर इति ।

कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्माविदिति दर्शयति । अति-
 कान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वप्रतिपेद इव तथापि
 मिथ्याज्ञानमर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेऽपि प्रतीयन्त इत्याह
 विनाश इति ॥ पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि
 त्रिविधं कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
 पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति
 काले इति ब्रह्माविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते,
 अन्यथा ज्ञानादिकाल प्रवृत्तानां कर्मणां चयाभावे मोक्षाभावः
 स्यात् । न च देगकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत्
 भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेः च ज्ञान-
 फलस्य । तस्यात् ब्रह्माधिगमे दूरितचय इति स्थितम् ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥१४॥

पूर्वस्मिन्नाधिकारयो बन्धहेतोरप्यस्य स्वाभाविकस्वाभेदः ज्ञानायौ

पूर्वोक्तं दूषयति । बहुकर्मितादिना । विधिनिषेधशब्दं 'नाभुक्तं लो-
 वते' इत्यादि, अतिशय कर्मणः फलशक्तौ प्रकाशयतः ब्रह्मसाऽपि कुतश्चित्
 नाशङ्कीकारेण शब्दविरोध इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानमात्मन्यपेक्षदूरितनाशकं
 तन्मूलाध्यास बाधकत्वात् अत्र दूरित मूलकर्तृत्वाध्यासबाधकत्वापेक्षो-
 धविदित्वाह । तथाप्यकर्तृत्वबोधादिति । अतार्थमेव युक्ता दूष-
 यति । अत्रेव इति । मूलाध्यासादुत्पत्तेः पापशालेयः, तथायात् तद्वि-
 नाश इत्यर्थः ॥ अध्यासाभावे विदुदुर्भवनाह । पूर्वमेति । मोक्षशब्द-
 वशाच्च ज्ञानात्मकमर्थसिद्धिरित्याह । एवमेवेति । ज्ञानात्मकमर्थमेव हत्वेने-
 त्यर्थः । मोक्षस्य कर्मफलसाम्यशक्तं निरकृतिम् । न चेति ॥

----- इति ॥ अतिशयेन न ब्रह्मत्वाद्यपेक्षया, ज्ञानात्मकं

ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्विरूपितौ, धर्मस्य पुनः शास्त्री-
यत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्विराकरणाय
‘पूर्वाधिकरणव्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्याऽपि पुण्यस्य
कर्मण एवमवदसंज्ञे षो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः,
तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफनप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । ‘उभे
उ हैवैष एनेन तरति’ इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सु कृतस्याऽपि
प्रगल्भव्यपदेशात् अकर्तृत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सु-
कृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ इति चावि-
शेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव
पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात् ।
अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः ‘नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः’
इत्यत्र सङ्ग दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुकस्य सर्वे पाप्मानोऽतो निव-
र्तन्त इत्यविशेषेणैव प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति ।
तुभ्यंश्वधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्वन्धहेत्वोर्विद्यासाम-
र्थ्यादस्येव विनाशसिद्धेरवयवभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्ति-
रित्यवधारयति ॥

क्षीयन्ते न वेति पूर्ववद्वन्द्वे हे ज्ञानं न पुनश्च नाशकं शास्त्रीयत्वात् पुण्यव-
दित्वाधिकारवद्भाषातिदेशं व्याचष्टे । धर्मस्येत्यादिना । ज्ञानं पुण्य-
नाशकं तन्मूलकाविद्यापातित्वादिनि व्याघोषेताममवाधितम् । अतुमान-
मिति भावः । ननु क्षीयन्ते चेत्त्वविशेषश्रुतिः पापविधया सर्वपाप्मानं
तरति इति विशेषश्रुतेरित्यत आह । यत्रापि केवल इति । पापपुण्य-
वयवपराधिकरणद्वयस्य फलमाह । पाते त्विति ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वयोराधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो
ऽप्यपरितः, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरेनारब्धकार्ययोश्च
भवत्युत विशेषेणारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । तत्र 'उभे च
हैवैष एतेन तरति' इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषवचनादविशेषे-
णैव तत्र इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह । अनारब्धकार्ये एव त्विति ।
अप्रज्ञतो फले एव पूर्वे ज्ञानान्तरसंस्थिते अस्मिन्नपि च ज्ञानानि
प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः संस्थिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् लीयते
नवारब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं ज्ञान
निर्मितम् । कुत एतत्, 'तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्षे'
इति शरीतपातादधिकरणात् ज्ञेयप्राप्तेः, इतरथा हि ज्ञाना-
दशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेतुभावात् ज्ञानप्राप्तमन्तरमेव
ज्ञेयमनुभूयत तत्र शरीतपातप्रतीक्षा नावसीत । अत्र यस्तु-
वलेनैवायमकर्तृत्वबोधः कर्माणि संपद्यन् कथं जानिषित्
संपद्येत् कानिचिदुपेक्षेत, न हि समानेऽस्मिन्बीजसम्पर्के केपा-
श्चिर्वाजगतिः लीयते केपाश्चिन्न लीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुं

अनारब्धकार्ये एव तु । उक्तवक्तव्यं विपरीतत्वं लीयते चेत्तद्वि-
नयनशक्तता तावदेव चिरमिति श्रुतेः संशयभाह । पूर्वयोरिति ।
अप्यनुक्तविद्विज्जिह्वविशेषमुपलब्ध फलं, पूर्वविज्ञानव्याप्तेन पूर्ववत्त-
प्राप्तेः अज्ञोत्पत्तेः कर्तृत्वमिति, प्रारब्धाद्यवच्छेदिवशेनैवैव विज्ञानवति ।
एवमिति । कानिचिदुपेक्षायाः, प्रारब्धाद्यावच्च विद्विज्जते तावमेव
विद्वन्, ततोऽपि ब्रह्म कल्पयत इति श्रुतम् । ईदृशातादधिकृतान्
तत्तद्विदां च प्रवक्तॄणादीनां ईदृशारक्तश्रुतिवद्विद्विज्जते प्रारब्धकर्मच-

मिति । उच्यते, न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं जानो-
त्यनिरुपपद्यते, प्राप्तिरिति च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेग-
स्याऽन्तराले प्रतिक्रियामश्रवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनं, अक-
र्माशयशेषोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिन्नन्ति,
बाधितमपि मिथ्याज्ञानं हिचन्द्रादिज्ञानवत् संस्कारवशात् ।
कश्चित्कालमनुवर्तत एव । अपि च नैवात्र विषदितव्यं ब्रह्मविदः
कश्चित्कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति । कथं श्लोकस्य स्व-
हृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणस्यापरेण प्रतिक्षेपं गच्छेत् ।
अतिश्रुतिषु च स्थितप्रज्ञकक्षणिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । त-
स्यादभारब्धकार्ययोरेव सुलतदुपक्रमयोर्विद्यामामर्श्यात् क्षय
इति निर्णयः ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥१६॥

पुण्यस्याप्यग्रेष्वभिनाशयोऽध्यायोऽतिदिष्टः सोऽतिदेगः
सर्वपुण्यविषय इत्याशङ्क्य प्रतिवक्ति, अग्निहोत्रादि त्विति ।
तु यच्च आशङ्कामपनुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि

काव्यज्ञानं इति हेतुनेनोपजीव्यत्वाच्च प्राक्कालविद्वत्प्रतिबद्धं तत्त्वज्ञानं
नक्षिणार्धम् अविद्यां विज्ञेयवत्त्वाच्च विद्यायावरणाविरुद्धं नाशय-
तोऽप्यहम् । उच्यते न तावदिति । विज्ञेयकाविरुद्धाग्रेण एव तत्संस्कारः ।
मिथ्यात्वं इति जीवन्मुक्तौ भाव्यमवगाह । अपि च नैवेति ॥

अग्निहोत्रादि तु । निर्वर्तनैकैकिकं कर्म ज्ञानात् नश्यति न वेति
वक्ष्येते कर्म पुण्यभावे तरति इत्यविशेषः हेतुर्नक्षिणीत्याशङ्कोतरस्याऽपी-
त्युक्तातिदेशकः निर्वर्तनैकैकिकं कर्म पुण्यभावे तरति इत्याशङ्कोतरस्याऽपी-

तत्तत्कार्यायैव भवति ज्ञानस्य यत्कार्यम्नदेवास्तु कार्यमित्यर्थः ।
 कुतः, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
 दग्धेन' इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विषयकार्यत्वात्
 कार्यैकत्वानुपपत्तिः । नैव दोषः, चरमरथकार्ययोरपि दधि-
 विषयोर्गुणमन्त्रसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात्, तद्वत् कर्मणो-
 ऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्यत्वोपपत्तेः । नन्वतारभ्यो मोक्षः
 कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैव दोषः, चारावुपकारकत्वात्
 कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रत्याद्या मोक्षकारण-
 मित्युपचर्यते । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत् कार्यैकत्वाभि-
 धानम् । न हि ब्रह्मविद् चागाध्यग्निहोत्रादि सम्भवति, अनि-
 गोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणानु त
 विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः सम्भवत्यागाध्यग्न्यग्निहोत्रादि ।
 तस्याऽपि निरभिसन्धिनः कार्यान्तराभावात् वेदविद्यामङ्गत्वं
 पत्तिः । किंविषयं पुनरिदमप्येवविनाशवचनं किंविषयं वा
 वेदनिनिबोधवचनमेकेषां शास्त्रिणां 'तस्य पुत्रा दायमुपर्यान्ति
 सुहृदः साधुरुत्थां द्विपन्तः पापकृत्वाम्' इत्यत उत्तरं पठति ॥

नयति । पुत्रद्वयेत्यादिना । अत्र पूर्ववत्तेः प्रामाण्यं निर्याद्यनुमानातिरि-
 च्छेदकमन्वादात्, विद्वान्ने तु ज्ञानोपपन्नत्वेनात् तद्विद्विरिति वि-
 वेकः । अत्र भावो ज्ञानकर्मणोः वाचादेवकार्यत्वं परमतेनोक्ता साक्षा-
 तपारम्भणां चोक्तहेतुत्वं अतस्तद्विनिमित्तं समन्वयम् । अत एवेति
 प्रामाण्यं कर्माभारम् पूर्ववत्प्रतिषेधमित्यर्थः । निर्मुक्तविद्यायां कर्म-
 भादिवत् तस्मिं पति भोजनस्य तादृशेनेव दर्शितं, अस्मिन् अनुपविद्या
 परमेव कर्मकाङ्क्षनाह । अनुपविदिति । उत्तरकृतार्थं ननु ।

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्निष्ठात् कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति माधुकृत्या
या फलमभिरुच्यते विद्यते, तस्या एव विनियोग उक्त एकेषां
गायित्रीं सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति । तस्या एव चेद-
मवददशैविनागनिरूपणम्, इतरस्याप्येवमन्वेषः इति । तथा
एवंजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे
सम्प्रतिपात्त इत्ययोरपि जैमिनिवादरात्रययोराक्षर्ययोः ॥

यदेव विद्यथेति हि ॥ १ - ॥

सुभमधिगतमेतदनन्तगाधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं
कर्म सुसुक्ष्मा मोक्षप्रयोजनाद्देशेन कृतनुपात्तदुरितक्षयहेतु-
त्वहारेण मन्त्रगुह्यकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्मा-
धिगमनिमित्तत्वे न ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवति इति । तत्रा-
ग्निहोत्रादि कर्माङ्गव्यापारयविद्यासंयुक्तं केवलञ्चास्ति । 'य
एव विद्वान् यजति य एवं विद्वान् जुहोति य एवं विद्वान्'-
सति य एवं विद्वानुजायति तस्मादेवविदमेव ब्रह्माणं कुर्वति
तेनाभौ कृतः यद्येतदेव वेद यद्य न वेद' [छा०] इत्यादि-
वचनेभ्यो विद्यासंयुक्तं केवलमप्यस्ति । तत्रेदं विद्यथेति किं
विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म सुसुक्ष्मोर्विदमाहेतुत्वेन
तथा सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवल उत विद्यासंयुक्तं

ब्रह्मादित्यत्वं च पुण्यं पापक्षयं तदेव विद्वत्सहृद्द्विषतोः सुस-
मानजातीयं कर्म जनयति स्वयं ज्ञानः प्रयति इति भावः ॥

यदेव विद्यथेति हि । तत्रानिष्ठादिकं विषयसुपजीव्यं सर्वोक्तं रुच्य-
सङ्गात् पूर्वपक्षमाह । विद्यासंयुक्तमेवेति । अत्र पूर्वपक्षे कर्माङ्गोपात्ति-

केवलज्ञाविशेषेणेति । कुतः संशयः, 'तमेतमात्मानं यज्ञेन वि-
विदिषन्ति' इति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनाङ्गत्वेन न च
यात्, विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् । किं
तावत् प्राप्तं, विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्राद्यात्मविद्याशेषत्वं
प्रतिपदयन् न विद्याविहीनं विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमात्
विद्याविहीनात्, 'यद्वदेव ज्ञोति तद्वदः पुनर्वाच्यमप-
जयति एवंविद्वान्' इत्यादियुतिभ्यः ।

‘ब्रह्मा युक्तो यथा पाथे । कर्मवत्त्वं प्रचास्यसि ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादनश्चयः' ॥ [भषी]

इत्यादियुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते प्रतिपदयन् । यदेव विद्याप्रेति-
ति सत्यमेतत् विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविही-
नात् कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्या
विहीनात् ब्राह्मणात् तस्यापि नात्यन्तमनपेक्षं विद्यारहितं क-
र्माग्निहोत्रादिकं, कस्यात् तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति
इत्यादिविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् । ननु
विद्यासंयुक्तस्याग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनात् विशिष्टत्वावगमात्
विद्याविहीनमग्निहोत्राद्यात्मविद्याहेतुत्वेनामपेक्षमेवेति युक्तं ।
नैतदेवं विद्यामहायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानिमित्तेन सामर्थ्याति-
शयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति न

तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति, विद्वान्ने ज्ञानविद्वानि भेदः । भवत
विद्याविशिष्टस्य कर्मणो ज्ञानं प्रति योगकारिण्यस्य । कश्चिदतिशयो
गैर्विद्वद्विद्यावतिविरोधात् ।

तथा विद्याविहीनस्येति वृत्तं कल्पयितुं, न तु 'यज्ञेन विविदि-
यन्ति' इत्यविद्येष्टेऽप्यज्ञानाद्वत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनङ्गत्वं
गच्छमस्युपपन्नम् । तथा हि श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति ब्रह्म-
योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्म-
णाऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कश्चिदति-
शयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्व
दर्शयति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तत्तत्सु प्रयोजनमाधनसह-
त्वम् । तस्मात् विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीन-
ज्ञांभयमपि सुमुक्त्या मोक्षप्रयोजनोद्देशेन इह जन्मान्जन्मा-
न्तरे च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्तत् यथासामर्थ्यं ब्रह्माधि-
गमप्रतिबन्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुद्वारेण ब्रह्माधिगम-
कारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धाध्यानतात्पर्याद्यन्तरङ्ग-
कारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम् ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १६ ॥

अनारब्धकार्थयोः पुण्यपापयोर्विद्यानानर्थक्यं च ज्ञेयं उक्तं ।
इतरे त्वारब्धकार्थे पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्प-

न च तत्र च तौ यज्ञादिब्रह्मज्ञानं विद्योपेतकर्मपरतया सहोक्तो युक्तः ।
हि यतः । 'यदेव विद्यया' इति श्रुतिः तेष्वप्यपि वीर्यवत्त्वं गमयति
इति सिद्धान्तव्याख्यानार्थः ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते । तत्त्वविदत्वं विषयः, स किं प्रा-
रब्धत्ववत्त्वं संहरन्तीति निमित्तभावाभावाभ्यां संशये सिद्धान्त-
संप्रकथने । अनारब्धेति । अनारब्धकार्थः ज्ञेयोक्तावारब्धस्य कथं ज्ञेय

द्यते, 'तस्य तावदेव चिरं यावन् विमोक्षे चय सम्पत्त्ये' इति
 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिश्रुतिष्यः । ननु सत्यपि
 मुख्यगदर्शने यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शनं द्विचन्द्रदर्शनव्याये
 नानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेत । न, निमित्ताभावात् । उपभोग
 शेषतपस्यं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं; न च तादृशमतः किञ्चि
 दस्ति । मन्वपरः कर्माश्रयोऽभिनवमुपभोगमारभ्यते । न, तस्य
 दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावटन्मं हि कर्मान्तरं देहपाते उप
 भोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं मुख्यगच्छानेन दग्धमित्यतः
 साधेतदारब्धकार्यत्रये विदुषः कैवल्यमवस्थम्भाधीति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद
 कृतौ चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इत्युक्त्वावाक्योक्त्या न श्रुतिः । पूर्वपक्षे विदेहचैवस्थाविधिः । ले
 तद्विद्विरिति भेदः । देहपातोत्तरमपि तत्त्वविज्ञेयवति संसारयोग्यत्वात्
 यथा देहपातात् पूर्वविद्यनारब्धाधिकरणवद्वेदानेन पूर्वपक्षमाह ।
 नन्यति । भोगनिमित्तकर्माभावादेत्यसिद्धिः । यत् सञ्चित कर्मान्तरं
 तस्य निमित्तं फलस्य, दग्धमूलत्वात् । अविद्यादयो हि क्रियाः कर्मणस्तान-
 फलस्य च मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे 'क्षेपमूलः कर्माश्रयः सति मूले तदि-
 पाकः' इति तच्च, मूलं ज्ञानमिना दग्धमिति कृतः पुनः संसारः तस्मा-
 द्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमच्छारीरकपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पाद-
 कृतौ भाष्यरत्नप्रभाषा चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १०८८ ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथापरासु दिद्यासु क्लृप्तप्राप्तये देवयानं पश्यान्मवतार-
यिष्यन् प्रथमं तावत् यथाशास्त्रमुक्त्वात्तिक्रममाचष्टे, समाना
हि विहृदविबुधोऽत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया
श्रुतिः 'अथ सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः
प्राणे प्राणक्षेत्रजसि तैजः परस्यां देवतायाम्' इति । किमिह
वाच एव वृत्तिमया मनसि सम्पत्तिरुच्यते, उत वाग्भूतेरिति
विषयः । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तं, तथा
हि श्रुतिरमुष्णीता भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, श्रुति-
लक्षणाविषये च श्रुतिन्याया न लक्षणा, तस्माद्वाच एवायं

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

वाङ्मनसि दर्शनात् शब्दाच्च । ज्ञानफलोत्पन्नान्नरसुपासनफलं ब्रह्म-
लोकस्य ब्रह्म तच्चाक्षिरादिमार्गप्राप्त्य, मार्गप्राप्तिसोक्तान्निपाद्या तस्मा-
दुपासकान्निपातोक्तान्निपादश्चाख्ययसङ्गतिः । युक्तं चास्य पूर्वपादा-
नन्तर्यं ज्ञानफलोत्पन्नान्नरं ब्रह्मोपासितफलेनाभिप्रेत्यात् इत्याह ।
अथेति । ज्ञानिन इवोपासकस्याप्युक्तान्निर्णयत आह । समानेति ।
विद्वानुपासकः, तस्मादुपासकबहुत्वान्निरक्षि, व्यसत्यादिति वक्ष्यते २-
—१— । वाक्यपटस्य करणभावव्यत्यसिध्यां

सनसि प्रविलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, वाग्बुद्धिर्मनसि सम्यग्यत
इति । कथं वाग्बुद्धिरिति व्याख्यायते, आवता वाचनमी
त्येवमाचार्यः पठति । सत्यमेतत्, पठिष्यति तु परस्तात् 'च-
विभागे वचनात्' [वे०सू०५।१।१६] इति । तस्मादत्र दृश्य, प-
थमभावं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वमनसविवक्षायां तु सर्व-
तैशविभागमाध्यात् किं परस्मैव विगिष्यादविभाग इति ।
तस्मादत्र दृश्य, पमंकारविवक्षायां दाग्बुद्धिः पूर्वेषुपसङ्घट्टि-
मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् दर्शनात्, दृश्यते हि
वाग्बुद्धिः पूर्वेषुपसंकारो मनोवृत्तो विद्यमानायां न तु वाच
एव दृष्टिमत्या मनस्युपसंकारः केनचिदपि दृष्टं दृश्यते । ननु
श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्युपसंकारो बुद्ध इत्युक्तम् । नेत्याह,
अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य तत्र लयो नास्ती
अदीव शरावस्य । न च मनसो वागुत्पद्यत इति निमित्तं प्र-
माणमस्ति । दृश्य, दृश्याभिभवात् त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्यते ।
पार्थिवेभ्यो जीवनेभ्यश्चैवमस्याग्नेर्हतिरुद्भवति अप्सु चोप-

अद्वयवृत्तौ चैवमानात्मनः, पूर्वपक्षे अद्वयानां अद्वयवृत्तौ अत-
नामकं दृष्टिः, विद्वान्ने तु अद्वयवृत्तिः । अद्वयवृत्तौ मनसि वाचनस्य
अवस्थानेन आचारमात्रोपपत्तिरिति विवेकः । अने दृष्टिपदाध्याहार-
अर्थमिति वृत्तान्ते । अर्थमिति । अद्वयं हि अद्वयम् तत्त्वविद इति-
यायां अद्वयस्य वृत्तान्ति आचारविद्वान्धार उचितः अतस्मादपि
पक्षमात्रेण

स्यति । कथं तर्ह्यस्मिन् पक्षे शब्दो वाङ्मनसि सम्पद्यत इ-
ति वाच्यं, शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते, हृत्ति-
क्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

‘तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः’
त्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते,
वाच्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सहस्रिके मनस्यव-
स्थिते हृत्तिलोपदर्शनात् तत्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपक्षेऽपि
सत्तिहारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां कर-
णानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथक्पक्षेण वाङ्मनसि
सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

समधिगतमेतत् ‘वाङ्मनसि सम्पद्यते’ इत्यत्र हृत्तिसम्पत्ति-
विवक्षेति । अथ यदुत्तरं वाक्यं ‘मनः प्राणः’ इति किमत्रापि

कृतप्रकृतित्वादिति । न्यायस्य निरवकाशत्वाद्दलीलस्य शब्दस्य हृत्तिर्वा-
गिति व्युत्पत्त्या उक्तयथा वा वाचकाशत्वमिति द्योतयितुं शब्दाच्चेत्युक्तम् ॥

वाङ्मनस्य न्यायं चक्षुरादिव्यतिदिशति, अत एवेति । उपशान्तदेहौ-
परमकादुक्तमन्यादूर्ध्वं पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियशब्दस्य
श्रुतिस्मृत्या हृत्तिपरतयोपपत्तेः सर्वेन्द्रियहृत्तितयत्वेऽपि वाङ्मनसि
इति पृथक्पक्षेण किमर्थमित्यत आह । सर्वेषां करणानामिति ॥

वाङ्मनस्य न्यायं चक्षुरादिव्यतिदिशति, अत एवेति । उपशान्तदेहौ-
परमकादुक्तमन्यादूर्ध्वं पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियशब्दस्य
श्रुतिस्मृत्या हृत्तिपरतयोपपत्तेः सर्वेन्द्रियहृत्तितयत्वेऽपि वाङ्मनसि
इति पृथक्पक्षेण किमर्थमित्यत आह । सर्वेषां करणानामिति ॥

स्वययेऽपि शब्दोऽवकल्पते इत्ति इत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिसस्य तद्यिन् इत्तिवयो न स्वरूपलय इति, इदमिदानीं प्राणसोजसीत्यत्र चिन्त्यते, किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव इत्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रिय-पञ्चराध्यक्षे जीवे इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्कात्वात् प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अत्याम्बत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते, सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वमज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राण-इत्तिर्भवति इत्यर्थः । कुतः तदुपगमादिभ्यः । एवमेवेममा-जानमस्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्जोष्कृत्सी भवति इति हि श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान् प्राणान-विशेषेण दर्शयति । विशेषेण च 'तसुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्ता-

णस्याधिकारत्वपक्षेऽपि इत्यर्थः । तस्यादिति प्राणस्य साक्षात्कृतः प्रक-
तिकत्वाभावात्कृतः शब्दो इत्तिं कथयतीत्यर्थः ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । उक्तत्वावशिष्टं प्राणस्याऽपि इत्तिवय-
मुपजीव्य 'प्राणसोजसि' इति श्रुतेरुपगमादिश्रुतेषु संशयसङ्गा जीवे लयं
विनापि उपगमादिशब्दव इति पूर्वपक्षयति । स्थितमित्यादिना । अत्र
तेजःशब्दस्य मुख्यत्वं, चिदात्मे तु भूयोपहितजीवसत्त्वत्वमिति, मत्वा सूत्रं
योजयति । स प्रकृत इत्यादिना । सामकर्म्यवाचनोपाधिक इत्यर्थः । तं
जीव प्रति प्राणानामुपगमनावस्थानश्रुतिभ्य इति हेतुर्गः । यथा बाले-

मति' इति पक्षहन्ते प्राच्यस्याध्यक्षानुगामिता दर्शयन्ति, तद-
नुवृत्तितां चेतरेषां प्राच्यमनूज्जामन्तं सर्वे प्राच्य मनूज्जामन्ति
इति । 'सविज्ञानो भवति' इति चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवत्त्व-
प्रदर्शनेन तद्विषयपीतकरण्यामस्य प्राच्यस्यावस्थानं गमयति ।
ननु 'प्राच्यसौजसि' इति श्रूयते कथं प्राच्योऽध्यक्ष इत्यधिका-
वापः क्षियते । नैव दोषः । अध्यक्षप्रधानत्वादुक्तमस्यादिव्यव-
हारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । कथं
तर्हि प्राच्यसौजसि इति श्रुतिरित्यत आह ॥

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥

४ प्राच्यसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीज-
भूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठते इत्यवगमनस्य 'प्राच्यसौजसि' इत्यतः
श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राच्यसौजसि स्थितिं दर्शयति न

प्राच्यो वाचिसुखेनादायोऽप्युपमयः श्रुतः, मनुज्जामन्तिस्तुवमनं श्रुतम् ।
जीवे प्राच्यवस्तुमन्नु विनाशः । सविज्ञान इति । जीवस्य प्राच्यवस्तुमन्-
नकात् हि विज्ञानवाङ्मन्युक्ता इत्यप्राच्यवस्तुमन्तिवरचानां जीवे
स्थितिमतीत्यर्थः । अद्यापि प्राच्यसौ तेजःसहचरितेषु कथं श्रुतलक्षण-
भवनं तदुपपन्नं प्राच्यो जीवे कोकरी, जीवद्वारा च तदुपाधिरु तेज-
वादिभूतेषु इति श्रुत्यर्थः । अनुदीवरचार्थं श्रुत्यर्थः । कथं तर्हि
इति । न च कथं विनापि जीवं इत्यवगमनादिकस्याप्युक्तेः श्रुतिर्मुक्ता-
ऽस्तिवि प्रामाण्यं, जीवं प्रमाणात् तत्त्वज्ञान विज्ञानादवगमेन स्थितेरेवम-
कथनादिति वाच्यः ॥

॥ अथ प्राच्यसौजसि स्थितिः ॥

प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य । नैव दोषः । सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्या-
ध्यन्तराल उपसङ्गातत्वात् । योऽपि हि शुभ्राभ्युदरां गत्वा
मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोऽपि शुभ्रात् पाटलिपुत्रं
यातीति शक्यते बह्निषु । तस्मात् प्राणसंयुक्तसि इति प्राण-
संयुक्तस्याध्यक्षस्यैवैतन्नेजःमण्डचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् । कथं
तेजःमण्डचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते । यावदेतन्मैव तेजः श्रूयते
प्राणसंयुक्तसि इत्यत आह ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरमेषु विलायां जीवोऽर्वात-
ष्ठते कार्यस्तु शरीरस्थानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं
प्रश्नप्रतिबन्धने 'आपः पृथक्चक्षुः' इति । तच्चाख्यातं 'त्या-
ज्यत्वात् भूयस्यात्' इत्यत्र [वे० सू०] । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं
दर्शयतः । श्रुतिः 'पृथिवीमयः आपोमयो वायुमय आकाश-
मयसंयुक्तोमयः' इत्याद्या । स्मृतिरपि-

'अण्वो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां वाः स्मृताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः' ॥ [मनु० १।२७]

इत्याद्या । ननु चोपसङ्गतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तर-

प्राणस्य जीवद्वारा भूतप्राप्नो दण्डभाह । योऽपि होति । स्वहृद्देहारम्भाय
पञ्चीकृतभूतान्धावक्ष्यकानीति रंङ्गत्वधिकरणे व्याख्यातम् ।

अथवाः सूक्ष्माः, जीवन् इति मात्राः परिच्छिन्नाः, प्राक्षीकादिना-
शिन्यः, दशार्धानां पञ्चार्धां भूतानां सूक्ष्मभागा इति वाच्यम् । जीवस्य
भूतान्त्यत्वं कर्मावयवत्वञ्चुतिविषयमित्यादि । कर्मविनिर्वातेनाशयः, भू-
तानि तु देहोपादानत्वेनेत्युभयविवक्षितम् । ननु चेत्तादिना । नो

प्रेषावेष्टायां 'ज्ञावन्तदा सुखी भवति' इत्युपपन्नस्य श्रुत्यन्तरं
कर्माश्रयतां निरूपयति 'तौ च यदूचतुः कर्म तैव तदूचतुः
अथ च यत् प्रशंसन्तुः कर्म तैव तत् प्रशंसन्तुः' इति । तत्रो-
च्यते । तत्र कर्मप्रयत्नस्य यदातिप्रयत्नसंज्ञकस्येन्द्रियविषया-
मकस्य लब्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता, इह पुनर्भूतो-
पादानादेकान्तरोत्यक्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसा-
शब्दादपि तत्र प्राधान्यभावं कर्मणः प्रदर्शितं नत्वाश्रयान्तर-
निवारितं तस्मादविरोधः ॥

समाना चासत्युपक्रमादन्ततत्त्वञ्ज्ञानुपोष्य ॥७॥

स्येयमुक्त्वान्तिः किं विदुदविदुषोः समाना किं वा विशेष-
यति इति । विद्यमानानां विशेषयति इति तावत् प्राप्तम् ।
भूताश्रयविशिष्टा श्लेषा पुनर्भवाय च भूताश्रयानीयते, न च
विदुषः पुनर्भवः सम्भवति, 'असत्यत्वं हि विद्वानभ्यश्न' इति
श्रुतिः । तस्मादविदुष एवैयोक्त्वान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे
समानानात् विदुष एवैषा भवेत् । न, स्वापादिवत् दया-

विद्यायां ननु वि प्रत्यय इति ननु सा भवतीत्यनेनोच्यते । प्राप्ते तस्य प्राप्ति-
तत्वे भूतोपपत्तिरिति चेत् । इत्युक्तान्तिरुक्तोक्ता ।

यत्पुनर्भवानि नु दुर्कान्ताह । समाना चाशुभोक्त । पुनरुक्तं प्रवर्तो-
यामि ननु इत्यविशेषानुपेक्षितत्वात् । इति च तत्र संशयमाह ।
शेषमिति । विद्यमानानां श्रुतिरुक्तत्वात् । पुनर्भवो ननु ननु-

प्राप्तानुकीर्तनात् । यथाहि 'यन्नैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अ-
 शिशिषति नाम पिपासति नाम' इति च सर्वप्राणिसाधारणा
 एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते, विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयि-
 पितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषैवन्तो
 विधिष्यन्ते, एवमियमप्युक्तानि मर्हज न गतेवानु कीर्त्यन्ते, यस्यां
 परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते स आत्मा
 तत्त्वमसि इति प्रतिपादयितुं, प्रतिपिद्वा चैषा विदुषः ।
 तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्तो ब्रूमः । समाना चैषोऽत्कान्तिः
 वाङ्मनसि इत्याद्या विदुदविदुषोराहृत्युपक्रमात् भवितुमर्हति,
 अविशेषश्रवणात् । अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्या-
 श्रिय कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं ससरति, विद्वान् ज्ञान-
 प्रकाशितं मोक्षं नाहीद्वारमाश्रयते तदेतदाहृत्युपक्रमादित्य-
 क्रमः । नन्वसतत्त्व विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्त्वं
 कुतो भूताश्रयत्वं सत्युपक्रमो वेति । अतोऽप्ये, अनुपपद्य चेदम्
 अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन् क्लेशान्, परविद्यामामर्त्यादाप-

मश्रुत इति कल, विद्वान्ने तत्कालो ब्रह्मलोकभागीति फलभेदः ॥ पूर्व-
 पक्षमाश्रित्य समाधत्ते । ननु विदोऽस्मादिना । विद्यायाऽस्य तमिति श्रुति-
 निर्गुणविषया परा न तस्य प्राप्ता उक्तान्मनीति प्रतिषेधेऽपि तद्विषयः ।
 अतः सद्युक्तविदोऽप्यत्रस्योक्तान्तिरिति सिद्धान्तयति । एवमिति । स्वति-
 भागवत्सोपक्रमोऽर्चिः प्राप्तिफलतः प्राक्तना उक्तान्तिस्तुत्या तत् उपासको
 भूत्वा तन्नाडोद्धारार्थं प्राप्नोति नाम्ने इति विशेषः । यत्तु
 दक्षरोपासकस्यास्य तत्त्व श्रुतं 'तयोक्तं भागवद्वदन्त्येति' इति तदापेक्षिक-
 भेदः न तुल्यः 'यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव सञ्जतिर्हति' इति

चिकमचतत्वं प्रेष्यते, सत्यवति तत्र चतुःपञ्चमो भूताश्च-
त्वह । न हि निराश्रयाणां प्राणानां मतिरुपपद्यते । तस्या-
ददोषः ॥

तदापीतिः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

‘तेजः परस्यां देवतायाम्’ इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्,
तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यत्वं संप्राप्तं सकरणपामं भूतान्तर-
महितं प्रथमः पुंसः परस्यां देवतायां सम्यद्यत’ इत्येतदुक्तं
भवति । कीदृशी पुनरियं सम्यक्तिः स्वादिति विन्यसे । तत्ता-
त्पर्यन्तिक एव तावत् स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं, तत्प्रकृतित्वाप-
पत्तेः । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति
प्रतिष्ठापितं, तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरित्येव प्राप्तं
ब्रूमः । तत्तेजसादि भूतसूत्रां श्रोत्रादिकरणाश्च यभूतमापी-
तेतत्संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादितिष्ठते ।

‘योनिमन्त्रे प्रपद्यन्ते यतीरत्वाय देहिजः ।

स्याद्यमन्त्रेऽनुसंधन्ति यथाकर्म तथान्युतम्’ ॥ [भग०]

इत्यादि संसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमये एवा-
पाधिप्रत्यक्षमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्यद्युत, तत्र विधिशास्त्रं चान-

नमस्तस्मादित्याह । अतुष्टोम वेदमिति । अतदाह इति धातोरिद-
मप्यम् ।

तदपीतिः । पूर्वोदाहृतोक्तानिवाक्येनं आकाशं चित्रावयव-
भूतानां विनाशमिषी ननुचि कसः कदावाक्यमिति, अतुष्टोममया

कं स्यात्, विद्यायाश्च । मिथ्याज्ञाननिमित्तञ्च बन्धो न
व्यग्नानाहने बिम्बं सितुमर्हति । तथात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषु-
प्तप्रलयवत् बीजभावावशेषैवेवां सत्सम्पत्तिः ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तद्योपलब्धेः ॥ ८ ॥

तद्येतरभूतसहितं तेजो जीवस्याद्याच्छरीरात्प्रवसंत आ-
प्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भविनुमर्हति । तथा
हं नाडीनिष्कृष्टशब्दवादिभ्योऽस्य सौक्ष्माद्युपलभ्यते । तत्र
तनुत्वात्प्रचरोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीपातोपपत्तिः । अत एव
व देहाभिर्गच्छन् पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वात्स्यात् स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहा-
दिनिमित्तेनेतरत् सूक्ष्मशरीरमुपच्छते ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेव उभ्या ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैव उभ्या यमेतच्चिन् जीवच्छरीरे
प्रसर्गो नोपि प्रानं विजानान्त । तथा हि सृतावस्थायामवस्थि

मिथुक्तं तदमुक्तम् इत्याद्योपात्तकृतिः, पूर्वपक्षेऽस्तमानस्य कृतिरिति,
मिथुक्ते तु कर्मविद्यायाश्चर्यत्वात्तावद्येवमवस्थितिर्न विवेकः ॥

अनु किङ्गात्मकस्य तेजसः कथं सूक्ष्मतमनाडीद्वारा गतिः कुतो
वा केनचिन्मूर्तेन प्रतिपातो नास्ति, कुतो वा न दृश्यत इत्यत आह ।
अस्त्विति ॥

प्रमाणसौक्ष्मादिति तदुभूतस्यैव रूपवत्त्वात् स्वच्छत्वादप्रतिपाता-
नुपलब्धिरित्यर्थः ॥

तेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च कर्मादिषु देहस्थेषु नोच्छोपल
 भवे जीवदवस्थाधामेव कुर्यात् । इत्यत्र उपपद्यते प्रसिद्ध-
 शरीरव्यतिरिक्तव्यपान्त्र्य एवैव उच्येति । तथा च श्रुतिः 'एषा
 एव जीविष्यन्तीतो मरिष्यन्' इति ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

'अष्टतत्त्वज्ञानुपोष्य' इत्यतो विशेषणादात्मनिकैः सतत्ते
 गत्युक्तान्धोरभावोऽभ्युपगतः, तथाऽपि केनचित्कारणेनोक्ता-
 न्तिमात्रज्ञा प्रतिषेधति 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम
 आप्तकाम आप्तकामो न तस्य प्राप्ता उक्तकामन्ति ब्रह्मैव सन्
 ब्रह्माप्येति' इति । अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधात् न पर-
 ब्रह्मविदो देहात् प्राप्तानामुक्तान्तिरस्ति इति चेद्वैत्युच्यते ।
 यतः शरीरादात्मन एव उक्तान्तिप्रतिषेधः प्राप्तानां न शरी-
 रात्, कथमवगम्यते 'न तस्मात्प्राप्ता उक्तकामन्ति' इति शा-
 खान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । सम्बन्धसामान्यविषया हि पट्टे
 शाखान्तरगतया पट्टव्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मा-

विद्वद्वद्विदो जीवविद्वदाहुवानमाह । अक्षेप चेति ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । पूर्ववदुपोष्येतिपदेन दाधयेप-
 केनच निर्मुक्तस्यापि उक्तकामादात्मनः कृपितकामादात्मनः समा-
 धानाद्यवहितेनाह उक्तनिरिक्तम् । अष्टतत्त्व चेति । अकामस्य सदा-
 रोजनानन्दे निष्कामस्य सदाप्रसरणादौऽवगच्छः, आप्तकामात्प्राप्तः । पूर्वा-
 नन्दकामविद्यादात्मनः आप्तकामात्प्राप्तः सतो निष्कामः सन्निमित्तकः ।

-----विद्यानन्दरहितः ईदृशो यो-

दिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बध्यते न
देहः । 'न तस्मादुत्तिष्ठमिषोर्जीवात्प्राणा उत्क्रामन्ति सदैव
तेन भवन्ति' इत्यर्थः । सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्ति-
देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ।

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादमुत्क्रान्तिः प्रति-
षेधस्य देहपादानत्वादिति । यतो देहपादान एवोत्क्रान्ति-
प्रतिषेध एकेषां समान्नातृणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथा चार्त-
भागप्रश्ने 'यदायं पुरुषो म्रियते तदस्मात्प्राणाः उत्क्रामन्त्या-
होस्मिन्नेति' इत्यत्र 'नेति' हीवाच यावन्नवत्काः' इत्युत्क्रान्तिपक्षं
परिगृह्य न तर्ह्ययममुत्क्रान्तेऽपि प्राणेषु सत इत्यस्यामाशङ्काया-
मत्रैव समबलीयन्त इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सि-
द्धये 'स उच्छ्रयत्याधायत्याधातो सतः शेते' इति मशब्दपरा
मृष्टस्य प्रकृतस्योक्तं न्यवधेरुच्छ्रयनादीनि समामनन्ति । देहस्य

ऽकामयमानस्योत्पत्त्यदः । ज्ञानिन उत्क्रान्तिरस्ति न वेति पञ्चमीषवी-
श्रुतिभ्यां सन्देहे सिद्धान्तशङ्कानिरासपर्वकं पूर्वपक्षयति । नेत्यादिना ॥

काचवन्तौ तावत्स्येति सर्वनाम्ना प्रकृतं ज्ञानिनं परावृण्व सक्तस्य-
सामान्यमुक्तं तत्र भाष्यन्निर्देशायां तस्मादित्यपाटनत्वद्वयविशेष
उक्तो यादृक्कथा च जीवात्प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भाति न देहस्य-
देन देहस्यापुरुषेणैकत्वात् ज्ञानिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्ति इति ज्ञानुपेक्ष्यर्थमिति
पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्कारणकमाह । स्पष्टो हीति । अत्र पुरुषशब्द-
याव्ये देह एवास्मादित्युक्तं न्यवधिरुच्यते । मशब्दपरा मृष्टस्य प्रकृतस्य
पुरुषस्योच्छ्रयनादिधर्मकस्य जीवत्वयोगादित्यर्थः । उच्छ्रयति बाह्य-

चेतानि स्तुर्न देहिन्, तस्मात्प्राप्ता उक्ता-
मन्वयैव समवसीयन्ते' इत्यप्राप्त्यभेदोपचारेण देहापादानस्यै-
वोक्तमप्राप्त्य प्रतिषेधो यद्यपि प्राप्ताभ्यं देहिन् इति व्याख्येयं
येषां पञ्चमीपाठः । येषास्तु पञ्चीपाठकोषां विद्वद्भ्यस्त्वित्यु-
क्तान्तिः प्रतिविध्यन् इति प्राप्तं त्कान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वा-
क्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुक्तान्तिः
प्राप्ता न देहिन् । अपि च 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाग्येभ्यो वा
शरीरदेशेभ्यस्तमुक्तामन्तं प्राप्योऽनूत्कामति प्राप्यमनूत्कामन्तं
सर्वे प्राप्या अनूत्कामन्ति' इत्येवमविद्वद्दिषयेषु सप्रपञ्चमुक्त-
मप्यं संसारमनसु दर्शयित्वा 'इति तु कामयमानः' इत्यपस-
ङ्गत्वाः, विद्वत्त्वयाम् अथाकामयमानः' इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि
तद्विषयेऽप्युक्तान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात् ।
तस्मादविद्वद्दिषये प्राप्तयोग्यत्तुक्तान्तोर्विद्वद्दिषये प्रतिषेधः ।

वायुपूरणादङ्गते, आप्तायति च ईमेरीरकम् करोतीत्यर्थः । येषां
पञ्चमीपठकोषां यद्यपि देहिन् प्राप्ताभ्यं तथापि देहदेहिनीरभेदात्
तस्यादिति देहं वराचक्षुः तदभादान एवोक्तान्तिप्रतिषेध इति व्याख्ये-
यम् । तस्य 'नाम्नादुक्तं न त्वाद्य पाठकोषाभेदादिति बोधका । इदानीं
वाक्यपाठकादुक्तमप्राप्त्य । येषास्तु पञ्चीपाठ इति अन्वयविशेषका-
ङ्गायां भोक्ता प्राचानां भोक्तापराकालविशेषोऽस्यैव प्राचयतो भोक्ताभ्यः
इति पूर्वमप्युक्तो पाठः न प्राचान्तरकालपादानस्य प्राप्तं जीराद-
त्कालेऽप्राप्त्यः प्रतिषेधादीनादतीति विद्वद्भ्यस्तु प्राचानाम् अन्वय-
पाठः प्राचानावाचकचक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाग्येभ्योऽप्येव प्राप्ताः तथा-
चावर्गः ननु विद्वतो भोक्तापराकालकाः प्राचाः देहपदेभ्यो भोक्ता-

तव व्याख्येयं अपदेयार्थवत्त्वाय । न च ब्रह्मविदः सर्वगत-
ह्यात्मभूतस्य प्रणीतकामकर्तृस्य उक्त्वा निर्गत्योपपद्यते
निमित्ताभावात् । अथ ब्रह्म 'समञ्जते' इति चैवंजातीयकाः
द्रुतयो गत्युक्ताभ्योरभावं सूचयन्ति ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

स्मर्यतेऽपि महाभारते गत्युक्ताभ्योरभावः ।

‘सर्वभूतात्मभूतस्य मय्यगभूतानि पश्यतः ।’

देवा अपि मार्गे सुहृन्मयपदस्य पदैषिणः ॥ इति ।

ननु गतिरपि ब्रह्मविदः स्मर्यते ‘शुकः किल वैयासकिर्मु-
मुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्ये पित्वा चानुगम्याहृतो भो इति
प्रतिशुश्राव’ इति । न, सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेश-
प्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यं, सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्या-
सात्, न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च
तत्रैवोपसंहृतम् ।

‘शुकस्तु भारताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः ।

दर्शयित्वा प्रभावं ह्यं सर्वभूतगतोऽभवत्’ ॥ इति ।

रक्षम् । अपि चेति आह्वयम् । सर्वभूतात्मभावेन भूतानि पश्यतः अपदस्य
प्राप्त्यपदर्शितस्य पदैषिणो देवा अपि मार्गे सुहृन्मि मार्गे न जानन्ति
तदभावादिनि स्मरित्योजना । कृत्यन्तरविरोधं शङ्कते । ननु गतिर-
पीति । समुच्चयिष्यावधेयैवा गतिरिति परिहरति । सशरीरस्येति । ननु
तर्हि ‘तयोर्ज्ञानात्मकत्वमेवेति’, ‘अ एवेतान् ब्रह्म गमयति’ इत्यादि-
नूतीनां का गतिरित्याह । गतोति ॥

तस्यादभावः परब्रह्मविदो मत्सुखात्मनोः । नतिवृत्तीनाम्
विषयसुपरिहासाख्यास्यामः ॥

तानि परे तथा ज्ञाह ॥ २५ ॥

तानि पुनः प्राच्यवर्द्धोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च पर-
ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परास्मात्मानि प्रतीयन्ते । कथात्, तथा
ज्ञाह स्मृतिः, एवमेवास्व परिदृष्टुरिमाः शोडश कलाः पुरुषा-
यकाः पुरुषं प्राप्याऽन्तं गच्छन्ति' इति । ननु 'गताः कलाः
पञ्चदश प्रतिष्ठाः' इति विद्वद्विषयेनापरा स्मृतिः परस्मादात्म-
नोऽन्यत्रापि कलानां प्रलयमाह स्या । न, सा चक्षु व्यवहारा-
पेक्षा पार्थिवज्ञाः कलाः दृष्टिस्थादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्ति
इति । इतरा तु विद्वत्प्रतियोग्यपेक्षा कर्तृत्वं कलाजातं पर-
ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति । तस्याददोषः ॥

तानि परे तथा ज्ञाह । पूर्वोक्त नतिनिषेधेन विद्वत्कलानां प्राचा-
दीनामप्येव तत्र उक्तः तत्त्वप्रतीत्यै च हि तत्त्वकलाप्रकृतिम् दृष्टिस्थादिषु
कलादुत परमात्मनीति च तद्विषयद्वयनाः कथयः कार्यः । तत्र साक्षात्प्रकृती
विकारवर्जं इति आकाशव्युत्पत्तये 'गताः कलाः' इति चक्षुः पूर्वप्र-
त्ययं वदन्नादौ विज्ञानमाह । तानीति । तथा ननुः कदाचू प्राच्य जीवने
एवमेवास्व परितः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टुरिमाः प्राच्यवर्द्धाः पुरुषायकाः पुरुषे
कलिताः पुरुषमेव ज्ञेयं प्राच्य तत्र गच्छन्ति इत्यर्थः । ननुः प्राच्यवर्द्धो-
दितत्वेन कलानां पञ्चदशत्वम् । प्रतिष्ठा इति द्वितीयावस्थावचनम् । कला
प्रकृतीः दृष्टिस्थाद्याः इत्यर्थः । ननुः कला विद्वद्विषयः परमात्मनि प्रका-
शयेऽपि शोडशक्या प्रतिष्ठाः कर्तृत्वप्रतिष्ठा, तथा च कलाप्रकृतिम्

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो
 इत्याहोस्त्विन्निरवशेष इति । तत्र प्रत्ययसामान्याच्छ्रुत्यव-
 शेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागोपपत्तिरेवेति । कुतः, वचनात् ।
 स्या हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति 'भित्तोते तामां नामरूपे' पुनश्च
 इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकनोऽखनो भवति' इति । अविद्या-
 तिमित्तानाञ्च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रत्यये सावशेषत्वेप-
 पत्तिः । तस्यादविभाग एवेति ॥

तदोकोऽयज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे विद्यासाम-
 र्थात् तच्छेषगत्यनुष्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
 यताधिकया ॥ १७ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता, सम्प्रति त्वपर-
 विद्याविषयामेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना चासृत्युपक्रम-
 हिद्वद्विदुषोऽहत्कान्तिरित्युक्तं तमिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति

अविभागे वचनात् । उक्तकृतपञ्जीय लयस्य हेतुदर्शनात् संशय-
 नाह । स पुनरिति । सप्तविद्विषयविशेषेणभयम् फलम् अवशेषो मूल-
 कारणे यस्याह्वना स्थितिः पुनर्जन्मोपपद्यतेति दावत् । विमतः कलाप्रलयः
 सावशेषः कलाप्रलयाच्च सुवृत्तिर्वदिति पूर्वपक्षः । विमतो निरवशेषः
 विद्याकृतत्वात् एवमां विद्याया अर्थक्यवदिति सुक्षुपेतश्रुत्या सिद्धान्तयति ।
 वकीतीति । नामरूपे यस्याह्वने अपि भित्तोते इत्यर्थः ॥

तदोकोऽयज्वलनम् । श्रुतेर्मानस्योपक्रमो नाग्नीप्रवेशनियमसं वक्तुं
 अविभागस्याह्वनाद्वारा अधिकारविषयनाह । तस्मैति । स सुवृत्तौलो-

‘तस्योपसंहृतवागादिस्वापस्योच्चिन्नमिवतो विज्ञानाभ्यन चोक्त-
 चायतनं हृदयं स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदय-
 मेवात्मवक्रामति’ [कौ० उ०] इति श्रुतेः । तद्व्यवस्थानं, तत्पु-
 र्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते ‘तस्य
 चैतस्य हृदयस्वायं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव चात्मा निष्क्रामति
 चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽप्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः’ इति । सा किं
 मनियमेनैव विदुर्द्विदुषोर्भवति अद्यापि कश्चिद्विदुषो विद्येव
 नियम इति विचिन्तित्वायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचते ।
 समानेऽपि हि विदुर्द्विदुषोर्हृदयायप्रद्योतने तत्प्रकाशित
 द्वादीये च मूर्ध्निस्थानादेव विद्वान् निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्य-
 स्स्थितरे । कुतः विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरत्रश्रुतः
 कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेत्येवोत्तरं लोके लभेत तत्रानर्थिकैव
 विद्या स्वात्, तच्छब्दगतश्रुत्युत्तियोगाच्च । विद्याशेषभूतं च
 मूर्ध्निस्थानादीसम्बद्धा गतिरनुमीकयितव्या विद्याविशेषेषु वि-
 हिता तामभ्यस्यंस्तस्यैव प्रतिष्ठते इति युक्तम् । तस्मात्तद्वदयान-
 येन ब्रह्मणा समुपासितेनामुष्टहीनसद्भावमायम्बो विद्वान् मूर्ध्नि-

मात्रा दन्विताश्च तस्य हृदयस्वायं वादीस्य तस्य व्यवस्थानं भाविफलक-
 रणं प्रद्योतनात्मकचक्षुष्टो मेवमनियमश्रुतेस्तोर्द्विदुषोर्विद्येवश्रुतेः
 लभ्यते, किमुवाक्योऽप्यनुपासकवत् तेन तेनचिद्विदुषोर्देव निर्जन्त इति
 मूर्ध्निस्थानादीर्देव, अत्र पूर्वपक्षे विद्याकृतातिशयाविधिः, विद्वाने तत्
 सिद्धिरिति विवेकः । अथनादविभाजनवदनियम इति प्राप्ते चिद्भवति ।
 आचष्ट इति । तेन तेनचिन्मात्रेण निर्जन्तत्वादि ब्रह्मलोकप्राप्तौ विद्या-
 योक्तत्वेन जानातुमशक्येः विद्याद्वारात्तत्त्वात्ततोऽप्युक्तमेव मार्गेण

अथैव शताधिकया शतादितिरिक्ताया एकमततमया नाद्या
नष्कामति इतरानिरितरे । तथा हि हार्दविद्या प्रकृत्य
मामनन्ति, 'शतशैका च हृदयस्य नाद्यास्तामां मूर्जानमभि-
नःसतेका । तयोर्ज्जमायन्त्यतत्त्वमेति विष्णुहृदया उत्क्रमणे
रवन्ति' ॥ इति ।

रश्मिनुसारी ॥ १८ ॥

अस्ति 'दहरोऽस्मिन्मन्त्राकाश' इति हार्दविद्या 'अथ
प्रदिदमस्मिन् मन्त्रपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्टम्' इत्युपक्रम्य
विहिता । तत्राधिक्यायां 'अथ या एता हृदयस्य नाद्याः'
इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिन्मन्त्रसमुक्तं 'अथ यत्तै-
दद्याच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिर्ज्जमाकमते' इति ।
पुनरुक्तं 'तयोर्ज्जमायन्त्यतत्त्वमेति' इति । तस्मात् शता-
धिकया नाद्या निष्क्रामन् रश्मिनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते,
तत् किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा ज्वियमाणस्य रश्मिनुसा-

यन्तेषामित्यर्थः । सुषुप्तावस्था नाडी हृदयात् निर्गता दक्षिणतानुकुला-
धनननादिकामज्जमितिहारा मन्त्ररश्मिं प्राप्ता स्वर्गरश्मिभिरकीकृता
मन्त्रशोधनार्थं उपायकश्चेति स्थितम् ॥

रश्मिनुसारी । प्रकरणशोधनपूर्वकमुपायकस्य रश्मिनुसारित्वं वि-
षयमाह । अस्मिन्नादिना । अथ प्रारब्धान्ते एतदुक्तमप्यवया सादय
तदा एतैरेव नाडीरश्मिभिरश्मिभिर्विज्ञापनीधरः । अत्र सन्त्यस्य काल-
विशेषाश्रयसाक्षात्मा रश्मिनुसारी संशयमाह । तत्किमिति । पूर्वोक्त-
नाडीरश्मिभिरश्मिभिर्विज्ञापनीधरः ।

रित्यभाषोक्तिरुच्यतेति संसृजे कल्पविषयेऽप्यस्याद्विधिमेवेव
तावद्व्याप्त्युक्तरीति प्रतीत्यर्थम् ।

**निधि नीति चेन्न सम्यन्वस्य यावद्देहभावित्वात्
दर्शयति च ॥ १६ ॥**

अस्य हनि नाडीरश्मिसम्यन्व इत्यहनि मृतस्य स्यादध्यानु-
सारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात्, नाडीरश्मिसम्यन्वविच्छेदा-
दिति चेत्, न, नाडीरश्मिसम्यन्वस्य यावद्देहभावित्वं तु, याव-
द्देहभावो हि गिराकिरस्यभ्यर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः
'अमुष्मादादित्वात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सप्ता आभ्यां
नाडीभ्यः प्रतायन्ते ता अमुष्मिन्नादित्वे सप्ता' इति । निदा-
यसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरप्यस्यने, प्रतापादि-
कार्यदर्शनात् । सोकानुवृत्तेषु दुर्लभ्यत्वव्यत्यन्तरजननीषु नै-
श्विरोष्ण्यं दुर्दिनेषु । 'अहरेवैतद्रात्रौ विदधाति' इति त-
देव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्मानुसारेणै

रश्मिमात्रेणैव सुखोदभवतोऽवाप्तिः, सिद्धान्ते नास्तीति मत्वा निदानं
प्रतिजानीते । कल्पविषयेति ।

पूर्वपक्षदीक्षयन्त्येकं दूषयति । निधौ स्यादिना । शिरा नाद्यः
प्रजावन्ने दिकृता भवन्ति सप्ताः सप्तधाः । सुषुप्तसमये रात्रौ सप्त
युग्मिकाः । निदावेति । यदि देहत्वादिरात्रिणीषु शेषकविः स्यादि-
त्यत्र नाह । शोकेति । अत्रिणा रात्रावप्युद्भास्यतीति धारणाभिधानं
कोकरश्चाहवत्प्रियायनेनेत्यर्थः । निधौ यदि रात्रौ सप्तका रश्मिमात्रेण
विनैवीर्जयतिः स्याददा रश्मिमात्रेणैव विनैवीर्जयति सप्तकाः सप्तकाः

आक्रमेत रश्मिानुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्टाधीयते यो
 दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्षोर्द्धमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यै
 वेति । अथ तु विद्वानपि रात्रिमावस्थाऽपराधमात्रेण बोद्धुं
 आक्रमेत पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात्,
 सत्युक्तानियमात् । अत्रापि रात्रावुपरतीऽहरागममुदी-
 क्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धाहं ग्रहीरं स्यात्,
 पावकादिसम्पर्कात् । अथ यावत् क्षिप्येन्नमस्तावदादित्यं
 गच्छति' इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मादविशेषणौ
 वेदं रात्रिन्दिवं रश्मिप्रनुसारित्वम् ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एवोदीक्षानुपपत्तेः, अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया
 अनिवारकालत्वाच्च अतोर्दक्षिणायनेऽपि विद्यमाणा विद्वान्
 प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राप्त्यस्य प्रसिद्धेर्भौकस्य
 च प्रतीक्षादर्शनात् 'आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुद्भूतिमासा-
 नान्' इति च श्रुतेरपेक्षितश्चमुत्तरायणमितीमामाशङ्का-

रश्मिप्रदयात्वाद्देहदाहे प्रतीक्षावेवर्णापातादप्रतीक्षाश्रुतिविरोधाच्च ।
 मरणात् बहो कदाचित् अतस्तद्विज्ञेयत्वाच्च अदिति ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति
 सिद्धम् ॥

एवं दक्षिणायने अतो विद्वान् विद्याफलमाप्नोति न वेति विद्याया
 निमित्तवत्त्वकञ्च निरुत्तरायणप्राप्त्यस्य यावदाहं सन्देहे पूर्वोक्तपक्षेऽप्यतिदि-
 यति । अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । पूर्वपक्षमाशङ्कामनुदति । उत्तराय-

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः संप्रसादा उत्तरायनम् ।

सो रात्रिस्तथा लघ्वाः संप्रसादा दक्षिणायनम् । [सप्त०] इति च
 तावेव देवयानमिह याच्यते । प्रत्यभिज्ञायेति स्मृतावधीति ।
 ष्यते । 'तं काशं वक्ष्यामि' इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानात्
 वरोधमाशङ्क्यां परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावपि
 प्रख्याया देवता एवातिवाङ्मयी मृच्छन्ते तदा न कश्चि-
 द्ब्रूयते इति ॥

इति श्रीमच्छाङ्ख्यशास्त्रमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्-
 तट्टकतौ चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

त्वानुभवः स इहम्, 'रन्ध्रियापोन्द्रिगर्भेण व' इति धारयन्' इति
 ष्यते । ननु च तिसृष्वपि भिन्नार्थत्वमयत्तं प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति शङ्कते ।
 नन्वस्मिरिति । कालावधिष्वपि प्रति भिन्नार्थत्वमुक्तम् । यदि तु श्रौतार्थ-
 प्रत्यभिज्ञया कावशब्दो देवतापरमार्थोऽकारणमेवेति समाध्यायः । तस्मात्
 विद्युः सावर्ण्यात्सर्वदेव दिष्टमन्त्रस्य उपासकस्य फलप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दकृतौ श्रीम-
 श्चाङ्ख्यशास्त्रमीमांसाभाष्याख्या भाष्यरत्नप्रभाषां चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयः
 पादः ॥ ० ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

अर्चिरादिना तत्प्रश्रितः ॥ १ ॥

आद्यतनुपक्षमात् समानोक्तान्निरित्युक्तम् । अतिसुश्रुत्य-
न्तरेणनेकधा श्रूयते । आसी रश्मिसन्ध्यानेका 'अथैतैरेव
रश्मिभिर्ह्यं चाकमते, इति । अर्चिरादिकैका 'तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन् अर्चिषोऽङ्कः' इति । 'स एतं देवदानं पयानमाप-
द्याग्निर्लोकमागच्छति' इत्यन्या । 'यदा वै पुरुषोऽध्याह्नाकात्
प्रैति स बाहुमानच्छति' इत्यपरा । 'धूर्जहारेण ते विरजाः
प्रयान्ति इति चापरा । तत्र संशयः किं परस्परं विजा
एताः अतयः किंवेकैवानेकविशेषयेति । तत्र प्राप्तं न जाद्वन्ना

ॐ प्रश्रये नमः ।

एवम् उक्तानि निरुक्तं तद्वाचं मार्गं नान्यथा विरूपयितुं पाद-
वारमते । अर्चिरादिना तत्प्रश्रितः । इत्याहुवादपूर्वकवाद्याधिकरणस्य
विषयं मार्गमाह । आह्वयति । विरजा विरजयः विजया इत्यर्थः ।
अतिविप्रतिपत्त्या संशयः । पूर्वो यदा यदाचिन्नुक्तस्यास्य कलमाश्रित्या
तदन्तं येन केनचित्कार्णेन विरजितं पूर्वप्रत्यक्षं विरजयः विहाय
मार्गेण्यमिति विवेकः । अथाहवायेदात्तत्वेन चोक्तानां मार्गाणां

एवैताः सतय इति, भिन्नप्रकारस्थितत्वाद्भिन्नोपासनशेष-
त्वाच्च । अपि च 'अथैतैरेव रश्मिभिः' इत्यवधारणमर्चिराद्य-
पेक्षायामुपरुध्येत, त्वरावचनञ्च पीड्येत 'स यावत् क्षिप्येन्यन-
सावदादित्यङ्गच्छति' इति । तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पन्थान-
इत्येवं प्राप्तोऽभिदधाहे । अर्चिरादिनेति । सर्वो. ब्रह्म
प्रस्युर्अर्चिरादिनैवाध्वना रक्षतीति प्रतिजानीमहे । कुतः.
तत्प्रयत्नेः । प्रथितो ह्येवं मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथा च
पञ्चान्विद्याप्रकरणे 'ये चामी शरण्ये अङ्गां सत्यमुपासते'
इति विद्यान्तरगीक्षितामप्यर्चिरादिका सतिः आच्यते । स्या-
देतत् यासु विद्यासु न काचिद्भूतिरुच्यते तास्वेवेयमर्चिरादि-
कोपतिष्ठतां, यासु त्वन्याया आच्यते तासु किमर्चिराद्याश्च
यथामिति । अतोऽप्ये, भवेदेतदेवं यद्युत्पत्तभिन्ना एवैताः
सतयः स्युः, एकैव त्वेषा सतिरनेकविधेयणा ब्रह्मलोकप्रति-
पादनी कश्चित् केनचिद्विशेषेणोपलक्षितेति वदामः, सर्व-
तैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः ।

यत् न मार्गस्य इत्यर्थः । उपासनाभेदेऽप्युपास्यब्रह्मेक्यवत् मार्गेक्यम्
यविवक्ष्यमिति सिद्धः न्ययति । एवमिति । तस्य मार्गस्य प्रसिद्धत्वादिति
हेत्वर्थः । हे चेत्त्वविशेषयुतिरनुत्तमतिविद्याविषयेति मार्गभेद शङ्कते ।
स्यादेतदिति । एकस्यैव मार्गस्यानेकायस्य दोषे विधेयणानीत्युक्ते
वाचका न मार्गभेदः प्रत्यभिज्ञानीति सूत्रार्थः । गन्तव्येक्यं विव-
क्ष्येति । तथा ह्येति । परावतो हीनोद्युतो हिरण्यगर्भस्य, परा हीनो-
द्युतोः सत्यत्परा वदन्ति कार्ये ब्रह्मणो वा जितिः सर्वत्र सतः व्यति-
व्योभिः तां सतत इत्यर्थः । एवं गन्तव्येक्यप्रत्यभिज्ञायां मार्गेक्यनिश्च-

प्रकरणभेदेऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीत्येतद्विशेषणोपसंहार-
 वङ्गतिविशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि गत्येकदेग-
 मत्त्वभिन्नानाङ्गन्तव्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तच्चाहि 'ति तेषु
 ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तस्मिन् वसति प्रायवतीः
 समाः' सा वा ब्रह्मलोको जितियां व्यद्विष्टां जितिं जयति तां
 व्यद्विं व्यञ्जने । तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति
 इति [कौ०७०] च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तितत्तनं
 प्रदर्शयति । यत्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रययोगे स्थादिति ।
 नैव दोषः, रश्मिरातिपरत्वादस्य । न चोक्त एव शब्दो रश्मीव
 प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादींश्च व्यावर्तयितुम् । तस्माद्रश्मि-
 मन्वन्त्य एवायमवधारणे इति द्रष्टव्यम् । त्वरावचनं त्वर्चिरा-
 दपेक्षायामपि चैप्यर्थत्वान्नोपबध्यते यथा निमिषमात्रेणात्रा-
 नन्वत इति । अपि च 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च इति
 मार्गद्वयव्यष्टानां कटं तृतीयं स्थानमाचक्षाणां विद्वयाण-
 व्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पञ्चानं प्रययति ।
 भूवांसि चार्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वाणि, अल्पीयांसि त्वन्व-
 भूयसाश्चानुगुण्येनाल्पीयमात्रं नयनं न्यायमियतोऽपि अर्चि-
 रादिना तत्प्रचितेरित्युक्तम् ।

वाक्यकरणभेदोऽप्रयोजक इत्यङ्गं वक्तव्येवकारे त्वरावचनोपसंहारः ।
 वक्षिन्वादिना । राज्ञौ कटराज्यमावात् विदुषो राज्ञोमपामौ तसि
 राकारम् एवकारो नात्यन्तादुर्लभः । यथा कीचिककार्मे विजम्बकया
 अर्चिरादौ नेति त्वरावचनोपसंहारिर्लभः । मार्गयो विज्ञनाह । अपि
 वेति । एतन्मार्गवाङ्मन्त्रे त्वकीचिकानोक्तिर्न स्थादिति भावः । उत्तर-

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

केन पुनः सन्निवेशविशेषेण गतिविशेषाणां भिन्नतरे-
विशेषविशेषविशेषाभाव इति तदेतत् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो ग्रथयति
'स एतं देवयानं पथ्यानामापद्याग्निलोकमागच्छति स वायु-
लोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं
इति [१।३] कौषीतकिनां देवयानः पथ्याः पठ्यते । तत्तार्क्षि-
रग्निं लोकयद्दौ ताददेकार्षीं ज्वलनवचनत्वादिति नत्त सन्नि-
वेशक्रमः कथिदन्वेष्टव्यः, वायुर्तार्क्षिरादिवर्त्मन्यभ्युतः कतमस्मिन्
स्थाने सन्निवेशयितव्य इति । उच्यते, 'तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ति
अर्चिषोऽहरङ्क आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुर-
ङ्केति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्
[कौ० उ०] इत्यत्र संवत्सरात् पराश्वर्मादित्यादवर्षां वायु-
मभिसम्भवन्ति, कस्मात् सन्निवेशविशेषाभ्याम् । तथाहि
'स वायुलोकम् इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशे-

उक्तं मासस्यैव सुपजीव्य पूर्वार्द्धमाह । वायुमन्दात् । तार्क्षिरा-
दित्यत्रादवसनन्तर इति क्रमेण विशेषाभाव उच्यते इत्यधिकरणस्य
तात्पर्यमुक्त्वा विशेषाभावात् । स एतमिति । अत्रावसनन्तर पठितो वायु-
विषयः । स किं तार्क्षिरात्तत्कालेनन्तर उक्तं संवत्सरात्पर इति पाठा-
दव्यमात्रविशेषवत्तेषु ५ श्लोके सिद्धाकालेनोपक्रमते । उच्यते इति । पुरुषः
उपायकोऽर्च्योऽहोरात्रे वा अति निर्गच्छति तस्ये माश्राव पुरुषाय स
वायुस्तत्र सात्त्विक विजिह्वीते विह्वं करोति, तेन वायुदत्तेन रयवक्र-
विह्वल्येन हारेषोर्जादित्य गच्छति इति श्रुत्यर्थः । इदानीं पूर्वपक्ष-

योपदेशो ह्यत्र 'यदा वै पुनर्वीर्याहोकात्' इति स वायुमा-
 गच्छति तत्रैव तत्र विजिहीते यथा रयचक्रस्य चण्डेन स
 जडं चाकमते स आदित्यमागच्छति इति [कौ०७०] । एत-
 र्कादादित्याह्वयोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादद्वादित्यनयोरन्त-
 राल्ले पायुर्नविशयितव्यः । कस्मात् पुनरग्नेः परत्वदर्शना-
 दिशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते । नैषोऽस्ति विशेष इति
 वदामः । ननुदाहृता श्रुतिः 'स एतं देवदानं पश्यान्मापद्या-
 म्निर्लोकमागच्छति, स वायुर्लोकम्' इति । उच्यते, केवलज्ञात-
 पाठः पौर्वापर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चित्करोऽस्ति ।
 पदार्थोपदेशं नमात्रं ज्ञानं क्रियते 'एतच्चैतच्च स गच्छति' इति
 उत्तरत्वं पुनर्वायुमग्रे न रयचक्रमात्रेण हि द्वे चोर्हं चाकस्यादि-
 त्वमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः तस्मात् कृत्तमविशेषविशेषाभ्या-
 मिति । वाक्सनेयिनमु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादित्य-
 इति समामनन्ति, तस्मादित्यानन्तर्याय देवलोकादादुभय-
 सम्भवेयुः । वायुमद्वादिति तु शान्दोऽप्युक्त्यप्युक्तम् । श-
 न्दोऽप्यवाक्सनेयकयोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते परत्र भवत्यत्र,

भाषः । कस्मात् पुनरिति । पाठवशाद्विशेषोऽनन्तरं वादित्यर्थः ।
 कौशातकिना पाठनाम्, न क्रमविशेषवाची कश्चित्करोऽस्ति । वाक्सा-
 नानु तेदेवजडं इति च वदाम्भा क्रमविशेषात् वाक्साय इति सिद्धि-
 नायः । अस्मिन्निरादिभ्यो शान्दोऽप्यस्य सम्भवेयुः पाठयोरप्यन्तर-
 यजिभ्युतिभ्यो तु संवत्सरकायुतेः कृत्तमद्वापरो वायुरित्यत्र भाषः ।
 वाक्येति । तर्हि देवलोकादादुभयि कृत्तं कादित्यत्र वा । वायुम-
 द्वादिति त्विति । सम्भवेयुः पाठावस्थित्यात् मासानन्तरं सम्भवेयुः

तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययानुभावाच्च भवत्यत्र गणितस्थौ, तत्रापि मास-
सम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् ॥

तद्वितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥३॥ •

‘आदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विदुतं’ इत्यस्या विदुत उ-
परिष्ठात् वरुणलोकमित्ययं वरुणः सम्बध्यते । अस्ति हि
सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः । ‘अदा हि विगाला विदुतस्तीव्रस्त-
नितनिर्घोषाः जीमूतोदरेषु प्रवृत्त्यन्ति अर्थापः प्रपतन्ति विदी-
तनं स्तनयति वर्षिष्यति वा’ इति च ब्राह्मणम् । अपाङ्गाधि-
पतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाञ्चाधीन्द्रप्रजापती
स्थानान्तराभावात् पाठमामर्थ्याज्ञागस्तुक्त्वादपि वरुणादीना
मन्त एव निवेशः । वैश्वेपिकस्थानाभावात् विद्युञ्चान्त्याऽर्चि-
रादौ वर्त्मनि ॥

निष्पद्य । तेनेति तृतीयाश्रुत्या वायोरादित्यपूर्वत्वावगमादिति, सूत्रे तु
वायुपदं देवलोकपूर्वकवायुपरमिति स्थितम् ॥

एवं कौषीतकिभिरन्यन्तरं पठितस्य वायोः स्थानमुक्त्वा वाय्वनन्तरं
पठितस्य वरुणस्यार्चिरादिनामं स्थानमाह । तद्वितोऽधिवरुणः सम्ब-
न्धात् । पठितो वरुणादिनामं पर्वत्वेन सम्बध्यते न वेति सन्देहेऽर्चिषोऽह-
रित्यादि पञ्चस्याऽर्चिरादीनां क्रमेण नामपर्वतया विरुहत्वाद्वायोरिव
स्थानयज्ञेयसुखभावादसम्बन्धानो वरुणादिनां सम्बध्यत इति सिद्धान्त-
माह । आदित्यादिति । अर्थापि विद्युत्कार्यत्वेन सम्बन्धे मानमाह ।
विद्योतत इति । वरुणस्यावहारा विद्युत्सम्बन्धादागन्तुकानामन्ते निवेश
इति न्यायाच्च विद्युदानन्तरे सति यथापाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रम इत्यर्थः ॥

आतिवाहिकस्तस्मिन्नात् ॥ ४ ॥

तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः, किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोग-
भूमयोऽथवा नेतारो गन्तव्यामिति । तत्र मार्गलक्षणभूतः
अर्चिरादय इति तावत् प्राप्तं, नतुस्वरूपत्वाद्युपदेयस्य । यथा
हि कश्चिज्ज्ञोक्ते ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिक्ष्यते गच्छ-
तस्वमस्तु गिरिततो न्यपोध ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं
वा प्राप्स्यसि इति । एवमिहाप्यर्चिषोऽहरश्च आपूर्वमाद्यपञ्च-
मित्याह । अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तम् । तथा हि
नोकग्रन्थेनाम्नादीनुपबध्नाति 'अग्निर्लोकसामान्यः' इत्यादि
लोकग्रन्थे प्राप्तिनां भोगावतनेषु भाष्यते 'मनुष्यलोकः पितृ-
लोकः देवलोकः' इति च । तथा च ब्राह्मण्य 'अहोरात्रेषु तेषु
लोकेषु ब्रह्मते' इत्यादि । यस्मान्नातिवाहिका अर्चिरा-
दयः । अचेतनत्वादाय एतेषामातिवाहिकत्वाद्युप-
पत्तिः । तत्र हि लोके राजनिवृत्ताः पुरुषाः दुर्मेषु मार्गेणातिवाह्या-
नातिवाहयन्ति इत्येव प्राप्ते भूमः । आतिवाहिका एते भवि-

एवमर्चिरादीनां प्रत्येकं निरूप्य स्वस्वपदं निरूपयति । आतिवाहिक-
स्तस्मिन्नात् । चिह्ननिर्देशवाच्यान् शीघ्रगत्याशेषवर्जित्वाद् अन्तः काय-
प्रसङ्गं पूर्वपक्षः अर्चिरादयो विद्युदग्नेयना नेतारश्चायानवपदेय-
नेवा वक्ष्यन्ति इति विज्ञानवर्ति । यथानिष्ठादिना । यथानुसन्धा-
प्रवक्ष्यान् नेतारं अर्चिरादीनामिति वक्ष्यते । तद्वचनमिति । पुरुषा-
नामन्तं नेतारं शीघ्रगत्याशेषवर्ज्यं वाक्यभेदः आदितोऽर्चिरादिपदभेदेनार एव

तुमर्हन्ति । कुतः तद्विज्ञातं । तथा हि 'चन्द्रमसो विद्युतं तत्
पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति' इति सिद्धवद्ब्रह्मयितृत्वं
दर्शयति । यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्, तद्वचनं तद्वि-
षयमेवोपक्षीणमिति चेत्, न, प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपर-
त्वाद्विशेषणस्य । यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च
मानवास्ततो युक्तं तद्विद्वत्त्वर्थं पुरुषविशेषणममानव इति ।
ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायीभावात् । नैष दोषः ॥

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

ये तावदर्चिरादिमार्गगास्ते देहवियोगात् सपिण्डितक-
रणश्रमा इत्यस्वतन्त्राः अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्य-
इत्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्राया
नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः स-
पिण्डितकरणश्रमाः परप्रयुक्तवर्जानो भवन्ति । अनवस्थित-
त्वादयर्चिरादीनां न मार्गलक्षणात्प्रापत्तिः । न हि रात्रौ
प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसम्भव उपपद्यते । न च प्रतिपालनमभि-
इत्युक्तमधस्तात् । भ्रुवत्वात् देवतात्मनां नायं दोषो भवति ।

रक्षणप्रेतत्वाद्युपादेनाभाववत्त्वमेकमेव प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यमित्याह ।
नेति । नेतृप्रकरणानङ्गीकारे आनवः पुरुषो गमयतीति वाक्यं भिद्येत
अमानवत्वं नेतृत्वस्याप्यप्राप्तेरिति भावः । नेतृत्वाद्युपादेरङ्गस्यानुपाहक-
न्यायपरं कर्मं सङ्गच्छति । अस्मिन्ति ॥

यद्यनेतारोऽचेतना एवार्चिरादयः तर्हि मार्गतत्त्वञ्जोरुभयोरपि व्या-
मोहादस्तादाहर्गतिर्न स्यादतः स्वयं प्रकृत्यन्वयेतनान्तरेण नेय इति

अर्चिरादिशब्दता चैवामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । 'अर्चिषोऽहः' इत्यादिनिर्देशस्वातिवाहिकत्वेऽपि न विवक्ष्यते । अर्चिषा हेतुनाऽहरभिसम्भवन्ति अङ्गा हेतुनाऽऽपूर्यमाणपक्षमिति । तथा च लोकप्रसिद्धेष्वप्यातियातिकेष्वेवंजातीयक उपदेशा दृश्यन्ते शब्दत्वमितो बलवर्माणं तस्यो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तं इति । अपि चोपक्रमे 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति सम्बन्धमात्रमुक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु 'स एतन् ब्रह्म गमयसि' इति सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकलक्षण उक्तः, तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । संपिण्डितकरण ग्रामत्वादेव च गन्तॄणां न तत्र भोगसम्भवः । लोकशब्दश्च अनुपमश्चानेष्वपि गन्तॄषु गमयितुं शक्यते अन्येषां तज्जाक-वासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं लोकं प्राप्तो वायुनेति योजन-व्यम् । कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वक्षणादिषु तदभवं, विद्युतो ह्यधिवक्षणादय उपक्षिप्ताः । विद्युतश्चानन्तरमाब्रह्म प्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत एतत् पठति ॥

लौकिकस्य यादुपपत्तादुपदिष्टेनेत्यविद्वेषकविज्ञानाद्योमेतमिति सूत्राद्यः । पूर्वपक्षद्वयं दूषयति । अत्रवस्थितत्वादित्यादिना । अर्चिरादिरादीनाम-स्थिरत्वाद्वात्मादीनामनन्तरात्मादीनामनन्तरात्मादीनामनन्तरात्मादीनामनन्तरात्मादीनाम-भोग्यत्वं वा, देवतात्वेऽस्थिरत्वदोषो नास्तीत्यर्थः । यत्पूर्वदेशव्याख्या-द्विज्ञानं भावीति तत्राह । अर्चिषोऽहरिति । विज्ञाननेत्यस्य शब्दाच्च वाक्येवातिवर्धनं दत्ताह । अत्र चेति । यदुक्तं लोकशब्दाद्भोग्यत्वमिति

वैद्युतेनैव तंतस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततो विद्युद्भिसम्भवनादूर्जः, विद्युदन्तरवर्तिनैवामान-
वेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ति
इत्यवगन्तव्यम्, 'तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानवः' 'स एतान् ब्रह्म-
लोकं गमयति' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्त-
तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन साक्षादनुष्ठानेन वा केनचिदनुया-
हकाः इत्यवगन्तव्यम् । तस्मात् सूक्तमुतिवाहिका देवता-
मानोर्धिरादयः इति ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

'स एतान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र विचिकित्सते, किं कार्य-
मपरं ब्रह्म गमयति आहोस्वित् परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति ।
कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेश्च । तत्र कार्यमेव
सगुणमपरं ब्रह्म गमयत्येतानमानवः पुरुषा इति वादरिरा-
चार्यो मन्यते । कुतः अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणा
गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशत्वात्, न तु पराभिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं

परमान्वो विद्युद्भोक्तमानतो वैद्युतक्षेत्रेत्वर्यः । अतौ तु वैद्युद्वाहोका-
दित्यर्थः । अत आह वरुणादीनां जेहत्वाभावेऽप्यनुयाहकत्वेन आर्गलभाय
इति भावः ॥

एवं भार्गव निरूप्य गन्तव्यं चिन्तयति । कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ।
परब्रह्म गन्तव्यमिति पूर्वपक्षे भार्गवस्य सत्त्ववर्तता कार्यब्रह्मेति सिद्धान्ते
भोगार्थेति सत्त्वा प्रथमं सिद्धान्तमाह । तत्र कार्यमेवेति । सर्वगतस्यापि

गन्तव्यत्वं गतिर्वाचकस्येत्येतत्कर्तव्यत्वात् प्रत्यगावस्था
गन्तव्यम् ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

‘ब्रह्मलोकान् गमयति ते ते तु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो
वसन्ति’ इति श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गति
रित्यवगम्यते । न हि ब्रह्मवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यत्र
कल्पते । कार्ये त्वस्याभेदोपपत्तौ सम्भवति ब्रह्मवचनम् ।
लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोग-
भूमावाप्ससी, गौणी त्वन्यत्र ‘ब्रह्मैव लोक एव सत्त्वाद्’ इत्या-
दिषु । अधिकारणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि
नाप्ससः स्यात्, तस्मात् कार्यविषयस्त्वेदं नयनम् । ननु कार्य
विषयेऽपि ब्रह्मण्यर्था नोपपद्यते समस्तस्य हि जगतो जन्मादि
कारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यतोच्यते ॥

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

प्रदेशान्तरविशिष्टत्वेनाकाशस्य गन्तव्यत्वं दृष्टं, ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्षात् कथ-
मपि गन्तव्यतेत्यर्थः ॥

ब्रह्मलोकैष्विति ब्रह्मवचनलोकशब्दाधारव्यपदेशोऽतिभिन्नलोकस्य पर-
त्वाद्यावत्तत्वाच्च न परं गन्तव्यमित्याह । विशेषितत्वाच्चेति । परब्रह्मणि
भोग्यत्वोपचारादौषी लोकश्रुतिरित्यर्थः । ननु ब्रह्मण्यर्थादेव कारण-
वाचिना कार्यं कथ्यते गन्तव्यत्वम्याद्येदेतद्वचनवाचनेकानुसंगकृत्य
न चानादिकविवक्षितस्य गन्तव्यता, जन्ममृता विमुक्त्यान्वयार्थमिति
भावः ॥

तु शब्द आशङ्क्याहं न्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य
ब्रह्मण्यस्ति न्यपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि
ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् कश्चित् कैश्चिद्विकारधर्मेनोभय-
त्वादिभिरुपासनाद्योपदिष्टमानमपरमिति स्थितिः । ननु
कार्यप्राप्तावनाट्टित्तत्त्ववशं लभ्यते । न हि परस्मात् ब्रह्मणो-
न्यत्र कश्चित् नित्यता सम्भवति । दर्शयति च देवयान
प्या प्रस्थितानामनाट्टित्तं 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव-
मावर्तं नावर्तन्ते' इति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति तयोर्ह-
मायन्त्रस्य तत्त्वमेतीति चेति । अत्र ब्रूमः ॥

कार्याख्ये तदध्यक्षेण सहातः परमभि-

धानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नमस्यग्-
दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यनभेण सहातः परं परिशुद्धं
विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं कमसृक्तिरनाट्टित्या-
दित्युत्थभिधानेभ्योऽप्युपगन्तव्या । न ह्यञ्जसौव गतिपूर्विका
परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम् ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति--

सर्वाद्विक्रयशरीररूपविकारावसाने ब्रह्मलोकनिवासिनः कृतात्मनः
मुक्षुधियक्तानोत्पन्नसम्बन्धिनः सर्वे ब्रह्मणा सृज्यमानेन सह परं पदं

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सप्ताष्टे प्रतिसृजते ।

परस्मान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' इति ।

तस्मात् कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयंत इति सिद्धान्तः । कः पुनः पूर्वपक्षमागच्छायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः 'कार्यं बाहिर' इत्यादिनेति, स इदानीं सूत्रैरेवोपप्रदर्शयते ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

जैमिनिर्ह्याचार्यः 'अ एतान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयति इति मन्वते । कुतः मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनं गौणमपरम् । मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'नयोर्द्विमायस्यः सत्त्वमेति' इति च गतिपूर्वकं सत्त्वत्वं दर्शयति । सत्त्वत्वस्य परस्मिन् ब्रह्मस्यपपद्यते न कार्ये नाशित्वात् कार्यस्य । 'सत्त्व यत्वाभ्यर्त्तुं पश्यति तदस्यं तन्मत्त्वम्' इति वचनात् । परविषयैव चेया गतिः कठवल्लीषु पश्यते, न हि

प्रविशन्तीति बोधना । एवं सिद्धान्तसङ्ख्या तेन निरुक्तपूर्वपक्षमाह । कः पुनरित्यादिना ॥

दक्षरविद्यायां कठवल्लीषु परब्रह्मप्रकरणे च तयोर्द्विमायस्येति गतिर्दर्शिता ॥

तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रकान्तत्वात् ॥

न च कार्ये प्रतिपत्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

अपि च 'प्रजापतेः सभां वेष्टुं प्रपद्ये' इति, नायं कार्य-
विषयः प्रतिपत्यभिसन्धिः । 'नामरूपयोर्निर्वर्चिता ते यद-
न्तुरा तद्ब्रह्म' इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृत-
त्वात् 'यमोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' इति च सर्वात्मत्वेनाप-
क्रमात् 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः' इति च पर-
स्यैव ब्रह्मणो यमोनामत्वप्रसिद्धेः । सा चेयं वेष्टुप्रतिपत्तिर्गति-
पूर्विका या हादेविद्यायामुदिता तदपराजिता पूर्वब्रह्मणः
प्रभुविमितं हिरण्यम्' इत्यत्र । पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गा-
पेक्षतावसीयते । तस्मात् परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति प-
त्तान्तरम् । तावेतौ द्वौ पञ्चावधार्येण सूत्रितौ । गत्युपपत्त्या-
दिभिरेकः, मुख्यत्वादिभिरपरेः । तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभ-

सम्प्रति प्रजापतेः सभां वेष्टुं प्राप्तव्यमिति उपासकस्य मरणकाले कार्य-
प्राप्तिरुक्त्यनुतेर्न परं गन्तव्यमिति यदुक्तं निरस्यति । न च कार्य इति ।
परस्य प्रकृतत्वात् यद्यप्यदस्य परमात्मनामत्वप्रसिद्धा यद्यप्यदेनालोक्तिर्विश-
यात्मः ब्राह्मणानामहं भवामि, तथा रक्षां यमो यिशां यम इति कार्या-
त्यविलक्षाच्च परमाप्तिरुक्त्य एवावगम्यते । अस्तु वेष्टुप्रतिपत्तीच्छा पर-
ब्रह्मविषया तथापि सा कथं गतिपूर्विका स्यादित्यत्र साह । सा चेति ।
तत्र ब्रह्मलोके पिदाविहीनैव पराजिता प्रसिद्धा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य
तेनैव प्रभुत्वा विमितं निर्जितं हिरण्यं वेष्टुं प्रतिपद्यते ।

वन्ति सुखत्वादीनामभिवर्तुं न तु सुखत्वादयो मत्तुपपत्त्या-
दीन् इत्याद्य एव सिद्धान्तो व्याख्यातः, द्वितीयस्तु पूर्वः पक्षः ।
नस्तु कस्यपि सम्भवे सुखस्यैवार्थस्य ब्रह्ममिति कश्चिदाज्ञाप-
यिता विद्यते । परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्तुल्यार्थं विद्यान्तरा-
श्रयणत्वमुकीर्तनमुपपद्यते 'विश्वब्रह्मणो उत्पन्नमणो भवन्ति'
इतिवत् । प्रज्ञापनेः सभां वेदं प्रतिपद्ये' इति तु पूर्ववाक्य-
विच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसम्बन्धेन विवक्ष्यते । सगुणे-
ऽपि ब्रह्मणि च सर्वात्मत्वकीर्तनं 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्या-
दिवत् कल्पते । तस्मादपरविषया एव गतिच्युतयः । केचित्
पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षस्तूबाणि भवन्ति उत्तराणि सिद्धान्त-
स्तूबादीत्येतां व्यवस्थामनुबध्यमानाः परविषया एव गतिच्युतोः
प्रतिष्ठापयन्ति । तदनुपपन्नं, गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः, 'यत्
सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकञ्च परं ब्रह्म' 'आकाशवत् सर्वं'

विद्वानिति दहरविद्यायां गतिपूर्विका वेदप्राम्निबद्धा तेन परब्रह्मण्यपि
वेदप्रमतिपत्तिपदसामान्यादिति पूर्वकत्वं तस्याः सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च यद-
गताविति धातुपाठात् वेदस्य प्रपद्ये इत्यस्य आगाधिका भातीत्याह । पदे-
रपीति । पूर्वपक्षस्तुल्यवदिति । तस्यादिति । आद्य एव सिद्धान्तपक्ष इति
दूरीकर्तृमुपसंहरते । ताविति । ब्रह्मण्यदकस्यत्वादित्येतामभासतयं
छन्दयति । न हीति । गन्तव्यत्वस्य ब्रह्मण्येवेति ब्रह्मवचनादेः सह-
स्यादेव मन्त्रादिदिव्यमोक्षमन्त्रैश्च परब्रह्मण्यवस्थायास्तुल्यार्थस्याग-
त्यर्थः । यदाचेतद्वै ब्रह्मकाम परब्रह्मपरञ्च ब्रह्मेत्यादिभ्यः, तिस्रः प्रमेयवाक्य-
दुर्ब्रह्मण्यद उभयत्र क्वचनका लक्षण एव तथापि पूर्वैर्ब्रह्मण्यवस्थावतिर-
तिव्यवस्थान्वयं सामादपरब्रह्मण्यवस्थान् इत्युकीर्तयति जनकम् । यदुक्तं
कठपञ्चीय प्रवरव्यवसादिति परविषयेति तन्नाह । परीति । यथा विद्या-

गतस्य गित्वः' 'यत्प्राणादपरोक्षब्रह्म' 'यथात्मा सर्वान्तरः'
 'आत्मैवेहं सर्वं ब्रह्मैवेहं विश्वं वरिष्ठम्' इत्यादिश्रुतिनिर्धारित
 विशेषं, तस्य गन्तव्यता न कदाचिदप्युपपद्यते । न हि गतमेव
 गम्येत, यन्मोक्षमव्ययमिति इति प्रसिद्धं लोके । ननु लोके
 गतस्याऽपि गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्य दृष्टा, यथा धर्मवीर्य
 एव पृथिवी देशान्तरद्वारेण गच्छति तथाऽनन्यत्वेऽपि बालस्य
 कान्तान्तरविशिष्टं वार्द्धक्यं स्वात्मभूतमेव गन्तव्यं दृष्टं, तद्वत्
 ब्रह्मणोऽपि सवशक्त्युपेतत्वात् कथञ्चित् गन्तव्यता स्यादिति ।
 न, प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वादब्रह्मणः । 'निष्कलं निष्क्रियं
 शान्तं निरवयुं निरञ्जनम्' 'अस्यूनमनस्य ह्यस्वमजमदीर्घं'
 'स वात्मा भ्यन्तरो ह्यजः' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽ-
 मरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एष जेति नेति' इत्यादिश्रुतिस्मृति-
 न्यायेभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनः कल्पयितुं
 शक्यते, येन भूप्रदेशयोर्व्यत्यान्यायेनास्य गन्तव्यता स्यात् ।
 भवयसोऽमुं प्रदेशावस्यादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा

त्वर्थं तत्प्रकरणेऽव्यपरविद्यात्व इति कोऽर्थः न युज्यते, गतिं विनापि हि
 परविद्या निरतिशयकफला तस्याव्यपरविद्याफलगतिसाध्यमन्तव्य इति
 श्रुतिकाभादित्वर्थः । यदप्युक्तं प्राप्तिवस्तुत्वेऽपि प्रवृत्तपरविषय इति
 तत्त्वस्य हि । प्रजापतेरिति । प्रजापतिसम्भाव्यश्रुतिभक्तत्वात् कथा-
 न्तेन च प्रकरणं बाध्यं, यद्योऽङ्गमिति साव्याख्यं त्वपासनार्थमपरब्रह्म-
 मपि युज्यते इत्यर्थः । अपरावस्था परमतं दूषयति । केचिदित्यादिना ।
 सर्वगतस्य आत्मभूतस्यापि ब्रह्मणः सत्त्वादेशात् शान्तरेण तत्कालात्
 काकान्तरेण विशिष्टतया गन्तव्यं स्यादिति पृथिवीवदोदष्टान्ताभ्यां शङ्कते ।

गन्तव्यता । अगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वं श्रुतेरनेकशक्तित्वं
ब्रह्मण इति चेत् । न, विशेषनिराकरणश्रुतीनामनन्यार्थ-
त्वात् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानमनन्यार्थत्वमिति चेत् न,
तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । सृदादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मण
एकस्य सत्त्वत्वं विकारस्य चाश्रुतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्प-
त्त्यादिपरं भवितुमर्हति । कस्मात् पुनरुत्पत्त्यादिश्रुतीनां वि-
शेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं न पुनरितरशेषत्वमितरासामिति
उच्यते, विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वात् । न
ह्यात्मन एकत्वमित्यल्लुप्तत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः कश्चिदाका-
ङ्क्षोपजायते सुखवार्धसमाप्तिबहुत्यन्तेः । 'तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' विद्वान् न
विभेति कुतश्च न' 'एतं ह वाच न तपति किमहं साधु नाकरं

नित्यं । यत्तं विनैव प्राप्तत्वमनन्यत्वम्, व्यवस्थातद्वतोरभेदात्सत्त्वमन-
न्यत्वम् । ननु युक्तं भूययोगः प्राप्रयोरपि देशान्तरकालान्तरविशिष्टत्वेन ग-
न्तव्यं तयोर्गन्तुमिच्छत्वात्, ब्रह्मणस्तु गन्तुमिच्छस्य कथं गन्तव्यत्वं तत्राह ।
सर्वशक्ति इति । या प्राप्ता भूः सा गन्तव्या यच्च गन्तव्यं देशान्तरं तत्त्वप्राप्तं
इति कुतः प्राप्रस्य गन्तव्यता वयसोऽपि कालान्तरेऽभिप्यक्तमात्रं नागन्त-
व्यत्वमिति यस्तु गतिः, अक्रोक्षत्वं विशिष्टभूययोगोऽनुव्यतां परब्रह्मणो
देशकालवैशिष्ट्याभावात्कश्चिदपि गन्तव्यतेत्याह । नैक दिना । अनर्थाद-
भन्तरं ब्रह्म इत्याद्या श्रुतिर्दृष्टयिषेयस्य इति कश्चित्त्वाद्गतात्मनो नि-
र्विशेषितेति न्यायः । सगुणस्यैव ब्रह्म सूत्रात्कथं च परं गन्तव्यं, निर्वि-
शेषत्वं नास्तीति प्रकटितं । अतएव प्रकटीकृतं । किं निर्विशेषत्वात्तस्य साना-

किमहं पापमकरवम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथैव च विदुषां
तुल्यभवादिदर्शनात् विकारानृताभिसम्बन्धवादाच्च 'मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । अतो न विशेष-
निराकरणश्रुतीनामन्यशेषत्वमवगन्तुं शक्यं । नैवमुत्पत्त्यादिश्रु-
तीनां निराकाङ्क्ष्यत्वप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति, प्रत्यक्षन्तु
तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथा हि 'तत्रैतच्छुद्धमुत्पत्तितं
संसृज्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यति' इत्युपन्यस्योदके सत
एव एकस्य जगन्मूलस्य विशेषत्वं दर्शयति । 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविगन्ति
तद्दिजिज्ञासस्य तद्ब्रह्म' इति च । एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीना-
मैकात्म्यावगमपरत्वात् नानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः, अतश्च गन्त-
व्यत्वानुपपत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति' इति च परस्मिन् ब्रह्मणि गतिं निवारयति ।
तद्व्याख्यातं 'स्पष्टो ह्येकेषासु' इत्यत्र । गतिकल्पनायाश्च
गन्ता जीवो गन्तव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारोऽन्यो वा ततः
स्यात् अन्यन्ततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । यद्येवं ततः कि-
स्यात् । उच्यते यद्युद्देगस्तेनैकदेगिना नित्यप्राप्तत्वात् न

भावविशेषश्रुतिविरोधाद्वा नाद्य इत्याह । नेति । द्वितीयं यद्वृत्ते ।
उत्पत्त्यदिति । सविशेषश्रुतीनां निर्विशेषश्रुतिविशेषत्वात् न विरोधो
इत्याह । नेति । निर्विशेषश्रुतीनामेव सविशेषत्वं किं नु स्यादित्याह ।
कथादिति । तासां स्वार्थे फलवत्त्वेन निराकाङ्क्षत्वात् शेषिता विशेष-
श्रुतीनां लक्षणात् निषेधविशेषसमर्पणादिद्वारेण शेषत्वं फलवत्त्वसि-
धावफलं तदङ्गमिति व्याख्यादित्याह । उच्यते इत्यादिना । न केवञ्च

पुनर्ब्रह्ममननुपपद्यते । एकदेशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्म-
 नुपपत्त्या, निरवयवत्वप्रसिद्धेः । विकारपक्षेऽप्येतत्कृत्यं,
 विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । न हि षटो
 मृदावतां चरित्वाव्यवतिष्ठते, परित्वागेऽभावप्राप्तेः । विकारा-
 वयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वात् ब्रह्मणः संसारममनमप्यनव-
 कृतं । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः सोऽप्युर्ध्वापी मध्यमपरि-
 माणो वा भवितुमर्हति । व्यापित्वे नमनानुपपत्तिः । मध्यम-
 परिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसङ्गः । अणुत्वेऽपि क्षत्स्नशरीरदेहना-
 नुपपत्तिः । प्रतिविदे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विकारेण
 पुरक्षात् । परक्षाश्रान्तत्वे जीवस्य 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्र-
 बाधप्रसङ्गः । विकारावयवपक्षयोरपि समानो दोषः ।
 विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष इति चेत् । न, मुख्यै-
 कत्वानुपपत्तेः । सर्वेषु चैतेषु पक्षेष्वनिर्भोक्तप्रसङ्गः सं-
 योज्यत्वानिष्ठतेः । निष्ठतो वा स्वरूपमात्रप्रसङ्गः प्रमाण-
 त्वानध्ययनमात् । यत्, कैश्चिज्जल्पानि नित्यनैमित्तिकानि
 कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काव्यानि प्रतिविद्धानि च
 परिचिन्त्यन्ते स्वर्गनरकानवाप्ते, साम्प्रतदेशोपभोग्यानि च

न्यायात् वेदना जित्वा च सुखापीत्याह । प्रत्यक्षमिति । तत्र इहकारणे
 ब्रह्मण्येतत् युद्धं जनदात्मकं कार्यं नमस्तद्विषयप्रसङ्गं तेन युद्धेन संन्य-
 मन्ति चोत्पत्तयारे कृत एव सेवतस्तत्र आनन्दोन्मे तथा तैस्तिरोयदेऽपि
 जनकान्दाद्यनुादेन ब्रह्मण एव सेवतं दर्शितवतः स्वरूपं तोना नृत्तं
 निर्दिष्टेऽधीशेवता मातीत्यर्थः । एवं ब्रह्मणो निर्दिष्टेवतात् न जनक-
 मिति कथितमाह । एवमिति । अर्धनिवेदाह परं न नमज्जतेत्याह ।

कर्माद्यपभोगेनैव चक्ष्यते इति, यतो वर्तमानदेहपातादृष्टं
 देहान्तरप्रतिमस्थानकारणाभावात् स्वरूपावस्थानलक्ष्यं केवल्यं
 विनापि ब्रह्मात्मतयैव हस्तस्य सेतुस्यति इति । तदसत्, प्रमा
 णाभावात् । न ह्येतत् शास्त्रेण केनचित् प्रतिपादितं, मोक्षार्थी
 इत्थं समाचरेत् इति । स्वमनीषया त्वेतत् तर्कितं यस्मात्
 कर्मनिमित्तः संसारसंस्थात् निमित्ताभावात् न भविष्यति
 इति । न चैतत् तर्कयितुं शक्यते निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञान-
 त्वात् । बहुनि कर्माणि जात्यन्तरस्थितानि दृष्टानिष्टविपा-
 काच्च कैकस्य जन्तोः सम्भाव्यन्ते तेषां विबुधफलानां युगप-
 दुपभोगासम्भवात् कानिचिज्जम्भावमवाप्सीदं जगत् निर्मितं
 कानिचित्, देहकालनिमित्तप्रतीक्षागत्यामत इत्यतस्तेषामव-
 श्रितानां साम्प्रतेनोपभोगेन क्षपणासम्भवात् न यथावर्षित-
 चरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते
 निश्चेतुं कर्मशेषसदृशभावसिद्धिः । 'तद्य इह रमणीयचरणाः ततः
 शेषेण' इत्यादियुक्तिरुक्तिरर्थः । स्यादेतत् नित्यनैमित्तिकानि

स्यति । गतिकल्पनायां चेत्तादृशः । भेदाभेदेन हौ कल्याणत्वनभेद-
 क्षतोः कल्पः । न न्यस्तत्वाभेदकल्पः किमिति नोक्तकलाह । कल्याणेति ।
 कल्याणवे किं दूषयन्निति प्रश्नः । यदेवमिति । कल्याणवेऽपि दोषान्तर-
 माह । विचारवयवपक्षयोरेति । विचारवयवरूपजीवविषयस्य म-
 द्वायः तिरस्त्रात् जीवानां नष्टानती न स्याताम् । ननु च कल्याण-
 पापावस्थयोर्भेदः कल्याणपापावस्थयोश्चक्षणमिति रत्नार्थः । अथाकल्याणा-
 नात् कल्याणोपाधिभिर्गत्यानतिविषयः इति भावः । इतोयकल्याणमूढ-
 विषयः उच्यते । अथेत्तादृशः । अभेदश्चूतिविरोधरूपो दोषो न

तेषां शेषकाश्च भविष्यन्ति इति । तन्त्र, विरोधाभावात् ।
 सति हि विरोधे शेष्यशेषकभावो भवति न च जन्मान्तरसंस्थि-
 तानां सुकृतानां नियनैमित्तिकैरस्ति विरोधः शुद्धिरूपस्या-
 विशेषात् । दुरितानां त्वशुद्धिरूपत्वात् सति हि विरोधे
 भवतु शेष्यः । न तु तावता देशान्तरनिमित्ताभावाभिहितः ।
 सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः दुरितस्याप्यशेष्यपणानवगमात् ।
 न च निव्यनैमित्तिकानुष्ठानात् प्रत्यवायानुत्पत्तमात्रं न
 पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति फलान्तरस्याप्यन-
 निष्ठादिनः सम्भवात् । स्वरति स्थापकस्यः । तद्यथा 'आत्म-
 फलार्थे निर्मिते ह्यायागन्धावनुत्पद्यते एवं धर्मस्य चर्यमाण-
 मर्था अनुत्पद्यन्ते' इति । नचामति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना
 काव्यप्रतिषिद्धवर्जनं खन्यप्रायणान्तराले केनचित्प्रतिष्ठानं
 शब्दं मुनिपुत्रानामपि कृच्छ्रापराधदर्शनात् । संशयितं तु
 भवति तथापि निमित्ताभावस्य दर्शानत्वमेव । न चाभ्युपग-
 म्यमाने ज्ञानगम्ये द्रष्टात्मके कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावात्मानः के-
 वल्यमाकाङ्क्षयितुं शक्यं अन्योपायवत् स्वभावस्यापरिहार्यत्वात् ।

नास्ति इति भेदवाद्याह । विकारावयवयोरिति । भिन्नयोरभेदे सत्त्वं
 न युक्तो विरोधादिति परिकुरति । नेति । किञ्च पञ्चमवयवयुक्तं संवा-
 रितस्य तात्त्विकत्वोपपादकं नास्ति । जीवकद्रव्याद्यवयवयुक्तं । न च का-
 भिरिव तस्या द्रष्टात्मके जीवस्य तात्त्विकद्रव्ययुक्तोक्तं यदस्य संवाराभा-
 योऽपि न कदापि नास्ति । सर्वमिति । ननु किं द्रष्टृत्वेन संवाराभावः
 द्वयं जीवः यः यः संवाराभावमात्रेण विच्छेदति इति सर्वमिति । यतस्तद्व्या-

स्वादेतत्, कर्तृत्वभोक्तृत्वं कार्यमनर्थो न तच्छक्तिः तेन शर्तव-
 स्यनेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति । तच्च न शक्तिः,
 तद्विषये कार्यप्रसवस्य दुर्निरूप्यत्वात् । तथापि स्वात् न केवला
 शक्तिः कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्त्यानि निमित्तान्यत एकाकिनी सा
 स्थितापि नापराधीति इति । तच्च न, निमित्तानामपि शक्ति-
 लक्षणेन सम्बन्धेन नित्यसम्बन्धत्वात् । तस्मात् कर्तृत्वभोक्तृत्व-
 स्वभावे सत्यात्मन्यसत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां न कथञ्चन
 मोक्षप्रत्याशाः शक्तिः । श्रुतिश्च 'नान्य'पश्चाद्विद्यतेऽर्जुनाय' इति
 ज्ञानादन्य मोक्षमार्गं वारयति । परस्मादनन्यत्वेऽपि जीवस्य
 सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिप्रमाणाग्रहत्तेरिति चेत् न,
 प्राक्प्रसङ्गात् स्वप्रव्यवहारवत् तदुपपत्तेः । शास्त्रञ्च 'यत्र हि
 द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये
 प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्ता पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना तदभावं दर्शयति । तदेवं
 परब्रह्मविदो गन्तव्यादिविज्ञानस्य बाधितत्वात् न कथञ्चन
 गतिकपपादयितुं शक्या । किंविधयाः पुनर्गतिश्रुतय इति ।

अर्थे मानाभावादित्यर्थः । तत्रेष्टव मानमित्यत आह । न चैतत्कर्तृयतु-
 मिति । ननु तत्राद्येतत्कर्तृत्वमात्रमेकस्मिन् अन्यन्यनेकविधवृत्तयानां कर्मणां
 भोगाद्योपादेयत्वविषयं कर्तृत्वं ज्ञानान्तरस्य निमित्तमित्याशङ्क्य तन्मानमाह ।
 तत्रमेष्टवऽप्यर्थः शङ्कतेति । अन्यज्ज्ञानान्तरकृतानि पुनर्वयापाप्मानि तेषां नित्या-
 दानुबन्धेन यथात् न ज्ञानान्तरमिति शङ्कते । स्वादेतदिति । पुण्येन
 पुण्येन न नाशः अपिरोपादेयत्वाऽतिप्रसङ्गात्पापस्यापि सर्वज्ञाना पुण्य-
 नाशत्वे मानं नास्तीति शङ्कितपुण्यवापाप्मां ज्ञानान्तरं दुष्कारमित्याह ।

उच्यते । सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति । तथाहि कश्चित् प-
ञ्चाम्बिविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते कश्चित् पर्यकुविद्यां कश्चित्
वैज्ञानरविद्यां । यत्वापि ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते 'यथा प्राणां
ब्रह्म किं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं
पुण्डरीकं वेष्टम्' इति तत्रापि च तामसीत्यादिभिः सत्यकामा-
दिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात् सम्भवति गतिः । न
कश्चित् परब्रह्मविषया गतिः आच्यते । तथापि गतिप्रतिषेधः
आपितः 'न तस्य प्राणः दत्तामन्ति' इति 'ब्रह्मविद्याप्रोति
परम्' इत्यादिषु तु सत्ययाप्रोतेर्गर्ह्यत्वे वर्णिते न न्यायन
देशान्तरप्राप्तासम्भवात् स्वरूपगतिपरिनिवेशमविद्याध्वारे-
पितनामरूपमप्यसुप्रविनयापितयाः भिधीयते । 'ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्तेति' इत्यादि च द्रष्टव्यम् । अपि च परविषया गति-
व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिन्तनाय वा, तत्र प्रो-

तन्नेत्यादिना । क्रिदमाश्रमिन्त्यादिनाः जन्म स्यात्, कथंवा पितृभोग
इत्यविशेषयुतेः, अनेचेत्याह । न च निरुक्तिः । प्रत्यवायनिरुभा-
निन्त्याद्याचारे सत्यनु पचात् फलान्तर निरुद्युत इत्यस्य दृष्टान्तः । तत्
यथेति निमित्ते आरोपिते सति इत्यर्थः । तथापि कात्यादिफलसत्ता-
निश्चयो नास्त्वत आह । संयमित्यभिभवति । ज्ञान विद्या देहप्राप्ते मोक्ष
यवेति निश्चयात्मनामन्त्यस्येति स्मिरिति भावः । अङ्गुलि-संज्ञा जीवस्य कर्त-
त्वादिकथनस्य मोक्षस्यापि न युक्तेत्याह । न चेति । कर्तृत्वादिकथ-
नार्थं न कथारः किन्तु तत्प्रतिरिति युक्तम् । स्यादेतदिति । कार्य-
गत्यायाः शक्तेः कार्यस्यासत्त्वानुत्पादे सत्त्वमङ्गलम् कथः शक्तिरूपे तद-
प्यस्य कार्यस्यादृष्ट देवकालादिनिमित्तावासात्मना शक्तिद्वारा निरुद्युत-

चनं तावत् ब्रह्मविदो न गत्युक्त्या क्रियते स्वसंवेद्येनैवाव्यव-
हिनेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थेन तत्सिद्धेः । न च नित्यमिह-
निःश्रेयमनिवेदनस्याभाष्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचित्तने का-
चिदप्यपेक्षोपपद्यते, तस्मादपरविपर्ययैव गतिः । तत्र परापर-
ब्रह्मविवेकानवधारणेनापरस्मिन् ब्रह्मणि प्रवर्तमानः गति-
श्रुतयः परस्मिन्वध्यारोप्यन्ते । किं हे ब्रह्मणी परमपरश्चेति ।
वाह हे । 'एतद् वै सत्यकामः परस्मादपरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारः'
इत्यादिदर्शनात् । किं पुनः परं ब्रह्म किमपरं इति । उच्यते ।
यत्ताविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधेनास्थूनादिशब्दैर्ब्रह्म
अपदिश्यते तत्परम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केन-
चित् विगिष्टमुपासनायोपदिश्यते 'मनोमयः प्राणशरीरी भा-
रूपः' इत्यादिशब्दैस्तदपरम् । नन्वेवं सत्यहितीयश्रुतिरूपरु-
ध्येत । न, अविद्याकृतनामरूपोपाधिकनया परिहृतत्वात् । तस्य
त्वपरब्रह्मोपासनस्य तन्मन्विधौ श्रवमाणं 'स यदि पितृलोक-
कामो भवति' इत्यादिजगदैर्गर्भलक्षणं संसारगोचरमेव फलं
भवति, अनिवर्तितत्वादविद्यायाः । तस्य च देयविशेषावबध-

लोपस्य ब्रह्मविदाङ्गीकारे संसारानुपपत्तिमायङ्मात्रानुपपत्तिमसकृतां
स्मारयति । परस्मादित्यादिना । प्रासङ्गिकं परिकृत्य परमं प्रकृतमुप-
सृजयति । तदेवमिति । ननु परविद्यायामप्याश्रयिण्येव गतिः श्रुतेत्यत-
आह । ब्रह्मविदाश्रयिणीति । वैकल्याण्यगतेर्न परविषयत्वमित्याह । अपि
चेति । अनुचित्तनपणं प्रत्याह । न च नित्यमिह इति । कथं तर्हि कैश्चि-
त्परविषयत्वं गतेरुक्तमित्याशङ्क्य आन्येत्याह । तत्र परापरेति । प्रश्न-

त्वात् तत्राग्नयर्थं गमनमविद्वद्भम् । सर्वगतत्वेऽपि चात्मन आ-
काशस्त्रेव घटादिगमने बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्य-
वादिष्य 'तद्वृत्तसारत्वात्' (ब०सू०) इत्यत्र । तथात् 'कार्य-
वादिः' इत्येष एव पक्षः स्थितः । 'परं जैमिनिः' (ब०सू०)
इति च पक्षान्तरातिपादनमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकाशनायेति
द्रष्टव्यम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभय-
थाऽदोषात् तत्कृतञ्च ॥ १५ ॥

स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं
मन्दिष्यते, किं सर्वान् विकारालम्बनानविद्येणैवामानव
पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत काचिदेवेति । किं तावत् प्राप्तं
सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परत्वात् ब्रह्मस्यो गतिः स्यात् ।
तथा हि 'अनियमः सर्वोऽसाम्' इत्यदाविशेषणैवैषा वि-
ज्वनारित्येव प्राप्ते प्रत्याह । अप्रतीकालम्बनानिति । प्रती-

पूर्वकं निवेदनस्यावश्यकत्वात् तत्कृतचित्तने काचिदेवोपपद्यते तथा-
दपरविषया गतिः । तत्र परापरब्रह्मविशेषानवधारणे परापरब्रह्मवि-
षयं पदस्यारब्रह्मवि गतेरर्थवत्त्वमह । किं हे इत्यादिना । आपिने
जोषस्य कस्य गतिस्तत्वाह । सर्वगतत्वेऽपीति ।

एव गम्यस्य निवृत्त्य गन्तुमिच्छीरयति । अप्रतीकति । 'एव एवंभूतं
ब्रह्म नमयति' इत्यविशेषणतः तत्कृतत्वादाह सत्यमवाह । इदमिति ।
अनियमाधिकारत्वे तत्कृतदोऽन्यात् सर्वोपासकः नानावर्णवस्त्रधार उक्तः
इदानीमसर्वोपासकानामेव वर्णो न सर्वेषां विकारोपासकानामित्य-
मत्रया भावोक्तौ पूर्वोक्तविरोधः स्यात्, तथाहुपासकानामुत्तरभाग-

कालस्वनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालस्वनान्नयति
ब्रह्मलोकमिति वादरायणाचार्यो मन्यते । न ह्येवमुभयथा-
भावाभ्युपगमे कश्चित् दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीक्यति-
रिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्कृत्याभ्युपगमाभावस्य सम-
र्थको हेतुर्दृष्टव्यः । यो हि ब्रह्मकृतुः स ब्रह्मैश्वर्य्यसामीप्य-
दिति श्रियते 'तं यथा यथापासते तदेव भवति' इति श्रुतिः ।
न तु प्रतीकेषु ब्रह्मकृतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वदुपासनस्य ।
नन्वब्रह्मकृतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते, यथा पञ्चाग्नि-
विद्यायां 'स एतान् ब्रह्म गमयति' इति । भवतु यत्तैवमाहव्य-
वाद उपलभ्यते तदभावे त्वौत्सर्गिकेन तत्कृत्यादेन ब्रह्म-
कृतुत्वमेव तत्प्राप्तिर्नैतरेषामिति मन्यते ॥

विशेषञ्च दर्शयति ॥ १६ ॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेष-
मुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति 'यावन्नाम्नो गतं तत्तास्य

सूत्रे पटञ्जले, अतिरोधादित्यर्थः । अनियमः सर्वेषामिति सूत्रे सर्वे-
गण्यस्य प्रतीकोपासकान्यपरत्वादिति भावः । यद्यपि प्रतीकध्यायिनां
विशेषागततायस्य नयोदप्रवेशः इति नादिमर्गे वाच्यस्तथापि तेषां विद्यु-
त्यर्थत्वत्वेन समनसस्तु न ब्रह्मप्रतिब्रह्मकृतत्वाभावात् । योऽत आध्यायति
स तत्प्राप्नोति किंतु तत्कृत्यायः श्रुतिमूलः, प्रतीकेषु च नामादिषु ध्येयेषु
ब्रह्मणो गुणात्वात्, न ब्रह्मध्यायित्वमस्ति । अथ च न्यायस्य पञ्चाग्निविद्या-
याभाकृत्यादात्तस्य लक्षणान्तरात् इति सूत्रभाष्यार्थः ॥

यथा कामचारी भवति वाग्वाय माञ्जो भूयसी यावद्वाचो ग
तवास्त्र यथाकामचारी भवति मनो वाव वाचो भूयः" इत्या
दिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुप
पद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविगिष्टत्वात् कथं फलविशेष
स्यात् । तस्यान्वीप्रतीकालम्बनानामितरेणुल्यफलत्वमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद
कृती चतुर्थीऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

किञ्च प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यच्युतेन प्रतीकध्यायिना ब्रह्म-
माप्रतिष्ठाक । विदेषद्युति । तस्मादसति वचने ब्रह्मध्यायिन एव ब्रह्म-
तन्त्रार इति सिद्धम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमोविन्दानन्दभगवत्पादकृती
भाष्यरत्नप्रभादां चतुर्थीऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ॐ परमाश्रमे नमः ।

सम्पाद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥१॥

‘एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् मुमुक्षुष्य परं ज्योति-
रूपमस्यैव स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति श्रूयते । तत्र मंशयः,
किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेणा-
भिनिष्पद्यते आर्त्तास्विदात्ममात्रेणेति । किन्तावत् प्राप्तं
स्थानान्तरेष्विवागन्तुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्,
मौल्यस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः, अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपञ्चा-
यत्वात् । स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः पूर्वास्वस्यासु स्वरू-
पानपायाद्विभाव्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत
इत्येवं प्राप्ते भ्रमः, केवलेनैवात्मताविर्भवत न धर्मान्तरेणेति ।

ॐ ब्रह्मे नमः ।

पूर्वपादे ब्रह्मोपासकाणां कारुण्यब्रह्मप्रतिपत्त्या, सम्पत्तिरित्यामेवार्थः
विशेषं ब्राह्मणौक्तिकं पादस्थोक्त्यारुहेन प्रपञ्चयिष्यन्तादायभर्त्तितपरिविद्या-
प्राप्तं निर्विशेषब्रह्मभावमाह । सम्पाद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् निर्गुण-
विदाफलवाक्यमुदाहृत्य स्वयंशब्दस्य श्रीभागवतकल्पस्वात्मरूपवाचित्वाभ्यां
मंशयमाह । एवमिति । पूर्वपक्षे भोक्तृस्य स्वर्गाद्विशेषः, सिद्धान्ते विशेष
इति फलं, तत्र भोक्तृस्य आगन्तुकः फलत्वात् स्वर्गवर्दिति न्यायोपेतयाऽभि-

कुतः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति, स्वशब्दात्, अन्यथा हि स्वशब्देन विशेषणमनवक्तुमं स्यात् । नन्वात्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति । न, तस्यावचनीयत्वात् । येनैव हि केन-चिद्रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्मात्स्वात्मीयत्वापत्तेः स्वेनेति विशेषणमनर्थकं स्यात् । अत्रावचनतायानु-अर्धवत् केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते नागन्तुकेनापररूपेणापीति । कः पुनर्विशेषः पूर्वास्ववस्थास्विह च स्वरूपानपायसाध्ये मति इत्यत आह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः स पूर्ववन्धविनिर्मुक्तः शुद्ध-
नैवात्मनाऽवतिष्ठते पूर्ववन्धा भवत्स्यपि रादितीव विनाश-
मेवापीता भवतीति च अवस्थावयकमुपेतमात्मना इत्यय-
विशेषः, कथं पुनरवगम्यत मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति । प्रति-
ज्ञानादित्याह । तथाहि एतन्नेव ते भूयोऽमुष्यास्यान् न
इत्यवस्थावयवदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय अ-

निष्पत्तिरित्याह । परंपरप्रभाह । किमिच्छादिना । अत्राद्यनुतिराधितो
न्यायः अभिनिष्पत्तिश्च कालात्कार इत्यभिप्रायो बन्धव्यसङ्गकालोपवा-
रित्येवेति मत्वा विहात्मवति । अत्रावति । भोक्तृणां फलत्वेन प्राप्तं गन्तु-
फलमिच्छात्पूर्ववत् इति वक्तुं आद्यहावित्तेऽनर्थकः सुवादः आदिदत्तया
स्वात्मनोऽवस्थावि । कः पुनरिति ॥

कालरिते आद्यादिदेहधर्मेषां भवति अत्रे ऽहं इव केनचित् ।

शरीरं वाव सक्तं न प्रियाप्रिये स्पृश्यतः' इति चापन्यस्य 'स्वेन रूपेणाभिनिय्ययते स उत्तमः पुरुषः' इति चापसंहरति । तथाऽऽख्यायिकीपक्रमेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिमुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम् । फलत्वसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धननिवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजनापेक्षा । यद्यपि अभिनिय्ययत इति उत्पत्तिपर्यायत्वं तदपि पूर्वावस्थापेक्षं, यथा रोगनिवृत्ताव-
रोगोऽभिनिय्ययत इति तद्वत् । तस्माददोषः ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

कथं पुनमुक्तं इत्युच्यते 'यावता परं ज्योतिरुपसम्यग्य' इति कार्यगोचरमेवैनं आवयति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिकज्योतिरपि कूटव्यात् । न चानतिवृत्तो विकारविषयात् कश्चिद्विमुक्तो भवितुमर्हति विकारस्वार्तत्वप्रसिद्धेरिति । नैप दोषः । यत आत्मेवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते प्रकरणात् । 'य आत्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युः' इति प्रकृतं परमिवात्मनि नाकस्मात् भौतिकं ज्योतिः शब्दं ग्रहीतुं, प्रकृतज्ञानप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । ज्योतिःशब्दस्वात्मन्यपि हृष्यते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । प्रपञ्चितश्चेतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' (ब० सू०) इत्यत्र ॥

नट इवेति, बन्धदशायां कल्पितात्मना तिष्ठति, भोक्ते त्वेवगतिताखिल-
दोषः परितः प्रद्योतमानपूर्णानन्दात्मनावतिष्ठत इति महान् विशेष-
इत्यर्थः । कार्यगोचरमिति कार्यमाप्रतिनिर्या ॥

कार्यं प्राप्तीऽपि सक्तः किं न स्वादित्यत आह । न चानतिवृत्त इति ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

पुरं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं
 परम्पादात्मनः पृथगेव भवति उताविभागेनैवावतिष्ठत इति
 वीजायां 'स तद् पश्येति' इत्याधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात्
 'ज्योतिरुपसम्पद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देश इदं नैवावस्थान-
 मिति यस्य मतिस्तं व्युत्पादयति । अविभक्त एव परेणात्मनः
 मुक्तावतिष्ठते । कुतः दृष्टत्वात् । तथा हि 'तत्त्वमसि' 'अहं
 ब्रह्मास्मि' 'यत् नान्यत् पश्यति' 'न तु तत् द्वितीयमस्ति' 'तत्त-
 न्यद्विभक्तं यत् पश्येत्' इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव पर-
 मात्मानं दर्शयन्ति । यथा दर्शनमेव च फलं युक्तं तत्कृत्यायात् ।
 'यथोदकं शुद्धे गुडमासितं तादृगेव भवति' 'एवं मुनेर्वि-
 जानतः' 'आत्मा भवति गौतम' इति चैवमादीनि मुक्तकर्म-
 निरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीनमुद्रा-
 दिनिदर्शनानि च । भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते । 'स भगवः
 कश्चिन् प्रतिष्ठितः' इति 'स्वे मर्त्येति' इति 'आत्मवतिरात्म-
 कोऽः' इति चैवमादिदर्शनात् ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासा-

दिभ्यः ॥ ५ ॥

स्थितमेतत् 'स्येन रूपेण' इत्यात्ममात्रस्वरूपेण भिन्निय-
यतं नागन्तुकेनापररूपेणेति । अधुना तु तद्विशेषवद्भासा-
नभिधीयते । स्वमस्य रूपं ब्राह्मणपक्षतपाप्मत्वादिति मत्सङ्ग-
त्वं तावमानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तेन स्येन रूपेणाभिनि-
यद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः, उपन्यासादिभ्य-
सायावागमात् । तथा हि 'एष ब्राह्मणपक्षतपाप्मा' इत्या-
दिना 'मत्सङ्गतामः मत्सङ्गत्यः' इत्येवमन्तेनोपन्यासेनैवमात्म-
कतामात्मनो बोधयति । तथा 'म तत्र पर्येति जज्ञन् क्रीडन्
रममाणः' इत्यैवैयं रूपमावेदयति । 'तस्य सर्वेषु लोकेषु का-
मचारो भवति' इति च 'सर्वज्ञः सर्वेश्वरः' इत्यादिव्यपदेशा-
न्वैवमुपपन्ना भविष्यन्ति इति ॥

ब्राह्मेण जैमिनिः । उक्तं ब्राह्मणद्वयमप्युच्यते स किं सत्येन सर्वज्ञ-
त्वादियर्थेण युक्तमिति । ततः धर्मस्य शशङ्कवदल्लङ्घनारूपान् चिन्तावा-
त्मना तिष्ठति किं वा वस्तुतश्चिन्तालोऽपि जीवः सत्यव्यवहारदृष्ट्या कल्पित-
सर्वज्ञत्वादिसान्निध्यं सुनिश्चितमिति । संशये सत्यायां पूर्वपक्षमाह । अधु-
नेत्यादिना । तस्यैवमिति विदुः फलं दूषयाम् । भेदेऽन्वेष्टव्यः इति विध्यर्थ-
उद्देशः, यथास्मिन्नादिरूपस्यासङ्गत्वात् । आदिपदं तत् विध्यपदेशपक्षः ।
तथाज्ञातज्ञापको विधिस्तथाह । तथा स तन्नेति । सर्वज्ञ इत्यादिस्तु व्यप-
देशार्थः ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यव-
हारापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मण्यैर्व्यवह-
रप्रत्याख्यानादविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्चेतः ॥ ८ ॥

सादेविद्यायां श्रूयते 'स यदि पितृलोककामो भवति
मङ्गल्पादेवास्त्र पितरः समुत्तिष्ठन्त' इत्यादि । तत्र संशयः
किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थानहेतुरेतत् निमित्ता

धर्माणां सत्त्वसमन्वितानां सत्त्वत्वहेति पञ्चदशसूक्तम् । अहेतुश्रुतीनां
सर्वव्यापित्वमिति व्यवहारयोग्यं वाधापातादतन्मूर्तयपक्षः श्रुत्यानिर्दि-
ष्टमिदानीयमिति । एवमस्तीति । अथ केचित् सङ्कल्पेन अस्मदुक्तविशेष-
णानां सङ्कल्पाज्ञानाभावात् इतः व्याप्तिरपि न भवति इति । ते इत्य-
वोधनीयाः, वेदपरधर्मास्त एव चिदात्मनि सुक्ते जीवान्तरेऽप्यवस्थि-
यन्त इति । न च भूलापिदौक्यात्तद्व्यापकतो जीवान्तरमिति वाच्यं, न
वयं तद्व्यापकतो जीवान्तरे व्यवहारः क्रमः किन्तु तदवगमनप्रकारश्चा-
त्मिकशरीरद्वयमभिमानी सङ्कावयवन्तरोपाधिका जीवा व्यवहृत्तार-
इति वदामः । तर्हि नानाविद्यापक्ष एव कुतो नाद्रीयते जीवभेदस्याव-
श्यकत्वादिति चेत्, न । प्रकृतिनानात्वं प्रतिजीवं प्रपञ्चभेद इत्याद्याप-
मपि कारिकायां गौरवादिति सर्वशङ्कसम्मत एकविद्यापक्ष एव श्रुत्यान्-
वयमेवेन च ब्रह्मसङ्क्रियवस्थितिमिति सङ्केपः ॥

एवं परविद्याफलसङ्क्रियमिदानीम् अपरविद्याफलं प्रपञ्चयति । सङ्-
ल्पादेव तु तच्चेतः । एवकारस्यायोग्ययोग्यव्यवहारे दसाधारण्यकारण्यः,

न्तरसहित इति । तत्र सत्यापि सङ्कल्पादेवेति अवयवो लोकवत्
 निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता । यथा लोकोऽख्यदात्रीनां सङ्कल्पात्
 गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसमुत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि
 स्यात् 'एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्कल्पा-
 देवेति तु राज्ञ इदं सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामर्थ्ये
 सुलभामपेक्षोच्यते । न च सङ्कल्पमात्रसमुत्पन्नाः पित्रादयो
 मनोरथविजृम्भितवत्फलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पक्षो
 प्रवृत्तित्वेव प्राप्ते ब्रूमः । सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्रादि
 समुत्पन्नमिति । कुतः, तच्छ्रुतेः । 'सङ्कल्पादेवास्य पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिका हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पी-
 द्यते । निमित्तान्तरमपि तु यदि सङ्कल्पानुविधान्येव स्यात्,
 भवतु, न तु प्रयत्नान्तरसम्प्राप्तं निमित्तान्तरमिष्यते । प्राक्
 तत्त्वमप्यन्तेर्वन्त्यसङ्कल्पत्वप्रसङ्गात् । न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोकव-
 दिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । सङ्कल्पवलादेव चैषां य-
 प्रयोजनं स्वीक्योपपत्तिः प्राकृतसङ्कल्पवलात्प्राप्तत्वात्प्राकृत-
 सङ्कल्पस्य ।

नङ्कलोकं नतकोपासकसङ्कल्पस्य यद्वान्तरापेक्षः, भोगसामर्थ्यसङ्कल्प-
 त्वदख्यदादिसङ्कल्पम् । न चैवकारविरोधः सङ्कल्पेन साधनप्राप्तयोग-
 व्यवच्छेदेन लोकाभ्यापत्वात्, यत्र नङ्कल्लोकारे भोगवत्त्वमिदमेति पक्ष-
 पक्षार्थः । यत्र लोकवत्त्वानुसरणं फलं, सिद्धान्ते तु विद्यावलेन सङ्कल्पस्यैव
 भोगवृत्तिकरत्वविहितमिति भेदः । किञ्च यदि भोगसङ्कल्पान्तरमपि
 यद्वान्तरसाध्यनिमित्तावेका काचर्हि निमित्तप्राप्तेः प्राक् ज्ञातसङ्कल्पस्य
 वन्त्यत्वं स्यात् भोगविकल्पात्ततः सङ्कल्पसङ्कल्पेनैव यद्वान्तरापेक्षेत्येव ।
 निमित्तान्तरमपि तन्निमित्तम् ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव चावस्थानसङ्कल्पवादनन्याधिपतिर्विद्वान् भवति,
नास्यान्याधिपतिर्भवति इत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्प-
यन्नन्यस्याधिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति । श्रुतिश्चैतत्
दर्शयति 'अथ य इह आत्मानमनुविद्य ब्रह्मन्येतांश्च सत्यान्
कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति ॥

अभावं वादरिणाह ह्येवम् ॥ १० ॥

'सङ्कल्पादेवास्त्र पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यतः श्रुतेर्मनस्ता-
वत् सङ्कल्पमाधनं मिदं, शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्चयेस्य
विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते । तत्र वादरिणावदाचार्यः
शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महोयमानस्य विदुषो मन्यते ॥
कस्मात्, एवं स्थाहान्मायः 'मनमैतान् कामान् पश्यन् रमते
ब्रह्मलोके' इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति
विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं

मनोवच्छरीरस्य विदुषः कथं सङ्कल्पमात्रात् भोगविरहितत्वाद् । अतः
एवेति । ईश्वरदर्श एव विदुषाविर्भूत इति न सङ्कल्पमङ्ग इति भावः ॥

एवकारवत् मनसेति विशेषणे मान्ययोग्यवच्छेदात् । देहाद्यभावे
इति पूर्वपक्षयति । अभावं वादरिणाह ह्येवम् । अत्रापि वादिर्विवादात्

प्रति मन्यते, यतः 'स एकधा भवति विधा भवति' इत्यादिना-
नेकधाभावविकल्पमामनन्ति । न सानेकविधता विना शरीर-
भेदेनास्त्वसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयम-
नेकधाभावे विकल्पः पश्यते तथापि विद्यमानमेवेदं मनुष्या-
वस्थायामैश्वर्यं भूविद्यासुखे मङ्गीकृत्यत इत्यतः मनुष्याविदो-
फलभाविनापतिष्ठत इत्युच्यते ॥

हादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

वादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिङ्ग्युतिदर्शनादु-
भयविधत्वं साधु मन्यते, यदा मशरीरतां मङ्गल्ययति तदा
मशरीरो भवति यदि त्वशरीरतान्तदा मशरीरः इति । सत्य-
मङ्गल्यत्वात् मङ्गल्यपवैचित्याच्च । हादशाहवत्, यथा हाद-
शाहः सचमङ्गीनश्च भवति उभयलिङ्ग्युतिदर्शनात् एवमित-
मपीति ॥

तन्वभावे सम्यक्वदुपपद्यते ॥ १३ ॥

यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरश्रमायस्तदा यथा सम्यक् स्यात्

संग्रहः, तत्र देहद्वयो न सम्यगेव सदा सम्यगेति च पक्षद्वयं पूज्यपण-
कालभेदेनैकधा बलि न बलि चेति विहायपक्षो दूरस्थः, फल-
नसङ्गमेव बल्ययति विवेकः ॥ १० ॥ ११ ॥

हादशाहवदिति । स एव विहायः एवमुपबलि इत्युपायिदोद-

----- वाचोदितम्

शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्यपनस्त्रिमात्र एव पितादिका-
माभा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः, एवं तदुपपद्यते ॥

भावे जायदत् ॥ १४ ॥

भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पितादिका-
मा भवन्त्येवं सुक्तस्याप्युपपद्यते ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

‘भावजैमिनिर्विकल्पात्मननात्’ [ब्र० सू०] इत्यत्र शरीरत्वं
सुक्तस्योक्तं तत्र विधाभावादित्यनेकशरीरसंगं किं निरात्मकानि
शरीराणि दास्यन्त्वयत् सृज्यन्ते किंवा सात्मकानि अस्मादादि
शरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्वात्ममनोभेदानुपपत्तेरेकेण
शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राक्ते प्रतिपद्यते,
प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमाप्नुयते

सम्यक्लक्षणमिति स्थितं, तथा हादयाहेन प्रजाकामं याजयेदिति
यजतिषोडशादर्थेनात् नियतकर्तृकत्वावगमनं द्विरात्वादिवदङ्गीनत्वं
हेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशः । सद्व्यभक्त्यात् निर्मितदेहानुपजीव्य तेषुभयथा-
दर्शनादवगममाह । भावमिति । अतः तद्विज्ञाशरीरसौकर्यमेव शरीरे
भावात् निर्मितानेकदेशेषु भोगासिद्धिः पूज्यपुण्यफलं सिद्धान्ते तत्किञ्चि-
रिति सत्त्वात् सूत्रं व्याचष्टे । यथेत्यादिना । स एकधा विधा पद्वधेत्यादि-
त्याद्या विदुष एवानेकधाभाव उक्तं विद्वांसुं नादेहो नापि विद्यावः
निद्रोपाहृतत्वा न च तस्य किङ्कभेदं विनाऽनेकत्वं सम्भवति । अतः

विकारशक्तियोगात् एवमेकोऽपि सन् विद्वान्नेकबोधोगादेनेक-
 भावमापद्य सर्वाणि शरीराण्यावृत्तिः । कुतः तस्यादि दृष्टे-
 यति शक्तमेकस्यानेकभावे, 'न एकधा भवति त्रिधा भवति
 पञ्चधा सप्तधा' इत्यादि । नैतद्वाक्यस्योपमाभ्युपगमेऽवकल्पने
 नापि जीवात्मरावेण । न च निराश्रयकानां शरीराणां प्रवृत्तिः
 सम्भवति । यत्त्वाममनसो भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगात्सम्भव
 इति । नैव दोषः, एवमुक्तोऽनुवृत्तीनि समनस्कान्येवोपराणि
 शरीराणि सत्यमङ्गल्यत्वात् सृजति, सृष्टेः पु च तेषु परिभे-
 दादासतोऽपि भेदेनाभिप्रायस्तु योज्यते । एषैव च योगशा-
 स्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया, कथं पुनर्मुक्तस्यानेकशरी-

मनप्रतीपस्य रत्नप्रभासदोषाणां चात्मन्यभेदोऽस्ति विद्वस्य तु देह-
 भेदकतो भेदो न स्यात्, सतो विद्वद्भेदेन तदुपहितजीवभेदात् कस्यम-
 स्तानानुपपत्तेः, चात्मनुकानेकसृष्टावस्थान्यां बादापाताद्, तथापि प्रतीप-
 तजात्मकेन व्यक्तिसंख्यायोगात् दृष्टान्तादौल्लङ्घ्योः साध्य दृष्टां तथा
 च तथा प्रतीपोऽनेकवर्जिषु प्रविशति एवं विद्यायोगवन्तात् विद्या तु
 विद्वस्य व्यापित्वादेनेकदेहेषु यमपदावेय इति सूत्राय । विद्वदनेक-
 धात्वे कृतमन्यथा न घटने इत्याहुः । नैतदिति । इतश्च साक्षरकल्पमिच्छाह ।
 न च निराश्रयकानामिति । यदनादि सन एकदेहस्य तदनुवृत्तीणि देहा-
 न्नस्यानि सनांति भवन्ति तदवस्थानां तद्व्यवस्थानुसंग्य दित्यत्र योगशा-
 स्त्रमन्यतिमाह । एवमेति । निर्वाचितान्यवस्थितानां चात्मन्यभेदे प्रत्ये-
 ककचित्समनेकसंवेद्यामिति भगवत्प्रवृत्तिना सूचितम् । योगिनोऽभि-
 मन्वन्त्यावस्थान्यावस्थानि निबोधुं देहेषु भवन्ति, तेषां निराश्रयकम-

रीरावेणादिष्वप्यस्यैष्यमभ्युपगम्यते यावता तत् केन कं
विजानीयात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानी-
यात् सन्नित एको द्रष्टा द्वेता भवति इत्येवजातीयक्यु श्रुति-
विशेषविज्ञानं वारयतीत्यत उत्तरं पठति ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरनातगापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुप्तः, स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याच-
क्षते इति श्रुतेः । सम्पत्तिः कैवल्ये, 'ब्रह्मैव मन् ब्रह्मार्थिनि'
इति श्रुतेः । तयोऽन्यतरामवस्थामपेक्षेतद्विशेषसंज्ञाभाववचन-
इच्छित्, सुप्तावस्थामपेक्ष्याया कश्चित् कैवल्यावस्था । कथमवग-
म्यते, यतस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतं, एतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य मज्जासि यत्र त्वस्य सर्व-
गाम्रैवाभूत् यत्र सुप्ता न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्न-
पश्यति इत्यादि श्रुतिभ्यः । मरुणविद्याविषाकस्यानन्वे तत्
स्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत् तदेवयमुपवर्ण्यते तस्माददोषः ॥

।

न तु तद्वितीयमस्तीति कथितं सुप्तप्रसङ्गित्येतेन तत् केन कं
इत्यादि कथिच्छक्तिं प्रकृत्योक्तं, विशेषज्ञ नाभाववचनं सुप्तप्रसङ्गन्यत-
भाषणं मरुणोपासकस्य भोगोक्तौ न विकथ्यते भिन्नविषयत्वादित्याह ।
भाष्येति । तत्रैव श्रुतौ, तदधिकारवशात् सुप्त्यादिप्रकरणवशात्
लक्षणलभावादन्यतरापेक्षत्वाविष्कृतं हि यतः स्वतोऽवगम्यत इत्यर्थः ।
यत्र समुत्थानादिव कदा मुक्तिविषयः यत्र सुप्त इति सुप्तिविषयमिति
विभागः ॥

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकृत्यादसन्निहितत्वाच्च ॥१७॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहेव मनसेच्छद्दसायुज्यं वर्जयन्ति
 जितेष्टं निरवयवमैष्ट्यं भवत्वाद्देहिष्वत् सावप्रकृतमिति
 संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरवयवमवेषामैष्ट्यं भवितुमर्हति
 'प्राप्नोति स्वाराज्यं सर्वेष्वे देवा वक्तिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति ।
 जगद्ध्यापारवर्जमिति । जगद्ध्यापारं दित्यापारं वर्जयित्वा न्य-
 दपिमाद्यात्मकमेष्ट्यं मुक्तानाम्भवितुमर्हति, जगद्ध्यापारस्य ति-
 त्वमिहस्यैवेष्ट्यस्य । कुत, तस्य तत्र प्रकृत्यादसन्निहितत्वाच्च-
 तरेषां । पर एव हीयरी जगद्ध्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत-
 पन्थाद्युपदेशादित्यशब्दनिवृत्त्यतत्वाच्च । तदस्यैवणविजितमन-
 प्रवेकमितरेषामादिमदैष्ट्यं श्रूयते, तेषामन्विष्टितानि जगद्ध्या-
 पारे । ममनस्त्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभि-
 प्रायः कस्यचित् संहाराभिप्रायः इत्येव विरोधाऽपि कदा-

जगद्ध्यापारवर्जम् । सगुणादेवत्यादिभिरुक्तं यत्सं जगद्ध्यापारं
 जितेष्टं निरवयवमैष्ट्यं भवत्वाद्देहिष्वत् सावप्रकृतमिति
 संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरवयवमवेषामैष्ट्यं भवितुमर्हति
 'प्राप्नोति स्वाराज्यं सर्वेष्वे देवा वक्तिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति ।
 जगद्ध्यापारवर्जमिति । जगद्ध्यापारं दित्यापारं वर्जयित्वा न्य-
 दपिमाद्यात्मकमेष्ट्यं मुक्तानाम्भवितुमर्हति, जगद्ध्यापारस्य ति-
 त्वमिहस्यैवेष्ट्यस्य । कुत, तस्य तत्र प्रकृत्यादसन्निहितत्वाच्च-
 तरेषां । पर एव हीयरी जगद्ध्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत-
 पन्थाद्युपदेशादित्यशब्दनिवृत्त्यतत्वाच्च । तदस्यैवणविजितमन-
 प्रवेकमितरेषामादिमदैष्ट्यं श्रूयते, तेषामन्विष्टितानि जगद्ध्या-
 पारे । ममनस्त्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभि-
 प्रायः कस्यचित् संहाराभिप्रायः इत्येव विरोधाऽपि कदा-

त्यात् । अथ कस्यचित्सङ्कल्पमन्वन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः
रर्थतः ततः परमेश्वराद्वतन्त्रत्वमेवेतरैरपामिति व्यव-
हृते ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिमण्डल

स्योक्तेः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तम् 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्यादिप्रत्यक्षोपदे-
शसिखग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्तव्यम्
वोच्यते । नायं टीपः आधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । आधि-
कारिको यः सतिष्ठमण्डलादिषु विगेषायतनेषु व्यवस्थितः पर-
मेश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते यत्कारणमनन्तरं
आप्नोति मनसस्पतिमित्याह । यो हि सर्वमनसाम्पतिः पूर्व-
तश्च ईश्वरस्तं प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति, तदनुसारेण चान-
तरं वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह ।
वमन्यत्वापि यथासम्भवं निष्ठसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरैरपामै-
श्वर्यं योजयितव्यम् ॥

दृष्टां समप्राप्तौ मिथो विरोधः, एकं प्रत्यक्षोपां गुणत्वे त्वेक एवेश्वर इत्याह
मनस्कत्वादिति ॥

आधिकारि इति जगत्प्राप्त्यादीनि आधिकारिकः, स चासौ मैत्रलस्य तस्य
अप्युक्तो विरोधः । मनसस्पतिः सर्वमण्डलान्तःस्थः परमात्मा 'तत् सवितुर्वरेण्यं
धियो यो न प्रचोदयात्' इति श्रुतेः । तथा च- यदि पूर्वे नारदश्च स्वाराज्य-
प्राप्तिं स्वाशङ्कितं ईश्वरस्याहं प्राप्यतां न द्रुयादती भूमिं स्वाराज्यं न जगज्जन्मादि-

विकारावत्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ २८ ॥

विकारावत्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं न केवलं
विकारमात्रगोचरं सखिलमण्डलाद्यधिष्ठानम् । तथा ह्यस्य
द्विरूपां स्थितिमाहाम्नायः 'तावानस्य महिमा ततो ज्वायांश्च
पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि विषादस्याकृतं दिवि ईश्वर-
मादिः । न च तन्निर्विकारं रूपमितरानस्यनाः प्राप्नुवन्तीति
शक्यं वक्तुम्, अतत्कृतुर्धान्तेषाम् । अतएव यदेव निरूपं पारम-
ेश्वरं निरूपं रूपमनवाप्य समुण एवावतिष्ठते एव समुण, किं
निरवयवहनीन्द्रियमनवाप्य सावयव एवावतिष्ठते इति दृष्टव्यम् ।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमानं ॥ २० ॥

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परम्य ज्योतिषः सृष्टिस्मृती ।
तत्र सृष्ट्यां भाति न चन्द्रतारकं नमा विद्युती भाति कुतः
ऽयमग्निः' इति । 'न तद्भास्यते सृष्ट्यां न शशाङ्को न पावकः
इति च । तद्वत् विकारावर्तित्वं परम्य ज्योतिषः प्रमिदमि-
त्यभिप्रायः ॥

भोगमात्रमाग्यनिद्राश्च ॥ २१ ॥

इतथ न निरदुःखं विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगसा-
त्मेषामनादिभिर्देनेश्वरेण समानाभिति युज्यते तमाह्वयो वै

अथवापन उपसक्तपापः सदापन्नित्यन्तकालमिहादिवाक्यश्रुतिप्राप्तौ
कालिगोचरार्थे अभिप्रायमाह । प्रकाशकः के० ॥

निर्दिष्टमात्रे प्रमाणमात्र । तदर्थमात्रे । यदा प्रामाण्यमिति ।
यदा तदा प्रामाण्यमिति । यदा तदा प्रामाण्यमिति । यदा तदा प्रामाण्यमिति ।

मोयन्ते लोकोऽसौ' इति, 'म यत्रैतां देवतां सर्वान्पि
 न्ययन्ति एवं द्वैविदे सर्वान्पि भूतान्ययन्ति ततो गतस्य
 तस्य शास्त्रस्य स लोकतात्त्विक इत्यदिभेदो यथेष्टमिति
 यः । नन्वेवं सति सातिशयवादास्तत्त्वमेवार्थस्य स्यात्तत-
 त्तत्त्वमिति प्रत्ययनेत्यत उत्तरं भगवान् वादरायणवाच्यः
 इति ।

अनादिति शब्दादनादिति शब्दात् ॥२२॥

नाडीरश्मिसमन्वितवर्षादिप्रवृत्त्या देवयानेन पथा वे-
 दलोके शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छति, यस्मिन्नारभ्य ह वैश्वधा-
 र्वा ब्रह्मलोके तृतीयस्यामिती दिवि यस्मिन्नेवमदीयं सरो-
 सिन्द्रमृत्योः सोममयनो यस्मिन्पराजिता पृथक्पृथो यस्मिच्च
 भुविमितं हिरण्यं वैष्ण यश्चानेकधा सन्त्यर्थवादादिदिशेषु

वेति । शास्त्रस्यैव सृष्टालो यस्तथर्थः । ततो इत्यशब्दोऽप्यर्थः । सलोके
 तिस्रोऽन्यथा । सादृश्यं समानं सृष्टं कृतं सुकृतं । शास्त्रसमाप्तिं पूजयन्
 विकारं पूजयति । भगवानात्ता भगवत्त्वं सर्वज्ञम् । स्वधारा शिष्टाणा-
 न्तारे व्यपनान् आचान्यन् । वादरायणपदेन वदाराकायवासीत्या नित्य-
 भवेशस्य परमसूरीनारायणस्य प्रसाददीतनामपूजनीतशब्दं निरवयतामुदा-
 त्तयति ॥

सृष्ट्याविद्यायाः सातिशयफलत्वेऽपि ततो निर्गुणवैद्ययाऽनातोत्तरित्याह ।
 अनादिति शब्दादनादिति शब्दात् । ये ब्रह्मलुप्तं गच्छन्ति तं प्राप्य नावर्त्तन्ते
 इति सम्बन्धः । लोकं विशिष्टं । यस्मादिति । इत्यास्मात् प्रायवोलाकात्
 इति । अनादिति शब्दं चार्थवत्तुल्यो सुधारुदा-

प्रपञ्चते तं ते प्राप्य न चन्द्रलोकादिवत् वियुक्तभोगा आव-
र्त्तन्ते । कुतः, 'तथोद्भिमायन्नः सृतत्वम्' इति, 'तेषां न पुन-
रावृत्तिः' 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते'
'ब्रह्मलोकमभिमम्यन्ते न च पुनरावर्तन्ते' इत्यादिशब्देभ्यः ।
अन्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिस्तथा वर्णितं 'कार्यान्त्ये
तदध्यक्षेण सहानः परम्' [ब्र० सू०] इत्यत्र । सम्यग्दर्शनेदिव
सूतममान्तु नित्यमिद्विधोऽपरायणानां मिहैवानावृत्तिः ।
तदाश्रयणेनैव हि मगुणशरणानामप्यनावृत्तिर्मिद्विरिति ।
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यामः शास्त्रपरि-
ममामिं दर्शयति ॥

तेषामिदं न पुनरावर्त्तनम् मानवमिति च मुक्तिविशेषमिति विशेषणं । अ-
नन्त्यं ब्रह्मलोककृतत्वात् कल्याणं चावर्त्तमानं, तदाप्येवमपि विना परमा-
विद्यावत्तत्त्वद्वयवर्त्तनं नोपपन्नं । अनामिका तत्त्वज्ञाननिष्ठमात्रादावृत्तिः, अना-
वृत्तं तु दहरोदीदरोपपत्त्या नानामेवा मगुणविद्याफलस्यैव निरवयवशरादुदहा-
द्विमाशब्दात्प्राप्तं इति नित्यम् इत्यभिप्रेत्याह । अनावर्त्तन्ति चेति । अनाव-
र्यकता मगुणविदानां सावर्त्तिकम् अतो न निमृशविदो लक्ष्यं हेतुविनाशदा-
नियमातीतकृतामावर्त्तन्त्याह । सम्यगिति । तदाश्रयणेति मुक्तिविद्यावर्त्ति-
प्राप्तौ सम्यग्दर्शनाश्रयणेवानवर्त्तिः साधिता, अतः अत एव सम्यग्दर्शनामा-
वर्त्तनदा चेति । कसु बाध्यमित्ये । अनामिका मगुणविद्या फलस्यैव पदमावर्त्तन-
दर्शिता, दह मुक्तेर्वाक्यामात्रं ब्रह्मसमाप्तिरित्येत्युच्यते । अनावर्त्तिः इति ।
इति ॥ एवं समन्वयिका ब्रह्मलोकस्य वेदान्तप्रमाणकत्वमवधारयन् बाध्य-
काले धर्तृतत्त्वोदिसंयमकारिविरोधः परिरुद्धः, साधनसमर्थस्य दर्शिता, तदा

